

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVIII.

ÉVFOLYAM

2002.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Nyomárkay István</i> : Nyelvi helyzetkép déli szomszédainkról	1
<i>Elekfi László</i> : Magyar grammatika — és ami utána következhet	11
<i>Bokor József</i> : Magyar dialektológia	33
<i>Kenesei István</i> : Hányféle igazság van?	39
<i>Szathmári István</i> : A tárgyas-intellektuális stílus Pilinszky Apokrif című költeményében	49
<i>Dömötör Adrienne</i> : Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején	56
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Baski Imre</i> : <i>Lube</i> . Egy stájerországi kun telepés nevéhez. — <i>A. Molnár Ferenc</i> : Szemöldök. — <i>Kávássy Sándor</i> : Két szólásmagyarázat	74
N y e l v m ű v e l é s. <i>Kapronczai Katalin</i> : Orvosok és természettudósok szerepe a nyelv művelésben a XVIII. századi Magyarországon	79
S z e m l e. <i>Juhász Dezső</i> : Szathmári István, A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései. — <i>Stachó László</i> : Adrian Pilkington, Poetic effects. A relevance theory perspective. — <i>Büky László</i> : Két nyelvtudományi számvetésről. — <i>B. Gergely Pirokska</i> : A. Molnár Ferenc, Két régi magyar ima az oltáriszentségről. — <i>Bodó Csanád</i> : Mi a szleng? Tanulmányok a szleng fogalmáról	84
K ü l ö n f é l é k. <i>Fodor István</i> : †Wurm István (1922—2001). — <i>Nyomárkay István</i> : Hadrovics László emléktáblájának leleplezése	102
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Kiss Jenő</i> : Benkő Loránd köszöntése a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 80. születésnapján. — <i>Kovács Sándor Iván</i> : Benkő Loránd köszöntése a Magyar Irodalomtörténeti Társaság nevében. — <i>Kósa László</i> : Benkő Loránd köszöntése a Magyar Néprajzi Társaság nevében. — <i>Benkő Loránd</i> : Válasz. — <i>Kiss Jenő</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság 97. közgyűlése. — <i>Balogh Lajos</i> : †Penavin Olga (1916—2001). — <i>Keszler Borbála</i> : Deme László köszöntése. — <i>Balázs Géza</i> : Wacha Imre hetvenéves. — <i>Fábián Pál</i> : Bencédy József nyolcvanéves	106
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Mizser Lajos</i> : Közép-Szolnok megyei tájnevek Pesty Frigyes helynévtárából	124
L e v é l s z e k r é n y. <i>Juhász Dezső</i> írja	125

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.e3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@e3.hu.

MAGYAR NYELV

XCVIII. ÉVF.

2002. MÁRCIUS

1. SZÁM

Nyelvi helyzetkép déli szomszédainkról*

1. Ha az európai államok jelenlegi nyelvi helyzetét és nyelvpolitikáját nézzük, ami többek szerint az eurolingvisztika új tudományágának fő kutatási területe, azt látjuk, hogy míg Nyugat-Európában a konvergencia, addig Kelet-Európában a divergencia és a dezintegráció jegyei mutatkoznak. A szláv nyelvek területén például a kilencvenes évek elejéig változatként egzisztáló nyelveket beszélők körében az az igény érett követeléssé, hogy nyelvük hivatalosan deklarálva is nyerje el az önálló, standard irodalmi nyelv státuszát. (Vö.: MARTI, ROLAND, Sprachenpolitik im slavischsprachigen Raum: ZSlPh. 57: 353—70; HINRICHS, UVE, Das heutige Serbisch. In: Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert. Ein internationales Handbuch. Linguistik International Band 4: 561—82). Az egykori jugoszláviai nyelvpolitika a múltban (először a XIX. sz. második felében, majd legutóbb 1945 és 1990 között) egy nyelv két változatának minősítette a szerbet és a horvátot, kodifikált nyelvi formának pedig a Boszniában és Crna Gorában (Montenegró) beszélt variánst. Ma már, jó tíz esztendővel Jugoszlávia felbomlása és közel hét évvel a véres belháború után három irodalmi nyelvről beszélünk: a horvátról, a szerbről és a bosnyákról, sőt talán már egy negyedikről, a Crna Gora-iról is.

A szláv országokban a XX. században a standard nyelvi helyzetet két különböző elgondolás határozta meg. Az első világháború befejezését követően „az állam határozza meg a nyelvet” alapelv volt az uralkodó, s ennek megfelelően nyelvileg nem egységes államokat hoztak létre nyelvi intézkedések foganatosításával is (Csehszlovákia, Jugoszlávia; később a Szovjetunióban a fehérorosz és az ukránt igyekeztek hozzáigazítani az oroszhoz). A keleti blokk szétesése után a jelszó „a nyelv határozza meg az államot” lett, s a bekövetkezett politikai folyamatokban nyelvi, tkp. nemzeti argumentumok döntő szerepet játszottak.

Némely nyelvészek ma már jóslásokat is megkockáztatnak mondván, hogy a jelenlegi államok stabilitását feltételezve valószínűleg azok a standard nyelvek lesznek képesek fennmaradni, amelyek egy állam hivatalos nyelvei. Ebből a szempontból elsősorban a bosnyák nyelv helyzete problematikus, de politikai okokból kifolyólag a fehérorosz is, hiszen erős orosz hatás nehezedik rá. Nem eléggé tisztázott a burgenlandi horvátnak az anyaországi standard horváthoz való viszonya, valamint a ruszin nyelv helyzete sem, amelynek két államban, Szlovákiában és Jugoszláviában van regionális státusza. A felső- és az alsósorzb tekintetében meghatározó a német nyelv jelenléte, amely ezt a nyelvszigetet kívülről mintegy szűkíti, belülről pedig bomlasztja. A felsősorzb német, az alsósorzb pedig

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2001. december 19-i közgyűlésén.

egyszerre német és felsőszorb hatás alatt áll. További kodifikált vagy tervezett standard nyelvek elismerésére vajmi kevés kilátás van; a morva vagy a molisai szláv aligha formálódhatik majd tartósan fennálló standardizált irodalmi nyelvvé. (Vö. MARTI, ROLAND i. m. 527—42; UÖ., *Probleme europäischer Kleinsprachen. Sorbisch und Bündnerromanisch: Vorträge und Abhandlungen der Slavistik Bd. 18.* Verlag Otto Sagner, München, 1990.).

2. Visszatérve a szerbhorvát (horvátszerb) nyelvkérdéshez, először tekintsük át nagy vonalakban a két irodalmi nyelv fejlődését, nézzük meg röviden a körülbelül másfélszáz éves „szerbhorvát” korszakot, s végül lássuk néhány konkrét nyelvi példa segítségével is a horvát, a szerb, a bosnyák és a most kialakulóban levő montenegrói nyelv (?) közötti különbségeket.

Előljáróban le kell szögeznünk, hogy a felsorolt nyelvek genetikailag rokonok, ugyanazon típushoz tartoznak, és areális tekintetben is igen sok közös vonást mutatnak, nyelvtani szerkezetükben megegyeznek (a csekély számú különbségre rá fogok mutatni), szókincsük nagy része természetesen szintén egyező, leginkább szókincsgyarapításuk módjában figyelhetők meg elütő preferenciák. Hogyan lehetséges akkor mégis, hogy ma már nem nyelvváltozatokról, helyi nyelvekről, hanem önálló, sőt különálló irodalmi nyelvekről beszélünk? A feltett kérdésre a választ egyrészt a nyelv története, másrészt a nyelvi jelenségek szociolingvisztikai vizsgálata adja meg.

3. Abból kell kiindulnunk, hogy a déli szláv idiómák a Karavánkáktól a Fekete tengerig egymásba fokozatosan átmenő dialektusláncolatot képeztek és képeznek, amelyben a szomszédos nyelvjárások beszélői kölcsönösen megértik egymást. Éles nyelvi határ a déli szláv nyelvek között nem is húzható. Primus Truber (1508—1586), a szlovén reformátor volt az első, aki tapasztalatai alapján azt állította, hogy az ő szlovén anyanyelve, amelyet németül „windisch”-nek nevezett, szülőföldjétől egészen Bulgáriáig használható, „végszükségben érthető”, ezért fölvetette azt a gondolatot, hogy a tisztán lutheri értelemben magyarázott evangéliumot ezen a nyelven kellene hirdetni az egész déli szláv térségben. (Vö. KATIČIĆ, RADOSLAV, *Serbokroatische Sprache — Serbo-kroatischer Sprachstreit.* In: *Das jugoslawische Desaster. Historische, sprachliche und ideologische Hintergründe.* Herausgegeben von REINHARD LAUER und WERNER LEHFELDT. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 1995. 23—79.) Lényegében ez az elképzelés tér vissza a XIX. sz.-i illír-mozgalomban is, amelynek vezetői eleinte egyetlen közös irodalmi nyelvet kívántak létrehozni valamennyi déli szláv nép számára. Persze hamarosan kiderült, hogy elgondolásuk kesztyűvihetetlen.

4. Az első irodalmi nyelv, amely a szerbhorvát diaszisztéma területén is használatos volt, az ószláv vagy óegyházi szláv. Ezt az idő folyamán az egyes területek helyi nyelveihez igazították, így jöttek létre az ószláv nyelv különféle redakciói. Az ószlávba első sorban horvát területen már a középkorban népnyelvi elemek is keveredtek. Szerb területen ezzel szemben a népnyelv az írott nyelvre egészen a XVIII. század második feléig csak elenyésző befolyást gyakorolt, évszázadokig tartotta magát a szerb egyházi szláv, amelybe az orosz befolyás erősödésével egyre több orosz nyelvi elem is vegyült. Így a XVIII. sz. végéig a szerbek írott nyelve tulajdonképpen keveréknyelv volt. Az első szerb író, aki megkísérelt népnyelven írni, Dositej Obradović (1739—1811) volt. Főműve, „Életem és élményeim” (*Život i priključenja*) 1783-ban Lipcsében jelent meg. Fonetika, morfológia, valamint konkrét jelentésű lexika tekintetben a népnyelvet használta, de — főként az elvont fogalmak kifejezéseire — sok orosz, illetve szerbesített orosz szót volt kénytelen műveibe iktatni. A szerb irodalmi nyelv kialakításában döntő szerepe Vuk

Stefanović Karadžićnak (1787—1864) volt, aki az 1813-as szerb felkelés leverése után Bécsbe menekült, ahol Bartholomäus (Jernej) Kopitar (1780—1844) hatására látott hozzá a szerb irodalmi és köznyelv „tisztá népnnyelven” történő kiépítéséhez és kodifikálásához. 1814-ben jelentette meg a nyelvтанát (Pismenica...), amellyel valóban lerakta a standardizáció alapjait, 1818-ban pedig kiadta szerb—német—latin szótárát, amelyben kirajzolódtott a lexikai és implicite a helyesírási norma is. Népköltészeti gyűjtését, amely méltán keltett fel Európa-szerte általános érdeklődést, 1832-től több kötetben jelentette meg.

5. Horvát területen három nagy dialektust különböztetünk meg: ezeket a *mi?* kérdőnévmás elnevezései alapján *kaj*-, *ča*- és *što*-nyelvjárásoknak nevezzük. Ezek hangtanban, alaktanban és szókincsben is különböznek egymástól, s a különbségek gyakran gátat szabnak a teljes kölcsönös megértésnek is. A tengerparton és a szigeteken beszélt *ča*-nyelvjárás gazdag reneszánsz és barokk irodalommal büszkélkedhet, de hatása a 17. század végére marginalizálódik. A *kaj* nyelvjárást (természetesen több kisebb helyi dialektussal) Zágráb tágabb környékén beszélték és beszélik ma is. Az első mű, amely ebben a nyelvjárásban (azaz: kialakulóban levő regionális irodalmi nyelven) íródott, Ivan Pergošićnak 1574-ben napvilágot látott Tripartitum-fordítása. A kajhorvát vallási és világi irodalom termékeinél is jelentősebb az e nyelvjáráshoz tartozó szerzők lexikográfiai munkássága. Juraj Habelić (1609—1678), Ivan Belostenec (1542—1675) és Andrija Jambrešić (1706—1758) azonban némiképp tudatosan is, a közérthetőség szempontjából kiindulva vaskos műveikbe több *ča* és *što* szót és kifejezést is felvettek, sőt Karadžić szótárának forrásai között is megtaláljuk ezeket a szótárakat. (J. szótárának magyar vonatkozásaiival annak idején már MELICH JÁNOS is foglalkozott, újabban ÉDER ZOLTÁN és magam írtunk erről a témáról.) (Vö. HADROVICS L., *Kajkavische Literatur. Eine Auswahl mit Einleitung, Anmerkungen und kurzem Glossar.* Wiesbaden, 1964.) — Európai színvonalú gazdag *što* nyelvjárású irodalom bontakozott ki már a XVI. századtól Raguzában (Dubrovnik) és a XVIII. sz. második felében Szlavóniában is, ahol szépirodalmi alkotások mellett nyelvтанok is megjelentek (I. M. A. Relković (1732—1798) és M. Lanosović (1742—1814) grammatikáit).

A XIX. sz. első évtizedeiben kibontakozó illír mozgalom képviselői is — mint említettük — először valamennyi déli szláv nép számára kívántak közös, egységes irodalmi nyelvet alkotni, majd miután kiderült, hogy ez illúzió, hiszen sem a szlovénok, sem a bolgárok nem csatlakoztak a szándékhoz, ezt a kívánságot a horvátokra és a szerbekre korlátozták. 1850-ben született meg a nevezetes Bécsi Egyezmény, amely a *što* nyelvjáráson alapuló egységes, közös irodalmi nyelv mellett döntött. Hivatalosan tehát innen számíthatjuk az ún. szerbhorvát korszakot. A vezető horvát, szerb és szlovén írók és tudósok eme bécsi találkozójának célja tulajdonképpen egy német—szláv „jogi és politikai” szótár szerkesztése volt. Természetesen nem modern értelemben vett terminológiai szótárról van szó, hanem az Osztrák Monarchia politikai és jogi gyakorlatában leggyakrabban használt német szavak és kifejezések egybegyűjtéséről és szláv megfelelőik meghatározásáról. Az első szótár, a német—cseh „Separat Ausgabe” 1850-ben jelent meg, a német—horvát, szerb és szlovén pedig 1853-ban. A német—cseh kiadás előszavában Šafařík leszögezi, hogy az Osztrák Monarchiában öt „kiépített” szláv nyelv létezik: a cseh, a lengyel, a ruszin (értsd: ukrán), a szlovén és az illír-szerb. Šafařík szerint a horvát-szerb („illyrisch-serbisch”) egy nyelv, ám két különböző ábécé, valamint egyéb körülmények miatt („...verschiedener anderer Umstände wegen”) két különböző irodalmi körre („in zwei besondere Literaturkreise”) van osztva. Világos volt tehát, hogy a különbségek nem csupán az írásra korlátozódtak, hanem annál összetettebbek és mélyebbek voltak. (Vö.

MAMIĆ, MILE, Deutsch-slawisches Wörterbuch i Bečki dogovori. Rasprave Zavoda za jezik 14. 1988. 113—8).

Lényegében tehát mind a horvátok, mind a szerbek az irodalmi nyelv alapjául ugyanazt a legerterjedtebb és leggazdagabb irodalmi hagyományokkal rendelkező nyelvjárást fogadták el; a horvátok előbb, a szerbek kissé később. A szerbek számára ez a Vuk Karadžićhoz és köréhez kötődő standardizáció merőben új volt, a horvátoknál ellenben már hagyományokkal rendelkezett. A szerb standardizáció és Vuk Karadžić egész munkássága mögött, elsősorban Bartholomäus Kopitar személyes irányító hatása miatt újabban több horvát kutató Bécsből kiinduló politikai szándék megvalósulását látja. Kopitar ugyanis udvari könyvtárosként, egyúttal a szláv nyelvű kiadványok felelős cenzora is volt. Felismerte, hogy Ausztria jövőjét a Monarchia délkeleti része jelentősen befolyásolhatja, így kiemelt figyelmet fordított az ottani nyelvi helyzetre is. A szerbeknek az európai fejlődésbe való integrálása érdekében tanácsos volt szakítani a korábbi nyelvi hagyománnyal, hogy így az orosz befolyás is csökkenjen körükben, s irodalmi nyelvüket a spontán népi nyelvre lehessen alapozni. A nemzetté válás korában új erővel kibontakozó nagyszerb eszmét Ausztria szolgálatába kellett állítani. Kopitar véleménye az volt, hogy az Alpoktól keletre csak két nyelv létezik: a szlovén és a szerb. Sem a szlovéneket, sem a horvátokat nem sikerült azonban saját hagyományaiktól az egység érdekében eltéríteni, így nyelv-reformáló elgondolása csupán korlátozottan, a szerbeknél valósult meg. Karadžić népköltészeti gyűjtését Kopitar tette ismertté Európa-szerte. A horvátok a nemzeti újjászűletés éveiben megismerkedve ezzel a népköltészeti kincsrel nem is gondolhattak arra, hogy a Karadžić gyűjtötte és publikálta alkotások csak szerbek, hiszen azt a folklórt ők már ismerték, kifejezőkészlete nagyrészt beépült a horvát standardba. Semmi olyat, ami nyelviileg idegen, nem éreztek benne, számukra ezek az alkotások az illír irodalom gazdagodását jelentették, ezért készségesen fogadták be a „szerb testvéreket” („braću Srbe”) az illír körbe („u ilirsko kolo”).

A bekövetkezett változások azonban jelentősen megzavarták a kialakult horvát standard belső egyensúlyát. Itt nem csupán az új helyesírásra, az illír mozgalom által bevezetett diakritikus jelekre kell gondolnunk, nem is csak a szókincsnek elsősorban fordításokkal, utánzással történő gyarapítására, hanem arra, hogy az addig spontán használattal megteremtett normát előírásokkal is szükségessé vált szabályozni, mégpedig a következő fő területeken: a) az *i*-ző vagy az *ije*-ző kiejtés tekintetében, b) a fonologikus vagy morfonologikus helyesírás közötti választásban, valamint c) a főnévragozás többes számú esetragjainak használatában megmutatkozó bizonytalanság kiküszöbölésében. A horvátok végül az *ije*-ző ejtés mellett döntöttek, nagyrészt elfogadták a fonologikus helyesírási elvet s a főnevek többes számú személyragjának egyszerűsítését is, bár ezeken a területeken viszonylagos egységről csak a XIX. sz. végétől beszélhetünk. A XIX. századi horvát klasszikusok például nem alkalmazták műveikben a fonologikus helyesírást, sőt az alaktanban sem igazodtak a újító-normához. Ezért került sor egy egészen különleges eljárásra: a XIX. századi klasszikusok nyelvének az új, XX. századi kiadásokban való modernizálására, azaz a közös standardhoz történő hozzáigazítására. Tisztán filológiai szempontból önkényes beavatkozás volt ez, HADROVICS LÁSZLÓ mégis elkerülhetetlen kompromisszumnak látja, amely által értékeket mentettek meg, s tettek az ötven-hatvan évvel későbbi olvasók számára nyelviileg hozzáférhetővé. Volt eset rá, hogy ezt maguk az írók is belátták: a hosszú életű Ksaver Šandor Đalski például beleegyezett abba, hogy művei gyűjteményes kiadását filológusok modernizálják (HADROVICS LÁSZLÓ, Sprachliche Modernisierung kroatischer Klassiker. In: Festschrift für Nikola N. Pribić. Hieronymus Verlag, Neuried, 1983. 375—82). A mai horvát filológusok természetesen másként vélekednek (BROZOVIĆ, DALIBOR, Povijesna podloga i jezičnopolitičke i sociolingvističke okolnosti.

In: Hrvatski jezik. Redaktor naukowy: Mijo Lončarić. Uniwersytet Opolski — Instytut Filologii Polskiej. Opole, 1988. 19).

A *szerbhorvát* terminust a nemzetközi tudományos irodalomban AUGUST LESKIEN tette általánossá „Grammatik der serbokroatischen Sprache” című 1914-ben megjelent nyelvtanával. Leszőgezi azonban, hogy ez nem népnév, hanem a tudományos kutatás alkotta terminus, mivel azokra a nyelvjárásokra, amelyekről ír, nincs megfelelő közös elnevezés. (LESKIEN i. m. XVIII). Negyvennégy esztendővel később REINHOLD TRAUTMANN pedig szerbhorvátokról beszél, azaz a nyelv elnevezését kiterjeszti a népre is (Die slavischen Völker und Sprachen. Leipzig, 1948. 46).

6. Anélkül, hogy részletkérdések tárgyalásába bocsátkoznánk, megállapíthatjuk, hogy az egységes „szerbhorvát” standard annak ellenére sem valósult meg maradéktalanul a XX. sz. elejéig, hogy helyesírása (IVAN BROZ, Hrvatski pravopis 1892.), grammatikája (MARETIĆ, TOMO, Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika 1899.) és szótára (BROZ—IVEKOVIĆ, Rječnik hrvatskoga jezika 1901.) is megjelent; igaz, több mint hatvan évvel az illirizmus és jó harminc esztendővel Karadžić standardjának végleges győzelme után.

Az első világháború után alakult meg a Szerb Horvát és Szlovén Királyság (Kraljevina SHS). Ezt a korszakot az egységesítő törekvések jellemezték, a szerb változat előnyben részesítésével. A horvátok egy részének a közös nyelv iránti lelkesedése csak a politikai egyesítésig tartott, mielőtt azonban ez megvalósult, nyomban konfliktusokra került sor. A Független Horvát Állam (NDH) fennállása alatt a horvátok visszatértek a morfológikus helyesíráshoz, a nyelv tisztaságának megőrzésére törvényeket és rendeleteket hoztak, a cirill betűs írást betiltották. Ismét erőre kapott az a purizmus, amely a horvát köz- és szaknyelv fejlődését a XIX. sz. hatvanas éveitől jellemezte (vö. NYOMÁRKAY I., Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.; SAMARDŽIJA, M., Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Hrvatska Sveučilišna naklada. Zagreb, 1993.; Jezični purizam u NDH. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb, 1993.). A II. világháborút követő első néhány évet a testvériség és egység (bratstvo i jedinstvo) politikusok által hangoztatott jelszava jellemezte. Az 1954-es Újvidéki Egyezmény (Novosadski dogovor) deklarálta, hogy a szerbek, horvátok és montenegróiak nyelve egy nyelv. Megfelelő tan- és kézikönyvek jelentek meg. 1960-ban a helyesírási szabályzat Újvidéken cirill betűkkel, *e*-ző nyelvjárásban, Zágrábban latin betűvel, *ije*-ző nyelvjárásban, majd közös értelmező szótár hasonló módon, amelynek azonban csak az első két kötete jelent meg a két Matica közös gondozásában, a második kötet után a Matica hrvatska felmondta a közös kiadást. A hatvanas évektől elsősorban horvát részről egyre jobban erősödött az önállósodás tendenciája. A politikai változások után az 1990-es horvát alkotmány kimondta, hogy a horvát nemzeti állam hivatalos nyelve a horvát, írása pedig latin betűs. Az új Jugoszlávia alkotmánya pedig 1992-ben mondta ki, hogy a szövetségi köztársaság hivatalos nyelve az *e*-ző és/vagy *ije*-ző kiejtésű szerb, az írás cirill betűs. Bosznia és Hercegovina 1993-as alkotmánya szerint a hivatalos nyelv a szerbhorvát vagy horvátszerb, a cirill és a latin betűs írás egyenrangú. Még ugyanebben az évben Bosznia és Hercegovina elnöksége változtatást javasolt, ti. annak rögzítését, hogy Bosznia-Hercegovinában a bosnyák, a szerb és a horvát nyelv *ije*-ző ejtésű változatát beszélik. A bosnyák nyelv hivatalos elismerést az 1995-ös daytoni egyezményben kapott. A Crna Gora-i alkotmány 1992-ben kimondta, hogy a köztársaság hivatalos nyelve a szerb vagy szerbhorvát. A Crna Gora-i Pen Központ azonban 1995-ben deklarációban szögezte le, lehetetlenség az, hogy a montenegróiak anyanyelve egy másik nép nevét viselje, azaz a montenegrói nyelvet többé nem variánsként, hanem önálló nyelvként értelmezték.

7. Ez tehát a külső nyelvtörténeti háttér. Újabbán a szociolingvisztikát is egyre jobban foglalkoztatja az ilyen és a hozzájuk hasonló nyelvi kérdések magyarázata. Tulajdonképpen ki nem mondottan is szociolingvisztikai indítatású volt HADROVICS LÁSZLÓ cikke (Hozzászólás Nyomárkay István előadásához: Nyr. 121. 1997: 467—70), amelyben kiegészítéseket fűzött a Modern Filológiai Társaság közgyűlésén elhangzott előadásomhoz (A szerbhorvát nyelvkérdés: Nyr. 121. 1997: 204—13). Feltette a kérdést, hogyan lehetséges az, hogy a „filológus szemében ilyen jelentéktelennek látszó nyelvi különbségek akkora nemzeti problémákká duzzadhatnak? Ezek a nyelvi különbségek meg vannak terhelve a történelem folyamán felgyűlt vallási, nemzettudati, kulturális és aktuálpolitikai kérdésekkel és potenciális veszélyekkel. Ezt a magyar nemigen érti, mert a mi nyelvünkben alig van egy-két szó, amelyeknek ilyen háttere lenne. Talán a *keresztény* — *keresztén* változat lehet valami hasonló, de hol van ebben az a forró indulat, ami a horvát és a szerb nemzeti különbségeket fűti?” (i. m. 470). Több szláv, de főként német kutató foglalkozott újabbán ezzel a kérdéssel. A magam részéről meggyőzőnek találtam ROLAND MARTI megközelítését és eredményeit, így a továbbiakban nagyrészt ezekre támaszkodva kísérlem meg az előbbieken vázolt jelenségek szociolingvisztikai magyarázatát. Elfogadhatjuk KISS JENŐnek azt a megállapítását, hogy a „nemzettudat kialakulása, a nemzetállamok létrejötte óta a nyelvi konfliktusok egymást érik” (KISS J., Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1995. 248). A szociolingvisztikai kutatás feladata ilyen és hasonló esetekben az, hogy az okok rendszerét felderítse, és a jelenségeket lehetséges szerinti modellálással érthetővé és általánosíthatóvá tegye.

8. Mint mondtuk, a szláv (esetünkben a déli szláv) nyelvek olyan kontinuumot alkotnak, amelyben a népesség anyanyelvként genetikailag rokon és egymáshoz közel álló nyelvi formákat használt, amelyek a kölcsönös megértés szakadatlan láncolatát képezték. A kontinuumnak ezen formáját az írásbeliség kialakulása, az írott nyelvek megjelenése bontotta meg. Ezek — MARTI és mások megállapítása szerint — a standard nyelvek első fokozatai. Egy standard nyelv kodifikálása és kiépítése (Ausbau) más standard nyelvekkel való kapcsolatban megy végbe. Ez a kapcsolat először is a kontinuumnak ugyanazon részében használt standard nyelveket, másrészt a szomszédos standard nyelveket is érinti. Jelentős különbségek fennállása esetén különálló, elkülönült nyelvekről (Abstandsprachen) beszélünk, kisebb különbségek esetén pedig ún. kiépülő, létesülő nyelvekről (Ausbau-sprachen). A kodifikáció eredményezheti a szomszédos standard nyelvek közötti különbségek hangsúlyozását s így növelését is, de járhat a szomszédos nyelvhez való igazodással is. A szomszédos standard vagy standardizálódó nyelvek közötti kapcsolatok különbözők lehetnek. Marti — és az ő nyomán mások is — négy modellt vesznek fel, s ebben a négymodelles mátrixban kísérik meg bemutatni és magyarázni az egy nyelven belüli variánsok és az önálló standard nyelvek mint végletek közötti állapotot, amelyet két modell, az ún. változat- és rokonságmodell jelenít meg. Ha két nyelv viszonyát vizsgáljuk az említett szempontok szerint, megtehetjük ezt nyelvhasználati, kodifikációs és irodalmi (írott nyelvi) szempontok szerint szemlelembevételével.

A és B nyelv viszonya	Egy nyelven belüli változat	Változatmodell	Rokonságmodell	Önálló standard nyelv
1. ugyanabban a nyelvi kontinuumban szükséges	+	+	+	–
2. a kölcsönös megértés magas fokú	+	+	+	–

A és B nyelv viszonya	Egy nyelven belüli változat	Változatmodell	Rokonságmodell	Önálló standard nyelv
3. különbségek vannak minden nyelvi szinten	–	+	+	+
4. független kodifikáció	–	– (+)	+	+
5. a különállás támogatása	–	–	+	+
6. átmenetek	+	+	–	–
7. egységes elnevezés	+	+	–	–
8. egységes hozzárendeltség egy modellhez	+	+	–	–
9. a használat a B-ben szokásos	+	+	– (+)	–
10. a fordítás szokásos	–	–	+ (–)	+

Az egyes pontokhoz a következő megjegyzéseket fűzhetjük:

1. A és B ugyanahhoz a nyelvi kontinuumhoz kell, hogy tartozzék. A szerb és a horvát nyelv esetében így van.

2. A kölcsönös megértés magas foka azt jelzi, hogy A és B beszélői között a kommunikáció harmadik nyelvre való átváltás nélkül lehetséges. A horvát és szerb között ez fennáll.

3. A és B közötti különbségek minden nyelvi szintre kiterjednek, ami a horvát és a szerb nyelvre vonatkozóan szintén igaz.

4. A és B kodifikálása egymás kifejezett és kölcsönös figyelembevétele vagy egymásra való kölcsönös utalás nélkül történik. Mint az eddig elmondottakból kitűnt, a horvát nyelvi kodifikáció a szerbet megelőzve, a hasonló szerb törekvések tekintetbevétele nélkül ment végbe, a közös szakasz csak később kezdődött.

5. A kodifikáció az A és B közötti különállást tudatosan növeli. A horvát és szerb viszonylatában a különállás eleinte magától értetődött, később ezt — nagyrészt politikai okokból — minimalizálni igyekeztek, de ebben a nyelvpolitika irányítói sohasem voltak egységesek.

6. Az A és B közötti átmenetek azt is eredményezhetik, hogy további változatok keletkezhetnek, pl. brit, amerikai, kanadai stb. angol. Horvát és szerb között átmeneti dialektusok léteznek, a kodifikált nyelvek tekintetében átmenetekről természetesen nem beszélhetünk.

7. Egységes név a *szerbhorvát* (*horvátszerb*) megnevezés megszűntével nincs, de az önálló nyelvek deklarálását megelőző időszak alatt is gyakran találkoztunk csak *horvát* elnevezéssel.

8. A és B közötti viszonyt, az egy modellhez való tartozást mindkét résziről egyformán respektálják. Ez horvát és szerb relációban nem volt soha így.

9. A és B nyelv mindkét nyelvterületen használható és egyenlő értékű. Ez az ismertetőjegy tkp. a gyakorlati nyelvhasználatra vonatkozik, és akkor valósul meg, ha a kommunikációban nem szükséges A-ról B-re (vagy fordítva) átváltani. A 2. pontban mondtaktól ez annyiban különbözik, hogy a kölcsönös megértés magas foka nem jelenti szükségszerűen, hogy a mindennapi gyakorlatban A-t B egész területén használják. A szerb standardot horvát nyelvterületen s a horvátot szerb területen nem használják, sőt tudatosan hangsúlyozzák a különállást.

10. A fordítás A-ról B-re (vagy fordítva) horvát és szerb viszonylatban nem gyakorlat.

A táblázatot áttekintve megállapíthatjuk, hogy a horvát-szerb viszonylatban a változatmodellből rokonságmodellé való átalakulás ment végbe. Nyelvhasználati tekintetben a két nyelv viszonya megfelel ugyan a változat- és a rokonságmodell ismérveinek is, kodifikációs (szociolingvisztikai) szempontból azonban egyértelműen a rokonságmodell kerül előtérbe, ezt erősíti a 9. pontban felvett szempont is. Nagyjából hasonló folyamat tanúi lehetünk a cseh és a szlovák nyelv viszonylatában is.

A továbbiakban — most már a történeti és a szociolingvisztikai áttekintés után — rátérhetünk a 2. és 9. pont részletezésére, azaz a különböző nyelvi szinteken mutatkozó különbségek vázlatos, csupán néhány példára szorítkozó bemutatására.

9. A horvát és a szerb nyelv közötti elsősorban lexikai különbségeket többen is feldolgozták. 1935-ben RADOSAV BOŠKOVIĆ szerb nyelvész (O leksičkoj i stilskoj diferencijaciji srpskoga i hrvatskoga književnog jezika: Naš jezik 3: 277—82), 1940-ben PETAR GUBERINA és KRUNO KRSTIĆ (Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika. Reprint: Liber Croaticus Verlag GmbH, Mainz, 1977.) szentelt a kérdésnek terjedelmesebb tanulmányt, legújabbán pedig VLADIMIR BRODNJAK jelentetett meg részletes különbségszótárt (Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika. Zagreb, 1992.). Elegendő azonban a sajtót és a tudományos közleményeket (főképp a nyelv- és irodalomtudományiakat) figyelemmel kísérnünk, bennük számos új (noha sokszor csupán kérészerűtű) vagy felújított szó hívja fel magára a figyelmet. Az elméleti tanulmányok mellett konkrétsággal s a jelenlegi nyelvállapot és úzus egzakt feldolgozásával tűnik ki IVO PRANJKOVIĆ tanulmánya (The Croatian standard language and the Serbian standard language: International Journal of the Sociology of Language 147: 31—51).

A horvát és a szerb standard közötti szókincsbeli különbségeket érintjük először. Ezeknek több típusát különböztethetjük meg:

1. A horvátban az egykori *jat* helyén (*i*)*je*, a szerbben *e* áll: *mlijeko* — *mleko* 'tej', *vidjeti* — *videti* 'látni'.

2. A horvát a szerb standard ószláv vagy orosz eredetű elemeit a saját hagyomány szavaival helyettesíti: *zanemarivati* — *prenebregavati* 'elhanyagolni', *sigurnost* — *bezbednost* 'biztonság', *nadmašiti* — *prevazići* 'felülmúlni', *inozemni* — *inostrani* 'külföldi'.

3. A horvátban idegen (német vagy cseh) mintára alkotott szó használatos, a szerbben orosz (ószláv) eredetű: *kolodvor* — *stanica* 'vasútállomás, pályaudvar', *vlak* — *voz* 'vonat', *samostan* — *manastir* 'kolostor', *zrak* — *vazduh* 'levegő'.

4. A horvátban anyanyelvi szó áll, a szerbben internacionalizmus: *ljekarna* — *apoteka* 'gyógyszertár, patika', *dizalo* — *lift* 'felvonó, lift', *ravnatelj* — *direktor* 'igazgató, direktor', *glazba* — *muzika* 'zene, muzsika'. Az ebbe a típusba tartozó szavak emlékeztetnek a magyar úzusra is, csak hogy használatukban olyan hangulati különbségek, amilyenek a magyarban megfigyelhetők, nincsenek.

5. A horvátban vagy nyelvújításuk korából való, vagy régebbi anyanyelvi szó használatos, a szerbben nemzetközi szó: *brzjav* — *telegram* 'távirat', *mirovina* — *pensija* 'nyugdíj', *oporba* — *opozicija* 'ellenzék', *povijest* — *istorija* 'történelem'. Az ehhez a típuspushoz tartozó szavaknál a horvátban az anyanyelvi szó használata mind az írott, mind a beszélt nyelvben kizárólagos.

6. Ugyanazon töből más képzővel alkotott szavak: *liječnik* — *lekar* 'orvos', *čitatelj* — *čitalac* 'olvasó', *čimbenik* — *činilac* 'tényező, faktor', *redovit* — *redovan* 'rendes'.

7. Különböző vagy csak történeti ismeretekkel azonosítható töből alkotott szavak (sokszor ugyanavval a képzővel): *iznimak* — *izuzetak* 'kivétel', *stupanj** — *stepen* 'fok', *natuknica* — *odrenica* 'címszó', *pozornost* — *pažnja* 'figyelem', *tjedan* — *nedelja* '(nap-

tári) hét', *nazočan** — *prisutan* 'jelenlevő', *obitelj* — *porodica* 'család', *znatiželja** — *radoznanost* 'kíváncsiság'. (A megjelölt horvát szavak előfordulhatnak a szerbben is.)

8. A régi idegen szavakat a horvátok latin(os) írásmóddal írják, s így is ejtik, a szerbek a görög hagyomány szerint: *labirint* — *lavinint*, *kaos* — *haos*, *amen* — *amin*, *Cipar* — *Kipar*, *ocean* — *okean*.

9. Az idegen eredetű főnevek adaptált alakjában eltérő grammatikai nem, a) a horvátban nőnem, a szerbben hímnem: *minuta* — *minut*, *metoda* — *metod*, *fronta* — *front*, *gripa* — *grip*; b) a horvátban hímnem, a szerbben nőnem: *fonem* — *fonema*, *planet* — *planeta*, *arhiv* — *arhiva*, *imperij* — *imperija*, *teritorij* — *teritorija*.

10. Az idegen eredetű igék adaptációs képzője a horvátban *-ira*, a szerbben *-ova*, *-isa*: *organizirati* — *organizovati*, *mobilizirati* — *mobilisati*, *informirati* — *informisati*.

11. A különbségek a vallási élet szókincsében: a szerbben az ortodox egyház szerbesített terminusai használatosak: *episkop* — *biskup*, *iguman* — *gvardijan*, *kaluder* — *redovnik* 'szerzetes', *manastir* — *samostan*, *krst* — *križ* 'kereszt'.

F o n e t i k a i különbségek az említett *jat*-megfelelésen kívül az idegen szavak hangsúlyában fordulnak elő. A szóbelseji eső intonáció a horvátban szabályos helyétől egy szótaggal a szó vége felé tolódhat, míg a szerb ejtés legtöbbször őrzi a szláv hangsúlynak megfelelő helyet: *televizija* (*televizija* helyett), *kontinuitet* (*kontinuitēt* helyett).

M o r f o l ó g i a i tekintetben megemlítendő, hogy a tőszámnevek ragozása 2-től 4-ig a szerb standardban kiveszett, a horvátban nem, pl. horvát: *dvije zemlje* 'két ország' : *iz dviju zemalja* 'két országból' — szerb: *dve (dvije) zemlje* : *iz dve (dvije) zemlje* 'ua.'

S z i n t a k t i k a i tekintetben legfontosabb különbség az, hogy a horvát modális és segédigék mellett infinitívuszt használ, a szerb *da* + praesens szerkezetet (balkanizmus): horvát: „Hoću ti nešto reći” 'Mondani akarok valamit neked' — szerb: „Hoću ti nešto *da* kažem”; horvát: „Moram to završiti.” 'Ezt be kell fejeznem' — szerb: „Moram to *da* završim”.

A vázlatosan ismertetett különbségek a kölcsönös megértést nem gátolják. Jelentős részük az eltérő társadalmi és nyelvi fejlődés eredménye, de felfedezhető mögöttük a keleti és nyugati kultúrkör s ezen belül más-más idegen nyelvi minta hatása is. A szerb nyelv továbbra is nyitott az idegen szavak iránt, a horvát kevésbé, noha annak az extrém purista folyamatnak, amely az önálló Horvátország kikiáltását követte, mára már, úgy tűnik, vége.

10. A bosnyák nyelv (bosanski jezik) az Osztrák–Magyar Monarchia idején mint az egységes Bosznia-Hercegovina hivatalos nyelve szerepelt. Magának a névnek történelmi múltja van, így a bosnyák nyelvről (vagy inkább dialektusról) olvasunk Megiser „Thesaurus polyglottus”-ában, de használják ezt az elnevezést a *dalmát*, a *szerb* és a *horvát* mellett a XVII. századi boszniai írók is. Evila Cselebi is megemlíti útleírásában, s hasonlóan tartja a latinhoz. (Vö. HALILOVIĆ, SENAHD, Bosanski jezik. Sarajevo, 1991.) Az első nyelvtan 1880-ban jelent meg „Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole” címmel. 1911-ig volt használatban, de 1908-tól „Gramatika srpsko-hrvatskoga jezika” címmel. Kállay Benjamin idejében a *bosanski zemaljski jezik* 'bosnyák hazai (anya-)nyelv' volt használatos. A felújított nyelvnek és névnek tehát hagyománya van. (A kérdéshez l. még KUNA, HERTA, Neki problemi jezičke standardizacije u Bosni i Hercegovini XIX. vijeka (na građi hrvatskih novina i časopisa. In: Festeschrift für Nikola N. Pribić. Hieronymus Verlag, Neuried, 1983. 385—94.)

A bosnyák nyelv fejlődési vonalai és tendenciái (vö. HALILOVIĆ, S. i. m.; NEWEK-LOWSKY, GERHARD, Serbisch, Kroatisch, Bosnisch, Montenegrinisch-Perspektiven. In: Sprachwandel in der Slavia 554—5) a következőkben konstatálhatók:

a) Közeledés a horváthoz, a horvát szavak favorizálása, pl. *povijest istorija* helyett, *slušaatelj* 'hallgató' *slušalac* helyett.

b) A horvát szavak előnyben részesítése mellett nem adják fel a *h*-s ejtés boszniai tradícióját: *hirurg* és nem *kirurg*, *hemija* és nem *kemija*, valamint *okean* és nem *ocean*.

c) Néhány eddigi nyelvjárási jelenség standard nyelvi szintre emelése, pl. a *h* fonéma írása ott is, ahol etimológiailag a helyén van, ott is, ahol másodlagos, pl. *hrđa* 'rozsdá', *hrvati se* 'birkózni', *hudovica* 'özevegassy', *lahak* 'könnyű' stb.

d) A turcizmusok ápolása, pl. *aždaha* 'sárkány' (h. és sz. *aždaja*), *buzdohan* 'buzogány' (sz., h. *buzdovan*), *findžan* 'kávéscsésze', *mejdan* 'csatatér', *šehid* 'mártír' stb.

Ma a bosnyák nyelv a Boszniában élő muzulmánok nyelve, amely szilárd standarddal még nem rendelkezik. A tendenciák azt mutatják, hogy a hagyományos hazai elemek, a turcizmusok és helyi nyelvjárási kifejezések köznyelvi szintre emelése van folyamatban, a horvát és a szerb jellegzetességű kifejezések között a választás szabad: jelenleg a horvát szavak élveznek előnyt.

11. A *Crna-Gora-i (montenegrói) nyelv* terminus a már említett Pen-központtól származó nyilatkozat óta van használatban. Ennek lényege, hogy Crna Gorában az anyanyelvet többé már nem a szerb (szerbhorvát) variánsának, hanem önálló nyelvnek tekintik. E nyelv grammatikája és helyesírása 1997-ben jelent meg. A latin és a cirill betűs írás egyenrangú. Amiben ez a nyelv az egykori szerbhorváltól különbözik, az a nyelvjárási jelenségek köznyelvbe való beemelésére való törekvés. Ilyen nyelvjárási jelenség az ún. legújabb palatalizáció, azaz az egykori (már említett) *jat* helyén keletkezett *j* fonéma megelőző fonémára gyakorolt hatásának kiejtésben és helyesírásban történő érvényesítése, pl. *čerati* (h. *tjerati*) 'üzni, hajtani', *čepanica* (h. *čjepanica*) 'fahasáb', *hčeti* (h. *htjeti*) 'akarni'.

A Crna Gora-i helyesírás követi a fonologikus helyesírás alapelveit, és az „egy hang, egy betű” alapelvhez tartja magát. Ezen logika alapján vezettek be a helyesírásban három új betűt: a latin betűs ábécében: *š, ž, 3* 'dz', a cirill betűsben: *3, č, s*. Pl. *šever* (h. *sjever*, sz. *sever*) 'észak', *koži* (h., sz. *kozji*) 'kecske-', *zora* (h., sz. *zora*) 'hajnal' stb. Példáinkból is kitűnik, hogy az *š* és a *ž* hang jótáció, a *3* pedig affrikálódás eredményeként keletkezett.

Az elmondottakon kívül természetesen jellemző erre a nyelvre (?) a regionális lexika kultiválása is. A nyelv jövője minden bizonnyal a politikai fejlődéstől függ. A Crna Gora-i alkotmányban ugyanis ma is az áll, hogy Crna Gora nyelve szerb, illetve a szerbnek *je-ző* variánsa.

12. Déli szomszédaink nyelvi helyzetképe az önmagában való érdekességen túlmenően általános tanulságokkal is szolgál. Élő példákön láthatjuk a nyelven kívüli tényezők közvetlen és gyors visszahatását a nyelvre, egyrészt annak a beszélők részéről tanúsított értékelésére és megítélésére, másrészt magának a nyelvnek nemzeti tudatot formáló ereje is.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

The linguistic situation south of Hungary

The linguistic state of affairs in neighbouring countries south of Hungary is remarkable in itself, but it yields some general conclusions as well. We can see living examples of extralinguistic factors exerting a direct and fast influence on language: partly in the linguistic attitudes of speak-

ers, and partly in the role of language in shaping national consciousness. It is interesting to note that, whereas Western Europe is generally characterised by a process of linguistic convergence, Eastern European countries (and especially the Balkans) show signs of divergence and disintegration. This is closely related to the ongoing political changes. The author looks at the fate of Serbian, Croatian, Bosnian, and Montenegrin, and analyses the effects of historical events, the development of literacy, and other cultural factors, presenting specific examples of linguistic divergence.

ISTVÁN NYOMÁRKAY

Magyar grammatika — és ami utána következhet*

Az újabb nyelvészeti kutatások szükségessé tették egy újabb, korszerűbb grammatika megírását. Ennek a tudományos szintű, de elsősorban az egyetemi oktatásban alkalmazható nyelvtannak az elkészítésére vállalkozott — hosszas előzmények után, melyekben RÁCZ ENDRE volt a kezdeményező — KESZLER BORBÁLA irányításával a budapesti tanszéki munkaközösség (ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék).

1. Megújított hagyományos nyelvtan. — Minden nemzedék szereti kritika tárgyává tenni elődeinek elért eredményeit és megállapításait, de a mi korunk, melyre a tudás felhalmozódásának és az információ áramlásának egyre gyorsuló tempója jellemző, különösen kedvez az újításoknak, a megrögzött hagyománytól való elszakadásnak. Az újnak mindenáron való keresése azonban a társadalom többségének, a hagyományban élőknek a lemaradásához, végső soron társadalmi csoportok teljes szétszakadásához vezethet.

Ennek a nyelvtannak a szerkesztősége azt a józan középutat választotta, mely nem fél az újításoktól, saját és mások kutatási eredményeinek a figyelembevételétől, de ezt hagyományos, több nemzedék számára ismert rendszerbe építi be. Nem zárkózik el az egyes fejezetek, különféle nyelvtani jelenségek problémáinak feltárásától, nem törekszik olyan merev kategóriák erőszakos fenntartására, melyek ellentmondanak a nyelv hajlékonyságának, a típusok közti átmeneti sávok meglétének, ingadozásának és mozgásának.

* Magyar grammatika. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000. 577 oldal. — Tanulmányomban a következő szakirodalomra hivatkozom: BALOGH PÉTER, A határozók osztályozása I—II.: Nyr. 1897: 351—6. — BARTOS HUBA, Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere: StrNyt. 3 [2000]: 653—762. — BENKŐ LORÁND, A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Bp., 1984. — BRASSAI SÁMUEL, Laelius. Hogyan kell és hogyan nem kell magyarul az iskolában a latin autorokat? Kolozsvár, 1874. — DEME LÁSZLÓ, A nyelvről — felnőtteknek. Bp., 1966. — ELEKFI LÁSZLÓ, A százötven éves Brassai Sámuel: MNy. 1950: 351—9; Uő., A mondat elemzésének fő szempontjai: MNy. 1953: 69—76, 370—380; Uő., A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó: I. OK. 1957: 95—149; Uő., Az -ű, -ű képzős melléknévek helyesírása: MNy. 1962: 92—103, 216—22, 371—8; Uő., A predikatív viszony: Nyr. 1966: 62—75; Uő., Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. Bp., 1986.; Uő., Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár. Műhelymunkák IV. 1988. aug. 41—70; Uő., Megjegyzések helyesírási szójegyzékeink néhány adatához: MNy. 1994: 72—4; Uő., Szófajjelölési kérdések német—magyar szótárakban: Harmadik Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia II. Miskolc, 1993. 21—9; Uő., Tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételkapcsolatokban. Linguistica Series A, Studia et dissertationes 20. Bp.—Szeged, 1997.; Uő., A magyar szókincs szófaji arányai a Magyar ragozási szótár tükrében: Nyr. 1997: 217—21. — GALGÓCZI LÁSZLÓ, A magyar nyelv. Szeged, 1992. — GYÖRKE JÓ-

2. A könyv bevezetése, felépítése. — A szerkesztő világosan bemutatja előszavában a grammatika felépítését (Alaktan, Szófajtan, A szóalkotás módjai, Szintagmatan, Mondattan) és forrásait: az eddigi klasszikus grammatikák eredményeit, az európai nyelvtanírás eredményeit, a modern pragmatikai és szemantikai kutatásokat és a strukturalista grammatikát.

A bevezető fejezet (Nyelv, nyelvtan, grammatika, majd: A nyelvi egységek szintézisé) LENGYEL KLÁRA munkája. A *nyelvtan* tágabb értelmét megkülönbözteti a *grammatiká*-tól s ez utóbbit szerkesztéstanként jellemzi: a nyelv jelentéssel bíró elemeinek szerkesztési, kapcsolódási szabályait írja le. A következő fejezetrész öt nyelvi szintet jellemez: fonéma, morféma, lexéma, szintagma, mondat. A fonémát jelrésznek tekinti, pedig jó lenne jelelemként bemutatni, LAZICZIUS nyomán (NyK. 1935: 179—86; l. még LAZICZIUS 1942. 144, 178). Így elkerülhető lenne az az ellentmondás, hogy egyetlen fonémából álló morfémában a fonémát jelrésznek tekintjük. A rész nem egész, az elem lehet egész is. Másfelől jelrész lehet egy jelentés nélküli szótag vagy más hangkapcsolat, de ezek nem elemek.¹ — A *szintagma* szót pedig talán jobb lenne szűkebb értelemben használni: 'szó szerkezet, alárendelő szókapcsolat' jelentésben. A szókapcsolatok ti. lehetnek alárendelők (szó szerkezetek, szintagmák) vagy mellérendelők (szópárok, szósorok, szóhalmozások). Elfogadható azonban a bevezetőben (28) bemutatott ábra szerinti osztályozás is: a legtágabb értelemben vett szókapcsolat részben grammatikai, részben nem grammatikai, a grammatikaiak pedig mint szó szerkezetek lehetnek morfológiai természetűek (pl. *napok alatt*) és szintaktikai természetűek, azaz szintagmák.

ZSEF, Tő, képző, rag (Szó- vagy jelrésztan). MNyTK. 67. sz. Bp., 1942. — HELL GYÖRGY, NP + VP: Papp Ferenc 70. születésnapjára. Debrecen, 2000. 2005. — HUNYADI LÁSZLÓ, A kétszeres tagadásról a magyarban: ÁNyT. 12. 1984. 65—73, uő., Hungarian sentence prosody and Universal Grammar. Kéziratok doktori értekezés. Debrecen, 1999.; uő., Operátorok a magyar nyelvben: A magyar nyelv rétegződése. Bp., 1988. 461—8; uő., A magyar mondat metrikus prozódija: NéprNytd. 37. 1996: 67—81; uő., Magyar mondatprozódia és az operátorok relatív hatóköre: A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III. Szeged, 1998. 59—78. — A. JÁSZÓ ANNA, A mondatnani elv: Nyr. 1991: 45—58; uő., Hagyomány és modernizmus a tankönyvírásban. A mondat szerkezet felfogása és ábrázolása. In: Helyesírás és nyelvpolitika. Gyula, 1996—1997. 44—52. — K[EMÉNY] G[ABOR] — K[OVALOVSKY] M[IKLÓS], képez terpeszkedő kifejezésekben: NymKk. 1 [1980]: 1140—1. — KENESEI ISTVÁN, Szavak, szófajok, toldalékok: StrNyt. 3 [2000]: 75—135. — KIEFER FERENC, A magyar főnév esetei: MNy. 1987: 481—6; uő., A morfológia: StrNyt. 3 [2000]: 23—72; uő., A ragozás: StrNyt. 3 [2000]: 569—618. — KIEFER FERENC — LADÁNYI MÁRIA, Morfoszintaktikailag semleges képzések: StrNyt. 3 [2000]: 165—214. — É. KISS KATALIN, Az egyszerű mondat szerkezete: StrNyt. 1 [1992]: 79—173. — KOMLÓSY ANDRÁS, Régensek és vonzatok: StrNyt. 1 [1992]: 299—523; uő., A műveltetés: StrNyt. 3 [2000]: 215—91. — M. KORCHMÁROS VALÉRIA, Ige vagy segédige? In: Nyíri Antal kilencvenéves. Szerk. BUKY LÁSZLÓ. Szeged, 1997. 109—23. — K[OVALOVSKY] M[IKLÓS], terpeszkedő kifejezések: NymKk. 2 [1985]: 1007—15. — LACZKÓ TIBOR, Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés: StrNyt. 3 [2000]: 293—405; uő., A melléknévi és határozói igenévképzők: StrNyt. 3 [2000]: 409—50. — LAZICZIUS GYULA, Jeltan, elemtan, NyK. 1935: 172—89; uő., Általános nyelvészet. Bp., 1942. — LOTZ JÁNOS, A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriája a magyarban: Szonettkoszorú a nyelvről. Bp., 1976. 127—34. — H. MOLNÁR ILONA, Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. NytdÉrt. 60. sz. Bp., 1968. — StrNyt. = Strukturális magyar nyelvtan. Szerk. KIEFER FERENC. 1. Mondattan. Bp., 1992.; 3. Morfológia. Bp., 2000. — T. SOMOGYI MAGDA, Toldalék-rendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. — TOMPA JÓZSEF, Anyanyelvünk leíró nyelvtana: I. OK. 1953: 33—57; uő., „s néked én te vagyok”: MNy. 1963: 322—33.

¹ A *jelrész* a korábbi szakirodalomban — a *szórész* szinonimájaként — 'morféma' értelmű, l. GYÖRKE 1943. 28.

Igen helyes a szó többértelműségére rámutatni: más a lexéma, más a szóelőfordulás. A szóelőfordulás mindig egyetlen szóalak, a lexémának több alakja is lehet. Persze a *szóalak* is kétféle: 1. a szónak meghatározott fonémasorból álló alakját az alakváltozatokkal szemben, 2. a szónak toldalékkal vagy több toldalékkal is ellátott grammatikai alakját, tehát morfémakapcsolatot vagy morfémaláncot, beleértve a *tő + morféma* (+ morféma) kapcsolatot és a *tő + Ø* alakot is. (Az *alaktan*, *morfológia* ez utóbbi jelentés alapján kapta a nevét.) Az egyértelműség kedvéért jobb lenne ez utóbbit *nyelvtani szóalak*nak nevezni. A ragos szóalak kapcsán érdemes lett volna megemlíteni a DEME-féle *glosszéma* fogalmát akkor is, ha a továbbiakban nem kívánnak vele élni.² Megemlíti azonban ez a fejezet az *állexéma*, *álszó* besorolást (ez utóbbit Bárczi Géza szerette használni), de — s ezzel egyetérthetünk — elutasítólag. „A mondatrésznél kisebb értékű szavak is szavak, a nyelv síkján lexémák” (28). A lexémának ezt a sajátos, nem a külső világra utaló csoportját a szótárak is szavakként kezelik. *Segédszóként* való jellemzésük (29) nagyon helyes.

A szófajokra nézve — melyekkel külön fejezet foglalkozik — már a bevezetésnek ez az alfejezete megemlíti (27) az alapvető és a módosult szófaji értékek megkülönböztetését és azt, hogy a szavak egy része mondatrészt alkothat, más részük csupán más szóval együtt kerülhet mondatrészszerpebe.

Igen jó a mondat és megnyilatkozás, a mondat és a tagmondat elhatárolása. A bevezető fejezetet záró, összefoglaló bekezdések (32) nagyon helyesek és hasznosak. Arról szólnak, hogyan jelennek meg az egyes nyelvi szintek sajátos egységei és kapcsolatai a nyelvhasználatban.

3. *Alaktan*. — Az „Alaktan” fejezete (nagyobbrészt LACZKÓ KRISZTINA munkája) világos képet ad a morfémaról mint legkisebb nyelvi jelről, továbbá ennek két fő osztályáról: a tömorfémáról és az affixumról (toldalékról), és feltárja a morfémaakra bontás problémáit is. Sajnálatos azonban, hogy „passzív vagy fiktív” tövekről szól (39) megkülönböztetés nélkül, pedig a *passzív* jelző félreérthető, hiszen ’szenvedő’ jelentésű igei tartalmat is jelöl; ezért a jövőben kerülendő. Van ugyan múltja,³ de már BENKŐ LORÁND is zárójelbe tette: „A magyar fiktív (passzív) tövű igék” (1984.).

Az alakváltozatok és az alternánsok kérdését (42) kissé másképp látom, mint a könyv szerzői. Az alakváltozat hangtani (fonológiai) variáns, nemzetközi szóval allomorf. Az alternáns nem egyszerűen hangtani, hanem morfológiai változat. A *-ban* rag allomorfja *-ben*, a *bokor*- tönek *bokr*-. Az *-an/-en* módhatározói toldalék két alakja egymásnak allomorfja, de az *-ul/-ül* ezeknek csak alternánsa, nem hangtani változata. Igen helyes rámutatni — ha mellékesen is — a *morf* szakszóra, melynek nincs még egyértelmű definíciója, bár úgy látszik, a strukturális nyelvtenban így nevezik az absztrakt morfémanak egy adott formában való megjelenését (pl. KIEFER 2000. 29, 32, 571). Talán az *-i*; *-ai/-ei*; *-jai/-jei* többes birtokos személyjeleknél is inkább három alternánsról beszélhetünk. Az alakváltozatok hangtanilag levezethetők egymásból. — A *-na* és a *-ná*, illetve *-ne* és *-né* a feltételes mód egyes számú 3. személyében nem tekinthető alternánsnak sem, hanem más-más funkcióval bíró, különböző toldalékok. Személyrag előtt azonban a *-ná*- (ill.

² DEME 1966. 47, 138. Másoknál is, pl. GALGÓCZI 1992. 34—5. Ez utóbbi könyv egyébként számos hibát tartalmaz, köztük olyanokat, melyektől a „Magyar grammatika” sem mentes.

³ A *passzív* szóréss elnevezés szintén GYÖRKE idézett helyén található; ő igen fontos megfigyeléseket tett a magyar nyelv alaktani rendszeréről, de terminológiája az újabb rendszerezések és elemzések fényében néha korrigálásra szorul.

-né-) morfémaváltozatként viselkedik, hasonlóan az *alma* típusú, -a végű névszói tömorfémákhoz.

Nem történt azonban lényeges előrelépés az alany és az állítmány fogalmának tisztázásában. Egy másfél évszázados magyar hagyomány — mely lényegében a BECKER⁴ nyomán eluralkodott német hagyományt követi — nem akarja tudomásul venni azt, hogy a *Péter okos* és a *Péter dolgozik* típusú mondat két egészen különböző fajta szerkezet. A *Péter okos* (vagy *Péter magyar ember*; *A sas madár*; *Magyarország köztársaság*) típusú mondat logikai tételt, fogalmi viszonyítást fejez ki, lényeges mozzanata egy mentális művelet, mely nem ábrázolható. A *Péter dolgozik* (vagy *A madár repül*; *A Föld forog*; *Az ember gondolkodik*) szerkezetűtípusba — legalábbis ennek eredeti, valóban cselekvést vagy mozgást jelentő fajtáiban, prototípusában — mozgó kép jelenik meg; az igei szerkezet többnyire képszerű, alapjában véve ábrázolható. Amikor tehát a „Magyar grammatika” azt vitatja, hogy a predikatív szintagma alárendelő-e vagy hozzárrendelő (30), összekeveri ezt a két különböző szerkezetet. A fogalmi viszonyításon alapuló, ún. nominális állítmány esetén a viszony hozzárrendelő, az igei szerkezet esetén alárendelő: az alany az ige vonzata, bővítménye. — Csak hátrább találjuk meg ennek kifejtését, az állítmányról szóló fejezetrészben (399).

Ezt a lényeges különbséget már BRASSAI fölfedezte, azért szolt „csél-csap értelmű” állítmányról (Laelius 1874. 84). Magam már régóta, többször is szóvá tettem (ELEKFI: MNy. 1950: 355, 1953: 69—70, 74—6, 377, I. OK. 1957., kül. 146—8; az egész kérdéskör tömör összefoglalásaként, korábbi állásfoglalásom némely részét helyesbítve: Nyr. 1966.). Ma már ez utóbbi cikkben kifejtetteknek egyik részét (az „összetett állítmány” ajánlását: 71) nem tartom a legcélszerűbbnek. Ellenben egyre sürgetőbben ajánlom a *tulajdonítmány* elnevezést, mely '(nomen) praedicativum', tehát világosabban céloz a fogalmi viszonyításra, és nem is BRASSAI találmánya, hanem megvan már VAJDA PÉTERNél (Magyar nyelvtudomány, 1835. 89), SZÁSZ KÁROLYNál (Magyar nyelvtudomány 1838. II, 6, 21) és STANCSICS MIHÁLY nyelvtanaiban (1840. 66, 67; 1842². 64 stb. 1867-ig).

A tulajdonítmánynak és a verbum finitumnak nyelvtani „állítmány”-ként közös néven való összefoglalására az adhat okot, hogy igés mondatdal is állíthatunk valamit, s akkor az ige fölvesz egy logikai praedicatumhoz hasonló szerepet. A kétféle állítmány sajátosságai több ponton is érintkeznek. Vannak igék, melyek jelentéstartalma távol áll az ábrázolható mozgástól, tér- és időkoordinátái a zérushoz állnak közel: *előfordul*, *akad*, *létezik*, vagy többé-kevésbé logikai viszonyt fejeznek ki: *viszonyul*, *vonatkozik*, *birtokol*. Ezek használata is beilleszkedik az igéké közé. Másfelől a „névszói állítmányok” (azaz tulajdonítmányok) is sok nyelvben kötelezően ige (mint kopula) mellett kapnak helyet a mondatban, a magyarban pedig 3. személyű helyzetekben ige nélkül.

Ennek az érintkezésnek köszönhető az is, hogy sok nyelvten éppen a mondat igéjét — mely formailag szervezi, szinte irányítja a mondatot — nevezte (és még talán nevezi) állítmánynak. De a XIX. században még tudták (a korábbi nyelvtenok *rectio* fogalma nyomán), hogy sok igének magában üres a jelentése, kiegészítésre szorul, vonzata van. Ezeket a szükséges részeket nevezte sok nyelvten kiegészítőnek (complément, Ergänzung, дополнение). A tulajdonítmány mint az igéhez legközelebb álló (és logikai állítmány funkciójú) mondatrész kapta az *állítmánykiegészítő alanyeset* nevet. Később, mikor elhagyták az általánosabb 'kiegészítő' fogalmát, mert a vonzatokat egyszerűen besorolták a tárgy vagy a határozók kategóriájába, fölöslegessé vált az *alanyeset* megjelölés. Az

⁴ BECKER, KARL FERDINAND, Organism der Sprache als Einleitung zur deutschen Grammatik I—III. Frankfurt am Main, 1827. — L. HELL 2000. Magyar nyelvtenokra való alkalmazásáról bővebben: A. JÁSZÓ 1991., 1996—1997.

állítványkiegészítő szerepelt sok nyelvtanban mint hatodik mondatrészt; ez aztán *kiegészítő*-vé rövidült. Ezt az állapotot szüntette meg az a döntés — főleg KLEMM ANTAL fejtegetései nyomán —, hogy ne beszéljünk kiegészítőről, hiszen az maga az állítvány: névszói állítvány. Így került egymás mellé az állítványnak tekintett, tisztán nyelvtani szempontból fő mondatrészként viselkedő ige és a logikai tétel vagy ítélet elemeként szintén állítványnak nevezett tulajdonítvány. (Az egész kérdéskör rövid történetét l. ELEKFI: I. OK. 1957: 143—6.)

Ezt a szétválasztást az „állítvány” kétféle fő jelentése közt már ötven évvel ezelőtt meg kellett volna tenni. Az akadémiai nyelvtan nem tette meg. Ezért bonyolódott TOMPA JÓZSEF olyan zsákutcába, hogy az ún. névszói állítványnak, ha nem állítványi helyzetben fordul elő, nem tudott nevet adni (I. OK. 1953: 44; vö. ELEKFI: Nyr. 1966: 71). Még később sem átalította az ilyen — igenévvvel együtt alárendelt predikatív szerkezetet alkotó — névszót mai magyar mondattanunk névtelenkéjének nevezni: „Igyekszem nem lenni beteg” (MNy. 1963: 328).

Megkerüli ezt a kérdést a „Magyar grammatika” is (30): a *Jó lenne szerencsés lenni* mondatban a *szerencsés lenni* szó szerkezetet összetett alanynak minősíti. De hogy miből van összetéve, arról nem szól. Választott hagyományos terminológiájával csak szófajilag tudná e szintagma tagjait jellemezni. Pedig a *szerencsés* itt nem más, mint tulajdonítvány. (Az ige ti. egészen másképp állítvány, mint a tulajdonítvány.)

Az „összetett állítvány” (és az esetleges „összetett alany”, „összetett tárgy”) fogalmával kapcsolatban sok fejtegető cikk jelent meg a közelmúlt évtizedekben. Az ettől való szabadulásban a hagyományos nyelvtan keretei közt RÁ CZ ENDRE tette meg az első lépést, amikor nem beszél összetett állítványról, csak igei és névszói állítványról (tehát arról a kétfajta mondatrésztől, mely valóban különbözik egymástól), és hozzáteszi, hogy a névszói állítvány a létige valamelyik alakjával együtt jelenik meg a mondatban, ez az alak pedig a kijelentő mód jelen idejének 3. személyében Ø.

A további lépéseket a strukturalista nyelvtan tette meg, melyet nem kötöttek XIX. századi német gyökerű hagyományok. Francia és angol nyelvtanok mintájára (ahol persze kötelező, hogy legyen verbum finitum a jól szerkesztett mondatban) alkották meg azt a mondatvázatot, melyben az igének első számú kiegészítője (vonzata) az alany, utána a kevésbé kötelező tárgy és az esetleges további bővítmények. A morfológia nincs tekintettel logikai viszonyokra, inkább csak a formákat, a kisebb formai egységeket vizsgálja, ezért a „Strukturális magyar nyelvtan” 3. kötetében nincs szó állítványról. Alanyról van szó (StrNyt. 3: 297), de mint az ige vonzatkeretét kitöltő szerkezetéről. Van azonban szó *predikátum* ról (i. m. 248, 296 stb.) mint a predikátum–argumentum szerkezet tagjáról, mely voltaképpen nem más, mint egy ige és az őt (kötelezően vagy választható módon) kiegészítő bővítmények. A *predikátum* név mint egy szerkezettag megnevezése itt azt jelenti, hogy ennek a szerkezetnek igei tagja alkalmas a mondatban állítványi szerep betöltésére.

A morfológiának idevágó fejezetei (KOMLÓSY 2000., LACZKÓ 2000.) az igei tövű szóképzések során felvázolják az igék vonzatkeretét. Modelljeik arra a mondatelemzésre épülnek, melyet É. KISS KATALIN fejtett ki a „Strukturális magyar nyelvtan” 1. kötetében. Ő beszél ugyan logikai állítványról (StrNyt. 1: 89—91), szól predikátumhatározóról (i. h. 92), de terminológiája ebben a vonatkozásban nem jelent állásfogalalmat, mert logikai állítványnak a kommunikatív szempontból lényeges súlyszakaszt nevezi, szemben a (nem kötelező) bevezető résszel, a topikkal. Az *állítvány* szót tehát lefoglalja a közlési logika szerinti fontosabb rész számára, KICSKA EMIL terminológiája nyomán (melyet korábban én is alkalmaztam: ELEKFI 1957), *predikátum*-nak viszont az igei csoportot nevezi (az igét a szorosabban hozzá kapcsolódó névszói mondatrészekkel, és ezek közt tárgyalja

a predikátumhatározót). Az egész hosszú fejezet csupa igés mondatot elemez, az állítmányi névszó (tulajdonítmány) kérdését nem érinti, ezért nem szólhat összetett állítmányról sem.

Előkerül azonban a tulajdonítmány fogalma nem közvetlen, hanem függővé tett, alárendelt mondatrészként, *predikatív bővítmény*, *predikatív vonzat* formájában, KOMLÓSY ANDRÁS „Régensek és vonzatok” fejezetében (StrNyt. 1: 445—85: „Feri részegen vált hőssé”; „Mari *pirosra* festette meg a kerítést”; „Péter *vizesen* törte össze a vázát”), és itt szükségszerűen van utalás arra, hogy ezek a bővítmények állítást rejtjenek (‘Feri részeg’ stb.), tehát állítmányra vezethetők vissza. Az ilyen állítmány nem más, mint tulajdonítmány.

A „Magyar grammatika” jóval teljesebben ad leírást a magyar nyelvről, mint a „Strukturális magyar nyelvtan” három kötete együtt (mely sok részletkérdést alaposabban tisztáz, de nem tekinti át a nyelv rendszerének egészét). A kétféle „állítmány” (1. ‘a mondat igéje’, 2. ‘tulajdonítmány’) megkülönböztetése mégis jobban beleillik a strukturalista szemléletű, régebbi európai hagyományt tovább építő rendszerbe, mint a „Magyar grammatiká”-nak a XX. századi szemlélethez ragaszkodó „névszói-igei, összetett állítmány” fogalmával dolgozó terminológiájába.

Ezt a kérdést itt a továbbiakban nem bolygatom, hiszen magam is ezzel a „magyar” terminológiával élek, amikor gyakorlati célból szükségem van mondatrészek megnevezésére (pl. a kiszedett, még további korrigálásra váró „Mondatfonetika” c. könyv anyagában), hiszen iskolai nyelvtanaink alapján ez a közérthető. A jövőben azonban korszerűbbnek és a „Strukturális nyelvtan”-nal összeférhetőbbnek látnám ennek a KLEMM-féle és SZINNYEI által népszerűsített terminológiának és szemléletnek a megváltoztatását.

4. Szófajtan. — Egy másik alapvető fontosságú kérdésben határozottabban meg kell bírálnom a „Magyar grammatiká”-t: a szófajok osztályozásában. Itt eltérték a többé-kevésbé bevált iskolai hagyománytól, és szerintem nem jó irányban. Lektorként megírtam róla véleményemet, de lényegében ezt nem fogadták el. KESZLER BORBÁLA megtartotta a magyar szófajok rendszerében (69—70) a három fő csoportot: I. alapszófajok, II. viszonyozók, III. mondatszók. Ilyenfajta hármas felosztás valóban megfelel a szófajok mondatbeli szerepének, de egyes csoportok elnevezésével és szófajoknak oda történő besorolásával nem tudok egyetérteni. Az alapszófajok valóban a nyelvtani rendszer alapjai, és nem vitás, hogy a tulajdonképpeni alapszófajok az ige, a főnév és a melléknév. Az autoszemantikus jelentés és a teljes toldalékolhatóság valóban legjellemzőbb alaptulajdonságuk. De nem tartoznak közéjük a határozószók, még kevésbé az igenevek (melyeket a táblázat átmeneti szófajú szavakként kezel, nem ok nélkül, de más szófajok is volnának ide sorolhatók).

A határozószók mint glosszéma értékűek és nem szabadon toldalékolhatók másodlagosak az alapvető szófajokhoz képest, az igenevek pedig keresztezett szerepű szófajok. (A strukturális morfológia felhívja rá a figyelmet, hogy egyetlen igenév sem tömorféma, hanem többől és toldalékból áll: KENESEI ISTVÁN 2000. 118.)

Nem kellene elhagyni a számnév kategóriáját (a vele kapcsolatban fölvethető problémákkal együtt). A számnév nem a melléknév alfaja, bár gyakori a melléknévi használata. Önálló, főnévi értékű használata mégis sokkal jobban beleivódott a gondolkodásunkba a primitív számtani műveletektől kezdve a legbonyolultabb számítástechnikáig, mint bármely más főnév-melléknévi, kettős szófaji értékben megjelenő fogalmi mező. *Kétszer kettő négy*. Ebben a mondatban sem a *kettő*, sem a *négy* nem melléknév. Nem olyasféle főnevesüléssel van itt dolgunk, mint a színneveknél, sem pedig olyan kettős szófaji értékkel, mint a népnéveknél. A számok gondolkodásunknak egy másik síkjához tartoznak, mely keresztezi a mondattani alapú szófaji kategóriákat.

Mondattani alapon az ige, a főnév és a melléknév az alapszófajok. De másfajta szavaknak is lehetnek főnévi és melléknévi értékei a mondatban mint használati alkategóriák. Emellett ki kellene emelni egy ezt keresztező síkot: az alapvető szemantikai különbséget a fogalomjelölő szók és a mutató szók között. Az előbbieknak többnyire fogalmat felidéző tartalmuk van (főnév, melléknév) vagy ábrázoló erejük (ige), az utóbbiak a mutatómezőbe tartoznak: mutatnak nyelven kívüli dologra vagy személyre, vagy utalnak a beszédben, szövegben, mondatban említettre vagy említendőre (névmások, névmási határozószók). Ezt a kettősséget hármassággá egészíti ki az alapvetően számokkal jelölhető mennyiségi vonatkozás.

Javaslatom szerint tehát:

I. Alapszófajok

Jelentéstípusuk szerint	Mondattani pozíciójukat is tükröző alaktani viselkedésük alapján		
a) A fogalmi mezőben (jelölő szók)	főnév	melléknév	ige
b) A kvantitatív mezőben (mennyiségzők: számnevek)	főnévi értékű számnév	melléknévi értékű számnév	
d) A mutatómezőben: (mutatószók: névmások)	főnévi névmás	melléknévi névmás	
		számnévi névmás	

II. Másodlagos szófajok

1. Ragos vagy névutós névszó értékűek: határozószók

a) Mondatrész-határozó szók

(Köztük szemantikai alapjukat tekintve:)

főnéviek (pl. <i>haza</i> 'az otthonba' <i>rendkívül</i>)	melléknévi (<i>gyorsan, jól</i>)	névmásiak (mutatók: <i>itt, ma, amikor</i> ; személynévmásiak: <i>hozzám</i>)
számnévi (tízeseivel, sokszor)		

b) Mondathatározó (módosító) szók

(*egyáltalán, csupán, nem*)

2. Igefogalmat kapcsolók: igenevek

?főnévi igenév (infinitívus)	melléknévi igenév	határozói igenév
igei főnév (<i>futás</i>)	(<i>gyorsan</i>) <i>futó</i>	(<i>futva</i>)

3. Viszonyszót kapcsoló: névutói melléknév

(*mellel, alatti*)

III. Segédzők

1. Segédige (*fog*)

2. Igekötő

3. Viszonyító szók: a) kötőszó b) névelő c) viszonyzó (pl. *ellenére, számára*)
névutó (*alatt, mellett, óta*)
előljáró (*per, mint*)

IV. Mondatszók

1. Indulatszó (pl. *brr, ah, pfuj*)
2. Interakciós mondatzó (*szervusz, igen, hess*)
3. Hangutánzó mondatzó (*bumm, csitt-csatt*)

A „Magyar grammatika” (más, korábbi nyelvtanokhoz, így az akadémiai nyelvtanhoz is igazodva) *viszonyszó*-nak nevezi azt a fő kategóriát, melyet legjobb lenne *viszonyító szó*-nak nevezni. A *viszonyszó* a régebbi terminológiában a prepozíciót jelentette. Ilyen előjárók periferikusan a magyarban is vannak, idegen nyelvből, pl. *per, à la*, de ide sorolható a határozóvá tevő *mint* is. A *viszonyszó* tehát legyen szerintem a névutó és az előjáró közös neve, már azért is, mert a *névutó* tipikusan szórendi helyzetet is jelent, márpedig az *át, keresztül, szemben* nem állnak szükségszerűen névszó után, tehát nem igazán névutók, de beleférnek a *viszonyszó* kategóriájába. A *viszonyszó* ilyen értelmű használata megfelel a *viszonyrag* elnevezésnek is (mely tágabb kategóriát jelöl, mint az *esetrag*), és megkönnyitené az egybevetést számos idegen nyelvvel, ahol a *viszonyszó* tipikusan nem névutó, hanem előjáró. A *viszonyszók* és a *viszonyragok* pedig hasonló típusú viszonyokat jelölnek.

Valójában a „Magyar grammatika” is — bár ezt nem jelenti ki olyan nyíltan és határozottan, mint KENESEI ISTVÁN (2000. 94) a strukturális nyelvtanban — formai alapon osztályozza a szófajokat: az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep szerint. A harmadik — korábban sokat emlegetett — szempontot, a szavak jelentését, nem tekintí alapvető kritériumnak. Csak harmadikként említi a jelentéstípus (autoszemantikus, ill. indirekt denotatív jelentés) szempontját, mely például a fogalomszókat elkülöníti a névmásoktól. (KENESEI szófajvizsgálatairól itt nincs hely bővebben szólni, de néhány részletkérdésben még érdemes lesz rá hivatkozni. Világosan látja például a számnév kategóriájának a problémáit, de nem utasítja el mint kategóriát, csupán arra mutat rá, hogy nem annyira önálló szófaji osztály, mint a melléknév, mert a mondatban nem lehet olyan sokféle bővítménye.)

Egy besorolásban azonban a „Magyar grammatika” a jelentéstani szempontot föléselegesen elébe helyezte a formai szempontnak: a *határozószói névmás* elnevezésében. Ez az elnevezés alighanem SZABÓ DÉNES kéziratos sokszorosításban fellelhető nyelvtanára megy vissza. Ezt a nyelvtant — méltán — igen sokan becsülik. Sok új meglátással gazdagította a magyar leíró nyelvtant, de vannak olyan besorolásai, melyekkel nem célszerű azonosulni. Amikor az ÉrtSz. szófaji minősítésein töprengtünk, KELEMEN JÓZSEF, mint a szótár nyelvtani vonatkozásainak felelőse, sokáig habozott: *határozószói névmás* vagy *névmási határozószó*? Tekintélynek ismerte el Szabó Dénest, de saját meglátásait is igyekezett érvényesíteni. Így jutott el odáig — talán az én javaslatomra is —, hogy több vitás kérdéssel együtt ezt is megbeszélje Tompa Józseffel, hogy ne legyen sok ellentmondás az akadémiai nyelvtan és az értelmező szótár besorolásai közt. Győzött a formai szempont elsődlegessége: ezek határozószók (*itt, amikor, akárhogy*), mert határozóként illeszkednek a mondatba, nem vagy csak korlátozottan ragozhatók. Jelentéskategóriájuk névmási, ezért a *névmási határozószó* megjelölés illik rájuk jobban.

A segédigéket semmiképp sem tárgyalnám a *viszonyszók* közt, ellenben beleillenek a tágabb kategóriába: a *segédszók* közé.

A *partikula* az újabb magyar és német szakirodalomban elég sokat tárgyalt (és vitatott) kategória. A „Magyar grammatika” meglehetősen sokféle szót sorol ide. Egy részük határozószó: *egyáltalán* (mondathatározó), *alig* (fokhatározó), *közel* (az adott példában szintén), *majdnem* (van fokhatározói és van mondathatározói jelentése is), *se* (mondathatározó), *bár* (kötőszó és mondathatározó). Ha egyáltalán beszélhetünk parti-

kuláról, akkor csak igen kevés szó tartozik ide, pl. *-e*, illetve az *is* néhány nem kötőszói használata.

A mondat szókak mint újabb fő kategóriának külön tárgyalása igen helyes. KELEMEN JÓZSEF meglátása alapján szótáraink — és bizonyos mértékig nyelvtanaink is — átveszik ezt a kategóriát, mely ilyen néven kifejezőbb és tágabb értelmű, mint az *indulatszó*. Az akadémiai nyelvtan is szól róluk, mint tagolatlan mondat értékű szókról. A „Magyar grammatika” azonban — félreértés vagy önkényes átsorolás folytán? — ide sorolja a „módosítószo”-t is (70). Márpedig a *talán*, *valószínűleg* stb. nem mondat értékű szók, hanem egy mondat tartalmának (a mondatban kifejezett vagy benne rejlő tételnek) igazságértékére vonatkozó, azt módosító szó. KELEMEN és az akadémiai nyelvtan csak arra mutat rá, hogy ilyen módosító szók (pl. *nem*, *talán*) önállóan, tagolatlan feleletként használva mondat szó értékűek is lehetnek. A „Magyar grammatika” mondat szói közül tehát törlendő a módosítószo. A másik három csoport igen jellegzetes és jellemző: indulatszó, interakciós mondat szó, hangutánzó mondat szó.

De mi a helyzet a módosító szó kategóriájával? Mit is módosít egy ilyen szó? A mondatbeli tétel igazságértékét (vagy nem kijelentő mondatban: a tágabb értelemben vett közlésaktus-értékét, l. ELEKFI 1997. 7—9). E mondatbeli szerepe miatt nem kell külön önálló szófajnak tekinteni. Vannak módosító szók, módosító mondatrészek (l. MOLNÁR ILONA 1968.), a módosító szók pedig többnyire határozószók: mondat határozók. A határozószóknak ugyanis — a határozók két főcsoportja alapján — két fő csoportjuk van: a) mondatrészeként (vagy mondatrész részeként) mondatrészhez kapcsolódó határozók, b) a mondatnak együttesen, egységként felfogott többi részéhez kapcsolódó határozók. A *határozó*-nak ilyen szélesebb értelmű (tehát a mondat határozót is magában foglaló) használata azért is védhető, mert az *adverbium* szó sem csak az ígéhez kapcsolódó határozószókat jelenti, hanem a névszóhoz kapcsolódókat is (pl. *nagyon* szép). Ez utóbbi esetben KELEMEN az *adnominium* elnevezést használná. De ha már az *adverbium*-féle latinos név használatos ilyen kiterjedt (tehát nem csak 'ígehatározó' értelmű) jelentésben, akkor a határozószók nagyobb csoportja is magában foglalhatja a mondatrészre és a mondat tartalomra vonatkozó határozóféléket egyaránt. A *határozószó* (~ *adverbium*) ilyen tágabb értelmű használatának régi szótári hagyománya van, és tudtommal az akadémiai Nagyszótár sem változtat ezen lényegesen. (L. ELEKFI: 1993., 1999.) Ez utóbbi helyen (ELEKFI 1999. 221) az is megtalálható, hogy a RagSz. miben korrigálta az ÉKsz. szófaji besorolását. Mondatszónak csak az önmagában teljes mondat vagy megnyilatkozás értékű szavakat tekintettük, tehát pl. az *egy kutya*, *kampec* szókat nem, mert ezek egy kitett vagy odaértett alany (ill. téma szerepű részes határozó) mellett állítmányi szerepűek, tipikus használatukban nem mondat-, hanem mondatrész-értékűek. KELEMEN JÓZSEFnek bizonyos túlzásait, egyoldalúságait vagy tévedéseit MOLNÁR ILONA segítségével gondos mérlegelés után javítottuk.

A határozószók kategóriájának az imént vázolt felfogása pontosabban megjelenik a „Strukturális magyar nyelvtan” morfológiájában (KENESEINÉ: 2000. 105—6): határozószókról és mondat határozó(szó)król beszél, jól elkülönítve a két alkategóriát, de ugyanakkor a közös nevet megtartva utal a szótári szempontból tekintett azonosságukra.

E vitatott koncepcióbeli alapkérdések és javaslataim előrebocsátása után azt szeretném kiemelni, hogy a „Magyar grammatika” igen sok részletkérdésben új meglátásokat, a valóságot jobban megközelítő elemzéseket ad, mint az eddigi nyelvtanok. (Egyelőre nem szólok a strukturalista nyelvtanokról.)

Igen helyes már a színteződés fejezetében, a mondatok szintjénél (31) rámutatni a nyelv és a beszéd különbözőségére, a nyelvi alapegységeknek a beszédben megjelenő megfelelőire. A fejezet szerzője óvakodik attól, hogy összemosza a beszéd és a szöveg

fogalmát. Elsődleges nyelvi tevékenység ugyanis a beszéd. Ehhez képest az írás másodlagos. A szövegmondat (melyről mellesleg említést tesz) egy nyelvi műnek, szövegnek a része. Legfeljebb tükre, rögzítése egy tényleg elhangzott (vagy akár csupán elképzelt) beszéd mondatának.

Az „Alaktan” fejezete (LACZKÓ KRISZTINA és KESZLER BORBÁLA munkája) — melynek néhány vitatható részét e cikk elején már említettem — jól jellemzi a zéró morféma fogalmát és funkcióját (48), új fogalomként a viszonyítékokat (igéknél: idő, mód, személysám; főneveknél: eset, dologszám); majd — egyelőre mellesleg — szól a birtokviszonyról is (50). (A mondatalkotásra jellemző predikatív viszony inkább mondattani, mint alaktani viszony, ezért — helyesen — itt nem szerepel.)

A tőtípusok alfejezetében — a sajnálatosan tovább élő „passzív” minősítésen kívül — sok a megszívlelendő, hasznos gondolat. Szerencsés a *becézőnévi képző* elnevezés (Zol-i, Jan-csi), mely visszavezethető arra, amit LADÓ JÁNOS *becéző név*-ként emlegetett: meglevő nevekből képzéssel alakított nevek, szemben a *becénév*-vel, mely nem személynév származéka, hanem önálló névadás (*Duci, Pubi*).

A toldalékokról, azaz affixumokról szólva jellemzi a prefixumot és a suffixumot, említi az esetleges infixum problémáját a többes birtokjellel kapcsolatban (*ház+a+i+m*), de mivel ez csak csírájában van meg, nem következetesen átlátszó, nem tárgyalja tovább. A rokon jelenségek szemléltetésére azonban ad idegen nyelvű példákat. Rámutat az igekötők látszólagos prefixumszerűségére, de szerencsésen ezt is elutasítja, hiszen a magyar igekötő elválhat az igéjétől. Igen jó a toldalékfajták fő kategóriájának jellemzése (azzal együtt, hogy a képző, a jel és a rag merev elhatárolása lehetetlen), és a toldalékváltozatok fajtáinak bemutatása.

A szófajtan fejezetének legfőbb problémáiról már szoltam a bevezetéssel kapcsolatban. A választott — és javaslatom szerint későbbi nyelvtanokban átírandó — keretek közt érdekes fejtegetéseket találunk a morfológiai természetű viszonyozókról (72). Az ún. bevezető szokat (74) nem szófajtani, hanem mondattani kategóriának tekinti.

Kiegészítésül hadd szóljak még a *vonzatosságról*. Ez a fogalom végre megfelelő helyet kap a leíró nyelvtanban. Itt az alapvető szófajok kapcsán az igénél kerül rá sor először. De sajátos szófaji vonatkozása is van. Két melléknévi altípus mindenképpen ide tartozik. Egyik a névutói melléknév, mely önmagában értelmetlen, hanem a névutóhoz hasonlóan főnevet vonz: főnévhez kapcsolódva válik értelmessé. Másik az *-ú/-ű* képzős melléknév. (Ennek jelzős és összetételi használatáról és bonyolult helyesírási vonatkozásáról: ELEFKI: MNy. 1962.)

Összegzésül az jellemző az egész szófaji táblázatra (69), hogy azért ilyen homályos, mert túlságosan belejátszik a jelentéstani és a mondattani szempont. Ha a szó alaki viselkedéséből indulunk ki, világosabban kirajzolódnak az osztályozási elvek.

Nagyon jól megírt, világos, teljesen elfogadható fejezetrész a következő: „Szófajok a nyelvben és a beszéd mondataiban” (LENGYEL KLÁRÁTÓL). Igen helyesen szól a lexikai szófajokról, a kettős és az átmeneti szófajúságról, az aktuális szófajokról, a szófajváltásról (ezen belül a grammatikai szófajúságról), a szófaji jelentés hatóköréről, igen tömören a szókapcsolatokról. Ajánlatos lett volna a szófajtani bevezetést is ehhez igazítani.

Az alapszófajok részletezése az *ige* jellemzésével kezdődik. LENGYEL KLÁRA megkülönbözteti az ige fogalmi-lexikális jelentéseit, grammatikai jelentését és részletezi az igenemeket, KUGLER NÓRA beiktat egy fejezetrészt az ige aspektuális jelentéséről és akcióminőségéről. Említi KIEFERNEK sajátos akcióminőség-fogalmát (mely szerintem erősebben is bírálható), és ennek alapján mutat be ötféle akcióminőséget, melyek igekötő vagy képző által jönnek létre. — Az igenemek jellemzése igen körültekintő: magában foglalja a szokásos három alapkategóriát (cselekvő, mediális, szenvedő), szól a képzéssel létrejövő

műveltető, visszaható és kölcsönös igékről, de felhívja a figyelmet arra, hogy az alapvető igenemek egymásba játszanak, nem válnak el mindig élesen, nem rendszerezhetők paradigmászerűen.

Pontos jellemzést kapunk az ige morfológiai tulajdonságairól (alaki felépítettségéről, továbbképzési lehetőségeiről). Az ige mondatbeli szerepe — a „verbum finitum = állítmány” szemléletnek megfelelően — állítmány. Igen érdekes és újszerű, a strukturalista szemlélethez közelít az igei alaptagú szintagmáról szóló fejezetrész az ige bővítményeiről, külön részletezve a vonzatokat és a szabad bővítményeket. Igen körültekintően jellemzi az ige alanyi bővítményét (mely a legelső, majdnem mindig kötelező vonzata) és azt a tényt, hogy ebből a szempontból az alany alárendelő viszonyban van az igével, de mivel ez egyúttal predikatív viszony is, logikai szempontból hozzárrendelő a viszony. (Örülök, hogy a szerző itt figyelembe vette lektori megjegyzésemet.)

Az ige-tövekről szóló fejezetrész KESZLER BORBÁLA munkája. Igen szemléletes táblázatban mutatja be az egyalakú tövek után a többalakú tövek különféle változattípusait és azok megközelítő számarányát. Finoman megkülönbözteti a felszólító módban ritkán használatos és a felszólításban egyáltalán nem használható mediális igéket, és szól a zárt és nyílt tőosztályok kérdéséről.

Az igeragozás alfejezete (KUGLER NÓRA munkája) igen jól értékesíti azokat az idővel kapcsolatos fogalmakat, melyeket KIEFER vezetett be a leíró nyelvtanba: beszédidő, eseményidő, és e kettőnek egybeesésével jellemzi a magyar jelen időt. A jövő idővel kapcsolatban elmulasztotta megemlíteni, hogy a *menni fog* típus elsősorban folyamatos szemléletű igéknél használatos, hiszen a befejezett ige jelen idejű alakja (megfelelő szórendi helyzetben) maga is kifejezi a jövőt: *elmegy a színházba*. Sajnos, a fejezetben említett statisztikai felmérésben sincs utalás erre a fontos különbségre. Külön vizsgálatot érdemelne az 1. személyű alak jövő értelmű használata (*Megyek, iszom egy kis vizet*), mert itt ez az időalak a beszélő szándékát fejezi ki, ezért vonatkozik a jövőre. (És a 2. személyű alak hasonlóan ezért, mert felszólító értékű: *Mentek, és vizet hoztok*. A felszólító alak szükségképpen a jövőre szól.) Ezeket a fejtegetéseket jobban össze kellett volna hangolni az aspektusok jellemzésével. (Ahogy az igemóddal kapcsolatban van utalás és kitekintés a mondat modalitására.)

Nagyon öröndetes, hogy ez a nyelvten is igyekszik szabadulni a száz évnél régiebb hagyományú „*alanyi és tárgyvas igeragozás*” elnevezésektől, melyek részben értelmetlenek, részben félrevezetnek. Idegen nyelvű magyar nyelvtenokban a *tárgyvas* helyett ’határozott’ értelmű jelző fejezi ki azt, hogy ezek az igeragok határozott tárgyra utalnak. A terminológia megváltoztatását különösen LOTZ JÁNOS sürgette, és a magyar történeti nyelvten sikeresen meg is valósította. Az új és valóban a lényeges különbséget kifejező jelzőket azonban pontosabban kellene használni. Ajánlatos és célszerű hozzátenni: határozott *tárgyú* ragozás. Csak a többszörös ismétlődés esetén rövidülhet a terminus egyszerűen *határozott-ra*. Az általános igeragok közé pedig nem kellene bevenni a *-lak/-lek* ragot, hiszen ez a legkevésbé általános, hanem nagyon is speciális értelmű! A táblázat (110) egyáltalán nem igazolja azt, hogy ez a morféma az általános ragozási sorba illeszkedik. Csak 2. személyű tárgyra utal, általánosságban nem használható. Nem kétféle, hanem háromféle igei személyragunk van: a) általános (tárgy nélkül, 1. személyű, korlátozottan 2. személyű vagy pedig határozatlan 3. személyű tárggyal), b) 2. személyű tárggyal (egyes számú 1. személyű alanyra korlátozva), c) 3. személyű határozott tárggyal. A b) alakot sem LOTZ, sem a „Magyar ragozási szótár” nem sorolja be sem az a), sem a c) sorozat személyragjai közé. Ez a magyar igeragozás reális képe, a többi csak okoskodás, logikai játék, legfeljebb a technikai kivitelezésekben szükséges bináris elv alkalmazása esetén van jelentősége. (Persze a tárgy határozottsága ügyében vannak itt-ott problémák, de azok nem

az alakok rendszerét illetik, csupán a használatukat. — Helyesen tárgyalja ezt a hármasságot a tárgyról szóló fejezet rész: 417.) A *határozott* jelző is félrevezet akkor, ha olyan tömörítő kifejezésekben használjuk, mint *határozott személyrag*, *határozott paradigma*. Nem a személyrag határozott, hanem a tárgy, amelyet vonz. Találóbbr lenne t á r g y a t v o n z ó paradigmáról, személyragokról szólni és ilyen néven szembeállítani az általános személyragokkal. Általános ragozású igének is lehet tárgya, de az általános személyrag nem vonzza a tárgyat. (Azt csak bizonyos igék bizonyos jelentései vonzzák, lexikai sajátosságként, függetlenül a tárgy határozottságától.) A *tárgyas* megjelölés is ilyesmit fejezett ki, és nem is ezzel volt a baj, hanem az *alanyi*-val. Alanyra mindegyik személyrag utal, azért ez a jelző semmitmondó.

Igen helyes a ma már inkább csak archaizmusként élő ragozási sorok (elbeszélő múlt, *-and/-end* jelű jövő) bemutatása, a hiányos ragozású igék táblázatba foglalása, a grammatikai homonimák, az igei jelek és ragok összefoglalása, valamint a rendszerszerűségnek itt-ott beiktatott történeti és strukturális magyarázata.

A főnév fejezete BALOGH JUDIT munkája. A főnév sajátos kategóriái (konkrét, elvont, továbbá gyűjtőnév, anyagnév) mellett külön említi a mennyiségnévet s ehhez sorolja a főnévi használatú számnevet. A köznév és a tulajdonnév nem minősülne külön két szófaji alosztálynak, de a szerző figyelemre méltatja azt, hogy tulajdonnév nem csak szó, hanem szókapcsolat is lehet (pl. *Magyar Nyelvtudományi Társaság*).

Újszerű a főnév tárgyalásában a morfémának mint a szó alkotóelemének a figyelembevétele. Említi a fejezet a származtatott főnevet (főnév mint eredményyszófaj), az összetett főnevet, majd a főnév morfológiai tulajdonságait ismertetve a főnevet mint kiinduló szófajt (előzményszófajt) s ennek során a szófajtartó és a szófajváltó képzőket. Külön pontban van szó a főnév mondatbeli szerepéről: a főnév mint állítmány és mint bővítmény (s itt első helyen mint alany, azután mint tárgy és mint határozó).

Sajnos, itt is érvényesül az „összetett alany” ötvenéves hagyományú szemlélete. A főnév mint „állítmány” csupán a mondat logikai vázát alkotó viszonyításban állítmány, mondatrészként tulajdonítmány. Pl. „*Tanár* (volt) az apám”, akár van mellette létige, akár nincs. Ez a tulajdonítmányt tartalmazó szerkezet függővé tehető egy további, például minősítést kifejező állítmánytól úgy, hogy a kapcsoló létige infinitívusi alakot ölt: „Szeretnél *tanár* lenni?” Ugyanígy a „Magyar grammatika” példájában (132): „De jó volna mindig boldog *ember* lenni!” az *ember* olyan tulajdonítmány, mely a „boldog ember lenni” szerkezeten belül predikatív értékű; maga ez a háromtagú szerkezet pedig alanya az egész mondatnak. (Tehát nem „összetett alany”, hanem predikatív szerkezetet — mondatattartalmat — sűrítő, rejtő igenévi szerkezet a mondat alanyaként.)

Nagy előrelépés viszont a szabad és a kötött bővítmények (vonzatok) világos megkülönböztetése s ezzel a lexikai egységek különböző grammatikai sajátosságainak bevonása a szófajok grammatikájába. Figyelmet érdemel a kötött határozókon belül a szemantikus és az aszemantikus határozóvonzatok közti különbség. Ez utóbbiakat nevezték a korábbi nyelvtanok (így a MMNyR. is) állandó határozóknak, mert nem tudták jelentésük szerint besorolni egyik határozófajtába sem.

A határozófajtákat bemutató kis példatárban a célhatározóhoz fűznék egy megjegyzést. Névutósként szerepel az *ügy érdekében* kifejezés. Nos, ez tipikusan nem névutó — de viszonzó! (Van *érdekemben*, a te *érdekedben* stb. — Ez névutó volna? Vagy névutói határozószó? Főnév ez, de viszonyítás a jelentése.) A legtipikusabb *végett* — mely tisztán névutó és jelentésénél fogva valóban célhatározói — nem szerepel itt. Már annyira kiment a forgalomból, hogy meg sem említjük?

A főnév bővíthetőségét tárgyalja a főnévi alaptagú szintagmáról szóló fejezet rész, kiemelve azt, hogy a képzett főnevek öröklök alapszavuk vonzatát, de például a tárgyat in-

kább birtokosjelzővé alakítva: *könyvet olvas* → (*könyvet olvasás*) → *könyv olvasása*. — Külön van szó bizonyos típusú nem képzett főnevek határozói és jelzői vonzatairól. Ez utóbbinál csak a *birtokos jelző* különírásához kívánczik megjegyzés. Aki ezt különírva vette fel a helyesírási szójegyzékbe, nem gondolta végig a jelzők rendszerét. A minőségjelző a jelzett szó minőségét, a mennyiségjelző a mennyiségét, a birtokosjelző a birtokosát jelenti. Ez utóbbinak éppúgy főnév az előtagja, mint az első kettőnek. A *birtokosjelzős* származék pedig mindenképp egybeírandó, mert a *birtokos jelzős szerkezet* más jelent: olyan szerkezetet, melyben a jelzőn kívül még birtokviszony is van. (Így használtam pl. Petőfi versmondatainak elemzésében: ELEKFI 1986. 47, 115, 195, 470; l. még ELEKFI 1994. 72.)

A főnév fejezete két újszerű fejezetrésszel zárul: a főnév határozottságáról (szófaji jelleg, névelő, birtokos személyjel stb.) és más szófajokkal való kapcsolatáról (többszófajúság, szófajváltás). Örülök, hogy ez a nyelvtan is rámutat az anyagnevek és a mennyiségnevek főnévi és melléknévi, kettős szófajára. KELEMEN JÓZSEFnek ezt a felismerését nem sikerült keresztülvinni az ÉrtSz. szófajjelölésében, mert régi nyelvészek (elsősorban BÁRCZI GÉZA) ragaszkodtak ahhoz, hogy a *két méter vászon* típusú kapcsolatban a *méter* csupán jelzői használatú főnév. Pedig ha azt mondom: *Ez a vászon két méter, a méter* nem jelző, hanem állítmány (mennyiséget jelentő tulajdonítmány), és mint ilyen is melléknévi értelmű ('méternyi'): nem a *mi?*, hanem a *mennyi?* vagy *mekkora?* kérdésre felel. Az anyagnévi jelző meg éppenséggel *milyen?* kérdésre felelő valóságos minőségjelző, és állítmányi helyzetben (azaz tulajdonítmányként) is közel van az első szófajú melléknemekhez: *A billentyű borítása elefántcsont*. Az, hogy jelzője is lehet, nem zárja ki melléknévi értékét (pl. *borítása tiszta elefántcsont*), hiszen efféle jelzője lehet elsődleges melléknévnak is: *A fal tiszta fehére*.

A melléknév alfejezete (LENGYEL KLÁRÁTÓL) három csoportra osztja a melléknemeket. Ezek olyan szemantikailag is elkülönülő csoportok, melyekben a jelentéstípusbeli különbség alaktani különbséggel jár együtt: a) minősítő, b) viszonyító, c) mennyiségjelölő melléknemek. A két első közt az a különbség, hogy a viszonyító melléknemek nem fokozhatók (*kábeltéves lakás, tavalyi bogáncs*).⁵ Hogy a mennyiségjelölő melléknemek közé sorolja a számneveket is, ezt azzal okolja meg, hogy ezek is járulékos fogalmakat, akcidencajelentést hordoznak. Úgyesen megoldja azt a dilemmát, hogy a számnév melléknév-e vagy nem: a számneveket mint külön sajátosságú jellegzetes alosztályt a melléknemek, mégpedig a mennyiséget jelentők közé sorolja.

A melléknév morfológiai tulajdonságai közt igen jól jellemzi a fokozhatóságot és annak korlátait. Van azonban egy apró terminológiai észrevételem (mely a nyelvtan más helyeire, így a főnevet tárgyalóra is vonatkozik): „A melléknév jelezése és ragozása” — fölösleges bonyolítása a szakkifejezéseknek. Igaz, hogy a magyar nyelvre jellemző a rag, a jel és a képző megkülönböztetése — mint ezt hosszas elemzés után T. SOMOGYI MAGDA is megállapította (2000. 38—40, 103—4), azzal együtt, hogy tulajdonságaik itt-ott egybefolynak — mégis jó tudomásul vennünk, hogy a nemzetközi terminológia ilyen hármass felosztást nem vagy alig ismer, és hogy a jelek és a ragok megegyeznek abban, hogy nem hoznak létre új lexikai egységet. A jel besorolható a tágabb értelemben vett ragozás (inflexió) kategóriájába, a *jel* mint szakszó pedig olyan sokfélélt jelent, hogy külön j e -

⁵ Ha a jövő nyelvtanírói elfogadják azt a javaslatomat, hogy a segédszók egyik csoportját alkotó ún. viszonzszók összefoglaló neve *viszonyító szók* legyen, akkor a melléknemeknek ez a kategóriája legyen *viszonyjelölő melléknév*. Így szabatosabb szakszóhasználattal elkerülhetők lennének esetleges terminológiai ütközések.

le z é s r ől fő l ős l e g e s sz ól n i. A *rag* tisztán nyelvtani kategória, a *jel* csak összetételeiben az: *időjel, módjel, személyjel* stb.

A melléknév ragozásában meg kellett volna említeni, hogy az *-an/-en*, az *-ul/-ül* képzőszerű ragok (a strukturális nyelvtan egyenesen a képzők közé sorolja ezeket: KIEFER—LADÁNYI 2000. 208—9); a *-szor/-szer/-ször* pedig teljesen képzőszerű, hiszen továbbképezhető (*kétszeres, háromszori*), sőt ragot is vehet fel (*harmadszorra*). L. bővebben ELEKFI 1988. 54. Az ezekkel a toldalékokkal létrejött alakok nem melléeknevek, hanem határozószók. Ennek kérdésére kitér ugyan e fejezet utolsó szakasza (A melléknév szófaji határkérdései), de a nyelvtannak egy következő változatában ezt a kérdést inkább a határozószó javára kellene eldönteni. Átmeneti megoldásnak ilyesmit javasolnék: képzőszerű ragokkal alkotott melléknévi határozóalakok.

Helyes a melléknév-főnévi kettős szófaj bemutatása az átmenet rövid jellemzésével és a számnevek főnévi használatáé is.

A *n é v m á s o k* jellemzése (KUGLER NÓRÁTÓL és LACZKÓ KRISZTINÁTÓL) kitűnő, strukturális szempontból is helytálló: ezek jelentéstípusa (referenciája) más, mint a fogalmi tartalmú szavaké, de a mondat felépítése szempontjából beilleszkednek különböző más szófajok valamelyik osztályába.

Gondos elemzésnek vetik alá a szerzők a névmási határozószónak mint kereszteződő szófaji alosztálynak a problémáját. A terminológiát mégis jobb lett volna átbillenteni a mondatbeli beilleszkedés szerinti főkategóriák javára, tehát *n é v m á s i h a t á r o z ó s z ó* r ől sz ól n i (nem határozószói névmásról, mert ez szerkezetileg is suta jelzős kapcsolat, teljesen ellentétben áll nem csak a strukturális szemlélettel, hanem szótáraink legtöbbjének gyakorlatával is). Ez az alkategória ilyen néven is szerepelhetett volna a névmásfélék táblázatában (155), hiszen ezek a határozószók a névmások jelentéscsoportjai szerint osztályozhatók tovább. — Különb en nagyszerű a névmások hárm as viszonyrendszerének bemutatása. Az azt követő újabb táblázat (157) szintén szemléletes, csupán a fő osztályozási szempont miatti terminológiai megjelölést kifogásolhatjuk.

Igen jó a határozatlan és az általános névmások eltérő jelentéssajátságainak bemutatása. Hozzátehetnénk, hogy az általános névmásokra inkább a kvantor szerep, a kvantálás jellemző, a határozatlan névmásokra az egzisztenciális tényező (pl. *valaki* 'van, aki...'), a kérdő névmásra pedig az igazságérték bizonytalansága vagy a beszélő tudásának a hiányossága s ennek kapcsán határozott mondattani és kommunikációs szerep. Ezekről itt nincs szó, de a névmásfajták részletezésénél megemlítik a kérdő névmás operátor jellegét (168), és van körülírás az általános névmások mennyiségi vonatkozásáról (170).

KELEMEN JÓZSEF nyomán célszerű lenne megkülönböztetni a szorosabb értelmű *s z e m é l y n é v m á s t* (mely közvetlenül a nyelvtani személyt jelenti) a *s z e m é l y e s* névmás tágabb kategóriájától, melybe a visszaható névmás is beletartozik, valamint a személyt illető *az* és a magázó formák is. Ezért beszélhetünk személynévmási határozószókról, melyek a szoros értelemben vett személynévmásnak a paradigmájához is tartoznak. — E névmásról kitűnő jellemzést kapunk.

A mutató névmással kapcsolatban persze itt is *mutatónévmási határozószó* sz ó v o l n a a pontosabb, rendszerszerűbb kifejezés.

Igen helyes a vonatkozó névmás kötőszói szerepének jellemzése (168): szófajilag névmás, mondatbeli szerepe szerint kötőszó, anélkül, hogy itt szófajváltás történne, hiszen ez a szerep a vonatkozó jellegből alapvetően adódik.

A névszótövek rövid jellemzése és világos táblázatba foglalása ismét KESZLER BORBÁLA munkája. Pontosítja például az egyalakú tövek jellemzését azzal, hogy a töszavakon kívül felsorol képzővel vagy jellel bővült sok szót, szóalakot is. Bizonyos kivételek megmagyarázása nem tartozik ugyan a tiszta leírás keretébe, de megemlíthetjük, hogy az

egyébként a szótári tőalakhoz járuló *-i* képző előtt miért van rövid tőváltozat a *heti, leveli, kétkezi* melléknévben. A *heti* alighanem a *hetes* analógiájából, a *leveli* a nyelvjárási *level* változatból, a *kétkezi* pedig a *két keze munkája, két kezével* személyjeles kifejezésekből vezethető le.

Ezt a fejezetrészt az igeővekéhez hasonlóan a zárt és nyílt tőosztályok összefoglalása és a tőtípusok közötti mozgás bemutatása zárja. Megállapítja a szerző, hogy a névszók esetében az analógia az egyalakúsodás irányában hat (181).

A névszóragozás (BALOGH JUDIT szerint, igen helyesen) a névszók jellel és raggal való ellátását jelenti. A „funkcionális” (azaz elsősorban mondattani) szempontú szófaji osztályokkal szemben az alaki viselkedés közös kategóriába sorolhatónak mutatja a főnevet, a melléknévet, a számnevet s a nekik megfelelő névmásokat. Ezért beszélhetünk egységesen névszóragozásról. Világos jellemzést kapunk az igeragozás és a névszóragozás közös vonásairól és a köztük levő lényeges különbségekről is.

A névszók jelei közt most már — különböző módszerű kutatók elemzéseinek egybehangzó eredményeként — szerepel az *-ék* toldalék is, mint heterogén többséget kifejező jel. (Ezt korábban sokáig képzőnek minősítették.) Itt igen nyomós érveket találunk az *-ék* többesjel voltának igazolására.

A birtokos *személyjel* elnevezésével teljesen egyetérthetünk, hiszen a három toldalékfajta közül ezek egyértelműen jelek. Hogy sokan élnek — és élek még magam is — a *birtokos személyrag* terminussal, ez egyrészt abból ered, hogy alaki és etimológiai szempontból a *személyrag* egy morfémacsoportnak közös neve, és ez a funkcionálisan és formaváltozataiban elágazó csoport egységesen is áttekinthető (l. pl. LOTZ JÁNOS 1976.), másrészt nem mindig célszerű a *jel* műszót agyonhasználni, hiszen tágabb értelemben a *személyjel* is az inflexiós szuffixumokhoz tartozik. A szerző igen józanul, diplomatikus megértéssel foglal állást ebben a terminológiai kérdésben. Igen helyes a birtokos szerkezetek jellemzése is a jelzős szerkezetektől kezdve a dativus possessivusig, átmeneti szerkezeteket is bemutatva. Ugyancsak helyeselhetjük a melléknév fokjeleivel kapcsolatos vonzatok bemutatását, mely így közelít a strukturalista morfológia alapelveihez: a toldalékolás mondattani kihatásainak kifejtéséhez.

Ugyancsak reális a névszók *ragja*inak olyan jellemzése, mely jól illik a grammatika átmeneti, régít és újat összekapcsoló jellegéhez: a viszonyragok közt megállapítja az esetragnak nevezhető toldalékok sajátosságait, figyelembe véve a strukturalista elemzés fontos eredményeit (KIEFER: MNy. 1987: 481—6; vö. még ELEKFI 1988.; újabban még pontosabban KIEFER: StrNyt. 3: 577—84). Igen fontos az esetviszonyok és az esetalakok megkülönböztetése (192) s ezzel annak a dilemmának feloldása, hogy a magyarban van-e genitívus. Tudniillik genitívusi esetviszony (funkció) van, genitívusi alak (genitívusrag) nincs.

Az egyes ragok jelentéseit gondosan szétválasztott kötött és szabad határozók (s az előbbieken belül aszemantikus és szemantikai tartalmú vonzatok) illusztrálják. Kétkedem azonban, hogy a *belebetegszik* típus vonzata egyértelműen szemantikai tartalmú volna. Az igeő és a vonzott főnév konkrét jelentésű ugyan, de a *bele* határozóértéke aszemantikus.

Sikerült jól megoldani és táblázatszerűen is bemutatni a névszóragozás esetragjait és egyéb viszonyragjait, különös tekintettel a képzőszerű ragokra. Ez a felosztás, ha nem is azonos a strukturalista szemléletű osztályozással (hiszen azt is jellemzi bizonyos egyoldalúság), közelít hozzá, mivel nagymértékben figyelembe vette a viselkedésükkel, használatukkal kapcsolatos elemzéseket.

A határozószókat bevezető elemzés is igen gondos. (KESZLER BORBÁLA munkája.) Csupán a névutó fogalmának ilyen tág értelmezésével nem tudok egyetérteni. A tá-

gabb kategórián, a viszonyszón belül kellene elhelyezni a névutó szűkebb szófaját, mely a magyar nyelvre különösen jellemző. „A határozószó szófajváltása” című fejezet részben megvan ugyan a fő kategória: „A határozószó válhat: (1) **viszonyzóvá** és (2) **fogalomszóvá**”. A névutóra helyes a megállapítás, hogy „kétoldalú kiegészítésre szorul”, sőt azzal is egyetérthetünk, hogy a *kívül, belül, közel* „nem névutó ugyan, de a névutókhoz hasonló szerepű határozószó”. A *valamin, valamihez* vonzat még nem eredményez szófajváltást; vannak vonzatos határozószók, melyek viszonyt fejeznek ki s ezért a viszonyzókkal rokoníthatók. A névutóra ezen belül a szórendi helyzet és főnévnek a ragtalansága (vagy kötelezően állandó ragos formája) jellemző: *vmi mellett, vminél fogva*.

„A határozószók állománya” című fejezet rész tisztázza a határozószók tágabb és szűkebb értelmezését: az ÉrtSz. tágabb értelemben használta ezt a besorolást, mint az újabb nyelvtanok. Ez a szótári besorolás azonban ma sem avult el, szótáraink ugyanis alapjában véve az alaki viselkedés szerint sorolnak ide több szót, az újabb nyelvtani besorolás pedig mondattani szempontok szerint differenciálja azt, ami alakilag egységesnek tekinthető.

A határozószók morfológiai tagoltságával kapcsolatban óhatatlanul előkerülnek származási, etimológiai kérdések is, hiszen például az elhomályosult összetételek valamikor összetett szók voltak. Ezért kerülhetett a sorozat végére az idegen eredetű határozószók csoportja. Csakhogy az *ab ovo, ad absurdum, ad acta* nem idegen eredetű, nem is határozószó, hanem határozói értékű idegen szókapcsolat. Idegen eredetűnek azt nevezzük, ami már magyarrá vált. Ami pedig magyarrá vált, azt a magyar helyesírás hangjelölési szabályai szerint írjuk. Ez a három szókapcsolat pedig latin helyesírású, tehát nem eleme a magyar szókincsnek. Magyar szövegben idegen test, bármilyen gyakran használják is némelyek (akár tudnak, akár nem tudnak latinul). Az *allegro, andante, fortissimo* ezekkel szemben szavak, de határeseteket reprezentálnak. A *fortissimo* a zene szakszava, idegen szó, bár találkozni itt-ott magyaros átírásával is. Az *allegro* csak a szóvégi rövid *o* miatt idegen, az *andante* pedig egy kis ejtőmódosulással magyar szónak is elfogadható.

A határozószók alaktani kérdései közt gondosan kidolgozott képet kapunk határozószókhoz kapcsolódó képzőkről, jelekről, ragokról, végül a határozószók tőteni sajátosságairól. Csupán a szerencsétlen *jelezés* szót kellett volna elkerülni. Itt úgyis csak *fo-ko-zá-s* ról esik szó.

A határozószók mondatbeli szerepei közt érdekes az értelmező határozószók szerkezet bevezetése (220): értelmezőszerű viszony két határozó (egy névmási és egy főnévi) közt, pl. *fent a dombon*.

Az *igenevek* szófaji helyzete az igen vitatottak közé tartozik. (A strukturális morfológia egyik szerzője az egész kategóriát az igéhez kapcsolja.) A „Magyar grammatika” nem a legjobb megoldást választotta, amikor az igeneveket egységesen az alapszófajok közé sorolja. Nem veszi tudomásul azt, amit a strukturalisták észrevettek: egyik igenév sem tőszó, mindegyik egy töből és egy (egyszerű vagy összetett) toldalékmorfémából áll. Különbözik az igenevek fajainak felsorolásában a „Magyar grammatika” az iskolai hagyományt követi.

Valami átmenetiség valóban jellemző mindegyik igenévre, de inkább kereszteződő szófajról beszélhetnénk, mint átmenetről. A főnévi igenéveknek vannak ugyan főnévi sajátosságai, de alakilag semmi köze a főnévhez. Viszonyragokat, jeleket nem vehet föl, személyragozása eltér a birtokos személyjelektől, de az igei személyragoktól is, bár mindkettővel mutat egyezéseket.⁶ — A melléknévi igenév ezzel szemben majdnem olyan,

⁶ A javasolt szófaji táblázatban azért kérdőjeleztem meg a főnévi igenév idetartozását, mert a latin *infinitivus* hímnemű alakja a *modus*-ra utal (szemben a *participium, gerundium* semleges-

mint a melléknév, de vonzatai az alapigének a vonzatai. Ahol ez a vonzatosság megszűnik, ott szólhatunk igenév → melléknév szófajváltásról, de egyéb helyzetben — mint a szerző helyesen megállapítja (236—7) — ezt nehéz nyomon követni.

Szerencsés találat az „igei igenév” elnevezés (236), mert azt a korábban körülmenyesen nevezett alakulatot jelenti, mely átmeneti jelenség a tárgyas igealak jelzői használata és a birtokos személyraggal ellátott névszó közt.

Leíró szempontból helyes a kétféle határozói igenév jellemzése, de a magam nyelv-érzéke most is megkívánja az előidejűség és az ok kifejezésére a *-ván/-vén* alakot. Történetileg tekintve ez felfogható a *-va/-ve* képző megszilárdult ragos alakjának, tehát sokkal inkább rag, mint a *-va/-ve*, mely a XIX. században még többszjelet, korábban ragokat is vehetett föl. Ma már mind a kettő ragszerű képzőnek nevezhető (238).

Igen helyes a határozói igenévvel alkotott komplex határozók bemutatása, ezen belül külön a *meg van írva* szerkezet részletes elemzése. Más-más szemlélet szerint ez a szerkezet állapothatározói igei állítmánynak és többtagú állítmányi konstrukciónak egyaránt tekinthető. Meggyőző e konstrukció korlátainak bemutatása: ez a szerkezet elsősorban ott helyénvaló, ahol az ige állapotváltozást vagy állapotváltoztatást jelent. — Tanulságos a határozói igenévi alaptagú szintagmák magyarázata is, de pontatlan annak a kifejtése, hogy a határozói igenévnek alanya is van. Itt mintha keverednének a nyelvi alakok és a jelentés szempontjai. Kített alanya eredetileg a *-ván/-vén* toldalékú igenévnek lehetett. A *-va/-ve* képzősek csak akkor kaphatnak alanyt, ha ebből a hosszabb (*-n* ragos) alakból rövidültek. Az eredeti (egyidejűséget, módot jelentő) *-va/-ve* nem vehet fel alanyt: *Sok szerencsét kívánva köszöntem el a látogatóktól.* Értelmileg persze itt a *kíván* alanya is 'én', de ez a mondat szerkezet jelentéséből következik, nincs ott és nem is tehető ki. Kitétele hibás mondatot eredményezne. (E rész kidolgozója itt azt a hibát követte el, amely a strukturalista leírások egy részében is kifogásolható.)

A *viszonyszók* fejezete a javasoltam terminológiai módosítással *viszonyító szók* lenne.

De még ezen a néven is nehezen tudok egyetérteni az itt található részletezéssel: segédigék, névutó, igekötő, kötőszó, partikula, névelő, tagadószó. A segédige, a partikula, a tagadószó nem viszonyítást jelent, hanem mást és mást.

E fejezetnek találhatóbb címe lehetne: *Segédyszók*. Ezen belül már elfér a segédige és az igekötő, majd a viszonyító szók kategóriája: a viszonyiszó (s ennek jellegzetes alfaja a névutó), a kötőszó és a névelő.

A segédigék számát szűkebbre szabnám. Erre nézve tanulságos egyfelől KORCHMÁROS VALÉRIA (1997. 117—21), másfelől KENESEI ISTVÁN (2000. 108—11) fejtegetése. A *fog*-hoz hasonló valódi segédigeként csak a *talál* és bizonyos korlátozásokkal a *szokott* kezd viselkedni, kettejüknek majdnem egybehangzó eredményű elemzése szerint.

A *marad* igét túlzás a segédigék közé sorolni. Nem olyan egyértelműen és tisztán kopula jellegű, mint a *van*, *lesz*. Olyan ige, melynek egyik vonzata tulajdonítmány. (Ha valakinek nem tetszik, miért írok *tulajdonítmány-t névszói állítmány* helyett, gondolja meg, hogy a *(szeretnék) okos lenni*, *(vkinek) tehetséges volta* szerkezetekben az *okos* és a *tehetséges* semmiképp nem állítmány, de ugyanúgy tulajdonítmány, mint az ilyen állít-

nemű végződésével). Ezt tehát a régiek határozatlan igemódnak tekintették, mert nincs sem személyre, sem számra utaló ragjuk. Igaz, hogy a latin infinitivusnak van idői vonatkozása (hiszen van infinitivus perfectus is), de magyarul pedig lehetséges a személyragozása. Annyi mindenesetre tény, hogy a magyar melléknévi igenév melléknévként (melléknévi szerkezetként), a határozói igenév határozóként kapcsolódik a mondatba, de főnévként nem az infinitivus, hanem a nomen actionis viselkedik hasonlóan.

mányi szerepben: *okos lesz, tehetséges volt.*) Tágabb értelemben persze a *marad* is a kopulaigék közé tartozik, de az efféle kopulaszerű igehasználátot külön jellemezni kell.

A kopula fogalma azonban nem azonos a segédigével. Tisztán segédige a *fog*, meg a szerepében hozzá közel álló *talál* és a múlt idejű *szokott*. A „Magyar grammatika” és az idézett fejtegetések után is helyesnek látom értelmező szótáraink szófaji minősítését: csupán a *fog* mellé kerül a „segédige” mint szófaji érték, hiszen ez az igei paradigma egyik időalakjának szükséges, állandó eleme. A *szokik* ige nem tölt be múlt időben sem ilyen toldalékmorfémával egyértékű szerepet (van saját múlt idejű használata is, bár kevesen és ritkán élnek vele: *szoktam volt mondani*), a *talál* az *el talál esni*-féle szerkezetben pedig szintén áttehető más időbe és módba: *el talált esni, el találna esni*. Ezek tehát nem külön szótári tételek, nem szófaji különbségek, hanem használati, mondatnani sajátosságai az említett igeeknek.

A *volna* jellemzése a „Magyar grammatiká”-ban igen találó és megszívlelendő: igei segédszó. Nem ragozható, hanem változatlan alakban csatlakozik a múlt idejű igealakhoz, tehát nem ige, nem is segédige. Távlatokat nyit a grammatikában a kitekintés az ige modális, aspektuális és pragmatikai segédigéire (255—6), valamint arra, hogy más igék is használhatók segédigeszerűen, ige és segédige közt nincs éles határ. (E határesetek közé tartozik az imént említett *talál* és a *szokott*, melyek legközelebb állnak a *fog* segédigéhez.) Ez a fejtegetés is alátámasztja azt, hogy az egész kérdéskör nem a szófajtanba tartozik, hanem a szintaxisba. Az itt felsorolt szavak voltaképpen mind igék, de sajátos a szintagmatikai környezetük, és némelyiküknek (*talál, szokott, tetszik*) korlátozott a paradigmája, ha nem is annyira, mint a *fog* segédigéé.

Ami pedig a kopulaigéket illeti, szintén tágítható a körük. Sok ige használatos úgy, hogy két fogalom viszonyát jelöljük meg vele. Ide sorolhatjuk azokat az igéket, melyeket a „Nyelvművelő kézikönyv” a „terpeszkedő kifejezések”-kel kapcsolatban említ (NymKk. 2: 1009), de nem köztük tárgyal, mint: *alkot* (a hegy *anyagát* mészke *alkotja* = a hegy *anyaga* mészke; a kézirat teljes *egészet* *alkot* = a kézirat teljes *egész*), *áll* (lényege *abban áll, hogy...* = lényege *az, hogy...*), *jelent* (ez az esemény *fordulópontot jelentett* = *fordulópont volt*), *jelentkezik* (ez újabb *feladatként jelentkezett* = ez újabb *feladat volt v. lett*), *képvisel* (ez nagyobb *erőt képviselt* = nagyobb *erő volt*), *nyújt* (ez *alkalmat nyújtott* arra,... = *alkalom volt* arra,...), *szolgál* (ez a szöveg *mintául szolgál* a jó fogalmazásra = ez a szöveg *mint* a jó fogalmazásra). Persze szótárilag ezek is mind igék, de viszonyító szerepben: viszonyító igék. — Külön kell szólnom a *képez* igéről, mely a leggyakoribb és a legtöbbször kifogásolható az ilyen kopulaigék közül. A NymKk. álláspontjával szemben (1: 1140) az *alkot* és a többi terpeszkedőnek minősített ige többnyire nem kifogásolható, mert világosabban jelöli az alany és a tulajdonítmány viszonyát, mint a pusztán — vagy létigével kapcsolt — nominatívusi alak. Valami többletet is ad a tisztán logikai viszonyításhoz (pl. rész és egész viszonyát, mint az *alkot, áll*, a felismerés mozzanatát, mint *jelent, jelentkezik* stb.), a mondat szerkezetét világosabbá és könnyebben érthetővé teszi, több alkalmat ad a jelzővel való bővítésre. A *képez* azért idegenszerűbb az *alkot*-hoz képest, mert statikus viszonyjelentése igencsak másodlagos, nem gyökerezik a szótő jelentésében és családjában. A *képez* elsődleges jelentéseiben ’változást hoz létre’, az *alkot* ellenben a kúp *alkotó*-iban, az *alkat*-ban, *alkatrész*-ben a rész–egész statikus viszonyát jelöli, ezért jelölheti az *alkot* igében is. A német *bilden* mind a kettőt jelenti, a magyarban érdemes megtartani a két ige közt ezt a releváns különbséget.

Mint az említett példák mutatják, kopulaigéknek — tágabb értelemben — olyan igéket neveznék, melyek a megjelölő alany és a tulajdonítmány viszonyát fejtik ki nem kettős nominatívus, hanem nominatívus és függő eset formájában. A „Magyar grammatika” *f u n k c i ó i g é k* ről tesz említést (257), és ez nem azonos a kopulaigék kategóriájá-

val, hanem azok tartoznak ide, melyeket a NymKk. a terpeszkedők közt sorol fel (közéjük keverve az említett kopulaigéket is). Helyes, hogy a nyelvtani leírás nem alkalmazza az elítélő *terpeszkedő* jelzőt, de a kategória tárgyalása igen fontos. Elnevezése azonban nem szerencsés. A *funkció* nem mond sokat, hiszen minden nyelvi elemnek van valami funkciója. Ezek üres igék, tartalmatlan igék. Talán legjobb lenne körülíró igéknek nevezni őket.

A névutó fejezetrészének címét javaslatom szerint bővíteni kellene: „A névutó és egyéb viszonzyszók”. A névutó meghatározása (259) tökéletes. A névutó felépítéséről szóló rész (260) szól a névutó tágabb értelméről, és itt lenne szükség egy formai kritériumnak, a sorrendhez kötöttségnek az alkalmazásáról. „Más névutók” helyett így lenne célszerű bevezetni a nem helyhez kötött viszonzyszókat: „Névutószerűeknek tekinthetők ... többtagú viszonzyszók ...: *átellenben, szemben, végig*”. Nem ezekhez, hanem a valódi névutókhöz sorolhatók az *egyetemben, fogva, múlva, nézve*. Ezek ugyanis mindig a (ragos vagy ragtalan) főnév után állnak. A névutónak nem elsődleges kritériuma az, hogy van-e átlátszó morfológiai szerkezete, hanem hogy szigorúan kötött helyzetű-e. Ha a ragokhoz hasonlóan tapadnak a főnévhez, akkor valódi névutók (s ezek közt csak harmadlagos különbség van, hogy van-e morfológiai motiváltságuk s hogy ragtalan vagy ragos főnévhez járulnak-e). Ha szórendileg szabadabbak, akkor csak (névutói szerepű) viszonzyszókról beszélhetünk. A *korában* és a *léte* azonban nem ezek közé tartozik. Ezek tulajdonítványhoz kapcsolódó viszonyító szók. (Ti. *kisgyermek korában* a. m. 'amikor ő kisgyermek volt'; *felőtt ember léte* a. m. 'ámbar ő felőtt ember', tehát állítmányi névszó nem állítmányi, hanem jelzőszerű helyzetben.

Helyesen állapítja meg a szerző (BALOGH JUDIT), hogy a birtokos személyjelet tartalmazó viszonyító szavak (mint *alapján, céljából, nyomán*) megítélésében nincs egységes vélekedés a szakirodalomban. Ide csupán az a kis kiigazítás kívánczik, hogy „névutónak, azaz viszonzyszónak” helyett csak ennyi kellene: „viszonzyszónak”. Tudniillik névutóknak ezek nem tekinthetők. (Viszonzyszóknak sem tekintem őket, csupán viszonyító szóknak.)

A „névutómelléknév” sajátos viszonyító szó, bemutatása helyes és tárgyszerű. Szívesebben használnom a *névutói melléknév* megnevezést, mert ezek szótárainkban és a strukturális elemzés szerint is (StrNyt 3: 175) melléknevek: olyan melléknévi származékok, melyek alapszava névutó.

A névutói melléknév a mondatba is melléknévként épül be, de kötelező főnévi vonzata van. (A strukturalista szintaxis a névutót is vonzatosnak, régensnek tekinti: KOMLÓSY ANDRÁS 1992. 348; vö. még BARTOS HUBA 2000. 701—2.)

Nagyon helyes és kifogástalan az *igék* leírása mint átmeneti jellegű, több funkciót is (különböző arányban) betöltő szóelemeké.

A *kötőszók* esetében a névutókéhoz hasonló megszorítást és különböztetést tennék a hagyományos nyelvtani besorolást követő grammatikával szemben. Itt is az alaki különbséget tartanám elsődlegesnek, az alaki sajátságok közé értve a fonémaszekvencián kívül a releváns hangsúlyozási különbséget is. Ahogy a névutók fogalmához a helyhez kötöttség tartozik mint első elhatárolási szempont, úgy a kötőszókéhoz a hangsúlytalanság. A mondatviszonyítás mint funkció nem csupán a kötőszókra jellemző. A valódi kötőszóktól meg kell különböztetni a szintén viszonyító szerepű, de hangsúlyos határozószókat (ti. ezek mondathatározó szók): *mindazonáltal, egyrészt, másrészt*. A szórendi helyzet nem kritériuma a kötőszónak: állhat a tagmondat második helyén, esetleg még hátrább is. Olyan is van, mely sohasem kezd mondatot: *is*. Páros kötőszók hangsúlyosak is lehetnek. De már például a *szintén* — bár sokszor az *is* szinonimája lehet — nem kötőszó, hanem mondatviszonyító határozószó: hangsúlyos, szórendileg kötetlen.

A *nemcsak* még ennyire sem kötőszószerű. Helyesírási szabályzataink sok-sok évtizeddel ezelőtt felsorolták ezt az egybeírandó szók közt, pedig jelentését tekintve többnyire nem egy szó. Benne rejlik egy *nem ... hanem* ellentétviszonyt feltüntető mondatviszonyító szerkezet; kirekesztő logikai mondatváz, mely szembeállít egy érvénytelen (tagadott) fogalmat vagy állítást egy ezzel szemben érvényesnek minősítettel. Ebben a vázban a *nem* mondathatározó szó (ha úgy tetszik, akár tagadó partikula), csupán *hanem* a kötőszó. Erre a kirekesztő vázra épül egy kiterjesztő mondatviszonyító szerkezet: *nem csak* (v. *nem csupán*) ... *hanem* ... *is*. (Amikor korábbi nyelvtanaink ezt a kapcsolatos mellérendelés kötőszavai közé sorolták, nem a tulajdonképpeni logikai szerkezetre gondoltak, hanem annak következményére: a kirekesztés tagadásával járó kiterjesztésre, mely végül az *is ... is* ekvivalencia értékét vette fel. De a szinonímia nem jelent szerkezeti vagy szófaji azonosságot! E szerkezet első két eleme tehát módosító értékű határozószók kapcsolata, csupán a *hanem* és az *is* a kötőszók benne. (Hasonló viszony van az utalószó és a vonatkozó névmási kötőszó közt.) — Én csupán akkor írnám egybe (és tekinteném egyetlen kötőszószerű mondatviszonyítónak) a *nemcsak* alakulatot, ha valami tömörítést tartalmaz, ha *csak* eleme nem helyettesíthető *csupán*-nal: *Nemcsak jól megértette a leckét, még folyékonyan el is mondta* (ÉrtSz. 5: 167: **nemcsak I. III.**). És egybeírom a *nemcsak* hogy kapcsolatban.

Érdekes és találó elnevezésű az *egy helyű*, a *két helyű* és a *sok helyű* kötőszók megkülönböztetése, melyek közül az utóbbiak akárhány tagú, nyitott szerkezetben jelennek meg (*is ... is ... is*; *akár ... akár ... akár*).

Igen helyes a vonatkozó névmások kötőszói szerepére rámutatni (272—3) annak kiemelésével, hogy ezek szótanilag névmások (illetve — szerintem pontosabban — névmások vagy névmási határozószók).

A *partikula* az utóbbi évtizedekben bevezetett és még sokat vitatott szófaj. A „Magyar grammatika” meghatározása szerint (275) „olyan viszonyzó, amely nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai, sem szintaktikai kapcsolatot, nem lehet mondatrész”. E meghatározásban a *genus proximum* megnevezését és a *differentia specifica* utolsó tagját látom kifogásolhatónak. Nem viszonyzó — ha korábbi értelmezésem szerint a viszonyzó mondatrészek viszonyítására való, a ragokéhoz hasonló szerepű, de testesebb, valamivel önállóbb elem —, hanem csak tágabb értelemben viszonyító szó. És csak akkor nem lehet mondatrész, ha mondatnak csupán a mondat logikai alapját, a propozíciót (tételt) tekintjük. Az itteni megfogalmazásban a *partikula* voltaképpen egy sajátos alfaja a mondathatározó szóknak. Viszonyító szónak nevezhető olyan értelemben, hogy a mondatbeli predikatív szerkezeten kívül áll, azt minősíti, korlátozza vagy súlypontozza, a beszélőnek a propozícióhoz való viszonyát fejezi ki.

Alapos és tanulságos e szófajtának további részletezése. Helyes és megfelel az újabb korszerű kutatásoknak a két csoport megkülönböztetése: a modális, pragmatikai jelentésűeké és a viszonyítóaké. Ez utóbbiak valóban a propozíció végének műveleteket (s annak szinonim megfelelőjeként apró betűvel ott találjuk a *dictum*, *tétel* megnevezéseket is). Igen gondos a partikulák további elemzése is, külön ügyelve a tagadással kapcsolatos szerepükre és a réma kiemelésére. (Nem szól azonban a fejezet az *-e* kérdőszócska szerepéről, mely nyelvjárásokban és az igénytelenebb köznyelvben nem az ígéhez, hanem a kommunikatív súlyponthoz, a fókuszhoz kapcsolódik. Csupán mint a modális alapérték jelölőjéről van róla szó: 277—8.)

A *névelő* ismertetésében (szintén KUGLER NÓRÁtól) igen öröndetes e szócskák determináns, másrészt kvantor vagy egyéb operátor szerepének említése. Az *egy* névelő jellemzése kissé kurtára, túlságosan summásra sikerült. Nem elég annyit megemlíteni, hogy a határozatlan névelős szerkezeteket állítmányi helyzetben a nyelvművelés idegen-

szerűnek tartja. Valóban idegenszerű (sokszor német eredetű) az *ez itt nem egy Amerika* típusú névelőhasználat, de éppen ebben a példában sajátos stílusértéke lehet. Az idegenszerűnek minősítés sokakban olyan idegenkedést váltott ki, hogy alany előtt is elhagyják a határozatlan névelőt, pedig ott igen fontos kommunikatív szerepe van (prezentatív funkció, HETZRON elnevezésével): bevezet valakit vagy valamit, akiről, amiről még nem volt szó, hanem ezután lesz szó. „Volt egyszer egy király, volt annak egy gyönyörű szép lánya” — kezdődik így sok népmese. De a mai és tegnapi elbeszélők — évtizedek óta — ilyen helyzetben szeretik elhagyni a névelőt. A „Magyar grammatika” (288) egyszerűen tudomásul veszi az ilyen névelő elhagyhatóságát: *Ø Angyalt láttam álmomban; Ø Megvadult kutya rontott a várakozókra*. Nem tér ki arra, hogy *Angyalt láttam* és *Egy angyalt láttam* nem egészen ugyanazt jelenti. Névelő nélkül az angyal fogalma a közlés lényege (s nem zárja ki a névelőtlenség a több angyalt sem), *egy* névelővel viszont egyetlen angyalra irányítja a figyelmet úgy, hogy az ember folytatást vár (pl. Mit csinált ez az angyal? Aztán mi történt?). A második példa pedig kiemeli a *megvadult* jelzőt. Ez akkor volna így jó, ha több, békés természetű kutya-hoz viszonyítjuk. De ha a *megvadult kutya* a maga egészében újat mond, akkor névelő kell eléje: *Egy megvadult kutya rontott a várakozókra*. Valószínű, hogy ez az *egy* névelős mondat így bevezet valami folytatást, de mindenképpen van egy fontos szerepe: ez az *egy* szavatolja azt, hogy a jelző ne kapjon kiemelő, megkülönböztető hangsúlyt.

Egészében helyes és tanulságos a *tagadó szó* jellemzése, bár még ki lehetne egészíteni sok logikai vonatkozással, például az egyszerű ellentét és a poláris ellentét megkülönböztetésével. Ez többnyire összefügg a tagadószó hatókörével: a kisebb hatókörű tagadószó használatában a hangsúlyviszonyokkal függ össze. A mondatot tagadó *nem* ugyanis valóban átveszi az állítmányi szakasz hangsúlyát (290): *Péter 'nem festette le a barátnőjét*. Ezzel szemben a csak mondatrészt tagadó *nem*, ha átveszi a tagadott mondatrész hangsúlyát, ún. nyitott tagadást fejez ki: *Péter 'nem a barátnőjét festette le*. (Bárki mást lefesthetett.) A tagadószó és a tagadott szó kettős hangsúlyával azonban a mondat kiegészítést kíván, poláris ellentétet vezet be: *Péter 'nem a 'barátnőjét festette le* (hanem a húgát). (HUNYADI LÁSZLÓ szerepel az irodalomjegyzékben, de ezt a fontos megfigyelését nem értékesítették.)

A *mondat szók* bevezető jellemzése, meghatározása igen jó és korszerű. (A fejezet KUGLER NÓRA munkája.) Ma már az indulatszókat valóban a mondat szók altípusának tartjuk. Helyesen mutatja be a szerző a mondat szók tagmondat szerű használatát mellérendelésszerűen és látszólagos főmondatként. Következétesen kizárja a közvetlen alárendelő viszonyt az olyanokban, mint *Jaj, ha láttad volna!* Itt valóban nincs alárendelés. Külön tagmondat a *jaj*, és utána egy felkiáltó értékű, hiányos szerkezetű, önállósult mellékmondat következik. — De nem mondat szónak, hanem állítmányszónak tekinteném a szintagmába szerkesztett (s ezért már-már szófajváltó) indulatszót: *Jaj nekem*. Nehezen dönthető el, hogy itt a *jaj* már főnevesült-e vagy inkább melléknévi értékű. A „Magyar ragozási szótár” az ÉKsz.-nál következetesebben alkalmazza ilyenkor az „állítm-ként haszn szó” megnevezést. (L. ELEKFI: Nyr. 1999: 221.)

Teljesen elhibázott dolog azonban a módosító szókat a mondat szók közt tárgyalni. Ezek semmiképp sem mondat értékű szók, hanem inkább olyan állítmány értékűek, melyek mondat tartalomra, proposíciót alkotó predikatív szerkezetre vonatkoznak. Az ún. módosító szók szófajlag a határozószók közé tartoznak, mondatnani szerepük pedig mondat határozó. Tagmondat szerűen épülnek be a mondat egészébe. Főmondati szereppel való rokonságukra a fejezet írója is rámutat (288). A mondat határozó lényegére BALOGH PÉ-

TER mutatott rá több mint száz évvel ezelőtt *erősítő szócskák* néven, elkülönítve a módhatározóktól (Nyr. 1897: 356). SIMONYI is felfigyelt rá (uo. 392) anélkül, hogy nevet tudott volna adni neki.¹ (Mai strukturális nyelvtanokban közhasználatú neve: *sentence adverbial*.) Nagyon fontos mondattani kategória, de ez nem ok arra, hogy külön szófajt teremtsünk a kedvéért. Jellegetes szerepű szófaji alosztály. A szófajváltást bemutató táblázatok (300—1) sem igazi szófajváltásról tanúskodnak, hanem mondattani szerepváltásról. A „Ragos névszó, határozószó” rovat a propozícióba beépülő határozószóféléket mutatja be, a „Módosítószó” rovat a propozíció kívül álló, állítmányféle értékű határozószókat.

A módosítószók összetételei közt felsorolt *dehogynem* lehet ugyan mondatzó (volytaképpen csak mondat értékű felelőszó: „Nem láttad a főispán úr titkárját? — Dehogynem.” — ÉrtSz. 1: 979), de a mondaton belül módosítószói használata nincs, mert a mondatba beépülve ez két mondathatározó szó kapcsolata (nem összetétele!). Tagadás tagadását jelenti, ezért nem írható egybe. (Helyesírási szójegyzékeink csak egybeírva adják meg, és ez sokakat félrevezet. Arra mutat, hogy az emberek — köztük a szójegyzék szerkesztői — nincsenek igazán tisztában a jelentésével, nem kívánják az értelemtükröző megkülönböztetést.) Az *alighanem* és a *dehogynem* párhuzama csak hamis látszat. Ezek csak ránézésre, formailag látszanak hasonló szerkezetűeknek. Az *aligha* tagadó értékű, negatív kifejezés, ezért fordított szórendet kíván: *aligha ment el*. Ha tagadószót teszünk hozzá, pozitív értékűvé válik, nem jár fordított szórenddel: *alighanem elment*. Ez mutatja, hogy az *alighanem* egységes határozószóvá vált. A *dehogy* szintén negatív értékű, 'nem' jelentésű: *dehogy ment el*. A hozzátett *nem* mégsem teszi olyan értelemben pozitív értékűvé, mint az *alighanem*-et. Csak így mondhatjuk: *dehogy nem ment el*. Tehát a *dehogy nem...* megmaradt két külön tagadásnak; a *dehogy a nem ment el* állítmányt tagadja. (A *nem* csak a magyar hangsúlyszabályok miatt válik itt hangsúlytalanná, nem veszti el saját külön tagadó funkcióját. L. még ELEKFI 1994. 72—3; a hangsúly ritmuselveire nézve HUNYADI LÁSZLÓ 1996. 68—9, 72—8; 1999. 64—6; a tagadás változataira, hatókörére HUNYADI 1988. 466—7, 1996. 67, 1998. 68—78; a tagadást erősítő kétszeres tagadásra l. uő. 1984. 65—9.)

(Folytatjuk.)

ELEKFI LÁSZLÓ

Hungarian Grammar — and what may come next

The recently published university textbook entitled *Magyar grammatika* [Hungarian Grammar] deserves to be characterised as a „reformed traditional” grammar. It is built upon the system that has been the foundation of all school grammars for the past forty years: that laid out in the „academic grammar” (*A mai magyar nyelv rendszere* [The System of Present-day Hungarian], published in 1961–62). One can tell where significant augmentation or other modification may have occurred simply by looking at the titles of the main chapters of the textbook (Morphology, Parts of speech, Word formation, Syntagmatics, Syntax). Morphology — the presentation of word forms as combinations of morphemes of various functions — counts as a new idea within this framework; and syntagmatics is an entirely independent new chapter that precedes syntax. The book does not include a discussion of phonology, as the authors wished to restrict their attention to meaningful linguistic units; and it does not have separate chapters on word meaning, word or-

¹ „Az erősítő szók, bizonyára stb., nem a cselekvés, hanem az állítás módját fejezik ki s azért B. szerint nem módhatározók. De hát akkor mik?” (Nyr. 1897: 392).

der, or stress and intonation, either, these topics being scattered throughout the chapters on word formation, syntagmatics, and syntax.

The author of the present paper closely follows the system of the textbook written by a team of university lecturers, attaching appreciative remarks to the whole conception and to a number of details, but raising objections to some terminological solutions and criticising certain portions of the part-of-speech classification with respect to which he disapproved of the earlier (academic) grammar, too. He presents his own classification as a proposed alternative. He thinks that the chapter on syntagmatics is a very progressive aspect of the book (that may owe a lot to current structural grammatical research). On the other hand, in the area of syntax, he does not see any important progress over the 150-year-old tradition going back to K. F. Becker and specifically over the notion of „predicate” as accepted in Hungarian grammars ever since the work of Antal Klemm (1923–1942). He points out that the verb as the head of the syntactic structure of the whole sentence can be called a predicate in a quite different sense than the nominal predicate, the latter merely expressing a logical relationship. He proposes that these two sentence constituents should be kept terminologically distinct (as was advocated in the second half of the 19th century by Sámuel Brassai who was not even the first scholar to think of that possibility): they should be referred to as „verb” vs. „praedicativum”.

LÁSZLÓ ELEKFI

Magyar dialektológia*

1. Az utóbbi egy-másfél évtizedben többeknek tűnhetett néha úgy, hogy hordoz bizonyos válságjeleket a magyar dialektológia általában is, a nemzeti nyelvvelsz utáni időszakát illetően pedig különösen. Voltak, vannak ugyan lelkes gyűjtők, kutatók, akik ezt rendre másképp gondolták, de nem eléggé ismert vagy elismert teljesítményeik láttán egyesek még közülük is elbizonytalanodtak a romló közhangulatban. Ugyanakkor sajnos mindig akadtak olyanok, akik kételkedtek tudományunk megújulásában, nemegyszer — bevallva vagy bevallatlanul — mintegy kétségbe is vonták létjogosultságát, szükségtelennek ítélve a magyar nyelvészetnek ezt a sajátosan nemzeti ágát, amely története során többször állt európai színvonalon. Ezért kell most mindenekelőtt nagyon örülnünk annak, hogy a közelmúltban megjelent a „Magyar dialektológia” című kiadvány (rövidítve: MDial.), amely új hitet adhat mind az elbizonytalanodóknak, mind a kételkedőknek: benne ugyanis a mai magyar nyelvjárástudománynak olyan terjedelmű és tartalmú szintézise született meg reprezentatív, szép kiállításban, amelyet legfőljebb csak remélni mertünk, várni nem.

A kötet szükségességét, időszerűségét könnyű megokolni. Hiányzott már felsőoktatásunkban egy olyan nyelvjárástani tankönyv, amely hitelesen tükrözi a megváltozott mai nyelvallapotot, ám megfelel ugyanakkor mind a hazai tudomány legjobb szintjeinek, mind a kíváncsok nemzetközi kitekintés tágabb horizontjainak. Alig hihető ugyan, de évtizedek teltek már el nemcsak KÁLMÁN BÉLA egyetemi tankönyvének (Nyelvjárásaink 1966.) az első kiadása, hanem SZABÓ GÉZA egységes (főiskolai) jegyzetének (A magyar nyelvjárások 1980.) a megjelenése óta is. Időközben sokat lépett előre a hazai és a nemzetközi nyelvjárástudomány: modernizálódott szemlélete, módszertana, gazdagodott te-

* Szerkesztette KISS JENŐ. Írta BALOGH LAJOS, FODOR KATALIN, HEGEDÚS ATTILA, JUHÁSZ DEZSŐ, KISS JENŐ. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 454 lap + 40 függelékbeli melléklet + 2 színes térkép a belső borítólapon.

matikája, magába fogadta újabb nyelvtudományi irányzatok (pl. a szocio- és pszicholingvisztika, a kvantitatív nyelvészet stb.) termékenyítő hatását, s a tudomány belső mozgása következtében is folyvást újabb megvilágításba helyezte vitás kérdéseit. Úgy érzem, a kötet ott érlelődött már a szerzők korábbi publikációiban, s — látván a kiadvány gyakori hivatkozásait, citálásait — kisebb arányban talán mások kísérleteiben is, önálló kiadványokban és gyűjteményes kötetekben egyaránt. Tudományos, etikus és pedagógiaiilag is helyes, hogy a szerzők úgy kívánnak kutatói szemléletet is közvetíteni, hogy fontosnak tartják „... az elődök munkáihoz való kritikus, egyszersmind azonban megbecsülő viszonyulást, a széles körű tájékozódás igényét...” — ahogy KISS JENŐ írja a bevezető gondolatok között (11). Ezért is tölthet el jó érzés minden dialektológust, illetőleg minden érdeklődőt, amikor kézbe veszi a kiadványt.

2. A „Magyar dialektológia” című kiadvány elsődlegesen egyetemi tankönyvnek készült, de — két műfaj sajátosságait ötvözve — egyúttal közérdeklődésre számot tartó és szakemberek használatára is igen alkalmas kézikönyv lett. A MDial. elsődlegesen ugyan az általános és a magyar nyelvjárástudományból a standardnak tekintett alapismereteket kívánja nyújtani olvasóinak a lehető legkorszerűbb szemléletben, de mozgósító erejénél fogva szép számmal ad további ösztönző feladatokat is. Jó arányérzékkel rakja egymás mellé a nyelvjárastan hagyományos területeit, feladatait és módszereit, valamint az új kérdésfeltevéseket, teendőket, megközelítésmódokat. Olyan kitekintés, amely szinte mindent érint, ami a nyelvjárástudománnyal összefügg. Nemcsak az oktatás felfrissítését szolgálhatja, hanem a tudományos kutatómunka előrelendítését is. Megható példás igyekezete, amellyel a dialektológia megcsappanó tekintélyét, presztízsét próbálja meg visszaállítani. Ezt direkt és indirekt formában is többször megteszi. Egyfelől kiáll a dialektológia jövője mellett, nyomatékosan hangsúlyozza rangját, elhivatottságát a reá váró szerepekkel, tudományos és gyakorlati feladatokkal együtt. Olyan mértékben állítja a figyelem középpontjába magát a nyelvjárási beszélőt, ahogy eddig még soha nem tapasztaltuk nyelvjárástani munkákban. Másfelől akkor is a nyelvjárástudomány megszerettetésén fáradozik, amikor a nyelvjárások és a művelődéstörténet kapcsolatát, a lokális kultúrát vagy éppen a nyelvjárási nyelvhasználat előnyeit taglalja. Jó érzés olvasni, hogy a globalizálódó világ bizonyos fokig a nyelvjárások reneszánszához vezethet, mert a kisebb-nagyobb emberi közösségek velük nyilváníthatják ki legegységelműbben önazonosságukat, regionális különbségeik megtartásának és jelzésének szándékát (51). Ehhez képest szinte semmiségnek tűnhet, mégis kitér rá, hogy a szövegfelvételek kapcsán milyen témákról beszélnek szívesebben a nők, asszonyok, s milyenekről a férfiak (171). Egy-két helyen — láthatóan a jó ügy érdekében — még némi diszkrét humort is megenged magának (166, 203, 215, 329).

3. A kiadványnak számos újdonsága van. Ezeket három csoportba osztom. Az elsőbe a már említett, de nagyon feltűnő tartalmi gazdagodást, a dialektológia tárgykörében végbement bővülést sorolom. Olyan témák, problémakörök, mint a városi dialektológia, a kvantitatív és a számítógépes dialektológia, a nyelvjárások és az anyanyelvi oktatás, a nyelvjárási tudat és a nyelvi-nyelvjárási attitűd, a regionális vagy épp a kisebbségi regionális köznyelviség stb., a korábbi dialektológiai összefoglalásokban egyáltalán nem vagy csak nagyon érintőlegesen fordultak elő. — Az újdonságok második csoportjában számos olyan részletkérdésnek van helye, amelyek vagy itt szerepelnek teljes kifejtettségükben először, vagy annyira újszerű bemutatásban kerülnek elélnk, hogy szinte az eredetiség varázsszával hatnak. Ilyen a dialektológia fogalma és kettős feladata, a többlet- és a hiány-problematika, a helyi nyelvjárás mellett a nyelvjárascsoport és a nyelvjárási régió fogal-

mának bevezetése és különösen e régiók határainak rugalmasabb kezelése, a csángókérdés vagy a dialektológia befogadó, integráló szerepéről szóló fejtegetés. — A harmadik újdonság szerintem a témák, témakörök egymásra építettsége, elrendezésük logikája, amelyet — a pedagógiából kölcsönzött szóval — koncentrikus felépítésnek érzek. Ezen azt értem, hogy jó néhány alapvető kérdés tér többször is vissza a könyvben mindig bővebb kifejtésben és újabb megvilágításban, legyen szó akár egy-egy fogalom értelmezéséről, akár valamely ismertebb vagy újabb összefüggésről, rendszerezésről, felosztásról (pl. a nyelvek és nyelvváltozatok, a nyelvjárási jelenségek, a nyelvjárások osztályozása, a dialektológia és az anyanyelvoktatás stb.). Több helyütt is nyomatékka, alapos okfejtéssel beszél például a dialektológia és a szociolingvisztika kapcsolatáról.

4. A kézikönyv értékű tankönyv öt nagyobb szöveges fejezetből, egy gazdag válogatott bibliográfiából, illetőleg a mellékleteket, a földrajzi nevek mutatóját és a tárgymutatót is magába foglaló Függeléből áll. Az öt fő rész az alábbi: I. Bevezetés. II. Nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvjárások. III. A dialektológia. IV. A regionális nyelvhasználat és vizsgálata. V. A magyar nyelvjárások a 20. század második felében. De nézzük mindezeket, a részleteket sorjában is!

Az I. fejezet az előzményeket, a kötet okait, szándékait és a dialektológiával való ismerkedés szükségességét ecseteli (9—22: KISS JENŐ). Szóba kerül itt tömören a kiadványnak szinte minden kérdése: nyelvjárás, nyelvjárástudomány, regionális nyelvhasználat (9), a dialektológia fejlődésének tudományon belüli és kívüli okai (10), a nyelvjárástudományt foglalkoztató problémák indítékai (18—21). Didaktikus megközelítésben beszél a dialektológia és az anyanyelvoktatás kapcsolatáról (14—5). Takarékos, mégis informatív bemutatás a fejezet. Különösen izgalmasak a nyelv létezési dimenzióira, a regionális nyelvváltozatra mint kommunikációs igényre és a nyelvjárások társadalmi szimbólum-szerepének a növekedésére vonatkozó fejtegetései (16—21).

A II. fejezet lényegében egy gondolatébresztő általános nyelvészeti alapvetés (25—56: KISS JENŐ). Egyrészt sok fogalom (nyelv, nyelvváltozat, nyelvjárás, köznyelv, nyelvjárási jelenség) több szempontú meghatározását adja, másrészt több fogalom tartalmát (pl. a standardizált nyelvek nyelvváltozatai, a területi, társadalmi és köznyelvi nyelvváltozatok, a nyelv és nyelvváltozatok, a nyelvjárás és köznyelv stb.) bontja ki sokoldalú elemzéssel, egymáshoz való viszonyítással. Itt kerül szóba a nyelveknek és nyelvváltozatoknak az a szembeállítása, amelynek alapja a strukturális értelemben vett rendszerszerűségnek a megléte, illetve a hiánya (28). De itt kap hangsúlyt az a gondolat is, hogy megvan ugyanakkor minden egyes nyelvváltozatnak a maga gyakorlati, kommunikációs létjogosultsága. Újszerű a fejezetben nyelv és nyelvjárás elkülönítése, amelyben nem a nyelvi, kommunikációs kritériumok, hanem a társadalmi, politikai, tudati tényezők a döntők. Fontos annak hangsúlyozása is, hogy az egyes nyelvváltozatok között szerepük, presztízsük tekintetében különbségek lehetnek, illetve vannak. Nem kevésbé érdekes a viszonyítás kérdésének kifejtése: a viszonyítás „zsinórmércéje” a beszélt köznyelv. Határozottan, világosan fogalmaz, amikor kimondja: minden nyelvváltozatról, így természetesen a nyelvjárásokról is tulajdonképpen csak kontrasztív megközelítésben lehet igazán érdemlegeset mondani.

A legerjedelmesebb, a központi III. fejezetben maga a nyelvjárástudomány kapott helyett „A dialektológia” címmel (61—91, 131—56: KISS JENŐ; 92—130: JUHASZ DEZSŐ; 157—70: BALOGH LAJOS; 171—4: FODOR KATALIN). Bár nem kenyerem az idegen-szó-használat szorgalmazása, megvallom, mégis tetszik, ahogy a kötet kikötött a dialektológia, dialektológus stb. szakszók mellett, velük is jelezvén a tudományág tartományának a már említett kiterjedését, amit egyébként az is igazol, hogy a szóban forgó több

mint százoldalas fejezet további tíz alfejezetre oszlik. Ezek: 1. „A dialektológia és feladatkörei”; 2. „A nyelvjárások osztályozása”; 3. „A nyelvjárásleírás módszertani kérdései”; 4. „A nyelvföldrajz”; 5. „A nyelvföldrajz magyar eredményeiből”; 6. „A városi dialektológia”; 7. „A kvantitatív dialektológia”; 8. „A számítógépes dialektológia”; 9. „Az alkalmazott dialektológia: a nyelvjárások és az anyanyelvoktatás”; 10. „A nyelvjárási anyaggyűjtés”.

Az 1. alfejezet elhelyezi a dialektológiát a nyelvre irányuló három nagy kutatási ágon belül a geolingvisztikába, majd áttekinti feladatköreit. Ezt követően szól a szinkrón és diakrón dialektológiáról, a langue- és parole-vizsgálatokról, illetőleg a főbb kutatási területekről és kongresszusi témákról. — A 2. alfejezet a nyelvjárások osztályozásának alapelvei után a mai magyar nyelvjárások újszerű osztályozását alapozza és indokolja meg, amely a nyelvjárási alakulatok elnevezésében, számában és belső tagolódásában is eltér a megszokottabb hagyományostól. Itt érződik elemi erővel, hogy amíg a nyelvjárások fogalmának meghatározásában döntő szempont a köznyelvhez való viszonyítás, addig az osztályozásban, a nyelvjárások elkülönítésében dominánssá válik a nyelvjárások közti különbség (72—3). — A 3. alfejezet a nyelvjáráskutatás módszereit mutatja be. Kijelenti, hogy a nyelvföldrajz ugyan a kizárólagosan nyelvjárás-specifikus vizsgálati mód, ám a mai nyelvjárási leírások nem mellőzhetik a történetileg egymást követő klasszikus, strukturális, generatív vagy kommunikatív vizsgálati eljárásokat sem (83). Részleteiben persze ismert, egészében mégis újszerű az, amit az önelvű és a viszonyító leírásokról (vertikális, horizontális, diakrón), illetőleg az egyező, részlegesen egyező és az eltérő viszonylattípusokról mond a MDial. (88—9). — A nyelvföldrajzról mint szemléletről és módszerről külön a szintén nagyon alapos 4. és 5. alfejezet szól. Az előbbiben inkább elméleti és általános tudnivalókról, illetve a nyelvföldrajz nemzetközi iskoláiról és termékeikről esik szó. Az utóbbiban a hazai forrásokról és ezek elemzéséről, továbbá a nyelvföldrajz előzményeiről, előfutáiról, mai terméseiről, a nyelvföldrajz és a névkutatás, a nyelvföldrajz és a népiség- és településtörténet gazdagon kamatozó kapcsolatáról, illetőleg a nyelvföldrajz történeti tanulságairól olvashatunk. Kiderül, hogy a magyar nyelvföldrajz eredményeit csaknem 20 kisebb-nagyobb regionális atlasz jelzi már. Ehhez a kitűnő alfejezethez egyébként jó néhány függelékbeli térképmelléklet tartozik szervesen. — A 6. alfejezet a városokban beszélt dialektusokkal foglalkozik. Ez természetesen nem azonos az adott város nyelvével. Amíg nyugaton egy Zürichnek, egy Münchennek a beszélt nyelvében a nyelvjárás a főválozat, addig a magyar nyelvterületen — a határainkon túli kisvárosokat nem számítva — inkább csak az ún. mezővárosokban (Cegléd, Nagykőrös) beszélhetünk nyelvjárásiasabb nyelvhasználatról. A városi nyelvjárásokra nálunk elsősorban a 70-es évek regionális köznyelvi kutatásai terelték a figyelmet. — A 7. és a 8. alfejezet nem jelenti a dialektológia új ágát, hanem csak a statisztika módszereinek és a számítástechnika eljárásainak a dialektológiai kutatásokban való egyre gyakoribb alkalmazásának a számbavételét. A kvantitatív szemlélet ma már a dialektológia valamennyi területét átfogja, a szaporodó nyelvhasználat-központú vizsgálatokban pedig eleve nélkülözhetetlen. Ami pedig a számítógépet illeti, az a jövőben nem egyszerűen adatok rögzítésében és rendszerezésében lehet az ember segítségére, hanem — multimédiás megoldások révén — a későbbiekben könnyen kezelhető és „tartósítható” nagy adatbázisok, dialektológiai archívumok létesítésében is. — A korábbi nyelvjárástanokhoz képest teljesen új kérdéskört taglal a 9. alfejezet. Arról beszél, mennyire sajátos tényező, sőt bizonyos fokú hátrány lehet az oktatásban a nyelvjárás, különösen a stigmatizált nyelvjárás. Világosan fogalmaz: az iskolai oktatás célja természetesen a köznyelv, hiszen ismerete nélkül megnehezedik a társadalmi érvényesülés és a mobilitás. Kisebbségi körülmények között, tudjuk, kétszeresen is gond a nyelvjárási anyanyelvűség. Egyáltalán nem mindegy tehát, hogyan

viszonyul a pedagógia napi gyakorlata a nyelvjárásiasságokhoz. A színesebb, motiváltabb anyanyelvi nevelés érdekében sort kell keríteni — kontrasztív szemléletben — a tájnyelvi beszédmód fel-, illetve kihasználására. Tudatosítani kell a nyelvjárások hasznosságát, szerepköreit, értékeit is. — A gyűjtésmódszertani 10. alfejezet valóban jórészt közismert tartalmakat közöl (az anyaggyűjtés célja, az aktív és passzív gyűjtés, a szövegjegyzés), de még benne is sok újszerűség van (a nyelvi adat definiálása, típusai; a véletlen, rétegzett és célzott mintavételi fajták stb.).

A szintén terjedelmes IV. fejezet ismét igen tág kérdéskört foglal magába (178—256: KISS JENŐ). Itt esik szó a regionális nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről, a nyelvjárási nyelvhasználat előnyeiről, hátrányairól, a nyelvjárási tudatról, a nyelvi attitűdről és a regionális köznyelviség értelmezéséről, de olyan kevésbé megszokott témákról is, mint a nyelvjárások és a nyelvi kontaktus vagy a regionális nyelvhasználati és a nyelvi változások.

Tetszik a fejezet számos részletkérdése. Ilyen a nyelvjárások kétféle nyelvi kontaktusa: a vagy azonnyelvi más változattal, vagy a valamely más nyelvvel kapcsolatos. Ilyen a nyelvi mozgás és a változás, illetőleg a szinkrón mozgás- és a diakrón változás-vizsgálat. Itt lehet tájékozódni többek között a kisebbségi nyelvjárásokban végbemenő mindennapos idegen nyelvi hatásról, a nyelvjárások változásának pragmatikai jeleiről (térvesztés, a nyelvjárási kompetencia gyengülése, a nyelvjárás terjedése) és nyelvi-nyelvrendszertani vetületéről is (módosulatlan és módosult jelenségek, köznyelviessedés, archaizálódás, neologizálódás, ütem, hatásfok stb.).

E fejezet tárgyából következően részletesen szól a regionális nyelvhasználatot befolyásoló szociológiai változók (életkor, nem, iskolázottság, foglalkozás, felekezeti hovatartozás, beszédhelyzet) szerepéről. Igaz, a fejezet már az elején hangsúlyozza, hogy a szóban forgó változók bonyolult összefüggés-hálózatban fejtik ki hatásukat. Mégis itt zökkent meg gondolatmenetem először, amikor a nyelvhasználat és a nemek, illetve a nyelvhasználat és a foglalkozás összefüggését taglaló alegységek közé „belépett” „A regionális nyelvhasználat és a településtípusok” című egység. Ezt azonban én magam — záró, összefoglaló jellege miatt — inkább a fentebb említett sor végére tettem volna, hiszen ebben — néhány ritkábban emlegetett tényezőt (iskolák, kulturális intézmények, civil szervezetek, infrastrukturális szint) túl — benne van szinte az összes többi jól ismert szociológiai elem. E témakörben egyébként a kevés vagy hiányzó magyarországi kutatás miatt többször hivatkozik a MDial. külföldi, elsősorban német felmérésekre.

Ha azt mondom, hogy a kiadvány V. fejezete (262—316: JUHÁSZ DEZSŐ; 316—24: BALOGH LAJOS; 325—50: FODOR KATALIN; 351—408: HEGEDŰS ATTILA) tartalmazza a leghagyományosabb nyelvjárási ismereteket, igazam is van, meg nincs is. Annyiban talán igen, hogy az alcímek sugallta tartalmak (területi egységek, nyelvjárásszigetek, hang-, alak- és mondattani jelenségek, nyelvjárási szókészlet) közismertebbek. Egyáltalán nincs igazam azonban, ha a fejezetbeli rendszerezés lényege, tényei és eredményei mögé nézek.

Új némely szakszó és tartalma: nyelvjárási régió, nyelvjárás csoport. Emelkedett kettővel a régiók száma (8 helyett 10), s többé-kevésbé megváltozott elnevezésük is; pl.: közép-dunántúli—kisalföldi, dél-dunántúli, dél-alföldi, moldvai stb. (264). Alaposabb a régiók belső tagolódása, finomabb mind a nagyobb, mind a kisebb nyelvjárási egységek nyelvi jellemzése. A legfontosabb újdonság azonban mégis az, hogy — összhangban a klasszikus magyar dialektológia hagyományaival, HORGERre, IMRE SAMURA hivatkozva — tág teret enged a nagyobb nyelvjárás-területek közötti átmeneti sávoknak. A nagyon szemléletes 5. sz. mellékletnek talán itt jobb helye lett volna, mint a Függelékben. Csak dicsérni lehet az egyes nyelvjárási régiókat szemléltető, friss és egységes lejegyzésű szövegeket: két kivétellel mind a 90-es évek második feléből valók. Világos, logikus okfejtésben ke-

rülnek sorra a nyelvjárásszigetekről írottak is, keletkezéstörténetükkel és jellemzésükkel együtt.

Nem marad el finom árnyaltságban az előzőektől a nyelvjárások hang-, alak- és mondattani jelenségeinek a leírása sem. A hangtan áttekinti a nyelvjárasi fonémaállományt, a hangrendszer-típusokat, majd részletesen beszél a nyelvjárasi fonémagyakoriságról és a hangváltozatokról (ezeket korábban hangszínbeli eltéréseknek, hangszín-realizációknak neveztük), de érint néhány szupraszegmentális sajátosságot is. — Alapos, minden várakozást kielégítően pontos kép rajzolódik ki az alaktani áttekintésből. Egyfelől nagyon következetes a morfématípusoknak a köznyelvekkel való összehasonlítása állományi szinten, előfordulási gyakoriságban, megjelenési formában és funkcióban, szerepkörben, másfelől említésre méltó több alapos megfigyelése (pl. egyes emotív funkciójú képzőknek az archaikusabb peremnyelvjárásokban jelentkező nagyobb gyakorisága, az *-ít* képzős igék *s*-ező felszólító módja: *merisse, tanissa* stb.). — Az, hogy a mondattani rész majdnem terjedelmesebb, mint az alaktani, önmagáért beszél. Jelzi a szerzők megkülönböztetett figyelmét. Noha hangsúlyozza, hogy a nyelvjárasi mondattani jelenségek részint szoros kapcsolatban vannak a beszélt köznyelv jelenségeivel, részint sokkalta többször jellemzők inkább a népnyelvre általában, semmint egy-egy helyi nyelvjárásra, mégis szép számmal mutat be jellegzetes, jól megragadható, speciális mondattani nyelvjárasiasságokat. Ebben nem a leíró mondattanok szokásos felépítését követi. Szemléltető példáit az aktualitás, a modalitás, a kongruencia–inkongruenciai, a redundancia, a hiány, a szórend stb. köréből veszi, ahol a legnyilvánvalóbbak a nyelvjárasi-köznyelvi különbségek.

Meggyőző, sok részletet tisztázó szép fejezet „A nyelvjárasi szókészlet és vizsgálata” is. Jó a lexikológia–lexikográfia sorrend. Következtesen érvényesül a köznyelvhez való viszonyítás kívánalma (még a frazeológiában is). Külön érdeklődést kelthet a tájszók kétkritériumos (alak és jelentés, illetve köznyelvi alapú érthetőség szerinti) osztályozása és eredménye (377—80), s a nyelvjárasi szótárak tipizálása és listája (398—400). Következetes logikával épülnek egymásra olyan fontos kérdések, mint a nyelvjárasi szókészlet, tájji szókészlet, tájszó; a fogalmi kódolás, a lexémák nyelvjárasi tagoltsága; a tájszóismeret és -használat, a tájszókészlet változása, a tájszók eredet szerinti rétegződése. A motivált és motiválatlan lexémák kapcsán szóba kerülnek a grammatikai és lexikológiai (jellegű, természetű) nyelvjárások is (387—9). Mindez együtt kétségtelenül kiváló összesség.

5. Méltánytalannak érezném, ha ennyi jó szó után most apróbb hiányosságok (elütések, elválasztási hibák, betűtípuscserék) lajstromozásába fognék a végső summázat előtt. Ehelyett két-három kisebb konkrét észrevételt és egy általánosabb megjegyzést fűzök az elmondottakhoz.

Kár, megtévesztő lehet, hogy elcsúszott helyéről a magyar magánhangzó-állomány négy tagja (*ü, ű, í, i*) a 327. lap 29. mellékletében. Valóban előfordul néhány ismétlődés (pl. egy-egy fogalom többször is meghatározódik), bár egyáltalán nem zavaróan. Lehet, hogy épp újszerűségük miatt, de számomra egy kicsit még megemészthetetlenek egymás közvetlen közelében a felhasználási terület és a használói kör (42), a kommunikációs hatókör (43), a „kis vagy kisebb megértési hatókör” (45) és bizonyos fokig a szerepkör (47) fogalmak. Felvethető, hogy a MDial. tankönyvnek talán valamelyest terjedelmes, hosszú. Ennek ellenére hiányolom belőle annak a történeti fejlődésnek legalább a vázlatos rajzát, amelynek eredményeként a magyar dialektológia odáig jutott, ahol a kötetben előttünk áll. Úgy tűnik, jóval több teret szentel a nemzetközi áramlatoknak, mint a magyar nyelvjáráskutatás gazdag hagyományainak, múltjának.

A MDial. a mai magyar nyelvjárástudománynak modern szemléletű, gazdag tematikájú, szintetizáló jellegű és mozgósító erejű, egyszerű kézi- és tankönyve lett. Olyan keretbe helyezi el a magyar dialektológiát, amelyet egyfelől az általános nyelvészet határai, másfelől az újabb nyelv- és/vagy határtudományok sarokkövei jelölnek ki. Célja tudományos és gyakorlati (pedagógiai) is. E kettős célt úgy ötvözi, hogy jótányit se kelljen engednie egyikből sem a másik javára. Megbízható, tanítható és tanulható, ha a különböző programokhoz és a tanári, hallgatói érdeklődéshez igazodva válogatunk benne. Lehet, hogy a kötet terjedelme első pillantásra elriasztja a hallgatót, de ha beleolvassuk, vonzó szakmaisága s egyúttal igényesen olvasmányos nyelvezete magával is ragadja őt. Jól rendszerez, átláthatóan tagol, tiszta fogalmakkal dolgozik, kellően nyomatékosít és magas szinten összegez. Minden alfejezet végén kiemeli az alapfogalmakat, a kulcsszavakat, sőt feladatokat és továbbvezető irodalmat ad. Szép számmal nyújt egyéb szövegközi és függelékbeli segédleteket is: táblázatokat, térképeket, grafikonokat, ábrákat, diagramokat. Büszkék lehetnek rá a dialektológusok. Úgy érzem, az ismertetett kiadvány hosszú időre meg fogja határozni a magyar dialektológia egyetemi, főiskolai oktatását nemcsak idehaza, hanem a határainkon túl is, s kötve hiszem, hogy van olyan nyelvjárási, regionális nyelvhasználati kérdés, amelynek vizsgálatában egy jó ideig meg lehet majd kerülni útmutatásait.

BOKOR JÓZSEF

Hungarian Dialectology

It was in 2001 that *Magyar dialektológia* [Hungarian Dialectology], edited and written (with four co-authors) by Jenő Kiss, was published with two major aims in mind. First, to replace an earlier university textbook that had seen many editions but had become obsolete by then. Second, to meet a long felt need and serve as a handbook of Hungarian dialect research. Some of its major chapters are the following: Languages, variants, dialects; Dialectology; Regionalisms and their investigation; Hungarian dialects in the second half of the twentieth century. This paper reviews the chapters listed, and discusses the methods employed and principles laid out in them, with special reference to antecedents and current trends on the Hungarian and international scene.

JÓZSEF BOKOR

Hányféle igazság van?

KONTRA MIKLÓS a Nyelvtudományi Intézet 50 éves fennállása alkalmából tartott konferencián, illetve az annak alapján készült írásában (Egy mondattani változás három megközelítése. In: KIEFER FERENC és GÓSY MÁRIA szerk., *Helyzetkép a magyar nyelvstudományról*. Bp., 2000. 111–24), valamint ennek a Magyar Nyelvben közölt teljesebb változatában („Három a magyar igazság”. Egy mondattani változás három megközelítése: MNy. 2001: 53–64) összehasonlít három irányzatot abból a szempontból, hogy mit mondanak a *természetesen, hogy* típusú szerkezetekről. Öt kérdést vesz szemügyre: 1. Elismerik-e a szerkezetek létét? 2. Értékelik-e a változást, illetve az új szerkezetek használóit? 3. Miként magyarázzák a szerkezet keletkezését? 4. Leírják-e az új szerkezet grammatikai korlátait? 5. Milyen adatokat elemeznek?

Ebben a cikkemben részben KONTRA feltevéseivel, részben pedig az általa idézett fejezetemről szóló kijelentéseivel szállok vitába, majd egy olyan képet kívánok felvázolni, amelyben az általa is vizsgált három irányzat nem egymás versenytársaiként vagy el-

lenlébasaiként, hanem a tudományban szükséges és szokásos munkamegosztásban egymás segítőtársaiként van ábrázolva.¹

1. Jelen írásom eredeti kiváltó oka KONTRA MIKLÓSNak a nekem tulajdonított, illetve engem érintő állításai voltak, de elkerülhetetlennek látom, hogy a cikk vázát alkotó öt kérdést elemezzem. Ha a nyelv művelői célú, a leíró-elméleti nyelvészeti és a társasnyelvészeti (azaz szociolingvisztikai) közelítéseket hasonlítjuk össze, mint azt KONTRA idézett cikke is teszi, vajon milyen alapon választjuk ki a kérdéseket, amelyekre választ adván a feltételezett olvasó majd levonja az egyes irányzatokat illető következtetéseket, netán értéktételeket?

A kérdések egy része ugyanis nem releváns egyik vagy másik irányzatra nézve, és egészében véve egyáltalán nem világos, miért éppen öt kérdést és ezt az öt kérdést tesszük fel, miért nem hármat, nyolcat, vagy másikat. Néhány javaslat további kérdésekre: 6. Figyelembe vesznek-e más határozói szerkezeteket? 7. Történeti levezetésre, szinkron variációra hivatkoznak, avagy elvetik-e ezt a dichotómiát? 8. Szerkezeti (strukturális) avagy analógiás magyarázatokat kínálnak-e föl? 9. Adnak-e javaslatot a nyelvet használóknak, hogy melyik forma melyik stílusrétegbe tartozik, azaz orientálják-e a beszélő közösséget? És így tovább.

Ha ugyanis a kérdéseinket ama előfeltevéseink szellemében tesszük föl, amelyek meghatározzák (alkalmazott vagy elméleti jellegű) tudományos hozzáállásunkat, akkor a végeredmény előre megjósolható lesz. KONTRA első kérdése például vagy felesleges, vagy semmitmondó: még ha elítéljük is ezt vagy bármely más szerkezetfajtát, a létüket közvetett módon már el is ismertük — amint ezt KONTRA szerint még DEME is megteszi az általa hivatkozott cikkben (Bomlott gondolkodású nyelvészek!? Magyar nyelv művelés = terápia nélküli diagnózis?! In: KONTRA MIKLÓS és SALY NOÉMI szerk., *Nyelvmentés vagy nyelvvarulás? Vita a határon túli nyelvhasználatról*. Bp., 1998. 52—3). Elkerüli KONTRA figyelmét, hogy aki nem ismeri el a szerkezetet, az az a nyelvész, aki egyáltalán nem említi vagy ír róla, mondjuk, egy teljesnek szánt magyar nyelvtanban.

2. KONTRA második kérdése önmagában hordozza a választ; épp ezért ez a kérdés is felesleges: értékelő megnyilvánulásokat a nyelv művelő jellegű írásokban találunk — de hiszen a nyelv művelésnek nagyrészt épp ez a létoka: ahol létezik nyelv művelés, ott mindenütt ezt is várják el tőle. A KONTRA kérdése mögött meghúzódó igazi — és valóban tudományos — kérdés az, hogy szükség van-e a (nyelv)tudományban értéktételekre, és ha erre igent mondunk, akkor kevésbé nyilvánvaló válaszokat kaphatnánk egy olyan kérdésre például, hogy adott esetben helyénvaló-e az az értéktétele, amellyel az adott nyelvi kifejezésformát illetik.

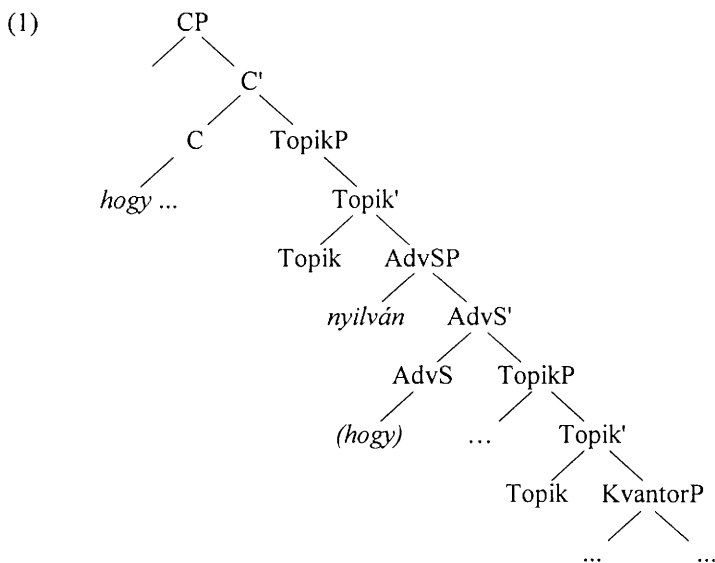
3. KONTRA harmadik kérdése már komolyabb vitára ad okot. Egy adott szerkezet *k e l e t k e z é s é t* ugyanis a leíró-elméleti közelítések nem vizsgálják, ugyanúgy, ahogy a nyelvhelyességi célzatú cikkek sem (bár az utóbbiak az olvasók tájékoztatására sokszor történeti fejtegetésekkel színesítik a tanácsaikat). A leíró-elméleti nyelvész strukturális érveket alkalmaz, azaz azt igyekszik kimutatni, hogy egy adott szerkezet hogyan függ

¹ Köszönettel tartozom KÁLMÁN LÁSZLÓnak és REMÉNYI ANDREA ÁGNESnek, akik írásom egy korábbi változatát elolvasták és megjegyzéseikkel segítettek abban, hogy állításaimat pontosabban tudjam megfogalmazni. Remélem, hogy találnak alkalmat arra, hogy egyes kérdésekben a velem szemben továbbra is fenntartott ellenvéleményüket kifejtsek — e vitában vagy másutt. Külön köszönöm a szerkesztő, JUHÁSZ DEZSŐ részletes megjegyzéseit.

össze más szerkezetekkel, milyen egyetemes elvek vagy az adott nyelvre jellemző mely paraméterek mentén lehet meghatározni, és így tovább. Az, amit a KONTRA idézte részfejezetben mondtam (KENESI ISTVÁN, A HKM mondathatározóval. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Bp., 1992. 680—1) tehát abban az értelemben nem magyarázat, hogy megmondaná, hogyan keletkezett a szerkezet. Amit ott állítottam, vagyis hogy a *Természetesen beteg volt* szerkezet a *Természetesen, hogy beteg volt* szerkezettel a *hogy*-törlés szintaktikai művelete révén kapcsolódik össze, csupán azokra a beszélőkre vonatkozott, akik rendszeresen használják mindkét típusú szerkezetet. A *hogy* törlése ugyanis élő szabálya a nyelvnek (pl. *Kérdem, (hogy) beteg volt-e*), de a *hogy* hozzáadását egyetlen szerkezettípusban sem tapasztaljuk. Én tehát egy nyelvi szabályt terjesztettem ki a kérdéses kifejezésfajtára — összhangban a strukturális (leíró típusú) érvelés módszerével.²

De megragadom az alkalmat, hogy egy másik félreértést is eloszlassak. A strukturális nyelvtan magyarázata ugyanis arra sem irányul, hogy megmondja, az egyes beszélők miképpen vezetik le az egyik szerkezetet a másikból. A *hogy* törlése például nem azt jelenti, hogy a beszélő előbb létrehozza a *hogy* kötőszót tartalmazó szerkezetet — mintegy gondolatban —, majd kimondja azt a *hogy* nélkül. A strukturális nyelvtan ugyanis az ún. mögöttes rendszert vizsgálja, nem pedig az aktuális nyelvi produkció részeseményeit.

Ezt az adott nyelvtani problémakört egyébként ma már más fényben látom, nem kis részben azért, mert az elmúlt tíz évben új kutatások tisztázták, hogy a határozók sorrendje a mondat (ragozott ige előtti) bal szélén univerzális szabályokat követ (vö. GUGLIELMO CINQUE, *Adverbs and functional heads*. Oxford, 1998.). Eszerint a *természetesen* és társai a Topikok pozíciói között és a Kvantor fölött egy „mondathatározói” fej (AdvS) kiterjesztéseként jelentkeznek a mondatban például az alábbi illusztráció szerint:

² Itt és a továbbiakban a „strukturális”, illetve az „elméleti/leíró nyelvész(et)” kifejezésekkel nem ezeknek az irányzatoknak a szembenállását, hanem éppen egymást kiegészítő, egymás eredményeit felhasználó jellegét kívánom hangsúlyozni.

E szerkezet alapján mást mondunk mind a mondathatározóról, mind a *hogy* kötőszóról. Korábban a mondathatározót a CP alatt (a *hogy* előtt) javasoltam elhelyezni, s ezzel a *hogy* kötőszó egységes voltát tartottam fontosabbnak, viszont a mondathatározót kivételes módon kezeltem. Most a mondathatározó egy a határozók (itt nem illusztrált) sorában és abban különbözik tőlük, hogy egyes beszélők a határozói kifejezés fejében felvett — és a kötőszótól különböző kategóriájú — *hogy* elemet „használják”, azaz „kimondják”. A „többségi” nyelvtanban a határozó feje „üres”, vagyis ez a *hogy* elem nincsen elhelyezve benne. Ez az elemzés — szemben az 1992-es javaslatommal — megőrzi a határozók egységes kategóriáját, de különbséget tesz a tagmondatot bevezető *hogy* és a mondathatározó mögötti, úgymond „szervetlen”, nem mondatbevezetői funkciójú *hogy* között, továbbá „együtt tartja” a mondathatározót és a *hogy* kötőszót — de csak az ige előtt, vö. többek között NEMESI ATTILA LÁSZLÓ érveit (A *természetesen hogy* ... típusú szintaktikai szerkezetről: Nyr. 2000: 430–42).

Ebből az elemzésből — de nem történeti vagy beszédprodukciós magyarázatból — az 1992-es (és KONTRA közlése szerint azóta igazolt) előrejelzéseken túl még továbbiakra is lehetőség nyílik. Korábban azt tételeztem föl, hogy e szerkezetnek nem lehetségesek az olyan bővítései, mint: **Természetesen volt/lesz/lehet/is, hogy beteg volt*. Ezekhez most az járul, hogy (a) lehet őket alárendelt mondatokban használni:

- (2) a) *Gondoltuk, hogy valószínűleg, hogy elmentek.*
- b) *...mivel(hogy) remélhetőleg, hogy holnap érkeznek...*

(b) Továbbá előfordulhatnak Topik mögött és előtt is (de teljes hatókörű kvantor vagy ige mögött továbbra sem).³

- (3) a) *János nyilván, hogy (tegnap) elment.*
- b) *?*Mindenki/mindenhová természetesen, hogy elment.*
- c) **János elment természetesen, hogy a moziba.*

És végül az is következik, hogy (c) a határozószóknak megfelelő eredeti ige előtti helyüket foglalják el, mint azt a (3a)-ban is látjuk.

A CINQUE javasolta különbségtétel a határozóknak a szintaktikai szerkezetben való elhelyezkedése között arról is gondoskodik, hogy a mondathatározótól különböző határozófajták ne kerülhessenek ugyanabba a pozícióba, mint a mondathatározók, illetve, hogy (tag)mondatonként csak egyetlen mondathatározó jelenhessen meg.

A szerkezet keletkezését természetesen továbbra sem magyaráztuk meg, de mint mondtuk, ez nem is állt szándékunkban, sőt, afelől is kétségeink vannak, hogy mások magyarázata helytálló lenne. A KONTRA által is idézett változatok közül ELEKFI LÁSZLÓ (MNY. 1995: 385–401) úgy véli, hogy „talán inkább kihagyásra vezethetnénk vissza: *Természetesen (igaz az), hogy beteg*. Efféle mondat szerkezeti egyszerűsítésre, rövidítésre van példa a magyar szintaxisban; ilyen a *hogy* kihagyásával az *el kell menjek*.”

Itt azonban két súlyos probléma is felmerül. Egyrészt a jelentés nélküli *hogy* kötőszó törlése az utóbbi szerkezetben nem szolgálhat analogikus mintaként az egyáltalán nem jelentés nélküli *igaz (az)* állítmány (és egyébként törölhető névmási alany) elhagyá-

³ A nem teljes hatókörű kvantort a kontrasztív topikban vagy az úgynevezett baloldali kihe-lyezésben találjuk, emelkedő hanglejtéssel és esetenként szünettel elválasztva a mondat többi részétől, pl. *Mindenki – nem ment el*. Ilyenkor akár mondathatározó is előfordulhat mögötte, pl. *Mindenki – természetesen (hogy) nem ment el*.

sára. Egyébként magam is a *hog*y törlésére hivatkoztam a tárgyalt szerkezetípus elemzésekor, ami mintegy bezárja a kört. Másrészt ha az *igaz* (*az*) elhagyható, akkor miért nincsenek ilyen szerkezetek a magyarban: **Mindig (igaz az), hogy beteg*; **Korántsem (igaz az), hogy beteg* stb.? Vagyis az *igaz* (*az*) feltett ellipszise csak a felsorolt mondathatározók esetében működne, amivel ismét bezárul a kör.

SÁNDOR KLÁRA (Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., *Nyelvi változó — nyelvi változás*. Szeged, 1998. 57—84) a közelebből meg nem határozott „szerkezetkeveredés” eredményének tartja a kérdéses konstrukciót a következő érvek alapján.

(a) „Mindkettő mondathatározó, azaz a mögöttes struktúrája mindkét mondatnak azonos:”

(4) *Természetes, hogy elmegyek.*

elmegyek + ezt természetesnek tartom

(5) *Természetesen elmegyek.*

Az idézett egy mondatban két tévedés is van: először is a *természetes* melléknév nem mondathatározó. Másodszor: SÁNDOR azt állítja, hogy a két mondat mögöttes struktúrája azonos, de illusztrációként egy parafrázist ad meg, amely csupán annyit bizonyít, hogy a két mondatnak azonos a jelentése — ezt persze nem is vitatjuk. Nem világos továbbá, hogyan lehet kiterjeszteni ezt az (analógiás) elemzést az alábbi szerkezetekre:

(6) a) *Egyébként, hogy Bozsikot is egy ilyen közjáték ütötte el a jobb eredménytől.*

(MH. 1990. 08. 15. 8. lap)

b) *Nyilván, hogy beteg volt.*

Az *egyébként* vagy *nyilván* határozószókat ugyanis nem lehet (melléknévi) állítmányra visszavezetni.

(b) „Vannak olyan határozók, amelyek azonos alakban szerepelhetnek mondatrészként és *hog*y kötőszavas mondatok főmondataként, pl.”

(7) a) *Két éve nem találkoztunk.*

b) *Két éve, hogy nem találkoztunk.*

Csak hogy az analógia megint hibás: a (7b) mondatnak merőben más a szerkezete, mint a (7a)-nak, hiszen lehet benne kopula, továbbá a mellékmondat nem az itt tévesen „főmondatként” azonosított *két éve* időhatározóhoz csatlakozik, hanem az egyébként elhagyható *annak* birtokos mutató névmáshoz, l. (8a), csak úgy, mint az azonos szerkezetű (8b)-ben:

(8) a) *Két éve (volt) annak, hogy nem találkoztunk.*

b) *Nincs értelme (annak), hogy találkozzunk.*

Természetesen nem azt mondjuk, hogy (7a)-nak semmi köze sincsen (7b)-hez, hanem azt, hogy a két tagmondatot tartalmazó (7b)—(8a) szerkezet viszonya az egy tagmondatos (7a)-hoz gyökeresen más, mint a (*hog*y-gyal vagy anélkül álló) mindig egyetlen tagmondatos mondathatározós szerkezet két változatának egymáshoz való viszonya. (SÁNDOR-nak azt az ismételt állítását, hogy a (7b)-ben „ismét csak határozó a *hog*y kötőszavas

mondat főmondata” (i. m. 71), valószínűleg úgy kell érteni, hogy „a főmondatban határozót találunk”).

(c) „Vannak olyan határozópárok, amelyek *-n* határozóraggal, illetve anélkül is használatosak, pl. *régen – rég, hogyan – hogy, egészen – egész* stb. Itt a határozórag választható.”

Ebből az következne, hogy a *természetesen – természetes* is hasonló viszonyban állna, jóllehet e szópár elemei nem azonos szófajúak, ráadásul a végződés lekopása esetükben nem lehetséges (történeti) magyarázat.

(d) „A határozói igenevek végén a *-ván* és a *-va* változóvá vált:”

(9) a) *Betérvén észrevettem, hogy valami megváltozott.*

b) *Betérve észrevettem, hogy valami megváltozott.*

Ez az érv egyrészt megint az egységesnek (és itt tévesen határozóragnak) feltett *-n* toldaléokra összpontosul, másrészt nem vesz tudomást a *-ván* végződésű igeneveknek a *-va* végződésűekétől eltérő grammatikai tulajdonságaira (vö. LENGYEL KLÁRA, A határozói igenev. In: KESZLER BORBÁLA szerk., Magyar grammatika. Bp., 2000. 237—46; SÁRIK PÁL: MNy. 1998: 423—36; TÓTH ILDIKÓ, *Va* and *ván* participles in Hungarian. In: ALBERTI GÁBOR és KENESEI ISTVÁN szerk., Approaches to Hungarian. Vol. 7. Szeged, 2000. 237—56).

(e) „Bizonyos, *-ván*-ra végződő határozói igenevek szerepelhetnek *hogy* kötőszavas mellékmondatok főmondataként [...]”

(10) a) *Mondván, hogy fáradt, nem jött velünk.*

b) *Lévén, hogy nem gyerek már, majd megoldja maga.*

Abból tehát, hogy a *mond* ige és társai szokásos vonzatszerkezete, illetve a *lévén* kivételes, idiomatikus mellékmondati bővíthetősége megengedi a *hogy* kötőszós tagmondatot, annak kellene következnie, hogy a *természetesen* típusú határozószó is megengedi a *hogy* kötőszós mellékmondatot.

Idézzük vissza, hogy mind az 1992-es részfejezetemben, mind itt azt próbáltam bizonyítani, hogy a mondathatározó + *hogy* szerkezet nem kettő, hanem csak egy tagmondatot alkot. Ezért minden olyan érv, amely a „szerkezetkeveredést” két tagmondatos konstrukciók analógiájára építi, eleve téves, de legalábbis hiányos addig, amíg nem bizonyítja, hogy itt valóban két tagmondat van.

Ugyanebbe a hibába esik KONTRÁnak a fenti meggondolásokhoz kapcsolódó javaslat (i. m. 2001. 55), amely szerint „mondat közepén az új szerkezettel homonim szerkezet előfordulhat bárki beszédében”:

(11) *Nem derült ki nyilvánvalóan, hogy tiszteljük az MTA tagjait.*

Itt azonban ige mögött találjuk a kérdéses szerkezetet, ahol pedig, mint állítottuk, a mondathatározó + *hogy* nem jelenhet meg. Ráadásul az itt egyébként nem is mondathatározó funkciójú *nyilvánvalóan* szó mellékmondatot vonzó ige mögött van, amiért is megkockáztatom azt a feltevést, hogy bár a „naiv” beszélő sok mindenre képes lehet, ennyire nem keverheti össze a nyelvi struktúrákat.

Továbbra sem kívánok foglalkozni a szerkezet keletkezésével, de feltűnőnek tartom, hogy éppen azt a szerkezetet nem idézik a hivatkozott szerzők, amely valószínűleg az első fecske volt ebben a sorban, hiszen az ÉrtSz. tanúsága szerint Arany, Jókai és mások is már két változatban használták, és a szótár nyelvtanilag mindmáig teljesen helyesen és elfogadottan megengedi mindkét változatot. (Igaz, hogy ez esetben melléknév

változott úgynevezett mondat szóvá — amelyre azonban ugyanazok a pozicionális megkötések érvényesek, mint a mondat határozókra. A mondat szókat mint lehetséges forrást NEMESI (i. m.) említi meg.

- (12) a) *(Péter) sajnos, hogy beteg.*
 b) *Péter sajnos beteg.*

A nyelvelméleti háttérű nyelvtörténeti vizsgálatoknak is kezelniük kell az együtt élő szintaktikai változatokat. Ezek a történeti elemzések, így például DAVID LIGHTFOOT (How to set parameters: Arguments from language change. Cambridge, 1991.; The development of language: Acquisition, change and evolution. Oxford, 1999.) vagy GIAMPAOLO SALVI (La formazione della strutture di frase romanza. MTA doktori értekezés. Bp., 1999.) ma már úgy látják, hogy a változások idején a beszélőnek egyszerre több „grammatikája” is lehet, és ezért használ több eltérő szerkezetet. Vagyis a mi esetünkben az (1)-ben illusztrált szerkezetben az egyik nyelvtani rendszerben ki van téve a *hogy*, a másikban nem. Ez a beszélők számára radikális különbség a nyelvtan felől nézve minimálisnak számít és csupán egyfajta újraértelmezéséből származik, amely például az *sajnos, hogy*-ban lévő kötőszót tartja az egyik típusú mondat határozói kifejezés fejének.

4. KONTRA negyedik kérdése („Leírják-e az új szerkezet grammatikai korlátait?”) ismét célzatos: ilyen problémákkal a leíró/elméleti nyelvészetnek kell foglalkoznia, nem a nyelv művelésnek vagy a társas nyelvészetnek. De érdekes módon KONTRA itt említi egy olyan javaslatát, amelynek az előző kérdésre adott válaszában lett volna helye: „Magam [...] azt a hipotézist fogalmaztam meg, hogy a keveredés csak akkor jöhet létre, ha a mondat határozó és a melléknév + HKM mondatok szinonimák” (i. m. 2001. 56):

- (13) a) *Kétségtelen, hogy rossz színben van.*
 b) *Kétségtelenül rossz színben van.*
 c) *Kétségtelenül, hogy rossz színben van.*

- (14) a) *Borzasztó, hogy késő van.*
 b) *Borzasztóan késő van.*
 c) **Borzasztóan, hogy késő van.*

Két megjegyzés kívánczik ide. Először is, mivel a *borzasztóan* nem mondat határozó, a KONTRA javasolta összehasonlítás csupán azt mutatja ki, hogy mely határozók lehetnek mondat határozók, de erre a célra más eljárás is megteszi, például, ha megpróbálunk egy „idegen” összetevőt elhelyezni a határozó és az őt követő szó között: *Kétségtelenül ma rossz színben van*, de **Borzasztóan ma rossz színben van*. Másodszor, mivel nem minden mondat határozónak felel meg melléknév, ebből a tiltást megalapozó összevetésből nem tudjuk meg, hogyan engedhető meg a *nyilván/egyébként, hogy* és társaik.

5. KONTRA ötödik kérdése arra vonatkozik, honnan származnak az elemzés alapjául szolgáló adatok. („Milyen adatokat elemeznek?”) Háromféle adatot különböztet meg: ad hoc, a nyelvész intuíciójából, illetve reprezentatív mintából származót. Egyetértek abban, hogy ad hoc, vagyis véletlen gyűjtésből származó adatot mindenki felhasznál, sőt továbbmegyek: szerintem ilyenkor mindenkinek fel is kell használnia, hiszen ez esetben épp a nyelvész intuícióját kell „kiszélesíteni”, illetve a reprezentatív felmérés csak a meglévő ada-

tokra alapulhat — még ha esetlegesen felbukkanhatnak is új kifejezés- vagy szerkezet típusok az adott körben.⁴

Csak hogy KONTRA elfogult módon viszonyul a saját kérdéséhez. Az ugyanis kielégően úgy válaszolható meg, hogy megvizsgáljuk, milyen típusú elemzéshez milyen típusú adatok szükségesek. Ő azonban eképpen válaszolja meg saját kérdését: „A dolgok természetéből következik, hogy a minket most érdeklő mondattani változás lefolyásáról, terjedési irányáról, mozgatórugóiról stb. csak laikus (nem nyelvész) beszélők szociológiailag értelmezhető mintájától nyert és kvantitatívan elemezhető adatokból tudhatunk meg érdemlegeset.” (i. m. 2001. 56—7). Ez így van: a szociolingvisztikát érdeklő kérdésekre a szociolingvisztikai adatgyűjtés alapján lehet csak válaszolni. A tudományosan megfogalmazott kérdéseknek azonban nem szabad a választ is magukban hordozniuk; ez a módszer ugyanis a retorika és nem a tudomány területére tartozik. Márpedig ha a nyelvészt nem a mondattani változás lefolyása, terjedési iránya stb., hanem más kérdések érdeklik az adott szerkezet vonatkozásában, akkor nem biztos, hogy csakis a szociolingvisztikai adatgyűjtés a célravezető.

A magam (leíró/elméleti nyelvészeti) szempontjából az alapkérdés az, hogy miképpen illeszthető be az új szerkezet a magyar nyelv szintaxisának rendszerébe. Ehhez nekem, mint elméleti/leíró nyelvésznek, nem szükséges azt tudnom, milyen attitűddel viseltetnek a beszélők a szerkezet iránt, illetve, hogy milyen elterjedtséggel és kik használják. A bárholon gyűjtött és bármilyen attitűddel kimondott — de létező! — adatok alapján csupán azt kell tudnom, hogy az e szerkezeteket használók nyelvi rendszerében milyen grammatikai alaptulajdonságai vannak, és e tulajdonságok alapján milyen következtetéseket kell levonnom, hogy a szintaxis (egyik rész)rendszere egységesen és következetesen, a leírás általános elveivel és a tudomány logikájával összhangban ábrázolható legyen. Más szóval az a kérdés, hogy milyen adatokat elemzünk, annak függvényében válaszolható meg, hogy mire vagyunk kíváncsiak.

6. A nyelvművelés, a leíró/elméleti nyelvészet és a szociolingvisztika véleményem szerint egyáltalán nem áll olyan élesen szemben egymással, és nem is szükséges közöttük értéksorrendet felállítani, amint azt KONTRA sugallja. Mind a három megközelítésnek megvan a maga feladata, amit jól-rosszul (pontosabban: vagy jól, vagy rosszul, vagy a kettő valamilyen ötvözetében) teljesít. Én ugyan az elméleti/leíró nyelvész oldaláról szólok meg ebben a vitában, tehát egyáltalán nem biztos, hogy a másik két fél egyet is ért az álláspontommal, de a saját tapasztalataim és az érintett részdiszciplínák maguk által vallott célmeghatározása szerint is ezek a feladatok az alábbiakban foglalhatók össze.

A folyamat kezdő- és végpontjában az alkalmazott nyelvészeten belül hazánkban nyelvművelésnek nevezett terület áll. A nyelvművelők fedezik fel — sokszor a leíró vagy társasnyelvésznél érzékenyebb füllel vagy szemmel —, hogy új jelenségek, kifejezések, szerkezetek jelentkeztek, és hogy ezek miben térnek el a korábbiaktól, az addig elfogadottaktól. Számos esetben egyébként éppen az a „nagyközönség” jelenti ezeket az új fejleményeket, amely azután vagy „kapásból” el is ítéli azokat, vagy éppenséggel tanácsot kér a szakembertől, hogy mitévő legyen.

A folyamat következő pontján a leíró/elméleti nyelvész, illetve — szerencsés esetben — a nyelvművelőbe oltott leíró nyelvész áll. Az ő dolga az, hogy megvizsgálja, ho-

⁴ A saját gyűjtésemben szereplő (6a) példa és az ugyancsak onnan származó *remélhetőleg, hogy; feltehetően, hogy;* illetve a *hogy*-törlést másképp megvalósító „kettőspontos stílusban” (vö. KENESEI i. m.) fogalmazott *Kétségtelenül: rövid időn belül szükségessé válik a 2-es metróvonal felújítása* (NSZ. 2001. 03. 12. 12. lap) szerkezetekkel más elemzésekben nem találkoztam.

gyan illeszkedik a nyelv szerkezetébe, az eddig rögzített szabályok, elvek és paraméterek közé az új struktúra. (A beáramló új — „idegen” — szavak kérdése nem ide tartozik; most csak az új szerkezetek „nyelvészeti sorsát” boncolgatom.) Leírja és a szerkezeti összefüggések — a saussure-i értelemben vett „strukturális érvelések” — segítségével tisztázza, hogyan illeszkedik (vagy nem illeszkedik) a magyar nyelvre vonatkozó általános szerkezeti megfigyelésekhez. Ezek után igyekszik megjósolni, milyen következményekre számíthatunk: milyen további szerkezetek felbukkanását várhatjuk és milyenekét nem — természetesen az adott új típuson belül.

A harmadik stáció a társasnyelvészet felségterülete. A nagy számú beszélővel végzett felmérésekkel be tudja mutatni, mekkora körben van elterjedve a megfigyelt új jelenség, illetve milyen attitűdökkel viszonyulnak hozzá, mit gondolnak róla a nyelv használói — úgy, ahogy azt KONTRA is kifejtette. Ellenőrzi a leíró nyelvész előrejelzéseit, visszacsatol hozzá, és adott esetben módosításokra készíti álláspontja, magyarázata tekintetében.

Végül az utolsó állomás újra a nyelvművelő. A felhalmozott adatok és magyarázatok alapján kellene döntenie arról, hogy szakemberként hogyan „viszonyul” az új jelenséghez, mit tanácsol a hozzá forduló érdeklődőknek: megállapítja-e, hogy az adott nyelvi jelenség például az iskolázottságnak (illetve annak hiányának) a jelölője-e és eképpen rejtett vagy kimondott értékítéletet fűz hozzá, avagy esetleg kívár és semleges marad.

Ez az a pont, ahol a leíró és a társasnyelvész az egyik oldalon állva és szemben a nyelvművelővel azt mondja, az ő dolguk nem az ítékezés vagy az értékelés, hanem a tények rögzítése: adott szerkezetnek ilyen grammatikai magyarázata és ilyen körű elterjedtsége van. A nyelvészek e csoportja konstatálja, hogy van, és nem minősít, csakúgy, ahogy a zoológus is megállapítja, hogy a kacsacsőrű emlős létezik, akár tetszik ez neki, akár nem. Jóllehet leíró nyelvészként ezzel az állásponttal teljesen egyetértek, nem tudom behunyni a szemem és nem észrevenni azt, hogy a mai magyar társadalom egy nem elhanyagolható „nyelvtudatos” szegmense, amely jórészt éppen azokból az általános és középiskolai magyartanárokból áll, akik a nyelvi közgondolkodást a legnagyobb mértékben befolyásolják, elvárja, hogy a szakemberek igenis tanácsokat is adjanak az általuk is tapasztalt új jelenségekről. És ha ezt a szakemberek nem teszik meg, akkor nélkülük hozza meg — jó vagy rossz — döntéseit.

Vegyük észre, hogy ha mégannyira tartózkodunk is a nyelvi kifejezésekre vonatkozó értékítéletektől, saját napi gyakorlatunkban bizony távol tartjuk magunkat az olyan változatoktól, mint az *el-e ment, nem-e ő volt itt; (én) olvasnák* stb. Ameddig pedig mindazok a nyelvészek, akik sziklaszilárdan kitartanak amellett, hogy nem szabad értékítéleteket fűzni egyik vagy másik nyelvi változathoz, maguk mindig a művelt nyelvváltozatot használják, addig azt kell konstatálnunk, hogy a „vizet prédikál, de bort iszik” esetével állunk szemben.

Tudjuk jól, hogy a szakszerű vagy szakszerűtlen nyelvvédő kijelentéseknek hosszú ideig visszhangozó hatásuk van: elegendő csupán a *fel van dolgozva* típusú szerkezetek „germanizmus” minősítésére és az emiatt előállott „töto-nyelvre” gondolnunk (pl. *a szakirodalom alaposan feldolgozott* ahelyett hogy *a szakirodalom alaposan fel van dolgozva*, vö. pl. SZEPESY GYULA: Nyr. 1972: 404—14). De a társadalom — lehet, hogy nem indokolt, de létező, tehát valós — igényeit figyelmen kívül hagyó elvont tudományos álláspont inkább eltávolítja a „nyelvtudatos” beszélőt a tudomány által elfogadott nézetektől, mint segít bennünket abban, hogy a magunk oldalára állítsuk. Ha tudjuk is például, hogy a pacalpörkölt rendkívül ártalmas a keringési rendszernek, mert káros koleszterinben igen gazdag, mégsem tilthatjuk le az étlapokról tudományos meggyőződésünkre hallgatva. Meg kell tehát győzni ezt a „művelt nagyközönséget” arról, hogy kevesebb értékíté-

lettel illesse polgártársait, akik valójában ugyanazt a nyelvet beszélik — ha helyenként más változatokat használnak is.

Azt azonban reménytelennek látom, hogy a nyelvészetben, a nyelvművelésben keresztül változtassuk meg a társadalmat. Az értékítéletek ugyanis nem egyfajta elvont nyelvészeti igényből származnak, hanem a társadalmi rétegződés kemény tényeiből, valamint ennek tudatos felismeréséből és fenntartásának igényéből, amint azt a klasszikus szociolingvisztika is állította. A társadalom egyik csoportja meg kívánja különböztetni magát egy másiktól vagy a többitől, és ehhez különféle „jelölőket” vesz igénybe, többek között a nyelvet is.

Sokan pesszimisták voltak, amikor a hatvanas évek végén Svédországban eljutottak odáig, hogy „eltörlik” a magázást és egységesen áttérnek a tegeződésre. Bevallom, magam sem hittem a sikerben, egyrészt mert nem ismertem a svéd társadalomban működő folyamatokat, másrészt mert a magyar viszonyokból kiindulva vetítettem ki, mi történhet majd ott. De a valóság rácaffolt a pesszimistákra: ma Svédországban általános a tegeződés, amit bárki tanúsíthat, aki bemegy a budapesti Ikea bútoráruházba, mint a vásárlóközönséget intézményesen tegező egyetlen „fecskébe”. (NB. A vásárlók és az eladók között nincsen automatikus tegeződés, hacsak nem tartoznak bele az egyébként is tegeződő generációba.) A svéd társadalom tehát — legalábbis a társadalmi szolidaritás tudatos nyelvi kifejezése tekintetében — a demokratikus gondolkodás egy másik, és ne kerteljünk: magasabb szintjén van, mint a magyar.¹ Más szóval: a nyelvész csak akkor tudja majd elérni az új nyelvi fejlemények értékítéletektől mentes(ebb) fogadtatását, ha a társadalom erre fogékonyabb lesz — éppen a demokratikus, szabad állam polgárára jellemző gondolkodás általánossá válásának következtében. Aki ennek elébe szalad, úgy járhat, mint azok az utópisztikus gondolkodók, akiknek a társadalmi egyenlőség tekintetében tökéletesen igazuk volt, csak éppen — és a legjobb esetben — senki sem hallgatott rájuk.

A három megközelítésnek: a nyelvművelésnek, a leíró/elméleti és a társasnyelvészeti megkülönböztetése természetesen jogos és indokolt. De a három irányzat között lehet és szükséges az együttműködés, egymás eredményeinek és nézeteinek a figyelembevétele, adott esetben pedig a jobb megoldások keresését szolgáló vita.

KENESEI ISTVÁN

Trends and truths in Hungarian linguistics

This article is a rejoinder to Miklós Kontra's paper (MNY. 97/1), in which he compared three approaches to the analysis of a construction in which adverbs are optionally followed by the canonical subordinating conjunction (or complementizer) *hogy* 'that'. While his questions and, in particular, his answers are shown to be biased in favour of sociolinguistics, the present article endeavours to present a view in which the three types of linguistic enterprise, i.e., theoretical/descriptive analysis, sociolinguistic surveys, and the kind of applied linguistics that is concerned with advice on usage, could complement and cooperate with each other.

ISTVÁN KENESEI

¹ KIEFER FERENC szíves szóbeli közlése szerint a helyzet még Svédországban sem egyértelmű: egyes intézményekben, mint például a bankokban, kezdenek visszatérni a magázáshoz.

A tárgyas-intellektuális stílus Pilinszky Apokrif című költeményében*

1. Egy-egy műalkotás — különösen ha olyan nagy, ember voltunkat lényegében megragadó versről van szó, mint Pilinszky Apokrifja — sokféle módon megközelíthető. Magam ezúttal a vers által is képviselt ún. tárgyas-intellektuális stílusirányzat felőlivel próbálkozom. Miért lehetséges ez? Egyszerűen azért, mert a korstílus, a stílusirányzat meghatározhatja a mű stilisztikai alapstruktúráját, s így explicitté tételének is fontos vagy éppen legfőbb eszköze lehet. Maga Pilinszky utalt egy 1969-es rádiónyilatkozatában például a következőre, amelybe talán a jelzett hatás is beleértendő: „Eliot mondta, hogy a költő nem nagy egyéniség, hanem nagy közvetítő, nagy médium.”

Csakhogy sokan — főleg irodalomtörténészek — nem ismerik el a korstílus és stílusirányzat létjogosultságát, nem szólva éppen a tárgyas-intellektuális stílusról. Ezért először ki kell térnem ennek a két kategóriának a problematikájára.

2. Hogy az egyes korszakoknak, illetve az akkor uralkodó szellemi áramlatoknak, irodalmi irányzatoknak is kialakul bizonyos sajátos stílusa, arról FÓNAGY IVÁN „A stílus hírértéke” című tanulmányában így ír: „...a választásoknak (ti. a nyelvi-stilisztikai jelenségek, lehetőségek közötti választásoknak) van egy egyének feletti, korhoz kötött, a korra, pontosabban a kor egyes szellemi áramlataira jellemző szórása. Más szavakkal: az aktuális választásban az egyén alkalmi mondanivalóján kívül s egyéniségének sajátos mondanivalóján túl kifejezésre jut a kornak (a kor egyes irányzatainak) mondanivalója. Ilyen permanens kollektív közlemény az úgynevezett romantikus stílus, az expresszionista vagy impresszionista stílus, a futurizmus, a dadaizmus stb.” (FÓNAGY: ÁNyT. I. 1963: 121). KLANICZAY TIBOR közelebből is rámutat ezek tartalmára: „Minden stílus (értsd: az egyes korszakokra, irodalmi irányzatokra jellemző stílus) a formai elemek sajátos rendszere, mely egy meghatározott művészeti látásmódnak, ábrázolásmódnak a függvénye.” (KLANICZAY, Marxizmus és irodalomtudomány. Bp., 1964. 68.) Majd megkülönböztet ezeken belül ún. korstílusokat. A „korstílusok” egy-egy művelődéstörténeti korszak valamennyi művészeti ágát — tehát nemcsak a minket most közelebből érdeklő szépirodalmat, hanem a zenét, a képzőművészeteket, az építészetet stb. is — átfogják. Ilyen volt a reneszánsz, a barokk, a klasszicizmus, a romantika. A korstílusok mellett beszél továbbá „stílusirányzatok”-ról. Ezek már nem egyetemes jellegűek, nem minden művészeti ágban ható áramlatok. Különösen a XX. századra jellemzőek. Az impresszionizmus például mindenekelőtt a festészetben, továbbá a zenében és a lírában jelentkezett, kisebb mértékben a szobrászatban, illetve az epikában, de már az építészetben, valamint a drámában szinte egyáltalán nem. Vagy például a szimbolizmus a lírának az uralkodó típusa. (L. uo. 77—82.)

Felsorolom még a korstílus és a stílusirányzat néhány jellemző vonását, amelyek egyúttal azt is jelzik, hogy sokan miért nem tartják a jelzett kategóriákat szilárdaknak:

a) Se a korstílus, se a stílusirányzat jellemző sajátságait illetően nem pontosan körülhatárolható zárt rendszer, és hatásának ideje se állapítható meg pontosan, évszám-szerűen.

* Előadásként elhangzott Székesfehérvárott a város önkormányzata, a Vörösmarty Társaság és más intézmények által rendezett „Németh László — Pilinszky János emlékülés”-en, 2001. nov. 13-án.

b) Stílusirányzat több is élhet egy-egy korban egymás mellett.

c) Mindkettő egyéni alkotásokban létezik. Valójában tehát ezekből csak utólag vonhatjuk el — nemegyszer bonyolult elemző eljárásokkal — a jellemző sajátságait.

d) Ezek a kategóriák nem esztétikai értékfogalmak, tehát önmagukban nem értékelhetők.

e) Egy-egy korstílus vagy stílusirányzat általában az előző ellentétéként születik, vagyis — röviden — azokat a sajátságokat viszi diadalra, amelyek az előzőből hiányoztak. (A tárgyas-intellektuális stílus például úgy formálódott ki, hogy az impresszionizmus látvány- és hangulatkultuszát a szilárdabb közlést biztosító tárgyiasság váltotta fel, a pusztá érzékeléseket az intellektualitás, az avantgarde formabontását pedig az egyszerű, tömör, fegyelmezett forma.)

f) Amikor egy-egy korstílust, stílusirányzatot egy másik vált fel, az előzőknek bizonyos sajátságai — nem fő jellemzőként — megmaradnak a szépirodalomban.

g) Számunkra, a stilisztika szemszögéből az a legfontosabb, hogy a korstílus és a stílusirányzat is — leegyszerűsítve — végső soron a nyelvi-stilisztikai eszközök közötti válogatás eredménye, és hogy — a forma felől nézve — azok meghatározott arányban történő felhasználása jellemzi őket.

h) Szintén leegyszerűsítve, e kategóriák úgy jönnek létre, hogy több tényező, mindekelőtt a korabeli szociokulturális viszonyokban beállott változás és az általuk is meghatározott magatartás, szemlélet, közízlés, hangulat hatására a korábbi stílus megváltozik. MARTINKÓ ANDRÁS ezt így fogalmazta meg igen találóan: „A gondolatát, érzését, eszméjét, magatartását, célját átélte, átalakult külső társadalmi valóság a művészeti teremtő és információs ösztön területén igyekszik — az adott művészet addigi jelrendszerének átcsoportosításával, átrendezésével, új kapcsolatok viszonyításával, sőt új elemi jelek létrehozásával — egy olyan jelrendszert teremteni, amely formai-fizikai megjelenítése az említett lelki, élményi tartalmaknak. Ez a folyamat ... többnyire rokon formai tükrözésben jelentkezik több egykorú művésznél is. Így jönnek létre a korstílusok.” (MARTINKÓ, A stílus születése és élete: Kritika 1970/3: 8.) Sötér István az iskolák, irányzatok szerepét hangsúlyozza (SÖTÉR, Az irodalmi irányzatok: Kritika 1967/4: 6). KULCSÁR SZABÓ ERNŐ paradigmaváltást, új paradigmákat emleget (I. KULCSÁR SZABÓ, A magyar irodalom története 1945—1991. Bp., 1993. és Történetiség, megértés, irodalom. 1995. passim), illetve azt írja, hogy „...az irodalmi episztémé beszédmódja, diskurszusformái igazából akkor változnak számottevően, amikor az új világtapasztalat rajtuk keresztül már nem bizonyul megszólaltathatónak” (i. m. 1995. 79).

Nem tagadható, hogy a hatvanas években sokáig tartó és heves vita bontakozott ki nálunk elsősorban az irodalomtudományon belül a jelzett kérdéskörrel. Egyesek e kategóriáknak, különösen a korstílusnak a létét is kétségbe vonták, mások meg nem vagy csak részben értettek és értenek egyet az itt nagyon röviden összefoglaltakkal. Maga KLANICZAY is leegyszerűsítőnek vélte később a korstílus fogalmát, illetve a fentebbi megfogalmazását, és helyette a „művészi korjelleg”, illetve a „korszak” kategóriák bevezetését javasolta. SZABÓ ZOLTÁN „Kis magyar stílustörténet”-e (Bp., 1982.³) ezek helyett szintén a „stílusfejlődési tendencia” terminussal él (részletesen l. 5—24). Könyvének újabb bővített kiadásában is a „fő irány” megnevezéssel találkozunk (SZABÓ, A magyar szépirói stílus történetének fő irányai. Bp., 1998.). KULCSÁR SZABÓ úgyszintén inkább csak irodalmi irányzatokról (l. i. m. 1993. 34) és azokon belül is poétikai karakterről, valamint bizonyos jellegzetes formákról beszél (l. pl. a Németh Lászlóról, Tamási Áronról és Illyés Gyuláról írtakat: uo. 18). Megjegyzem, hogy CSETRI LAJOS a Világirodalmi Lexikon 1992-es 13. kötetében a *stílustipológia* címszóval kapcsolatban a következőt jegyzi meg: „Legsajátabb területe ... az egyes irodalmi irányzatokban uralkodó stílusje-

gyekről (klasszicisztikus, romanticisztikus, barokkos stb.) elnevezett stílustípusok leírása és rendszerezése. Összefüggő stílustörténeti folyamat ábrázolásában szinte túlbecsülhetetlen a jelentősége, de a konkrét stílustörténeti kutatásokat a felületes hasonlóságok túlértékelése, és sokkal lényegesebb, a történelmi korok különbözőségéből eredő, eltérő vonások elhanyagolása miatt gyakran vakvágányra tereli” (i. m. 13: 639). Mindamellett ugyanez a lexikon ismerteti a korstílus lényegét a *stíluskorszak* címszó keretében, illetve a stílusirányzatát a hasonló címszó alatt. Meg kell azonban jegyezni, hogy egyrészt az elutasítás ellenére az 1982-es magyar irodalomtörténet (A magyar irodalom története. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Bp., 1982.) és SZABÓ ZOLTÁN említett stílustörténetei a korszakok elhatárolásában és jellemzésében sok vonatkozásban építenek a korstílusokra és a stílusirányzatokra. (L. még KÖSZEGHY PÉTER és SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY eljárását a magyar irodalom történetének a tárgyalásában: KÓSA LÁSZLÓ szerk., A magyarságtudomány kézikönyve. Bp., 1991. 355—725.) Másrészt hogy SZABÓ ZOLTÁN — mások idevágó kutatásait is felhasználva — stílustörténeteiben egységes rendszer szerint ki is dolgozta az egyes korstílusokat és stílusirányzatokat, anélkül, hogy így nevezte volna őket. Természetesen bemutatta a tárgyas-intellektuális stílus is (SZABÓ i. m. 1998. 219—37, szakirodalmi jegyzékkel). Megvizsgálta továbbá ez utóbbinak Márai Sándor prózájában való jelentkezését (SZABÓ ZOLTÁN, A tárgyas-intellektuális stílus Márai Sándor prózájában. In: LÖRINCZY HUBA és CZETTER IBOLYA szerk., „Este nyolckor születtem...” Hommage à Márai Sándor. Szombathely, 2000.). Az itt előadottakat figyelembe véve — több korstílus és stílusirányzat elméleti és gyakorlati tanulmányozása után — fogtam bele Pilinszky Apokrifjának a tárgyas-intellektuális stílusirányzat keretében való megközelítésébe, e stílusirányzatot természetesen realitásként fogadva el.

3. Mielőtt a tárgyas-intellektuális stílusnak az Apokrifban való jelentkezésére rátérnék, szólnom kell röviden a vers létrejöttéről, tartalmi oldaláról, felépítéséről és így tovább, de természetesen mindig csupán azokat a vonásokat emelve ki, amelyek — mutatis mutandis — a jelzett stílusirányzat felé mutatnak.

A vers születéséről maga a költő így nyilatkozott Domokos Mátyásnak: „Az *Apokrif*-ot, erre jól emlékszem, 1952 decemberében írtam. Hogy pontosan hogy kezdődött? — nem tudom megmondani. Elég sokáig írtam, s rettenetesen kellett küzdenem azért, hogy közben mindent újra és újra elfelejtsek... Küzdenem kellett azért, hogy először lássak rá a dolgokra: egy csecsemő szemével... Az volt az érzésem, hogy fogok egy diszkosz, és forgok vele, és már a karomat majd kiszakítja, de nem szabad elrepítenem, mert akkor kiszáll... A vers általában akkor jó, amikor, mint a diszkoszt, egyszerre elrepítéd, és kiszáll a szabadságba. Itt viszont nem mertem elengedni; tartanom kellett a diszkoszt és egyre vadabban forogni vele — ezt éreztem. A vers egyetlen alapképlete, struktúrája, amely kezdetben ösztönös volt, később éreztem is: a visszatartott diszkosz. Forgás. Forogni, egyre vadabban, és ugyanakkor visszatartani az egyre nehezebb súlyt. Két hétig tartott ez az állapot.” (DOMOKOS MÁTYÁS — LATOR LÁSZLÓ, Versekről, költőkkel. Bp., 1982. 189.) Azt hiszem, mindez az alkotás tudatosságát igazolja: a költő teljesen eredeti akart lenni, egy csecsemő szemével akarta megragadni a való világot, a maga egyszerűségében, de nagyon is átlátva a felszínen. És az előbbiekre utalt a visszatartott diszkosz is.

A vers címe, az *apokrif* valójában műszóféle, amely nem kanonizált, de hasznos és olvasásra érdemes, illetve rejtett, titkos iratot jelent (a későbbi ’nem hivatalos, hamisított’ értelmet ezúttal elhagyhatjuk). Itt azonban a szó — DOMOKOS MÁTYÁSSal egyetértve (l. DOMOKOS—LATOR i. m. 152) — minden bizonnyal elsősorban az eredeti ’mindenfajta végítélet, utolsó ítélet leírása’ jelentésben kerül elénk.

Az Apokrif születésével kapcsolatos, de már közvetve a tárgyiasság alkalmazása felé is mutat az, amit Pilinszky a második világháborúnak a költőre és annak nemzedékére gyakorolt hatásáról írt 1965-ben: „A mai negyveneseket az elmúlt háború érlelte nemzedékké. Sötét keret, tragikus indulás. Mégis úgy érzem, kevés nemzedék kapott szélesebb és egyetemesebb tanítást útravalóul. Számunkra a háborúnak lehettek személyes tapasztalatai is, igazi lényege azonban egyetemes hatású volt. Engem személy szerint a háború tanított meg a társadalom, az emberiség, a személyes sorson túli világ realitására... Mi már soha többé nem térhetünk vissza úgy a »csak személyesbe«, ahogy azt a háború előtt értelmeltük. A mi nemzedékünk — ha szabad így fogalmaznom — egyetemes-ségre van ítélve; önzetlenségre, igazságra és humánusra.” (Idézi JELENITS ISTVÁN, Egy Pilinszky-vers margójára: *Vigilia* 1996/6: 674—5.) Továbbá mindez jelzi, hogyan fordul Pilinszky tudatosan a „csak személyes”-ből az egyetemes emberi felé. Joggal vonja le tehát JELENITS a következtetést: „Ennek az egész embert átalakító megvilágosodásnak páratlan költői megfogalmazása az *Apokrif*.”

Csak emlékeztetőül! Az Apokrif három különböző hosszúságú részből áll. Az első rész előtt külön sorban, mintegy kivetítve ez a lényeges mondat áll: „Mert elhagytak akkor mindenk.” Ebben — mint valami operai nyitányban — benne van a vers „üzenet”-ének a lényege: az emberről, az ember végpusztulásáról lesz szó. És ott található benne az egész költeményre jellemző stílus is: a komoly, sőt komor hangulatot árasztó, tömör és sokatmondó sajátos kifejezőmód. (A részletes nyelvi-nyelvtani és stilisztikai elemzését I. SZATHMÁRI ISTVÁN, Pilinszky Apokrif c. költeménye első sorának nyelvi-nyelvtani és stilisztikai elemzése. In: *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Bp., 1998.)

Egyébként a vers lényegi mondanivalóját így írhatjuk körül: benne egy nagyon mélyen érző, sok szenvedést látott és sokat szenvedett mai ember próbál felelősséggel eligazodni és fogódzót keresni mai világunkban mindnyájunk számára.

Az Apokrifban feszülten mozgalmas és fenyegetően súlyos állóképek váltják egymást. Az első részben a világpusztulás víziója jelenik meg. Majd a számkivetetésben virrasztó lírai én többes szám második személyű retorikai kérdésekben tárja fel a szenvedés borzalmait. A „Feljött a nap” visszautal a „kelő nap”-ra és a világvége látomásra, hogy „a haragos ég” kísérteties „infravöröseben” és „szemközt a pusztulással” megjelenjék — immár a jelenre váltva — a rabruhás, mindentől megfosztott lírai én.

A második rész elején a hazavonulás képei a személyes sorsot egyetemessé tevő további borzalmakról árulkodnak. A hazavágyás sem hozza azonban meg a megnyugvást a hazatérő számára: az ősi rend ugyan befogadja, de — ahogy TELLÉR GYULA írja értő elemzésében (TELLÉR GYULA, Pilinszky János: Apokrif. In: *Miért szép? Összeállította DETRE ZSUZSA és BÁRÁNY GYÖRGY*. Bp., 1981. 303—4) — „Az újra megtalálás: végleges elvesztés”, mert az előbbi nem elégítheti ki a végpusztulásba sodort embert. A továbbiakat illetően minden elemző feltette a kérdést, kire vonatkozik a következő sor: „Csak most az egyszer szólhatnék veled / kit úgy szerettem!” Magam azokkal értek egyet, akik úgy gondolják, lehet az Isten, lehet a lírai én szerelme, a szülő, a barát vagy mindezek együtt. A borzalmak azonban tovább sokasodnak: ezt a „tüzes ég”, az „izzó mező”, az „égő ketrecek” jelzik, és ami talán a legszörnyűbb, megszűnnek az emberi kapcsolatok is, megszűnik a beszéd. Az elidegenedés teljes — mondanánk mai nyelven. Az ürességet, a céltalanságot, az egyedüliséget senki nem ábrázolta hatásosabban, mint a második rész utolsó négy sora.

A rövidebb harmadik rész sem hoz vigasztalást. A „Mert elhagytak akkor mindenek” beteljesül, az Isten is elhagyja a bűnös embert, aki „akkorra” kővé, törmelékké válik.

4. Ahogy már jeleztem, a tárgyi-as-intellektuális stílusirányzatot eddig nem tartották számon, de arra is utalnom kell, hogy a *tárgyi-as* szó, illetve terminus és szinonimái egy-

egy költő, író stílusának jelzőjeként gyakran előfordult (I. SZABÓ i. m. 1998. 219—20). Egyébként a tárgyias ábrázolásmód Rilkenél és Eliotnál jelentkezik először, nálunk pedig a Rilke-fordító Nemes Nagy Ágnes veszi észre ezt a sajátsgot (I. ERDÉLYI K. MIHÁLY, A Kráter mélysége. Pilinszky János költészetének esztétikája: Vigilia 1982/7: 526). A tárgyiaság lényegét így írja körül SZABÓ ZOLTÁN: „...az író a közlést tárgyias tényekre bízta. A tárgyi világ jelenségei nem funkció nélküli elemek, nem díszletek, hanem a közlés elsődleges értékű elemei.” (SZABÓ i. m. 1998. 222.) Másként megfogalmazva: „...a szubjektivitás rábízta magát az objektivitásra, hogy minél hajszálpontosabban leírható legyen a valóság” (ERDÉLYI i. m. 1982. 526). A szubjektív, a személyes mondanivaló tehát közvetve, áttételesen nyilatkozik meg. Közelebből úgy, hogy a tárgy, a látvány, az élmény túlmutat önmagán, mintegy jelképi jelentésűvé, gyakran látomássá válik. Maga Pilinszky így nyilatkozott a tárgyak szerepéről egy rádiós beszélgetés alkalmával: „Engem a világból rögtön életem kezdetén az érdekelt, ami látszatra kívül esett a világon. Tehát egy szép tenger hajnalban nem kíván bizonyítást. De egy eldobott újságpapíros igen. Engem tulajdonképpen ezek a dolgok érdekelték, a világ peremére szorult lények és a világ peremére szorult tárgyak, dolgok, és úgy éreztem, ha ezeket el tudom juttatni valahogy a világ szívébe, akkor fontosabbat csináltam, mint ha a bizonyított dolgokat énekelem meg vagy hagyom jóvá.” (Idézi TÜSKÉS TIBOR, Pilinszky János alkotásai és vallomásai tükrében. Bp., 1986. 48.) Hogy a tárgy hogyan lesz eszköze a szépirodai ábrázolásnak, arra vonatkozólag meg ezt olvashatjuk naplójegyzeteiben: „Nem azt a fát, amit látunk, s elbűvöl, hanem azt a fát, mit ihletünkben pillantunk meg! Hogy nem valóság? Ne féljünk ettől: a valóságtól legmesszebb a *másolat* áll. Minden valóság, de a másolat a leghalványabb valóság.” (Pilinszky János: Naplójegyzetek: Vigilia 1995/4: 260; I. még RÓNAY LÁSZLÓ idegvágó megjegyzését: RÓNAY LÁSZLÓ, „Belső szabadság”. Pilinszky prózájáról: Vigilia 1996/4: 681.)

Hogy mutatkozik meg a tárgyiaság az Apokrifban? Nem hiába nevezte BÉLÁDI MIKLÓS Pilinszky Trapéz és korlát, valamint Harmadnapon című kötetét a tárgyiaság poétikájának (BÉLÁDI MIKLÓS, Pilinszky János (1921—1981). In: A magyar irodalom története 1945—1975. II/2. A költészet. Szerk. Béládi Miklós. Bp., 1986. 582), ez az eljárás mód áthatja a teljes Apokrifot, a világpusztulást látomásként érzékeltető tárgyaktól, látványoktól (mint pl. „esett földek”, „kutyaólak csöndje”, „tébolyult pupilla”, „törődött kézfej” stb.) a befejező sorokig, a magára maradt, immár kővé vált lírai énig. Helyesen állapítja meg ERDÉLYI K. MIHÁLY, hogy „Pilinszkynél a tárgyi világ egyrészt a lírai én, a szubjektum közvetítője lesz, másrészt a valóságnak — mint külső, tárgyi világnak mélyebb rétegű kibontása — a teljes immanens világ költészetbe emelésének eszköze.” (i. m. 526). Hogy a tárgyiaságnak milyen sokféle szerepe lehet, jól mutatja az, amit LATOR LÁSZLÓ írt az *infravörös* szóról: „...az infravörösnek nemcsak »elgázító«, hanem költői értéke is van: ez a természetudományos szó mintegy visszafogja, másfelé fordítja a vers, hogy úgy mondjam, hagyományosan költői anyagát. Az infravörös éppen költőietlenségével hatásosabb, rémítőbb, mint bármilyen más szín. Jobban látjuk, mint az ismerős vöröset..., mert valahogy a kozmikus katasztrófák hevével izzik.” (DOMOKOS—LATOR i. m. 156—7; I. még a „fa” motívum „feloldását”: TELLÉR i. m. 301—3.)

5. Az *intellektuális* mint jelző, mint a stílus jellemzője szintén előfordult már korábban is, de kevesebbszer a *tárgyias*-nál és sohase azzal együtt, tehát nem bizonyos stílusirányzat megnevezéseként.

A tárgyiaság a tényekkel való gondolkodtatás, tudatosítás révén kapcsolódik össze az intellektualitással. Ez utóbbi SZABÓ ZOLTÁN szerint abban nyilvánul meg a tartalom szintjén, hogy az író, költő „...a tárgyiaságokkal kifejezett tények közötti összefüggések

magyarázatára, gondolati általánosításra, törvényszerűségek felfedésére törekszik olyan-szerűen, mint a maga területén a tudós és még inkább a filozófus” (SZABÓ i. m. 1998. 223).

Mik vezetnek el a gondolatisághoz? Az élet nagy kérdéseinek a vizsgálata (pl. a belső világ; a létezés értelme; a szenvedés, a halál, a magány, a szerelem problémája; a bűn és bűnhődés és így tovább), mégpedig tűnődés, meditáció és reflexiók útján.

Nos, Pilinszky eleve intellektuális egyéniség. Erre irányuló hajlamát csak erősítették háborús élményei, utazásai, a Simone Weillel, illetve Sheryl Suttennal és másokkal való találkozásai. TÜSKÉS TIBOR a következőt jegyzi meg ezzel kapcsolatban: „...az újságírás műfajaiban is megmarad gondolkodónak... A választott tárgy többnyire csak aporopó, ahonnet elindul, lát egy filmet, olvas egy könyvet, megérinti egy életdarab, és írásaiban saját kérdéseit, töprengéseit és tűnődéseit fejti ki. Az indító kép átalakul, a látvány látomássá táguul, az indító gondolat távlatot kap.” (TÜSKÉS i. m. 208). CS. SZABÓ LÁSZLÓ is így jellemezte az interjút adó költőt: „Szavaiból süttött az irgalmas értelem, ami több, mint a fürge eszesség vagy a leltározó műveltség.” (idézi TÜSKÉS 1986: 269).

Ami pedig az Apokrif című verset illeti, megállapíthatjuk: szinte típuspéldája annak, hogyan kapcsolódik egymáshoz tárgyiasság és intellektualitás. Találón utal rá elemzésében TELLÉR GYULA, hogy a vers lényegi mondanivalója: az ember helyzete a világban. Továbbá hogy két élmény kapcsolódik benne egymáshoz: egy valóságos történet és egy általános létélmény. Hogy például a „tudjátok, miféle fájdalom / tapossa itt az örökös sötétet...” sorokban jelzett fájdalom túlnő az egyszerűsége, a létezés lényegéhez tartozik, ontológiai, világmagyarázó jelentőségű (TELLÉR i. m. 298 és passim). — Vagy nem a fenti megállapítást bizonyítja, ahogyan DOMOKOS MÁTYÁS és LATOR LÁSZLÓ keresi a Pilinszky-vers apokalipszisleírása „művelődéstörténeti fészke”-nek az intellektuális szálaikat? (DOMOKOS—LATOR i. m. 151 kk.) És még sorolhatnám a bizonyítékokat.

6. A tárgyi-as-intellektuális stílusirányzat — elveinek megfelelően — természetesen mintegy „átrendezi” a nyelvi-stilisztikai eszközök rendszerét. A tárgyiasság és az intellektualitás közvetlen eszközeiről már szoltam. Most lássuk, hogy ez a rendszer (l. SZABÓ i. m. 1998. 224—30) hogyan jelentkezik az Apokrifban.

SZABÓ ZOLTÁN e stílusirányzat legfontosabb sajátóságaként, szervező elveként a szerkesztettséget és az igényességet jelöli meg. Nem véletlenül utalt CS. SZABÓ LÁSZLÓ Pilinszkyhez szólva a következőre: „Azzal, hogy olyan takarékos és fegyelmezett vagy, te hasonlítasz talán legjobban a magyar költők közül a nyugatiakhoz, a modern nyugatiakhoz...” (idézi TÜSKÉS i. m. 246). Az Apokrif mint szöveg teljes egységként van megszerkesztve. Ahogy rámutattam, ezt biztosítja a három rész logikus felépítése, és szövegszervezőnek bizonyul az első sorbeli *akkor*, illetve a harmadik részbeli *akkorra*, egymással korrelációban levő határozószó. Továbbá az a tény, hogy a vers nagyon is hangsúlyos megállapítással kezdődik, és szintén nyomatékos két sorral zárul, valamint hogy a Biblia és az apokalipszis áthatja az egész verset (ez utóbbihoz l. DOMOKOS—LATOR i. m.). Ebbe az irányba hat még a versen végigvonuló egységes hangnem, továbbá a retorizáltság, az élőbeszédhez közelítő versritmus és a hagyományost felváltó szabadabb formakezelés (l.: TÜSKÉS i. m. 221—2; JELENITS i. m. 672) és így tovább.

Kiemelem aztán azt az előbbivel is összefüggő vonást, amely szerint Pilinszky mérész hasonlataiban és metaforáiban igen nagy a távolság a „megvilágító”, a konkrét és a „megvilágítandó”, az elvont között (pl. „...Vesszőnyi fák sötéten / a haragos ég infravörösében.”, „És könny helyett az arcokon a ráncok, / csorog alá, csorog az üres árok.”).

Szintén idekívánczik a tömörítés, a sűrítés: kevés sokat kifejezni, megéreztetni. Eszközei a sajátos összetételek (pl. *madárhad*, *mélyvilági*, *rámkövül*), az ugyancsak sajátos jelzős szerkezetek (pl. *esett földek*, *kutyaólak csöndje*, *gyűrött földek*, *dermedt vályu*),

a sokféle mutató mondatok (pl. „Kikönyöklök a szeles csillagokra”, „Torkomban lüktet közeled.”).

Jellemző sajátosság továbbá a Pilinszky egyéb műveiben is gyakori szentenciaszerű, aforizmatikus fogalmazás. Ezt képviseli például az Apokrifban a kezdő első és a verset záró két utolsó sor, valamint idevehető a második rész két első és befejező sora.

Szólnunk kell a Pilinszkyvel kapcsolatban sokszor emlegetett dísztelen, egyszerű, sőt kopár stílusról is. Úgy látom azonban, hogy az Apokrifból nem hiányoznak a jelzők — igaz, ezek nem díszítő jellegűek —, és dísztelenségről is aligha beszélhetünk, legfeljebb a pátoz hiányáról, továbbá a sejtető utalásokról, illetve az elhallgatásról, valamint a mondatok széttöréséről és arról, hogy itt is hiányzik a részletező, megvilágító elemzés.

Főleg a vers retorizáltságát erősítik — éppen rendkívül hatásos voltukkal — a következő grammatikai eszközök, illetve egyszerre alakzatok:

a) Szinte szívbemarkoló az első rész harmadik szakaszának hat, többes szám második személyű retorikai kérdése: „Ismeritek az évek vonulását...?” és így tovább.

b) Hasonló hatásúak a mondatpárhuzamok a 7—8., 11—12., 13—24., 29—30., 45—46., 63—64. és a 74—75. sorban. Csak egyet idézek: „Nem értem az emberi beszédet, / és nem beszélem a te nyelvedet.”

c) Megjelenik a versben a szintén hatásos szó- (benne kötőszó-) és mondatismétlés a 11—12., 15—18., 41., 45—46., 58., 60., 63., 65., 74., 75., 76. és a 83. sorban.

d) Úgyszintén gyakori a felkiáltás, a felsorolás, az inkább verstani jellegű enjambement, valamint az alliteráció.

Az intellektualitás, sőt a klasszicizálódás felé (vö. SZABÓ i. m. 1998. 233—4, 2000. 208) mutat végül az a műgond és tudatosság, amellyel a költő verseit véglegesítette. Erre vall, hogy például — mint TUSKÉS TIBOR utal rá (i. m. 94) — sokáig csiszolta verseit, változtatott például a vers tipográfiai képén.

7. Nem téve ki ezúttal az Apokrif részletes elemzésére, az eddig mondottak alapján összegezeként megállapíthatjuk, hogy Pilinszky mással össze nem téveszhető sajátos egyéni stílust teremtett, amelynek a hatása alól senki sem vonhatja ki magát; hogy az Apokrif a tárgyias és intellektuális stílusnak számos elemét képviseli; és hogy a fentiek alapján azt az állítást is megkockáztathatjuk, hogy valóban lehet tárgyias-intellektuális stílusirányzatról beszélni.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Objective-intellectual style in *An apocryph* by János Pilinszky

The author introduces his paper by recapitulating a controversy that surrounded the notion of ‘period styles’ in the sixties and seventies in Hungary. He argues that thinking in terms of period styles and trends of style is a useful approach to stylistics. Then, he describes the circumstances of writing, the structure, and the message of János Pilinszky’s *An apocryph*, perhaps the most permanent value among his poems. Turning to objective–intellectual style, the author first characterises that trend of style in general terms and then he analyses the way objectivity is discernible in the poem at hand. Next, he defines what he means by intellectuality and indicates how that shows up in Pilinszky’s poem. Finally, the author emphasises that the poet created a remarkably effective individual style; that *An apocryph* represents a number of characteristic features of objective–intellectual style; and that the latter can be seen as a genuine trend of style partly on account of those features.

ISTVÁN SZATHMÁRI

Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején

1. Bevezetés

Közismert, hogy a magyar nyelv alárendelő összetett mondatainak főbb típusai nyelvünk külön életének első korszakában, az ősmagyar korban alakulhattak ki. Közöttük a mások szavait alárendelt tagmondatban visszaadó idézetfajta, a függő idézet létrejötte is erre a korszakra tehető. (Jellemző kötőszavának, a *hogy*-nak a kialakulása az ősmagyar kor közepétől számítható. Vö. JUHÁSZ DEZSŐ, A kötőszók. In: TNYt. 1: 477.) A korábbi megnyilatkozást — legalábbis többé-kevésbé — eredeti nyelvi formájában felelevenítő egyenes idézet mint a közléstartalom visszaadásának legősibb fajtája (vö. pl. HERCZEG GYULA, A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában: Nyr. 1954: 204) ennél régebbi alakulat. (A „többé-kevésbé” arra vonatkozik, hogy az egyenes idézet sem feltétlenül egészen szó szerinti; különösen nem intonáció szerinti). Az igen kevés szöveg- emléket tartalmazó korai ómagyar korszakból csak néhány egyenes idézet adatolható, ám a kései ómagyartól kezdve bőséges példaanyag áll rendelkezésünkre mindkét alapvető idézési típusból, amelyekhez harmadikként társul az előzőektől lényeges eltérést nem mutató kapcsolt egyenes idézés. (A „kapcsolt egyenes idézés” terminus a főmondat és a hozzá *hogy* kötőszóval kapcsolódó egyenes idézet szerkezetét jelöli. Olykor előfordul ugyan, hogy a kapcsolt egyenesként induló idézet átcsúszik függőbe, ez azonban meglehetősen ritka jelenség, így az alapmeghatározást nem érinti. Mivel lényegileg egyenes idézetről van tehát szó, az egyenes idézésekkel együtt tárgyalom őket.)

A kétféle alapvető idézési mód szinonim lehetőséget kínál az idézendő tartalmak folyó szövegbe való beépítésére. Az idézendő tartalmakkal kapcsolatban megjegyzem, hogy idézetnek tekintem a korábbi szövegrészlet felelevenítését és a szereplők aktuális megnyilatkozását, akkor is, ha nem valóságos (vagy ilyennek beállított) megnyilatkozásról van szó (pl. ha gondolatbeli, ha valódi performatív szerepű, ha formája feltételes, tagadott vagy jövőbeli). Az idegen szót jobban tiszteletben tartó egyenes idézet határai élesen kirajzolódnak a szövegben, az idézet egyértelműen elkülönül a kontextustól. A középkori szövegekre az idegen beszéd visszaadásának lineáris és személytelen, monumentális stílusa jellemző, amely világosan megvonja az idegen beszéd határait, és háttérbe szorítja belső, egyéni sajátosságait: a szerző és hősei ugyanazon a nyelven beszélnek — ez az idegen beszéd és a szerzői beszéd közötti kölcsönviszony szempontjából a tekintélyelvű dogmatizmus korszaka (MIHAIL BAHTYIN, A beszéd és a valóság. Bp., 1986. 286, 289).

Míg az egyenes beszéd az elhangzottakat elmondja és bemutatja, a függő beszéd lemond a bemutatásról (KOCZÁNY PIROSKA, A szabad függő beszédtről a belső monológig. In: Hol tart ma a stilisztika? Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1996. 332). A függő idézés annak lenyomata, hogy a szövegalkotó megértette az idézetet, és ennek alapján újraformálja annak tartalmát (UTZ MAAS — DIETER WUNDERLICH, Pragmatik und sprachliches Handeln. Frankfurt, 1972. 161; BAHTYIN i. m. 294). Ez az újraformálás jelentheti csak a nyelvenként kötelező grammatikai-lexikai átalakítást, de jelenthet szinonim átfogalmazást, sőt, interpretációt is.

Attól kezdve, hogy egy nyelv függő idézet megszerkesztésére is képes, kiemelt stílusbeli szerepet kap az egyenes idézet. Az egyenes idézet önállóbb nyelvi képződmény, amelyet az őt beépítő szöveg érintetlenül hagy; amely tehát mint egyik szövegdarab rendelődik alá a folyó szövegnek — illetve, ha van, közvetlenül az azt képviselő idéző fő-

mondatnak — mint másik szövegdarabnak.¹ A függő idézet főmondata alárendelt mellékmondatként simítja be az idézetet. A mai magyarban a grammatikai átformálás csak személyeltolódást jelent, azt sem minden viszonylatban (a szabályokat l. HAADER LEA, *Az alárendelő összetett mondatok*. In: Magyar grammatika. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000. 488), és egyes határozók, partikulák módosulását. Vizsgált korszakainkban a latin nyelv *consecutio temporum*-ának hatására egyéb szabályok is működtek. (Az idézetekkel kapcsolatban l. DÖMÖTÖR ADRIENNE, *A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben*: MNy. 1988: 421—2; általában: E. ABAFFY ERZSÉBET, *Az igemód- és igeidőrendszer*. In: TNyt. 2/1: 168—81.) A függő idézet tehát beilleszkedik a nyelv függő mondatainak sorába — bár némely vonatkozásban felmutat sajátos jellemzőket is —, az egyenes idézés azonban mindig megtorpanást jelent a folyó szövegben. Idéző főmondat és egyenes idézet viszonya a szövegformálás kritikus pontjai közé tartozik: a főmondat éppúgy segítheti, mint gátolhatja az idézet tartalmának érvényre jutását, erősítheti vagy tompíthatja hatását. Mindenképpen késlelteti azonban azt a közvetlen és gyors folyamatot, ahogyan a szavak eljutnak a beszédpartnerhez; ezt a lefékeződést az idézetek írásjelezése, grafikai elkülönítése is fokozza (NATALIE SARRAUTHE, *Párbeszéd és belső párbeszéd*. In: A francia „új regény”. Szerk. KONRÁD GYÖRGY. Bp., 1967. 2: 33—4).²

Az egyenes idézés az erőteljesebb, drámaibb hatású fogalmazásmód; alkalmazása éppen ezért erősen stílusréteg- és műfajfüggő. Vizsgált korszakaink levélmagyarában például az egyenes és függő idézések aránya 6% : 94%, míg Heltai Gáspár műveiben ugyanez az arány 63% : 37%. Lévéen kevésbé grammatikus nyelvi képződmény, az egyenes idézés változása a vizsgált korokban és azokon túl is dinamikusabb (ezért nagyobb helyet is követelt magának az elemzésben). Jelen dolgozatomban, amikor — két korszakra osztva — a magyar nyelv első, nyelvelmékekben gazdag másfél évszázadának egyenes (kapcsolt egyenes) és függő idézéseinek főmondatait vizsgálom, arra keresem a választ: a címben megjelölt időszakban milyen nyelvi elemek és milyen grammatikai szabályok (szabálykezdemények) vettek részt az idézet tartalmának érvényre juttatásában, mik voltak a szükséges és mik a lehetséges tagjai a szerkezetek megformálásának az egyes idézési típusokban. Ezúttal nem törekszem a korabeli jelenségek részletes leírására; történeti korpuszon végzett ilyen jellegű elemzésekre l. DÖMÖTÖR ADRIENNE, *Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében*: Nyr. 1985: 337—48, Uő.; *A függő idézések a XVI. századi levelekben*: Népr. és Nytud. 29—30. 1985—86: 99—105; Uő.; *A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben*: MNy. 1988: 283—95, 415—25; HAADER LEA, *Az alárendelő mondatok*. In: TNyt. 2/2: 534—7; KÁROLY SÁNDOR, *Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája*. In: TNyt. 2/2: 824—34.

Az első vizsgált korszakom a kódexek kora (a XV. század második felétől a XVI. század első harmadáig tartó időszak), a második pedig a könyvnyomtatás megindulásától a XVI. század végéig tartó évtizedeket foglalja magában. Az első korszakból származó vizsgálati anyagomat „A magyar nyelv történeti nyelvtana”-nak törzsanyaga képezi, amelyet tallózó gyűjtéssel egészítettem ki. A második korszakból való vizsgálati anyagom a mintegy 3000 adatot tartalmazó rendszeres gyűjtéséből származik (az adatok származási helyének felsorolását és a források rövidítésének feloldását l. MNy. 1988: 283—4).

¹ A *főmondat*, *alaptag*, *utalószó* terminusokat mind az egyenes, mind a függő idézésekkel kapcsolatban használom, lévén szó mindkét esetben alárendelésről (egyszer szövegtani, egyszer mondatantani értelemben).

² Köszönöm FEHÉR ERZSÉBET-nek, hogy felhívta figyelmemet az idézett cikkekre, és köszönettel tartozom igen gondos konzultánsi közreműködéséért is.

A TNyt. kötetei — az elemzés célkitűzésének megfelelően — az egyes kategóriák minél részletesebb leírására és a korszakon belüli változatok és változások bemutatására töreksenek. Ebből következik, hogy a más szempontok szerint esetleg szorosabban ösztartozó jelenségek itt a leíró grammatika osztályainak megfelelő fejezetekben külön tárgyaltnak. Megfigyelhető továbbá az is, hogy a történeti vizsgálatba olykor a magyar nyelv általánosabb, kortól függetlenebb jelenségeinek a leíró számbavétele vegyül (ez a legtöbb esetben azzal magyarázható, hogy az első jelentősebb nyelvemlékes korról, tehát a későbbiek szempontjából afféle kiinduló helyzetről van szó). Így még a TNyt. leg-alaposabban kidolgozott fejezetei sem tesznek feleslegessé újabb vizsgálatokat, amelyek a grammatika teljességre törekvő rendszerezéséhez képest részlegesebb szempontokat követnek ugyan, ám másféle kiindulással fogják vállatóra az anyagot. Kétségtelen azonban, hogy ezekhez a vizsgálódásokhoz is megkerülhetetlen alapot jelentenek a TNyt. eddig megjelent kötetei.

Az idézeteket tartalmazó szerkezetek felépítése a kódexek korában már eléggé kiforrott képet mutat ahhoz, hogy jelentősebb átalakulások nélkül megfelelően szerepének az anyanyelvű reneszánsz irodalom (s a korabeli hivatalos és magán nyelvhasználat) sokféle műfajának szövegeiben is. Bizonyos szerkezeti és ezzel összefüggő szóhasználati elmozdulások azonban megfigyelhetők a két korszak során, köztük olyanok is, amelyek majd további változások alapulnak. Az egyenes idézések vizsgálata emellett műfaji, szövegformálás- és befogadási kérdésekre is rámutat.

Dolgozatomban a következő témákkal foglalkozom. Az idéző főmondat: megléte, hiánya; nyelve (latin, magyar); elhelyezkedése; szórendje. Az idézetek írásbeli jelölése. Az alaptag: a *mond* dominanciája; a kettős alaptagok; a tranzitivitás erősödése; az *úgy mond* szerkezet. Az utalószó: gyakorisága; jellemző formái; hangrendje; helye.

2. Az idéző főmondat

A) Az idéző főmondat megléte a vizsgált korszakokban hosszabb párbeszédek esetén is általánosnak mondható. Nem példátlanok, de ritkaságszámba mennek a főmondat nélküli, tehát mindenfajta írói kommentár híján álló egyenes idézetek; kivéve a speciális szerkezetű, kérdés-feleletre épülő katekizmusok és a második korszakból fennmaradt drámák párbeszédeit. A függő idézetekhez pedig, mint a függő mondatokhoz általában, mindig tartozik főmondat. Abból a szempontból, hogy elsőként vizsgált korszakunkban mennyire szigorúan hozzátartozik a főmondat az egyenes idézethez, tanulságos összevetni a XVI. század első magyar nyelvű párbeszédes művét, a Sándor-kódexbeli „Három körösztyén leány” történetét (21—31) annak latin eredetijével, a Hroswitha von Gandersheimnek tulajdonított vallásos játékkal, a Dulcitius-szal (KATONA LAJOS, Hrotsuitha Dulcitiusának régi magyar fordítása: ItK. 1901: 385—402). A latin szöveg szintisztán drámái: pusztán párbeszédekből áll, a megszólalások előtt csak a szereplő neve olvasható. A magyar fordító-átdolgozó azonban a mű példázata jellegére összpontosít, és magyarázatokkal igyekszik ellátni a megszólalásokat; így segítve a szövegben tájékozódni a drámaolvasáshoz nem szokott hazai közönségnek. (A művet inkább olvasásra, semmint előadásra szánhatták, úgy tudjuk, nem is mutatták be; l. DÖMÖTÖR TEKLA, A kelet-európai nemzeti nyelvű reneszánsz színjátszás és dráma. In: A színház világtörténete. Főszerk. HONT FERENC. Bp., 1986. 1: 236; de vö. Régi magyar drámái emlékek. Szerk. (és a bevezetés vonatkozó részét írta) KARDOS TIBOR. Bp., 1960. 1: 113). A fordító a párbeszédsorozat minden megnyilatkozásához idéző főmondatot szerkeszt, és helyenként egyéb elbeszélő részletekkel is kiegészíti a művet: a történetet történetmondássá alakítja, azaz drámából epikát formál. Miközben narrátorként a megszólaló és az olvasó vagy

hallgató között közvetít (kommentál), szét is választja őket: a szereplő így nem közvetlenül, hanem rajta keresztül szól a befogadóhoz. Bár ezzel jelentősen tompul a szöveg dráma(i)sága, természetesen narrátorral együtt is színpadra állítható, de a szereplők megszólalásának közvetettsége — a képzeletbeli idézőjelesség — az előadás során is megmarad.³

Idéző főmondatok nélküli megnyilatkozásokból szerkesztett szöveg az első korszakunkban mindössze egy van: a párhuzamos megszólalásokból álló „Vado mori” a Példák könyvéből (74—81). Itt a megszólalókat a szövegrészenként visszatérő „elmegyek meghalni” szövegkezdet és az utána következő „bemutatkozás” különíti el egymástól. (A magyarban ez a bemutatkozás teljesebb, egy-egy tagmondatot foglal el, míg a latinban általában csak egy közbevetett szóval történik.)

Csak kivételesen és a latin eredetit követő jelenség, amikor a rövid tagmondatokból álló kommentált párbeszédsor egyik láncszemében elmarad az idéző főmondat: „Es kèdec ötèt Mi azezt Il’les vagy è tè / Es mōda / Nē vagoc / [Ø] ppha vag è te / [Non sum. Ø Propheta es tu?] Es fèlèle Nem” (MünchK. 85rb; hasonlóképpen a többi fordítás párhuzamos helyén is).

Minimalizált idéző főmondat áll néha második korszakunkban a Bibliából származó idézetek mellett: ilyenkor a locus pusztá megnevezése építi be az idézetet a folyó szövegbe. A szerkezetet még tovább tömörítve rejtett idézet jön létre, ha a származási hely megemlítését nem követi idézet. Ez a második korszakunkban előforduló jelenség arra vall, hogy az író saját magához hasonló bibliai műveltségű olvasókra számíthatott, akik az utalást azonosítani tudják, és a szerkezetet olvasáskor kiegészítik a szövegből kihagyott idézettel.

B) A magyar–latin kétnyelvűség a korban többféleképpen is létrehozhat bilingvis egyenes idézéseket. Latin nyelvű idéző főmondatot magyar nyelvű idézet követ egyes perszövegekben, amelyeknek a lejegyzői, mert számukra így az egyszerűbb, megtartják a hivatalos szöveg latinját, és az eljárás állandó részeit ezen a nyelven vetik papírra, míg a peres felek és a tanúk szavait — elhangzásuknak megfelelően — magyarul rögzítik. A jelenség független az idézés fajtájától; nemcsak szövegsíkok találkozásakor — egyenes idézésben —, hanem a mellékmondatként jelentkező függő idézésben is mutatkozik: „In persona egregii Nicolai Horuath Andreas Akacz dicit: *Im latom, hogÿ az en jobagiom fogolÿ*” (1594: Úsz. 233); „In persona sua Benedictus Literatus proposuit tali modo, *hogÿ eo nekÿ volna valami ioszaga è személyeknek*” (1590: Úsz. 226).

Az idézet tekintélyét növelendő magyar nyelvű idéző főmondatot latin nyelvű idézet követhet egyházi művek bibliai szavakat vagy vallási gondolkodók mondásait tartalmazó szerkezeteiben. Ha a szöveg szerzője elegendőnek tartja, hogy csak azok értsék a szavakat, akik latinul is tudnak, nem fordít. Ha szélesebb rétegekhez kíván szólni, magyarul is leírja az idézetet (latinul esetleg rövidíti): „nagyon el keferődeenek es ereffen kezdeenek fyrnya mondwan *O prudentissima virgo magistra nostra ... precamur te esto memor nostri O domina magnifica*” (ÉrdyK. 484);⁴ „Még CHRISTVS wrunkis meg kőszőni az ő Apostolinac, monduan: *Vos permansistis mecum in tentationibus meis. Luc.*

³ A művet drámaként számon tartó modern kiadásban (Magyar drámaírók, 16—18. század. Bp., 1981.) azonban a szöveget gondozó NAGY PÉTER tipográfiai megoldások segítségével elrejtí a narrációt: az idéző főmondatokat úgy kezeli, mint a drámaközlésekben szokásos sor eleji szereplőmegnevezések sajátos formáját, az elbeszélő részeket pedig a dráma szerzői utasításaként közli.

⁴ WACHA BALÁZSNAK — egyéb hasznos tanácsaival együtt — köszönöm, hogy felhívta figyelmemet a típusra.

22. *Tú meg maradtatoc en velem az en kisirtetimbe*” (BornÖrd. 224);⁵ „azon keresztfeegőt kyt zent halalanak előtte bezedeeuwel mert zertzót vala, zent halalaa wtan meg Confirmalaa ... mondwan [Ioh XIX.] *Math vltimo. Ite docete omnes gentes baptizantes eos. 2c. mennyetek el tanohatok mynden neepekent awag nemzetóket meg keresztólween ewket atyanak es ffywnak es zent leeleknec neweeben*” (ÉrdyK. 71).

A latin nyelvű szövegközlés hosszabb részleten át is tarthat. Az ismeretlen fordítótól származó verses Szent Katalin-legendában (Érsekújvári Kódex 447—520, Sövényházi Márta másolata) az idéző kifejezés után olykor több soron át először latinul és prózában, azután magyarul és versben következik az idézet. És bár ebben a műben az idéző főmondatok magyar nyelvűek, mindig latinul olvasható a szereplő (és beszédpartnere) megnevezése, aminek címszerű kiírása lényeges segítség a nagyobb beszédszakaszokat tartalmazó szövegben való tájékozódáshoz.

C) Az idéző főmondat elhelyezkedése hasonló a két vizsgált korszakban. Az egyenes és a függő idézésben is szinte mindig bevezetésül szolgál az írói kommentár: a főmondat kevés kivételtől eltekintve megelőzi az idézetet. Az első korszakban elvétve találkozni az egyenes idézetbe ékelt idéző főmondatral, amely gyakrabban a több tagmondatból álló idézet két tagmondata közé kerül, és kevesebbszer áll a tagmondatot megszakító valódi beékelésként. A hátra vetett idéző főmondat még ritkább. Mindkét utóbbi szerkezet arról tanúskodik, hogy a szövegalkotó az idézetet fontosabbnak tartja a hozzá fűzötteknél, ezért azzal indít, ő maga pedig a háttérben maradva toldja be az alanyra és a *mond* állítmányra — azaz az idézet származásának megadására — szorítókozó idéző mondatot: „Iaý azert vram mindon ható istenöm *zent Bernard mōgia* mert az el változtathatatlan ioert ... L'hak egh kevesseis faradnya rezeltetýk” (LobkK. 99); „Mert keth kepen *az vr isten mōgia* soktam en az en valasztotimat meg latogatnom” (LobkK. 101); „Zegenyeknek nawalyayokerth, ees nawalyafoknak syralmokeerth ymmar fel tamadok *wr mondyá*” (KeszthK. 18—9).

Második korszakunkban a beékelt és a hátul álló főmondatú egyenes idézésen kívül a fordított mondatrendű függő idézés is előfordul. A szerkezetek elsősorban versekben, prozódiai okokkal magyarázhatóan jelentkeznek: „Euryaluft niluã te igen beretőd *az aßßonnak aßt monda*, Tõlem el titkolod de meg lasd kinek hiß” (PatE. D1a); „Mondodé ember nec ha iõ *igy bólla*” (BogA. F2a); „Boßut alnac kiralion *azt kialtiac*” (EnyG. A3a). Ezekben a szerkezetekben a főmondat többnyire utalószó segítségével fűzi szorosabbra az idézettel való viszonyt mind az egyenes, mind a függő idézésben. (A függő idézet belső szerkezete azonban a függőség lazulásának jeleit mutatja: gyakran elmarad a kötőszó, és többnyire hiányoznak a latin coniunctivus visszaadására egyébként gyakran használt igealakok is.) Ugyancsak prozódiai okokból az idézet is beékelődhet az idéző főmondatába, szétválasztva a kettős idéző alaptagok igéit: „*felele ßent llyes* egy Balat fe fély te *nekie eßt mongya*” (SztárI. g4a). — Már folyamatban lévő nyelvi változásra utal az *úgy mond* második korszakunkra gyakoribbá váló beékelt (és kötőszó nélküli) használata (l. lentebb).

D) Az idéző főmondat szórendjére az egyenes idézésben mindkét korszakunkban jellemző, hogy a magyar nyelvben alapvető alanyi rész — állítmányi rész elrendezés mellett (SV) igen gyakori az állítmányi rész — alanyi rész sorrend (VS); ez utóbbi elsősorban a folyamatos párbeszédre jellemző (WACHA BALÁZS, A mondat szórendje. In: TNYt. 2/2: 178). A főmondatok élén gyakran mechanikusan ismétlődő igék (főként a *mond* és olykor a *felel* — l. lentebb) jelzik, hogy újabb megszólalás következik. A na-

⁵ Az adat más kiadásból való, mint az eddigiek, ezért lapszámozása is eltérő (Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. A kiadást gondozta ECKHARDT SÁNDOR. Akadémiai K., Bp., 1955.).

gyobb hírértéket ilyenkor — tudniillik, hogy ki beszél — a második helyre került alany hordozza. (Idevágó példák a 4. A) alfejezetben találhatók: SándK. 22, 27.) A függő idézésre a VS sorrend nem jellemző. A jelenség nem feltétlenül, bár talán többnyire összefügg a latin eredetivel: „Es monda az attya [Dixit enim Ø:] fokat esmereken leny halalos bewnben” (JókK. 95); „ffelele frater malleus [Respondit frater Masseus:] Dragalatos attyam ...” (JókK. 130).

3. Az idézetek írásbeli jelölése

Vizsgált korszakainkban még ingadozik annak jelzése, hogy a szövegben más megszólaló szavai következnek. Speciális írással egyik idézetfajtát sem jelölik. Az egyenes idézetet nem írják külön bekezdésbe, még folyamatos párbeszéd lejegyzésekor sem. Így az olvasónak vizuális jelzések nem nyújtanak kapaszkodót a szövegsíkváltás előtt. Az egyenes idézeteket a kódexek korában nyelvelmékenként, illetve scriptorokként különbözőképpen jelölik; a tagolás módja általában követi az adott műben a többi mondat tagolására vonatkozó gyakorlatot. Így gyakran bármiféle írásjel nélkül következik az idézet (KESZLER BORBÁLA, A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. NytudÉrt. 141. sz. Bp., 1995. 49), máskor leginkább virgula (vesszőféle) vagy pont áll előtte; az idézet egyaránt kezdődhet kis- vagy nagybetűvel. Kivételes esetnek számít, hogy a Sándor-kódexbeli „Három körösztyén leány” történetének (SándK. 21—31) scriptora speciális grafikai elkülönítést alkalmaz az idéző alaptagok (vagy az idéző főmondatok) jelölésére: több-kevesebb következetességgel rubrummal és aláhúzással tagol a párbeszédsor első „jelenetében” — de a továbbiakban már nem él ezzel a módszerrel. A kódexek korában a függő idézetek írásjelezése is ingadozik: nyelvelmékenként, nyelvelmék-csoportonként illeszkedik a többi alárendelő összetett mondatnál követett írásjelhasználati szokásokhoz. A leggyakoribb, hogy semmilyen írásjelet nem találunk előtte; ez egybevág azzal a tapasztalattal, hogy a *hogy* kötőszó előtt gyakran nincs írásjel (KESZLER i. m. 48), mivel a pregnáns kötőszók maguk is szinte tagolójelként működnek (HAADER LEA, Kísérletek ómagyar kori szövegméleink tagolásának értelmezésére. In: Tanulmányok a magyar nyelvudomány történetének témaköréből. Szerk. KISS JENŐ, SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1991. 248), de szerepelhet a tagmondathatáron pont, vesszőféle — vessző vagy virgula — és kettőspont is. A függő idézetek ebben a korban általában kisbetűvel kezdődnek, bár nem példátlan a nagybetűs kezdés sem.

Nyomtatásban az egyenes idézet kezdetének leggyakoribb írásjele a pont vagy a vessző (a gondolatjel, idézőjel későbbi keletű jelölési mód); és a kettőspont sokféle szerepe között néha már feltűnik az idézetjelölő funkció is (KESZLER i. m. 63—4). Az írásjelezés tehát egyelőre még mindig nem különbözteti meg az egyenes idézést az egyéb tagmondatok jelölésétől, viszont elterjed a nagybetűs idézetkezdés. A függő idézeteknél az alárendelő összetett mondatok tagmondatainál szokásos vessző és a kis betű az általánosabb forma.

4. Az alaptag

A) A *mond* erős dominanciája mindkét vizsgált korszakunkra jellemző; a *mond* és az egyéb idéző kifejezések használatának arányai a XVI. század végéig csak kevésbé módosulnak. A különbségek inkább az idézési típusok, semmint a korszakok között vannak. A függő idézésekben mindkét korszakban sokkal változatosabbak az idéző kifejezések, mint az egyenesekben; egyúttal kisebb bennük a *mond* aránya. Az, hogy a má-

sodik korszakra némileg csökken a *mond* részesedése, elsősorban szintén a függő idézésben terjedő egyéb idéző alaptagoknak köszönhető.

A *mond* főleg a szó szerinti megnyilatkozás bevezetésének, a szövegsíkok változtatásának az eszköze, s így az olvasó számára — grafikai elkülönítés híján — az új megszólalás legbiztosabb jelzője függetlenül attól, hogy az adott mű szereplőjének megnyilatkozásához vagy például auktoritásoktól származó részlethez kapcsolódik-e. Vizsgált korszakainkban a *mond*-tól különböző megnyilatkozásigék (és más szófajok: igenevek, főnevek, többnyire funkciógés szerkezetekben) többsége nem bukkan föl egyenes idézet alaptagjaként. A kivételek: legtöbbször (de még így is igen kis arányban) a *felel*, a *kér*, ritkábban a *kérd(ez)*, a *parancsol* és szórványosan olykor egy-két más ige. Leggyakrabban azonban helyettük is a *mond* szerepel: „*Monda fabius mý okaerth mondanak amazok. Merth erős hitweek*” (SándK. 24); „*katerny meg ees kerdy ... hog myt kelyön neky tenny ... az remete erre monda ... ha meg l'athatnad yoo volna*” (ÉrsK. 462).

Megjegyzendő: a *felel* a vizsgált korszakokban ritkábban szerepel a '(kérdésre) válaszol' beszédett jelentésben, gyakrabban áll a *mond* szinonimájaként 'erre (ezt) mondja' értelemben, a „második” megszólalást jelölve. (A példákat l. a fejezetrészen belül lentebb: SándK. 22, BodK. 23; l. még KÁROLY SÁNDOR i. m. 828 is; a TESz. és az EWUng. azonban nem tart számon korabeli hasonló jelentést.) A *mond*-tól különböző alaptagok aránya az egyenes idézésben a második korszakra csak kis mértékben növekszik.

Az alaptagok megoszlása azt mutatja: a közlést jelentő igék (igenevek, főnevek) többségének „idéző ereje” gyengébb a *mond*-énál, azaz tranzitivitásuk foka alacsonyabb. Így ezek a szók — az előbb említett kevés kivételtől eltekintve — önmagukban, a *mond* valamely formájával való megerősítés nélkül eleinte valószínűleg még nem képesek betölteni az egyenes idézet alaptagjának szerepét, ugyanakkor lehetnek a folyó szöveg síkjából ki nem lépő többszörösen jelölt tranzitivitású függő idézet alaptagjai. (A *mond* különböző formáival szerkesztett kettős alaptagokról l. lentebb. Az idéző szerkezetek tranzitivitásáról: H. MOLNÁR ILONA, Hanguatánzó igék tranzitív vá válása a magyarban: MNy. 1974: 300 és kk.) Csak függő idézettel fordulnak elő önállóan például a következő, beszédett jelölő vagy a megnyilatkozásnak valamely jellemzőjére utaló igék (és származékaik): *dicsekszik, kérkedik, megesküszik, rendel, pirongat, fedd, ajánl, panaszol, bevádol, hív, küld, jajgat, süg* stb. Emellett a függő idézések között — a magánéleti nyelvhasználatához közelebb álló szövegekben — már az első korszaktól folyamatosan adatolhatók valódi idéző kifejezés nélküli, jelentéssűrítő szerkezetek is, amelyekben az eredetileg nem közlést kifejező ige magába szívja a megnyilatkozás jelentését (bár a tagmondatok egyszerű ok- és célhatározóiként is értelmezhetők): „*naponkynth ream fwthnak hogh meg fyzeseg nekýk*” (1530: MNy. 1941: 352); „*Es oda jöth walla hozam, hogj en borth agýak neký*” (1587: Úsz. 94).

A *mond* önálló használatából fakadó monotónia, amely a mai szem (fül) számára stilustalannak tűnne, a korban természetesnek hat a legkülönbözőbb műfajokban. A *mond* a szöveg szerzőjének háttérbe húzódását segítő puritán alaptag: jelzi az idézetet, de valódi írói kommentárt nem ad hozzá. Amennyiben a szerző mégis kommentálni kívánja a megszólalást, elsősorban határozókkal pontosít (például *sírva mond, sírással mond*).

A korszakainkból kiemelt tizenegy dramatikus — de idéző főmondatokkal szerkesztett — művet és műrészletet áttekintve⁶ azt tapasztaljuk, hogy az idézések 70%-ában

⁶ Mária-síralom a Winkler-kódexből (75—99), Devóciós passió a Weszprémi-kódexből (16—112), Devóciós passió az Érsekújvári-kódexből (77—102), A test és a lélek vetélkedése a Nádor-kódexből (312—42), Az élet és a halál vetélkedése a Példák könyvéből (65—74), Bűnök és érények vetélkedése (Vetélkedés a lélekért) a Bod kódexből (13—5), Az apostolok vetélkedése a Köny-

a *mond* az alaptag. 15%-ot képviselnek a *mond*-dal álló kettős alaptagok (ezekről l. lentebb), és 15%-ot az önállóan álló egyéb megnyilatkozások (igenevek, főnevek). Utóbbiak közül 12,5% a *felel* (többszörre 'erre (ezt) mondja' jelentésben) és 2,5% a többi ige aránya. Ezek: *kér, kérd, szól, felkiált, sirat*. Az egyes típusok művenkénti előfordulását megfigyelve azonban az is megállapítható, hogy mindkét korszakban akadnak művek, amelyeknek szerzője (átdolgozója, fordítója) a szokásosnál gyakrabban tér el a *mond* használatától.

A *mond* és az egyéb igék előfordulási arányainak vizsgálatakor külön érdeklődésünkre tarthat számot a Sándor-kódex párbeszédekéből álló szövege, a „Három köröstyén leány” története (21—31). A párbeszéd összes megszólalásához kapcsolódik idéző főmondat, amelyek — mint már szó volt róla — az ismeretlen magyar fordító önálló betoldásai; így a szerkezetek felépítésében legalábbis közvetlen latin befolyással nem kell számolnunk.

A párbeszédsorozatban az előbb tapasztaltaknál is nagyobb arányban, 83%-ban szerepel a *mond*, 16%-ban a *felel*, és egyetlen esetben tűnik fel egyéb ige, a *kérd* (kerekítve 1%). A *mond* valamely formájával szerkesztett kettős alaptagokat (l. lentebb) — egyetlen kivételtől eltekintve — nem lehet a szövegben találni. A százalékszámok tanúsága szerint a szerző helyettük is inkább az önálló *mond*-ot választja.

A szöveg elején hosszabb részen át a *mond* és a *felel* meglehetősen következetesen váltakozik a szereplők megszólalása szerint. A legelsőként álló *felel*-t a szerző megerősíti a *mond*-dal (ez az egyetlen kettős alaptag), majd a továbbiakban önállóan használja az igét. Az igék a szereplőváltáson túl a beszédettre általában nem utalnak: a *mond* a 'közöl' jelentésen kívül 'kérdés' és '(kérdésre) válaszol' értelemben is szerepel, a *felel* elsősorban az 'erre (ezt) mondja (ezt kérdezi)', s csak ritkábban a '(kérdésre) válaszol' jelentésben áll: „Monda az Laazaar: mýt akar ez: miLoda bolondsaag uagyon veleetok felele agapes mynemq bolondsaagnak yegeeth esmerqd my bennqnk lenny: Monda az Laazar nyilwan ualooth es igon nagyoth. felele agapes myLoda az. Monda az Laazaar: Imez az hog az my törwenyönketh nem akarjatok tartany. de haznalatlan korqztyen törwen tartaas vtan yaartok. kiben semmy hazzon nynLen felele agapes: ez elyen Bezedqderth el vezt isten tegodeth. es mynd hozzaad tartozooth. monda az Lazaar ez meg bolondwlth. vigeek el elqlem” (SándK. 22).

Ez a szerkesztésmód tudatos írói törekvést mutat: az olvasó (hallgató) számára megkönnyíti a párbeszéd követését, amikor a szereplők váltakozását a felváltva használt két igével jelzi. A jelenség rövidebb részletek erejéig — és sokkal kevésbé következetesen — később is felbukkan a szövegben, közöttük azonban hosszú szövegszakaszokra elhalványul, és az igék váltakozásának helyébe a *mond*-nak a korban tipikus mechanikus használata lép.

Ennél a szövegnél is jóval következetesebben váltakoznak a párbeszéd résztvevőinek szavait bevezető idéző főmondatok a Bod-kódexbeli „Bűnök és erények vetélkedése”-ben (13—5). A húsz megszólalásban tíz *ezt (azt) mondja* és másik tíz *reá felel mondván* (kétszer más szavakkal megtoldott) idéző alaptag váltja egymást. A *reá felel* jelentése minden esetben: 'erre (ezt) mondja'. A szerkezetben a *reá* is érzékelteti, hogy „má-

vecse a Szent Apostolok méltóságáról c. kódexből (35—9), Három köröstyén leány a Sándor-kódexből (21—31), Székely István: Mátyás királynak egy trufája a Krónika ez világnak jeles dolgairól c. műből (219v—220r), Heltai Gáspár: Mátyás király és a kolozsvári bíró a Krónika az magyaroknak dolgairól c. műből (179r—v), Heltai Gáspár: Egy nemes emberről és az ördögről a Száz fabulából (R4—S4). A szövegek összegyűjtve olvashatók: Régi magyar drámai emlékek. Szerk. KARDOS TIBOR. Bp., 1960. I: 391—580.

sodik” megszólalás következik (ez ritkaság, de nem példa nélküli; vö. ÉrsK. 462: *erre monda*, l. a fejezetrészen belül fentebb): „Az keuelseg *azt mond’a*, Fell’eb[a]<e>n vag. mindeneknel, azert taré fel feýedet, Az alazatosság *rea felel monduan*, Emlkezzel meg zegen naua’as, mert rothatatosság vag es fereg, meg kell halnod. Hiw dicoseg *ezt mond’a*. Mutassad ki a iot, kitt tezz. hog ionak es zentnek *mond’anak* Vrnak felelme *rea felel monduan*. Az iot nem kell embernek tennýe ez el mulandokert” (BodK. 13).

A szereplőváltakozást jelző igehasználat kivételes jelenség. Tipikus példa a *mond* ismétlődő használatára a „Három körösztyén leány” történetének másik részletéből: „*monda* nekýk vaarius. agapes es Cionia engedýetok en tanaLLimnak aldozzaatok az istenoknek, *mondanak* ok. az orok attýa istennek es fywnak es zent leloknek zonetlen aldozonk, *Monda* varius azt en tý nektok tanaLLa nem adom soqth meeg kennal es attul tiltlaak. *monda* agapes ne tilL mert soha nem aldozonk az baluanýoknak, *monda* varius ne legetok kemen zýwóeek” (SándK. 27).

A második korszak párhuzamos szövegfeldolgozásainak idéző alaptagjai is árulkodnak nyelvhasználati különbségekről. Mivel ezekben a szövegekben a párbeszédnek nem a mű alapszövegét alkotják, csupán részei az epikai alkotásoknak, itt kevésbé játszik szerepet a megszólalások elkülönítésének szempontja, így a különbségek leginkább egyéni ízlésen alapulnak.

A névtelen szerző tollából származó „Ponciánus császár históriájá”-ban a *mond* ígén kívül egyetlen más idéző kifejezés sem áll a szereplők megszólalásai mellett. Heltai Gáspár „Ponciánus császár históriája” című művében a pusztá *mond* gyakori használata mellett a szerkezeteknek több mint negyedében változatosabb kifejezőkészlet szerepel (többnyire a *felel*, *felel és mond*, *szól és mond*).⁷

Más művében máshogy szerkeszt Heltai. Ezópusz-feldolgozásának, a „Száz fabulá”-nak a szövegét az egyenes idézetek és a pusztá *mond* alaptag uralják, míg Pesti Gábor „Ezópusz fabulái”-ban a *mond* alaptagon kívül színesebb idéző kifejezéseket is használ (pl. *dörög*, *ordít*, *kér*, *könyörög*, *tanácsot ad* stb.).⁸ Gyakrabban él függő idézéssel és az ezekben egyedül is megálló beszédítettet jelölő igékkel, de az egyenes idézésekben is szívesen használ változatosabb igéket, melyeket a *mond* formái közül általában az első ige-ről leszakadó *úgy mond*-dal told meg (l. lentebb).

Egyenes idézet idéző szavaként tehát csak lassan szorítanak maguknak teret a *mond*-tól különböző közlésigék. Legkorábbi példáinkban a *szól* szerepel (Königsbergi Töredék és Szalagjai); vizsgált korszakainkban azonban ez az ige önmagában állva ritkábban fordul elő. A *mond* és a *szól* szinonímiájára vö. mégis: „kèzde i^c *mondani* [coepit Iesus dicere] a^a golékezètecn^c Ianofzol Mit mentètecki a^a kietlèbè latnotoc” (MünchK. 17ra—rb; hasonlóan: Sylvester 16b) ~ „kezde Jefus *zolnya* az fokaffagnak Janofrol: My lathny meenetek kywe az pwztaban” (JordK. 385; hasonlóan: Pesti 21r, Károlyi 10v). (Harmadik, önállóan is használatos szinonimaként a *beszél* említendő, amelyet különösen kedvel például az Érsekújvári Kódex 447—520 alatt szereplő Szent Katalin-legenda fordítója.)

B) A *mond* valamely formájával szerkesztett kettős alaptagok az egyenes idézés jellemzői. Függő idézésben való ritka felbukkanásuk az egyenes idézés hatásának tulajdonítható. A szerkezetek fajtái a következők.

Felel és mond típus: beszédítettet jelölő vagy a megszólalást jellemző igével alkotott, többnyire kötőszós mellérendelő kapcsolat (a szerkezetek zömében az első helyen a *felel* és a *kérd* igékkel), illetve ennek legelterjedtebb utalószós változata: *felel és úgy*

⁷ A két szerző más-más kiadás alapján dolgozott (l. pl. RMNy. 1: 326, 332), ennek is része lehet a különbségekben.

⁸ L. az előbbi lábjegyzetet (l. pl. RMNy. 1: 83, 247).

mond (az úgy *mond* szerkezeteit l. lentebb): „*Felèle lanɔ ɹ moda ... tũmagatoc vallotoc ẽnnẽkem tanofagot*” (MũnchK. 87rb); „*Es kezdec ɔtẽt ɹ mĩdanac nẽki | Aɟẽt tẽ mit kẽzẽɟtẽlɟ ha tẽ nẽ vag x^ũ*” (MũnchK. 85rb—85va)

Felel mondván típus: valamely megnyilatkozásigének a *mond* határozói igenevével álló szerkezete, amely első korszakunkban a bibliafordításokból sűrűn adatható latin *dicens* (< héber *lẽmor*) visszaadásaként terjedt el: „megh kerĩlee mĩnd ýzrahelnek nẽpẽth, es zola nẽkĩk *mondwan* Twĩgĩatok ...” (SzékK. 14); „Vgan azon zenth Bernard eg Tha-nĩltvaĩnaĩnak vg• *ir vala mondvũn*• Az alazatosag L’ak : nem zokot dĩczekĩdĩn” (LobkK. 33); „*panaɟolkodnac ... monduũn*. Kĩr hogy nem ehetem e’ io ẽtekebe” (HeltR. L6b).

Ezekben a kettős idéző kifejezésekben az elsõül álló ige a beszédítettet, a megnyilatkozásnak a kommunikációs folyamatban betöltött szerepét jelzi, vagy a megnyilatkozásnak valamely jellemzõjét emeli ki, míg az idézetet a *mond(vũn)* építi be a szerkezetbe (vö. KÁROLY: TNYt. 2/2: 827 és kk.). Így a *mond(vũn)* bármely, közléssel járó ígéhez (és főnévhez: *beszéd, szózat, vers, imádság, ének* stb.) társulhat — mint itteni és késõbbi, az úgy *mond* szerkezettel kapcsolatos példáink némelyikébõl is látszik.

A *mondvũn* akár ugyanolyan monotonná válhat adott szövegrészen belül, mint más szövegben a *mond*. A Példák Könyve egyik mûvében, az „Élet és halál vetélkedése”-ben (65—74) a párbeszéd összes idéző főmondatát a *mondvũn* zárja, amely így, miközben szinte a késõbbi kettõsponthoz hasonlóan jelzi, hogy megszólalás következik, sajátos ritmust is kölcsönöz a dramatikus szövegnek.

Felelvũn mond típus: a funkciómegosztó kettõsség jelentkezhethet úgy is, hogy a beszédítettet jelölõ vagy a megnyilatkozást jellemzõ ígének a határozói igenevéhez kapcsolódik a *mond* ige (ritkábban mind a két szó határozói igenév): „Iefus ifmeg *feleluũn*, *monda*, Fiaczkĩim, mely nehéz azoknak, kik pénzõkbe biznak, Iĩftennek orĩzagába bé menni” (HorvKr. B2a); „fõl ɟoual *kialtuũn* imezt *mondgva* vala fĩralmas enekeben. Rolam moĩt efmerem csak azok bodogok” (SztárÉ. 112); „es *felelvũn* v nekik *mondvũn* kiteknek zamara vaĩ ɔkre• kvĩtba esik : nem de leg ottan• ki hvzia azt zombaton e” (DõbrK. 376).

Bibliafordítási párhuzamok olykor együtt mutatják a különbözõ szerkezeteket. Ha a latinban igeneves szerkezet áll, ezt a korai fordítások általában megtartják. A késõbbieik közül Sylvester János fogalmaz a leggyakrabban ezeken a helyeken igenévvel (és nála is többször a XVII. századi Káldi György). Gyakran ígével szerkeszt viszont Pesti Gábor és igen sokszor Károlyi Gáspár is; így a második vizsgált korszak bibliafordításainak nyelvén a *felel és mond* típusú szerkezet felszaporodik a *felelvũn mond* típusúak rovására. Példáink azonban azt is érzékeltetik, hogy a fordítói törekvések nem feltétlenül következtesek: „E tizenkẽttõt ẽzẽɟte i^ũ *paɟanLoluan* nẽkic ɹ *monduũ* [praeciptions eis dicens] Poganocnac vtaba ne meĩnĩtẽc” (MũnchK. 16ra) ~ „Ez tyzenkẽttõt bõczata el Iefus *pa-ranczolwan* hw nekyk, es *mondwan*” (JordK. 382) ~ „Ezeket, eɟ tĩzenket zamwt, el bochata Iefus, kĩknek *paranchola* ees *monda*” (Pesti 18v) ~ „Ez tizenket ɟĩm ɟerint valo apofťolokat elbocɟatĩ Iefus / eĩ ũnẽkiek *paranczolatot ada ezt monduũĩ*” (Sylvester 14v) ~ „Ezeket tizenkẽtẽ el kũlde Iefus es meg *parantfõlĩ* nẽkiec, *monduũĩ*” (Károlyi 9v); „hařonlatnac a• vaĩ azt vlɔ ɟẽzmekechez kic *vũqltuũ mondnac* ɔ felecn^ũ / [qui clamantes coaequalibus dicunt] Mũ vigařagos enẽket enẽlẽc” (MũnchK. 17rb) ~ „kyc *kyathwan* hw feleynek *mondnak*” (JordK. 386) ~ „jvweltnek aɟ ew tarřoknak, *mondwan*” (Pesti 21v) ~ „jũũĩtenek az ũ tarřainak / eĩ ezt *monĩgak*” (Sylvester 17r) ~ „*kĩĩlĩnac* az ō tárřainac. Es ezt *mondgĩc*” (Károlyi 11r).

Adott szövegrészen belül is váltakozhat a kétféle forma, ami pontos szinonimiát valószínűsít: „Az bekeseg *rea felel* es ezt *mond’a*, Mell’ igen sok bozzusagokat zenvedett te eretted az xpus ... at’afĩusagos eĩenlõseg *rea felel monduũn*. ... iob es haznalatos ha magadat meg alazod” (BodK. 14); „Es az zyz marya yli keseruen *řyrattya wala monduũn*

Oh ennekem en zent Fiam ... maria magdalena es ezenkeppen *lyrattya uala*: Wram en ede[mesterem ...]” (ÉrsK. 101—2).

Az idézetre vonatkozó utalás, amely a kettős idéző alaptag második szava előtt áll — l. az előző példák némelyikét is — még inkább szétválasztja a két kifejezés kétféle funkcióját: a beszédtetet kifejező ige elkülönül az utalószós *mond(ván)* és az így hozzá szorosabban kapcsolódó idézet együttesétől. Ez a szerkezet a második korszakra jellemzőbb: „ömag Salomon *imadkozik*, ... es *est mondgya*: En WRam Istenē, adgy te Bolgad-nac engedelmeſ ſüuet” (HeltR. H7b); „az Iſten neki *meg hatta vala ezt monduan*. El ne tauozzec az en tóruenimnec kónue az te ſadtul” (KárK. C5a).

C) A tranzitivitás erősödésének következtében a *felel és mond, felel mondván, felevén mond* szerkezetű kettős idéző kifejezéseket lassanké megritkulnak, majd a későbbiekben eltűnnek. Mint már szó esett róla, bizonyos — a *mond*-tól különböző — igeik már az első korszakban (sőt, azt megelőzően is) önmagukban állva is képesek voltak arra, hogy idézzenek, bár ekkor ez még ritkább jelenség volt; gyakrabban álltak ezek az igeik is a *mond* valamely formájával együtt.

Egymás mellett élő lehetőségek voltak tehát: „Az elet *kerde* az halalt *monduan* Nemdee my fewldy emberek alhatunkee te hatalmaſſagodnak ellene ... *Felel* az halal az eletnek *monduan* bolondul kerded mert nalatoknal nagygyal erewſb vagyok” (PéldK. 50), valamint: „Es *kēzdec* qtēt Mi azezt Iſtes vag ē tē / ... Es *fēlēle* Nem” (MünchK. 85 rb). Párhuzamos fordításokban is tetten érhető a kétféle szerkezet: „*kere* ez dichweſeges zentet *monduan*. Kerlek atiam...” (VirgK. 43) ~ „*kere* zent fferenczet: kerlek teged attyám ...” (JókK. 45). Jelentésesebb cserével: „Bē menuetec ke• a• ha3ba *kō3pnnetec* nēki *mōduan* [salutate eam dicentes ſ Bekēſeg ē ha3nac” (MünchK. 16a—rb) ~ „Bē ménuén pedig az házba, *kōſbōntſētec* az ház népēt, *ilyen módon*: bekeſég ez háznac” (Károlyi 10a).

Ha a másoló az előtte fekvő szöveghez képest többletként önkéntelenül leírja a *mond-ván*-t — méghozzá egy több ezer soros vers ritmusát és rímét megtörve —, ez arra utal, hogy nyelvérzéke szerint nagyon erősen odakiváncozna az utóbb törölt igenév (a tekintet félresiklásából adódó tévesztésre nem gondolhatunk, mivel a közeli szövegkörnyezetben nem fordul elő a szó): „es ew az czazart meg meevete mert ew bezedet ygen thewrltythe [‘formálta’] [*mondwaan*] ... Ez wylagban nagy few wrak Es kyk ty wattok romayak ... Im laffatok akarattyat” (ÉrsK. 481).

Az egyenes idézet mellett önálló alaptagként álló *felel, kérd(ez), parancsol* és társaik a *mond* mellé felsorakozva (korszakainkban még csak szórványos használatban) nemcsak a ’megszólal’, hanem a ’közöl valamit’ jelentés kifejezésére is és a közlés szó szerinti tartalmának megadására is képesek, annak ellenére, hogy eredendően intranszitiv használatúak. Igen gyakori általános ragozású alakjuk ellenére is már tranzitívak: idéző erejük elegendőnek bizonyul egyenes idézet felvételéhez. A másodikként vizsgált korszakra bővül az önálló idéző erővel rendelkező igeik köre, és lassanként növekszik használatuk gyakorisága is; az előbb felsoroltak mellett pl. a *könyörög, fogad, firtat, meghagy, áld, gyón, köszönt* stb. is előfordul.

Korábban maga a *mond* is hasonló utat járhatott be a ’szól, beszél’ intranszitiv jelentéstől az idézet felvételére is alkalmassá tévő tranzitiv ’közöl valamit’ jelentésig. Ezt látszanak igazolni az általános ragozású (*úgy, eképpen*) *mond* + egyenes idézet korszakainkban gyakori — utalószós vagy utalószó nélküli — szerkezetei. (Korai ómagyar kori példáink csak a Königsbergi Töredék és Szalagjaiból vannak, itt többször is — ugyan-csak általános ragozásban — az *úgy, azonképpen szól* egyenes idézeti utalószó és alaptag együttese fordul elő. A kései ómagyar korban találkozni lehet még a szintén mindig utalószós és általános ragozású *így, eképpen, ilyen szerrel beszél* szerkezetekkel is; l. a 4. A.) fejezet végén álló utalást az ÉrsK.-re).

Az egyenes idézettel álló idéző ige a XV. század előtt jellegzetesen általános ragozása volt (BÁRCZI GÉZA, A tárgyaz igeragozás használatának történetéből: MNy. 1958: 263—5). Példáink is igazolják, hogy a tendencia, amely szerint az egyenes idézettel általános, a függővel határozott ragozása alaptag áll, a XV. századtól bomlásnak indult. Az egyenes idézet alaptagjául álló igék tárgyasságának foka azonban még a XVI. században is elmarad a kötelezően tárgyat vonzó igéktől, így saját későbbi használatuktól is (E. ABAFFY ERZSÉBET, A mondást, közlést jelentő igék szerkezete a XVI. században: MNy. 1982: 155—7). Vizsgált korszakainkban a függő idézet alaptagja határozott és általános ragozása is lehet (előbbi a gyakoribb): „*meg hagyják neký hog többbe oda ne menne*” (SándK. 26); „*imezt mongauala: halakat adok teneköd*” (KazK. 73); „*paranczok teneked ... hogy ... meg alý*” (JókK. 44); „*Felelnék zent doktorok ehre : hogi három okaert*” (DebrK. 22).

Bár a legtöbbször előforduló formában, az elbeszélő múlt egyes szám harmadik személyében — utalószó nélkül — helyesírási egybeesés miatt nem állapítható meg a ragozás, a többi adatból kitűnik, hogy az egyenes idézet alaptagja többségében általános ragozása: „*Es monduala It nelegyen lakafonk*” (JókK. 121); „*Es én mondec: WRam Iften: te tudod aßt*” (HeltV. G8a).

Az ingadozás jól megfigyelhető a bibliafordítások párhuzamos szövegeiben. Az egyes fordítók általában felváltva használják a kétféle alakot, de a tendencia azt mutatja, hogy második korszakunkra nő a határozott ragozása formák aránya: „*Ιονο έμβεζν^ε fia euèn τ iuan / τ mondnac im faldoclo έμβεζ*” (MüncK. 17va; hasonlóan: Pesti 21v) ~ „*El ywee embernek ffya, ywan es eween, es azt mongyak ...*” (Jord. 386; hasonlóan: Sylvester 17a, Károlyi 11a); „*tahat mond megfozdoloc én hazába*” (MüncK. 19ra; hasonlóan: JordK. 391, Pesti 25r) ~ „*Legottañ ezt monga ...*” (Sylvester 19v; hasonlóan: Károlyi 12v).

A *mond* korábbi intranzitivitását mutathatják esetleg az első vizsgált korszakunk latin fordításaiban jelentkező — de a másodikban már nem szereplő — efféle kettősségek is: „*felelven iesus monda • az törven tvdoknak es fariseosoknak mondván Illik e zombaton vigasztania*” (DöbrK. 376); „*Annak okaert Ugý mond zent ambrus zvzeflegrevl valo kevnyveben. monduan. legen tý nektek az zvz marianak elete. mykeppen keepben meg jrt*” (CornK. 2v). Ezek a szerkezetek arról árulkodhatnak, hogy a *mond* éppen úgy megkaphatta az idézet beépítésére szolgáló *mondván*-nal való megerősítést, mint ahogy a *felel*, *kérd*-félék. (Másfelől azonban a többi ige mellett gyakran használt — és így az idézet kezdetének jelzésévé is váló — *mondván* a latinban és az azt követő magyarban analógiás alapon, szintisztán redundáns elemként is odakerülhetett a *mond* mellé.)

Ugyanaz a folyamat ismétlődik több szinten. Vizsgált korszakainkban már olyan igék is idézhetnek — kettős alaptag részeként vagy önállóan —, amelyek nem feltétlenül megnyilatkozással járó tevékenységet neveznek meg: „*Azzonképpen vigasztalya Christus Wrunc az őueit, Matth. 10: A tú főieteken valo haybáloc, Vgy mond, mind meg Bámláltattanac*” (HeltV. G3a); „*tufakottac egy maffal: Vallyon azis ninczé raytad?*” (BornÖr. 791a).

A megnyilatkozást jelölő ige azután ennek a folyamatnak az analógiájára elmaradhat azokból az idéző mondatokból is, amelyekben nem szerepel másik idéző ige. Vizsgált korszakainkban azonban még ezek az általános formák: *előáll és mond ~ mondván, ráte-kint és mond ~ mondván, jön és mond ~ mondván, megölel és mond ~ mondván, hív és mond ~ mondván, küld és mond ~ mondván* stb. A későbbiekben terjed majd el az a forma, amelyben a megnyilatkozással együtt zajló cselekvés igéjéhez (főnévéhez) önállóan is kapcsolódhat idézet, bár a jelenség már a kései ómagyarban és a középmagyarban sem példa nélküli: „*kateryna nagy ekelfen lee terdeplek Es ilyen kepen remenkewdek Oh ennekem en ydwelfgem ...*” (ÉrsK. 518); „*Azt meg lata az ő Bent Anya, Oh en áldot zent Fiam, nem czudalom hogy te neked fel indult a' te keleuened*” (BornÖr. 808a);

„Soha az en biuemben meg nem búnt a' te eiyel es nappal aitómon valo *zórgetéled*: Ely az Iftenec, Bolgály az Iftenec” (VásI. 13a). (A jelentéstömörítő idéző szerkezetéről: HADROVICS LÁSZLÓ, A funkcionális magyar mondatan alapjai. Bp., 1969. 258—61 és kk.; MOLNÁR ILONA, A *dicsekszik, hogy...* mondat típusról: Nyr. 1974: 402—4; DÖMÖTÖR ADRIENNE, A magyar nyelv egyenes idézeteinek és idéző mondat egységeinek kapcsolatáról: Nyr. 1983: 478—80. A szerkezet magyar nyelvi elterjedtségéről: az oroszsal kontrasztívan: KLAUDY KINGA, Az idéző mondat egység ígéről: Nyr. 1986: 214—22, a franciával kontrasztívan: DÁNIEL ÁGNES, Szó — szöveg — szer — szervez. A szöveg szerveződé-
sének vizsgálata. NyudÉrt. 132. sz. Bp., 1990. 72—85.)

D) Az *úgy mond* szerkezet külön figyelmet érdemel a *mond*-dal alakult idéző kifejezések sorában. Az *úgy mond* egyenes idézet idéző kifejezéseként többféle, koronként változó szerepben is feltűnik. (A függő idézésbe az *úgy mond* csak ritkán szí-
várog át az egyenes idézésből.)

Utalószónak és ígének ez az együttese vizsgált korszakainkban önállóan is idézhet. A nagy arányban szereplő általános ragozású *mond* alaptag mellett álló leggyakoribb utalószó az *úgy*; a szerkezet a korban éppen annyira kézenfekvő, mint később az *azt mondja* lesz. Amikor tehát az idézetet utalószóval is nyomatékosítani kívánják — ez gyakran fordul elő bibliai szavak, szentek, egyházi tudósok mondásainak idézésekor —, legtöbbször az *úgy mond* kerül az idéző főmondatba: „Mert *vég mond* az *zent* írás Mind az teup f mind az neki engedő f igenlő kinnal kínzatnac” (GuaryK. 24—5); „*vgy mod* a' Chrifus Iefus. Bizony bizony mondom tűnkec: Valaki az én Igémet halgattya ..., annak órec élete vagyon” (HeltV. F5b). Ez a gyakori együttállás adhat alapot arra, hogy az *úgymond*-ot hivatkozásiigének tekintse az elemző (az eredetileg utalószóból és igéből álló szerkezetet már összeforrott alakulatnak tartva: KÁROLY SÁNDOR i. m. 825). Gondolni lehetne arra is, hogy a korban az *úgy mond* ebben a szerepében esetleg a faktivitást je-
lölte (*úgy mondta* = *megmondtá*), ám ezt nehéz volna bizonyítani, annál is inkább, mivel a *megmond* is használatos.

Több tényező mutatja, hogy az idézet előtt álló *úgy mond*-ban az utalószó és az ige megindult az összeforradás útján: az utalószó elég stabilan mély hangrendű (szemben az egyenes idézésre jellemző tendenciával — l. lentebb); állítmányi rész — alanyi rész sorrendnél is együttesen szerepelnek (amely elrendezésben egyébként nem szokott utalószó állni; l. lentebb), és gyakran egybe írják őket — igaz, legalább annyiszor külön állnak, és olykor az utalószó hangrendje is, az igeforma is módosul.

Az *úgy mond* szerepelhet más igék (igenevek, főnevek) idéző erejének megerősíté-
sül is. A szerkezetek egyik részében legtöbbször az idéző főmondat végén áll, és az *(é)s* kötőszóval kapcsolódik a főmondat előző részéhez. Főként első korszakunkban gyakran áll a *szól* mellett. Ezekben a szerkezetekben a fentebb tárgyalt *mond(ván)*-ével párhuzamos a szerepe: „Ith *zol* a lelőc a testnec es *vgymond* O Naula'assagos test” (NádK. 314); „Atyám halotam hogý *zoltal* es *vgy montal*. Vram smi vagý te” (VirgK. 43).

A szerkezetek másik részében az *úgy mond* távolabbra kerül: gyakran az idézetbe (az idézet tagmondatai közé vagy egyetlen tagmondatának mondatrészei közé) ékelődik. Ez a mondatrend főként a második korszakunkra jellemző; az *úgy mond* ezekben a szer-
kezetekben bármely megnyilatkozásigéhez kapcsolódhat: „Ere az Mykola ezt felelthe, Wagýon, *wgy mond*, de ennekem nýnchen” (1586: Úsz. 83); „Igy énekel a' Bent Ezek-
hias kiraly is: I f a. 38: Wram, Ezekből, *vgy mond*, él az ember” (HeltV. G3a—b).

Az idéző mondatától távolabbra szakadt *úgy mond* az idézetből a folyó szöveg szintjére utal vissza. Vannak szövegek, például Sztárai Mihály: „Igaz papságnak tüköre”, amelyekben az egyenes idézeteket rendszeresen megszakítja — s így a többi mondatról elkülöníti — az idézetbe ékelt *úgy mond*. Hosszabban idézett szövegdarab esetén a be-

ékelés jelzi, hogy még tart az idézet. Olykor a függőből egyenesbe váltó idézetet, azaz a beszélőváltást jelzi; többször áll ebben a funkcióban például Pesti Gábor „Ezópus fabulái” című művében: „A3 eb azt mongya wala hogý ... nam ideýebe ewýs eleg eb wolt volna, de a mynt latom (*wgýmond*) femmý nem kellemetes hazon nekýl, mýg zolgalhatalak 3erettel” (F2b); „Akorõ meg hagya nekýk az annyok hogý femmýt ne felnenek mert ha (*wgýmond*) a3 wr a3 arataft baratýra halla3totta ... nem 3ýkfe3 hogý týteket innét el wigýelek” (R1b).

Az *ügymond*-nak ezekre a szerepeire azonban kevesebb példa akad. Sokszor szerepel viszont (többnyire a második korszakban) az idéző mondatáról leszakadt *ügymond* egészen rövid, akár néhány szóból álló egyenes idézetben. Úgy tűnik, egyre inkább rutinszerű közbevetésként kerül a szövegbe. Gyakran megjelenik a *mond* mellett is, sőt a *mond* + *mondván* mellett is előfordul: „Es egý kez3ýlek kýnek iob 3ýue wala *monda*, mýt felewnt [1] (*wgy mōd*) heýaba?” (PestiE. F3a); „La hogý *mond* a' ßent Mathe Euan-geliomanac hetedic reßében. Meg otalmazátoc, *vgmond*, tinnen magatokat” (SztárIlg. G5b—G6a); „*monda* azert az órdóg az azzoñiallat kepeben ... *mondvan*. Nezmeg *vgmond* engõmet hatvlis mikenen el'õl' neztel” (LobkK. 82—3).

A beékeltlen álló *ügymond*-ban az utalószó és az alaptag eredeti szerepének halványulását mutatja, hogy együttesük többnyire állandó formában és magában állva ékelődik be az idézetbe, a két szót gyakran egybe írják, a nyomtatott szövegekben a közbevetés sokszor zárójelbe kerül. Az *ügymond* szerepének, jelentésének fakulását az teszi lehetővé, hogy a kettős idéző kifejezések első — beszédítettet jelölő vagy a megnyilatkozást jellemző — szavának idéző ereje egyre inkább elegendőnek bizonyul arra, hogy önmagában, a *mond* nélkül is idézzon. Az eredetileg a kettős alaptagok részét képező *ügymond* és *mondván* idéző funkciója ebben a folyamatban átszíneződik. (Jelentésük a későbbiekben erősen módosul: az *ügymond* 'kvázi' és a *mondván* 'mert' árnyalatú jelentése a legutóbbi évtizedek fejleménye; az ÉrtSz. még nem tartja őket számon, az ÉKsz. — régebbi és újabb jelentését összevegyítve — csak az előbbit szótárazza.) Az *ügymond* második korszakunkban megfigyelt rutinszerű, a folyó szöveg szintjére visszautaló használatát a későbbiekben — elsősorban a szóbeliségben, illetve az azt imitáló irodalomban — az *azt mondja* veszi át. Ez utóbbi a vizsgált korszakainkban még csak ritkábban használt, és többnyire tartalmas idéző kifejezés. A folyamat azonban elindulhatott már akkoriban mind a *mond*, mind az *azt mondja* irányában is, párhuzamosan az *ügymond*-dal vagy önállóan: „felele kiralynac Mikheas propheta, él az Iften *vgymond* maid igazat mondóc ... él az iften *monda* ninch ezeknec vroc” (SztárIl. i4b); „felele a' ßent illyes en vagyoc *aßt monda*, menyel az vradhoz” (SztárIl. h1b).

5. Az utalószó

A) Az utalószó-használat gyakorisága növekvő tendenciát mutat; ez általában is jellemző folyamat az alárendelő összetett mondatok körében. Számottevőbb azonban a gyarapodás az egyenes idézésekben: a kései ómagyarban az egyenes idézeteknek mintegy a negyedét képviseli utalószó az idéző főmondatban (KÁROLY SÁNDOR a TNyt. 2/2. törzsanyagára vonatkozóan ennél is jóval kisebb, 14%-os arányt mutat ki: i. m. 826); második korszakunkban, a középmagyar kor első évtizedeiben az utalószós szerkezetek aránya már bő egyharmadnyi. A második korszakban a függő idézésekben is ugyanekkora az utalószós szerkezetek aránya, ez azonban alig jelez növekedést az első korszakhoz képest (amikor is a függő idézésben lényegesen elterjedtebb volt az utalószózás, mint az egyenesben). A függő idézésekben jóval gyakrabban szerepel utalószó, mint a nem idézeteket tartalmazó tartalomkifejtő alárendelő mondatkapcsolatokban. (Az első

korszakra nézve vö. HAADER LEA idézett TNyt.-fejezetével: 513, 537, 553; a második korszakból egyelőre nem állnak rendelkezésre hasonló adatok.)

Az utalószók használatát több tényező is befolyásolhatja. Utalószó főként az alanyi rész — állítmányi rész sorrendű (vagy rejtett alanyú) főmondatokba szokott kerülni (SOV, ritkán SVO), az állítmányi rész — alanyi rész elrendezésükbe jellemzően nem (VS). Az utóbbiakban a *mond* előtt olykor előfordul az *ügy* (OVS), amely tény az utalószó és az ige kapcsolatának szorosságát (az összeforrás határán állásukat) mutatja. Mivel az állítmányi rész–alanyi rész sorrend főként a folyamatos párbeszéd jellemzője, a dramatikusság szövegekben ritkábban található utalószó. Kivétel: ha a szerző a folyamatos párbeszédben is SV sorrendet tart, például a Bod-kódexbeli „Bűnök és erények vetélkedése”-ben (13—5). (Mindkét elrendezésre találhatók példák a 4. A) alfejezetben: SándK. 22, BodK. 13, SándK. 27.)

Az utalószók használatának gyakoriságára más műfaji jellegzetességek is hathatnak. Az egyenes idézések körében a magánéleti nyelvhasználatban kevésbé honos az utalószós szerkesztésmód, mint a fentebb stílushoz tartozó művekben; legsűrűbben azok a műfajok tartalmaznak utalószós egyenes idézést, amelyekre a más művekből vett hivatkozások nagy száma jellemző (agendák, posztillák, tanítások, vitairatok, elmélkedések). Egyetlen szerző művei között is nagy eltérés lehet az utalószó-használat tekintetében: Heltai Gáspár „Vigasztaló könyvecské”-jében 77%-ban, míg a „Ponciánus császár históriájá”-ban 0%-ban tartozik utalószó az egyenes idézetekhez. A függő idézésekkel kapcsolatos műfaji gyakorlat egységesebb; a levelekben és a periratokban kiemelkedően magas az utalószók aránya.

Bibliafordítások párhuzamos helyei szemléletesen mutatják, hogy a szövegalkotó nyelvérzékétől függhet, odakerül-e az idéző főmondatba az utalószó. Az egyenes idézésbeli utalószó-használat erőteljes terjedésére jellemző, hogy a bibliafordítás szószerintiségének követelménye az egyenes idézettel kapcsolatban megengedi, hogy a fordító utalószóval toldja meg az alaptagot, míg a függő idézésekben a bibliai szövegekben többnyire megmarad a latinra jellemző utalószó nélküli szerkezet. Második vizsgált korszakunkban Sylvester Jánosra jellemző leginkább, hogy utalószóval szerkeszti az egyenes idézéseket; Károlyi Gáspár többször, Pesti Gábor kevesebbszer, de szintén egyaránt élnek ezzel a megoldással. (Előzményükként a Jordánszky-kódexben fedezhető fel olykor a törekvés az egyenes idézésbeli utalószó-használatra; ez az első korszakunkban, mint szó volt róla, még kevésbé jellemző). Elsősorban a tárgyi utalószók aránya nő, így használatuk terjedése összefüggésben van az alaptag tárgyassági fokának növekedésével. A szövegpárhuzamok gyakran mutatják az utalószó nélküli, általános ragozású és az utalószós vagy utalószó nélküli határozott ragozású alaptagok váltakozását: „mezt iot Ian9 nem euen fem iuan ⁊ *mondnac* [et dicunt] / 92d999t val” (MünchK. 17rb) ~ „Mert el ywee Janos, fem eweek, fem ywek, es *azt mongyak*, ho9 erdeg va9on bennee” (JordK. 386) ~ „El iwe Ianos, ky nem e9yk fnem y9yk wala, es *azt mondak*, ho9 ewrdege va99n” (Pesti 21v) ~ „Mert eli9ue az Janos / ki fem i9ik fem i9ik / 9s *ezt mong9k* 9neki. 9rd9g va9on 9 benne” (Sylvester 17r) ~ „Mert el i9tt az (kereztel9) I9nos, f-nem e9ic, fem i9ic, es *azt mondg9c* ho9 9rd9g va9on benne” (Károlyi 11r); „Es m9d a• gol9ke99t9c Ludalkodnac vala ⁊ *mondnacuala* [et dicebant] / Nemd9 93 dauid fia 9” (MünchK. 18rb) ~ „es czodallyak vala mynd az seregh9k, es *mondnac vala*: Nem de ez ee az dauid f9ya” (JordK. 389) ~ „Ezen mynd a9 seregek el chodalko9anak, es *mondnac wala*, Nemde e9 e a9 Dauid f9ya” (Pesti 23v) ~ „Es az nipek mind elczudalko99nak / 9s *ezt mong9k vala*. Nemde ezi az Dauidnak fia” (Sylvester 18v) ~ „9s el alm9lkod9c az eg99 fokal9g, 9s *ezt mondg9ya vala*, nemde ez9 D9uidnac amaz fia” (Károlyi 12r).

Kiemelkedően magas az utalószók aránya a verses Szent Katalin-legendában (Érsekújvári Kódex 447—520). A szöveg utalószókban való tobzódására jellemző, hogy nem egyszer több utalószó is összetorlódik az alaptag előtt: „az doktor hoğ meg halla katherynaanak *ezt* ygy mondaa Leany hyzem azt gondolod hogy bolondal waygon dolgođ” (487); „magat rayok haragwta de ynkab felefeghere kynek mondwan Es *ez zerrel* ygy bezelwen Azzony Iambor thees myt zolaz” (512).

B) Az idézésekre jellemző utalószók között az egyenes idézésben az *így* ~ *úgy* a leggyakoribb, nagyrészt — de nem kizárólag — az önállóan álló *úgy mond* sűrű használata miatt. Terjed az *ezt* ~ *azt*; sokszor használatos az *e(zen)képpen* és az *imezt*. A függő idézésben az *azt* ~ *ezt* és a beszédettet jelentő alaptagok különböző határozói vonzatainak megfelelő utalószók a leggyakoribbak.

Ritkaság, hogy a szövegalkotó tudatosan kiaknázza az egyes idézetfajtákra jellemző utalószós szerkezetek különbségét. „Az apostolok vetélkedése”-ben (Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 35—9) az egyenes idézetek majdnem teljes következetességgel vagy utalószó nélkül, vagy *úgy* utalószóval állnak — a párbeszéd szereplőinek aktuális megszólalásai az előbbi, a korábban mondott vagy leírt megnyilatkozások az utóbbi módon —, míg a párbeszéd szereplőinek szavait függő idézetként felelevenítő szerkezetek az *azt* utalószót tartalmazzák: „Mynt abraham ky *vgh* mond vala: hogh meryek en zolgalnom az vr ystennek” (35); „Monda zent yanos ewangelista: ... en zwz vagođ” (36); „Ianos te *azth* mondod hogh zwz vagh” (38).

A verses „Szent Katalin-legendá”-ban (Érsekújvári Kódex 477—520) nemcsak nagy számban, hanem kiemelkedően sokféle formában szerepelnek utalószók; a szövegben gyakori idéző főmondatok változatosságához nagyban hozzájárul a korban meglepően színes utalószókészlet. A következő formák váltakoznak benne: *ezt* ~ *imezt* ~ *azt*; *így(en)* ~ *imígy(en)* ~ *úgy*; *ily(en)* *szerrel* ~ *ilyen szerrel* ~ *eszerrel*; *ilyenképpen* ~ *ezképpen*; *ily*; *ez*.

C) Az utalószó hangrendje a vizsgált korokban még nem jellemzi markánsan az idézés típusait. (Ismeretes, hogy a későbbiekben az egyenes idézésben a magas, a függőben a mély hangrendű utalószó lesz általános.) Az arányokból és elmozdulásaikból az állapítható meg, hogy a függő idézésekben ezen a téren is kiforrottabbak az utalószóhasználati szokások, mint az egyenesben. Míg az egyenes idézésekben az elsőként vizsgált korszakban alig valamivel több a magas, mint a mély hangrendű utalószó, és a magas utalószók aránya csak a második korszakban nő meg, a függő idézésekben már az első korszakban jelentős számbeli fölényben vannak — és a második korszakra is maradnak — a mély hangrendű utalószók.

Az utalószó hangrendjének kiválasztása lehet esetleges, múlhat egyéni ízlésen, nyelvjáráson, fogalmazási szokásokon. Akár ugyanazon a párbeszédén belül is váltakozhatnak a magas és mély hangrendű formák. A „Bűnök és erények vetélkedése”-ben (Bod-kódex 13—5) a megszólaláspáronként legalább egyszer kitett *ezt* ~ *azt* utalószóknak csak valamivel több, mint a fele magas hangrendű. A mély változat a szöveg különböző pontjain elszórva áll; úgy tűnik, a scriptor csak színesíteni akarta a nagy számú ismétlődő szerkezetet.

Az *úgy mond* fordulatban már a felbukkanásától kezdve stabilnak látszik a veláris változat, mégis akad egy-egy adat, amelyben a szövegalkotó az *így*-et választja: „Kírol *ígmönd* zent Bernard doctor / Tudom hoğ az en erđomom nem eleg ennekom” (NádK. 57); „*így mond* uala: Ez zep tizta teztan” (SándK. 2r).

Vannak kódexek — a Guary-, a Nádor-, a Winkler-, az Érsekújvári és a Debreceni Kódex —, amelyek valószínűleg nyelvjárási okokból szívesen élnek a palatális hangrendű változatokkal (HAADER LEA, „*eez myt mondaaz myes twgyok*”: NévtÉrt. 15. 1993: 136). A „Szent Katalin-legendá” utalószóinak fentebbi felsorolása mutatja, hogy az Érsekújvári

Kódex ezen szövegében a számos magas hangrendű forma mellett mindössze kétféle veláris formát találunk. Ezek is igen ritkán és mindannyiszor speciális funkcióban tűnnek föl: az *úgy* a tekintélyektől idézett szavakat bevezető *úgy mond* szerkezetben, az *azt* függő idézet alaptagja előtt. A bibliafordításának egyenes idézeteibe gyakran utalószót illesztő Sylvester János a palatális változatot használja, az olykor hasonló megoldással élő Jordánszky-kódexben, Pesti- és Károlyi-bibliában változó a hangrend.

Olykor különböző funkcióban mutatkoznak a magas és mély hangrendű formák, függetlenül az idézet fajtájától. A peres ügyek jegyzőkönyveinek műfaji velejárója, hogy a megszólalásokat utalószóval nyomatékosítják. A XVI. századi perszövegek egy részében — elsősorban a szalonaki uradalomban lejegyzett iratokban — megfigyelhető, hogy a tárgyalás során a jelen helyen és időben elhangzó mondatokra rendszeresen palatális utalószó mutat, függetlenül attól, hogy az idézet egyenes (kapcsolt egyenes) vagy függő. A tényállás felidézésekor a múlt helyen és időben elhangzott mondatokat tartalmazó különböző fajtájú idézésekben döntő többséggel veláris utalószó szerepel; főleg egyenes (és kapcsolt egyenes) idézésekben azonban feltűnik a palatális változat. A vizsgált szerkezetekben két szabálykezdemény küzdelmének lehetünk tanúi, melyek közül korszakainkban még egyik sem működik következetesen. Egyrészt: magas hangrendű forma mutat a helyben és időben közelebbire, mély a távolabbira; másrészt: magas hangrendű forma mutat a szövegen kívülre (a másik szövegsíkból átemelt egyenes és kapcsolt egyenes idézetre, amely az előtte álló kötőszó ellenére lényegileg szintén egyenes idézet), mély a szövegen belülre (a folyó szöveg mondatává alakított függő idézetre).

D) Az utalószó helye általában az alaptag előtt van, a szerkezetek kisebb részében azonban az idéző főmondat alaptagot követő részében áll. A mai nyelvben (a legbiztosabban az elől álló kijelentő, állító főmondatban) akkor kerül hátra és válik hangsúlytalanná az utalószó, ha az idézet a mondatban témaként szerepel; ha az idézet réma, ami a gyakoribb, az utalószó elől áll és hangsúlyos. (KIEFER FERENC, *Some semantic aspects of Indirect speech*. In: *Direkt and Indirect Speech*. Ed. FLORIAN COULMAS. Berlin — New York — Amsterdam, 1986. 207—8.) Vizsgált korszakainkban a szerkezetek szórendi felépítése ebben a tekintetben még nem olyan egyértelműen szabályozott, hogy a téma–réma tagolódást kifejezze; az idézet rémaként áll akkor is, ha az utalószó hátra kerül. Néha azonban fokozottabb figyelemfelkeltő szerepe lehet a szokatlanabb szórendű utalószós szerkezetnek: „Attyam ... hallak tegedett zolnő ... *monduan azt* | kő vagy te” (JókK 45); „ergalmazofyam *mongvad* akar chak *azth*, hogh halyak meegh the veleed” (WinkIK. 91).

6. Át- és kitekintés

Az alábbiakban a könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatos formában következik a korabeli idéző főmondatok jellemzésének összefoglalása, amelyet a mai nyelvállapotra vonatkozó megállapítások egészítenek ki. Ez utóbbiak inkább a tájékozódást megkönnyítendő, semmint a közvetlen összevetés szándékával kerültek ide, hiszen a vizsgált korszakok óta eltelt négy évszázad alatt még jelentős változások történtek az idézések szerkezetében, használatában, és a mikrodiachrónia vizsgálati módszere azt követeli, hogy a kései ómagyar és a korai középmagyar korszak nyelvállapotának, folyamatainak feltérképezése a középmagyar korszak további részének elemzésével folytatódjon; vö. KÁROLY SÁNDOR, *Hozzászólás a „Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz*. In: *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai*. Szerk. IMRE SAMU, SZATHMÁRI ISTVÁN, SZÜTS LÁSZLÓ. NytudÉrt. 104. sz. Bp., 1980. 48—50.

Szempont	Korabeli egyenes	Főbb változás a korban	Korabeli függő	Főbb változás a korban	Mai egyenes	Mai függő
nincs főmondat	ritka	a drámákban gyakori lesz	nincs ilyen	—	gyakori	ritka (leszakadt mellékmondat)
a főmondat helye	kevés kivétellel elől	lassan terjed a beékelés	kevés kivétellel elől	—	elől, hátul, beékelve ⁹	kevés kivétellel elől
a főmondat szórendje	SV, VS	lassan fogy a VS	SV	—	elől: S(O)V hátul, beékelve: VS ¹⁰	S(O)V ¹⁰
írásbeli jelölés	scriptor-, ill. nyelvemlékfüggő	nyomtatásban írásjel + nagybetű	scriptor-, ill. nyelvemlékfüggő	nyomtatásban vessző + kis betű	speciális írásjelek ¹¹ + nagybetű	vessző + kisbetű
az alaptag	a <i>mond</i> dominál; kettős alaptagok	lassan terjednek más igék is ¹²	más igék is; nincs kettős alaptag	többféle ige	bármely ige (szervetlen viszonyban)	bármely ige (?) (szervetlen viszonyban)
az alaptag ragozása	többször általános, mint határozott	terjed a határozott	többször határozott, mint általános	—	jellemzően határozott	jellemzően határozott
az utalószó	feltűnő kisebbségből indul	erősen terjed	kisebbségben van	terjed	elől álló főmondatban gyakori	elől álló főmondatban gyakori
az utalószó hangrendje	magas és mély	terjed a magas	többnyire mély, de magas is van	—	jellemzően magas	jellemzően mély
az utalószó helye	általában az alaptag előtt	—	általában az alaptag előtt	—	hírértékviszonyokat mutathat	hírértékviszonyokat mutathat

DÖMÖTÖR ADRIENNE

⁹ Jelentéssűrítő szervetlen viszonyban a főmondat leggyakrabban hátul, esetleg az idézet tagmondatai közé ékelten áll.

¹⁰ A neutrális és leggyakoribb elrendezést tekintve. A szerkezetben az (O) a kitehető utalószó.

¹¹ Az írásjelezés a főmondat és az idézet sorrendjétől függ, valamint attól, hogy az idézet a mű szereplőjének aktuális megszólalása-e, vagy korábban mondottak, leírtak elismétlése. Az előbbi esetben a gondolatjel a tipikus (akkor is, ha folyamatos, főmondatok nélküli párbeszédről van szó), az utóbbi esetben pedig kettőspont és idézőjel használatos. (A szabályokról részletesen: AkH. 104—6.)

¹² Az egyszerűség kedvéért itt csak a leggyakoribb idéző szófajt, az igét említem.

Tendencies in the development of main clauses of reported speech in Late Old Hungarian and Early Middle Hungarian

In this paper, the author investigates the reporting main clauses of direct and indirect speech of Hungarian in two periods of its history. She presents the linguistic forms and grammatical rules (or rule-like tendencies) that took part in conveying the content of a quotation, she surveys the obligatory and the optional elements making up the structures, as well as the inferences that can be drawn from the changes that occurred in the two periods. With respect to direct speech, she touches upon issues related to genre, text formation, and reception. Rather than presenting a comprehensive description, she concentrates on phenomena that have not been analysed so far or have been dealt with only sporadically. These are: the presence or lack of a reporting main clause, its language (Latin or Hungarian), its position and word order; the marking of quotes in writing; the dominance of *mond* 'say' as a quoting verb, the issue of double quoting verbs, the strengthening of transitivity, and use of the *úgy mond* 'so says' structure; as well as the frequency, the typical forms, the vowel quality and position of phoric (i.e., anaphoric or cataphoric) pronouns. The paper concludes with a summary which is supplemented by a brief survey of the direct and indirect speech forms of contemporary Hungarian.

ADRIENNE DÓMÓTÖR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Lube. Egy stájerországi kun telepés nevéhez.* Egy 1300. augusztus 4-én kelt német nyelvű oklevél szerint „*Lube* regedei kún és neje Berta lутtenbergi szöllejuket Styriában admonti benzés apát Engelbertnek 20 márka fillérért eladja” (GYÁRFÁS 2: 462). Miként került egy kun Stájerországba, s valóban kun volt-e az említett *Lube*?

1. Köztudomású, hogy a kun könnyűlovasságot Árpád-házi királyaink előszeretettel fogták hadra. Bizonyára jeleskedtek IV. Béla Ausztria és Stájerország elleni harcaiban is az 1250-es években. Így történhetett meg, hogy Stájerországban, az 1252-től 1260-ig tartó rövid magyar uralom alatt, kunok is kaptak hadi szolgálataikért birtokot, amelyet — mint láttuk — hosszabb ideig megtartottak, sőt maguknak stájer feleséget választva a tartományban végleg letelepedtek (PÁLÓCZI 59).

2. *Lube* kun mivolta nem lehet kétséges, hiszen az oklevél elején ez áll: „*Lube der Volbe von Rakerspurch*”, azaz *Lube*, a *kun*, Radkersburgból. A továbbiakban még kétszer említik, mindig a *Lube* név nélkül: „*der voergenant Valbe*” ('a fentnevezett *kun*'), illetve „*des Valben*” ('a kunnak a ...'). Azt is jól tudjuk, hogy a különböző keleti és nyugati források kunjainkat a régi korokban 8-féle néven említették. E népnevek, egy kivétellel, valamilyen szint jelentő melléknévből származnak. Közéjük tartozik a német forrásokban felbukkanó *valwen*, *valewen* népnév, amelynek *Volbe* ~ *Valbe* változatát találjuk az idézett oklevélben. Az itt említett nevek lényegében a mai *falb* 'fakó' szóval vannak összefüggésben, s így ugyanazt jelentik, mint az orosz *polovec*, amely a *polovj* 'fakó, szalmasárga, halványsárga' jelentésű melléknévből származik (NÉMETH 174).

* „A Jászkunság kutatása 2000.” című tudományos konferencián (Kiskunfélegyháza, 2000. szeptember 21–22.) elhangzott előadás kibővített és átdolgozott szövege.

3. A kun *Lube*, természetesen, minden további nélkül viselhetett nem kun eredetű nevet is. A XIII—XIV. századi magyar oklevelekből jó néhány példát hozhatunk fel arra, hogy kunok magyar keresztnéveket viseltek, pl. 1281: Ertug fia *Miklós* (GYÁRFÁS 2: 351), 1290: Édua bátyja *Miklós* (uo. 2: 376), 1292: Beler fia *Petrus* (uo. 2: 459), 1353: Karla fia *István* (uo. 3: 487) stb. Jeles turkológus elődeim figyelmét hogy, hogy nem, elkerülte a 2. kötet legutolsó oklevelében szereplő *Lube* név, amely egyébként a névmutatóban szintén megtalálható (GYÁRFÁS 2: 462, 476).

4. Tudomásom szerint e személynevet eddig senki sem próbálta kun, azaz török nyelvi alapon értelmezni, pedig a megfajtság már első ránézésre kézenfekvőnek tűnik. A török hangtan egyik alaptétele szerint eredeti török szó elején nem állhat sem *l*, sem *r* hang. Idegen szavak átvételekor a szavak elejére egy protetikussá magánhangzót szoktak illeszteni úgy, amint azt a *rus* > *urus* 'orosz' szó példáján láthatjuk. A *Lube* név esetében azonban azt kell feltételeznünk, hogy egy szóeleji hangsúlytalan rövid magánhangzó, történetesen éppen az *u*, eltűnt a név elejéről. Számolnunk kell természetesen az idegen ajkú oklevélíró félrehallásával, illetve tévesztésével is. Ha az elhagyott magánhangzót visszaállítjuk, akkor az **Ulu*be névalakot kapjuk. A magánhangzó-harmónia következetes érvényesülése miatt a törökben nincsenek eredendően vegyes hangrendű szavak. Összetétel útján azonban keletkezhetnek. Tehát az **Ulu*be összetett név, amely az **ulu* és **be* elemekből áll, jelentése pedig feltehetően 'Nagy-úr, Nagy-fejedelem'.

A feltételezett összetevők kimutathatók a korabeli és későbbi török nyelvekből. A XIII—XIV. sz.-i kunban szinte teljesen egyező formában találhatók meg: *ulu* [vlu, olu, oulu, ulu, vlu] 'gross' | 'magnus' (CC.) és *bej* ~ *bij*(?) [bey] 'Adliger' | 'baronus' (CC.). Hasonló közszoji jelzős összetételek is vannak, pl. *ulu ata* 'Grossvater', *ulu papaz* 'Hohepriester' (CC.).

A XIII—XV. sz.-i mameluk-kipcsak nyelvemlékek a következő alakváltozatokat őrizték meg: *ulu* 'gross', *bā* (!) ~ *bāi* = *bāg* ~ *bāk* 'Fürst, Emir' (HOUTSMA); *ulu* 'bol'soj, velikij, staršij, vzroslyj', *bi* 'bek' [úr, fejedelem] (Tuhfa); *ulu* 'nagy' | 'gross', *biy* 'fejedelem' | 'Fürst' (Al-Qawānīn). Ugyanezeket az adatokat látjuk a XVI. sz.-i örmény-kipcsakban: *ulu* 'grand', *bey* ~ *biy* 'seigneur, prince, roi, maître' (DENY); *ulu* 'big, great', *bij* 'prince, nobleman' (VÁSÁRY).

E szavak a mai török nyelvekben és nyelvjáráásokban szinte változatlan alakban és jelentésben élnek, pl. altái török, kazak, kirgiz, krími tatár, törökországi török, azeri *ulu* 'gross, erhaben' (RADL. 1: 1692); oszmán-török *bāi* [= *bey*] 'Fürst, Ehrentitel' (RADL. 4: 1568), tatár, karaim, kazak *bī* [= *biy*] 'Fürst, König, Herr' (RADL. 4: 1737), altái *pī* 'Herr, Beamte' (RADL. 4: 1324). RADLOVnál az idézett helyeken a kérdéses névvel azonos típusba tartozó közszoji összetételeket is találunk. Az altái törökben például van *ulu pī* [= nagy úr] 'der Kaiser' és *ulu aba* [= nagy-apa] 'der Grossvater'.

A felsorolt adatok alapján körvonalazható az **Ulu-be* személynév összetevőinek a jelentése. Az *ulu* szónak SEVORTJAN török etimológiai szótárában, az *uld'* címszó alatt összefoglalva, több olyan jelentését találjuk, amelynek alapján kiválóan megfelel személynévnek. Így például különböző török nyelvekben az *ulī* ~ *ulu* jelentése lehet: 'nagy (átvitt értelemben is!)', testes, öreg (öregebb), idős (idősebb), erős, egészséges' stb. (SEVORTJAN 593). A feltételezett **be* komponens pedig, amint láttuk, minden bizonnyal összefügg a török *bāy* ~ *biy* szóval, amely a török férfinevek rendkívül kedvelt, hajdan méltóságot kifejező, (másodlagos) eleme. Méltóságnévként a jelentése 'uralkodó, fejedelem, hivatalnok', másodlagos névkomponensként pedig 'úr, nemes ember, gazda'. Talán erre példa a mameluk-kipcsak, 1298, 1320: *Aqča-be* [= (Ezüst)Pénz-úr / Fehér(es) úr] (Dawād. 7, 110, ZETTERST. 143), a XIII. századi szeldzsuk *Altun-be* ~ *Altun-bey* [Arany(os)-úr] (Ibn Bībī 3: 308, 4: 125, 212) és végül a XIX. századi kazak *Köklü-be* [?] (AOP. 34), *Köšu-be* [?] (AOP. 38) személynevek *-be* eleme.

„Egy adat nem adat!” — ekképp figyelmeztet minden etimológust a régi szólás. Valóban. Névmagyarázatunk hitelét nagymértékben növelhetnénk, ha ki tudnánk mutatni a még csak feltételezett **Ulu-be* személynevet hiteles rokon nyelvi forrásokból. Sokszor azonban be kell érünk az

azonos idnítékkal adott azonos vagy hasonló jelentésű személynévek bizonyító erejével. Ilyen példaként mindenekelőtt a szerkesztés alatt álló, közel ötvenezer török személynévi adatot tartalmazó „Onomasticon Turcicum” számítógépen lévő adatbázisához fordulhatunk.

Mielőtt a talált névadatokat áttekintenénk, megjegyzem, hogy az *ulu* szó egyes régi és mai török nyelvjárásokban az archaikusabb *uluγ* formában maradt fenn. Ugyanezt mondhatjuk el a régi török *bäg* szóval kapcsolatban is. Egyes nyelvjárásokban a -g átváltozott -y-re, míg másokban egyszerűen eltűnt, vagy másodlagosan -k-ra változott. Tehát a kérdéses kun név ótörök megfelelője **Uluγ-bäg* lehet.

Nevünk legkorábbi alakváltozatára KARA GYÖRGY professzor volt szíves figyelmemet felhívni, amiért ez úton is köszönetemet fejezem ki. E szerint a török nyelv máig ismertté vált legrégibb (a IV. és V. század fordulójára keltezhető) kifejezése egy titulus: (*h*)*uluγ bägräk*. A kínai források szerint e címet a *kao-kiü*, azaz a 'magas taligás' nép fejedelme, *A-fu-či-lo* viselte. Ugyanott megjegyzik, hogy a *kao-kiü* nyelv némiképp a *hiung-nura* hasonlít, majd megállapítják, hogy ez a cím a Wei-dinasztia, azaz a tabgacsok nyelvén nem más, mint 'nagy császár' (*ta t'ien-či* 'Nagy Ég-fia'). LIGETI szerint lehetséges, hogy a tabgacsok egyik ága jelentős török komponenst képviselt, ám az továbbra is kérdés, hogy az egyébként azonosíthatatlan *kao-kiü* nyelvnek van-e köze a tabgacsokhoz (LIGETI 430–1). — A méltóságnév *huluγ* eleme a fentebb ismertetett *uluγ* 'nagy, öreg stb.' kínai átírásban jelentkező változata, a *bägräk* pedig a már szintén ismert *bäg* méltóságnévnek egy -*räk* képzővel ellátott alakja. E képző a későbbi török nyelvekben a középfok jele (LIGETI i. m. 431).

Az „Onomasticon Turcicum”-ból idézhető analógiák csaknem ezer esztendővel későbbiek, mégis szabályos megfelelései a feltételezett ótörök **Uluγ-bäg* személynévnek, s a szintén kikövetkeztetett XIV. századi kun **Ulu-be* személynévnek: oszmán-török, XIV. sz.: *Ulu-bey* [Nagy-úr] (UZUNÇAR., 27), XVI. sz.: *Ulu-bey* (ONGAN, Ank. II.); csagatáj, 1434/35, 1449: *Uluγ-beg* [Nagy-úr] (Ibn Taghrīb. 6: 837; MIT. 1: 530, 2: 108, 356), XVI. sz.: *Uluγ-bek* [Nagy-úr] (IVANOV 127, 159, 317), *Uluγ-bek(-tarxan)* [Nagy-úr-tárkány] (IVANOV 316).

Az *ulu ~ uluγ* mellett egyéb (másodlagos) komponensek is előfordulhatnak. Pl.: horezmi török, 1229: *Uluγ-xan* [Nagy-kán] (Nasawī 190); özbeg: *Uluγ-mirza* [Nagy-nemesúr] (MIT. 2: 9, 91); oszmán-török, 1583: *Ulu-qatun* [Nagy-(fejedelem)asszony] (ONGAN, Ank. 1: 178); baskír, 1735: *Ulu-bay* [Nagy-úr] (VEL-ZERN. 24).

Az idézett oklevélben fennmaradt *Lube* név tehát egy kun ember kun eredetű személynéve, amelynek, véleményem szerint, **Ulu-be ~ *Ulu-bey* volt az eredeti formája. Jelentése pedig 'Nagy-úr; Nagy-(Idősebb)-fejedelem; Erős-(Egészséges)-úr' lehetett. Ezt a feltevést számos török személynévi párhuzam igazolja.

5. F o r r á s o k : Al-Qawānīn = TELEGI, S., Eine Türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhdt.: KCSA I. Ergänzungsband, 3. Heft. Budapest—Leipzig, 1937. 282—326. — AOP. = Kirgizskoe hozajstvo v Akmolinskoj oblasti. Tom III. Petropavlovskij uezd. Spb. 1910. — CC. = GRÖNBECH, K., Kommanischer Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen, 1942. — Dawād. = ROEMER, H. R. (Hrsg.), Die Chronik des Ibn ad-Dawādārī. Neunter Teil. Der Bericht über den Sultan al-Malik an-Nāsir Muhammad Ibn Qalā'un. Kairo, Deutsches Arch. Inst., 1960. — DENY = DENY, J., L'arméno-coman et les „Ephémérides” de Kamieniec (1604—1613). Wiesbaden, 1957. — GYÁRFÁS = GYÁRFÁS ISTVÁN, A jász-kunok története I—IV. Kecskemét—Bp., 1870—1885. — HOUTSMA = Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der leidener Handschrift herausgegeben und erläutert von M. TH. HOUTSMA. Leiden, 1894. — Ibn Bibī = HOUTSMA, M. TH., Histoire des Seldjucides d'Asie Mineure. In: HOUTSMA, M. TH. (Ed.), Recueil des textes relatifs à l'histoire des Seldjucides. Tome III—IV. Leiden, 1902. — Ibn Taghrīb. = Abu l-Mahasin ibn Taghrī Birdī's Annals entitled An-Nujūm az-Zahira fī Mulūk Misr wa 'l-Kahira. Ed. by W. POPPER. Berkeley, California, 1909—36. (University of California Publications in Semitic Philology). — IVANOV = IVANOV, P. P., Hozajstvo Džubarskih šejhov. K istorii feo-

dal'nogo zemlevladienija v Srednej Azii v XVI—XVII. vv. Moskva—Leningrad, 1954. — LIGETI = LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. — MIT. = Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Tom I. VII—XV vv. arabskie i persidskie istočniki. Ed. S. L. VOLIN, I—II. Moskva—Leningrad, 1938—1939. — Nasawī = Historire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti, prince du Kharezm. Par Mohammed an-Nasawi. Texte arabe et trad. franç. par O. HOUDAS. Paris, 1891. (Publications de l'École des Langues Orientales Vivantes, Sér. III, Tome 9.). — NÉMETH = NÉMETH GYULA, A kunok neve és eredete: Századok 1942: 174. — ONGAN, Ank. I = ONGAN, HALIT, Ankara'nın I Numaralı Şer'iye Sicili 1583—1584. Ankara, 1958. — ONGAN, Ank. II = ONGAN, HALIT, Ankara'nın Iki Numaralı Şer'iye Sicili 1588—1590. Ankara, 1974. — Onomasticon Turcicum = Onomasticon Turcicum. Turcic Personal Names from LÁSZLÓ RÁSONYI's Collection. Edited by IMRE BASKI. (Szerkesztés alatt.) — PÁLÓCZI = PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS, Besenyők, kunok, jászok. Bp., 1989. — RADL. = RADLOFF, W., Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. I—IV. Spb., 1893—1911. — SEVORTJAN = SEVORTJAN, É. V., Étimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov (Obščetjurkskie osnovy na glasnye). Moskva, 1974. — Tuhfa = FAZYLOV, É. I. — ZJAEVA, M. T., Izskannyj dar tjurkskomu jazyku. Taškent, 1978. — UZUNÇAR., Anad. = Uzunçarşılıoğlu, I. H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karkoyunlu Devletleri. Ankara 1937. — VÁSÁRY = VÁSÁRY, S., Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle: AOH. 1969: 139—89. — VEL.-ZERN. = VEL'JAMINOV-ZERNOV, V. V., Istočniki dlja izučenija tarhanstva, jalovannago baškiram russkimi gosudarami. Spb., 1864. 1—48. (Priloženie k IV-omu tomu Zap. Imp. Ak. Nauk, No. 6.) — ZETTERST. = Beiträge zur Geschichte der Mamluken-sultane in den Jahren 690—741 der Hġra. Nach arabischen Handschriften hrsg. v. K. V. ZETTERSTĚEN. Leiden, 1919.

BASKI IMRE

Két szólásmagyarázat. 1. *Mikor láttál még vadalmáról sárga édesalmát szedni?* — Így fejezik ki Szatmárban, amit a közhelyek világában úgy szoktak megfogalmazni, hogy senki se múlhatja felül önmagát, illetve hogy amiképp a természetben a növények (fák, fűvek, bokrok és virágok) is csak önmagukat adhatják, az emberek többsége is úgy van vele, hogy sohasem lépi át azt a határt, amit a természetes hovatartozás (születés, származás, család), az egyéb adottságok és körülmények (lakóhely, hagyományok, szokás stb.) jelölnek ki. Legtöbbször oktató és nevelő szándékkal említik, de lehet neheztelés, sőt megrovás kifejezése is, ha többet, jobbat vártak valakitől, mint amire józan megítélés szerint számítani lehetett. (Adatközlő: Felleg Károly 55 éves gazdálkodó, Tiszabecs.) Nyilvánvaló, hogy a mondásba sűrített bölcsesség igen régi. Erre utal többek közt az, hogy a hegyi beszédben Krisztus is így teszi fel a kérdést: „Vajon a tövisről szednek-é szőlőt, vagy a bojtortjánról fűgét?” Majd így folytatja: „Ekképpen minden jó fa jó gyümölcsöt terem; a romlott fa pedig rossz gyümölcsöt terem. / Nem teremhet jó fa rossz gyümölcsöt; romlott fa sem teremhet jó gyümölcsöt.” (Máté evangéliuma 7. rész 16—18. vers.)

2. *Ha van szalma a faludban, ne menj a szomszédba szénáért.* — Ez a szólás azokat az időket idézi, amikor még minden falu a maga életét élte, az otthon, a családi tűzhely volt a minden, és kimondhatatlan gyönyörűség és büszkeség töltötte el a szíveket, ha a maguk falujára gondoltak, vagy arról volt szó. Amikor még nem vágtak neki a világnak, hogy jobb megélhetéshez jussanak. A tökéletes lokálpatriotizmus hangja szóal meg a szólásban, mely arra tanít, hogy saját falunkban a kevesebb is jobb, mint másutt a több. (Adatközlő: Felleg Károly 55 éves gazdálkodó, Tiszabecs.)

KÁVÁSSY SÁNDOR

Szemöldök. A TESz. és az EWUng. szerint e szó belső szóalkotással keletkezett, de ennek módja tisztázatlan. Lehetséges, hogy a *szem* alapszóhoz járult a *-dök* főnévképző (vö. *ajándék* < **ajándok*), s az *-l* denominális igeképző (TESz.); az EWUng. pedig azt írja, hogy az *l* eredete és funkciója nem világos. Azt, hogy a szó összetétel, s utótagja a finnugor, esetleg török eredetű *öldök*, a TESz. kevésbé tartja valószínűnek, az EWUng. pedig meg sem említi. A szó etimológiájával kapcsolatban előljáróban két dologra térnék ki. Először: a *szem* szóból képzett lényeges(ebb)en eltérő jelentésű szavak a szemmel általában alaki hasonlóságon alapuló metaforikus, illetve szinekdoché-típusú kapcsolatban vannak (pl. *szemölcs*, ill. *személy*). A szemöldök viszont alakilag nem hasonló a szemhez, s azzal szinekdoché-típusú kapcsolata sincs. Másodszor: a szem részei, illetve a testnek a szemhez tartozó részei a magyarban (is) összetett szavak vagy szerkezetek: *szemfény*, *szeme fénye*, *szemhéj*, *szeme héja*, *szemszőr* 'szempilla', *szempilla*, *szembogár* stb. Ezek a XVI. századból vagy későbből adathozhatóak (l. NySz.; TESz.). A *szemöldök* első írásbeli előfordulása a SchlSzf.-ből való: 1405 k.: „[up[er]ciliū *zemeldek*” (TESz.; Gl.).

Szerintem a szó ősmagyar vagy korai ómagyar kori, s föl lehet tenni, hogy a *szem* és az *öl* szó összetétele, amelyhez még a *-d* + *-k* kicsinyítő képzők, illetve egy *-dök* ~ *-dök* képzőbokr járult. Nem valószínű, de teljesen az sem zárható ki, hogy ezeket a toldalékokat korábban talán még az *öl* vette fel. Az *öl* (egyik) fő jelentése 'az ember combja, hasa, illetőleg melle és behajlított karjai által alkotott homorulat' (TESz.; ÉrtSz.). A szemöldök alakja pedig homorú. Ezért gondolom, hogy a szem fölött lévő homorú, ív alakú szemöldököt elnevezhették a *szem* és az *öl* szó összetételével, amelyet még kicsinyítő képzőkkel, képzővel láttak el. Arra, hogy az elnevezés alapja lehet a szemöldök íves formája, a finn *silmäkaari*-t (szó szerint: szemív) hozom példának, amelynek a jelentését a finn értelmező szótár a hasonló jelentésű *kulmakaari* alatt így adja meg: „az ember és a majom szeme fölött lévő ív alakú csontkidudorodás; gyakran a szemöldökről is [mondják]” (saját fordításom; Nykysuomen sanakirja. Porvoo—Helsinki, 1966.). Balassi Bálintnak pedig két versében is metaforikus szókép alapja a szemöldök ív alakú formája: „Amhol szép Júlia, anyám helytartója | ez föld kerekiségében, | Szemében nyilamot, *horgas kézjámat* | adtam *szemüldékében*” (Ez világgal bíró, felséges Cupidó...), illetve a törökből fordított „Ismét felvetette *szemöldök ijébe* | szép szemének idegét” kezdetű vers. Ehhez vö. még a 46. sort az 1577-ben latinból fordított-át-dolgozott „Eurialusnak és Lucretiának szép históriájá”-ból: „Szemöldöke néki [Lucretiának] *kézív módra hajlott, szeme fekete vala*”.

A *szemöldök* -*dök* képzőjére, amely *-d* + *-k* kicsinyítő képzőkből alakult képzőbokr, lásd *vakondok* szavunkat, amelyben az *-n* + *-d* + *-k* kicsinyítő képzőbokr járult a szótőhöz. Ezt a szót a BesztSzf.-ből, 1395 k.-tól tudjuk adatolni (vö. TESz.; Gl.). — Megjegyzem, hogy amint utólag látom, a fenti etimológiai ötlet lényegében már a CzF.-ben is megtalálható, noha nyilvánvalóan téves megállapításokkal is keverve: „SZEMÖLDÖK... Ivet képező szörzet a szem fölött... Vagy öszvetett szó, melynek első alkatrésze *szém*, második *öldök*, ennek gyökere pedig a kerekhajlást jelentő *öl* (sinus, ulna), melyből *ölel* származott; az *öl* gyökből lett az elavult ige *öld*, azaz *ölel*, *kerít*, *körülfog*, s ebből *öldék*, *öldök*; vagy pedig maga az egész *-dök* képző tekinthető összetettnek. Mindenik esetben jelentése: ami a szemet mintegy *öleli*... A szemnek, illetőleg a testnek több részeit szintén ily öszvetett szók jelelik, u. m. *szemhéj*, *szempilla*, *szemszőr*, *szemgolyó*, *agyvelő*, *szájpadrás*, *orrcezimpa*, *lábfej*, *lábikra* stb.”.

A. MOLNÁR FERENC

NYELVMŰVELÉS

Orvosok és természettudósok szerepe a nyelvművelésben a XVIII. századi Magyarországon

A történelem során időről időre visszatérő jelenség volt az új szellemi áramlatok, a társadalmi változások igényével fellépő mozgalmak összekapcsolódása az anyanyelvűség kérdésével. Nem volt ez másként a felvilágosodás századában sem, amikor a célkitűzések egyik sarkalatos pontja a tudományok anyanyelven történő művelése, terjesztése volt. Ez maga után vonta azt a természetes igényt, hogy a nyelvet alkalmassá kell tenni erre, minden szakmának létre kell hoznia az anyanyelvű szakszókincset. Ebben a nehéz folyamatban a nyelvet hivatásként művelő írók, költők lelkesen együttműködtek a különféle tudományterületek kutatóival.

A tudományos irodalom nyelve még a század utolsó harmadában is vegyes, főként latin és német, de örvendtes a magyar nyelven kiadott munkák számának emelkedése is. A legtöbb anyanyelvű munka a mezőgazdaság és az orvostudomány, egészségügyi felvilágosítás témakörökben jelent meg. Ez a tendencia megegyezett a felvilágosodott uralkodók által is szentesített célkitűzéssel, hogy az alapvető, mindennapi életviteléhez szükséges tudáshoz mindenkinek joga van, mégpedig az anyanyelvén. A közhasznú ismeretek egyik legfontosabbikjaként az egészségügyi felvilágosítást jelölték meg. Már a század negyvenes éveitől kezdve jelentek meg orvosi könyvek magyar nyelven, az 1770-es évektől pedig határozottan érezhető lendületet kapott az anyanyelvű könyvkiadás. A munkák kezdetben külföldi szerzők műveinek fordításai voltak „hazánk állapotjához alkalmazva”, egyéb adalékokkal „megjobbítva”. A fordításokat az ország legjelesebb orvosai készítették: Weszprémi István, Domby Sámuel, Szeli Károly, Marikovszki Márton, Madai Dávid Sámuel, Perliczy János Dániel és még lehetne a sort folytatni. Születtek önálló, saját kutatáson alapuló, magyar nyelven írott munkák is: Weszprémi István, Csapó József, Mátyus István, Gömöry Dávid, Domby Sámuel és Rácz Sámuel munkáját dicsérve mondhatni minden orvosi szakterületen. A köteteket olvasva azonban érthető az a törekvés, hogy a köz- és irodalmi nyelvet, a helyesírást lehetőség szerint szabályok közé kellene szorítani, az egyes területek szakterminológiáját létre kell hozni, illetve a már meglévőt egységesíteni.

Kétségtelen tény, hogy a tudományos nyelvújításra elsőként Bessenyei György hívta fel a figyelmet 1778-ban, *Magyarság* című cikkében a sokat idézett mondattal: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sosem...”. A magyarnyelvűség programját azonban a legalaposabban, az egész nemzet érdekeit figyelembe véve Decsy Sámuel orvosdoktor tette vizsgálat tárgyává 1790-ben, a „Pannóniai Féniksz avagy a hamvából feltámadott magyar nyelv” című, 286 lap terjedelemben, Bécsben kiadott művében. Decsyről röviden csak annyit említsünk meg, hogy bölcsész és orvosi végzettsége birtokában — bár több orvosi tárgyú írása is ismert — mégis bölcsészként szerzett magának nagyobb hírnevet. Tanulmányai befejeztével Bécsből választotta lakhelyül, és itt a nemzeti nyelv és a magyar nyelvű irodalom fejlesztésén fáradozott. Ebben eszközül használta fel az általa alapított és 27 évig szerkesztett bécsi Magyar Kurír című folyóiratot.

A Pannóniai Fénikszben a magyar nyelv lassú fejlődésének okát a hosszú török uralomban, majd az azt követő idegen betelepedésekben, a nemesek külföldre költöztetésében, de legfőképpen a latin nyelvű oktatásban véli megtalálni. Keserű szemrehányást tett, hogy a magyar gyermek milyen nehezen szerzi meg ismereteit, mert nem az anyanyelvén teszi. Elfecsérelt időnek tartja azt, amíg a latinnal tömik a diákok fejét, szerinte avval az energiával egyéb, hasznosabb dolgot tanulhatna meg. A franciák, angolok, németek nemzeti nyelvükön tanulnak, ezért ott egy 18-20 esztendő fiatal sokkal képzetebb, mint nálunk egy iskolapadban megvénült ember. Az oktatási rendszer hibáit hangsúlyozza, amikor a szerinte felesleges „holt” nyelv biflázása mellett az egyéb tárgyakat sem oktatják kellő alaposággal, néhány év alatt minden tudás feledésbe merül.

Okfejtése során kiderül, hogy nem akarta a latin nyelvet száműzni az iskolákból, de azokra kívánta korlátozni, akiknek későbbi foglalkozásuk gyakorlása során szükségük lesz: papoknak, jogászoknak, orvosoknak stb. Az ő tanításukat is úgy módosítaná, hogy csak a fogalmazványok megírása, szövegek megértése legyen a cél, a deák beszéd valójában nem szükséges, hiszen a pap nem prédikál deákul, a prókátor és a bíró szintén magyarul intézi a peres ügyeket, az orvos pedig legfeljebb a receptet írja meg latinul, de nem deákul orvosol. „Csak az tanuljon latinul, aki pennával fogja keresni kenyerét” (i. m. 76). A többieket általános ismeretekkel gazdagítsák az iskolák. — Tulajdonképpen az 1777-ben kibocsátott — alapelveiben az előző oktatási gyakorlathoz viszonyítva korszerűbb szellemű — Ratio Educationist is bírálja bizonyos pontokon, illetve annak további modernizálását sugallja.

A külföldi példák és a hasznosság elve alapján természetesen nem vetette el az idegen nyelv ismeretének szükségességét és a nemzet gazdasági kapcsolatainak kiépítése érdekében a német, francia, angol és olasz elsajátítására buzdít. Az ország mezőgazdaságának modernizálása sem valószínűsíthető meg a szakirodalom olvasása nélkül, azok pedig nem latinul, hanem németül vagy franciául jelennek meg — érvelt Decsy. Az iskolai oktatás modernizálását a gazdaság fellendítése érdekében sürgette, az élő nyelvek terjesztését és az úgynevezett reáltanodák számának növelését vélte elsőrendű fontosságúnak. Az elmékedés következő pontjaként a magyar nyelvű tudományos, szakmai irodalom hiányáról, annak okairól fejtette ki véleményét. A jelenséget nem a tudós fők hiányára vagy restségére vezette vissza, hanem arra az áldatlan állapotra, hogy a szerző nem talál anyagi segítségre a kiadást illetően: „...előbb emésztí ezt meg a moly, mintsem napvilágot láthat, mert neki magának nincsen pénze a kiadásra, a tehetősebb urak pedig inkább cifra kocsikra, lószerszámokra, cselédekre, bálókra s más multságokra adják a pénzt mint a magyar tudományokat öregbítő könyveknek nyomtatására.” — mondta ki a súlyos következtetést (i. m. 125).

A nemzeti műveltség kibontakozását a nemzeti nyelvű irodalom megszületésétől és ezzel összefüggésben a magyar középosztályból kialakuló olvasóközönség létrejöttétől várta. A középosztály irodalom iránti érdeklődéséről is sötét képet festett: „...nem csak a mélységes, hanem még a gyengébb tudományoktól is csömört kap, s inkább henyélésben vagy haszontalan multságokban tölti ifjú idejét, mint elméjének gazdagításában” (i. m. 146—7). Elgondolása szerint a fokozatosság elve alapján kell a szélesebb rétegeket ránevelni az olvasásra, szórakoztató, könnyed regények, jól érthető ismeretterjesztő könyvek segítségével. Regényekben, széphistóriákban nem volt hiány, a többi terület azonban fejlesztést kívánt.

A magyar nyelv felvirágoztatásának legfontosabb segítőjeként egy magyar tudós társaságot kell szervezni a fővárosban, az intézmény protektorául az uralkodó elsőszülöttjét, Ferenc főherceget kell megnyerni, az ő példáját sorra követni fogják az előkelő, nemesi ifjak, majd a középosztálybeliek is.

Ezután ismételten a tanítás korszerűtlenségeire, hibáira irányítja a figyelmet, az anyanyelven való oktatás elengedhetetlen fontosságára, valamint a tanárok tudásának növelésére, túlterheltségük enyhítésére próbál megoldást keresni. Újabb tárgyak felvételét sürgeti a tantervbe: esztétika, régészet, statisztika, pedagógia, filozófia, a természettudományok és a reáliák korszerű szellemű elsajátíttatását hangsúlyozta. Régi tekintélyünket csak úgy szerezhetjük vissza, ha műveltek leszünk. Ennek mindenható eszköze pedig nem más, mint nemzeti nyelvünk. „Nyelvünk olyan, mint a fénikszmadár, mely elvénült: a nap kemény heve hamuvá változtatja csontjait, de ezekből hirtelen új szép ifjú féniksz támad. Így támad halottaiból új életre a magyar nyelv is.” (I. m. 284) Ezzel a költői képpel utal munkája címére Decsy, amellyel ékesen bizonyította azt is, hogy a kultúra minden ágáról tudtak szépen, kifejezően, árnyaltan írni anyanyelvünkön, csupán akarat és elhatározás kérdése volt a megvalósítás. (Vö. KORNIS GYULA, A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Bp., 1927. 1: 113—25.)

Nemcsak a külföldi példák követése miatt szorgalmazták a XVIII. század folyamán sorozatosan a nyelv művelése és megújítása céljából alakítandó hazai tudományos társaság létrehozását,

de a tapasztalat is azt igazolta, hogy az egyéni, elszigetelt munka nem vezet a kívánt eredményre. Hosszasan sorolhatnánk a tudományos társaság megalakítására készített tervek, javaslatokat, amelyeket Bod Péter, Bessenyei György, Révai Miklós, Kovachich Márton György, Aranka György stb. neve fémjelez, és amelyek javarészt megrekedtek a tervezés szintjén, a szervezett formában való működésnek objektív és szubjektív tényezők vetettek gátat. (Vö. TOLDY FERENC, *Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt*. In: Toldy Ferenc összegyűjtött munkái 7: 354—93.)

A hazai tudomány, ezen belül pedig a nyelvészet, nyelvújítás, szaknyelv fejlesztését szem előtt tartó, laza keretek között kommunikáló szellemi munkaközösségek, baráti társulások azonban 1779-től fogva örvendetes számban gyarapodtak. Több esetben gyűjteményes munka vagy folyóirat szerkesztése, netán egy-egy köztiszteletben álló vezéregyéniség fogta össze őket. A közös munka és az eszmecsere túlnyomóan a hihetetlen mértékű levélváltás során zajlott, ezért a legértékesebb, sehol másutt nem fellelhető adatokat a tudósok levelezéséből meríthetjük (l. pl. WALLASZKY PÁL, *Conspetus reipublicae litterariae in Hungaria... Budae, 1808.*).

Több társaság tevékenységében aktívan részt vettek orvosok, természettudósok is. Az 1779-től Pesten körvonalazódó Hazafiúi Magyar Társasághoz (Bessenyei köre) tartozott Rácz Sámuel. A Kassai Magyar Társaság (1787) — Batsányi, Baróthi Szabó Dávid és Kazinczy köre — Földi Jánossal és Wespri Istvánnal állt kapcsolatban. A Pétzeli József és a Mindenes Gyűjtemény című folyóirat vonzáskörében munkálkodók között a legismertebb orvosok Zay Sámuel és Nagy Sámuel voltak.

Az orvostudomány, illetve az orvosi nyelvújítás szempontjából legértékesebb munkát felmutató, munkatársi gárdájában legtöbb orvost magáénak mondó társulások közül kettőt emelhetünk ki: a Bécsi Tudós Társaságot és az Erdélyi Nyelvművelő Társaságot.

A Bécsi Tudós Társaság néven, javarészt az úgynevezett testőrírókból álló munkaközösség Görög Demeter és Kerekes Sámuel Hadi és Más Nevezetes Történetek című folyóirata köré csoportosult. (Vö. GYÁRFÁS ÁGNES, *A Bécsi Tudós Társaság és kapcsolatai*: Széphalom 3. 1991: 343—61.) Görögök a hírlap- és könyvkiadáson túlmenően jelentős pályázatokat is meghirdettek. 1789-ben a bécsi Magyar Kurírban tettek közzé egy felhívást magyar nyelvű pszichológiai mű megírására. A pályázatra három jelíges munka érkezett be. Először Pálóczi Horváth Ádám (1760—1820) irodalmár, nyelvész írása „Pszichológia, azaz: a lélekről való tudomány” címmel. Másodiknak Bárány Péter (1763—1829), Széchenyi Ferenc titkárának munkája „Jelenséges lélek-mény” címmel. A harmadik pályázó személye máig ismeretlen maradt. A díjat — 30 aranyat — Bárány Péter nyerte el. Bár a pályázat meghirdetésekor megígérték, hogy az első helyezett munkáját ki nyomtatják, erre nem került sor. Egy későbbi elemzője szerint „cenzúrai nehézségek miatt” nem valósult meg a kiadás, hiszen Bárány a díjátvevő beszédében „e jelenvaló világ legnagyobb bölcselkedője”-ként Kantot említette. (Vö. GYÁRFÁS ÁGNES, *Az első magyar bölceleti mű és története*: Bárány Péter jelenséges lélek-mény. Bp., 1990.) A kézirat kalandos utat járt be, sokáig elveszettnek hitték, míg végül — szerencsére — a Magyar Tudományos Akadémia kéziratgyűjtésébe került; ma is ott őrzik. Mivel Bárány nem orvos volt, a filozófián kívül — Kant hatása erősen kimutatható — fontos volt számára a korabeli orvosi szakirodalom ismerete. Tudjuk, hogy baráti köréhez tartozott Decsy Sámuel és Kis József, aki ekkor szintén a Széchenyi család szolgálatában állott. Az orvostörténeti elemzők is elsősorban a munkához fűzött szövszedet jelentőségét emelik ki, mint a pszichológiai szakszókincs kezdetét. (Vö. GYÁRFÁS ÁGNES, *Bárány Péter Magyar Pszichológiájának szövszedete*: Magyar Könyvszemle 103. 1987: 126—37.) Már a kortárs Baróti Szabó Dávid is nyolc szót felvett Kisded szótárába a Bárány által alkotott szavakból, amelyek ma is használatosak: *alany, inger, közvetlen, látomány, műszer, okfő, rendszer, társkép* (Kisded Szó-tár... Kassa, 1784.). A későbbiekben is többeket foglalkoztatott a munka szókincse, a Bárány által létrehozott szakszavak, például ifj. Szinnyey József, Szily Kálmán, Kornis Gyula, Gáldi László nyelvtörténeti munkáiban (vö. pl. SZILY, NyŰSz.: Előszó). Ez azért is érdekes momentum, mivel a szakirodalom egyfolytában a kézirat elkallódásáról szólt. Azt is kimutatták, hogy a szakkifejezé-

sek vonatkozásában Rácز Sámuel és Domby Sámuel munkáira támaszkodott. A pszichológiai irodalom későbbi elemzői is eredetibb műnek tartják, mint Pálóczi Horváth Ádám pszichológiáját, bár azt hamarosan (1792-ben) kinyomtatták Trattner pesti nyomdájában. Horváth Ádám könyve — nem titkoltan — kompiláció: Epikurosz, Platon, Arisztotelesz, Malabranche, Locke, Hobbes művei nyomán írta (PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Pszichológia, az az a lélekről való tudomány*. Pest, 1792.). Fontosságát szintén a magyarnyelvűségben határozhatjuk meg, amelyről maga így vall: „...Magyarúl kellett ezt írnom — Magyar írásom’ módja felől előre vallást teszek a’ Hazának: hogy még mindnyáján valakik tsak magyarúl írogatunk, az írás módjának sok (és kivált meg-egyezés) híjjával vagyunk — ki-ki a’ magáét jónak tartja, és addig míg kevés számú Társaságink jobb és erősebb lábra nem állnak, hiba-nélkül-valósággal eg’yükünk sem ditsekedhetik...” (PÁLÓCZI HORVÁTH i. m. 1). Sajnos azt nem tudjuk, hogy kik voltak a pályaművek bírálói.

A magyar nyelvű pszichológiával egyidőben, azaz 1789-ben egy másik pályázatot is kiírtak Görögék, mégpedig egy jó magyar nyelvtan megírására. Összesen öten pályáztak, köztük volt Földi János és Gyarmathy Sámuel orvosdoktor. A munkák elbírálását az úgynevezett „debreceni kör”-re bízta, amelynek tagjai a kollégium köré csoportosult írók voltak. A legjobbnak Földi János munkáját tartották, de igen kiválóan ítélték meg Gyarmathy Sámuel grammatikáját is. Ennek ellenére egyikük munkája sem került változatlan formában kiadásra, hanem „összedolgozva” ezeket, elkészítették a gyakorlatban „Debreceni Grammatika” néven ismertté vált magyar nyelvtant, amelyet 1795-ben Bécsben adtak ki (Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenben egy Magyar Társaság. Béts, 1795.). A kötet nyelvi iskola és rendkívül sok vita és bírálat kiindulópontja lett. Mind az utókor, mind a kortársak sokat foglalkoztak vele, a vélemények erősen megoszlottak. Kazinczy Debrecen a nyelvi konzervativizmus fészkeként tartotta, hasonló ellenszenvvel nyilatkozott róluk és tevékenységükről, mint egész élete folyamán Verseghyről. Még egyik jó barátjának — a grammatikában érintett — Földi Jánosnak is elítélően nyilatkozott róluk. Egyesek tudni vélik, hogy amikor Földi ki akarta adni „Magyar nyelvkönyv, avagy grammatika” címen 1790-ben megírt munkáját, éppen Kazinczy rendkívül éles hangú kritikája miatt fulladt kudarcba a megjelentetése. „Bosszant Debreczen” — írta Kazinczy Berzsenyinek egy levelében — „kik azt tartják, hogy a’ Magyar nyelv eine abgeschlossene Sprache, mint a’ görög és római, és hogy ebből sem elvenni nem szabad semmit, sem hozzáadni, sem változtatni”. Feltehetően személyes ellentétei a debreceniekkel vetődtek ki a Grammatikára, mivel semmi egyéb nem magyarázza az éles és egysíkú bírálatot (vö. BENKŐ LORÁND, Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Bp., 1982. *NyudÉrt.* 113. sz. 16—7, 35—7). A kötet szerkesztői a következőképpen nyilatkoztak az újításokról a bevezetőben: „Új szók tsinálása nem tilalmas...” (i. m. XVI). Ezek használatát főként a tudományban tartották kíváncsnak, ugyanakkor a meghonosodott idegen szavakat sem akarták kiírtani a szaknyelvi használatból. Az előzőekben már említett nyelvtani zűrzavar, a helyesírási ingadozás, sok esetlen új szó és alkalmatlan, erőltetett szakkifejezés, a nyelvért aggodás arra ösztönözték őket, hogy kimondják: szükséges, elengedhetetlen egy jó nyelvtan és egy jó szótár, amely szinte törvényül szolgál az íróknak, egyenlőséget hoz az irodalomban, a tudományok magyar nyelvű műveléséhez létrehozza a nyelvi eszközöket. Ezt a gondolatmenetet később Toldy Ferenc is bírálta. Elsősorban azért, mert a grammatika megírását alapos előtanulmányokhoz köthette, a szótárról pedig úgy vélekedett, hogy „a szótár ... csak gyűjtője és bírálója lehet ... egy tudományos irodalom által teremtett műnyelvnek...” A „Debreceni grammatika”-ról pedig összegezve azt a véleményt alkotta, hogy legalább annyi kárt okozott a nyelvnek, mint hasznát, hiszen a református iskolákban hosszú évtizedekig tankönyvként használták, ezért „bemotskolta az öszves református irodalmat is hosszú időre” (TOLDY FERENC, *A magyar nemzeti irodalom története a leg-régibb időktől a jelen korig*. Pest, 1864—1865. 32, 35—7, 113—4, 150—64, 178—81). A közelmúltban BENKŐ LORÁND már sokkal higgadtabban foglalta össze a debreceniek munkáját és értékelte a Grammatika jelentőségét a XVIII. századi nyelvújításban. Ő azt mondja, hogy bár Debrecen valóban a nyelvi konzervativizmus híve volt, a korabeli nyelvtanok között mégis ez volt az egyik leg-

színvonalasabb, mivel nem hirdette egyértelműen az ortológiát. Az általuk túlzásnak vélt modernizálást elsősorban a szépirodalomban igyekeztek megakadályozni, a fiatal nemzedék eleven, eddig szokatlan stílusát ítélték el, „különös cifraság”-nak, „a beszédben való helytelen bujálkodás”-nak tartva azt.

A két magyar haza — ahogyan a kortársak nyelvhasználatában élt az anyaország és Erdély — történelmi, nyelvi, szellemi és érzelmi összetartozásának következtében a felvilágosodás elérte Erdélyt is, még ha kibontakozásában némi késést állapíthatunk is meg. A nyelvművelés, nyelvújítás munkájának összefogását, szervezését minden kétséget kizáróan az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság és a központi egyéniség, Aranka György (1737—1817) nevéhez kell kapcsolnunk. (Vö. BENKŐ SAMU, Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és kora. In: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz éve (1793—1993). Kolozsvár, 1994. 14—7.) 1793 decemberében tartották első ülésüket, a királyi leirat azonban nem engedélyezte a hivatalos megalakulást, ezért úgynevezett „Próba-Társaság”-ként működtek. Aranka eleve óvta a Társaságot attól, hogy belterjes, csupán néhány ember érdeklődését kielégítő, javarészt literátus ember gyülekezetévé váljon. Központi feladatként a magyar nyelvű művelődés, tudományosság megteremtését nevezték meg, ezen belül az 1796—1801 közötti években válik határozottá a természettudományos orientálódás. (Vö. TÓFALVI ZOLTÁN, Vidék és tudomány az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratainak tükrében. In: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz éve (1793—1993). Kolozsvár, 1994. 68—74.) Ebben a tevékenységben Aranka erős támaszai voltak a botanikus Benkő József, valamint a kor legjelentősebb erdélyi orvosai: a kolozsvári orvostani intézet tanárai, a nagyobb városok gyakorló orvosai. Nyulas Ferenc (1758—1808), Gecse Dániel (1768—1824), Pataki Sámuel (1765—1824), Soós Márton, Mátyus István (1725—1802), Etienne András jelenléte nemcsak a Társaság orvostudományi érdeklődését bizonyítja, tudományos munkásságuk egyben a magyar orvostudomány egyik fontos korszakát is jelzi. Gyarmathy Sámuel orvosdoktor kell még említenünk, akit orvosi végzettsége ellenére elsősorban nyelvészeti kutatásai révén méltat a XVIII. századi művelődéstörténet. Róla még részletesebben szólunk.

Aranka kétségtelen érdeme, hogy úgy tudta mozgósítani az orvosokat — terjedelmes levelezése által bevonva az anyaországbelieket is —, hogy a tudományok anyanyelven történő művelése által gyarapítsa a magyarság kultúráját. Aranka saját maga is érdeklődéssel foglalkozott az erdélyi gyógyvizekkel, ezért lelkesen támogatta Nyulas Ferenc és Pataki Sámuel ásványvízelemzéseket tartalmazó írásainak magyar nyelvű kiadását. Arankáéknak az a törekvése is az erdélyi orvostudomány fejlődését szolgálta, amelynek értelmében a kolozsvári orvos-sebész tanintézetben folyó sebész- és bábaképzés magyar nyelvűségét szorgalmazta. A társasághoz kötődő Mátyus István Ó- és új Diaetetikája a magyar nyelvű orvosi szakirodalom legjelesebbjei közé tartozik.

A Társaság egyik legszínesebb, igen jelentős nyelvészeti eredményeket felmutató tagja a kolozsvári születésű Gyarmathy Sámuel (1751—1830). Ő maga írta le egyik munkája előszavában, hogy a gyógyítás mellett megmaradt szabad idejében kezdett el „a szeretett Nemzet betses Nyelvének pallérozásával” foglalkozni. 1788-ban látott hozzá „Okoskodva tanító magyar nyelvmester”-ének megírásához, amely az 1791-es erdélyi országgyűlés idejére már készen volt, de csak 1794-ben nyomtatták ki a rendkívül terjedelmes (mintegy 650 lapos) művet. Még ebben az évben megjelent ennek kiegészítéseként az „Új próba a magyar írás módjában” című tanulmánya is, amelyben egy új, egységesített helyesírás bevezetését javallotta. Nyelvészeti kutatásainak kibontakozását nagyban elősegítette az Erdélyi Nyelvmívelő Társasághoz való csatlakozása. A Társaságnak sikerült pénzt szerezni, és első kiadványukként Gyarmathy Nyelvmestere került az érdeklődők kezébe. 1795—1798 között Bethlen Elek, a későbbi történész nevelőjeként, annak kíséretében végigjárta Németországot, legtöbb időt Göttingában töltve. Számos egyéb kutatása mellett a nyelvészet szempontjából volt leggyümölcsözőbb számára ez az út. Beható tanulmányokat folytatott az ásványtan és botanika területén, de Aranka György megbízásának eleget téve a német mezőgazdaságról, ipari újdonságokról csakúgy beszámolt, mint a legújabb szakirodalomról. Természetesen kapcsolatait

felhasználta a Nyelv-mívelő Társaság népszerűsítésére is. Nyelvészeti szempontból meghatározó volt a Ludwig Schlözerrel és Büttnerrel való megismerkedése. Ekkor írta élete főművét az „Affinitas lingua Hungaricae cum linguis fennicae originis grammatica demonstrata” című 400 lapos könyvet (Göttinga, 1799.), amelynek elismeréseképpen tagjai közé választotta a Göttingai Tudós Társaság. Evvel a munkájával Gyarmathi a finnugor összehasonlító nyelvészet egyik megalapítójává vált. A lapp nyelvvel való rokonságot előtte Sajnovics János (1733—1785) vetette fel 1770-ben írott könyvében. Nyelvészeti tevékenységének utolsó darabja az 1816-ban kinyomtatott etimológiai szótára, amelynek anyagát 57 nyelvből merítette (Vocabularium... Szótár, melyben sok magyar szókhöz hasonló hangú idegen nyelvbéli szokat rendbe szedett GYARMATHI SÁMUEL. Béts, 1816.). A toldalékként hozzáfűzött székely szószedetnek komoly néprajzi értéke is van. (Vö. Buzinkay Géza, Gyarmathy Sámuel (1751—1830): Orvosi Hetilap 111/26. 1970: 1529—32.) Az összehasonlító nyelvészetnek ez az irányzata a kortársak közül többeket ellenállásra készítetett, Kazinczy is közéjük tartozott. Gyarmathi szótáráról viszont teljes elismeréssel nyilatkozott.

Röviden, de szólnunk kell a XVIII. századi szótáriródalom eddig nem említett emlékeiről is, hiszen a szótárak sorsa szinte nemzeti ügygé vált. Az irodalomban Baróti Szabó Dávid, Kazinczy, Barczafalvi Szabó Dávid saját könyveik szóanyagát magyarálták. Ezzel egyidőben megindult egy-egy szakterület szókészletének összegyűjtése is.

A természettudományok, ezen belül az orvostudomány területén kiadott munkák csaknem mindegyike függelékként közölte az új szakkifejezéseket. A botanikai szaknyelv létrehozásában komoly szerepe volt az orvos Csapó Józsefnek, az ő nyomdokain haladt tovább Benkő József, aki több botanikai szószedetet tett közzé. A növénytani terminológiát végül is szintén két orvos végzettségű tökéletesítette: Földi János és Diószeghy Sámuel. Szentgyörgyi József debreceni orvos a magyar állattani szakszókincs megalapozásával szerzett magának érdemeket. — A századfordulóra kialakult helyzetet Kazinczy így jellemezte: „...a magyar nyelv egy nyelv, de a poéta, a rhetor, a historicus, a theather, a piac, az iskola s a templom nyelve nem egy nyelv ... az Élet’ nyelvén kívül most egy más is támadt, a’ Könyvek nyelve...” (idézi: BENKŐ: NytudÉrt. 113. sz. 35).

Az elmondottak alapján hozzáfűzhetjük, hogy az orvosi szaknyelv kialakulásának is hőskora volt a XVIII. század utolsó harmada, amelynek törekvései néhány évtizedes — a történelem és a politika által vezényelt — hallgatás után a reformkorban kaptak új lendületet.

KAPRONCZAY KATALIN

SZEMLE

Szathmári István, A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései

Kodolányi Füzetek 9. sz. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2001. 104 l.

1. „A nyelvtudományon belül talán egy diszciplína sincs annyira komplex, mint a nyelvi sztenderd (korábbi nevén: irodalmi nyelv, ...) történetének és mai alakulásának vizsgálata.” Ezzel a gondolattal indítja legújabb könyvét SZATHMÁRI ISTVÁN (5. l.), tanárok és nyelvészszakemberek generációinak oktatója és mestere. Valóban, olyan széles, szerteágazó területről van szó, amelynek átfogó megismeréséhez, tanulmányozásához egy élet munkája is kevés. Szathmári István már fél évszázada foglalkozik a magyar irodalmi nyelv és stílus kérdéseivel. Éppen ötven éve hangzott el PAIS DEZSŐ nevezetes szegedi előadása „A magyar irodalmi nyelv” címmel, amely — vitát is gerjesztve — új lendületet adott a téma kutatásának, és sokakra, köztük Szathmári Istvánra is inspirálólag hatott. Pais Dezső és Bárczi Géza példája, szellemi öröksége máig tartó, maradandó befo-

lyással volt a szerző pályájának, témaválasztásainak, tudományos módszertanának, filológusi habitusának alakulására. Már kandidátusi disszertációját is idevágó témából írta: „Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk” (Bp., 1968.), s azóta is folyamatosan épül az a nagyívű tudományos életmű, amelynek kitüntetett helyén az irodalmi nyelv és a stilisztika áll. Szathmári Istvának a téma iránti elkötelezettségét jelzi az is, hogy abban az időszakban szervezett stilisztikai kutatócsoportot az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékén, mikor egyesek már a stilisztika haláláról kezdtek beszélni. A kutatócsoport színvonalas kötetek sorával, példamutató, intézményi kereteken átívelő munkájával bizonyította nemcsak a saját életképességét, hanem választott tárgyának fontosságát is. Időközben a stílus kutatás jelentősen megújult, számos nyelvtudományi irányzat eredményeit felhasználva. Az ezredforduló ugyanakkor számvetésre is készíti a résztudományok művelőit: mérjék fel az eddig megtett utat, és mielőtt ismét a jövőbe tekintenének, vegyék számba eredményeiket. Szathmári István könyvét is ilyen határjelzőnek tekinthetjük, amely rendkívül tömören, lényegre törően, szinte tézisszerűen összegzi a magyar irodalmi nyelv és stílus témakörében végzett kutatásokat, annak legfőbb eredményeit, és feladatokat határoz meg a jövő számára. Mivel azonban e téren a legjelentősebb munkásságot épp a szerző fejtette ki, tekinthetjük a jelen kötetet sajátos „Szathmári-kalauznak” is, amely eligazít bennünket a tekintélyes életmű idevágó részében. A Kodolányi Főiskola szándéka a megjelentetéssel mindenekelőtt nyilván a felsőoktatás támogatása volt, de a szakemberek házikönyvtárában is helye van az ismertetendő kötetnek. (Vajon megvásárolható-e a szélesebb közönség számára?)

2. A könyv két fő egységből áll. Az első címe: „A magyar irodalmi nyelv (nyelvi sztenderd)”, a másodiké: „Stílus és stilisztika”. A kötetet bőséges szakirodalom-jegyzék zárja.

Az első főfejezet további két részre oszlik, az általános kérdéseket tárgyalóra, illetve az irodalmi nyelv fejlődési korszakait bemutatóra. Az általános kérdések élén terminológiai ügyek állnak: a szerző körüljárja a „nyelvi sztenderd” fogalmát és tisztázza ennek az *irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvi norma* terminusokhoz való viszonyát (7–14). E tárgykörben sokan, sokféle véleményt nyilvánítottak az elmúlt évtizedekben. Szathmári István a legszélesebb körben elfogadottá vált nézetekből építkezik. Összefoglalóan így határozza meg a nyelvi sztenderdet: „egy-egy nyelvnek a többi használati formán (a nyelvjárásokon, a szociolektusokon stb.) felülemelkedett, fő vonásaiban egységes, normatív és eszményi változata, amely rendszerint integrációs folyamatok útján hosszabb idő alatt alakul ki, majd a nép, illetve a nemzet nyelvhasználatának reprezentánsává válik, miközben azért a többi használati forma — ha bizonyos mértékben átalakulva is — általában megmarad, esetleg új is alakul, de mindegyik saját normarendszerrel” (8–9).

A definíció kulcsszávaival („fő vonásaiban egységes”, „normatív”, „eszményi”) külön szakaszban is foglalkozik, annak érdekében, hogy elkerülje a túlságosan egyoldalú vagy merev felfogást. Többek között beszél arról, hogy többféle norma létezik és a normák is rendszerbe szerveződnek; a normarendszer egysége viszonylagos; a szabályok egy része kötelező, mások fakultatív jellegűek; a nyelvi változatok értékelése gyakran egy szélesebb skálán értelmezhető. Ismét idézek egy jellemző és fontos megállapítást: „A nyelvtudománynak (is) oda kell hatnia, hogy a nyelvi norma egyik szinten se legyen valamilyen minden változattól, szintől, íztől megfosztott, agyonuniformizált és ilyenformán steril nyelvhasználati forma, mert az ilyen normarendszer többet árt, mint használ a nyelvbéli érintkezésnek.” (12). Ebből — kifejtve — az is következik, hogy Szathmári István véleményalkotásra képes és hajlandó, cselekvő (a közösséget szolgáló és kiszolgáló), ugyanakkor a legmesszebbmenőkig toleráns nyelvtudományt képzel el, amely nemcsak a természetes nyelvhasználatban kikristályosodó szabályok felismerésére, leírására alkalmas, hanem érzékenyen segíti a normaképződési folyamatokat, és ha kell, éppen a sokszínűség védelmezőjeként lép fel.

A nyelvi sokszínűség egyik forrása a táji nyelvváltozatok sora: a nyelvjárások, valamint a nyelvjárások és a köznyelv közötti skálán mozgó regionális köznyelviség. Ezek szerepe és történeti alakulása nyelvenként változó. Nagyon tanulságos az a kis fejezet, amelyet a szerző — személyes ta-

pasztalatait is felhasználva — a magyar és finn nyelvi sztenderd összehasonlítására iktatott be (21—3). A magyar köz- és irodalmi nyelv több táji változat integrálódásával alakult, de benne mégis kitüntetett szerepet játszik az északkeleti nyelvjáróterület. A finn ehhez képest még egyenletesebb, arányosabb tájnyelvi „keveredést” mutat. A különbség abban is megmutatkozik, hogy a nyelvjárások presztízsvesztése a finneknél sokkal kevésbé jellemző (összefüggésben a népi kultúra nagyobb megbecsülésével), és náluk a szociolektusoknak is nagyobb tér jut. A nyelvjárások visszaszorulása mindenütt megfigyelhető folyamat, de érdekes ellenpéldaként megfigyelték — főleg német nyelvterületen —, hogy a helyi kultúrához erősebb szálakkal kötődő értelmiségiek közül többen tudatosan vállalják a „hazai színeket” a szóhasználatban és a kiejtésben. (Szathmári István szegedi vendégtanársága idején tapasztalt ilyet az ő-ző kiejtés kapcsán.)

A könyv egyik — számomra igen szimpatikus — vonása az, hogy a nyelvi folyamatokat a legnagyobb természetességgel helyezi el a tér (területiség), idő (diakronia) és társadalmiság (sociolingvisztika, művelődéstörténet stb.) koordinátaiban, szükség szerint bármelyik tényezőt, illetve ezek együttesét magyarázó elvként használva fel. A történetiség igényének megfelelően külön fejezetet szentel az irodalmi nyelv fejlődéstörténetének (25—43), előtte azonban külön áttekinti a nyelvi sztenderd kialakulásának általános jellemzőit és főbb társadalmi tényezőit (19—21).

A könyv az irodalmi nyelv fejlődéstörténet vázolását a XVI—XVII. századdal kezdi, fő forrásként a korabeli nyelvtanokat használva. A nyelvtanokból is kiemeli azokat a kulcsjelenségeket, amelyek mozgásban vannak, és mozgásuk összefüggésbe hozható a nyelvi norma alakulásával. A jelenségek elemzése során támaszkodik a nyelvtaníró nyelvi életrajzára, a nyelvi normára vonatkozó nyilatkozataira, a nyelvtanokon vagy más szövegeken végrehajtott javításaira. Foglalkozik a nyelvtanok hatásával, utóéletével is. A XVIII. századtól kezdve évszázadonként haladva ad nyelvi helyzetképet, utalva a kor egy-egy reprezentatív személyiségének (pl. Rákóczi, Mikes, Faludi, Besse-nyei, Petőfi stb.) nyelvhasználatára, illetve nyelvvel kapcsolatos tevékenységére. A XIX. századhoz érve — jellemző adalékként — foglalkozik a budai egyetemi nyomda tevékenységével, kiadványaival és a honi művelődésben betöltött szerepével is. Az írók közül Madách, Petőfi, Jókai nyelvi eszményével foglalkozik röviden, majd megállapítja, hogy a század végére lényegében kialakultnak tekinthető a modern magyar nyelvi sztenderd, különösen annak írott, illetve szépirodalmi válfaja. Ez nem jelenti azt, hogy a XX. századra a normalizálódás folyamata teljesen lezárult volna, sőt, ami a szépirodalmi stílusokat illeti, számos, a nyelvi ízlést érintő újításnak lehetünk a XX. században a tanúi. (Ennek kifejtésére részben a második nagy egységben, a stilisztika tárgyalásakor kerül sor.)

A XX. század bemutatása ismét a társadalmi háttér felvázolásával történik. Szó esik a polgárosulás tényezőiről, a nyelvet érintő társadalmi folyamatokról, a modern irodalomnak a nyelvi konvenciókat oldó és átalakító hatásáról. A századelő nyelvi képenek megismertetésében szerepet kap egy korabeli könyv is, Zlinszky Aladár 1914-es stilisztikája. A diakrón vizsgálatot az utóbbi néhány évtized jellegzetes nyelvi változásainak szemléje zárja. A szemle értékelő mozzanatok is tartalmaz. Negatív jelenségek például a kiejtésben a beszédtempó gyorsulásával összefüggő elnagyolt artikuláció, a rövid—hosszú szembenállás megszűnése, az utolsó előtti szótagok hangsúlyozása, szünettartási problémák, éneklő, egyénieskedő, modoros hanglejtés, vagy éppen a tagolást nem érvényesítő monoton beszéd. Szóhasználatban a sablonos, uniformizált kifejezések, a terjedős vagy hivataloskodó körmönfonság, a durva, alantas, trágár szavak indokolatlan, mértéktelen használata, a nyelvtani jelenségek között pedig az egyéni felelősséget palástoló személytelen formák előnyben részesítése stb. Gyakori az is, hogy az egyébként nyelvtanilag kifogástalan mondatok elszürkült vagy stílustalan szövegekben öltenek testet. Ez utóbbi orvoslásában kiemelkedő szerep jut(na) a szépirodalomnak. (A kérdés az, hogy napjaink irodalma kíván-e szerepet vállalni a kulturáltabb nyelviség kiformálásában.) A fejezet kitekintéssel zárul, amelyben a szerző nyolc pontba szedve felsorolja az irodalmi és köznyelv kutatásával kapcsolatos legfontosabb feladatokat. Fontosságuk miatt érdemesnek tartom idézésüket (43):

- a) a magyar nyelvi sztenderd történetében a fehér foltok eltüntetése;

- b) az ún. tartalmi elemek problematikájának újragondolása és történeti alakulásuknak a feltárása;
- c) a szociokulturális jelenségek hangsúlyozottabb számbavétele, a szociolingvisztika, a pragmatika, a párbeszédelemzés stb. eredményeinek a felhasználásával;
- d) az említett és más „új” jelenségek több irányú mérlegre tétele;
- e) a beszélt nyelv, az argó, a nagyvárosi és az ifjúsági stb. nyelv előtérbe állítása;
- f) biztosabb (kvantitatív módszert is alkalmazó) alapokra helyezni a magyar nyelvi sztenderd ötvözdöses jellegét, illetve az északkeleti és keleti területek nyelvjárásainak a nyelvi sztenderd kialakításában betöltött szerepét;
- g) a regionális köznyelviség problematikájának további tisztázása és kutatása;
- h) a norma, a normák, a normalizálódás ügyét lehetőleg mindenki számára megnyugtatóan rendezni és az így kapott eredményt érvényesíteni a történeti és a jelen kutatásban.

3. A „Stílus és stilisztika” című második főfejezet személyes mozzanatok is tartalmazó bevezetéssel kezdődik, amelyben Szathmári István megindokolja, miért teszi meg stilisztikai vizsgálatainak keretétül a funkcionális stilisztikát. A legfőbb érv az, hogy ez a módszer integrálni tudta a legkülönbözőbb régebbi és újabb stíluskutatási irányzatokat, hiszen a stílus lényegéhez tartozik a funkciótól vezérelt válogatás, elrendezés vagy éppen normasértés. A norma fogalma egyébként fontos szerepet játszik mind a fő nyelvváltozatok definiálásában, mind a stilisztikum meghatározásában. A nyelvi norma és a stilisztikai norma szétválasztásáról a szerző a következőt mondja: a „központi norma vagy egyszerűen nyelvi norma a grammatika, a lexikológia, a fonetika és a kiejtés szabályait jelenti, az irodalmi és a köznyelvet véve alapul. A stilisztikai normák pedig az egyes nyelvi eszközök felhasználásának lehetőségeit szabják meg, illetve ... a társadalmi érintkezés során kialakult közlésformáknak, illetőleg szövegtípusoknak stb. a szerkesztési szabályait foglalják magukba” (47). A gyakorlati elemzésben azonban nem mindig lehet elválasztani a kettőt.

A következő néhány fejezet is általános nyelvészeti, stiluselméleti alapkérdésekkel foglalkozik (48—64): a stílus viszonya a saussure-i nyelv és beszéd kategóriájához, a stilisztikum forrásai (a „többlet”, az „eltérés”, a „gyakoriság”, a „válogatás” és „elrendezés”, a „konnotáció”, a „szinonimitás” stb. szerepe), megjelenésük a különböző nyelvi szinteken a hangoktól a szövegig bezárólag.

„A szépirodalmi vagy művészeti stílus és stíluselemzés” című fejezetben (65—76) tömören jellemzi a szóban forgó kategóriákat és didaktikusan eligazítást ad a funkcionális stilisztika alapján álló komplex stíluselemzés menetére és módjára. A lefektetett elvek és módszertan illusztrálására Adynak a „Sóhajlás a hajnalban” című versét boncolgatja, illetőleg utal a szakirodalomban néhány mintaszerű elemzésre.

A szinkrón jellegű, elméleti és módszertani kérdésekre összpontosító fejezetek után ismét történeti jellegűek következnek: „A magyar stilisztika történetéből” (76—83), „A magyar költőírói stílus történetéből” (90—2). Az elsőben a magyar stilisztikát négy korszakra osztva néhány kiemelkedő kutató (pl. Négyesy László, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla, Németh László, Balázs János, Martinkó András stb.) munkásságán keresztül jellemzi a magyar stilisztika törekvéseit. A második fejezet egy listával indul, amely tartalmazza a szerzőnek a Károli-bibliától a modern magyar irodalomig ívelő résztanulmányait, amelyekben klasszikusaink nyelvét és stílusát elemzi. A fejezet törzsében illusztrációként „Az avantgarde stílárius nyomai József Attila költészetében” című tanulmány egyik részletét olvashatjuk. A két említett fejezet közé ékelődik a „Válságban van-e a stilisztika?” című eszmefuttatás, amely azt nyomozza (tudománytörténeti kitekintéssel), hogy a rokon tudományok hogyan próbálták bekebelezni a stilisztikát, illetve azt vizsgálja, miért van mégis létjogosultsága e talán soha nem önállósuló, mégis állandó mozgásban, fejlődésben levő „interdiszciplínának”.

4. Az ismertetett kötetet egyszerre jellemzi szerzőjének lenyűgöző irodalomismerete — beleértve ebbe a teljes klasszikus magyar szépirodalmat, a magyar és nemzetközi nyelvészeti szak-

irodalmat — ugyanakkor hallatlan szerénysége és puritanizmusa, ami jelen esetben a tudományos sznobizmus minden megnyilvánulásának tudatos kerülését jelenti. Ez a könyvecske annak is bizonyossága, hogy bonyolult dolgokról is lehet egyszerűen, lényegretörően, mégis szakszerűen írni. — Kritikai megjegyzésem a mondottakból következően kevés van. Néhány, mutatóban: a 64. lapon a 8. vázlatpont: „Nyelven kívül[i] (extralingvális) eszközök”, majd ennek 1. alpontja: „A nyelven kívüli eszközök (szűkebb és tágabb értelemben)” — lényegében ugyanazt mondja, mint a fölérendelt cím. A 80. lapon a *birtokos személyjeles* főnévi igenévről is szó esik. A főnévi igenév szám- és személyjelölő morfémája szóalakzáró, tehát nem jel, hanem személyrag. — Tekintettel a mű tanműködésére, hasznos lett volna néhány, rövidítéssel hivatkozott kötet (StilTan., IrNyDolg.) feloldását megadni. A kötet végi szakirodalom-jegyzékbe is fel lehetett volna venni Pais Dezső említett nagy tanulmányát (A magyar irodalmi nyelv).

SZATHMÁRI professzor úr irodalmi nyelvi tanulmányainak nagyobbik része országos folyóiratokban és ismert gyűjteményes kötetekben jelent meg, tehát hozzáférhető. Mégis természetesen vetődik fel az olvasóban az igény: milyen jó lenne ezeket a tematikailag és módszertanilag is szerves egységbe épülő írásokat egy kötetben olvasni! Kívánom, hogy az óhaj mihamarabb valósággá váljon — mindnyájunk örömére és hasznára.

JUHÁSZ DEZSŐ

Adrian Pilkington, *Poetic effects. A relevance theory perspective*

Pragmatics & Beyond New Series, 75. John Benjamins,
Amsterdam—Philadelphia, 2000. XIV + 205 lap

Első látásra szokatlannak tűnhet, hogy a költői stílushatások elméleti megközelítésével a Pragmatics & Beyond sorozat kötete foglalkozik — e hatások működésének magyarázatát legtöbbször az irodalomelmélet stíluselméleti megközelítéseitől várják. SPERBER és WILSON (*Relevance. Communication and Cognition*. Blackwell, Oxford—Cambridge, Mass., 1986¹.) klasszikus relevanciaelméleti munkája óta azonban egyre több elméletíró keresi a szépirodalmi szövegek hatásmechanizmusának kulcsát a nyelvhasználat új, kifejezetten kognitív elméleteiben.

PILKINGTON monográfiája világos stílusban, kiemelkedő didaktikus érzékkel — bár éppen e didaktikussághoz kapcsolódva olykor kissé lassan haladva és bőbeszédűen, s ezért a költői effektusok széles körű, részletes tárgyalására helyet már nem hagyva — vezeti be olvasóját a költői metafora s a verselés elemei (az epizeuxis vagyis a retorikai értékű szóismétlés, a metrum s a rímelés) kiváltotta esztétikai hatás relevanciaelméleti magyarázatába. A szerző három kiinduló kérdést tesz föl a bevezetőben: Hogyan lehetne meghatározni az „irodalmiságot”, egy szöveg irodalmi voltát; mi adja a szépirodalmi, költészeti munka irodalmiságát, költőiségét? Mi adja e művek esztétikai értékét? Miként különböztethető meg a „költői gondolat” (a „költői reprezentáció”) a nem költőtől?

Az első s a harmadik kérdésre PILKINGTON a tanulmány első három fejezetében adja meg a választ. Amellett érvel, hogy a szépirodalmi, költői szöveg irodalmiságát, művészi voltát nem képesek maradéktalanul megragadni a strukturalista irodalomelméletek kizárólag a szövegszerkezetet alapul vevő magyarázatai, hiszen, mint ezt számos empirikus példával, kísérleti eredménnyel (!) is illusztrálja a szerző, egy szépirodalmi szöveget nem csupán annak strukturális mozzanatai jellemeznek s tesznek irodalmivá, hanem karakterisztikus szerepet kapnak a művészség megteremtésében a kontextus s a művész intenciói. Egy szöveg művésztől, szépirodalmivá válhat pusztán azáltal is, hogy szerzője azt művésztől szánja, noha strukturálisan esetleg nem találunk benne különbséget egy nem művészi szöveghez képest (vagyis „elmenne” az adott szöveg nem művészi

írásként is). A korai formalista elődök — az oroszok (a pétervári OPOJAZ-társaság [„a költői nyelv tanulmányozásának társasága”] s a moszkvai nyelvészeti kör), a prágaiak (Mukařovský, majd Jakobson) — strukturalista próbálkozásait tehát bár értékes s kiemelkedő történeti jelentőséggel bíró kísérleteknek tekinthetjük a költői nyelv formálisan is megragadható aspektusainak magyarázatára, összegez PILKINGTON, ezek korántsem válhattak átfogó elméleti keretökké az imént említettek okán. A költői jelleget „nem ragadhatjuk meg anélkül, hogy figyelembe ne vennénk azon jelentéseket, melyeket az olvasó (re)konstruál a szövegből” (33). PILKINGTON áttekinti a nyolcvanas évek irodalomesztétikai trendjeit, s a művészi szöveg lényegének meghatározásához kognitív megközelítést javasol, mely képes beemelni a művészi, költői effektusok magyarázatába a szerzői intenciókat, a pszicholingvisztikában erőteljesen kutatott on-line (valós idejű) szövegprocesszálást, valamint mentális modelljeink, konceptuális világunk tartalmait. A kognitív szempont ráadásul, figyelemre méltó módon, plauzibilis, objektív alappal szolgálhat az esztétikai érték egyébként mindig ingoványos talajon mozgó meghatározásához — az értékítélet meghatározó mozzanatait fejbéli működésünk objektív jellemzőivel, például annak kapacitásával magyarázza.

Meg kell itt jegyeznünk: legalább két szempontból sem önmagában álló s kizárólag az irodalomelméletben jelen lévő e megközelítés: igen hasonlóan jelenik meg ez a gondolat (ti. hogy az esztétikai élményt, illetve a szubjektív esztétikai értéket meglévő tudásunk — információink, sémaink határozzák meg) egyrészt az esztétikai élmény információelméleti magyarázatában (MOLES, A., *Théorie de l'information et perception esthétique*. Flammarion, Párizs, 1958.¹), másrészt pedig a zenei kogníció újabb elméleteiben (bemutatsuk I. STACHÓ LÁSZLÓ, A zeneértés szemantikai szintjeiről: velünk született, mélylélektani és kognitív útirányjelzők a zenék jelentéseinek kibontásában: *Magyar Pszichológiai Szemle* 56 (3). 2001: 465—77), melyek MOLES-ra rimelnek, bár eltérő elméleti alapozásból indulnak ki. Ezek szerint az emóció s az esztétikai élmény p o s z t k o g n i t í v eredményként is megjelenhet a zenehallgatás során. A zenét akkor „érthetjük meg”¹, ha dekódolni tudjuk — ez volna az imént említett kognitív mozzanat — a szerkezete által implikált jelentéstani információkat. Csak bizonyos fajta szerkezeteket tekintünk értelmesnek s jelentéstelnek, s e szerkezetek terminusaiban magyarázzuk az elvárás fogalmát (MEYER, L. B., *Emotion and Meaning in Music*. Chichago University Press, Chichago, 1956¹.): a zene hallgatása közben apró hipotézisekkel, pillanatnyi elvárásokkal viszonyulunk az elkövetkező zeneeseményekhez, amelyeknek beteljesülése — vagy éppen be nem következte — emóció(ka)t vált ki. A „valódi” zenei élmény — az, amit hétköznapi értelemben is értünk ezen — csak ezután a tulajdonképpen majdnem mindig implicit szerkezeti elemzés után jön létre, s akkor keletkezik több s kevésbé semleges emóció, amikor váratlan (nem vagy kevésbé elvárt) folytatással találkozunk. Ha a hallgató számára ismeretlen az adott zene stílusa, vagyis „elvárás szabályrendszere”, akkor kevés pozitív emóciót válthat ki a muzsika: a zenehallgató reakciója érdektelenség lehet, vagy valamilyen negatív emóció, például bosszankodás. Ezekben az információelméleti, illetve kognitív pszichológiai alapokban, magyarázatokban fölfedezhetjük mind a szubjektív értékítéletek, mind az esztétai-szakértői ítéletek forrását.

A kognitív megközelítés fényében a szerzővel együtt amellet érvelhetünk, hogy az irodalmiság azon kognitív események — válaszok — terminusaiban magyarázható, határozható meg, melyeket bizonyos szövegbeli stimulusok² váltanak ki. Ebben a teóriában tulajdonképpen mindig (mentális) enciklopédikus keresésről van szó: az irodalmi szöveg attól irodalmi, hogy olyan, a felszínen, a szövegben megjelenő megnyilatkozásból kikövetkeztetett gondolatok (vagyis azon g y e n g e i m p l i k a t ú r á k), sőt gondolatokhoz kapcsolódó qualiák, érzetminőségek r e l e v a n c i á j á t kommunikálja az olvasóval, melyek megkeresése — s itt az irodalmiság kulcsa: — a k t í

¹ Természetesen elismerem, hogy a zene megértésének számtalan szintje lehetséges; éppen erre ad rendszerező összefoglalást a főt hivatkozott cikk (STACHÓ i. m.).

² Ne zavarja meg az Olvasót a kognitív pszichológiai és a viselkedéslélektani szóhasználat keveredése itt; természetesen egy kognitív elméleten belül is beszélhetünk ingerekről s válaszokról.

van, sőt produktívan történik, sosem automatikus módon, „sínre tetten”, mint például a megcsontosodott, rögzült metaforák esetén. Ily módon, érvel PILKINGTON, a költői effektusok leírásában arra a hatásmechanizmusra s azokra a hatásokra vagyunk kíváncsiak, melyeket a szövegek pragmatikai jellemzői — szóválasztásai, metaforaválasztásai s így tovább — váltanak ki az olvasóban.

PILKINGTON szerint a művészi szöveg emblematisztikus jellemzői azon implikaturák, melyeket az olvasó a költő, író művészi intenciójának fölismerésével s a szöveggörnyezet segítségével következtet ki aktívan, tehát nem automatikusan (innen a gyenge implikatura koncepciója), és produktívan, azaz esetenként olyan ad hoc, új implikaturákat is létrehozva, melyek nem föltétlenül fordulnak meg más olvasó fejében, vagy az íróban, költőben. A könyv 4. fejezetében a szerző arra mutat három példát az implikaturákhoz szorosan kapcsolódva, hogy mi adja a költői metafora minőségbeli, esztétikai szintjeinek különbségeit. A fűzfapoéta metaforái abban különböznek a tehetséges költőeitől, hogy sablonos, megszokott implikaturákat hoznak elő a verssorok mögöl — tipikusan ilyen a szentimentális költemény —, vagy éppenséggel túlságosan is eredetieket — utóbbiakból lesznek az eredetieskedő képek —, olyannyira, hogy nem lehet majd belőlük kiszűrni a megfelelő, ötletesen a kontextusba illő implikaturákat és képzeteket. A valóban tehetséges költő, író metaforái, képei olyanok, melyek viszonylag egyértelmű, a költő (író) s az olvasó közös tudásába jól beilleszthető eredménnyel szolgálnak az aktív implikatura- s képzetkeresésre. Szükséges tehát, hogy az olvasó aktív erőfeszítéseket tegyen a keresés során (tehát az író metaforikus kifejezésének gyenge implikaturákkal kell rendelkeznie), ám a keresési erőfeszítések mértéke egy bizonyos optimális mennyiséget kíván meg.

PILKINGTON (de már SPERBER—WILSON i. m. 1986., UÖK., *Relevance. Communication and Cognition*. Blackwell, Oxford—Cambridge, Mass., 1995².) szerínt az implikatura-fogalom (amit az implikatura kifejez), illetve -képzet a kreatív metaforák esetében „nem [az implikaturának alapot adó, a szövegben megjelenő] fogalom tulajdonsághalmazának egy részhalmaza, hanem több kapcsolódó fogalom [tulajdonságainak s e fogalmakból levonható] következtetései[k]nek, implikaturái[k]nek kölcsonhatásaiból határozható meg” (100. lap, kiemelés és kiegészítések tölem; lásd még SPERBER—WILSON i. m. 1995. 36—7). PILKINGTON SPERBER és WILSON példamondatát, Flaubert-nek Leconte de Lisle-ről tett egykori költői nyilatkozatát idézi: *Son encre est pâle* [„Tintája halovány.”] (SPERBER—WILSON i. m. 1995. 237). E metafora sikerességét s költői hatását itt a Leconte de Lisle írásait/munkastílusát/kézírását s ezáltal akár fizikai gyengeségét stb. jelképező *TINTA*, és az ezt jellemző, az adott kontextustól is erősen függő jelentésű, igen produktív metafora, a *HALVÁNY* fogalmainak nem kis számú együttes, egymás jelentéseit befolyásoló, meghatározó implikaturái adják. Megkeresésüket természetesen a szövegösszefüggés is segítheti, melyben a flaubert-i mondat megjelent. Az esztétikai élményt az aktív, és, ne feledjük, a jó költői metafora esetében ellenőrzött, azaz mindig értékelhető eredményt adó módon produktív keresési folyamat, az implikaturákra rátalálás sikerélményei adják.

A következő fejezetekben PILKINGTON szemléletes példák révén mutatja meg, hogy nemcsak a metafora, a szóképhasználat, hanem a verstanhoz — a rímeléshez, a metrumhoz — kapcsolódó költői hatások sem a nyelvi forma áttétel nélküli funkciói, hanem erősen kötődnek a valós idejű szövegmegeértési folyamatokhoz. Míg a költői hatást elérni képes, sikeresen alkalmazott rímelés fölgyorsítja a rímben szereplő kifejezés implikaturáinak kibontását azáltal, hogy megelőlegezve a szót egy-két sornyival előtte megjelenő rímpárjának hasonló fonológiai alakja révén³ több időt biztosít előzetesen a megtalálási folyamat számára, addig a művészi eredménnyel használt versláb éppen ott lassíthatja le valós időben a szöveget a hosszú szótagok révén, ahol olyan kifejezés talál-

³ Pszicholingvisztikai kísérleti bizonyítékok vannak arra, hogy egy szó megjelenése előfe-
szíti a hasonló fonológiájú szavakat s azok jelentéseit.

ható, mely sok produktív implikaturát rejt (ezek processzálása, megkeresése hosszabb időt vesz igénybe).

A monográfia záró fejezetei újabb összefoglalását adják az eddig ismertetetteknek. Bár PILKINGTON kevés eredeti gondolatot kínál olvasója számára, s irodalomjegyzékének gerincét tíz-húsz évvel ezelőtti munkák alkotják, könyve kiváló összegző munka. Hiányosságát a szövegkörnyezet, a kontextuális hatások szerepének pontosabb meghatározása terén látom — persze el kell ismer-nünk, e hatások rendszerezése az egyik legnehezebb teoretikus feladat az irodalmiság, a művészi-ség meghatározásában —, illetve legalább az e téren tett elméleti kísérletek ismertetésében. Mind az irodalom-, mind a pragmatikaelméletek terén járattan olvasó számára könnyen követhető kifej-tésében azonban szinte tankönyvszerű didaktikussággal rendszerezett és igen jó stílusú összefog-lalást ad a költői hatások nyelvészeti megközelítéseiről általában, s a relevanciaelméleti álláspontról különösen. E didaktikussága révén PILKINGTON kötete mind a stíluselméletnek, mind a nyelvészet-nek nagy nyeresége.

STACHÓ LÁSZLÓ

Két nyelvtudományi számvetésről

1. KIEFER FERENC — GÖSY MÁRIA szerk., Helyzetkép a magyar nyelvtudományról. A Ma-gyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 2000. 156 lap. — 2. KISS LAJOS, A Nyelvtudományi Intézet fél évszázada (1949—1999). *Linguistica, Series C, Relationes* 12. A Ma-gyar Tudományos Akadémiai Nyelvtudományi Intézete, [Budapest], 2001. 29 lap.

1. Fennállásának ötvenedik évét tudományos ülésszakkal tette emlékezetessé a Magyar Tu-dományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. A „Helyzetkép a magyar nyelvtudományról” című kiadvány a rendezvény előadásából válogatva azokat teszi közzé írásos változatban, amelyek ma-gyar nyelvészettel foglalkoztak. Az intézetnek fő feladata a magyar nyelv kutatása, mint KIEFER FERENC igazgató az előszóban írja, ezért ezekről a vizsgálatokról ad számot a kötet, amely meg-mutatja a kutatások témagazdagságát, elmélyültségét, színvonalát is.

A magyar nyelv története, múltja, illetőleg az uráli nyelvcsaládhoz való tartozása kapcsán mindig figyelmet keltenek a nyelvrokonítási kísérletek. Az 1980. utáni évektől kezdve (DÉCSY GYULÁTORól származó névvel) filektikának nevezett kutatási irányzat jelent meg, amely az eddigi kutatásokkal felállított nyelvcsaládokat, filumokat nagyobb nyelvcsaládokba kívánja vonni, hogy a nyelvek őstörténete megismerhetőbbé váljék. BAKRÓ-NAGY MARIANNE a filektikusoknak a re-konstrukcióval, az etimologizálással kapcsolatos meglehetősen vitatható eljárásait, nézeteit mutatja be és bírálja (Még mindig finnugorok vagyunk, 7—16). Figyelmeztet: minél több nyelvet hason-lítunk össze, annál kevesebb összefüggő adatra számíthatunk, a végső rekonstrukció pedig a meg-közelíteni kívánt nyelvi állapotot olyan egységesnek írja le, amilyen természetes nyelv soha nem szokott lenni. E homogenitás ugyanakkor arra csábítja a kutatót, hogy elhiggye, visszaállította a „proto”-állapotot, több nyelvcsalád közös ősnyelvét.

A magyar nyelvtörténeti kutatások jelenleg zömükben a mondattanra vonatkoznak, amire vi-szont korábban kevesebb figyelem jutott — állapítja meg HAADER LEA —, hiszen az ősmagyar korban kialakultak a leglényegesebb mondatformák. A mondattani szinonímia jelenségének meg-léte ugyancsak az efféle kutatások mellőzését segítette elő, ugyanis a mondatváltozatok sokasága a diakrón viszonyok megállapíthatóságát gátolja, inkább a nyelvi megformálás, a stílus felé irányít-hatja a kutatót. A történeti mondattannak is szüksége van elméleti-módszertani modellre, amelynek segítségével dolgozni tud. HAADER az információelméleti modell esetleges felhasználásáról tesz említést (HERMAN JÓZSEF nyomán). Érinti azt a kérdést is, amely az információelméleti, illetőleg

kommunikáció-központú vizsgálat kapcsán jelenik meg: valamely nyelvtörténeti korban élőknek tekinthető-e a rendelkezésre álló nyelvi anyag. A leginkább ilyenfélék a misszilisek, a jegyzőkönyvek stb. (Hasonló gondokat mutat a legrégibb szegedi levéltári jegyzőkönyvek, protocollumok és iuramentumok anyagának feldolgozása a korabeli élőnyelviség kapcsán, I. NÉMETH MIKLÓS, *Presztízsérték és sztenderdizációs törekvések egy kései középmagyar kori forráscsoportban*. In: SZÉCSÉNYI TIBOR szerk., *LingDok 1. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szegedi Egyetem Elméleti Nyelvészeti Doktori Program [Szeged], 2000. 129—37.)

A magyar nyelv lexikális elemeinek elméleti igényű meghatározását és ezen elemeknek tulajdonságaik hierarchiájában való osztályozását tartalmazza KENESEI ISTVÁN dolgozata (A morfémtól a szóig, 75—87). A bloomfieldi minimális szabad forma alapján indulva ANTAL és LYONST követve a szerző a magyarban szónak a minimális szabad formákat tekinti, illetőleg azokat a fonémásmasorokat, amelyeket az így meghatározott minimális szabad formák választanak el más szabad formáktól. A szabad formákat független szavaknak tekinti KENESEI, s meghatározza az összetett szót mint lexikális egységet, a félszót mint kötött morfémt (összetételi tagban) és a függőszót, amely nem tartozik a szabad formák közé, de minden egyéb tekintetben önálló szó, és amely nem szavakhoz, hanem szintaktikai összetevőkhöz kapcsolódik. A magyar nyelvtani irodalomban ezeket *viszonyszó*, *segédészó*, *álészó* terminusok szokták jelölni. A formális alapú meghatározás saussure-i elve hasznosnak látszik a jelentésbeli és funkcióbeli szempontokat is felhasználó *viszonyszó* vagy hasonló elnevezések, illetőleg kategóriák rendbetételéhez.

A magyar nyelv alaktanából vett példákkal mutatja be KIEFER FERENC, hogy a magyar nyelv leírásában milyen fontos szerepe van az általános nyelvészetnek (Általános és leíró nyelvészet, 88—101). Nem lehetnek nyelvenként különbözők az ugyanarra a nyelvészeti jelenségre vonatkozó fogalmak akár mondattaniak, akár alaktaniak. A termékenység, a szabályszerűség és a gyakoriság foglmainak illetéknéppen való értelmezésén mutatja be KIEFER e felfogás hasznosságát a morfológiában. A ragozás esetére szorítkozva bizonyítja, hogy az esetrag fogalma nem határozható meg egyetlen nyelvre hagyatkozva. Az esetragok szintaktikai funkciót töltenek be, tehát szintaktikai jellegű elkülönítő jegyekkel lehetséges a ragok meghatározása (szemben például ANTAL LÁSZLÓ disztribúciós kritériumával). KIEFER megállapítja, hogy egy toldalék akkor és csakis akkor esetrag, ha (1) alkalmas esetviszony kifejezésére; ha (2) előfordul valamely vonzatkeretben; ha (3) a vele toldalékolt főnév leköti az ige valamely, alakja szempontjából is meghatározott vonzatát. — Az esetrag ezen meghatározása általános nyelvészeti módszerekkel történt, s minden olyan nyelvben érvényesnek kell lennie, amelynek esetrendszere van. — A morfológia szoros kapcsolatban van a fonológiával, a szintaxissal; a fonológia a szóképzési szabályoknak játszik szerepet, a ragozás és a szóösszetétel leírása lehetetlen szintaktika nélkül. A nyelvszerkezet adekvát leírása ezeknek az összefüggéseknek a figyelembevétele révén lehet eredményes.

A mai magyar nyelvben tapasztalható mondattani jelenségek köréből választott témát KONTRA MIKLÓS (Egy mondattani változás három megközelítése, 111—24). A *természetesen, hogy* fajtájú szerkezetről ír, bemutatja a szerkezet keletkezését, nyelvművelői megítélését, elterjedési jellemzőit stb. Szociológiai háttérvizsgálatai alapján KONTRA azt állapítja meg, hogy a szerkezet a Kárpát-medence magyarsága közt mindenütt el van terjedve, független a jelenség a határoktól, használói és elfogadói csaknem ugyanannyian vannak. Ezelőtt egy évtizeddel a szerző már szintén behatóan foglalkozott e nyelvi jelenséggel, amelyről nem kívánt véleményt nyilvánítani abban a tekintetben, hogy nyelvi hiba-e. „Ha nagyon megszorogtatnának, tagadó választ adnék” — írta akkor (Természetesen, hogy nem hiba — nyelvi változás? In: BALOGH LAJOS — KONTRA MIKLÓS szerk., *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1990. 83). E mondattani változás a legfitalabb nyelvésznemzedéket is foglalkoztatja, I. NEMESI ATTILA LÁSZLÓ, *A természetesen, hogy... szintaktikai szerkezetről*. Nyr. 2000: 430—42.

Még a XIX. század végén kezdődött el egy akadémiai nagyszótár készítése, amelynek története nemcsak a Nyelvtudományi Intézet történetéhez, hanem az egész magyar nyelvészet történe-

téhez is tartozik, sőt: voltaképpen a mindenkori magyar társadalmi viszonyok állapotképeének is jellemzője, ti. azt jelzi, van-e igény, akarat a „nyelvében él a nemzet”-gondolatnak egy szótárban való kézzelfoghatóságához. A nyelvészek közt „nagyszótár”-nak (még rövidítve is van e nem létező mű: NSz.) emlegetett hatmillió cédula szóanyagának rendezése napjainkban is tart. A nagyszótári munkálatok 1985-ben újabb lendületet vettek, a XIX–XX. századból mintegy tizenhétmillió szövegszó van immár mai, számítógépes eljárással tárolva. GERSTNER KÁROLY bemutatja, hogy ebben az elektronikus tárolású anyagban miként lehet jelenleg tájékozódni (internetes elérése is lehetséges: www.nytud.hu/hhc), továbbá milyen további teendők szükségesek ahhoz, hogy a régi cédulaanyag s az újabb számítógépes adattár hiteles képet adjon majd az elmúlt bő két évszázad magyar szókincséről (Cédulák és fájlok — a magyar akadémiai nagyszótár alapjairól, 35–43).

A magyar dialektológia mai állapotát és az ebből való kibontakozás lehetőségeit taglalja KISS JENŐ (A magyar regionális nyelvi kutatásokról, 101–10). A szerző írásának címe is jelzi, később KISS meg is fogalmazza, hogy nem csupán a hagyományos nyelvjáráskutatást, hanem a területenkénti köznyelvi változatok nyelvészeti vizsgálatát is beletartozónak véli a magyar dialektológiába. Ennek megfelelően mutatja be a legfontosabb dialektológiai kutatásterületeket, s utal arra, hogy tudományon kívüli és belüli okok eredményeképpen a legújabb kori dialektológia megújulásáról beszélhetni.

A magyar beszédkutatásban — állapítja meg GÓSY MÁRIA (A beszédkutatás új útjai, 44–54) — megtalálhatók mindazok az irányzatok, amelyek a nemzetközi szaktudományban is jelen vannak. Így a fonetikai alapkutatások mellett alkalmazott fonetikai kutatások jelentősek. A mesterseges beszéd előállítás, a beszédsszintézis miatt jelentős, hogy az akusztikai-fonetikai vizsgálatok eredményei lehetővé tették egy új rendszerű akusztikai beszédadattár megtervezését, amelyben két-, három- és többemeű hangkapcsolatok képezik a beszédsszintézishez szükséges építőelemeket. Ennek következménye, hogy kevesebb a torzulás, s a géppel előállított beszéd a gyakorlati alkalmazás során szinte a természetes beszéd minőségével azonos.

A mentális nyelvten, azaz a beszélők agyában meglevő nyelvten felépítéséhez, tulajdonságaihoz hasonló nyelvtenmodellek kialakítása nyelvelméleti cél. Ehhez (is) szükséges megismerni a számos, egymással kapcsolatban álló agyi területeken tárolódó nyelvtani reprezentációk rendszerét, vagyis a mentális grammatikát. BÁNRÉTI ZOLTÁN a „Nyelvtan és mentális elemző neurolingvisztikai megközelítésben” (17–27) című dolgozata bemutatja adatokkal és összefüggésekkel, hogy a neurolingvisztikai vizsgálatok a nyelvtant olyan környezetben írják le, melyre jellemző, hogy a nyelvten be van ágyazódva az agy architektúrájába, és kölcsönösen összekapcsolódó pontokon csatlakozva az agy és elme mentális programjaihoz.

A magyar pszicholingvisztika elmúlt három évtizedén alapuló jelenét kívánja bemutatni PLÉH CSABA (A magyar pszicholingvisztika évtizedei: mi magyar, mi nyelvészet és mi pszichológia belőle? 125–31): „A magyar nyelvészet kifinomultsága és a pszicholingvisztika nincs mindenben összhangban” — vonja le a következtetést.

A stilsztika kifinomultságának tényéről aligha kell bárkinek is tanulmányt vagy tudományági beszámolót készítenie, KEMÉNY GÁBOR nyilván ezért (is) inkább arra vállalkozik, hogy megmutassa, a tudományág művelői miképpen kísérelik meghatározni a stilsztika kutatási tárgyát, feladatait, a diszciplinát jogosan illető helyet a nyelv- és irodalomtudomány határterületén (A stilsztika feladatai és lehetőségei az új évezred küszöbén, 64–74). KEMÉNY röviden bemutatja a csupán nyelvészeti, a csupán irodalomtudományi, illetőleg az egyikhez sem tartozást kinyilvánító elgondolásokat, s a két tudomány mezsgyéjén lévőnek tartja (másokkal együtt) a stilsztikát mint diszciplinát.

Bemutatja, hogy a tudományos igényű stilsztikának közel százéves történetében két, ugyan ellentétes, ám éppen ezért egymást kiegyensúlyozó vonulata van: „az expanzióra és az önkorlátozásra való törekvés”. A kiterjesztési törekvések a szövegnyelvészet térhódítása kapcsán odáig jutottak, hogy „a szövegnek teljes (?) irodalom- és művelődéstörténeti, sőt filozófiai kontextusát is

kezdtek bevonni a stilisztikai vizsgálatba.” Az önkorlátozó törekvések egyike volt az alakzatelméletté szűkítendő stilisztika (még 1985 táján VÍGH ÁRPÁD), másika pedig csupán a próza területén tartaná illetékesnek a stilisztikát (1995-ben DANIEL DELAS, illetőleg KIBÉDI VARGA ÁRON). KEMÉNY GÁBOR e két irányzat lehetséges hasznát vagy hátrányát mérlegeli. A stilisztikának (önálló vagy nem önálló) tudományágként mindkét szélsőségtől óvakodnia szükséges.

Modern nyelvi technológiák a magyar nyelvért — ez a címe a VÁRADI TAMÁS írta utolsó fejezetnek (146—56), amelyben a nyelvet rögzítő, megjelenítő a közlés tartalmát különféle szempontok alapján feldolgozó, illetőleg mások számára hozzáférhetővé tevő eljárásokról, vagyis a nyelvtechnológiáról ír. Beszámol a Magyar nemzeti szövegtár munkálatairól, jelenleg egy százmillió szót tartalmazó adattár van készülöben újságok és folyóiratok anyagából. Egyebek mellett az ÉKsz. új kiadásának kapcsán a szótár elektronikus változatának lexikai adattára kidolgozásáról is tájékoztat a szerző.

A magyar nyelvtudomány mint szakkifejezés a magyar(országi) kutatók nyelvtudományi tevékenységét, illetőleg a csupán a magyar nyelvre vonatkozó kutatások összességét jelenti. Nyilvánvaló: az előző értelemben vett magyar nyelvtudomány egy részéről van szó a fentieket tartalmazó kötetben, az idegen nyelvekre vonatkozó magyarországi kutatások bemutatását nem tartotta feladatának a kiadvány (illetőleg az alapjául szolgáló tudományos emlékülés). A magyar nyelvészetet (vagyis a magyar nyelvre vonatkozó kutatások összességét) kevésbé ismerő a kötet olvastán kutatási témákról, irányokról és módszerekről egyaránt megkapja az eligazítást, a szakmát valamelyest áttekintő olvasó pedig lemérheti saját helyzetképének a valósághoz való viszonyát, hiszen a (nyilván terjedelmi korlátozás sújtotta) kiadvány a 2000. év magyar nyelvtudományának legjellegzetesebb vonásait megrajzoló kép.

2. A Magyar Tudományos Akadémia alapításának százhetvenötödik, az akadémiai intézményhálózat létrejöttének ötvenedik évfordulójára készült KISS LAJOS összefoglalása, amely azonban — az „Előszó” (1—2) tanúsága szerint is — bizonyos rövidítésekkel látott napvilágot akadémiai kiadványként. A jelen kiadvány a teljes, a csonkítatlan szöveg, amely szerzőjének eredeti fölfogását, állapotrajzát tartalmazza.

„Az intézet előzményei és alapítása” (3—6). 1949. szeptember 13-án a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium intézményeként született meg az intézet, amelynek elődje a Nyelvtudományi Munkaközösség volt, ez pedig a (korhű helyesírással:) Keleteurópai Tudományos Intézet kötelékébe tartozó Magyarisztántudományi Intézet nyelvészeiből alakult; a vezetésre Deme László kapott megbízást. Az intézeti hálózat, amelyet ekkortájt az akadémia kialakított, voltaképpen a szovjetizálás cselekménye, a Szovjetunió tudományos és oktatási rendszeréhez való (kénytelen? kellett?) igazodás eredménye, amely ugyanakkor a Magyar Tudományos Akadémia szerepét erősítette, és a korábban a tudományos munka központjaiként működő egyetemi tanszékek óhatatlan háttérbe szorulását jelent(h)ette.

„Az intézet kiadványai” (7—10). A marxizmus nézeteinek uralma, majd a sztálini nyelvtudomány korszaka hagyott nyomot az akkori intézeti kiadványsorozatokon, amelyeket Kiss Lajos tüzetesen számba vesz eljutván a jelen idő folyóiratainak, sorozatainak áttekintéséig.

„Vezetők és irányzatok” (10—3). Apró, ám határozott vonású képeket tesz az olvasó elé a tudós szerző bemutatván az intézeti igazgatókat (Teleghi Zsigmond, Németh Gyula, Tamás Lajos, Hajdú Péter, Herman József, Kiefer Ferenc), akik közül — a korabeli viszonyokra jellemző módon — éppen az elsőnek „imponáló nyelvi, nyelvészeti tudása, rendkívüli műveltsége mellett súlyosan, sőt bizonyára döntően esett latba marxista elkötelezettsége, fenntartás nélküli politikai lojalitása, mely átmenetileg képes volt elnyomni tudósi kritikai érzékét is” (10—1). E hosszabb idézet, remélem, egyúttal az olvasót tájékoztatja Kiss Lajos árnyalt és meggondolt értékeléseiről is. — „A ma már legendás Eötvös Collegium egykori diákjai közül sokan lettek az intézet tagjai,

s annak első évtizedeiben jobbra ők alkották azt az »agytröszt«-öt, amely elméleti és gyakorlati kérdésekben egyaránt a minőség és [a] korszerűség eszméjét igyekezett képviselni” (13).

Másfél tucat nevet sorakoztat ezután a szerző, s valóban kiváló személyiségeket. Némi hiányérzetet az kelthet — ámbár ez bizonyosan a kiadvány terjedelmének és céljának következménye —, hogy jöllehet még számos kutatót, tudóst említ a kiadványszerző, például a „Címek, díjak, kitüntetések” (20—3) részben, mégis az egyéni teljesítmények kevésbé látszanak. Például Károly Sándor neve a 22. lapon az Akadémiai Díj tulajdonosai közt bukkan föl csupán, jöllehet a „Bécsi Kódex nyelvtana” (1965.) szerepel (a 15. lapon), a „Régi magyar glosszárium” (1984.) nem említettik, amelyet Berrár Jolánnal szerkesztett, hasonlóképpen szerepe volt a nylon-nyelvészeti — NB. Kiss Lajos emlékeztet a kifejezés eredetére: ’meghökkenítően új nyelvészeti’ — korai művelésében: Általános nyelvészeti tanulmányok VI. (1969.). — Az efféle hiányok nem Kiss Lajos szűk terjedelemben szorított áttekintésének hibái, hanem azt jelzik: immár megírandó feladat a XX. század magyar nyelvészetének története, amelynek szerves része és alakítója a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének története is.

„Kutatások az intézetben” (13—6), „Kapcsolatok, konferenciák” (16—8), majd „Az intézet szervezete” (19—20) és a már említettem címek, díjak, kitüntetések rész után a „Summázat” (24) következik. Kiss Lajos a széles értelemben vett nyelvészeti kutatások központjává fejlődött intézményt lát a fél százados kutatóhelyben, amely bizonyára befejezi a folyamatban lévő munkákat (Nagyszótár, Új magyar tájszótár stb.), és felkészülten várja — és tegyük hozzá: — alakítja a jövő magyarországi nyelvtudományi kutatásait, amelyhez újabb eredményes következő fél évszázadot kívánhatunk.

BÜKY LÁSZLÓ

A. Molnár Ferenc, Két régi magyar ima az oltáriszentségről

A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben.

Ny tudÉrt. 148. sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 2000. 68 lap

Két évtizeddel ezelőtt régi magyar nyelvünk és irodalmunk újabb becses emlékekkel gyarapodott: a Laskai Sorokkal, melynek öt sornyi szövegét 1433-ban Laskai Demeter, feltehetőleg az egykori pécsváradi bencés monostor szerzetese másolta be egy iskolai tankönyvül szolgáló latin nyelvű kódexbe. Ez 1982-ben a dalmáciai Sibenik kolostor könyvtárában került magyar kutató: Holl Béla kezébe, aki felismerve értékét mint az első fennmaradt verses imádságot és egyben második magyar verset mutatta be 1984-ben a magyar tudományosságának. A korai és kései ómagyar kor határa körüli idők vendégszövegei közé tartozó Laskai Sorokkal a 90-es évektől kezdtek behatóan foglalkozni a nyelvészek — elsősorban MÁTAI MÁRIA és A. MOLNÁR FERENC nagyjából párhuzamosan — bár szövegét egyéb nyelvtörténeti kutatásokban már előbb is felhasználták. Ugyanakkor a régi magyar imádságokat tartalmazó Thewrewk-kódex 1995-ös újra kiadásának (Régi magyar kódexek 18.) átnézésekor Molnár Ferenc az áldozáskor mondandó imában a LaskS. párhuzamos szövegét, szövegvariánsát ismerte fel. A két szöveg több szempontú és egybevető vizsgálatáról a Magyar Nyelvben közzétett tanulmányban számolt be (A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben: MNy. 1996: 21—33, Még egyszer a Laskai Sorokról és annak Thewrewk-kódexbeli párhuzamos szövegéről: MNy. 1997: 68—71), melyben mind a szorosabban vett magyar nyelvtörténeti elemzés terén, mind pedig a többnyelvű középkori egyházi szövegek filológiai, valamint egyháztörténeti szempontjait is érvényesítve, kutatási eredményeinek lényegét már összefoglalta.

Jobban kifejtve és szélesebb körű összefüggésekbe ágyazva tárgyalja viszont e két nyelvemlék teljes kérdéskörét az értekezésessé fejlesztett mű: „Két régi magyar ima az oltáriszentségről.

A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben”, mely értékes eredménye egy — szorosan e témához kötődő — fél évtizedes kutatómunkának. Molnár Ferenc eddigi munkásságának egésze felől nézve viszont jóval több előzményre épül. Tudományos tevékenységének azt a vonulatát fejleszti tovább, amely régi nyelvünk és irodalmunk kiemelkedően fontos emlékeinek, alkotásainak szövegmagyarázatára irányul, elsősorban az intertextuális kapcsolatok feltárásának módszerét hasznosítva, illetve a nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázatokat beágyazva az adott kor művelődéstörténeti viszonyaiba. Ez a sokoldalú megközelítés és az intertextuális dokumentáció bősége nemcsak igen jellemző vonása Molnár Ferenc nyelvtörténeti szövegmagyarázatainak, hanem felvetéseinek meggyőző erejét, a legtöbb esetben biztos érveit is jelenti. A XV. század első feléből való Laskai Soroknak és az egy századdal későbbi Thewrewk-kódexben levő párhuzamának nyelv-, egyház- és művelődéstörténeti feldolgozásában Molnár Ferenc ismét bizonyította e komplex módszer, megközelítés alkalmasságát mind e szövegek olvasati és értelmezési részleteinek kidolgozásában, mind a korai magyar nyelvű egyházi írás- és szóbeliség tágabb összefüggéseire vonatkozó következtetéseiben.

A kutatástörténeti áttekintés során Molnár Ferenc munkájának célját elhatárolja a részben közös témán belül Máta Mária elsődlegesen nyelv- és stílustörténeti szempontú monográfiájától (Első magyar nyelvű verses imádságunk. Universitas Kiadó, Bp., 1997.): „A LaskS. komplex, kis-monográfiászerű feldolgozása nem volt és most sem célozom ... magam főleg a LaskS. és ThewrK. párhuzamos szövegére, a bennük levő formulákra, valamint a megfelelő latin szövegekkel való viszonyra koncentrálok, noha más kérdésekkel is foglalkozom, például a LaskS. olvasatával és értelmezésével, az oltáriszentségnek elsősorban a középkori Magyarországon való kultuszával és annak nyelvi emlékeivel, s ennek kapcsán kitérek a korai magyar egyházi szóbeliség, valamint az írásbeliség problémájára is” (8). Mindezt Molnár értekezése a következő fejezetekben valósítja meg: 1. Kutatástörténeti áttekintés. 2. A Laskai Sorok betűhív átirata, olvasata, értelmezése, latin párhuzamai, megfelelői, a LaskS. mint a második magyar vers, helye és háttere az egyházi áhitatosságban. 3. A Laskai Sorok párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 4. A két imádság összehasonlító nyelvi, stilisztikai vizsgálata. 5. A két imádság formuláiról, sajátos kifejezéseiről. 6. A korai magyar egyházi írásbeliségről és szóbeliségről. A kötetet záró szakirodalmi jegyzék a magyar mellett a nemzetközi szakirodalomban való széles körű tájékozottságról is tanúskodik.

A LaskS. és a vele tartalmilag teljesen egyező, tőle inkább csak stílusajátosságokban némileg eltérő ThewrK-beli párhuzamos szöveg a mise áldoztatási részében a hívektől mondott ima, melynek egyházi, vallási vonatkozásait is, elsősorban az oltáriszentség középkori kultuszát igen alaposan és bibliográfiailag dokumentáltan tárgyalja Molnár. Egyúttal az ehhez kapcsolódó egyházi szövegeknek széles körét idézi, főként a magyar egyházi irodalomból, illetve latin és német párhuzamokra is kitér. Méltatva e fejezetek hasznosságát, ismertetésem további részében e komplex kérdéskifejtés magyar nyelvtörténeti vonatkozásait fogom kiemelni.

A LaskS. olvasati kérdéseivel Molnár viszonylag bővebben foglalkozik. Különösen a felszólító módú E/2. *melas* és *ag* írásképzű alakok szóvégi hosszú vagy rövid mássalhangzóval való olvasatát tárgyalja behatóan, és ezzel kapcsolatban újragondolja a *-t* végű igék felszólító módjelvariánsainak történetét az ősmagyarától a középmagyar kor első feléig. Az eddigi szakirodalom megállapításait szembesíti különösen a késői őmagyar és a középmagyar kor első felének nyelvemlékeiből való adatokkal, amelyekből arra következtet, hogy a *t + j* kapcsolat összeolvadása — az eddigi felfogástól eltérően — nem hosszú mássalhangzókat (*ss*, *ccs*, *ggy*, *nny*, *lly*) hozott létre, hanem rövideket, amelyek azután intervokális helyzetben ikerítődtek, majd később innen terjedtek át szóvégi helyzetbe is. Valószínűnek tartja azonban, hogy nyelvjáráskülönbségekkel, időbeli eltolódásokkal is számolni lehet, ennek felderítésére további kutatásokat tart szükségesnek. E megállapításai új, figyelemre méltó részletekkel gyarapítják a felszólító mód alaktörténetét. Egyúttal figyelmébe ajánlom a középmagyar kor irodalom alatti nyelvemlékeinek vizsgálatát, melytől a nyelvjárási differenciáltság megismerését is remélni lehet. A Szt.-ban futólagosan végzett szűrőpróbáim

ugyanis a tőle vizsgált korabeli nyomtatványoknál szabálytalanabb képet mutatnak. Hogy értekezése e részletének a szerző maga is hangsúlyozott jelentőséget tulajdonít, bizonyítja, hogy példanyagát bővítve külön tanulmányként is megjelentette (MNYj. 38. 2000: 25–30).

Itt vetem fel — bár az értekezés más fejezeteire vonatkozik —, hogy vajon miért nem adja meg a Thewrewk-kódexbeli párhuzamos szöveg olvasatát is (a 35. lapon csak a betűhű átírást olvashatjuk), illetve egyetlen szavával: a felszólító módú *aad* alakkal tesz csak kivételt: ezt rövid mássalhangzóval *ád* (*ad*, *ád*)-nak olvassa más kódexbeli analóg példák alapján. Az olvasat hiánya itt azért is feltűnő, mert e szöveg hangtani sajátosságai (*mastan*, *erök*, *erökké*, *erömeth*, *idején*, *onszol*, az *i*-zés hiánya) a LaskS.-étől eltérő nyelvjárást mutatnak, ezt pedig — egyebek mellett — szintén érvként lehetett volna felhasználni amellet, amit Molnár a két szöveg viszonyáról megállapít, azt tudniillik, hogy keletkezésükben közvetlenül nem függenek össze, nem egymás másolatai, hanem külön fordítással vagy amit valószínűbbnek tart, a szóbeli hagyományozódás variánsai-ként jöhettek létre.

A két szöveg értelmezési: jelentés- és stílusbeli kérdéseit több fejezetbe tagoltan tárgyalja (A LaskS. értelmezése. A két imádság összehasonlító nyelvi, stilisztikai vizsgálata. A két imádság formuláiról, sajátos kifejezéseiről). Egy-egy részlet ismételt boncolgatása fényt vet Molnár nézeteinek árnyalódására is kutatásai előrehaladtával. Így például a LaskS.-nak a Krisztus testére, az oltáriszentségre vonatkozó *yde fegh* (olv. ídesség) szavát, az írásképnak megfelelő 'édesség' értelmezését a kódexbeli *ydwessege* (lat. *salus*) szópárhuzammal együtt veti alá a magyar és latin nyelvű egyházi szövegek széles körére kiterjedő filológiai vizsgálatnak, melynek eredményét, az 'édesség' értelmezést fenntartva, így fogalmazza meg: „valószínűbb, hogy az *ídesség* az ezt a szót tartalmazó más szerkezetek, kifejezések hatására került be a LaskS.-ba, tehát a magyarban keletkezett variáns” (44). Az *ídesség* (édesség), *idvesség* szavak gyakori váltakoztatásához a magyar egyházi szövegekben — véli — a két szó alaki hasonlósága is hozzájárulhatott (uo.). Ez azonban — tegyük hozzá — csak bizonyos (*i*-ző, és *ü*-vel szembeni *i*-zést mutató) nyelvjárásban, így a LaskS. eredetibbének nyelvjárásában érvényesülhetett, a szövegeknek abban a széles körében viszont, amelyre Molnár filológiai vizsgálatai mutatnak, e szavak váltakoztatásában indukáló okként ez aligha játszott szerepet.

Az a Molnárra jellemző komplex filológiai módszer, mely a magyar és nem magyar szöveg- és stílusgybevetésre, valamint a szövegek tágabb — nyelven kívüli — kontextusaival szoros kapcsolatot teremtve valósul meg, nyilvánvalóan leginkább e fejezetekben, a szó- és kifejezőkésszlet értelmezéseiben bontakozhat ki. Eredményességét leginkább azon lehet lemérni, hogy magyarázatainak legtöbbjével egyet lehet, tudok érteni. De van egy részlet, amelyre nézve nem tartom teljesen meggyőzőnek Molnár értelmezését, és ez a LaskS. harmadik sorának végén, illetve a ThewrWK. ennek megfelelő helyén álló *élet* szó már Jelenits Istvántól is szóvá tett értelmezése. Idézem mindkét szövegből e részt: LaskS. olv.: „hugy engümet meltas halálomnak idein *életni* | Oh életnek kényere, agy én nekem örök örömet” — ThewrK.: „hogy enghemet en halalomnak ydeyen meltoltással *elte<d>tned*, oh | elew menyey zenth kenyer aad ennekem erok elethnek erometh.” Egyetértek Molnárral abban, hogy e szó régi nyelvi 'táplál' jelentése is jelen van mindkét szövegben, hiszen a következő sorban megjelenő *életnek kényere*, *élő kenyér* metafora második szava meg is erősíti ezt a jelentést. Ugyanakkor azonban az első elem (*életnek*, *élő*) az *élet(ned)* elsődleges jelentését is felidézi, hiszen a Krisztus testvévé vált oltáriszentség *életnek kényere* ~ *élő kenyér* metaforája úgy is érthető, hogy Jézus a Megváltó, aki a halál büntetését az örök *életre* feltámadás reményével váltja fel („én vagyok az út, az igazság és az élet”). E metafora-sorozat részeként én tehát az *élet(ned)*-nek is többszörös jelentést tulajdonítanék, és a *halálom(nak) idején* ... *élet/ned* ellentétet is — Jelenitshez hasonlóan — meglevőnek gondolom. Különösen jól érzékelhető mindez a kódex kifejtettebb szövegében: „enghemeth en *halalomnak* ydeyen meltoltással *elte<d>tned*, oh *elew* menyey zenth *kenyer* aad ennekem erok *elethnec* erometh”. Ennek alapján a LaskS. tömörebb soraiban is a metafora-lánc, benne az *élet* szó kettős jelentése is érzékelhetőbbé válik.

Az értelmezések filológiai, intertextuális megközelítésének további hasznát abban látom, hogy a nyelvelmélekekből felsorakoztatott analóg példák sokasága áttekintést nyújt a kérdéses szó vagy szójelentés helyzetéről is a korabeli, esetenként a későbbi nyelvállapotokban.

A két szöveg sokoldalú elemzése kapcsán Molnár Ferenc értekezésének több fejezetében is kitér az anyanyelv fokozatos erősödésére az ómagyar kori egyházi nyelvben, elsősorban annak szóbeli gyakorlatában. „A két imádság formuláiról, sajátos kifejezéseiről” című fejezetben pedig ez központi gondolatként húzódik végig. A már említett filológiai elemzés módszerével vizsgálja a szövegek hét, lényeges elemeikben közös kifejezését (*ő, oh* indulatszó, *méltatlant: méltass, halálom idején, élő ~ életnek kenyér(e), örök öröm, kérlek és unszollak, lelkem, testem tisztaság*) abból a célból, hogy rendkívül gyakori használatukat és ennek tükrében e szerkezetek összeforrottságát, ún. formulává válását bizonyítsa. „Teljességre nem törő, de bő adatolással” jelenlétüket nemcsak az egyházi nyelv forrásanyagában mutatja ki, hanem a régi magyar szépirodalomban való felhasználásukat, sőt továbbélésüket is gazdag példaanyagon illusztrálja. Rámutat az esetleges latin alapmintáktól való elszakadásukra, a magyar egyházi stílussajátságokba illeszkedésükre (pl. a *kérlek* és *unszollak* mellérendelő szerkezetnek a latin imádságban csak egy ige felel meg) és számos változatukra. Mindezt pedig közvetett bizonyítékként értékeli arra nézve, hogy a korai ómagyarból fennmaradt írásos szövegeknél jóval nagyobb mérvű lehetett az anyanyelv használata az egyház keretében az írott és különösképpen a szóbeli nyelvhasználatban. Továbbá annak, hogy az anyanyelvű egyházi szövegek, de főleg a szóbeliségben gyakran mondott fájtaik (imádságok, énekek stb.) már korán szélesíteni kezdték az anyanyelvűséget az egyház és a hívek gyakorlatában, jelentős hatása és hagyománya alakult ki a magasabb szintű szövegformálásban, a szó- és kifejezőkészlet fejlődésében. A korai magyar egyházi írásbeliség és szóbeliség állapotára vonatkozó e közvetett bizonyítékokat és a belőlük levont következtetéseket az értekezés jelentős, maradandó értékének tartom, mely minden bizonnyal beépül majd a magyar irodalmi nyelv és stílus történetébe. Valószínűnek tartom továbbá, hogy erre vonatkozó gondolatait azért összegzi csak mindössze másfél oldalon az értekezés záró fejezetében, mert további részletkutatásokkal kiegészítve készül bővebb kifejtésükre.

Molnár Ferenc kutatói egyéniségének sokoldalúsága, nyelvtörténész volta mellett filológusi gyakorlottsága, jártassága a középkori egyház- és vallástörténetben, valamint az egyházi irodalomban és nemcsak a magyar nyelvűben, végül a magyar irodalom kezdeteinek és korábbi szakaszainak elmélyült ismerete — mindez együtt érvényesül ebben az értekezésében, és együttesen adja meg szakmai értékét.

B. GERGELY PIROSKA

Mi a szleng? Tanulmányok a szleng fogalmáról

Szerk. FENYVESI ANNA, KIS TAMÁS és VÁRNAI JUDIT SZILVIA.

Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 285 lap

A tudományos és laikus közvélemény érdeklődése a szleng iránt soha nem volt olyan nagyfokú, mint az utóbbi évtizedekben. A magyar nyelvtudományban sincsen ez másként: sorra jelennek meg a különböző szlengszótárak és a témával foglalkozó tanulmányok (a fontosabb szótárak felsorolását l. a kötetben, 25). Az utóbbi területen kiemelkedő jelentőségű a debreceni egyetemi műhelyben szerkesztett „Szlengkutatás” című sorozat, amely köteteiben — felismerve a magyar szlengkutatás elméleti alapjainak hiányosságait — elsősorban a téma nemzetközi tudományos eredményeit ismerteti meg a kutatókkal. Eddig az elsőként kiadott, „A szlengkutatás útjai és lehetőségei” című tanulmánygyűjtemény (Szerk. KIS TAMÁS, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997.), majd VLAGYIMIR JELISZTRATOV „Szleng és kultúra” című munkája mellett (Kossuth Egye-

temi Kiadó, Debrecen, 1998.) a sorozat harmadik köteteként a szleng meghatározásáról szóló, itt ismertetendő tanulmánykötet jelent meg.

A téma iránti érdeklődés fokozódásának miéértjére nem kapunk sokrétű választ a kötetben. A legtöbb szerző megelégszik azzal, hogy a korábbi nyelvészeti kutatásokat elmarasztalja a szleng iránti érdeklődés hiánya miatt. A téma népszerűsége, mondhatni, divatosává válása minden bizonynyal több összetevő egymást felerősítő hatására vezethető vissza. Feltehetően a nyelv pragmatikai szemléletének elmélyülése nem csekély mértékben járult hozzá a lexikológiai kutatások kiterjesztéséhez a szókészlet korábban bizonytalan státusának tekintett elemeire. A szleng kutatásának korábbi hiányosságait is ebből a szempontból értelmezhetjük: a sokáig szinte egyeduralgó megközelítés a szleng szóalkotási módjainak a vizsgálata volt, ami a kérdéses jelenséget nyilvánvalóan kevésbé tette vonzó kutatási területté a kommunikatív szemléletű nyelvészek számára. A magyar nyelvi szleng iránti érdeklődés összefüggésben állhat azokkal a tendenciákkal is, amelyek a magyar nyelv változataihoz fűződő értékrendszerek változásában ragadhatók meg. Ezek a szétkülönböződési folyamatok a nyelvi változatosság felértékelődésével összhangban teszik érthetővé, hogy miért tulajdonítunk nagyobb jelentőséget a nemsztenderd nyelvi elemeknek, köztük a szleng szókészletének.

A kötet arról tanúskodik, hogy a nagyfokú érdeklődés ellenére sem volt könnyű dolguk a szerkesztőknek a közreadott anyag összeválogatásában. Ezzel magyarázható, hogy a válogatás igencsak heterogénre sikeredett: összesen huszonnégy, változatos műfajú írást foglal magába, amelyek közt szerepel hosszabb tanulmány, könyvrészlet, tankönyvfejezet, lexikonszócikk stb. A műfaji sokszínűséből adódóan több olyan írás is olvasható a kötetben, elsősorban természetesen a lexikonszócikkek, amelyek rövid összefoglalásai a megelőző szakirodalom eredményeinek. Ez óhatatlanul egyes megközelítések bemutatásának az ismétlődéséhez vezet. Így például ERIC PATRIDGE (*Slang Today and Yesterday*. London, Routledge és Kegan Paul, 1933.) kritériumai a szleng alkalmazásának motivációiról kétszer is felbukkannak a kötetben (igaz, egyszer rövidített változatban). Gondosabb szelekcióval a szerkesztők talán elkerülhették volna a tanulmányok átfedéseiből adódó felesleges ismétléseket.

A kötet három főbb egységre oszlik: az első fejezet (Problémavázlatok a közelmúltból) SZILÁGYI N. SÁNDOR erdélyi liceumi magyar nyelvtankönyvének „A csoportjellegű szövegek” címet viselő rövid fejezetét és PÉTER MIHÁLYnak a magyar nyelvtudományban a témáról szóló klaszszikus tanulmányát közli újra (Szleng és költői nyelvhasználat).

A második fejezetben, „Mai válaszok” címmel a kötet felkért szerzőitől olvashatunk dolgozatokat, majd a „További válaszok” című fejezet korábbi, idegen nyelvből fordított írások válogatását tartalmazza. Ebben a fejezetben mutatkozik meg leginkább a kötet műfaji heterogenitása: egyaránt megtalálhatók itt önálló tanulmányok, nyelvészeti lexikonok szócikkei, könyvfejezetek, valamint szlengszótárak bevezetői.

Mivel a kötetben nagyszámú írás olvasható, amelyek közül számos dolgozat már ismerős lehet a kérdéssel foglalkozó kutatók számára, a továbbiakban mindenekelőtt a kötet második fejezetének tanulmányait ismertetem.

Mint már a kötet egészéről szólva említettem, a válogatás szempontjai nem egyértelműek, így például kevésbé indokolt az első fejezetben PÉTER MIHÁLY — egyébként könnyen hozzáférhető — tanulmányának az újraközlése. Ennek egyetlen indokaként az hozható fel, hogy PÉTER „»Húsz év múlva« (Régebbi és újabb gondolatok a szlengről)” című dolgozatában saját korábbi tanulmányára is reflektálva tekinti át a szlenggel kapcsolatos főbb kérdéseket. Ezek a kérdések a szerző szerint a következők: miből adódnak a szleng meghatározásának nehézségei? Mi a különbség szleng, argó és zsargon között? Hová sorolandó be a szleng a stílusok vagy a szociolektusok közé? Jellemző-e rá az obszcenitás? Nyelvi univerzálé-e a szleng?

Amellett, hogy a kötet dolgozataiban olvasható válaszokat megkísérlem csoportosítani — a szerzők egy-két kivétellel érintik PÉTER kérdéseit —, a tanulmányok rövid tartalmi ismertetésével együtt a jelenség elemzésének elméleti hátterére is figyelmet fordítok.

PAVOL ODAŁOŠ „Mi a szociolektus és mi a szleng?” című tanulmánya a szlengnek a nyelvi rétegződésben elfoglalt helyét elsődlegesen terminológiai kérdésnek tekinti, és a szlenget a szlovák nyelvudományban kevésbé ismert szociolektusok közé sorolja be. A szociolektusok között a „titkosság szempontjából” különíti el az argót a szlengtől és a szaknyelvektől. A szerző dolgozatát a magyar nyelvudományból is ismerősen problematikus nyelvirétegződés-vizsgálatok körébe sorolhatjuk, amely azzal, hogy a klasszikus hármas felosztás — köznyelv, területi és társadalmi változatok — utolsó elemének megnevezését kívánja összhangba hozni a szociolingvisztikai terminológiával, nem bizonyul igazán meggyőző megoldásnak. Hiszen a leginkább szóképzési sajátosságaikkal jellemezhető társadalmi változatokként meghatározott csoport- és rétegnyelvek a nyelvhasználatához kötődő változatok (szemben a nyelvet használóhoz kötődő szocio- és dialektusokkal), és így szerencsésebb *regiszter*nek tekintenünk őket (vö. HALLIDAY, M. A. K., *The users and uses of language*. In J. A. FISHMAN szerk., *Readings in the Sociology of Language* 139—69, Mouton, The Hague, 1968.).

KARI NAHKOLA és MARJA SAANILAHTI „A finn szleng mint nyelvi és szociális jelenség” című tanulmányukban a szlenget tekintik stilisztikai és szociális jelenségnek, egyben hangsúlyozzák, hogy a szleng nem tekinthető autonóm nyelvváltozatnak. Röviden jellemzik az általuk legfontosabbnak ítélt finn szlengeket (a helsinki, az iskolai, a katonai és a szakszlengeket, továbbá a közszlenget). A dolgozatot rövid áttekintés zárja a szleng szóalkotási módjairól, amelyeket a szerzők saját vizsgálataik alapján az észak-hämei kisváros, Virrat iskoláiban felvett adatokkal mutatnak be. A szóalkotási módok elemzése, kiegészítve a típusgyakorisági megoszlás ismertetésével, a hagyományos (prestrukturálta) elemzési módot követi.

MONA FORSSKÄHL tanulmányában (A szleng meghatározásáról) a dialógust a nyelvészeti kutatás középpontjába helyező paradigmában gondolja újra — a kötetben többektől hivatkozott — BETHANY DUMAS és JONATHAN LIGHTER által a szleng elemek azonosíthatóságához kidolgozott kritériumokat (Is *slang* a word for linguists? *American Speech* 53. 1978: 5—17), amelyek a szlenget társadalmi következményei alapján definiálják. FORSSKÄHL kiemeli, hogy a dialogisztikus keretben megfogalmazott szempontok érvényesítése nem alkalmazható kontextusukból kiragadott szóalakok vizsgálatánál, de hasonló okokból a nyelvtörténeti elemzésekben sem valószínűsíthető meg.

ANNA-BRITA STENSTRÖM (A szlengtől a szlengbeszédig) a „The Bergen Corpus of London Teenage Talk” (COLT) elemzésével, empirikus nyelvi anyagra hivatkozva vonja le következtetéseit a szleng használatáról. A 13—17 éves, különböző társadalmi háttérű és iskolakerületekhez tartozó londoni diákok spontán beszélgetéseinek felvételeit elemző, diskurzusrészletekkel is szemléltetett vizsgálat arra kereste a választ, hogy az adott situációkban milyen mértékű a szleng használata az adatközlői csoportokban. A COLT elemzési eredményei szerint a szleng-szóképzés használata a londoni középosztálybeli diákok körében nem mutat nemhez kötődő megoszlást, és jóval kevésbé gyakori, mint a laikus közvélekedés alapján gondolnánk. A szóképzés szlenglemeinek előfordulása korlátozott ugyan, de a korosztály nyelvhasználatára jellemző káromkodások, divatszavak, ún. helyettesítők (pl. *BE like* ’erre ő’; *GO* ’ő meg’) és pragmatikai markerek gyakorisága STENSTRÖM véleménye szerint az eddigi vizsgálatok középpontjában álló (prototipikus) szleng mellett szükségessé teszi a *szlengbeszéd* (ang. *slanguage*) terminus bevezetését. A szlengbeszéd fölérendelt fogalomként mind a szlenget, mind a káromkodásokat, divatszavakat stb. magában foglaló nyelvhasználati formaként értelmezendő. A tanulmányból nem válik egyértelművé, hogy a szerző miként határozza meg a szlengbeszéd helyét a beszélők nyelvi repertoárjában kimutatható más változatokhoz képest.

„A nyelvi (szociolingvisztikai) változó fogalmának kiterjesztése a szlengre” címmel JANNIS K. ANDROUTSPOULOS a variációelméleti szociolingvisztika alapvető fogalmának, a nyelvi változónak az alkalmazhatóságát vizsgálja a szlengkutatásban. A nyelvi változók azonosításához kidolgozott kritériumok áttekintésével a szerző amellet érvel, hogy a szleng elemei a megelőző kutatásokban kevésbé vizsgált nyelvi változók részeit alkotják a szóképzéstől és szóalkotástól egészen a diskurzus szintjéig.

CSERESNYÉSI LÁSZLÓ dolgozata (Esszé a szlengről) a szlenget a nyelvváltozatok típusai közül a megelőző megközelítések jelentős részével ellentétben nem társadalmi, hanem egyértelműen stilisztikai kategóriának tekinti. A szleng szociolingvisztikai értelmezése elleni legfőbb érve, hogy a szleng nem szükségszerűen kötődik társadalmi csoportokhoz vagy rétegekhez. Megjegyzendő, hogy CSERESNYÉSI — és ebből a szempontból eljárása hasonlít ODALÓŠ-éhoz — a szociolektusokat a foglalkozás, tevékenységi forma alapján elkülönülő társadalmi csoportok jellemző nyelvhasználatának tekinti. A stilisztikai változatként értelmezett szlenget mint „játékos kontextuális átvitel (transzfer)” határozza meg (144), hangsúlyozva, hogy a definíció központi kategóriája a szleng (és a stílus) alapját adó jelenség, a „játék” fogalma. CSERESNYÉSI szerint a nyelvet racionális jelrendszerként vizsgáló nyelvészek számára a játék kategóriája nehezen illeszthető be a kutatás tárgyát a nyelvi tevékenységen kívül álló funkciók és célok felől megközelítő paradigmába, hiszen a játék nem a tevékenységen kívüli célra irányul. CSERESNYÉSI szerint a játék kategóriája segíthet a szleng értelmezésében jelentkező nehézségek feloldásában, amelyek abban ragadhatók meg, hogy a szleng a kommunikáció racionális vizsgálatát közvetettsége és homályossága által kérdőjelezi meg.

Felvethető azonban, hogy a szleng kommunikatív hatékonyságának hiánya nem feltétlenül egyetemes, hiszen az egyes beszélőközösségek tagjai számára — hasonlóan a szókészlet más rétegeinek a változásához — a szleng elemei is rövid időn belül a csoporton belüli nyelvi norma részévé válhatnak. Továbbá a CSERESNYÉSI által említett társadalmi csoportok vagy rétegek sem feltétlenül azonosíthatók azokkal a kisebb beszélőközösségekkel, amelyek egy-egy szleng elemait létrehozzák, fenntartják vagy akár továbbadják más közösségeknek.

A második fejezetet CSERESNYÉSI dolgozata mellett két rövidebb írás zárja, amelyek CONNIE EBLE és VLAGYIMIR JELISZTRATOV tollából származnak. EBLE a szleng társadalmiságát hangsúlyozva tesz kísérletet a fogalom meghatározására (A szleng meghatározásáról), míg JELISZTRATOV (A szleng mint passziológia) korábbi, a Szlengkutatásban megjelent kötetének egyik gondolatát fejt ki röviden. A két utóbbi tanulmánnyal kapcsolatban is felvethető a kérdés, hogy mi indokolta szerepeltetésüket a kötetben, mivel egyrészt a következő fejezetben olvasható EBLE egyik korábbi dolgozata „Szleng” címmel, amelyben a szerző szlengdefiníciójának bővebb kifejtését is olvashatjuk, másrészt JELISZTRATOV dolgozata sem jelent újdonságot a magyarul is olvasható, „Szleng és kultúra” című munkájához képest. (JELISZTRATOV utóbbi munkájáról értékes kritikai megjegyzéseket olvashatunk PÉTERNEK a kötet számára készített újabb tanulmányában, l. 34—6, valamint a sorozat első kötetében, l. SzlÚt. 208—12.) De a második fejezetben megjelent dolgozatok elkészítésére felkért szerzők tanulmányai mellett a „További válaszok” című fejezetben szereplő, különböző forrásokból származó írások kiválasztásának szempontjai sem egyértelműek.

Nehezen értelmezhető például, hogy miért olvasható a kötetben egy-egy dolgozat az argó és a zsargon meghatározásáról, mikor a megelőző fejezetekben számos szerző kitér a két jelenség és a szleng egymáshoz való viszonyának kérdésére. Ugyanígy felvetődik a kérdés HAVILAND FERGUSON REVES „Mi a szleng?” című dolgozatát olvasva, amely az amerikai lexikográfia 1828 és 1925 közötti szlengmeghatározásait gyűjtötte össze (REVES tanulmánya eredetileg 1926-ban jelent meg). A szerző ugyanis az idézett definíciókban az általa kielégítőnek tartott felfogást számon kérve teljesen történetietlen szemléletről tesz tanúbizonyságot, kísérletet sem téve arra, hogy a szleng hosszú ideig tartó illegitimitását ne az általa bírált szótárírók egyéni ízlésének a számlájára írja.

Emellett a nyelvészeti lexikonok szócikkeinek közreadása sem bizonyul szerencsés megoldásnak: a műfaj jellegéből és terjedelmi korlátaiból adódóan nincsen lehetőség az egyes kérdések elmélyültebb kifejtésére, csak felületes áttekintésükre. Ugyanígy a tudományos ismeretterjesztés körébe tartozó ANDERSSON—TRUDGILL-könyvfejezet sem vállalkozhat arra, hogy például részletezen kifejtse, miért nem tekinthetjük a szlenget regiszternek. Ugyanakkor mindenképpen üdvözlendő, hogy olvashatók a válogatásban olyan klasszikusnak tekinthető szerzők, mint ERIC PATRIDGE és JESPERSEN írásai is.

A tanulmánygyűjtemény a szerkesztők eredeti szándéka szerint a szleng fogalmi meghatározásának különböző megközelítéseit volt hivatott bemutatni. A felkért szerzők közül többen azonban nem vállalkoztak ilyen típusú elemzésre, és dolgozatukban implicit szlengfogalommal a háttérben mutatták be a szleng egy-egy aspektusáról szóló vizsgálataik eredményeit. Ez mégsem vált a válogatás hátrányára, hiszen nem csak a szlengre jellemző módon tekinthető magától értetődőnek, hogy sem a kötetben olvasható definíciók, sem a téma egyes szempontjait vizsgáló dolgozatok nem azonos jelenségek halmazát írták körül. Erre bevezetőjükben a kötet szerkesztői is figyelmeztetnek: „[n]em várható tehát, hogy sorozatunk e harmadik kötete *meg*válaszolja a szlengkutatás egyik legfontosabb kérdését; talán még annyira sem, amennyire egy ilyen tematikus gyűjtemény alapján remélhető lenne. Pusztán kisebb-nagyobb érvényességi körű *válaszokat* ad” (5). De éppen ezeknek a válaszoknak a sokszínűségében ragadható meg az a lehetőség, hogy a magyar nyelvi szlengkutatás is több irányból határozza meg vizsgálati területét.

BODÓ CSANÁD

KÜLÖNFÉLÉK

Wurm István

(1922—2001)

A nemzetközi és a hazai nyelvtudomány fájdalmas vesztesége Wurm István elhunyt 2001. október 24-én Canberrában, hosszú betegség és kórházi ápolás után.

A megboldogult Budapesten született 1922. augusztus 19-én, de Magyarországot csecsemő korában elhagyta édesanyjával, és csak látogatóba jött időnként hozzánk. Am édesanyja vele maradt haláláig, magyarul tőle tanult meg. Apja angol volt, norvég származású, és mint diplomata többször váltogatta állomáshelyét családjával; Kínában és Japánban is tartózkodott hosszabb ideig. A tehetséges, nyelvekre fogékony gyermek hamar tanulta meg családja és változó otthona országainak nyelvét, majd még számosat a későbbiekben, szám szerint összesen 42 nyelvet, amelyet közülük Wurm szakterületén beszélnek, Új-Guineában és az óceániai szigeteken, több tucatot. E sorok olvasói közül többen tanúi lehettek ragyogó nyelvismeretének, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1997. július 12-i ülésén „A csendes-óceáni világ nyelvei és nyelvészeti tüneményei” címen e nyelveknek valóban „tüneményes” hangrendszeréről és szerkezetéről tartott felolvasást [megjelent a MNy. 1999/1. számában]. Aki hallotta őt németül, franciául, angolul, oroszul és más európai nyelven ragyogóan beszélni, nem kételkedett abban, hogy a távoli világ nyelveit ugyancsak hasonlóan bírja. Hogy pedig milyen jól tudott magyarul, azt az említett előadásán is bizonyította, amikor rövid jegyzeteiből szabadon beszélt. Egyszer megkérdeztem tőle, hogy voltaképp minek tartja magát, azt válaszolta: magyarnak. Tehát ő, aki egész életében sok helyen élt, sokfelé bolyongott, nem felejtette el gyökereit, szülőhazáját, amelytől távol halt meg. Itteni előadásakor magas, erős alakja nem sejtette a későbbi halálos bajt. Elbeszélése szerint jól dzsúdózott, és kevéssel azelőtt — magas korában — az egyik ázsiai városban az utcán rátámadónak kicsavarta kezéből a kést.

Wurm István középiskoláját és az egyetemet Bécsben végezte el, ahol feleségével, diáktársával megismerkedett. Ausztriában 1954-ben telepedtek le. Tanított az oxfordi (1952—1954), a sydney-i (1954—1956), az USA indianai (1964) és a hawaii (1968) egyetemen, 1968—1987 között pedig a canberrai egyetemen oktatott, majd tanszékvezetőként működött.

Az elhunyt kimagasló kutatói és az egész világra kiterjedő, nemzetközi jelentőségű szervezői tevékenységet végzett évtizedeken át. Egyéni publikációi közül felsorolok néhányat:

Languages of Australia and Tasmania. The Hague, 1972.; Austronesian Languages. Canberra, 1976.; Papuan Languages of Oceania. Tübingen, 1982.; Handbook of Tok Pisin (New Guinea Pidgin). Canberra, 1985.

A szerkesztésében megjelent kötetek közül álljon itt mutatóba néhány: New Guinea Area Languages and Language Study I. Papuan Languages and the New Guinea Linguistic Scene. Canberra, 1975.; SHIRO HATTORI japán nyelvessel közös szerkesztésben: Language Atlas of the Pacific Area. Pacific Linguistics. Canberra, 1981—1983. (ezt a terjedelmes publikációt az ő közbenjárására ajándékbba az Akadémiai Könyvtár); Language Atlas of China. Hong-Kong, 1987—1988.; Atlas of Languages of Intercultural Communication in the Pacific Hemisphere and the Americas, 3 kötet, Berlin, 1996.; Atlas of the World's Languages in Danger and Disappearing. Paris, 1996.

Szervezői munkásságához tartozik több tudományos társaságban és intézményben betöltött vezetői, tanácsadói szerepe: Az ausztráliai bennszülötteket kutató intézet vezetéségi tagja 1967—1974 között (Australian Institute of Aboriginal Studies, Canberra). Az ausztráliai nyelvtudományi társaság elnöke (1967—1977).

Az ausztráliai bölcsészettudományi akadémia elnöke (1986—1989).

Az Union Académique Internationale elnöke 1989-től. Az International Council of Philosophical and Humanistic Studies (UNESCO) elnöke 1979-től, majd díszelnöke 1997-től.

A Wurm által vezetett nemzetközi kutatásokban magyar szakemberek is részt vettek, például HARMATA JÁNOS a „Language Atlas of China” című kötet munkálataiban. Ő maga pedig hozzájárult „A világ nyelvei” (1999/2000.) című lexikon kidolgozásához, amelyben a pápua és a maláj-polinéz nyelvek cikkeit írta meg, a kötet terjedelméhez képest sem kis mennyiséget. Együttműködése azért jelentős, mert e nyelvekről először került magyar nyelven nyomtatásba szakszerű leírás. A velünk való közreműködés nem volt könnyű dolog számára, hiszen egyéb elfoglaltsága és utazásai közben kellett válaszolnia a folyamatosan küldött cikkeire vonatkozó kérdésekre. Sajátos módja volt cikkei írásának — amelyet bizonyára más szerkesztésben is gyakorolt —, hogy írógépen készítette el őket, nem szövegszerkesztőn, leveleit pedig kézzel írta. A lexikonban az ő kérésére így szerepel aláírása az egyes cikkek után: Wurm István (Stephen A. Wurm), noha nem magyarul írt munkáiban természetesen csak a zárójeles névalak áll, hiszen Wurm Istvánként csak magyar kollegái és barátai ismerték.

Kedves Kollegánk és Barátunk! Fájó szívvel búcsúzunk el Tőled, de nem felejtünk el, emlékedet megőrizzük, és köszönjük, hogy a világ másik részéből is készségesen, örömmel működöttél együtt velünk, és segítetted a magyar nyelvtudomány fejlődését. Béke legyen poraidra.

FODOR ISTVÁN

Hadrovics László emléktáblájának leleplezése*

Tisztelt emlékező közönség, kedves egybegyűltek! A szótörténeti kutatás kimutatta, elsősorban éppen Hadrovics László vizsgálódásai alapján, hogy az *emlékezik* ige töve ugyanaz, mint az *elmélkedik*-é. Ez az egyszerű tény egyúttal választ ad arra az újra és újra felvetődő, bár nyíltan ta-

* 2001. szeptember 22-én került sor Lendván (Lendava, Szlovénia) Hadrovics László emléktáblájának leleplezésére. Az emléktáblát Hadrovics professzor úr szépen rendbehozott szülőházán a Lendvai Községi Magyar Önkormányzat, Lendva község, a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösség állította. Az ünnepi beszédet Nyomárkay István professzor tartotta.

lán soha föl nem tett kérdésre: mi célból emlékezünk rendszeresen nagyjainkra, mi az értelme az emlékezést megtestesítő, érzékelhetővé tevő emléktáblák állításának? A válasz éppen az elmondottak tükrében: az emlékezés egyet jelent az elmélkedéssel, mindazon gondolatok és tettek újrágondolásában, amelyek azzal a személlyel, eszmével vagy intézménnyel kapcsolatosak, akire, amire vagy amelyre emlékezünk. Ilyen értelmezésben talán kicsit közelebb is jutunk a régesrég elköptott latin közmondás mély és egyúttal nagyon is konkrét értelméhez is.

Az elmélkedés, a gondolkodás pedig gyakran át van itatva, úgy hiszem, ez természetes is, érzelmekkel.

Néhány szóban e gondolat jegyében kívánok emlékezni Hadrovics Lászlóra, a MTA rendes, több külföldi akadémia és tudományos társulat tiszteletbeli tagjára, szeretett professzoromra, későbbi atyai barátomra, s az emlékezéssel együtt elmélkedni is arról, amit sok kortársammal és fiatalabb kollégámmal együtt tőle tanultam.

Hadrovics Lászlót mint köztünk munkálkodó embert nyitottság, nyíltság, másokba vetett bizalom, mindenki iránt megnyilvánuló segítőkészség, kiegyensúlyozott, nyugodt derű s az ehhez szorosan kapcsolódó áldott jó humorérzék jellemezte. Nem tudok biztos választ adni arra a kérdésre, vajon e tulajdonságok határozták-e meg tudósi pályáját, vagy a szüntelen kutatómunka nyomán fejlődött-e jelleme ebben az irányban. Valószínűleg mindkét feltevés igaz, noha a kiindulópontot talán mégis a jellem vezérelte, öröklött tulajdonságaiban kell keresnünk.

Hadrovics professzor úr kristálytisza, átlátszó, nyílt egyéniség volt; rosszat senkiről sem tételezett fel, véleményét mindig kedvesen, barátságosan, de határozottan kimondta. Ezt természetesen másoktól is elvárta. Nyitott volt minden tudományos kérdés, kutatás és módszer iránt. Ha ellenvéleménnyel élt, akkor azt mindig szigorú tudományos érvekkel, saját maga által gondosan gyűjtött és rendszerezett anyaggal alátámasztva adta elő. Ez a nyíltság és nyitottság irányította Hadrovics Lászlót a magyar—déli szláv kapcsolatok kutatására mint történészt, irodalomtörténészt, műfordítót, de elsősorban mint filológust. Ez a munka — ismét kissé sokszor hangoztatott hasonlattal élve — a legnemesebb értelmében vett hídépítés munkája. Egy-egy történelmi esemény, egy-egy irodalmi mű, sőt sokszor csupán egyetlen szó vagy kifejezés elemzése is messze ható következtetések levonását tette nem csupán lehetővé, de kézenfekvővé is. A közös sorsnak mily beszédes tanúja tud lenni egy-egy köznyelvi vagy tájnyelvi szó vagy szókapcsolat is, hiszen mögötte sokszor közös vagy sok vonásában egyező világkép táru fel.

Hadrovics professzor úr munkássága által derült fény arra, hogy volt nekünk, magyaroknak is a középkorban Trója- és Nagy Sándor-regényünk, hiszen a kajhorvát változatot magyarból fordították. Az ő kutatásai nyomán van megbízható képünk a magyar—déli szláv (horvát, szerb, szlovén) kulturális és nyelvi kapcsolatoknak arról az oldaláról, amelyben a magyar nem mint átvető, hanem mint átadó szerepel. Erről azonban sokan és sokat írtak már.

A nyílt, a nyitott embert mindig a nagy, a nehezen megoldható feladatok érdeklik, sőt izgatják. Így volt ez Hadrovics professzor úrral is. Szófejtéseit, amelyekben legtöbbször ismeretlen eredetűnek tartott szavaink múltját kutatta, a nyelvi tények abszolút tiszteletben tartása, gondos forráskutatás és irigylésre méltó invenció jellemzi.

A Duna-menti népek és civilizációk közös alakulásának kutatása mellett vagy talán éppen emiatt a nehéz történelmi időkben is magyar maradt anélkül, hogy evvel a legkisebb mértékben is hivalkodott volna. Felteszem azonban a kérdést: ugyan kell-e bármely alkalommal, bármely formában szóban tanúságot tenni erről annak, aki teljesen új, érthetően modern szemléletű magyar mondattant, élvezetesen olvasmányos jelentéstant és stilsztikát írt, és akinek nyolcvanötödik életében még könyve jelent meg, könyve, amelynek minden sorát kézzel (nem számítógéppel, még csak nem is írógéppel!) írta?

Mindehhez bizalom és segítőkészség társult. Ezt számtalan példa közül a magaméval is bizonyíthatom. Hányszor, de hányszor beszélgettünk a meghitt Dinnye utcai lakásában feketekávé mellett, a szemközti falon függő kis lendvai tájképre is pillantgatva, egy-egy munkámról; hány-

szor, de hányszor kaptam bölcös útmutatásokat tőle, sőt nemcsak útmutatásokat, hanem anyagot is a kutatómunkához.

Hadrovics László kiegyensúlyozott, derűs, boldog ember volt. Ehhez a lelkiállapothoz veleszületett tulajdonságain, a megszakítás nélküli kutatómunkán kívül nagyban hozzájárult felesége szerető gondoskodása. Feledhetetlenek a Gellért sörözőben tartott összejövetelek, a Szláv Kruzsok (= baráti kör) találkozásai is. Bizony az egykori barátok, pályatársak nagy része ma már nincs az élők sorában. Filmek is őrzik az egykori izbégi csevegő-sütéssel egybekötött László-napokat. Ezek is emlékké nemesedtek, amelyekről elmélkednünk lehet, sőt kell is, s amelyeket felidéznünk egyúttal sok dolog újragondolását is jelenti. Lehet, hogy a történelem, a múlt csakugyan tanítómesterünk?

Századunk egyik nagy szellemisége, Ravasz László írja egyik elmélkedésében, hogy „minden visszaemlékezés ráismerés, felfedezése és megpillantása olyan dolgoknak, amik velünk jöttek mint igazságok, szépségek... Képeink odalenn, a lélek mélyén a mi megkérdésezünk, öntudatunk iniciatívája nélkül mintegy maguktól megfényesednek, fellobognak ... keresik, kergetik egymást ... s ilyenkor egész jelentés-rétegek mozdulnak meg a lélekben.” Majd hozzáfűzi: „Mikor nagyon, teljesen visszamegyünk a múltba: előre érkezünk... Nagyon emlékezni annyi, mint jövőndőt mondani.”

Most, az emléktábla leleplezésének ünnepi pillanataiban annak a reményünknek adhatunk kifejezést, hogy Hadrovics Lászlónak, a XX. század második fele legsokoldalúbb, legimponálóbb életművet hátrahagyó filológusának példája Magyarországon és a szomszédos országokban is ki

fogja fejteni áldásos hatását. A jelen és a jövő tudói és tudósjelöltjei meg fogják tanulni tőle minden kutatómunka végső célját: a különböző határok között élő emberek szolgálatát, a megbízható, alapos munkát, az igazságkeresést, a bonyolult és nehéz feladatok megoldásához szükséges bátorságot. Így remélhetjük, hogy ennek az emléktáblának a nyomán elménkben és lelkünkben is láthatatlan táblák figyelmeztetnek a követendő példára, hogy amikor a múltra emlékezünk, annak útmutatásai nyomán valóban előre érkezzünk!

NYOMÁRKAY ISTVÁN

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Benkő Loránd köszöntése a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 80. születésnapján*

Tisztelt Közgyűlés! Kedves Tagtársak! Hölgyeim és Uraim! A Magyar Nyelvtudományi Társaság régi szokása, hogy elnökét magas, kerekszámú születésnapján ünnepélyes keretek között s nagyobb nyilvánosság előtt köszönti. 27 évvel ezelőtt a nyolcvanéves Bárczi Géza akkori elnököt itt, az Akadémián rendezett ülésen Benkő Loránd köszöntötte. Idei közgyűlésünkre azért seregletünk össze ennyien, hogy most mi köszöntsünk. Hogy köszöntsük a ma nyolcvanéves Benkő Lorándot, Társaságunknak immár negyedszázada elnökét. A véletlennek és a szándéknak szerencsés találkozása hozta úgy, hogy az új évezred első társasági közgyűlése a szóban forgó jubileummal esik egybe. Az, hogy e jeles alkalmon a Társaság megbízásából és nevében én fogalmazhatok meg néhány gondolatot, nagy megtiszteltetés számomra. Szeretnék szavakat találni, amelyekkel kifejezhetném nagyrabecsülésünket, ragaszkodásunkat, a tiszteletet és elismerést, amelyet elnökünk kiemelkedő eddigi munkássága, tudományos, oktató és közéleti tevékenysége s az ember bennünk ébreszt. A jelenlévők jól tudják: az ünnepelt eddigi életműve oly imponáló és annyira szerteágazó, hogy érdemi méltatásra már csak ezért sem vállalkozhatom. Legyen szabad viszont megfogalmaznom néhány gondolatot az ember és tudós, Benkő Loránd és a nyelvtudomány kapcsolatáról. Legyen szabad föl idéznem munkásságának néhány jellemző jegyét: okulásul is, mert mögötte évtizedeket átívelő, rengeteg munkával szerzett sok-sok tapasztalatnak és fölismerésnek az aranyfedezete áll.

Idősb Plinius írta, hogy akik hosszú életet élnek, emberhez méltó élet csak keveset tudhatnak magukénak, mert a gyermekség éveit nem számítanak, az öregség esztendeit pedig büntetésül kapjuk. Benkő Loránd a kivételek közé tartozik. Mert akit ma is a szenvedélyes tudományos alkotás hevülete fűt, s aki örömet leli a kutatásban, az bizony emberhez méltó életet él, éveinek számától függetlenül. De vajon mivel magyarázható az ünnepeltnek a tudománymérés mennyiségi mutatói alapján is ritka eredményességének minősítendő eddigi munkássága? Válaszul több okot is megnevezhetünk. Az egyik: olyan mesterei voltak, akik fölébresztették s a kíváncsiság irányba terelték a benne szunnyadó képességet, szorgalmat és a nyelvtudomány iránti érdeklődést. Szabó T. Attiláról és Pais Dezsőről van szó. A másik: korán kialakult kutatói szenvedélye, amely szüntelenül hajtotta és hajtja új tudományos problémák megoldására, s ez ötvöződött a nyelvtudomány iránti elkötelezettséggel, az emberek iránti tisztelettel és a tudomány iránti alázattal. A harmadik: legendás munkabírása és munkaszeretete, amely a kötelességtudással párosulva tevékenységének minden területén maximális erőfeszítésre sarkallta (mind nyelvtudományi kutatásaiban, mind az

* A köszöntések a Magyar Nyelvtudományi Társaság 97. közgyűlésén, 2001. december 19-én a Magyar Tudományos Akadémián hangzottak el (Kósa Lászlónak és Kovács Sándor Ivánnak, a Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnökének a köszöntőjét Gerstner Károly titkár olvasta föl).

egyetemi oktatásban, a tudományszervezésben és -irányításban, széles körű szerkesztői tevékenységében, mind pedig közéleti szerepvállalásaiban). A negyedik: a tudományos búvárlataiban objektivitásra törekvő tudóst az ő esetében sem hagyja lankadni a tudományos kérdések megoldásának vágya mellett a nyelvközösségéhez tartozásnak s az anyanyelvhez való kötődésének természetes, egyszersmind kutatásra ösztönző pozitív érzése. (Az, amit Einar Haugen, a norvég származású amerikai nyelvész így fogalmazott meg: Linné követői is szerethetik a virágokat, s a nyelvészt sem tarthatja vissza semmi nyelvének szeretetétől; l. in: Nyelvi tervezés. Szerk. TOLCSVAI NAGY GÁBOR. Bp., 1996. 27.) Az ötödik: az a korán kialakult meggyőződése, hogy a nyelvtudomány művelése, az anyanyelv kutatása közösségi érdekű és fontosságú tevékenység is, nem pedig úri passzió kérdése, s mint ilyen érdemes arra, hogy az ember életét tegye rá.

Benkő Loránd elsősorban és mindenekelőtt nyelvtörténész. Legkedvesebb területe a történeti névtan, a szótörténet és az etimologizálás. Nyelvtörténeti, történeti névtani érdeklődése a legszorosabban összefügg a múlt, illetőleg a magyarság történelme, életútja, műveltségének alakulása iránti, munkássága kezdetétől megnyilvánuló érdeklődésével. Szemlélete szerint „a nyelv, különösen pedig az anyanyelv sokkal több, mint ... közlési eszköz, mint a mindenkori jelenben funkcionáló rendszer ... a nyelv az emberi ... tudás főlhalmozódásának tárháza is, amely fényt vet az anyagi és szellemi műveltség messzi korok óta kibogozható fejlődésére. A nyelv ... művészi eszköz is ... a nemzeti tudat egyik letéteményese, tehát sem múltbeli előzményei, sem jövőbeli alakulása nem lehetnek közömbösek számunkra”. Az utóbbi mondatok Benkő Loránd szavai: ő mondta e rá is érvényes szavakat a nyolcvanesztendő Bárcai Gézáról szólván (MNY. 1974: 250—1). De tetten érhető Benkő Loránd írásaiban az a törekvés is, hogy éppen a nyelvnek, s elsősorban is a neveknek és a szavaknak a faggatásával, vallatásával minél többet megtudjon — és tudasson — a nyelvet éltető és hordozó közösség életéről. Az említett tényezők magyarázzák, hogy Benkő Loránd az anyanyelvvel való törődést — közösségi-társadalmi és szakmai alapon egyaránt — fontosnak tartja. A nyelvtörténész tapasztalatával pontosan tudja, hogy a nyelv életébe be lehet avatkozni. De tudja azt is, hogy az eredményt nem a nyelvész szabja meg. Amit a jelen magyar nyelve előtt álló nagy kihívásnak tart, az az általa *terminológiai befogadás*-nak nevezett kérdéskör (l. töle például: Nemzet és anyanyelve. Bp., 1999. 103), amely a magyar nyelv versenyképességével összefüggő nyelvi tervezési, nyelvművelő problémakör alapvetően fontos része. Milyen kár, hogy mértéktartó, racionális érvelése az új fogalmak anyanyelvi megértéséről és megértetéséről, a beszélők anyanyelvvel kapcsolatos attitűdjének fontosságáról és az értelmiség lehetséges teendőiről nem kapja meg a megillető figyelmet — a nyelvművelés ügyén zajló, nem ritkán csak látszólag a nyelvről szóló, gyakran színvonalatlan és az ügyhöz méltatlan hangoskodások, nagy publicitást élvező verbális csetepaték mellett.

Ünnepeltünk a magyar nyelvtudománynak zavarba ejtően számos témakörével foglalkozott eddigi munkássága során és számottevően gyarapította ismereteinket. Imre Samu — elemző méltatásában — a következő területeket említette tíz évvel ezelőtt: földrajzínév-kutatás, személynév-vizsgálat, nyelvjáráskutatás, nyelvjárástörténet, nyelvtörténet, ezen belül: a magyar őstörténet nyelvi vonatkozású kérdései, a szinkronia és diakronia viszonya, szótörténeti és etimológiai kutatások, hangtörténet, grammatikátörténet, nyelvemlékvizsgálatok, a magyar irodalmi nyelv története, illetőleg elméleti-módszertani kérdések, tudománytörténet, helyesírás, nyelvművelés (Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Bp., 1991. 9). Bizony tisztelettel parancsolóan hosszú lista ez! Ünnepeltünk azon szerencsés nyelvtörténészek közé tartozik, akik az élőnyelvi változatosságot is irigylésre méltó alaposssággal ismerik. Ugyanis a nyelv-atlasz munkatársaként s az egyetemi nyelvjárásgyűjtő kirándulások aktív résztvevőjeként számos kutatóponton gyűjtött, illetőleg volt jelen, tehát hosszú időt töltött nyelvjárási beszélők körében, s így megismerkedhetett a magyar nyelv számos, nyelvtörténeti szempontból is roppant érdekes, többféle kutatási ötletet és tanulságot kínáló területi változatával s a nyelvjárási nyelvhasználattal is. Nem beszélve az emberi, személyes tapasztalatok horizonttágító hatásáról, az említett gyűjtő-

utak „történelemórái”-ról, amelyekkel — Kórógytól Torontálvásárhelyen, Torockószentgyörgyön és Zágonon keresztül a csángóföldi Bogdánfalváig — sokféle emberrel, emberi sorssal és élethelyzettel való találkozása ajándékozta meg. Ő maga mondta: „amit a nyelvről tudok, annak elég jelentős részét nyelvjárásgyűjtő tapasztalataimból merítettem” (Dialektológiai Szimpozion. Szerk. SZABÓ GÉZA. Veszprém, 1990. II, 13).

Benkő Loránd — elsősorban Pais Dezső bizalmának és bölcs előrelátásának köszönhetően — korán, nagyon fiatalon került be a tudományirányítás közegébe, illetőleg abba a körbe, ahol a két világháború közötti magyar nyelvtudomány történetéről első kézből hallhatott hiteles tájékoztatást. A bizalomra rászolgált, s a kihívásoknak mint kutató, mint egyetemi oktató s mint a tudományos közélet tényezője egyaránt megfelelt. Súly alatt növekszik a pálma — tartották a rómaiak: Benkő Loránd felnőtt a korán jött nagy feladatokhoz is, s ezt nyelvészpályája már első két évtizedének tudománytörténeti távlatú tanulmányai, munkái is jelzik. (Mint a következők: A régi magyar szemlélynévadás: 1949, A magyar *ly* hang története: 1953, Egy hangfestő igecsoport: 1954; Magyar nyelvjárástörténet: 1957, A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban: 1957; Milyen eredetű a *piros* és családja?: 1963, Az anonymusi hagyomány — és a *Csepel* név eredete: 1966, A nyelvföldrajz történeti tanulságai: 1967, Nyelvtörténet és mai nyelv: 1968.) Ünnepeztünk nem tartózkodott a nyelvtudománnyal és a magyar nyelvvel összefüggő ügyek intézésétől, nem húzódott vissza a konfliktusokkal is járó tudományos közéleti szerepvállalásoktól sem — pedig filozofiadíj hajlama bizonyára más irányba ösztönözte volna. Szót emel, tollat ragad, érvel, vitatkozik ma is, amikor meggyőződése azt diktálja.

Az ünnepeztet — mint közismert: elsősorban magával, de munkatársaival szemben is — szigorú munkafegyelem jellemzi. Ebből is következik, hogy tudományszervezőként és -irányítóként egyaránt páratlan eredményességű tudóssá vált. Elegendő, ha csupán arra a három nagy kollektív tudományos vállalkozásra hivatkozom, amelynek megszervezője, irányítója és főszerkesztője volt: a magyar nyelv történeti-etimológiai szótárára (TESz.), a német nyelvű magyar etimológiai szótárára (EWUng.) és a magyar nyelv történeti nyelvtanának (TNyt.) megjelent három kötetére. A tudományos munka mindmáig szenvedélye. Nincs semmi jele annak, hogy az idő múlása, a betegség elmúlt aggasztó hónapjai kikezdték volna fiatalokat is megszegyenítő kutatói szenvedélyét. Kedves témáin — amikor tehető — kórházi ágyán is dolgozott. Nem ok nélkül vallja tehát, hogy a szeretett tudománnyal való foglalkozásnak gyógyító ereje van.

Benkő Loránd az elődök munkáihoz való kritikus, egyszersmind azonban megbecsülő viszonyulást, az elődök eredményeinek elismerését s a továbbépítésre, megújításra érdemes hagyományok őrzését kezdettől fogva összeegyeztethetőnek tartja a tudománybeli korszerűsítéssel. Azt vallja tehát, amit gyakorta idézett soraiban annak idején Goethe fogalmazott meg („Was du von deinen Vätern ererbt hast, erwirb es, um es zu besitzen”), s ami Borzsák István aktualizáló átköltésében így hangzik: „Próbáljuk mi is fáradtságosan *megszerezni* a múlt értékeit, hogy jövőnkre gondolva birtokba vehessük” (Dragma. Válogatott tanulmányok. Bp., 1994. 6). A nyelvtudomány történeti ágában nem voltak a leíróban tapasztalható paradigmaváltások, azonban a diakrón kutatások utóbbi évtizedei is hoztak jelentős szemléleti és módszerbeli változásokat, s ezek a magyarra vonatkozó kutatásokban leginkább az ő nevéhez kapcsolódnak. Nagy szakmai elismerés, hogy „A történeti nyelvtudomány alapjai” című könyve olasz nyelven is megjelent (Le basi della linguistica storica. Padova, 2000. Danilo Gheno fordításában).

Ünnepeztünk a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz többrendbeli és igen szoros szálak fűzik. 1959-ben és 1960-ban a Társaság titkára volt, s immár negyedszázada áll Társaságunk élén. Ilyeténképpen a Társaság elnökei közül az ő elnöksége a leghosszabb idejű: ugyanis elődei közül a leghosszabban, 18 esztendeig Bárczi és Szinnyi töltötték be az elnöki tisztelet. Elnökként szigorú, következetes, a Társaság érdekeit határozottan képviselő bölcs gazda, aki betegsége idején is szívén viselte a Társaság sorsát, s közvetlen munkatársaival rendszeres kapcsolatot tartván maradéktalanul ellátta döntési jogkörét. A szóban forgó tisztség viselőjeként elsősorban reá hárult az a nehéz

feladat, hogy az 1980-as évek végén s 1990-ben elhárítsa a fenyegető súlyos finansziális gondokat és biztosítsa a Társaság működőképességét. Emlékeztetőül: a Társaságnak a tudomány szempontjából talán legfontosabb „intézménye”, a Magyar Nyelv című folyóirat 1990-ben csak fele terjedelemben jelenhetett meg. Benkő Lorándnak köszönhető, hogy a viharfelhők elhárultak. Természetesen azt reméljük és kívánjuk is, hogy Társaságunk az ő elnökségével kezdje, kezdhesse meg néhány év múlva történetének második évszázadát. A magyar nyelvtudomány központi orgánumának, a Magyar Nyelvnek Benkő Loránd 1953 óta, azaz 48 esztendeje szerkesztője, illetőleg 1974 óta felelős szerkesztője. Ezzel nemzetközi tekintetben is párját ritkítja, mesterét, Pais Dezsőt is túlszárnyalva: Pais ugyanis 45 éven át szerkesztette a folyóiratot (20 éven át éppen Benkő Loránddal együtt), Setälä pedig 33 éven át a Finnisch-ugrische Forschungent (FUF. 2001: 12). A Magyar Nyelv szerkesztése — a folyóiratnak a magyar nyelvtudományban betöltött szerepe és presztízse miatt — nagy felelősséggel járó, de magas rangot jelentő megbízatás és elismerés. Benkő Loránd bölcs megfontoltsággal, nagy áttekintő képességgel és szakmai judíciummal, a jó gazda felelősségével és kívülről aligha érzékelhető áldozatvállalással tette mindig is a dolgát e téren is. Ünnepeztünk nemcsak hungarológus magyar nyelvészként, nemcsak szerkesztőként, hanem tanulmányíróként is szorosan kötődik a Magyar Nyelvhez. Tudományos közleményeinek mintegy harmadát ebben a folyóiratban tette közzé. Az elsőt még 1946-ban, s azóta — két év (1969 és 1972) kivételével — mindegyik Magyar Nyelv-kötetben találkozunk írásával.

Hosszú szerkesztői, elnöki és szerzői éveket emlegettem az imént. Ezeket meg kellett élni. A hosszú élet azonban önmagában nem érdem. Az viszont érdem lehet, hogy mire használja az ember az évekül kapott időt. Juhani Aho, a finn író szerint az élet hosszát nem a megélt percek mennyiségével, hanem a munkában töltött percek számával kell mérni (elämän pituus ei ole elettyjen hetkien, vaan työskenneltyjen hetkien mukaan mitattava). Benkő Loránd sokoldalú és gazdag aratású eddigi, korántsem lezárt életműve a tálentummal való jó sáfárkodásnak ékes bizonyossága, az értelmes, hasznos munkának pedig követendő példája.

Ünnepeltünk a tudományos kutatás szenvedélyének terhet és gyönyörűségét hordozva vezette és vezeti közvetlen tanítványait a nyelvtudomány szeretetére és művelésére, tanítván őket tudományos gondolkodásra, a tények tiszteletére, a munka fegyelmező erejére és a tudományos kutatás vonzó világára. Távol áll tőle a dogmatikus gondolkodás, tehát Heisenberg megállapítása rá is érvényes: a tudós természeténél fogva kerül mindenfajta dogmatikus álláspontot. Jellemzi kutatótársai véleményének a tiszteletben tartása. Tudományos vitáiban a másik fél lejáratásának eszközeivel nem él. A nyelvtudomány sokszínűsége kíváncsú fenntartása szükségességét nem csak deklarálja. Benkő Loránd azon emberek közé tartozik, akiknek magától értetődő belső igénye a társaságban értelmezendő minőség elve.

Kedves Elnök Úr! Kedves Tanár Úr! Kedves Loránd Bátyám! A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya és tagjai nevében szeretettel és őszinte nagyrabecsüléssel köszöntelek 80. születésnapodon. Köszönettel adózunk azért a tudományos teljesítményért, amit a magyar nyelvtudomány szolgálatában és érdekében eddig végeztél. Köszönettel azért, hogy az emberi dolgokban való türelmes és bölcs eligazodásoddal a tudományt is szolgáltad. Hálával azért, hogy a gondjaidra bízottakat bőségesen részeltetted és részeltetted emberségedből. Kívánjuk, hogy a meglett vagy megközelített tudományos igazság megtalálásának tiszta örömet, munkatársaid, tanítványaid, barátaid ragaszkodását még sokszor és sokáig érezhesd. Kívánjuk, hogy megújuló erőben, visszanyerhető és minél hamarabb visszanyert egészségben, a Rád mindig is jellemző munkakedvvel, szenvedéllyel, felelősséggel, kitartással és eredményességgel tudjál még sokáig tevékenykedni nyelvtudományunk javára és mindnyájunk okulására. Úgy legyen! Isten éltesen!

KISS JENŐ

Benkő Loránd köszöntése a Magyar Irodalomtörténeti Társaság nevében

Társaságuk 2001. évi közgyűlése alkalmából tisztelettel és szeretettel köszöntöm a Magyar Irodalomtörténeti Társaság nevében Benkő Lorándot, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökét, az akadémikus professzort, az iskolateremtő nyelvtudóst, a segítőkész, önzetlen kollégát.

A Magyar Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Társaság együttműködésének néhány emlékezetes alkalmát élhettem meg Vele, s kedves emlékeim között örömmel Róla az alábbi történeteket. A magyar irodalmi tájszemlélet változásairól rendezett hévízi közös konferencián, 1997-ben — Kiss Jenővel és Juhász Dezsővel az oldalán — Benkő Loránd nagyon belefeledkezett tennivalóiba. Előadta „Nyelv- és irodalomtudományunk némely gondjairól” című dolgozatát, végighallgatott mindenkit, és étlen-szomjan, olyannyira figyelte a legkésőbbi hozzászólásokat is, hogy nem maradt érkezése az utolsó nyomorult kis pogácsamaradék elvételére sem, pedig a pajzs-nagyságú tálalóból csak úgy kínálta magát a pirosra-ropogósra süített tepsimeleg harapnivaló. Keletkezett is adagium erről mindjárt: „Lemaradt, mint Loránd a pogácsáról.”

Ezt szoktuk mondani Hévíz óta, ha valaki szenvedélyesen szeretett dolgába feledkezve sem éhét, sem szomját nem csillapítja elrendelt időben. Ez nem anekdota, hanem exemplum a tudós heroizmusáról.

Egyszer egy formális kérelmet kellett ajánlóként aláíratnom Vele. Azonnal vette a tollát, s már írta is oda, hogy Benkő Loránd. De később rákérdezett: Hogy is áll annak a Kecskeméten készülő Zrínyi-szótárnak az ügye? Megírná hozzá a kilátásba helyezett előszót. Meg is írta és meg is jelent az Irodalomismeret 1998. évi 3–4. számában, az élen. A borítóra kitettük derűt sugárzó fényképét is. Jobb híján honorárium gyanánt, és persze a köszönet jeleként. Most nem hagytuk „lemaradni a pogácsáról”.

És még valamit, rövid szóval csak. A Szinnyei- és Gulyás-féle írói lexikonokban legalább hetven tudós-író vagy afféle Benkő szerepel. Közöttük van az én mezőtúri református gimnáziumi éveimnek legkedvesebb tanára, a polihisztor földrajzos-biológus Benkő Gyula, a Benkőknek árkosi ágából, akit — Mikes Kelemennel szólva — Trianon „fekete szele” vetett át a nagyenyedi Bethlen-kollégiumból az alföldi Nagykunságba. A lexikonok ma már nem jelölik a leszármazási ágbogakat. Pedig a Pázmány városában, Váradon született Benkő Loránd és a lőrincfalvi Benkő Samu esetében oly fényes-terebélyes lenne ez a tudósi genealógia! Mert aki valamirevaló Benkő volt a XVII—XVIII—XIX. században és később, az az életrajzok szerint portai követ és naplóíró, lelkész és tanító, orvosnövendék és gazdasági műtan tanára, könyvkereskedő és kiadó, zenedei tanár és karmester, vándorszínész és huszárfőhadnagy, bölcelet- és orvostudor, vagy egyházmegyei főjegyző, tanácsbíró, nyomdatulajdonos, esetleg haditengerészeti kormányos — ha már kivételesen mégsem volt kedve történeti-etimológiai szótárt szerkeszteni, vagy kiadni az Árpád-kor szövegemlékeit.

A Benkőké nagy tudósdinasztia. A nyelvet és a betűt szeretik „Árpád-háza”. Mondjuk magunkat szerencsésnek, hogy kortársai lehetünk a nyolcvanadik életévét 2001. december 19-én, a mai napon maga mögött hagyó Benkő Lorándnak.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

Benkő Loránd köszöntése a Magyar Néprajzi Társaság nevében

Tisztelt Elnök Úr! Kedves Ünnepe! Hölgyeim és Uraim! A néprajz és a nyelvtudomány kapcsolata olyan régi, mint maga a néprajztudomány. Első népköltés-gyűjtőinket és a nemzeti jellemtan vizsgálóit a kultúra mellett mindig szorosan kapcsolódva érdekelte a nyelv, elsősorban

a műveltség és a nyelv összefüggése is. Csupán néhány korai jeles példát említek. Nyelvi érdeklődés nélkül nem bontakozott volna ki a csaknem kétszáz éves múlta visszatekintő palóckutatás, a magyar néprajz egyik jelentős ösztönzője. Kríza János sem mulasztotta el a székely nyelvjárások általa sajátosnak érzett szavait följegyezni. Amikor pedig a Magyar Néprajzi Társaság alapításával a humán tudományok között viszonylag fiatal néprajz intézményi önállóságát megteremtették, a bölcsőnél (1889-ben) több tudományszak képviselői között a nyelvészek is ott álltak. Zsenge korú egyesületünkre nem féltékenykedtek, mint a földrajz és az embertan, hogy elhódítja tőlük tagságukat, hanem segítették talpra állni. Első tisztikarában helyet kapott Budenz József, Munkácsi Bernát, az ifjabb Szinnyi József, maga Hunfalvy Pál, az első elnök pedig nyelvtudósnak és etnográfusnak egyaránt vallotta magát. Bízvást mondhatom, hogy sajátjuknak érezték, annál inkább, hiszen az idősebb nővér, a nyelvtudomány szakmai társulata, a Magyar Nyelvtudományi Társaság másfél évtizeddel később alakult meg. Ám később az intézményi megerősödés után sem szakadt meg a kapcsolat, hanem nemzedékről nemzedékre tovább öröklődött. Úgy hozta gyümölcseit, hogy sosem vált látványossá. Erre nem is volt szüksége. Munkakapcsolat volt és maradt. Közlemények, cikkek megjelentetése egymás folyóirataiban, hivatkozások, kölcsönös részvétel, előadás tartása egymás tudományos tanácskozásein, közösen rendezett vitaüléseken és így tovább. Azért hangoznak most el ezek a mondatok, mert Benkő Loránd, aki negyed százada elnöke a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, mindig fontosnak tartotta és ápolta ezt a hagyományt. Ugyanez az elv érvényesült szerteágazó munkásságában, melyben rendre találkozunk néprajzi források fölhasználásával, a néprajztudomány eredményeire hivatkozással, néprajzi érdekű adatközléssel.

A néprajz és a nyelvészet szövetségére ma is szükség van. Ezt kívánja a tudományok művelésében a tudományközi együttműködés minden eddiginél fokozottabb mértékű előtérbe kerülése, valamint a határterületek jelentőségének szintén egyre növekvő súlya. És ezt kívánja a magyar művelődés és a magyar nyelv ügyéért érzett közös felelősségünk is a helyi sajátosságokat és a kisebb nyelveket fenyegető világméretű változásokkal szemben mind a mai Magyarországon, mind a legtöbb velünk szomszédos országban, ahol korlátozó törvények és rendeletek miatt hátrányos helyzetben van nyelvünk és műveltségünk.

Amikor most sok szeretettel köszöntöm a Magyar Néprajzi Társaság és a magam nevében Benkő Loránd elnök urat, akademikust, egyetemi tanárt, megköszönöm mindazt, amit tudomány-szakjaink együttműködéséért tett; hálás vagyok neki a néprajz szeretetéért, mindazért, amit munkásságából tanulhattunk és tanulhatunk. Kívánok elegendő erőt és egészséget, hogy megvalósítsa további terveit!

Ide illik a legutóbb megjelent cikkgyűjteménye utolsó darabja című választott Széchenyi-idézet, melyet nem lehet elégszer ismételni: „Ki honi nyelvünk mellett van, nemzetünk életét hordja szívében.”

Isten éltesse körünkben!

KÓSA LÁSZLÓ

Válasz

Tisztelt Közgyűlés! Kedves Barátaim! Mit tehet az ember, ha megszólítják? Két dolgot. Nem szól semmit, saját személyét nem kívánván tovább előtérbe állítani. Vagy: ha a köszöntők és a jelenlevők iránti udvariasságból, Társaságunk hagyományai szerint szól is, hosszan nem beszél. Ez utóbbit választom. Köszönöm a megemlékezést, köszönöm a kedves szavakat. Sok jót hallottam magamról. Szeretném, ha ilyen lehettem volna. Hogy a tudománynak mennyire voltam hasznára, eldönti majd az idő. Nyelvtudományi pályám régen, 1943-ban kezdődött, amikor díjtalan gyakor-

nok lettem a kolozsvári egyetemen. Másfél év híján hatvan éve ennek. Majdnem hatvan év: ennyit töltöttem el a nyelvtudomány művelésében, egyszersmind bővületében.

Bevallom: nekem a nyelvtudomány nagyon sokat adott. Boldogsággal gondolok rá, a nyelvészeti kutatásra — nem a közéleti harcokra! A nyelvtudomány szeretettette meg velem a filológiát és a kutatást. Igaz, hosszú éveken át napközben más irányú elfoglaltságaim miatt nem jutott időm arra, hogy kutatói szenvedélyemnek éljek. Amit annyira szerettem, kutatással ezekben az években bizony csak este, éjjel foglalkozhattam — otthon. De ezt a munkát soha nem éreztem áldozatnak! Sőt, földerített, felfrissített!

Pályaválasztásomnak köszönhetem, hogy bejárhattam nemcsak a mai országot, hanem a Kárpát-medencét. Elmondhatom, hogy a magyar nyelvterület szinte minden járásában megfordultam. Örültem az azokban élő magyar népességnek, embereknek, akikkel ezeken az utakon találkozhattam. Örültem a gyönyörű természetnek, a változatos tájaknak. Örömet leltem az emberek szokásaiban, hagyományaik megismerésében, a népi műveltség változatos formáiban.

Szerencsém volt, hogy olyan munkatársakkal dolgozhattam, akiktől sokat tanulhattam, s akikkel együtt munkálkodva hozhattunk létre talán fontosnak is nevezhető eredményeket. Hálával gondolok az előttem járó nagy nyelvésznemzedék tagjaira, akiket közelről megismerhettem, s akiktől sok támogatást kaptam. Sose felejttem el őket, mindig hálával gondolok rájuk azért is, mert bizalmukba fogadtak, mert bölcs tanácsaikra mindig támaszkodhattam. Bizony ez is hozzátartozik a nyelvészethez, amit én megéltem.

Köszönöm Társaságunknak a főtítkáruk szavaiban is kifejezett megemlékezést, nemkülönben köszönöm testvér-társaságainknak ez alkalomra szóló kedves leveleit. Azt remélem, hogy nyelvészársaim anyanyelvünkre mindig féltő gonddal ügyelnek majd. Azt kívánom, hogy a nyelvtudománnyal, a magyar nyelvvel való foglalkozás legyen szívügyük, s leljék örömeiket benne. Az anyanyelv roppant fontosságához nem férhet kétség, ezért közömbösek tudománya iránt sem lehetünk. Se ma, sem a jövőben!

BENKŐ LORÁND

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 97. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2001. december 19-én az Akadémia székházában tartotta 97. közgyűlését.

1. Szathmári István alelnök megnyitó szavai után Kiss Jenő főtítkár a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében köszöntötte a 80. életévét betöltő Benkő Lorándot. A Magyar Néprajzi Társaság nevében Kósa László elnöktől, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság nevében pedig Kovács Sándor Iván elnöktől küldött köszöntő levelet Gerstner Károly titkár olvasta föl. A Társaság debreceni csoportja nevében Sebestyén Árpád, a szegedi csoport nevében Békési Imre elnök küldött gratuláló sorokat.

2. A közgyűlési előadást Nyomarkay István tartotta „Nyelvi helyzetkép déli szomszédainknál” címen. (Mind a köszöntők, mind az előadás folyóiratunk jelen számában olvasható.)

3. Az előadás elhangzása után Gerstner Károly titkár terjesztette elő a társasági jelentést.

Tisztelt Közgyűlés! Hölgyeim és Uraim!

1. Néhány nap múlva véget ér a harmadik évezred első éve, Társaságunk életében pedig a kilencvenhetedik. Lássuk, mit is hozott ez az esztendő számunkra!

Miként az elmúlt évben, idén is két választmányi ülésünk volt. Az első június 26-án, a második pedig egy hete, december 12-én. Az elsőn — hagyományainknak megfelelően — kiküldtük az idén kiosztandó emlékérmek és -díjak odaítélésére javaslatot tevő bizottságokat, mégpedig a következőket: Bárczi-emlékérem és -díj: elnök: E. Abaffy Erzsébet, tagok: Fábian Pál, Grétsy László, B. Lőrinczy Éva, Sebestyén Árpád. Csűry-emlékérem és -díj: elnök: Hajdú Mihály, tagok: Balogh Lajos, Fodor Katalin, Szabó Géza, Szabó József, Zelliger Erzsébet (a bizottság tagjainak feladata az önkéntes nyelvjárásgyűjtői pályázatok elbírálása is). Gombocz-emlékérem és -díj: elnök: Gósy Mária, tagok: Juhász Dezső, Máté Jakab, Szűts László, Zoltán András. Kosztolányi-díj: elnök: Szathmári István, tagok: Éder Zoltán, Gáspári László, Grétsy László, V. Raisz Rózsa. Pais-emlékérem és -díj: elnök: Ördög Ferenc, tagok: Gerstner Károly, Hoffmann István, Kázmér Miklós, Komorpay Klára. Révai-emlékérem és -díj: elnök: Kiss Lajos, tagok: Kiefer Ferenc, Mező András, Péter Mihály, Pusztai Ferenc. Megemlékezési bizottság: elnök: Bolla Kálmán, tagok: Békési Imre, Elekfi László, Keszler Borbála, Nyomárkay István. Ezen az ülésen hallgattuk meg V. Raisz Rózsa tájékoztatását a XIV. egri anyanyelv-oktatási napokról: a 2001. július 9—12-ig megrendezendő előadássorozatot pedagógus-továbbképzésként akkreditálta az oktatási miniszter. Második választmányi ülésünkön meghallgattuk a bizottsági jelentéseket, s ezek alapján elfogadtuk az emlékérmek és -díjak odaítéléséről szóló javaslatokat. Hajdú Mihály tájékoztatása alapján a nyelvjárási pályázatra 9 pályamű érkezett, közülük a Csűry-bizottság többség jutalmazásra javasol.

2. Az elmúlt évben központi rendezésben 15 felolvasó ülést tartottunk. Ebből kilencet a magyar nyelvi, hármat az általános nyelvészeti, kettőt pedig az idegen nyelvi szakosztály szervezett meg, és volt egy összevont szakosztályi ülés is. Debreceni csoportunk négy előadást szervezett. Szombathelyi csoportunk a magyar nyelvtudomány területén részt vett a felsőoktatási intézmények „Szép magyar beszéd” versenye országos döntőjének, valamint a IV. dialektológiai szimpóziumnak a megrendezésében, az uralisztika területén pedig a Berzsenyi Dániel Főiskola uralisztikai tanszékének 10 éves fennállása alkalmából rendezett nemzetközi konferencia társszervezője volt, továbbá könyvek kiadásában is közreműködött. Társaságunk tagjai — a nemes hagyományokat őrizve — természetesen ebben az évben is aktív szerepet vállaltak A Magyar Nyelv Hete rendezvényein, nyári egyetemeken, továbbképzéseken, valamint különböző évfordulós eseményeken.

Feltétlenül említést érdemel az az esemény, amelynek keretében 2001. április 9-én a főváros XI. kerülete emléktáblát helyezett el a XI. kerületi Kosztolányi Dezső tér 12. számú házon, ahol egykor Pais Dezső lakott. Az emléktábla-avatás alkalmával Fábian Pál, a magyar nyelvi szakosztály elnöke tartott megemlékezést.

3. A Társaság kiadványai közül első helyen a Magyar Nyelvet kell említeni. Idén is a szokott időben és terjedelemben jelentek meg az egyes számok, melyek mind tematikájukban, mind módszerükben változatos cikkeket tartalmaznak. A folyóirat elektronikus változata a világhálón is olvasható (www.c3.hu/magyar nyelv), és a megfelelő helyen már a 2001. évi 2. szám is megtalálható. Társaságunk kiadványainak számát gyarapítja „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak 6. kötete Juhász Dezső szerkesztésében, valamint a Hegedűs Attila szerkesztette és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékével közösen kiadott „Szilágysági nyelvatlasz”. Társaságunknál kapható a Régi Magyar Kódexek 26. kötete, a Gömör-kódex is, mely Haader Lea és Papp Zsuzsanna közlévei munkájának eredményeként jelent meg. A kódexből 100 példányt a kiadóként jegyzett Nyelvtudományi Intézet a Társaság rendelkezésére bocsátott. Ugyancsak Társaságunknál szerezhető be Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjteményének 1. kötete, Alsó-Fehér megye anyaga, melyet Hajdú Mihály és Janitsek Jenő tett közzé.

4. A társasági tagdíjak jövőre változatlanok maradnak: az aktív tagoknak 500, a nyugdíjasoknak 400, a diákoknak 300 Ft lesz a tagdíj. Változatlan marad a Magyar Nyelv 1200 Ft-os éves előfizetési díja is. A személyi jövedelemadó egy százalékából a Társaságunknak juttatott támogatás meghaladta az előző évit: az idén 387.865 Ft-ot utalt át az a APEH a Társaság számlájára. Miként eddig is, ezt az összeget a Társaság kiadványainak a támogatására fordítjuk. Mindenkinek köszö-

netet mondunk, aki ily módon támogatta a Magyar Nyelvtudományi Társaságot, s kérünk mindenkit: aki teheti, ezután is támogassa ebben a formában is a Társaságot.

5. Hagyományainkat követve az idén is több tagtársunkat köszöntöttük hetvenedik, illetőleg nyolcvanadik születésnapja alkalmából. Szakosztályi ülésen köszöntöttük a nyolcvanéves Bencédy Józsefet, Deme Lászlót, Hell Györgyöt, K. Vermes Stefániát, Nyíregyházán Bachát Lászlót, Kázmér Miklós köszöntője a Magyar Nyelvben fog megjelenni. Ugyancsak felolvasó ülésen köszöntöttük a hetvenéves Bózsöny Ferencet, Éder Zoltánt, Kiefer Ferencet, Szépe Györgyöt, Wacha Imrét, Debrecenben pedig Porkoláb Juditot. Róna-Tas Andrást, mivel ez év legvégén tölti be 70. évét, a következő félévben köszöntjük szakosztályi ülésen. 2001 őszén a Társaság nevében lakásán köszöntötte Mátaí Mária, Zelliger Erzsébet és Kiss Jenő H. Bottyányfő Évát, aki 2001 augusztusában töltötte be 80. életévét. Levélben köszöntöttük a nyolcvanéves Botos Imrét, Buda Sándornét, Katona Imrét, Kovács Ferencet, Macskásy Hugót, Meskő Sándort és Turchányi Ágotát, valamint a hetvenéves Farkas Ferencet, Ferenczy Gyulát, Eörsiné Hajdú Mariannát, Hatvany Tibornét és Márkus Ferencet.

A halál az eltelt évben is elragadta néhány tagtársunkat. Tisztelettel emlékezem Nyíri Antalra, aki hosszú időn át szegedi csoportunk elnöke volt, s aki tavalyi közgyűlésünk napján, december 13-án hunyt el. Réger Zitára, aki az alkalmazott nyelvészeti kutatások, a nyelvelsajátítás vizsgálatainak avatott szakembere volt, a nyelvművelő írásaiból jól ismert Szepesy Gyulára, Papp Ferencre, a számítógépes nyelvészeti kutatások hazai úttörőjére, Penavin Olgára, aki a délvidéki magyar nyelvjárások kutatásában szerzett örök érdemeket, és Máté Jakabra, választmányunk egykori tagjára, a nyelvtudomány-történet jeles művelőjére, akit két hete veszítettünk el, s végül Hexendorff Editre, a szótörténet kutatójára, akinek halálhírére közvetlenül közgyűlésünk előtt értesültünk. Mindannyiuk emlékét kegyelettel őrizzük.

A választmányi ülések döntése értelmében az idén 19 új tagot vettünk fel, akik közül a túlnyomó többség még csak húszas éveiben jár, ami azt jelentheti, hogy Társaságunk fiatalodóban van. A taglétszámmal kapcsolatban utalhatok Kiss Jenőnek két évvel ezelőtti szavaira: pontos adatot azért nem tudok közölni, mert címváltozásokról és elhalálozásokról sem kapunk mindig értesítést. A rendelkezésre álló adatok alapján Társaságunk tagjainak száma 610 körülire tehető.

6. Tisztelt Tagtársak! A 2001. évre vonatkozóan röviden ennyit tárhattam önök elé. Jelentésem elfogadását kérve békés ünnepeket, eredményekben gazdag új esztendőt és jó egészséget kívánok.

4. A közgyűlés a titkári jelentést elfogadta. Ezt követően Balogh Lajos olvasta föl a pénztári jelentést. A Társaság 2001. évi pénzforgalma így alakult:

B e v é t e l e k :	
MTA-támogatás (folyóirat-támogatással együtt)	3.080.000,—
Tagdíj (387 befizetés)	154.800,—
Kiadvány-értékesítés	318.200,—
Adomány, SZJA 1%-a, egyéb	621.400,—
Bevétel összesen	4.174.400,—
K i a d á s o k :	
Főfoglalkozású munkatárs bére	610.800,—
TB-járulék	308.348,—
Szolidaritási alap	27.486,—
Alkalmi megbízások	210.100,—
Személyi kiadás összesen	1.156.216,—

Nyomdaköltség	2.216.480,—
Posta, telefon	136.800,—
Irodaszer, nyomtatvány	91.480,—
Egyéb költség	413.800,—
Dologi kiadás összesen	2.768.560,—
Kiadás összesen	3.924.776,—

5. Ezután A. Molnár Ferenc ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését. (A bizottság tagjai még Bakró Marianne és Máta Mária.) A bizottság a Társaság iratait, bizonylatait, elszámolásait rendben levőnek találta. Ez adminisztrátorunknak, Bakonyiné Tóth Gabriellának a pontos munkájára vall.

6. Ezt követően Balogh Lajos ismertette a 2002. év költségvetési tervezetét:

Bevételek:

MTA-támogatás (folyóirat-támogatással együtt)	3.080.000,—
Tagdíj	160.000,—
Kiadvány-értékesítés	400.000,—
Adomány, SZJA 1%-a, egyéb	600.000,—
Bevétel összesen	4.240.000,—

Kiadások:

Főfoglalkozású munkatárs bére	610.800,—
TB-járulék	300.000,—
Szolidaritási alap	28.000,—
Alkalmi megbízások	200.000,—
Személyi kiadás összesen	1.138.800,—
Nyomdaköltség	2.500.000,—
Posta, telefon	150.000,—
Irodaszer, nyomtatvány	100.000,—
Egyéb költség	300.000,—
Dologi kiadás összesen	3.050.000,—
Kiadás összesen	4.188.800,—

7. Szathmári István alelnök méltató szavak kíséretében nyújtotta át a Társaság 2001. évi kitüntetettjeinek az emlékérmeket és -díjakat. A kitüntetettek a következők: Bárczi-emlékérem és -díj: Velcsov Mártonné ny. egyetemi tanár (Szeged), Csűry-emlékérem és -díj: Cs. Nagy Lajos főiskolai tanár, Budapest, Varga József egyetemi tanár, Maribor-Göntérháza, Szlovénia, Gombocz-emlékérem és -díj: Tóth Valéria egyetemi tanársegéd, Debrecen, Kosztolányi-díj: V. Raisz Rózsa főiskolai tanár, Eger, Pais-emlékérem és -díj: Rédei Károly ny. egyetemi tanár, az MTA külső tagja (Budapest—Bécs), Révai-emlékérem és -díj: Király Péter ny. egyetemi tanár. Az önkéntes nyelvjárásgyűjtő pályázat idei kitüntetettjei: I. Cs. Nagy Lajos főiskolai tanár (Budapest), II. Rác Sándor ny. tanár (Makó), III. Csikos Éva tanár (Rimaszombat, Szlovákia).

Az elnöki zárszó után Szathmári István berekesztette a közgyűlést.

Összeállította: KISS JENŐ

Penavin Olga

(1916—2001)

Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke 2001. november 13-án egyetemi nyelvészeti napokat rendezett. Ezen a tanácskozáson szerettük volna köszönteni a délvidéki kutatások kimagasló egyéniségét, a XX. század második felének vezető jugoszláviai tudósát, Penavin Olgát. Azt reméltük, hogy ott lesz közöttünk, az előadások is úgy készültek, hogy meghallgat bennünket, neki személyesen is elmondhatjuk tudományos tevékenységével kapcsolatos véleményünket. A halál azonban közbeszólt, október 25-én eltávozott közülünk az, akit ünnepelni akartunk, az ünneplésből szomorú emlékezés lett.

Penavinné Borsy Olga 1916. július 15-én Debrecenben született. A Dóczy református leánynevelő intézet tanárai indították el a nagybetűs „Élet” útján. Gimnáziumi tanárai táplálták benne a nyelvek iránti szeretetet, itt ismerkedett meg a latin kultúrával, irodalommal, a latin nyelv logikájával és szépségével. Nem véletlen tehát, hogy a debreceni egyetemre kerülve is a latin szakot választotta a magyar nyelv és irodalom mellé. Az egyetemen Csűry Bálint nyelvtörténeti, nyelvjárástani előadásait hallgatta, az ő szemináriumainak szellemisége határozta meg további életútját, alakította ki tudósi életpályáját. Csűry keltette fel benne a népnyelv, a népi kultúra iránti érdeklődést, és alapvetően befolyásolta nyelvesszé, nyelvjáráskutatóvá válását.

A diploma megszerzése után rövid ideig szülővárosában tanított, majd 1941-ben Szabadkára került gimnáziumi tanárnak. Innen hívták el 1947-ben Újvidékre az egy évvel korábban alakult Tanárképző Főiskolára. Főiskolai oktatóként már lehetősége nyílt arra is, hogy ismerkedjen a jugoszláviai magyar nyelvjárással. Első útja a nyelvjárásszigetek egyik jellegzetes terepére, Szlavóniába vezetett, a későbbi kórógyi szótár színterére. Életpályájának következő, 1957-től haláláig tartó állomása az Újvidéki egyetem lett. Itt bontakozott ki igazán az egyénisége, egyetemi tanárként nyílt lehetősége arra, hogy kutatásokat végezzen és szervezzen, tanítványokat neveljen a jugoszláviai magyar nyelvjárással minden eddiginél nagyobb méretű felmérése érdekében.

Életművét, könyveinek, tanulmányainak sokaságát csak hosszabb feldolgozásban lehetne kellő alaposággal méltatni. Most e rövid megemlékezésben a főbb kutatási területek egy-egy kiemelkedő alkotásáról, az atlaszmunkálatokról, szótárírói tevékenységéről, a földrajzinév-gyűjtésről és -kiadásáról, a nyelv műveléséről és a néprajzi munkásságáról szeretnék néhány szót ejteni.

Vég József „Őrségi és hetési nyelvatlasz”-a ihlette őt arra, hogy megvizsgálja a határ másik oldalán a szlovéniai magyarság nyelvét, akik eredetileg szintén az őrségi és a hetési nyelvjárást beszélték. (A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. Újvidék, 1966.) Sok archaizmus került felszínre a térképlapokon, hiszen más nyelvleírásokból is tudjuk, hogy ez a vidék egyike a legarchaikusabb magyar nyelvjárással. Ez az első megjelent atlasza Penavin Olgának, és már itt is látjuk azt a felfogását, hogy nem elégszik meg a pusztá adatközléssel, hanem a tanulságokat is megfogalmazza, rövid leírást ad az ott élő magyarság nyelvének hangtani, alaktani sajátosságairól és szóföldrajzi kérdésekről. — Értékes nyelvföldrajzi vállalkozása volt a „Bácskai magyar nyelvjárási atlasz” elkészítése és kiadása (Újvidék, 1988.). Nemcsak azért, mert számszerűen is sok, 39 magyarlakta vagy többségükben magyarlakta települést keresett föl, hanem azért is, mert ilyen nyelvjárásiilag erősen tagolt, keverék területről eddig még nem készült magyar nyelvjárási atlasz. Átfogó képet kapunk a könyvben azokról a török hódoltság után lezajlott kusza migrációs folyamatokról is, amelyek a jugoszláviai Bácska mai településszerkezetét és lakosságának összetételét kialakították. Ennek következménye az a nagyarányú nyelvjárási keveredés, amely híven tükröződik az atlasz nyelvi térképein. Sok a nyelvjárássziget, összefüggő nyelvjárásról egyáltalán nem lehet szó.

Időben később készült és jelent meg „A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárási atlasza” (Kanisza, 1995.). Hasonló problémákkal találkozott ezen a területen is a szerző, hiszen lényegében itt is ugyanazok a történeti események formálták a lakosság sorsát, mint a szomszédos Bácskában. —

Még egy atlaszt szeretnék röviden megemlíteni, a Matijevics Lajossal közösen készített székely nyelvatlazst (A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlazsa. Újvidék, 1978.). Nem nagy vállalkozás volt ez, hiszen még az is megkérdőjelezhető, hogy három településről lehet-e egyáltalán nyelvatlazst készíteni. A különleges történeti események azonban indokolják a munkát létjogosultságát. Hertelendyfalva, Székelykeve és Sándoregyháza székely lakosságát 1883-ban telepítette át Bukovinából az akkori magyar kormány az Al-Duna mellékre. Mivel ennek a három falunak a lakossága nyelvszigetként él idegen nyelvű környezetben, megőrizték eredeti székely nyelvjárásukat, és ez a hangtan az alaktan és a lexika terén is erősen érződik.

Lexikai vonatkozásban a „Szlavóniai (kórógyi) szótár” a legjelentősebb műve Penavin Olának (I—III. kötet, Újvidék, 1968—1978.). A magyar nyelvstudomány történetében kevesen vállalkoztak egy-egy régió vagy település teljes szókészletének fölmérésére. Csűry Bálint Szamosháti szótára után az Ormánsági szótár, a Szegedi szótár, majd negyedikként Penavin Olga szótára csatlakozott ebbe a sorba. Minden bizonnyal a Csűry-iskola hatása is nagymértékben hozzájárult a Szlavóniai szótár elkészültéhez.

Az Újvidéki Egyetem Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszékének nyelvészei már 1965-ben fölvetették a földrajzi nevek rendszeres gyűjtésének szükségességét. Közülük Penavin Olga széles körű dialektológiai tapasztalatait felhasználva fogott hozzá több település névanyagának összegyűjtéséhez. Segítőtársa volt Matijevics Lajos, később Papp György és Kovács Endre. Szerencsénkre ezek a gyűjtemények nem maradtak íróasztalfiókban, tucatjával mérhető a Vajdaság helységeinek földrajzi neveit tartalmazó sorozat köteteinek száma. A szervezés során nagy számban voltak be egyetemi hallgatókat, tanárokat és más értelmiségieket a gyűjtőmunkába. A kiadást gondos szakmai ellenőrzés előzte meg, ezzel garantálták a gyűjtött anyag megbízhatóságát. Munkájuk eredményeként elmondhatjuk, hogy ma már a Vajdaság magyarlakta területeinek nagy részén összegyűjtötték és közzétették azt a jelenkori névanyagot, amely leginkább ki van téve az eltűnés veszélyének.

Közéleti tevékenysége során mindig nagy gondot fordított a nyelvi ismeretterjesztésre. Nem volt szobatudós, aki csak önmagának alkot, tapasztalatait, tudását másokkal is megosztotta, ismereteit továbbadta nemcsak a tanítványoknak, de bárkinek, aki kapcsolatba került vele. A nyelv művelő füzetek sorozatban megjelent „Nyelvjárás és köznyelv” című könyve (Újvidék, 1986.) is ilyen ismeretterjesztés, a vajdasági regionális nyelvhasználat különféle szintereit tárja az olvasó, az érdeklődő nagyközönség elé. Érthetően, világosan fogalmazza meg a legnehezebb definíciókat is. Tényként veszi tudomásul, hogy a nyelv változik, a nyelvjárások eltűnőben, visszaszorulóban vannak. A fiatalok nyelve jelentősen eltér az idősebbektől, a szituáció, a beszédhelyzet azonban nagymértékben meghatározza a nyelvhasználatot.

Penavin Olga egész életében nem tudta, de talán nem is akarta szétválasztani a nyelvészeti és a néprajzi gyűjtőmunkát. Nyelvészként is néprajzos volt és néprajzusként is nyelvész. Kutatóterületének falvait járva nemcsak a tájszólást figyelte, az emberek beszédét, hanem a környezetüket is, azt a paraszti világot, amelyben az adatközlői élnek. A szavak mögött kereste a tárgyi valóságot, kimondatlanul is a Wörter und Sachen elvét tartotta szem előtt. Ez tükröződik többek között a Szlavóniai szótár szócikkeiben, gazdag néprajzi magyarázataiban.

A szellemi örökség egyik legszebb kincsestára a „Jugoszláviai magyar népmesék” két vaskos kötete (Bp., 1971. és 1986.). Az Újvidéki Egyetemen folyó népnyelvi kutatómunka során, téli és nyári szünetekben szinte minden magyarlakta helységben megfordultak. Kiszállásaik alkalmával magnóra vettek jelentős számú folklóranyagot is, nagyrészt népmeséket. Ezekből a lejegyzett szövegekből állt össze sokak kollektív munkájának eredményeként az értékes kiadvány, amely magába foglalja az akkori Jugoszlávia magyarlakta területeinek szinte az egészét: a Baranya–Drávaszöveget, Vajdaságot, Mura-vidéket, Szlavóniát, Bácskát és a Bánságot. Néprajzi tevékenységéről tanúskodnak „A nagycsaládszervezet Szlavóniában” (Újvidék, 1981.) és a „Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében” (Újvidék, 1988.) című kiadványok is.

Befejezésül legyen szabad az elmondottakhoz még egy szubjektív megjegyzést fűznöm. Én Penavin Olgával az 1960-as évek elején ismerkedtem meg az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők találkozóin, amelyeket Morvay Péter és Végh József szervezett. Ő is ott volt minden alkalommal, előadásokat tartott, részt vett a tanácskozás vitáiban, megosztotta tapasztalatait azokkal, akik nem szakemberként próbálkoznak nyelvjárási és néprajzi anyaggyűjtéssel. Jugoszláviai gyűjtőútjaim során mindig készségesen segített, sokoldalú helyismerete révén megszervezte még azt is, hogy mikor, hol és kik lesznek számomra is a jó adatközlők.

Ha volt néha egy kis szabadideje, azt a Szabadka melletti Palicson töltötte el. Itt mindig nagyon jól érezte magát, felüdülést jelentett számára a nagyváros zajától távol eső szép természeti környezet. Itt gyűltek össze szerettei, barátai, tanítványai, kollégái, tisztelői, hogy örök búcsút vegyenek tőle. Nyugodjon békében a palicsi temetőben.

BALOGH LAJOS

Deme László köszöntése*

Tisztelt Elnök Úr, tisztelt Ünnepeit, kedves Kollégák! Nem szokás a köszöntő beszédhez mottót fűzni, ezúttal mégis illőnek érzem, hogy ide idézzem Deme László szép és igaz szavait: „A megemlékezés az emlékezet ébrentartása. Magunkat is megbecsüljük vele” (DEME LÁSZLÓtól id. BAGI ÁDÁMNÉ: B. FEJES KATALIN és R. MOLNÁR EMMA szerk., *Hipotézisek és realitások a lingvisztikában*. Szeged, 1996. 11).

A mai megemlékezésre, köszöntésre nem elsősorban és nem csupán az ünnepeit 80. születésnapja ad alkalmat, hanem a 60 éves életmű is, ugyanis éppen 60 évvel ezelőtt jelent meg egy 20 éves fiatalembernek, Deme Lászlónak három cikke a legtekintélyesebb magyar nyelvészeti folyóiratban, a Magyar Nyelvben. Két évvel később napvilágot látott első monográfiája is (A hangátvetés a magyarban) a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatban. — S ezzel elindult egy nem akármilyen tehetségu nyelvész életpályája.

Ha számot szeretnénk adni az azóta eltelt életútról, a több mint ötszáz tanulmányról és közel 30 kötetről, meg kellene írunk a magyar nyelvészet utóbbi 60 évének történetét, hiszen szinte nincs olyan területe a nyelvtudománynak, amelyet Deme László ne gazdagított volna értékes és maradandó eredményekkel. Ilyen az általános nyelvészet, a szemantika, a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika, a grammatika, a szövegtan, a nyelvtörténet, a nyelvjárástan, a nyelvjárástörténet, a nyelvföldrajz, a fonetika, a szókészlettan, a regionális köznyelv, a helyesírás, a nyelv- és beszédművelés, az anyanyelvoktatás, sőt a névtan, a stilisztika és a nyelvfilozófia is.

Sokszínű tevékenységéről maga így nyilatkozik: „Alkalmazkodva a mindenkori lehetőségekhez, nem mindig azzal foglalkoztam, ami érdekelt; de mindig érdekelt az, amivel éppen foglalkoztam. Így munkálkodásom tematikusan változó — optimistábban szólva: változatos — lett; s az egyik részterületen kialakult szemléletem megtermékenyítően hatott a másikra, a többire: az átváltás sosem újrakezdést jelentett számomra, csak a más területen való folytatást, továbbhaladást. (Ha nagyképűen hangzik is, így fogalmazhatnám: A változó intézményekbe magamat mindig sikerült magammal vinnem)” (in: BAKRÓ-NAGY MARIANNE — KONTRA MIKLÓS szerk., *A nyelvészetről* — egyes szám első személyben. Bp., 1991. 13).

A nyelvészek egy része elsősorban csak a funkciót vagy csak a konstrukciót szokta kutatni. Deme László azon ritka nyelvészek közé tartozik, aki a funkciót és a struktúrát (konstrukciót) egyforma figyelemmel, párhuzamosan vizsgálja, s azt tanítja: „... a nyelv születése pillanatától funkcionális rendszer, mely fejlődésében is mindig rendszerszerűen funkcionált, és funkcionálása

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2001. november 13-i ülésén.

közben is rendszerszerűen fejlődött” (A beszéd és a nyelv. Bp., 1978. 6), tehát a nyelvi struktúrák elválaszthatatlanok a funkciótól, s ezt a nyelv leírásában figyelembe kell venni.

Munkáit nagy anyagismeret, a nyelvi adatok gazdagsága jellemzi, ugyanakkor a szintézisre való törekvés, az elméleti kérdések, az új utak és módszerek iránti érzékenység és fogékonyság is. Egész sor tanulmányában és nagyobb lélegzetű munkájában már másoknál jóval korábban leírt olyan nyelvi tényeket, melyeket később a nemzetközi szakirodalom is felfedezett és újdonságként ünnepelt. Még a szövegnyelvészet kialakulása előtt vizsgálni kezdte a mondat fölötti régiókat, s azt, hogy önálló mondataink egymástól független gondolatok kifejezői-e, vagy maguk is részei egy még nagyobb egységnek. S nem sokkal később „az egyes szövegtípusok (értekező próza, szép-próza stb.) konnexitásának szintaktikai eszközrendszeréről világviszonylatban is elsőként közölt egzakt mutatókat” (BÉKÉSI: MNy. 1988: 244). Vagy: mire megjelent a mélységhipotézis (YNGVE), ő már kidolgozta a mondategész, a mondategység és a szintagmák szinteződésének és tömbösödésének elméletét. De megelőzte korát a nyelv és beszéd viszonyáról szóló összegzésével, valamint pragmatikai kutatásaival is.

Deme László nemcsak éles problémalátású, ötletgazdag, józan kritikai érzékű tudós, hanem kitűnő tanár, előadó és nagy hatású szónok is. Nem véletlen, hogy körülötte Szegeden — páratlan segítőkészsége eredményeként — olyan iskola alakult — az ő koncepciójára és kutatási eredményeire építve —, amely elsőként közelített funkcionális szempontból a magyar nyelvhez. Nehéz volna felmérni, hogy Szegeden, de másutt is hány oktatónak és kutatónak a szakmai fejlődésében, tudományos tevékenységében és előrehaladásában játszott fontos szerepet, hiszen szakmai és más kérdésekben is sokan és sokszor fordultak/fordultunk hozzá tanácsért, és sohasem hiába. Úgy gondolom, sőt tudom, hogy tanítványainak nemcsak a szegedi iskola tagjai vallják magukat. Mi is, többen (s magam is) a Mai Magyar Nyelvi Tanszéken.

Deme Lászlónak azonban nem csak a nyelvészek között vannak tanítványai, soha nem elégedett meg ugyanis azzal, hogy kutatásainak eredményeit csupán a nyelvtudomány művelőivel ossza meg. Mindig talált rá módot, hogy azt az érdeklődők szélesebb köre elé tárja, s közkinccsé tegye. Generációkat tanított és tanít ma is cikkeivel, előadásaival, rádiós és televíziós műsoraival, szakköri foglalkozásaival helyes nyelvszemléletre, nyelvhasználatra és szép magyar beszédre. Tudományával mindig az embert, a társadalmat kívánta szolgálni, mert ahogy maga írja: „A nyelvtudomány — a nyelv és a beszéd tudománya — akkor tölti be társadalmi hivatását, ha nemcsak vizsgálja a nyelvi rendszert és a kollektív beszédgyakorlatot, hanem segíti működésében és fejlődésében” (DEME LÁSZLÓTÓL id. BENCZIK VILMOS: Nyelvünk jövője, jövőnk nyelve. Bp., 1990. 123—4).

S teszi ezt olyan érthető, kristálytisztá logikájú szép magyar nyelven, melyben benne van a tanítványára figyelő tanár egyénisége, a tudatos fogalomalkotó találékonysága és szellemessége. S nemcsak kutat, tanít, hanem örködik, szól, figyelmeztet, s ha kell, harcol is a jó ügy érdekében. Néha, sajnos, hiába.

Sok mindenről lehetne, sőt kellene még szólnom. Például arról, amit egyszer már MIKOLA TIBOR egy másik kerek évforduló alkalmából fölvetett: hogy most, amikor világszerte nagy divatja van a mindent átfogó, mindent „megmagyarázó”, egyedül üdvözítő elméletek kovácsolásának, Deme László miért nem alkotott magának egyet. Ezt a kérdést MIKOLA helyesen így válaszolta meg: „mert (Deme) túlságosan jól ismeri a nyelvet, nemcsak egy-két oldalát, hanem valamennyi lényeges aspektusát, s tudja, hogy nem szabad egyik vagy másik részt kiragadni, abszolutizálni, s hogy nem szabad a múltat, a hagyományt és a jelent meg a jövőt egymással szembeállítani, mert ahogy egy helyen írja: »Nem igazi hagyomány az, ami folytatásra alkalmatlan, s nem igazi modernség, ami nem az addigiakból nő ki«” (Népr. és Nytud. 24-25. 1980-81: 10—1).

Deme László sokszor hangsúlyozta, hogy a nyelv, a nyelvi jelenségek mögött mindig az embert kereste. Munkáját, életét végignézve nekünk nem is kell keresnünk, hiszen előttünk áll az ember: Deme László, aki szüntelenül dolgozik, vitázik, keresi az újat, szolgálni kívánja a jót, s aki életét a szokott tömörséggel így foglalja össze: „Születtem, élek és meg fogok halni, mint minden

átlagember. A két szélső pont közötti időt munkával töltöm ki: ez a kenyerem, hivatásom, és kedvtelésem is egyszerre” (DEME LÁSZLÓtól id. MIKOLA TIBOR i. h. 8). S még valami: tudjuk, hogy fanyarkás önironiával és humorral palástolt, olykor kemény szavai mögött segítőkész, melegszívű, igaz jóbarát rejtőzik.

Kedves Professor Úr, örülünk, hogy az évforduló alkalmából eljött közénk, s így személyesen is tolmácsolhatjuk jókívánságainkat. Kívánunk jó egészséget, további alkotóerőt, és azt, hogy még sokáig dolgozzon a nyelv megismerésén, a nyelv és az emberek érdekében, mindnyájunk javára és a maga örömére. Isten éltesse sokáig!

KESZLER BORBÁLA

Wacha Imre hetvenéves*

A mi családunkban soha nyelvészről, más tudósról vagy emberről gonosz szó nem hangzott el. Édesapám valahogy mindig a jót emelte ki. Wacha Imre különösen sokszor került szóba: édesapám nagyon szerette őt, talán így történhetett meg, hogy két éves gyerekként egyszer Imre bátyám térdén lovagoltatott, a bátyám pedig „testvérfiúnak” nevezte. Családjaink között láthatatlan kapcsolatok szőnek rokonságot: édesapám a Csallóközből származik, Wacha Imre a Csallóköz határán lévő Győrből, részben ugyanazt a nyelvjárást beszélték. Egyikőjüket sem ismerte el címmelranggal a szakma, de mindkettőjüket igen kedvelték. Rádásul én, a „nagy úszómesternek” nevezett Balázs-gyerek (az elnevezés eredete megtudható Wacha Imrétől) ugyanúgy negyedik és kései negyedik vagyok, mint Wacha Imre. E személyes megjegyzések után következnek a köszöntő!

Az „Anyanyelvünk vonzásában (Nyelvtudósok, nyelvészek és nyelvművelők Győr-Moson-Sopron megyében)” (szerk. HÉRICS LAJOSNÉ. Győr, 1997. 159) című kötetben közölt vallomását ezzel zárja Wacha Imre: „Ha megkérdeznék, a legnagyobb élményeim anyanyelvemmel kapcsolatban, ezt válaszolnám: Az, hogy egy életen át anyanyelvemről tanulhattam, hogy anyanyelvem törvényszerűségeit vizsgálhattam, hogy taníthattam, hogy gondolkodni taníthattam, s ráadásul az anyanyelvről szerzett ismereteimet az anyanyelvemen adhattam át tanítványaimnak.”

Fontos hitvallás van ezekben a szavakban. Wacha Imre pályáján a filológiai, sőt mikrofilológiai alapmunka évtizedei, a Nyelvtudományi Intézet Szalay utcai, Országház utcai, Színház utcai időszaka után és mellett felbukkan a tanítás, a beszélt nyelvi kultúra terjesztésének igényes tanítása a Rádióban és a Televízióban, a pesti Egyetemen és főiskolákon, Székesfehérváron, a Kodolányin, valamint Sátoraljaújhelyen és Győrben, és természetesen Kassán, Adán, Erdélyben is. Nincs magyar nyelvi mozgalom, ahová ne hívnák szívesen, és ne hívnák szívesen vissza.

Győr városa bőven ajándékozott kitűnő nyelvészeket az országnak. Wacha Imre is itt, három nyelvjárás, a csallóközi és a szigetközi, a rábaközi és a Bakony-vidéki határán — régies helyhatározó raggal szólván: *Győrről* — született. Bizony éppen 70 esztendeje, 1921. május 25-én. Értelmiségi családba született, amelyben a kultúra, a nyelv, a könyv szerete és ismerete kiemelt érték volt. Wacha Imre már jelzett vallomásában leírja, hogy „nyelvileg is védett, igényes környezetben” nőtt fel, amelyben „a háborús, elvadult idők ellenére goromba, durva, trágár szót 14—15 éves koromig nem hallottam”. A győrrévfalusi elemi iskolát követően a győri bencés gimnáziumba járt, ahol kiváló magyar és történelem szakos tanárok, valamint a regőscserkésztség befolyásolták pályaválasztását. 1950—54 között végezte a magyar szakot a pesti egyetemen. Későbbi pályáját a nyelvi óráknak és latintudásának köszönheti, valamint Szabó Dénesnek, aki elsőéves korában, az egyik leíró nyelvtani zárhelyin jól elvégzett fonetikai feladat után javasolta a nyelvészeti szakkollégiumok felvételét. Tanárai között volt Kázmér Miklós, Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd. Szabó

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2001. május 29-i felolvasó ülésén.

Dénes a nyelvjárásgyűjtéssel is megismertette tanítványait. „S mindegyiknél megtanultuk a munka fegyelmét és a felfedezés örömét.”

Az egyetem után 36 évig (1954—1990) az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa. Először Gáldi László osztályán dolgozik a — soha el nem készülő, de nagyon sok hasznos rész-eredményt felmutató — Nagyszótáron, majd következett az Értelmező Kéziszótár és az írói szótárak: a valóban megjelent Petőfi-szótár, az anyaggyűjtéssel befejeződött József Attila-szótár, s máig fájlalja Wacha Imre, hogy a Jókai-szótárban (igazából a 100 kötetes Jókai-kiadáshoz készült különleges szavak és kifejezések szótárában) egyéb elfoglaltsága miatt nem tudott közreműködni. Ám a szerkesztők iránymutatását annyira fontosnak tartották, hogy nem tudtak eltekinteni egy tudományos igényű áttekintéstől — amelyet utószó formájában Wacha Imre írt meg (WACHA IMRE, Utószó 437—46. In: Jókai-szótár A—K, L—Z. Készítették: BALÁZS GÉZA, P. EÖRY VILMA, KISS GÁBOR, J. SOLTÉSZ KATALIN, T. SOMOGYI MAGDA. Unikornis, Bp., é. n.). A szótármunka, különösen a Petőfi- és József Attila-szótár „olykor gályarabságnak is tűnő munkálatai közben — különösen a kéziratok, fogalmazványok, töredékek vizsgálatakor döbbsenem rá igazán, milyen összefüggések, a való életnek és a léleknek milyen mélységei rejlenek a költőnek — főleg e két (mai koromból és eszemmel is visszatekintve) siheder korú költőnek — egy-egy szava, kifejezése, stilisztikai fordulata mögött, mennyit kínlódtak, gyötrődtek ők, a nyelv művészei is a nyelvvel a gondolat megfogalmazásakor, s mennyire gazdag is nyelvünk, mennyire alkalmas a mélységek kifejezésére, s mennyi tanulás, tudás, mekkora felelősség rejlik egy-egy szóban, költői képből, vesszőben, gondolatjelben”. Mindezekről néhány József Attila-vers elemzésében igyekezett számot adni.

A Nyelvtudományi Intézetből hívásra jön át 1990-ben az ELTE BTK Fonetika tanszékére tudományos munkatársnak. Ekkor már népszerű előadó, s most egyetemisták körében is végre ismert és kedvelt tanár lesz. Nagy része van a Beszéd- és hangtanprogram kidolgozásában. 1995-ben, a Bokros-csomagot megelőzően nyugdíjazzák, s hogy mennyire korán, azt csak az mutatja, hogy azóta még több főiskolán tanít, leginkább a székesfehérvári Kodolányi János Főiskolán.

De pályájának talán legismertebb területe, a nyelv- és beszédművelés, a retorika, a spontán beszélt nyelv, a rádiós nyelvhasználat kérdései mégis egy fontos meghívás hatására bontakoztak ki. 1964-ben — mint írja: hosszas vívódás után — elvállalta a Magyar Rádióban a bemondók beszéd-oktatását. (Később az ún. mikrofonbizottság tagja volt, majd pedig a nyelvi bizottság állandó meghívottja; sőt a Magyar Televízió nyelvi bizottságában is tevékenykedett.) A kezdetben csak kötelességtudattal végzett munka később szenvedélyes kutatási témájává vált. A szótárírásban, stilisztikában megedezett nyelvész e területen talált új, alig kutatott vagy teljesen feltáratlan tárgyakat, amelyek a modern nyelvészeti kutatások számára is sok újdonságot jelentettek. Ma már leginkább mint a legtagabb értelemben vett retorika, valamint a beszédművelés, a spontán beszéd kutatóját tartjuk számon. A fonetikai kutatások egyik fontos eseménye volt az 1965-ös egri kiejtési konferencia, a beszédművelésnek pedig az 1966-ban megindult Kazinczy-versenyek sorozata, mozgalma. Wacha Imre a kezdetektől bekapcsolódott a Kazinczy-versenyek munkájába, s azt hiszem, azóta nem volt év, hogy ne lett volna ott. A Magyar Rádió második otthonává vált: bemondók és rádiósok százai legendákat mesélnek róla, hiszen egy egészen új területet teremtett meg a semmiből: a rádiós beszédoktatást. Szerencséjére olyan segítők, szoros munkatársai akadtak, mint Deme László, Elekfi László, Péchy Blanka, a rádióban Pintér Sándor főbemondó, a Kazinczy-versenyekben pedig Z. Szabó László.

Meglátásom szerint Wacha Imre tudományos munkásságának legfontosabb része is a hangzó nyelvhez, a beszédhez kapcsolódik. A korábbi mondatfonetika jórészt az ő munkásságának eredményeként bővült szövegfonetikává (bár tény, hogy a „gondolat” más, a szövegtan iránt érzékeny nyelvész munkásságában is benne van). Wacha Imre két tanulmánya különösen jelentős, véleményem szerint a szövegfonetika alapmunkája e téren. Az egyik „Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései” (először a Nyelvtudományi Közleményekben jelent meg 1973-ban, majd pedig németül az Acta Linguisticában 1975-ben: „System und Zusammen-

hänge der Textphonetischen Ausdrucksmitteln”). Érdemes el- vagy újraolvasni e munkát, minden megtalálható benne, ami fontos a hangminőségtől a hangterjedelmen, a hangerőn, a beszédtempón át a beszédszünetig, ezek egyedi sajátosságainak és funkcióinak figyelembevételével. Másik kiemelkedő tanulmánya 1991-ben jelent meg az Egyetemi Fonetikai Füzetekben: „Nyelvhasználati rétegződés kiejtésben és hangzásban. Az elhangzó nyelv rétegeinek és (stílus)szintjeinek hangzást-jellemzőiről és a kiejtési normáról.” De folytathatnánk a fontos dolgozatok felsorolását: „A hangképzés kommunikatív szerepe”, „A tételhangsúlyról”, „Szöveg és hangzás”, „Szöveg és (adekvát) interpretáció” stb. Azt is mondhatjuk, hogy ezek a tanulmányok — amelyek „Szöveg és hangzása” címmel 1999-ben jelentek meg a Magyar Rádió, később a Kodolányi János Főiskola gondozásában — a magyar nyelvészeti kommunikációkutatás és beszédkutatás legkiválóbb darabjai. Nem említettem Wacha Imre könyveit: az úttörő és hiánypótló „A rádióbemondó beszéde” (1973), a népszerűen érvelő „Beszélgessünk a beszédéről!” (1978), a „Közéleti beszédünk” (1987) című könyveket, amelyeket mintegy megkoronázott a vaskos, kétkötetes, legszeleesebb, modern értelemben használt retorikája: „A korszerű retorika alapjai” (1994). Ebbe a pedagógiai retorikába (X., illetve XI. fejezetbe) beleépített mindent, amit a retorika verbális és nem verbális, személyes és személyközi összetevőiről tudni kell. Bár sokféle retorika van a művészeti, irodalmi retorikától a menedzszerretorikáig, Wacha Imréé mindenképpen megkerülhetetlen munka. Több alapvető munkának társszerzője: ilyen a „Nyelvészet és tömegkommunikáció” (1985), a „Nyelvi illemtan” (1987, új kiadás: 1999), „A Kazinczy-versenyek története” (1978), „A Kazinczy-versenyek huszonöt éve” (1991).

Wacha Imrét nem halmozták el bőven kitüntetésekkel. Tudományos fokozatokra nem „hajtott”, mert valaki egyszer nem bízta. Wacha Imre ezzel az eddig is igen vaskos életművével választott az illetőnek. 1992-ben Déry Tibor jutalmat kapott, 1995-ben, igen megérdemelten Kazinczy-díjat. Ha lenne alternatív doktori díj vagy kinevezés, én rögtön fölterjeszteném. Végső soron persze az Idő elrendezi a dolgokat, de azért nem baj, ha az embert életében is egy kicsit elismerik.

Wacha Imre tudósi és tanári pályáját szépen övezi a humor. Rengeteg anekdotát tud a tudomány berkeiből, titkos vágya, hogy ezeket egyszer megírja. Nagy élvezettel hallgattam egyszer Szolnoktól Budapestig Wacha Imrét, Szűts Lászlót, Kemény Gábort kiváló elmés történeteket mesélni. Ha nekem fele annyi történetem lenne! Ha nekünk, kedves kollégáink, fele annyi jóízű, kedves, emberi, ironikus, humoros, groteszk stb. történetünk lenne! Mert hogy ilyenekből épül föl az élet. Biztassuk együtt Wacha Imrét, hogy gyűjtse és adja közre ezt az anekdotatárat, mindannyiunk épülésére!

Wacha Imrétől egyszer megkérdezték: „Nem sajnálod az ötleteidet?” Imre bátyám válasza az volt: „Nem, van elég.” Nos, kedves Imre bátyám, abból a sok ötletből még várunk tőled néhányat, azokat is megírhato, amelyeket már másnak elmondtál, hátha nem sikerül másnak úgy megírni, mint neked. Isten éltesse!

BALÁZS GÉZA

Bencédy József nyolcvanéves*

Könnyű is, nehéz is nekem eleget tenni társaságunk ama kérésének, hogy köszöntsem Bencédy József barátunkat abból az alkalomból, hogy immár ő is „a nyolcvanasok klubjának” tagja lett. — Könnyű a feladat számomra, mert ünnepeltünk életútját (amely az enyémnél többször is együtt futott) egyetemi éveink óta jól ismerem; nehéz viszont róla szólnom azért, mert az iránta való baráti elfogultságom ellenére is szeretnék tárgyilagos lenni.

Bencédy József 1921-ben Tolnában született. Gimnáziumi tanulmányait Pécsen és Budapesten végezte. Az 1939/1940-es tanév tavaszán érettségizett, majd felvételt nyert az Eötvös József

* Elhangzott a Magyar Nyelvstudományi Társaság 2001. október 30-i felolvasó ülésén.

Collegiumba, magyar—latin szakra. Én egy évvel később lettem a kollégium tagja. Bencédy „tanár úr” a kollégiumi hierarchiában neki járó előnyét velünk, „golyákkal” soha nem éreztettem, sőt szívesen segített bennünket. — A beléje vetett általános bizalom jele volt, hogy a tagság két ízben is ifjúsági elnökké választotta.

Egy idő tájt jöttünk haza a háborúból, együtt készültünk a tanári pedagógiai vizsgára, mindketten 1946 decemberében kaptuk meg az oklevelünket. Én vidékre, Pécsre kerültem, Bencédy József Budapesten kapott tanári állást; 1947 júniusában bölcsészdoktori szigorlatot tett.

Pályánk akkor kapcsolódott ismét össze, amikor 1952-ben mód nyílt rá, hogy ő is a Budapesti Pedagógiai Főiskola magyar nyelvészeti tanszékére kerüljön, ahol én is tanítottam. Sajnos, nem sokáig dolgozhattunk együtt, mert a pesti főiskolát egy hibás oktatáspolitikai döntéssel 1955-ben megszüntették; tanári karát szétszórták.

Bencédy József a budapesti Bolyai János Gimnázium igazgatója lett, majd 1958-tól 1974-ig a Művelődési Minisztériumban dolgozott, főosztályvezetői beosztásban, a közoktatás területén. E minőségében ráirányíthatta a művelődéspolitikai vezetők figyelmét az anyanyelvi nevelés fontosságára; ahogyan ezt például az 1959-es pécsi anyanyelvi konferencián elhangzott előadásában is tette. Hatékonyan támogatta a magyar nyelv eredményesebb iskolai oktatását célzó munkákat is: nem rajta múlt, hogy később a reformok — sajnos — más irányba fordultak. Elképzeléseit „Az anyanyelvi nevelés szemléleti háttere” című, 1989-ben megvédett kandidátusi tézises összefoglalója tartalmazza. Valamennyien tudjuk, hogy a hivatali munka és a tudomány művelése két, nehezen összeegyeztethető tevékenység; ezért csak őszinte elismeréssel szólhatok arról, hogy Bencédy tanár úr minisztériumi éveit alatt is tevékeny nyelvész maradt. Így például részt vett az értelmező szótár munkálataiban, továbbá (1959-től) tanított az ELTE Mai Magyar Nyelvi, illetőleg Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén. Nyelvészpályájának nevezetes teljesítménye fűződik életének ehhez a szakaszához: a hosszú éveken át használt „A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyvnek (1968) Bencédy József írta modern szemléletű jelentéstani fejezetét.

A régi hibát helyrehozandó 1974-ben létrehozták az Egri Tanárképző Főiskola csepeli kihegyezett tagozatát, s Bencédy József ennek, majd az ELTE Tanárképző Főiskolai Karának igazgatója és magyar nyelvészeti tanszékének vezetője lett.

Mi, barátai őszintén örültünk ennek a fordulatnak: Bencédy József a korábbiánál jóval több időt és energiát fordíthatott a nyelvészeti tevékenységre. Ennek volt köszönhető, hogy 1979-ben, amikor végre sikerült megindítani az Édes Anyanyelvünk című kis folyóiratot, fel lehetett őt kérni a felelős szerkesztői teendők ellátására. A szerkesztőbizottsági beszélgetésekre, vitákra, a valami újat csinálás öröme a mai napig szíves örömmel emlékszem vissza.

Bencédy József — írásainak bibliográfiája szerint — nálunk, pályatársainál jóval nagyobb érzékenységgel figyelte a magyar sajtó nyelvét, sok rövidebb-hosszabb cikkben emlékeztette újságíró kollégáinkat: legyenek fogalmazásuk, nyelvezetük tekintetében igényesebbek. Ezt a célt igyekezett szolgálni „Nyelvművelő tanácsok” című (1968-as és 1977-ben átdolgozott), majd pedig „Sajtónyelv” című (1995-ben megjelentetett) a sajtó munkatársainak sajátos nyelvi szempontjaira különösen figyelő könyveivel. Ezek a művei — szerintem — joggal tekinthetők a magyar média-nyelvi kutatások előfutárainak. A székesfehérvári Kodolányi-főiskolán ő a sajtónyelv előadója.

Hogy a sajtó és a nyelv, illetőleg a nyelvművelés összefüggései mindig is különösen érdekelték, az is bizonyítja, hogy kezdeményezte és több éven át szerkesztette a Magyar Nyelvőr nyelvművelő sajtószemléit, amelyek kincsesbányák lesznek egy majdani tudománytörténész számára. Ezeknek a szemléknek a folytatása később, mások által — sajnos — csak hézagosan sikerült.

Az eddig mondottakkal — remélem — érzékeltetni tudtam, hogy Bencédy József a szónak tiszta és nemes értelmében közéleti ember volt és ma is az. Hosszú évtizedek óta tagja a változó nevű, de mindig változatlan célú akadémiai nyelvművelő és helyesírási bizottságoknak, tagja társaságunk választmányának; tagja az Anyanyelvápolók Szövetsége vezetőségének; tagja az Édes

Anyanyelvünk c. folyóirat szerkesztőbizottságának; tagja a Magyar Rádió nyelvi bizottságának; Lőrincze Lajos-díjas.

Köszönöm társaságunknak, hogy én lehettem az, aki Bencédy Józsefnek ma elsőként kívánhat erőt, egészséget és töretlen munkakedvet. Kedves Jóska, Isten éltesen sokáig!

FÁBIÁN PÁL

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Közép-Szolnok megyei tájnevek Pesty Frigyes helynévtárából

Eddig hét megye tájneveivel foglalkoztam: Bereg, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Ung (MNY. 1996: 468—71), Zemplén (MNY. 1997: 490—2) és Máramaros (MNY. 1999: 252—4). Közép-Szolnok megye csak tizenkét évig viselte a nevét, mert az 1878-as, Tisza Kálmán-féle megyerendezés egyesítette Kraszna megyével — s az általános tájnévről a *Szilágy megye* nevet kapta. Természetesen itt is felhasználtam JUHÁSZ DEZSŐ kiváló munkáját (A magyar tájnévadás. Bp., 1988. NytudÉrt. 126. sz., a továbbiakban: J.) és KÓSA LÁSZLÓ — FILEP ANTAL „A magyar nép tájnévtörténeti tagolódása” című könyvét (Bp., 1983., a továbbiakban: K—F.).

Sokszor csak megemlítik a tájnevet, ritkán magyarázzák. Dombi Lajos református lelkész Szilágysámszon leírásában csaknem az összes tájnevet felsorolja, lokalizálja és kommentálja.

Bükkalja (J. 65): Felsőszivágy: „... a' vidék és táj *Sub Codru* (*Bükk alja*) nevezett alatt ismeretes, honnan a' Járás is Bükkaljainak nevezetik, minthogy a' Szatmár Megye szélén egy nagy bükk erdő alján létezik.” Említi még: Alsószivágy és Égerhát is. Dombi Lajos: „...jobbadán román ajku nép lakta községek csoportozata pedig *Bükkallya* nevezet alatt szokott közönséges említettetni”. Alsóvárca lejegyzője a járás nevét magyarázza: „...*Bükkaljai* Járás Szilágy Csehi választó Kerület, a Járás 30. Községből áll, mely csak nem mind egy nagy Bükös erdő vonal alatt fekszenek, ezért nevezetik *Bukaljai* Járásnak”. A román nevet közli Alsó- és Felsőszivágy és Égerhát. Ez nem a *Bükk* fordítása, inkább a *Szilágy*-hoz áll közelebb: 'a nagy erdő, a rengeteg alja' (NB! a román a magyar földrajzi utótagokat prepozícióval fejezi ki). Ez a tájnév Szatmárra is jellemző, bár ott *Bikk*-nek ejtették.

Érmellék (J. 74, K—F. 93: jobbra bihari adatokat hoz): Pele: „...elnevezést a közel lévő erekről nyerte”. Említi még a következő formákban: *Érmellék*: Tasnád, Tasnádszántó, *Érmelléke*: Nagypacal, Oláhkeszi, Pele, *Érmelyéke*: Bogdánd, Peleszarvad, *Érmellyéke*: Érhatvan, Nemeskeszi. Dombi Lajos részletesebben ír: „Az *Érmellék*nek határai délről a' nagy bükk, korondi vagy Farkasórai erdő és a' Hegyes nevű erdőség — Keletről is Északról Szatmár megye — Nyúgotról Bihar megyének egy kis része, leg nagyobb részben pedig Kraszna megye”.

Felső-Érmelléke Péter: „fekszik ... *felső érmellékén*, melynek Bihar felől leg szélsőbb községe, ezentul kezdődván mindjárt az úgy nevezett *Bihari alsó érmellék*...” Így tehát az Érmellék négy megye területén volt: Bihar, Közép-Szolnok, Kraszna és Szatmár.

Kraszna mente: csak Nagydersida lejegyzője említi magyarázat nélkül.

Szamos mente: Dombi Lajos: „... a' Szamos folyó közelében fekvő helységek csoportozata Zsibónak kezdve a' czikói szorosság *Szamos mente*...” J. (99) ezt más helyen említi.

Szilágy: Dombi Lajos: „... Sz. Sámson egyike a' *Szilágy* leg régibb községeinek”. Tájnévként említi még: Felsőszivágy, Haraklán, Kucsó, Szilágycseh és Szilágypanit. A táj román elnevezése a *Szilágy*-nak felel meg: *Selagiu*: Felsőszivágy, Szilágysámszon, *Selás*: Érhatvan, *Szelázsu*, *In Szelázsi*: Zálnok. CONSTANTINESCU (DOR. 369) a *Selage* nevet a magyarból vezeti le.

Szilágy Érmellék: Érkávás: „*Szilágy Ermelléki* faluk...” Itt az *Ér* előtagú falvokról van csak szó. Az az érdekes, hogy a scriptor következetesen rövid e-vel írja az *Ér* szót (előfordul másutt is).

Szilágyság (J. 201 *Szilágyság*¹, K—F. 180—1): Bogánd: „... a' vidék egyszersmind nevezetik *Szilágyságnak* — az Érmelyékétől fogva a' rész — nagy Mezes és Szamos folyó szélekig”. Égerhát: „...*Szilágyság* név alatt ismeretes a' közzel lévő folyóról”. Lele: „... *Szilágyság* a megyén keresztül folyó Szilágy patakáról...” Említi még: Ákos, Bósháza, Cikó, Domoszló, Fürményes, Hadadnásd, Kelence, Magyarbaksa, Nagydersida, Nemeskeszi, Oláhkeszi, Paptelck, Pelc, Solymos, Sülemed és Szér. Feltűnő, hogy a lejegyzők egyértelműen a Szilágy patakra utalnak, csak Szilágysámsonban és Zilahon hivatkoznak az erdőre: *Szilágyság* — *Sylvania*. Miként Szabolcsban és Szatmárban nem keverik össze a *Nyír* és a *Nyírség* neveket, így itt sem cserélik fel a *Szilágy*-ot a *Szilágyság*-gal. Egyedül Szilágysámsonban szerepel így: „*Szilágy* vagy *Szilágyság*”.

Szilágy vidéke: Nagymon: „... *Szilágy vidékének* ismeretes általánosan, hol is a Szilágy vize folya keresztül határát”. Említi még: Menyő és Nagymonújfalú.

Tasnád vidéke: Nagybajom: „... más különben *Tasnád vidékének* területéhez számíttatik...” Tájnévi jellege alighanem vitatható.

Tövishát (J. 104, K—F. 190): Dombi Lajos részletesen írja le területét: „Ezen *Szilágy mente* vagy *Tövishát* nevű vidék kezdődik Zilah szabad királyi városánál 's természetes határait képezik: délről a Szilágyságot Erdélytől el választó Meszes nevű hegy láncolat — Keletről a' Közép-Szolnok megyét Kővár vidékétől el választó Szamos nevű folyó víz. Éjszokról a' Közép-Szolnok 's Szathmár megyékkel közös Nagybükk erdő, a' Korondi vagy más néven Farkas óra edői erdő és a' Sz. Sámson községét Kusaly helységétől elválasztó Hegyes nevű erdőség — Nyugotról pedig a' Zilah pataka, mely a' Zilahi meszesből eredvén Sarmaság helységén állól a' Kraszna vizébe szakad”. *Tövishát*-ként említi Diósd és Haraklán. *Tövishát szél:* Dabjon: „Táj név *Tövis hát szél*, mely nevezetét a' régen volt sok erdős helyektől vette”. Így említi még: Magyarbaksa és Dabjonújfalú. *Tövishát vidéke:* Lele: „... talán sok tövisekkel borított hegyek és erdőkről”.

MIZSER LAJOS

LEVÉLSZEKRÉNY

Juhász Dezső írja: Grétsy László tanár úr a közelmúltban ünnepelte 70. születésnapját. Kollégái és tisztelői szép ünnepséggel köszöntötték, és egy gazdag tartalmú, ízléses kiállítás emlékkönyvvvel lepték meg (Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Szerkesztette: BALÁZS GÉZA, A. JÁSZÓ ANNA, KOLTÓI ÁDÁM. Tinta Kiadó, Bp., é. n. [2002.]). A kötetben 106 nyelvész és közéleti személyiség tiszteleg írásával. Tekintettel a mű szakmai értékeire és a nyelvművelés körül zajló vitákra folyóiratunk a közeljövőben ismertetni kívánja az emlékkönyvet.

Az alábbi kis szösszenettel semmiképpen nem szeretnék ünneprontó lenni, még kevésbé a kötet egészéről és a szerkesztők áldozatos munkájáról egyoldalú véleményt mondani. Mivel azonban a mostani (bal)eset nem először történik meg velem, úgy gondoltam, mégis szóvá teszem.

Először is leszögezhetjük: minden szempontból kifogástalan, tökéletes kézirat alig-alig van: ritka, mint a fehér holló. Ki ne mérgelődött volna már azon, hogy fellapozván egy frissen megjelent tanulmányát, szeme azonnal egy olyan hibára tévedt, amely az ő tollából ered, vagy a kiadás során állt elő, de a korrektúra olvasásakor nem vette észre. A szerkesztő gondos munkája persze sok hiányosságot kiszűrhet, meg a forma és a stílus is finomodhat a kézirat gondozása során. A szükséges változtatások egy része pedig a technikai egységesítéssel függ össze. Ezek ellen a szerzőnek fölösleges berzenkednie, inkább köszönettel kell fogadnia és a szerkesztővel együtt kell működnie. Ízlés vagy hagyomány kérdésének tartom például azt, hogy az évszázadot római vagy arab számmal írjuk, a hivatkozások tóligos lapszámozásában kiírjuk-e teljességében a számokat vagy csak a változó számjegyeket adjuk meg a kötőjel után (pl. 212—214 vagy 212—4), illetve hogy

a kurzivált szavakhoz járuló toldalékokat kötőjellel vagy anélkül kapcsoljuk (*asztal*-nak, ill. *asztal*nak) stb.

Körülbelül efféle átigazításokra magam is számítottam, amikor leadtam mágneslemezen és kinyomtatva a tanulmányomat a Grétsy-émlékkönyvbe (I. Névtörténet, normatörténet, nyelvföldrajz: i. m. 263—70). Így is történt: a kézirat kisebb átalakításon ment keresztül (bár nem teljesen következetesen, l. pl. a kurzivált szavak kötőjelezését). A nagyobb gond az, hogy a beavatkozások egy része kifejezetten rosszul sikerült, mert félrevezeti az olvasót. A legzavaróbb változtatások az irodalomjegyzékben történtek: a „MNY.” jelzetet a szerkesztő mindkét helyen „Magyar Nyelvőr”-ként oldotta fel, jóllehet ez közismerten a Magyar Nyelv rövidítése. (Érdekes, hogy a tanulmány szövegében a rövidítés megmaradhatott, l. pl. a 264. lapon.) Kérem tehát a tisztelt olvasót, hogy Reuter Camillo és Siptár Péter tanulmányait ne a Nyelvőrben, hanem a Magyar Nyelvben keresse. Ugyanitt a „Baranya megye földrajzi nevei” (I—II. Pécs, 1982.) kiadvány címléírásának átalakítása során Pesti János neve mellől elhagyták a „szerk.” (azaz szerkesztette) megjegyzést, holott ez a nagyszabású adattár kollektív munkában, számos szakember közreműködésével jött létre. — Filológiai szempontból kifogásolható az is, ha egy idézetbe a szerkesztő belenyúl. Jelen esetben a 263. lap alsó három soráról van szó, ahol a „XIII. században” részt „13. században”-ra, az eredetit pontosan követő ritkított, álló szedésű „h é t f ő n e k” szóalakot „*hétfőnek*”-re írták át. Az eredeti tipográfia átalakítása még elnézhető, a számok átírása azonban azt a látszatot kelti, hogy a szerző felületesen idézi a forrását.

Mindezek a hibák (amelyek a kéziratból még hiányoztak) nem maradtak volna benne a kinyomtatott változatban, ha a szerzők kaptak volna korrektúrát. Sajnos az emlékkönyvek készítése során általános jelenség az idővel való versenyfutás és ezzel összefüggésben a szerzői korrektúrák megspórolása. (Most nem azokról a — nagyobb folyóiratoknál is előforduló — esetekről beszélek, amikor a szerző nem érhető el vagy késve küldi vissza a korrektúrát.) Megfontolandónak tartom ezért a jövőben annak a megoldásnak a bevezetését, hogy ha egy kiadvány szerzői korrektúra nélkül jelenik meg, azt megfelelő helyen tüntessék fel rajta.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szölőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szöföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. **Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II.** Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. **Balázs János-émlékülés. Szombathely, 1999. november 18.** Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. **Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28.** Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Wespriemi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kézírt magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

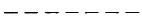
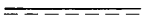
A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.
 Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.
 Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.
 Gömör-y-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
 Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I—IV.
 + Mellékletek. Bp.—Zalaegerszeg, 1991—1998. 3600 Ft.
 Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
 Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200 Ft.
 A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—VI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeál-
 lította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995—1999. I—IV. kötetenként 2500 Ft.,
 V—VI. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
 Beke Ödön: Mari szövegek II. Szombathely, 1995. 1000 Ft.
 Beke Ödön: Mari nyelvjárási szótár. Szombathely, I. 1997. 1120 Ft. II. 1997. 1400 Ft. IV. 1998. 2016 Ft.
 Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.
 Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp.,
 1998. 600 Ft.
 Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára.
 Bp., 1999. 600 Ft.
 Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk.
 Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
 Heverde László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400 Ft.
 A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
 Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
 Poliszmia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
 Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
 T. Somogyi Magda: Toldalékszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
 Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
 Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése I. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és
 Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft.
 Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann.
 Bp., 2001. 500 Ft.
 Radócné Bálint Ildikó: A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp.,
 2001. 600 Ft.
 Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók
 szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági
 tagoknak 2500 Ft.
 Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók
 szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 5000 Ft,
 társasági tagoknak 4500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt gépelt kézirateikban a következő jeleket alkalmazzák:

	dölt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
	félkövér betűtípus
	ritkített normál betűtípus
	ritkített dölt betű

A szövegszerkesztővel készült kéziratokban 12 pontos betűt, másfeles vagy kettes sorközt, 3 cm-es margót kérünk. A korrektúrában a kéziratától eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1052 Budapest, Piarista köz 1. E-mail: magyarnyelv@c3.hu.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőeknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekk számlájára.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Piarista köz 1., H-1052 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HIELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HIELP district offices, by newspaper carriers, and in the HIELP office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HIELP 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft. Budapest. Hajdú u. 42-44., H-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152. e-mail: kalmar@hessandras.com.

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor
LORÁND BENKŐ

Editorial Board
**IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI**

Editor
DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>Nyomárkay, István</i> : The linguistic situation south of Hungary	1
<i>Elekfi, László</i> : Hungarian Grammar — and what may come next	11
<i>Bokor, József</i> : Hungarian Dialectology	33
<i>Kenesei, István</i> : Trends and truths in Hungarian linguistics	39
<i>Szathmári, István</i> : Objective-intellectual style in <i>An apocryph</i> by János Pilinszky	49
<i>Dömötör, Adrienne</i> : Tendencies in the development of main clauses of reported speech in Late Old Hungarian and Early Middle Hungarian	56
E t y m o l o g i e s. <i>Baski, Imre</i> : <i>Lube</i> . On the name of a Cumanian settler in Styria. — <i>A. Molnár, Ferenc</i> : <i>Szemöldök</i> 'eyebrows'. — <i>Kávássy, Sándor</i> : Two idioms	74
L a n g u a g e C u l t i v a t i o n. <i>Baski, Imre</i> : <i>Lube</i> . On the name of a Cumanian settler in Styria. — <i>A. Molnár, Ferenc</i> : <i>Szemöldök</i> 'eyebrows'. — <i>Kávássy, Sándor</i> : Two idioms	79
R e v i e w s. <i>Juhász, Dezső</i> : Szathmári István, A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései [On Hungarian literary language and style]. — <i>Stachó, László</i> : Adrian Pilkington, Poetic effects. A relevance theory perspective. — <i>Büky, László</i> : Two surveys of linguistics. — <i>B. Gergely, Piroška</i> : A. Molnár Ferenc, Két régi magyar ima az oltáriszentségről [Two old Hungarian prayers about the Holy Sacrament]. — <i>Bodó, Csanád</i> : Mi a szleng? Tanulmányok a szleng fogalmáról [What is slang? Papers on the notion of slang]	84
M i s c e l l a n e a. <i>Fodor, István</i> : †István Wurm (1922–2001). — <i>Nyomárkay, István</i> : Unveiling the memorial plaque of László Hadrovics	102
S o c i e t y N e w s. <i>Kiss, Jenő</i> : Congratulations to Loránd Benkő on his 80 th birthday in the Hungarian Linguistic Society. — <i>Kovács, Sándor Iván</i> : Congratulations to Loránd Benkő on behalf of the Hungarian Society of Literary History. — <i>Kósa, László</i> : Congratulations to Loránd Benkő on behalf of the Hungarian Ethnographic Society. — <i>Benkő, Loránd</i> : A reply. — <i>Balogh, Lajos</i> : †Olga Penavin (1916–2001). — <i>Keszler, Borbála</i> : Congratulating László Deme. — <i>Balázs, Géza</i> : Imre Wacha is seventy. — <i>Fábián, Pál</i> : József Benecdy is eighty	106
D a t a f r o m t h e H i s t o r y o f H u n g a r i a n. <i>Mizser, Lajos</i> : Names of areas in Central Szolnok County from Frigyes Pesty's register of toponyms	124
L e t t e r s t o t h e E d i t o r. <i>Dezső Juhász</i> writes	125

2002 JUN 21

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVIII.

ÉVFOLYAM

2002.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

TARTALOM

<i>Békési Imre</i> : Deme László mondatszemléletéről	129
<i>Mokány Sándor</i> : Gondolatok egy „magyaros” tájszótár kapcsán	133
<i>Szabó József</i> : A népi szemléletmód tükröződése a szegedi tájnyelv szókészletében	140
<i>Hegedűs Attila</i> : Változó szókészlet — változatlan tájszótárak	147
<i>Elekfi László</i> : Magyar grammatika — és ami utána következhet	155
<i>Bañcerowski Janusz</i> : Kategóriák, kategorizáció és a szavak mögött rejlő világ (világok)	165
<i>Pete István</i> : A nyelvi modalitás három fő típusának hierarchiája a magyarban	173
<i>P. Lakatos Ilona — T. Károlyi Margit</i> : Funkciótúlbiztosítás a beszélt nyelvben nyelv-járási szövegek alapján	191
<i>Hakan Aydemir</i> : Kun-kipcsak elemek a moldvai csángó nyelvjárásban	198
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Vörös Éva</i> : Az <i>Origanum vulgare</i> elnevezései a magyarban	211
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Kicsi Sándor András</i> : Emhákázik. — <i>Mizser Lajos</i> : Tic(c)e. — <i>A. Molnár Ferenc</i> : Arany János- és Zrínyi-kommentárok. — <i>Péter László</i> : Begyűrűzés	215
S z e m l e. <i>Szathmári István</i> : Géza Bárczi, Geschichte der ungarischen Sprache. — <i>Fábián Pál</i> : Loránd Benkő, Le basi della linguistica storica. — <i>Pusztai Ferenc</i> : Gerstner Károly, A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. — <i>Voigt Vilmos</i> : Daniel Abondolo, A Poetics Handbook. Verbal Art in the European Tradition. — <i>Farkas Tamás</i> : Kováts Dániel, Az abaúji Hegyköz helynevei. — <i>Tátrai Szilárd</i> : Büky László, Egy vers szóhasználati háttere. — <i>Tatár Béla</i> : Egy hiánypótló mű megjelenéséhez	219
K ü l ö n f é l é k. <i>Borzsák István</i> : Gombocz Zoltán mellszobrának felavatására. — <i>Harmatta János</i> : Gombocz Zoltán mellszobra előtt. — <i>Kosáry Domokos</i> : Gombocz Zoltán emlékezete. — <i>Horváth Mária</i> : Egyetemi tankönyvek — tegnap és ma. — <i>Szabó József</i> : Nyelvjáráskutatók nemzetközi konferenciája Würzburgban. — A szerkesztőség közleménye	236
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Szabó Zoltán</i> : Búcsú Máté Jakabtól. — <i>S. Hámori Antónia</i> : Hexendorf Edit emlékének. — <i>Hajdú Péter</i> : A 70 éves Róna-Tas András köszöntése. — <i>Magyar Nyelvtudományi Társaság</i> : Pályázati felhívás	248
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Bánki Judit</i> : Wittnyédy István levele Kövesdy Pálnak	251
L e v é l s z e k r é n y. <i>Hárs József</i> írja. — <i>A szerkesztő</i> írja. — <i>Futaky István</i> írja. — <i>Varga Zsolt</i> írja	252

MAGYAR NYELV

XCVIII. ÉVF.

2002. JÚNIUS

2. SZÁM

Deme László mondatszemléletéről*

Szebb volna, ha e kérdéssel már korábban szembenéztünk volna, s nem az alkalom intene rá; így ha akarjuk, ha nem, ünnepi keretbe kerül az, ami egy életen át tartó munkásság hétköznapijaiban jött létre. És jó lenne, ha ez az itt megkezdett, töredékes visszatekintés újabb és újabb, egykor majd egészzé egybeálló részletekben folytatódna. Egy hatvan éven át épülő tudományos pálya akkor is tanulságos lenne, ha szokásos tehetségű tudós élte volna végig. Deme László — egyik pályatársa sem vonja kétségbe — kora magyar nyelvtudományának egyik legfényesebb tehetsége.

Ha a mondatfelfogását övező szakmai csendnek az okait keressük — 1981-ben történt nyugdíjba vonulása óta —, akkor, érdekes, inkább párhuzamokat találunk, mint különbségeket; vagyis a korabeli és az azóta kialakult mondatfelfogások különbségeiben is inkább a párhuzamok tűnnek dominánsnak. Ezeket az alábbiakban két téma köré csoportosítom. Egyik a tartalom és a módszer viszonya, ami a mából a KIEFER FERENC szerkesztette „Új magyar nyelvtan”-nal egybevetve válik láthatóvá (írta É. KISS KATALIN, KIEFER FERENC, SIPTÁR PÉTER. Osiris, Bp., 1999.). A másik a szövegbe ágyazott mondaté. Ez utóbbit — 2001-ben, kérésemre — Deme László maga vázolta fel.

1. A módszer és a tartalom (vagyis az azonos módszertanon belül különböző tartalmi kérdések). — Egy mai, modern nyelvtant közvetlen összetevőnek vagy pedig függőséginek még ma is mondatfelfogásuk tartalma alapján szokás besorolni, jóllehet az a módszertani utasítás, hogy a vizsgált kategóriát (mondatot, szó szerkezetet, szóalakot) 'tagold mindig közvetlenül kétfelé!', nemcsak a közvetlen összetevős, hanem a függőségi felfogásban is érvényes. Az egyik (nominativusi) NP-re és VP-re tagolja közvetlenül a mondat szimbólumot, a másik topikra és predikátumra. Az első felfogás Igére és (accusativusi és/vagy dativusi stb.) NP-re tagolja tovább a VP szimbólumot, a második felfogás fókuszra (F) és V'-re. E két mondatfelfogás különbsége tehát nem a módszertanukban van, hanem a tartalmukban: miféle közvetlen szerepekre tagolódnak szét bennük a szétagolt szimbólumok.¹

* Jelen számunk első három írása (tehát BÉKESI IMREÉEN kívül még MOKÁNY SÁNDORÉ és SZABÓ JÓZSEFÉ) előadásként hangzott el 2001. november 14-én a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tanácstermében a Deme László 80. születésnapját ünneplő ülésen.

¹ A szimbólum mindkét esetben S(entence), s ez a tény semmiképpen sem szerencsés. Az egyik S(entence) autonóm, kontextustól független; mozgás benne csupán a konstituensein, az NP-nom-on és a VP-n belül van. A másik S(entence)-ben az első fő konstituens, a topik szerepű kifejezés a VP-ből származik. Az ebből való elszármazás oka a kontextusban (szituációban) van.

A *hogyan?*, valamint a *mit?* különbségét látva úgy tűnik, hogy a kettő közül a mai, modern mondatban a *hogyan?* kérdését helyezi az első helyre. Az idézett „Új magyar nyelvtan” például a szóösszetételeket (a 264—5. lapon) egy statikus, NP—VP-re tagolódo keretben tárgyalja, míg a mondat szerkezet topik—predikátum-féle felfogása a topikot a VP-ből származtatja: a topik olyan XP, amelynek a VP-ben nyoma van (i. m. 27).

Természetesen nemcsak a 'tagold mindig közvetlenül kétfelé!' utasítás révén kerül itt azonos módszertani keretbe az NP—VP, illetőleg a topik—predikátum. Elsősorban vizsgálódásuk deduktív iránya, valamint a leírás egzaktságának természettudományos igénye sorolja bennük második helyre tartalmi különbségeiket.²

A) Mint minden hasonlat, az alábbi párhuzam is bizonyára sántít, mégsem állhatom meg, hogy az azonos módszertan keretében megbúvó észre nem vett tartalmi különbségeket „A mai magyar nyelv rendszere. Mondattan” (Akadémiai K., Bp., 1962.) c. kötetben is felismerjem. A leírás tudományos voltát akkor, 40 évvel ezelőtt a vizsgált objektum tényeinek osztályozása, az osztályozás szempontjainak tisztasága, teljessége, ellenőrizhetősége jelentette; az osztályozás rész- és alrendszereit ott a nyelvhasználatból induktív úton elvont tények alkották. Abban a módszertani keretben a mondat szerkezeti mibenlétét, vagyis a mondat kettétagolódását előíró tartalmi szempontot a (grammatikai) alanyi—állítmányi szerep elkülönülésében, azaz a predikatív viszonyban látták. (Ez a tartalmi szempont jelenik meg többek közt a MMNyR. második kötetének 68—69. lapján.) Ugyanezen kötet VI., záró fejezetében viszont, amelyet Deme László „Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet” c. alatt fejtett ki (457—532), a meghatározott s pontosan leírt szórendi típusokban a grammatikai alany éppúgy bővítmény, miként a tárgy és a határozó. Ennek a fejezetnek a hetvenöt oldalán — nem szófajteni, hanem mondatrészi elnevezésekkel — a magyar függőségi mondatfelfogás jelenik meg. Bizonyítékként — a több azonos megfogalmazás közül — „A mondat szórendi alapegységei” c. alfejezetből (485—6) elegendő egyetlen szemelvénnyel: „A mondat szórendi megoldásának a magva ... az állítmány, illetőleg az állítmány ragozott része. A mondatnak többi része, amely nem tartozik az állítmányba ..., az elrendezés szempontjából mind csak afféle »bővítmény«. Szórendi szempontból tehát — írja Deme László — a valódi bővítményekkel együtt tart az alany³ [kiemelés: B. I.], sőt olykor a nem egyszerű állítmánynak nem ragozott része is. Itt természetesen csak az számít önálló bővítmény jellegű résznek, ami önálló helyváltoztatásra képes egysége az elrendeződésnek.”⁴ E mondatban például: *Jancsi ereiben nem folyt víz vér helyett* (Petőfi: János vitéz XII; ÖM. I, 198) önálló helyváltoztatásra képes egységek ezek: *Jancsi ereiben* | *nem folyt* | *víz* | *vér helyett*.”

Az idézett felfogás függőségi szemléletével együtt jár, hogy benne nemcsak a grammatikai alany viselkedik bővítményként, hanem az összetett állítmány névszói része, továbbá az igekötő is. „Az igekötős igei állítmány — írja Deme László — szórend szempontjából egészében viselkedik állítmányként, ha egyenes szórendű (mint: *elment*). Ha azonban fordított (*most ment el*) vagy megszakított a szórendje (*el sem ment*), akkor ragozott része (*ment*) egyedül tölti be az állítmány szerepét, az igekötő pedig egyszerű — bár szorosan hozzá tartozó — bővítményként viselkedik” (MMNyR. 2: 484). Bővítményként viselkedik Deme László függőségi mondatában az összetett állítmány név-

² Időközben, úgy tűnik, a két mondatfelfogás „hierarchikus”, illetőleg „lapos” különbsége — azzal, hogy a topik közvetlenül a S(entence) csomópont alá jön át a VP-ből — megszűnt.

³ Érdemes lenne átgondolni, hogy ez a kijelentés mennyiben előzménye az „Új magyar nyelvtan” VP-felfogásának (vö. É. Kiss, ÜMNyt. 27).

⁴ E kategória értelmét a mai, modern mondatban XP-vel jelöli.

szói része (*most volt katona, katona sem volt*), illetőleg a főnévi igenévi alakú főige is: *most fog menni, menni sem fog* (uo. 485).⁵

B) A bővítményekről kifejtett felfogás mellett koncepcionális jelentősége van a nyomatékos és a nyomatéktalan mondat közti határesetek Deme-féle értelmezésének is. „Ezekre a határesetekre az jellemző — írja Deme László (MMNyR. 2: 488—9) —, hogy értelmileg van bennük egy, vagy olykor két főhangsúlyosnak vehető elem; de a szórendi megoldás ezt különféle okok miatt nem emeli ki; s ezért a mondat mégis inkább nyomatéktalan benyomást kelt; illetőleg tartalmilag nyomatékos, de formájában nyomatéktalan jellegű.”

Hogy a beszélő miért nem hagyja a főhangsúlyos rész mögött az állítmányt (pl. *A lovát mindenki kantárszárán vezeti*), vagyis miért emeli ki azt a főhangsúlyos rész elé, Deme László három okot is talál (uo.): „Az állítmánynak az értelmileg főhangsúlyos rész elé emelése olykor a cselekvés folyamatosságára utal. Például: *Mindenki vezette a lovát kantárszárán* (Jókai: ÖM. XXIX, 293). — Mászor ugyanez az eljárás a részelő, a partitívusi értelem kifejezését támogatja. Például: *Mert azért ettek mindennap* [Szerentsésék] (Illyés: Puszták népe, 158); (*Négy évig köménymaglevest reggeliztünk...*), *jóllehet tej ...akadt elegendő* (uo. 43). Végül bizonyos példákban alig választható szét a folyamatos és a partitívusi árnyalat. Például: (*Nem volt fegyver.*) *Vettek el az ellenségtől* (Jókai: ÖM. XXX, 2); (*A malacnép sír-ri; borjú, bárány béget,* —) *Aprómarha-nyáj közt van szörnyű ítélet* (Arany: Toldi II, 1; ÖM. II, 103).”

C) Mint látjuk, egy olyan zárt keretben, mint a mondat, a konstituensek következetes számbavételével ('teljes indukcióval') is el lehet jutni az adott kor színvonalán álló tudományos igazsághoz, vagyis a módszer önmagában nem eleve jó vagy rossz. Lehet ugyan domináns adott tudománytörténeti korszakban az indukció vagy a dedukció, egy átfogóbb gondolatmenetben azonban e két irány sokkal inkább feltételezi, mint kizárja egymást. (A mondatrészek, 'mondatfunkciós részek' szófaji kategóriákkal történt felváltása talán még nem tekinthető koncepcionális újításnak; értelme — főként a szó szerkezetben — inkább praktikus).⁶

D) Tartalmi szempontból sokáig nem tűnt meghatározóan újnak a reprezentálás igénye, ma viszont már aligha akadna nyelvész, aki ezt kétségbe vonná. Lényegében ugyanannak az összefüggésnek a Deme-féle (zárójelpárokkal s mélységszámokkal való) lineáris, illetőleg a N. CHOMSKY alapművéből (*Syntactic Structures*, 1958.) elterjedt ágrajzos reprezentálása más-más közegben hasznos. Egy elvi összefüggést (pl. a topik, a kvantor és a fókusz szerepű kifejezések VP-beli helyét) az ágrajz szemléletesebben tárja elének (KATALIN É. KISS, *Configurationality in Hungarian*. Akadémiai K., Bp., 1987. 94). Egy szöveg mondat szerkezeti sajátosságainak kölcsönös összefüggéseit mint a vizsgált szöveg konnexitásának jellemzését viszont lineáris sorban írható zárójelpárokkal érdemes ábrázolni (B. FEJES KATALIN, *A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben*. NytudÉrt. 136. sz. Akadémiai K., Bp., 1993. 41).

2. A mondat szövegbeli, azaz funkcionális-konstrukcionális szemlélete. — Deme László mondat- és szövegtani munkásságának fontos közege a rádió és a televízió is, az a 670 rádió- és 180 televíziós adás, amelyekben mint előadó már korábban elhangzott, valós példák konkrét elemzését mutatta be. Ezt a műsort lehetne úgy is, ahogyan például egy természetvédelmi előadást, csupán ismeretterjesztő tevékenységnek tekinteni, ha a tárgynak nem épp a hangzósága lenne a lényege. De az. A helyes magyar kiejtésről s ezen belül a mondat- és szövegfonetikai eszközökről

⁵ Ezek a kifejezésrészek a mai, modern mondattanban a PrV szimbólum alá tartoznak.

⁶ Determinánsa nem a mondatrésznek van, hanem — mondatrészi funkciójától függetlenül — a szófajnak.

(hangsúlyozásról, hanglejtésről, szünet használatáról, s velük összefüggésben a szórendről) rádióban-televízióban csak olyan előadó szólalhat meg, aki maga mintaszerűen beszél, s tudja is, hogy mit miért mond. Az előbbi tulajdonság jórészt a szerencsés géneknek köszönhető, az utóbbiért meg kell dolgozni. A helyes magyar kiejtés kérdéseiről a Magyarosan c. folyóirat 1948. évfolyamától máig Deme Lászlónak számtalan tanulmányát olvashattuk. Kérdésemre (2001-ben), hogy mondat- és szöveg szemlélete hogyan érvényesül a rádió- s televíziós adásokban, illetőleg milyen segítséget nyújt hozzájuk — előlegként egy készülő áttekintésének munkapéldánya alapján —, a következő választ kaptam.

„Funkcionális-konstrukcionális szemléletemnek megfelelően a nyelvnek és használatának kérdéseit nem a (vizsgálati célokra megalkotott) forma, hanem a megoldandó közlési feladat felől közelítem. Kiindulásul — a megszerkesztettséget fontosnak tartva, de a besz er kes z t t t s é g e t minden szinten fölébe helyezve — a mondatot a szöveg elemi részének tekintem, amely a szövegben belül a kontextusnak, a beszéd-, illetőleg közléshelyzetet adta szituációnak, a partnerral közös előzményeket és előismereteket jelentő közös tudati tartaléknak, s mindezekkel együtt a mondanivalónak többszörös függvényébe ágyazódik be.

Nézzünk egy ilyen — több célra felhasznált — típuspéldát: »*Péter kopasz fia megbetegedett.*«

Beszéd közben, a valóságos nyelvhasználatban ez csak akkor hangozhat el, ha a hallgatónak is ott van a velem közös tudati tartalékában, hogy 'létezik egy Péter', s annak 'van fia' (ami nem 'előfeltételezés', hanem visszautalás), s akiről közölni akarom, hogy »*megbetegedett.*«

De nem mindegy: hogyan mondom el. Ha egy fia van, s azt kopaszként jellemzem, kopasznak min ő s í t e m, akkor a *kopasz fia* szerkezetre két egyforma szakaszhangsúlyt kell tennem. Ha viszont több fia van, a jelzővel kijelölő m közölük a kopaszat, erős hangsúllyal, amely magához vonzza a jelzett szót is. Ha pedig mások kopasz fiaitól megkülönböztetve Péterét j e l ö l ő m k i, akkor a birtokos jelző kap erős nyomtatókat, és tapasztja magához a (már ismertnek vehető) jelzős birtokrészt.

És persze az említett kiemelések bármelyike csak akkor jogos, ha kimutat az adott mondat egységből, merthogy ismert (a szövegbeli kontextusból, a párbeszédbeli intertextusból, a szituációból vagy a közös tudati tartalék révén), hogy valaki megbetegedett. Ám akkor ez itt megismételt előzmény, s emiatt az igekötős ígének fordított szórendben kell állnia: »*Péter kopasz fia betegedett meg.*«

Hogy tehát mit emelünk ki, és milyen fokon, azt nem tetszésünk diktálja, hanem a mondatnak mint közleményrésznek beágyazottsága. — Lehet persze mindezek figyelembevételével is vizsgálni a szórendet meg a mondat- és szövegfonetikai eszközöket, akár magyarázni is őket —, de valós természetüket, használatuk titkait felfedni aligha.”

3. Tudománytörténeti kommentár. — Deme László mondattani színrelépésének ideje egybeesett a strukturális magyar nyelvtan hazai megjelenésével, így annak érvényesülését akarva-akaratlan megnehezítette. Mindenekelőtt gazdag és rendezett példaanyagával, amelyre a deduktív bizonyításhoz nem szokott magyar nyelvészek — különösen a *The boy hit the ball*-féle egyszál példa miatt — jó ideig gyanakodva néztek.

Ennél komolyabb volt az a tartalmi-szemléleti különbség, amely az alany, vagyis az NPnom szerkezeti helyét illetően jelent meg köztük. Deme László akkor „süllyesztette le” az alanyt a tárgy és a határozó szintjére, amikor azt (mint NPnom-ot) a generatív mondattan közvetlenül a S(entence) csomópont alatt helyezte el. (A generatív mondattan az NPacc-t, NPdat-t stb. a VP csomóponton belül, tehát hierarchikusan, az NPnom-nál mindenképpen alsóbb szerkezeti pozícióban ábrázolta.)

Mivel nemcsak az NPnom, hanem a topik is közvetlenül a S(entence) szimbólum alatt helyezkedik el, a Deme-féle állítmányközpontú, egypólusú mondat a f ü g g ő s é g i mondat egyedüli magyar képviselője lett és maradt. Ha csupán ez lenne az egyetlen érdeme a magyar mondattanban (miként a hangtanban, nyelvjáráskutatásban, a nyelvatlasz elméletében stb.), itt is a magyar klasszikusoknak kijáró hely illetné meg.

BÉKÉSI IMRE

On László Deme's views on sentence structure

Some forty years ago, László Deme studied the structure of Hungarian dialect texts. The focus of his investigations were the word order, stress pattern, and intonation of sentences, as well as their articulation by pauses. He concluded that „the core of the word order pattern of Hungarian sentences ... is the predicate, or rather the inflected constituent of the predicate. The rest of the sentence, not belonging to the predicate ... consists of mere ‘complements’, as far as their order is concerned. Hence, in terms of word order, the subject behaves like complements proper.” With making and substantiating this claim (cf. MMNyR. II. 1962. 457–532), László Deme proposed a ‘dependency’ view of Hungarian sentences. In 2001, at the request of the present author, László Deme provided a succinct overview of his own views on sentence structure, first proposed forty years ago but still considered adequate.

IMRE BÉKÉSI

Gondolatok egy „magyaros” tájszótár kapcsán*

„Csak akkor születtek nagy dolgok,
Ha bátrak voltak, akik mertek”
(Ady Endre: A tűz csiholója)

1. A magyar és szlovák népnek sok évszázadon át egyazon ország határain belül folytak munkás- és ünnepnapjaik. Közös tárgyi és szellemi életükről ékesszólóan tanúskodnak az egymástól átvett szavak. A tartós együttélés maradandóan hatott e két nép szemléletvilágára is, ezt tükrözik — többek között — a szólásokban, szóláshasonlatokban, közmondásokban, illetőleg kifejezésekben felfedezhető „lenyomatok” vagy mára már csupáncsak megőrzött „kövületek”; ezért irányul az alábbiakban érdeklődésem kíváltképp a szónál nagyobb szlovák nyelvi egységekre, amelyekben bizvást fellelhetők a várt tények és bizonyítékok.

2. Célom megvalósításához kitűnő forrásként szolgált JOZEF ORLOVSKÝ szlovák regionális tájszótárának jelentős tájszóanyagán kívül nagyszámú példamondata (JOZEF ORLOVSKÝ, Gemerský nářečový slovník. V Rimavskej Sobote, 1982. Vydavateľstvo Osveta; a továbbiakban: GemSI.). A példamondataiban rejlő szókapcsolatok, nyelvi fordulatok, szólások, közmondások stb. híven tükrözik mind a mienkével azonos, mind a saját (gömöri) szlovák szemléletet, észjárást.

* Előadásként elhangzott 2001. november 14-én a Szegedi Tudományegyetem BTK tanácstermében a Deme László 80. születésnapját ünneplő ülésen.

Noha e kérdéskör tudományos megközelítése jobbára magyar → szlovák irányú (a), de tekintettel vagyok — persze kisebb mértékben — a magyar ~ szlovák (b), valamint a szlovák → magyar (c) relációra is. — E témakör racionális tálalása azonban bizonyos fokú célszerű megkööttséget követelt: a példákból, példamondatokból kihüvelyezett ilyen vagy olyan szemlélet nyelvészeti, néprajzi bizonyítékainak felsorakoztatására ugyanis nincs terem. Csak abban az esetben nevezem meg határozottan az eredetbeli hovatarozást, ha ennek igazáról a szigorúan elvégzett filológiai munka révén (a szlovák, cseh, ukrán, orosz, német források felhasználásával) meggyőződtem. Azokban az esetekben azonban, amelyekben felmerült az átvétel fordított (szlovák → magyar) irányának valószínűsége, a példának egymással való — mind belső keletkezésű, mind egy harmadik „közös nyelvi forrás”-ból származó — „is-is” viszonya, állásfoglalásomat mindig a ténybeli ismeretek, bizonyítékok formálták. A kétes(nek tűnő), a vaglyagos besorolás lehetőségét egyaránt felvető, valószínűsítő — általam humorosan bolha-effektusnak nevezett — esetek egy parányi részét szintén bemutatom. (A bolha-effektus „terminus technicus” tartalmát a következő két régi nyelvi mondat „szembesítése” világítja meg: 1585: „Az Ersebet penig be Mene egjedwl az zobaba, maga en [= én azonban] kerem vala hogy it kwn velem hallion, De eó Azt Monda hogj Az Bolhaktol it kwn Nem Niüghatik.” ↔ 1796: „Burjánné azért hogy a balhák ne tsipjék, ki kívánkozatt a Komja [= komája] Urához a Csűrbe.”: SzT. *bolha* a.).

3. JOZEF ORLOVSKÝ 1930-ban — a Pozsonyi Filozófiai Fakultás [= Bölcsészkar] diákjaként — látott hozzá szótárteremtő munkájához. Ennek a hozzávetőlegesen negyven évet felölelő gyűjtésnek elévülhetetlen értéke az a tekintélyes szlovák nyelvjárási anyag, amelyet a történelmi Gömör megye 103 kisebb-nagyobb településén jegyzett föl, illetőleg örökített meg. ORLOVSKÝ szorgalmasan gyűjtötte mind a konkrét, mind az elvont fogalmak szavait, vagyis: figyelemmel volt a pásztorok, földművesek, iparosok és bányászok használta lexikális elemekre, állandósult szókapcsolatokra, frazeológiai egységekre (szólásokra, szóláshasonlatokra, közmondásokra stb.); a dülők, vizek, kutak, források nevére; a család-, kereszt- és ragadványnevekre, valamint a háziállatok (lovak, ökrök, bikák, tehenek, kutyák) nevére, ez utóbbiaknak a hangutánzó, hívogató, üző és terelő szavaira is. Adatközlőit alapjában véve olyan „idős és legidősebb” személyekből válogatta, akik csak a saját nyelvjárássukat ismerték („Lexikálny materiál pochadza predovšetkým od starších a najstarších osôb, ktoré neoznali iné nárečie okrem svojho”: GemSl. 9). — Az apró betűkkel szedett tájszótár 423 lapot ölel fel.

4. ORLOVSKÝ szótárának lapjait forgatva, egy-egy nyelvi adat keresése apropóján, ismételten felvetődött bennem az a gondolat, hogy egyszer — alkalomadtán — sort kell kerítenem a fentebb jelzett szó- és kifejezésanyag ismertetésére. A belső és külső indítók — s velük a kellő pillanat — megjött; a szándék ím teljesült: ezzel a rövid — különösképpen a példamondatok vallomására figyelmező — elemzéssel, kétszeresen köszöntöm kiváltságos tisztelettel és szeretettel ünnepeltünket: úgy is, mint nyelvjárástudományunk legnagyobbját, hatkötetes atlaszunknak Atlaszát, és úgy is, mint a Pozsonyi Egyetem Filozófiai Fakultásának egykori magyar vendégtanárát — D e m e L á s z l ó professzor urat.

5. Nincs és nem is lehet lehangolóbb érzés, mint látni, tapasztalni, ha egy mű — lett legyen az önálló alkotás avagy forrásmunka — bármilyen eszme eszközévé válik. Az ilyen anyagra épülő vagy belőle levonandó, levonható „tudományos” következtetések, eredmények csak erőltetve kiagyaltak, mesterkéltek lehetnek. JOZEF ORLOVSKÝ tájszótára nem ilyen: a gyűjtő-szerző a nyelvi tényeket — a magyarból átvetteket is — ferdítés nélkül,

híven közli, tehát őszinte. Találhatók azért benne némi pontatlanságok, tévedések, ám ezeknek a száma igen csekély; de még azoké is elenyésző, amelyek a magyar jövevényszavak kapcsán itt-ott feltűnedeznek. Ez utóbbiak meglepte viszont azzal magyarázható, hogy ORLOVSKÝ aligha tudott magyarul. (Nem értékitélet ez, hanem csak pusztán ténymegállapítás.) Például: a 'vágóhíd' jelentésű — elavult — *hídvágó*, -*vá* szónál nem találunk utalást az azonos jelentésű *vágóhíd*, -*a* főnévre és viszont (uo. 98, ill. 369) | a 'hradská' [országút] jelentésű *kejteš*, -*a* mellett sincs utalás az ugyanolyan jelentésű *tétěš*, -*ā* szóra (uo. 131, ill. 351), vö. magyar „töltésút, (töltés-út) ösz. fn. Gátféle töltés, mely egyszerűsmind gyalog vagy szekérutúl vagy mindkét célra használtatik” (CzF.), *tőtés* (Ipoly-pásztó) 'a falun átvezető országút neve' (VÖRÖS OTTÓ, Köznyelviség és regionalitás egy szociográfiai értékű önvallomásban. In: Nép — nyelv — társadalom. Végh József emlékeztére. Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely, 2000. 141). | A *mak* főnévnek a 'mak siati' [mák (Papaver somniferum)] alapjelentésén kívül 4. értelmezéseként ez áll: 'žalud'ová kárta' [(a magyar) kártyának *makk* alakú ábrával jelzett színe]: *Prebi to makom!* [= *Üsd makkal!*] (Muránska Dlhá Lúka). Ez utóbbi példával kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy e szótárban több hasonló összefüggéstelen jelentésű alakegybeesés (homonima) került közös szócikkbe. Például: *cvikla* 1. 'cékla; Beta vulgaris' (Ploske, Sasa), *cvikla* (Kameňany), *Má nohi ani cvikla* [= Olyan a lába, mint a cékla] 'nagyon vörös' (Mnišany), *cvigla* (Brusník), 2. 'ék alakú betoldás az ingnek a hónaljat fedő részén vagy a nadrág lábaközén'. Az első (a szlovákkal rokon nyelvekben is honos) görög jövevényszó (TESz. *cékla* a.), a 2. jelentésként prezentált szavak viszont a német irodalmi *Zwickel* 'ék, betoldás' szó nyelvjárási változatának (vö. pl. bajoroszlák *zwickl* 'ua.': TESz. *cvikli* a.) átvétele, tehát a *cvikla*, *cvikla*, *cvigla* 'cékla' homonimája. | *Kiška*, -*i* 1. 'aludtfej' (Hel'pa), 2. 'ház befedésére való kicsi zsúpkéve': *Rakodó mám s kiškami pokriti* [= A rakodóm kicsi zsúpkévékkel van fedve]. Az első a 'savanyú' jelentésű *kyslý*, a második pedig a 'kender- vagy lenkéve' jelentésű *kyta* szóval van származásbeli kapcsolatban. | *Pajšle*, -*ó* (tréf.) 1. 'tüdő': *Mám už slabia pajšle, nemahem díchač* [= Gyenge már a tüdőm, nem tudok lélegzeni] (Sása), 2. 'belsősegekből készített étel': *Já ňerada pajšle* [= Nem szeretem a belsősegeket] (Muráň), 3. 'pajesz'. Az első és a második jelentésű *pajšle*, szerintem, ugyanarra az ausztriai német *Beuschel* '(állati) tüdő', illetőleg 'borjú vagy bárány belsősegeiből készült étel' szóra megy vissza, mint a magyar *pájsli* vagy *pejsli* 1. (bizalmas használatú) 'különféle állati belsősegekből készült étel, szalontüdő' és az argó elemmé vált 2. 'tüdő' (TESz. *pejsli* a.); a 'pajesz' jelentésű szlovák N. *pajšle* viszont jiddis eredetű (TESz.), és német közvetítéssel kerül(hetett) az említett szlovák nyelvjáráshoz; vö. még magyar N. *pájszli* (Técső: saj. adatom), *pájszlijuk* (birtokszó: Bonchida: ÚMTsz. cédulaanyaga) 'ua.'

6. A címbeli „magyaros” jelzőt e jelentésében használom: 'olyan, mintha magyar volna, ahhoz hasonló, arra emlékeztető' (ÉrtSz.), illetőleg ennek a következő — régebbi — értelelmáryalata szerint teszem meg elemzésem sarkkövévé: „általában mondjuk olyan tulajdonságról, amely különösen a magyarnak sajátja, s melyet midőn más népben látunk, a magyar jut eszünkbe” (CzF.). Ennek a jelzőnek a létjogosultságát azon a pusztán számadaton kívül, hogy e szótárban az általam összeböngészett ilyen jellegű adatok megközelítik a másfél ezret, az alábbi — egy másik szlovák szerzőtől idézett — meglepő nyelvi tény is támogatja: A mi nyelvhasználatunkban sajátos eljárás, hogy az igenlést, a helyeslést az igével kifejezett állítványhoz tartozó igekötő megismétlésével közöljük, pl. „Elolvastad a könyvet? — *El.*”, vagy „Megírtad a levelet? — *Meg.*” Ez az eljárás a szlovák nyelvben ismeretlen, de nem így gömöri nyelvjárásaiban; ott tudniillik még ki is terebélyesedett: az eldöntendő kérdésre adott válaszként a kérdésessé tett bármilyen mondat-

rész magánhangzóra végződő első szótagja (de ha mássalhangzóra végződik, akkor az ezt elhagyó — olykor egy magánhangzó-maradványból álló — csonka „változata”) szolgál, imígy: *Budeš vešer v meste?* — *Bu.* [= Mégy este a városba? — *Me.* (ti. megyek)], *Tato ti ublížila?* — *Ta.* [= A Papád bántott meg? — *Pa.* (ti. a papám)], *Krava ti ujšla?* — *Kra.* [= A tehened ment el? — *Te.* (ti. a tehenem)], *Je to pekni dom?* — *Pe.* [= Tetszetős az a ház? — *Te.* (ti. tetszetős)], *Tancoval si?* — *Ta.* [= Táncoltál? — *Tá.*], *Už vilela kura s košika?* — *U.* vagy *Vi.* [Igyhát kirepült a tyúk a kosárból? — *Í.* vagy *Ki.*], *Dobre se máte?* — *Do.* [= Jól van? — *Jo.*], *Veselo ste se mulatovali fšera...?* — *Ve.* [= Vidáman mulattatok tegnap...? — *Vi.*], *Kúriš pipku ši cigaretle?* — *Pí.* [= Pipázol vagy cigarettázol? — *Pi.* (ti. pipázom)] stb. (JOZEF SZABÓ, Maďarské elementy v slovenských narečiach v Gemeri [= Magyar elemek a gömöri szlovák nyelvjárásokban]. In: *Linguistica Slovaca*. I—II. Bratislava, 1939—1940. 188).

A „magyaros” jelzőnek a kigyűjtött anyagra vonatkoztatott konkrét jelentéstartalmát tehát így határozom meg: a gömöri szlovák nyelvjárásban — a magyar eredetű szókincs mellett — található részfordítások, tükörszavak, tükörjelentések összessége, beleértve az állandósult szókapcsolatokat (szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat stb.) is, amelyekben a mienkkel azonos sajátos szemlélet, életvitel és gondolkodásmód tükröződik.

7. Most már sorjázzanak az adatok sokaságából kiemelt — jobbára önmagukért beszélő — példák!

A) Részfordítások, tükörszavak és tükörjelentések. — *úri huncutság* 'huncut tett, cselekedet, beszéd, magatartás, ötlet' > ebben: *Ve to šitko je lem panskia hucústvo tia vojni, len ebi národ kántrili* [Hiszen az mind csak úri huncutság, azok a háborúk, (az a céljuk) hogy csak a népet pusztítsák] (Nadraž) (*huncústvo* a.) | N. *heverőjősság* 'a legelőn tartott, járomba nem fogott szarvasmarha' > *heverní statok* 'nem fejőmarha, még nem jármozható tinók' (Šumiac) | R., N. *huszárszir* 'szürke tetű irtására való higanyos kenőcs' > *husárska mast* 'ua.' | *juhászkutya* 'juhok őrzésére, terelgetésére idomított kutya' > ebben: *To je juhaskí pes* [Ez juhászkutya] (Muránska Dlhá Lúka) (*juhás* a.) | *lekváros kenyér* > *lekvárovi chlebík* 'ua.' (a sztenderd: *chlebík* s *lekvárom*) (*lekvár* a.) | *vajas kenyér* > ebben: *Budež masloví chlebík?* [Kérsz vajas kenyeret?] (Španie Pole) (*maslo* a.) | *nagygazda* 'módos, tehetős paraszt' > *velki gazda* 'ua.' (*velki* a.) | *tajtékpipa* 'tajtékkőből faragott pipa' > *tajtéková pipka* 'ua.' | *untig elég* 'ugyancsak, nagyon is, megunásig; túllontúl elég' > ebben: *To ti je untig došč* [Ez neked untig elég] 'éppen, teljesen' (Sirk) (*untig* a.) | *elesik* '(háborúban, harc közben) meghal' > ezekben: *Brat otpadnú vo vojne* [A testvérem elesett a háborúban] (Sirk), *Muž mi otpadov vo vojne* [A férjem elesett a háborúban] (Muránska Dlhá Lúka) (*padnúć* a.) | N. (*lúd*)*gége* 'csigatészta'; vö. *gége* 'torok vagy nyelőcső', „Átv. ért. *lúdgége*, am. gégealakú tészta, melyet levesben szoktak feladni" (CzF. *gége* 3. jel. a.), *g'égeleves* (Lovászpata) 'olyan leves, amelyben lúdgége alakú tészta, csigatészta van' (UMTsz.) > *gágoríki*, -ó többes sz. 'csigatészta' (szó szerint: *gégécskék*): *Gágoríki zmo robeli v vretenom na brde a dávali sá do kurácé poliauki, koj bula svadžba a kršćenia* [Esküvőn és kereszttelön takácsbordán orsóval készített gégécskéket tettünk a tyúkhúslevesbe] (Brunsík) | *marhaság* 'nagy ostobaság' > *kravina*, -i 'együgyűség, botorság': *Takú kravinu len van maže pódát, bo je sprost'i ani kolok* [Ilyen marhaságot csak ő mondhat, mert olyan buta, mint a bot] (Revúca) | *rátéhénkedik* 'hanyag, lompos testtartással, egész testsúlyával vkire, vmire támaszkodik, nehezedik, téhénkedik' > *roskravit se*, -ím *se* (rosszalló) 'szétterpeszkedik, leroskad' | *mosakodik* 'mentegetődzik, igyekszik ártatlannak feltüntetni magát, ki akar bújni a felelősség alól' > *umívat' se*, -ám *se* (rosszalló) 'igazolja, kimentí, tisztázza ma-

gát’: *Predo mnó se nemisíř umíváť, jač viam, řva si za hápka* [Elöttem nem szükséges mosakodnod, hiszen én jól tudom, hogy milyen kapzsi vagy] (Revúca).

B) Szókapcsolatok, szólások, szóláshasonlatok és közmondások. — *árkot, falat, kerítést híz* ’(hosszúkás tárgyat, építményt) szerkeszt, épít’ > ebben: *Ba len dokä kce tot palank tehač* [Vajon meddig akarja azt a palánkkerítést húzni] (Mokrá Lúka) (*dokä* a.) | *jólesik vkinek* ’kellemes, megnyugtató érzéssel tölt el vkit’ > ebben: *Dobre mi padne, kot’ pridú mladí pozreť* [Jólesik nekem, ha a fiatalok eljönnek meglátogatni] (Revúca), *jólesik neki vmi* ’jó étvággal fogyaszt vmely ételt, ízlik neki vmely étel, ital’ > ezekben: *Aj vipičia mi dobre padne* [De az ital is jólesik nekem] (Nandraž) (*dobrí* a.) | *jó firma* ’kétes hírű személy’ > ebben: *To je vara dobrá firma!* [Ő bizony jó firma!] ’rossz viseletű személy’ (Španie Pole) (*firma* a.) | *a világért sem* ’semmiképpen sem’ > *ani za svet* ’ua.’: *Za ženu bi jü vara nechcel ani za svet* [Őt feleségnek bizony a világért sem akarta] (Rozložná) (*chceč* a.), *Barz je skúpi, d’etom bi ňekúpiu cukrig aňi za svet* [Nagyon zsugori, a gyermekeknek a világért sem venne (egy kis) cukorkát] | *legelteti a szemét vkin, vmin* ’jólesően, élvezettel, sokáig nézi’ > ebben: *Dľho pásol na né oři* [Sokáig legeltette rajta a szemét] (Jelšavská Teplica) (*oko* a.) | *bü-dös vkinek vmi* ’nem tetszik, nem fülk hozzá a foga, nincs ínyére’ > ebben: *Robota mu smrdí* [Büdös neki a munka] (*smrdeč* a.) | *nincs maradása vhol* ’nem tud és nem is akar maradni vhol; türelmetlenkedik, nyugtalankodik’, ’(zaklatás, bosszantás, megszegyenülés miatt) nem tud tovább ott maradni’ > ebben: *Už bi nemal maradäše ani za minút* [Már nem lett volna egy percnyi maradása sem] ’türelmetlenkedés’ (Koprás, ill. Kameňany) (*maradář, ill. minúta* a.) | *ragad vkire vmi* ’(látás hallás útján) vki könnyű szerrel elsajátít vmely ismeretet, szokást’ > ebben: *Dařo sa už řen uľepí naň, koď vidí, ako sa to robí* [Már csak ragad rá valami, ha meglátja, hogy az miként készül] (Muránska Lehota) (*uľepíť sa* a.) | *jó húšban van* ’kövér, telt idomú’ > ebben: *Krava je v dobrom mese* [A tehén jó húšban van] ’kövér’ (Revúcka Lehota) (*mäso* a.) | *zsebében van vkinek vki* ’anyagilag lekötöztetjje, anyagilag függ tőle’ > ebben: *Už ju mám f řepe* [Ő már a zsebemben van] (Revúca) (*řep* a.) | *egy ugrásra van* ’nagyon közel van’ > ebben: *Mámo to naskog od nás* [Az (csak egy) ugrásra van tőlünk] (*naskok* a.) | *nagy kanállal eszik* ’vendégségbe hivatalos’ > *Dnes budete jezď velkó lořkó* [Ma nagy kanállal fogtok enni] (*lořka* a.) | *Csáki szalmája* ’szabad prédára hagyott holmi’ > *Čákiho slama* ’fölöttébb olcsó holmi’: *To je ni Čákiho slama, to treba dobre zaplačič* [Ez nem Csáki szalmája, ezt jól meg kell fizetni] (Repišťia); ? N. *Ég, mint Csáki szalmája* ’erősen ég’ > *Hori ani Čákiho slama* ’ua.’ (Mokrá Lúka) | *Sováňy, mint az agár* > *Chudí aňi agár* (Hrlica) (*chudý* a.) | *Cigánykereket háňy* ’meghatározott forgó testmozgást végez’ > *Van via aj cigáňskia kolesä metať* [Még cigánykerekeket is tud háňyni] (Revúca) (*Cigáň* a.) | *ebek harmincadjára jut, kerül* ’rossz sorsra, végre jut, elkallódik, elpusztul vmi’ > *Vinřo hrdí gazďa na psi tricätok* [Ebek harmincadjára jutott a módos gazďa] ’tönkrement’ (Brusník) (*hrdí* és *tricätok* a.) | N. *forgó alatt van* ’részeg’ > *Van je pod forgóvomi* ’ua.’ (Ratková) (*forgó* a.) | (*már csak*) *háľni jár belé a lélek* ’nagyon beteg, nagyon rosszul van’ > ebben: *Chiba duřa chodží donho spávač* (Mokrá Lúka, ill. řivetice) (*duřa, ill. spáč* a.) | *Akár-milyen kedves vendég, három napig untig elég* > *Baraki milí hořč, za tri dni je dořč* | *Az úr a pokolban is úr* ’(a nép felfogásában:) az úr mindenütt elsőbbséget élvez, a szerencse is csak neki kedvez’, ’(az urak felfogásában:) a született úr minden helyzetben az úri illemtannak megfelelően viselkedik’ (vö. O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. 698) > *Pán aj f pekle pán* ’az úrnak mindenütt jó’ (*peklo* a.).

8. Párhuzamos szó-, illetőleg kifejezésalkotással keletkezhettek. — R. gyűlevény „Általán, rakásra, csomóba gyűlt valami. Különösen

geny, rútság a kóros testben” (CzF.) ~ *zbiaradlina* ‘gennyeseb’: *Lälija je na zbiaradlinu* [A lilium (Lilium candidum) jó a gyülevényre] (Ratková), *Vlšva jablko dobrva na zbiaradlinu* [A farkasalma (Aristolochia clematitis) jó a gyülevényre] (Brunsík) | *megtollasodik* ‘(személy) meggazdagodik, megvagyonosodik, megszedi magát’ ~ *operit’ se*: *Van se dobre operil za vojni* [Jól megtollasodott a háború alatt] (Revúca), *zaperit’ sa* ‘ua.’: *Dobre sa zaperiv šez vojnu* [Jól megtollasodott a háború alatt] (Muráň), *Van sa dobre zapiareu f té kršme* [Jól megtollasodott abban a kocsmában] (Brunsík) | ? *vén csoroszlya* ‘utálatos vénasszony’ ~ idős személy szidalmazásaként, ebben: *Ti šriaslo staria, nemiašej se do nich* [Te vén csoroszlya, ne ártsd magad a dolgukba] (Chižné) (*šeriaslo* a.) | *Hivatlan vendégnek ajtó mögött a helye* ~ *Nevolanich hosto za pec sádeju* [A hivatlan vendégek a kemence mögé (= sutba) ültetik] ‘ua.’ (Revúca) (*host* a.) | *Végén csattan (táj. durran, csördül, cserdít) az ostor* ‘a végén válik el a dolog’ ~ *Na koncu biš pukne* ‘ua.’ (*konec* a.) | *Nagy (~ nehéz) fába vágja (táj. veri) a fejszé(jét)* ‘nehéz, erejét szinte meghaladó nagy vállalkozásba fogott’ ~ *Zatel sekeru do tvrďaho dreva* [Kemény fába vágta a fejszéjét] ‘ua.’ (*sekeru* a.).

9. Eredetük nagy valószínűséggel a szlovákban keresendő. — N. *kalácsjuk* ‘légső’ (Nyíregyháza és vid.: ÚMTsz.) < *kolašikivá diarka* ‘a légső kezdete’, N. *kalácslyukba ment, tévedt* (uo.) [vö. *Kalács útjára téved* (Kiskunfélegyháza: ÚMTsz. *kalács* a.)] ‘(étel, ital) cigányútra megy, szalad, téved’ < ebben: *Chlebig mi zabehnul do kolašikové diarki, ta me duš* [A kenyér(morzsa) a kalácslyukba szaladt és fojtogat] (Revúca) | N. *kigyószolga, kigyószolgáló(ja)* ‘szitakötő’ (MNyA. 644: *szitakötő*) < *hadáci slúha* ‘ua.’ (Rybník, Brunsík, Sása) | N. *tyúkszeg* ‘szemölcs’ (MNyA. 523: *szemölcs*) < ebben: *Má kurecú rid’ na ruke* [Tyúkszeg van a kezén] (*rit’* a.) | N. *háját köt* ‘(babonás szokásként: a gazdasszony a karácsonyi ebéd után lefekszik, hogy a disznók kövérek legyenek’ (Jobbágyi: ÚMTsz. *háj*¹ a.) < *sadlo zavázad* ‘lefekszik’ [tkp.-i értelme: evés után lefekve ejtőzik] ebben: *Idem si sadlo zavázad’ na d’iván* [Megyek hájat kötni a díványra]; vö. még: *Sadlo zakladá, zaz išól spač* [Háját nevelendő, megint elment aludni] (Turčok) (*sadlo* a.) | *egy bordában szótték őket* ‘(tréfás vagy rosszálló:) hasonló, egyforma természetűek, gondolkodásúak; (ritkán:) egyforma külsejűek, termetűek’ < ebben: *Obidva su na jednom brde tani* [Mindkettőt egy bordában szótték] (Revúca) (*obidva* a.) és — feltehetően (I. O. NAGY, *Mi fán terem?* 210) — „Együttfűjni a követ, am. Egy húron pendülni” CzF. *kő* a.) < *kamen dút* ‘tanácskoznak, terveznek’: *Vedno kamen duju* [Együtt fűjják a követ] (Revúca).

10. Olyan néprajzi vonatkozású adatok, amelyek mind a két nép tárgyi és szellemi kultúrájának érdekes sajátosságai. — Ezek egyike-másika lehet ugyan belső keletkezésű, de többje minden bizonnyal szélesebb néprajzi area részese; eredetük, elterjedtségük csak hosszabb időt igénylő, bonyolultabb részletkutatásokkal lenne (talán) kideríthető.

Na svatího Ležucha pridem [‘Szent heverdel napján eljövök’] ‘sohanapján’ (Revúca) (*svatí* a.), vö. *heverdelnap* ‘(rendszerint közvetlenül ünnep után) tétlenül, munka nélkül eltöltött hétköznapi’: *Szent heverdelnapot tart* (ÉrtSz.) | *Na Ondreja diauki olovo lejú, že akiho budú maď muža remeselníka* ‘András napján a lányok ólmot öntenek, hogy [megtudják] milyen mesterember lesz a férjük’ (Revúca) (*Ondrej* a.) | *Stoušog na Lucii nabe spravič* ‘Luca-napi székét [= Lucaszékét] kell készíteni’ (Lukovištia) (*stolok* a.), vö. *Robiž aňi od Lucii stolšok* [(Úgy) dolgozol, mint a Luca székén] ‘nagyon lassan’ (Muránska Dlhá Lúka) (*Lucia* a.) | *Chlapci postavili Ulke peknú maju na dvore* ‘A fiúk szép májusfát állítottak Ulkának az udvaron’ (Mokrá Lúka), *Kto postaveu toho pekního mája?*

’Ki állította azt a szép májusfát?’ (Ratkovská Zdychava) (*mája* a.), vö. N. *májfa* ’májusfa’ (ÚMTsz.) | *Něšla s nim tancovat, dala mu košár* ’Nem ment vele táncolni, kosarat adott neki’ (Štít), *Dostau od d’iouša’ta košiar* ’Kosarat kapott a lánytól’ (Klenovec), vö. *dat, dostát košár* ’a táncos felkérését visszautasítja’ (*košár* a.) | *Dali jej zahrad’ marš, bo ňekcela s nim tancovat* ’Marsot [= katonai indulót] húzattak neki [ti. a lánynak], mert nem akart vele [ti. a legénnyel] táncolni’ (Muránska Lehota) (*marš* a.), vö. N. *kimuzsikálás* ’a lány nyilvános megszegényítésének sajátos módja’: „Íratlan törvény, hogy nyilvános táncmultságokon a lánynak mindenkivel táncolnia kell, aki fölkeri. Az esetleg visszautasított legény úgy vesz magának elégtételt, hogy [...] odainti a muzsikásokat és zeneszó kíséretében az ajtóig táncoltatja [ti. a lányt], sőt ki is pöndöríti. [...] Előfordult az is, hogy a lány szégyenében elpusztította magát” (SzegSz.) | *Pravá ruka mǎ srbí, dostanem penáze* ’Viszket a jobb kezem [ti. tenyerem], pénzt kapok’ (Sirk), illetőleg *Koj srbí nos, bude ho daž mržeč* ’Ha viszket az orra, valamilyen bosszúsága lesz’ (Ploské) (*srbec* a.) | *Sedem rokó budež neščasná, koj si ohlādžidlo rozbila* ’Hét évig nem lesz szerencséd, mert eltörted a tükröd’ (Ratková) (*ohlādžidlo* a.) | *Ve si lo sǎdni, neodnesiaž nám adaj spania* ’Ülj le hát, ne vidd el az álmunkat’ (Sasa) (*spania* a.).

11. Következzen — befejezésül — ízelítő azokból az adatokból is, amelyek közvetlen vagy közvetett fogódzókat adnak szavaink, szólásaink eredetének a megfjtéséhez: kiegészítik vagy helyesbítik egy-egy (kérdéses) etimológiával kapcsolatos eddigi ismereteinket.

A) Az ’áldomás’ jelentésű *odomáš* (Babinec), illetőleg *udomáš* (Lukovištia) (*áldomás*, -á a.) alakváltozatok megerősítik azt a — már régebben kifejtett (SFU. 12: 206) — véleményemet, hogy nem a magyar *áldomás*-nak, hanem a régi és elavult *adomás* ’adás, ajándékozás’ (CzF.) származékszónak átvétele; alapszava az *ad* R. ’ajándékoz’ ige, képzői pedig -*m* mozzanatos ige- és -*ás* deverbális nomenképző (vö. *hall-om-ás, tud-om-ás, lát-om-ás*); egyébként régi szavaink közé tartozik, mivel személynévként már 1211-ből van rá adatunk: „Hii sunt pulsatores *Adomas* Cheke *Aianduk*...” (Oklsz. *Adomás* ? a.); jelentésére l. az 1720-ból származó: „Mar(tinus) *Adomány*” < *adomány* ’kb. szerződéssel átadott/szerzett szolgálóember’ családnevet (KÁZMÉR, RégiCsnSz. 27), illetőleg a régi-ségben gyakori *Aianduk* < *ajánduk* ’ajándék’ férfi- és nőnevet (EtSz. *ajánl* a.).

B) A *csicsóka* növénynévről úgy vélekedik a TESz., hogy valószínűleg a *csúcs* családjába tartozó származékszó: vagy közvetlenül a *csúcs*-ból keletkezett -*óka* képzőbokkal, vagy az azonos jelentésű R. *csicsó*-nak -*ka* képzős alakulata; ez az elnevezés tulajdonképpen a gyökérgumóinak görcsös, dudoros voltára utalhat, vö. *csúcs* :> *csucsor*, N. *csucsorka* ’burgonya’ (*csicsóka* a.). ORLOVSKÝ szótára a *Helianthus tuberosus* nevének két alakú változatát rögzíti: a címszóként kiemelt, tehát legelterjedtebb — közép-gömöri — *čučóka*-t, valamint a Rybník, Sása és Revúca nyelvjárásában főljegyzett *čičóka*-t (GemSl. 54). A szlovák *u*-s változat nyilvánvalóan egy magyar N. **csucsóka* átvétele, vö. például: *fujtaš* (Hel’pa) ’kenderkócból csinált puskafojtás’ (GemSl. 84) < N. *fujtás* ’ua.’ (CzF. *fujtás* a.); *čudafa* (Nandraž, Rákoš) ’nadrágulya’ (*Datura stramonium*) < m. N. *csudafa* (Szabolcs vm., Szatmár vm.) ’ua.’ (ÚMTsz. *csodafa* a.). A szlovák *čučóka* tehát azt a feltevést valószínűsíti, hogy nyelvünkben az *u* → *i* elhasonulás közvetlenül a *csúcs*-ból -*óka* képzőbokkal létrejött *csucsóka*-ban történhetett meg. — E növénynévnek R. *csicsó* névváltozata ezek szerint a *csicsóka*-ból vonód(hat)ott el.

C) Az *úgy futkos* vagy *jön-megy, mintha beszózták volna* ’nagyon nyugtalan, nem találja a helyét’ (ÉrtSz. *besóz* a.) tréfas szóláshasonlatnak szegedi változata: *Ojan, mint a sósségű tyúk* (SzegSz. *tyúk* a.), tudniillik „ha a tyúk eltojik (idegen helyre, a szomszédba tojik), sóval szokták behinteni a fenekét” (SzamSz. *tyúk* a.). [Kifejtve: ha a tyúk

nem a fészekbe, hanem ismeretlen helyre tojik, a gazdasszony megfogja, sóval behinti az alfélét és zárt helyiségben elengedi; a „besózott” tollas ilyenkor nyugtalanul jön-megy, mert mielőbb szabadulni szeretne „terhétől”, a tojásától; az ilyen módon „kezelt”, majd kisvártatva kiengedett tyúk „elvezeti” rejtékhelyére a nyomába eredő gazdasszonyt.] Ez a szemléletbeli háttere a szlovák N. *Liace ani z nasolenó ričó* [Szaladgál, mintha besózták volna az ülepét] ’szaladgál, futkos’ (Ratková) (*letet* a.), *Liace ani z nasolenó riťó* ’állandóan szaladgál’ (általános) (*solít* a.) szóláshasonlatnak is.

12. A bemutatott (mozaikszerű) példák közénk hozták a történelmi Gömör megye területén élő szlovákság tárgyi és szellemi életének évszázadokon át kialakult színpompás részleteit. És egyben ráirányítják a figyelmet arra is, hogy semmiképpen sem lenne érdektelen vagy haszontalan az itt bemutatott(hoz hasonló) módszerrel és céllal „megvallatni” mind a magyar, mind a velünk együtt élő, szomszédos népek *t á j s z ó t á r a í n a k* példamondatait.

Erkölcsei és emberi tanulsága pedig e rövid tanulmánynak mindannyiunk számára, szerintem, kiemelten az, hogy a tárgyi és szellemi létükben oly sok azonos, illetőleg közös vonást felmutató két szomszédos népnek nem drámát kellene írnia, hanem olyan színdarabot, amely tartalmazhat ugyan nem kívánt nehéz helyzeteket is, de a bonyodalom a szereplők szempontjából kibékítően oldódik meg!

Ennek a békének a megvalósíthatóságáért, megvalósításáért is szorgosan tevékenykedett, küzdött magyar vendégprofesszorként (az akkor még „frontvonalnak” számító, „fényváltozás” előtti Szlovákiában) a nyolcadik X-ét napjainkban becsületes munkával lezáró, a kilencedik X-et felváltó-felvállaló D e m e L á s z l ó. Adjon a sors kedves jubilánsunknak még további termékeny éveket!

MOKÁNY SÁNDOR

Reflections on a ‘Hungarian style’ dialect dictionary

Their permanent coexistence mutually influenced the way of thinking of both Hungarians and Slovaks. This is witnessed, in addition to shared features of their physical and mental worlds, by idiomatic expressions, proverbial comparisons, proverbs, and other stock phrases. The present author explores that way of thinking, characteristic of both Hungarian and Slovak speakers, on the basis of a large number of example sentences cited in Jozef Orlovský’s Slovak regional dialect dictionary of Gömör. The author dedicates this paper to Professor László Deme on the occasion of his eightieth birthday.

SÁNDOR MOKÁNY

A népi szemléletmód tükröződése a szegedi tájnyelv szókészletében*

I. Bevezető megjegyzések

1. Úgy hozta a sors: többször is részem lehetett abban, hogy a magyar nyelvtudomány egyik legkiemelkedőbb képviselőjének, D e m e L á s z l ó nak a kerek évfordulókon

* Részlet egy készülő nagyobb tanulmányból. Előadásként elhangzott a Deme László 80. születésnapja alkalmából rendezett ünnepi fölolvasó ülésen Szegeden, 2001. november 14-én.

rendezett születésnap-i köszöntésén az előadással tisztelgők közé kerüljek. Mindegyik alkalommal úgy éreztem, hogy lett volna még mondanivalóm nemcsak oktatói-kutatói pályafutásának egészéről, hanem például a dialektológiában elért elméleti-módszertani eredményeiről, újításairól is. Ünnepeztünknek páratlanul gazdag életművéhez most más-képpen szeretnék kapcsolódni, mint korábban: nem áttekintést nyújtok annak egy részéről vagy egészéről, hanem ehelyett egy olyan szaktudományi kérdést érintek, amely az utóbbi időben foglalkoztat, s amely arra is jó példa, hogy kutatómunkánkban nemcsak a monografikus igényű műveiből meríthetünk értékes gondolatokat, hanem a kisebb terjedelmű (akár csupán egy-két lapnyi) cikkeiből is. Ilyen például a Magyar Nyelvjárásokban egy nem rég megjelent írása is, amelyben jogos aggodalommal teszi föl a kérdést: „vajon mi magunk (s egyre távolabbi vizeken evezgető ’utódaink«...) megteszünk—megtesznek-e mindent, hogy A magyar nyelvjárások atlasza valóban kincsesbánya legyen, ne pedig rozsdatemető! Van-e utánpótlás — vagy legalább az utánpótlásnak olyan része, akárha töredéke —, amely még az embert keresi a nyelvben, a használót a használat mögött?!” (Kincsesbánya — vagy rozsdatemető?: MNyj. 37. 1999: 133). S ugyanebben a cikkében kitűnő példán mutatja be, amint arra később még visszatérek, a nagyatlaszban rejlő adatok fölhasználhatóságát, vállatóra fogásuk tanulságait.

2. Az emberiség történetének kezdeteitől évezredekken keresztül jellemző lehetett a környezet olyan szemlélete, hogy az ember az anyagi világ, a természet dolgainak, jelenségeinek elnevezéseiben az egyedit, a konkrétat jelölte meg, idő múltával pedig — a gondolkodás fejlődése révén — absztrahálódással az általános fogalmak, az elvon-tabb jelentések is kialakultak. Ez a gondolkodásmód napjainkig fennmaradhatott, még-pedig elsősorban azok a közösségek őrizték meg, amelyek szoros kapcsolatban maradtak a természeti környezettel. Ez a réteg nagyon régóta általában a földművelő lakosság, a parasztság volt. Az előadásom címében szereplő *népi szemléletmód* szókapcsolat elő-tagja, a *népi* minőségjelző elsősorban erre a társadalmi csoportra vonatkozik, és jelen-téstartalmát tekintve a továbbiakban 'a parasztsághoz tartozó, hozzá hasonló életmódú és hagyományú rétegekre jellemző' értelemben használom. Szóalkotásában és sokfelé máig megtartott tájnyelvében ugyanis főképpen a földműveléssel foglalkozó népréteg őrizte meg a természeti valóság különböző tárgyainak, jelenségeinek és ezek tulajdonságainak elnevezéseiben látásmódjának konkrétságát, a képi gondolkodást.

3. Ami a szóban forgó kérdéskör szakirodalmát illeti, azt a vizsgálódás célja és anyaga alapján három csoportba lehet sorolni. A szemléletmódnak a szóalkotásban betöltött szerepét a nyelv és a gondolkodás összefüggésére vonatkozóan az általános nyelv-észt kutatja, az egyes nyelvekre kiterjedően pedig (sajátos szaktudományi szempont-jaik szerint) a nyelvtörténet és a dialektológia is vizsgálja. Ezeknek áttekintését itt el kell hagynom, az idetartozó szakirodalomból csupán egyet említek meg DEME LÁSZLÓTól, aki „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak gazdag tárházából például a *kukorica* térképlapjait abból a szempontból fogta vállatóra, hogy e növény különböző részei milyen szemléleti alapon, milyen elnevezés-lélektani okokból kaptak nevet nyelvjárásainkban. Kitűnő írá-sának — jó megfigyelőkészségről, éleslátásról tanúskodó — egy részlete így hangzik: „Vegyük most azt a lapot, amelyiken a kukoricacső végén kilógó szálak elnevezései ta-lálhatók. Ilyen neveket látunk: *haja*, *bajusza*, *selyme*, *cérnája*, *bojtja*, *üstöke*, *szösze*. Ha-sonlítás mind, de mindegyik más-hoz. A *selyme* a zöld, a *szösze* a megbarnult állapot sze-rint; a *cérnája* a szálaira, a *haja*, *bajusza* az egészre utal, emberről mintázva; a *bojtja* meg az *üstöke* talán a tehén farka végén, illetőleg a ló fején, feje tetején található csomó-hoz hasonlítva. — A hasonlítás az uralkodó mozzanat a növény tetejének az elnevezései-

ben is. Mind arra utal, hogy fent van, vagy hogy eléggé bozontos. Néhány példa: *címere, kalásza, virágja, bokrétája, keresztje; üstöke, bojtja, farka*” (i. h. 132).

Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy a népi szemléletmód vizsgálata több szempontból is lehetséges, hiszen a szavak keletkezésében és a már meglévő lexémák újabb jelentéseinek kialakulásában játszott szerepe például nyelvenként, egy-egy nyelven belül történeti korszakonként, vidékenként (egyes nyelvjárásonként) is különbözhet. Előadásomban a kétkötetes „Szegedi szótár” alapján azokat a lexémákat és csoportjaikat mutatom be — idő hiányában csupán vázlatosan —, amelyekben „a szegedi nemzet” népi szemléletmódja tükröződik.

II. A népi szemléletmód alapján keletkezett szókészleti elemek típusai

1. A népi időszámítás. — Sajátos szemlélet, népi gondolkodásmód nyilvánul meg abban, hogy — a magyar nyelvjárásokban sokfelé — az időpontok megjelölésére a pontos, konkrét évszámok helyett a helyi lakosság életében valamilyen szempontból fontosnak tartott események megnevezései használatosak. Különösen gyakoriak az olyan kifejezések, amelyek a kora tavasztól késő ősziig tartó mezőgazdasági vagy ház körüli munkákhoz és a különféle ünnepi alkalmakhoz, jeles napokhoz kapcsolódnak. Arra is viszonylag sok példát találunk, hogy bizonyos történések emlékei csupán kisebb hatókörben (csupán egy-egy tájegységen vagy településen) maradtak fenn. Ilyen esemény, nagy természeti csapás volt például Szeged életében az 1879-es árvíz, amely emberéletben és anyagi tekintetben egyaránt nagy veszteségeket okozott, és a város településszerkezetének a XIX. század végén történt átalakulásában is jelentős szerepet játszott. Ezért is érthető, hogy e szomorú eseménynek a megnevezése napjainkig nagyon fontos időpontként él a szegediek és a Szeged környékiek emlékezetében és szóhasználatában, amint azt a „Szegedi szótár”-nak például a következő adatai is jól mutatják: „*árvíz* ’az 1879. évi szegedi nagy árvíz’. *Gyerkőc vótam, mikor az árvíz évötte Szögedőt*” (1: 85); „*nagvíz ... A nagvíz idején születtem*. Más nevei *víz, gergővize*.”; „*nagvízkő* ’az 1879. évi nagy árvíz idején’. *Nagvízkő Szentivánszügetbe menekültek öregapámék az atyafiakhon*.” (2: 186) és „*víz ... ’az 1879. évi nagyárvíz*’. Népünk ajkán korszakot jelöl: *víz előtt, víz után*.” (2: 678). A népi időpont-megjelölésről és az 1879-es szegedi árvízről TÖMÖRKÉNY ISTVÁN, a szegedi nép és tájnyelv kiváló ismerője a következőket írta: „Ahhoz, hogy valami régibb esemény mikor történt, vannak az embernek bizonyos határkövei. Így mondják: még iskoláskoromban volt az. A legénykor is jó határkö. Vagy pedig: fiatal házas voltam még akkor. Azután: még a katonáskodásom előtt történt. Miután azt pedig csak tudja minden ember, hogy melyik esztendőben szolgált, hát így valamenynyire meg lehet állapítani a szóban forgó esemény idejét. Nálunk ezekhez a határkövekhez még egy csatlakozik, de ez jókora nagy, súlyos és emlékezetes. A hetvenkilences árvíz. Köznyelven: a *nagvíz*. Vagy úgy, de hangsúlyozottan: a *víz*. S mondják az öregek, ha valami régi dolog elmondásába fognak: — Még a víz előtt történt, hogy...” (Munkák és napok a Tisza partján. Sajtó alá rendezte és az utószót írta PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1963. 462).

2. A névátvitelek. — Az egyes szavaknak, mint ismeretes, idővel nemcsak a hangalakja változhat meg, hanem a jelentéstartalma is. Mivel a különböző lexémák jelentésének módosulásában a népi szemléletmódnak is szerepe lehet, ezért igyekeztem számba venni az ezzel összefüggő szegedi tájszókat is.

A jelentésváltozásoknak az egyik leggyakoribb kategóriája a névátvitel. Különösen gyakori a fogalmak tartalmi hasonlóságán alapuló névátvitel, amely általában azono-

sítással keletkezik. Egyik altípusában az emberi, állati testrészek neve kerül át a környező tárgyi világ valamely részének megnevezésére. Az sem ritka, hogy az állatok nevét emberre visszük át, mégpedig rendszerint eléggé bántó, gúnyos jelentéstartalmú vagy erősen pejoratív hangulatiságú tulajdonságfogalomként (pl. *disznó, marha, ökör, szamár*). A népnyelvre ez még inkább jellemző. Az ide sorolható példák egy része csak kisebb területen, esetenként csupán egy-egy településen használatos. Ilyen pl. a szegedi népnyelvben a *cinöge* 1. 'madárfajta (parus)', 2. 'cingár, vézna'. Olyan névátvitel is előfordul, amely bizonyos dolgok alaki vagy egyéb tulajdonságának hasonlóságán alapul. Az előbbire a *furuja* a példa (1. 'pásztorsíp'. 2. 'férfi szeméremtest [tréf.]'), az utóbbira pedig a *ragadáncs* növénynév, amely 'bojtorján, bogáncs' jelentésű, ezenkívül tréfás szóhasználatban az 'anyja ruhájába kapaszkodó és tőle elmaradni nem akaró gyerek' értelemben is járatos volt a szegediek nyelvében.

3. Jelentéssűrítő összetételek. — A különféle jelentéssűrítő főnévi és melléknévi összetételek nemcsak a köznyelvi szóalkotásban játszanak fontos szerepet, hanem nyelvjárásainkban (így például a szegedi népnyelvben) is. Sajátos csoportjukat azok a szóösszetételek képezik, amelyek hasonlító jelentéstartalmúak. Ezek keletkezésének az az alapja, hogy a valóság valamely két konkrét eleme között különböző jelle-
gű és fokú hasonlóság van.

A jelentéssűrítő főnévi összetételekben az előtag és az utótag összefüggése kétféle lehet: egyik csoportjukban tisztán hasonlítás fejeződik ki (pl. *egéruborka* 'apró, egyik végén elvékonyodó uborkafajta', *tutajbajusz* 'vastag, de lapos bajusz'; stb.), a másik típusukban pedig a hasonlításon kívül birtokviszony is van közöttük (pl. *búzavirágszín* 'világoskék', *kutyatökszilva* 'vöröshéjú, korai szilva' stb.).

Fölvettem anyagomba az olyan szavakat is, amelyekben a szóteremtés szemléleti alapja már alig érezhető, nem igazán világos, sőt valamilyen okból (pl. képzettársítás, az eredeti jelentés elhomályosulása miatt) nehezen kikövetkeztethetőnek látszik. Ilyen példák különösen a jelentéssűrítő szóösszetételek között találhatók nagyobb számban (pl. *mönycskepaszúr* 'finom, fehérbőrű babfajta, csírájánál fekete folttal', *vérharmat* 'pirosba játszó harmatsöpp a fűvön' stb.). — Nem hagytam ki anyagomból azokat az összetételeket sem, melyekben (általában előtagként, azaz hasonlítóként) valódi tájszó szerepel. Az ilyen adatok után zárójelben mindig megadtam a jelentését, mint például a következő esetben: *ludáffejű* 'akinek formátlanul hosszúkas a feje' [*ludáj* 'főzőtök']. Összegyűjtöttem továbbá az olyan jelentéstömörítő összetételeket is, melyekben a mai nyelvérzék szerint az egyik összetevő (az egykor hasonlítóként funkcionáló előtag) jelentése — a szó jelölte dolog, tárgy elavulása, esetleg megszűnése következtében — napjainkra ismeretlenné vált, vagy majdnem teljesen elhomályosult. Ilyenek például a következő adatok: *keceállú* 'hegyesállú', *külűfejű* 'nagy fejű' (gúny.).

A) A fogalmak tartalmi hasonlóságán alapuló jelentéssűrítő összetételek.
— a) Hasonlító—hasonlított jelentésszerkezetű főnévi összetételek. — Ide azokat az összetételeket soroltam, melyekben az előtag és az utótag között hasonlítás van. Egy részükben viszont a hasonlítás mellett birtokviszony is kifejeződik, ugyanis ezekben „az utótag jelentéstartalmát az előtagtól megnevezett személy vagy dolog tulajdonában, birtokában levő dologhoz hasonlítjuk” (B. LŐRINCZY ÉVA, Szintaktikailag pontosan nem elemezhető szavainkról: MNy. 1960: 66). Ennek megfelelően célszerűnek látszott, hogy az adatokat két alcsoportban mutassam be. A SzegSz.-ban megtalálható példák egy részének felsorolásától — terjedelmi okokból — el kellett tekintenem.

1. Hasonlítást kifejező összetételek: A SzegSz. adatai: *almanaspoja* ~ *almalasponya* 'alma alakú naspolyafajta', *bajuszrampa* 'a töltésből, vele párhuzamosan kiágazó kocsilejárat', *bogjakemönce* ~ *bagjakemönce* 'boglya alakú kemence', *bokorpaszúr* 'alacsony szárú, fehér szemű babfajta', *bűralma* 'vastag héjú téli almafajta', *cigányalma* 'pirosbarna, hosszúkás almafajta', *cigánybirka* 'fekete szőrű birka', *citromalma* 'hosszúkás, sárga héjú, egyik oldalán kissé piros almafajta', *kényőuborka* 'hosszúkás uborkafajta', *köcsökgalap* 'cilinder', *körtvelasponya* 'oly naspolyafajta, amely körte alakú', *lángpaprika* 'rendkívül csípős, selejtes paprika', *lángsiller* 'kadarkából szűrt, színében pirosba játszó borfajta', *lósóska* 'növényfajta, Rumex crispus', más neve *lósajáta*, *vadsóska*, *lótök* 'takarmánytök', *maddzagvasút* 'a kisvasút tréfás neve', *papagájtulipánt* 'tarka, cirmos virágú tulipánfajta', *pipacsmeggy* 'aprószemű, piros meggyfajta', *pogácsaalma* 'almafajta', *pókhas* ~ *pukhas* 'pocakos', *seregjecsirke* 'nagyobbacska csirke' [*seregj* 'Sturnus vulgaris L.', más alakok *serege* és *seregje*], *szarvpaprika* 'olyan étkezési vagy savanyítani való paprika, amelynek szarv formája van'. Más neve *kecskeszarvú paprika*, *tojáskörte* 'körtefajta', *tojástök* 'apró, tojásalakú, fehér tökfajta, amelyet palozsnául szoktak a tyúk, liba fészkébe rakni', *töcsérvirág* 'virágfajta', *tökdimnye* 'ízetlen, éretlen görögdimnye', *tökszöllő* 'kerek, nagy szemű szőlőfajta', *tutajbajusz* 'vastag, de lapos bajusz' (gúny.), *vajalma* 'fehér színű, finom almafajta', *vajgyékény* 'puha gyékény, amelyből lábtörlő, cipő készül', *vajkaraláb* 'nemesített karalábefajta', *vajkörte* 'puha körtefajta', *vajpaszúr* 'nemesített zöldbabfajta', *vajretök* 'finom retekfajta', *vajsajáta* 'nemesített salátafajta', *véralma* 'apró, sötétvörös, savanykás, téli alma', *vérharmat* 'pirosba játszó harmatcsöpp a fűvön', *zsömjefakó* 'zsömleszínű fakó' (ló) és *zsömjeszín* 'sárgászörös' (tehén, ruha stb.).

2. Hasonlítást és birtokos kapcsolatot is kifejező összetételek: A SzegSz. adatai: *bagojtüdő* 'aszalt alma', *bogárhát* 'domborúra hányt rakás', *búzavirágszín* 'világoskék', *bürgegyomor* 'olyan gyomor, amely sűrűn kíván valami táplálékot', *csikófarkkóró* 'mezei növény; Ephedra distachya', *csizmaszárbögre* 'olyan bögre, amelynek alakja a csizmaszárra emlékeztet', *csókaláb* 'mezei virág, szarkaláb; Delphinium consolida', *gédaszakáll* 'kecskeszakáll', *gőjaláb* 'alul lábkampóval ellátott rúdpár, amelyre föllépve játékból járnak a gyerekek', *harcsabajusz* 'hosszan lecsüngő, torzonborz bajusz', *jufarkalma* 'régie almafajta: apró, de jóízű, télire is eltehető', *kakastökpaszúr* 'babfajta', *kecskeláb* 1. 'fűrészelőbak', 2. 'kezdetleges faragószék', *kutyatökszilva* 'vöröshéjú, korai szilva', *lószar-konty* 'annak a parasztasszonynak a hajviselete, kontyba tekert haja, aki már elhagyta az ősi jellegzetes asszonyi címert, a fityulát'. *Úgy áll, mint a lószar* — mondják gúnyosan; *lőszörgyűrű* 'lőszörből sodrott gyűrű', *lőszórlánc* 'lőszörből sodrott óralánc, amelyet régebben viseltek is', *lúdgegő* 1. 'a liba gégeje', 2. 'levesbe való csigatészta', *macskapöcsepaprika* 'mintegy 2–3 cm hosszúságú, ceruza vastagságú, igen erős paprikafajta, amelyet hüvelyestül szoktak belefőzni a levesbe', *sáfrányszín* 'élénksárga', *számárszín* 'világoskék' (acél; késes szakm.) és *tyúkláb* 'növényfajta, Adonis aestivalis'.

b) Hasonlító—hasonlított jelentésszerkezetű, főnévi összetételekből -ű/-ű képzővel alkotott melléknevek. — Az ide tartozó példák nagy része -ű/-ű melléknévképzővel alkotott származékszó. Az összetétel mindkét tagja főnév, és hasonlítást fejez ki. Ezeknek is két csoportja különíthető el: vannak hasonlítást kifejezők (pl. *tokmányórá* 'idomtalanul görbe orrú' stb.), valamint hasonlítást és birtokos kapcsolatot is kifejező szóösszetételek (pl. *lófogú kukorica* 'nagy szemű kukoricafajta'; stb.). Mind a kettőben hasonlítás van, de másképpen, hiszen a *tokmányórá* származékszó értelme 'tokmányhoz hasonló orrú', a *lófogú* jelentése pedig 'a ló fogához hasonló'.

1. Hasonlítást kifejező származékok: A SzegSz. adatai: *bodagmejjű* 'lapos mellű' [*bodag* 'kuglófszerű köttes tészta, amelyet kanállal fölvernek, aztán úgy öntik tepsibe'.

Olykor mazsolát is szórnak bele. Kisülés után lepényszerű darabokra vágják fel.], *borízú* 'savanykás' (főleg alma), *bűrbajusszú* 'régebben a bajusztalan férfiakat ezzel a csúfolódó jelzővel illették', *cinőgevalagú* 'vékony farú' (fehérnép), *gyűszűszájú* 'kerek, előreugró ajakú', *hegedűorrú* 'hosszú orrú', *kákabélú* 1. 'finnyás', 2. 'sovány', *keceállú* 'hegyesállú' (gúny.); [*kece* ...Nátly: „tsútsos zsákforma háló, mely a víz fenekén húzódik.”], *keszegseggű* 'laposfenekű' (fehérnép, tréf.), *kökényszömű* 'kékszemű', *kökényszörű* 'kékszörű' (marha), *külűfejű* 'nagy fejű' (gúny.); [*külű* 'régi kezdetleges, háborús és egyéb korlátozások idején azonban manapság is titokban elővett és üldözött paprikatörő eszköz'], *ludájfejű* 'akinek formátlanul hosszúka a feje' [*ludáj* 'főzőtk'], *paprikaszínű* ~ *paprikaszín* 'olyan vörös, mint a paprika', *perecszarvú* 'olyan birka, amelynek szarva pereg alakú', *pípaszárlábú* 'hosszú, véznalábú' (tréf.), *pókhasú* 'nagyhasú' (tréf.), *tokmányorú* 'idomtalanul görbe orrú', *tökfejű kácsa* 'kacsafajta', *tuskólábú* 'vastag lábú, lábikrájú', *tüldökörű* 'tömpeorrú', *uborkaórú* 'nagy, formátlan orrú', *vasvállaszarvú* 'hegyes-, egyenes-szarvú' (tehén), *vászonszínű* 'sápadt, beteges' és *vérbélű* 'pirosbélű' (dinnye, narancs).

2. Hasonlítást és birtokos kapcsolatot is kifejező származékok: A SzegSz. adatai: *bikanyakú* 'erős, vastag nyakú', *bornyűszájú üng* 'kézelőtlen, bőűjű férfiing, amelyet a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben Tápén még viseltek', *bögőjszömű* ~ *bögőszömű* 'kidülledt szemű' [*bögőly* 'légyfajta, amely nyáron a jászágon élősöködik'], *cigányhajú* 'feketehajú', *fecskehasú paszúr* 'finom, fehérbőrű babfajta, csírájánál fekete folttal', *gólyalábú* 'hosszú lábú', *górelábú* 'nagy lábú, hosszú lábú', *gyikfejű* 'aránytalanul kis fejű' (ember), *hódfarkú cserép* 'olyan tetőfedő cserép, amelynek egyik végén kampószerű kidudorodás van és ennél fogva a tető lécvázába akasztható', *juhcsöcsű szöllő* 'a csemegezőlő egyik fajtája', *kácsajárású* 'kövér, alacsony termetű, tipegő járású' (főleg asszony), *kácsaórú* 'a kacsá orrához hasonlatos', *kánfari* 'keskeny farú' (üsző, fehérnép), *kecskecsöcsű szöllő* 'hosszúka szemű csemegezőlő', *kecskelábú asztal* 'X lábú, hosszú kocsmái asztal, amelyet lakodalomra ki is szoktak a vendéglőstől bérelni', *kecsgeórú* 'a kecsge orrához hasonlatos', *lánycsöcsű alma* 'fehér héjú, édes ízű alma', *lófogú kukorica* 'nagy szemű kukoricafajta', *lúdtalpú* 'akinek lúdtalpa van', *majomseggű* 'az olyan piroshejú retek, amelynek vége korcsosodás következtében kifehéredik', *ökörsemű* 'nagy, kidülledt szemű', *szűnyogderekű* 'karcsú, nyúlánk' és *szűnyoglábú* 'hosszú, vékony lábú'.

B) A fogalmak hangulati rokonságán alapuló jelentéssűrítő összetételek. — a) A két fogalom közötti hangulati hasonlóság azon alapul, hogy bizonyos állatok és növények valamilyen élettani jellegzetessége, különleges állapota emberre átvitt tulajdonságként használatos. Egy bizonyos növényélettani sajátosság és annak megnevezése alapján keletkeztetett a következő, állatra vonatkozó jelentéstömörítő összetétel a SzegSz.-ban: *sarjűliba* 'olyan liba, amely nem koratavaszi, hanem második (májusi) költésből való'. Ritkábban az állat életkora, fejlődési állapota terjed el emberre vonatkoztatva. Ilyen típusú adatok a következők: *süldőgyerök* 'legényke' és *süldő lány* 'serdülő lány' [*süldő* ~ *sűdő* 'fiatal disznó'].

Az egykor állattartással is intenzívebben foglalkozó szegedi és Szeged környéki lakosság mindennapi tapasztalatával, jó megfigyelőkészségével magyarázható néhány jelentéstömörítő melléknévnek olyanféle használata, hogy azok emberi tulajdonság megjelölésére szolgálnak a szegedi népnyelvben. Ezek a következők: *bürgebélű* 'olyan ember, akinek a szervezete megkívánja, hogy folyton rágcáljon, emésszen valamit' [*bürge* 'juh'], *farkasbélű* 'nagy étvágyú', *gődénybélű* 'nagyétkü' (tréf.), *lóbélű* 'nagyétkü' és *madár-bélű* 'kisétkü'. Ezeknek a mellékeveknek a keletkezésében és jelentésében nyilvánvalóan az a körülmény játszott közre, hogy a megfigyelő hajlamú közösség a szóban forgó

állatok jellegzetes élettani sajátosságát vitte át egy-egy emberi tulajdonság megnevezésére, jellemzésére.

b) Az élőlények nemével, a nemiséggel kapcsolatban is találtam egy-két olyan példát, amely szintén ide sorolható. A SzegSz. adatai a következők: *bürgyűszű* 'női szeméremtest' (euf.), *kancafal* 'olyan tanyafal, amely „homorúan volt polyvasárral kitapasztva úgy, hogy az alapzata mélyen a földbe rakva, körülbelül a fal magasságának felerészétől számítva (lefelé) mindig vastagodott. Lenn már egyméteres szélességűre is megnövekedhetett.”, *kancahordó* 'egyfenekű hordó, amelyet főleg vízhordásra használnak', *kanca-szár* 'olyan kukoricaszár, amely nem hajt csövet', *kangyékény* 'pákjás gyékény, amely szövésre alkalmatlan, csak tetőfedésre jó', *kankapocs* 'a kapocspárnak kidudorodó fele' (a másiknak *nyösténykapocs* a neve), *lópikula* 'a csődör nemző szerve' (félnépi, tréf.), *lópisztoly* 'a csődör nemző szerve' és *mőnyecskepaszúr* 'finom, fehérbőrű babfajta, csirájánál fekete folttal'. Ezekben a jelentéstömörítő szóösszetételekben az elnevezés alapjául a nemi életből vett képek szolgálnak, s nehezebben kihámozható, rejtettebb hasonlóság jellemzi őket.

C) A jelentéssűrítő összetételek vizsgálatának tanulságai. — A bemutatott példák száma jól jelzi, hogy a szegedi népnyelv meglehetősen gazdag jelentéssűrítő szóösszetételekben. Aligha tévedek, ha a népi szemlélettel összefüggő, hasonlítást kifejező összetételek keletkezését és számát az egyes helyi közösségek gondolkodásmódjával, lelki alkataival (pl. tréfalázásra, élcelődésre, ironizálásra való hajlamával) magyarázom. Úgy látszik, hogy ezen véleményemet megerősíti az a tény is, hogy a SzegSz. — a vizsgált jelentéssűrítő összetételek és önálló lexémák mellett — viszonylag sok olyan egyéb szókészleti elemet (pl. szólást, szókapcsolatot) is magában foglal, amely tréfás színezetű, esetenként pedig gúnyos, pejoratív hangulatú.

Tanulságosnak látszik annak elemzése is, hogy a jelentéstömörítő összetételekben egy-egy tájegység vagy település lakossága mit és mihez hasonlított, hiszen ebben is lehetnek a szóban forgó kisebb-nagyobb közösségre különösen jellemző vonások. Hogy milyen fogalomkörből választja meg egy-egy vidék vagy település lakossága a jelentéstömörítő összetételekben a hasonlított, az természetesen összefügg mindennapi munkájával, tevékenységével. Ennek során ugyanis a természettel szoros kapcsolatban élő ember környezetének jól ismert dolgairól nevez meg különböző (pl. testi, lelki) tulajdonságokat. Hogy ez mennyire így van, azt a SzegSz. anyaga nagyon jól mutatja. Szegeden és néhány környékbeli faluban (Algyőn, Tápén) a Tisza közelsége folytán mindig fontos szerepe volt például a halászatnak és általában a vízi életnek. Könnyen érthető tehát, hogy ezeknek a településeknek a lakossága valamely tulajdonságfogalom megjelölésére a hasonlítás tárgyát a népiéletnek erről a területéről választotta ki. Erre utalnak például a következő, az összetételben hasonlítóként szereplő halnevek, illetőleg bizonyos halaknak a feltűnő (testi vagy egyéb) tulajdonságai (*harcabajussz*, *kecsőgeóri* és *keszegségű*), valamint más, a vízi élettel kapcsolatos dolgok (pl. madarak, eszközök) megnevezései is (*gólyalábú*, *gődénybélű*, *keceállú* és *tutajbajussz*). — A népi juhászat egykori jelentőségét pedig az is mutatja, hogy néhány összetételben hasonlítóként a juhtartás fogalmkörébe tartozó lexéma is fordul elő a SzegSz.-ban (pl. *bürgebélű*, *juhcsöcsű szöllő*, *jufarkalma*). — Jellemző lehet, hogy mely fogalomnak van több megnevezése, s nem kevésbé az is, hogy mit hasonlítanak más dologhoz, illetőleg annak valamilyen jellegzetes tulajdonságához (pl. alakjához, ízéhez, színéhez). Nyilvánvalóan az almatermesztés régi hagyományával függ össze az a tény, hogy például Szegeden és közvetlen környékén az almával kapcsolatban jóval több jelentéssűrítő összetétel (pl. *citromalma*, *jufarkalma*, *véralma*) és -ű/-ű melléknévképzős származékszó (pl. *borízű alma*, *lánycsöcsű alma*) használatos, mint az ország más tájegységein. Mindez azt mutatja, hogy a népi szemléletmód szerepét, saját-

tosságait más vidékek és települések nyelvjárási szókincse alapján is hasznos lenne megvizsgálni. Ehhez gazdag példaanyaguk révén a különféle típusú, öröndetesen nagyszámú tájszótárak és nyelvatlaszok eddig ki nem aknázott lehetőséget nyújtanának.

SZABÓ JÓZSEF

Popular world view as reflected in the word stock of the Szeged dialect of Hungarian

It is well known that, to this very day, it is primarily the agricultural population whose dialects have preserved a concrete outlook and visual way of thinking in the names they use for objects and phenomena of nature (as well as their properties). The investigation of vividly descriptive terms found in the various Hungarian dialects has been little pursued so far. The present author has collected a number of items from Sándor Bálint's Dialect Dictionary of Szeged that reveal a popular way of thinking in terms of pictures. On the basis of that material, he found it appropriate to present and analyse popular calendar terms, metonymy and meaning-condensing compounds. The paper presents lexemes and groups (types) of lexemes in which the linguistic resourcefulness of the people of Szeged is best reflected.

JÓZSEF SZABÓ

Változó szókészlet — változatlan tájszótárak*

A szókészlet változása a nyelvi változások legfeltűnőbb, a laikusok számára is érzékelhető jelensége. Ezért van szükség — egy emberöltőn belül is — az értelmező szótárak újrárására (vö. PUSZTAI FERENC, Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai: MNy. 1994: 413–21), új szavak és jelentések listázására (vö. KISS GÁBOR — PUSZTAI FERENC, Új szavak, új jelentések 1997-ből. Tinta Könyvkiadó, Bp., 1999.), kétnyelvű szótárak bővített, átdolgozott kiadásaira.

Mitől jó egy szótár? Elsősorban attól, hogy vállalt keretein belül teljes mértékben kiszolgálja az olvasót, a kutatót. A kétnyelvű kézisztár nem lép fel a teljesség igényével, de eligazít a legfontosabb megfelelésekben. Az értelmező szótár nem akar kimerítő etimológiát adni, legfeljebb csak utal az eredetre. Egy regionális szótár is akkor jó, ha az adott régió szókészletét (megint csak vállalt keretein belül) a legjobb szótárkészítő technikával és a legfontosabb, a kutatást segítő információkkal kiegészítve közli. Az a bizonyos „szerelésbeli többlet”, amelyre közel húsz éve HAJDÚ MIHÁLY utalt (Regionális szótárak, szakszótárak, tájszótárak: Dialektológiai szimpozion. Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN. MTA VEAB, Veszprém, 1982. 159), teszi alkalmassá a szótárat további kutatásokra. E szerelésbeli többlet nem a szófaji minősítések terén fontos (a jelentésmegadásból ugyanis ki kell derülnie, milyen szófajról van szó), hanem inkább a stílusminősítések és a szavak szociális érvényességének jelölésében. Ha e kettő hiányzik, meginog

* Hosszúhetényi szótár. DALLOS JÁNOS szógyűjtése alapján írta és szerkesztette PESTI JÁNOS. Hosszúhetény, 1999. Nemes János Általános Művelődési Központ.; SZABÓ JÓZSEF — [SZ. BOZÓKI MARGIT], Koppány menti tájszótár. Szekszárd, 2000., Wosinsky Mór Megyei Múzeum.; LIZANEC PÉTER főszerkesztő, A kárpátjai magyar nyelvjárások szótára (A–C). Ungvár, 2000. In Acta Hungarica, IX. évfolyam, 1998. 95–242.

a szótár deskriptív adekvátságába vetett hitünk. Napjainkban, a változás felgyorsulása idején ugyanis a szavak élete, az adott beszélőközösségben betöltött szerepe nem hanyagolható el a szótáríró számára sem. Amit RUZSICZKY ÉVA az értelmező szótárak kapcsán sürget („a stabilitáson kívül a mobilitásra is érdemes volna a lexikográfiában nagyobb figyelmet fordítani” — Mi kerüljön a szótárba?: GECSŐ TAMÁS szerk., Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2000. 242), a nyelvjárások szókészletének szótárázásakor fokozottan érvényesnek tekintendő. Ezen alapelveket figyelembe véve a három (táj)szótár értékelésében a következő szempontokat veszem figyelembe: 1. lexikográfiai szakszerűség, 2. a szavak élete az illető közösség nyelvhasználatában s ennek jelöltsége, 3. általános hitelesség.

Mindenekelőtt azonban kezdjük a bemutatással! Mindhárom szótárban közös, hogy nagyobbrészt tájszavakat tartalmaz, ezért tárgyaljuk együtt őket, bár sok szempontból különböznek. Különböznek először is megalkotásuk célja tekintetében: a „Hosszúhetényi szótár” (a továbbiakban HhSz.) előszava a mentésre helyezi a hangsúlyt, s a bevezetőben a szerkesztő is a szavak elfeledéstől való megóvását említi (15, 17). Ugyanakkor azonban felhívja a figyelmet, hogy ez az anyag változásvizsgálatra is használható (9, 19). A „Kópány menti tájszótár” (a továbbiakban KopTsz.) is a pusztuló szókészlet mentésének jegyében íródott (5). „A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára” (a továbbiakban KárpSz.) viszont a gyűjtött és közzétett anyag tudományos felhasználhatóságát hangsúlyozza (97). Mindhárom szótár kiemeli, hogy a bemutatott szókészlet nemcsak nyelvészek, hanem a társtudományok művelői részére is tartalmaz hasznosítható adatokat. A HhSz. és a KopTsz. gazdag a néprajzi, művelődéstörténeti adalékok közlésében, a KárpSz. viszont kizárja ezeket.

Eltérő a három szótár a kutató terület nagyságában: egy teljes régió (Kárpátalja) 97 települése (KárpSz.) az egyik véglet, egyetlen falu (Hosszúhetény) helyi nyelvjárása (HhSz.) a másik. Köztes helyet foglal el a KopTsz., mely három község többé-kevésbé közös nyelvjárásának tájszótára.

Mindhárom szótár hosszú anyaggyűjtés után íródott. A KárpSz. anyagát 1966–1996 között, a HhSz.-ét 1948–1995 között, a KopTsz. anyagát 1962–1998 között gyűjtötték. Közöttük is sajátos története van a HhSz.-nak. E szótár adatainak jelentős részét nem a szerkesztő gyűjtötte, ő nagyrészt „hozott anyagból” dolgozott. Lelkiismeretességét, aldozatkészségét bizonyítja, hogy vállalta az ellenőrző gyűjtéssel járó fáradtságos utánajárást, az egyes szavak utáni nyomozást, s a felhalmozott anyagnak a gazdag szekunder irodalommal való folyamatos egybevetését. Felelőssége tehát a szótár deskriptív adekvátsága tekintetében korlátozottabb, mint a másik két szótár esetében. Mivel az anyaggyűjtés ilyen hosszú ideig tartott, a közzétévők nem vagy alig vállalták a szavak társadalmi elterjedtségének vizsgálatát és jelzését. SZABÓ JÓZSEF mint objektív nehézséget említi a gyűjtés hosszú idejét, a passzív megfigyeléssel történő ellenőrzés lehetőségének hiányát (KopTsz. 10). Még így is a KopTsz.-ban találjuk a legtöbb, a szavak kihalására, elavulására való jelzést (*cucorkás*, *cseteborza*, *csévé* stb.), a másik kettőben lényegesen ritkábban találunk a szociális érvényességre és a stílusra való utalást.

A KárpSz. a teljesség igényével íródott, szándéka szerint a „kárpátaljai magyar nyelvjárások teljes szókincsanyagát” (98) tartalmazza. A HhSz. tájszavakat is közlő regionális teljes szótár, de a teljesség igénye nélkül, a KopTsz. tájszótár, mely köznyelvi szavakat is tartalmaz, ha azok néprajzi szempontból jelentőséggel bírnak. Mindhárom szótár közöl példamondatokat az „értelmezés szemléltetésére” (KárpSz.), „illusztrálásra” (HhSz.), illetve a „használati kör”, a „kapcsolódások”, a „népi gondolkodásmód” (KopTsz.) ábrázolására.

KISS JENŐ 1995-ben súlyos szavakat fogalmaz meg a hazai regionális lexikográfiáról. A lexikológiai vizsgálatok lehetőségeit ugyanis alapvetően meghatározzák azok a források, amelyek alapján dolgozhatunk. KISS JENŐ leszögezi: tájszótáraink többségének „lexikográfiai minősítő rendszere nem elégíti ki nem a mai, egy részük bizony még a tegnapi igényeket sem” (Észrevételek a hazai regionális lexikográfiáról: MNy. 1995: 171). Hiányzik a lexikográfiai minősítési minimum az egyidejű társadalmi érvény bemutatásában, jelölésében, hiányzik továbbá a köznyelvhez való viszonyítás (jelesül az ÉKsz.-hez való viszonyítás) kritériumának következetes alkalmazása. Magam 1996-ban három tájszótár bemutatása kapcsán írtam arról, hogy az adatmentés mint fő cél nem szolgálhat mentségként a lexikográfiai hiányok leplezésére (Három tájszótárról: MNy. 1996: 216). Egy korszerű szótár megírásához nem elegendő a leletfeltű nekibuzdulás. Szótárat írni ugyanis csak látszólag könnyű, valójában azonban teremtő mesterség. Teremtő abban az értelemben, hogy meg kell találni a legjobb utat a jelentések elkülönítésében, azon a terepen, ahol egzakt kritériumok alig vannak (vö. BENKŐ LORÁND, Szempontok a jelentésfejlődések jellegének, irányának, kronológiájának megállapításához: NytudÉrt. 83. sz. Bp., 92—7), mesterség viszont abban az értelemben, hogy tanulható, szabályai vannak, amelyeket be nem tartva ugyan nagyon hasznos, de csak „amatőr” gyűjtemény keletkezik. E mesterségbeli szakszerűség jelenléte adja meg a szótár rangját. A következőkben egyenként veszem sorra a három szótárt a szótári pontosság (s ami ezzel közvetlenül összefügg: a hitelesség) szempontjából.

Minden szótár esetében alapvető szempont a gondosság. Értve ezen a legegyszerűbbet: ne legyen benne „nyomdahiba”. A KárpSz. ebből a szempontból rosszul vizsgál: „*a*² ... 2. figyelemet” (!), „*addig* ... hsz 1. a kijelölt helyiség” (milyen határozószó ez?), „*affektál*” (!), „*ájna* nsz” (msz helyett), „*ajtóhúzó* ... akimenő” (!), „*akol* ... összetertozására” (!), „*alábbvaló* ... lejjebb” (!), „*aranycsillag* fn 1. arany szímű” (!), „*aszonypalinka* ... gyemge (!) édespálinka”, *alaktalan* és *alamuszi*: mindkettő minősítése: mn. De miért kurzív az egyik és miért álló betű a másik? A példák folytathatók.

Ugyanezt a gondatlanságot érzem a szótár több gyanús népnyelvi adata esetében is: „*agy*¹ ... *asztatű*”, „*agyagpipa* agyagpipa Agyákpipája *ván* *vinembernek*”, „*angyalgyök* *ayngyalgyök*”, „*angyalbőr* *anyglbőür*”, „*árkász* *árkász* ... *árkásoknál*”, „*áztat* *ásztat* ... *Meddig áztatod még a lábod?*” stb. Nemcsak a népnyelvi adatok gyanúsak helyenként, hanem a jelentésmegadás is az esetleges nyomdahiba miatt: „*altat* ... 3. olvaszt *Ne altazsd aszt a vírt, főzd mekfele.*” Gyanús a példamondat és a jelentés viszonya. Nem ’*alvaszt*’ lenne a helyes jelentés? (Vö. ugyanitt: „*alvad* ... kocsonyássá válik.”) Ugyanez a gyanú kísért a következőben is: „*árpakereszt* ... *árpakeverékből* rakott kereszt”. Nem inkább *árpakévékből* rakják azt a keresztet? A két *beszédes* szócikkből az egyik minden bizonnyal *beszédés* (de akkor mik a népi alakok, mert azok mindkét szócikkben azonosan íródtak).

A gondatlanság mellett általános szótárszerkesztési hibákban is bővelkedik a KárpSz. Egyik fő jellemzője, hogy a jelentéseket sem jelentéssjellel, sem nagybetűs kezdéssel nem emeli ki, s így számos esetben értelemzavaró megoldások keletkeznek. Csak egy példa: „*abárolt* ... ~ szalonna fokhagymás, paprikás főtt szalonna”.

A KárpSz. szándéka szerint teljes szótár. De akkor miért nincsen *atom*, *átszalad*, *átszáll*, *átvesz*? Mind hiányoznék? Vagy csak sérül a teljesség?

Szintén általános szótárszerkesztési probléma a betűrendi besorolás elleni vétség: az *állott* megelőzi az *állószerék*-et, az *almavirág* betűrendi helyét messze megelőzve szerepel. El kellett volna dönteni: *isten* vagy *Isten* (az *ád* és *áldás* szócikkben), *atyaiszen* vagy *Atyaiszen*? A következetlenség nemcsak itt látható. Az *amerikai*

és *angol* szócikkekben a tapadó tilde („~bábusku, ~begyes”) összetett szóra utal. Miért nem címszók ezek is, mint az *amerikaivirág*, *angolkoldús*? Más a címszó és más a népi szó: „*anyalog anyagol*”, „*annyiba hagy abbahagy*”, „*apuka papuka*” stb.

Általános szótárszerkesztési eljárás, hogy ha szinonimával értelmezünk, annak vagy köznyelvi szónak (egyértelmű jelentéssel) kell lennie, vagy az adott szótár más helyén megmagyarázandó. Az *angolmályva* értelmezésére használt „angolmuskáti” se itt, se az ÉKsz.-ben nem címszó. Ugyanez érvényes az „*angyalfü árnik*”, „*almáspite almástészt*” (és még számos egyéb ilyen típusú) jelentésmegadásokra. Szintén általános szótárszerkesztési probléma, hogy a példamondat nem a címszót tartalmazza (*állkapcs*, *abriktol*), vagy hogy a példamondat nem az adott jelentést illusztrálja: „*alól* mu (!) vki, vmi alatt levő helyről *Még nem jöt fel a kért alól*”.

Ezzel máris elértünk a jelentésmegadás anomáliáihoz. Van, amikor azért nem jó a jelentésmegadás, mert túl tág (a nemfogalmat használja a fajfogalomra, hiányzik a *differentia specifica*), pl.: „*ananász* fn déligyümölcs”, van, amikor egyszerűen csak értelmetlen: „*ástok* fn a szekrény tengelyét teljesen v. részben körülvevő rögzítő faburkolat”. Hol van a szekrény tengelye? Vagy nem *szekrény*, hanem *szekér*? Vagy esetleg nem *tengelye*, hanem *teteje*? Rejtély. Szintén érthetetlen a jelentés: „*amelyik* ... 2. a főmondat valamely főnévre visszamutató szó” (?). E jelentésmegadás értelmében ide olyan összetett mondatot várnánk, ahol a főmondat egy szó, ehelyett a következő olvasható: „*Aszt a ruhát vet fel, amék tennap vóut rájta*”. De nézzük, milyen jelentésmegadást kap a következő két szócikk: „*abroncsos* ... 2. fn l. abroncs-szoknya”, „*abroncsszoknya* ... fn l. abroncsos 2.” Tudjuk most már, hogy mit jelentenek?

Jellemzően rossz megoldás, amit az *állitás* (és számos további -ás/-és végű főnév) jelentésmegadásában követ a szótár: „l. az állít ige cselekvése”. Hogyan cselekszik az „állít ige” — kérdezhetnénk. Metanyelvi értelmezést kapunk jelentésmegadás helyett.

Még néhány sajátos megoldás: „*almavirág* fn kny” — az ÉKsz.-ben azonban nincs ilyen címszó; „*alj* 1. vminek az alsó része; 2. a szekrényfélék alsó része” — az első jelentés magában foglalja a másodikat is; „*álmodik tn ige és ts ige* [hogy miért kurzív, rejtély] 1. kny; 2. ábrándozik vmiről (!)” — az ÉKsz. három köznyelvi jelentést ad meg, ebből a második: „Vágyakozva ábrándozik vmiről.” Kérdésem: ha a szó első jelentése azonos a három köznyelvivel, minek ide még a 2. is? Mit jelent az „*abszolvál ts ige* leszerel”? Leszerel valamit valahonnan? Vagy leszerel valakit? Vagy leszerel valahonnan (pl. katonaságtól)? Hiába a példamondat, nem segít eldönteni. Pedig ha valahol szükség lenne egyértelműsítő „értelmezést szemléltető” jó példamondatra, hát az ilyen, többértelmű jelentésmegadás esetén igencsak!

Hadd járjam a KárpSz. a betűs címszávaiban való tallózást egy utolsó szócikkkel. A bevezető részben (Tájékoztató a szótár használatához) a következőt olvashatjuk: „Végül Vö: jelölés után különböző tartalmi, szinonimikai vagy egyéb tárgyi összefüggésekre hívjuk fel a figyelmet.” Olvassuk hát ennek értelmében az *alamuszi* szócikk végét: „Vö. (!) alamuszni, alamuszta alamuszni alamuszni, alamusznyi [a vesszőhiányok is ugyanígy]”. *Alamuszni* szócikk — bár itt háromszor is szerepel, ki tudja, miért — nincs a szótárban. Van viszont *alamuszta*, így: „*alamuszta* l. *alamuszi*”. Most már csak azt lenne jó tudni, milyen összefüggésre hívja fel a figyelmet a Vö.?

Nincs túlságosan sok örömünk a HhSz.-ban sem. Megtalálhatók benne a kijavítatlan nyomdahiábák: *abrakol* (elválasztás: *tél-ön*), „*anya* ... durdva” (!), a betűrend be nem tartása: *általjában*. Jelen vannak általános szótárszerkesztési hiányosságok: a példamondat nem a címszót tartalmazza: *ablakráma* („*Az újg kiesött a rámba*”),

abrikto („elabrikótó”), más a címszó és a népi adat: „*ahol ni! ahun él!*”; nincs tisztázva az alapjelentés és a másodlagos jelentések viszonya: az *ad* csak a 3. jelentésben közli a legáltalánosabbat (‘juttat’), viszont az első jelentésmegadás igen suta: „1. ‘ügyet vet rá’” (vö. ÉKsz. *ad* 16. Fontosságot tulajdonít neki.). Alaki hiba van az *aggaszt* jelentésmegadásában: „1. ‘akadályoz ...’, 2. ‘felakasztani’”, a *kókányol* ige 2. jelentésének megadásában: ‘tojások összeütögetése húsvétkor’, nyelvtani jelenséget hoz szócikk gyanánt: *akiknek a szekerét*, látható ellentét feszül az *áspa* szócikk szövege és ábrája között.

A jelentésmegadásnál előfordul, hogy a szóval önmagával értelmez: *akkorra* ‘addigra, akkorra’, előfordul, hogy nem különíti el számmal a két különböző jelentést: *akol*. Vagy a példamondatban, vagy a kísérő megjegyzésekben előjönnek olyan (táj-)szavak, amelyeket sehol sem magyaráz meg: *amerre*: a példamondatban szereplő *mutaszt* szó se itt, se az ÉKsz.-ben nem címszó, *almáskert*: ... *permetőni* (hiányzik itt is, az ÉKsz.-ben is), *asztag*: ... *hajazat* (ugyanaz a helyzet), *abrak*: a megjegyzésben szereplő *vörösliszt* ugyancsak hiányzik itt is, az ÉKsz.-ben is.

Számos szócikkben összetett problematika található. Nézzünk erre két példát. 1. „*ag-gott ~, agott* mn. ‘előregedett, megaggott ember’.” Kérdések: ha ember, akkor lehet-e melléknév? Nem inkább melléknévi igenév a szófaji minősítés, s ekkor a következő jelentésmegadás lenne egyértelmű ‘előregedett, megaggott <ember> (a példamondat: *Ki törődik ma az aggott embőrrre?*)? A *megaggik* (l. külön szócikkben) jelentése: ‘összeesik, sűrűvé tömörül’. Az *aggott ember* tehát összeesett, sűrűvé tömörült ember lenne? 2. „*anya*² v. *apáca*² ~ fn. ‘anyabirka; de be nem hágatott birka.’” Megjegyzéseink: „*anya*¹ ‘kny’” alapján: az *anya*¹ és *anya*² nem homonimák; az *anya*¹ ‘kny’-i jelentése az ÉKsz. szerint tartalmazza az ‘anyaállat’ jelentést is; a szótárban sehol sincs *apáca*¹; mivel állít szembe a „de be nem hágatott birka”?

Nem könnyíti meg a használatot a szavak toldalékos alakjainak következetlen fel-tüntetése sem, mivel a szótár nem minden szónál adja (ugyanabban a szófajban érteve) ugyanazt a toldalékos helyzetet, pl. „*áll (állok, átam, á)*” — vagyis: E/1, M(últ)E/1, E/3; „*ápéko dik (-ok, -ó, ápéko cc)*” — vagyis: E/1, E/2, E/2; „*abra kol (-ok, abra-kúnak)*” — vagyis: E/1, T/3.

A szerkesztő számos felesleges, magától értetődő magyarázattal látja el a szócikkeket (főként a példamondatokban érezzük feleslegesnek őket): *aggság, akkurátus, ami* (ennek érdekes a népi alakja: *aki!*), *arasznyi, aztán, azzal*.

Nem könnyű állást foglalni a szócikkekhez *Megj.*-jel kapcsolódó kiegészítő megjegyzésekről. Könnyű lenne elintézni azzal, hogy ezek is feleslegesek (tisztán lexikográfiai szempontból valóban azok), öncélúan terjengősek (példaként hadd álljon itt a *kút Megj.*-e: „Hetényben a kutaknak, akárcsak forrásoknak régebben az volt a szerepük, hogy ivóvizet biztosítsanak a mezőben dolgozók számára. A nagyobb vízhozamú legelői kutaknál itatták a pásztorok a jószágokat.”). Nemcsak ezek a megjegyzések problematikusak, de további kérdéseket is megfogalmazhatunk: kell-e etimológia a tájszótárba? Tájszótár vagy etimológiai földrajzinév-tár-e a HhSz.? Bár ezek a kérdések jogosak, az itt követett gyakorlat a pótlólagos megjegyzések, néprajzi kiegészítések közlésében két okból mégis védhetőnek látszik. Egyrészt, mert a szócikkekből „kísérlet” minősítő jelek helyett ezekben kapunk információt néhány szó életére, társadalmi érvényére. Másrészt: a szótár ezekkel a kiegészítésekkel felel meg a Wörter und Sachen sok szempontú felhasználtságot megfogalmazó igényének. A *hecsepecs* esetében a *Megj.*-ből tudjuk, hogy ma ritka, régies használatú szó, a *középparaszt*-ról is a *Megj.* adja tudtul, hogy ma már nem használatos. S noha számos esetben találunk a *kút* szócikkben említett felesleges szövegezést, mégis, aki a *lakodalom Megj.*-ét elolvassa, szinte ott ta-

lálja magát az esemény közepén, aki a *pévénye* vagy a *mecseki tea Megj.*-ét elolvassa, szinte érzi a virág illatát, látja a gyógynövénygyűjtő embereket. S míg a szótár lexikográfiailag számos következetlenséget mutat, a szóanyag mögött felrajzolt néprajzi, földrajzi, művelődéstörténeti, gazdálkodástörténeti háttér olvasmányossá, más tudományágak számára is értékesé teszi anyagát.

Sajnos hibák tekintetében a KopTsz. sem kivétel. A gondatlanságból eredő nyomdahibák (*álladzó* (felesleges sortörés a szócikkben), *dug* ('titokba ad, juttat')) mellett több gyanús tájnyelvi változat is szemet szúr („*abrakostarisznya ... gyerékek*” ↔ „*aggaszt ... gyerékek*”; „*baltacin ... bagaciny*”; „*békanyúzó ... avvānehéz*”; „*beletoccsan ... hogy csuromviz*”; „*dinkós ... lehéd*” ↔ „*dudos ... lehéd*”). Lényegesebbek azonban a koncepcionális, a szótárszerkesztéssel összefüggő hiányosságok: amint KISS JENŐ is szóvá tette (SZABÓ JÓZSEF — [SZ. BOZÓKI MARGIT], Koppány menti tájszótár: MNyj. 39. 2001: 202), a címszók kialakítása nem követi az ÉKsz. (vagy az ÚMTsz.) gyakorlatát (vö. *ánszlág* és származékai, *apacsolás* stb.). Meglepően sok a hiányzó címszó, a szerzők ugyanis nem használják ki a példamondatokban rejlő lehetőségeket. Hiányzik az *almolás* (l. a *dudva* példamondatában, ÉKsz.: Ø), a *megtesz* (a példamondatban alkalmazott sajátos jelentéssel) és az *eldagaszt* (ÉKsz.: Ø — mindkettő az *anyakovász* példamondatában), hiányoznak a *dorong* szócikk példamondataiban szereplő *melldorong*, *fónalas dong*, *csúszó*; hiányzik az *átvakar* (l. *bál*), a *fagerendely* (l. *csoroszlya*), hiányzik a *blinckizés* (helyesebben: *pilinckezés*) szócikkben szereplő *bennsűt*, *kereset*. Hiányzik a *bufog* szócikkben sajátos tájnyelvi használatot mutató *alatt*, a *csapó* szócikkben a jelentésmegadásban szereplő *pánt*, melyet az ÉKsz. nem ismer kaszaalkatrészként. Nemcsak lehetséges szócikkek hiányoznak, hanem a nyelvjárásban kétségekívül meglevő jelentések is. Így az *alj* esetében a szótár megad három jelentést, de nem adja meg az *almárium* példamondatában olvasható 'vminek az alsó része' jelentést. Ugyancsak hiányzik a *barall* 'rossz meghajlással kaszál' (vö. SZABÓ JÓZSEF, A nagykovácsi nyelvjárás. Béri Balogh Ádám Megyei Múzeum, Szekszárd, 1986. 245 és *kaszás*) jelentése. Erős a gyanú, hogy a nyelvjárás az *áztat* szócikkben megadott jelentéseken kívül az általánosabb jelentéseket is ismeri (pl. ruhát áztat), hasonló kifogás a *vakar* esetében is felvethető.

Szintén általános hibaként vehető a következetlenség. Megtalálható ez a jelentésmegadások sorrendjében: a két szerkesztő általános gyakorlata szerint a köznyelvi jelentés(ek) az első helyen található(k). Az *állás*, *csúszós*, *hűsöl* stb. szócikkek esetében viszont megokolás nélkül hátrébb találjuk a 'kny'-t. De találunk következetlenséget a szólások közlési helyének megválasztásában is: az *alszik* esetében a szólásokat az igénél közli a szótár (*Bokrossat aluszik. Szakajtóba aluszik.*), a *düh* esetében viszont a főnévnél (*Dübe gyün*). Gyanús a köznyelvi szóalaktól csak alakjában eltérő *csatorna* jelentésmegadása: 'kny'. Biztos, hogy a szónak az ÉKsz.-ben közölt mind a 9 jelentése megvan a Koppány mentén? A 'kny' ugyanis ezt jelenti. Az alaki tájszók jelentésmegadásának megítélését illetően KISS JENŐHÖZ (MNyj. 39. 2001: 203) csatlakozom: érdemesebb lenne őket jelentés nélkül megadni. Az általános problémákhoz tartozik, ha a példamondat nem tartalmazza az illusztrálandó címszót (*bak*), vagy ha funkciótlan az adott helyen (a *csifertes* első példamondata semmit sem tesz hozzá a megadott jelentéshez).

A példamondatok tájszótári szükségességét illetően megoszlanak a vélemények. Magam a példamondat helyett (még ha az egyenest az adatközlő ajkáról jegyeztetett is le) fontosabbnak tartom a minél pontosabb, egyértelmű jelentésmegadást (Kisnémedi tájszótár. ELTE, Bp., 1992. 11). Ez az igény azt jelenti, hogy igék esetében nem elég egy jól-rosszul odaillő szinonima, hanem a vonzat is megadandó. Ha ugyanis ez megvan, fe-

leslegessé válik a példamondat. A „*csúfra jár* ’becsapódik, rosszul jár’” típuspélda arra, hogy az elégtelen jelentésmegadás [becsapódik? ~ az ajtó?; rosszul jár ’sántít’?] és a hiányzó vonzat miatt kezelhetetlen a jelentés, szükség van tehát a példamondatra. Ki-elégítően ilyen lenne megítélésem szerint a szócikk: *csúfra jár* vmivel ’kudarcot vall vmivel’. Ugyanígy a vonzat kitétele hiányzik a *csúnyán tesz* (vkiné), a *csünglőg* (vkin, vmin), a *dülleszkedik* (vkire), a *dülleszt* (vmihez) esetében. Állítom, ezek a vonzatok adják meg az igék sajátos nyelvjárási alkalmazását, sokszorosan fájó tehát, hogy ezek hiányoznak, illetőleg hogy csak esetenként elemezhetők ki a példamondatból. Van tehát szerepük a jó példamondatoknak (s ezek hitelességében a KopTsz. esetében nem kételkedhetünk), de jobb lenne, ha nem lenne szükség rájuk.

Még két hiba, melyet az előbbi két szótár kapcsán is szóvá tettem: nem szerencsés, ha a jelentésmegadás tájszóval történik („*csicserkedik* ... 1. ’agyarkodik’” — ÉKsz. táj.), illetve amennyiben a szó első jelentésében a köznyelvre hivatkozunk (’kny’), ne adjuk meg második, nyelvjárási jelentésként azt, ami az ÉKsz.-ben a köznyelvi jelentések között fel van tüntetve (*derék*, *deres* stb.).

Mint a hivatkozott példák mutatják, csak a három szótár elejét vettem át rigorózan a szótáríró szemével. A tipushibák így is egyértelműek. Mindezek alapján a lexikográfus egyik szótárt sem dicsérheti. Benne van-e a változó szókészlet ezekben a szótárakban, kihámozható-e belőlük a lexikográfiai szakszerűtlenségek ellenére a szinkrón szókészlet dinamizmusa? Mielőtt erre válaszolnánk, meg kell határozni, hogy mit értsünk egyidejű nyelvvállapoton. Mást tekint ugyanis szinkroniának a nyelv őstörténetével foglalkozó finnugrista, mint a napjaink nyelvi változását tanulmányozó dialektológus. A három szótárban megjelölt mintegy 30 éves gyűjtési idő általában elfogadható egyidejű nyelvvállapotnak, amennyiben a teljes (nyelvi vagy nyelvjárási) rendszert akarjuk tanulmányozni. Ám egy a változásnak oly nagy mértékben kitett rendszer esetében, mint amilyen a szókészlet, már tágnak tűnik a harminc év. Viszont, noha a gyűjtés általában harminc évig tartott, a szótárra szerkesztés tekintetében fontos időszak — mint ahogy ez a szótárak bevezetőjéből kiderül — lényegesen rövidebb időt vett igénybe. Így a KopTsz. esetében a gyűjtőmunka befejező szakaszában (1989-et követően — vö. 6–7) történt a szótárra szerkesztés, s a már szinte elkészült szótárat elolvasva állapította meg három hiteles adatközlő, hogy a közzétett tájszókat ismerik, illetőleg használják-e. A HhSz. szerkesztése, ellenőrzése és kiegészítése 1998-tól folyt. A szerkesztő az ellenőrzés során saját utánajárással „igyekezett pótolni” a „jelentések” szociális érvényességének jelölését (10). Feltehetően ennek következtében vette fel a szavak használati körére utaló rövidítések közé a „rég.” (= régies, elavulóban levő szó) és a „ritk.” (= ritka használatú szó) rövidítéseket. Ezek mellett még a *Megj.*-ekben is nyilatkozik néhány szó életrajzáról. A KárpSz. esetében is ellenőrzés és bővítés követte a gyűjtést, „stílusminősítései” között ezért szerepelhet az elavult (= „a mindennapi nyelvhasználatból kikopott, csak az idősebb nemzedék számára érthető”), a régies hangulatú, „tudatos archaizáló szándékkal használt”, az új (= újabban terjedő) és a ritka (= ritkán használt) minősítés. (De miközben a HhSz. és a KopTsz. még az adatközlőket is felsorolja, a KárpSz. esetében azt sem tudjuk meg, hogy az egyes helységekben ki végezte az ellenőrzést.) A szótári minősítés a KárpSz. esetében is valószínűleg a munkálatok befejező szakaszában történt. Kihámozható tehát az a szűkebb időszak az szótárak készítésében, amely már a szókészlet területén is egyidejű nyelvvállapotnak tekinthető, s ennek következtében értelmet kap a szociális érvényt, a szavak életének változását firtató kérdésünk.

Egy helyi nyelvjárási szempontjából (a nagyobb régió itt kevésbé jöhet számításba) egy (táj)szó kétféle lehet: élő (ha használják), nem élő (ha már nem használatos). Az élő (táj)szó háromféle lehet: archaikus (ha már nem mindenki használja), normatív (ha min-

denki használja) és neológ (ha még nem mindenki használja) (BOKOR JÓZSEF, Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. MNyTK. 203. sz. Bp., 1995. 13). Tájszótáraink általában megkülönböztetik (sokszor kevert formában) ezeket a kategóriákat, esetenként megjelölve, hogy az adott tájszót mely nemzedék használja (ebből következik, hogy a többi nem, vagy nem teljesen). A HhSz. bevezetőjében PESTI JÁNOS megígéri ugyan a szavak szociális érvényének jelölését, ámde ebből a szótárban csak néhány „rég.” és „ritk.” megjelölés lesz (*flóta, flótás, kikérés, hecsepecs, kulics, málé, mátká, szövet* stb.). E minősítéseken kívül kapunk néhány szöveges megjegyzést (*barédog, bönge, ecsél, emse*), de a nyelvjárást beszélő közösség mint egységes, rétegzetlen egész jelenik meg a szótárban, s csak egyszerűen találunk ettől eltérő felfogásra utaló megjegyzést: *cimerung* (a helyi bányászok szaknyelvi szava), *himpér* (idősek és fiatalok szóhasználati megoszlása: *himpér*: öregek, *málna*: fiatalok használják). A HhSz. — sajnos — a nyelvjárási szavak életrajzi vizsgálatára nem alkalmas.

A KárpSz. 97 helyi nyelvjárás szókészletét adja. Emiatt szóéletrajzi vizsgálatokra nem használható: hiába áll valamely szó mellett, hogy új (*agitátor, agitpont, agronómus, apparát, asztanóvka*), ha ugyanakkor minősítetlen (vagyis normatív) az *ambulancia, ambulatórium, applikál, avansz, avária*. Hiába áll több szó mellett, hogy rég. (*aranykorona 2., arasz, árkász, áristom, árenda*), ha ugyanakkor minősítetlen az *árendál, árendás*: folyamatosan kísért a kétely s a kérdés: hol új? hol régies? Az egész régióban? És vajon mely nemzedék számára?

BOKOR JÓZSEF a tájszavak szociális használatának kategóriáit még két osztályozó szemponttal egészíti ki, mely az egyént és a nemzedéket veszi figyelembe. E szerint a tájszó az egyén szempontjából lehet nem ismert, ismert és használt, a nemzedék szempontjából pedig kihalt, visszaszorult, visszaszoruló, szociális érvényű, elterjedt és terjedő (i. m. 13). A KopTsz. Megj.-eiben egyes tájszavak vagy változatok ismeretét, illetőleg használatát az idősek nemzedékéhez köti (*eger, elébe, elsíbol, endemon-dán, esenc, fájéz, fáradék, föllebb, felöntő, kusztora, pisica* stb.). E mellett néhány szó minősítésére használja a „ritka változat” terminust (*gyantárol, gyarat, hajszer, horhó, pantyikol, rejtekkéve* stb.), ezeket általában nem köti nemzedékhez (de vö. *hétfő, impér, rebesget*), más szavak esetén a fiatal és a középnemzedéket jelöli meg mint használót (*héber 2.* jelentése, *kocsi 2.* jelentése), vagy a középkorúakat és az időseket (*jampi*). Izgalmas szóéletrajzi-használati viszonyok jelennek meg tehát a KopTsz.-ban, s ezt még színezi a térbeli helyzettel összefüggő használati megosztottság: bizonyos tájszavak csak egyik vagy másik faluban használatosak (*pacsing, sarabu, kórizsáll, kaláha, kishövőszék, koszempoje* stb.), illetve a csak időlegesen feltűnő, majd gyorsan kiavuló szavak esetei (*kefetartó 2.* jelentése, *jampizik, önkí*). A „rétegnyelvi meghatározottság szempontjának” (KISS JENŐ, A dialektológia kettős feladata és a nyelv-földrajz: MNy. 1999: 420—1) érvényesítésével többet kapunk tehát, mint amit a szerkesztői bevezető alapján várnánk, a minősítő rendszernek a nemzedékekhez kötését ugyanis egyetlen korábbi szótár sem tartalmazza. A KopTsz. ezen törekvése példa lehet más tájszótárak számára, mivel jó alapot szolgáltat ezáltal a szóéletrajzi kutatásokhoz.

Changing word stock — unchanging dialect dictionaries

Via an analysis of three recently published dialect dictionaries, the author of the present paper tries to find out whether the synchronic dynamism of dialect vocabulary, its geographical diversity and social validity, and the differences among various groups of speakers, both geographically and in terms of age, in their choice of words, can be reflected (and whether they are actually reflected in the three dictionaries considered here). He raises the question of whether these dictionaries meet that dual task of dialectology and the lexicographical expectations of the day: whether they are accurate, and hence valid. His pointing out of errors is not meant to be discouraging; rather, in an indirect manner, to help compilers of prospective new dialect dictionaries.

ATTILA HEGEDŰS

Magyar grammatika — és ami utána következhet*

5. A szóalkotás módjai. — Ez a fő fejezet az akadémiai nyelvtan óta szokásos három módot részletező három alfejezetre oszlik: „A szóképzés”, „A szóösszetétel”, „A ritkább szóalkotási módok”. Az elsőt KESZLER BORBÁLA, az utóbbi kettőt LENGYEL KLÁRA tárgyalja.

A képzők jellemző sajátosságait a szerző igen gondos körültekintéssel adja meg: viszonyítja más toldalékmorfémákhoz, szól a sorrendi helyükről, a szófajtartó, szófajváltó és szófajjelölő típusokról. Fontos megjegyzése az (308), hogy a képző megváltoztathatja a szintaktikai környezetet, de sajnos, illusztráló példát csak olyan képzőkre látnunk, amelyek nem változtatják meg a szó bővítési lehetőségeit. A képzők produktivitását (termékenységet) igen szerencsésen mutatja be szókinccsünk új alapelemein (*grillez*, *pizzázik* stb.). Nagyon szerencsétlen azonban a „passzív tö” elnevezés (311), amit itt a szerző még szinonimával sem told meg, hogy pontosítaná e jelző jelentését. A *zörren*, *locs-csant*, *legyez* típusú szavak töve nevezhető fiktív vagy önállótlan tőnek (az előbbi BENKŐ LORÁND is használta), kötött tömorfémának, de a *passzív* és az *aktív* bizonyos igei tartalmú szavak (esetleg szótövek) jelentéskategóriáját jelöli, más fogalmi mezőbe tartozik; a lehetséges érintkezés miatt nem ajánlatos kétféle értelemben élni vele.

Egyébként igen gondos a határkérdések, elemzési problémák rövid feltárása. Meglehetősen pontos a szóképzésnek szófajok szerinti rendszerezése is, valamint a ma is termékeny képzők külön bemutatása. Egészében jól megírt alfejezet. Kár, hogy — lektori figyelmeztetésem ellenére — nem került fogalmi jellemzése mellé a latin neve: *derivatio*. Az egyöntetűség ezt kívánta volna, hiszen a következő alfejezetben van latin név is: *compositio*.

A szóösszetétel fejezetírója még a művelet eredményét is két nyelven nevezi meg: összetett szó (*compositum*). Igen helyes az összetétel lexikai és grammatikai vonatkozásának külön-külön jellemzése (322), pl. a *vasútkocsi-javítás* alkalmi összetétel nem kívánczik szótárba, de alkotásmódja szerint összetett szó (s ezt tükrözi írásmódja is). Jó a nyitott szerkezetű (mellérendelő típusú) összetétel és a zárt szerkezetű (elő- és utótagból álló, grammatikai típusú) összetételek megkülönböztetése és a szervetlen összetételeknek mindezekről való elhatárolása.

* L. MNy. 2002: 11—33.

Az összetett igék közt említett származékok (*hóglyózik*) valóban nem tekinthetők összetételeknek. Az elvonással keletkezett igék (*gépir, képvisel*) azonban a „Magyar ragozási szótár”-ban összetett igéknek minősültek, a „Magyar értelmező kéziszótár” szerkesztőinek korábbi döntése szerint.

Külön érdemes kiemelni a mellérendelő összetételekről szóló részt. A szóismétléshez, töismétléshez, az ikerszókhoz való viszonyuknak és az álikerszóknek a jellemzése olyan jól sikerült, hogy végre megoldáshoz juttatja ezek sokat vitatott mivoltának kérdését.

Az ikerítést nem ez a fejezet rész tárgyalja, ellenben a ritkább szóalkotási módok ismertetése az ikerítésnek igen sikerült részletezésével kezdődik. Az egyik hangtani típussal kapcsolatban van egy rövid kitérés a *Panna, Pista*-féle becézőnevek kialakulására. Helyes a laza és a szoros szerkezetű ikerszók különbségére felhívni a figyelmet (az előbbire a kettős toldalékolás, ill. a kettős hangsúly jellemző: *illeg-billeg, piff-puff*, az utóbbira a szoros egybetartozás: *krikszkraksz*). Hozzátehetnénk bizonyos ikerített névszók ragozásbeli ingadozását (*icipicit* v. *icit-picit*).

Egyéb szóalkotási módok közül a következők szerepelnek: a szórövidülés és továbbképzés (s itt hiányolhatjuk a *fagyí, pulcsi* típus mellett a hasonló módon alkotott becézőnevek említését: *Jancsi, Ferkó, Julcsa, Klári*), mellesleg az elvonás, majd szó van a mozaikszókról (ezen belül a betűszókról és a szóösszevonásról), a szóhasadásról, a népetimológiáról és a szándékos szóferdítésről, a tulajdonnevek köznevesüléséről és az elem-szilárdulásról.

6. Szintagmatan. — A szintagmatan — nagyon helyesen — nem a mondatannak része, hanem önálló fejezet a mondatan előtt. Teljes egészében KESZLER BORBÁLA a szerzője. Mint a bevezető részben, itt is tágabb értelemben szól szintagmákról: vannak alárendelő, vannak mellérendelő szintagmák. (Azért is szólhat így szintagmákról, nem szószerkezetekről, mert a mellérendelő szókapcsolat nem szószerkezet.)

Kár, hogy tovább él KÁROLY SÁNDORNak egy nem sikerült szómagyarítása: cselekvéshordozó. A *Pista ír* szintagmában (349) a *Pista* alany nem „cselekvéshordozó” (Szabó Dénes elborzadt, amikor ezt a kifejezést olvasta), hanem egyszerűen: cselekvő. Tulajdonságot, sajátságot lehet hordozni, még állapotot, állapotváltozást is (bár ez utóbbit inkább: szenvedjük), de cselekvést nemigen hordozunk.

Az itt alárendelők közé sorolt alany—állítmányi viszonyról kifejtettem véleményemet a bevezető fejezettel kapcsolatban. Az itteni apróbetűs bekezdésből (351) is kiderül, hogy az igei állítmány nem fejezhető ki mellékmondatallal. Tehát az igeinek az alanyával való kapcsolata más típusú szintagma, mint a névszói állítmányé (azaz tulajdonítmányé). A függési viszonyok ábrái jók (de persze az igei központi szintagmáról szólnak).

A bővíthető alaptagok szófaji osztályozásában kifogásolhatjuk az igenevek külön kezelését. Ezek igei alapszavuknak a bővítményeit vehetik maguk mellé, bizonyos korlátozásokkal. (Sokkal jobban részletezi őket a strukturális nyelvtan Morfológia kötete: KENESEI 2000. 116—27; LACZKÓ 2000. 409—49.) Viszont nagyon helyes a régens és vonzat viszonyával való azonosítás és a valenciaelmélet kifejtése. A táblázatban ugyan (helyesen!) nem szerepel a melléknévnek mint állítmány alanyi vonzata, de a továbbiakban (359) szó van 1 valenciájú mellékról (*valami fekete*). Pedig az alany nem általánosan kötelező vonzata a melléknévnek. Ha egy melléknév alannyal lép szintagmatikus (predikatív) viszonyba, az nem a szófajából következik, hanem mondatrészi értékéből: tulajdonítmányként viszonyul egy alanyhoz (megjelölőhöz).

Jó részletezést kapunk a különféle mellérendelő szintagmákról, majd áttekintést a fejezet végén a szintagmacsoportokról: szintagmaláncról, szintagmabokorról, szintagmasorról, végül kissé bővebben — DEME LÁSZLÓ nyomán — a mondatbeli szinteződésről.

7. **Mondattan.** — A mondattan fő fejezete a mondat fogalmának sokoldalú megközelítésével kezdődik (általános kérdéseit KUGLER NÓRA tárgyalja): logikai (propozíció), formális (szerkezeti), lélektani (mint kifejezés), funkcionális (mint beszédegység). Megvilágítást kap a mondat és a nyilatkozat viszonya, ezen belül a kontextus szerepe.

A mondattípusok közt elismeri a szerző az ún. kettős állítmányú mondat elterjedését (371: *meg kell mondjam*; e szerkezet típus kifejtése később: 396—7). A kötet szerkesztői nem értékesítették azt a fogalmi megkülönböztetést, melyet korábban kifejtettem (utoljára legpontosabban ELEKFI 1997. 2, 15—36): a *tétel* (propositio) szükségképpen (per definitionem) alany és állítmány kapcsolata, a mondat nem okvetlenül ilyen; a *tulajdonítmány* világosabb megnevezése a névszói állítmánynak, ha nem akarunk belebonyolódni az állítmány többféle értelmének terminológiai zavaraiába.

Tanulságos a mondatok osztályozása szerkezetük szerint, kitekintéssel a tagolatlan és a tagolt mondatra, ez utóbbinak a minimális szerkezetű és bővített fajtájára, majd az összetett mondat két fő osztályára. Szerencsésen szakít e könyv a régebbi nyelvtanok „puszta mondat” és „bővített mondat” felosztásával, mert tekintettel van a szavak vonzatosságára. Ti. hiába van formálisan alany és állítmány egy ilyen mondatban: *Józi szándékozik*, a mondat hiányos, mert ígéje vonzatot kíván.

A szokásos terminológiát pontosítanám: vannak alárendeléses és mellérendeléses összetett mondatok, alárendelő és mellérendelő kötőszók, alárendelt és mellérendelt tagmondatok. Használjuk a toldalékokat egyértelműen a nyelvtani kifejezésekben is! — A tizenötféle mondat szerkezeti típust bemutató táblázat igen helyesen két oszlopból áll: balra az igei, jobbra a névszói állítmányú típusok. Ez így együtt harminc típus, és világosan feltünteti az ige és a tulajdonítmány közti különbséget, ugyanakkor az állítmányi szerepükben való hasonlóságot.

E fejezetrészt még kiegészíti egy-egy rövid jellemzés a tagolatlan mondatok szerkezeti típusairól, a topik-komment szerkezetnek a téma-réma tagoláshoz való viszonyáról (s benne a fókusz szerepéről) és az összetett mondatok makroszerkezetéről (377—9).

A mondatfajtákat a beszédcselkvések (illokúciós aktusok) típusaival való kapcsolatuk alapján jellemzi; formai elemei közt találjuk a mondat szintaktikai és intonációs szerkezetét, szóállományát és különösen az ige morfémászerkezetét. Ezek külön-külön szerepét, az elhatárolással kapcsolatos problémákat tanulságosan részletezi a szerző, táblázatokban is összefoglalja a mondatfajták grammatikai kifejezőeszközeit. A kérdő mondatfajtáknak — újabb elemzések nyomán — négy alfaját különbözteti meg: eldöntendő, kiegészítendő, választó és nyitott kérdéseket. A felkiáltó mondatfajták közt szintén négy típust jellemez. Sajnos, ezzel elsikkad egy fontos különbség a felkiáltás két fő faja közt. Az itt (384) negyedikként említett felkiáltó típus ti. szerkezetileg azonos a kijelentő mondatdal, csupán az intonáció viszi bele az érzelmi töltést. Ez utóbbit nem valódi felkiáltó mondatnak tekintem (ELEKFI 1986. 179, 392), mert éppúgy elemezhető, mint a kijelentő mondatok. (Érzelmi töltése más mondatfajtának, így a kérdésnek is lehet.) — Táblázat mutatja be a mondatfajta-variációkat különféle alárendeléses összetett mondatok esetén.

További apróbetűs szakaszok tárgyalnak funkcionális-szemantikai kategóriákat a mondatban, köztük először a modalitást részletezve (és a mondatfajtákkal kapcsolatba hozva), majd az aspektust mint a mondat belső időszerkezetét, végül az előfeltevések jelentőségét. Öröndetes, hogy KIEFER FERENCnek — és részben WACHA BALÁZSNak — ide vonatkozó eredményei helyet kaptak ebben a teljességre törekvő grammatikában. Igen korszerűen gyarapítják a mondatra vonatkozó ismereteinket.

A *mondatrészek* alfejezete természetesen az állítmánnyal kezdődik. (LENGYEL KLÁRA munkája.) Fogalmának bevezetése arra mutat, hogy állítmánynak a mondat

igéjét (igei magját) nevezi. Ti. csak ígéről állíthatjuk azt, hogy önállóan képes teljes szerkezetű mondatot alkotni. Ezzel egybevág a külön sorba szedett megjegyzés: „Az ige állítmányi szerepre specializálódott alapszófaj.” De a következő mondat valami mást mond: „Ha az állítmány lexikális-fogalmi jelentését nem ige, hanem valamely névszó hordozza, az állítmány kötelezően kiegészül segédigével (kopulával)”. Eszerint tehát mégsem mindig ige az állítmány?!

Ez az állítmányfogalom önmagában hordja ellentmondásosságát. Ha elfogadnánk azt, amit jelen írásom elején kifejtettem: hogy a névszói állítmány más szempontból állítmány, mint az ige, akkor nem volna szükséges a kopulát segédigének minősíteni. Ti. a névszói állítmány (tulajdonítmány) a predikatív szerkezetnek fogalmi viszonyítás szempontjából állító (besoroló) része, az ige pedig szerkezeti szempontból a mondat központja.

Itt nem boncolom tovább a predikatív viszonyt, mert Rác Endre nyomán végül is gyakorlatilag elfogadható ez a XX. századi magyar nyelvtani hagyományt csak kissé módosító felfogás, és önmagához képest következetes: egységesen kezeli a névszói állítmányt, melynek velejárója a „segédige”, s ez a kijelentő mód jelen idejében Ø fokú. (A *segédige* elnevezés persze még így sem helyes, mert szófaji alosztályt sejtet, holott itt nem szófaji különbségről, csak sajátos mondattani szerepről van szó; jobb lett volna megmaradni a hagyományosabb *kopulaigé*-nél.) Fontos, hogy felhívja a szerző a figyelmet a névszói állítmány két fő típusára: a minősítő és az azonosító állítmány különbségére. Ez utóbbi típusban ugyanis a predikatív viszony különböző vonatkozásai nehezen felismerhető módon keverednek, összefonódnak, keresztezhetik egymást.

Igen tanulságos az állítmány és az alany logikai és grammatikai viszonyának elemzése (399). Helyes a megállapítás, hogy az alany az igei állítmánynak mindig vonzata (tehát viszonyuk alárendelő), a névszói állítmányhoz való viszonya azonban hozzárendelő.

Érdekes — és az alapállásul felvett fogalmi rendszerben helytálló — megjegyzéseket, megfigyeléseket tartalmaz „Az állítmány kapcsolata más mondatrészekkel” című fejezetrész. (Persze ha e nehézkes fogalmi rendszer helyett a tulajdonítmány fogalmával akarna élni, az egészet föl kellene fejteni és újra fogalmazni.) Ugyanezt mondhatjuk a következő részről, mely a „létigével és a kopulával szerkesztett állítmányok” elemzési kérdéseivel foglalkozik. Az „összetett állítmány” mivoltáról szóló fejezet helyett is jobb lett volna a ragtalan (nominativusi, azaz alany alakú) tulajdonítmány és a ragos — vagy határozószói szófajú — határozó (hely, állapot stb.) különbségét kiemelni. Az meg épenséggel tévedés, hogy ez a grammatika a kopula szerepű létigét segédigének minősíti. De igen jó az áttekintés a létige előfordulásainak jelentéstípusairól. Helyes, hogy „a birtoklásige” megnevezés idézőjelbe került, hiszen ez is a létigének egy sajátos szerepe a magyarban egy birtokost megnevező dativusi és egy birtokot jelentő nominativusi főnév kapcsolására. (Birtoklásigének a magyarban a nem grammatikálizálódott régies *bír* tekinthető, de ez tárgyesettel csak a *habet* szerkezetének tükörfordítása, magyar szemléletű lexikai vonzata inkább instrumentális. Petőfi még mind a két szerkezettel élt, vö. PetSz. 1: 357. A *birtokol* pedig szűkebb értelmű, joggal is körülírható szakszó.)

Az alany fogalmának többértelműsége kiderül e fogalom bevezetéséből (405), de kellő tisztázás nélkül. Van egy félreérthető fogalmazású rész az alany alakjáról „csak viszonyragtalan vagy zéró esetragot tartalmazó szóalak lehet”. Itt nem vaglyagosságról, hanem kétféle, majdnem ugyanazt jelentő megnevezésről van szó, helyesen tehát: „viszonyragtalan, azaz zéró esetragot tartalmazó”.

Az „összetett alany” szerencsétlen megnevezése az „összetett állítmány”-ból folyik, de rosszabb annál. A *muszáj becsületes maradni*-féle predikatív szerkezetben olyan főnévi igenév az alany, mely magához veszi sajátos vonzatát, a tulajdonítmányt. A *volta*

— melyet e nyelvtan kopulának minősít — a *vállalkozás kockázatos volta* típusú szerkezetekben nem más, mint kopulából levezethető, képző funkciójú lexikális elem ('kockázatossága'); ez nem csak alany (vagy alanyi szerkezet feje) lehet, hanem más főnévi mondatrész is: tárgy, határozó.

Az alany kihagyásának (törlésének) magyarázata lektori javaslatomnak megfelelően alakult: kontextusból adódóan maradhat el, implicit alanynak nevezhető. Megemlíti e szakasz mellékesen a „rejtett alany”, a „lappangó-tapadásos alany” megnevezéseket, de nem él velük, csak korábbi nyelvtanokra utal. (A *terítve van* [az asztal], *éjjélre jár* [az idő] típusú, frazeológiai jellegű állítmányi szerkezetek azonban csakugyan közel állnak a tapadás jelenségéhez.)

A tárgy fogalmának bevezetése, meghatározása, jellemzése kitűnő. Az „összetett tárgy” leírása valóságyszerűbb, mint az „összetett alany”-é. A szerző legalább utal arra, hogy a *megpróbálok úgyes lenni* szerkezetben a tárgy a főnévi igenévi tárggyal van rokonságban. (Valójában az igenév itt az ige közvetlen tárgya, és ennek bővítménye, vonzata a tulajdonítmány.) Persze a *segédigenév* éppolyan megtévesztő besorolás, mint a *segédige*. (Ha a tulajdonítmányt vonzó ige *kopula*, akkor ennek igenevét *kapcsoló igenév*-nek mondanám.) A halmozott tárgy példái közé nem venném fel az ilyet: *szeretnék első vagy második lenni*, hiszen itt halmozott tulajdonítmány van, a tárgy egyszerű igenév, s annak van halmozott vonzata.

Igen érdekes a határozói értékű tárgy fejtegetése. Előbb felsorolja mindazokat a típusokat, melyekben tárgyesetű névszó szerepel határozói értékben, utána részletezi, melyik milyen mértékben tekinthető inkább tárgynak vagy határozónak. A tárgy és a határozó összefüggéseiről is nagyon jó az összefoglalás.

A határozók rendszerében fontos újítás a kötött és a szabad határozók megkülönböztetése. Szemléletes az így két oszlopba került határozófajták táblázatos bemutatása három és fél oldalon.

A határozók tüzetesebb vizsgálata a vonzatok (azaz kötött határozók) két fajtájának megkülönböztetésével kezdődik. Vannak ugyanis aszemantikus vonzatok, melyek jelentése pontosan nem írható körül (ezeket nevezték a korábbi nyelvtanok állandó határozóknak), és vannak meghatározható jelentésűek. A jelentés szerint jellemezhető határozók közül a legtöbb fajta előfordul vonzatként is. A részletezésben megtaláljuk a határozók jól ismert fajtáit: helyhatározó, időhatározó, számhatározó (mint az időhatározó sajátos alfaja), állapothatározó, eredethatározó — s ennek rokonaként külön bemutatva a partitívusi (részelő) határozó —, eredményhatározó, társhatározó (kár, hogy ez nem az állapothatározó mellé került), módhatározó, okhatározó, célhatározó, tekintethatározó, a fok- és mértékhatározó (a kettő különbségének rövid jellemzésével), az eszközhatározó (ennek pedig a módhatározó mellett volna a helye, ahogy az akadémiai nyelvtan tárgyalta), részeshatározó (különbféle funkciói közt a birtokviszonynak és a birtokos részeshatározónak mint átmeneti alakulatnak rövid említésével), a hasonlító határozó.

A jelző és az értelmező együttes tárgyalása és külön-külön jellemzése igen megfelel az újabb kutatásoknak és megfontolásoknak. Helyes a jelzőnek formai jeggyel történő elhatárolása más mondatrészekről: „szorosan szerkesztett, kötött helyzetű mondatrész”, nem azonos értékű a többi mondatrésszel. „A hátravetett jelzőt ... már értelmezőnek nevezzük.” Az állítmányhoz való viszony bemutatása után az is helytálló, hogy az értelmező félúton van a jelző és az állítmány között.

A *minősítő jelző* kifejezés itt összefoglaló megnevezése a minőség- és a mennyiségjelzőnek. Ez a név így nem kifejező. A mennyiségjelző nem minősít. Valójában minősítő jelző — mint eddigi ilyen értelmű használatát egy lábjegyzet megemlíti — a minőségjelzőnek az a fajtája, mely bizonyos szubjektív elemet, értékelést is fejez ki.

A minőség- és mennyiségjelző összefoglaló neve *melléknévi jelző* lehetne — hiszen jelzőként a számnevek is melléknévi értékűek —, ha nem számolnánk e jelzőfélének harmadik alfajával, a kijelölő jelzővel, mely nem csak névmás és melléknév, hanem főnév is lehet: *orvos barátom*, *Erzsi lányom*. Nehéz ezekre valóban kifejező közös elnevezést találni, pedig egységesen különböznek a birtokosjelzőtől és a jelzői értékű hátravetett határozótól.

A *birtokos jelző* különírása olyan szemléletet tükröz, mintha itt a jelzőnek volna birtoka. Ez is védhető álláspont, mégis célszerűbbnek látnám az egybeírást (*birtokosjelző*), hiszen a minőségjelző a jelzett szónak minőségét, a mennyiségjelző a mennyiségét, a birtokosjelző pedig a birtokosát jelöli meg. Főnévi előtagú összetétel mind a három. — Helyes a birtokos szerkezetekre való tágabb kitekintés, hiszen a birtokviszony nem csak jelzős szerkezetekben jelenik meg.

Az értelmező fogalmának a jelzőhöz való kapcsolása helyes, de az attól való elhatárolása is, akárcsak három fő fajának a bemutatása: 1. hátravetett jelző (ez voltaképpen értelmező jelző: *vettem csizmát, pirosat*), 2. azonosító értelmező (appozíció: *Pista, a barátom*), 3. (ezektől elkülönítve:) értelmező határozó (*fent, a dombon*).

Sajnos, ez a nyelvtan is az értelmezős szerkezetekhez sorolja az olyat, mint *Húst mennyit hozzak?* Nem veszi észre a szerző, hogy itt a második tárgy nem kiegészítésül, pontosításul (mellérendelő formában) kapcsolódik az elsőhöz, hanem olyan viszony van köztük, mint az alany és a névszói állítmány közt (*Hús mennyi van?* — *A hús két kiló.*). Az ilyen állítmányszerű tárgyat tulajdonítmánytárgynak nevezem (ELEKFI 1986. 154, 375).

Külön alfejezetet kapott Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. Igen helyesen látja e rész szerzője (KESZLER BORBÁLA), hogy a „nyelvi kategóriák között gyakran csak átfedésekkel, átmeneti sávokkal lehet határt vonni”. Itt tárgyalja a halmazott mondatrészes mondatokat, a mondathoz lazán kapcsolódó részek kérdéseit, a mondatszóval és a megszólítással kapcsolatos problémákat, az igeneves szerkezetek mondat értékét, a módosító értékű mondatrészeket, a *mint*-tel kapcsolt szerkezeteket, a bevezető szavakkal, kifejezésekkel kezdődő mondatokat.

Ez a rész a problémákat helyesen felvető, megoldásaiban többnyire elfogadható, igen körültekintő és egyben tanulmányozásra érdemes felsorolás és fejtegetés. Nagyszerű megfigyeléseket találunk például a módosító mondatrészeket tartalmazó mondatokról (*Pista, úgy vélem, beteg*), a bevezető szavak mondatértékéről (*Apropó: hogy van az új kis targoncás lány?*), az előrevetett propozitumot tartalmazó mondatokról (*Nyugateurópai körút — ez jár a fejében*).

Igen jó fogódzót ad a külön tagmondatnak minősítésben az, hogy a két (vagy akár több) állítmánynak van-e közös bővítője az alanyon kívül. Ehhez hozzátehetnénk még egy szempontot: elfogadható-e a tagmondatok szétválasztása, önállósítása mondat sorozatként? Pl. *Bementem, és megvettem. → Bementem. És megvettem.* Ha ez az átalakítás értelmes, szövegszerű mondatokat eredményez (mely persze nem egészen azonos értelmű az egyetlen összetett mondattal, csak közel áll hozzá), akkor a mondat összetett. Az adott példában az is közrejátszik ebben, hogy a *megvettem* ige tárgyas, külön tárgyra utal (az előzmények vagy a helyzet alapján), a *bementem* pedig tárgy nélkül is teljes mondat.

Nem tekinteném azonban egyszerűnek az ilyet: *Apa fáradt volt, és diadalmas* (462). Itt nem halmazott állítmány van, hanem utólagos toldás. Az állítmány (igés tulajdonítmány) a vessző előtti részben teljes, befejezett mondatot zár. Utána pótlólag következik még egy tulajdonítmány. Ezt toldásos mondatnak nevezem (ELEKFI 1986. 31, 106—7). Se nem egyszerű, se nem összetett az ilyen mondat, hanem tipikusan átmeneti jelenség. Az efféle toldást — a strukturális morfológia *félszó* fogalmának analógiájára (KIEFER 2000. 24; KENESEI 2000. 86) — akár félmondat-nak nevezhetnénk.

További alfejezet szól az alárendelő összetett mondatokról (HAADER LEA munkája). Igen sok szempontból úttörő és jól strukturált fejezet rész, bár egy vitatható példával kezdődik. Az alárendelő viszonyban levő tagmondatok felcserélhetőségének kritériumát olyan mondattal akarja cáfolni, melynek összetett volta kérdéses: *Palkó szívesebben teniszezik, mint csellózik.* Ez ugyan nem azonos azzal, amit kötőszós hasonlító szerkezetnek nevezek (és semmiképp sem mellékmondatnak: ELEKFI 1986. 471), mert itt két igei állítmány hasonlítása történik; de kérdés, hogy az ilyen hasonlító határozói mellékmondat egyáltalán tagmondat-e vagy csak állítmányon belüli viszonyítás. Szerintem ez a mondat inkább az előző fejezet részbe, az összetettség határsávjába tartozik. (L. még ELEKFI 1986. 388—9.)

A mondatok alárendelésének grammatikai eszközei után (mint: főmondatbeli alaptag, utalószó, kötőszó, a tagmondatok sorrendje) előbb a fő- és a mellékmondat jelentésvizszo nyainak sokrétűségét jellemzi, köztük az igazságérték, a faktivitás jelentőségét, majd egy olyan csoportosításban mutatja be a mondat-alárendelés fajtáit, mely sokban eltér az akadémiai nyelvtan mintájára készült hagyományos nyelvtanoktól. Megmagyarázza (478), hogy a főmondatbeli mondatrész kifejtése a mellékmondatoknak csak bizonyos típusaira jellemző. Ezért a továbbiakban négy fő csoportban tárgyalja az alárendelő mondatokat: I. Nem bővítményt kifejtő mellékmondat az állítmányi mellékmondat. (Persze *állítmányi* alatt itt 'tulajdonítmányi' értendő, hiszen az igei állítmány — néhány körülíró szerkezetet kivéve — nem fejezhető ki mellékmondat t al.) II. Kötött bővítményt kifejtő mellékmondatok (alanyi, tárgyi, kötött határozói és hasonlító határozói mellékmondatok). III. Szabad bővítményt kifejtő mellékmondatok: jelzői, célhatározói, helyhatározói, időhatározói, számhatározói, állapothatározói, módhatározói, fokhatározói, okhatározói mellékmondatok. Ez utóbbiak kivételével többségükre *hogy* kötőszó vagy a vonatkozó névmási kötőszó jellemző. IV. Szemantikai többlettartalmat hordozó mellékmondatok: hasonlító, következményes, feltételes, megengedő. Mind a négyféle párosulhat mondatrészkifejtéssel, de el is szakadhat attól.

Az igen gondosan körültekintő, a többszörösen kereszteződő szempontokat figyelembe vevő osztályozás azt mutatja, hogy a hatvanas évek óta végzett kutatások (különösen HADROVICS LÁSZLÓ, MOLNÁR ILONA és a strukturalisták) eredményei most már beépülnek egy ilyen — a középszintnél jóval magasabb igényű — általános magyar nyelvtanba. Igen tanulságos a leíró szempontú átalakítási műveletek és a történeti kialakulás menetének egymás melletti kifejtése pl. a tárgyi mellékmondatok kötőszó nélküli formájáról. Az is az újabb kutatások hatását tükrözi, hogy a hagyományos nyelvtan „állandó határozó” kategóriája helyett itt kötött határozói mellékmondatról van szó, mely a főmondatbeli alaptaghoz szótári tételként kötött határozót fejt ki. Ugyancsak helyes a hasonlító határozói mellékmondatnak mint a középfok vonzatát kifejtőnek a bemutatása. És különösen jó még a célhatározói mellékmondatok elemzése, valamint annak a kimutatása, hogy az oksági viszony a szoros értelemben vett okhatározói mellékmondatokon kívül a következtető és a magyarázó mellérendelésben is megjelenhet.

A mellérendelő összetett mondatokat BALOGH JUDIT tárgyalja. A tagmondatok közti logikai viszony fogalmának bemutatását a kötőszó és a kötőszó nélküli mellérendelés általános jellemzése követi. Szól a zárt és a nyílt mellérendelő szerkezetekről, a kihagyásos szerkesztésről, majd rátér az ismert mellérendelés-fajtákra: a kapcsolatos mellérendelésre (mely lehet egyszerű, hozzátoldó, ellentétesen hozzátoldó, összefoglaló, megosztó, fokozó), az ellentétesre (mely lehet szembeállító, megszorító utótagú, kizáró), a választóra (mely lehet kirekesztő, lehet megengedő), a következtető utótagúra és a magyarázó utótagúra (mely lehet okadó, de lehet kifejtő, helyreigazító is).

Végül külön alfejezetben szól KESZLER BORBÁLA a többszörösen összetett mondatok elemzéséről. Bemutatja, hogy többszörös mellérendelés esetén is előfordul tagmondatok tömbösödése, azaz hogy két egymás utáni tagmondat egymással szorosabb egységet alkot, s ezek „közösén állnak mellérendelő viszonyban egy harmadik tagmondattal” (542). Példája azonban nem szerencsés, mert inkább az egyszerű és az összetett mondat határeseteihez tartozik: *Toldi nem futott el, csak felállott szépen. S a birkát bevárta az utcaközépen.* Ez a mondat az itteni besorolás szerint három tagmondattól áll, melyek közül az első kettő tömböt alkot. Nos, a „tömb” itt annyira szoros egység, hogy nem is két, hanem akár egyetlen tagmondat. Legalábbis abba az átmeneti sávba tartozik, amelynek egyik típusa (462): *Péter ír és énekel balladákat.* — Ennél is kevésbé fogadható el három tagmondattól állónak a következő Ady-mondat:

Vagy bolondok vagyunk s elveszünk egy szálíg,
Vagy ez a mi hitünk valóságra válik.

Ezt a két Ady-sort példaként az AkH. 1954. prózaszerűen írva közölte a 348. szabályban úgy, hogy vesszőt tett az *s* kötőszó elé. Ezzel megtévesztette (30 éven át!) a helyesírásban tájékozódni kívánó olvasót, aki alighanem felismerte a mondat irodalmi eredetét és azt vélhette, hogy ez Ady mondata. Pedig Ady nem tett vesszőt az *s* elé. (Ady összes versei. Második kiadás. Athenaeum, é. n. 52.) Ezzel azt fejezte ki, hogy a kettős vagy közül az első egyetlen, de halmozott állítmányú tételt tartalmaz (‘mind bolondok vagyunk és elveszünk’), de nem mint kijelentést, hanem mint alternatív lehetőséget. (A *vagy* kötőszós tagmondatok nem közvetlen, hanem függő igazságértékűek, l. ELEKFI 1997. 100—1.) Ha vesszőt teszünk a kapcsolatos *s* kötőszó elé, ezzel kivonjuk az *elveszünk egy szálíg* tételt a *vagy* függővé tevő hatóköréből, önálló, saját igazságértékű beékelt tagmondattá tesszük s azt sugalljuk, hogy Ady ilyen pusztulást jósolt. Ilyen csúsztatást eredményezhet egy vessző, melyet a szabályzat mechanikusan szavakhoz, szószerkezeti formákhoz köt, nem a mondategész értelmének világos tükrözéséhez.

Nagyon jó a *k ö z b e k e l ő d é s* bemutatása és a bevezető kifejtés a megszakítás és a beékelődés lényegéről. Érdekes, de vitatható, hogy a (13) példa második tagmondata (*mihelyt* kötőszóval) min. jelzős-e vagy inkább időhatározói. A (21) példában pedig az a kérdéses, hogy itt is két tagmondat van-e vagy csak halmozott állítmány. Utána kellene nézni, Gábor Andor tett-e az *és* elé vesszőt, vagy pedig itt is olyan önkényes vesszőzés történt, mint az Ady-idézetben. A tagmondatok közös alárendeltségét elkeni a vessző.

A további fejezettrész helyesen mutat rá a többszörösen összetett mondatok elemzésének egyéb problémáira: tagmondatok elmaradására, a *mint* utáni összevonásra, végül a mondatlót elkülönülől (a táblázat címében pontosabban: a mondatszerkezettől elkülönülől) szertelen előrevetések, közbevetések, hátravetések kérdéseire. Mint a kötet lektora örömmel állapítom meg, hogy a kéziratban összehordott heterogén anyagból szerencsésen kiválogatta és rövidre fogva jól mutatja be a szerző az ide tartozó legfontosabb jelenségeket.

8. Összefoglaló megjegyzések. — Egyes fejezetek szerzői az újabb kutatásokon alapuló megfigyeléseket — sokszor saját észrevételeiket, felfedezéseiket — annyira jelentősnek tartják, irányadónak tekintik, hogy hozzá igazítják azokat a fő kategóriákat, melyek hagyományos megkülönböztetése továbbra is érvényes, az új észrevételeken alapuló elkülönítés pedig inkább ezeken a fő kategóriákon belül helyezhető el. Ilyen például a szófajok osztályozása. A szófajok elnevezésében és csoportosításában szükségszerűen van némi eltérés a mondattani szempontú grammatika és a szóközpontú

lexikográfia közt. Mivel ma is többen és könnyebben forgatnak szótárakat, mint nyelvtanokat, érdemes jobban figyelembe venni értelmező szótáraink szófaji kategóriáit. A „Magyar grammatika” itt-ott túlságosan elrugaszkodik — mondattani szempontokat követve — a hagyományos kategóriáktól. Helyes például a bevezetésben a segédszók jellemzése, de az már túlzás, hogy segédigeiként mint külön szófajként mutatja be a kapcsoló (kopula) szerepű létigéket, pedig ezek szófajilag nem különböznek a többi igétől. — A számnév a melléknévvel rokonítható, de nem alája tartozó szófaj, bár vannak melléknévi és főnévi alkategóriái. Csupán a sorszámnévnek nevezett (származtatott) alkategória az, amelyik teljességgel a melléktalálék közé tartozik: számnévi töből képzett melléknév.

Egy másik szófaji kategóriában a szótári gyakorlat is túlságosan engedett a mondattani szempontnak: a névutó szófajában. Ennek kitűnő mondattani elemzését, származtatását SEBESTYÉN ÁRPÁD elvégezte; de a szófaji besorolásban az alaktani, szótári szempont legyen az elsőség. A viszonyzó lenne olyan tágabb szófaji megjelölés, mely alá nem csupán a szorosan névutóknak tekinthető szavak tartoznak, hanem pl. az előljáró. A „Magyar grammatika” tág értelmű *viszonyzó*k csoportmegjelölését ezzel szemben a félre nem érthető *viszonyító* szók terminussal kellene fölcserélni. — A névmás ragozható szó, a határozószó csak kivételesen és korlátozottan ragozható. Ezért az alaktani szempont egysége végett helyesebb sorrend: névmási határozószó (nem: határozószói névmás).

A képző, jel és rag hármas kategóriája idegen nyelvtanokban ismeretlen, de a magyarra, mint SOMOGYI MAGDA kimutatta, jellemző. Mégsem annyira alapvető a jel és a rag különbsége, hogy még „jelezés”-t is számon kellene tartani. Ez belefér a ragozás egészének tágabb fogalmába.

Helyesen foglal állást a „Magyar grammatika” a magyar esetrendszer felvázolásában: az eseteket az alaki rendszerben tekintve nem szől „birtokos eset”-ről, csupán az alanyeset és a részeshatározói eset birtokos funkcióiról.

Korszerűen nyitott a szóalkotás módjairól szóló fejezet. Külön figyelembe veszi az ikerítést mint sajátos szóalkotást. De ennek inkább a szóismétlés mellett volna a helye (variált ismétlés).

A legjelentősebb újítás a szintagmának részletes tárgyalása, mely külön összekötő fejezet a szótan és a mondattan közt. Ezen a téren mutatkozik a grammatikai szempontú lexikográfiának, a strukturalista vizsgálatoknak és az idegen nyelvtani kutatásoknak üdvös hatása: a valenciaelmélet és a vonzatosság bevonása a szószerkezettanba és az egésznek az elhelyezése a nyelvtanban.

A szószerkezettanban és a mondattanban mégis kötve érzik magukat a szerzők a KLEMM kutatásai óta hagyományossá vált összetett állítmány fogalmához (s ennek megfelelően szólnak összetett alanyról, tárgyról), holott a százhusz évnél régebbi nyelvtanok (s ma inkább a strukturalisták) jobban megkülönböztetik az igei állítmány központi, szintaxiszervező szerepét a logikai viszonyítást jelentő névszói állítmánytól, mely néhány ige elsődleges vonzatának tekinthető mint praedicativum, tulajdonítmány. (Ehhez képest másodlagos — inkább logikai, szemantikai — kérdés az, hogy az ilyen névszói állítmány azonosító, fölé- vagy alárendelő fogalmi viszonyban van-e az alany által jelölt fogalommal.)

9. Értékelés és javaslat. — Ezek a főbb pontok, melyekben még korszerűbbé, a nyelvtani valóságnak megfelelőbbé lehetne tenni ezt a nagyszabású, alighanem hosszú időre érvényesnek szánt grammatikát. Mert bármilyen jelentős is ez a nyelvtan, újabb kiadására csak akkor szabad gondolni, ha a szerkesztője revízió alá veszi a mások által is joggal kifogásolt részleteket, hogy azok ne rontsák le a sok új, korszerű és figye-

lemre méltó részlettel gazdagodott nyelvtan egészének értékét. Okvetlenül helyesbíteni kellene a szófajok osztályozását (különösen a segédigék és a mondathatározók körét és elhelyezését), a számnevek és a sorszámnev elkülönítését, legalább ajánlatként elfogadni a viszonyszók (és a tágabb körű viszonyító szók) kategóriáját, és legalább megemlíteni a száz év óta feledésbe ment tulajdonítmány fogalmát. (Az állítmányról szóló tanítás teljes átalakítása talán későbbi nyelvtanoknak, egy újabb nemzedéknek lesz a feladata.)

Ezzel valósulna meg teljesen az a koncepció, melyet RÁCZ ENDRE fogalmazott meg és kezdett kiművelni: egy olyan nyelvtan, mely a korábbi hagyományra épül, de azt az újabb meglátásoknak és szükségleteknek megfelelően megújítja, korszerűsíti. A régi, eddig ismert kategóriákat meg kell említeni, ámde az újszerűeket is ajánlatos figyelembe venni, akár alapvetésként, akár csupán később megvalósítható elképzelésként.

Köszönet illeti Keszler Borbálát a szervező és szerkesztői munkáért, a családias légkörű női munkatársi gárda minden egyes tagját az önálló meglátásokért és azért, hogy biztattak e számukra nem csupán dicsérő, de mindenképpen javító szándékú bírálat megírására.

ELEKFI LÁSZLÓ

Hungarian Grammar — and what may come next

The recently published university textbook entitled *Magyar grammatika* [Hungarian Grammar] deserves to be characterised as a „reformed traditional” grammar. It is built upon the system that has been the foundation of all school grammars for the past forty years: that laid out in the „academic grammar” (*A mai magyar nyelv rendszere* [The System of Present-day Hungarian], published in 1961–62). One can tell where significant augmentation or other modification may have occurred simply by looking at the titles of the main chapters of the textbook (Morphology, Parts of speech, Word formation, Syntagmatics, Syntax). Morphology — the presentation of word forms as combinations of morphemes of various functions — counts as a new idea within this framework; and syntagmatics is an entirely independent new chapter that precedes syntax. The book does not include a discussion of phonology, as the authors wished to restrict their attention to meaningful linguistic units; and it does not have separate chapters on word meaning, word order, or stress and intonation, either, these topics being scattered throughout the chapters on word formation, syntagmatics, and syntax.

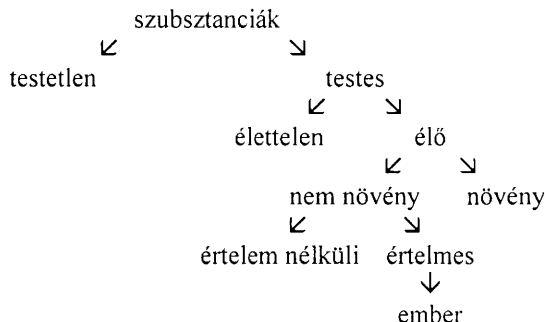
The author of the present paper closely follows the system of the textbook written by a team of university lecturers, attaching appreciative remarks to the whole conception and to a number of details, but raising objections to some terminological solutions and criticising certain portions of the part-of-speech classification with respect to which he disapproved of the earlier (academic) grammar, too. He presents his own classification as a proposed alternative. He thinks that the chapter on syntagmatics is a very progressive aspect of the book (that may owe a lot to current structural grammatical research). On the other hand, in the area of syntax, he does not see any important progress over the 150-year-old tradition going back to K. F. Becker and specifically over the notion of „predicate” as accepted in Hungarian grammars ever since the work of Antal Klemm (1923–1942). He points out that the verb as the head of the syntactic structure of the whole sentence can be called a predicate in a quite different sense than the nominal predicate, the latter merely expressing a logical relationship. He proposes that these two sentence constituents should be kept terminologically distinct (as was advocated in the second half of the 19th century by Sámuel Brassai who was not even the first scholar to think of that possibility): they should be referred to as „verb” vs. „praedicativum”.

LÁSZLÓ ELEKFI

Kategóriák, kategorizáció és a szavak mögött rejlő világ (világok)

Mielőtt rátérünk a címben jelzett problémakör tárgyalására, nézzük meg a kategóriafogalom mai értelmezését a magyar nyelvben (figyelmén kívül hagyva e terminus szakirodalmi használatát, pl. kategoriális grammatika stb.). A nem szakirodalmi felfogásban a kategóriának két jelentése van (ÉrtSz.): 1. (*Fil.*) Azoknak a legáltalánosabb fogalmaknak egyike, amelyek a dolgok legegységesebb lényeges jegyeit fejezik ki, s ezért náluk nélkül szűkebb körű fogalom alkotása nem lehetséges. *Logikai, nyelvtani ~; az idő, az okság, a tér ~ja. Merev ~kban gondolkodik (...).* — 2. (*hiv*) Egyenmű tárgyak v. személyek osztálya, csoportja. *Fizetési ~; a különféle ~kba sorolt versenyzők. (...).*

A kategóriák és a kategorizáció problematikája több szaktudomány közös kutatási tárgyát képezi, például a filozófiának, a logikának, a pszichológiának, a nyelvtudománynak. Mint ismeretes, a kategória fogalmának megalkotója ARISZTOTELÉSZ volt. Az általa megállapított kategóriákat manapság, a kognitív (prototipikus) kategóriákkal szemben, úgy értelmezik, mint bizonyos objektumok osztályát, amelyek a releváns (definíciós) jegyek alapján írhatók le, és amelyek egyértelműen meghatározzák az adott osztály terjedelmét (extenzióját). Az így értelmezett és Arisztotelésznek tulajdonított kategóriafogalom azonban nem egyezik e terminus eredeti definíciójával, amelyet Arisztotelész a „Kategóriák” c. művében adott meg. Ebben a műben a szerző a predikátumokról ír, amelyek segítségével valamit állítunk az adott objektumról. (Egyébként a *katagorein* görög szónak eredetileg ’vádol’, később viszont ’állít’ jelentése volt.) Ezek a lehetséges predikátumok tíz kategória formájában a valóságot írják le. Ezek a következők: szubsztancia, mennyiség, minőség, viszony, hely, idő, helyzet, birtoklás, cselekvés, elszenvedés. Ezeket a predikátumtípusokat később szófajként alkalmazták a nyelvre is, és innen ered tulajdonképpen a grammatikai kategóriák hagyománya. Természetesen ezek a kategóriák a későbbiekben több változáson mentek át. Érdemes megjegyezni, hogy az arisztotelészi kategóriákból vette kezdetét a halmazelmélet is, amely a világot olyan fogalmak segítségével írja le, mint például a tárgy, tulajdonság, relációk és típusai, halmaz(ok), részhalmaz, elem, és ennek következtében nagyon bonyolult formális (fogalmi) struktúra jön létre. Az arisztotelészi kategóriák Arisztotelész követőinél, például Porphüriosznál (i. sz. 232—301) a tárgyak osztályait is jelentik, tehát másodlagosan ontológiai jelentést vesznek fel. Ez az ún. „porphürioszi fából” következik, amely a Kategóriákhoz írt Bevezetőben található (l. részletesebben: GECSŐ TAMÁS, Szükség van-e filológiára?: Nyr. 2001: 278, aki TURGONYIRA hivatkozik, vö. TURGONYI ZOLTÁN, A filozófia alapjai. Bp., 1993.). Egyzerűsített formában a következő ágrajzról van szó:

ARISZTOTELÉSZ munkáiban nemcsak a kategóriák tematikáját, hanem a világ jelenségeinek és a kifejezéseknek a definiálását is tárgyalja (a Topikában és az Analitikában). Számára a definíció nem az adott szó jelentésének a meghatározását, hanem az adott szóval jelölt tárgynak a leírását jelenti, amely leírás átadja e tárgy lényegét, azaz általános természetét. A szóban forgó lényeg azonos az univerzáléval, azaz azzal, ami általános, ami közös az adott névvel jelölt objektumokban. Az univerzálék, azaz a dolgok lényegének a keresése és megállapítása, mint tudjuk, a középkorban széles körű vitákat eredményezett, amelyekben főként négy főnézet jutott kifejezésre:

(1) a *n o m i n a l i z m u s*, amely szerint a tárgyaknak egyedi, a neveknek pedig általános jellege van = *universalia post rem*;

(2) a *platóni idealizmus*, amelynek értelmében az általános fogalmaknak (ideáknak) önálló, független léte van = *universalia ante rem*;

(3) az *arisztotelészi (mérsékelt) realizmus*, amely az univerzálékat (általános tulajdonságokat) a tárgyakban látta: ezek a tárgyakban jelennek és az emberi elme csak felfedezi azokat = *universale in re*;

(4) a *konceptualizmus*, amely azt hirdette, hogy az általános fogalmak csak az emberi elmében létezhetnek = *universale in intellectu*.

Érdemes megjegyezni, hogy ezeknek a régi filozófiai jellegű vitáknak az aktualitása manapság sem szűnt meg. A konceptualista nézőpont nagyon közel áll a kognitivisták által követett ún. *experencializmus*hoz.

A definíció arisztotelészi koncepciója befolyásolta ennek a fogalomnak a klasszikus értelmezését, mint az adott általános név terjedelmének a jellemzését az e névvel jelölt halmaznak minden elemére vonatkozó közös releváns jegy segítségével. A releváns (lényeges) jegyek fogalmán a szükséges és elégséges jegyeket értik. A szükséges jegyek nem engedik meg a terjedelem túlzott kiszélesítését, az elégségesek viszont — a túlzott szűkítést.

A kategória fogalma még egyszer megjelent az újkorban, nevezetesen KANT filozófiájában, az *emberi elme kategóriáinak* formájában, amelyek a lehetséges megismerés a priori keretét adják meg, és biztosítják a világ megismerésének objektivitását. KANT négy osztályba 3–3 kategóriát sorol: 1. a *mennyiséghez* (az egységet, a sokaságot és az összességet); 2. a *minőséghez* (a realitást, a negációt és a limitációt); 3. a *viszonyhoz* (az inherenciát és szubszisztenciát, a kauzalitást, a közösséget és a kölcsönviszonyt); 4. a *modalitáshoz* (a lehetőség — lehetetlenséget, a létezés — nemlétezés, a szükségszerűség — véletlenséget) (Magyar nagylexikon X. Bp., 2000.). A *tér*, az *idő*, a *relációk* (pl. ok, szükségszerűség, lehetőség) nem tartoznak a világhoz, mivel ezeket a kategóriákat a megismerő elme ráteszi a világra. Észrevehető, hogy a KANT-féle kategóriák bizonyos értelemben hasonlóak ARISZTOTELÉSZ kategóriáihoz. A kanti filozófiában a leglényegesebb tézis az, amely azt hirdeti, hogy a világ megismerése az emberi elmére jellemző fogalmi kategóriáktól függ, amelyek a megismerendő valóságot rendezik, és így lehetővé teszik az egyszerű percepciót is, amely percepció „szétszóródik” a különböző érzékek (receptorok) között, de az emberi elme ebben egyesítő funkciót tölt be. Úgy tűnik, hogy a mai kognitivisták nézetei a kanti főtézisből bőségesen táplálkoznak akkor is, ha erre az összefüggésre nem történik utalás.

A kategóriákkal és a kategorizációval kapcsolatos főkérdés az, hogy vajon a jelenségek osztályai, azaz a kategóriák, amelyekhez a nyelvi kifejezések tartoznak, objektívan, azaz az embertől függetlenül léteznek-e, vagy azok az emberi elme termékei. Tehát itt két szélsőséges álláspont van, amelyeket a filozófiai gondolkodásban *objektívizmusnak* és *szubjektívizmusnak* szokás nevezni. A kognitivisták mun-

káikban ennek a kérdésnek sok helyet szenteltek; pl. G. LAKOFF a „Women, Fire and Dangerous Things” (Chicago, 1987.) c. művében három főfejezet erről a témáról szól.

A kognitivizmusban meghonosodott egy gondolkodásmód, amelyet *experientializmus*-nak hívnak. Ezen irányzat szerint a jeleket nem a nyelven kívüli objektumok osztályaira, hanem az ember tapasztalati, mentális állapotaira vonatkoztatjuk (E. ROSCH, *Human Categorization*. In: *Studies in Cross-Cultural Psychology*. Ed. N. WARREN. Academic Press, New York, London, 1977. Vol. 1. 3—49; Uő., *Principles of Categorization*. In: ROSCH E., LLOYD B. ed., *Cognition and Categorization*. New York, 1987.). LAKOFF koncepciójában két álláspontot különböztet meg: 1. az ún. *ontológiai objektivitizmust* és 2. az ún. *bázisrealizmust*. Szerinte a *szélsőséges objektivitizmus* a görög–latin racionalista filozófiából ered, és a következő postulátumokat hirdeti:

a) az ún. halmazelméleti ontológiát, amelyet a matematikában és a logikában alkalmaznak a halmazelmélet és a különböző relációk formájában, amely szerint a világ tárgyakból, tulajdonságokból és relációkból tevődik össze; a tárgyak osztályai a közös jegyeket tartalmazó halmazok, amelyek jól elkülönülnek egymástól, és amelyek a kategóriákat képezik;

b) az objektivitást és a kategóriák egymástól történő éles elkülönítését az adott osztályra jellemző közös (szükséges és elégséges) jegyek alapján;

c) az eszencializmust, amely szerint objektívan csak olyan tulajdonságok léteznek, amelyek meghatározzák az adott elemnek az adott osztályhoz való tartozását;

d) a kategóriák között különböző logikai relációk valósulnak meg.

Az ontológiai objektivitizmusnak episztemológiai aspektusa is van, amely abban nyilvánul meg, hogy a gondolati (megismerési) kategóriák tükrözik az objektív valóság kategóriáit, a megismerési kategóriák közötti relációk pedig a világban tapasztalható relációkat.

A bázisrealizmus Lakoff szerint a következő alapelveket követi:

a) az objektív valóság az emberi megismeréstől függetlenül (a megismerésen kívül) létezik;

b) a megismerés (fogalmi és nyelvi rendszer) kapcsolatban áll az objektív valósággal;

c) az igazság létezése, mint az ítéletek (mondatok) tulajdonsága az ítéletek és a valóság közötti megfelelésen alapul.

Ebben az elméletben véleményünk szerint figyelemre méltó az a gondolat, amely: 1. elveti azt az objektivista felfogást, hogy objektívan léteznek az élesen egymástól elkülönülő kategóriák, és elfogadja azt a tézist, hogy a világot a nyelv (pontosabban a nyelvet alkotó és a világot megismerő ember) osztályozza és meghatározott módon interpretálja; 2. elfogadja és helyesnek tartja azt a megállapítást, hogy a prototipikus jegyek jobban tükrözik a kategóriákat, mint a szükséges és elégséges jegyek.

A nyelv által tagolt objektív valóságban olyan jelenségeket különböztethetünk meg, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben nyelvfüggők. Léteznek olyan jelenségek, amelyek csupán a bennük rejlő saját inherens jegyek alapján, a megismerési folyamatától függetlenül különülnek el más jelenségektől. Ide tartoznak mindenekelőtt az ún. természetes fajok, pl. lovak, birkák, tehenek, kutyák, méhek stb., amelyek a biológiai jegyek alapján különülnek el egymástól, attól függetlenül, hogy milyen nyelvi képpel rendelkeznek róluk a nyelvhasználók. Ezenkívül olyan jelenségek is léteznek, amelyeket a relációs jegyek tükrében, azaz az ember saját axiológiai rendszere alapján fogalmilag különböztetünk meg (pl. a *gyom* olyan növényt jelent, amelyet az ember haszontalannak tart a gyógy- és haszonnövényekkel ellentétben, vagy a *szemét* szó, amely olyan tárgyra vonatkozik, amelyet feleslegesnek, értéktelennek minősítünk). Hasonló a helyzet az emberi viselkedésre,

magatartásra utaló szavakkal is, mint pl. az *árulás*, a *hazafiság*, a *szeretet*, az *udvarias-ság*, a *hazugság* stb. Vannak olyan nevek is, amelyeknek az általuk denotált objektumai nem léteznek a valóságban, pl. *kentaur*, *törpék*, *főnixmadár*, *szfinksz*, *Pegasus* stb., de hozzá kell tenni, hogy ezekben az esetekben a fogalmi elemek a valóságból származnak, tehát a megismerési út az objektív valóságtól az emberi elméig vezet (*kentaur* = egyide-jűleg ló és ember) (vö. BAŃCZEROWSKI J., A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelv-elméletben. In: Uő., A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései. Szerk. NYOMÁRKAY ISTVÁN. ELTE Bp., 2000. 266—73; 328—41).

A kognitív elmélet fő kérdését az emberi elme a kategóriái és az elme konceptuális struktúrájának mibenléte képezi. Hagyományos felfogás szerint a megismerendő tárgy hatást gyakorol a megismerő alanyra. KANT-nál viszont fordított a sorrend: a megismerő alany hatással van a megismerendő tárgyra, a tárgy percepciójának a módjaira. Amikor LANGACKER, a kognitív nyelvészet egyik fő teoretikusa nyelvi—konceptuális „szemüveg-ről” beszél (Foundation of Cognitive Grammar. Stanford, 1987.), amelyet a világ megfigyelésekor felveszünk, és minden nyelv ilyen fajta szemüveget jelent, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy ez a felfogás a kanti gondolatot követi. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy a kognitivisták elgondolásai pszichológiai ismereteken is alapulnak. Amikor LANGACKER leírja az ember megismerési tevékenységét, arra is kitér, hogy a legegyszerűbb megismerési folyamatok is az elme segítségével mennek végbe, amely szelektálja és egyesíti az ingereket, és ily módon lehetővé teszi a megismerendő objektum azonosítását. A nyelvben rögzült fogalmi struktúra a világot mint kölcsönösen összekapcsolt kognitív tartománnyal (domain) rendszerét írja le. A valóság elemei nem izoláltan szerepelnek, hanem mindegyike valamelyik tartománynak a részét képezi, amelyben az adott elem értelhetővé válik (pl. az *ujjzúlet* az *ujj*nak a része, az *ujj* a *kézfej*nek a része, a *kézfej* a *kéz*nek a része, a *kéz* pedig része a *test*nek). Hasonló módon például a *péntek* csak a hét napjainak figyelembevételével, a *kettes osztályzat* pedig a tanulók eredményeinek a minősítéséhez alkalmazott iskolai rendszerben érthető. Az említett tartomány struktúrájának, valamint egyes fragmentumainak a felismerése bizonyos alapfogalmak segítségével történik. E fogalmak közül talán a legfontosabbak a relációs fogalmak, amelyek az idő és a tér kategóriáival kapcsolatosak, és alapját képezik az olyan fogalmak létrehozásának, mint pl. *előtt* — *mögött*, *alatt* — *fölött*, *korábban* — *később*, *előtér* — *háttér* stb. Ezen alapul az ún. *profilírozás*, azaz egy bizonyos nézőpont elfogadása az elemek hierarchiájának meghatározásakor (vö. *az út emelkedik* — *az út lejt*; *a lámpa az asztal fölött van* — *az asztal a lámpa alatt van*; *az étterem három megállónyira van, a templom előtt stb.*

Az elme nyelvben tükrözött kategóriáinak a meghatározásával már több kutató is próbálkozott. WIERZBICKA például az ún. „emberi gondolat ábécéjének” a leírására vállalkozott a beszédaktusokból kiindulva (A. WIERZBICKA, Semantic Primitives. Frankfurt, 1972.; Uő., Lingua mentalis. The Semantics of Natural Language. Sydney, 1980.; Uő., Semantics, Culture and Cognition. New York, 1992.; Uő., Semantics. Primes and Universals. Oxford, 1966.). Az általa összeállított alapvető fogalmak között olyanokat különböztetett meg, mint pl.: *én*, *ez/az*, *beszél*, *érez*, *jó*, *rossz*, *nagy*, *kicsi*, *alatt*, *felett*, *ha*, *mert*, *mint* stb., figyelembe véve a következő fogalmakat: főnevek, determinánsok, kvantorok, kognitív predikátumok, beszéd, cselekvés/esemény, minősítés, deskriptorok, idő, tér, rész-egész, hasonlóság, metapredikátumok, kötőszók (WIERZBICKA i. m. 1966. 1—3. fejezet; vö. KIEFER FERENC, Jelentéselmélet. Corvina, Bp., 2000. 88). GRZEGORCZYKOWA viszont két kategóriatípusról beszél: 1. a valóság jelenségeit leíró, és 2. az ezekre ráépülő kategóriákról. Az első csoporthoz olyan kategóriákat sorol, mint: a) *szubsztanciák*; b) *tulajdonságok*: nagyság, minőség (pl. dimenziók, hőmérséklet, alak, szín,

sűrűség, pszichikai jegyek); c) *r e l á c i ó k*: birtoklás, hasonlóság (azonosság, különbözőség), lokalizáció, a halmazhoz való tartozás, rész — egész, ok — okozat; d) *e s e m é n y e k* (tulajdonságok és relációk az időtengelyen), folyamatok, cselekvések, nem szándékolt esetek, kauzativitás, mozgás (helyváltozás), állapotok (amelyek közel állnak a relációkhoz és tulajdonságokhoz). A másik csoporthoz viszont a következő kategóriák tartoznak: a) *m e n n y i s é g*: sokaság (az események ismétlődése), nagyság és az ismétlődés mértéke, intenzitás; b) *i d ő*; c) *m o d a l i t á s*: létezés (faktivitás), negáció, lehetőség, szükségesség, valószínűség; d) *m i n ő s í t é s e k* és *e x p r e s s z i ó k* (R. GRZEGORCZYKOWA, Filozoficzne aspekty kategoryzacji. In: Językowa kategoryzacja świata. Lublin, 1996. 11—27). A felsorolt kategóriák mindegyikét belső struktúra jellemzi. Például nagyon bonyolult struktúrával rendelkezik a mennyiség kategóriája, amelynek keretében a következőket különböztethetjük meg: 1. a megszámlálható objektumok mennyisége, pl. *10 ember, háromszor volt az egyetemen*; 2. mérték — a megszámlálhatatlan szubsztancia mennyisége, pl. *egy kiló, egy kanál cukor, egy kicsit* stb., tulajdonságok, valamint a mérhető állapotok nagysága, pl. *tíz méter magas fa, tíz kilót nyom*, időszakaszok és események közötti távolság, pl. *három hónapja dolgozik, három hetente jön hozzánk*; 3. intenzitás, pl. *nagyon meleg, nagyon fáradt, nagyon fúj a szél*.

A kategorizáció az összehasonlításon és az általánosításon alapul. Érdemes lenne közelebbről megismerni ezeket a folyamatokat. E célból a következő tényezőket szükséges figyelembe venni: 1. a kategóriák képzésének alapjául szolgáló kritériumokat; 2. a kategória belső elrendezését; 3. a kategóriák között fennálló határokat. Ezekre az összetevőkre való tekintettel beszélhetünk *logikai és természetes kategorizációról*, illetve kategóriákról. A természetes kategóriához az arisztotelészi logikai kategóriával szemben a következő tulajdonságok rendelhetők hozzá: 1. az objektumokat a rájuk jellemző jegyek segítségével definiáljuk; 2. az objektumok kategóriához való tartozásának lépcsőzetes (skaláris) jellege van; 3. a kategóriák határai elmosódnak. A kategorizáció másik értelmezését viszont a mesterséges kategóriával történő összehasonlítás útján kapja meg. Ebben a felfogásban a természetes kategóriához a természetvilág objektumai, a mesterséges kategóriához pedig az ember alkotásai (kulturálok) tartoznak. A természetes kategóriát a prototípus és az ún. családi hasonlóság (family resemblance) terminusok segítségével szokás leírni. (A természetes kategória modelljének részletes leírását a már feljebb idézett G. LAKOFFnak „Women, Fire and Dangerous Things” c. könyve tartalmazza.) A természetes kategória létét nem a minden reprezentánsára vonatkozó szükséges és elégséges feltételek determinálják (mint a logikai kategória esetében), hanem az a jegyegyüttes, amely az adott kategóriához tartozó legtipikusabb képviselőket jellemzi. Láthatjuk tehát, hogy a természetes kategóriánál a lényeges (definíciós) jegyeket a jellemző (tipikus) jegyekkel helyettesítették. A jellemző jegyek szerepében főként az érzékszervek, mindenekelőtt pedig a látás által szerzett és az adott objektumot leíró külső jegyek jelennek meg. Tehát ezek perцепciós és funkcionális jegyek, amelyek az adott objektumot az ember viszonylatában jellemzik, és ami kétségtávol a megismerés antropocentrusságával kapcsolatos. A természetes kategória belsőleg nem egységes, a hozzá való tartozás pedig a már említett lépcsőzetességet mutat. A természetes kategória struktúrája a világ nem tudományos rendezésével függ össze, amely nemcsak a sztereotipikus példányokat veszi figyelembe, hanem az ellenpéldányokat is, valamint a megismerés komplex jellegét, antropocentrizmussal együtt.

A kognitív nyelvészetben a szemantikát olyan diszciplínának tartják, amely a szubjektív mentális állapotokat, az objektív valóság egyéni reprezentációit vizsgálja. Feltételezik, hogy a reális világot az alany a biológiai, társadalmi és kultúrfejlődés során benne kialakult kategóriák szerint rendezi. Egyben elvetik a világ objektív, azaz a nyelvtől és az

elmélettől független elrendezéséről szóló tézist. A kognitivisták szerint a szemantikai relációk nem a szó és az objektív világ, hanem a szó és az objektív világ reprezentációja, a szófogalom és a tárgyfogalom között érvényesülnek, és ezeknek a relációknak az alapját a pszichológiai törvények képezik. A lexikális kategorizáció azon mechanizmusának a megismerése, leírása és elfogadása, amely nem a strukturális (komponenses), hanem a kognitív (prototipikus) kategória modelljén alapulna, a továbbiakban is megoldásra váró probléma. A jelentés dekompozíciójára épülő felfogás szerint az értelmek közötti különbségek a bináris opozíció segítségével mutathatók ki, a prototipikus szerint viszont — az értelmek egy kategórián belüli koegzisztenciáját a köztük fennálló éles határok hiánya jellemzi. Ezt figyelembe véve egyesek azon a véleményen vannak, hogy a kutatók két csoportra oszthatók: azokra, akik azt állítják, hogy a szóalak a precízen elkülönített értelmekhez kapcsolódik, és azokra, akik úgy vélekednek, hogy az értelmek közötti éles határok megléte csak látszólagos. Így a választás a lexikális kategorizációnak két alternatív lehetőségét érinti: 1. strukturális opció, amely elfogadja azt, hogy a jelentés objektívan létezik, tehát azonos a reális világ objektumaival, amelynek észlelése független a nyelven kívüli megismerési folyamatoktól; 2. kognitív opció, amely azt tételezi fel, hogy a jelentés pszichológiai lét és ezáltal a fogalommal azonosítható, és amely rárakódik a reális világra a nyelven kívüli valóság észlelésének, szegmentálásának és értelmezésének kifejezőmódjaként.

A különböző, a megismerés útján szét nem választható értelmek létezése egy kategórián belül a kategorizáció legalább két aspektusát veti fel: 1. az adott kategória értelem-összetevőjének a státusza; 2. a kategóriának mint egy egységnek a státusza. Más szavakkal kifejezve: ha egy kategórián belül több különböző értelem együtt szerepel, és ennek következtében az értelmek közötti határok elmosódnak (= vagueness), akkor vajon e kategória belső taxonómiája kettévált vagy többszörözött identitású-e? A különbség köztük alapvető jelentőségű: első esetben az egyes értelmek külön-külön határozzák meg a kategória identitását, a másodikban pedig az értelmek együttléte olyan szoros lehet, hogy az egyiknek a megjelenése kiváltja a másiknak a szereplését is. D. S. TÖVRETZKY azt bizonyítja (*Continuity, Polysemy and Representation: Understanding the Verb CUT*. In: *Continuity in Linguistic Semantics*. Ed. C. FUCHS, B. VICTORII. Amsterdam, Philadelphia, 1994. 231—9), hogy olyan esetben is, amikor megvan a lehetősége annak, hogy precízen elkülöníthessük az adott szó által takart értelmeket, az adott kontextusban nemcsak egyetlen egy, hanem egyszerre több értelem is aktiválódik. Például, annak ellenére, hogy e mondatban: *John cut a piece from the cake* (= János egy szeletet vág a tortából) nem a 'szeletekre vág' (*cut a piece*) jelentés jut elsőrendű szerephez, hanem a 'levág (kivág) egy darabot az egészből' (pl. *cut out*), és ennek megfelelően pl. a 'kisebbít' jelentés a 'szeletekre vág' utáni, azaz a harmadik helyre kerül, és ezek együttesen, több más értelemmel együtt az ige elszakíthatatlan (egységes) szemantikai identitását határozzák meg. Tehát a lexikális kategóriában az egyes jelentésekre szétszakadt és ezáltal egyértelműen definiálhatóvá vált létről van-e szó, vagy olyanról, amelyet többszörözött identitás jellemez, ami természetesen megalapozatlanná, illetve lehetetlenné teszi ennek a létnek az egyértelmű definícióját.

A szavak mögött rejlő világ(ok) és a bennük uralkodó rend kérdésének a problematikája szoros kapcsolatban áll azzal a mai vitával, amely a kognitivisták (a tapasztalaton alapuló) és az objektivisták szemantikai koncepciók között zajlik. Az objektivisták, vagy más megfogalmazásban az ún. külső realizmusnak is nevezett álláspont kritikáját és a kognitivisták vonal mellett történő lingvisztikai érvelést G. LAKOFF munkáiban találhatjuk meg. Filozófiai szempontból ezt a kritikát H. PUTNAM fogalmazta meg (főként az 1978—1992 között írt munkáiban: pl. *Realism and Reason*).

Philosophical Papers. Vol. 3. Cambridge, 1983.; Realism with Human Face. Ed. JAMES CONANT. Cambridge (Mass.), 1990.), aki a kognitivistai opciót *belső realizmus*-nak nevezte. Az utóbbi időben viszont azt tapasztaljuk, hogy ő is elfogadja az objektivistai koncepció egyes tételeit. A szóban forgó vita azt mutatja, hogy a szavak mögött rejlő világ rendjének a problémája továbbra is nyitott marad. A világ rendje, amely az alanytól, nyelvtől és a kultúrától független kategorizációból következik, objektív, a világ és nem a megismerési folyamat struktúrája által meghatározott. Ez a rend nem engedheti meg a káoszt, amelyet az állandóan változó szegmentációk, a különböző osztályozások és az alanytól, nyelvtől, kultúrától függő kategorizációk eredményezhetnének. Egyébként az ember egész történetét és az általa létrehozott alkotásokat a különféleség és az állandó változások jellemzik. Ez a realizmus álláspontja. Az antirealizmus viszont azt tételezi fel, hogy a valóság a nyelvtől, a konceptuális rendszertől, az elmélettől függ. Az igazság a különböző rendszerekhez relativizálódik, a kifejezések viszonyítását viszont az alany megismerési lehetőségei szabják meg. Ahogy PUTNAM állítja, nincs lehetősége annak, hogy a valóságot Isten szemével lássuk. Világlátásunk, a tudomány filozófusai szerint, mindig elméletfüggő. Azok a tudósok, akik a különböző elméleteket vallják — KUHN szavaival élve — különböző világokban mozognak. Nyilvánvaló, hogy e két nézőpont (objektivistai, realista és szubjektivistai (kognitivistai), antirealista) meghatározza a szavak mögött rejlő világot/világokat is. A realista számára ez az objektív tárgyak, tulajdonságok, jelenségek, események, folyamatok stb. világa, amely objektívan rendezett és objektívan létezik. Az antirealista számára viszont ez a reprezentáció, a fogalmak, a mentális tartalom világa. Ez a világ azonos a mi fejünkben létező, az adott nyelv- és kultúrközösség által általánosan akceptált, szubjektív mentális állapotok világával. Ez a világ a pszichológiai, nyelvi, ideológiai, kultúr- stb. törvényeknek megfelelően konstruált világ. Így a benne rejlő rend is az értelmezőtől függ.

A világ képe, amelynek az egyik megnyilvánulása a nyelvi képe, két alapvető funkciót tölt be: *értelmező* (interpretáló) és *szabályozó*. Interpretálja az objektív valóságot, amellyel az ember érintkezik, és szabályozza az emberi viselkedést a valóság viszonylatában. Itt tehát az emberi aktivitásnak két területéről van szó: a *gondolkodásról* és a *cselekvésről*. A kategorizáció alapvető feladata az objektív világ rendkívül nagyfokú bonyolultságának az egyszerűsítése, amellyel lehetőséget biztosít arra, hogy uralkodni tudjunk a valóság különféleségén, változatosságán és dinamikusságán. Azért osztályozunk, hogy az életünk ebben a világban, ahol semmi sem ugyanaz, elviselhető legyen. A megnevezés és osztályozás eredményeképpen ez a végtelen gazdag és változó világ az ember számára felfoghatóvá válik. A kategorizáció először rendezi az egyes objektumokat, azután pedig a gondolkodási aktivitás magasabb szintjein hierarchikusan rendezi a kategóriákat is, gyakran ugyanolyan módon, mint az objektumok esetében, azaz az összehasonlítás útján. A kategorizáció nem csak a rendezés eszköze. A rendezést mindig kíséri a tőle elválaszthatatlan interpretáció is. A világnézet mindig egy meghatározott módú nézetet jelent, amely egy meghatározott perspektívából történik. Így a kategorizáció az ember számára a világ megértését jelenti. A szavakban megtestesített kategóriák képezik az adott etnikai nyelvre specifikus világ nyelvi képét, amely különbözik más etnikai nyelvektől, és amely az objektív valóságnak az idealizált és az alanyi jellegű öltő modelljét képviseli.

A szavak mögött rejlő világok fajtájáról és természetéről szóló fenti fejtegetések tükrében azt állapíthatjuk meg, hogy e világok rendjét két különböző álláspont szerint értelmezhetjük:

(1) A világ rendezett, és azért beszélhetünk róla a nyelv segítségével, mert a szavak (legalább egy részük) és az objektív valóság elemei között állandó kapcsolat áll fenn,

amelynek aformális (amikor ezt a halmazelméleti relációként fogjuk fel) vagy fizikális (amikor például okrelációként értelmezzük) jellege van. A nyelvi kifejezések közvetlenül kapcsolódnak az objektív valóság objektumaihoz az objektív szemantikai relációk révén.

(2) Azért beszélhetünk rendezett világról, mert a nyelv a fogalmi hálóját ráteszi az amorf és csak a közvetett módon hozzáférhető vagy egyáltalán nem megismerhető valóságra. A fogalmi háló absztrakt konstruktumként fogható fel. Ebben az esetben a nyelv közvetlenül, elsődlegesen az adott konceptuális rendszer elemeire, a megfelelő módon felfogott fogalmi hálóra vonatkozik, és csak (esetleg) azután vonatkozhat a konceptuális valóságon kívüli elemekre, fragmentumokra. A szavak által jelölt nyelvi kifejezéseknek a deszignátumai azok az elemek, amelyek a fogalmakban meghatározott kritériumokat teljesítik. A szavak nem kapcsolódhatnak közvetlenül az objektív valóság elemeihez.

Ezzel kapcsolatban felvetődhet a kérdés, hogy vajon az ember, aki különböző szituációkban használja a nyelvet, és aki a realista nézőpontot is követi, mindig csak egyértelműen elrendezett világgal találkozik-e? Vajon a valóság kategorizáló leírásának szintjén ezt a rendet nem befolyásolják-e a fogalmak, a konceptuális kategóriák? Ha ez így van, akkor ez a befolyás szükségszerű-e? Ha elfogadjuk azt a tézist, hogy az ember biológiai-társadalmi korlátai miatt mindig a nyelv és a konceptuális kategóriák rendszere által rendezett világban kényszerül élni, akkor ezáltal a szemantikában a kognitív felfogás mellett döntöttünk. Ha azonban elfogadhatnánk azt, hogy a biológiai-társadalmi determinánsok miatt korlátozott ember által leírandó objektívan létező világnak kategoriális rendje van, amely az ember megismerő lehetőségeitől független, akkor ez azt jelentené, hogy a szemantikában objektivista nézetet tettünk magunkévá.

Ezt a két nézetet (= 1, 2), mint ismeretes, LAKOFF próbálta összekapcsolni és kibékíteni egymással az általa megfogalmazott ún. bázisrealizmus koncepciójában, amelyről már korábban említést tettünk. Úgy tűnik azonban, hogy a két álláspont között fennálló opposíció sem ontológiailag, sem pedig episztemológiailag nem teszi lehetővé azok összekapcsolását (kibékítését) oly módon, hogy közben ne vesszítsék el a rájuk külön-külön jellemző releváns jeleket.

A szavak mögött rejlő világokat a kognitív szemantikában nem az objektivista nézőpont szerint fogják fel. Ez azt jelenti, hogy olyan képződményeknek tekintik őket, amelyek az alany megismerő tevékenységének az eredményeként létrejött „termékekből”, azaz a fogalmakból, a valóság fogalmi képeiből, a reprezentációkból tevődnek össze.

A fentiek tükrében azt mondhatjuk, hogy az ember által létrehozott világok rendje nyilvánvalóan az embertől származik, az ember műve, az embertől függetlenül létező világ rendje viszont olyan rend, amellyel az ember mint már létezővel szembesült. A klasszikus filozófia éppen ennek a rendnek az alapjait kereste, a posztmodernista filozófia viszont csak ember által megalkotott rendet talált. A kognitív szemantika, úgy tűnik, az ember által teremtett rendet elégségesnek tartja. Valószínűleg azért, mert a nyelv megalkotása az ember műve.

A szavak rabságából történő szabadulás, a nyelvi struktúrák által ránk kényszerített illúziók, szuggesztiók, hamis minősítések leküzdése és a „meztelen” igazsághoz való eljutás valószínűleg nem lehetséges. A nyelv természeténél fogva egyszerűsít, értelmez és minősít. Túlságosan mélyen vagyunk benne ahhoz, hogy onnan valóban ki tudnánk jutni, meg tudnánk szabadulni tőle. Ennek a függőségnek a tudatosítása, lényegének és mélységének a meghatározása olyan kihívás, amely elől a nyelvtudomány sem térhet ki.

Categories, categorisation, and the world(s) behind words

In the present paper, the author discusses problems of categories and categorisation, as well as the linguistic image of the world in connection with these. Drawing a distinction between Aristotelian (logical) categories and Kantian (cognitive) categories of the human mind, the author thinks that the linguistic image of the world can be interpreted in terms of two possible views: (1) The world is well-ordered, and the reason why people can talk about it using language is that there is a permanent relationship of a formal or physical kind between (at least some) words and corresponding pieces of objective reality. Linguistic expressions are directly associated with the objects of reality via objective semantic relations. (2) The reason why people can talk about a well-ordered world is that language superimposes its conceptual framework on reality which is amorphous in itself and can be accessed only indirectly if at all. That conceptual framework is an abstract construct. In this case, language directly/primarily refers to constituents of the given conceptual system, the framework of concepts appropriately construed, and it is only secondarily that they (may) refer to fragments outside that conceptual reality. The designations of linguistic expressions embodied in words are elements that meet the criteria defined by such concepts. Words are not directly associated with pieces of objective reality.

JANUSZ BAŃCZEROWSKI

A nyelvi modalitás három fő típusának hierarchiája a magyarban*

Трудно найти двух авторов, которые понимали бы модальность одинаково. (Бирюлин Е. А., Корди Е. Е. 1990.)
Nehéz két olyan szerzőt találni, aki a modalitást egyformán értelmezné.

1. Előzmények. — A nyelvtudományban a „modalitás” fogalmának forrása az ókori arisztotelészi formális attributív logika, amely asszertórikus (vmit tényként állító), problematikus (lehetőséget kifejező) és apodiktikus (logikai szükségszerűségeen alapuló), valamint hiteles és valószínű ítéleteket kifejező mondatokat különböztet meg.

A nyugat-európai nyelvtudományban a modalitás nyelvészeti vizsgálata CHARLES BALLY „Linguistique générale et linguistique française” (Genève, 1932.) c. könyvében megfogalmazott dictum — modus elmélettel kezdődött. BALLY szerint minden megnyilatkozásban a dictum (lat. ’mondás’) fejezi ki a mondat alapjelentését, a modus pedig a beszélőnek a dictumra történő intellektuális, érzelmi és akarati ráhatását. A modus kifejeződik explicite és implicite. Az explicite történő kifejezés fő eszköze az alárendelt összetett tárgyi mellékmondatok főmondatai (vö. Бирюлин Е. А., Корди Е. Е., Основные типы модальных значений, выделяемых в лингвистической литературе. „Теория функциональной грамматики. Темпоральность”. Ленинград, 1990. 67—71).

A Frege-féle matematikai logikán alapuló predikátumlogika, predikátumkalkulus és a modális logika az ítéletet *propozíció*-nak (latin *Propositum* ’alaptétel, állítás’) nevezi, és a megnyilatkozás tartalmában propozíciót (p) és ún. modális keretet különböztet meg. A propozíció bármely megnyilatkozásnak beszédsszituációktól független objektív alapját — a valóságos vagy a lehetséges világ tényeit (положения дел,

* Köszönöm KUGLER NÓRÁNAK e cikkel kapcsolatos értékes kritikai megjegyzéseit és hasznos tanácsait.

argument or entity, statement or assertion, the semantic content of a statement, Angabe einer Tatsache, Aussagegehalt) nevezi meg. Eszerint a propozíció az egyszerű kijelentő mondat állítmánya (P) és kötelező bővítményeinek (x, z, y) a predikációja: xPyz, vagy xR(eláció)yz. A predikátum kötelező bővítményeit logikailag argumentumoknak, nyelvtanilag aktánsoknak, tematikus/tematikus szerepük szerint ágenseknek (= cselekvő), patienszeknek (= logikai tárgy) stb. nevezik. A logikában a propozíciót gyakran a *hog*y kötőszavas tárgyi mellékmondatok tartalmazzák. A *Tudom (feltételezem, félek, attól tartok, kétségbe vonom, meg vagyok győződve), hogy holnap kora délelőtt revizor érkezik hozzánk. Szeretném tudni, nem holnap érkezik-e hozzánk a revizor* stb. mondatok propozíciója **revizor érkezik hozzánk**. Egy összetett mondatnak több propozíciója lehetséges. Pl.: *Éva barátja, János, aki matematikus, szereti a tökfőzeléket. → Évának van barátja. A barát neve János. János matematikus. János szereti a tökfőzeléket.* A modális keret a beszélőnek a propozícióhoz fűződő, beszédszituációtól függő szubjektív viszonyát jelöli. (A dictum és a propozíció között az a különbség, hogy az előbbi magába foglalja a megnyilatkozásoknak a mondat valamennyi bővítményét, amennyiben azok a valóságra vonatkoznak, a propozíció viszont csak a kötelező bővítményeket.) JOHN LYONS (Semantics 2, Cambridge University Press, 1977. 787) megállapítja, hogy a logikában a propozíciókat attól függően különböztetik meg, hogy azok feltételesen igaz vagy hamis („contingently true or false”) vagy pedig szükségszerűen igaz vagy hamis („necessarily true... or false”) állításokat fejeznek ki. A feltételesen igaz állítások ebben a világban igazak, de egy lehetséges másik világban lehetnek hamisak és fordítva. A hagyományos modális logikában a szükségszerűség és a lehetőség („necessity and possibility”) központi univerzális fogalmak, és mint egzisztenciális kvantorok összefüggnek a tagadással. Ha *p* szükségszerűen igaz, akkor ennek a tagadása $\sim p$ sehogy sem lehet igaz, ha pedig *p* igaz lehet, akkor ennek a tagadása nem lehet szükségszerűen igaz. F. R. PALMER „Mood and Modality” (Cambridge University Press, 1988. 11, 12) könyvében olvashatjuk, hogy E. H. WRIGHT (An essay in modal logic. Amsterdam, North Holland, 1951.) aletikus, episztemikus, deontikus és egzisztenciális módokat különböztet meg, N. RESCHER (Topics in philosophical logic. Dordrecht, Reidel, 1968. 24—6) pedig aletikus, episztemikus és deontikus modalitás mellett temporális (‘néha igaz, hogy *p*’, ‘mindig igaz, hogy *p*’, ‘tegnap igaz volt, hogy *p*’ stb.), buletikus, értékelő (evaluative: ‘jó, hogy *p*, rossz, hogy *p*’), causalis (‘a fennálló tényállás előidézi, hogy *p*’, ‘a fennálló tényállás megakadályozza, hogy *p*’) és valószínűséget jelölő (‘valószínű, hogy *p*’) modalitásról is ír.

SYLVIA CHALKER, EDMUND WEINER „The Oxford Dictionary of English Grammar” (1994.) szótárában a *deontikus* modalitás oppozíciós párja az *episztemikus* modalitás, mások pedig egy hármas (*aletikus* — *deontikus* — *episztemikus*, illetve *deontikus* — *episztemikus* — *dinamikus*) oppozíció alapján vizsgálják a modalitást.

Az aletikus (görög ‘igazi’) modalitás jelentése ‘szükségszerűen és logikailag igaz’ (necessarily and logically true) és ‘logikai következtetéssel párosul’ (Alethic modality is concerned with logical deduction): *Ha ez a nő özvegy, a férjének meg kellett halnia.* ‘If she’s a widow, her husband must have died’. Az aletikus modalitás igaz állítást fejez ki minden logikailag lehetséges világban. F. R. PALMER (i. m. 11) megjegyzi, hogy az aletikus és az episztemikus modalitás között az angolban, de talán más nyelvben sem, nincs formális nyelvtani különbség. Egyformán mondhatjuk pl. *He is a bachelor, so he must be unmarried.* ‘Ő legényember, tehát nőtlennek kell lennie’. ↔ *He is a bachelor so he is unmarried.* ‘Ő legényember, tehát nőtlen’. KIEFER FERENC Jelentésemélet. Bp., 1999. 307) is úgy véli, hogy „a szükségszerűen igaz és a kontingens kijelentések vizsgálata az aletikus logika feladata”.

A deontikus (görög *deon* 'kötelező') modalitás R. L. TRASK szótárában (A Dictionary of Grammatical terms in Linguistics. London and New York, Routledge, 1993.) a módnak az a területe, amely megengedést, kötelezettséget, tiltást fejez ki („The area of mood concerned with permission, obligation and prohibition”). SYLVIA CHALKER és EDMUND WEINER szótárában a *deontic modality* műszót a modális igék azon jelentéseivel kapcsolatban használja, amelyek kötelezettséget, engedély megadását vagy más módon történő befolyásolást fejeznek ki. („The term is applied to those uses and meanings of modal verbs that are intended to impose an obligation or grant permission or otherwise influence behaviour”: *Engedelmeskedned kell szüleidnek.* 'You must obey your parents'. *Most elmehetsz.* 'You may go now'. *Nem kellene félrevezetned engem.* 'You shouldn't mislead me'. *Elveheti az újságomat, ha óhajtja.* You can borrow my paper if you like. *Természetesen, mi akarunk segíteni neked.* 'Of course we will help you'. A szerzők megjegyzik, hogy a deontikus modalitást néha igazi vagy alapmodalitásnak nevezik. („Deontic modality is sometimes called *intrinsic* or *root* modality”). KIEFER FERENC (i. m. 307) megfogalmazása szerint „a deontikus logika ... a kötelezettségek logikáját tárgyalja”.

Az episztemikus (görög 'tudás, ismeret' jelentésű szóból) vagy külső modalitás valaminek a valószínűségét vagy bizonyosságának a fokát jelöli. (Vö. CHALKER — WEINER: „concerned with likelihood or the degree of certainty of something”. Epistemic modality is sometimes called *extrinsic modality*.) Ugyanannak a mondatnak szituációtól függően lehet deontikus és episztemikus jelentése: *A pénz Tominál lehet.* 'Tom may keep the money'. Episztemikus: 'A pénz bizonyára Tominál van', deontikus: 'A pénz maradhat Tominál' jelentésben. TRASK szótárában az episztemikus modalitás ismeretre és hitre vonatkozik, beleértve valami lehetőségének, valószínűségének és bizonyosságának a kifejezését is, valamint a beszélő elkötelezettségének a fokát is mondanójával kapcsolatban, pl. az evidencia jelölésével. (Vö.: „The area of mood concerned with knowledge and belief, including at least the expression of possibility, probability and certainty (as perceived by the speaker), and, in some views, also the expression of the speaker's degree of commitment to what she/he says, as, for example, by the use of *evidentials*”).

KIEFER FERENC (i. m.) interpretálásában „az episztemikus logika ... azt a problémát vizsgálja, hogy mi következik abból, amit a világról tudunk... 'Ha ismereteink alapján szükségszerű, hogy p fennálljon, akkor p fennáll', illetőleg 'Ha ismereteink alapján p fennáll, akkor p nem lehet kizárt (tehát p lehetséges)'. Pl.: *Lehet, hogy Zalában esik az eső. Pistinek ilyenkor már otthon kell lennie*”. Ezekben a mondatokban episztemikus lehetőségről, illetve episztemikus szükségszerűségről van szó. Az első mondatban a beszélő meteorológiai ismereteire támaszkodik, a második mondatban pedig a beszélő ismeri Pisti szokásait, időbeosztását, mindennapi tennivalóit (307—8). KIEFER úgy véli, hogy a modalitás fenti típusain kívül még egy sor más modalitásfogalom is definiálható. „Újabb modalitás fogalmak bevezetése nem jelenthet problémát: nem kell mást tennünk, csak a beszédhatteret kell megadnunk”. A továbbiakban még három modalitástípusra van szüksége: a diszpozicionálisra, a cirkumstanciálisra és a buletikusra. (A legelső modalitásról írt tanulmányában, 1986-ban a cirkumstanciális és diszpozicionális modalitásokat a kauzális-hoz sorolja.)

A diszpozicionális modalitás bizonyos proposíciók iránti hajlamot, készséget, kedvet fejez ki: *Tüsszentenem kell. Most énekelhetek*.

A cirkumsztancális modalitás esetén külső körülmények, adottságok képezik a beszédhatteret: *A folyó partján meg kell erősíteni a gátakat. Vidéki házában majd kipihenheted magad*.

A buletikus, vagy volitív modalitás (vö. F. R. PALMER i. m. 12, 115) beszédhátterében kívánságok, óhajok szerepelnek: *Attilát kell vezérül választanunk. Attila lehet a vezérünk.*

A dinamikus modalitás KIEFER FERENC (Jelentéسلم. 310) deontikus, diszpozicionális, cirkumsztancális és buletikus modalitások összefoglaló neve és az episztemikus modalitás oppozíciós párja. CHALKERNÉL és WEINERNÉL (i. m. 128) a dinamikus modalitás 'valóságos állításokat, tényeket fejez ki' („Dynamic modals make factual statements”), múlt időben is előfordul és a deontikus — episztemikus — dinamikus sor harmadik kategóriája. Vö.:

a) *Egy este Gábor el tud olvasni egy regényt* (dinamikus).

Gábor can read a novel in an evening.

b) *Ő már öt éves korában tudott írni és olvasni* (dinamikus múlt).

He could already read and write when he was five.

c) *Ez valóban igaz lehet?* (episztemikus).

Can this really be true?

d) *Odaadhatom az újságomat, ha óhajtod* (deontikus).

Ha figyelmesen összehasonlítjuk a lényegében logikai alapon elkülönített különböző modalitástípusok példáit, akkor láthatjuk, hogy szinte mindegyik típusú modalitásban az iskolai tanulmányaink során megismert angol és német módbeli segédigék valamelyik jelentésével találkozunk. Jelenleg is vannak olyan kiadványok, amelyek a teljes logikai apparátus mellőzésével a 'modalitás' címszó alatt a strukturálisan jól körülhatárolható módbeli segédigék leírását tartalmazzák. Az ilyen kiadványok jellege kettős. Az egyik típusban az egyes módbeli segédigék szerint rendezik el az anyagot (vö. pl. MADELINE ELIZABETH EHRMAN, *The Meanings of the Modals in Present-day English*. Mouton, The Hague, 1966. 106; E. M. GORDON, I. P. KRILOVA, *Modality in Modern English*. Moszkva, 1968. 136), a másikban a módbeli segédigék által kifejezett jelentéstípusok képezik a csoportosítás alapját. A V. V. DRUSHININA, C. KÖHLER „Modalität in der Rede” (Moskau, Vyssšaya škola, 1986. 96) kiadványban pl. ilyen fejezetek vannak: felszólítás (Aufforderung), szükségyszerűség (Notwendigkeit), lehetőség (Möglichkeit), feltételezés (Vermutung), kívánság (Wunsch), megengedés, tilalom (Erlaubnis, Verbot), függő beszéd állításai (Fremde Aussage/Behauptung).

KIEFER FERENC „A modalitás fogalmáról (NyK. 88. 1986.) c. tanulmánya összefoglalásában (35—6) kiválóan jellemzi a logikai indíttatású modalitás-leírások típusait és dilemmáit, megállapítván, hogy ő is „több, néha egymással össze nem egyeztethető modalitás fogalmat” vizsgált.

Az első modalitásfogalom a szükségyszerű és lehetséges fogalmaira korlátozza a modalitást, és csak kijelentéseket vesz figyelembe. Nyelvi megjelenítői a *szükségyszerű* és *lehetséges* és az azokra visszavezethető elemek.

A második modalitásfogalom a modalitást a beszélői attitűd fogalmával hozza kapcsolatba. Ennél a fogalomnál a mondatfajták, és nem a kijelentés, játszik alapvető szerepet. Elsődleges kifejezőeszközei a módosító szók, módosító mondatrészletek és módosító határozók, valamint a mondat modális alapértékét meghatározó attitűdök kifejezőeszközei (kérdőszó, kérdő hanglejtés, emotív hanglejtés stb.). Úgy tűnik neki, hogy ez a modalitásfogalom felel meg leginkább a nyelvészeti hagyományoknak. „A beszélői attitűdöt kifejező nyelvi elemek nem predikátumok s nem tartoznak a mondat propozicionális részéhez” (33), de vannak „propozicionált beszélői attitűdök is” (27). Vö.: *Pisti valószínűleg beteg. — Valószínű, hogy Pisti beteg.*

A harmadik felfogás szerint a modalitás a kijelentésattitűdöket 'propositional attitudes' öleli fel, amelyek kiterjesztik a szükségyszerű és lehetséges modalitásfo-

galmat. Ez a modalitás az érzelmi, értelmi vagy akarati állapotot kifejező és *hog*y kötőszós mellékmondatallal álló predikátumokat fedi le: *x azt hiszi, hogy...*, *x kétli, hogy...*, *x tudja, hogy...* — *Azt kérdezem, hogy Pisti szeret-e olvasni. Azt állítja, hogy Pisti szeret olvasni.*

A negyedik modalitásfogalmat a lehetséges világok elmélete segítségével lehet implikálni. Lehetséges világ egy olyan elképzelt helyzet, ami más, mint a tényleges helyzet. Pl.: *Ha lett volna pénzem, lakást vettem volna.* „Minden kijelentéshez hozzárendelhetjük azoknak a lehetséges világoknak a halmazát, amelyben ez a kijelentés igaz.” A lehetséges világok elmélete szerint a különböző modalitásfajták az elérhetőségi relációban különböznek egymástól. Az aletikus (logikai) modalitásnál minden lehetséges világ elérhető, nincs megszorítás. A buletikus modalitásnál az elérhető világok azok, amelyek megegyeznek a beszélő kívánságait illetően. Az episztemikus modalitásnál elérhetők azok a lehetséges világok, amelyekben ugyanazok az ismeretek érvényesek. „A deontikus modalitásnál pedig az elérhető lehetséges világok azok, amelyekben ugyanazok az erkölcsi törvények érvényesek. A modalitásfogalmak meghatározásánál az elérhetőségi-reláció helyett a beszédhátér fogalma is felhasználható...” A beszédhátér egy kijelentéshalmaz, amely vagy a beszélő ismereteire (episztemikus beszédhátér), kívánságaira (buletikus beszédhátér), diszpozícióira (diszpozicionális beszédhátér), egy szabályrendszerre (deontikus beszédhátér), vagy külső adottságokra (circumstantialis beszédhátér) stb. vonatkozik.” (Vö. A. KRATZER, *Semantik der Rede. Kontexttheorie — Modalwörter — Konditionalsätze*. Scriptor, Kronberg, 1978. 7—8.) KIEFER ugyanebben a munkájában (36) elismerően nyilatkozik M. R. PERKINS „Modals Expressions in English” (Frances Pinter, London, 1983.) könyvéről, amelyben a modalitás nyelvi kifejezőeszközeit is osztályozza. Ezek az angolban a következők: 1. modális segédigék, 2. segédigeszerű modális kifejezések (pl. *have to*, *need to*), 3. melléknévi, melléknévi igenévi és főnévi modális kifejezések (pl. *possible*, *necessary*), 4. modális határozók, 5. modális igék (az illokúciós igék).

B) Az orosz nyelvtudományban V. V. VINOGRÁDOV „О категории модальности и модальных словах в русском языке” (Труды Института русского языка АН СССР. М., Л., 1950.) cikke inspirálta számos további tanulmány megjelentetését. Az orosz nyelvtudományra általában a modalitás széles körű felfogása jellemző. A jelentések 6 típusát sorolják a modalitáshoz (vö. BIRJULIN E. A., KORDI E. E. 1990. 67—8): 1. a megnyilatkozás reálisként/irreálisként történő értékelését, 2. a modalitás igék által kifejezett lehetőséget, szükségességet, kívánságot, 3. a beszélő meggyőződésének a fokát kifejező modalitást a közlések hitelességével kapcsolatban, 4. a kommunikáció célja szerint differenciálódó mondatfajtákat, 5. a mondat állító és tagadó jelentését, 6. a megnyilatkozások tartalmának érzelmi és minőségi értékelését. (Ezeket a jelentéseket a tagadás és állítás kivételével V. V. Vinográdov is modálisoknak tekintette.)

C) A magyar nyelvtudományban először. H. MOLNÁR ILONA „Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben” (NytudÉrt. 60. 1968.) könyve foglalkozik behatóan a modalitással. (A MMNyR.-ben a *modalitás* szó nem fordul elő.) RÁCZ ENDRE „A mai magyar nyelv” c. egyetemi tankönyvben (Bp., 1968. 212—3) megállapítja, hogy a kijelentő, felkiáltó, óhajtó, felszólító és kérdő mondatfajták „formailag elsősorban a modalitás és az ezzel is összefüggő intonáció szempontjából térnek el egymástól”. FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE 1974-ben „A modalitás logikai és szemantikai modelljéről” írt cikket (NytudÉrt. 83. sz. 148—55). KESZLER BORBÁLA „Az összetett mondatok modalitása” (In: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Szerk. RÁCZ ENDRE. Bp., 1989. 283—305) c. tanulmányában az egyszerű mondatokkal is foglalkozik, és a kommunikáció célja szerinti mondatfajtákat modálisiként értékeli. A „Magyar leíró

nyelvtani segédkönyv”-ben (Bp., 1994.) a RÁCZ ENDRE és FALUVÉGI KATALIN által írt *A modalitás* címszó alatti fejezetben (114—6) olvashatjuk, hogy a mondatfajta a modális alapérték hordozója, „a mondatfajtákban tükröződő modális alapértéket a modális kiegészítő érték színezheti. Ez jelenthet erősítést, nyomósítást: *Pista bezzeg félt*; valószínűséget: *Pista talán eljön*; bizonytalanságot: *Mintha Pistát látnám ott*.” A deontikus, buletikus, episztemikus, diszpozicionális és cirkumstanciális modalitást a logika különbözteti meg. Esetleg az állítás és tagadás is értelmezhető úgy, mint a modalitás két szélső értéke. A 114—26. lapokon KESZLER BORBÁLA táblázatosan és vázlatosan áttekinti a mondatfajta osztályozását modalitásuk szerint. KUGLER NÓRA a „Magyar grammatiká”-ban (Bp., 2000. 386—7 = MGr.) a modalitást funkcionális-szemantikai, pár sorral lejjebb szemantikai univerzális kategóriaként értelmezi, s azt elválasztja a mondatfajtatól, amely szintaktikai kategória, valamint a beszédaktustól, amely pragmatikai fogalom. Nála tágabb értelemben modális minden mondat, amely nem tényt közöl (vagyis csak a kijelentő mondat nem modális), szűkebb értelemben pedig a modalitás a beszélői attitűd megjelenése a mondatban. KUGLER NÓRA modalitásfelfogása és modalitástípusai lényegében azonosak KIEFER FERENCÉVEL. Ugyanez mondható el kisebb eltérésekkel MURVAI OLGA (Szemantikai és pragmatikai kiegészítések a modalitás vizsgálatához. In: PETŐFI S. JÁNOS — SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Grammatika — szövegnyelvészet — szövegtan*. Officina Textologica 5. Debrecen, 2001. 59—69) nézeteiről és osztályozásáról. KIEFER FERENC a fent már említett két tanulmányon kívül még több cikkben és egy önálló kiadványban is foglalkozik a modalitással. Úttörő szerepet vállalt az angol nyelvészeti irodalom modalitás-felfogásának magyar nyelvre történő alkalmazásában. Ezek után érthetetlen, hogy az általa szerkesztett 902 lapos „Strukturális magyar nyelvtan” (1. Mondattan. Bp., 1992.) egyetlen fejezete sem foglalkozik a modalitással. Az „Új magyar nyelvtan”-ból (Bp., 1998.) is hiányzik a modalitás tárgyalására utaló fejezet. A „Strukturális magyar nyelvtan” (3. Morfológia. Bp., 2000.) „A segédige a magyarban” c. fejezetében (108) sem történik említés a módbeli segédszókról. A modalitás M. KORCHMÁROS VALÉRIA Deme László egyetemi előadásai alapján összeállított „Mondattan I.” (Szeged, 1992. 145) egyetemi tankönyvéből is kimaradt.

2. A nyelvi modalitás meghatározása. — PÉTER MIHÁLY „A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai” (Bp., 1991.) c. könyvében megállapítja, hogy „a nyelvi modalitásnak igen gazdag az irodalma, ám ennek ellenére (vagy talán éppen ezért) e fogalomnak mindmáig nincs a nyelvészek között általánosan elfogadott meghatározása” (130). KIEFER FERENC is hasonlóan vélekedik az 1990-ben megjelent „Modalitás” c. kiadványban (*Linguistica, Series C, Relationes* 1. MTA Nyelvtudományi Intézete, 1—15): „nem nyilvánvaló, hogy melyek azok a nyelvi jelenségek, amelyek a modalitás fogalmával jellemezhetők, s az sem magától értetődő, hogy a modalitás elsősorban mondatnyi vagy pedig lexikai kategória-e, az sem világos, hogy a modalitás különböző fajtái mennyire különböztethetők meg a nyelvi szerkezetekben...”, az a kérdés is felmerülhet, hogy a modalitás logikai vagy nyelvi fogalom-e...”. MURVAI OLGA (i. m. 59) szerint „nem kell külön argumentálnunk, mert ma már köztudott, hogy a modalitás kategóriáit a nyelvészet a logikától kölcsönözte”. Ez fura és elfogadhatatlan érvelés. A nyelvészet a kémiától kölcsönözte például a valenciaelméletet is (FORGÁCS TAMÁS a német *Wertigkeit* mintájára az ige, ill. az állítmány *vegyértékéről* beszél), ennek ellenére nyelvészeti szempontból vizsgáljuk az állítmány kötelező bővítményeit. MURVAI OLGÁNAK „A különféle logikák ... azokat a nyelvi kifejezéseket vizsgálják, amelyek révén a modalitás megvalósul” (59) mondatában semmi kivétlnivalót nem találnék, ha a *modalitás* szó előtt ott lenne

a logikai szó is. Az olvasóban így mindjárt tudatosulna, hogy a szerző különbséget tesz logikai és nyelvi modalitás között, s mint nyelvész, ő az utóbbiról kíván értekezni. A modalitás nyelvészeti leírásának a legfőbb kritériuma az, hogy az egyes jelentéseket kifejező típusok strukturálisan (ne strukturalista módon) behatároltak legyenek, számukat ne lehessen kényünk-kedvünk szerint definíciók révén szaporítani, hatókörüket változtatni.

KIEFER FERENC 1986-os (i. m. 14) meghatározása szerint a modalitás „a beszélői attitűdök nyelvi kifejező eszközeit öleli fel, tehát azoknak az operátoroknak a körét, amelyek egy kijelentést egy a beszélői attitűddel módosított mondat aláakáztatnak át”. Ez alapján igen nehéz eldönteni, hogy mi is az a modalitás, mivel „a beszélői attitűd a beszélő személyes ügye, a külső megfigyelés számára nem hozzáférhető, nem ellenőrizhető, nem bizonyítható. A modális mondatok nem valóságábrázolók, nem állíthatók, nem tagadhatók és nem tudhatók. Vö.: *Pisti beteg.* → *Anna állítja, hogy Pisti beteg. Nem igaz, hogy Pisti beteg. Anna tudja, hogy Pisti beteg. Pisti talán beteg.* → **Anna állítja, hogy Pisti talán beteg.*” **Nem igaz, hogy Pisti talán beteg. *Anna tudja, hogy Pisti talán beteg.* (12). *A Pisti talán nem beteg. / Talán nem Pisti beteg* változatok azt bizonyítják, hogy ez a mondat tagadható. *Az anya állítja / nem állítja, hogy Pistinek el kell mennie / nem kell elmennie az orvoshoz* példa azt bizonyítja, hogy KIEFERnek ez a „sejtése” nem univerzális érvényű a nyelvi modalitás értelmezésében. KIEFERnek egy másik meghatározása szerint (1990. 7) „a modalitás a világ egy lehetséges állapotát fejezi ki (azaz egy az aktuális világtól különböző lehetséges világot)”, vagyis „egy lehetséges világállapotot tükröz”. (A „világ, világállapot” szavakat talán lehetne a „valóság” szóval helyettesíteni. A lehetséges világgal a tényleges világ vagy egyszerűen a reális valóság áll szemben. Mindkettő lehet aktuális és nem aktuális. *A Péter holnap Pestre utazik.* — *Péternek holnap Pestre kell utaznia* mondatok aktuális tényleges világot tükröznek. *A Péter holnap Pestre utazna.* — *Péternek holnap Pestre kellene utaznia* mondatok pedig egy aktuális lehetséges világot. Az előbbi meghatározás később (1999: 319) átfogalmazódik: „a modalitás a világ egy lehetséges állapotát fejezi ki, amelyben az adott tényállás fennáll”. Egy lehetséges (elképzel) világban tényállás általában elérhető és nem áll fenn. De a mesékben, hazugságokban, fantasztikus történetekben, mitológiában stb., amelyek a tényleges világtól eltérő lehetséges világot tükröznek, a kijelentő mondatokban megfogalmazott tényállások valóban fennállnak.

KUGLER NÓRA (MGr. 387) úgy véli, hogy „modális minden mondat, amely a világnak egy lehetséges állapotát mutatja be, azaz nem tényleg közöl (pl. *A medencébe csak úszósapkában szabad bemenni*”. Az ÉKsz. szerint a „tény a valóság egy mozzanata, az, ami van, megtörtént, amit megtettek”, vagyis az előbbi modális mondat tényközlő, de KUGLER NÓRA szerint nem az. HADUMOD BUBMANN „Lexikon der Sprachwissenschaft”-jában (1990.) a modalitás szemantikai kategória, amely egy kijelentés valóságtartalmának a minősítését fejezi ki a beszélő szemszögéből. „Semantische Kategorie, die die Stellungnahme des Sprechers zur Geltung des Sachverhalts, auf den sich die Aussage bezieht, ausdrückt”. Tehát a modalitás intellektuális és nem érzelmi kategória.

Az orosz nyelvtudományban szinte általánosan elfogadott a V. V. VINOGRADOVtól (Русский язык. Грамматическое учение о слове. 1947. 581) megfogalmazott felfogás, amely szerint a modalitás a beszélő ↔ a megnyilatkozás ↔ a valóság közötti hármas oppozíciót jellemző fogalmi kategória. Az A. N. BARANOV és D. O. DOBROVOLSKIJ szerkesztette „English—Russian Dictionary of Linguistics and Semiotics” (Moscow, 1996.) szótárban is ezt találjuk: „Понятийная категория, характеризующая тернарную оппозицию 'говорящий — высказывание — действительность'”. A nyelvi modalitásnak talán ez a legjobb általános meghatározása. E hármas oppozíciót

a nyelvi modalitásnak három fő típusa, az alapmodalitás, a kiegészítő modalitás és az értékelő modalitás a beszélő szemszögéből három különböző aspektusból jellemzi, amely nyelvi eszközökkel fejeződik ki, és a mondatban kifejezett valóságtartalom részeire vagy egészére irányul. A RUDI CONRAD kiadásában megjelent „Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini” (Leipzig, 1985.) szótárban ez így fogalmazódik meg: „*Modalität*: semantische Kategorie, die im allgemeinsten Sinne die Einstellung des Sprechers zum Inhalt seiner Aussage und zu deren Beziehung zur Wirklichkeit beinhaltet”.

3. A modális jelenségek terjedelme. — A modalitásnak van szűkebb és tágabb értelmezése. MURVAI (i. m. 59) értékelése szerint „a kiszélesített modalitás fogalom ... ma már a pontatlanságig bővült, sőt behatárolhatatlan”. A modális jelentések szűkítésénél tekintettel kell lennünk arra, hogy az utóbbi fél évszázadban elterjedt a szemiotikának szerkezetanra (szintaktika), jelentésanra (szemantikára) és használatanra (pragmatikára) történő hármas tagolása, s ez egyre inkább hat a mondatan felosztására is. N. F. ALEFIRENKO professzor (Спорные проблемы семантики. Волгоград, 1999. 218) c. monográfiájában a modális jelentéseknek három fő típusát különbözteti meg: 1. a reális / irreális jelentést, 2. a szükségességet, lehetőséget, kívánságot, 3. a kijelentések hitelességi és valószínűségi fokának az értékelését. (Ezt a három típust nevezzük mi alap-, kiegészítő és értékelő modalitásnak.)

Az állítást és tagadást a predikatív viszonyhoz soroljuk, a megnyilatkozások tartalmának érzelmi és minőségi (jó és rossz) értékelését (a kiegészítő és értékelő modalitással, a beszédaktusokkal, a mondat aktuális tagolásával stb. együtt) a pragmatikához, a mondat kommunikációs fajtáinak a leírását pedig a szintaxis önálló fejezeteként képzeljük el. KUGLER NÓRA (MGr. 386—7) először elválasztja a modalitást a mondatfajtától, mert a modalitást szemantikai, a mondatfajta pedig szintaktikai kategóriaként értelmezi. Egy lappal később pedig kijelenti, hogy „a mondatfajtákhoz (amennyiben nem tényközlőek) modális alapértékek tartoznak”. (Itt jegyezzük meg, hogy a mondatok strukturális szerkezetét egyáltalán nem érinti az, hogy azokban tényeket vagy hazugságokat, különböző elképzelt világokat ábrázolnak (vö. *Darstellung, statement*), vagyis a 'tényközlő', 'tényállásokot közlő' mondatok nem nyelvtudományi műszavak, a kijelentő mondatok általában kijelentéseket (*Aussagen, declarations*) közölnek állító vagy tagadó formában, pontosabban állító vagy tagadó tartalommal.) A közlő (kijelentő, felkiáltó, óhajtó, felszólító) és a kérdő mondatfajtaikat és az alapmodalitást nem azonosíthatjuk a módok eltérő száma miatt sem. A kijelentő mondatokban használhatunk kijelentő, valamint feltételes módot, a nyelvek egy részében kötőmódot, közlő módot, a kijelentő mód pedig kérdő és felkiáltó mondatokban is a fő mód, az óhajtó mondatokban szinte univerzálisnak tekinthető a feltételes mód. A módoknak tehát van elsődleges és másodlagos jelentésük. A különbség az alapmodalitás és a mondat kommunikációs fajtái között elsősorban az oppozíciók nem azonos voltából adódik. Az alapmodalitás morfológiai kategórián alapuló szintaktikai-pragmatikai fogalmi (konceptuális) kategória, amely a beszélő → predikatív viszony → valóság oppozícióra épül. A mondatfajta viszont szintaktikai-szemantikai kategória, amelyet K. BÜHLER (Sprachtheorie. Jena, 1934. 28) ábrájának megfelelően a mondatnak a valósággal, a beszélővel és a címmel való kapcsolata határoz meg és differenciál. (M. KORCHMÁROS VALÉRIA [i. m. 8] DEME LÁSZLÓ egyetemi előadásai alapján BÜHLERre való hivatkozás nélkül ezt tömören így interpretálja: „A mondat — lévén a beszéd legkisebb egysége — betölti annak hármas funkcióját: kifejez, tájékoztat, befolyásol”).)

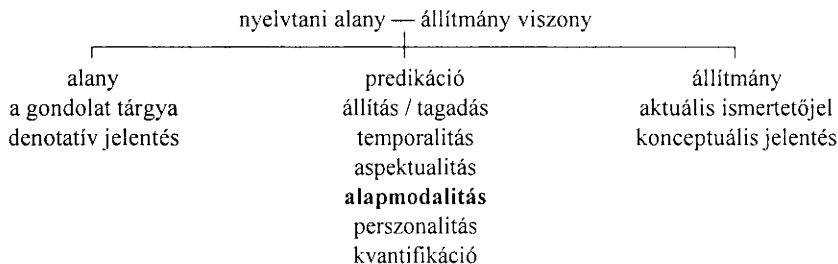
4. Modalitás → propozíció vagy → predikatív viszony? —

A XVI. században Kopernikusz a geocentrikus világmép helyébe a heliocentrikus világszisztemet állította. Ennek hatására már COMENIUS (1592—1670) munkáiban megtalálható a mondat állítmány-, ill. igeközpontúsága. (Ezt ANTAL LAJOS egyetemi docens Tóth László „Imperatívusz és aspektus” (1999.) c. PhD. értekezésének a vitáján opponensként közölte velünk.) 1781-ben JOHANN WERNER MEINER „Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre” c. művében is megfogalmazódik az ige központi szerepe a mondatban. A XIX. század vége felé Európa több országában lábra kap ez a nézet. Nálunk BRASSAI SÁMUEL (A nyelvtanításról. In: Összehasonlító irodalomtörténeti lapok 1881.) hangoztatta, hogy „a mondat fő és uralkodó eleme az ige, és az összes többi alkotórészeket reá kell vonatkoztatni”. KIS-ERŐS FERENC (A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva. Bp., 1915. 462) megfogalmazása pedig egyenesen L. TESNIÈRE (Éléments de syntaxe structurale. Paris, 1959.) nézeteit juttatja eszünkbe: „A mondat főrésze mondattani szempontból egyes-egyedül az állítmány, az ige. Az ige a mondatalkotás alapja, az egész mondat lelke.”

A XX. század második felében a FREGE-féle matematikai formális logika hatására a generatív strukturális transzformációs elemzésben az *ítélet* helyett a *propozíció* (p) szót használják, amely mint a fentiekben látjuk, a nagy P-vel jelölt predikátum és argumentumainak (kötelező bővítményeinek, az alanyt is beleértve) a predikációja. Mindazt pedig, amit ehhez a propozícióhoz hozzáteszünk, azt modalitásként is értékelhetjük. E logikai elmélet úgy véli, hogy a mondatban csak az állítmánynak (heurisztikus korszakában csak az igei állítmánynak) van viszonyt indukáló funkciója (más szóval valenciaértéke), és az állítmány hatóköre kiterjed a mondat egészére. Ezért a propozíciót az xPyz mellett néha xRyz-vel is jelölik. A XX. század vége felé egyre több nyelvész számára vált világossá, hogy a matematika és a nyelvészet — miként az összes többi tudomány — jellegükben lényegesen eltérnek egymástól. KIEFER FERENC (i. m. 1999. 34) ezt így fogalmazza meg: „...a strukturális szemantika ... elsősorban a nyelvi jelenségek közötti strukturális összefüggéseket kutatja... A strukturális szemantika empirikus tudomány, mint ahogy a nyelvtudomány egésze az... A formális szemantika ... a matematika egyik ága, a matematika viszont, mint tudjuk, nem empirikus tudomány”. Ebből következik, hogy a matematika és a nyelvészet „egymásra találása” lehetetlen, a matematikai nyelvészet nem lehet „a nyelvészet koronája”, az alany nem fokozható le bővítményi szintre, hiszen az a mondat szemantikai központja, annak valenciaértékétől, strukturális szerkezeti lehetőségeitől függ egy szó állítmányi funkcióban történő szerepeltetésének és argumentumainak, pontosabban valamennyi bővítményének a lehetősége. Többek között DEZSŐ LÁSZLÓ ezt már 1969-ben (A főnévi csoport: ANyT. 6: 72, 92) példákkal bizonyította. Vö.: *Az óra ma lesz.* — **A fiú ma lesz.* *A fiú jól van.* — **Az asztal jól van.* A határozó és a jelző is lehet kötelező bővítménye egy mondatnak: *A fiú jól van.* — **A fiú van.* *Jó napom volt.* — **Napom volt.* Az állítmány nemcsak R funkciót tölt be az a, b, c főnévi argumentumai között, hanem az alany aktuális dinamikus és statikus ismertetőjelét is kifejezi. A névszói állítmányú mondatokban a kopulai funkcióban szereplő segédige valenciaértékétől egyáltalán nem függnek a bővítmények. Vö.: *Magyarország régebben ásványi kincsekben gazdag ország volt.* *Péter féltékeny volt a feleségére.* Egy mondatban nemcsak az állítmányi funkcióban szereplő igének lehet R funkciója: *Péter helyzete igen nehéz.* — **Helyzete igen nehéz.* A mondat szintaktikai és szemantikai szerkezetének nem kizárólagos állítmányközpontúságát legjobban az bizonyítja, hogy az állítmány hatóköre nem terjed ki a mondat egészére. R. L. TRASK szótárában olvashatjuk, hogy egyesek belső és külső argumentumokat különböztetnek meg. („Some frameworks distinguish internal arguments and external arguments: the former occur inside the verb phrase and are sub-

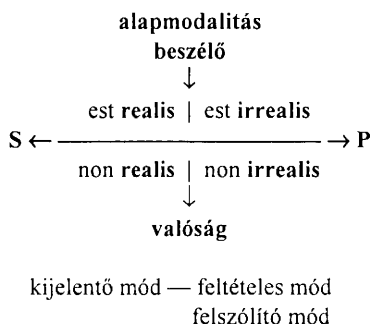
categorized for by the verb (direct objects, indirect objects), while the latter occur outside the VP (subjects).” Vö.: *Az iskolából betegsége miatt sokat hiányzó Erika helyzete | igen nehéz*. Egy mondat kötelező és nem kötelező bővítményeinek (az argumentumainak és nem argumentumainak megfogalmazást nem használhatom, mert az „argumentum” csak a propozíción belül létezik) a strukturális szerkezete formálisan nem különbözik. Vö.: *Erika Szegeden lakik. (*Erika lakik.) — Erika Szegeden dolgozik. (Erika dolgozik)*. Ha a nem kötelező bővítmények a mondat aktuális tagolása következtében fókuszba kerülnek, nem hagyhatók el, tehát kötelező bővítmény lesz belőlük: Vö.: *Erika Szegeden, és nem Tápén dolgozik. — *Erika és nem Tápén dolgozik*.

5. Az alapmodalitás. — A mondat szintaktikai alapját felfogásom szerint a platoni és arisztotelészi attributív logikára épülő alany (S) és állítmányi (P) viszony állító és tagadó változata képezi: S est / non P. (Vö. PETE ISTVÁN, Főmondatrész vagy főmondatrészek: Nyr. 1993: 154—66.) Az alany a mondatnak szemantikai, az állítmány pedig szintaktikai központja. Ezenkívül az alany szintaktikai és szemantikai központja az alany bővítményeinek, az állítmány pedig saját bővítményeinek. Az alany a gondolat (ítélet) tárgyát, az állítmány pedig az alany által jelölt tárgy aktuális ismertetőjelét (innen az attributív logika elnevezés) fejezi ki. Az alanyi funkcióban szereplő szavak elsősorban denotatív jelentésüket, az állítmányi funkcióban szereplők pedig fogalmi jelentésüket aktivizálják. Vö.: *A fiatal háziasszony ebédet főz. — Éva fiatal háziasszony*: az első mondatban a *háziasszony* egy fiatal nő, a másodikban lehet egy öregedő nő is, aki nemrég lett háziasszony. Nyelvtani alany — állítmányi viszony meglelte független attól, hogy a mondat logikai ítéletet vagy nem ítéletet fejez ki. Az alany — állítmányi (predikatív) viszony, a nyelvtani predikáció elválaszthatatlan az állítás és tagadás, temporalitás, az aspektualitás, a kvantifikáció (vö. **Sapka ferde. — A sapka ferde*), a perszonalitás és az alap- vagy predikatív modalitás kategóriáitól. Vö.:

A tudományos osztályozás alapelvei WITTGENSTEIN nyomán a klasszikus osztályozás kritériumaihoz képest lényegesen módosultak. Egy osztályozási kategórián belül ugyanis megkülönböztetjük a kategória centrumát és annak periferiáját. Egy kategória valamennyi ismérvének a meglelte csak a kategória centrumában követelmény. Továbbá egy nyelvtani jelentés kifejezhető fő és különböző periferikus eszközökkel. Az alany—állítmányi viszony sem fejeződik ki mindig kétrészes mondatokban, s az itt felsorolt kategóriák mindegyike sincs jelen minden mondatunkban. Vannak egyrészes (bővíthető), sőt tagolatlan, vagyis nyelvtani szerkezet nélküli alapmodalitásos intonációval képzett periferikus mondataink is (pl. *Pszt!*), amelyeket a klasszikus osztályozás hívei ki is zárnak a mondatok köréből, mivel implicite sem lehet predikatív viszonyt kimutatni bennük. Minden mondatunknak a jelentése azonban vagy állító, vagy tagadó, időben aktualizált, és az alapmodalitás meglelte kimutatható bennük. Az alapmodalitás ugyanis a beszélő szemszö-

géből a létező vagy elképzelt (lehetséges) valóságra, annak valamilyen mozzanatára, szegmensére vonatkoztatja a mondat jelentését, amelyet reálisként vagy irreálisként értékel. Az alapmodalitás kifejező eszközei az igemód és az intonáció. A mondat valóságtartalmának reális voltát a kijelentő mód (*indikativusz*) jelöli, irreálitását pedig a felszólító (*imperativusz*) és feltételes (*kondicionális*) mód. Ezeket a módokat használhatjuk elsődleges és nem elsődleges jelentésükben. Ha egy mondatban nincs módot kifejező igealak, az alapmodalitást az intonáció fejezi ki: *Igen. Pszt! Vízet!* Az ilyen mondatok időbeli jelentése jelen idő vagy a jelenhez szorosan kapcsolódó közeli jövő. Vö.:

KIEFER FERENC az igemódot nem sorolja a modalitás nyelvi kifejezőeszközeihez (i. m. 1999. 235—6). Szerinte a kijelentő mondatnak jelöletlen a modális értéke, más szóval a kijelentő mondat és a kijelentő mód modális értéke is 0 (uo. 332). „A modalitás a világ egy lehetséges állapotát fejezi ki (azaz egy aktuális világtól különböző lehetséges világot”: i. m. 1990. 7), ezért a kijelentő mondatnak nincs specifikus modális értéke. Szerintünk viszont egy oppozícióban a 0 morféma is jelentéshordozó. Továbbá a kijelentő mondatokban megfogalmazott „aktuális világ” is csak egy a több lehetséges aktuális világ közül, vagyis végeredményben ezeknek a mondatoknak a jelentéstartalma is szubjektív (sokszor preszuppozíciós ismereteink hiányos volta miatt is), még ha a beszélő objektívnek (igaznak) is gondolja azt. Ezt bizonyítják például a modalitás és más tudományos problémák eltérő felfogásai, a különböző bírósági fórumok homlokegyenest ellenkező ítéletei, a kijelentő mondatokban megfogalmazott bukott ideológiai elméletek, hazugságok, mesék, mítoszok, fantasztiikumok, délibábos tervek, álmokképek stb. A nyelvészetnél maradvá, felhívom az olvasók figyelmét, hogy T. GIVON „Syntax: a functional-typological introduction” (Volume 1. 1984.) könyvében a Modality fejezetben *realis-assertion* és *irrealis-assertion* típus is található: *Joe cut | is cutting a log* (assertion of fact). Ő azonban csak a már realizált tényt tekinti reálisnak. A jövő idejű kijelentés nála irreális (284—5). A tagadó kijelentő és jövő idejű állító mondatokban nem irreális, hanem nem realizált reális tényeket közölnek. A reális tényként megfogalmazott nyelvi valóság ugyanis lehet realizált és nem realizált is (*Péter elutazott | nem utazott el Pestre. — Péter holnap elutazik Pestre.*) Az igeidők differenciáltsága a kijelentő módban a legválogatosabb, mivel az idő a lét legfontosabb ismertetőjele, ezért a reálisként ábrázolt valóság határozottan kötődik a jelenhez, a múlthoz és a jövőhöz. A beszéd pillanatában irreálisként bemutatott cselekvések a valóságban nem léteznek, a felszólító mód valamilyen cselekvés létének a felszólított által történő megteremtésére irányul, a feltételes mód pedig a létezés hipotetikus feltételekhez köti. A lét ismertetőjel hiányával magyarázható az igeidő elmosódottsága vagy szükségletelensége ezekben a módokban (vö.: Сабанеева М. К.,

О сущности наклонения: Вопросы языкознания 1994/5: 49). A feltételes módban a nyelvek jelentős részében csak 2 időalak van, az oroszban pedig nincs időalak. A magyarban is megfigyelhető a *volna/lenne* párhuzamos használati lehetőségének a növekvő tendenciája: *Van egy perc időd? — Már hogyan volna/hogyan lenne.* (Vö. HORVÁTH LÁSZLÓ, *A volna : lenne kettősség kontrollvizsgálata*: Nyr. 2001: 158—68). A felszólító módban pedig csak nagyítóval lehet találni olyan nyelvet, amelyben vannak időalakok. A felszólító mód jelentése ugyanis par excellence a felszólítás utáni jövőre vonatkozik. De azért vannak olyan esetek is, amikor a felszólítás egy már létező cselekvés megszakítására, további folytatására, módosítására vagy pedig azonnali végrehajtására irányul (*Ne szaladgáljatok itt! Maradjatok ülve!*). Ezzel magyarázható, hogy a latinban például van imperativus praesens és imperativus futuri is. Vö.:

Tu epistolam hanc ā mē accipe (imper. praes.) atque illī datō (imper. fut.)

Fogd ezt a levelet, és aztán add oda neki!

Crās petitō (imper. fut.) nunc abī (imper. praes.).

Holnap kérdezd meg, most menj el!

A mondat valóságtartalma irreális voltának a jelölésére egyes nyelvekben többféle mód lehetséges. R. L. TRASK „A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics” (London és New York, 1993.) szótára a következő módokat tartja a legelterjedtebbeknek: declarative, imperative, conditional, subjunctive (*konjunktívusz* v. *kötőmód*, *közlőmód*), interrogative (*kérdőmód*), desiderative (*optatívusz* v. *óhajtó mód*), hortative (*adhortative*, *duális imperatívusz*: *Menjünk!*), jussive (*felszólítást kifejező kötőmód*: *Er lebe hosh!*), dubitative (*kétkedő mód*: *És te ne láttad volna őt azután többé?*), necessitative (*kényszerítő mód*: *Ők pihennek, én meg csak dolgozzak.*). A V. N. JARCEVA szerkesztette „Лингвистический энциклопедический словарь” (Москва, 1990.) szerint a török nyelvekben az igemódok száma a 4 és 12 között ingadozik. E nyelvek némelyikében van például határozatlanságot, állítást, megerősítést, egyetértést, feltételezést, szándékot stb. kifejező mód is. Az itt felsorolt módoknak azonban nem mindegyike fejez ki alapmodalitást. (A félreértések elkerülése érdekében felhívom az olvasók figyelmét, hogy az én *alapmodalitás*-om jelentése nem azonos az előzőkben ismertetett *root modality*, *dinamikus modalitás*, *modális alapérték* műszavak jelentéstartalmával.)

6. Kiegészítő modalitás. — A kiegészítő modalitás (ez az elnevezés mást jelöl, mint a fent ismertetett modális kiegészítő érték) a mondatnak nem kötelező tartozéka, és nem változtatja meg annak alapmodalitását. A kiegészítő modalitás szükségességet, lehetőséget és szándékot fejez ki. Ez a modalitásfajta elsősorban a mondat alanyával jelölt (gyakran ágens szerepű) élő vagy élettelen tárgy cselekvésének a szükséges, lehetséges vagy szándékolt voltát jelöli a mondat kijelentő és feltételes módban álló állítmányában megfogalmazott jelentéstartalmat illetően. A kiegészítő modalitást módbeli segédszókkal fejezzük ki. Vö.:

	szükségesség	Notwendigkeit	necessity	долженствование	→
S →	lehetőség	Möglichkeit	possibility	возможность	→ P
	szándék	Bereitwilligkeit	willingness	волеитивность	→

A professzornak meg kell / meg kellene operálnia a súlyos beteget.

A klinika bármelyik orvosának meg lehet / meg lehetne operálnia ezt a beteget.

A professzor még ma meg akarja / meg akarná operálni ezt a beteget.

A vonatnak 6 órakor meg kellett / meg kellett volna érkeznie.

*Mindjárt elerjedhet az eső. Miért kell éppen vasárnap esnie az esőnek?
A feldobott kőnek le kell esnie. A háznak össze kellett dőlnie.*

A felszólító mód árnyalására a kiegészítő modalitást nemigen használjuk. Az *El kell menjen* tájnyelvi, de *hogy* kötőszós mellékmondatlal lehetséges: *El kell, hogy menjen. Meg kell, hogy jöjjön.* Ennek a mondat típusnak az az érdekessége, hogy az alanyt nem tehetjük ki (felszólító módban ezt általában nem is tesszük ki), és hogy az igekötő nem a *hogy* kötőszós mellékmondatban van. Tárgyas igékkel ez a szerkezet kevésbé jó: *Be kell, hogy csukjad az ablakot.* A kijelentő módban álló jelen idejű alakot sokkal gyakrabban használhatjuk felszólító jelentésben, udvarias felszólításra pedig a feltételes módban álló alakot. Vö.: *El kell mennie azonnal. Meg kell jönnöd este hét órára. Be kell csuknod az ablakot. Nem csuknád be az ablakot?* Szenvedő szerkezetekben ritkán használunk kiegészítő modalitást, s ekkor nem is a *-va/-ve* képzős határozói igenevet használjuk. Vö.: *Az ajtó nyitva van. — Az ajtónak nyitva kell lennie. — Az ajtónak ki kell nyitódnia.*

A kiegészítő modalitás fő kifejezőeszközei a nyelvek egy részében, például a németben és az angolban a strukturálisan jól körülhatárolt *módbeli segédszavak*, amelyek döntő többsége ige. Ha összevetjük a német és angol nyelv módbeli segédigéit, akkor látjuk, hogy elhatárolásuk több vonatkozásban nyelvspecifikus. A fő problémánk itt az, hogy vannak-e a magyarban módbeli segédszók, és ha vannak, akkor azokat milyen kritériumok alapján különítjük el a többi segédszótól, a segédszókat a nem segédszóktól.

Az utóbbi tíz évben a magyar nyelv segédigéivel több cikk foglalkozott, vö.: KÁLMÁN C. GYÖRGY — KÁLMÁN LÁSZLÓ — NÁDASDY ÁDÁM — PRÓSZÉKY GÁBOR, A magyar segédigék rendszere: *ÁNyt.* 17. 1989. 49—103; MOLNÁR KATALIN, A magyar segédigék rendszere. In: Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Bp., 1993. 221—5; Egy rendhagyó terminustörténet tanulsága: *Nyr.* 121. 1997: 93—7, A magyar *segédige* terminus történetéhez: *Nyr.* 121. 1997: 497—9; LENGYEL KLÁRA, Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein: *Nyr.* 119. 1995: 320—5; KESZLER BORBÁLA, A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái: *Nyr.* 119. 1995: 293—308; M. KORCHMÁROS VALÉRIA, Ige vagy segédige? In: Nyíri Antal kilencvenéves. Szeged, 1997: 109—23; UZONYI KISS JUDIT — TUBA MÁRTA, Hány segédigénk van?: *Nyr.* 123. 1999: 108—16; LENGYEL KLÁRA, A segédigék kérdéséhez. Válasz Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cikkére: *Nyr.* 123. 1999: 116—28; UZONYI KISS JUDIT — TUBA MÁRTA, Újra a segédigékről: *Nyr.* 123. 1999: 357—63; LENGYEL KLÁRA, A segédigék és származékaik: *MGr.* 252—8.

E munkák alapján úgy látom, hogy a segédigék még további viták tárgyát képezhetik. Töprengéseim eredményei: 1. A segédigék helyett talán jobb lenne *segédszók*-ról beszélnünk, mivel főneveket (*kár, ideje*), melléknveket (*tilos, szükséges*) is használhatunk segédszóként. (Ekkor azonban szófajaink segédszóknak nevezett második nagy csoportját viszonyszókra és pragmatikai szókra lenne jó osztanunk, vö. PETE: MNy. 2000: 270). — 2. A magyarban szinte majdnem mindegyik segédszónak lehet önálló jelentése is. Vö.: *Péter tanár volt. — Péter nem volt ott a sportszarnok megnyitóján. Kár írnom erről — Nem érte kár.* — 3. A lexikálisan segédige (pl. „lexikálisan modális”) besorolások helyett arra kell törekednünk, hogy a kategóriális jelentés mellett még valamilyen strukturális (formai) ismérv alapján is jellemezzük a segédszókat. — 4. Az R funkciós állítmányok mindegyikét értékelhetjük ilyen vagy olyan mértékben segédigének, mivel jelentésük bővítményeik nélkül nem teljes. (Ezért a *Hány segédigénk van?* kérdésre lehetetlen válaszolni.) A négy szerzős cikk írójának *A vevők utálnak várakozni az áru-*

ra példához fűzött magyarázata, miszerint „a bővítmények mindig az igei csoporthoz, nem pedig az igehez kapcsolódnak”, ellentmond a hagyományos vonzat-elméletnek, de az egy mondatban egy R funkciós P és azok argumentumai képezik a propozíciót felfogásnak is. (E mondatban két propozíció van: a) *A vevők várakoznak az árura.* b) *A vevők utálnak várakozni.*) Az *utál* ige hatóköre ugyanis nem terjed ki az *árura*. Vö.: *A vevők utálnak téged/várakozni.* — **A vevők utálnak az árura.* Az *árura* közvetlenül a *várakozni* igehez (igenévhez) kapcsolódó bővítmény, a *várakozni* pedig az *utál* ige bővítménye, de segédigei szerepet is betölt, mert az *árura* bővítmény az ő segítségével kapcsolódik az *utálnak* állítmányhoz és épül be a mondatba. — 5. Egyre inkább kezd kialakulni bennem az a meggyőződés, hogy a segédigéket (segédszókát) először szemantikai csoportokra jó osztani, s ennek alapján talán könnyebben sikerülne megtalálnunk strukturális sajátságait. A MGr.-ban például azt olvashatjuk, hogy „a segédige olyan viszonzó, mely az ige grammatikai jelentéseit hordozza. A segédige szám- és személyjelentést, idő- és modális jelentést, ritkábban aspektuális és pragmatikai jelentést tartalmaz. A magyar nyelv szófajai között két segédigetípust tartunk számon. Megkülönböztetjük egymástól az összetett állítmányban szereplő igésítő segédigéket, például *ügyes volt, jó marad*; valamint az analitikus szerkesztésű igealakok segédigéit: *menni fogok*” (252). A nyelvi tények csak félig-meddig igazolják ezeket az állításokat. Először, vannak olyan segédigék is, amelyek a grammatikai jelentéseken kívül bizonyos szemantikai módosító jelentéseket is kifejeznek, vö.: *Ödön igazgató volt (igazgató lett, igazgató maradt, jó igazgatónak látszott, rossz igazgatónak bizonyult, tartják, túnt). Ez hibának számít. Te nem számítasz vendégnek. A tanítót Jánosnak hívják.* Ezeket a szavakat nevezhetnének *félsegédigék*nek. (Az „álsegédige”, „segédigeszerű” megfogalmazásoktól idegenkedem.) Segédigei voltak bizonyítják, hogy felcserélhetők a *van* kopulával, anélkül, hogy a mondat jelentése lényegesen megváltozna. Vö.: *Ödön jó igazgató. Ez hiba. Te nem vagy vendég. A tanító János.* Mindegyik félsegédigének van főigei használata is, vö.: *Ide látszik a falu tornya. Meddig tart az előadás? Nagy termésre számít.* Másodszor, a segédigék nem igésítenek. Ha a *Jancsi ügyes volt.* — *Jancsi ügyeskedett. Jancsi katona volt.* — *Jancsi katonáskodott* mondatokat összevetjük, akkor érzékelhetjük, hogy a *volt* segédszó itt semmiféle „igésítést” nem végzett. A melléknevek megtartják például fokozhatóságukat, az igék nem fokozhatók, a főneveknek állítmányi funkcióban is lehet melléknévi jelzőjük, névelőjük, az igéknek nem. Mindössze arról van szó, hogy a melléknevek szófajisága négyes, és annak igehez közelítő jellegét az állítmányi pozíció domborítja ki. Harmadszor, meglepetéssel olvastam, hogy a *Reggel szoktak fürdeni. Nehogy meg találád érinteni! El tetszik utazni?* mondatokban a segédigék „a főnévi igenévvel együtt képviselnek egyetlen igealakot” (256). Az „igealak” egy ragozási paradigma oppozíciós része egy kategórián belül. Az *olvasni fogok* valóban egy igealak. A *Reggel szoktak fürdeni.* — *Reggelenként fürdenek* nem ragozási oppozíciók. A folyamatos és befejezett ige párokat az oroszban, de a magyarban sem tekintik egy szónak. A *Nehogy megérintsd! Meg ne érintsd! Nehogy meg találád érinteni!* mondatok a felszólító mondatok óvást, intést kifejező variánsai. Közülük csak az *érintsd* az igei paradigma egy alakja. Az önözés, magázás a magyarban szintén nem része az igei paradigmának. (Elég csak egy pillantást vetnünk a MGr. igeragozási paradigmáira [112—20], hogy meggyőződünk erről.)

Módbeli segédszók. — A magyarban a kiegészítő modalitást modális segédigékkel (*kell, illik*), modális segédmelléknevekkel (*érdemes, fölösleges*), modális segédfőnévvel (*kár, ideje*), modális szókapcsolatokkal (*jólesik, rosszlesik, van / nincs mivel, van/nincs értelme*) és hatóigékkel (*elmehet*) fejezzük ki. A magyarban a modális segédszók egy szóosztályba való sorolásának a következő strukturális ismérvei

vannak: 1. Főnévi igenévvel állnak. 2. Állító mondatokban, ha a mondat állítmánya a hangsúlyos, elválasztják az igekötőt az ige többi részétől (a négy szerzős cikkben ezt a pejoratív kicsengésű „beférkőzés” szóval jellemzik, 63): *A beteg el akar (bír, tud, talál, óhajt, szeretne) menni*. A nem igei módbeli segédszavak használatakor az igekötő általában nem válik el az ige többi részétől: *Érdemes elmenned erre az előadásra*. — 3. Az időt kifejező *fog* időbeli segédige velük nem használatos: **A beteg el fog bírni (találni, óhajtani, szeretni, akarni, tudni) menni*. **Holnap el fogok akarni menni hozzád*. — *A beteg el akar már menni (netán el talál menni, el bír majd menni)*. A továbbiakban a kiegészítő modalitást kifejező módbeli segédszók és szókapcsolatok strukturális ismérvei jelentésüktől függően megoszlanak. Mindegyik típusú kiegészítő modalitás jelentése elsősorban nem a logikai alany belső indítatású, ellenőrzése alatt tartott állapottal kapcsolatos. Kivételek az *akar, óhajt, szeretne* módbeli segédigék, amelyek általában az ágens belső indítatású tudatos cselekvését fejezik ki. Ezeknek csak az előbb említett strukturális ismérveik vannak. 4. Az összes többi módbeli segédszónak a fő strukturális sajátosságai a következők: velük a mondat logikai alanyát dativusban használjuk, a főnévi igenevet pedig ragozhatjuk. Itt fogalmazzuk meg azt az általunk eddig nem olvasott „sejtést”, amely szerint minden olyan szó, amellyel ragozott főnévi igenév állhat, az módbeli segédszó. Dativus használata esetén — a magyar nyelvre jellemző ökonómiai elv következtében — a főnévi igenév ragozása nem kötelező, ha ez nem okoz félreértést (*Mindnyájunknak el kell menni / el kell mennünk*). A dativus használata sem kötelező, ha a főnévi igenevet ragozzuk. Általános (mindenkire vonatkoztatható) használatban a dativus elmarad, és a főnévi igenév nem ragozódik. Vö.:

Nekünk a házat 'el kell adnunk / el kell adni. — *A 'házat kell eladnunk*.

A házat 'el kell adni. (Nem tudni, hogy ki az eladó).

Nekünk majd el kell adnunk / el kell majd adnunk a házat.

A rendőröknek segíteni kell a járókelőknek (a 'ki kinek' kétértelmű).

A rendőröknek segíteniük kell a járókelőknek.

Kell lenni(e) ebben a faluban egy eladó háznak.

Ebbe a múzeumba nem lehet bemennünk, mert nincs elég pénzünk.

Ebbe a múzeumba nem lehet bemenni, mert zárva van (senkinek se).

A kiegészítő modalitást számos esetben *hogy* kötőszós mellékmondatokkal is kifejezhetjük. Vö.:

Lehet(séges), hogy ebbe a múzeumba ma nem lehet bemenni/bemennünk.

Kell, hogy legyen ebben a faluban egy eladó ház.

Kár, hogy elment.

7. A kötelezettséget jelölő modalitás a cselekvés végzése szükségességének a különböző fokait fejezi ki. Ezt a modalitást a következő segédszavak jelölhetik: *illik, érdemes, tanácsos, ajánlatos, fölösleges ~ felesleges, kötelező, kell, szükséges, van/nincs értelme, célszerű, nem célszerű, kár*. Vö.:

Illik eljárnia a misére.

Ezt neked érdemes/főlsleges megtanulnod.

Erre az értekezletre kötelező/kár elmennem.

Kár/Nem kötelező gyűlésekre járni.

*Van értelme (nincs értelme, célszerű, ajánlatos) elhalasztanod a vizsgát.
Nincs értelme (nem célszerű, nem ajánlatos) vizsgákat halasztanod/halasztani.*

8. A lehetőséget jelölő modalitásnak is különböző árnyalatai vannak. Fő kifejezőeszközei a magyarban a *-hat/-het* képzős ható igék, amelyeket valamennyi igéből képezhetünk. Képzésük általános volta miatt ezeket egy negyedik módnak is tekinthetnénk. Azonban a *-hat/-het* képző az alapmodalitás mind a három típusának a kiegészítésére szolgál, s ez a kiegészítő modalításra a jellemző. Vö.: *Ma elutazhatok. — Ma elutazhatnak. Azt akarja, hogy ma elutazhasson.* (A felszólító alakot csak mellékmondatokban használhatjuk.) A ható igéknek KIEFER FERENC A „What is possible in Hungarian?” (Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 31. 1981: 147—85) c. tanulmányában a lehetőség szemantikai típusait vizsgálja. Egy későbbi cikkében (A *-hat/-het* képző jelentésánához. Az episztemikus *-hat/-het*: ÁNyT. 16. 1985: 131—53) lényegében magyar nyelven ugyanezt a problémát árnyalja. A csaknem 20 évvel későbbi könyvben (Jelentéelmélet 326—8) a jelentésárnyalatok száma csökkent.

M. KORCHMÁROS VALÉRIA (i. m. 111) nem tudja elfogadni „az olyan mondattani elemzést, amely a ragozott ígét modális jelentése miatt nevezve segédigének, főnévi igenévvel alkotott szókapcsolatait — a tényleges szintaktikai viszonyokat teljesen figyelmen kívül hagyva — egységes állítmányként fogja fel, amelyben a főnévi igenévi alak volna a 'tulajdonképpeni ige'. Ez a felfogás, amely idegen nyelvekre érvényes fogalmakat próbál ráhúzni a magyarra, önmagához képest is következetlen, mert mondattani vizsgálódását olyanfajta morfológiai szemléletre alapozza, amely gyakorlatilag a jelentéstani vonásokat hangsúlyozza túl, ha mégoly strukturális igénnyel kritizálja is a 'hagyományos' elemzés szemantikai alapját”. Megjegyzéseim: 1. A **nekem kell, *nekünk illik, *én bírok* stb. szókapcsolatok azt bizonyítják, hogy ezek az igék a magyarban sem főigék. 2. A *Ma este elmegyek hozzád* mondat „háttérjelentése” viszont tartalmazhatja mind a három kiegészítő modalitás valamelyikét: *ma este azért megyek el hozzád, mert azt érzem, hogy „el kell már mennem”* vagy *„nagyon szeretnék elmenni”*, esetleg csak azért megyek, mert *„körülkényeim ezt lehetővé teszik”*. 3. Az „egységes állítmány” helyett az „összetett állítmány” elnevezés a használatos. 4. Természetesnek azt kell tekintenünk, ha egy szemantikai dominanciájú felosztás principium divisionis is elsősorban szemantikai. 5. A strukturalista nyelvészet egyes irányzataiban egyáltalán nincs segédige (vö. a morfémákat is magába foglaló közvetlen összetevők szerinti elemzést, az NP ↔ VP bontású elemzést). A függőségi nyelvtanokban a segédigék, segédszavak a hierarchia magasabb csúcsán állanak, mint a főszófajok. 6. Nem hiszem, hogy M. KORCHMÁROS VALÉRIA egyetértene *Az igazgató házon kívül van* mondaton belüli viszonyok olyan elemzésével, amely szerint a mondat helyhatározója nem a *házon kívül*, hanem csak a *kívül* névutó, amelynek állandó vonzata a *házon* alak. Vö.: *Hol van? — Kívül van. Min kívül? — Házon kívül.* A morfológiai, szintaktikai és szemantikai függőségi viszonyok ugyanis nem mindig esnek egybe. Morfológiailag a *házon* alak a névutótól függ (vö. *a ház felett*), szintaktikailag azonban a *házon kívül* szókapcsolat függ az ígétől, s ezért egy mondatrészt alkot (vö.: *A léce a kerítésen kívül van. — Ültess a kerítésen kívülre egy fát. — Onnan a kerítésen kívülről vedd be a léce.*) Szemantikailag viszont a *ház* szó a fő szó (vö.: **a són kívülre, *a són kívülről*). 8. A tényleges szintaktikai viszonyok azt mutatják, hogy a modális segédigék és a hozzájuk kapcsolódó főige az alanytól függ. Érdekes e vonatkozásban a főigei *kell* és a segédigei *kell* összevetése: *Én nem kellek senkinek. — Nekem el kell mennem. Neked el kell menned.* Mindkét esetben a főige egyezik meg az alannal. Az alany kifejező eszközeinek a tipológiája ugyanis megkülönböztet nominatívusi, aktív és ergatívusi szerkezetű nyelveket. A nominatívusi szerkezetűekben az alany kifejezőeszköze az alanyeset. Az aktív szerke-

zetű nyelvekben a tárgyias és tárgyatlan igék logikai szubjektumát nem egyformán fejezik ki. Az európai nyelvek alapján véve mind nominativusi szerkezetűek. Az alany kifejező eszköze több nyelvben azonban a nem aktív cselekvéseket kifejező mondatok kisebbik részében nem az alanyeset. Vö. például a németben: *Ich lese* 'Olvasok', — *Mich friert* 'Fázom', *Mir ist Angst* 'Szorongok'; az oroszban *Меня знобум* 'Ráz a hideg', *Мне холодно* 'Fázom', *Лодку унесло водою* 'A víz elvitte a csónakot'. Ezeket a mondatokat személyteleneknek tekintik, annak ellenére, hogy szinte valamennyiük a nominativusi alanyú mondatokhoz hasonlóan bármelyik személyben állhat, és ezekben a mondatokban a szenvedő szerkezetű mondatoktól eltérően nincs egy másik olyan mondatrész, amely a cselekvések logikai szubjektumát jelölhetné. Ennélfogva ebben az esetben csak szemléletbeli akadálya van a logikai és a grammatikai szubjektum egyesítésének.

9. Az értékelő modalitás a beszélő ismeretei bizonyosságának a fokát és nem a mondat jelentéstartalmának a fokozását jelöli. Vö. pl.: *Éva nem okos lány. Éva nem buta lány.* Az első mondat negatívabb szemantikai értékelést fejez ki Éva szellemi képességeit illetően, mint a második. Az *Éva igazán (nagyon, rendkívül okos) lány* is szemantikai értékelést tartalmaz. Az ilyen példák nem tartoznak az értékelő modalitás körébe. Az értékelő modalitás (valójában csak ezt nevezhetjük episztemikusnak) kifejezhet kétséget, kétséget, valószínűséget, feltételezést, megerősítést, meggyőződést. Vagyis *Éva aligha buta lány, Éva valóban / bizonyára okos lány* típusú mondatok tartoznak az értékelő modalitás körébe, amely a mondat jelentéstartalmának az e g é s z é - r e vonatkozik. A modalitásnak ez a típusa elsősorban a kijelentő mondatokra jellemző, és nem kötelező tartozéka a mondatnak. (Néha előfordul felkiáltó mondatokban és szónoki kérdésekben is.) Az értékelő modalitást kifejező mondatokban a kötelező alapmodalitáson kívül a kiegészítő modalitás mindegyik fajtája is előfordulhat, pl. *Péternek bizonyára meg kell oldania / meg kellene oldania ezt a feladatot.* — *Valószínűleg Évának is sikerül(ne) megoldania ezt a nehéz feladatot.* — *Aligha akaródzik/akaródzna Erikának megoldania ezt a nehéz feladatot.* Az értékelő modalitást az irreális felszólító alapmodalitással nem használjuk. Az értékelő modalitás kifejezőeszközei a modális partikulák (módosítószók), modális határozószók és az episztemikus modális igék. Ilyen szavunk sok van. Ezeknek közös tulajdonságuk, hogy kérdő névmás nélküli kérdésre adott válaszokban sokszor önálló mondatként is szerepelhetnek, pl. *A fiad elutazik holnap San Franciscóba?* — *Aligha.* (Bizonyára. Kétség.) Vö.: *Ez aligha történik meg. Talán / esetleg mégis eljön a barátom. Bizonyára meghűlt, azért nincs itt. Valószínűleg tud erről.*

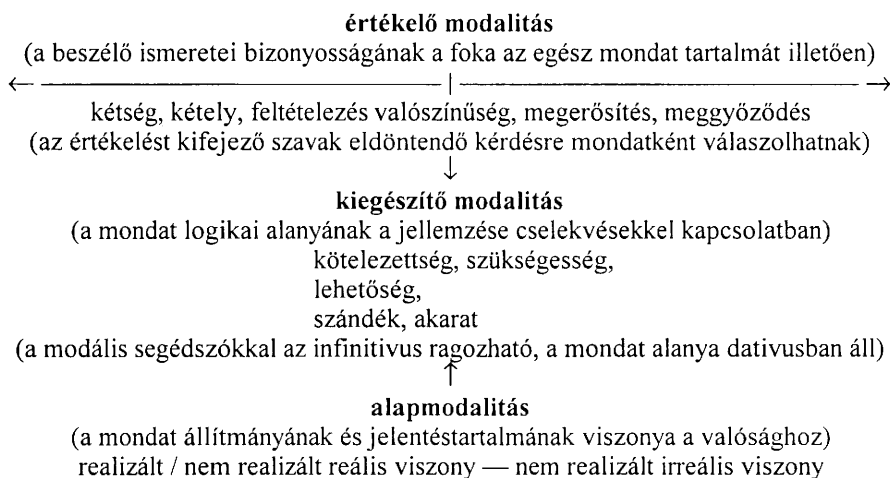
KIEFER FERENC a „Modal Particles as Discourse Markers in Questions” c. cikkében (Acta Linguistica Hungarica 38. 1988: 107—25) a *csak, csakugyan, egyáltalán, még, szóval, talán, tehát, ugyan, tényleg, valóban* partikulák használatát vizsgálja kérdőszó nélküli és kérdőszavas kérdő mondatokban, s kimutatja, hogy melyikük fordul elő mindkét típusú kérdő mondatban modális és nem modális jelentésben, melyikük csak az egyik típusban. A *csak, talán, valóban/tényleg* szavakat például nem használhatjuk kérdőszavas kérdésekben, az *ugyan-t* pedig nem kérdőszavasokban. A kimondottan kérdő partikulák (*-e, ugye, nemde*) vizsgálata valahogy kimaradt a dolgozatból.

Az értékelő modalitásról még sok mindent lehetne írni. KONTRA MIKLÓS pl. a MNy. 2001/2. számában közli Szlovákia, Ukrajna, Románia, Jugoszlávia, Szlovénia, Ausztria, Magyarország öshonos magyar beszélőközösségeiben végzett felmérésének az eredményét. A megkérdezetteknek arra kellett válaszolniuk, hogy az értékelő modalitást tartalmazó *Valószínűleg külföldre fognak költözni.* — *Valószínűleg, hogy külföldre fognak költözni* változatok közül melyik a természetesebb. A következő a helyes alakot természetesebbnek tartók aránya: szlovákiai magyarok 79%, ukrainai és jugoszláviai magyarok

78%, romániai magyarok 74%, magyarországi magyarok 73%, szlovéniaiak 71%, ausztriaiak 69%. Érdekes lett volna például egy olyan párhuzamosan végzett felmérésnek is az eredménye, ha a kérdések között a *Valószínű, hogy külföldre fog költözni* is szerepel. Külön lehetne foglalkozni a *hogyan* költözés változattal, a tagadószó helyváltoztatásnak a lehetőségével, vö. *Valószínűleg nem fognak külföldre költözni. — Valószínű, hogy nem fognak külföldre költözni. / Nem valószínű, hogy külföldre fognak költözni.*

Az értékelő modalitással kapcsolatban felhívom az olvasók figyelmét H. MOLNÁR ILONA már idézett könyvére, FÁBRICZ KÁROLY „Partikulák a magyar és orosz nyelvben” (Szeged, 1987.) c. kandidátusi értekezésére.

KIEFER FERENC könyvében „A modalitás” c. fejezet egyik alfejezete „A modalitás egységes formális kezelése”. Én a modalitás egységes, de szemantikai és strukturális ismérveken nyugvó három fő típusának következetes differenciált kezelését és egymásra épülő hierarchiájuk bemutatását tartom fontosnak. Vö.:

PETE ISTVÁN

The hierarchy of the three main types of modality in Hungarian

The three main types of natural language modality are basic, additional, and epistemic (evaluative). *B a s i c m o d a l i t á s* encompasses the notions of *reality/irreality* of facts and fictions in the sentences. This meaning is expressed by the indicative, subjunctive, imperative moods and intonation. Every sentence has one of these kinds of modality. *A d d i t i o n a l m o d a l i t á s* involves degrees of *necessity*, *possibility*, and *willingness*. These types of modal meaning can be expressed by *m o d a l a u x i l i a r y w o r d s* (verbs, adjectives, adverbs, substantives, phrasal auxiliaries). The following are modal auxiliary words in Hungarian: *kell, szükséges, kötelező, illik, érdemes, tanácsos, ajánlatos, fölösleges/felesleges, van értelme, nincs értelme, célszerű, kár*; verbs with the suffix *-hat/-het, lehet, talál, bír, tud, lehetséges, lehetetlen, sikerül, szabad, tilos, körülményes, nehéz, könnyű, van mivel/miről, nincs mivel/miről, jogában áll; akar, szeretne, akarózik/akaródzik, ideje, jólesik, óhajt, szeretne, rosszul esik, kedve van*. These modal auxiliaries share some distinct characteristics that grammatically differentiate them from other words: a) the auxiliary modal words cannot form the future by means of the temporal

auxiliary *fog*, b) they must be used with the infinitive of lexical verbs; c) the infinitive used with most of them can be inflected for person and number; d) the logical subject of many of them appears in the dative; and e) when auxiliary *verbs* are used in affirmative sentences with a stressed predicate, the verbal prefix of the latter, if any, is separable. The modal auxiliary verbs *akar, szeretne, óhajt, bír, tud, talál* express actions controllable by the agent. The subject of these verbs appears in the nominative and the infinitive of lexical verbs cannot be inflected for person and number. *Epistemic modality* expresses the evaluation of the speaker's knowledge or belief. The speaker may express various degrees of *certainly* or *doubtfulness* of the statement made in the sentence. The modal words / adverbs that belong here can be used in isolation to answer a general question.

ISTVÁN PETE

Funkciótúlbiztosítás a beszélt nyelvben nyelvjárási szövegek alapján*

1. Tanulmányunkban nyelvjárási és regionális köznyelvi szövegek alapján foglalkozunk a beszélt nyelv egy jellemző jelenségével, a funkciótúlbiztosítással. A feldolgozott szövegek az ELTE G. VARGA GYÖRGYI vezette kutatócsoportjának 70-es, 80-as évekbeli hatvani, ceglédi, esztergomi, makádi gyűjtéseiből valók, tehát különböző nyelvjárási területekhez köthetők (vö. NytudÉrt. 100. sz. Bp., 1979.). Felhasználtuk saját korábbi felvételeinket (Jászberény, Nyíregyháza, Hajdúhadház, Hajdúböszörmény), illetőleg a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye több településén és az északkeleti országhatár túlsó oldalán (Ukrajna és Románia magyarok lakta falvaiban) az elmúlt években felvett interjúkat és egyéb nyomtatásban megjelent szövegeköléseket is.

Talán némi magyarázatra szorul, hogy nyelvjárási és regionális köznyelvi szövegekkel dolgozunk. El kell mondanunk, hogy az interjúsövegek különböző területekről valók ugyan, de az eddigi eredmények azt mutatták, hogy a vizsgált jelenségek jelentős része általánosan jellemző beszélt nyelvi jelenségnek tekinthető, földrajzi megoszlást kevésbé mutat, sőt úgy tűnik, legtöbbször társadalmi rétegek szerinti számottevő releváns különbséget sem hordoz. (Vö. KISS JENŐ megállapításával: „az eddigi köznyelvi : nyelvjárási egybevetések olyan különbségeket, eltéréseket is kimutattak, amelyek nem a nyelvjárások és a köznyelv, hanem a beszélt nyelv és az írott nyelv közötti különbségek”: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondatánából. MNyTK. 164. sz. 1982. 16.)

A részletesebb vizsgálódások minden bizonnyal árnyalják majd ezt; mostani munkánkból is látható lesz, hogy például a morfémaszinthez tartozó beszélt nyelvi jelenségek nyelvjárási meghatározottsága erősebb, mint a mondat- vagy szövegszinten. A szociolingvisztikai tényezőket is figyelembe véve felsejlik az is, hogy az alacsony iskolázottságú adatközlők írott nyelváltozata közelebb áll a beszélt nyelváltozathoz, míg magasabb iskolázottsági szinten a beszélt közelebb áll az írothoz (vö. VILLÓ ILDIKÓ, A nyelvi norma meghatározásáról. In: KEMÉNY GÁBOR szerk., Normatudat — nyelvi norma. Bp., 1992. 17).

Munkánkkal a beszélt nyelv jellemzőihez szeretnénk néhány adalékot adni, választ keresve arra a kérdésre is, amelyet legutóbb GÖSY MÁRIA vetett fel, tudniillik hogy milyen okok hozhatják létre azokat a „működéseket”, „amelyek a sok esetben nem kodifi-

* Készült az FKFP 0890/97 sz. és az OTKA T 025237 sz. pályázat támogatásával.

kált nyelvi produktumhoz vezetnek” (GÓSY, A beszédtervezés és a beszédkivitelezés paradoxona: Nyr. 1998: 4).

Kétségtelen, hogy a beszélt és az írott nyelvváltozat közötti lényeges különbség ténye régóta ismeretes nyelvtudományunkban, s jelen van a beszélt nyelvi sajátosságok (grammatika?) kidolgozásának igénye is, eddig azonban csak résztanulmányok — igaz, igen fontos résztanulmányok — születtek (az egyébként nagy számú szakirodalomra való hivatkozástól most eltekintünk). Vitatkozva GÓSY MÁRIA véleményével („Nem tartom valószínűnek, hogy létezzen a spontán beszédnek valamiféle saját nyelvi szabályrendszer”: i. m. 4), figyelembe véve a norma fogalmának értelmezését, illetőleg újraértelmezését az utóbbi évek magyar nyelvtudományában, a beszélt nyelvi norma jellemzőit a szakirodalom alapján az alábbiakban foglaljuk össze: deskriptív, konstitutív, nem kodifikált, implicit. Fontos a nyelvi norma szociolingvisztikai kategóriaként való kezelése (pl. VILLÓ ILDIKÓ), a szocioregionális és szituációs összetevők meghatározó szerepének hangsúlyozása (TOLCSVAI NAGY GÁBOR), a magas (minta) és a használati kommunikációs norma megkülönböztetése (BAŒZEROWSKI JANUSZ). Ez utóbbinak a legfontosabb meghatározója az, „hogyan mit mondunk és minek”, s nem az, hogy hogyan. „A használati normát ... a kommunikációs aktus gyors hatékonysága jellemzi ..., a norma kiválasztása a szociolingvisztikai szituációtól függ” (BAŒZEROWSKI JANUSZ, Néhány gondolat a nyelvi és a kommunikációs normákról: MNy. 1998: 271, 276.) A beszélt nyelvváltozatnak (amely már önmagában is „horizontálisan és vertikálisan tagolódó nyelvváltozatok, kisebb hatókörű normák összefoglalása” (VILLÓ i. m. 19) az írott nyelvváltozattól eltérő jellemzői számos okra vezethetők vissza. Csak néhányat említve: a beszéd és gondolkodás egyidejűsége (pl. a szerkezetkeveredés egyik kiváltója lehet), ebből adódóan a gondolat érvényesülése a formával szemben (pl. a szórend sajátosságaiban, a mondatátszövődésben); a forma befejezetlen volta (pl. a hiányban, a megszakításokban); a gondolatok egymásba fonódása; a beszélt nyelvre jellemző spontaneitás, szukcesszív jelleg. (A beszédtervezés és -kivitelezés szempontjából vö. GÓSY MÁRIA i. m.)

A beszédkivitelezés szempontjából minden bizonnyal az egyik legfontosabb a kommunikáció biztonságára, egyértelműségére, hatékonyságára való törekvés. Ez hozza létre többek között a szövegmegértés megkönnyítését célzó nagyon különböző fajtájú ismétléseket, a nyomatékositást szolgáló sajátos grammatikai megoldásokat is. Ezek közül számos jelenség redundáns is lehet (a redundancia is a beszélt nyelv jellemzője), de sok olyan beszélt nyelvi jelenséget eredményez, amelyek kommunikációs értékhordozóknak tekinthetők.

2. A funkciótúlbiztosítást a már említett korpusz alapján különböző nyelvi szinteken vizsgáltuk: a morféma-, a lexéma- és a szintagmaszinten.

A morféma szintjén a funkciótúlbiztosítás körébe a következő jelenségek tartoznak: az elemismétlés vagy reduplikáció; a nyomatékositás különböző eszközei: az adott grammatikai funkció kifejezése hasonló jelentésű, de más alakú toldalékmorfémával, a funkció nyomatékositása névmással, a grammatikai funkció egy elemének kifejezése újabb toldalékkal stb. E jelenségek közül az elemismétlés, vagyis újabb rag ragoztatása a ragozott a szóhoz, illetve határozószóhoz, akkor következik be, ha annak eredeti viszonyjelentése — elsősorban a határozórag eleveenségének csökkenése miatt — elhomályosult vagy elhomályosulóban van, vagy a beszélő nem érzi elég nyomatékosnak a szóalakot, s így az egyértelműség igénye megköveteli, hogy újabb rag frissítse fel, illetve nyomatékossítsa a szó eredeti jelentését (vö. TNyt. II/1: 640).

Ez a folyamat a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint bizonyos morféma esetében már a kései ómagyar korban megindult, s a későbbiekben mind gyakoribbá vált. Bizo-

nyítható, hogy a morféma szintjén is a kommunikáció zavartalanságát, sikerét szolgálta ez a szerkesztési eljárás. Valószínű, hogy már a régebbi korokban is szembe kerülhetett egymással a presztízsnorma és a használati kommunikációs norma, s az utóbbi került ki győztesen. A nyelvtörténet folyamán igen-igen változó volt morfeimikai szinten a funkciótúlbiztosítás körébe vonható jelenségek megítélése a magas (minta) norma szempontjából (vö. BAŃCZEROWSKI i. m.). A mai stigmatizált változatok közül pl. az *őtet* a kései ómagyar kortól a magas rendű írásbeliség része. Megjegyzésre érdemes, hogy a mai normatív *őt* változat használata annyira ritka volt, hogy RÉVAINAK még a XVIII. század végén is bizonyítania kellett létét. A főnévi mutató névmások elemismélteléses változatait még legnagyobb reformkori költőink műveiben is megtaláljuk (vö. NyKk. 1: 183). Ugyanakkor sokkal jobban kerültek például a mai norma szempontjából csupán népiesnek tekintett ragozott *mink* variáns.

Az elemisméltelés alakok stigmatizációja a tudatos nyelvművelés folyamatában következtetett be a legújabb korban, s ennek következtében az írásbeliségből szinte teljesen visszaszorult használatuk. Az élőbeszéd viszont — a kommunikáció hatékonysága érdekében — megőrizte azokat. Természetesen az ide vonható jelenségek többsége nem általános használatú, nagyobb részük szociolingvisztikai meghatározottságot mutat, s eleynésző azon jelenségek száma, melyek használatában földrajzi tagolódás jelentkezik.

A) Elemisméltelés

1. Az *ez*, *az* mutató névmás accusativusi esetragjának megisméltelése:

Anaforikus szerepben: „Az a gazda, aki *esztet* rendezte...” (Bátorliget); „*Asztat* is mindig hozzám kellett küdeni” (Kisszékely); „Osztan akkor *asztat* mekpróbálom” (Pusztadaróc); „...akkor mink *esztet*, mondom, mikor átvettük a csőt, meg-rántottuk” (Dormánd).

Kataforikus utaló szerepben: „És bizony *asztat*, ami hozzánk esett ágyugojói...” (Hajdúhadház); „De hát *asztat* tudom, hogy esztet szokták danúnyi” (Koppány-szántó). Inkább az elemisméltelés nélküli variáns a gyakoribb ebben a funkcióban.

Deixisként: „*Asztat* vegye el...” (Hajdúhadház); „*Esztet* ez megy az asztal-ra” (Pusztadaróc, Románia). Hátravetett értelmezői szerepben: „Hát a fíjút, *asztat* nem szólítottuk úgy” (Hajdúhadház); „Mer a pénszt, *asztat* nem aggyák” (Pusztadaróc, Románia).

A mutató névmás elemismélteléses változata a beszélt nyelvi anyagok tanúsága szerint nem állhat kijelölő jelzőként: „*Eszt* a fíjút ... én nem is birom *eszt* a nagy zene-kart” (Lónya).

2. Az E/3. személyű személyes névmás tárgyragjának isméltelése főként anaforikus funkcióban: „Nem is tuggyák annyira kezelni *űtet*” (Beregszász); „*Őtet* biztosan felveszik főiskolára” (Hajdúhadház).

3. A személyes névmások kiegészült alakjaiban ragismélteléssel nyomatékosítják a funkciót. Leggyakrabban a *neki* személyes névmási határozószó E/3. és T/3. személyű alakja kap egy újabb birtokos személyjelet, de előfordul még a *nála és tőle* elemismélteléses alakja is középfokú melléknév mellett hasonlító határozói szerepben: „Az országnak ety sarkát odaadnék *nekijek*” (Tiszabecs); „Útyhogy ijen traumatológia műtétte volt *nekije*” (Esztergom); „A három negyvenessel mennie kell *nekije*” (Makád); „Kár *nekijek* a nagy gondba beleadni magokat” (Bátorliget); „Nem atta vóna a feleségem *nekijek* drágábban” (Pusztadaróc); „A báty *nálatoknál* fiatalabb, a hűg *nálatoknál* idősebb” (Beregszász).

4. A Ø morféma funkciót + morfémaival erősítik meg:

a) A *későn* határozószó középfokában a fokjel után megjelenhet az alapfok *-n ~ -t* locativusragja: „*Maj későbbet* eljövök” (Hajdúhadház).

b) Az E/1. és E/2. személyű birtokos személyjeles névszók, a személyes, továbbá a birtokos és visszaható névmások tárgyként a beszédben gyakrabban fordulnak elő *-t* tárgyragos alakban, mint jelöletlenül: „*En* a mindennapi *kenyeremet* kikerekítem” (Beregszász); „*Engemet* így nyuktatnak” (Pusztadaróc); „Magamat nem nézem! Vecs csak el a *tijedet*!” (Hajdúböszörmény).

c) Hasonló jelenséggel találkozunk az igeragozási paradigmasorban is az E/2. és E/3. személyben alanyi ragozásban. Bizonyos nyelvjárások a *van* igét E/2. személyben ellátják az alanyi *-l* személyraggal: „Te hogy *vagyol?*” (Hajdúböszörmény). Az egytagú igék E/3. személyben *-en* ragot kapnak: „Mindenfélét *megveszen*” (Tiszabecs).

5. Elemismétlést eredményezhet az is, hogy bizonyos lexémák (*banán*, *tulipán*) accusativusi esetragos alakját az idősebb, kevésbé művelt adatközlők nominativusnak érzik, ezért a tárgyragos lexémát újra ellátják a *toldalékkal*: „Egyenek egy kis *banántot*”; „Leszettem a *tulipántot*”.

B) A funkcióismétlés vagy nyomatékosítás

A határozószó végén álló rag eleveenségének csökkenése miatt egy azonos funkciójú, de más alakú újabb határozóraggal elevenítik fel vagy nyomatékosítják a határozószó eredeti jelentését. Leggyakrabban az ősi határozóragok származékai, illetőleg ezek halmozódása tölti be ezt a funkciót (vö.: TNyt. II/1: 640; MGr. 216–7).

1. Az *itt*, *ott*, *most* határozószókat *-an/-en* toldalékkal nyomatékosítják, egyértelműsítik. Az *itten*, *ottan* a főnévi mutató névmások elemismétléses variánsával ellentétben mindhárom utalói szerepben állhat: „Hát *ottan* ijem maltereket csináltunk” (Beregszász); „Hát hogy *ittem* van híradó?” (Orosháza); „Kellemes vót mán tényleg *ottan*” (Hajdúhadház); „*Itten* a Remete uccába vót a kovácsműheje” (Szekszárd); „Akkor *ottan*, a tanyába az ém férjem nem vót *ott*.” (Hajdúhadház); „*Mostan* itt egy gyár” (Beregszász); „... nem mint *mostan*” (Pusztadaróc, Románia).

2. A *megint* határozószó nyomatékosító elemként felveheti nyomatékosító *-len* ragot. Érdekességgént megjegyezzük, hogy ugyanez a nyomatékosító elem a *pedig* kötőszóhoz is járulhat, a kötőszó nyomatékosító szerepét ezzel erősítették meg: „Asztám meg *megintelen* megjelent nálla”, „A kisebbik fiamnak *megintelen* van kégygyereke”, „...*megintelen* a dohámba dógosztam”, „... a másik *pediglen* az vót, mikor közölték a fizetésem”, „... az unokám *pediglen* Magyarba van” (Pusztadaróc).

3. A hajdúhadházi nyelvjárásban archaizmusként bukkan fel a *mindig* határozószó *mindítig* változata. Ez az erősen korlátozott érvényű variáns csak az idős parasztasszonyok beszédében jelenik meg: „Vaty szóval *mindítig* vót valami”, „Ez a szőlőszomszíd *mindítig* hazahozott”.

4. Funkcióisméltésnek vagy nyomatékosításnak tekinthető az is, amikor a T/1. és T/2. személyű személyes névmáson a funkciót a megfelelő számú személyjellel, illetve a *-k* általános többesjellel is megerősítik: *mink*, *tik*. Közülük a T/2. személyű személyes névmás bizonyítja legékeesebben, hogy itt a kommunikáció hatékonysága indukálta a funkcióismétlést, hiszen az E/2. és T/2. személyű névmás csak magánhangzójában különbözik, s bizonyos beszédhelyzetben akár hasonlóan is hangozhat. Ez lehet az oka, hogy a toldalékmorfémából funkcionálisan csupán azzal az elemmel toldották meg a tömorfémát, ami a többes számra utal: „*Tik* mijen vallásúak vagytok? *Mink* is azok” (Pusztadaróc); „*Mink* csináltuk, *mink*” (Orosháza).

5. A *mióta*, *azóta* határozószókban az előzményjelentést úgy nyomatékosítja a nyelvjárás, hogy a határozószó végső ragját megtoldja a *-tól* ablativusi esetraggal: „*Mijó -*

t á t ú l ez az Ukrajna átved bennünket” (Beregszász); „Igy bem vagyok *a z ó t á t ú l* ... a májam is így összekuccant *a z ó t á t ú l*” (uo.).

6. A személyes névmások kiegészült alakjaiban a személyre való utalást a megelőző személyes névmás nyomatékositja: „*Ő ne ki* megvót a maga baja” (Kisszékely, Tolna); „Mán *ű t ű l l e* szégyeltem mekkérdezni” (Beregszász); „*É n n á l l a m* oszt hijába jön” (Hajdúhadház); „... *e z ő b e n n e* úgy zajlot le, hogy...” (Szentlőrinc, Baranya).

Tapasztalataink szerint a funkciótúlbiztosítás m o r f é m á k s z i n t j é n jelentkező alakjainak használata nagyobb részben szociokulturális, kisebb részben földrajzi kötöttségeket mutat, valószínűleg azért, mert a standard norma vagy a művelt nyelvszókás a ragisméltéseket helytelen, kerülendő jelenségeknek tekinti, a funkciónyomatékositást pedig vagy népiesnek, vagy vulgárisnak minősíti (vö. NyKk.). Ennek ellenére magát a jelenséget mindenképpen általános beszélt nyelvi jelenségnek kell tartanunk, hiszen áthatja a morfológia egészét, s a magyar nyelvterületen belül mindenhol megtalálható, s vannak olyan megnyilvánulási formái, melyek sem társadalmi, sem földrajzi kötöttséget nem mutatnak. Ilyenek például a személyes névmás kiegészült alakjainak névmással nyomatékositott változatai: *őneki, énnálam, őbenne*; a T/1. személyű személyes névmás személyjeles változata: *mink*; a nyomatékositó raggal ellátott határozószók: *itten, ottan, mostan*; a tárgyi szerepben álló jelölt birtokos személyjeles morféma és a tágabb értelemben vett személyes névmások: *kenyeremet, magamat*. Természetesen eme általánosan elterjedt jelenségek használata sem lehet kizárólagos, mivel a beszélő idiolektusában a variánsok egymás mellett élnek, s a beszéd folyamatából hol az egyik, hol a másik változat ölt hangzó formát még ugyanazon mondaton belül is.

A jelenségek egy másik része szociokulturális variánsnak tekinthető. E variánsok az ún. szociális dialektusba tartoznak, hiszen olyan egyének használják őket, akik már nem nyelvjárási elsődleges nyelvűek, következésképpen kerülnek a dialektális jelenségeket, ennek ellenére az elemisméltéses szerkesztésmód jellemző beszédjükre. Földrajzi tagoltságot nem mutató szociokulturális jelenségek a személyes és mutató névmások elemisméltéses változatai: *esztet, asztat, őtet*; az elemisméltéses határozók: *nekije, nálatoknál*. Jelenlegi ismereteink szerint földrajzi kötöttséget mutató változatoknak tűnnek az archaikus nyomatékositott határozószók: *megintelen, minditíg, kisébbet, azótátúl*. A vizsgált korpuszban az említett jelenségek használatában a nemek között különbség mutatkozik, a nők jobban kedvelik e nyomatékositott alakváltozatokat, mint a férfiak.

3. A s z i n t a g m á k s z i n t j é r ő l a funkciótúlbiztosításnak két jelenségét említjük: az egyik az összekapcsolt határozók gyakori megjelenése, a másik a birtoklás kifejezésének bizonyos esetei. Már előljáróban elmondhatjuk, hogy az e szinthez tartozó jelenségek általános beszélt nyelvi jelenségeknek tekinthetők, kevésbé mutatnak nyelvjárási jelleget, mint a morfémaszinten.

A) A vizsgált korpusz azt mutatja, hogy a beszélt nyelvben lényegesen gyakoribb az összekapcsolt határozók, illetőleg az ezekhez közel álló értelmezős szerkezetek száma, mint az írott változatban. Az összekapcsolt határozó egyféle határozói körülményt két határozóval, két oldalról megközelítve fejez ki, a különböző kifejezőeszközök kombinálódnak, ez a két oldalról való megközelítés, illetve az összekapcsolt határozó egyik elemének, a névmási határozószónak forikus, a beszélt nyelvben pedig még inkább deiktikus szerepe biztosítja a közlés szempontjából legfontosabb mondatrész kiemelését: „Fenn ugyi *itt északon*, ha esik, a hegyekből jön le az eső” (Lónya); „Hát én vótam *oda a fijamho*” (Lónya); „Jött *oda a híd-nál*, ott jött által (az árvíz)” (Garbolc); „*Ide* kijártunk *az udvarra*” (Csenger);

„Helyezzenek engem *be* vissza *Orosházára*” (Orosháza); „*Ott a Nap-hegynél volt*” (Mátészalka).

A szerkezet közel áll a beszélt nyelvre szintén jellemző értelmezőszerű viszonyokhoz (történetileg is), a különbségtevésben elsősorban a hangsúlyviszonyok segítenek. A két tag között általában szünettel bíró, tagonként külön-külön is hangsúlyt kapó értelmezős szerkezet éppen kettős nyomatékánál fogva még jobban szolgálhatja a kommunikációs célt. (Vö. HUSZÁR ÁGNES, A rádió és a televízió beszélt nyelvének mondattana. Nyelvészet és tömegkommunikáció. Bp., 1985. 108–10; a szünet szerepéről GÖSY i. m.)

B) A magyar nyelvben a *birtoklás* kifejezésére különféle alaki eszközök állnak rendelkezésre. A birtokos és a birtok egymással különböző nyelvi szinteken léphet kapcsolatba (vö. GAÁL EDIT, A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. NytdÉrt. 97. sz. 1978. 14–5). Az adatok tanulsága szerint ez a változatosság még jellemzőbb a beszélt nyelvben. A teljesség igénye nélkül mutatunk be most néhány típust. Véleményünk szerint valamennyi azt a célt szolgálja, hogy az adott szituációban a beszéd, illetve a választott nyelvi formák minél egyértelműbben, minél pontosabban betölthessék kommunikatív szerepüket.

1. Az írott változattól leginkább eltérőnek mutatkozik a személyes névmás kiegészült alakjának és valamely birtokos személyjeles főnévnek a kapcsolata. Nem véletlen ez, hiszen a nyelvtörténeti adatok tanulsága szerint is ez a kapcsolat biztosította (és biztosítja) a birtokviszony legerősebb hangsúlyozását (vö. TNYt. II/2: 376).

GAÁL EDIT a „nekem a könyvem” szerkezetet „a mai magyar nyelvben archaikusnak” (i. m. 18) minősíti, illetőleg a következőképpen értékeli: „...a Pronpers NAK jelzői kitétele redundáns, a takarékosásra törekvő nyelvhasználat a birtokos személyragos főnévvel egyértelműen képes közvetíteni a mondanivalót. Ez a típusú szerkezet szinte teljesen a nyelvtörténetbe veszett, mai nyelvünkben csak nyomai vannak” (i. m. 45). (Nyelvtörténeti háttéréről l. TNYt. I, 703.) KISS JENŐ mihályi változásvizsgálatában szintén „visszaszorulónak” minősíti ezt a kapcsolatot (MNYTK. 190. sz. 43).

Vizsgált anyagunkban — bár statisztikai feldolgozás nem történt — használata elég jellemzőnek tűnik. Ennek pontosítása, illetve a szerkezet egyéb jellemzőinek megállapítása mindenképpen részletesebb vizsgálatot igényelne. „Mer hiába aggyuk *neki a tányérjába* az eledelet” (Hatvan); „Mos szedik ki a csavarokat *neki a bokájába*” (Esztergom).

A nyelvtörténeti példákkal egybevetve jelenlegi adatainkat, lényeges különbségnek tűnik, és minőségi változást is eredményez az, hogy — a fenti két mondatról eltekintve — valamennyi adatunkban a személyes névmás kiegészült alakja követi a birtokos személyjeles szóalakot: „...mert mekfázik a *lábam nekem* is ezen a betonon” (Lónya); „Kivették az egész *gyomrát neki*” (Hatvan); „Szintén kiváló lett a *háza neki*” (Lónya); „Az ifjúnunkás *klubjuk nekik*” (Orosháza).

A névmás hátravetett pozícióba került, mintegy utólagos hozzátoldásnak is tűnhet, a beszélő a választott formával a birtokos személyt igyekszik még nyomatékosabbá tenni. A kodifikált normának megfelelő megoldást nem találja elégségesnek, hozzáfűz még egy nyomatékosító elemet. (Az átmeneti jelenségnek számító dativus possessivus is kifejeződik így a beszélt nyelvben: „Nagyon egy értelmes kis mókás *pofiga van neki*”). Korábban láthattuk, hogy ezekben a típusú mondatokban — nyelvjárási eredettel — már a morfémák szintjén is előfordulhat reduplikáció: „...traumatológiai *műtétje volt nekije*”.

2. A standard nyelvváltozatban általában pontosan körülhatárolható, hogy mikor kap *-nak/-nek* ragot a birtokos jelző (vö.: GAÁL i. m. 45; MGr. 450–1). Nyelvtörténeti szempontból a birtokos jelző ragja „sajátos különállást mutat a ragrendszerben: egyfelől

jellemzi, hogy néhány jól körülhatárolt helyzetben úgyszólván kötelező, másfelől viszont az, hogy az esetek többségében másodlagos, szabad változatként jelentkezik az eredetibb jelöletlen forma mellett. A kötöttségnek és a kötetlenségnek e szokatlan kettőssége a *-nak/-nek* egész történetét végigkíséri; ezen belül a gyakoriság feltűnő ingadozásai többek között a közlés szóbeli vagy írásbeli jellegével, a pontosságra való törekvés fokával, a stílusesszéménnyel, s — a kései ómagyar korban már jelentékeny mértékben — a latin hatással függenek majd össze.” (TNyt. 1: 300).

A fenti okok közül „a közlés szóbeli jellegével” és a „pontosságra, egyértelműsége” való törekvéssel is összefügg az, hogy az élőbeszédben az írott változaténál gyakoribb a birtokos jelző ragjának a kitétele (így egyértelmű a lexéma mondatrésztétele, a szavak egymáshoz való viszonya): „Hát ezek voltak a lányok *n a k a* staférung *j u k*” (Lónya); „... a gimnázium *n a k a* pincé *j e* óriási épület”, „Ismertünk vontatási főnökséget, aki a vasút *n a k a* pályá *j á n a k* karbantartásával, felújításával foglalkozik” (Hatvan). (A többszörös birtokos szerkezetekben a nyelvtörténet folyamán is nagyobb szerepet kapnak a ragos formák, hiszen ezekben a szerkezettagok összetartozásának hangsúlyozása szükségesebb, mint az egyszerűbb szerkezetekben; vö. TNyt. II/2: 372.)

4. A *l e x é m á k s z i n t j é r ő l* két olyan jelenséget emelünk ki, amelyek a kommunikációs funkció biztosítását szolgálhatják: az egyik az ismétlésnek egy sajátos fajtája, a másik egy sajátos metanyelvi magyarázat, értelmezés.

Tényként kezelhetjük, hogy az élőbeszédben gyakoribb az ismétlés, mint az írott szövegekben. A beszélt nyelvvel foglalkozó munkák mindegyike sok példát hoz a redundáns ismétlésre, de arra is, amikor a tartalmi vagy formai ismétlés nem fölösleges; az ismétlés a kommunikáció biztonságát szolgálja.

1. Mostani témánkhoz kapcsolódva egy szintén nagyon általánosnak tekinthető, nem redundáns lexémaismétlődésről szólunk. A példák mutatni fogják azt, hogy igen különböző szófajú és mondatrészszerkezetben álló lexémák ismétlődhetnek. A valamennyire jellemző közös jegyeket a hangsúlyviszonyok és a szünet ismétlés előtti helye adják. A beszélő az általa fontosnak tartott részre igyekszik így felhívni a figyelmet: „*É n | én* úgy írigylem ezeket a mostani fiatalokat”, „Senki sem értette meg, hogy *fontos | fontos*, mert elhatároztam”, „Mégis *annyira | annyira* a hatása alatt voltam”, „Nem azt mondom, hogy tökéletesen beszéltem, de *| amit | amit* kellett nekem hát azt né mind el tudtam mondani”, „*Pestre | Pestre* szoktam menni” (Hatvan).

A beszédészüneteknek — ugyanúgy, ahogy a fenti példákban is — a közbevetéses ismétlődő szerkezeteknél is fontos szerepe volt (vö. P. LAKATOS ILONA, Az ismétlés egy sajátos fajtája a beszélt nyelvben: MNy. 1995: 467–73). Az ismétlésnek mindkét típusa igazolja GÖSY MÁRIA megállapítását, miszerint a beszéd mikrotervezési folyamatait a több és hosszabb szünet jelzi (i. m. 11). GÖSY hívja fel a figyelmet arra is, hogy ez nemcsak a beszédtervezés, de a beszédmegértés szempontjából is lényeges, hiszen lehetőséget ad „a hallgatónak a mind pontosabb és biztosabb beszédfeldolgozásra” (i. m. 10). A példamondatok ugyanakkor igazolják a beszéd szukcesszív, lineáris jellegét, azt is, hogy a beszélt nyelv mondatai szorosan összefüggnek a gondolkodás folyamatával, a szavak, jelen esetben az ismétlésük, követik a gondolat születését.

2. A *l e x é m á s z i n t e n* megvalósuló funkciótúlbiztosítás egy sajátos fajtájáról is szólnunk kell, hiszen vizsgált korpuszunkat nyelvjárási, illetve regionális köznyelvi szövegek adják. — A jelenség értelmezéséhez a legnagyobb segítséget TOLCSVAI NAGY GÁBOR normaértelmezése adhatja (vö. Nyr. 1998: 201–13), pontosabban abban a szocio-regionális és szituációs összetevők szerepének hangsúlyozása. Az interjúrészletek nyelvjárási és regionális köznyelvi adatközlők és más beszélőközösségbe tartozó kérdezők be-

szélgeléseiből valók. Az eltérő szocioregionális és szociokulturális eredet, így a különböző társadalmi státus, az eltérő nyelvi, illetve nem nyelvi tudás „interakcióbeli alkalmazkodást” eredményez, az együttműködési alapelv (ezekről TOLCSVAI i. m. 212) vezet a sajtós ismétléshez. A beszélő kommunikatív stratégiájának részévé válik a hallgató számára ismeretlen tájszavak, fogalmak, helyszínek stb. magyarázása, illetve az ezt biztosító ismétlés: „Csak szórva volt a *málé*, *vagyis tengeri*, mik málénak híftuk” (Csenger); „...egy kis *vízemelkedés* tavasszal, ez a *zölthullám*, úgy mongyuk. Ez a zölthullám az minden tavasszal jött”; „A *nyári konyha* volt, úgy híjták, *nyári konyha*” (Fehérgyarmat); „*Salló*, *salló*, *sarló*. Úgy tessék írni” (Lónya).

5. Munkánkban a funkcióútbiztosítás néhány jelenségét vizsgáltuk nyelvjárási szövegek alapján. Természetesen még sok egyéb jelenséget is bemutathattunk volna, illetve egyéb szempontú vizsgálódások is lehetségesek. Nyilvánvaló persze az is, hogy a különböző szempontok nem választhatók el mereven egymástól, mint ahogyan — bár itt szinteken mutattuk be a jelenségeket — az egyes szintek is szorosan összefüggenek egymással.

P. LAKATOS ILONA — T. KÁROLYI MARGIT

Overinsurance in spoken language, on the basis of dialect texts

In this paper, the authors discuss the phenomenon of overinsurance of functions or repetition of forms. In their view, this peculiar property of spoken utterances is manifested at the levels of morphemes, phrases, and texts, too. Surveying examples taken from recorded texts coming from various parts of the country, occurrences of this phenomenon at morpheme or phrase level are typified. It is illustrated by historical examples that the phenomenon is a rather old one, expelled from grammars by a deliberate process of standardisation/normalisation. On the other hand, it holds rather steady in oral communication, being a procedure of text organisation that serves the success of communication. It is likely that the prestige norm and the communicative norm clashed in earlier periods, too. In the course of the history of Hungarian, the evaluation, from the point of view of the prestige norm, of phenomena that can be seen as instances of overinsurance was extremely variable. It can be proved that, due to heavy stigmatisation of some of the phenomena belonging here, overinsurance of functions exhibits strong socio-cultural restrictions.

ILONA P. LAKATOS — MARGIT T. KÁROLYI

Kun-kipszak elemek a moldvai csángó nyelvjárásban*

1. A magyarországi kun nyelv kutatása régóta egyik kiemelt feladata a magyar turkológiának, hiszen a kun jövevényszavak tanulmányozása és a belőlük levonható következtetések fontos adalékokat nyújthatnak a magyarországi kun nyelv, illetőleg általában

* A jelen dolgozat „A Jászoknság kutatása 2000” tudományos konferencián Kiskunfélegyházán 2000. szeptember 22-én elhangzott „Új kutatási irány a kun—magyar nyelvi kapcsolatok terén” című előadás bővített változata.

a kun-kipcsak nyelv jobb megismeréséhez. Ezek az eredmények a török és a magyar nyelv- és művelődéstörténet számára egyaránt jelentős tanulságokkal szolgálnak.

A kutatás jelenlegi állása szerint mintegy 30 kun eredetű köznyelvi szóval számolhatunk a magyarban (l. BERTA ÁRPÁD, A kunok története. A magyarországi kunok korai történelme. In: Adatok Kiskunhalas történetéhez. Szerk. SZAKÁL AURÉL. Halasi Téka 18. Kiskunhalas, 1996. 17). Ezekon kívül számolnunk kell még a Kis- és Nagykinság kun eredetű tájszavaival is, amelyeknek rendszeres gyűjtése és feldolgozása továbbra is feladataink közé tartozik.

A kunsági területek magyar nyelvjárásaiba bekerült kun elemeken túl számolnunk kell tágabb értelemben a romániai magyar nyelvterületek, szűkebb értelemben pedig a moldvai csángó nyelvjárás területi kun vagy kunnak vélhető, esetleg kun közvetítésű török (és talán néhány mongol) elemével is.

Nemrégiben az ötörök *urk* ~ *uruk* 'lasszó' szó és ennek magyar megfelelője, a *hurok* szó vizsgálata kapcsán a magyar nyelvjárás adatok alapján arra a megállapításra jutottam, hogy a szóban forgó alakok a mezősegi, székely és moldvai csángó nyelvjárás-területeken megőrződtek, és valószínűleg kun eredetűek lehetnek (l. MNy. 1999: 428). Ennek eredményeképpen fölmerült annak a gyanúja, hogy a romániai magyar nyelvterületeken, így a moldvai csángó nyelvjárás területén is esetleg további kun-kipcsak adatok lehet számolni.

Szükségesnek látszik, hogy a további vizsgálódásokat figyelembe véve az *urk* ~ *uruk* szóalakokra röviden visszatérjek, és emellett a moldvai csángó nyelvjárásból néhány új, általam kun eredetűnek vélt adatot (lexémát) is bemutassak.

2. *urk* ~ *uruk* 'lasszó'. — A fent említett tanulmányomban a magyar *hurok* török háttere kapcsán próbáltam kimutatni azt, hogy a magyarba bekerült török alak *h-* nélküli lehetett, és *urk* ~ *uruk* (ÚMTsz.; CsángóAtl.; RMNyA.) formában — mint valószínű kun eredetű szó — a mai napig megőrződött a mezősegi, székely és a moldvai csángó nyelvjárás-területeken, és talán innen Moldvából terjedhetett el fokozatosan a nyugati magyar nyelvterületek felé, ahol kialakult a szókezdő *h-s* *hurok* alak. E feltevésem kapcsán JUHÁSZ DEZSŐ a Magyar Nyelvben (2000: 209—12) megjelent kritikai tanulmányában igen értékes megjegyzéseket tett. Ellenvetései középpontjában az áll, hogy az *urk* ~ *uruk*-féle — általam megőrzött archaizmusnak tartott — alakoknál: 1. „nem a moldvai kun — magyar kapcsolatokból kell kiindulnunk, hanem központi átvételt feltételezve a mai nyelvi változásokat is onnan elindítva kell nyomon követnünk” (i. m. 212), ugyanis a „magyar nyelvföldrajzi mozgás Moldva és Erdély viszonylatában szinte mindig nyugat → kelet irányú volt” (uo.). 2. Továbbá úgy gondolja, hogy az északi és déli csángó csoport *a-zó* formája és *h* nélküli szókezdete „egyértelműen mezősegi forrásvidékre mutat” (uo.). Tehát a „Mezőség tömbjén kívül *a-zó* alakok kerültek még Moldvába” (i. m. 211). Mindezen okok miatt úgy gondolja, hogy nyitva kell hagyni „a korábbi (besenyő?) lehetőséget, sőt a honfoglalás előtti átvételt sem zárhatjuk teljesen ki” (i. m. 212).

Az tény, hogy a magyar nyelvföldrajzi mozgás Moldva és Erdély viszonylatában szinte mindig nyugat → kelet irányú volt. Azzal azonban nem egészen értek egyet, hogy ez a jövevényszavak — különösen műveltségyszavak — terjedésére is vonatkozhat. Erre a legjobb példa a *kantair* 'orvosság; varázsszer' esete (l. FUTAKY ISTVÁN: MNy. 1997: 346—50). Mint FUTAKY ISTVÁN kitűnő és precíz elemzéséből is kitűnik, a szó előtagjának eredetét illetően csak a mongol alapú (az adatokat l. ott) magyarázat jöhet számításba. Mivel azonban a közvetlen átvétel a mongolból nem jöhet szóba, és a „jelenség — tárgy és szó — regionális, Erdélytől nyugatra ismeretlen volta a hajdani Kunországon át keletre vezető út [a kiemelés tőlem, H. A.] feltevését javallja, s így Kumánia lakosainak

közvetítő szerepét” (i. m. 350). FUTAKY ISTVÁN szófejtési javaslatához az általa is hiányolt „láncszem”-et úgy pótolhatjuk ki, ha „a román etnikumban felszívódott kunok” (uo.) helyett részben a magyarságba is felszívódott kun néptörödékeket feltételezünk. Ehhez a feltevéshez szükséges történeti kritériumok kimutatására később, a dolgozat végén kerül sor. (Csak zárójelben jegyzem meg mint szóföldrajzi adalékot, hogy FUTAKY ISTVÁN által említett középfőzsi török nyelveken kívül még az anatóliai nyelvjárások egy kis részében is megvan a szó *gant*, *kant* alakban, és a mongol alakokkal egyező szemantikai funkcióban).

Ami az északi (ÉCs.) és déli moldvai csángó (DCs.) csoport *a*-zó (*urak* 'hurok') formáit illeti, úgy gondolom, nem szolgálhatnak bizonyítékul arra vonatkozóan, hogy az *a*-zó alakok mezőiségi eredetre mutatnak (vö. JUHÁSZ i. m. 211—2), ugyanis a „csángó és mezőiségi nyelvjárástípus egyik legfontosabb közös jellemzője az *a*-zásnak úgynevezett gyöngye foka (a köznyelvi hangsúlytalan *o* helyében álló *a*), mely mindkét részlegben egyforma jelleggel általános” (BENKŐ, CsángóEred. 24), pl. ÉCs. *hijad* 'hívod' DCs. *vagyan*, DCs. *murak* stb. (uo.). A „XVI. században az *a*-zásnak már mindegyik típusa megvan mind a Mezőségen, mind a csángóban, ami e típusok történeti egymásra épülését tekintve (l. BENKŐ, Nyjtört. 22) még korábbi keletkezésre mutat; a csángók e sajátos nyelvi jelenséget tehát már a XVI. század előtt [a kiemelés tőlem, H. A.] magukkal vihették Moldvába” (i. m. 25). Mivel az *urok* szó a XVI. században (1526) adatolható először, így kizárhatjuk azt is, hogy az *urak*-féle alakokat a csángók esetleg magukkal vitték volna Moldvába. Mint BENKŐ LORÁND megállapításaiból is kikövetkeztethető, az *urak*-féle *a*-zó alakok nem feltétlenül mezőiségi eredetre utalnak, hanem belső csángó fejlemények is lehetnek.

Ami a rövidebb moldvai csángó *urk* alakot illeti, nem zárható ugyan ki az a lehetőség, hogy az *urkot*, *urkok*, *urkon* stb. típusú kötött tövekből való magyar nyelvi elvonás az *urk*, mint ahogyan JUHÁSZ DEZSŐ gondolja (i. m. 212), de az is elképzelhető, hogy a *harm* → *három*, *érdeml* → *érdemel* stb. típusú változások mintájára illeszkedett be a hangzótoldásos tőtípusba, és így keletkezett az *urk* → *urok* változás, amely kronológiailag is beilleszthető a kései ómagyar kori hangváltozások soraiba. Ebben talán némi szerepe lehetett a *tork* ~ *torok*, *fark* ~ *farok*, *sark* ~ *sarok*-féle alakváltozatoknak is.

Mindezen okok miatt, valamint megfelelő kritériumok hiányában továbbra sem tartom valószínűnek a *hurok* szó esetleges besenyő (vagy még kevésbé a honfoglalás előtti) eredetét.

Ennek a feltevésnek igazolására néhány új adatot szeretnék hozni a moldvai csángó nyelvjárásból, melyekről úgy vélem, hogy nagy valószínűséggel szintén kun eredetűek.

3. dzsepü 'gyapjú'. — A *dzsepü* szó (l. HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952. 312; KÓS KÁROLY — SZENTIMREI JUDIT — NAGY JENŐ, Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981. 424; ÚMTsz.) a Bákó környéki déli csángó nyelvjárási terület archaikus vonásokat mutató öt moldvai csángó községe közül kétben, Diósfaluban és Klézsében (l. HEGEDŰS i. m. 16—7), valamint az északi csángó területen Szabófalván ismeretes (l. RMNyA. 489), (az *urk* szavunk is ebből az utóbbi helységből van adatolva). A szónak a csángóban van *gyepü* alakváltozata is. A TESz. szerint (l. a *gyapjú* szócikket) a csángó *gyepü* alakváltozat „a *gyép*, illetőleg *gyépü* analógiás hatására újabban is kifejlődhetett”, azonban helyesen megjegyzi, hogy „a szó magas hangrendű változatának a kérdése további vizsgálatot igényel” (uo.). Továbbá megállapítja, hogy a „szó magashangrendű változatára a régiségből csak egy adatunk van, a BesztSzj.-ből, ez azonban lehet hiba is” (uo.). Azt azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ez a TESz. által hibásnak vélt adat, amely a BesztSzj.-ben *gepiu* (1395

u.) alakban van meg, egyben a *gyapjú* szó első közzsói előfordulása is. Az EWUng.-ban a szó magas hangrendű változatáról nem esik szó. A *gyapjú* kapcsán csupán annyit jegyez meg, hogy a honfoglalás előtti valamelyik csuvasos típusú török nyelvből van.

A BesztSzj. *gepiu* adatának *e*-je nem feltétlenül hiba. Erre már korán történt utalás a szakirodalomban (l. MIKESY: MNy. 1955: 316). A szó első közzsói előfordulásának magashangrendűsége (*gepiu*), így az *e*, egyben hangtani kritérium is, és véleményem szerint nagy valószínűséggel kipszakos jegyre utal.

A kun elemek kutatásában NÉMETH GYULA óta tartja számon a tudomány, hogy a kazáni tatár *y*-szókezdő szavak egy részéhez hasonlóan, úgy a magyarországi kun nyelv egyik nyelvjárásában is a szókezdő *y*- (és az ebből fejlődött *j*-) után a rákövetkező *a*-ból *ä* lesz. Azonban a kevés számú ismert kun közzsó közül eddig nem sikerült olyan típusú átvételt kimutatni, amely világosan kun eredetű volna. Ennek bizonyára nyelvjárási okai lehetnek. A BesztSzj. *gepiu* adata és a csángó *dzsepü* ~ *gyepü* alakok viszont valószínűleg éppen ezt a biztos kipszakos kritériumot viselik magukon. Mindezen okok miatt azt gondolom, hogy a BesztSzj. *gepiu* adatának *e*-je nem hiba, és a csángó *gyepü* nem a *gyép*, illetőleg *gyépü* analógiás hatására fejlődött ki újabban, mint ahogyan ezt a TESz. feltételezi. Továbbá, mivel a csángóban megőrződött archaizmus a *dzs*- (l. BENKŐ, CsángóEred. 36), ezért inkább az látszik valószínűbbnek, hogy ez a *dzsepü* alak az eredetibb a csángóban, és emellett alakult ki másodlagosan a *gyepü* mint alakváltozat.

Ami ezen alakok szókezdő *gy*-jét illeti, igaz, hogy a magyarban a csuvasos jövevényszavak egy részében is *gy*- jelentkezik, azonban ez csak közvetett csuvasos kritériumnak tekinthető, mivel a XIII. századtól a kun *j*- → ómagyar *gy*- hanghelyettesítéssel is számolhatunk. (Hogy a magyarországi kun nyelvjárások között valószínűleg *j*-ző is lehetett, az a kunsági területeken különböző formában megőrződött kun eredetű *j*-ző alakokból is kiténik, l. MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN, A kun nyelv magyarországi emlékei. Karcag, 1993. 156; vö. LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 22, 98). Így a magas hangrendű alakokat el kell választanunk a magyar nyelvben megtalálható mély hangrendű *gyapjú* alaktól, ami azt jelenti, hogy itt valószínűleg kétszeres átvétellel kell számolnunk. Mindenesetre a kronológiai (*gepiu* 1395 k.), szó- és nyelvföldrajzi, szókészleti (ugyanis a csuvas régiségből és a mai csuvasból nem mutatható ki), valamint a fent említett hangtani kritériumok alapján a nyelvelmélebeli *gepiu* alak csuvasos eredeztetése nem jöhet számításba. Azonban nem tudjuk ilyen könnyen elhárítani az esetleges besenyő eredeztetést. Itt viszont a szó- és nyelvföldrajzi, valamint kronológiai érvek alapján inkább kun eredet jöhet számításba (hiszen besenyő szavak valószínűleg csak a tatárjárás előtt kerülhettek be a magyarba).

A moldvai csángó *dzsepü* ~ *gyepü*, valamint tágabb értelemben a kun elemek magánhangzóközi *-p*-je kapcsán tisztáznunk kell még egy fontos kérdést. A magyar nyelv török jövevényszavainak kutatásában biztos kipszakos kritériumként tartjuk számon a magánhangzóközi zöngétlen zárhangok zöngésedését. Erre vonatkozóan jegyzi meg LIGETI, hogy az „östör[ök] hangzóközi *-p*- a kunban zöngés alakban jelentkezik” (i. m. 541), pl. *koboz* (uo.). Ezek alapján kifogás tárgya lehet a csángó alakok hangzóközi *-p*-je. Ennek a látszólagos problémának elhárítására a Codex Cumanicus ilyen jellegű adatai adnak alapot. A CodCum.-ban szereplő *ipek* 'Seide', *kepes* 'Mütze', *ipar* 'Moschus', *bapas* ~ *papaz* 'Priester' stb. alakok hangzóközi *-p*-je is a csángó *dzsepü* ~ *gyepü* alakok *-p*-jének eredetisége és régisége mellett szól. Az említett adatok mind a CodCum. olasz-nak nevezett részéből valók, és erről a kutatás GRØNBECH óta úgy tartja, hogy a német részhez képest archaikusabb nyelvjárást képvisel. Így magától értetődik a hangzóközi *-p*-megőrződése a csángóban. Ezek alapján talán nem helytelen arra gondolni, hogy a csángó *dzsepü* — a hangzóközi *-p*-je miatt viszonylag korán (a XIII. század második fele körül?)

kerülhetett a moldvai magyarság nyelvébe. Föltehetően nyelvjárási elkülönülés is lehet e *-p-* megőrzésének oka.

Röviden szólnunk kell még a szó török háttéréről is. A 'gyapjú' jelentésű szónak a törökségben két alakváltozata van (a tör. adatokat l. LIGETI i. m. 69): *yapaŷi* ~ *yapaŷu* stb. (< Kāšgarī *yapaqu*¹ 'a thick mass of wool or hair on the head', G. CLAUSON, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972. 874b), és *yapaq* ~ *yapaŷ* 'ua.' stb. (vö. csagatáj *yapaq* stb. < ótörök **yapaq*). A BesztSzej. *gepiu* és a csángó *dzsepü* ~ *gyepü* alakok valószínűleg végső soron erre az utóbbi *yapaq* alakra mennek vissza. Ezen *yapaq* alak a fent említett *ya* > *yä* változás következtében valamelyik kun nyelvjárásban magas hangrendűvé vált és **yäpäg* lett belőle. További *y-* > *j-* változás következtében a **jäpäg*-gé változhatott. Minden valószínűség szerint ez a **jäpäg* alak az előzménye a BesztSzej. *gepiu* adatának, és ez az alak kerülhetett be a moldvai csángó nyelvjárásba, ahol megőrizve a szókezdő *j-*-t, a szóvég beilleszkedett a kettőshangzók fejlődési sorába, aminek következtében először a szóvég medio-palatális spiráns *ɣ* hangja vokalizálódott (ez akár a kunban is kezdődhetett, ugyanis erre több példát lehet mutatni már a CodCum.-ból), és kettőshangzó keletkezett, majd hosszú magánhangzóra egyszerűsödve lerövidült (a szóvégi magánhangzó lerövidülésére vö. DCs. *csöpü* 'kenderkóc, durvább szál', *ünü* 'nőstény szarvas' stb.: HEGEDÜS i. m. 309, 345). A BesztSzej. *gepiu* adatának *-iu* szóvége valószínűleg ezt a kettőshangzós állapotot tükrözi. A változást a következőképpen foglalhatjuk össze:

ótör. (*yapaqu* ~) **yapaq* > **jepeŷ* $\begin{cases} \text{jepeü} > \text{jepëü} > \text{jepiü} > \text{jepüü} > \text{jepü} > \text{jepü} (> \text{gyepü}) \\ \text{gyepeü} > \text{gyepëü} > \text{gyepiü} > \text{gyepüü} > \text{gyepü} > \text{gyepü} \end{cases}$

4. kórhány 'domb, kisebb hegy'. — A *kórhány* 'domb, kisebb hegy' (HEGEDÜS i. m. 327) szó Moldva déli csángó területén, Bákó délkeleti részén, Gajcsána községben ismeretes. Az ÚMTsz. (*kórhány* 'ingoványos, mocsaras, lápos részből kiemelkedő szárazabb terület') címszó alatt csak a Kiskunság területéről adatozza e szavunkat. Mint helynév megvan WICHMANN csángó szótárában is (l. WörtCsáng. VIII). Földrajzi névként egyébként számos helyen megtalálható a mai és a történeti Magyarország határain belül is, leginkább az egykori kunok lakta területeken vagy azok határrészein, pl. *Kórhány* (határrész Mártély belterületétől északnyugatra: FNEsz.; GYÁRFÁS ISTVÁN, A jász kunok története III. Szolnok, 1883. 204); *Kórhány* (egy nagyobb halom mellett a pest megyei Tápiószele községben. Most kaszáló. BOGNÁR ANDRÁS, Pesty Frigyes helységnévtárból. Pest–Pilis–Solt vármegye és kiegészítések. (Szentendre, 1894.) Bp., 1987. 399); *Korhán* (Pest megye Dömsöd községében; most kaszáló, l. BOGNÁR i. m. 107). Mondanivalónk szempontjából tulajdonképpen másodlagos fontosságú a *Kórhány*-nak nevezett helynevek egyes jelentéstani problémáinak magyarázata, de a fejezet végén rövid tárgyalását mégis indokoltnak tartom.

A földrajzi nevek alapjául is szolgáló moldvai csángó *kórhány* 'domb, kisebb hegy' és a kiskunsági *kórhány* 'ingoványos, mocsaras, lápos részből kiemelkedő szárazabb terület' jelentésű szavak egyrészt egymással, másrészt a köztörök *kurgan* szóval való ösz-

¹ A Kāšgarī *yapaqu* alak *-qu-*ja, mint LIGETI is jelzi, rendhagyónak tűnik a várható *-gu-*val szemben. Ugyanis Kāšgarínál a két képző az +*AgU* és az +*Ak* gyakran váltakozik (l. M. ERDAL, Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. Vol. 1—2. Wiesbaden, 1991. 163). Kāšgarī rendhagyónak tűnő *yapaqu* adata talán ezen képzők kontaminációja eredményeképpen jöhetett létre (erről másképpen l. CLAUSON i. m. 874b).

szertartozása kétségtelen. Ilyen formában, mint kun jövevényszavak, eddig még nem kerültek vizsgálat alá. Azonban mint földrajzi név alapjául szolgáló megnevezést GYÁRFÁS (i. m. 3: 201) — egyébként helyesen — a CodCum. *kurgan* szavával már korán egyeztette. Pusztán mint egyeztetés helyes, de a dolog ennél bonyolultabb, mivel az átadó hangalak, tehát a *korhány* közvetlen előzménye nem a *kurgan* hangalak. Ennélfogva szükségessé válik a *kurgan* szó törökségi hátterét is nagyon röviden tárgyalni. Ez egyben segíthet a magyarban szakszóként használt *kurgan* ('földhányásból álló, történelem előtti sírhalom az orosz steppéken': ISzKsz.) szó művelődéstörténeti hátterének megismeréséhez is.

A legtöbb mai török nyelvben a *kurgan* szó a következő alakokban és jelentésekben fordul elő: baskir, tatár *kurgan* 'krepocť, ukreplenie, kurgan'; kirgiz *korgon* 'krepocť, tverdynja, zaščita, vysokaja gliobitnaja ograda u mogili'; kazak *korgan* 'ukreplenie, zaščita; opora; oplom'; karakalpak *korgan* 'krepocť, tverdynja; ograda'; ujjur *korgan* 'krepocť, ukreplenie; kurgan (odinokoe stroenie s vysokimi glinjanymi čtenami)'; törökországi török *kurgan* 'Burg, Festung; Grab (-denkmal) Mausoleum; Hügelgrab / fortification; castle, fortress; tomb; mound; tumulus'; stb.

A nyelvtörténeti korokban időben visszafelé haladva a törökségből a következő történeti adatokat tudjuk kimutatni: csagatáj *kurgan* 'Festung' (H. VÁMBÉRY, Čagataische Sprachstudien. Leipzig, 1867. 317a); CodCum. *kurgan* 'Grabhügel'; GABAIN (Alttürkische Grammatik². 1950. 331a) és TEKIN (A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968. 346b) az ótörök nyelvtanaikban általuk (a)mya *quryan/qorjan*-nak olvasott szókapcsolatban *kurgan* szót vélnek látni. De mivel az általuk *quryan/qorjan*-nak értelmezett szó olvasata problematikus, és más olvasat is számításba jöhet (l. CLAUSON i. m. 158a; ERDAL i. m. 1991. 385), ezért az ótörök periódusból egyelőre nem tudjuk kimutatni a *kurgan* szó biztos előzményét.

Mint a fent említett adatokból is kiderül, a törökségi *kurgan/korgan* alakok két jelentéscsoport körül tömörülnek. Az egyik szerint a szónak főleg védelmi célokat szolgáló 'erőd, erődítmény, magas agyagfal/kerítés' stb. a jelentése. A másik csoport 'sírhalom' jelentésű. Kérdés persze az, hogy a *kurgan* szó alapjelentését illetően ez a két csoport diakrón szempontból hogyan kapcsolódik egymáshoz. A kérdés természetesen nemcsak jelentéstani, hanem egyben etimológiai is, hiszen az etimológiai vizsgálatoknak az alapjelentést meghatározó szerepe közismert, és a *korhány*-féle alakok átadó alakjának megismeréséhez is elengedhetetlen egy ilyen etimológiai elemzés.

A *kurgan/korgan* szónak a turkológiában nincs általánosan elfogadott etimológiája. RÄSÄNEN etimológiai magyarázata, mely szerint a *korgan* szó, a 'mit einer Mauer umgeben, befestigen' jelentésű csag. *korya-* (tkp. < *korig*+A-) igei bázisból magyarázható (Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen. Helsinki, 1969. 282b), nem tartható, ugyanis egy ilyen elemzésben a *kurgan/korgan* utolsó szótagbeli *a*-ját nem lehet megmagyarázni. RÄSÄNEN magyarázata alapján egy **korgun*/**korgin*-féle alakot várnánk, nem pedig *korgan*-t. Egyébként sem képzelhető el ez, mert a deverbális nőmenképző (-Xn) négyes illeszkedésű (*ī, i, u, ü*) magánhangzója dominánsabb, és nem esik ki, ha magánhangzóra végződő igei bázishoz járul, hanem annak a helyére lép. A RÄSONYI által feltételezett 'aufstellen, spannen' jelentésű *kur-* igei bázisból való magyarázat is hasonló hangtani és jelentéstani akadályokba ütközik (l. ALingu. 7. 1957: 87). De igaz van POPPENEK, aki helyesen az ótörök *qori-* (= mongol *qori-*) igei bázisra gondol (UJb. 1974: 130). Az ótör. *qori-/qoru-* jelentése 'to fence in, or protect (a piece of ground)' stb. (CLAUSON i. m. 645b). Ha most megnézzük a *kurgan/korgan* szavak jelentéseit, akkor láthatjuk, hogy ezen szavak 'erőd, erődítmény, magas agyagfal/kerítés (egyedül álló építmény v. sír(gödör) körül)' jelentései mind megmagyarázhatók ebből

a *qori-/qoru* igealakból. Az alapjelentése egykor valószínűleg 'védelmi célokat szolgáló (esetleg fallal v. kerítéssel megerősített) építmény v. védett terület' lehetett.

Morfológiai szempontból egy tranzitív *qori-/qoru-* igealakból és az igealak által leírt cselekvés tárgyát jelölő ótörök *-gAn* deverbális nomenképzőből állhatott: **qori-gAn / *qoru-gAn*. Míg a *korgan* alakok *o*-ja megőrizte az eredeti nyílt labiális magánhangzót, addig a *kurgan* alakokban zártabbá vált az *o*. A tatár és baskír *kurgan* alakok (**o >*) *u*-ja is az *o* eredetisége mellett szól. Megőrizte az eredeti hangalakját az északkeleti-török nyelvjárási *korugan* 'kaszálás céljára megtartott (tkp. védett) föld', tudniillik 'kaszáló'; 'emberek és állatok részére tiltott hely'. Szintén megőrződött a *korhany*-féle alakok *o*-ja. A *korhany* *h*-ja valószínűleg a következő hangváltozásokon ment keresztül: ha a **qori-gAn*-ból indulunk, akkor a zárhang *g* már a kunban spirantizálódott *ɣ*-vé, majd ez a mediopalatális spiráns *ɣ* előbb elvesztette a zöngéjét, s az így keletkezett zöngétlen *x*, a *x > h* változáson keresztül *h*-vá lett. A kérdés az, hogy a *ɣ > x > h* változás melyik nyelvben történt meg, a kunban vagy a magyarban. A CodCum.-ban vannak ugyan a *tamha* 'pecsét' (ótörök *tamga*), *mahta*- 'dicsér' (középmongol *magta*-)-féle alakok, de ezek inkább sporadikus jelenségeknek látszanak (talán nyelvjárási kötöttségük is). Végbemegetett ez a hangváltozás azonban a magyarban is, ugyanis a XII—XIII. században hangzóközi helyzetben a magyarban is megfigyelhető a *x > h* változás. Mindenesetre ez a kérdés a csángó *kórhány*, valamint a kiskunsági *korhány* szavak átvételi idejének² megállapítása szempontjából egyáltalán nem érdektelen, és további megfontolásokat igényel. A *korhány* szóvégi *-ny*-jére vö. *arkány* < kun *arqan* ('kötél; csikó-, lóbefogó vetőpányva': MÁNDOKY i. m. 154).

Jelentésánilag azonban tisztázni kell még röviden a magyarországi területeken nemcsak 'halom', hanem egyes esetben (l. fentebb) kaszálók elnevezéseként is előforduló *korhány* helynevek és a *kurgan* szó 'sírhalom' jelentésének a kikövetkeztetett alapjelentéshez való viszonyát.

Mint már fentebb a *kurgan* szó etimológiája kapcsán megjegyeztem, ennek a szónak az egykori jelentése 'védelmi célokat szolgáló (esetleg fallal v. kerítéssel megerősített) építmény v. védett terület' lehetett. Azt is említettem, hogy ez a kikövetkeztetett alapjelentés és hangalak valószínűleg megőrződött az északkeleti-török nyelvjárási *korugan* (<**koru-gAn*) 'kaszálás céljára megtartott (tkp. védett) föld', ti. 'kaszáló'; 'emberek és állatok részére tiltott hely' jelentésű szóban (l.: Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. I—IV. İstanbul, 1939—1952. 960; Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü². I—XII. Ankara, 1993. 2928). Úgy gondolom, hogy a török nyelvjárási *korugan* alak jelentése segít megérteni a ma kaszálóként használatos területek *korhány* elnevezéseit, és az egykor kunok lakta területeken helynévként előforduló *Belcherhorhan*, *Kunjakaborhan* (XV. század stb., GYÁRFÁS i. m. 3: 424, 201; BOGNÁR i. m. 100—1) összetételek *-horhan* (< *korhan* < **korigan*) utótagját, mely talán *Belcher* és *Kun Jakab* nevű kunok kaszálóit mint birtokot jelölhette. Elképzelhető azonban az is, hogy ezen kaszálóként használt területek egy részén egykor amúgy is alacsony halmok voltak, de intenzív földművelés, illetve eső, vízmosás vagy szél következtében ezek eltűntek, és így keletkezett a ma kaszálóként használt területek egy része. A *korhány* helynevek besenyőkhöz való kapcsolása kétséges (bővebben l. GYÖRFFY GYÖRGY, A magyarság keleti elemei. Bp., 1990. 8—9), és a helynévi előfordulásainak problematikája bővebb kifejtést és külön tanulmányt igényel.

A csángó *kórhány* szó 'domb, kisebb hegy' jelentése, valamint a kiskunsági *korhány* 'ingoványos, mocsaras, lápos részből kiemelkedő szárazabb terület' jelentése min-

² A XIII. század második felétől? Ez helynévként elsőnek 1332-ből adatható.

den valószínűség szerint a magyarban fejlődött érintkezési képzettársulással a 'sírdomb, sírhalom' jelentésből. A *korhány* szó kiskunsági és csángó nyelvjárásbeli előfordulásai egyben szó- és nyelvföldrajzi, valamint szókészlettani kritériumokként szolgálhatnak, melyek a kun elemek szétválasztásában fontos szerepet játszanak.

Mint már említettem, a *kurgan* szó igei bázisa a 'to fence in, or protect (a piece of ground)' jelentésű *gori-/qoru-* szó. Ami a *kurgan* szó 'sírdomb, sírhalom' jelentését illeti, a mai törökségi adatok jelentései alapján, úgy tűnik, hogy szintén érintkezési képzettársulással a kikövetkeztetett 'védelmi célokra szolgáló (esetleg fallal v. kerítéssel megerősített) építmény v. védett terület' alapjelentésből másodlagosan fejlődött ki. A kunok temetkezési szokásaira vonatkozó szakirodalmi megjegyzések is erre engednek következtetni. S. A. PLETNEVA és FEDOROV-DAVYDOV X—XIII. század közötti kunokra vonatkozó megállapításai szerint a kunok e korokból kőből emeltek kurgánokat a halottaik számára (S. A. PLETNEVA, Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskikh stepjah. In: Trudy Volgo-Donskoj Archeologičeskoj Ekspedicii. I. MIA 62. Szerk. M. I. ARTAMONOV. Moskva—Leningrad, 1958. 172—3; G. A. FEDOROV-DAVYDOV, Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlast'ju zolotoordynskih hanov. Archeologičeskie pamjatniki. Moskva, 1966. 120—3; idézi PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS, Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában. Karcag, 1993. 53—5). Rubruknak a kunok temetkezési szokásairól szóló beszámolója is részben talán ezen feltevés mellett szól: „A gazdagoknak gúlát is építenek, vagyis egy csúcsos házikót; némely helyen égetett téglából készült, nagy tornyokat láttam, másutt kőházakat, jöllehet erre felé nem találni követ” (GYÖRFFY GYÖRGY, Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései. Bp., 1965. 131). A kérdés természetesen ezen a ponton is további megfontolásokat és vizsgálatokat igényel.

Összefoglalva a csángó *kórhány*, és a kiskunsági *korhány* szavakra vonatkozó megállapításainkat, azt mondhatjuk, hogy a szó minden bizonnyal kun eredetű. A szó- és nyelvföldrajzi, szókészlettani, kronológiai, valamint a hangtörténeti megfontolások alapján valószínűsíthető, hogy a szó a moldvai magyarságba már a XIII. század második fele körül/után bekerülhetett. A kiskunsági *korhány* alak bekerülése az 1332-ből adatolható első helynévi előfordulása alapján valószínűleg a XIII. század vége körüli időkre tehető, mert a szó helynévként használatos, és mint ilyen, szoros kapcsolatban áll a kunok letelepült életmódra való áttérésével. Ez a kronológiai megfontolás beilleszthető a magyar hangzóközi *x > h* fejlődés kronológiájába (XII—XIII. század) is. A fentiek alapján a *kurgan* szó valószínű változásait a következőképpen foglalhatjuk össze:

ótör. *qori/u-gAn $\begin{cases} \nearrow korgan (> kurgan) \\ \rightarrow korugan (*kurugan) > kurgan \\ \searrow *koruγan > *koruxan > *kor^han > korhan (> -horhan) \end{cases}$

5. *ír* 'metsz, ró'. — A következő szavunk az *ír* ige, melynek a köz- és irodalmi nyelvvel szemben a moldvai csángó nyelvjárásban mint szakszónak „metsz, ró” a jelentése (I. KÓS—SZENTIMREI—NAGY i. m. 432). Hasonló jelentésben fordul elő az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ban a szó 15. jelentéseként 'vés' értelemben. WICHMANN csángó szótárában azonban csak a köznyelvi 'ír, schreiben' jelentése van megadva. Van azonban a szónak a moldvai csángóban rövid magánhangzóval ejtett *ir* tőalakja is, amely csak a köznyelvvél egyező jelentésben fordul elő, pl. *írok ~ írak ~ irok ~ irak* stb. A rövid *i*-vel ejtett tőalak viszonylag ritka a székelyes csángóban, gyakoribb a déli csángóban, és túlsúlyban van az északi csángóban, amit MÁRTON GYULA román hatáshoz köt

(l. Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban. Bukarest, 1974. 25—6).

Az *ír* igeét már GOMBOCZ óta csuvasos típusúnak tartják (l. BTLw. 87—8; TESz.; K. PALLÓ MARGIT, Régi török eredetű igeink: Studia Uralo-Altaica. Szeged, 1982. 111—3; LIGETI i. m. 262—3; EWUng.). A köztörök *yaz-* 'ír' szóval való egyeztetése már VÁMBÉRYnél megtalálható (NyK. 8. 1870: 155). Elsősorban hangtani és kronológiai okokból azonban az *ír* szónak a köztörök *yaz-* szó kikövetkeztetett csuvasos megfelelő-jétől való magyarázata nem tartható. Ezt egyébként elsőnek RÓNA-TAS ANDRÁS fogalmazta meg, és világosan kimutatta, hogy a szó török eredetű ugyan, de a török megfelelője nem a köztörök *yaz-*, hanem már az ötörökből is kimutatható *ir-/ir-* igei alak (Rovásírás a Kárpát-medencében. Magyar Őstörténeti Könyvtár 4. Szeged, 1992. 11—2), melynek 'to make a notch, or breach, in (something)' (l. CLAUSON i. m. 194b) az alapjelentése. A magyar *ír* ige jelentése is eredetileg 'ró, vés, bevág, metsz' lehetett, mely jelentéstartalom egyébként meg is őrződött, elsősorban a csángó *ír* 'metsz, ró' és erdélyi 'vés' jelentésekben (vö. *ró*). De megőrizte ezt az alapjelentést az *ír* képzett alakja, az *irdal* is (analógiájára vö. *vág ~ vagdal*: K. PALLÓ i. m. 114; RÓNA-TAS i. m. 12; másképpen vö. TESz., EWUng. *irdal*).

Mint a fenti, rövidre szabott magyarázatokból is kiderül, a magyar *ír* szó átdadó alakjának a kérdése már tisztázódott. Ami az átdadó török nyelv kérdését illeti, még mindig nincs tisztázva, és mindenképpen további vizsgálatokat igényel. Az átdadó török nyelv kapcsán RÓNA-TAS ANDRÁS csupán annyit jegyez meg, hogy a szó „török eredetű, de nincs rajta csuvasos kritérium” (i. m. 12). Ezzel a megjegyzéssel tulajdonképpen nyitva is hagyja az átdadó török nyelv kérdését. A csángó *ír* 'metsz, ró' szó ismeretének birtokában, valamint a már fent tárgyalt *dzsepü*, *kórhány* szavak miatt is, óhatatlanul felvetődik az a kérdés, hogy az *ír*, mint a másik három *urk ~ uruk*, *dzsepü ~ gypü*, *kórhány* szó, kun-kipcsak eredetű-e, vagy legalábbis honfoglalás utáni jövevényszó-e a magyarban. Ha esetleg kun-kipcsak eredetű, akkor van-e ennek művelődéstörténeti háttere, és milyen kritériumok szólhatnak esetleges kun-kipcsak, illetve a honfoglalás utáni eredeztetése mellett.

Mivel az *ír* szó átvételének időpontját általában — egyébként jogosan — a rovásírásnak a magyarság ismeretkörébe kerüléséhez szokták kötni, így az *ír* ige művelődéstörténeti hátterének kutatása átvezet minket egy másik kérdéskörhöz, mégpedig ahhoz, hogy volt-e a kunoknak írása, vagy másképpen fogalmazva, ismertek-e és használtak-e a kunok valamilyen írásrendszert, és ha igen, vannak-e ennek nyomai vagy esetleg tárgyi emlékei. GYÁRFÁS ISTVÁN egy cseh történetírót említ, aki kun betűs sírköfeliratokról ad hírt, és Béla királynak a kunjaival való 1253. évi morvaországi hadjáratát illetően leírja, hogy az egész Morvaországot elpusztító ezen barbároknak van némi emléke nem messze „Evanczicztól és az oszlovani zárdától” egy díszes egyházban, „amelyben a kunoknak igen sok koporsói s azok betűivel vésett kövei láthatók, mely kövekkel az egyháznak csaknem egész padozata be van borítva, mint magam láttam” (GYÁRFÁS, A jász kunok története II. Kecskemét, 1873. 285—6). GYÁRFÁS szerint „e betűk latinok nem voltak, mert így a cseh történetíró ősmerte volna; mongol betűk sem lehettek, mert [...] e betűket a kúnok nem ősmertek, nem használtak, — s hihetően a régi kún-székel betűk valának.” (i. m. 3: 407). Hogy efféle kijelentéseknek milyen jelentőséget kell tulajdonítani, azt a kutatásnak még tisztáznia kell, mindaddig azonban nem vehetjük komolyan az ilyen típusú megjegyzéseket. Mint kutatástörténeti jelentőséggel bíró megjegyzést azonban nem lehet említés nélkül hagyni.

Vannak azonban ennél sokkal konkrétabb nyomai annak, hogy a kunoknak valószínűleg kapcsolata lehetett az ún. székely rovásírással. SELMECZI LÁSZLÓ a „Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról” (Debrecen, 1992. 51) című könyvében van egy rovásírásos felirattal díszített csat, mely a Karcag-orgondaszentmiklósi kun temető 170. sírjából került elő. A rovásírás-kutatás, úgy látszik, még nem figyelt fel erre a tárgyra, ugyanis ha jól tudom, azóta sem szerepel a szakirodalomban. A rovásjelekkel díszített csatkarika bronzlemezéből készült. Átmérője 4,9 cm, és a XIV. századra keltezhető (1. Zúduló sasok. Új honfoglalók — besenyők, kunok, jászok — a középkori Alföldön és a Mezőföldön. Gyulai katalógusok 2. Sorozatszerk. HAVASSY PÉTER. Gyula, 1996. 105). A tárgy szűkszavú közlése és a felirat jó minőségű fakszimiléjének hiánya miatt messzemenő következtetések levonását, valamint a grafikai kérdések tárgyalását jelen pillanatban nem tartom megalapozottnak. Így a rajz alapján csak kísérletet tudok tenni a felirat megfejtésére. Ezt azonban a rovásfelirat viszonylag kis terjedelme eléggé megnehezíti. Első látásra megállapítható, hogy rovásjelei megegyeznek a székely rovásírás jeleivel. Tekintettel arra, hogy a székely rovásírás „létezéséről a XIII. századból, betűiről, írásmódjáról, helyesírásáról a XV. századból vannak első ismereteink” (RÓNATAS ANDRÁS, A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Bp., 1996. 338), a székely rovásírás történeti fejlődése főbb állomásainak rekonstrukciójához szempontjából is fontos adalékokkal szolgálhat ezen kun rováslelék. Így magától értetődik a tárgy jelentősége.

A feliratot a székelv rovásírás gyakorlatának megfelelően jobbról balra, és a csatúske alsó részétől kezdve az óra járásával egyező irányban olvasom. Ez alapján a felirat valószínű átírtetése és értelmezése a következőképpen képzelhető el.

ЖАКЖКЖАКЖКЖАКЖКЖАКЖ

rt g ö rt ö rt g ö rt ö rt g ö rt ö rt g ö sz d sz

Jobbról balra: $sz(e)d(e)sz$ $\text{\textcircled{ö}}gt(\ddot{u})r$ $\text{\textcircled{ö}}tr(\ddot{u})$ / $\text{\textcircled{ö}}gt(\ddot{u})r$ $\text{\textcircled{ö}}tr(\ddot{u})$ / $\text{\textcircled{ö}}gt(\ddot{u})r$ $\text{\textcircled{ö}}tr(\ddot{u})$ / $\text{\textcircled{ö}}gt(\ddot{u})r$

Értelmezése: 'Szedsz dicséret[él]-re / dicséret[él]-re / dicséret[él]-re / dicséret[él]-re'.

Ami a rovásfelirat első ligatúrája olvasatát illeti, a rovásjelek sorrendje ebben a be-
tűösszevonásban nem egyértelmű. A ligatura olvasható pl. *rir*-nek, *szisz*-nek, és *szdsz*-
nek, vagy *rsz* [*e*]*r*(*e*)*sz* ?] és *szr* [*sz*(*a**r*)*i* ?]-nek egyaránt. A *szedesz* olvasat nem biztos;

ez a szó egyébként kimutatható a törökségből mint férfinév, és így csak munkahipotézis lehet. Az *ögt(ü)r*-nek értelmezett szó kimutatható már az ötörökből *ögdir* alakban és 'Preis/reward' stb. jelentésben (l.: GABAIN i. m. 322b; CLAUSON i. m. 103a). Igaz, hogy az ötörök *d*-vel szemben problémának mutatkozik a *t* megjelenése az *ögt(ü)r*-ben, de ennek lehetséges volta mellett szól talán az ötörök *ögdir* szó másik párja az *ögti* 'Lobspruch' (l. GABAIN i. m. 323a). Az *ötrü* szó szintén igazolható az ötörökből *ötrü/ötürü* formában (l. CLAUSON i. m. 64b). Kimutatható még a XV. századi kipcsekből is 'for the sake of, because of' jelentésben (uo.). Azonban szemben CLAUSONnal, az *ötrü/ötürü*, a 'because of' jelentésben nemcsak ablatívuszban, mint ahogyan ő gondolja (uo.), hanem nominatívuszban is megfigyelhető már a „Kutadgu Bilig”-ben (XI. század) a „*bu is ötrü tuttuŋ nä asgi körüp*” verssorban is, ahol az *ötrü* a 'miatt, -ért' jelentésben van meg (l. R. R. ARAT, Kutadgu Bilig. I. Metin. Ankara, 1979². 572).

Van azonban más utalás is arra vonatkozóan, hogy a kunok ismerhettek és használhattak valamilyen írást. JOINVILLE, SZENT LAJOS király életrajzírója egy szemtanú elbeszélése alapján egy előkelő kun temetési szertartását a következőképpen írja le: „Amikor egy gazdag lovag meghalt, egy nagy és széles gödröt ástak, és ebben gazdagon felékesítve egy székre ültették, és oda tették vele együtt a legjobb lovát és a legjobb szolgáját, elevenen [...] A kunok nagy királya egy *levelet* [a kiemelés tőlem, H. A.] adott oda neki, mely az ő első királyuknak szólt, akinek ebben megüzente, hogy ez a vitéz igen derék ember módjára élt és igen jól szolgálta őt, ezért vegye szolgálatába. Mikor ez megtörtént, betették a gödörbe urával és az eleven lóval együtt” (PÁLÓCZI HORVÁTH i. m. 59). A leírás hitelessége mellett szólnak azok az elemek, melyek régészeti forrásokból is igazolhatók (uo.). Ebből a leírásból valószínűsíthető, hogy a törzsi-nemzeti arisztokrácia birtokában lehetett egyfajta írásrendszernek.

A fenti levélmotívum megértéséhez (és talán hitelességéhez is) szolgálhat PASCHALIS szerzetesnek, aki több szerzetes társával a tatárok megtérítésében fáradozott, 1338-ban kelt levele, amelyben azt írja, hogy „isten kegyelméből megtanultam a kun nyelvet és ujjur betűket, amely nyelvet és betűket használják közönségesen mind ezen országaiban vagy birodalmaiban a tatároknak” (GYÁRFÁS i. m. 2: 163).

Hogy a kunok a mongol kor előtt is ismerhettek és használhattak valamilyen írásrendszert, annak a legjobb bizonyítéka a CodCum. azon szókincse, amely írás ismeretéről tanúskodik: *yaz-* 'írni', *biti-* 'írni', *bitik* 'írás; könyv', *bitiv*, *bitüv* 'írás' (jelentésanilag vö. a magyar *betű* szóval, amelynek az első jelentése a BécsiK. alapján 'írás; szöveg'), *bitikçi* 'írnok'.

A fenti művelődéstörténeti háttér kimutatására szolgáló adatok említése után vizszozhatérhetünk arra a kérdésre, hogy az *ír* szó honfoglalás előtti vagy utáni átvétel-e a magyarban. Mint már ezen fejezet elején is megjegyeztem, az *ír* igét már GOMBOCZ óta csuvasos típusúnak tartják (l. EWUng.). Mivel az *ír* RÓNA-TAS ANDRÁS által kifejtett új etimológiája talán friss volta miatt még nem épült be a köztudatba, és nyitva maradt az átvétel kronológiájának a kérdése is, így az újabb adatok fényében szükségszerűvé válik itt a honfoglalás előtti (csuvasos) és utáni átvétel mellett és ellen szóló érvek együttes tárgyalása. Előre kell azonban bocsátanom, hogy bár vannak ellene szóló érvek, de nincs egyetlen olyan sem, amely a csuvasos, illetve honfoglalás előtti eredet mellett szólna. Ellenben több olyan érv szól amellett, hogy az *ír* szó, így a csángó *ír* is, a honfoglalás után kerülhetett be a magyarba.

a) Elvileg a honfoglalás előtti eredeztetés mellett szólhat az az érv, hogy az *ír* ige a magyar rovásírással került volna be a magyarba. Azonban bizonytalansági tényező az, hogy a magyar rovásírás átvételének kronológiája nincs egészen tisztázva. b) Igaz, hogy az *ír* ige nem visel olyan kritériumot magán, amely a csuvasos eredeztetés ellen szólna,

de nem visel olyat sem, amely a csuvasos eredetre utalna. c) Ellene szól az, hogy a magyar *ír* mai csuvas megfelelői *ira-* ~ *ir-* ('dolbit', 'delat' paz) a hangalakjuk alapján nem tartoznak az eredeti csuvas szókészlethez, hanem jövevények. Megvan azonban a szó a baskírban *iri-* ('delat' pazy, 'utorit') alakban, és kimutatható még a XIV. századi kipcsakból is *ir-* ('to cause to wane') formában (l. CLAUSON i. m. 194b). d) Ellene szól szintén az a tény is, hogy az *ír* ige 1372 utántól adatolható a magyarban. A származékai pedig még később (l. *írás* 1372 u.; *író* 1392; *írat* 1416 u.; *irkál* 1585; *irdal* 1600 k., l. TESZ.) jelennek meg, ami inkább a honfoglalás utáni átvétel mellett szól. e) A honfoglalás utáni eredeztetés mellett szól az is, hogy az eredeti jelentés megőrződött a moldvai csángó *ír* ('metsz, ró') igében.

A fent felsorolt szókészleteti, kronológiai, szótörténeti és jelentéstani érvek alapján a magyar *ír* szó honfoglalás előtti származtatását nem tartom valószínűnek.

Továbbá mérlegelve a kronológiai, szótörténeti, szókészleteti, szó- és nyelvföldrajzi, jelentéstani, valamint a művelődéstörténeti érveket, sokkal valószínűbbnek látszik az, hogy az *ír* ige a honfoglalás utáni jövevény a magyarban.

Ami az átható nyelv kérdését illeti, a fenti felsorolt érvek egyelőre arra engednek következtetni, hogy a magyar és a csángó *ír* igét a kun-kipcsak nyelvből eredeztessük. Főleg művelődéstörténeti okokból mérlegelni kell azonban annak a lehetőségét is, hogy a magyar és a csángó *ír* igék külön átvételek a magyarban, és így külön történeti és művelődéstörténeti háttérrel rendelkeznek. Azonban erre a kérdésre igazából csak a kunok moldvai történetének tüzetes vizsgálata után adható megnyugtatóbb válasz. Így a magyar *ír* igeének csak fenntartásokkal jelölöm valószínű kun-kipcsak eredeztetését.

Az eddig tárgyalt jelenségek történeti háttérére vonatkozóan pedig nagyon vázlatosan a következőket mondhatjuk.

A megvizsgált szavak (*urk* ~ *uruk*, *dzsepü* ~ *gyepü*, *kórhány*, *ír*) és Moldva nagy számú *koman* népnévből származó földrajzi nevei (LÜKŐ GÁBOR csak az északi Moldvából 13 *koman* földrajzi nevet említ, l. Ethn. 46. 1935: 95), valamint egyéb kun eredetű földrajzi nevei (pl. *korhán*, *korhány*) is bizonyítják, hogy itt nagyszámú koman-kipcsak népesség települt le valamikor. A *koman* helynevek keletkezési időpontjának vizsgálata nem lehet itt feladatunk, azt azonban mégis meg kell jegyezni, hogy LÜKŐ GÁBORnak a *koman* helynevek keletkezésére vonatkozóan megállapított felső kronológiai határával, amit ő a XII. századnak jelöl meg, nem értek egészen egyet. Mivel a kérdés tárgyalása a moldvai magyarságba bekerült és kun-kipcsaknak vélt szavak átvétele alsó kronológiai határának megállapítása szempontjából nem jelentéktelen, ezért meg kell jegyezni, hogy a kunok a Dnyesztertől nyugatra eső területekre a XI. század végéig nem telepedtek be, csak katonailag tartották ellenőrzésük alatt (PÁLÓCZI HORVÁTH A., Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon. In: Zúduló sasok. Új honfoglalók — besenyők, kunok, jászok — a középkori Alföldön és a Mezőföldön. Gyulai katalógusok 2. Sorozatszerk. HAVASSY PÉTER. Gyula, 1996. 22). Így tehát ezen területek *koman* és egyéb kun-kipcsak eredetű helynevei nem keletkezhetek a XI. század vége előtt. Egyébként sem valószínű az, hogy a kun eredetű helynevek a XI. század vége, illetve a XII. század előtt keletkeztek, mivel a kunok először 1055-ben tűnnek fel Európában, és a keleti népek által *Kipcsak*, a latin források által *Cumania* néven említett és a Volgától az Al-Dunáig terjedő steppét csak az 1100-as évektől kezdve uralják (GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Bp., 1987. 525—6). A XII. század közepétől pedig a havasalföldi (ahol 15 *koman* helynevet mutat ki LÜKŐ GÁBOR, i. m. 95) és a moldvai steppéken élő népesség már túlnyomórészt kun etnikumú volt (D. A. RA-SOVSKIJ, Polovcy. III. Predely „Polja poloveckago” II. Sem. Kond. 10. 1938. 158—9; idézi PÁLÓCZI i. m. 1993. 47). A moldvai kun lakosság pedig a XIII. század-

ban, a mongolok megjelenése után növekedett meg jelentékenyen (PÁLÓCZI HORVÁTH i. m. 1996. 22).

Okleveles adatok vannak arról, hogy a moldvai kunok megtérítésére és Erdélyt pusztító folytonos hadainak megszüntetésére II. Endre király 1211. évben a német lovagrendnek adományozta a Barcaságot, melynek következtében a Barcaság csakhamar népesedni kezdett. Miután 1222-ben a rend a birtokát a moldvai kunok földjének egy részére is kezdte kiterjeszteni, a kunok — nem túrvén ezen eseményeket — fegyvert fogtak a lovagok ellen, de vereséget szenvedtek, és közülük sokan magukat megadva, családjaikkal együtt a keresztény hitre tértek (GYÁRFÁS i. m. 2: 205—6). A következő években Moldvában tovább szaporodott a kun lakosság. 1223-ban a kunok tömegesen menekültek nyugatra a mongolok elől a Magyar Királyság keleti érdekerében levő Cumániába, a későbbi Besszarábiába, Moldvába (VÁSÁRY ISTVÁN, A régi Belső-Ázsia története. Szeged, 1993. 161). 1225-ben magyar határvédőket telepítettek ide (DOMOKOS PÁL PÉTER, Moldvai csángó magyarok. In: Moldvai csángó magyarok. Szerk. CSOMA GERGELY. Békéscsaba, 1988. 135). 1227-ben egy kun törzs (15 ezren) Moldvában megkeresztelkedett (GYÁRFÁS i. m. 2: 220), ezzel a fejedelmük a magyar király fennhatósága alá helyezte magát (PÁLÓCZI HORVÁTH i. m. 1996. 23). A papok pedig magyar domonkosok voltak (GUNDA BÉLA, A moldvai magyarok eredete. In: Néprajzi látóhatár 1—2. szám. 1994: 51; LIGETI i. m. 1986. 417). 1229-ben kun püspökséget létesítenek Moldvában Milkó központtal (GYÁRFÁS i. m. 2: 221; GYÖRFFY i. m. 1965. 16). Ezzel tehát a Magyarországhoz csatlakozott Kunországot besorolták a magyar korona országai közé (PÁLÓCZI HORVÁTH i. m. 1993. 51). A tatárjárás következtében a milkói kun püspökség megszűnt, a kunok egy része pedig szétszóródhatott. Szemben azonban a szakirodalomban uralkodó nézetekkel (l. BENDA KÁLMÁN, A moldvai magyarok (csángók) a XVI—XVII. században. In: Moldvai csángó-magyar okmánytár. 1467—1706. I. Szerk. JUHÁSZ GYULA. Bp., 1989. 9), úgy gondolom, hogy a kunok nem semmisültek meg Moldvában. Számos, a tatárjárás utáni kunok megtérítésére vonatkozó okleveles anyagon kívül (l. GYÁRFÁS i. m. 2: 235, 236, 302, 327, 330; 3: 18, 404-ben említett okleveleket) mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy LÜKŐ GÁBOR csak Észak-Moldvából 8 *tatár* elnevezésű helynevet mutat ki (i. m. 95). Ezek nyilván a tatárjárás után keletkezettek, és bizonyára az Arany Horda kun-kipcsak etnikumaira utalnak, mint ahogyan a Moldva déli részén, a Szeretbe torkolló *Tatros* (< *tatar* + magy. -s) folyónév is, amelynek egy *tatár* előtagú összetett növénynévből (*tatárrozs*) való magyarázata nem indokolt (l. KISS LAJOS, Erdély vízneveinek rétegződése. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1997. 208; vö. FNESz.). A magyarok a tatárjárás után Nagy Lajos alatt is tartottak kapcsolatot a kun-tatár alapítású havasalföldi és moldvai fejedelemségekkel (VÁSÁRY ISTVÁN, Az Arany Horda. Bp., 1986. 114). Természetesen a XIV. század elején még a magyar koronának hódoltak ezen fejedelemségek.

A szakirodalomban többszörösen is idézett és mindenki által közzismert tények további szerepeltetését itt nem tartom szükségesnek, azonban ezek vázlatos említése a nyelvészeti eredmények történeti háttérének jobb megértését szolgálta. Mindenesetre a kunok moldvai és — tágabb értelemben — kelet-európai történetének a kutatása a jövő feladatai közé tartozik.

6. Összefoglalva az eddig mondottakat, megállapíthatjuk, hogy a dolgozatban tárgyalt négy szó (*urk* ~ *uruk*, *dzsepü* ~ *gyepü*, *kórhány*, *ír*) valószínűleg kun-kipcsak jövevény a moldvai csángó nyelvjárásban. Kun jövevényszavak tömegével nem számolhatunk a moldvai csángó nyelvjárásban, mivel a moldvai magyarság és a kunok közötti

intenzív, szoros nyelvi kapcsolatok igen szűk időhatárok között mozoghattak. Ennek ellenére a moldvai csángó nyelvjárásban vannak és még lehetnek egyéb kunnak vélhető szavak is, melyek még gyűjtésre és vizsgálatra várnak. Kétségtelen, hogy ezen a téren elért eredmények fontos adalékokat szolgáltatnak majd a kunok moldvai történelmére vonatkozóan. Végezetül azt mondhatom, hogy bár az anyag tárgyalása viszonylag egyenetlen, mégis úgy gondolom, valamennyire érzékeltethettem, hogy a kun nyelvi kutatások terén milyen feladatok elvégzése áll még előttünk, és milyen irányban kell bővítenünk a kutatásainkat.

HAKAN AYDEMİR

Cumanian-Kipchak items in the Moldavian Csángó dialect

Research on words of Cumanian origin, belonging to the middle layer of Turkic loanwords in Hungarian, has been restricted so far to those occurring in the standard language or in the dialect of Kunság (Cumania). This paper tries to find out whether Cumanian-Kipchak elements may be present in the Csángó dialect of Moldavia, too. At the present stage of research, the lexical items of the Moldavian Csángó dialect coming from a Cumanian-Kipchak source can be classified into three sets: 1. ones that also occur in Standard Hungarian; 2. ones that can be attested both in the dialect of Kunság and in that of Moldavia; and 3. ones that are restricted to the Csángó dialect. The third category can, in principle, be further subdivided into a) the layer of words that used to be present in Standard Hungarian but, for a variety of reasons, has been preserved in the Csángó dialect only; and b) that of words that were borrowed into the Csángó dialect separately. The present paper discusses the second and thirds sets only, and investigates Csángó *urk* ~ *uruk* (= Turkish *urk* ~ *uruk*) 'lasso', *dzsepü* ~ *gyepü* (= Turkish *yapak/yapag*) 'wool', *kórhány* (= Turkish *korgan*) 'hill', and *ir* (= Turkish *ir-/ir-*) 'to make a notch, or breach in (something)'. Tracing the origin of these items, and specifically asking if they belong to set a) or set b) above, the author concludes that these words can be taken to be of Cumanian-Kipchak origin in the Csángó dialect.

HAKAN AYDEMİR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az *Origanum vulgare* elnevezései a magyarban

1. Olasz konyhák ételeinek fűszerei között gyakran találkozhatunk az *oregánó* val. Nem hiányozhat pizzákról, olasz térszámártásokból, rizsételekből, különféle zöldséges ételek elmaradhatatlan kelléke. Napjainkban főleg Dél-Európában, így Görögországban, Olaszországban és Törökországban hasznosítják ezt a régi gyógy- és fűszernövényt.

Az oregánó (*Origanum vulgare*) illatos élő növény, cserjésekben, meleg erdeinkben nálunk is őshonos. Ibolyás-pirosas virágzó hajtásvége szárítva és apróra morzsolva régebben fontos gyógy- és fűszernövény volt. A kínai orvosok a láz, a hányás, a hasmenés, a sárgaság és a viszketéses bőrbetegségek hagyományos gyógyszereként évszázadok óta használták. Az európai népek az oregánót a majoránnához (*Origanum majorana*) hasonlóan fűszernövényként, emésztésserkentőként, köhögésekhez, megfázásokhoz, influenzához és mellkasi fájdalmakhoz köptetőként, valamint ízületi gyulladások megelőzésére fogyasztották. Teája aromás, köhögéscsillapító, étvágyjavító és idegnyugtató hatású (MICHAEL CASTLEMAN, Gyógynövény enciklopédia. Bp., 1994. 379; RÁPÓTI JENŐ — ROMVÁRY VILMOS, Gyógyító növények. Bp., 1983. 264).

2. Az *oregánó* 'Origanum vulgare' legkorábbi elnevezése, a *feketegyopár* 1470 k. tűnt fel a magyar nyelvben: Origanum: *feketegyopar* (Casanete-glosszák: RMGl. 279), 1500 k.: De origano: *fekethe gyopar* (Strassburgi Glosszák: RMGl. 279), Origanum: *fekethe [gio]-par* (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 279), 1520 k.: Origanu^m: *fekethew gypaar* (Növénynevek: RMGl. 279), 1525 k.: Origanum: *Fekethe Gyöpar* (Ortus Sanitatis: RMGl. 279), 1590: Origanum, orminiu^m: *Fekete gyopar* (Szikszai Fabricius, Nomenclatura: RMGl. 279), 1595: Origanum, Cunila *Fekete gyopar* (Beythe András, Fiveskönyv. Németújvár, 68), 1610 k.: Origanum: *Fekethe giopar* (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 279), 1690: *fekete gyopárnak* gr. (PP: PaxC. 16: NySz. 1: 1031), 1702: *fekete gyapár* (Misk: Vkert. 336: NySz. 1: 1177), 1745: *Fekete Gyopár* (Csapo József, Új füves és virágos magyar kert... Posenban, 105), 1783: *Fekete Gyopár* (Benkő József, Nomenclatura Botanica. Fűszeres nevezetek. Linneus rendi ízerént. In: Molnár János, Magyar könyv-ház. I. szakasz. Benkő József Urnak Fűzéses bővebb nevezeti. Posony, 388), 1798: *Fekete gyopár* (Veszelszki Antal, A' növény plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény, vagy-is fa- és fűszeres könyv. Pesthen, 330), 1807: *fekete Gyopár* (Magyar fűvész könyv. Melly a' két magyar hazábann találtatható növényeknek megismerésére vezet, a' Linné alkotmánya szerént. Debreczenbenn, 352), 1845: *Fekete gyopár* (Kováts Mihály, Háromnyelvű fejtő természetthon titoktan orvostudomány műszótára, az az onomatologia physiographica chemica jatrica triglotta philologica. II. rész: Növénybölcseesség a' vagy, háromnyelvű fejtő növénynév műszótár. Budán, 201).

A *fekete gyopár* magyarázó utótaggal (-fű) is megjelenik: „*Fekete gyopár fűvet*” gr. (Lippay János, Poseni kert... I—III. Nagyszombat, [később] Bécs, 1664—1667. 2: 166).

A *gyopár* ótörök eredetű (vö. türk *yipar* 'erős szagú növény'), eredeti jelentése 'különféle erős szagú fűszernövény' (TESz., EWUng., Szófsz., MNy. 1943: 359, 1969: 136).

A *fekete* jelzőnek megkülönböztető szerepe van, feltehetőleg a növény lilás, kékes virágaira utaló (vö. *sárga gyopár* 'Helichrysum arenarium' a sárga színű virágról), esetleg a növényben található fekete festőanyagra: „Ennek Lugjával a' gyapjat 's fonalat feketés fzinre változtatni lehet” (Csapo József, Új füves és virágos magyar kert... Posenban, 1775., 1792². 106).

A *fekete gyopár* 'Origanum vulgare' gyógyító hasznáról korai fűvészkönyveink részletesen beszámolnak: „Az *fekete gyoparnak* leuclet ha borban, megh főződ es izod, merges dihős allat harapa/át meg gyogitya”. (Beythe András i. m. 68), „Ha eczőtben izod, fog faia/át es fulada/át gogit... Nyelu dagada/át, nyak t/ápnak le zalla/át, megh gyogitya ha mo/ód vele.” (uo. 69), „Ha varga zurokkal ózue főződ az gyopar leuelet es vizet, es reia kötőd, az merges köues kele/őket meg fakaztya, az be reket kele/őket kinittya” (uo. 69). A XVI. századi orvosi könyv csak *fekete gyopár* néven említi az oregánót: hasznos gutaütésben: „A3 Guta wtelben mýkor az Ember vgý fekw3ýk mýnth egý holt... Cýombort, Maýorát, *Fekete gyoparth*, Lomentath, Borlfweth, fonnyas megh vý3ben, es e3zel keo/ód be” (42/17); gyomor felpuffadása ellen: „Gýermekchenek ha/á dagada/árol” (293/11): „*Fekete gyopart* ... fonnyaz megh vý3ben, es egý napon keccheris a3zal parolýad” (293/17).

3. A TESz. első adata *gyopár* szavunkra 'Origanum vulgare' jelentésben 1966-ból származik (CSAPODY—PRISZTER, MNövsz.), ugyanezt a téves adatot átveszi az EWUng. is. CSAPODY—PRISZTER i. m. felhívja a figyelmet arra, hogy a „név hibás, téves vagy összetévesztésre adhat alkalmat... semmiképpen se használjuk, sőt lehetőleg irtsuk ki nyelvünkéből” (14).

Az 'Origanum vulgare' jelentésű *gyopár* azonban jóval korábban, 1577-ben tűnt fel a magyar nyelvben: 1577: origanum: *giapar* (Kolozsvári Glosszák: RMGl. 279), 1578: *Gyopár* (Melius Juhász Péter, Herbárium Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. 1578. 115); vö. a *fekete gyopár* 'Origanum vulgare' első megjelenése 1470 k.

A XVII. századtól a *gyopár* 'Origanum vulgare' már nem adatolható herbáriumokból, nyilvánvalóan azért, mert a *gyopár* elnevezést már más jelentésben használták: Gnaphalium + Pseu-

dognaphalium (*erdei gyopár* G. *sylvaticum*, *henye gyopár* G. *supinum* stb.) (PRISZTER SZANISZLÓ, Növényneveink. A magyar és a tudományos növénynevek szótára. Mezőgazda Kiadó. Budapest, 1998. 104).

4. 1533-ban körülírással jellemzik az oregánót, az izsóphoz (*Hyssopus officinalis*) hasonlítják: *Origanu^m*: Wolgemut: *Isophoz hasonlatus fy* (Murmellius: Lexicon: RMG1. 256). Az izsóp és az oregánó illatos gyógy- és fűszernövények, az izsóp gyógyító ereje hasonlít az oregánó hatásához. Mindkettő hasznos torok dagadása ellen: Csapo József így ír az izsópról: „Toroknak belső dagadását, jó ezen fűnek főtt vizével gyakran öblögetni” (i. m. 121), a XVI. századi orvosi könyvben ezt olvashatjuk az oregánóról: „Torok dagadasrol” (131/8), „*Fekete gyoparnak ký fachyart leweth veogýed, es azzal moýlad az torkoth*” (131/20). Mind az izsóp, mind az oregánó hasznos fulladás ellen. Beythe András ezt írja: az oregánó „fuladaít gogit...” (i. m. 69), Csapo szerint: „Fulladozó Ember meg-épül tsak főzzön-meg egy Lót *Isopot* egy ittze vízben 's igya ezt a' vizet” (i. m. 121). Mindkét növény használható ütés vagy esés miatt megdagadt, megkékült testrészek borogatására stb. is.

5. A növény legismertebb elnevezése, a *szurokfű* a XVI. század végén tűnt fel a magyar nyelvben. A *szurokfű* első előfordulása: 1578: *Szuroc fű* (Melius Juhász Péter i. m. 115), további adatok: 1690: *Szurok fű* (PP.: PaxC. 16: NySz. 1: 1031), 1775: *Szurok-fű* (Csapo József i. m. 105), 1783: *Szurok-fű* (Benkő József i. m. 388), 1792: *szurok fűnek* gr. (Nedeliczi Váli Mihály, Házi orvos szótáratska. Győrött, 175), 1798: *Szurok-fű* (Veszelszki Antal i. m. 330), 1807: *Szurokfű* (Magyar fűvész könyv... Debreczenbenn, 352), 1843: *Szurokfű* (Bugát Pál, Természettudományi szóhalmaz. Budán, 416), 1845: *Szurokfű* (Kováts Mihály i. m. 201), 1896: *szorokfű* [helyesen *szurokfű*] (PallasLex. 12: 219).

Az oregánónak „hathatós fűszerszámos szaga, kesernyés erős, de e' mellett kedves fűszerszámos íze van” (Orvosi fűvész könyv mint a' magyar fűvész könyv' praktika része. Debreczenbenn, 1813. 390), „a' Régieknél olyan közönséges éték-/fűzr vala, mint ma nálunk a' bors. Nem kedvetlen fű-/fűzr/zámos [szagjával együtt éles-típós íze van” (Mátyus István, Ő és új diaetetica... I—VI. Posonyban, 1787—1793. 4: 469); a *szurokfű* elnevezés erre a jellegzetes illatra utal.

A *szurokfű* 'Origanum vulgare' ma is használatos elnevezés, megtalálható az ÉKsz.-ban, a Magyar szókincstárban (Főszerk. KISS GÁBOR. Bp., 1999. 812 = MSzók.), de az ÉrtSz.-ban már nem szerepel.

A *közönséges szurokfű* (*Origanum vulgare*) elnevezés 1998-ban tűnt fel, a *szurokfű* itt nemzetségnév (*Origanum*). A *közönséges* jelző megkülönböztető szerepű (vö. *francia oregánó*, *krétai oregánó*, *sárgalevelű oregánó* stb.), ezzel a jelzővel azokat a növényeket illették és illetik, amelyek a legismertebbek, leggyakoribbak, vagy amelyeket termesztettek (PRISZTER SZANISZLÓ, Növényneveink. Bp., 1998. 244).

6. A *szűfű* 'Origanum vulgare' elnevezés meglehetősen későn, csak a XVII. század végén bukkant fel nyelvünkben: 1690: *szű-fűnek* (PP.: PaxC. 16: NySz. 1: 1031), 1775: *Szű-fű* (Csapo József i. m. 105), 1783: *Szű-fű* (Benkő József i. m. 388), 1798: *Szű-fű* (Veszelszki Antal i. m. 330), 1807: *Szűfű* (Magyar fűvész könyv. Mely a' két magyar hazábann találtatható növényeknek megismerésére vezet, a' Linné alkotmánya szerént. Debreczenbenn, 352), 1845: *Szűfű* (Kováts Mihály i. m. 201).

A névadás alapja talán az, hogy az oregánót szű ellen használták. Ehhez hasonlóan egyéb illatos gyógy- és fűszernövényeket apró bogarak, rovarok távoltartása céljából alkalmaztak: *borsos keserűfű* (*Persicaria hydropiper*) „Balhákat el-üzi” (Csapo József i. m. 27), *levendula* „Moly nem közelit oda a' hova ez a' fű tétetik” (uo. 158) stb.

7. DIÓSZEGI és FAZEKAS botanikai névalkotó munkájának eredményeként az oregánó új nevet kapott: *szurokszagú Murvapikk* (Magyar fűvész könyv... Debreczenbenn, 1807. 352).

A „Magyar fűvész könyv” szerzői nemzetségnévként a *Murvapikk* 'Origanum' elnevezést javasolják, mivel „Virágit murva pikkelyek borítják” (uo. 352): *Murva* „Levél forma növés a kotsán’ tövénel, vagy a’ kotsántalan virág alatt” (uo. 28), „Pikkelyezett... mikor fedelékesenn vagy hal pikkely’ módjára egymást hátaló pikkelyekből vagy levelekből áll” (uo. 17). DIÓSZEGI és FAZEKAS a *murvapikk* nemzetségnév elé a növény jellegzetes illatára utaló *szurokszagú* megkülönböztető jelzőt illesztette. Az „Orvosi fűvész könyv”-ben az „Igazító Laistrom”-ban a „Régi Nevek” között a *Szurokfű*, a „Megállított Nevek” között a *Szurokszagú Murvapikk* szerepel (Orvosi fűvész könyv mint a’ magyar fűvész könyv’ praktika része. Debreczenbenn, 1813. 390).

A *szurokszagú murvapikk* — mint növénytani szakszó — kivétel nélkül megtalálható a korabeli értelmező szótárakban (CZF. 3: 1465, BALL 2: 597).

8. A *szárazfű* 'Origanum vulgare' elnevezés feltehetőleg a növény előfordulási helyére utal: „Terem ... szikár, köves helyeken az egész országban” (KARL HOFFMANN — WAGNER JÁNOS, Magyarország virágos növényei. Bp., 1903. 121), megtalálható „Száraz talajon az alhavasi tájig” (HAZSLINSZKY FRIGYES, Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve. Pest, 1872. 242). A *szárazfű* első megjelenése a magyar nyelvben 1775: *Száraz-fű* (Csapo József i. m. 105); további adatok: 1783: *Száraz-fű* (Benkő Józef i. m. 388), 1845: *Szárazfű* (Kováts Mihály i. m. 201).

9. A *vargamajoránna*, *vargák füve* és *vargák festők füve* 'Origanum vulgare' elnevezések a növény festő tulajdonságára utalnak, és a németből vett tükörfordítások; vö. ném. *Schusterkraut* (WILHELM ULRICH, Internationales Wörterbuch der Pflanzennamen in Lateinischer, Deutscher, Englischer und Französischer Sprache. Leipzig, 1872. 158). „Ennek Lugjával a’ gypjat ’s fonalat feketés fzinre változtattni lehet” (Csapo József i. m. 106).

A *vargamajoránna* elnevezés *majoránna* utótagja a kerti majoránnával (*Origanum majorana*) való közeli rokonságára utal. A *vargamajoránna* első megjelenése: 1578: *Varga Maiorána* (Melius Juhász Péter i. m. 115), 1783: *Varga Majoránna* (Benkő Józef i. m. 388), 1792: *varga majoránnának* gr. (Nedeliczi Váli Mihály i. m. 175), 1798: *Varga majoranna* (Veszelszki Antal i. m. 330), 1807: *varga* — *Majoránna* (Magyar fűvész könyv... Debreczenbenn, 352), 1845: *Vargamajorána* (Kováts Mihály i. m. 201), 1896: *varga majorána* (PallasLex. 12: 219).

A *vargák füve* 1578-ban tűnt fel a magyar nyelvben: *Vargác füue* (Melius Juhász Péter i. m. 115), 1775: *Vargák füve* (Csapo József i. m. 105).

A *vargák festő füve* első megjelenése: 1783: *Vargák feltő-füve* (Benkő Józef i. m. 388), 1798: *Vargák feltő-füve* (Veszelszki Antal i. m. 330). 1896: *vargák festő füve* (PallasLex. 12: 219).

10. A *vadmajoránna* 'Origanum vulgare' szintén a németből vett tükörfordítás, csak a XIX. században tűnt fel a magyar nyelvben; vö. ném. *Wilder Majoran* (HEINRICH MARZELL, Wörterbuch der Deutschen Pflanzennamen. Mit Unterstützung der Preussischen Akademie der Wissenschaften Bearbeitet von HEINRICH MARZELL unter Mitwirkung von WILHELM WISSMANN. I—V. [Fünfter band. Register: Alphabetisches Verzeichnis.] Leipzig, 1943—1958. 3: 455). A névadás alapja az, hogy a *vadmajoránnát* 'Origanum vulgare' közeli, kertben termesztett rokonától megkülönböztesse: *kerti majoránna* (*Origanum majorana*). Első megjelenése: 1896: *vad Majorána* (PallasLex. 12: 219), 1998: *vadmajoránna* (PRISZTER SZANISZLÓ i. m. 244).

11. Az oregánó különböző magyar nevei legtöbb tájszótárunkban nem találhatók meg (Tsz., MTsz., FTsz., OrmSz., SzlavSz., SzamSz.), a SzegSz., említi a *fekete gyopár* nevet mint teljesen kihalt, 1850 előtti forrásokban előforduló szót (*fekete Giopar*: 1: 418), valamint az ÚMTsz.-ban találunk egyetlen adatot: *fekete gyopár* (Borzavár, Zirc 2058: 162: ÚMTsz. 2: 328) elnevezésre.

A növényteni szakirodalomban jóval több népnyelvi elnevezést említ JÁVORKA SÁNDOR, az előfordulási hely megjelölése nélkül: *Vadmajoránna, kasbók, szurokszagú fű, balzsamag* (Magyar Flóra (Flora Hungarica). Bp., 1925. 887).

12. Az *oregánó* nemzetközi szó; vö. olasz *Origano*, német *Oregano*, angol *oregano*. Az *Origanum* a görög *origanon*, *origanos*, *oreíganos*, *oreíganon* szóból származik, eredete ismeretlen (HELMUT GENAUST, Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen. Basel, Stuttgart, 1976. 272).

Napjaink egyik legdivatosabb fűszerét a 90-es évek elején megjelent szakácskönyvek még *szurokfű* néven említik: 1991: *Szurokfű* (A főzés alapanyagai. Bp., 1991. 52). Ezt követően idegen nyelvi hatásra (hiszen szakácskönyveinket többnyire németből, angolból, ill. olaszból fordították) feltűnik az *oregano* elnevezés: 1995: Pizza a tenger gyümölcseivel, összetevője „morzsolt *oregano*” (Pizzák, piték, rizottók Bp., 39), 1988: *Oregano, friss oregánótő, oregánóval* (A család konyhája. Varázslatos fűszerek. Bp., 36, 37), 1998: *oregánó* (PRISZTER SZANISZLÓ i. m. 244), 1999: *oregano* (MSzók. 813), Csirke vadász módra elkészítéséhez: „1/2 kiskanál szárított *oregano*” szükséges (Le Cordon Bleu Főzőiskola ingyenceknek. Olasz konyha. Bp., 47), 2000: görög parasztsaláta öntetének összetevője „1 csapott mk. szárított *origano* (*szurokfű*)” (Lajos Mari — Hemző Károly: 66 Saláta. Bp., 38), 2001: Csípős pepperonis pizzához szükséges: „1 teáskanál száraz *oregano*” (Fűszer enciklopédia. Bp., 199). Néhány kivételt azért napjainkban is találunk, egy-egy szakácskönyvben felbukkannak a növény régi elnevezései, a *szurokfű* és a *vadmajoránna*: 2001: „*szurokfű* vagy *vadmajoránna*” (Max Mundi: Saláták. Bp., 33); a cukkinis lepényhez „1/2–1 kiskanál szárított *szurokfű*” szükséges (Renate Kissel: Fűszerek és gyógyfűvek. Bp., 44).

Az *oregánó* elnevezést sem a HSz., sem a HKSz., sem a „Magyar helyesírási szótár” (a Magyar Tudományos Akadémia szabályai szerint. Bp., 1999.) példaanyaga nem tartalmazza.

Az *oregánó* fűszernévvél éttermek étlapjain (elsősorban pizzafűszerként), üzletek fűszerkínálata között (pl. Kotányi *Oregano* — morzsolt), kertészetekben (a növényt csak *oregano* néven árulják) és szakácskönyvekben gyakran találkozunk. Az elnevezésen egyértelműen érződik, hogy idegen eredetű közszó, a AkH. szerint „idegen írásmód szerint írt közszavakhoz” toldalékos alakban a végső *o* helyett *ó*-t írunk (vö. *allegro, allgeróban*) (216). Eszerint az *Origanum vulgare* elnevezése: *oregano*, toldalékos alakja: *oreganót*. PRISZTER SZANISZLÓ „Növényneveink” című szótára (244) ajánlja az *oregánó* írásmódot. A szótár elején található „A magyar növénynevek helyesírási szabályai” azt mondja: „Az idegen eredetű, de már meghonosodott egyszerű nemzetségeket magyarosan írjuk” (pl. *filodendron, fikusz, bukszus*: uo. 14). PRISZTER SZANISZLÓ ennek megfelelően ajánlja az *oregánó* írásmódot.

VÖRÖS ÉVA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Emhákázik. E szavunk nyelvünk legefemerebb igéi közé tartozik, de mivel irodalmi művekben is fel-felbukkan, érdemes röviden megemlékezni róla. Szentkuthy Miklós egy, apja (Pfisterer Lajos) halála évében (1953) játszódnó kisregényében használja ezt az igét, amikor egy rátermett kalauznő így ordít rá az ügyetlen kémiatanárára: „Na ne mókázzunk itt, *emhákázzon* az angolkórosok szakszervezetében — nekünk dolgozni kell!” (Angyali Gigi! Bp., Magvető, 1966. 278). A részlet külön érdekessége a paronómázia (annomináció) a *mókázik* és *emhákázik* között. Az MHK, azaz a „Munkára Harcra Kész” mozgalom a leventéhez hasonlóan a polgári társadalom militarizálásának eszköze volt. Maga Rákosi Mátyás hirdette meg az MHK-t 1949, a próbaév áprilisában, s a Munkára, Harcra Kész Sportmozgalomnak hamarosan lett Központi Irányító Bizottsá-

ga is, mely kiadta „Az MHK-próbák vezérfonala” című füzetet, ebben pedig Marosán György, az MDP főtitkárhelyettese fogalmazta meg az irányelveket. Az útmutató szerint „a sportmozgalomnak résztvevője lehet 10 éves korától minden becsületes demokratikus gondolkodású férfi és nő”. Az úgynevezett MHK-próbák 1951 és 1954 között évente 320–350 ezren vettek részt. A mozgalmat többek között megörökítette a „Civil a pályán” című 1951-es filmvígjátékban Latabár Kálmán is. Később Csurka István írásaiban is megjelenik az *emhákázik* kifejezés, egy szintén az 1950-es évek elején játszódó elbeszélésben, szintén mulatságos kontextusban, s itt az író meg is magyarázza: „A Munkára Harcra Kész nevezetű korabeli sportmozgalom rövidítése a köznyelvben” (Vasárnapi menü. Bp., Magvető, 1989. 232).

KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS

Tic(c)e. MIKESY SÁNDOR a következőket írja: „1067 k.: piscina *Tyccha* (ÁÚO. I, 25). A megye nyugati részén (vö. ORTVAY, Vízr. II, 291). MOÓR ELEMÉR (Ujb. VII, 145) az ósláv *tih* 'tranquillus' és a cseh *Tichá*, valamint a kisorosz *Tycha* helynévvel kapcsolja össze. — PAIS DEZSŐ nyomán inkább gondolhatunk a *Tisza* nevének *Tica* ~ *Tice* ~ *Ticce* változatára: a szabolcs-megyei *Kistisza* népi *Tice* nevére” (MNYTK. 53. sz. 28).

Felvetődhet a kérdés: mi köze van a *Tiszá*-nak a *Ticé*-hez? Nyilvánvaló, hogy mindkét elnevezés ősi indoeurópai szóra megy vissza. A X–XIII. században vagy *sz-szel*, vagy *c-el* ejtették a folyó nevét. A nyelvi magyarázat — szóhasadás — viszonylag egyszerű. Ám van földrajzi magyarázat is: „A Tisza mintegy 7000 évvel ezelőtt egy nagyobb áradás alkalmával Záhony határában kilépett a medréből, és ÉNy-nak fordult Zemplén irányába. Ennek a folyásiránynak az emléke az országhatáron túl fekvő, fejlett kanyarulatokkal (mellette morotvákkel) rendelkező *Tice*” (BORSI ZOLTÁN, A Bodrogház kialakulása és felszíne. In: Észak- és Kelet-Magyarországi Évkönyv I. Földrajzi tanulmányok FRISNYÁK SÁNDOR hatvanadik születésnapja tiszteletére. Miskolc—Nyíregyháza, 1994. 181). A *Tice* forma három megyében fordul elő: Szabolcs, Szatmár és Zemplén.

S z a b o l c s: *Ticce-lápok* (MoFnT. II, Szabolcs-Szatmár megye. Bp., 1981. 202). Pesty (1864): „Van továbbá a község határán egy ódon vár, melynek ugyan már csak föld sánczai vagynak meg; a község határán el vonuló *Ticce* és Járát folyamok által környezve” (Beszterec, Jósza András Múzeum Évkönyve XLII, 232), illetve „Végre Dombrád községét és határát Északról a tiszafolyó, délről a járat, keletről a *ticce* folyók veszik körül...” (uo. 268). Nagy László 1964-ben írt szakdolgozatában az alábbi adatokat hozza Beszterecről: „*Ticce* v. *Tittze*. Másik legfontosabb útja volt a községnek. Dombrádon eredt. Innen kiindulva a két község határfolyója, majd a Földvár alatt Nagyhalásznak tartott s a Kistiszába ömlött. Ma már csak a hatalmas meder és a benne felnövő nád jelzi útját” (BGyTF Magyar Nyelvészeti Tanszék). Jónás Bertalan „Tiszatelek földrajzi nevei” (1967.) című szakdolgozata a következőket adja: „1863-ban átvágta [ki? M. L.] a Tisza éles kanyarját és a keletkezett meder neve Új-Tisza lett. Okmánytárakban a következő adatok fordul elő (Bánffy, Okl. 132, 134, 136, 138) 1347-ben ... *Tyciae* ... *Tycyae* ... *Thyciae* ... *Thiciae*”. Újabb adatokban *Ticce*, *Ticcere*. Jónás megjegyzi: „KISS LAJOSnál *Ticce-lápok* formájában szerepel. A nép inkább a rövidebb névalakot használja: *Ticce*, *Ticcere*”. KISS LAJOS egyébként a következő adatokat hozza: *Tice* (Beszterec, 38), *Ticce* (Dombrád, 82, Nagyhalász, 245–6) (A régi Rétköz. Bp., 1961).

S z a t m á r: Pesty—Mándy: Panyola: „1247: Panyala helység három része Benedeknek Tumpa fiának a *Ticce* és Zamos vize felső része ... jutott”.

Z e m p l é n: Pesty: Olasziliszka: „*Ticza* ér”. Pálfölde, Rad, Szinyér: „Ezen helységet a' *Ticze* (melly hajdan a' Tiszának egy ága volt) körül veszi 's a' Bodrog folyamnak ki áradásakor a' nevezet *Ticze* leg először is be önti”. Lelesz: „Fekvése felemelkedett dombos helyen szép tágas kaszálókkel — mit a *Ticze* vize övez” Leleszpólyán: „Megemlitendő még a' *Ticze* tava, mely a' határt különböző, és meredek kanyarulatokban körül foly. Nép monda szerint hajdan a' Tisza

folyó aradás alkalmával erre vette útját”. Kaponya: „...a falu alatt a *Titcze* vize folyik”. Kistarkány: „...e’ hely nevezetes arról, hogy itten veszi Kezdetét a’ *Tittze* folyó”. Az adatot hozza az 1870-es évek katonai leírása is (passim) Szinyér, Zétény, Körtvélyes, Rad, Pálfölde, Szentmária, Bóly, Lelesz, Battyán, Bacska és Ágcsernyő alatt (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 32. sz. Miskolc, 1990.). A ma is használt változatokat adatolja SZATHMÁRY JÓZSEF Királyhelmece (Krá-l’ovský Chlmec) és környékének helynevei (Magyar Névtani Dolgozatok 76. sz. Bp., 1987.) című könyvében következetesen *Ticce* ejtéssel a következő helységekből: Szolnocska, Pólyán, Lelesz, Szentmária, Pálfölde, Rad, Véke, Bacska, Battyán.

Az adatoknak megfelelően a *Tic(c)e* változatot a *Tisza* név módosulásának kell tartanunk, még akkor is, ha a zempléni helységek ma már meglehetősen távolra vannak az eredeti folyótól.

MIZSER LAJOS

Arany János- és Zrínyi-kommentárok.* 1. Ismeretes, hogy a Toldi-trilógiát teljessé tevő „Toldi szerelmé”-t Arany János csak halála előtt három évvel, 1879-ben fejezte be, noha korábban is többször foglalkoztatta e téma. A „Toldi szerelmé” előzménye, a Daliás idők első fogalmazványa („dolgozata”) 1849 és 1853, a második 1853 és 1854 között született, de mindkettő töredékben maradt. Az első ének a „Daliás idők” mindkét változatában azonos. Ebben a kezdő versszaknak az 1–2. és az 5–6. sora a következő: „Visszanéz a magyar, sóhajtva néz vissza, | Te dicső hajdankor | Fényes napjaidra; ... | Én is visszanézek, el-elképzelődöm, | Toldi jut eszembe, régi ösmerősöm;”. Arany tehát az 1847-ben megjelent Toldira emlékezik. Ugyanez a momentum más megfogalmazásban a „Toldi szerelmé”-ben szintén megvan, ott az első ének második versszakának a kezdetén:

Toldi jut eszembe, kiről még ifjonta,
Játszi elmém könnyű énekét elmondta;

Az irodalmi-nyelvi elemzés számára külön is érdekes, amikor egy költő, író egy saját korábbi munkájára utal vissza. Erre a jelenségre jó érzékkel hozza egyik példának a fent említett SZIKSZAINÉ NAGY IRMA „Leíró magyar szövegetan”-a (Bp., 1999. 342), e témakör első összefoglalása is, amely a szövegtudomány, az intertextualitás problematikájával szintén külön foglalkozik. Mind az Arany-filológia, mind az intertextualitás kérdésköre számára még érdekesebb ez az adat, ha rámutatunk, Arany itt nemcsak a Toldira utal, hanem a „Szigeti veszedelem” kezdő versszakára is alludál:¹

Én az ki az előt ifjú elmével
Iáczottam szerelemnek édes versével,
Küszköttem viola [o: Viola] kegyetlenségével:
Mastan immár Mársnak hangosabb versével,.

Eposzának kezdetén Zrínyi Miklós a korábban szerzett udvarló, szerelmes verseire gondol, amelyeket írva *ifjú elmével játszott* a szerelem édes versével. A visszaemlékezésről ő huszonhat-huszonnyolc éves lehet! Arany viszont harminckét év távolából írta a Toldiról, hogy még *ifjonta* mondta el *játszi elmével* könnyű énekét. Az egyező, hasonló szavakhoz részben még az Arany használta *énekét* szintén hozzávehető. A „Szigeti veszedelem”-nek a már idézettekét követő, híres

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 7. (vö. OTKA T 026146). Az Adattár (erről l. MNy. 2001: 367—8) cikkekből és tanulmányokból álló része már a 16. sorszámánál tart, két sorszám, köztük a 7. azonban kimaradt, s ezt most pótoljuk.

¹ Az idézet az eredeti 1651-es kiadás szerint, de mai betűtípusokat használva.

sora ugyanis ez: „Fegyvert, s Vitézt éneklek, Török hatalmát” (A *fegyver* jelentése itt 'harc(ok), háború'; l. A. MOLNÁR: MNy. 1991: 354—6). Illetve, még inkább gondolhatunk arra, hogy Arany „A Zrínyiasz népies kidolgozása”-ban az első ének negyedik sorát így írta át: „Mostan immár Mars-nak hangosb énekével”, tehát az eredeti *versével*-t az *énekével* szóval cserélte ki.

A „Toldi szerelme” és a „Szigeti veszedelem” kezdete közti intertextuális kapcsolatot „külsőleg” az is alátámasztja, hogy a két költő versrészelei mögött lévő alaphelyzet szintén hasonló. Mindketten egy korábbi időszakra, korábbi mű(ve)kre gondolnak vissza, s azokkal állítják egyfajta ellentétet is hordozó párhuzamba jelen munkájukat. Ezenkívül tudjuk, Arany mennyire szerette és ismerte Zrínyit. Nemcsak a „Szigeti veszedelem” már említett, átdolgozására, modernizálására tett kísérlete mutatja ezt (az első ének és a második eleje készült el), hanem például „Zrínyi és Tasso” című kiváló tanulmánya is.

2. A „Szigeti veszedelem” 14. énekének 50. versében Alderán így biztatja a pokolbeli, alvilági lelkeket, hogy jöjjenek elő a földből Szigetvár rontására: „Föl fakat fegyverrel föl és vitézséggel, | Jertek rá Szigetre kénküvel és tüzzel, | Porrá kel égetni mind emberrel, küvel, | Rontani kel együtt emlekezetével”. Az első sort, leginkább annak két első szavát a Zrínyi-filológia nemigen tudja értelmezni. A kiadások általában szintén ezt állapítják meg. Korábban már foglalkoztam e hellyel (A. MOLNÁR i. m. 357—9, irodalommal). Utaltam arra is, hogy KOVÁCS SÁNDOR IVÁN szerint a *fakat* itt esetleg íráshiba *tahát* 'tehát' helyett. Magam pedig azt írtam, a *fakat* talán *fákat* hangalakot takar, s akkor a szó Krisztus keresztfájára vonatkozik, amit az előző versszak említett. Abban Alderán azzal is buzdítja az alvilágiakat, hogy ha nem jönnek elő, „Két fa köröszül dült meg-gyöz mi bennünket | Minket törököket ti híveiteket”. Ezért kérheti tehát — (?) egyfajta tagolatlan felszólító mondatlalt —, hogy jelenjenek meg, támadjanak a kereszténységre, Szigetre. Vagy pedig 'előtör, megjelenik, elővesz' jelentésben a *fakad* igét, az abból képzett befejezett melléknévi igenevet kereshetjük a szóban, s akkor a sor értelme: „Föl, (a földből, az alvilágból) előtört, feltámadt fegyverrel”. Az eposznak a Matúra Klasszikusok sorozatban megjelent kiadása (szerk., sajtó alá rend., jegyz. KIRÁLY ERZSÉBET. Bp., 1993. 221) lényegében a második elgondolásomat említi, valamint KOVÁCS SÁNDOR IVÁN véleményét, de „nehezen értelmezhető szó”-nak mondja a *fakat*-ot. Teljes joggal, megoldási kísérleteinket magam is csak hipotézisnek tartom. Tovább gondolkodva a dolgon, azt hiszem, legalábbis újabb hipotézisként fölvethető egy (némi)leg valószínűbb elképzelés. Mégpedig az, hogy a *fakat* itt valóban a *fákat* szót takarja, de a *fa* jelentése e helyütt 'kopja(fa)', amit az EWUng. 1550-től Tinóditól ismer (igaz, 'lándzsa'-ként, vö. még TESz. is), és amire a vitézi életet festő művekből számos adatunk van. A vitézek, a (lovas) katonák, amikor harcra indulnak, felvetik, felemelik, majd előre szegzik a kopját. A *fel fakat*, azaz *fel fákat* 'föl a kopjafákat' szerintem harcra való felszólítás szintén lehet, ami különösen egy költői műben akár általánosabb értelemben, a fegyverfajta említése nélkül is előfordulhat. A sor kezdete tehát azt jelentené: 'fel a kopjafákat (és legyetek készen, induljatok a harcra)', ezután pedig a *fegyverrel* fölvethető értelme 'fegyverrel (esetleg pánccal) együtt' vagy 'harccal'. A *fa* 'kopja' felvetésére a NySz. (*fa* al.) három példát hoz Tinódi Krónikájából, az RMKT. III.-ból: „Kardos Józsa *fáját* felveté, az tereken ő kopjáját eltöré” (186); „Az vitézők ottan *fát* felvetének, az lövésre arczul ők öklelének” (203), „Vessük fel mi *fánkat*, Jézust, Jézust üvölsünk, ropp, csatt, patt” (253).

Eszerint a kérdéses sorok szerintem leginkább illetéknépp értelmezhetők: „Fel a kopjákat (.) fegyverrel (vagy: ? harccal), fel, és vitézséggel, | Jertek rá Szigetre kénküvel és tüzzel.”.

Begyűrűzés. Ritka eset, amikor egy-egy szó fölbukkanásának és elterjedésének pontos időpontját meg tudjuk állapítani. Emlékeztem, hogy a *begyűrűzés* első előfordulását kevéssel az első olajválság után hallottam, olvastam. Nem voltam rest, végiglapoztam a Népszabadság 1973. év utolsó negyedének számait. S a legutolsóban, a december 31-iben a 4. lapon Nyers Rezsőnek „Tovább a haladás útján” című cikkében meg is leltem a keresett műszót, amelyet azóta annyiszor használunk. „A tőkés világpiacra — írta Nyers Rezső, s utána a rádió fölkapta a találó szót, és szerte elterjedt — 1974-ben is 8-10 százalékos árszintemelkedés várható, a mi tervünk azonban útját állja a nyugati infláció begyűrűzésének a magyar népgazdaságba.” Attól függetlenül, hogy e remény nem vált valóra, a szó itt bukkant föl először e sajátos jelentésben. A szótörténet, íme, nemcsak a művelődés-, nem is csak a társadalom-, de olykor a legszűkebben értelmezett gazdaságtörténetnek is tükrö.

PÉTER LÁSZLÓ

S Z E M L E

Géza Bárczi, *Geschichte der ungarischen Sprache*

Aus dem Ungarischen übertragen von Albert Friedrich.

Deutsche Fassung redigiert von Wolfgang Meid. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft.

Sonderheft 110. Innsbruck, 2001. 502 lap és 3 térkép

1. Rendkívül örömdetes, hogy WOLFGANG MEID, az Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck professzora német nyelven, „Geschichte der ungarischen Sprache” címen megjelentette BÁRCZI GÉZÁNAK „A magyar nyelv életrajza” című munkáját (Gondolat Kiadó, 1963. és még három kiadásban), az Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft külön köteteként (Sonderheft 110.). Örömdetes, mert idegen nyelven eddig tulajdonképpen nem állt rendelkezésünkre olyan munka, amely bemutatja a magyar nyelv t e l j e s történetét, vagyis mind nyelvünk belső rendszerének, mind az azt beszélő magyar nép művelődésbeli viszonyainak az alakulását, és amely úgy fogalmazódott meg, hogy a szaktudomány képviselőin túl a művelt és érdeklődő nagyközönség számára is érthető. Örömdetes továbbá azért, mert az említett teljességnek megfelelően a kiválasztott mű képet nyújt a nyelvi rétegek (az irodalmi és köznyelv, a nyelvjáráások, a csoportnyelvek, valamint az argó), sőt a stílusnak, benne a szépirodalom (költészet és széppróza) stílusának a fejlődéséről. Megemlíthetjük még, hogy ebben a munkában érvényesül Bárczi Géza sajátos szintézisrealkotó képessége, sokoldalúsága, elegáns, érdekes, mondhatnánk: izgalmas stílusa, amelynek eredményeként jelzi nyelvünk alakulásában a részleteket és a folyamatot, a régi és az új nyelvi-stilisztikai változatok küzdelmét, mindennek a gondolkodással való összefüggését és így tovább. Végül, de nem utolsósorban örömdetes azért is, mert azon kívül, hogy Meid professzor jól választott, a fordítás szintén kiválóan sikerült: pontos és gördülékeny, nekem szinte úgy tetszett, mintha eleve németül íródott volna. Ezen túllépve a szerkesztés is igen gondos, és a könyv kiállítása (nagyobb alakú, nagyobb betűkkel, világos tagolással, tetszetős kötéssel — ámbátor én inkább elhagytam volna a fedőlap virágdíszítéseit) szépségnek mondható.

2. A továbbiakban lássuk a könyv felépítését, szerkezetét, pontosabban azt, hogy miben különbözik az eredetitől. Először is — mint idéztem — a szerkesztő megváltoztatta a címet. „A magyar nyelv életrajza” helyett a „Geschichte der ungarischen Sprache” nem metaforikusan, inkább tudományosabban jelöli meg a mű közelebbi témáját. Bárczi Géza előszava megmaradt teljes egészében, mondhatnánk: szó szerint (11—5), és úgyszintén az Előzményekkel kezdődő és a Záró-

szóval végződő szöveg, hasonló fejezet- és szakaszcímekkel (21—467). A „Vorwort des Autors” után azonban a szerkesztő beiktatott egy „Vorwort des Herausgebers” című részt (17—20). Ebben szól a lefordított könyv kiválasztásáról; a címváltoztatásról; Bárczi Géának, az előző nemzedék legjelentősebb magyar nyelvtudósának (Meid professzor írja így) az életpályájáról; a könyvben felsorolt szavak, kifejezések, szövegrészletek jelentésének a német nyelvű megadásáról; a bibliográfia kiegészítéséről. Szól továbbá arról, hogy mennyire szíven viselte ennek a könyvnek a megjelenését — erről egyébként tanúskodik a mű maga —, végül köszönetet mond a fordítónak és Fodor Istvánnak, akinek a kezenyoma valóban ott van a német fordítás egészén és részletein.

A „Schlußwort” után a német kiadás — igazában sajnálatos módon — elhagyta a nyelvmelékeket, a régi munkák címlapját, a kiemelkedő nyelvészeket bemutató képeket, pontosabban csupán a könyv elejére tette Bárczi Géának egy jellegzetes fényképét, illetve a hátsó borítóra a Halotti Beszéd hasonmását.

„A magyar nyelv életrajza”-nak nagyon fontos „Irodalom” című része természetesen megmaradt (Bibliographie 469—82), de — mint jeleztem — átalakítva és ki is egészítve. „Allgemeine und historischvergleichende Sprachwissenschaft”, „Uralische, finnougische Sprachwissenschaft und Altertumskunde”, valamint „Ungarische Sprachwissenschaft und Kulturgeschichte” címen ábécérendben előrehozták a fontosabb (inkább összefoglaló) munkákat (megadva a magyar nyelvű címek német fordítását), majd a fejezeteken belüli egyes szakaszok szerint közlik az irodalmat, de már rövidített formában, hivatkozva az általános részben felsorolt munkákra. Közben régebbi, kevésbé jelentős tanulmányokat elhagytak, viszont ott szerepelnek bizonyos újabbak, főleg idegen: német és angol nyelvűek.

Elmaradt — bizonyos mértékben érthetően — a lefordított könyvbeli szó-, név- és tárgymutató. Ellenben nagyon is érthetően a szerkesztő odaiktatta a könyv végére FODOR ISTVÁNNAK „Kurze Charakteristik der ungarischen Sprache” című összefoglalását (483—502). Ebben a szerző röviden jellemzi — elsősorban a német olvasók számára — nyelvünknek a némettől és más indoeurópai nyelvektől lényegesen eltérő sajátosságait, mint amilyen a magyar magán- és mássalhangzórendszer (és a mássalhangzók változása a kiejtés során), a hangsúly, a hanglejtés, a magánhangzó-harmónia, a nyelvtani nemek hiánya, a nominális mondat, a birtokos szerkezet, a tárgy és hatása az igeragozásra, a birtoklás jelzése, az igenlő válasz, a család- és keresztnév alkalmazása, a megszólító és üdvözlő formák.

A német fordítást négy kis alakú Magyarország-térkép zárja: egy a XVI. századból, egy 1914-ből, egy a mai határok közötti országról (itt egyes városok német és román, szlovák stb. nevével), valamint egy XIX. századi térkép, amely a népesség nemzetiségi megoszlását mutatja (kár, hogy ez utóbbi elnagyolt).

3. A szerkesztő rendkívül körültekintő — mondhatnánk: igazi filológushoz méltó — eljárást kívánom még igazolni néhány eredményes megoldásának (kiegészítésének, javításának stb.) a felidézésével. Bár ragaszkodik az eredetihez, mégis — csak helyeselhetően — lábjegyzetben utal a fontosabb nézetek, megállapítások időközben történt megváltozására (pl. a 38. lap 7. jegyzetében a finnugor őshazával kapcsolatban megjegyzi, hogy az újabb kutatások szerint abban az időben a méhek megtalálhatóak voltak az Uraltól keletre is, tehát a korábbi feltevéstől eltérően ezen az alapon nem zárható ki, hogy az őshaza az Uraltól keletre volt; — l. még az 50. lapon a 12. és a 445. lapon a 110. jegyzetet).

Szintén lábjegyzetben szükségszerű kiegészítést fűz az eredeti szövegben írtakhoz (pl. a 438. lap 108. jegyzetében közli, hogy azóta a TESz. 3. kötete és az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen” is megjelent; — l. még a 43. lapon a 9., az 50. lapon a 13., a 111. lapon a 33. és a 404. lapon a 102. jegyzetet).

Kijavítja továbbá az eredetiben található tévedést (pl. ott így szerepel Sylvester nyelvtanának a címe: „Grammatica Vngaro-Latina”, a fordításban viszont helyesbítve így: „Grammatica Hungarolatina”).

Hasonlóan fontosak FODOR ISTVÁNNak szintén helyesbítő vagy kiegészítő jegyzetei (pl. a 236. lapon a 65. jegyzetben a mohácsi katasztrófa következményeivel kapcsolatban — mintegy bővebb magyarázatként — utal az ország három részre szakadására, a három rész jogállására stb.; — l. még a 289. lapon a 81., a 351. lapon a 90., a 390. lapon a 96., a 419. lapon a 105. és a 459. lapon a 112. jegyzetet).

4. Végül szólnom kell hiányérzeteimről, továbbá olyan jelenségekről, amelyek — véleményem szerint — még kiegészítésre szorultak volna, valamint néhány téves megoldásról. Ezek természetesen nem jellemzőek, a számuk sem nagy, viszont ilyen eredményes munka esetében nem hallgathatunk róluk sem.

Helyes lett volna röviden jellemezni — akár a FODOR ISTVÁN összefoglalójában (pl. a deklináció hiányát tárgyalván) — az agglutináló nyelvtípust, valamint a képző, jel, rag összefüggését, lényegét (a fordításban ugyanis a „Suffix” jelentheti mind a hármat, ugyanakkor a könyvben effélékkel találkozunk: „Pluralzeichen”, „Tempussuffix”, „grammatische und Wortbildungssuffixe”!), arra is utalva, hogy a „Magyar grammatika” (főszerk. KESZLER BORBÁLA, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000. passim) már „alanyi” helyett „általános”, „tárgyas” helyett „határozott” igeragozásról beszél.

Hiányzik aztán egy viszonylag rövid összefoglalás a XX. század második felének, különösen az 1989 utáni időnek a nyelvi változásairól (a nyelvjáráások visszaszorulása, a szleng előretörése, a beszéd felgyorsulása, a korábbi normák fellazulása stb.), hisz Bárczi Géza munkája az ötvenes évek nyelvállapotát tükrözi.

A fordító nem tisztázta továbbá a „kifejező szavak” terminus technicus jelentését. Bárczi Géza a hangutánzó és a hangulatfestő szavakat értette rajta. A fordításban viszont egyszer „Lautsymbolismen (onomatopoetica)” (58) szerepel, máskor viszont „onomatopoetische Wörter” (140), ismét máskor „Lautnachahmende und lautmalende Wörter” (299).

A kiegészítésre szoruló megoldások közé efféléket soroltam. A 76. lapon szerepel ez a paradigma: „*láto-m, láto-d, lát-ja* »ich sehe, du siehst, er sieht«”. Mivel azonban az előbbieket határozott igeragozásbeli (régábbi nevén: tárgyas ragozású) alakok, ezt érvényesíteni kellett volna a jelentésmegadásban is: 'ich sehe es, sie, ihn' stb. — A 120. lapon szó van a Szabács Viadaláról, helyes lett volna megjelölni, hogy hol van Szabács. — A 122. lapon beszél Bárczi a rovásírásról. Tájékoztatásképpen hasznos lett volna felsorolni legalább néhány székely falut, ahol a templom menyegyzetén stb. ilyen írást találtak, sőt magam megemlítettem volna a Felsőszemeréden (Ipolságtól északra) a templomajtó köportálóján nemrégiben felfedezett rovásfeliratot is (l. PÜSPÖKI NAGY PÉTER: MNy. 1971: 1—17). Stb.

Ilyen sokoldalú, bonyolult fordításban — nagyon is érthetően — maradtak kisebb tévedések. Megemlítek néhányat. Több esetben az egyes szám harmadik személyben álló magyar ige megfelelőjét a németben szokásos főnévi igenévi alakkal adja meg a fordító (pl. a 263. lapon: *jō ~ jũ* „kommen”), és ez félrevezetheti a nyelvészeten kevésbé vagy nem jártas olvasót. — A 85. lapon a „nagy aszó fejéig” kifejezés megfelelőjeként ezt találjuk: „bis zum Kopf des großen Tals”. Viszont az *aszó* jelentése nem 'völgy', hanem 'szárazpatak, időszakos vízfolyás' (FNESz.). — A 195—7. lapon (és egyebütt is) a kódexek neve csak német fordításban szerepel, így: Wiener Kodex, Tyrnauer Kodex, Münchner Kodex. Ez is félrevezető. Helyes lett volna előbb a magyar nevüket megadni, és utána zárójelben közölni a német fordításukat: Bécsi Kódex (Wiener Kodex), Nagyszombati Kódex (Tyrnauer Kodex), Müncheni Kódex (Münchner Kodex). — A 422. lapon BUGÁT PÁL „Szócintan”-a eredetének a magyarázatában nem múlt időről van szó, hanem jelenről. Tehát a „szókat csinálni tanított” helyett a „szókat csinálni tanít” a helyes. Stb.

5. Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk: a „Geschichte der ungarischen Sprache” című munka igazi nyeresége nyelvtudományunknak, mindenekelőtt azért, mert segít megismertetni nyelvünk eredetét, történetét, rendszerének kialakulását a külföldi szakemberekkel és érdeklődőkkel.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Loránd Benkő, *Le basi della linguistica storica*.

Unipress, Padova (Italia), 2000. 312 lap

BENKŐ LORÁNDnak 1988-ban megjelent műve (A történeti nyelvtudomány alapjai) osztatlan sikert aratott a magyar nyelvtudomány hazai művelőinek körében (vö. IMRE SAMU: MNy. 1989: 464—8). Teljes joggal: egy ilyen rendszeres és részletes nyelvtudomány-módszertani munka ritkaság még a nagy nyelvek gazdag világában is. Benkő művének csak egy „hibája” van: magyarul szól olvasóihoz, vagyis egy olyan nyelven, amelyet rajtunk — keveseken — kívül más nem ért. Ezen a hátrányon csak egy szélesebb körben ismert nyelvre való fordítás segíthetett. A tankönyvnek szánt fordítás elkészült, és nyomtatásban megjelent.

Jelentős siker tehát nemcsak a szerző, hanem az egész magyar nyelvészet számára, hogy a Padovai Állami Egyetem magyar és finnugor nyelvész professzora, DANILO GHENO átültette olaszra (Keresztesi Katalin konzulens segítségével) Benkő Loránd munkáját.

Gheno professzor nyelvünknek kiváló ismerője és kutatója. Magyarul már padovai egyetemi tanulmányai alatt megtanult; előbb szegedi, majd turkui olasz lektor volt; később a firenzei egyetemen finnugor nyelvészetet adott elő. — Előszót a fordításhoz GIOVANNI BATTISTA PELLEGRINI, a padovai egyetem emeritus professzora, az MTA tiszteleti tagja írt, meleg szavakkal méltatva Benkő Loránd munkájának és a fordításnak a jelentőségét.

FÁBIÁN PÁL

Gerstner Károly, *A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban*

Nyelvtudományi Értekezések 145. sz.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 146 l.

A címbeli „újabb etimológiai szótárak” megjelölés aligha kelt bizonytalanságot az olvasóban: a szerző a TESz. és az EWÜng. szembesítésével ad elemző áttekintést a magyar nyelv német eredetű jövevényelemeiről, átvételeiről. GERSTNER KÁROLY egyik szerzője és egyik szerkesztője volt az EWÜng.-nak. Ez a tény nemcsak most közreadott munkáját (a szerző szerint, „füzetét”) hitelesíti, de újabb hitelesítő bizonyítékát adja annak a műhelymunkának is, amellyel legutóbbi etimológiai szótárunk elkészült. A Bevezetés kettős hasznosítási lehetőségről szól: egyrészt „kiegészítő mutató készült az EWÜng.-Register mellé” (6), másrészt „az egyes kategóriákban található szavak további, mélyebb elemzés alapjául szolgálhatnak” (uo.). Az elsőként megjelölt hasznosítási lehetőség maga is kettős tartalmat és tanulságot hordoz: egyrészt a német szavak tartományának példájával bizonyítja és ösztönzi egy ily módon kitérítendő, „elemző” típusú mutató lehetőségét és felettebb hasznos voltát, másrészt ez a „kiegészítő mutató” (6) éppúgy hasznosítás is

már, amiként a Register (Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band III. Herausgeber LORÁND BENKŐ. Redakteure KÁROLY GERSTNER und LÁSZLÓ HORVÁTH. Akadémiai Kiadó, Bp., 1997.) is az volt.

A tájékozódást ezúttal érdemes (a szokásos szerkesztési eljárás szerint) a kötet végére helyezett „Statisztikai adatok”-kal (120) kezdeni. Az alig féldolgalnyi adatsor a fejezetek rendjét követve közli a számokat — rövid szöveges összegző kiegészítéssel: „Ebben a tanulmányban ténylegesen 2 973 olyan szó található, amelyet a TESz., vagy az EWUng., vagy mindkettő német vonatkozásúként tárgyal. A két szótár közötti eltérések miatt 2 823 német vonatkozású lexéma található az EWUng. szócikkeinek különböző részein, közülük 2 421 a szócikkek kiemelt helyén, tehát címszóként, illetve alcímszóként. Ez az EWUng. 14 052 hasonló helyzetű lexémájának a 17,22%-a. ... Az EWUng.-ban 249 új, a TESz.-ben semmilyen formában nem szereplő német vonatkozású lexéma található” (i. h.). A 17,22%-os arány nem meglepő, most mégis érvelő adat. Az a tény ugyanis, hogy majd minden ötödik címszó helyzetű szó német vonatkozású, azt igazolja, hogy GERSTNER KÁROLY helyesen döntött, amikor ezt a szócsoportot választotta új típusú, új módszerű elemzése tárgyául. A „német vonatkozású” megjelölés pedig a tanulmány címében is kiemelődik, illetve a Bevezetésben is kellő nyomatékot kap: „hangsúlyozottan német vonatkozású anyagot mutatok be, azaz nemcsak »tisztá« jövevényszókat, vagyis magyar morfológiai szempontból elemezhetetlen fonémasorokat (*bognár, cél, friss, kalmár* stb.), hanem német mintájú tükörképződményeket (*felhőkarcoló, natúrszelet, hangulat* stb.), a német nyelv közvetítésével a magyarba került szavakat (*butik, krizantém, majolika* stb.) és egyebeket is” (6). A német eredetűek határának ezt a kitágítást — minthogy ugyanannak a nyelvi érintkezésnek, ugyanannak a közvetlenebb vagy áttételesebb hatásnak a dokumentumai — nemcsak helyeselni lehet, hanem bátorítani is kell. Természetesen csak azzal az árnyalatokat világosan megkülönböztető szemlélettel és leírási móddal párosítva, amely nem „összetereli” csupán a német nyelvhez így-úgy köthető magyar szavakat, hanem éppen a különbözőségükre világít rá. Az ilyen szemléletű elemzésnek ezért nem a bizonytalanságát, hanem a valóságos nyelvi helyzethez, körülményekhez való pontos igazítását mutatják meg az új és az új megnevezésű kategóriák: „Mögöttes német eredet” (91—5), „Másodlagos és kiegészítő adatok” (103—17), tükörképződmények (6), illetve tükörjelenségek (110—3). Egy példa-, azaz jelenségcsoportba kerültek a „Közvetített és kétszeres átvételű jövevényszók” (67—76). Ahogy együtt tartásukra, úgy külön tárgyalásukra is lehet érveket találni. Ennek a csoportosítási dilemmának a mérlegelésénél fontosabb azonban az, hogy a mostani megoldásban is világosan elkülönülnek az alcsoportok: a közvetített átvételek között az „*x indítónyelv* [így!] — német közvetítés” (67—74), „német indítás — *x* közvetítés” (74) csoportja, illetve a kétszeres átvételek között az ún. „*ésk*-típus” (74—5) meg az ún. „*később ... is*” típus” (75—6). Ez utóbbi a TESz.-ben nem szerepel, azaz „vagy csak a kétszeres átvétel ténye áll az etimológiai bevezető mondatban, vagy pedig német közvetítéssel számol” (75) a TESz. Jövevényszavaink etimológiai kutatásának ez az árnyaltabb vizsgálati módja számos következménnyel jár, nem utolsósorban például nagy mértékben érinti — mert csökkenti — a nemzetközi szavak állományát. CZIGÁNY LÓRÁNT nagy figyelmet keltett esszéjében („Államosított szavaink átvilágítása, avagy szótáriróink diszkrét bája”: Kortárs 1999: 1—32) magát a nemzetközi szó kategóriát is törlendőnek tartja, mondván: „Ez önellentmondás, fából vaskarika, mert nincs »nemzetközi nyelv«, következésképpen nem lehet »nemzetköziül« beszélni” (5), s ezért úgy véli, hogy „Egy következő szótárban talán már nem lesz szükség a nemzetközi szavak mankójára” (6). Ezt a „mankót” aligha hajthatjuk el (függetlenül attól, hogy miként nevezzük meg), minthogy az is nyelvi, nyelvtörténeti tény, hogy egy-egy jövevényszó nemcsak egyetlen nyelvből vagy nem csupán kétszeres átvétellel jutott nyelvünkbe, hanem széles elterjedtségű szóként több irányból, nemegyszer földeríthetetlen intenzitással, erősorrenddel. (Tanulságos ebből a szempontból is, hogy CZIGÁNY LÓRÁNT a vándorszókat is megcsipkedí ugyan a motiváció miatt, de velük békülékenyebben: „[A vándorszó] természetesen elfogadható, bár kissé költői megfogalmazás, szinte látom a szavakat, amint hamuban sült pogácsá-

val útra kelnek”: i. h. 5—6.) Az ún. nemzetközi szavakat illetően a teljes eltűnésük iránti várakozás nem élhet bennünk tehát, de az eddig így minősítettek számának a csökkenése iránti mindenképpen. Ennek a tendenciának a realitását már példázni is tudjuk. GERSTNER KÁROLY mostani lexicográfiai munkái közé tartozik a Magyar értelmező kéziszótár átdolgozásának munkatársaként a tömör etimológiák elkészítése, módosítása. GERSTNER a kézirat számos etimológiájából éppen a nemzetközi szavakat jelölő nk: rövidítést törölte. (A németen kívül ez — érthető módon — leginkább a latinból származtathatókat érinti, főként az Erdélyi magyar szótörténeti tár tényei alapján.)

Méltányolható megoldása a szerzőnek az, hogy a jelentések megadásáról terjedelmi okok miatt lemondott. Az az érve azonban, hogy „a főleg 3—4 vagy több jelentésű szavak szemantikai jellegzetességei már nem etimológiai, hanem belső jelentésfejlődési ügyek” (10) töprengésre, nagyobb léptékű kérdések végiggondolására készíthet bennünket. Kérdésünk megfogalmazásának módja (és természetesen a válasznak az esélye) nyilvánvalóan attól függ, hogy miként vonjuk meg magának az etimológiának a határait, azaz az eredeztetés felderítésében mekkora és milyen összefüggéseket, mekkora viszonyhálózatot világítunk meg. Így feltehetjük azt a kérdést például, hogy a szemantikai jellegzetességek közül valóban csak az „etimológiai ügy”, hogy megfelelést mutatunk ki az átadott és az átvett szó szemantikai jegyei, mezője stb. között? Etimológiai, de művelődéstörténeti szempontból is fontos körülmény, hogy a jövevényszóval csak ritkán vesszük át a *t e l - j e s* jelentésstruktúrát. A befogadás, illetőleg a befogadás előrehaladott volta egyik jelének tartjuk az eredeti szóalak módosítását, de módosított, mert (már kezdettől) részlegesen átvett a jelentés is. Ez a mozzanat, a jelentés kiválasztása (vagy akár kiválasztódása), ha önmagában nem is áruklódik a befogadásról és annak mértékéről, nagyon szorosan etimológiai érdekű. Etimológiai szótáraink általában nemcsak a magyar szó „belső jelentésfejlődési ügyeire” térnek ki, hanem bemutatják az átadó nyelv szavának alapjelentését, illetve a poliszémiáját. A két jelentésszerkezet etimológiai szempontból két összefüggés kiemelését kívánja meg: egyrészt azt, amely a magyar első adatának jelentését az átadó nyelv jelentéseihez köti (például a m. *korhely* szónak sem az átvételkor, sem később nem volt a ném. *Chorherr*-nek megfelelő 'szerzeteskanonok' jelentése), másrészt azt, amely a magyar jelentésváltozásokat az átadó nyelv jelentéseihez kapcsolja (a magyar poliszémia bővülése tudniillik lehet belső fejlődés, de lehet újabb jelentéskölcsönzés, mintakövetés eredménye is). Mindez különösen, mert közvetlenül érinti a kétszeres átvételűnek nevezettek csoportját. Mindezek alapján a fenti érvehöz megfontolásként azt tehetjük hozzá, hogy a több jelentésű szavak szemantikai jellegzetességei több szempontból etimológiai érdekűek, s korántsem „belső jelentésfejlődési ügyek” csupán. Már csak azért sem, mert az átadó nyelv szemantikai jellegzetességeihez is több szálon kötődhetnek a magyar poliszémia kiépülése során.

Nagyon helyeselhető az a terminológiai újítás is, hogy a szerző a magyar lexicográfiában szokásos (nem kellően szabatos) *stílusminősítés* helyett a *lexémaminősítés*-t (7) alkalmazza. Aligha okoz zavart az, hogy a *minősítés* utótag az *etimológiai minősítés* (52) szókapcsolatban is felbukkan. (Vö. még „Azonos minősítésű [= mindkét szótárban német eredetűnek minősített] jövevényszók”: 10.) A magyar lexicográfiában a lexémaminősítések mutatják a legtarkább képet. Számos probléma vetődik fel egyrészt az azonos megnevezésű, de különböző jelentéstartalmú minősítések, másrészt a nagyon különbözőképpen tagolt minősítési rendszerek körében, illetőleg miatt. A lexémaminősítések az EWUng.-hoz igazodóan nagyon takarékosak: a jelek csak 1. kihalt (a XVIII. sz. óta nem adatolható) szót, 2. elavult vagy elavulóban levő szót és 3. tájszót jelölnek meg (9). GERSTNER KÁROLY munkája két oldalról is rávilágít a lexémaminősítések sajátos, etimológiai szótári problémájára. Egyrészt megfogalmazza (és adataival bizonyítja), hogy „a TESz. meglehetősen következetlen, hiszen gyakran olyankor sem minősíti a lexémát, amikor az nyilvánvalóan lehetséges és szükséges volna” (7), másrészt kiderül, hogy a kevés kategória miatt az EWUng.-ban is különböző helyzetű, más-más lexémaminősítést kívánó szavakat kell együvé „dobozolni”. Így lesz zsúfolt például az elavult, elavulóban levő szavak kategóriája. Olyan, az ÉKsz.-ban rendre *biz* minősítésű szavak szorulnak ide, mint a *bornírt*, a *pendlizik*, a *praliné*,

a *ripsz-ropsz*, a *smarni*, a *stikli* vagy a *vitriol*. Aligha lehet más a következtetésünk, mint az, hogy etimológiai szótáraink lexémaminősítéseit nem azért kell összhangba hozni (léptékben és az állás-foglalásokban is) az értelmező szótárakkal, mert ott mások és máshogy vannak, hanem főként azért, mert a szavak jelentéséhez, szókészleti státusához nemcsak kihalt, elavult vagy tájshó voltuk tartozik hozzá szervesen, hanem másféle szókészleti rétegbe ágyazódásuk és nem utolsósorban szóhangulatuk is.

„Szótári anyag hasonló jellegű feltárására tudomásom szerint eddig még nem került sor” (6) — írja a szerző. Ez a jogosan leírt mondat, nem azt jelenti csupán, hogy GERSTNER KÁROLY tudja, mit végzett el. Elvégzett munkája a bizonyíték rá, hogy azt is tudja, mit kezdett el.

PUSZTAI FERENC

Daniel Abondolo, *A Poetics Handbook. Verbal Art in the European Tradition*

Curzon [Press], 2001. XVII + 301 l.

Igazán ritkaság számba megy kiváló angolsággal, nagy intelligenciával írott könyv a magyar költői nyelvről — ráadásul tudományos szemlélettel, valóban külföldi szerzőtől. A londoni egyetem „szláv és kelet-európai” intézetének tanára, DANIEL ABONDOLO kiválóan ismeri a magyar nyelvet és nyelvészetet, sőt az irodalomtudományt is. Mostani munkája hézagpótló jellegű: nemcsak Angliában (egyáltalán az angol nyelvű könyvpiacra) nem jelent meg hasonló témakörű könyv, hanem a szerző szempontjait, adatértelmezését itthoni filológusaink is érdeklődéssel szemlélhetik. Noha igazán tág keretekben, voltaképpen mégis a magyar nyelv sajátosságaival foglalkozik a szerző — ezért ismertetjük művét e helyen.

Az éppen megfelelő terjedelmű munka (már elég nagy ahhoz, hogy sok mindent valóban tárgyaljon a szerző — ugyanakkor még nem riasztja vissza az olvasót már térfogatával is) minden olyan feltételnek eleget tesz, ami egy konzervatív angol tudományos könyvet jellemez, és ami sajnos egyre ritkább manapság.

Van címe és van alcíme. (Legfeljebb azt sajnálhatjuk, hogy a „Hungarian” szó valahol nem szerepel. Félő ugyanis, hogy ily módon éppen a magyart tanítók vagy tanulók nem vesznek tudomást róla — hacsak nem Londonban járnak ilyen szakra.)

A tartalomjegyzék pontos: definíciókat, „a költészet nyelvtana” bemutatását olvashatjuk, majd a magyar nyelvtan költészetét mutatja be a szerző. Ez utóbbi fejezet a könyv mintegy 40%-át teszi ki, címe irodalomtudományi/nyelvtudományi szójáték: a *poetics of grammar* nyilván az előző fejezetben szereplő és manapság ROMAN JAKOBSONTÓL átvett „*grammar of poetics*” tükröztetése. Már ebből is sejthetjük, mi érdekli a szerzőt nyelvünkben: a magyar nyelvtan költészeti sajátosságai.

Rögtön a következő lapokon egy minuciózus számrendszerbe szedett „analitikus” tartalomjegyzék van. Ez olykor bekezdésnyi pontossággal utal a könyv egyes témáira. Néha (szándékosan) kriptikus az egyes részek elnevezése, vagy túl általános. Pl. 1.2.8. *Value*, 2.3.6.1. *langue versus parole*, sőt: 2.3.6.6. *tertium quid*. Itt nyilván az olvasó odalapoz, hogy megtudja, miről is lehet szó az említett lapokon.

A hálánévsorból kiderül, hogy SIMONCSIS PÉTER kivételével egyetlen hazai nyelvész segítségét sem köszöni a szerző. Pedig műveiket ismeri, idézi is. Csakhogy ő az AUSTERLITZ-iskola felfogását képviseli (ez a hivatkozott művekből is látszik), és nem mást. A mű előszavában elmondja a szerző, milyen értelemben „európai” nyelvtani felfogást fog tárgyalni. Külön felsorolja tábláza-

taít és ábráit (nem mindet, pl. a 172. lapon vagy másutt közölt egyszerűbb táblázatokat itt, a könyv elején nem tünteti fel, nem is számozta be ezeket). Minthogy a nyelvi példák esetében különféle fonetikai, prosódiai, metrikai sajátosságokat kíván érzékeltetni, ezekhez maga dolgozott ki jelrendszereket. Fel is sorolja ezt a XVI—XVII. lapokon. Értem a szerző szándékát, olykor mégis egyénieskedőnek nevezhetjük jeleit. Mentségül szolgálhat viszont, hogy a szorosabb értelemben vett fonetika/fonológia területén kívül máig sincs egységes jelhasználata a metrikának vagy a prosódiónak.

A könyv első része a nyelvi „szöveg” szempontjából mutatja be a költészet sajátosságait. Minthogy példái a spanyoltól és ógörögötől az olaszig terjednek, műfajilag is változatosak, itt el kell tekintenem e rész bővebb szemlélétől. Frappáns elgondolások követik egymást.

A második rész (a költészet grammatikája) a poétikusság, a szóképek, a szöveg linearitása, az ismétlés különböző válfajai, retorikai alakzatok, a verselés alapfogalmai kérdéskörét érinti. A példák itt még tágabb körből valók: az óangol és kínai szövegek között Csokonai meg Arany János műveiből idéz. Ezzel is azt kívánja bizonyítani, hogy a magyar költészet pontosan beillik ABONDOLO „európai” poétikájába. Talán számunkra a legérdekesebb, amikor az ismétlés tárgyalásakor tér az „alliteration” néhány válfajának bemutatására. Az óangol és óízlandi példák után a finn, majd a középkori walesi következik, sőt modern költőktől (mint Baudelaire) fonémák voltaképpen rendszerezhetlen ismétlődésére is hoz példát. Minthogy éppen az ABONDOLO által is említett jelenségek nálunk mondjuk a Világirodalmi Lexikon címszávaiban is bővebben vannak leírva, most csupán azt teszem hozzá e részhez, hogy szerintem még inkább irodalomtörténeti jelenség e sokféle „alliteráció”, mint ő mondja. Egyenként kell őket bemutatni, értelmezni. Kár, hogy éppen a magyar „betűrím” jelenségét nem vizsgálta, kíváncsiak lennénk véleményére!

Azt a gondolatot, amivel zárja a könyv második részét, miszerint a költészet a nyelv szerkezetét utánozza — helyesebbségét. Érdemes volna tüzetesebben is kidolgozni (a magyar költészet fejlődését mutatva be) ennek érvényességét. Úgy látom, a középkortól napjainkig igen sok „új” költői rendszer jelent meg nyelvünkben, felismerve nyelvünk ezekre való alkalmasságát, egyszerűsége vissza is hatva a nyelvhasználatra. Általában a magyar „hexameter” felfedezéséről szólván nyelvtörténészeink és irodalomtörténészeink utaltak ilyen összefüggésekre, ám egészen napjaink lettrista, akusztikus, egyáltalán posztmodern költészetéig igazán sok ilyen újítást lenne érdemes külön is kutatni.

Ami a 3. (magyar) fejezetet illeti, kellemes meglepetés éri az olvasót. Ha attól tartott volna, itt leszállunk a modern nyelvtudomány és összehasonlító poétika magaslatairól, és valamilyen magyar lapályra érkezünk — ez másképp van. Még a köztudott tényeket (mondjuk a magyar fonémák eloszlását) is igazán tág horizontban mutatja be a szerző. Magyar kollégáitól is azokat a dolgozatokat említi, amelyekben ilyen modern és összehasonlító szempontok uralkodnak. Ilyen például a KIEFER FERENC szerkesztette „Strukturális magyar nyelvtan” (1994.) fonológiai részéből KÁLMÁN és NÁDASDY áttekintése a magyar hangsúly változatairól. (Persze, az angol *stress* szó, noha mindig és mindenki ezt használja fordításként, csak részben egyezik ezzel. Talán éppen a verselésben meglevő magyar „hangsúly” hasonlít a legjobban az angol verstani szakirodalom „stress” kategóriájához.) Itt említhetem meg: kár, hogy ABONDOLO sem használja az orosz metrikai iskolából származó modern verstani szakirodalom eredményeit, akár az ún. szilabotónikus rendszerek elméletét, akár GASZPAROV kiváló poétikai-metrikai-történeti tanulmányait. Pedig van hasonlóság ezek és ABONDOLO modern felfogása között.

Részletes képet kapunk a régebbi magyar verselés formájáról, majd a „jambusi” versformákról. Mindkét esetben az általános magyar felfogásból indul ki, ezt azonban ABONDOLO pontosítja, és találó nemzetközi párhuzamokat említ: mind a görög-római metrumok megjelenéséhez (a finn-ugor nyelvekben), mind a XVIII—XIX. századi metrikai rendszerbővítések esetében (pl. a 188. lapon). Innen is hiányzik azonban a magyar poétikatörténeti kutatások egy fontos területe. Noha nem sokan és nem sokszor foglalkoztak a hazai latin (sőt görög!) nyelvű költészettel, ám éppen napjainkban SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (és mások) munkáiból jól tudjuk, hogy az ilyen verselés is élt nálunk,

legalábbis a XIX. század közepéig. Milyen volt kölcsönhatása e metrikai-poétikai világnak a magyar nyelvű klasszikus vagy nyugati metrumú költészettel — ma még csak vélhetjük. Ám Csokónai, Vörösmarty, Arany János verselési sajátosságainak feltárása elképzelhetetlen e háttér ismerete nélkül: hiszen ők tudtak e versekről, amelyek metruma a fülükben csengett. Talán még Zrínyi Miklós egyébként még most sem teljesen megértett metrikáját is érdemes volna az ilyen hagyománnyal összevetni.

A magyar rímelésről írván megint kiváló összehasonlításra bukkanunk (pl. a 209. lapon a walesi kelta, a spanyol, az angol, a francia és az orosz rímekkel veti össze a magyart). Meg kell vallanom, hogy legalábbis az itteni táblázatból az derül ki, hogy a mi rímeinknek mindezekhez nincs sok köze. A felvetett fonetikai-metrikai különbségek-azonosságok esetében ez biztosan így igaz, ám azért valahonnan mégiscsak megjött a mai magyar költészetben ismert rímelés: és ez európai. (Nem például finnugor vagy arab-török — noha elvben akár ez is lehetne.) Egyébként a magyar rímelésről szóló részfejezet (3.3. a 202—46. lapokon) megérdemelné, hogy egészében olvasható legyen magyarul is. Különösen e rész végén, az Ómagyar Mária-siralom bemutatásával — alighanem a legjobb modern, tömör nyelvészeti vázlat e fontos témáról.

A könyv 3.4. fejezete, „A magyar poétika európai távlatai” megintcsak alapos és tényszerű. Nem szólamokat ismétél, hanem a nyelvhasználat, a szófajok és a szóképzés tényeit mutatja be. Külön foglalkozik azzal a kérdéssel, mennyiben „jól látható” a használt magyar szavak és mondatok összeillesztése, szerkezete. Ez a nemzetközi nyelvészeti kutatásban ma *transparency* néven említett divatos témakör. Ám ABONDOLO is jól tudja, idézi is, hogy voltaképpen az indogermán (és a finnugor) nyelvek nyelvtipológiai összetétele már a XVIII—XIX. század fordulóján alapvetően fontos problémának tartotta ezt. A morfoszintakszis és a szöveg „sűrűsége” (*textual density*) külön részekben kerül bemutatásra. A szerző itt sem tagadja meg magát, mondjuk kínai példát említ, ami azért az angol olvasók jó része számára is alighanem „kínai”. Még ennél is szélesebb, poétikaibb lehetett volna ABONDOLO tárgyalásmódja, ha jobban követte volna az olyan „komparatív poétikai” nézeteket, mint amilyenek mondjuk EARL MINER műveiben olvashatók.

A könyv legvégső, rövid fejezete a magyar szóbeliség történeti fejlődésrajzát adja. Minthogy angol nyelvű közönség számára készült, helyénvaló, hogy itt ismerteti a finnugor nyelvek (és ezek csoportjai) létrejöttére vonatkozó legújabb elméleteket. (Más kézikönyvek ezzel kezdték volna.) Majd a honfoglalás, a latin nyelv megismerése kerül szóba. Végül a „kultúra és kommunikáció” WHORF által is hangsúlyozott egységére is utal. Ám ezt nem vitatja a szerző, aki könyve záró lapjain ismét a háttérben marad: legfeljebb az általa idézett szerzőkre gondolva sejtethetjük, mire is gondol ő maga.

Mintegy 300-tételes (és még így is gondosan válogatott) irodalomjegyzék oldja fel a könyvben csak erre hivatkozva megadott jegyzeteket. Igen gondos a mintegy 400 tételes tárgymutató. Pedig itt csak fogalmakról olvashatunk, szerzőkről (legyenek írók vagy tudósok) csak ritkán. Ezek gondossága megfelel az egész könyvének. Igazán alapos korrektúrát végezhetett ABONDOLO. (Egy-két elírás így is megmaradt.)

Modern, sokoldalú munka. Aki kézbe veszi, biztosan sokszor fogja még forgatni. Számunkra is ismerős forrásokból táplálkozik, a szerző szempontjai, érvelése mégis újszerű. (Amikor kiegészítő szempontokra utaltam fentebb, olyan kutatókat említettem, akiknek műveit a magyar olvasó is ismerheti.)

Néhány további tanulsággal is szolgál ez a munka.

Modern felfogású könyv, voltaképpen mégsem ad mást, mint amit itthon is már ismerhetünk: egy megszilárdult strukturalizmust (ROMAN JAKOBSON módszere költői szövegek elemzésére), inkább csak háttérként egy etnikus műfajelméletet (ROBERT AUSTERLITZ nyomán). Kár, hogy mondjuk GASZPAROV, MINER és mások ABONDOLO számára csak tényanyagként és nem a maguk elméleti igényességével voltak felhasználva. Azt érezhetjük, hogy mondjuk HORVÁTH JÁNOS vagy GÁLDI LÁSZLÓ sem nyelvelméleti szaktekintélyek ABONDOLO számára, még ha műveiket idézi és

használja is. A magyar verstan két évtizede kezdődött (és, sajnos, egy évtizede már abba is maradt) megújulása ABONDOLO számára ismeretlen maradt. Talán ebben mi is hibásak vagyunk: nem tudtuk olyan átütő módon megfogalmazni az új felismeréseket, hogy az módszertani paradigmaként is hathasson. SZERDAHELYI ISTVÁN és SZEPES ERIKA kézikönyvét idézi a könyv, ám mintegy adatként és nem elméletileg is fontos áttekintésként. (Vagy kevesebb lenne ebben az új magyar verselés-kutatásban az elméleti eredmény, mint gondoltuk volna?) Lehet, hogy ABONDOLO hallgatása beszédesebb, mint gondolnánk?

Az összehasonlító, világméretű kitekintés az egyik legnagyobb erénye a könyvnek. Mint-hogy magam még ennél is tágabb távlatokat szeretek felvillantani, biztosan ott is ilyen jeleket látok a hazai filológiában, ahol ez nem is jelenik meg, vagy nem is gyökerezett meg igazán. Lehetséges, hogy ABONDOLO azért olyan visszafogott a „strukturális magyar nyelvtan” eredményeinek átvételekor, mivel nem is tudna többet használni a maga grammatikai poétikájához. Ám azt mégis őszintén üdvözölhetjük, hogy e könyvben a nemzetközi háttér nem utólagos kulissza, nem valamilyen függelék, mint akár GÁLDI LÁSZLÓ verselméletében is volt. (És ott is immár háromnegyed évszázados „újításokkal”.) Ez a „Kínától a Beowulfig és Dzsida Jenőig” szemlélet életeleme ABONDOLONAK. Ide nincs „odarángatva” a magyar nyelv, hanem éppen a maga helyén van. E szempontot tartom a mű egyik leghasznosabb hozományának.

Azt is külön meg kell említenem, hogy itt végül is egy poétikai tanulmány olvasható, amit azonban nyelvész írt. A szerző sosem tagadja, hogy nyelvtudósként gondolkodik. E tekintetben a magyar poétika-kutatásban voltak ugyan elődei, ám csak az ő könyve az, amely következetes és minden szakmai szempontból pontos nyelvtudományt képvisel. Ezért mondhatjuk azt: a mi olvasóink számára ez a magyar költői nyelv első, teljességgel nyelvtudományi felfogású bemutatása. Noha még így sem „tüzetes magyar poétika”, azért nyelvünk és poétikánk összefüggéseiről igazán sokoldalú képet ad. Ötletekért még sokan és sokszor fordulhatnak hozzá.

Két axiómája a könyvnek az, hogy a nyelvben „minden mindennel összefügg”, meg hogy a költők a végsőkéig felismerik, kihasználják a nyelvet, vissza is hatnak rá, fejlesztik azt. Ha ez igaz — gondolom: igen —, a magyar nyelv lehetőségeinek grammatikáját is adja ez a könyv. Ezt a szempontot többször is említi a szerző, ám ő sem dolgozta ki itt teljes mértékben e tárgykört. Ha lesz folytatása e kötetnek (ámbar a tökéletességig lezárt és befejezett alkotásnak tekinthető) talán ebbe az irányba mozdulhatna tovább ABONDOLO. Ám az sem lepne meg, ha nem írna még egy monográfiát nyelvünk európai távlatú, mégis önértékű poétikájáról.

VOIGT VILMOS

Kováts Dániel, *Az abaúji Hegyköz helynevei*

A Sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetei IV.
Sátoraljaújhely, 2000. 336 l.

„E kötet középső része egy trilógiának, amely Sárospatak és Sátoraljaújhely környékének történeti és élő helynévkincsét teszi közzé”, így adva „valódi képet egy-egy terület névállományáról” (i. m. 5). A trilógia első, „Sárospatak határának helynevei” című kötete — mely KOVÁTS DÁNIEL és BALASSA IVÁN (e kötet tudományos tanácsadója és lektora) munkájaként 1997-ben jelent meg — egyúttal a mostani kötet szerkesztésének és közlésmódjának meghatározó mintája is. A Sátoraljaújhely és környékének helyneveit tartalmazó, újabb kötet összeállítása pedig befejezéséhez közelít már, mely egy nagyobb, összefüggő terület történeti helynévtárát — beleértve a két történeti várost is — teheti majd teljessé. Különösen hasznos lesz, ha ezt az anyagot TÓTH

VALÉRIA frissen megjelent munkájával (Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2001.) együtt is forgathatjuk majd.

Kováts Dániel az 1960–70-es évek helynévgyűjtő mozgalmában kezdte meg a terület élő helynévanyagának gyűjtését, kiegészítve azt akkoriban a régi kéziratok térképek történeti adataival, majd 1998-ban a vonatkozó PESTY-féle helynévanyag közzétételével. Az abaúji Hegyköz helynévtárának elkészítéséhez a történeti és jelenkori adatok szélesebb körű gyűjtésére volt szükség: különböző jellegű levéltári források, különböző célú térképek, korábbi gyűjtések és a meglévő szakirodalom felhasználására (i. m. 7–8). A történeti és a közelmúltból származó adatokat friss élőnyelvi adatgyűjtéssel egészítette ki a szerző. A névtári részben mindig megtaláljuk nemcsak a szakirodalom, de az élőnyelvi gyűjtések adatait is.

A történetileg Abaújhoz tartozó Hegyköz a Tokaji-Zempléni hegyvidék része, tagolt felszínű kistáj. Életét egykor a hatalmas erdőségek és az itteni Károlyi-uradalom gazdálkodása határozták meg (nevezték e területet *Károlyi-ország*-nak is). A *Hegyköz* tájnév első adata 1769-ből származik. Az e néven emlegetett terület jelölési körét tekintve az első világháborút követően jelentősen kibővült: kiegészült a mai Alsó-Hegyközzel is. Az így értelmezett területhez csatolja kötetében a szerző még a természetföldrajzi határokon kívül eső, de a gazdasági szempontok alapján ide kapcsolódó Vágáshutát is (i. m. 9).

A Hegyköz települései főleg a patak völgyek aprófalvai, jellegzetes irtásfalvak. Magyar lakosságát a XVIII. században északról betelepült szláv: szlovák és ruszin népesség egészítette ki; a református vallás mellett így jelent meg a római és görög katolikus. (A zsidó és cigány lakosság nem jelentős és csupán újabb keletű.) A helynévkincset illetően napjainkban azonban már az is számba veendő tényező, hogy egyre kevesebben élnek azon öregek közül, akik még személyesen kötődnek a környező helyekhez, ismerik azokat és a hozzájuk fűződő történeteket.

„Az abaúji Hegyköz helynevei” a természeti és az ember által alakított környezet helyneveinek szótára. A helyet megnevező nyelvi jelet állítja figyelmének középpontjába, de — ahogy azt hasonló munkáknál megszokhattuk — ez a kötet sem mond le a legfontosabb történeti, néprajzi, földrajzi, demográfiai adatok közléséről sem. Ezek a nevek keletkezése és élete szempontjából fontos információkat is tartalmazhatnak, s egyúttal értékesebbé is teszik a kötetet számos tudományterület művelői és a honismeret számára.

A kötetben tárgyalt s napjainkban önálló 18 község alkotja a névtár 18 fejezetét, melyekben a település nevének (neveinek) adatait követi a bel-, majd a külterület helynévanyaga. Okkal, de kissé szokatlan helyen — a helynevek betűrendes sorába illesztve, szögletes zárójelben — szerepel itt néhány nem tulajdonnévi, hanem általánosabb információkat tartalmazó címszó, mint pl. a *Határos települések, Szántóföldek*. Az egyes szócikkek felépítését már a bevezetőben megismerhetjük (i. m. 17–9), de ez röviden és gyakorlatias módon összefoglalva — igen szerencsésen — a szótári rész elején is ott olvasható (i. m. 61).

A címszavak a helynevek köznyelvi(esített) formái. A források élőnyelvi adatait a névtár a legjellemzőbb kiejtés szerint, egyszerűsített fonetikus lejegyzéssel (és a *hová?* kérdésre felelő ragot is megadva) közli. A történeti adatokat időrendben és betűhíven közli, olykor azonban éppen a legkorábbi adatok írásmódja nem derül ki a tilde [~] egyszerűsítő szándékú használata miatt. Így például a mai *Vilyvitány* területén egykor létezett *Jolóc* községnek a 281. lapon említett, 1270-ből adatolt első (s a kötetben egyedül említett — bár l. még GYÖRFFY I: 100) előfordulása esetében: *Jolouch* — amint azt a szerző által használt, bár itt nem említett forráskiadványok megadják. A mai település elődjének tekinthető falu korabeli írásmódú neve tehát sajnálatos módon hiányzik a kötetből.

További félreértések adódhatnak Nyíri község esetében (i. m. 235): „XII: *Nyri*: királyi várbirtok (Csikvári 1939: 199). | 1270: *Nyri* (Csánki 1890: 214, MHnt). | 1270/1272: *Nyri*: község-név, a *nyír* 'nyírfaliget, nyírfaerdő' főnév -i képzős származéka (FNESZ⁴: 2: 256)”. Tehát legelső, bizonytalannak tűnő adata eszerint egy 1939-ben megjelent (s a szerző által rendszeresen használt)

vármegyei monográfián alapszik. A helynévtörténeti szakirodalomban egyöntetűen legkorábbiaként kezelt, itt zavaróan megduplázódó (1270- és 1270/72-ből említett) adatok pedig egyetlen forrásra mennek vissza: V. Istvánnak egy 1270-ben kelt adományát két évvel később megerősítő s ezért a korábbi oklevél szövegét megőrző privilégiumára. (Ebből az oklevélből származik *Jolóc*-nak az imént említett adata is. Az oklevél azért is fontos, mert Füzér várát 11 faluból álló uradalommal együtt adományozza, a határleírások során sok korai — akár elsőként itt adatolt — helynevet szerepeltetve.) A két oklevél szövegét a CSÁNKI (i. h.) és GYÖRFFY (1: 125) által egyaránt hivatkozott s természetesen a szerző által is használt WENZEL-féle Árpádkori új okmánytár külön közli (8: 255—8 és 388—9, a hivatkozott helynév: 8: 256; a helynévi szempontból érdekes szövegrészeket pedig GYÖRFFY 1: 82—3 is). Különös, hogy ennél az adatnál a kötet nem a szakirodalomban rendszerint alapforrásként használt GYÖRFFY-t említi — pedig ezzel más helynévszótárak sokszor meg is elégednek (pl. TÓTH VALÉRIA i. m. 110). Az etimológia kedvéért hivatkozott FNESz.⁴ (aminek következő, változatlan lenyomatként megjelent kiadását [FNESz.⁵] egyébként a szerző külön feltünteti a források és rövidítések között: i. m. 27) is GYÖRFFY-re hivatkozik, s csupán a szócikk végén utal CSÁNKI-ra (i. h.). (Az MHnt. a KSH néhány évvel ezelőtt kiadott történeti statisztikai helységnevtára.)

Kováts Dániel a térképekről gyűjtött, tehát egyértelműen lokalizált névadatokat az egyes szócikkeken belül elkülönítve sorolja fel. Az adatközlő részt a szerkesztői megjegyzések követik (adott esetben etimológia, tárgyi vagy történelmi adatok, névélettani megjegyzések, további információk). A névtár adatainak felhasználását utalások segítik.

A helynevek lokalizálására a mellékelt térképek hivatottak, az egyszerűbb használat kedvéért a terepalakulatok rajzával és a név beírásával. Az itt alkalmazott egyszerűsítések — a differenciálást szolgáló elemmel bővült alakok, továbbá a névváltozatok elhagyása — a pontosság szempontjából esetenként megkérdőjelezhetők: „például nem jelezzük a *Nyilasok alja* nevet, hiszen helye a *Nyilasok*-hoz viszonyítva megállapítható” (i. m. 19). A belterületi térképek jól áttekinthetők, bár a beírt neveknek a faluban egyértelmű jelöltjei (emlékmű, iskola stb.) pusztán a térkép alapján így egyértelműen nem lokalizálhatók. A külterületi helyneveket a teljes Hegyközt 1: 25 000-es arányban felölelő alaptérképek 25, hasonló módon elkészített szelvénye tartalmazza (i. m. 35—60), a szócikkekből ezekre utal a szerző. A vidék turistatérképének öt lapra került, kicsinyített és fekete-fehér másán is igen sok név szerepel (i. m. 20—4), de ezek kibetűzése már korántsem olyan egyszerű. Könnyebben használhatnánk ezeket a térképeket, ha nem a könyv egymás után következő, normál méretű lapjain, hanem egymás mellé helyezhető, illetve nagyobb méretű és kivehető mellékletként vehetnénk kézbe azokat. Az egyes községek anyagát a falvak külterületét ábrázoló, az 1850-es évek közepéről származó térképek kísérik — bár inkább csak illusztrációként.

A szótári részt (i. m. 61—300) egy igen hasznos fejezet, „A községi elemek értelmezése és mutatója” követi (i. m. 301—26). A köznyelvtől olykor eltérő helyi értelmezésekben is eligazít, népnyelvi változatokkal is megismertet itt a szerző; anyagát pedig nem szűkíti le az összegyűjtött helynevekben is szereplő községi és viszonyító elemekre. Adatait az eredetire és használatára vonatkozó minősítésekkel is ellátja (csak hivatali; írott; latin, német vagy szlovák; régi). Külön és hasonló módon közli a szlovák községi elemeket is (i. m. 327—8); a címszavak itt a helyi kiejtéshez, illetve a lejegyzett alakhoz igazodnak. A mutató funkcióját a lapszámokra való utalás látja el (melyet a gyorsabb áttekintés érdekében esetleg ki lehetett volna egészíteni az adott falu nevére utaló rövidítéssel).

Az említett települések mutatója (i. m. 329—35) a részletesen bemutatott 18 falun túl tartalmazza az egykor önálló, mára azonban településrészévé vált községeket (pl. a Sátoraljaújhely részévé vált, így itt csak megemlített Széphalom esetében), a Hegyközzel szomszédos és a Szlovákiába került településeket, valamint az elpusztult (akár még Árpád-kori) falvakat; az önálló szócikkal rendelkező helyeket vastag betűsen szerepeltetve.

A kötetet kísérő, egyes tájakat, jeles épületeket ábrázoló fényképek is arra a nemes szándékra utalnak, amit a szerző saját meggyőződésének is idéz SZABÓ T. ATTILÁTÓL: „Általános tapasztalat, hogy a faluját, szülő- vagy neveltetési helyét közvetlenebbül ismerő ember jobban szereti azt a földet, amelyen dolgoztak ősei és dolgoznak — remélhetőleg — majd utódai is” (i. m. 19). Ez a könyv ezt a célt és a tudomány érdekeit egyaránt szolgálja.

FARKAS TAMÁS

Büky László, Egy vers szóhasználati háttere Füst Milán: Szellemek utcája

Szeged, 2000. 311 lap

Az új évezred elejéről visszatekintve határozottan úgy tűnik, a nyolcvanas-kilencvenes évektől kezdődően a nyelvi stílus problémája újra a nyelvről való gondolkodás egyik fontos témájává vált a kutatók számára. Monográfiák, tanulmánykötetek és önálló tanulmányok sokasága bizonyítja a hazai stilisztikai kutatások fellendülését és egyben sokrétűségét. E sorba illeszkedik BÜKY LÁSZLÓ 2000-ben megjelent könyve is, amely egy nagy hagyományokkal rendelkező stilisztikai kutatási témának, a költői szóhasználat kérdésének adja sok szempontból újszerű megközelítését.

Mint azt a tudománytörténeti áttekintések mutatják, a modern stilisztika mintegy száz éves története során folyamatosan jelen van az az önértelmező szándék, amelynek középpontjában egyrészt a stilisztika tárgykörének pontos kijelölése, valamint elméleti és módszertani háttérének meghatározása, másrészt a más tudományágakhoz fűződő kapcsolatának kérdése áll (vö. például FEHÉR ERZSÉBET, A magyar stilisztika a 90-es években: Nyr. 124. 2000: 443—51). Nem kivétel ez alól BÜKY LÁSZLÓ könyve sem: a stilisztika diszciplináris státuszáról szólva a szerző megemlíti s ugyanakkor cáfolja is azokat az időről időre megjelenő véleményeket, amelyek szerint a stilisztika halott, de legalább is halálra van ítélve. BÜKY LÁSZLÓ munkája — mint ahogy ezt a bevezető rész nyilvánvalóvá is teszi — olyan kísérletként értelmezhető, amely a hagyományos stilisztikai kutatások tapasztalatait felhasználva, azokat továbbgondolva kíván választ adni az újabb nyelvtudományi paradigmákban (a nyelvészeti pragmatikában és a kognitív nyelvészetben) felmerülő kérdésekre.

A vizsgálat elméleti megalapozása során a szerző azt a stílusdefiníciót fogadja el, amely a stílust viszonyfogalomként, azaz a tág értelemben vett kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvi változatként értelmezi (vö. PÉTER MIHÁLY, Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. ÁNYT. 12. 1978: 223). E stílusfelfogás ugyanis — amellett, hogy a korábbiaktól lényegesen eltérő stílusértelmezés lehetőségét teremti meg — integrálni képes a korábbi stílusdefiníciók különböző szempontjait. A szövegalkotó szempontjából például a kommunikációs helyzetnek történő megfelelés bizonyos nyelvi elemek kiválasztásában és elrendezésében jelentkezik. E nyelvi elemek között kiemelt szerep tulajdonítható a szóhasználatnak. A szó ugyanis a dolgok megnevezésének természetes egységeként értelmezhető. Ennélfogva a szóhasználat vizsgálata, a szó sajátos természetéből következően, rávilágít a kommunikáció- és szövegközpontú stílusfelfogások korlátaira. A szó tartománya ugyanis a szövegtől és annak pragmatikai tényezőitől függetlenül is rendelkezik egy viszonylagosan állandó stílusértérendszerrel (l. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, A magyar nyelv stilisztikája. Bp., 1996. 198—205). BÜKY LÁSZLÓ vizsgálata azonban itt nem közvetlenül a szavak stílusértékének problémájára irányul: „A sokféle vizsgálati lehetőségből a nyelvhasználati változatot, a szövegegyedet most az öt felépítő elemeknek, a szavaknak szövegbe épülési tulajdonságaira összpontosító eljárást kívánok alkalmazni” (8). A szerző tehát a szójelentés fontosságát hang-

súlyozza a szöveg stiláris karakterének kialakításában, és annak stilisztikai vizsgálatát határozza meg könyve céljaként.

A vizsgálat eredményeinek értelmezése és értékelése szempontjából nem elhanyagolható tényező, hogy a szerző egy szépirodalmi szöveget, még pontosabban egy költeményt választ elemzése tárgyául, Füst Milán „Szellemelek utcája” című versét. Az elemzőnek tehát szembeesnie s ugyanakkor olvasóját szembeesítenie kell a stilisztika egyik legnagyobb hagyományokkal rendelkező sarkalatos kérdésével, amely a szépirodalmi szövegek nyelvének, nyelvi megformáltságának, azaz stílusának mibenlétére vonatkozik. Habár a szerző hangsúlyozza, hogy nem teljes körű műértelmézést kíván adni, sokkal inkább a költői szövénytárasra koncentráló leíró fajtájú elemzésre törekszik, egy szépirodalmi szöveg stílusvizsgálata még ebben az esetben is arra a régi, de mindig idősebb, azaz minden korban újrafogalmazott kérdésre keresi a maga választát, hogyan járul hozzá a szépirodalmi szöveg stílusának értelmezése a szépirodalmi szöveg jobb megértéséhez. Mindez természetesen nemhogy kizárja, épp ellenkezőleg: szükségképpen maga után vonja a nyelvészeti érdekltségű stílusvizsgálatnak az irodalomtudománytól eltérő, önálló kérdésfeltevést, problémamegközelítést.

A szerző a költői szóhasználatnak a könyvben alkalmazott vizsgálati módszeréről szólva annak lényegét az alábbiakban határozza meg: „Dolgozatom eljárása során a vizsgálatra választott költemény szavainak a költő összes verseiben előfordulásainak (szemantikai) segítségével tekintem át magát a költeményt mint szövegművet és mint stílusalakulati egyedet, amely függ a többi stílusalakulati egyedtől: a költő összes verseinek nyelvi halmazától mint szöveghalmaztól” (8). Mint az a magyar stilisztikai szakirodalom művelői és olvasói előtt ismeretes, BÜKY LÁSZLÓ a Füst Milán-i költészet egyik legszakavatottabb ismerője; ezt számos korábbi, Füst Milán költészetének, költői nyelvének stílusával foglalkozó munkája bizonyítja (l. például BÜKY LÁSZLÓ, Képalakítás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvben. Bp., 1989., valamint A színnevek használata Füst Milán költői nyelvben: Nyr. 103. 1979: 38—50, Egy szókép világa Füst Milán költői nyelvben: Nyr. 105. 1981: 185—93, A *fiftyfiring* és más nyelvjárási elemek Füst Milán költői nyelvben: Nyr. 116. 1992: 405—6, A versbefejezés grammatikájához. In: BÉLÁDI MIKLÓS — JANKOVICS JÓZSEF — NYERGES JUDIT szerk., A magyar vers. Bp., 1985. 67—70). E munkák tapasztalatait is hasznosítva a szerző arra a következtetésre jut, hogy a „Szellemelek utcája” című vers — mind terjedelmét, mint szókincsét tekintve — alkalmas arra, hogy feldolgozása a költő teljes lírai anyagának jellemzőit reprezentálni tudja. Más szempontból tekintve viszont az mondható el a vizsgálatról, hogy a költemény szavainak szemantikai-stilisztikai jellemzőit Füst Milán összes verseinek kontextusába helyezve tárgyalja. Másképpen szólva: a szóhasználat stílusvizsgálata során olyan empirikus normát alkalmaz, amelyet a kiválasztott vers és a háttérként működő többi szöveg között fennálló, elsősorban a közös szerzősége, a műfaji-műnemi azonosságon és a szójelentés vizsgálata szempontjából különleges fontossággal bíró tematikus egyezéseken alapuló szoros intertextuális kapcsolat indokol.

A könyvben a vizsgálat elméleti és módszertani háttérét felvázoló bevezető rész után a költemény szavait elemző tárgyaló rész következik, amelynek felépítéséről a szerző az alábbiakat mondja: „A költemény szövegmondatainak bemutatom szintaktikai szerkezetét, majd az egyes szavakhoz rendelhető ÉrtSz.-beli jelentést. Ezek után következik az egyes szavakhoz tartozó szóhasználati háttér tárgyalása, a költemény szavainak Füst Milán valamennyi [...] versében megtalálható összes előfordulásának jelentéstani és stilisztikai vizsgálata” (15). BÜKY LÁSZLÓ tehát Füst Milán költői szóhasználatát vizsgálva szakít az írói szótárak gyakorlatával: e szótáraktól eltérően, amelyek meglehetősen függetlenek lehetnek az értelmező szótáraktól, ő az ÉrtSz. jelentésleírásaihoz viszonyítva vizsgálja a kiválasztott vers szóhasználati háttérét. E döntését elsősorban a tudományos vizsgálat ellenőrizhetőségére, az interszubjektív bizonyítás lehetőségének megteremtésére irányuló törekvése magyarázza. Továbbá — mint ahogy erre maga a szerző is utal — nem elhanyagolható az a szempont sem, hogy az ÉrtSz.-ban feldolgozott, a magyar irodalmi nyelvből összeállított nyelvi anyag hozzávetőlegesen annak az időszaknak a nyelvéllapotát rögzítette, amely-

ben a Füst Milán-i líra egyes darabjai (így a „Szellemek utcája” is) keletkeztek, s az ezeket tartalmazó különböző versgyűjtemények megjelentek. Mindennek fényében talán nem túlzás azt állítani, hogy a könyvben alkalmazott vizsgálati eljárásban egy lehetséges hatástörténeti vizsgálat lehetősége is benne rejlik.

A költemény szövegmondataiban található szavak vizsgálata, a szöveg szóhasználati háttérének bemutatása előtt a szerző a cím jelentésének értelmezését is megadja. A szövegközpontú (a szövegből mint a beszédtevékenység produktumából kiinduló) stílusmagyarázatok ugyanis nem tekinthetnek el a cím figyelembevételétől: a cím egyrészt a szövegre mint kommunikációs egységre utaló metatextuális funkcióval, másrészt pedig a szövegre mint tartalmas értelmi egységre utaló tartalmi funkcióval rendelkezik (l. TOLCSVAY NAGY GÁBOR, A cím szövegтанáról. In: LENGYEL KLÁRA — KUGLER NÓRA szerk., *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére.* Bp., 1999. 322—7). A szójelentésre összpontosító vizsgálat során természetesen a cím tartalmi funkciója kerül előtérbe, de a költemény kommunikációs egységként való értelmezésének is fontos következményei vannak a könyvben alkalmazott eljárás szempontjából: „Ebben a nyelvi anyagban többnyire a szó hagyományos értelmében szabályos mondatok vannak. Ezek [...] mégsem tarthatók csupán rendszermondatoknak, mégpedig azért nem, mert egy költemény részei” (21). A *szövegmondat* terminus következetes használata tehát olyan felfogásról tanúskodik, amely szerint a költemény mondatainak szintaktikai szerkezete és e mondatok szavainak szemantikája a nyelvi tevékenység pragmatikai keretében válik értelmezhetővé (vö. PÉTER MIHÁLY, A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai. Bp., 1991. 125—30).

A „Szellemek utcája” szóhasználati háttérének fentebb jellemzett vizsgálata arra is alkalmas, ad a szerzőnek, hogy rámutasson a Füst Milán-i líra stílárius jellemzőire. Talán elegendő két példa említése. A Füst Milán költészetéről szóló irodalomtudományi munkák kiemelik, mennyire jellemző Füst verseire a szereplőiben rejlő lehetőségek kiaknázása. BÜKY LÁSZLÓ a stilisztika technikai apparátusát felhasználva közelít ehhez a kérdéshez. Azoknak az egyes szám első személyű nyelvi formáknak az elemzéséből kiindulva értelmezi a problémát, amelyek költői használatára már az első szövegmondatból („Minden ellenemre van.”) kezdődően számos példát szolgáltat a költemény. A terjedelmes mondatok használata szintén Füst stílusának egyik karakteres jellemzője. A szerző a tíz tagmondatból álló második szövegmondat tárgyalása során érinti ezt a kérdést: a bonyolult szerkezetű terjedelmes mondatok versbeli szerepét a (jakobsoni) poétikai funkció fogalmához kötve értelmezi. A sor természetesen folytatható lenne, hiszen mindegyik szövegmondat tárgyalása megteremti a lehetőséget olyan általánosítható tapasztalatok megfogalmazásának, amelyek Füst egész költői nyelvére vonatkoztathatók.

Munkája eredményeit maga a szerző a befejező részben így foglalja össze: „A Szellemek utcája szövegsvaihoz tartozó használati háttér vizsgálatának révén mintegy bele lehet tekinteni a költő nyelvhasználatába, annak belső tulajdonságaiba, mondhatni: a költő líraibeszéd-tevékenységének nyelvi és stilisztikai mozgásformáiba a szóhasználatot és a vele összefüggő jelentéshasználatot illetően” (299). BÜKY LÁSZLÓ könyve, amellet, hogy példája lehet a következetes módszertani szigorom és a filológiai (filológusi) pontosságnak, számos aktuális, a szójelentés stilisztikai vizsgálatával, vizsgálhatóságával kapcsolatos kérdés felvetését is tartalmazza egyben.

TÁTRAI SZILÁRD

Egy hiánypótló mű megjelenéséhez

Ukrán—magyar szótári adatbázis. II—VI.

Szerk. UDVARI ISTVÁN. Nyiregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék,
Nyiregyháza, 2000—2002.

A hat kötetre tervezett műnek eddig öt kötete jelent meg, így kissé korai a munkát teljes egészében értékelni, ám hiánypótló jellege indokolttá teszi újdonságának és fontosságának megemlítését a szakemberek figyelmének felkeltése céljából. A munkában található forrásmű-jegyzékből kiderül, hogy több ukrán—magyar szótár is jelent meg korábban, ám ezek vagy szakszótárak voltak, vagy már elavultak, tehát egy új, korszerű szótárra mindenképpen szükség van.

Nem a kákán is csomót kereső bíráló szólal meg bennem, amikor szóvá teszem azt a formai következetlenséget, amelyet egyes kötetekben már ránézésre is észre lehet venni: a 3. kötet külső borítólapján fent szerepel a kiadó megnevezése, a 6. kötet címlapján ez nincs ott, a 3. kötet címlapjának közepén van a mű megnevezése, viszont a 6. kötetnél ez fent szerepel, a 3. kötet címlapján közepén vannak a szócikkek címszavaira utaló betűk (Л—О), a 6. kötetnél az Ф—Я a címlap alján van; a 3. kötet címlapján a Kiadó feltünteteti a szerkesztő nevét, a 6. kötetnél nem; végül nem érthető, miért különbözik a két kötet elnevezése: a 3. kötet címlapján „Ukrán—magyar szótári adatbázis” cím áll, viszont a 6. kötetén már ezt olvashatjuk: „Ukrán—magyar szótári adattár”, a belső címlapon pedig *adatbázis* van, ugyanitt a lap alján nem szerepel a város és az évszám, ugyanakkor a 6. kötetnél mindez ott van. Ezeket a formai hibákat a mű nagyobb példányszámban való megjelenése előtt célszerű lesz kijavítani.

A kötetek elején található szerkesztői Bevezetőben a 3. kötet 14.771, a 6. kötet pedig 6.401 szótári cikket foglal magába, ami összesen több mint 21.000 szótári cikket tesz ki, és ez már komoly nyelvi anyagot jelent. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az UDVARI ISTVÁN szerkesztő vezetésével dolgozó munkacsoport tagjai — HEGYES ANGÉLA, IVÁN BEÁTA, KATONA ANDREA, KÁPRÁLY, MIHÁLY, KÓTYUK ISTVÁN, ORÉMUSZ KÁLMÁN, MEDVIGY ISTVÁN, ROMANYUK RENÁTA — 1997 végén kezdték el a szótári munkálatokat, és már 2000 első felében megjelent a két kötet, így csak elismeréssel adózhatunk ennek a nagyszerű teljesítménynek elérését csoportnak. Ha ilyen ütemben folytatják a munkát, úgy két év múlva megjelenik a hiányzó négy kötet is, valóban gazdagítva a magyar szlavisztikai irodalmat egy korszerű ukrán—magyar szótárral.

Már a 2000-ben megjelent 3. és 6. kötet átnézésénél is szembeötlő a szótári anyag — a szószerkezet — gondos, alapos, körültekintő kiválasztása, a válogatás: a szótárba (adattárba) azok a szavak kerültek bele, amelyek a mai nyelvben használatosak, és a régiek közül azok, amelyeknek gyakori a mai nyelvben való előfordulása; ezeket a szócikkekben *rég* stilisztikai minősítéssel látták el (l. pl. 3: 34, 42, 56, 59, 63, 97, 140, 141, 198, 284, 329 stb.; 6: 21—5, 28—30, 32, 34, 63, 74, 79—81, 83, 115—7, 119, 122, 123 stb.), azaz *régies*, *elavult* szavak.

A szócikkek felépítése megfelel a legújabb lexicográfiai követelményeknek a címszavak félkövér betűkkel vannak szedve. (Itt jegyzem meg, hogy a 6. kötet 5. lapján lentől a 6. sorban tévesen szerepel a „kövéren szedve” kifejezés.) A főneveknél a címszónak egyes szám birtokos esetű alakja csak akkor szerepel, ha a főnév nullvégződésű. Ha a címszó végén különböző típusú magánhangzó-változások fordulnak elő, a szótárban ez úgy jelenik meg, hogy a változás előtti mássalhangzótól kezdve adják meg a birtokos esetű alakját, pl. том —а; русин —а; компетентність —ності; угорець —рия.

A szótári adattár összeállítói külön figyelmet fordítottak a kicsinyítő képzős főnevek problematikusságaira, valamint az idegen eredetű nem ragozható főnevekre, mint pl. шимпанзе h, леді n, мадам n, szavak nemének a feltüntetetésére is.

Nagy segítséget jelent az olvasónak az, hogy a rendhagyó közép- és felsőfokú melléknévi alakok önálló szócikkeikben szerepelnek, pl. краший, гірший.

Az *ig e i* címszavakban a szótár összeállítói az ukrán és a magyar lexikográfiai gyakorlatban meghonosodott módszert alkalmazták: az ukrán igéket főnévi igenévi alakjukban, a magyar megfelelőiket pedig egyes szám 3. személyi alakjukban tüntetik fel; szükség esetén megadják az ukrán ige egyéb alakjait is. Betartják azt az általánosan elfogadott szabályt, hogy minden esetben feltüntetik az ukrán igék folyamatos vagy befejezett alakjára utaló jelzést: *foly*, *bef*, amely a magyar olvasónak különösen fontos.

Hagyományos *írá s j e l e k e t* és *r ö v i d í t é s e k e t* alkalmaznak, amelyek áttekinthetővé, könnyen érthetővé és jól használhatóvá teszik a szótári adattár mindkét kötetét, ugyanis általában ezek a jelek használatosak a kétnyelvű szótárakban.

A szócikkekben a többjelentésű szavak minden egyes jelentését arab számmal jelölik; a homonimákat is arab számmal különböztetik meg, de ezek a számok indexjellegűek és vastagabb szedésűek.

A többjelentésű igék és főnevek szócikkeiben több helyen is szerepelnek állandósult szókapcsolatok és szó szerkezetek, lexikailag kötött szó szerkezetek, szólások és közmondások, valamint ismertebb szállóigék, amelyeknek magyar megfelelőit a szerzők általában helyesen adták meg. A szerkesztői Bevezető szerint (6: 6) ezek a telt kör • szimbólum után következnek. Ebben némi következetlenséget tapasztalunk: a 3. kötet 40. lapján a *ломити* címszó 1. jelentésében szerepel egy állandósult szó szerkezet *ломити руку*: *kezét tördeli*, ám ennek frazeologikus jellegét a szimbólum nem jelöli, ui. nincs ott. Itt természetesen nem ez a fő probléma, hanem az, hogy az ukrán frazeológiai szótárakban ilyen kifejezés nem található. Van a *ламату руку*: *kezét tördeli*, amely viszont nem szerepel a 3. kötet 13. lapján lévő *ламати* ige szócikkében ott, ahol a *ламату голову*: *tőri a fejét* is található: itt meg nem szerepel a vonzat *над чим*.

Hasonló jelenséget látunk a *морочити* ige esetében is, ahol a *морочити голову, кому*: *zaklat vkit* frazeologizmus előtt nincs megkülönböztető jel (3: 107); az igaz, hogy a magyarban ez nem frazeologikus jellegű, ám az ukránban igen.

Úgyszintén hiányzik a frazeologikus jelleget jelölő szimbólum a *язик* szócikkben a *показати языка*: *kinyújtja v. kiölti a nyelvét* és a *висолонивший языка*: *lógó nyelvvel* előtt (6: 170). Ugyanitt a *gonosz nyelve van*; *jól fel van vágva a nyelve*; *éles a nyelve*; *злий язык*; *добре підвищений язык, у кого*; *гострий на язык, хто* frazeologizmusok — minden bizonnyal véletlenül — a szimbólum elé és nem mögé kerültek a többi hasonló frazeologikus jellegű szerkezet mellé (6: 170). Hasonló elírás még több helyen is előfordul; ezek javítása a szerzőknek különösebb gondot nem okozhat.

Érdemes lenne elgondolkozni a *немає* szócikkben (3: 235) található *немає виходу*: *nincs kiút* fordításán, ugyanis ez azt is jelenti: *nincs kijárat, nem kijárat*. Ugyanitt van egy másik kifejezés, amelyik jelenlegi fordításában — *немає чутки*: *se híre, se hamva* — frazeologizmusnak tekintendő, ám ez esetben szimbólum mögé kellett volna kerülnie.

Ilyen rövid ismertetésben csupán általános jellemzést és értékelést lehet adni egy ilyen nagy-szabású munkáról. Annak ellenére, hogy a szerkesztő szerényen szótári adattárnak, adatbázisnak nevezi munkájukat, nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk, hogy a szakemberek nagy haszonnal fogják forgatni ezt a korszerű, hézagpótló szótárt.

KÜLÖNFÉLÉK

Gombocz Zoltán mellszobrának felavatására*

Mesterségemet meg nem tagadva, mivel is kezdhethném mondanivalómat, ha nem k l a s z - s z i k u s szentenciával: *Sanctissimum est meminisse, cui te debeas*, vagyis: „Legszentebb kötelességünk emlékezni arra, akinek magunkat — emberségünket — köszönhetjük.” Ezt az évszázadokon, sőt -ezredekben át iskolában tanult bölcs mondást üzhetnők-fűzhetnők éppenséggel tovább, közbevetvén, hogy egy klasszikus filológus mit köszönhet Gombocz Zoltánnak, a hazai nyelvtudomány egykori — európai híré — nagyságának, honfoglalás előtti török jövevényszavaink, Árpád-kori személyneveink tudós vizsgálójának, a Magyar Etimológiai Szótár egyik megalkotójának, a Nyelvtörténeti módszertan, a Magyar történeti jelentéstan és számtalan korszakos jelentőségű tanulmány stb. szerzőjének. Erre a válaszuk az, hogy Gombocz Zoltán nemcsak nyelvtudós volt, hanem elsősorban *ember* — *uomo universale* — jelenség, „titok, (de nem) idegenség”, és — ami sokunkat máig, halála után hatvanhat évvel is szétszakíthatatlanul összeköt: — a B. Eötvös József Collegium igazgatója, mindnyájunk szellemi atyja, öregkorunkban is Mentora — a szó etimológiai értelmében figyelmeztetője, tanácsadója, példaképe.

Patronjaimat a továbbiakban is mesterségem fegyvertárából veszem. Plutarchos Nagy Sándor-életrajzának bevezetésében kifejti, hogy mivel nem történeti művet, hanem biográfiákat ír, és mivel egy-egy jelentéktelen dolog vagy tréfás megjegyzés jobban megvilágítja valakinek a jellemét, mint világraszóló haditények kitergetése — így hát az arcképfestők eljárásához hasonlatosan ő sem a kevésbé fontos részletekre, hanem az arcra, tekintetre, a gesztusokra ügyel, és a lélek jellemző tulajdonságait keresi, hogy hőst lehetőséggel híven ábrázolja.

Tanulságos volna itt a mi hősünk tragikus halála utáni nekrológ-áradat produktumait abból a szempontból áttekinteni, hogy ki mit érzett kiemelendőnek vagy elhallgatandónak a nagy ember életéből, ki hogyan merészelte megítélni a torzóban maradt életművet és alkotóját. Kiderülne, hogy bizony némely pályatárs a kötelező magasztalás frázisai közé odaügyeskedte a m a g a kiválóságának diszkrét — vagy kevésbé diszkrét — sejtetését, magyaráltak, akik igyekeztek minél többet kisajátítani a beláthatatlanul gazdag hagyatékból, hogy epigon-voltukat legalább maguk előtt leplezzék. Legemberibben és legméltóbban néhány közvetlen tanítványa és külföldi híve — pl. a francia Aurélien Sauvageot és a finn Lauri Hakulinen — búcsúztatta.

Mi, fiai, o t t é s a k k o r, 1935. május elsején, déltájt, zavarodottan, lesújtottan, könnyeinkkel búcsúztattuk. A collegiumi társalgó ablakában könyökölve hallgattam — most is hallom — a kis hindu, René Bonnerjea elcsukló szavait: „*Mais si vite...*” (Évekkel később megindító költeményben is megörökítette Monsieur Gombocz emlékét.) Igen, „ily hirtelen” tűnt el közülünk: „És lőn, hogy elválasztaték tőlünk, és nem látók őt többé.” (2 Kir. 2,11—12.) Persze jó másfél évvel korábban egyszer már aggódó tanúi lehettünk első infarktusának, de akkor — egyelőre — még kollégista módra harsányan zengtük a mikulási kabaré slágerét: „Gombocz Zsolt úr bodrokat ereget...” Sajnos, ez a szinte folyamatos füsteregetés önpusztításnak bizonyult, és a cigarettvégek megénekelt hajigálásának vége az időnap előtti v é g lett. Vagy épp ezt siettette? Ki tudja?

De az imént plutarchosi jelentéktelenségeket ígértünk. Nos hát ilyenként idézhetem fel első találkozásomat Gombocz úrral. Ama bizonyos fejtapogatás során elsőnek leendő igazgatónk színe elé járultunk. Íróasztala mellett ülve fogadott, úgy jegyezte fel sokaktól utánzott, szép betűivel adataimat, majd a dohányzóasztal mellé intett, miközben onnan — ki tudja, miért? — a hamutartót áttette az íróasztalra, majd rágyújtott. Az esetlen gólyajelöltben volt annyi lélekjelenlét, hogy fel-

* Az itt következő három előadás elhangzott az ELTE aulájában Gombocz Zoltán mellszobrának ünnepélyes felavatásán, 2002. január 21-én.

pattant, és a hamutartót visszatette előbbi helyére. Gombocz úr megköszönte; talán épp *erre* volt kíváncsi, hogy feltalálja-e magát a gyerekember. Görög—latin szakválasztásom ismeretében a kezembe adott egy német nyelvű dögész-könyvet, és várta, hogy mit tudok kezdeni az egysejtű véglények leírásával, különös tekintettel a *Rhizopoda* osztályába tartozó *Amoeba proteus*-szal. Görög tudásom kíségetett, de aztán valamit mégis elvitettem, ami két hónappal később — utánozhatatlan humánus pedagógiával — a tudomásomra is adatott. Szeptemberi jelentkezésemkor (ezt ugyanerről a helyről egyszer már elmondtam) Gombocz úr — szemüvegének aranykerete fölött rámnézve — csak ennyit mondott: „Á, maga az a golya, aki nem köszöntö meg, hogy felvettük!” Ezt a leckét sohasem fogom elfelejteni.

Sorolhatnám, mint a hajdani Eötvös Collegium minden alumnusa, a nagy ember jellemzését mindennél jobban szolgáló jelentéktelenségeket. Elmondhatom, hogy nem volt olyan találkozásom vele, amelyből nem okulhattam, nem gyarapodhattam, nem nemesedhettem volna, akár a folyosón vagy a könyvtárban, amikor érdeklődésével biztatott; akár az utcán vagy az egyetemen hozott vele össze a jósorsom. Nem lévén nyelvész, egyetemi előadásaira ritkán tévedtem be, mégis él bennem minden szava, minden gesztusa, ahogyan pl. terem/mény szavunk második *t*-jének *p* ejtését, vagy a németben közönséges *b/p* tévesztést elmagyarázta. Közkeletű anekdota szól arról, hogy bökte oldalba szomszédját a párizsi Comédie Française előadása közben, mondván: „Hallotta? Laringális exploziva volt!” Ehhez egy kollégiumi élmény: Egy szerda esti énekkari produkciónk meghallgatása után finn barátjával, a nagynevű Emil Nestor Setälävel megállapították, hogy mi, magyarok nem helyesen ejtjük a *gaudeamus* zárt *e*-jét, *iuvenes dum sumus*. Fül kell hozzá.

Persze, akár lipcei időzése során, akár Berlinben, Párizsban, Bécsben vagy Pesten különböző zenei produkciókban gyönyörködhetett, és gyönyörködött is. Tanítványa, majd kollégája, a termete ellenére *nagykun* Németh Gyula csak a Lohengrint tartja számon, mint amelynek teljes szövegkönyvét betéve tudta. Nyugodtan hozzátehetjük a Varázsfuvolát, a Ringet, a velünk együtt élvezett Mesterdalnokokat, a Rigolettót... Kollégiumi lemezbemutatóin szívesen osztotta meg velünk a zeneirodalomból meríthető élvezetet, miközben a Borisz Godunov orosz szövegének értését és ért Hadrovics László barátunkat azon nyomban egy, azaz egy ezüstpengővel jutalmazta. És ugyan melyikünket nem vizsgáztatta a maga szeretetreméltó módján Jókaiból, „Verne Gyulából” vagy a világirodalom legregényebb regényéből, a „Le rouge et le noir”-ból?

Gaudeamus igitur! Vétkeztem volna szakmám létérdekei ellen, ha „Kell-e a latin?” c. könyvemben Gombocz Zoltánnak hetven évvel ezelőtt írott tudós állásfoglalását nem közöltem volna. Ha valaki ma, a *franglais*, a *denglisch* vagy a *mangol* kórságának tombolása közepette kíváncsi volna cáfolhatatlan érvekre *pro lingua Latina*, vegye elő ezt a maga nemében klasszikus írást, amelyhez 1990-ben annyit fűztünk hozzá, hogy objektív útmutatásait a változó korok „illetékesei” ifjúságunk — jövőnk — érdekében bizony mindig megszívlelhetnék volna. „A mai aknak sem ártana” — tettük hozzá. A legmaiabbaknak sem.

Én, a római református alföldi — tehát barbaricum — fi, évtizedeken át rendszeresen jártam haza (a Wahlverwandschaft, Wahlrörmertum okán) Pannoniába, annak is Scarbantia nevű coloniájába, Gombocz Zoltán szülővárosába. Ott jutott egyszer az eszembe az örvendetesen sok emléktábla láttán, hogy az evangélikus líceum falán, Kis János és Berzsenyi Dániel nevének és arcvonásainak megörökítése mellől hiányzik valakié. Kezdeményezésemre a Magyar Tudományos Akadémia gondoskodott a méltó dombormű elhelyezéséről. Most minden arra járó olvashatja a nevét, láthatja arcvonásait, tisztelettel adózhat emlékének.

Ugyanez a gondolat foglalkoztatott ebben a teremben is. Ennek adtam kifejezést, amikor egyetemünktől a Dr.h.c. címet megkaptam, és ennek hangoztatását nem kellett kérnem a mellett ülő öreg kollégista-társaimtól sem: meggyőződéssel vallották ugyanabból az alkalomból ugyanazt. Íme, itt az eredménye tanítványi *pietas*-ból fakadó javaslatunknak. Eötvös Loránd büszke örömmel üdvözölheti felfedezettjét, felkarolt kollégistáinak elsőjét, itt, közvetlen szomszédságában.

Köszönöm, köszönjük egyetemünk vezetőségének, hogy kezdeményezésünket magáévá tette és megvalósította. *Van kire felnéznünk!*

BORZSÁK ISTVÁN

Gombocz Zoltán mellszobra előtt

Amikor Gombocz Zoltán mellszobrának az ELTE központi épületének aulájában történő elhelyezésére az Eötvös Collegium tagjainak ma még élő legidősebb nemzedéke képviselőjében javaslatot tettünk, arra hivatkoztunk, hogy Gombocz kora legjelentősebb személyiségeinek, így Teleki Pálnak, a tudósnak és miniszterelnöknek a megítélése szerint is „a magyar tudományosság egyik legnagyobb erője, egyik legnagyobb egyénisége” volt. Gombocznak ez a halálakor, 1935-ben megfogalmazott értékelése később sem változott. A MTA másfél évszázados jubileuma alkalmából Kosáry Domokos négy évtized távlatából visszatekintve is csak azt állapíthatta meg, hogy „Gombocz nemcsak a magyar nyelvtudománynak, hanem az egész akkori hazai tudományosságnak is kétségtelenül egyik legkiemelkedőbb személyisége volt”.

Gombocz jelentősége a magyar tudományosság történetében legvilágosabban akkor mutatkozik meg, ha munkásságát történeti hatásában vizsgáljuk. Tudományos kutatásainak horizontja és területe rendkívül széles körű volt: átfogta az általános nyelvészetet, a kísérleti fonétikát, a magyar nyelvtörténetet, a finnugor nyelvtudományt, az altaji nyelvhasználatot és a magyar őstörténetet is, de önállóan eljutott a fonéma felfedezéséig, s így egyik előfutára volt a fonológiának. Mindezeket a szakterületeken alapvető, maradandó értékű munkákat alkotott, amelyek a további fejlődést elindították és ösztönözték. Ha egyetemünkön ma mindezeket a szakterületeket önálló tanszékek képviselik, az az Ő tudományos és tanári működésének köszönhető, amely e kutatások fejlődését elindította és megalapozta.

De bármily fontosak és értékesek voltak is tudományos írásai, amelyek — mint a „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache”, „A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány”, a „Nyelvtörténet és lélektan”, a „Nyelvtörténeti módszertan”, az „Életföldrajz és a magyar őshaza”, a „Jelentés”, hogy csak néhány példát említek — ma már a szakterület klasszikus műveinek számítnak, mégsem nyújtanak teljes magyarázatot arra a hatásra, amelyet a magyar tudományosságra gyakorolt. Gombocz tudós nagysága titokzatosnak tűnt már kortársai szemében is. Még a mindent racionális szintre leszállító Kornis Gyula is „a helyes kérdéseket ... látó *titokzatos*” ösztönéről beszélt, s nem tagadta, hogy személyiségéből „rendkívüli sugalmazó erő áradt ki”. Eckhardt Sándor számára is Gombocz „varázsos egyéniség” volt. Sokak élményét fogalmazta meg Horváth József, amikor azt írta róla: „Aki egyszer beszélt vele ... sose tudott megszabadulni *egyénisége varázsától*. Nem volt titkolódzó, s mégis titokzatos, mintha egy ismeretlen szekta tagja lett volna ... egy szektáé, mely talán tisztán, szinte elvontan jelképezte az igazit, ... a tudós fajtát, mely csak ritka képviselőjében testesül meg ... ily híven.” A titok-élmény nem hiányzott Sótér István Gombocz-képéből sem: „... élete többé-kevésbé misztérium volt számunkra” — emlékezett rá vissza.

S e titok Gombocz halálával csak nyilvánvalóbbá vált, mindenki igyekezett valahogy megfejtetni, s ha a tudós nagyság a maga egészében érthetetlen, felfoghatatlan, titokzatos volt, megkísérelték elemeire bontani. Kornis e titkot Gombocznak „a nagy összefüggéseket rögtön megpillantó fölülnyes szintetikus elmé”-jében, a lényében uralkodó „hűvös logikai gondolatmenet”-ben, mintaképként ragyogó „fegyelmezett gondolkodás”-ában, előadásmódja „francia eleganciájá”-ban látta. Teleki Pál szinte egész elméletet alkotott Gombocz titkának megértésére: „...a legnagyobb tudós is csak néhány téglát hordhat a tudomány beláthatatlan méretű épületéhez” — mondta —, „de az az ember, aki egyéniség, azaz aki magában egyesíti a tudás vágya és képessége, a kritikai készség és

világos ítélőképesség mellett a jóság és szeretet, a lelki megértés és fennkölt erkölcsi felfogás tulajdonságait, az térben és időben messze túl szaktudósi kvalitásain, fogja szolgálni a tudományos-ságot és ezen túl a művelődést, sőt az egész emberi tökéletesbülést. Gombocz Zoltán ilyen egyéniség volt a legjavából! — vonta le a következtetést. Eckhardt Gombocz „zseniálisan tiszta ítélőképesség”-ét emelte ki, s a „tudományos etika legnagyobb mesteré”-nek tartotta, majd később így elemezte egyéniségét. „... sa lucidité d'esprit, sa curiosité toujours en éveil et sa prodigieuse mémoire firent de cet homme un véritable phénomène”. Szinnyi József Gombocz tudós nagyságának tényezőit abban látta, hogy „éles ésszel és bámulatos emlékezőtehetséggel” rendelkezett, hogy „olyan rengeteg és széleskörű ismeretkincset gyűjtött, hogy szinte lehetetlen volt”, hogy mint „világos és szabatos stílusú értekező és előadó is elsőrendű volt”, s hogy „kedves egyénisége ... mindenkit elbájolt”. Németh Gyula viszont Gomboczkal kapcsolatban azt szögezte le, hogy „... sem a tervszerűen megszerzett műveltség, sem a nagy tudás és a rendkívüli emlékezőtehetség nem tesz még valakit kiváló tudóssá, a tudósnak elsősorban ítélőképességre van szüksége.” Csak ezáltal válik értékes Gombocz műveiben „minden adat összegyűjtése, minden adat filológiai megtisztítása, minden adat nyelvtörténeti értékelése.”

Mint látható, Gombocz tudós nagysága kinek-kinek az egyéniségén keresztül tükröződött tudatában, s titkát ki-ki a maga szemiotikai rendszerében igyekezett megfejteni. E tarka, mozaik-szerű képnek mégis vannak közös vonásai. Ha Katona Jenőt Gombocznál „a műveltség szinte kábitó sokoldalúsága és mélysége” ragadta meg, s ha csodálta „előadásmódjának kristályos tisztaságát és alapossággal párosult eleganciáját”, akkor erre A. Raun megállapítása, amely szerint Gombocz „előadásai ... utolérhetetlen tartalmi és formai világosságukkal nyerték meg hallgatói tetszését” — mintegy visszhangként felel.

De vannak olyan egyedi meglátások is, amelyek ezt az összképet nagy tudományos, művelődési, társadalmi, történeti távlatokkal kapcsolták össze. Így jelentettek esztétikai élvezetet Sötér számára Gombocz „szinte művészi ökonómiával megépített művei”, amelyek „a szellemi élmény mellett egy művészt, esztétikait is tartalmaznak”. Később ezt az esztétikumot abban látta, hogy Gombocz tanulmányai „leginkább matematikai értekezésekre emlékeztetnek, szabatos szerkezetükkel, szűkszavúságukkal, kristályszerű áttetszőségükkel”. Ugyancsak ő vette észre egyedül, hogy Gombocz „mámort és extázist keresett a tudományban”, hogy „hitt abban, hogy a tudománynak szenvedéllyé kell válnia”. A platóni *eros* felfedezése ez Gombocznál, amely nélkül igazán nagy tudós nem létezhetik.

A művészi tudomány, a tudomány mint művészi élmény már túlmutat a tudósok körén. Gombocz nemcsak az egyetemen csinált „forradalmat”, hanem — mint a Budapesti Hírlap cikkírója megállapította — „a tudomány ... kapcsolatát megteremtette az eleven élettel” is. De Gombocz titkának megértése szempontjából nem kevésbé fontos Sötérnek az a megjegyzése, hogy „benne is élt a nagy tudósok fausti nyugtalansága”. Ugyanez az élmény tükröződik Kornisnak abban a megjegyzésében, hogy Gombocz „örökös szellemi mozgékony-ságban élt”. Horváth József pedig világosan meg is mondta róla, hogy „minden új kutatási területén csak addig időzött, amíg kombinatív-intuitív elméje rá nem lett a »punctum saliens«-ra”.

Bóka László mondta egyszer, hogy Gomboczot az elért eredmények már nem érdekelték. „Most mit fog csinálni?” — kérdésével mindig már a továbbhaladásra ösztönzött. Szintén Bóka elevenítette fel Gombocz egyéniségének azt a hatását, hogy nagyszerű tudós tulajdonságaival környezetét állandó erőfeszítésre, a színvonal emelésére kényszerítette. Ezt az élményt Horváth József is rögzítette: „akaratlanul is állandó légnyomást tartott fenn környezetében, hatalmas tájékozottságával, emlékezőtehetségével s mindig a lényegre törő sokrateszi módszerével sokunkat zavarba ejtett ... A vele való beszélgetés sokszor idézte fel a »készületlenség« érzését”. Ezek a visszaemlékezések lényeges ponton világítanak be Gombocz tudós nagyságának titkába. Nagy tudós egyénisége a körülötte élő tudós társadalomt sohasem hagyta megnyugodni: mindig továbblépésre, fejlődésre, újabb és újabb erőfeszítésekre, magasabb színvonal elérésére ösztönözte. Csak kevesen

ismerték fel nagyságának e titkát. Keszi Imre írta róla: „Gombocz nem volt szikra, a szikrákat ki-pattantó elektromos potencia volt.” Igen, a körülötte zajló magyar tudományos élet szikráit pattantotta ki, s ezek sorsára vigyázott is.

De még nem zárult le előttünk a Gombocz titka felé vezető út. Katona Jenő írta le Gomboczról, hogy „az igazán európai nivójú tudomány ... szelleme emelte őt magasra a csak napszám-tudóstípus fölé”. S a Budapesti Hírlap cikkírója vette észre, hogy Gombocz „döntő súlyát az adta meg, hogy szakmáját egyetlen irányban sem zárta le, sőt minden irányban kapcsolódásra teremtett lehetőséget”. Így formálhatta azt a fontos ideát, „a virtuális univerzitását ... azét az alakuló világét, amelynek alapja ...” éppen Ő maga volt — egészíthetjük ki Keszi Imre megjegyzésével.

Álljunk meg itt ezen a ponton. A magyar tudományos élet csak a kiegyezés után indulhatott igazán fejlődésnek, de az európai színvonalat még a század végére is nehezen érte el. Eötvös Loránd törekvései és az Eötvös Collegium tudománypolitikai koncepciója éppen arra irányult, hogy a magyar tudományt európai szintre emelje s bekapcsolja a nemzetközi tudományos kutatás vérkeringésébe. Gombocz mint az Eötvös Collegium első évfolyamának növendéke, majd tanára, végül igazgatója kivételes képességeivel egész életében magas szinten oldotta meg ezt a feladatot. Az, hogy ma a társadalomtudományok Magyarországon bizonyos területeken világszínvonalon állnak, az Ő egyénisége és működése nélkül aligha lett volna elérhető. A tudós nagyság itt a képességeivel és a lehetőségekkel élni tudó nagy egyéniségnek a magas színvonalú tudomány, a közművelődés, a nemzeti tudat és a társadalmi haladás iránti elkötelezettségében mutatkozott meg. Így Gombocz Zoltán tudományos munkásságának értéke és széles horizontja, gondolkodásának kristálytisza logikája, tudós szemléletének mélysége és európaisága, valamint tanári személyisége ma is mintaképül szolgálhat egyetemünk tanárainak és hallgatóinak.

HARMATTA JÁNOS

Gombocz Zoltán emlékezete

Tisztelt rektor úr, tisztelt professzor urak, kedves vendégeink! Tulajdonképpen egy mondat-tal eleget tudnék tenni a mai feladatomnak. Ha megkérdeznék tőlem, hogy ki volt a legkitűnőbb ember, akivel életem során találkoztam — és elég hosszú élet ez már eddig is —, akkor habozás nélkül azt mondanám, hogy Gombocz Zoltán. Nem történész volt, tehát ilyen tekintetben nem voltam a tanítványa. De egy szempontból mégis tanítványa is voltam, mert ő volt az, aki francia nyelvre tanított. Neki ez szinte hagyományos szórakozása volt, és a kollégiumi iratok tanúsága szerint régóta üzte ezt a kedvtelést, hogy a frissen érkező évfolyamokat, akik franciául akartak tanulni, személyesen vezette be a francia nyelv titkaiba. Az úgy zajlott le, hogy körülültük hárman vagy négyen. Odaszólt nekem:

— Menjen be a könyvtárba és hozza el Anatole France-nak a Thaïsát! — Bementem, elhoztam. Kinyitotta egy helyen, odarakta elé és azt mondta:

— Tessék, olvassa és fordítsa!

Mondtam:

— Hát én még nem tudok franciául!

— Ugyan kérem! Ezt nem kérdeztem! Tessék olvasni és fordítani!

És addig nem nyugodott, míg el nem olvastuk és le nem fordítottuk azt az oldalt. Rájöttem arra, hogy ebben nagy bölcsesség volt. Nyelvtanulásban rendszerint úgy indul a dolog, hogy buzgó szorgalommal fölépítenek egy magas falat a nyelv és az ember közé. Úgy, hogy alig lehet átlátni fölötte. De így, mint a vízbe dobott kisfiú, kénytelen voltam úszni tanulni, mindjárt a gyakorlat terén. Ma is nagy szeretettel gondolok ezekre az órákra. Tulajdonképpen két tavaszi nap az, aminek az emléke különösen közel áll hozzám. Egy nagyon kedves emlék és egy nagyon fájdalmas. De

előbb azt szeretném elmondani, hogy közben, az alatt a négy év alatt, mialatt én az Eötvös Kollégium és Gombocz Zoltán diákja voltam, nagyon sokat hívtott magához. Gyakran megjelent a szobámban, a második emeleten. Följött, ráült az asztal szélére. Ha rendetlenséget talált, akkor némi szemrehányásokkal üdvözölt. Utólag, most már, öreg fejjel gondolok arra, hogy ebben volt valami az ő magányosságából is. Tudta, hogy beteg. Közelebbi családjá tulajdonképpen a diákság volt. Szüksége volt arra, hogy beszélgesse a fiatalokkal, azokkal, akikről úgy érezte, illetve tudta, hogy szívesen hallgatják. S rengeteget tudott adni. De nemcsak szakmailag, emberileg is. Szakmailag például hangsúlyozta, hogy aki nagyon alaposan ismer egy szakterületet, az más szakmáknak a jó és rossz oldalait is fel tudja fogni, tehát meg tudja állapítani, hogy ez most egy dilettáns csacsiság, vagy pedig ér valamit. Én ezt sokáig nehezen hittem el, de kezdek rájönni, hogy így van.

Emberi vonatkozásban is rengeteget tanultam tőle. Voltak nehéz pillanatok, amikor ez sokat segített nekem. Egyszer arról beszélünk, hogy egy szakmai vita folytán valakit igen keményen megbántottak. Az illető nagyon megsértődött, s fájdalommal gondolt erre a konfliktusra. S én mondtam, hogy hát igen, ez érthető, mert, ugye, bántották. Erre rámnézett és azt mondta: Mi az, hogy bántották? Hol a lelki nagyság akkor? Tehát nem lehet megsértődni a világtörténelemre, nem lehet megsértődni az emberekre! Ez azt jelentené, hogy az ember lesüllyed arra a színvonalra, amelyet a támadó képvisel.

Még hosszan sorolhatnám ezeket, de térjünk vissza arra a két tavaszi napra. Az első egy júniusi nap volt 1931-ben, még azelőtt, hogy az Eötvös Kollégiumba bekerültem. Én ugyanis nem jelentkeztem mindjárt az első alkalommal. Azt a júniusi napot úgy éltem át, hogy előtte a Ludovika Akadémia leendő diákjai között álltam várakozva, hogy elvigyenek minket valahova vidékre. Ez már az orvosi vizsga után volt, de még az eskütétel előtt. Ott álltam, gyönyörű tavaszi nap volt. Az Üllői út felől besütött a nap, benn sötét sziluettként rajzolódott ki két bakának az alakja, amint fegyverrel a kezükben álltak a kapuban. És ott, ahogy a katonaságnál szokás, eltelt egy negyed óra, eltelt egy fél óra, eltelt egy óra, semmi nem változott. Ott álltunk, a bakák is így álltak. Ma is emlékszem, hogy kezdett rajtam egy szorongó érzés erőt venni, hogy hát most mi lesz. Olyan keményen megérlelődött bennem ez a szorongás, hogy fogtam magam, kísértáltam a kapun, és soha többet nem mentem vissza. Szüleim némi csodálkozással, de azt hiszem, némi megkönnyebbüléssel, megértéssel fogadták ezt a hírt. Azt mondták nekem, hogy talán meg lehetne próbálni az Eötvös Kollégiumot, mert ott többet kívánnak az emberektől. Nekem mindig az volt a mániám, már a gimnáziumban is, hogy nem kívánnak eleget, hogy időpazarlás amit csinálunk (pedig milyen jó gimnázium volt az!). Az volt az érzésem, hogy többet kellene; nem igaz az, hogy túlterhelik a gyerekeket: például ha zongorát akar valaki tanulni, akkor gyakorolnia kell órák hosszát. Tehát az Eötvös Kollégium többet kívánt. Már jócskán túl voltak a felvételin, az úgynevezett „fejtápotgatáson”, amikor én egyedül, árván beballagtam az Eötvös Kollégiumba. Nem volt ott már senki, csak Gombocz Zoltán személyesen. Ez a kora délután felejthetetlen számomra, mert olyan volt, mint ahogy kinyílik egy ablak, és egy világos táj napsütésben kitarul. Egy nyitott, derűs, fölényes értelmű, de nem fölényeskedő ember állt előttem. Gondosan levezérgáztatott mindenből, természetesen zenéből is, és közben olyan váratlan kérdéseket tett föl: — Hogy hívták az „Öt hét léghajón”-ban a kutyát? — Mondom: Top. — Selmezbányán a nagyapám kutyáját is így hívták, ezért is emlékeztem jól a névre. Ezzel a felelettel meg volt elégedve, mosolygott és elbocsátott. Pár hét múlva megkaptam az értesítést a felvételemről.

Azután, mint már említettem, sűrűn megjelent ott fönn, kérdezgetett, véleményemet tudakolta arról, hogy a fiatalok ezt és azt hogy látják. Gyakran voltak nála a barátai vacsorázni — hazaiak, külföldiek is. Olykor engem is lehívt, meg Sötér Istvánt, aki évfolyamtársam volt. És akkor jött a második júniusi nap, 1935-ben. Én aznap szakvizsgáztam. Mentem le a lépcsőn, amikor Gombocz Zoltán készült beszállni a taxiba: indult az egyetemre. Azt hiszem, éppen kari ülés volt aznap. Kinyitotta az ajtót és beültetett engem is, úgyhogy taxi vitt be az egyetemre. Utána történt az a drámai eset, amiről azóta sem tudom eldönteni, hogy a nagyon szomorú vagy a legszebb ha-

lállok egyike, amikor valaki a kari ülésen feláll, és azt mondja: — Tisztelt Kar! — És vége. A temetőben, ahol búcsúztattam a diákok nevében, az utolsó mondat ez volt: — Igazgató Úr! Fiai itt vannak. A kollégium tisztelig. — S ezzel szeretnék tőle most is elköszönni.

KOSÁRY DOMOKOS

Egyetemi tankönyvek — tegnap és ma

SEBESTYÉN ÁRPÁD a Magyar Nyelvjárások XXXIX. (2001.) évfolyamában (191—9) ismer-teti-bírálja a KISS JENŐ szerkesztésében megjelent „Magyar dialektológia” (Bp., 2001.) című művet. „Ez a munka — mint már terjedelméből is látszik — (454 lap + 40 melléklet) —, több, mint a hagyományos értelemben vett felsőoktatási tankönyv... Az egyetemi tankönyvek, jegyzetek terjedelmét valaha rendelvek szabályozták: egy heti 1—2 órás tárgy anyaga nem haladhatta meg a 8—12 ívet. Így születhetett meg fél évszázada BÁRCZI 39 oldalas Fonetikája vagy KNEZSA ISTVÁN 29 oldalas helyesírás-története. Nagyobb terjedelmet csak a több féléves alapstúdiumok kaphattak” (i. m. 191). Mivel nem vagyok nyelvjáráskutató, magához a bírálathoz nem szólok hozzá, csupán az idézeteket szeretném néhány adalékkal kiegészíteni.

1951. augusztus 3-án — mint az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarának Magyar Nyelvészeti (Pais) tanszékére frissen kinevezett gyakornok — a következő levelet kaptam a Köz-oktatásügyi Minisztériumból: „H. M. gyakornok, Budapest, Múzeum krt. 6—8. I. em. C. épület, Bölcs. Kar ... Felkérem Önt, hogy a »Magyar Nyelvészet« kézikönyv füzeteinek szerkesztésében, mint összekötő konzultáns részt vegyen. — Feladatát eddigi utasításaim és a végzett gyakorlat széri-nt szíveskedjék ellátni. Munkájának irányítása és felügyelete céljából Pais Dezsőnek és Sulán Bélá-nak, a füzetek szerkesztőinek álljon rendelkezésére. Díjazását ívenként 40 Ft-ban állapítom meg. Budapest, 1951. augusztus hó 3. dr. Sándor György s.k. főelőadó; előadó: Gyenis Vilmos.”

A magyar nyelvtudomány XX. századi történetében a két világháború között — GOMBOCZ ZOLTÁN, MELICH JÁNOS, NÉMETH GYULA szerkesztésében — már volt egy kiadványsorozat, amely „A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve” nevet viselte, s a szerzők között a hazai nyelvtudomány legjelesebb képviselői: GOMBOCZ, MELICH, KLEMM, LAZICZIUS és mások szerepeltek; szakterületük eredményeinek összefoglalása mellett az egyetemi hallgatók igényeinek kielégítésére is törekedtek. Ez a kézikönyv soha sem készült el teljesen, de befejezetlensége ellenére is igen értékes; vö. átte-kintésemet a „Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba” című egyetemi segéd-könyv C) Kézikönyvek fejezetében (1962., 1976. 62—3; több kiadásban is). Az első Kézikönyvre vonatkozó adatok jó részét „Bevezetés a magyar nyelvtudományba” című egyetemi jegyzetem II. részének írásakor professzoromtól, PAIS DEZSŐTŐL kaptam, még 1961-ben. Ugyancsak Pais professzortól tudom azt is, hogy az 1920-tól megtervezett Kézikönyv volt a mintája 1950-ben egyetemeink nyelvész professzorainak az akkori Közoktatásügyi Minisztérium jóváhagyásával megindított, az egyes szakterületek eredményeit tömör összefoglalásban tárgyaló (és tanulható) Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzeteknek, amelyek — az akkori elgondolások szerint — egy maj-dani Kézikönyv fejezeit alkották volna.

A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve — amennyire a tervezetből megismerhettem (ennek az általam lemásolt anyagából idézek az alábbiakban) — két kötetből állt volna.

A) A MAI ÉS A RÉGI MAGYAR NYELV

I. Bevezetés a nyelvtudományba	összesen 8 ív
1. Fonetika: Bárczi Géza	(2 ív)
2. Nyelvtudományi alapismeretek: Bárczi Géza — Pais Dezső	(3.5 ív)
Marxizmus és nyelvtudomány: Zsirai Miklós	(2.5 ív)

II. A mai magyar nyelv	összesen 15 ív
1. A köznyelv leíró nyelvtana: Benkő Loránd — Kálmán Béla — Lőrincze Lajos — Sulán Béla	(12 ív)
2. A nyelvjárások, csoportnyelvek, rétegnelvek: Kálmán Béla	(3 ív)
III. A régi magyar nyelv	összesen 4 ív
1. A nyelvemlékek: Szabó Dénes	(2.5 ív)
2. A régebbi nyelvfejlődési szakaszok főbb sajátosságai: Szabó Dénes (Leíró-összehasonlító tájékoztatás)	(1.5 ív)
IV. A finnugorság ismertetése: Zsirai Miklós	4 ív
B) A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETE	
I. Hangtörténet: Pais Dezső	(5 ív)
II. Helyesírástörténet: Kniezsa István	(1 ív)
III. Szótörténet	összesen 15 ív
1. Általános szempontok és tudnivalók: Bárczi Géza — Pais Dezső	(1 ív)
2. A szókincs eredete: Bárczi Géza	(7 ív)
3. Szóalaktan: Pais Dezső — Bárczi Géza	(5 ív)
4. Jelentéstan: Pais Dezső	(2 ív)
IV. Mondattörténet	összesen 7.5 ív
1. Általános szempontok és tudnivalók: Pais Dezső	(1 ív)
2. Mondatalaktan: Pais Dezső — Zsirai Miklós	(5 ív)
3. Mondatjelentéstan: Pais Dezső	(1 ív)
4. Szólások: Pais Dezső	(0.5 ív)
V. A magyar nyelvtípusok kialakulása	
1. A nyelvjárások: Bárczi Géza	(1.5 ív)
2. Az irodalmi nyelv és a köznyelv: Pais Dezső	(2.5 ív)
VI. A magyar nyelv tudomány története: Horváth Károly	(1.5 ív)
A két kötet tervezett terjedelme	65 ív, 1040 lap lett volna.

Technikai szerkesztőként Sulán Béla akkori minisztériumi főosztályvezető jelölte ki a bírálókat. Az én alig egy esztendeig tartó „konzultánsi” tevékenységem üzenet- és kézirat-továbbítás volt: a szerzők jobbára terjedelem- és határidő-módosítást kértek. Az előre meghatározott ívterjedelem azonban nem tette lehetővé a nagyobb változtatásokat; de a határidők — néha — „késedelmet szenvedhettek”. Kivételnek tekinthető Bárczi Géza, aki szerzőként minden terminust tiszteletben tartott. — Az elkészült kéziratokat elküldtem a bírálókhoz, az ő írásos véleményüket átadtam a szerzőknek, majd a — szükség szerint — átdolgozott kéziratokkal együtt eljuttattam a minisztériumba. Működésem kezdetén már készülöben volt BÁRCZI fonetikája és a magyar szókincs eredetéről szóló könyve is; hamarosan megjelent KÁLMÁN BÉLA nyelvjárásokat tárgyaló műve, KNEZSA helyesírástörténete, majd SZABÓ DÉNES nyelvemlékeket ismertető munkája és ZSIRAI MIKLÓS finnugrisztikai összefoglalása.

Zárójelentésemben (1952. február 27-i keltezéssel) utalás van egy „A marxizmus klasszikusai a nyelvről” (korábban: Marxizmus és nyelv tudomány) címmel jelzett munkáról is, ennek megjelenésére — a Füzetek között — nem került sor. Összegezésemet két megjegyzéssel zártam; ezeket a bennük rejlő tanulságok kedvéért idézem:

1. A közeljövőben elkészülő, illetőleg tervbe vehető művekről: „A munkák kéziratának egy része már elkészült, azonban a szerzők egyéb elfoglaltságuk miatt egyelőre határidőt nem tudnak közölni.”

Megállapítható, hogy a tervben szereplő kéziratok nagy része később valóban elkészült, de szempontjaik módosultak, terjedelmük növekedett, és szétfeszítette a hajdan megállapított kereteket. A korábban megjelent füzetek is bővítve láttak újra napvilágot. Horváth Károly, a tudománytörténet megírására felkért fiatal oktató pedig váratlanul meghalt.

Bár a füzetek száma gyarapodott, és újabb, a tervezetben még nem szereplő művek is készültek, az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek egyes darabjai önállósultak, soha nem szerveződtek kézikönyvvé.

2. Jelentésem második megjegyzése a leíró nyelvtanra vonatkozott: „Az oktatás szempontjából rendkívül fontos lenne ennek (ti. a BENKŐ—KÁLMÁN—LÖRINCZE—SULÁN szerzők által készített) munkának a megjelenése: azonban az Akadémia Nyelvtudományi Intézete csak most iktatta munkatervébe munkatársai számára.” (Sajnos, nem tudom ma már megállapítani, hogy kitől kaptam ezt az információt.)

Mint ismeretes, a leíró nyelvtan sorsa érdekesen alakult: 1952 és 1955 között SZABÓ DÉNES megírta kétkötetes „Mai magyar nyelv” jegyzetét, továbbfejlesztve GOMBOCZ funkcionális nyelvszemléletét és a Syntaxis rendszerét. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében pedig 1961—62 között TOMPA JÓZSEF szerkesztésében létrejött „A mai magyar nyelv rendszere” című, ún. akadémiai nyelvtan; majd 1968-tól BENCÉDY JÓZSEF — FÁBIÁN PÁL — RÁCZ ENDRE — VELCSOV MÁRTONNE munkájaként „A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyv. (Vö. még: Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba 55—6; TOMPA JÓZSEF, Leíró mondatunk néhány kérdése tudománytörténeti szempontból. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatana köréből. Bp., 1977. 7—21.)

HORVÁTH MÁRIA

Nyelvjáráskutatók nemzetközi konferenciája Würzburgban

A német dialektológiában régi hagyománya van annak, hogy — különösen a több ország területére kiterjedő — nyelvjárásaik (pl. az alemann és a bajor tájszólások) kutatása legújabb eredményeinek számbavétele, feladatainak áttekintése céljából háromévenként nemzetközi konferenciákat szerveznek, s az ott elhangzott előadásokat önálló kötetekben teszik közzé. Így például 1999 őszén az alemann nyelvjárásokhoz kapcsolódóan Augsburgban rendeztek tudományos ülésszakot, amelynek előadásai külön kiadványban 2000-ben láttak napvilágot (Bausteine zur Sprachgeschichte. Referate der 13. Arbeitstagung zur alemannischen Dialektologie in Augsburg. Herausgegeben von EDITH FUNK, WERNER KÖNIG, MANFRED RENN. Universitätsverlag C. WINTER. Heidelberg, 2000.). Ezeken a tudományos tanácskozásokon (érthető okokból) elsősorban a németországi dialektológusok vesznek részt nagy számban, de általában Ausztriából és Svájcban is sok nyelvjáráskutató érkezik, ezenkívül mindig van résztvevő olyan európai országokból is, ahova egykor különböző német nyelvjárású lakosság települt, s ezért például az ő tájszólásuk vagy nyelvi helyzetük vizsgálata is konferenciaelőadás témaként szerepel.

Legutóbb (2002. február 26-a és 28-a között) „Internationale Konferenz <Bayerische Dialektologie>” címmel Würzburgban tartottak tudományos ülésszakot, melyet a Würzburgi Egyetem Német Nyelvtudományi Tanszéke és a Német Dialektológia Nemzetközi Társasága (Internationale Gesellschaft für Dialektologie des Deutschen) közösen szervezett. A würzburgi tanácskozásra az adott alkalmat, hogy egyrészt a Német Nyelvtudományi Tanszékhez kapcsolódóan tevékenykedő Alsófrank Nyelvatlasz 2002-ben fejezi be vállalt feladatát, másrészt a Würzburgi Egyetem az idén ünnepli első megalapításának 600. évfordulóját. Hogy egy nemzetközi konferencia megrendezésének egyik oka egy regionális atlasz munkálataival is összefügg, az sok ország nyelvészeinek (köztük még a nyelvjáráskutatóknak is) bizonyára szokatlan. Aligha volt viszont ez meglepő a német nyelvterületen tevékenykedő dialektológusoknak, hiszen a nyelvatlasz-munkálatoknak Németországban a XIX. század utolsó évtizedeitől napjainkig régi hagyományai vannak. Ismeretes, hogy német kutató, GEORG WENKER kezdeményezte a nagy területre kiterjedő szóföldrajzi vizsgáldást, s ő adta ki 1881-ben az első nyelvatlaszt. Ezenkívül a németországi nyelvészeti vizsgáldásokra és

az ottani szakemberek felfogására, gondolkodására — például a hazai nyelvtudománytól eléggé eltérően — általában az is jellemző, hogy ott mindenféle dialektológiai munkát elismert és támogatandó kutatásnak számít. Érthető tehát, hogy a Bajorország egészét átfogó Bajor Nyelvatlasz egyik regionális atlaszának az elkészítése a német dialektológiában fontos eseménynek, olyan alkalomnak számít, amelyhez akár soron kívüli nemzetközi konferencia rendezése is kapcsolódhat.

A tudományos ülésszaknak otthont adó egyetem nagyságát jól mutatja, hogy tizenkét kara van, ahol több mint hetven szakon megközelítőleg 18000 hallgató folytat tanulmányokat, mégpedig mintegy 350 professzor és 2600 tudományos munkatárs közreműködésével. A Würzburgi Egyetemen hat Nobel-díjas tudós is tevékenykedett, közülük a legismertebb Wilhelm Röntgen. Würzburg Bajorország északnyugati részén, a Majna folyó mellett fekszik, műemlékekben gazdag, kb. 130000 lakosú, patinás város. Neve két önálló szóból, a 'fűszernövény, gyógyfű' jelentésű újfelnémet *Würze* előtagból és a 'vár, megerősített város' értelmű *Burg* utótagból tevődik össze (l. részletesebben: KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1980. 708).

A konferencián kilenc országból megközelítőleg százöt dialektológus vett részt. A jelenlévők túlnyomó többsége természetesen most is németországi nyelvjáráskutató volt, s viszonylag sokan érkeztek Ausztriából és Svájcban, továbbá egy-két cseh, holland, izraeli, lengyel és orosz szakember is szerepelt a résztvevők között, a magyarországi kutatókat hárman képviseltük.

A konferencia előadásai részben plenáris ülésen, részben pedig — bizonyos tematika szerint csoportosítva — két szekcióban hangzottak el. A Würzburgban tartott dialektológiai tanácskozás programjának egyik, kissé szokatlan vonása az volt, hogy elég nagy teret adott a plenáris előadásoknak, mégpedig olyannyira, hogy ezeket is meghatározott témakörökbe sorolták a szervezők. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal az alkalommal és céllal, amely a würzburgi konferencia megrendezését motiválta. — A nyitóelőadást „Stellung und geschichtliche Entwicklung des Nordbairischen” címmel PETER WIESINGER, a bécsi egyetem professzora tartotta. Gazdag példaanyag alapján részletesen elemezte az északbajor nyelvjárás különféle magánhangzó-megfeleléseit, és ezeknek izoglosszáit figyelembe véve nyelvi-nyelvöldrajzi térképeken mutatta be az északbajor nyelvjárásterület kapcsolódásait például a keletifrank és a felsőszász (ezen belül a Bayreuthtól északra levő vogtlandi) tájszólásokhoz. — A plenáris előadások témakörei a következők voltak: a Bajor Nyelvatlasz, műhelybeszámolók (Der Bayerische Sprachatlas, Werkstattberichte), tájszótárak és nyelvatlaszok (Wörterbücher und Atlanten), a bajor nyelvjárások (Bairisch), mondattan (Syntax), alaktan (Morphologie), nyelv(járás)történet (Historisches), az új médiumok (Neue Medien) és kitekintés (Ausblick). Közülük nagy hangsúlyt kapott a Bajor Nyelvatlasz, amelynek munkálatai öt egyetemen a következő hat regionális atlasz keretében folynak: Sprachatlas von Bayerisch-Schwaben (SBS — Augsburgban), Sprachatlas von Mittelfranken (SMF — Erlangenben), Sprachatlas von Unterfranken (SUF — Würzburgban), Sprachatlas von Nordostbayern (SNOB — Bayreuthban), Sprachatlas von Niederbayern (SNIB — Passauban) és Sprachatlas von Oberbayern (SOB — Passauban). Nyelvi-nyelvjárási anyagukat szakképzett nyelvészek valamivel több mint 1600 településen fonetikus átírásban jegyezték föl. Ezekben a regionális atlaszokban a helyszíni gyűjtés alapját egy kb. 2500 címszóból álló kérdőív képezte, amelyet mindegyik nyelvatlaszban az adott régióra speciálisan jellemző sajátságok összeállításával is kiegészítettek. Ily módon a Bajor Atlasz is megőrzője, értékes forrása lesz sok-sok archaikus nyelvjárás jelenségnek és az egykori népelet (pl. a különböző mezőgazdasági munkák, eszközök, hajdani szokások stb.) gazdag szókincsének egyaránt. Egy-egy regionális atlaszhoz kapcsolódtak például a következő referátumok: SUF: MONIKA FRITZ-SCHEUPLEIN — ALMUT KÖNIG, Datenpräsentation auf Lautkarten; és SOB: LUDWIG M. EICHINGER, Bairische Wortbildung: Verben auf -eln. — A német dialektológiában a nyelvatlaszok mellett a tájszavak gyűjtése és önálló kötetekben való kiadása is igen régi múltra tekinthet vissza. Nem egy példát találunk arra, hogy a régebben (például a XIX. században) megjelent tájszótárak anyagát — további gyűjtésekkel, forrásokkal kiegészítve — bővített formában (több kötetes kiadványokban) ismét

közvetteszik. Mindez azzal is jár, hogy velük kapcsolatban különféle elméleti-módszertani kérdések merülnek föl, amelyek természetesen szerepet kap(hat)nak a nyelvjárási tanácskozásokon. Így például Würzburgban is több ilyen témájú referátum hangzott el: INGEBOURG GEYER, Belegdarbietung in Grosslandschaftswörterbüchern im Spannungsfeld Zeit und Raum am Beispiel WBÖ és ANTHONY ROWLEY, 175 Jahre Lexikographie des Bairischen. — Nemigen múlik el dialektológiai konferencia anélkül, hogy a nyelvjárások és a nyelvtörténet kapcsolatáról ne lenne több előadás is. A plenáris ülések „Historisches” című témakörében hangzottak el például a következő referátumok: RÜDIGER HARNISCH, Der lange Atem der Sprachgeschichte in den Dialekten és WALTER HAAS, Wieviel Bairisch verträgt ein Schweizer Nationalheiliger? Petrus Canisius' Legende von Sankt Moritz und Sankt Urs (1594) und ihre Sprache. — Végül még egyet-kettőt megemlítek a plenáris ülések keretében tartott előadások közül: NIKOLAI BASHAIKIN, Dialekt im Cyberspace. Überlegungen zu sozio- und pragmalinguistischen Aspekten; MANFRED MICHAEL GLAUNINGER, Zur synthetischen Deminuirung im Graizischen és SABINE KRÄMER-NEUBERT, Die Bayerische Dialektdatenbank.

Ami a résztvevők témaválasztását illeti, annak egyik legszembevetőbb vonása a sokszínűség volt. Ez nemcsak a plenáris előadásokat, hanem a szekciókban tartott referátumokat is jellemezte. Ezért a szervezők számára korántsem volt könnyű a konferencián elhangzott kb. ötven előadást különböző tárgykörökbe sorolni. A két szekció témaköréi a következők voltak: *phonologie* (Phonologie), *nyelvváltozatok* (Varietäten), *különfélék* (Verschiedenes) és *nyelv-szigetek* (Sprachinseln). Ezek közül különösen a „Varietäten” tárgykörben tartott előadások vonzottak sok érdeklődőt (ilyen volt pl. DIETER POHL, An der Grenze zwischen Standardsprache und Dialekt: der Wortschatz der Küche című felolvasása), de témaválasztásánál fogva sajátos színfoltot jelentettek például a következő referátumok is: HEINZ-WILFRIED APPEL, Historisch-vergleichende und die synchrone Phonologie és ECKHARD EGGERS, Die Rolle des Bairischen bei der Entstehung des Jiddischen. — A Sprachinseln témakörbe sorolt szekcióelőadások a Németországból más nyelvű lakosság közé áttelepült német nyelv-szigetek problematikájával foglalkoztak (pl. MOJMIR MUZIKANT, Zu einigen Fragen der deutschen Sprachinselmundarten in Südmähren). A magyarországi nyelvészek — ugyanezen szekcióban — a következő referátumokat tartották: ELISABETH KNIPF-KOMLÓSI, Überlegungen zur Varietätenstruktur in den deutschen Sprachinseln Mitteleuropas; KATHARINA WILD, Der Einfluss des Bairisch-Österreichischen auf die mitteldeutschen Mundarten in Südungarn; és SZABÓ JÓZSEF, Dialektwörter deutscher Herkunft in der Mundart von Nagykónyi und ihr geschichtlicher Hintergrund. — ELISABETH KNIPF-KOMLÓSI előadásában azokról a történelmi-társadalmi okokról szólt, amelyek a magyar- és oroszországi, valamint a romániai német nyelv-szigetek esetében a XX. században (országoként persze különbözőképpen) például a nyelvi és kulturális asszimilációban kisebb-nagyobb szerepet játszottak. Kifejtette továbbá a három ország jelenlegi nyelvi helyzetének azonos vagy nagyon hasonló jellegzetességeit és azon tényezőket is (pl. az iskolarendszer, intézmények, a kisebbségek nyelvválasztása), amelyek a szóban forgó német nyelv-szigeteken (például az egyes nemzedékek, szakmák, nyelvi situációk szerint) különféle nyelvi változatokat teremtenek. — WILD KATALIN referátuma a bajor-osztrákból a dél-magyarországi (dél-dunántúli) középnémet eredetű nyelvjárásokba bekerült átvételekkel foglalkozott. Anyaga alapján azt állapította meg, hogy ezeknek a szókölszónzéseknek a túlnyomó többsége szófaját tekintve főnév, van azonban közöttük néhány ige és határozószó is. A főnévi átvételek száma száz körül mozog, ezeket — fogalmi tartalmuk alapján — különböző kategóriákba sorolva mutatta be. Ilyen bajor-osztrák eredetű szókölszónzések például a következők: *der Brandewei* 'Branntwein' (Schnaps); *die gstockt Melich* 'gestockte Milch' (Sauermilch, Dickmilch); *das Nochtmohl* 'Nachtmahl' (Abendessen); *die Pomerantsche* 'Pomeranze' (Orange); *die Umuerke* 'Umurken' (Gurke). — SZABÓ JÓZSEF előadásának bevezetésében röviden áttekintette a német-magyar kapcsolatok történetét és ezeknek nyelvünk szókészletére tett hatását. Majd főlvázolta Nagykónyi múltját, részletesebben pedig azt a korszakát, amikor viszonylag nagy számban német

ajkú lakosság települt a községbe. A velük való együttélés olyannyira nyomot hagyott a nagykönyvi nyelvjárás szókincsében, hogy a német eredetű átvételek egy része (pl. *ándung* 'hangulat, kedv, állapot', *dunc* 'befőtt', *isterc* 'ételféle', *kalázli* 'üveg pohár', *ordung* 'rendetlenség, felfordulás', *ordungull* 'rendetlenséget, felfordulást csinál', *stájër* 'lóhere') az idősebbek nyelvhasználatában még napjainkban is használatos.

A nyelvjáráskutatók würzburgi nemzetközi konferenciája mindenekelőtt szakmai-tudományos szempontból és a hozzá kapcsolódó kulturális program tekintetében is jól szervezett, kitűnően sikerült rendezvény volt, amelyért minden résztvevő elsősorban NORBERT RICHARD WOLF professzornak és tanszéki kollégáinak tartozik köszönettel, de elismerés illeti a közreműködésért a Német Dialektológia Nemzetközi Társaságának elnökét, DIETER STELLMACHER göttingeni professzort is. Ez a tudományos ülésszak nemcsak a német nyelvjáráskutatás (ezen belül pedig főképpen a bajor tájszólások és a velük kapcsolatba került különféle tájnyelvek) most folyó munkálatairól, az elemzett tárgykörök sokszínűségéről nyújtott áttekintést, hanem a jelenlegi kutatások elméleti-módszertani megújulásának eredményeiről és további lehetőségeiről is. A német dialektológia ismételten tanúbizonyságát adta annak, hogy nemcsak gazdag eredményekre visszatekintő múltja van, hanem olyan jelene is, amely világszerte példaértékű, s amely más országok nyelvészeinek — köztük nekünk magyaroknak — is követésre méltó lehet, mégpedig nemcsak vállalt feladatai, hanem a német nyelvtudományban elfoglalt helye és elismert szerepe miatt is.

SZABÓ JÓZSEF

A szerkesztőség közleménye

A Magyar Nyelv szerkesztősége ez úton tudatja a szerzőkkel, hogy a 2002. évfolyamtól kezdődően honoráriumot már nem tud fizetni. Rendszeressé teszi viszont a szerzőknek járó tiszteletpéldányokat: a tanulmányok íróit kettő, a Kisebb közlemények, illetve az azt követő rovatokban publikálókat egy folyóiratpéldány illeti meg. A tiszteletpéldányok átvehetők a Magyar Nyelvtudományi Társaság irodájában. (Az át nem vett példányokat a Társaság titkársága az év végén a lakóhelyi címre postázza.) Tiszteletdíjat sajnos a lektoroknak sem tudunk fizetni, jóllehet lelkiismeretes, alapos munkájukra a jövőben is számítunk.

Folyóiratunk működési költségeinek nem elhanyagolható részét változó feltételek között elérhető pályázati összegekből fedezi, amely összeget nyomdaköltségre, az internetes változat előállítására és egyéb technikai feltételek biztosítására fordít. Számos kollégánk már korábban is nagyvonalúan lemondott a honoráriumáról, azt a Nyelvtudományi Társaságnak ajánlván fel. Szeretnénk nekik is, meg minden más szerzőnknek és olvasónknak köszönetet mondani, akik szívükön viselték és viselik Társaságunk folyóiratának, a hamarosan centenáriumát ünneplő Magyar Nyelvnek a sorsát.

A Magyar Nyelv a jövőben is évi négy füzetben, füzetenként nyolc nyomdai íven jelenik meg: márciusban, júniusban, szeptemberben és decemberben. Ez a nyomdai menetrend csak egy szerzői korrektúra postai kiküldését és begyűjtését teszi lehetővé. Ha a szerző a második levonatot is látni szeretné, ezt előzetes igénybejelentés és időpont-egyeztetés alapján a szerkesztőségben megteheti. A második korrektúra megtekinthetőségéről Kiss Gabriella szerkesztőségi titkár ad felvilágosítást (T: 266-9100/5160). Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy a kézhez kapott korrektúrát haladéktalanul javítsák ki, és postafordultával juttassák vissza a szerkesztőségbe. A késedelemmel visszakapott korrektúrák figyelembevételére általában már nincs mód. A zökkenőmentes kapcsolattartás érdekében javasoljuk, hogy kézírataik végén tüntessék fel a postai címen kívül a telefon-számukat és az e-mail címet is.

A szerkesztőségi munkát nagyban megkönnyíti, ha a kinyomtatott kézírathoz a szerzők lemezen mellékelik az elektronikus változatot, .rtf kiterjesztésű dokumentumként. Az első rovatba

szánt tanulmányokhoz 10-15 soros kivonatot is kérünk mellékelni, külön lapon (magyarul vagy angolul).

Itt hívjuk fel a figyelmet honlapunkra és internetes megjelenésünkre: <http://www.c3.hu/~magarynyelv/>; e-mail: magarynyelv@c3.hu.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Búcsú Máté Jakabtól*

Búcsúzunk Máté Jakabtól, barátunktól, kollégánktól, sokak tanárától, a Magyar Nyelvtudományi Társaság hűséges tagjától. Búcsúzunk, és emlékezünk életpályájára. Csíkkozmás szülötte, és erre mindig büszke volt. A középiskola osztályait a csíkszeredai Római Katolikus Főgimnáziumban végezte, mindig tiszta kitűnő volt. De közbeszólt a háború, 1944-ben katona lett, és aztán három évig hadifogoly messze keleten. Érettségi után, 1948-ban beiratkozott a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemre, itt 1952-ben végzett orosz–magyar szakon. Ezután a Szláv Filológiai Tanszékre került gyakornoknak, majd ugyanitt tanársegédként és adjunktusként nyelvészeti tárgyakat oktatott. — Később, 1977-ben egy új életet jelentő házasság révén áttelepedett, és a budapesti Közgazdasági Egyetemre került a Nyelvi Intézetbe, docens lett, és két ciklusban tanszékvezető is volt. Ezzel párhuzamosan éveken át az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén is adott elő, tárgya a nyelvtudomány története volt.

Kezdetül fogva érdeklődött a nyelvtudomány nagy kérdései iránt, és aktív művelője lett a nyelvtudománynak. Fő kutatási területei kronológiai sorrendben: matematikai nyelvészet, gépi fordítás, generatív grammatika, majd szemantika, pragmatika, szövegtan és stilisztika. Minderről sok, közel kétszáz közleménye tanúskodik, köztük „Nyelvészet és matematika” (1977., társszerző), szerkesztői bevezetés (egyben a szóban forgó terület sok szempontú megvilágítása) SOLOMON MARCUSnak „A nyelvi szépség matematikája” című kötetéhez (1977.), „A jelentéskutatás új útjain” (MNY. 1987. 1.), „A magyar szövegtani kutatások mai helyzete” (Szemiotikai szövegtan 1991. 1. és 2.). Amiben a legtöbbet adott, és amiért a leginkább ismerik, az az egyetemes nyelvtudomány története. Ebből két kötete jelent meg: „A 19. századi nyelvtudomány rövid története” (1997.), „A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai” (1998.). A harmadik kötet most van megjelenőben: „A nyelvtudomány története az ókortól a 19. század elejéig.” Életművéhez források: BÉKESI IMRÉTŐL „Máté Jakab hetvenedik születésnapjára” (MNY. 1997. 2.); Romániai Magyar Irodalmi Lexikon 3. kötet (1994.); Erdélyi Magyar Ki Kicsoda (2000.); Biográf Ki Kicsoda (2001.).

Máté Jakab életműve mind a nyelvtudomány, mind pedig az egyetemi oktatás számára nagy nyereség. Példamutató, derekas munkát végzett. Szakmai utóda, a nyelvtudomány történetének ezutáni krónikása úgy ír majd róla, mint aki a tények és elvek, a történeti távlat kutatója és tisztelője volt.

És terveiről is tudunk, elsősorban arról, hogyan ível majd át a magyar nyelvtudomány története felé. De ez már csak terv marad, Babitscsal szólva mondhatjuk: „mely temérdek munka maradt végezetlen!”, mert — és ez a legszomorúbb — ahogy ugyanebben a versben hangzik, „Öh, jaj meg kell halni, meg kell halni!” (Ősz és tavasz között). És ez általános emberi sors. De hisszük és valljuk, hogy Máté Jakab műve megmarad, hogy emléke munkáiban élni fog, hogy idézni, hasznosítani fogják, hogy újabb és újabb nemzedékek számára jelent majd produktív forrást, sőt folytatásra buzdító ösztönzést.

* Elhangzott Budapesten, a Felsővízvárosi Szent Anna Plébániatemplomban, 2001. december 17-én.

Ugyanakkor a tudományművelő szakember és a tanár mellett emlékezetünkben mint közvetlen természetű, segítőkész, munkatársai ügyei iránt érdeklődő ember is él. Ezért is mondhatjuk, hogy nemcsak a szaktudomány művelője, hanem az ember, egy személyiség is hiányozni fog majd.

Mély baráti és pályatársi szomorúsággal búcsúzom. De bőven lesz, amire emlékezni fogok. Több mint ötvenéves múlt köt össze kettőnket. Múltunk sok emléke elevenedhetik fel közös világunk két városában, Kolozsvárt és Budapesten. Gyászbeszédem utolsó mondata csak az lehet, amit egykori ministrálásaink szövegéből tudunk: Jakab, nyugodj békében! Requiem aeternam dona tibi, Domine!

SZABÓ ZOLTÁN

Hexendorf Edit emlékének

Ismét gyászol a nyelvészek közössége. 2001. december 15-én elhunyt Hexendorf Edit, a magyar nyelvtörténet kiváló művelője. Halála a magyar nyelvtörténeti kutatások érzékeny vesztesége.

Hexendorf Edit 1927. május 10-én született Budapesten. 1945–50 között a budapesti ELTE bölcsészeti karának hallgatójaként a magyar–latin–lélektan szakokat végezte el. Pais tanár úr vezetése mellett érdeklődése már korán a nyelvtörténeti, ezen belül a szótörténeti vizsgálatok felé irányult. Érdeklődésének középpontjában a szellemi élet kifejezésanyaga állt. Ebben a tárgykörben született 1957-ben megvitattott (majd a NytudÉrt. 15. számaként 1958-ban megjelent) kandidátusi disszertációja: „Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből”. Ez a téma adta kisebb tanulmányainak, alapos és gazdagon dokumentált cikkeinek zömét is: *Mese* (MNy. 1950: 74); *Törlejt* (MNy. 1950: 130); *Hangoslat, hangos, hang* (MNy. 1951: 35); „A *mar* ige családja” (MNy. 1956: 297, 440); „A lelkiismeret magyar nyelvű kifejezéseinek kérdéséhez” (MNy. 1963: 431); „Egy kettős szóalak tanulságai” (MNy. 1964: 47); *Kellő közepe, kellős közepe* (MNy. 1966: 399) stb. De foglalkozott a szótörténeti vizsgálódások mellett az irodalmi nyelvi és helyesírási norma kérdéseivel, a nyelvművelés elvi kérdéseivel is (Jelentésképződés és nyelvművelés: Nyr. 1973: 138, A magyar irodalmi nyelv vizsgálata 1945–1959 között: MNy. 1960: 406, 484; stb.).

Hexendorf Editnek megadott, hogy érdeklődéssel, sőt szenvedéllyel végzett kutatómunkája élete hivatásává váljék. Diplomája elnyerése után az ELTE bölcsészeti karának magyar nyelvtörténeti tanszékén tanársegéd, majd az Egyetemi Könyvtár munkatársa, 1963-tól pedig az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa (ill. főmunkatársa) lett. A Nyelvtudományi Intézet munkatársaként két igen nagy jelentőségű magyar nyelvtudományi mű, a TESz. és az EWUng. készítésében vett részt. A több mint 20 éven át készült TESz.-ben részben az ő feladata volt az ősi eredetű, nagy szócsaládokat alkotó, különösen sok jelentésű és sok származékot létrehozó szavak szótörténetének és etimológiájának kidolgozása. Az EWUng.-ban a latin eredetű szavakat dolgozta ki. A TESz. és az EWUng. készítése a szerzőktől sok önfeláldozást kívánt, s az egyéni érvényesülésről való lemondással járt. Hexendorf Edit vállalta ezt az önfeláldozást. A két szótárban rábízott feladatainak mindig lelkiismeretesen, becsülettel eleget tett. Az Intézetben eltöltött utolsó éveiben — még nyugdíjba vonulása után is jó darabig — az Akadémiai Nagyszótár munkálatait vezette. A Nyelvtudományi Intézettől való megválása után, 1993-ban — több neves művész közreműködésével — alapítványt kezdeményezett Mensáros László tiszteletére, emlékének ápolására és az ő szellemiségét képviselő fiatal művészek támogatására. Életének utolsó éveit az alapítvány ügyeinek intézésével töltötte el. Nagy kár, hogy munkája eredményét, az alapítvány keretében Mensáros Lászlóról készült, nemrégiben megjelent könyvet már nem vehette kézbe.

Kedves Edit! Emlékedet szeretettel és tisztelettel őrizzük. Nyugodj békében!

S. HÁMORI ANTÓNIA

A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*

Tisztelt Társaság! Kedves András! Múlik az idő. Meglepődve látom, hogy Te is belépsz a hetvenesek táborába. Ettől függetlenül Te aktív és mobil vagy, s kívánom hogy még sokáig az is legyél a hazai és a nemzetközi tudományos szakvilágban. Köszönöm Neked azt a rendkívül sikeres együttműködést, amelyet 1968-ban kezdtünk megvalósítani a szegedi egyetem finnugor tanszékén, amelyik mindig nyílt volt a vele rokon szakmák iránt. Nyilván ez a kezdeményezés is lehetővé tette, hogy 1984-ben Altajisztikai Tanszék alakulhatott Szegeden, amelynek jelenlegi vezetőjét már Te képezted ki és a Te tanítványodnak tartunk. Ezt követően sok fontos posztot láttál el a tudományos közéletben, és kívánom, hogy ez a jövőben is így legyen. Neked köszönhető sok új kezdeményezés az altajisztikai, finnugor nyelvészeti és néprajzi kutatások terén, melyeknek láthatóan eredményes folytatása is van. Ennek továbbviteléhez, de saját egyéni tevékenységedhez is sok sikert és jó eredményeket kívánok.

HAJDÚ PÉTER

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG pályázatot hirdet NYELVJÁRÁS, TÁRSADALOMNYELVÉSZET ÉS NÉVTAN tudományterületekhez kapcsolódó bármilyen gyűjtő-, illetve elemző munkára.

Pályázni megkötés nélkül bárkinek lehet, egyénileg vagy csoportosan.
A pályázat kiterjed az egész magyar nyelvterületre, s olyan önálló kutatáson alapuló,
forrásértékű adattárak és rendszerezések készítésére irányul,
amelyek nyomtatásban még nem jelentek meg.

- A pályadíjak a következők:**
1. díj: 30 ezer Ft + Csúry Bálint-emlékérem
2. díj: 20 ezer Ft
3. díj: 10 ezer Ft

A pályázat beadási határideje: 2002. okt. 15.
 A legjobb dolgozatokat a Társaság megjelenteti.
 A pályázat tartalmi és formai követelményeiről, valamint a témalehetőségekről
 bővebb felvilágosítást a Magyar Nyelvtudományi Társaság címén
 (Bp., 1052 Pesti Barnabás u. 1., T: 267-09-66/5151) lehet kérni.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2002. március 5-i felolvasó ülésén.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Wittnyédy István levele Kövesdi Pálnak

Az alább közölt levél Wittnyédy István leveleskönyvéből való, amelyet az MTA kézírattára őriz. (A leveleskönyvre KOVÁCS SÁNDOR IVÁN hívta fel a figyelmet még egyetemista koromban Zrínyi-szemináriumán. Jelzete: MTA Kt K-83./I. 542—44.) Wittnyédy a XVII. század egyik rendkívüli alakja, aki evangélikus létére megbecsült „föemberszolgája” a katolikus Zrínyinek, soproni polgárként kulcsfigurája a Wesselényi-féle főrendi összeesküvésnek, és egy zömében németajkú városban már 1664-ben a magyar nyelvhasználat fontosságát hangsúlyozza.

Leveleskönyve 1647—1664 közötti leveleket tartalmaz, amelyeknek kisebb részét — azt is töredékesen és XIX. századi helyesírással — közölte FABÓ ANDRÁS a Magyar Történelmi Tár 15. számában, 1871-ben. Történészként elsősorban a korabeli főurakkal való levélváltásából válogatott, így például az alábbi levél is kimaradt kiadásából, ami pedig egy apró, de érdekes tudománytörténeti adalékkal szolgál az utókornak.

A levél címzettje nem akármely, hanem az a Kövesdi Pál, akinek 1686-ban, Lőcsén nyelvtan-könyve jelent meg „Elementa Linguae Hungaricae” címmel (CorpGr. [kiadta: TOLDY FERENC. Pest, 1866.] 549—84). A Szcenci Molnár Albert nyelvtanából merítő Kövesdi saját, az oktatást segítő kis nyelvtanát a soproni evangélikus magyar gimnázium tanáráként készíthette. (MÜLLNER MÁTYÁS, A soproni evangélikus főtanoda története. Sopron, 1857.) 1659 és 1664 között volt a liceum rektora. (SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., Akadémiai Kiadó, 1968. 339.) A levél az iskolamester soproni meghívásáról szól. Kiderül, hogy éppen Wittnyédy a közvetítő személy, ő ajánlja a „Nemes Tanács” figyelmébe a tehetséges, Wittenbergben akadémiai fokozatot szerzett Kövesdit.

Megtudhatjuk a levélből, hogy 250 forintot kap fizetésként, és mellette természetben: gabonát, fát, bort, házat, kertet, sőt útiköltségét is fedezik.

Eddig csak azt tudtuk Kövesdiről, hogy Sopronban halt meg, születési helye ismeretlen volt. A levél tanúsága szerint soproni születésű vagy Sopron környéki lehetett, mivel Wittnyédy azt írja: „földünk gyümölcse lévén” különösen számít rá.

SZATHMÁRI ISTVÁN hívta fel a figyelmet Kövesdi nyelvtanának a nyugat-dunántúli nyelvjárást tükröző példáira. „Tehát olyan grammatikát, amelyet Sopronban idegennek, az ottani normától nagyon elütőnek érezhettek volna, nem írhatott.” (I. m. 359.) Wittnyédy leveléből most már tudjuk, hogy nem a diákjai kedvéért, tudatosan alakítja át Szcenci példáit (pl. *lölki, fölyhő, kirem, emlikezem, lefekünnyi, oroszlány, tikfiat* stb.), hanem saját (nyugati) nyelvjárása, saját „szája íze” szerint fogalmaz (ami történetesen egybeesett a soproni regionális normával).

Hogy maga a levélíró (és/vagy a másoló) mennyire követi ezt a helyi normát, azt egy nagyobb dolgozat keretében szeretném tárgyalni.

Kövesdy Pal Uram[na]k

Kegk szeretettel Szolgalo io akaröia, minden dolgai| ban szerenczes és kéuant előmenetelt szübül keuan: |

Igen kesön iuta kezemhez nékem irt kegđ leuele, mellyet igen ked|| uessen és örömmel uettem s oluastam, hogy késöbben adok valaszt | az postak bizontalansaganak tulyadonicza. Köz-löttem az kgđ | leulet az it ualo Nemes Tanaczal, eö kegmeik igen contentusok | az kegđ io ayanlasaua, az mint az eö kgmek maga leuelébül | megh lattia. Nem tudom irtam uolt kegk fizeté-se felöl, uagý | nem, ime most, az ö kegmeik io teczesebül irom, hogy kesz penz | fizetése lészen kegk, ket szaz ötuen forint it ualo penz, gabol|| naia valahaný köböl, bora ualahany ako, faia, valahany öl, | szallasa, egý kis kerte, s ezt azért ily böuen, hogý kegđ ingýen | fogia tanítani

tanétuanyit collegara ninczen ö kegmek szüksé|| ghe, miuel io emberséges Iffiu ember uagyon, az ky iol tanettia | discipulusit. Eö kegmek az mit fogh Kd költeny megh adgiak, | az vizek föl nyilván, csak Rosenbergigh iöön kgd, ot szalra ['hajó, tutaj'] | üluén, Galgoczigh ala iöhet, ot szekereset fogaduan Posonigh, | ha pedig amaz embereckel lehetne io commoditasa kegg, azt | kegdre hadgyuk, Posombul tudosetuan bennünk ot letelérül, | érette küldenek ö kegmek kegdnék. Miuel pedig az kd | szemeliere szükségünk vagyon, nem akaruan semmy uttal ot to|| uab maradni. Nagy szeretettel kérem kegdet edes fraterem, | maga io ayanlása szerint maturallia ugý otben valo dolgait, | lehessen it okuetetlen húsuét napiara. Vgý nagyön volna ot|| tis szükségk kgdre, de it nagyob s kegdnékis nagyob köteles|| sége hozzánk, földünk gyömolczö léuén mint oda az hol vagyon. | Ittis Istennek és Anyaszentegyházanak szolgal s nagy haszon|| ual, el hittem megh nem fogiatkoztattia az Nemes tanacztot | kgd felöl valo expectatioiaban, magatis ayanlasanak be nem | telliséseben. Ezek utan hogý kget mentül hamarab io eges|| séghben lassá, szübül keuannia szolghalo io akarioa.

Soproný 3 Febr- 1659

BÁNKI JUDIT

LEVÉLSZEKRÉNY

Hárs József írja: Érdeklődéssel olvastam a folyóirat tavalyi negyedik számában FEHÉRTÓI KATALINNak „Árpád-kori személynevek olvasatainak megbízhatóságáról” címen írott megállapításait (2001: 460–7). Ha jól értem a cikk mondandóját, azt kell leszűrnom belőle, hogy a XX. század folyamán született olvasatok legalábbis nem foghatók fel örök érvényű meghatározásokként. „A nyelvtörténeti kutatások alapjául szolgáló Árpád-kori szórványok, köznevek és tulajdonnevek olvasatainak helyességéről hiteles képet talán soha nem nyerhetünk” — írja a szerző (i. h. 460).

Azt hiszem, itt az ideje annak, hogy a *Löver* — *Lövér* kérdés megválaszolásában a sok évtizedes dogmákon megpróbáljunk túllépni. Mi ad ennek időszerűséget? Soprontól délre találhatók a löverek (nagyobb gyümölcsösökre épült családi házak). Az ezek kialakítására vonatkozó 37/1992. (XII. 30.) számú városi szabályrendelet újrafogalmazása napirendre került. A régi hangsúlyozottan löverekről beszél. Az illetékesek ma bizonytalankodnak.

Mi a különbség lényege? Az Árpád-kori *villa luer* egy olyan falu neveként került be IV. László királyunk 1277-ben kiállított oklevelébe, amelyet a király rendelkezésére gyakorlatilag felszámoltak. Az ott lakó íjászokat (régí magyar szóval lövöket, lövéreket) ugyanis a város védelmére a falak mögé telepítették (igazság szerint már IV. Béla óta részletekben). Alapos a gyanú, hogy a falu a mai Rákóczi utca folytatásában lehetett. Ennek a vélekedésnek a megerősítése: a középkori Lebergasse helye telekkönyvi adatok alapján valószínűleg a Rákóczi utca, s arra a honfoglalás kori falura mutat, amelyet a középkori várostól nyugatra, a síkságon lévő mai Jereván lakótelep helyén 1978-ban tártak fel. (SZABÓ JENŐ, Hol volt Sopronban a Lebergasse?: Soproni Szemle 1978: 357–9, illetve Gömöri János ásatásai.)

Ezzel szemben a löverek a későbbi időkben alakultak ki, s a németiség betelepődése révén kapták a bajor eredetű *lëwer* 'határdomb' elnevezésből a *löverek* nevet.¹ A pángermán törekvéseknek ellenállva Bakonyi (Rábel) László árvaszéki tisztviselő, újságíró javasolta a *Lövér* nevet.

¹ A FNESz. idevágó megállapításai nem állnak ezzel szöges ellentétben, vö.: „A soproni ném. *Lëwer* ~ *Loëwer* [többes sz.] hn. a magyarból való, de népetimológiásan összekapcsolták a kfn. *lëwer* 'domb', baj.-osztr. *Lëwer* 'ua.' fn.-vel. — A *Lövérek* többes számú alakjának az a magyarázata, hogy a hn.-ból Sopronban köznévvé alakult; vö. soproni ném. *Lëwer* 'kert a Lövérekben' ~ m. *löver*, *lövér* 'ua.'” (2: 51, itt további irodalom is.) — A szerk.

Városon belül a városvezetőség 1933. október 8-án vezette be az *Alsó-Lövé, Felső-Lövé, lövérek* szavakat az *Alsó-Lőver, Felső-Lőver, lőverek* szavak helyett, elfogadva az újságíró véleményét a kiejtésben is.

Ez a *lövér* azonban azóta sem ment át a köztudatba, hiszen már bevezetésekor is voltak tudósok (MOLLAY KÁROLY, MAÁR KÁROLY stb.), akik inkább a *lüér* kiejtés mellett tették le a voksot. No de a lényeg az, hogy az egyes számú falunév nem vihető át a többes számú telkekre. Sem történetében, sem földrajzilag, sem szerepében, sem nyelvtanilag. Ezért is helytelen — véleményem szerint — a Magyar Helyesírási Szótár közlése: „Lövérek (*Sopronban*)”. Így, nagybetűvel. Hasonlóképpen rossz az évtizedes hivatalos és kevésbé hivatalos gyakorlat: *Lövér. (Lövér körút, Lövér szálló stb.)* Mindezt részletesen megírtam 1997-ben, a Szülőföldünk c. Győr-Moson-Sopron megyei pályázaton díjat nyert munkámban. Később rövidebben a Magyar Nyelvőr számára, de Fábián Pál tájékoztatása szerint a szerkesztőbizottság — éppen ellenvéleménye miatt — nem fogadta el közlésre.

A szerkesztő írja: Folyóiratunk 2002/1. számában, STACHÓ LÁSZLÓ ismertetésében, a 89. lapon sajtóhiba maradt: a „Chichago” név helyesen természetesen „Chicago”. A szerző a korrektúra utolsó fordulóját nem láthatta, ezért a nyomdai begépeléskor keletkezett hiba javítására nem volt módja. Ez úton kérjük szíves elnézését.

Futaky István írja: A Magyar Nyelv 2002. első számában BALOGH LAJOS megemlékezése olvasható a 2001. október 25-én elhunyt Penavin Olgáról (116—8). A közlemény elsősorban az újvidéki egyetem volt professzorának életművét méltatja, de kitér pályafutásának főbb állomásaira is. A nekrológ ez utóbbi részében Penavin Olga felkészülésének egy döntő jelentőségű állomása — habár tudott tény — említetlenül marad, nevezetesen az, hogy egyetemi tanári kinevezését a Göttingenben megszerzett doktorátusa tette lehetővé (vö. DOMOKOS PÉTER szerk., Finnugor életrajzi lexikon. Bp., 1990. 236). Penavin göttingai leveleit ismerve módomban áll kiegészítőleg e doktorrá válás történetéről röviden megemlékezni, ami egyben azt is példázza, hogy mennyire a világpolitika függvénye volt az ötvenes évek magyar nyelvtudományának külföldi kapcsolatrendszere is.

Penavin Olga, az újvidéki Tanárképző Főiskola magyar-nyelvész oktatója, tervezett promóciója ügyében 1953 végén kapcsolatba került Farkas Gyulával (Julius von Farkassal), a göttingai Georg August Egyetem Finnugor Szemináriumának professzorával, mivel — mint írta — az akkori viszonyok között nem volt lehetősége a doktori fokozatot, a kilátásba helyezett egyetemi karrier előfeltételét Magyarországon megszerezni. Farkas professzor elvállalta a neki szánt szerepet: iránymutatás alatt az ideiglenesen Göttingenbe települt tanárnő megírta s 1956 elején megvédte a „Die Sprache der ungarischen Bevölkerung der Batschka (Jugoslawien)” című, 233 oldal terjedelmű disszertációját, és finnugor, valamint szláv szakon sikeres szóbeli vizsgát tett. Farkas Gyula segítő szerepe ezzel még nem szűnt meg: az újvidéki egyetem rektora 1957 januárjában Penavin tanszéki pályázatának elbírálása kapcsán szakvéleményt kért és kapott tőle, aminek eredménye a főiskolai tanárnő egyetemi tanári kinevezése lett. Az új professzor asszony 1957. július 1-jén kelt levelében köszönte meg a támogatást: „Végre megtörtént a választás. Nagyon szépen köszönöm még egyszer Professzor úr rólam adott kedvező véleményét. Igyekszem majd megfelelni a véleménynek!”. Penavin Olga hosszan tartó, gazdag tudományos munkássággal bizonyította be, hogy „megfelelt” göttingai professzora s mások beléje vetett bizalmának. A levelek pedig Újvidék és Göttinga között Farkas Gyula 1958 júliusában bekövetkezett haláláig, sőt még azután is, jöttek-mentek.

Varga Zsolt írja: Az anyagi világ tőlünk független valóság. Örök, megmásíthatatlan törvényeinek megsértéséért nagy árat kell fizetnünk. Hiába akar például valaki „lebegni”, ha kiugrik a sokadik emeletről, bizonyosan összezúzza magát. Másik példa: mivel sok vegyszert, mérget gyártottunk és szórtunk szét, nem ihatunk immár közvetlenül a nem régen még tiszta élő vizekből, hanem csak az egyre drágább vezetékes vagy palackozott vízből. Hasonló a helyzet a nyelv esetében is. Minden nyelv egy-egy külön világ, megvan a saját belső rendje, gondolkodásmódja, „lelkivilága”, mellyel sem a köznyelvnek, sem a szaknyelveknek nem szabad ellentétbe kerülniük.

Az angol szövegekben a szavak sokszor egyszerűen egymás mellé írva jelennek meg, a magyarban azonban értelmetlen szóhalmazt eredményezhet a ragtalan szavak egymás mellé hányása: „országgyűlési képviselő választás”, „UEFA kupa döntő”, „DÉMÁSZ részvény csere”, „gépjármű eredetiség vizsgálat”, „államtitkár helyettes” stb. Ugyanakkor nyilvánvalóan nem lehet cél a mértéktelen egybeírás, kötőjelezés sem. Kötőjelezéskor nagyon kell ügyelnünk arra, hogy mit írunk külön, mit egybe, és hová tesszük a kötőjelet. Gyökeresen mást jelent például az *angol tanár* (‘angol nemzetiségű tanár’) és az *angoltanár* (‘az angol nyelv és irodalom tanára’), a *kutya vendég* (‘rossz vendég’) és a *kutyavendég* (‘a vendégségbe érkező kutya’), az *országgyűlési képviselő-választás* (‘az Országgyűlésben folyó képviselő-választás’) és az *országgyűlési képviselő-választás* (‘az országgyűlési képviselők választása’), az *UEFA-kupadöntő* (‘az UEFA által szervezett kupa döntője’) és az *UEFAkupa-döntő* (‘az UEFA kupa döntője’), a *DÉMÁSZ-részvénycsere* (‘a DÉMÁSZ szervezésében folyó részvénycsere’) és a *DÉMÁSZrészvény-csere* (‘a DÉMÁSZ részvényeinek cseréje’) stb.

Sokkal célszerűbb tehát, ha a szóösszetétel erőltetése helyett egyszerűen leírjuk azt, amit mondani akarunk. Példáink esetében: *az Országgyűlésben folyó képviselő-választás* vagy *az országgyűlési képviselők választása*; *az UEFA által szervezett kupa döntője* vagy *az UEFA-kupa döntője*; *a DÉMÁSZ szervezésében folyó részvénycsere* vagy *a DÉMÁSZ részvényeinek cseréje*, esetleg *a DÉMÁSZ-részvények cseréje*. A nyereség: áttekinthetőbb, első hallásra is könnyen érthető szöveg. Az egyszerű kifejezések helyes leírásához elegendő az elemi nyelvtudás, nincs szükség arra, hogy minduntalan segédkönyveket, szabályzatokat forgassunk. Néhány szóval, toldalékkal, betűvel többet írunk le, ezt a veszteséget azonban visszanyerhetjük a hosszú, bonyolult szóösszetételek okozta fogalmazási nehézségek kiküszöbölésével. Az eredmény: noha több szót használunk, szövegünk többnyire nemcsak érthetőbb, hanem tagoltabb is.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. Balogh Lajos. Ördög Ferenc. **Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kézírtas magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.
 Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.
 Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.
 Gömöry-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
 Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I—IV. + Mellékletek. Bp.—Zalaegerszeg, 1991—1998. 3600 Ft.
 Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen. 1993. 300 Ft.
 A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—VI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995—1999. I—IV. kötetenként 2500 Ft., V—VI. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
 Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.
 Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600 Ft.
 Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 600 Ft.
 Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
 A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
 Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
 Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
 Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
 T. Somogyi Magda: Toldalékszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
 Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
 Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft.
 Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann. Bp., 2001. 500 Ft.
 Radóczné Bálint Ildikó: A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp., 2001. 600 Ft.
 Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági tagoknak 2500 Ft.
 Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 5000 Ft, társasági tagoknak 4500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Folyóiratunknak ezt a számát az Oktatási Minisztérium támogatta.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt gépelt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
	félkövér betűtípus
	ritkített normál betűtípus
	ritkített dőlt betű

A szövegszerkesztővel készült kéziratokban 12 pontos betűt, másfeles vagy kettes sorközt, 3 cm-es margót kérünk. A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1052 Budapest, Piarista köz 1. E-mail: magyar nyelv@c3.hu.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkszámájára.

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Mágiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyar nyelv/>. E-mail címünk: magyar nyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Piarista köz 1., H-1052 Hungary. E-mail: magyar nyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyar nyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft. Budapest, Hajdú u. 42-44., H-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com.

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor
LORÁND BENKŐ

Editorial Board
**IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI**

Editor
DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>Békési, Imre</i> : On László Deme's views on sentence structure	129
<i>Mokány, Sándor</i> : Reflections on a 'Hungarian style' dialect dictionary	133
<i>Szabó, József</i> : Popular world view as reflected in the word stock of the Szeged dialect of Hungarian	140
<i>Hegedűs, Attila</i> : Changing word stock — unchanging dialect dictionaries	147
<i>Elekfi, László</i> : Hungarian Grammar — and what may come next	155
<i>Bañcerowski, Janusz</i> : Categories, categorisation, and the world(s) behind words	165
<i>Pete, István</i> : The hierarchy of the three main types of modality in Hungarian	173
<i>P. Lakatos, Ilona — T. Károlyi, Margit</i> : Overinsurance in spoken language, on the basis of dialect texts	191
<i>Aydemir, Hakan</i> : Cumanian-Kipchak items in the Moldavian Csángó dialects	198
Minor Contributions. <i>Vörös, Éva</i> : Hungarian terms for <i>Origanum vulgare</i>	211
Etymologies. <i>Kicsi, Sándor András</i> : <i>Emhákázik</i> 'be over-zealous'. — <i>Mizser, Lajos</i> : <i>Tic(c)e</i> 'name of a backwater of the river Tisza'. — <i>A. Molnár, Ferenc</i> : Comments on János Arany and Miklós Zrínyi. — <i>Péter, László</i> : <i>Begyűrűzés</i> 'ripple effect'	215
Reviews. <i>Szathmári, István</i> : Géza Bárczi, <i>Geschichte der ungarischen Sprache</i> . — <i>Fábián, Pál</i> : Loránd Benkő, <i>Le basi della linguistica storica</i> . — <i>Pusztai, Ferenc</i> : Gerstner Károly, <i>A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban</i> [German-related items in recent etymological dictionaries of Hungarian]. — <i>Voigt, Vilmos</i> : Daniel Abondolo, <i>A poetics handbook. Verbal art in the European tradition</i> . — <i>Farkas, Tamás</i> : Kovács Dániel, <i>Az abaúji Hegyköz helynevei</i> [Place names in Hegyköz (Abaúj)]. — <i>Tátrai, Szilárd</i> : Büky László, <i>Egy vers szóhasználati háttere</i> [The background of the use of words in a poem]. — <i>Tatár, Béla</i> : On the publication of a long-awaited book	219
Miscellanea. <i>Borzsák, István</i> : Unveiling Zoltán Gombocz's bust. — <i>Harmatta, János</i> : In front of Zoltán Gombocz's bust. — <i>Kosáry, Domokos</i> : The memory of Zoltán Gombocz. — <i>Horváth, Mária</i> : University textbooks, past and present. — <i>Szabó, József</i> : International Conference of Dialectologists in Würzburg. — Editorial announcement	236
Society News. <i>Szabó, Zoltán</i> : Last farewell to Jakab Máté. — <i>S. Hátori, Antónia</i> : The memory of Edit Hexendorf. — <i>Hajdú, Péter</i> : Congratulating András Róna-Tas, 70. — <i>Society of Hungarian Linguistics</i> : Announcement	248
Data from the History of Hungarian. <i>Bánki, Judit</i> : A letter by István Wittnyédy to Pál Kövesdy	251
Letters to the Editor. <i>József Hárs</i> writes. — <i>The Editor</i> writes. — <i>István Futaky</i> writes. — <i>Zsolt Varga</i> writes	252

2002. szeptember 7.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVIII.

ÉVFOLYAM

2002.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Benkő Loránd: A székely néprésznév ómagyar történetéhez</i>	257
<i>Horváth László: Az Ómagyar Mária-síralom etimológiai statisztikája</i>	265
<i>Rácz János: Növényneveink a nyelvújítás korában</i>	282
<i>Pelczér Katalin: Egy archaikus népi imafajta szövegtipológiai értelmezése</i>	294
<i>Gecső Tamás: A nyelvelírás határmezsgyéjén: társadalomtudomány vagy természet- tudomány?</i>	300
<i>Szépe Judit: Szegmentális hangtani egységek jegyösszetétele és afázisok hang- helyettesítései</i>	305
<i>Csernicskó István: A -t végű igék kijelentő módja mint egyetemes változó?</i>	313
<i>Kornyané Szoboszlay Ágnes: Németh László névvilága</i>	321
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Fekete Csaba: Az Öreg graduál első zsoltára- nak forrásáról</i>	329
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Kávássy Sándor: Szólásmagya- rázatok. — Kun Péter: Néhány kun eredetű családnév. — Péter László: Elviszi a balhét</i>	335
É l ő n y e l v. <i>Okamoto Mari: Magyar anyanyelvű gimnazisták viszonya nyelv- járásukhoz és a köznyelvhez</i>	342
S z e m l e. <i>Dezső László: Általános és egybevető nyelvészeti megjegyzések Székely Gábornak „A lexikai fokozás” című könyvéről. — Hegedűs Andrea: Szilágysági nyelvatlasz. — Zimányi Árpád: Adamikné Jászó Anna szerk., A magyar olvasástanítás története. — Bölcskei Andrea: Hoffmann István szerk., Onomastica Uralica. Selected bibliography of the Onomastics of the Uralian languages 1a—1b</i>	355
K ü n f é l é k. <i>Kovács Zsuzsa: F. Fráter munkái: a Kazinczy-kódex és a Tihanyi- kódex</i>	364
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Keresztes László: Rédei Károly 70 éves</i>	381

MAGYAR NYELV

XCVIII. ÉVF.

2002. SZEPTEMBER

3. SZÁM

A *székely* néprésznev őmagyar történetéhez

1. A székelységről a XII. század első harmada előtti időből konkrét, írott emlékek semmit nem vallanak. Nevük s egyúttal létük első említésével a XIV. századi krónikaegyüttesben találkozunk, 1116-ra tehető hadi események leírásában: „Bisseni atque *Syculi* vilissimi” (SRH. 1: 436). Ugyane forrás egy másik csatával kapcsolatban 1146-ból idézi fel nevüket és szerepüket: „Bisseni vero pessimi et *Siculi* vilissimi” (uo. 456). Ezek az adatok ugyan fontos fogódzók, de nem jelentik azt, hogy a székelység mint sajátos jellegű és megkülönböztető elnevezésű népcsoport nem létezett nevének feltűnésénél korábbi időben is. A filológiai kutatás bőven kiderítette, hogy a székelyek mai hazájukba való áttelepülésük előtt, amely a XII. század végével kezdődő időfolyamatra tehető, a Kárpát-medence akkori magyar nyelvterületének a peremén, fontos közlekedési útvonalak mentén helyezkedtek el, számos, egymástól külön álló csoportban.

Mindezen ismeretekből a *székely* — középlatin írásbeliségben *Siculus* — néven emlegetett néprészlegről legkorábbi státusára nézve a következők állapíthatók meg: 1. Az Árpád-kornak viszonylag korai szakaszában külön társadalmi csoportként, megkülönböztető névvel tartották számon őket. 2. Számos csoportjuk közül több is az ország nyugati felében élt, erre vonatkozó történeti és nyelvöldrajzi kritériumokon túlmenően aligha véletlen, hogy említett hadi részvételeik is nyugati határvidéki telephelyeik közvetlen közelében: a Moravába ömlő Olsavánál, illetőleg a Lajta mentén történtek. 3. Katonai, elsősorban határvédelmi, útbiztosító feladatokat láttak el; elnevezésük foglalkozásnévből vált néprésznévvé. 4. Különböző csoportjaiknak már a mai Székelyföldre telepítésük előtt magyar volt az anyanyelve. A székelyeknek mindez a jellegzetességük legfőbb a XI. századra vonatkoztatható kellő valószínűséggel, korábbi időkre, a honfoglalás korára vagy pláne még előbbre szóló következtetésekre mind kevésbé jogosít fel.

Az Árpád-kori székelység helyzetének eme történeti szempontú rövid foglalata után most már szorosabb értelemben vett nyelv- és névtörténeti kérdések tárgyalására térhetünk rá, melynek középpontjában magának a *székely* néprésznévnek az ügye, egyben eredetmagyarázata is áll. Fontos azonban mindjárt megjegyezni, hogy megrögzött hiedelmekkel szemben azon névtípus etimonjának a megfejtése, amelybe a nép-, néprész- és törzsnevek tartoznak, nem nyújt megfelelő lehetőséget viselőik származásának, nyelvének, etnikumának kiderítésére, inkább csak a névadás egykori környezetét illetően adhat némi fogódzókat.

A *székely* név eredetének kiderítésével jó másfél évszázada küszködik a „modern” tudomány, máig eredménytelenül. Anélkül, hogy az e kérdéskörbe vágó töménytelen mennyiségű szakirodalmi háttér felsorolásába belebocsátkoznánk, csupán arra utalok itt összefoglalóan, hogy e név megfejtési kísérleteinek legtöbbje két fő típusba sorolható. Az

egyik felfogáscsoport a névben a szokványos uráli—finnugor morfológiai szegmentálásnak megfelelő, de persze önálló magyar nyelvi struktúrát lát, zömmel egy *szék*-féle tövet és egy *-ly* képzőt föltéve. A másik kísérlet típus alakilag többé-kevésbé hasonló kelet-európai nyelvi megfelelőket részesít figyelemben, ott is általában török párhuzamokat keresve. Az utóbbiak közül különösen két magyarázat futott be hosszú, önmagába sokszor visszatérő pályát: egyfelől egy kikövetkeztetett **sikil* 'herceg, nemes', más magyarázat szerint 'szőkevény' jelentésű török közszo képezte alapját; másfelől egy Volga vidéki bolgár-török néprészlegnek IX—X. századi mohamedán forrásokban szereplő *.s.k.l.*, *.sk.l.*, *.s.g.l.*, *.sg.l.* neve, melyet **eszekel*, **eszel*, **iszikil*, **iszkil* formában szokás emendálni. Mind a magyar nyelvből kiinduló, mind az idegen nyelvi eredetre alapozó származtatásokat ugyan már sokszorosan cáfolták, mégis ha az egyes kutatók teóriáikba beleilleszthették valamelyiket, rögvést újraélesztettek ezeket. Pedig a névmagyarázatok sikertelenségének oka a történeti közelítés hézagaihoz mutatis mutandis hasonlóan nyilvánvaló: nyelvészeti oldalról sem rendelkezünk az ügyben mérvadó fogódzókkal, illetőleg amelyeket fölhoztak, azok egytől egyig hibásak.

Az alábbiakból a részletekre nézve is ki fog tűnni, mért nem kívánom a *székely* néprész név meddő megfjtési kísérleteit e helyütt tovább szaporítani vagy akár valamelyik eddigi próbálkozást újabb körítéssel fölmelegíteni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nevünket nem kell nyelv- és névtörténeti szempontból tüzetes elemzés alá vetni, közelebb-ről pedig ómagyar nyelvi alakját ne kellene mindenképpen meghatározni. Ezt ugyanis eddig senki el nem végezte, noha nyilvánvaló, hogy a névvel kapcsolatos bármiféle nyelvi magyarázatnak csak ebben van adva az egyetlen reális kiindulási lehetőség, időben akár visszafelé, akár előre tekintve ez az alfája és az ómegája.

Az ómagyar nyelvi formára a közvetlenebb érintkezés szempontjából számba jöhető környező nyelvek legfőljebb bizonyos vonatkozásokban szolgálnak segítségül; ezek ugyanis egyrészt mind a magyarból való kölcsönzések, másrészt átvételi idejük nem állapítható meg pontosabban, illetőleg csak néhányuknál gondolhatunk középkori jövetelre. A román *secui*, R., N. *săcui* a XV. századból adatolható (TAMÁS, RumEl. 686), a szerb-horvát *Sekelj* írásbeli felbukkanása XVI. századi (HADROVICS, UngElSbkr. 447); vö. még ukrán *cekeŭ*, bulgár *cekel*, német *Szekler* stb. Alig valószínű különben, hogy közülük bármelyik már a korai Árpád-korban átkerült volna valamelyik szomszédos nyelvbe népi, beszélt nyelvi szinten vagy az írásbeliség közvetítésével, és ennek a kölcsönzése folytatódna a későbbi idegen nyelvi megfelelésekben. Ennél az areális körnél távolabb tekintve már csak a találgatás, a pusztai alaki hasonlóság számbavétele vihetné a keresgélést, a történeti nyelvészet azonban ezt az utat nem járhatja.

2. Figyelmünket tehát szükségszerűen a konkrétan megfogható hazai források, korai írásbeliségünk felé kell fordítani. Mivel a szóban levő névvel már itt három szemantikai kategóriában, valamint két nyelvi szinten bukkan föl, e kategóriák tárgyunkra nézve fontos egyedeinek nem kerülhet meg sem az egyenkénti számbavétele, sem egymáshoz való viszonyuk tisztázása. Az áttekintésben a nyelvi fejlődés menetét is szem előtt tartva népnév → személynév → helynév sorrend kínálkozik, a kronológia szempontjából pedig — tekintettel elsősorban a krónikákra — a források keletkezésének valóságos vagy hozzávetőleges rendje látszik célravezetőnek. A szakirodalmi hagyományok miatt a kétségkívül számbaveendő adatok mellett a vitatható, illetőleg vitatandó esetekkel is foglalkozni kell.

A) Néprész névként, mint a társadalmi csoport általános, nem személy- vagy helynévben megjelenő jelölője: a) A hazai latin írásbeliség okleveleiben: 1210/1250: *Siculis* (JAKÓ, ErdOkI. 133), 1222: *Siculorum* (uo. 157), 1224: *Syculorum* (SzékOkI. 1: 5), 1235—1270/1581: *Siculi* (GYÖRFFY 1: 403, Baranya megye!), 1258:

Siculus (SzékOkl. 1: 13, Pozsony megye!) stb.; a *Siculus* típuson kívül más latin alakváltozatot oklevelekből nem ismerek. — A gesztában és a korai krónikákban: Anonymus: *Siculi* (SRH. 1: 101), *Siculorum* (102), *Siclis* (102, 103), *Sicli* (104); Kézai: *Zaculos* (SRH. 1: 162), *Zaculi* (162), *Zaculi*, más szövegvariációban *Taculi* (163), *Zaculis* (184); XIV. századi krónikaegyüttes: *Zekul*, más szövegváltozatokban *Sekul*, *Zekel*, *Zaculos*, *Siculus* (SRH. 1: 279), *Zeculi*, más szövegváltozatokban *Siculi*, *Zeceli*, *Zekyli*, *Zakuli* (279), *Syculi*, más szövegváltozatban *Siculi* (436), *Siculi* (456), a két utóbbi adat ideje a krónikaszcveg leírásí koránál jóval korábbra, 1116-ra és 1146-ra határozható meg (l. előbb). Az a zárvaros alakíság, amely mindhárom krónikaszcvegben tapasztalható, sajátos okokra megy vissza, a *Siculi* típusú „alapformán” kívül nem szabad bennük a korabeli latinítás különleges írásváltozatait keresni, pláne mögöttük levő egykori magyar kiejtésre következtetni. E vegyes írásképmagyarázatát a krónikaszcvegek többszcörös másolati volta, illetőleg alapszcvegeik hibás olvasatai adják meg. A teljesen rontott formákon túlmenően világosan felfedezhető viszont bennük a székel y néprész név egykori magyar nyelví íráshormáinak a krónikamásolókat befolyásoló hatása, melyet a latin névalakokba átvitt z-s, e-s, k-s írásmód is jól jelez. E bizonytalanságok ellenére a korai hazai latin *Siculus* íráshorma alapvető jellegét a maga első szótagí i-jével szilárdnak vehetjük, latin írásheliségünknek még hosszú évszázadokig tartó ebbéli egyöntetű folytatása is ezt igazolja. — b) A magyar nyelvű írásheliségben, főnéví—melléknéví értékű saját nyelví néprész névként: Először sajátos összetételszerű szerkezet jelzőí tagjaként egykori székel y hadírszervezet megnevezésében fordul elő, a maga köznéví nemében feltűnően korai felbukkanásként: 1217/1550: „de centurionatu *Seculzaz*” (VárReg. 208.), Bihar megyei lokalizációval. Ilyenmű további adataí jóval későbbiek: 1395 k.: „siculus: *zekel*” (BesztSzj. 79.), 1506: *Zekeliseg* (OkíSz. 901), 1553: *Szekőlyókbe* (UEW. 2: 1407), 1566: *Zekelsegwnknek* (SzékOkl. 2: 183) stb. Hogy az ide sorolható első adat nemcsak a Váradí Regestruban jelentkezik a többí efajtához képest kirívóan korán, hanem még a jóval utóbbí Beszterceí Szójegyzék-beli előfordulást is jó egy évszázaddal követí a magyar köznév újabb példája, azt a magyar nyelvű írásheliség késeí indulása magyarázza; addig a hazai latinításban egyöntetűen a *Siculus* járja. Egyébként minden, e kategóriába vonható magyar nyelví adat első szótagú e-ző írásmódú.

B) Személynevekben: [1131]: *Scichul* (CAH. 44); 1308 k.: *Zekul* (OkíSz. 901), 1310: *Zekul* (uo.), 1343: *Zekel* (KÁZMÉR, CsálSz. 982) stb. Az első adat a bakonybéli apáság sószállító munkásái egyikének neve, Sár ispán ítéletlevélből. Ugyanez a személy és neve azonos névkörnyezetben szerepel a Szent László nevében kiállított, 1086-ra keltezett bakonybéli birtokösszeírás harmadik részében, *Scicul* alakban (DHA. 255). Az oklevélnek ez a része azonban a XIII. század harmincas éveiben keletkezett hamisítvány: a sószállítókat teljes névsorát az említett ítélevélből írták ki, mégpedig tendenciózusan megváltoztatott helyesírással (l.: JAKUBOVICH: MNy. 1924: 13—4; GYÖRFFY: DHA. 247). E név egyetlen filológíailag hiteles alakja csupán az 1131-i; i-s formájú, ’székel y’ jelentéstartalmú személynevek példajaként megsokszorozni eleve nem szabad. — Minden körülmény amellet szól különben, hogy valójában az ítéletlevél kizárólag filológíailag hiteles adatának sincs köze a székel ység nevéhez. Ide való asszociatív kapcsolódását már az kétségesse teszi, amit a népcsoport korai katonai szerepéről tudunk; mint másutt kimutattam (l. Név és történelem 169 kk.), a sószállítókat (sahtosok) az Árpád- és Anjoukorban speciális foglalkozású szakemberek voltak, székel yek közéjük aligha keveredtek. Igaz, hogy e mesterség üzőinek Erdélyhez kötöttsége — bár nem feltétlenül mindig erdélyí származása — általában valószínűnek mondható, de ez a körülmény a Sár ispán-féle oklevél szóban levő személye nevének ’székel y’-t jelölésére közel sem bír bizonyító erővel, tekintve hogy a székel y néprészlegek számottevő hányada a korai Árpád-korban

nem Erdélyben volt területileg honos. Semmiképpen nem lehet véletlen továbbá, hogy az 1131-es oklevél adata a maga nemében: *i*-s írásmódja miatt nemcsak unikum lenne székelly vonatkozású tulajdonneveink között, hanem időben feltűnően korai és elszigetelt attól a személynévi csoporttól, amely valóban a *székely* néprésznevet hordozza, és kivétel nélkül szókezdő *z*-s, első szótagi *e*-s és intervokális *k*-s írásmódja tanúságaképpen biztosan magyar nyelvű írásbeliség tartozéka. Végezetül fölötte gyanús, hogy az ítéletlevél filológiai hiteles adata *ch*-s írásmódú, amely *k*-t jelölő mivoltában ez időben ritkább; ezen túlmenően ennek az oklevélnek a magyar névanyagában a vokális előtti *k* hang jele általában *c*. Inkább valami más személynév rejtőzhet tehát az adat mögött. A XIII. századi oklevél-hamisítvány *c*-s jelölésére alkalmasint a néprész név latin *Siculus* alakjának beleérzése hathatott. — A szakirodalomban tévesen e körbe vont, az ómagyarban gyakori *Sikola* személynevek: l. pl. 1211: *Sicula* (PRT. 10: 507), 1219/1550: *Sicula* (VárReg. 147.) stb. szláv eredetűek; vö. cseh *Šikola*, lengyel *Sikola* stb.

C) Helynevekben: 1213/1550: *Seccul* (VárReg. 265.), [1291—4]: *Zecultekek* (GYÖRFFY 1: 666), ma *Székelytelek*, Bihar m.; 1220/1550: *Zekul* (VárReg. 17.), ennek körzetében, illetőleg neki megfelelően: 1324: *Paratzekul*, 1329: *Louazseckul*, 1361: *Pispukzekel* (CSÁNKI 3: 450), ma Nagy- és Kisszékely, Tolna m.; 1278: *Zekulhyd* (GYÖRFFY 1: 666), ma *Székelyhid*, Bihar m.; 1284: *Zekul* (ZichyOkm. 1: 59), ma *Székely*, Szabolcs m.; 1333/1334: *Zekelberch* (GYÖRFFY 2: 48), Doboka m.; stb. Mint ismeretes, korai írásbeliségünkben az általában latinosított népnevekkel, tisztségnévvel stb. szemben a néprészneveknek a személynévanyagban, de főként a helynévanyagban megörögzült írásmói általában igen híven tükrözik az egykori magyar nyelvhasználat élő nyelvi, vulgáris változatait. Nos, a székelység nevéhez kapcsolódó összes idézett helynév és természetesen a fel nem sorolt többiek is teljes mértékű egyöntetűséget mutatnak első vokális *e*-s írásmódjukkal, *i*-s írásváltozatnak bennük sehol semmi nyoma, így csak tovább erősítik az e tekintetben már számba vett magyar nyelvi közneveknek, valamint a személyneveknek ide vágó tanúságát. A helynevek második vokálisa váltakozva *u*-s és *e*-s variációt képvisel, a nem közölt adatokat is számbevéve az *e*-s írásmód fokozódó jelentkezésével.

3. A székelyek neve ómagyar adatainak felsorolása, valamint máig érvényes népi nyelvi változatainak (*székej*, *székőj*) ismerete alapján e néprésznevünk korai ómagyarban használatos formáira most már levonhatók a megfelelő következtetések, sorra véve a név alkotó elemeit. E tekintetben szűkség esetén nem kerülhető meg az eddigi magyarázó, megfajító kísérletekhez való viszonyítás sem.

Az olyan morfológiai struktúra, amelyben a *székely* néprésznevet adataiból megismerhettük, szigorúan történeti és nem leíró szempontból legfőljebb továbbtoldalékolással (*székelye|k*) változik, alap-lexéma mivoltában nem. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne változhatott volna előzményében is, föltéve, ha egyáltalán lett volna valamilyen más struktúrájú előzménye, és ha lett volna ebben bármily változásnak oka és lehetősége, mert a találgatások mezejére ez esetben sem lehet nyelvészeti bizonyítás nélkül lépni. A morfológiát illetően az eddigi szakirodalomban, főként az említett mohamedán források alapján **eszekel* vagy **eszkel*, **iszikil* vagy **iszkil*-féle előzményben emendált formára nézve kétféle elképzelés tért vissza ismételtén: szókezdő vokális feltevése három- vagy kétszótagos struktúrában, továbbá szóbelseji hangátvetés feltevése, részben a szótaghatár módosulásával is (l. legutóbb is KRISTÓ: Historia manet. Volum omaginal Demény Lajos emlékkönyv. Kolozsvár, 2001. 228—32). Egyik feltevésnek sincs nyelvtörténeti lehetősége, sem elméletileg, sem a tényleges bizonyítás analógia-hiánya miatt. A kérdést természetesen elsősorban magyar nyelvi szempontból kell értékelni, mert ha e nyelvelemünk-

nek volt írásbeli felbukkanásánál korábbi élő nyelvi előzménye, mint ahogy magától értetődően a XII. század elejénél akár rövidebb időre visszamenően lehetett is, sőt ha ez az idevágó feltevések szerint netalán idegen nyelvi előzmény létét is magában foglalta volna, a névnek magyar nyelvi lexéma-fejlődésen mindenképpen át kellett mennie, hogy eljusson első tényleges adatai tükrözött formájához. Márpedig a magyar első szótagi hangsúlyos nyelv lévén szóeleji vokálist nem vesztíthetett és nem is vesztített, ennek a fonémának az ómagyarban meg kellett volna maradnia; sőt nyelvünkben szókezdő vokálisok gyakorta éppen keletkeztek is: *esztergár*, *iskola*, *ösztöke* stb. Továbbá az emendált VCVCVC (*eszkekel* típusú) alak VCCVC (*eszkekel* típusú) struktúrává akár a magyarban is könnyen válhatott volna, de az utóbbiból a CC (*szk*) kapcsolatnak semmifajta, tehát sem ejtéskönynyítő vokális betoldása, sem hangátvetés révén bekövetkező feloldása nem jöhet számításba, a VCCVC struktúrában ugyanis e kapcsolat a könnyű kiejtést egyáltalán nem akadályozó szótaghatárt (!) képez, nincs is megszüntetésére egyetlen nyelvtörténeti példánk sem; sőt a magyarban — de nemcsak ott — éppenhogy százsámra keletkeztek ilyen alakulatok: *ország*, *szolga*, *sárkány* stb. Egy **eszkekel* > *szekel*-féle hangátvetésről tehát szó sem lehet.

Ami a *székely* fonetikai—fonológiai problematikáját illeti, tudománytörténetünk folyamata során lényegében itt is az imént látott szemléleti és gyakorlati (hangtörténeti) hibázások érhetők tetten: a név ómagyar hangalakját a kutatók a maguk magyarázati teóriáihoz igyekeztek igazítani, többnyire ma már túlhaladott nyelvtörténeti tézisekre támaszkodva vagy legalábbis azokra hivatkozva. Ez ügyben a legkritikusabb kérdés kétségkívül a név első szótagi vokálisa körül adódik. Ennek jórészt eredeti, illetőleg átvett *i* minőségben való megállapítása négy, nem megfelelően értelmezett körülményből fakad: a korai magyar nyelvi adatok filológiai téves számbavételéből; a hazai latin *Siculus*-nak a magyar nyelvi hangalakra is vonatkoztatásából; a feltett idegen nyelvi előzményekhez, így a török *sikil*-hez és az emendált *iszikil*, *iszkil*-hez igazításból; belső magyar *szik*-féle tövekből származtatásból.

Mint láttuk, a néprész névre ténylegesen vonatkoztatható ómagyar adatok közt nincs valós kiejtési értékkel bíró *i*-s írásmódú. — A latin *Siculus*-ról régóta kimutatták, hogy az latin nyelvű írásbeliségünk korai művelőinek azonosítási ötletéből, tudálékosságából fakad: a székelyek magyar nevére először valószínűleg krónikásaink alaki hasonlóság alapján alkalmazták Szicília ókori lakóinak a latinban szokásos *Siculus*, *Siculi* megnevezését (TESz. 3: 701, l. még az ottani vonatkozó irodalmat; vö. még UEW. 2: 1407). — Az idegen nyelvek felé tekintő eredeztetések közül a török *sikil* 'herceg, főúr; szökevény stb.' első szótagi *i*-je e sokszor felmelegített, megannyi sebből vérző magyarázatban (l. már THURY: ErdMúz. 1898: 244 kk., l. még pl. NÉMETH: Száz. 1935: 133—4; cáfolatát l. HASAN EREN: MNY. 1943: 205 kk.) a magyar név kérdéses vokálisával semmiképpen nem harmonizál. Az **iszikil*-féle emendációknak második, az **iszkil*-félének első szótagi *i*-jére szakasztott ugyanez vonatkozik; az **eszkekel*, **iszkil* ötlet cáfolatát l. NÉMETH: Száz. 1935: 133—4, UÖ., HonFKial.² 17). Hogy a magyar névalakban első szótagi *i* sohasem hangozhatott, azt nemcsak a magyar adatok *i*-jének teljes hiánya, mindig csak *e*-s írásmódú változata bizonyítja, hanem az a szilárd tény is, hogy a *székely* élő nyelvi-nyelvjárási alakjaiban soha sincs *é* ~ *i* váltakozás; ezt a tényt nemcsak a név első szótagi *ē* ~ *é*-jének, de persze *i* ~ *i*-jének hiányaként is elengedhetetlenül szükséges számba venni. E vonatkozásban közismert hangtörténeti tételekre is kénytelen vagyok utalni. Tártyalt nevünk első szótagi nyílt vokálisa minden valószínűség szerint már az ómagyarban hosszú időtartamú, nyílt *ē* volt, kevésbé valószínű ugyanis, hogy a nevében szörványosabb hangváltozások: akár hangsúly okozta nyílt *e* > *ē* nyúlás, akár a korábban nyílt *ē*-s *szék* 'Stuhl, Wohnort stb.' szavunk analógiás hatása érvényesültek volna. Az ómagyarban

még gyakori nyílt hosszú \bar{e} hangelem a XV—XVI. század folyamán nyelvtérületünk nagy részén köztudottan \acute{e} -vé záródott, csak a palóc nyelvjárasterület egy részén és egy-két nyelvjárasszigeten őrződött meg néhány speciális struktúrájú szóban (*kēz*, *tēl*, *szēk*, *jēg* stb.), ellentétben az eredetileg is zárt hosszú \acute{e} -vel, amelynek máig mindig vannak i -ző variációi (*līlek*, *bīres*, *kīk*, *szīp* stb.). — Az a származtatás, amely a *székely* tövében *szik* ~ *szék* 'Alkaliboden, Natronsalz, sumpfiger Boden, natronhaltiger Flußbett stb.' szavunkat vagy szavainkat látja (l. BALÁZS, M. deákság 261 kk.), a fenti okok miatt már eleve nem jöhet számításba, nem szólva a súlyos jelentésbeli nehézségekről. Itt lehet megjegyezni, hogy az a régtől fogva forgó magyarázat, mely szerint a *székely*-ben *szék* 'Stuhl stb.' szavunk továbbképzése rejtőzne, szemantikailag szintén nem támasztható alá, annak ellenére, hogy a két szó hangtörténete a fentebbiek szerint az eredeti nyílt \bar{e} -ben teljesen egybeesett. — Summa summarum: tárgyalt néprésznevünk első szótagi hangzójának *n y e l v - állásfoka* mindig *alsó* volt, s ez a körülmény kizár mindenféle i -s előzmény-kombinációt.

A *székely* név történetének és származásának magyarázói a hangstruktúra második vokálisában szinte kivétel nélkül ómagyar \ddot{u} -t, illetőleg azzal váltakozó i -t tettek föl. Ez a felfogás többféle megfontolásra ment vissza. Egyik fő oka kétségtől a *Zekul* írásmódú korai magyar adatokban jelentkező u betű egykori \ddot{u} jelölési értéke volt, mely az élő nyelvben illabiális i -vel is váltakozhatott. Másik erősen számbajövő tényezőjének az elképzelt török nyelvi előzmények (**sikil*, **iszkil* stb.) második i -jének folytatásaként felfogott magyar $i \sim \ddot{u}$ megfelelés bizonyult. Sőt fölmerült az is, hogy a hazai latin *Siculus* második szótagi u -ja is török **sikil*, **sikül* előzmény magyar folytatásának tükrözője (ez utóbbira vö. PAIS: SRH. 1: 102 jegyzet, Uő.: MNY. 1943: 205). Mai hangtörténeti ismereteink szerint azonban a palatális hangrendet tükröztető korai magyar adatok u -s jelölésének hangértéke sokszor nem felső, hanem hangsúlytalan helyzetben is sokkal valószínűbben középső nyelvvállású fonéma, tehát nem \ddot{u} , hanem \ddot{o} . A korai ómagyarban ugyanis már bőven megvolt ez utóbbi fonémánk, létrejöttéhez nem szükséges régebbi elképzelésű $\ddot{u} > \ddot{o}$ nyíltabbá válás feltevése; s hangsúlytalan szótagi fonetikai helyzetben ez az \ddot{o} érvényesült is, csak ekkor még nem alakultak ki későbbi jelölésmódjai, hanem — miként az azonos nyelvvállású o fonéma esetében is gyakorta történt (*borum*, olv. *barom*, l. pl. 1256: *Borumlok*: OklSz. 53) — latin betűs írásrendszerünk kezdeti kényszerűségei folytán az u (ritkábban v , w) betűt alkalmazták az \ddot{o} fonéma jelölésére is; ez a jelenség szórványosan egészen az ómagyar kor végéig elhúzódott. Hogy tárgyalt néprészünk korai ómagyar alakjában nem \ddot{u} hangzott, annak élénk bizonyítéka, hogy \ddot{u} fonémánk illabiális alternánsa, az i sohasem jelentkezik i -s írásmódú *m a g y a r* **Zekil*-féle adatokban, ellenben — mint a közölt példákban is világosan kitűnik — annál inkább \ddot{o} fonémánk \acute{e} -ző alternánsának e -s jelöléseiben, l. a név *Zekul* és *Zekel* írásformáinak váltakozó sokaságát. Nevünk korai magyar második szótagi \ddot{u} -s kiejtésének eszméje csupán török **szikil*, **iszkil* előzmény és annak magyar $i \sim \ddot{u}$ folytatása feltevéseinek kedvéért, az efajta származtatások igazolásaként is fölmerülhetett a szakirodalmi elképzelésekben.

Ide kapcsolódóan lehet utalnom egy, a székelység nyelvi életéhez fűződő érdekes és fontos jelenségre.

A *székely* név ómagyar adataiban még u -s jelöléssel érvényesülő \ddot{o} -zés folyamatosan tetten érhető a későbbi írásbeliségben is, persze már \ddot{o} -s, \acute{o} -s, *ew*-s stb. írásmóddal, továbbá megvan a székelység egy részének mai, élő nyelvében, más székely nyelvjárások \acute{e} -ző nyelvvállapotával szemben. Ebben az $\ddot{o} \sim \acute{e}$ kettősségben, amely az ómagyar *Zekul* ~ *Zekel* adatok tükrözte váltakozásban akkor még kb. kiegyenlített arányban jelentkezik, a következő idők írásbeliségét tekintve már jól érzékelhető eltolódás tapasztalható, az \ddot{o} -ző adatok visszaszorulásával, illetőleg az \acute{e} -zők megszorodásával. Ennek az írásos arány-

beli változásnak az „ideiglenes végeredménye” világosan megjelenik az élő nyelvben, a mai székely nyelvjárások *ē ~ ö* kettősségének területi—nagyságbeli viszonyában: a székelyek lakta vidékek zömének *székēj* alakot mutató *ē*-zésével szemben Udvarhely megye középső része, az egykori Telegdi-szék területe *ö*-zö, ott a *székőj*-féle kiejtés járja; ez utóbbi vidékről tudósító élő nyelvi lejegyzésekben sokszor a zárt szótag végi *j* nyújtó hatását érzékeltető *székőj* adatok is előkerülnek (l. pl. NyK. 39. 1909: 286). Néprésznevünk életének ez a jellegzetessége semmiképpen nem független az Árpád-korban még az ország különböző területein lakó székely csoportok és a későbbi-mai székelység nyelvjárástörténeti—településtörténeti viszonyainak alakulásától, amelyről a néprésznev *ē ~ ö* nyelvi helyzetének mérlegelésén túl még más nyelvi és települési összefüggések is vallanak.

Mint ismeretes, a magyar nyelvjárások közti — nemcsak mai, hanem múltbeli — típuskülönbség egyik fontos eleme az *ē ~ ö* fonémaviszony. Nos, azok az Árpád-korra kimutatható székely csoportok, amelyek a Kis-Kárpátokban (Pozsony megye), Hetésben, a Kapos völgyének alsó szakaszán, Nagyváty környékén (Baranya megye), Füzér vidékén (Abaúj megye) helyezkedtek el, jó valószínűséggel mondhatóan *ö*-zők voltak; ezt a tényt jelzi, hogy az említett területek — köztük maig is *ē*-ző környezettől övezett nyelvjárászigetek — nyelvtörténetük egész folyamán *ö*-ző nyelvtípust képviselnek. Ezzel szemben azok az egykori székely csoportok, amelyek Moson és Sopron megye területéről, valamint Vas megye nyugati—északnyugati pereméről mutathatók ki, az őmagyar korban *ē*-zők voltak; korai időktől maig e vidékek *ē*-ző típusának tanúsága vall ilyen voltukról. Az Árpád-kori székelyeknek e vonatkozásban „szembenálló” kétféle halmazata az akkori írásbeli arányoknak is teljesen megfelelően az adott időben számbelileg legalábbis kiegyenlítette egymást, sőt az *ö*-zők alkalmasint még némi számbeli fölényben is lehettek. Hogy e kétféle típusú nyelvjárást beszélő korai székelységnek az Árpád-kor végétől induló további nyelvi folyamatában melyik részlegnek mi lett a sorsa, arra az imént vázolt későbbi-mai székelyföldi *ē ~ ö* viszonylatokkal való egybevetésük adhat felvilágosítást. Az egykori *ö*-zők általában helyben maradtak: ott vagy elszigetelődtek nyelvileg, l. pl. a mai Pozsony megyei, hetési és abaúji *ö*-ző nyelvjárászigeteket, vagy kölcsönös nyelvi interferenciával beolvadtak a környező magyarságba, l. pl. a Kapos menti és a nagyvátyi, egykor is *ö*-ző részlegeket. Ez utóbbiak el nem költözését onnan tudni, hogy az Udvarhely megyei *ö*-ző népesség máshonnan — és nem a nyugati országrészekből való — származását ismerjük (l. alább); nagyságrendjének ismeretében aligha kaphatott nyugatról is még további utánpótlást. Az Árpád-kori mosoni, soproni, vasi *ē*-ző székelyek viszont korábbi területükről zömükben áttelepültek/áttelepítették a Székelyföldre, közelebből Marosszékre és Udvarhely megye északi—északkeleti területére, mely mozzanatra e vidékek *ē*-ző voltán kívül bő helynévi nyomok is mutatnak; Háromszék és Csík megye nagy *ē*-ző területe viszont nagyrészt kizárható e folyamatból, annak ugyanis máshonnan, de szintén nem nyugatról származását megint csak biztonsággal ismerjük (l. alább). — Az eddig említett régi, nyugati országrészi, jól elválóan részben *ö*-ző, részben *ē*-ző székelységeken kívül volt még két további Árpád-kori székely csoport, mégpedig a keleti országrészben, de persze nem a későbbi-mai Székelyföldön, amely egykori területéről valószínűleg teljesen, csupán helynévi nyomokat hátrahagyva eltávozott, szintén a székelység mai lakóhelyére költözve/költöztetve. Az egyik ilyen korai székely részleg a Váradot környező bihari—telegdi székelység volt, amely bizonyosan *ö*-ző nyelvi típust beszélt; ez az Árpád-kor második felében Udvarhely említett részére, az egykori Telegdi-székre költözött, Biharban csak helynévi maradványokat hagyva. A másik „keleti” székely csoport a Gyulafehérvárt három oldalról övező völgyekben: a Sebes, a Kézds és a Fehérvártól északkeletre folyó Orbó patak mentén lakott, és bizonyosan *ē*-ző volt; ez szintén az Árpád-kor második felében és ugyancsak helynévi nyomokat hátrahagyva — nyil-

ván itt is a királyi hatalom akaratából — „kijebb”, a régi Sepsi-, Kézdi- és Orbai-székek (Háromszék megye) területére költözött, majd onnan az Olt felső folyása mentén észak felé fokozatosan feljebb is hatolt a később, máig *ē*-zű nyelviséget képviselő al- és felsíki, kászoni és gyergyói medencékbe. Gyergyóba és Csíkba még a Maros felső folyása mentén Marosszékről, valamint a Hargitán át az észak-udvarhelyi Kis-Küküllő völgye felől is költözött *ē*-zű nyelviséget hordozó székelység, a Háromszéki medence felől települt szintén *ē*-zűkkel egymásba feloldódva. (Az Árpád-kori székely csoportoknak és a mai Székelyföldnek nyelv- és településtörténetéről az *ē* ~ *ö* problematikájánál tágabb vonatkozásokban több alkalommal értekeztem; a kérdés iránt érdeklődők számára l. pl.: Ungarn-Jahrbuch (München) 1986: 207—24; Új Erdélyi Múzeum 1990: 109—22; Száz. 1991: 243—58; Jakó-Eml. 66—77; Imreh István-Eml. 53—67).

A tárgyalt néprézsnevünk alakulásának ügyéhez szorosan hozzátartozó emez epizód után térjünk most már vissza a *székely* név hangtani felépíttségének mássalhangzókérdéseire. A szókezdő *sz*-szel és a hangzóközi *k*-val nincs semmi gond: ezek helyzetük-nél fogva hangtörténetileg nyilvánvalóan eredeti, illetőleg nem változó jellegűek. Voltaképpen egyértelmű a szóvégi konzonáns ügye is. Ez eredetileg, illetőleg az ómagyar korban minden bizonnyal depalatális, tehát *l* minőségű volt. Az *ly* fonéma ugyan, még ha csekély számú lexémában is, már az ősmagyarban nyelvünk tartozéka volt, sőt a későbbi magyarban az *ly* végű lexémák száma fokozatosan már százakra ment föl, ám az abszolút és a relatív szótövek végén a palatális hangszín általában mégsem volt eredeti, hanem *Ál*-ból (*r* > *l*-ből, *n* > *l*-ből) fejlődött. A korai ómagyarban e pozícióban még mindig az *l* tövég volt az uralkodó, legfőljebb néhány korai szláv jövevényszó (*konkoly*, *moly*, valószínűleg még *király*, *gally*) végének volt az átadó nyelvből kölcsönzött palatális minősége. E korai időkben néprézsnevünk végének depalatális jellegét nemcsak sokáig következetesen *l*-es írásmódja tanúsítja, hanem az a jórészt csak a XIV—XV. század folyamán kibontakozó változás, amely magánhangzóval csatlakozó toldalékok előtt a tövégi *l* (és párhuzamosan az *n*) palatalizációját hozta, és ez az elvonódó lexémavégén is állandósult: *székelek* > *székelyek* > *székely* típusú alakulás; vö. *asszon* > *asszonyok* > *asszony*. Az *ly* fonémának a magyar nyelvterület jó részére kiterjedő *j* hangszínűvé fejlődése csak a XVI—XVII. század óta bontakozott ki: *székely* > *székej* fejlődéstípus; az *ly* a maga minőségét — mint ismeretes — csak palóc nyelvjárasterületen, valamint néhány konzervatív nyelvjárászigeten tartotta meg máig, ez a megmaradás azonban a székelyek nyelvének semelyik részlegében nem érvényesült, ott mindenütt a *j*-zés került uralomra. (Az *l* — *ly* — *j* összefüggéseinek problematikáját részletesen kifejtettem „A magyar *ly* hang története” című monográfiámban.)

4. Mindezek után már csak annak az összefoglaló rögzítése maradt hátra, hogy a tárgyunkat képező néprézsnev alakja életének adatokból megismerhető kezdeti szakaszában, a korai ómagyarban minden valószínűség szerint *szēköl* ~ *szēkēl*-nek hangzott. Ennek a ténynek a kiemelése az első pillantásra talán szűkkörűnek tűnő problematika ellenére több okból is kiemelkedően fontos. A tudománytörténetre nézve kiiktatja mindazon magyarázatok érvényességének lehetőségét, amelyek e nevünk körül, az etimon keresése, a korai adatok megítélése, a történeti következtetések levonása stb. terén a kutatókban nyilván a tudományos igazság megtalálásának legjobb szándékából, de ma már el nem fogadható tézisekben fölmerültek. A jövőre nézve arra figyelmeztethet, hogy a továbbiakban sem tanácsos ez ügyben olyan megoldásokba bocsátkozni, amelyek számíttáson kívül hagyják nemcsak a magyar nyelvtörténet ma érvényes fölfogását, hanem a történeti nyelvészetnek általában is alapvető tételeit, filológiaiailag is elengedhetetlen követelményeit, közelebből pedig szóban levő nevünk ómagyar alakjának az egész kérdéskör meg-

ítélésében kulcsfontosságú szerepét. Különben is székely néprészlegünk nevének eredetbeli értékelésében, egyúttal történeti jelentéstartalmának értelmezésében jóval nagyobb és időszerűbb e kérdéskör jelentősége, mint a magyarság történetében szerepet játszó népcsoportok elnevezése legtöbbszörének. A közelmúltnak és a jelennek a tapasztalatai ugyanis azt jelzik, hogy a székelyek származásának kérdése olyan célok és eljárások ürügyévé és eszközévé válhat, amelyek népszámlálási gyakorlatban, etnikai értelmezésben, iskolaügyben, közigazgatásban és hasonlóknban juthatnak érvényre.

BENKŐ LORÁND

On the history of the ethnonym *székely* in the Old Hungarian period

There have been continual attempts over the past one and a half centuries to reveal the etymology of the term *székely*, used to identify a particular ethnic group of Hungarians. The fact that such attempts have invariably proved unsuccessful may be partly due to their widely divergent ways of reasoning. However, the fundamental problem with them must lie in three factors: their insufficient philological foundations, their mainly preconceived ideas, and the lack of solid clues to the etymons suggested. A prerequisite for obtaining a clearer view is the establishment of the Early Old Hungarian form of the term, on the basis of a critical evaluation of the available data. There are no attested occurrences of the ethnic name *székely* prior to the 12th century. Subsequently, due to the learned etymologising of Hungarian authors of the period, the term *Siculus* (originally denoting an ancient ethnic group living in Sicily) was used instead for a long time. Beginning with the early 13th century, traces of the actual Hungarian term occurred increasingly often in personal and place names. As reflected in these, the term must have had the form *szēkēl* ~ *szēköl* in Early Old Hungarian; a form that clearly contradicts all previously suggested etymons. The alternation *ē* ~ *ö* in the second syllable may have important consequences for the geographical/migrational aspects of the early history of this ethnic group.

LORÁND BENKŐ

Az Ómagyar Mária-siralom etimológiai statisztikája

1. „Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben” című tanulmányom (MNY. 2000: 170—81, 316—32) megírásával többféle céloom volt. Egyrészt — röviden, de az értékelést nem mellőzve — összefoglaltam a magyar etimológiai statisztikai kutatások történetét. Másrészt áttekintettem az etimológiai statisztika fontos elméleti és módszertani kérdéseit. A velük kapcsolatos véleményemet, amelyet a szakirodalom eredményeinek és saját megfigyeléseimnek az ötvöztetésével alakítottam ki, mai elbeszélések korpuszán alapuló konkrét vizsgálat keretében ismerttettem. Tanulmányomat tehát egyszerre szántam szintézisnek és vitaalapnak, követhető mintának, valamint összehasonlítási támpontnak a jövőbeli elemzésekhez, természetesen a magaméihoz is. Egyben arra is fel akartam vele hívni a figyelmet, hogy az etimológiai kategóriák előfordulási arányaikkal együtt a jelenleginél több helyet érdemelnének a kutatásban és az oktatásban.

Úgy vélem, hogy a korábbi tanulmányomban érvényesített elveket és alkalmazott módszereket más korszakokból, illetve műfajokból való szövegek elemzésével is érdemes, sőt szükséges kipróbálni. Ezért határoztam el magam a mai elbeszélések korpusza után egy régi magyar nyelvemlék etimológiai statisztikai vizsgálatára.

Úgy döntöttem, hogy az előző alkalommal ellentétben ezúttal nem rövid részletekből állítom össze a korpuszt, hanem egyetlen nyelvemlék teljes szövege lesz a vizsgálat tárgya. Mivel emellett az egyetemi oktatás szempontjait, szokásait is figyelembe akartam venni, kézenfekvő, hogy a korai ómagyar szövegemlékek egyikére esett a választásom. A rövidebb, töredékes szövegek kevéssé feleltek volna meg célomnak, a statisztikakészítésnek, maradt tehát a Halotti Beszéd és Könyörgés vagy az Ómagyar Mária-siralom. Mivel az előbbi szerepelt már BENKŐ LORÁND etimológiai vonatkozású változásvizsgálatában (NyK. 1962: 115—9, 125—35), és más alkalommal magam is szánok neki hasonló szerepet, most az ÓMS. statisztikai elemzésére vállalkozom. A Mária-siralmat a mai elbeszélésekkel a hétszáz évnél nagyobb távolságon kívül műfaja és verses formája is szembeállítja.

Ahol szükségesnek látom a nyelvemlék adatainak betűhű idézését, ott E. ABAFFY ERZSÉBET szövegközlését (MNY. 1990: 126—7) követem. A szövegértelmezésben pedig leginkább BENKŐ LORÁND monográfiájára (Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei [= ÁrpSzöv.]. Akadémiai K., Bp., 1980. 60—1 és passim), valamint az EWUng.-ra támaszkodom. — Itt említem meg, hogy könyvében BENKŐ a szótörténeti és etimológiai magyarázatoknak a számára egyébként „nagyon is csábító sokaságát” igyekezett elkerülni (ÁrpSzöv. 288). Véleményem szerint ez a tény is amellet szól, hogy a korai ómagyar szövegemlékekkel kapcsolatban új ismeretek, feltárára érdemes részletek várhatók az egyikük etimológiai statisztikai elemzésétől.

2. Amikor a mai elbeszélések szókincsének eredetbeli arányaival foglalkoztam, több tényezőt is figyelembe kellett vennem a korpusznagyság meghatározásához (HORVÁTH: MNY. 2000: 173—4). Az ÓMS. nem állított hasonló feladat elé, hiszen eleve nyilvánvaló volt, hogy elvben a szöveg egészét, vagyis teljes szókészletét vizsgálom.

A gyakorlatban mégis tettem két kivételt. — Egyrészt kihagytam a „*qut fümha nym kyul hyul*” részlet íráshibás *kyul* elemét (vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 1980. 23). — Másrészt úgy döntöttem, hogy a korábbi vizsgálattal összhangban (HORVÁTH: MNY. 2000: 174; vö. még BENKŐ: NyK. 1962: 117) most is kizárom a statisztikából a tulajdonneveket, pontosabban a tulajdonnevet, hiszen az ÓMS.-ban egyetlen személynév akad: a *Simeon* (a ragozott *fymeonnok* alakban).

A két szövegem kihagyása után következhetett a *s z ó s z á m l á l á s*. Ez lényegében úgy történt, mint korábban (vö. HORVÁTH: MNY. 2000: 174—5). — A csak jel- vagy ragmorfémában különböző szóalakokat (kivéve a morfemaszilárdulás esetét) természetesen egyetlen (szótári) szó adataiként kezeltem: például egyaránt a *világ* lexéma képviselője a ragtalan (-Ø ragos) *Vylag*, a birtokos személyjeles *uulaga*, továbbá a személyjelet és határozóragot is tartalmazó *vylagumtul*. — A képzett szó viszont alapszavához képest külön egységnek számít: így különül el például a *hal* igétől (ÓMS.: *hol*) a *halál* (*halal*) származék. Érvényes volna ez az igenevekre is, de az ÓMS.-ban nincs példa az „igei alapszó : igenévi származék” szembenállásra. — A képzős szóhoz hasonlóan a ragszilárdulásos alakulat szintén külön lexéma: így állhat szemben a *miért* (ÓMS.: *merth*) az alapszavával, a *mi* (ÓMS.: *myth*) kérdő-vonatkozó névmással. — Az összetett szavakat (ebben a fázisban) nem bontottam elemeikre, azaz egységes és önálló lexémának tekintettem őket. Ezért például a *bútór* (ÓMS.: *buthuruth*) a szóstatisztikában önálló egység, nem számít a *bú* (vö. pl. *buol*) képviselőjének. A szószámláláskor természetesen az elhomályosult összetételeket sem bontottam alkotórészeikre: példa rá a *jonh* (többek között *iunhum* alakban). Az ÓMS. egyetlen igekötős igéjét, a *kinyűjt*-ot (*kynutuhhad*) szintén az összetett szavak közé soroltam, és ennek megfelelően bántam vele.

Az ÓMS.-beli szószámlálás során adódtak nehezebben megítélhető, egyéni elbírást kívánó esetek is. Többségükben az a kérdés, hogy két, egymással szoros kapcsolatban lévő elem összetett szót alkot-e vagy sem. Ezekről az esetekről és a velük kapcsolatos döntéseimről a nyelvelméletbeli előfordulásuk sorrendjében szólok.

A *fyrolm thudothlon* BENKŐ szerint (ÁrpSzöv. 1980. 223—5) inkább összetett szó, mint szintagma. A magyar nyelv történeti nyelvtanának I. kötetében viszont (ennek főszerkesztője ugyancsak BENKŐ LORÁND; Akadémiai K., Bp., 1991. = TNyt. I.) ZELLIGER ERZSÉBET így minősíti a szóban forgó részletet: „a szoros szókapcsolat fokán összetételi előzmény” (i. m. 529). A különbség a két vélemény között voltaképpen árnyalatnyi, de a statisztika állásfoglalást kíván. Úgy döntöttem, hogy az óvatosabb megoldást választva itt külön-külön egységnek tekintem a *siralom*, illetőleg a *tudatlan* szót.

Az *eggen yg* BENKŐ értelmezésében (ÁrpSzöv. 1980. 60) egybeírva, *egyenegy*-ként szerepel, a könyv más helyén azonban a szerző nem nyilatkozik ennek a két elemnek az összeferrorttságáról. D. MÁTAI MÁRIA viszont az *egyen*-t korai módhatározószóként említi (TNyt. I. 1991. 408), S. HÁMORI ANTÓNIA fejezetében (uo. 719) pedig az *eggen yg* olyan számnévi szerkezetként kap helyet, amelyben komplex mérték-mód határozó a bővítmény. Mindezt számításba véve egymástól elkülönítve vettem fel az *egyen* határozószót és az *egy* számnevet.

A *buabeleul*-ben a *belől* BENKŐ szerint „még kétségkívül névutó” (ÁrpSzöv. 1980. 230), ebből következően csakis külön egységként vehető számításba.

A *uof fcegegkel* elemeit BENKŐ értelmezései (uo. 60, 61) külön szerepeltetik, más-honnan nem derül ki a véleménye. ZELLIGER szerint „az ilyen [anyagnévi] jelző és a jelzett szó a szintagmánál valamivel szorosabb kapcsolatot alkot” (TNyt. I. 1991. 533). Ilyen finom fokozati eltérés esetén a döntés igen nehéz. Az óvatosabb, a mai helyesírással ellentétes megoldásnál maradtam: külön-külön került a statisztikámba a *vas* és a *szeg* 'fémszeg'.

A *therthetyk kyul*-t BENKŐ viszonylag részletesen jellemzi: „olyan határozós szerkezet, amely eléggé közel van az igeikötős kapcsolatokhoz, bár persze benne a *kívül* a *ki*-igeikötői értékét nem éri el” (ÁrpSzöv. 1980. 275). Ehhez a találó jellemzéshez csak a végeredményt fűzhetem hozzá: egymástól elkülönítve vettem fel a *tértetik* igét és a *kívül* határozószót.

A *bel bua* BENKŐ könyvében már az értelmezésben (i. m. 60) *bel búja* formában, tehát jelzős szerkezetként, nem pedig összetett szóként jelenik meg. Egy részletesebb magyarázatban ezt olvashatjuk róla: „Az ÓMS.: *bel bua* jelzős szerkezethez még csak annyit jegyeznék meg, hogy benne a *bel* jelzői szerepe, melynek természetesen semmi közvetlen köze nincs későbbi-mai *bel*- elötagú összetett szavainkhoz (l. TESz.), egy sajátos szócsoporthoz általános viselkedésének felel meg. A helyzetviszonyító funkciójú ősi nevezőszók (*al, bel, el, fél, köz, mög* stb.) az ősmagyarban valószínűleg kettős: főnévi és melléknévi szerepükben egyaránt éltek” (uo. 339). Ennek szellemében statisztikámba önálló szóként került a *bel*, illetőleg a *bú*.

Végeredményben tehát az „összetételgyanús” esetek mindegyikében két önálló szóval számoltam.

Másféle kérdést vet fel a *Vh* írásmódú indulatszó. BENKŐ szerint ez azonos is lehet az *ó*-val (vagyis annak egyszerű alakváltozata), de lehet némi hasadás is közöttük (ÁrpSzöv. 1980. 334—5). Mivel a szóhasadásra nincs kétségtelen bizonyíték, helyesebbnek láttam, ha ezt az alakot az *ó* indulatszó képviselőjének könyvelem el.

A felsorolt döntések után elhárultak az akadályok a számolás elől. Megállapíthatom, hogy az ÓMS.-ban 94 szó (szótári szó) vár etimológiai minősítésre, és összesen 131 szó előfordulás képviseli őket.

A statisztikailag vizsgált szóállományt — a nyelvemlékbeli adatokkal, az előfordulási számokkal és az etimológiai minősítésekkel együtt — a tanulmányom végén található betűrendes szójegyzék tartalmazza. Ez a lista azt is lehetővé teszi, hogy a most következőkben, azaz az etimológiai kategóriák bemutatásakor, a statisztikai elemzésben már általában mellőzhessem a szóalakok betűhű idézését, vagyis magukat a (cím)szavakat emlegethessem.

Mielőtt azonban az etimológiai minősítés elveiről és a kategóriák arányairól szólnék, a szószámlálással foglalkozó szakasz lezárásaként szeretnék kitérni arra, melyek az ŐMS. leggyakrabban előforduló szavai, és általánosságban milyen a gyakorisági lista képe.

Egy-egy szóra átlagban 1,39 előfordulás jut. A szavak gyakorisági listáját az én vezeti 6 előfordulással, második a *fiú* (5), a harmadik helyen pedig a *bú*, az *édes* és a *világ* (4-4) osztozik. Háromszor megjelenő szóból 5, kétszer felbukkanóból pedig 9 van. 75 szó (vagyis a készlet 80%-a) egyszeri előfordulású.

3. A 94 szó közül az EWUng.-ban valamilyen funkcióban (címszóként, alcímszóként, kiemelt származékként vagy az alakváltozatok között származéknak minősítve) összesen 90 megvan. Ezek etimológiai minősítésében lényegében elfogadtam a szótár állásfoglalását. Azért csupán „lényegében”, mert az EWUng.-ban valószínűként megadott magyarázatokat egyenértékűeknek tekintettem a biztosakkal. (Ennek indoklását a szakirodalomban megjelenő egyéb megoldásokkal együtt l. korábbi tanulmányomban: MNy. 2000: 175–6.)

Az ŐMS. három szava egyáltalán nincs meg az EWUng.-ban: a *kínzatik* szenvedő ige, a *kőve* határozói igenév és a *síró* melléknévi igenév. Ezek képzés eredményei, tehát a származékok közé kerültek.

Sem a népes első, sem a maroknyi második csoporthoz nem sorolható egyértelműen a *bútör*. Megvan ugyan az EWUng.-ban, de csak utótagjának, a *tör*¹ címszónak az alakváltozatai között, így etimológiai minősítése a szócikkből közvetlenül nem derül ki, csupán kikövetkeztethető. Természetesen összetett szóval van dolgunk (l. BENKŐ, ÁrpSzöv. 1980. 60, 342–5).

A szavakat eredetminősítésük szerint ugyanúgy osztottam négy fő kategóriába (ősi örökség, belső keletkezésűek, jövevények, tisztázatlan eredetűek), mint a mai elbeszélések vizsgálatakor (MNy. 2000: 177–80). Már itt érdemes azonban megemlítenem, hogy az ŐMS. szókészletét elemezve nem szembesültem azoknak a kérdéseknek mindegyikével, amelyekben az elbeszélések szóállománya döntést kívánt: az ŐMS. szegény a jövevényszótípusokban, nincsenek benne nemzetközi és vándorszók, sem névelők és tükörszók.

Az a tanulmányrészlet, amelyre az imént hivatkoztam, feleslegessé teszi azoknak az osztályozási elveknek a szakirodalmi utalásokkal kísért részletezését, amelyek a mostani statisztikát is meghatározták. Rövid ismertetésükre azonban szükség van a számszerű eredmények bemutatása előtt.

Fontosnak tartottam az ősi örökség differenciálását, vagyis az alapnyelvi rétegek megkülönböztetését. Ha az EWUng. szerint nem határozható meg egyértelműen, melyik alapnyelvi rétegből való a szó, akkor az „ősi, tisztázatlan rétegből” formulát alkalmaztam. (Erre csak egyszer, a *ki* kérdő-vonatkozó névmással kapcsolatban kényszerültem.)

Az ősi örökség és a belső keletkezésű elemek közötti átmeneti zónához tartoznak az „ősi fiktív tö + magyar képző” felépítésű szavak. Az ŐMS.-ban olyan képviselőik szerepelnek, amelyekhez az EWUng. ilyen etimológiai minősítést rendel: „Ősi örökség: az uráli/finnugor/ugor korból való tőhöz magyar képző kapcsolódik”. Az ezzel a formulával

jellemzett típust az ősi örökség részeként kezeltem, viszont az alapnyelvi rétegek szerinti differenciálás nélkül.

A belső keletkezésű elemek között megkülönböztettem a lexéma értékű alapszóból és a fiktív töből alakult származékokat. Akadt néhány olyan szó, amelynek a főkategóriához tartozása biztos, keletkezésmódja azonban vitatott: ezek számára „belső, de vitatott” rovatot nyitottam a statisztikai táblázatban.

A jövevények főkategóriája most nem követelt olyanféle mérlegelést, mint az előző vizsgálatban (vö. HORVÁTH: MNy. 2000: 179). Az ÓMS.-ban csak a honfoglalás előtről való két török elem, továbbá egyetlen szláv jövevénytípus szerepel; besorolásuk nem jelentett gondot.

A negyedik főkategóriában, a tisztázatlan eredetűek között kaptak helyet a bizonytalan és a vitatott származtatású szavak. Az ismeretlen eredetűek szintén ide kerültek volna, de ilyenek az ÓMS.-ban nincsenek.

Az etimológiai minősítések (és főkategóriákba sorolásuk) alapján kétféle szóstatisztikai táblázatot állítottam össze. — Az egyik pontosan megfelel az imént ismertetett elveknek. — A másíknak a szükségességét ugyanazzal az érveléssel indokolhatom, mint korábbi tanulmányomban: „A bizonytalan vagy vitatott és a biztosabb származtatások szembeállításra nyilvánvalóan hasznos, de véleményem szerint az is lényeges, hogy a bizonytalan és vitatott magyarázatokban szereplő etimológiák a gyakorisági vizsgálatban se maradjanak teljesen rejtve. Ezért határoztam el, hogy készítek egy másik statisztikai táblázatot is, amelybe az EWUng. bizonytalan eredetűeiben számításba vett etimológiai minősítéseket is bevonom, mégpedig úgy, hogy a bizonytalan etimológiájú szavakat besorolom a nekik megfelelő biztos eredetűek közé. A vitatott eredetű szavak származtatásai közül pedig ehhez a statisztikához mindig az EWUng.-ban 1. helyen álló minősítést vettem (biztosként) figyelembe. — A 2. statisztikában a — GERSTNER KÁROLY kifejezésével élve (Abaffy-Eml. 1998. 55) — »második szintű«, azaz a biztos etimológián belüli bizonytalanságot vagy vitatottságot is igyekeztem kiküszöbölni” (HORVÁTH: MNy. 2000: 180).

Mindkét statisztikai táblázat együtt tartalmazza az ÓMS.-beli etimológiai kategóriákat képviselő (szótári) szavaknak és szóelőfordulásoknak a számát, valamint a százalékos részesedéseket. (Ennek indoklását l. i. h. 181.)

4. A magyar szókészlet eredetbeli rétegeinek történetét és az ÓMS. keletkezési idejét figyelembe véve a statisztikai vizsgálat megkezdése előtt arra számítottam, hogy ebben a nyelvműlemben lényegesen nagyobb az ősi örökségből való szavak aránya, mint a mai elbeszélésekben, a belső keletkezésűeké és a jövevényeké viszont kisebb. A tisztázatlan eredetűekkel kapcsolatban semmilyen feltevést sem merem megkockáztatni. (A mai elbeszélések szóstatistikáit l. MNy. 2000: 317—8.)

a) Az 1. szóstatisztikai táblázat elárulja, hogy az eredmény igazolta várakozásomat.

A mai elbeszélésekben mért 10%-ossal szemben az ÓMS.-ban 30% feletti az ősi, alapnyelvi eredetű szókészlet részesedése; míg a belső keletkezésűek 61%-os és a jövevénytípusok 3%-os aránya jelentősen elmarad a mai 76, illetőleg 8%-tól. A tisztázatlan eredetűek részesedése lényegében változatlan: 5 és 6% közötti.

Mindez persze azt is jelenti, hogy az ÓMS. szótárlományában a belső keletkezésűek aránya csaknem a kétszerese az ősi örökségnek. Ha a régi etimológiai statisztikák módjára ezt a két főkategóriát egyként vennénk számításba (vö. HORVÁTH: MNy. 2000: 177, 319), megállapíthatnánk, hogy annak részesedése meghaladja a 91%-ot, tehát a másik két főkategóriáé együttesen is 9% alatt marad.

A főkategóriák sorrendje az egy szóra jutó előfordulások szerint: 1. jövevény 2,33; 2. ősi 1,45; 3. belső 1,35; 4. tisztázatlan 1,00. Az ÓMS.-beli átlag (1,39) fölött tehát az első két érték van. Így a szóelőfordulások között a szóállományi statisztikához képest az ősi örökség reprezentánsainak részesedése nő, a belső keletkezésűeké pedig csökken, de a közeledés nem szignifikáns mértékű. Feltűnő, bár az adatok kis száma miatt messzemenő következtetésekre nem nyújt lehetőséget, a jövevénytörzsek és a tisztázatlan eredetűek helycseréje a gyakorisági listán; mindenesetre érdekes, hogy a tisztázatlan eredetű szavak mindegyike csak egyszer jelenik meg a szövegben.

Az ősi örökség főkategóriáján belül az ÓMS.-ban az uráli és a finnugor körből való szavak száma megegyezik. — Az előbbieket közül mindegyik csak egyszer fordul elő: *él* ige, *fél* ige, *hal* ige, *mi* kérdő-vonatkozó névmás, *szem*, *te*, *vas*, *víz*. — Átlagban majdnem két előfordulás jut viszont a finnugor kori szavakra. Közülük a legtöbbször (5 alkalommal) a *fiú* jelenik meg. Kétszer bukkan fel a *nem* tagadószó, az *öl* ige és a *vér*; egyszer-egyszer a *bel* 'belső', a *méz*, a *ne* tiltószó és a *van*.

Az ugor réteg szavainak száma feleannyi, mint a másik kettőé, és egyikük sem ismétlődik: *aszik*, *ígér*, *szeg* 'fémszeg', *szó*.

Csupán egyetlen szó esetében nincs tisztázva, melyik alapnyelvi rétegből való: a (3-szor előforduló) *ki* névmás vagy a finnugor, vagy esetleg az uráli kor öröksége.

1. szóstatistikai táblázat

Eredetkategória	Szó		Szóelőfordulás	
	db	%	db	%
uráli	8	8,51	8	6,11
finnugor	8	8,51	15	11,45
ugor	4	4,26	4	3,05
ősi, tisztázatlan rétegből	1	1,06	3	2,29
ősi örökség magyar képzővel	8	8,51	12	9,16
ősi összesen	29	30,85	42	32,06
származék	29	30,85	39	29,77
fiktív tő származéka	2	2,13	2	1,53
szilárdulás	7	7,45	7	5,34
szófajváltás	1	1,06	1	0,76
jelentésselkülönülés	1	1,06	1	0,76
szóhasadás	2	2,13	3	2,29
összetétel	8	8,51	15	11,45
onomatopoetikus	2	2,13	4	3,05
belső, de vitatott	5	5,32	5	3,82
belső összesen	57	60,64	77	58,78
török	2	2,13	5	3,82
szláv	1	1,06	2	1,53
jövevény összesen	3	3,19	7	5,34
bizonytalan	2	2,13	2	1,53
vitatott	3	3,19	3	2,29
tisztázatlan összesen	5	5,32	5	3,82
Összesen	94	100,00	131	100,00

Figyelemre méltó az „ősi örökség magyar képzővel” típus ÓMS.-beli képviselője: a szavak között azonos az uráli vagy a finnugor rétegével; a szóelőfordulásokat tekintve az uráliakét felülmúlja, a finnugorokétól elmarad. Az ide tartozó szavak közül a *világ* (4) és az *anya* (2) fordul elő egynél többször. Nem ismétlődnek viszont a következők: *fárad*, *keserű*, *könny*, *lesz*, *tekint*, *tesz*.

A belső keletkezésű elemek között, egyben az összes kategória gyakorisági listáján óriási a származékok fölénye. Az ÓMS.-ban éppen annyi van belőlük, mint az ősi örökség főkategóriájához tartozó szavakból együttvéve. Arányuk tehát 30% feletti; az előfordulások között is megközelíti ezt az értéket. Az is igaz viszont, hogy egy szóra eső előfordulási számuk (1,34) kisebb az átlagosnál. Leggyakoribb reprezentánsuk az *édes* (4); ezt a *halál* és a *siralom* (3-3), majd a *fiad* 'fiacská', a *kínzatik* és az *urad* 'uracska' (2-2) követi. 23 származékszó csak egyszer bukkan fel a szövegben: *alélat* 'alélás', *árad*, *bűntelen*, *egyed* 'egyetlenke', *engem*, *érez*, *fogva* igenév, *fohászat* 'fohászkodás', *hioll* 'kiömlik, kiürül', *hullat* 'hullás', *húztózva* igenév 'ráncigálva', *igaz*, *kötve* igenév, *öklelve* igenév, *síró* igenév, *szégyenül* 'meggyaláztatik', *szépség*, *tértetik* '(ki)fakad' vagy 'kívül van', *törvénytelen*, *tudatlan*, *valál* 'valóság' vagy 'lét, élet', *választ*, *veretik*.

Míg az ősi örökséghez tartozók közül három kategória szavai is meghaladják a 8%-os gyakoriságot, a belső keletkezésűek közül a származékokon kívül ez csak az összetett szavakról mondható el. Előfordulási hányadosuk (1,88) jóval felülmúlja az átlagot, így nem csoda, hogy a kategóriák szóelőfordulási listáján 11% feletti értékükkel a második helyen osztoznak a finnugor réteggel. — Arról azonban szó sincs, hogy az összetett szavakra általánosságban jellemző az ismétlődés. Az eredmény valójában annak köszönhető, hogy az *én*, amelyben egyébként az egykori összetétel már elhomályosult, 6-szor is előfordul az ÓMS.-ban. Rajta kívül csak egy, szintén elhomályosultan összetett szónak, a *jonh*-nak ('lélek, benső') van egynél több (3) adata. A szöveg többi összetett szava nem ismétlődik: *avagy*, *bútór* 'a bú törzsűrése', *egyembelű* 'együtt' határozószó, *kinyújt*, *néha*, *soha*.

Az összetett szavak számától alig marad el azoké, amelyek morfémaszilárdulással keletkeztek. Ezek között azonban nincs olyan, amely az ÓMS.-ban egynél többször jelenik meg. Ragszilárdulás eredménye a *belől* névutó, a *bezzeg*, az *egyen* határozószó és a *kívül* határozószó; jelszilárdulása a *maga*, a *neki* és a *tőle*.

A lexéma értékű alapszóból képzett származékokéhoz képest elenyésző a fiktív tövűek részesedése. Mindkét reprezentánsuk ugyanabból a töből alakult ki: *kegyed* 'kegyelmez', *kegyelem*.

Szóhasadás szintén 2 szót eredményezett. Közülük a *virág* kétszer, a *vesz* egyszer bukkan fel az ÓMS.-ban.

Szófajváltással keletkezett a *de* kötőszó, jelentésselkülönüléssel az *ér* 'igazolódik, érvényes' ige.

Onomatopoeitikus az *ó* indulatszó (3 előfordulással) és a *seped* 'siránkozik' ige.

Olyan belső keletkezésű szóból, amelynek a kialakulásmódja vitatott, az ÓMS.-ban 5 is akad, de mindegyik csupán egyszer jelenik meg. Számításba vehető eredetmagyarázataikról a 2. táblázattal kapcsolatban, a b) szakaszban írok majd. — Előljáróban itt csak annyit jegyzek meg, hogy az *egy* számnév és az *így* esetében a minősítés a végződés mibenlétének függvénye; a másik három esetben pedig az adat hovatartozásán múlik: az ÓMS.-beli *hyul* a *hül*-nek vagy a *hioll*-nak az adata, a *hul* a *hol*-é vagy a *hogy* kötőszóé, míg a *merth* a *miért*-é vagy a *mert*-é.

A j ö v e v é n y s z a v a k közül a honfoglalás előtt került a magyarba a török eredetű *bú* (4 előfordulás) és *kín*. Szláv nyelvből való a *zsidó* (2).

A tisztázatlan eredetű szavak mindegyike egyszer fordul elő az ÓMS.-ban. Bizonytalan származású az *eped* és a *marad*; vitatott az *ez* névmás és az *öröm*, továbbá (a *válni* igenévhez vagy a *válik* igéhez tartozásának függvényében) az íráshibás *ualmun* alak. Ismeretlen eredetű szó az ÓMS.-ban nincs. — A bizonytalan és a vitatott eredetmagyarázatokról a 2. statisztikával kapcsolatban, a most következőkben bővebben írok.

b) A 3. pontban (l. még HORVÁTH: MNy. 2000: 180) megmagyaráztam a 2. szóstatisztika elkészítésének célját, indokoltam szükségességét. Rövid emlékeztetőül: a cél az, hogy a statisztikában szerepet kaphassanak a bizonytalan és a vitatott származtatásokban felvetődő lehetőségek (pontosabban a vitatott etimológiák esetében ezek közül a valószínűbbek).

Az 1. és a 2. szóstatisztika közötti átrendezést a bizonytalan eredeztetésekkel kezdem. Ezek esetében azt a származtatást, amellyel az EWUng. szerint talán számolni lehet, a bizonyosság rangjára emeltem. A *marad*-ot tehát besoroltam az „ősi örökség magyar képzővel” kategóriába, az *eped*-et pedig a származékokhoz.

Vitatott etimológia esetén az EWUng. szerint valószínűbb magyarázat mellett döntöttem, ha volt ilyen. — Az *ez* mutató névmásnak a szótárbeli származtatása így interpretálható: 1. Ősi örökség a finnugor vagy az ugor korból; 2. Belső keletkezésű származékszó. Az említett besorolási elvnek megfelelően a 2. eredeztetéssel nem számoltam, és mivel a főkategórián belüli vitatottság esetén is az első lehetőség volt a kedvezményezett (l. a következő bekezdést), az *ez* a 2. statisztikában a finnugor réteghez került. — Az *öröm* etimológiai az EWUng.-ban: 1. Ősi örökség: a finnugor korból való tőhöz magyar képző kapcsolódik; 2. Származékszó egy török eredetű tőből. Minősítés a 2. statisztikám számára: ősi örökség magyar képzővel. — Az ÓMS. (íráshibás) *ualmun* alakja azért vitatott eredetű, mert két szóhoz is tartozhat: ha a *válni* adata, akkor származék; ha ellenben a *válik*-é, akkor ősi örökség a finnugor korból. BENKŐ értelmezése szerint (ÁrpSzöv. 1980. 60) az első a valószínűbb, ezért 2. szóstatisztikámban ez az alak a származékok csoportját erősíti.

A főkategórián belüli („második szintű”) vitatottságot ugyanúgy számoltam fel, mint a főkategóriák közöttit.

Az „ősi, tisztázatlan rétegből” minősítésnek az ÓMS.-beli egyetlen alanyát, a *ki* névmást az EWUng. finnugor vagy esetleg uráli korinak mondja. Magától értetődően számomra az első, valószínűbb út volt a követendő: a finnugor réteghez sorolás.

A belső keletkezésű, de vitatott kialakulásmódú *egy* számnév és az *így* esetében az a kérdés, hogy végződésük rag-e vagy képző. Az EWUng. szerint az első a valószínűbb, ez a két szó tehát a (rag)szilárdulással létrejötték csoportjához csatlakozott, nem pedig a származékokhoz. — BENKŐ szerint abban, hogy az ÓMS.-beli *hyul* alak a *hül*-nek vagy a *hioll*-nak a képviselője-e, „a két érintett lehetőség között egyiknek vagy másiknak a javára egyoldalúan és kizárólagosan dönteni nem lehet” (ÁrpSzöv. 1980. 339). Értelmezésében (i. m. 60) a *hül*-t teszi első helyre. Ennek megfelelően döntöttem magam is, így az ígét a 2. statisztikámban fiktív tövű származéknak (és nem lexéma értékű alapszóból képzettnek) minősítettem. — Az ÓMS.-beli *hul* alakot az EWUng. mind a *hol*, mind a *hogy* kötőszó szócikkében kérdőjellel szerepelteti. BENKŐ (ÁrpSzöv. 1980. 60, 348) inkább a *hol* mellett foglal állást. Őt követve én is oda soroltam az adatot, tehát ragszilárdulás eredményének minősítettem, nem pedig szófajváltásának. — Hasonló kérdést vet fel az ÓMS. *merth* alakja is. BENKŐ (i. m. 61, 349) kissé valószínűbbnek tartja ennek a *miért*-hez, mint a *mert*-hez tartozását, így a 2. statisztikát készítve ezt az adatot (szemben a szófajváltással) ragszilárdulás eredményének tekintettem.

Az ismertetett átsorolások után összeállt a 2. szóstatisztikai táblázat.

2. szóstatistikai táblázat

Eredetkategória	Szó		Szóelőfordulás	
	db	%	db	%
uráli	8	8,51	8	6,11
finnugor	10	10,64	19	14,50
ugor	4	4,26	4	3,05
ősi örökség magyar képzővel	10	10,64	14	10,69
ősi összesen	32	34,04	45	34,35
származék	31	32,98	41	31,30
fiktív tö származéka	3	3,19	3	2,29
szilárdulás	11	11,70	11	8,40
szófajváltás	1	1,06	1	0,76
jelentésselkülönülés	1	1,06	1	0,76
szóhasadás	2	2,13	3	2,29
összetétel	8	8,51	15	11,45
onomatopoetikus	2	2,13	4	3,05
belső összesen	59	62,77	79	60,31
török	2	2,13	5	3,82
szláv	1	1,06	2	1,53
jövevény összesen	3	3,19	7	5,34
Összesen	94	100,00	131	100,00

A bizonytalan és a vitatott származtatások kiiktatása után ebben csak három főkategória maradt. Közülük a jövevénytiszavakat az átsorolások egyáltalán nem érintették.

Az 1. statisztikához képest mind az ősi örökségnek, mind a belső keletkezésűeknek a részesedése kissé megnőtt. Az ősi eredetűek aránya a szóállományt és az előfordulásokat tekintve is meghaladja az összes adat egyharmadát. A belső keletkezésűeknek pedig itt már az előfordulási részesedésük is 60% feletti.

Az ősi örökség kategóriái közül az átsorolással a finnugor réteg és a magyar képzőjű típus járt jól: a szóstatistikában mindkettő, az előfordulásiban pedig most már az utóbbi is átlépte a 10%-ot. A szóelőfordulások között a finnugor réteg 15%-os eredménye az összes kategória listáján a második helyhez elég.

A listavezetők — akárcsak az állományi statisztikában — természetesen továbbra is a származékok. — A belső keletkezésű elemek közül azonban az átsorolás igazi nyertesei a szilárdulással létrejött szavak: 12%-os eredményükkel az állományi statisztika második helyére kerültek. Igaz, egyikük sem ismétlődik a szövegben, így az előfordulásokat tekintve részesedésük 10% alatt marad, ezzel itt a korábbi hatodik helyről csupán egyet lépnek följebb.

5. „Az etimológiai vonatkozású használati statisztika jellegzetes és elsődleges típusának a szóstatistikát tartom” — írtam a kérdéskörrel foglalkozó előző tanulmányomban (HORVÁTH: MNy. 2000: 322). Véleményem nem változott, de abban sem, hogy „a szóstatiszti*k*a m*e*l*e*tt [és nem helyett] elkészített tőstatiszti*k*a az etimológiai háttér feltárásával nagyon hasznos információkkal teheti pontosabbá, árnyaltabbá, érthetőbbé a szóstatiszti*k*a alapján tanulmányozható képet” (i. h. 323).

A használati töeredet-statisztikáról szólva nem maradhat említetlenül HAJDÚ MIHÁLY neve. Egyetemi hallgatóival rendszeresen végeztet ilyen műfajú gyakorisági vizsgálatokat. Erről négy füzet is tanúskodik. Közülük kettő „Irodalmi művek szövegtimológiai vizsgálata” címen jelent meg L. SIMON LÁSZLÓ, illetőleg PAPP ZOLTÁN JÁNOS szerkesztésében (ELTE BTK Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék, Bp., 1994., ill. 1997.). A harmadik füzet, a „Hét bibliafordítás összehasonlító etimológiai vizsgálata” a Károli Gáspár Református Egyetemen (Bp., 1997.), míg a negyedik, a „Lakatos Demeter két versciklusának szövegtimológiai vizsgálata” ismét az ELTE bölcsészkarán (Bp., 2000.) született. — A HAJDÚ-tanítványok arra törekedtek, hogy felderítsék az etimológiai kategóriák arányait az abszolút töveknek a szövegbeli állományában és előfordulásaiukat tekintve.

A mai elbeszélések szókincsének eredetbeli arányait kutatva magam is úgy állítottam össze a tőstatisztikát, hogy munkám nagyobbik része az abszolút tövek megkeresése és ezek etimológiai minősítése volt (l. MNy. 2000: 324). Olyankor azonban, ha a szó közvetlen etimológiai előzményéhez képest nem tartalmazott morfémátöbbletet, módosult a feladat és az alkalmazandó módszer (uo.). — Az ÖMS. elemzésekor is szükségem volt mindkétféle megoldásra. Néhány példa segítségével mutatom be őket.

Az abszolút töhöz morfológiai művelettel juthattam el.

Az összetett szavakat elemeikre bontottam. A tőstatisztika számára így lett például az *avagy*-ból *a* névmás és *van* ige, a *bútör*-ből *bú* és *tör* 'szűrőfegyver'. Természetesen felbontottam az elhomályosult összetételeket is: *én* → *e* névmás és *mi* személyes névmás, *jonh* → *jo* 'belső rész' és *hon* 'has'.

Lemetszettem a származékszavakban található képzőt vagy képzőket: *hullat* 'hullás' → *hull*, *kötte* → *köt*, illetőleg *fohászat* → *fűj*, *húztotva* → *húz*. — A visszavezetés eredménye persze fiktív tő is lehet. Ha a szó az etimológiai minősítés szerint „fiktív tő származéka”, akkor ez kézenfekvő: *kegyelem* → *kegy*-. Lexéma értékű alapszó származékának is lehet azonban fiktív abszolút töve, ha maga az alapszó egyben relatív tő: *alélát* 'alélás' (→ *alél*; ez az alapszó és a relatív tő) → *al*-. — Nemcsak a belső keletkezésű származékszavak esetében juthatunk a képző(k) levágásával az abszolút töhöz, hanem az „ösi örökség magyar képzővel” típusban is. Magától értetődően itt mindig fiktív tő a végeredmény: *tekint* → *tek*-, *világ* → *vil*-.

A rag- vagy jelszilárdulással keletkezett szavak abszolút tövéhez szintén a toldalék(ok) lemetzése vitt: *belől* névutó → *bel* 'belső', *maga* → *mag*, illetőleg *egyen* határozószó → *e* névmás, *tőle* → *tő*. Itt is lehetett fiktív tő az eredmény: *bezzeg* → *bezz*-.

Megesett az is, hogy többféle morfológiai műveletet (az összetétel felbontását és a toldalék levágását) együtt kellett végrehajtanom: *egyembelű* 'együtt' határozószó → *e* névmás és *bel*, *kinyújt* → *ki(v)* 'külső rész' és *nyú*-.

Ha a szó a közvetlen etimológiai előzményhez képest nem tartalmazott morfémátöbbletet, akkor az etimológiai visszavezetésben nem morfológiai (vagy nem elsősorban morfológiai) utat kellett választanom. Ezt szófajváltás, jelentésselkülönülés vagy szóhasadás tette szükségessé.

A szófajváltással keletkezett *de* kötőszó etimológiai előzménye a *de* partikula; a szófajok toldalékolhatatlansága eleve kizárja a morfológiai műveletet. — Akkor sincs alaki változás, ha egy töige jelentésselkülönüléssel kettővé „osztódik”. Így jött létre az *ér* 'igazolódik, érvényes' az 'érint; érkezik; stb.' jelentésű *ér*-nek a párjaként. Az ÖMS. szövegében a jelentésselkülönülés eredménye van jelen, így az került a szóstatisztikába, míg etimológiai előzménye a tőstatisztikába.

A szóhasadással keletkezett *vesz* és *virág* esetében sem morfológiai művelet az etimológiai visszavezetés első mozzanata (→ *visz*, ill. → *világ*); a második, a képző lemetzése viszont már az: → *vi*-, illetőleg → *vil*-.

Amikor a szóstatisztikát töstatisztikává alakítottam át, 68 szó (vagyis az állomány 72%-a) igényelt, illetve engedett meg etimológiai visszavezetést (morfológiai vagy nem morfológiai jellegűt, valamint a kettő kombinációját). 25 szó (27%) viszont nem tette szükségessé, illetve lehetővé a módosítást: ezek tehát változatlan formában és minősítéssel kerültek át a töstatisztikába. Különleges eset az *ez* névmásé: egyik csoportba sem sorolható (ennek megokolását l. később).

Magától értetődően tartoznak a második csoportba a különféle eredetű tőszavak: például az uráli korból örökölt *szem*, a finnugor rétegből való *méz*, az ugor kori *szó*, az onomatopoetikus *ó* indulatszó vagy a török eredetű *kín*.

Némi magyarázatot igényel viszont a képzőt tartalmazó *ígér* változatlan átemelése a töstatisztikába. — Az etimológiai visszavezetésben ragaszkodtam ahhoz az alapelvhez, hogy legfőljebb egy lépést tehetek a magyar szókészlet határán kívülre (l. HORVÁTH: MNy. 2000: 325). A jövevényszavak esetében ez azt jelentette: az etimológiai minősítést és a statisztikát nem befolyásolja, hogy „az átvett szó előzménye az átadó nyelvben milyen morfológiai felépítésű, illetve ott milyen eredetű” (uo.). Az ősi szókészlet szempontjából pedig azt: ha valamelyik alapnyelvi rétegből olyan szót örököltünk, amely nem abszolút tő, hanem tő és képző együttese, akkor (az öröklés tényének megállapítása után) a képző levágásával újabb lépést tennénk a magyar szókészlet határán kívül, ez pedig az említett alapelvbe mint akadályba ütközne. Ezért nem metszhettem le a töstatisztika előkészítésekor az ugor származású *ígér*-ben meglévő *-r* képzőt.

Ide kapcsolódik a vitatott eredetű *ez* névmás státusának különlegessége. Ha a szó 1. magyarázatát vesszük figyelembe, amely szerint ősi örökség a finnugor vagy az ugor korból, akkor ugyanúgy nem szabad levágni a *-z* elemet, mint az *ígér* képzőjét. A 2. magyarázat szerint viszont a *-z* már a magyar nyelv külön életében csatlakozott az *e* névmástőhöz, tehát az *ez* belső keletkezésű származékszó. Az utóbbi esetben jogunk van ahhoz, hogy lemetsszük a képzőt, és megállapítsuk: az *e* tő az uráli korból való. — Mindezek alapján az *ez* szó tövét „*ez* vagy *e*” formájúként kell a betűrendes jegyzékben feltüntetni, és ennek megfelelően a minősítése: „ősi, tisztázatlan rétegből”. — Ezt a kissé hosszúra nyúlt magyarázatot nemcsak az eset különlegessége indokolta, hanem az is, hogy korábbi tanulmányomban az *az* és *ez* mutató névmások, sajnos, a vitatott (tágabban: tisztázatlan) eredetű tövek közé kerültek (vö. HORVÁTH: MNy. 2000: 325, 329).

Töstatisztikám szereplőit az egyszerűség kedvéért egységesen *tővekként* emlegetem, függetlenül attól, hogy morfológiai művelettel, nem morfológiai visszavezetéssel vagy mindenféle változtatás nélkül jutottam-e el hozzájuk.

A töveket keresve természetesen azt tapasztalhattam, hogy az ÓMS.-ban vannak olyan szavak, amelyek egy vagy több társukkal együtt közös tőhöz vonhatók. A szóállomány legtöbb tagját (7-et) az *e* mutató névmási tő gyűjtötte magához: *egy*, *egyed*, *egyembeli*, *egyen*, *én* (ez 6 előfordulással), *engem*, *így*. A szövegben 17 olyan tövet találtam, amelyhez egynél több szó tartozik; mint kiderült, ez a tőállomány 22%-a. (A mai elbeszélésekben sokkal nagyobb, 36%-os arányban vannak ilyen tövek; l. HORVÁTH: MNy. 2000: 325.)

Akárcsak a mai elbeszélésekben (vö. HORVÁTH: i. h.), a tövek száma alatta marad a szavakénak, a tőelőfordulásoké viszont természetesen felülmúlja a szóelőfordulásokét: az ÓMS.-ban 79 tő és 148 tőelőfordulás található. Egy-egy töre tehát átlagban 1,87 előfordulás jut. (Emlékeztetülül: a szóelőfordulási hányados 1,39.) Egy-egy tőhöz átlagosan 1,19 szó tartozik.

A tövek gyakorisági listáját az *e* mutató névmás vezeti 12 előfordulással. A második helyen a *fiú* és a *mi* személyes névmás osztozik (7-7). Utánuk a *vil-* (a *vi-*

lág töve, 6 előfordulással), majd a *bú* (5) következik. Négyyszer jelenik meg 3 tő, háromszor 9, kétszer pedig 10. 52 tő (vagyis az állomány 66%-a) egyszeri előfordulású.

6. Ugyanolyan módon és okból, mint a szóstatistikai vizsgálatban, tőstatistikám eredményeit is két táblázattal szemléltetem. (Összevetésre l. a mai elbeszélések tőstatistikai táblázatait is: HORVÁTH: MNy. 2000: 326—7.)

a) Az 1. tőstatistikai táblázat azt mutatja, hogy a szóstatistikához képest a négy fő kategória arányai erősen megváltoztak.

A tövek között az ősi örökség részesedése a szóállománybelinek a kétszeresénél is jóval nagyobb: az ŐMS. tőkészletének több mint 70%-a alapnyelvi eredetű. (A mai elbeszélésekben ez az arány 40% alatti.)

A belső keletkezésű elemek kategóriái közül a tőstatistikában csak az onomatopoetikusaké maradt meg, így ez fő kategóriává lépett elő. Részesedése csupán a tizenkettede (!) annak, amekkora a belső keletkezésűeké a szóállományban. (Majdnem ilyen mértékű csökkenést figyeltem meg a mai elbeszélésekben is.)

A jövevények készlete változatlan maradt, így részesedése alig módosult.

A tövek eredetének megfajtásához nehezebb fogódzót találni, mint a szavakéhoz. Érthető tehát, ha a tőállományban jóval nagyobb a tisztázatlan eredetűek fő kategóriájának aránya, mint a szóállományban. Az ŐMS.-ban igen határozottan érvényesül ez a tendencia: a tisztázatlan eredetűek részesedése a tövek körében majdnem négyszerese a szóállományinak. (A mai elbeszélések elemzése után ez nem lepett meg: ott az ötszöröse.)

1. tőstatistikai táblázat

Eredetkategória	Tő		Tőelőfordulás	
	db	%	db	%
uráli	18	22,78	45	30,41
finnugor	22	27,85	44	29,73
ugor	13	16,46	16	10,81
ősi, tisztázatlan rétegből	3	3,80	5	3,38
ősi összesen	56	70,89	110	74,32
onomatopoetikus	4	5,06	9	6,08
török	2	2,53	8	5,41
szláv	1	1,27	2	1,35
jövevény összesen	3	3,80	10	6,76
bizonytalan	5	6,33	6	4,05
vitatott	4	5,06	5	3,38
ismeretlen	7	8,86	8	5,41
tisztázatlan összesen	16	20,25	19	12,84
Összesen	79	100,00	148	100,00

A fő kategóriák sorrendje az egy tőre jutó előfordulások szerint: 1. jövevény 3,33; 2. onomatopoetikus 2,25; 3. ősi 1,96; 4. tisztázatlan 1,19. Az ŐMS. egészének 1,87-os átlagát túllépő három fő kategóriának kedvezőbb az aránya a tőelőfordulások között, mint a tőállományban. — Az előfordulásokat tekintve az ősi tövek aránya megközelíti a 75%-ot. Az onomatopoetikus töveké 1%-kal nő az állománybelihez viszonyítva,

mégis az utolsó helyre szorítják vissza őket a náluk többször ismétlődő jövevénytövek. A tisztázatlan eredetű tövek az előfordulások között is megőrzik második helyüket, de a többi főkategóriában mértől messze elmaradó ismétlődési hányadosuk miatt részesedésük (szemben az állománybeli 20%-kal) itt 13% alatti.

Az egyes kategóriákat szemügyre véve, a hozzájuk tartozó töveket felsorolva nem térek ki arra, melyek azok a szavak, amelyek az ÓMS.-ban az adott tövet képviselik. Ezt az információt a tanulmányt záró betűrendes tőjegyzék tartalmazza. — Részben kivételt jelentenek a fiktív (kötött) tövek. Ezekhez ugyanis azonosításuk megkönnyítésére (a jelentésadás helyett, zárójelben, „vö.”-vel bevezetve) éppen az egyik olyan szót csatolom, amely a szövegben képviseli őket.

Az ősi örökség en belül, de az összes kategóriát tekintve is a finnugor rétegnek van a legtöbb reprezentánsa: részesedésük nagyobb az ÓMS. teljes tőállományának negyedénél. Egy töre jutó előfordulási átlaguk: 2,00. — A leggyakoribb közülük a *fiú* (7), ezt a fiktív *vil-* (6; vö. *világ*) követi. Háromszor jelenik meg a *bel* 'belső', a *hon* 'has', a *nem* tagadószó és a *van*; kétszer az *öl* ige, a *vál(ik)* és a *vér*. Egyszer bukkannak fel: *köt*, *mag*, *méz*, *ne* tiltószó, *szép*, *tő*, *tőr* 'szűrőfegyver', továbbá *al-* (vö. *alélat*), *le-* (vö. *lesz*), *nyú-* (vö. *kinyújt*), *te-* (vö. *tesz*) és *vi-* (vö. *vesz*). Ehhez az utolsó csoporthoz tartozik a *hioll* tövének különleges esete is: ez a származékszó vagy a *hiu* 'üreg'-ig, vagy azon túl a *héj*-ig vezethető vissza, de mindkét esetben finnugor a tő.

A tőállományban az uráli réteg részesedése is 20% feletti; ez az összes kategória között a második helyet biztosítja. Az uráli tövek ismétlődési hányadosa: 2,50. Ez az érték jóval nagyobb a finnugorokénál, és elegendő ahhoz, hogy a tőelőfordulásokat tekintve 30% feletti arányával az uráli réteg kerüljön az első helyre. — Az ide tartozó tövek közül kiemelkedik gyakoriságával az *e* mutató névmás (12) és a *mi* személyes névmás (7). Négyyszer fordul elő a *hal* ige és az *íz* 'ízérzet'; háromszor a *ho-* (vö. *hol*); kétszer pedig a *mi* kérdő-vonatkozó névmás és az *any-* (vö. *anya*). Egyszer jelennek meg: a mutató névmás, *él* ige, *fél* ige, *fúj*, *szem*, *te*, *tud*, *vas*, *víz*, valamint a *köny-* (vö. *könny*) és a *ne-* (vö. *neki*).

Mind az állományi, mind az előfordulási listán 10 és 20% közötti eredménnyel került a harmadik helyre az ugor réteg. Igaz, a tőelőfordulások között részesedése alig van 10% fölött, mivel ebben a csoportban az egy töre jutó előfordulási hányados (1,23) sokkal kisebb a másik két alapnyelvi rétegénél, sőt az ÓMS. átlagánál is. — Az ugor kori tövek közül egynél többször csak a *jo* 'belső rész' (3) és a *ki(v)* 'külső rész' (2) jelenik meg. Egyszer bukkannak fel: *ár* ige, *asz(ik)*, *fog* ige, *húz*, *ígér*, *jó* melléknév, *szeg* 'fém-szeg', *szó*, illetőleg ezek: *fár-* (vö. *fárad*), *keser-* (vö. *keserű*), *tek-* (vö. *tekint*).

Három tő esetében nincs tisztázva, melyik alapnyelvi rétegből való: *ki* névmás (3), *hull*, valamint az *ez* mutató névmás *ez* vagy *e* alakú töve.

A belső keletkezésűek „jogutódjává” előlépő *onomatopoeikus* tövek közül a *sír* ige (4) és az *ó* indulatszó (3) is többször bukkán fel. Egyszer jelenik meg a *de* partikula, valamint a *sep-* (vö. *seped*).

A jövevénytövek állománya a szókészlethez képest változatlan, de mindegyikük ismétlődik (a török elemek többször is, a szláv egyszer), így előfordulási hányadosuk (3,33) feltűnően nagy. — Leggyakoribb reprezentánsuk a török *bú* (5), ezt a szintén török *kín* (3) és a szláv *zsidó* (2) követi.

A tisztázatlan eredetűek között a szóstatistikához képest újdonság az ismeretlen eredetűek megjelenése. Érdekes, hogy a tisztázatlanok mindhárom csoportját egy kétszeri és néhány egyszeri előfordulású tő alkotja. Szintén feltűnő, hogy az ÓMS. egész tőállományát tekintve a kategóriák gyakorisági listáján az ismeretlen, a bizonytalan és a vitatott eredetűek közvetlenül a vezető három alapnyelvi réteg után állnak. Az egy

töre jutó előfordulási hányadosok viszont feltűnően kicsik: bizonytalanok 1,20; vitatottak 1,25; ismeretlenek 1,14; tisztázatlanok együtt: 1,19. Nem csoda tehát, hogy az előfordulási listán az onomatopoetikus tövek mindhárom itteni csoportot megelőzik; sőt közülük kettőt a törökök is felülmúlnak, azonos eredményt elérve az ismeretlen eredetűekkel.

Az ismeretlen eredetű tövek közül csak a *kegy-* (vö. *kegyelem*) fordul elő kétszer. Társai: *bűn, szegyen, törvény, ver*, továbbá a *bezz-* (vö. *bezzeg*) és az *ök-* (vö. *öklelve*).

A bizonytalan eredetű tövekből csak az *ér* 'érint; érkezik; stb.' ismétlődik. Az egyszer megjelenők: *ep-* (vö. *eped*), *mar-* (vö. *marad*), *né-* (vö. *néha*), továbbá a *s*.

A vitatott eredetű tövek közül csupán az *úr* kétszeri előfordulása. Társai: *tér* 'jön, kanyarodik stb.' vagy '(el)fér', *ör-* (vö. *öröm*); ide tartozik még az ÓMS.-beli *hyul* alak töve, amely vagy a *hű-* fiktív tönek (vö. *hűl*), vagy a *hiu*-nak, vagy pedig a *hěj*-nak az adata.

b) Akárcsak a szóstatistikák esetében, az 1. és a 2. tőstatisztika közötti átrendezést is azzal kezdtem, hogy a bizonytalan származtatásokban meglévő, számításba vehető etimológiai minősítéseket a bizonyosság rangjára emeltem. Így csatlakozott a *marad* ige *mar-* töve és a *néha né-* összetételi előtagja az uráli tövek csoportjához, az *ep-* (vö. *eped*) és a *s* a finnugorokéhoz (az utóbbihoz vö. HORVÁTH: MNy. 2000: 176), az *ér* 'érint; érkezik; stb.' pedig a török jövevénytövekhez.

A vitatott eredetű tövek új beosztásának alapja valószínűbb magyarázatuk volt. — Három tövel kapcsolatban a finnugor vagy a török származtatás jöhet számításba. Az 1. etimológiája alapján az *ör-* (vö. *öröm*) a finnugor, a *tér* 'jön, kanyarodik stb.' vagy '(el)fér' és az *úr* viszont a török tövekhez került. — Az ÓMS. *hyul* szóalakja az egyik magyarázat szerint az ismeretlen eredetű *hű-* töre (vö. *hűl*), a másik szerint a finnugor *hiu*-ra vagy *hěj*-ra vezethető vissza, így a *tő* az ismeretlen származásúak csoportját gyarapította.

A főkategórián belüli vitatottság megszüntetéséhez a tisztázatlan rétegből való ősi tövek ügyében kellett dönten. — A finnugor, esetleg az uráli korból örökölt *ki* névmás a finnugor, míg az ugor, esetleg finnugor kori *hull* az ugor tövek számát növelte. — A már részletesebben tárgyalt *ez* névmás töve az első magyarázat szerint a finnugor vagy az ugor korig, a másodikhoz igazodva egészen az uráli korig vezethető vissza. A vitatottság felszámolásának elvei alapján a finnugor réteg lett a kedvezményezett.

Az átsorolás után kialakult a 2. tőstatisztikai táblázat képe.

2. tőstatisztikai táblázat

Eredetkategória	Tő		Tőelőfordulás	
	db	%	db	%
uráli	20	25,32	47	31,76
finnugor	27	34,18	51	34,46
ugor	14	17,72	17	11,49
ősi összesen	61	77,22	115	77,70
onomatopoetikus	4	5,06	9	6,08
török	5	6,33	13	8,78
szláv	1	1,27	2	1,35
jövevény összesen	6	7,59	15	10,14
ismeretlen	8	10,13	9	6,08
Összesen	79	100,00	148	100,00

A tőállományt és az előfordulásokat tekintve is itt már az összes adatnak több mint háromnegyede az ő s i ö r ö k s é g hez tartozik. Az átsorolással a finnugor réteg járt a legjobban: a tőállományt és az előfordulásokat tekintve egyaránt egyharmadosnál nagyobb részesedéssel áll a kategóriák listájának élén.

Az onomatopoeikus töveket az átsorolás egyáltalán nem érintette.

Nagyon jól jártak vele viszont a j ö v e v é n y e k : arányuk a tőállományban megduplázódott, az előfordulások tekintetében pedig 10% fölé emelkedő részesedésükkel felkapaszkodtak a főkategóriák második helyére. A szláv adatokkal nem történt változás, a török tövek gyarapodása viszont figyelmet érdemel: az állományi statisztikában 2,5-ről 6,3%-ra nőtt az arányuk, a tőelőfordulások tekintetében pedig 9%-ot megközelítő részesedésükkel feljöttek az alapnyelvi rétegek utáni, vagyis a negyedik helyre.

A főkategóriává előlépő ismeretlen eredetűeknek a tőállományban lett 10%-nál nagyobb a részesedésük. Ismétlődési hányadosuk (1,13) viszont igen kicsi, így a tőelőfordulások közötti 6%-os eredményük az onomatopoeitikusakét sem múlja felül.

7. A XX. század végi elbeszélésekből összeállított korpusz után a mostani tanulmányban egy XIII. századi lírai vers szókincsének és a szavak képviselte töveknek az etimológiai statisztikáját készítettem el. Az időbeli és a műfaji eltéréseken kívül azt is lényegesnek tartom, hogy ezúttal nem részletkezből egybeszerkesztett szövegmintát, hanem önmagában természetes egységet alkotó nyelvemléket dolgoztam fel.

Összehasonlító vizsgálatra nem kerítettem sort, de az ÖMS. szóanyagának elemzése közben alkalmi összevetésül többször is utaltam a mai elbeszélésekben mért arányokra. Több vonatkozásban érdekes hasonlóságokat lehet érzékelni. Azt pedig, hogy a szintén feltűnő különbségek okát főként a korszakbeli vagy inkább a műfaji eltérésben, ezek együttes hatásában, illetve esetleg más tényezőkben érdemes-e keresnünk, csak további kutatások tisztázhatják.

Az etimológiai statisztikai elvek érvényesítésén, a módszerek alkalmazásán, kipróbálásán, valamint a szempontok bővítésén kívül maga az Ómagyar Mária-siralom is oka és célpontja volt vizsgálódásomnak. Eddig főleg hang-, alak-, jelentés- és stílustörténeti kutatások irányultak rá, illetőleg ilyenekben foglalkoztak vele; etimológiai vonatkozásban inkább csak egyes részletei kaptak figyelmet. Ezért is fontosnak tartottam a nyelvemlék egészére kiterjedő etimológiai statisztikai elemzést, amely reményeim szerint az egyetemi oktatásban is felhasználható.

8. Betűrendes szójegyzék. — A jegyzék tételeit virgula, betűváltáskor kettős virgula választja el egymástól. A tételek négy részből állnak. — Az első maga a címszó. Ezt szófajjelölés, illetve jelentésadás (olykor az EWUng. címszavával megtoldva) egészíti ki akkor, ha valami miatt (kihaltság, szokatlanság, homonímia stb.) nehézséget okozhat az értelmezés vagy az azonosítás. — A második, zárójeles részben (az ÖMS.-beli megjelenés rendjéhez igazodva) a szót a nyelvemlékben képviselő alako(ka)t szerepeltetem. Az egynél nagyobb előfordulási számot a zárójelen belül, az alakok bevezetéseként külön feltüntettem. — A zárójel után következő harmadik rész a rövid, egyszerűsített formájú etimológiai minősítés. Vitatottság esetén azt a lehetőséget, amely statisztikámba nem került be, csupán kiegészítő tájékoztatásul közlöm (szögletes zárójelben). — A negyedik részbe kétféle jelölés kerülhet. A „(=)” azt jelenti, hogy a címszó változatlan formában és minősítéssel kerül át a tőjegyzékbe, vagyis a szót nem lehet tőle etimológiai szempontból különböztetőre visszavezetni. A másik jelölés pedig „(< x)” típusú: ebben az x helyébe mindig az a tö kerül, amelyre a szó (a tőstatisztika számára) visszavezethető.

alélet 'alélás' (*olelothyá*) származék (< *al-*) | *anya* (2: *amath*, *anyath*) ősi örökség magyar képzővel (< *any-*) | *arad* (*arad*) származék (< *ár* ige) | *aszik* (*ozuk*) ugor (=) | *avagy* (*owog*) összetétel (< *a* névmás + *van*) || *bel* 'belső' [EWUng. *bél*] (*bel*) finnugor (=) | *belől* névtő [EWUng. *belül*] (*buabeleul*) szilárdulás (< *bel*) | *bezzeg* (*bezzeg*) szilárdulás (< *bezz-*) | *bú* (4: *buol*, *buabeleul*, *buol*, *bua*) török (=) | *bútör* 'a bú törészése' (*buthuruth*) összetétel (< *bú* + *tör*) | *bűntelen* (*byuntelen*) származék (< *bűn*) || *de* kötőszó (*de*) szófajváltás (< *de* partikula) || *édes* (4: *ezes*, *efes*, *ezes*, *ezes*) származék (< *íz* 'ízérzet') | *egy számnév* (*yg*) belső, de vitatott: 1. szilárdulás; [2. származék] (< *e* névmás) | *egyed* 'egyetlenke' (*eggedum*) származék (< *e* névmás) | *egyembeli* [ilyen alakú az EWUng. címszava!] 'együtt' határozószó (*egembelu*) összetétel (< *e* névmás + *bel*) | *egyen* határozószó (*eggen*) szilárdulás (< *e* névmás) | *él* ige (*illen*) uráli (=) | *én* (6: *en*, *en*, *en*, *en*, *en*, *en*) összetétel (< *e* névmás + *mi* személyes névmás) | *engem* (*engumet*) származék (< *e* névmás) | *eped* (*epedek*) bizonytalan, talán származék (< *ep-*) | *ér* 'igazolódik, érvényes' [EWUng. *ér*] (*ere*) jelentésselkülönülés (< *ér* 'érint; érkezik; stb.') | *érez* (*erzem*) származék (< *ér* 'érint; érkezik; stb.') | *ez* névmás (*eg*) vitatott: 1. finnugor [vagy ugor; 2. származék] (= [vagy < *e* névmás]) || *fárad* (*farad*) ősi örökség magyar képzővel (< *fár-*) | *fél* ige (*felleyn*) uráli (=) | *fiad* 'fiacska' (2: *fyodumtul*, *fyodum*) származék (< *fiú*) | *fiú* (5: *fyon*, *fyom*, *fyom*, *fyomnok*, *fyaal*) finnugor (=) | *fogva* igenév (*fugwa*) származék (< *fog* ige) | *fohászat* 'fohászkodás' (*fuhażatum*) származék (< *fűj*) || *hal* ige (*hol*) uráli (=) | *halál* (3: *halal*, *halallal*, *halal*) származék (< *hal* ige) | *hioll* 'kiömlik, kiürül' (*hioll*) származék (< *hiu* 'üreg' vagy *hěj*) | *hol* vagy *hog* kötőszó (*hul*) ennek megfelelően: belső, de vitatott: 1. szilárdulás; [2. szófajváltás] (< *ho-*) | *hullat* 'hullás' (*hullothyá*) származék (< *hull*) | *hútozva* igenév 'ráncigálva' (*huztużwa*) származék (< *húz*) | *hűl* vagy *hioll* 'kiömlik, kiürül' (*hyul*) ennek megfelelően: belső, de vitatott: 1. fiktív tö származéka; [2. származék] (< *hű-* [vagy *hiu* 'üreg' vagy *hěj*]) || *igaz* (*ygöz*) származék (< *jó* melléknév) | *ígér* (*egyre*) ugor (=) | *igy* (*yg*) belső, de vitatott: 1. szilárdulás; [2. származék] (< *e* névmás) || *jonh* 'lélek, benső' (3: *iunhum*, *iūhum*, *iunhumnok*) összetétel (< *jo* 'belső rész' + *hon* 'has') || *kegyed* 'kegyelmez' (*Keguggethuk*) fiktív tö származéka (< *kegy-*) | *kegyelem* (*kegulm*) fiktív tö származéka (< *kegy-*) | *kesorű* (*keferuen*) ősi örökség magyar képzővel (< *kesor-*) | *ki* névmás (3: *qui*, *kyth*, *kyt*) ősi, tisztázatlan rétegből: finnugor [vagy talán uráli] (=) | *kin* (*kynaal*) török (=) | *kínzatik* (2: *kynzathul*, *kynzaffal*) származék (< *kin*) | *kinyújt* (*kynuhhad*) összetétel (< *ki(v)* 'külső rész' + *nyú-*) | *kívül* határozószó (*kyul*) szilárdulás (< *ki(v)* 'külső rész') | *könny* (*kunuel*) ősi örökség magyar képzővel (< *köny-*) | *kötve* igenév (*kethwe*) származék (< *köt*) || *lesz* (*leg*) ősi örökség magyar képzővel (< *le-*) || *maga* (*mogomnok*) szilárdulás (< *mag*) | *marad* (*maraggun*) bizonytalan, talán ősi örökség magyar képzővel (< *mar-*) | *méz* (*mezuul*) finnugor (=) | *mi* kérdő-vonatkozó névmás (*myth*) uráli (=) | *miért* vagy *mert* (*merth*) ennek megfelelően: belső, de vitatott: 1. szilárdulás; [2. szóhasadás] (< *mi* kérdő-vonatkozó névmás) || *ne* tiltószó (*ne*) finnugor (=) | *néha* (*niha*) összetétel (< *né-* + *ho-*) | *neki* (*nequem*) szilárdulás (< *ne-* 'ez') | *nem* tagadószó (2: *nym*, *num*) finnugor (=) || *ó* indulatszó (3: *O*, *Vh*, *O*) onomatopoetikus (=) || *öklelve* igenév (*wklelue*) származék (< *ök-*) | *öl* ige (2: *ulud*, *ullyetuk*) finnugor (=) | *öröm* (*urumētuul*) vitatott: 1. ősi örökség magyar képzővel; [2. török eredetű tö származéka] (< *ör-*) || *seped* 'siránkozik' (*lepedyk*) onomatopoetikus (< *sep-*) | *siralom* (3: *fyrolm*, *fyrolmol*, *Syrolmom*) származék (< *sír* ige) | *síró* igenév (*fyrou*) származék (< *sír* ige) | *soha* (*fumha*) összetétel (< *s* + *nem* tagadószó + *ho-*) || *szeg* 'fémsszeg' (*šcegegkel*) ugor (=) | *szégyenül* 'meggyaláztatik' (*Scegenul*) származék (< *szégyen*) | *szem* (*Scemem*) uráli (=) | *szépség* (*šcepfegud*) származék (< *szép*) | *szó* (*šcouuo*) ugor (=) || *te* (*the*) uráli (=) | *tekint* (*thekunched*) ősi örökség magyar képzővel (< *tek-*) | *tértetik* '(ki)fakad' vagy 'kívül van' (*therthetyk*) származék (< *tér*

'jön, kanyarodik stb.' [vagy '(el)fér'] | *tesz* (*thez*) ősi örökség magyar képzővel (< *te-*) | *tőle* (*Tuled*) szilárdulás (< *tő*) | *törvénytelen* (*turuentelen*) származék (< *törvény*) | *tudatlan* (*thudothlon*) származék (< *tud*) | | *urad* 'uracska' (2: *urodū*, *urodum*) származék (< *úr*) | | *valál* 'valóság' vagy 'lét, élet' (*ualallal*) származék (< *van*) | *választ* (*Walaſih*) származék (< *válik*) | *válni* igenév vagy *válik* (*ualmun*) ennek megfelelően: vitatott: 1. származék; [2. finnugor] (< *válik*) | *van* (*Volek*) finnugor (=) | *vas* (*uof*) uráli (=) | *vér* (2: *werud*, *wirud*) finnugor (=) | *veretik* (*werethul*) származék (< *ver*) | *vesz* (*Wegh*) szóhasadás (< *vi-* 'visz') | *világ* (4: *vylagumtul*, *Vylag*, *ulaga*, *wylag*) ősi örökség magyar képzővel (< *vil-*) | *virág* (2: *viragnak*, *uiraga*) szóhasadás (< *vil-*) | *víz* (*wyzeul*) uráli (=) | | *zsidó* (2: *fydou*, *Sydou*) szláv (=).

9. Betűrendes tőjegyzék. — A jegyzék tételeit virgula, betűváltáskor kettős virgula választja el egymástól. A tételek három részből állnak. — Az első maga a tő mint címszó. A fiktív, illetőleg a csak összetételei előtagként használt tövek kötőjelesek. A tő formájának megválasztásában nem törekedtem rekonstrukcióra; sokkal inkább az volt a célom, hogy a forma minél közelebb legyen a tövet képviselő szavakéhoz, hogy lehetőleg felidézze őket. A tő értelmezésére részben ugyanolyan okokból és módszerekkel kerülhet sor, mint az előző jegyzékben a szavakéra. Vannak azonban olyan esetek is, amelyekben nem lenne könnyű, de nem is okvetlenül szükséges jelentést adni a tőnek: ilyenkor (az EWUng.-on kívül) a tövet képviselő szavak segítenek a tő azonosításában, értelmezésében. A tőformát követően az előfordulási számot is feltüntettem, ha az egynél nagyobb. — A tételek második, zárójeles részében betűrendben kapnak helyet a tövet képviselő szavak. Ezek mellett is felhívom a figyelmet egynél többszöri előfordulásukra. A szavakhoz itt csak a homonímia kiküszöbölésére kapcsolódik értelmezés. Ha a tövek között a szó önmagát képviseli, akkor az ismétlés elkerülésére tildét (~) használok. — A zárójel utáni harmadik rész (igazodva a szójegyzékbeli megoldásokhoz) a tő etimológiai minősítését tartalmazza.

a névmás (*avagy*) uráli | *al-* (*alélet* 'alélás') finnugor | *any-* 2 (*anya* 2) uráli | *ár* ige (*árad*) ugor | *asz(ik)* (~) ugor | | *bel* 'belső' [EWUng. *bél*] 3 (~, *belől*, *egymbelű*) finnugor | *bezz-* (*bezzeg*) ismeretlen | *bú* 5 (~ 4, *bútör*) török | *bűn* (*bűntelen*) ismeretlen | | *de* partikula (*de* kötőszó) onomatopoeitikus | | *e* névmás 12 (*egy*, *egyed*, *egymbelű*, *egyen*, *én* 6, *engem*, *így*) uráli | *él* ige (~) uráli | *ep-* (*eped*) bizonytalan, talán finnugor | *ér* 'érint; érkezik; stb.' 2 (*ér* 'igazolódik, érvényes', *érez*) | *ez* névmás vagy *e* névmás (~ vagy *ez*) ennek megfelelően: ősi, tisztázatlan rétegből: finnugor [vagy ugor; vagy uráli] | | *fár-* (*fárad*) ugor | *fél* ige (~) uráli | *fiú* 7 (*fiad* 2, ~ 5) finnugor | *fog* ige (*fogva* igenév) ugor | *fiúj* (*fohászat*) uráli | | *hal* ige 4 (~, *halál* 3) | *hiu* 'üreg' vagy *hég* (*hioll*) mindkettő szerint finnugor | *ho-* 3 (*hol* vagy *hogy* kötőszó, *néha*, *soha*) uráli | *hon* 'has' 3 (*jonh* 3) finnugor | *hull* (*hullat* 'hullás') ősi, tisztázatlan rétegből: ugor [vagy talán finnugor] | *húz* (*húztovva*) ugor | *hű-* vagy *hiu* 'üreg' vagy *hég* (*hűl* vagy *hioll*) ennek megfelelően: vitatott: 1. ismeretlen; [2. finnugor] | | *ígér* (~) ugor | *íz* 'ízérzet' 4 (*édes* 4) uráli | | *jo* 'belső rész' 3 (*jonh* 3) ugor | *jó* melléknév (*igaz*) ugor | | *kegy-* 2 (*kegyed* 'kegyelmez', *kegyelem*) ismeretlen | *keser-* (*keserű*) ugor | *ki* névmás 3 (~ 3) ősi, tisztázatlan rétegből: finnugor [vagy talán uráli] | *ki(v)* 'külső rész' 2 (*kinyújt*, *kívül*) ugor | *kín* 3 (~, *kínzatik* 2) török | *köny-* (*könny*) uráli | *köt* (*kötve*) finnugor | | *le-* (*lesz*) finnugor | | *mag* (*maga*) finnugor | *mar-* (*marad*) bizonytalan, talán uráli | *méz* (~) finnugor | *mi* személyes névmás 7 (*én* 6, *engem*) uráli | *mi* kérdő-vonatkozó névmás 2 (~, *miért* vagy *mert*) uráli | | *ne* tiltószó (~) finnugor | *ne-* 'ez' (*neki*) uráli | *né-* (*néha*) bizonytalan, talán uráli | *nem* tagadószó 3 (~ 2, *soha*) finnugor | | *nyú-* (*kinyújt*) finnugor | | *ó* indulatszó 3 (~ 3) onomatopoeitikus | | *ök-* (*öklelve*) ismeretlen | *öl* ige 2 (~ 2) finnugor | *ör-* (*öröm*) vitatott: 1. finnugor; [2. török] | |

s (soha) bizonytalan, talán finnugor | *sep- (seped)* onomatopoetikus | *sír* ige 4 (*síralom* 3, *síró*) onomatopoetikus | | *szeg* 'fémszeg' (~) ugor | *szégyen (szégyenül)* ismeretlen | *szem* (~) uráli | *szép (szépség)* finnugor | *szó* (~) ugor | | *te* (~) uráli | *te- (tesz)* finnugor | *tek- (tekint)* ugor | *tér* 'jön, kanyarodik stb.' [vagy '(el)fér'] (*tértetik*) vitatott: 1. török; [2. finnugor] | *tő (tőle)* finnugor | *tőr* 'szűrőfegyver' (*bűtőr*) finnugor | *törvény (törvénytelen)* ismeretlen | *tud (tudatlan)* uráli | | *úr* 2 (*urad* 2) vitatott: 1. török; [2. finnugor] | | *vál(ik)* 2 (*választ, válni* vagy *válik*) finnugor | *van* 3 (*avagy, valál, ~*) finnugor | *vas* (~) uráli | *ver (veretik)* ismeretlen | *vér* 2 (~ 2) finnugor | *vi-* 'visz' (*vesz*) finnugor | *vil-* 6 (*világ* 4, *virág* 2) finnugor | *víz* (~) uráli | | *zsidó* 2 (~ 2) szláv.

HORVÁTH LÁSZLÓ

An etymological statistics of the Old Hungarian 'Lamentations of Mary'

In an earlier paper published in 2000, the author investigated the proportions of occurrence of the various etymological categories in present-day Hungarian short stories. Using the principles and methods established there, and paying an appropriate amount of attention both to the general picture and to the essential details, he has now completed an etymological statistics of one of the oldest and most precious early texts written in Hungarian, the 13th-century Old Hungarian 'Lamentations of Mary', with respect to both the words occurring in that text and the roots that they include. — The text, also known as the first extant Hungarian poem, has so far mainly been subjected to investigation in terms of historical stylistics, phonology, morphology, and semantics; from an etymological point of view, it was merely certain particular portions of it that have received attention. Therefore, the author considered it important to present an etymological statistical analysis of the full text.

LÁSZLÓ HORVÁTH

Növényneveink a nyelvújítás korában

Van nyelvünk belső keletkezésű szavainak egy sajátos rétege: a magyar nyelvújítás szókinccsgazdagító mozgalmának eredménye. A történelemben bekövetkező nagy műveltségváltások a nyelvben is lényeges átalakulásokat eredményeztek. A megnövekedő kifejezési szükségletek kielégítésére bizonyos korokban olyan sok mesterséges alakulat jön létre, hogy arra az időszakra jellegzetesebbé válik, mint a spontán szóalkotás. A XVIII. sz. második felétől mozgalommá erősödik Magyarországon a nemzet művelődését, szellemi fölemelkedését, a Habsburg-ház elnémetesítő törekvéseivel szemben a magyar nyelv jogainak elismerését célzó törekvés. A közvéleményt is élénken foglalkoztató viták sodorták a nyelv ügyét az érdeklődés középpontjába; a neológusok és ortológusok harca a nyelvújítók javára dőlt el.

Nemcsak a szépírók fejlesztették a szókinccset, a tudományok művelői vagy népszerűsítői is kötelességüknek érezték, elsőrendű feladatuknak tekintették a hiányzó magyar tudományos szaknyelv műszókészletének megteremtését. Ebben az időszakban jött létre a linnéi rendszernek megfelelően megalkotott magyar botanikai szakszókinccs alapja is. Szép számmal találunk szükségesszerűségből létrejött, tudatos fordításból eredő tükörszavakat is. Az új szóalkotások tömegében folyamatosan kiválasztódtak az életképes lexikális elemek, melyek meggyökeresedésük során színnel, tartalommal teltek meg. A szaknyelvi használat köréből fokozatosan szélesebb használatúvá terjedtek szét. Ilyen nyelvújítási

szóalkotás többek között *fűvész* szavunk is, melynek ősi töve ugor kori. *Fű* szavunk gyűjtőfogalmába korábban a gyomnövények, a kerti növények, a gyógynövények, és a különböző növényrészek is beletartoztak.

Hazánkban a tudomány nyelve sokáig a latin és a német volt. Természetesen a herbáriumok, az egyszerű embereknek szánt orvosbotanikai művek — például Melius Juhász Péter „Herbárium”-a (1578.), Pápai Páriz „Pax Corporis”-a (1690.), Kájoni János gyógynövényes, Tseh Márton és mások orvoscönyvei — csak akkor érthették el céljukat, ha az olvasóhoz anyanyelvén szóltak. Már ekkor szükség volt szókészletünk új szavakkal való tudatos bővítésére, a fejlődő tudományok fogalmi kincsének magyar megfelelőjére. Az orvosbotanika művelőinek a népnyelv sajátos nevezéktana kínákozott biztos és szinte kimeríthetetlen forrásul, hiszen az átvételek, a tükörszavak mellett a növénynevek túlnyomó többsége továbbra is első fejlődésű szó. Ezek valamilyen szóalkotási mód (összetétel, képzés, hasadás stb.) vagy jelentésváltozás eredményei. A gyakorlatiasság, a hasznosság vezérelvén létrejött népi növényismeretre, az etnobotanikai tudásanyagra talán jobban támaszkodhattak volna a botanika „műnyelvét” megalkotó fűvészek. Mint arra CSORBA JÓZSEF 1855-ben (Magy. Akad. Ért. 1855: 521) fölhívja a figyelmet: „vet-tük magyar nyelvünkön a’ néptől; mert kétség kívül a’ fűvéstudomány ismerete előtt ’s nélkül is ízeről érzékeinkre hatásáról, tanyájáról, más tárgyakkal hasonlítva idomáról ismerte azt, és ismeri, ’s hagyományos névvel nevezi a’ pásztor, az erdősz, és a’ paraszt gazdasszony is”. Mivel a tárgy, a fogalom és a név egysége, azaz a növénynevek biztos és egyértelmű azonosítása alapvető követelmény, az etnobotanika terminusai csak fáradságos rendszerezés nyomán lettek alkalmasak a szaknyelv bővítésére. Legjobb fűvészeink, Csapó, Benkő és Diószegiék műveiben megfigyelhetők a szerzők komoly azonosítási gondjai. Egyik fő törekvésük az volt, hogy a különböző nyelvjárásokban más-más species jelölésére szolgáló növénynevek kizárólag egy-egy fajt jelentsenek; tehát a népnyelvből átvett és genus-, illetve fajtanevekké tett terminusok ne legyenek átvihetők különböző családokba vagy nemzetségekbe tartozó növényekre.

A tájnyelvi növényneveknél a névadás indítéka nem homályosult el a köztudatban, hiszen az elnevezések szemléletesek, kifejezők, legnagyobb részük szóképszerű, metaforikus. A jelölt növény élőhelyére (*békalencse, zergefű, medvebogyó, mocsárhúr, mocsárvirág, vizililiom, tavi rózsza*) vagy színére (*fekete nádaly, sárgadinnye, sárgabarack, ezüstpázsit, ezüsfenyő, fehérrepa, fehérmályva*), alakjára, morfológiai sajátosságára (*borjúorrúfű, ebnyelv, szárnyaspáfrány, széleslapu, ötujjúfű, fátylvirág, szarkaláb, lófarkfű, árvalányhaj, viaszvirág, szakállasbúza, selyemsás*) vonatkozik a legtöbb kifejezés. Utalhat a név a növény mérgező vagy gyógyhatására (*sőmörfű, koszfű, méregvonófű, kigyómarást gyógyító fű, innnyújtó, gyújtóvanyfű, tüdőfű, gilisztafű, sebűfű, nádráfű, fűlfű, májfű, sebforrasztó fű, fekélyűfű, pattogzófű, fűlfű vagy tüdőfű*), jellegzetes szagára (*görényszőlő, poloskaszagúfű, kéneseűfű, büdöske*), illetve ízére (*édesgyökér, keserűfű, keserűkapor*). A névadási szemlélet háttere lehet ugyanakkor a jelölt növény virágzásának, gyümölcsérlelésének ideje (*golyahír, tavaszthozófű, kakukkvirág, kakukkorma, őszike, húsvéti rozmarin, Szent Iván alma, pünkösdirózsza*), lehet levelének, termésének, gyökerének stb. felhasználási módja (*bolhafű, farkasölőfű, halmazslag, tetűfű, molyfű, kosárfűz, ostornyélfű, sörárpa, takarmánytök*) vagy etnikai preferencia (*tatárbúza, törökszegfű, tatárvirág, zsidószalonna, tótrépa, olaszsaláta, németfenyő, oláhvirág*). A néprajzi gyűjtés mesés füvekről tudósít; zárnító füvek hírében áll például a *vasfű, szerencsefű, lakatrózsza*, szerelmi varázslásra szolgál a *bagzófű, agármony, kankalin* és *zsálya*. Villám elhárítására ültetik a *kővirózsát*. A szóteremtéssel létrejött elnevezések sorában leggyakoribbak a hang-

utánzó szóval alkotottak (*csattanó maszlag, puffogató, csörgőfű, pitypang, pöfeteg gomba*).

Minden esetben jól lehet következtetni a növénynévalkotás korabeli szokásaira, módszereire. A belső nyelvi fejlemények alkalmazása mellett a régiségben gyakran segítettek magukon a füveskönyvek írói idegen nyelvekből kölcsönzött terminusokkal. Ezek között elsősorban a latin és a görög növénynevek jöttek számításba (*jázmín* < jaszmin, *egérful* < myosotis, *borágó* < borago, *galaj* < galium, *mizsót* < myosotis), illetve tükörfordítással *kígyónyelvfü* < ophioglossus, *bakszakáll* < tragopogon, *dákoska* < gladiolus, *egér fark* < myosurus stb.). A XVI. századtól egyre több herbárium és orvosi munka (az orvostudomány ekkoriban főként gyógynövényekkel dolgozik, ezért számtalan növénynevet használ) jelenik meg magyar nyelven. Komoly problémát jelentett a növények egyértelmű, félreérthetetlen megnevezése; a terminológia szegényesnek bizonyult. Jól kivehető a szerzők küzdelme a nyelvvél, pl. *ol fy Ki embernek io sint ad*: Anisum (Murm. 1453), *Fara folo fa*: Hedera (Murm. 1317), *veralaato fű, alij föld merge*: Centaurea (SzikszF. 12), *Hai neuló auag, arany fanal fű alii Bodog asszony haia*: Cuscuta (uo.). Hiszen még a XIX. század elején is így panaszkodik Diószegi és Fazekas: „Megütköznek talán abban, mikor látják, hogy ebben a’ könyvben sok új és szokatlannak tetsző plántanevek vagynak. ... sok új neveket kellett készíteni, annak fő oka az, hogy nem lévén meg Magyarul a’ Fűvészség Tudomány formában, felette sok plántáknak még semmi magyar nevek nem vólt” (MFüvK. Előljáró beszéd VI.).

Az idegen nyelvi tudásanyag anyanyelvi átültetésének igénye a legsürgetőbben a felvilágosodás korában jelentkezett. Hatalmas változáson ment át a növényvilág terminológiája, nomenklatúrája a nyelvújítás idején. A reformkorban Szilágyi József (A mérges gombákról. Buda, 1830.) azt írja, hogy „igyekeztem Édes Hazánknak a’ gombákról való esméretét Hazai nyelven gyarapítani”. Valentinus Batsó (Dissertatio inauguralis chemi-copharmacologico... Pest, 1830.) hasonlóan fogalmaz előszavában: „a’ magyar magyarázat a’ deák mellett ... azért, hogy a’ haza ügyében, a’ tudományos nyelv tökéletesítésén igyekvő jó hazafiak, fáradságok jutalmát néminemű részben, e’ munkátskában is láthassák ... a mesterszók erősebb lábra kapjanak, több kézben és szájban forogjanak.” Hazafias lelkesedéssel buzdít szóalkotásra, a latin terminológia helyettesítésére, mert „nem tsuda, hogy más nyelv kéntelen a’ meghólt görög és deák nyelvre szorúlni, de azért onnan nem következik, hogy a’ magyar is tartozzék példáját majmolni, mert nem is tulajdona a’ majmolás! Teremt és teremthet szükségéhez képest minden tárgyra újj szót, melyet a’ leg tudatlanabb is fog érteni, legalább első hallásra képzelődést szűl benne”.

A növénytanban alapvető fontosságúvá vált az egységes nomenklatúra és magyar terminológia létrehozása. Az 1807-ben megjelent „Magyar Fűvész Könyv” egyik szerzője, Fazekas Mihály, 1804-ben vetette papírra kedves meséjét, a Lúdas Matyit. Az alábbi idézet ebből jól mutatja magyar nevezéktanunk állapotát:

„... Fűvek! ezeknek
elszámálja külön neveket; száz erdei, réti
Dudvák vóltak ezek; nyúl-, farkas-, békacseresznyék;
Medve-, szamar-, disznó-, eb-, egér-, kutya-, macskatövissek
Hát meg az angyal-, szent- s ördög-gyökerek (mivel akkor
A Fűvek neve csak barom, ördög s szent vala; Fűvész-
Könyv még nem lévén)”...

A XVIII. század utolsó negyedétől szaporodnak a magyar flóra értékes bemutatásai, növényneveink egybegyűjtései. A sort Csapó József nyitja meg, műve a kb.

400 növényfajt felsoroló „Új füves és virágos magyar kert”. Az 1775-ben, Pozsonyban megjelent munka fő célja az orvosi, gyógyászati növények megismertetése. Ez Melius és Beythe András óta az első magyar nyelvű botanikai mű, mely a latinul nem tudók körében igyekezett növénytani ismereteket terjeszteni. Csapó levelezésben állott az erdélyi polihisztorral, Benkő Józseffel; 1783. dec. 15-én Debrecenben kelt levelében közli a „Nomenclatura botanicá”-val kapcsolatos észrevételeit, és beszámol arról, hogy „a” Füveket szedegettem, neveiket falukban kérdeztem szegényektől és Prédikátoroktól”. Művében több elnevezés névadási motivációját is feltárja; pl. megmagyarázza a *Szent László fű*, illetve ennek *Gentiana* tudományos nevének eredetét. Ismertetései nyomán tisztába jövünk a morfológiai sajátosság alapján létrejött *egérfülű*, *ördögharaptafű*, *lőfarkfű*, illetve a felhasználási módra vagy egyéb jellegzetességekre utaló *tálmosófű*, *macskafű* és a *ragadófű* elnevezések névadási hátterével. Gyógyhatásuk leírásával fény derül a *Csaba íre*, *tüdőfű*, *nádrafű*, *anyaméh-fű* névmagyarázatára. Jónéhány növénynevünk idegen nyelvi párhuzamaira hívja fel a figyelmet. Többek között bemutatja a *bolhamagú fű*, *angyalfű*, *vízibors*, *vízilencse*, *borjúorrú fű*, *Szent János füve*, *csillagfű*, *farkastej*, *fecskefű*, *galamb-láb*, *szappanfű* német megfelelőit. Tükröszavakat ismer fel a *kígyónyelvű fű*, *Vénusz köldöke* esetében, amikor megadja ezek francia megfelelőit. Utal a „deák nyelvi” mintára keletkezett *Paris-fű*, *hollóláb*, *keresztfű*, *májfű* latin összefüggésére. Számunkra a legfontosabb az, hogy az „Új füves és virágos magyar kert” több, mint 1100 magyar népi növénynév lelőhelye (pl. *lépfű*, *farkasölőfű*, *kígyómarást gyógyító fű*, *bolhalalál* stb.).

Alapvető jelentőségű Benkő József többnyelvű „Nomenclatura Botanica”-ja, mely Linné fontos növényfajainak első magyar növénynévszótára. A növényvilág terminológiájának összeállításakor Benkő nagyszámú szókötéssel bővítette, gazdagította az addigi botanikai irodalom szókincsét. A népi, különösen az erdélyi elnevezésekre is támaszkodott, szaknyelvi szóvá tett jónéhány arról a vidékről származó etnobotanikai terminust. A névadás indítékára is magyarázatot keres olykor. Azzal, hogy egy-egy növény magyar neveinek és tudományos elnevezésének felsorolása mellett megadja a német és francia megfelelőket is, lehetővé teszi, hogy a kor tükrösszáva it, az esetleges idegen nyelvi mintákat számbavehessük. Az erdélyi református lelkész összeállítása az első magyar növénytani nevezéktan; „Nomenclatura Botanica. Fűfzéses nevezetek. Linneus rendi fzerént” (Pozsony, 1783.). A Magyar Könyv-ház azévi kötetében jelent meg, Molnár János szerkesztésében. Talán ez a magyarázata annak, hogy egyes szótárak (pl. a TESz.) csak Molnár néven idézik adatait. Linné rendszerében négy nyelven (latin, magyar, német, francia) írt, csaknem 1000 fajról összeállított névjegyzék. A mintegy 2500 elnevezés között sok név saját gyűjtése (pl. *gyermek-láncfű*) vagy szókötése (pl. *ákácfa*, *fűzény*, *hóvirág*, *gyilkos galóca*, *vadgesztenye*, *őszki kükörccsin*, *papucsvirág* stb.). Egy korábbi gyászbeszédében (Téli bokréta. Szeben, 1781.) egész kis fűvészkönyv rejtőzik; számos növénynév magyarázatát találjuk benne. Így például a *Dionea muscipula* *légyfogó*, *légynyelő* elnevezésének névadási hátterét a rovarfogó növény levélfunkciójának leírása világítja meg. A *téli zöld* terminus szemléletes megfejtése az, hogy ez olyan növényt jelöl, „melly a’ kedvetlen télnek sanyargatásai között is, szép zöldellő színét el nem veszti: ez a’ Reménység”. Ízre utal a *földepe-fű*, amely „oly keserű fű, mellynél keserűbbet az Izraéliták sem ettek az Húsvéti Báránnyal”. Kitér a szerző botanikai érdeklődése (és publikációs lehetőséget számtalan kérelme, beadványa ellenére is alig-alig kapott mondandója) a gyászbeszédbe, halotti prédikációba erőltetett *engem-ne-bántás* növénynév magyarázatából is: „midőn magvát akarnád venni, bár serénykedjél, ha ki nem szokik. Nem tréfa ez. Alig közelített kezéd a’ fűvönn lévő maghüvelykéhez; sebesen kiugranak magvai belőle. Ez, a’ tiszta ’s szűz Erkölt”.

Benkő József elévülhetetlen érdeme a régi és a népi nyelvi növénynevek felkutatása és ezekkel a magyar növénytani műnyelv kialakítása. ÉDER ZOLTÁN részletes tanulmánya (Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság) újabb kéziratok, levelek és más források anyagának kritikai vizsgálatával íródott. Sort kerít Benkő szóújításai korabeli hatásának és nyelvújító szerepének értékelésére. A nyelvjáráskutatásban, a nyelvújításban és a szókincs történeti vizsgálatában végzett munkájának bemutatásával kijelöli helyét a magyar nyelvtudomány történetében, megállapítja jelentőségét a nyelvművelő mozgalomban. — A növénytani elnevezések sorában Benkő nyelvújító kedvének eredménye az *ősz kükörccsin, ragadófü, galócagomba, papucsvirág* is. A fent említett nevekkel együtt ezek mind sikeresek; nyelvünkben meggyökeresedtek és szókincsünk részeként máig használatosak.

A magyar növénynévszókincs gyarapodásának Lumnitzer István pozsonyi flóraműve (Flora Posoniensis... Lipsiae, 1791.) az egyik jó példája. Lumnitzer anyaggyűjtése során a vidék fajainak magyar (és német) elnevezéseit is egybegyűjtötte. Az 1793-as esztendőben két fontos növénynévjegyzék is napvilágot látott. Az egyiket Pankl Máté, a pozsonyi kir. akadémia tanára állította össze „Compendium oeconomiae ruralis” címmel, latin — magyar — tót — német nomenclátorral. A másik pedig Fandl György plébános „Zelinkár” című műve, melynek 341—53. lapján ugyanezen a négy nyelven találunk növényneveket.

A magyar botanikai nevezéktan megalkotása, a népi nevek tudatos és következetes gyűjtése, a nyelvújítás megindulása a növényelnevezések terén Földi János röpiratának köszönhető. 1793-ban adta ki 840 növénynevet is felsoroló írását a magyar nevek tartalmáról és kialakításáról. Véleménye szerint „a’ Növényeknek Rendbeszedések, és Elnevezések, két fundamentomi a’ Fűvésztudománynak ... Eltévedek e szövevényben, és ez örvényből ki nem lábolok. Hány új meg új Nemeknek nevezésére nem fordíthatnak bitangul!” (10). Teljesen világos Földinél a név és a jelölt növény egyértelmű azonosításának igénye (helytelen tehát a *békaszőlő, szőlőfü, ebszőlő, medveszőlő, farkasszőlő* alak). Szerinte a jó nevet „kommendálja rövidsége, könnyűsége, bizonyossága” (14), azaz a hosszú, több tagból összetett nevek kerülendőek (ilyen az *arannyal versengő fü, hideglelés ellen való fü, számár gyönyörűsége, királyné asszony káposztája*). És „melly nagy ditsőségre fog az szolgálni nemzetünknek, ’s nemzeti Nyelvünknek, ha a’ Deák megjobbított Fűvésztudomány után, a’ mienk lészen a’ kritikán fundált, és tévedés nélkül való második Fűnevezés”. Linné binominális nomenklatúrájának elfogadása látszik több javaslatán is, mint pl. „tökéltetesen elneveztetett a’ Plánta, mellynek egy Nemi és egy Fajneve nagyon” (19).

Nagyon helyesen kerülendőnek tartja a homonim nevek használatát, de helytelennek itéli az állatnévi előtagú összetételeket (*farkasbab, macskafark* stb.): „siessünk, siessünk e’ Farkasok és Matskák országából! Így a Békáról, Disznóról, Ebről, Szamárról, s.a.t. szer felett sok ne neveztessek”. A nevek több típusát is kifogásolja, így például „melly sok Növénynek neveztetnek magyarul nagy botránkoztatással az Istennek szenteségés Nevéről, lásd szerte széllyel a’ Magyar Fűvészetben, mint: *Isten átkozta tövis, Isten fája, Isten kenyere, Isten lova farka, Isten szakállá*” és még sok efféle, egyébként a nyelvjárásokban máig használatos elnevezések. Szintén helyteleníti a babonás (*áldottfü, misegyertya, szentfü*), a szentekről (*Szent Antal virága, Szent Benedek füve, Szent János kenyere, Boldogasszony köldöke* stb.) és a „jó és gonosz lelkekről” vett növényjelöléseket (*angyal rútga fü, angyal édes gyökér*), mert „az égi ki fejezéseket hagyjuk a’ Theologusoknak, mi a’ természeti dolgokat, természeti Névvvel nevezzük. — Minémü illetlenek és útálatosok továbbá: *ördögfog, ördöggyökér, ördögharapta fü, ördögsekér, ördög-szar, sátánfü, boszorkánykása...*” (8). Elvetendő az az elnevezések is, amelyek a nő-

vény vagy növényrész színe n alapulnak, hiszen „illy változó dolgon építeni, fundamentom nélkül való ház” (15) (*fejértövis, kékvirág, veresfű, sárga festőfű* stb.). Pálcát tör a „betstelen nevek” fölött is (pl. *agármony, embererő, frantzúzfá, engem szagolj, hugyosfű, kurvavirág* stb.): „nem jobb lett volna é ... azokat elfelejteni, és a’ tanulni kívánó maradéknak Nemzeti Nyelvünk tsűfságára által nem adni?” (19).

A nehéz kimondású nevek helyett „könnyűeket, kedveseket” javasol (*gyűszűfű* helyett *gyűszűvirág, sártsa* helyett *úszány*). Számos kicsinyítő képzős növénynevünk mellé továbbiakat farag (*borzonka, érdeske, estvelke, gyámolka, kövérke, setétke* stb.). A magyar elnevezések felosztásáról, származásáról is igen szemléletesen ír: 1. „vagnak egyes, régi, t ö r s ö k ö s Magyar, tulajdon Növény Neveink (Nomina simplicia)... (*árpa, bodza, bürök, cirok, eperj*). 2. vagnak a’ G ö r ö g és D e á k N y e l v p é l d á j á szerént, magoknak a’ Növényeknek belső és külső tulajdonságoktól ... vett Összetett Növény Neveink (Nomina composita) [ilyenek pl. a nála szereplő nevek közül a *Ranunculus: béka-virág* (a 25. lapon), *Helianthus: napvirág*, *Myosurus: egérfarkfű*, *Geranium: daruorrúfű* stb. (a 32. lapon), és a *Melanthus: mézvirág* (a 35. lapon)]. 3. vagnak bevett i d e g e n Neveink” (20) (*ánizs, bazsalikom, cikória, levendula, liliom, menta, rózsa, zsálya, rozmaring, veronika*). Rendszertani éleslátását tükrözi végül az alábbi elgondolása: „a’ Nemi Neveknek leg főbb jóságok az, ha minden alattok lévő Fajokra alkalmatosan illenek” (29).

Földi igen kritikusan vette számba a növényvilág magyar terminológiáját; noha számos névtípust elutasít, megértéssel és türelemmel viseltetik a szerinte helytelen szóhasználattal szemben: „a’ kik az Anyai téjjel szívták be’ a’ régi rossz Neveket, nem kívánom, hogy azokat elhagyják” (43). És bár sok növénynevet „ki kell venni a’ köznép szájából, és alkalmatosokat adni helyekbe” (8), a helyes és jó képzésű népnyelvi elnevezéseket nem támadja. Sőt, azokat gyűjti és közzéteszi: „a’ Nép között szerte szélyel talált, vagy hallott Nevek” (50—9). Névalkotási útmutatása szerint a *fű* szóval összetett nevek sokaságát és vele az egyhangúságot el lehet kerülni, ha helyette a *virág, kóró, levél, szár* stb. szavakat választják az összetétel második tagjául.

Földi János már 1791-ben tudósította Kazinczyt a magyar természettudományi műnyelv megújítására tett erőfeszítéseiről és terveiről: „Mostanában írék a’ Fűvész tudományról hosszú oktató levelet egy Fűvész társamnak, mellyben annak minden fundamentoma le vagyon téve. Ezt szép volna közönségessé tenni” (KazLev. 2: 76). 1793-ban meg is jelent Földi füzete, a „Rövid kritika és rajzolat A’ magyar fűvésztudományról”.

Orvosbotanikus volt Grossinger (Dendrologiáját 1797-ben nyomtatták), valamint a titokzatos sorsú Veszelszki Antal is, akinek 1798-ban jelent meg növényleírásokat, flórákutatásokat, a növények gyógyhatásait tartalmazó, „A’ növény-naplánták’ országából való erdei, és mezei gyűjtemény, vagy-is fa- és fűszeres könyv” (Pest, 1798.) című műve. Mivel Veszelszki tájékozott botanikus volt és sokat járt az országban, és könyve tartalmazza a növények „Deák, Magyar, Német, Frantz, Tseh, és Oláh” neveit, műve fontos forrása a névkutatónak, szótörténésznek.

A XIX. század elején megjelenő művekben már szaknyelvi újításokra is bukkanunk, így Pethe Ferenc: „Pallérozott mezei gazdaság” (1805.) című önálló művében. Botanikai szakszavainak csupán elenyésző hányada lett maradandó, új növénynevei pedig nem mentek át a köznyelvbe. A Kazinczy fellépte előtt még ortológus hajlandóságú Pethe később szélsőséges neológusként magyarította a tudományos műszavakat; elsősorban a gazdasági szaknyelv művelője volt. Könyvei és gazdasági folyóirata (Nemzeti Gazda) magyarságra buzdítanak, számtalan nyelvi megjegyzést, fejtegetést tartalmaznak. Magyar Nyelvnyomozó címmel az új szavak ajánlására és megvitatására külön rovatot nyitott. Előszeretettel helyettesítette az „aggodt” szavakat frissekkel, a „minden áron magyarul” elv csapdájában felismerhetetlen, megjegyezhetetlen neveket javasol.

Földi „régulái” a növénynevekre vonatkozóan alapjai lettek a debreceni szerzőpáros, Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály 1807-ben megjelent növényhatározójának. A „Magyar Fűvész Könyv” [= MFűvK.] a magyar terminológia és nomenklatura úttörő vállalkozása, nagyhatású alapműve. 3161 növényt sorolnak föl; nagy szeretettel és odaadással foglalkoznak a magyar növénynevek kérdésével, ennek megoldását tartják a legsürgősebbnek. Fontos föladatnak tekintik a „nevekbenn még szükséges jobbításokat”. Azoknak a növényeknek, amelyeknek „alkalmatlan vagy bitang nevek vólt, azoknak alkalmatossabbat kellett adni ... hijábavaló nevezeteket Nemzetünk gyalázatjára megtartotunk vólna” (MFűvK. Előljáró Beszéd VI.). Komoly gyűjteményük nem lévén a növényeket kint a természetben tanulmányozták, bár a debreceni fűvészkert létrehozása érdekében abban az időben már előrehaladott tárgyalások folytak. A növénynevek megválogatásában igen lelkiismeretesen jártak el, sokáig gondolkodtak, hogyan lehetne valamely ritka fajnak találó, ráillő elnevezést találni. Sokszor Diószegi felesége segítette ki őket: vő. Fábrián Gábor levele Édes Alberthez (1875. aug. 1.): „Diószegi és Fazekas főhadnagy a mikor a mai klasszikus örökbecsű fűvészkönyvön együtt dolgoztak, gyakran órákig, napokig gyötrték a fejüket, valamely nomenclatura kitalálásán, utóbb is nem egyszer a konyhából behívott Diószeginé, Fazekas nővére találta ki a legjobbat” (ItK. 1897: 99).

Legjobb szándékaik ellenére sem sikerült azonban minden törekvésük; néhány módszerükkel nem lehet egyetérteni. Ezek közé tartozik az az eljárás, amely — többnyire a növény latin nevének segítségével — az addig széles körben ismert, a nyelvjárásokban használatos korábbi neveket új szóalkotásokkal próbálta helyettesíteni. (Talán az állatneves növényjelölések kiküszöbölése céljából? Hiszen, mint egy korábbi, még a „Magyar Fűvész Könyv” előmunkálatait tükröző Jelentésben, illetve Toldalékban írják [JULOW VIKTOR, Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe. Debrecen, 1965. 403]: „az ilyenekkel éppen nem vagyunk meg elégedve; mert hogy valami állatnak tagja fűnek, még pedig Nemnek mondódik, a’ nem egyéb tsak zürzavar”). Többnyire kifejező, metaforikus elnevezéseket cseréltek le, így például a náluk is — társnévként — felsorolt találó *rákfarkfű* 'Pimpinella' nevet *tömjénes pimpinellá-ra*, a felhasználásra utaló *bolhahalál* 'Conysa squarrosa' kifejezést *berzedt kónis-ra*, a szintén régi alakleíró *borjúorr-t* 'Antirrhinum majus' *aranyevő pintyő-re*, az *ebnyelv* 'Cynoglossum officinalis' nevet *orvosi árnyő-re* változtatták. Az ilyen növénynevek elidegenednek a köznyelvtől és nem is kifejezőek. Rosszul tették, hogy a 'Tribulus terrestris' számos korábbi forrásban is olvasható szemléletes *koldustetű* nevét *sulyom szurdants-ra* (261) próbálták „helyesbíteni”. (Ráadásul a *sulyom* egy másik növény elfogadott neve!) Nem is kellett az efféle nevek senkinek: *kakas láb* 'Ranunculus repens' helyett *boglárka szíronták* (326), a 'Butomus umbellatus' *fülemülefű* nevének kiszorítására *ernyős elets* (156), a *békaszem* 'Myosotis scorpi.' helyett *nefelejts mizsót*, a *farkas láb* 'Lycopus exalt.' helyett *magas peszértz*, a *disznóbab* 'Hyoscyamus nig.' helyett *bolondító tsalmatok*, a *fecskefű* 'Cynachum vincetoxicum' helyett *méregölő tzinka*, a *gilisztafű* 'Aquilegia vulgaris' *harang számoly*, a *golya-orrűfű* 'Geranium' helyett *gerely* és így tovább.

Különösen meglepő tőlük, hogy az érthető és ismert *méhűfű* 'Melissa officinalis' helyett *tzitromszagú melissza*, a szintén közismert *medvefű* 'Trifolium officinalis' helyébe *somkóró lóhere*, az igen régi *nadályfű* 'Bellis perennis' kiváltására *százsorszép rukertz* vagy a *szamártövös*, *macskatövös* 'Eryngium' helyett *mezei iringó* (209) elnevezéseket javasoltak, továbbá a növények hasznavehetetlenségét kifejező *kutya* vagy *disznó* előtagú *kutyasaláta* 'Lapsana cimmunis', *kutyabogyó* 'Solanum nigrum', illetve a *disznókenyér* 'Cyclamen eur.', *disznópázsit* 'Polygonum aviculare' nevek kiküszöbölendők, helyettük a *tzérnaágú válupikk* és a *fekete tsutsór*, illetve a *ligeti tűrtzirom*, és a *portsin tzikkuszár* használandó. — Ők is kikelnek az „illetlen elnevezések” ellen, mert azok „botráncoz-

atató ..., tsúf nevek, sőt olyan gyalázatosak is, melyeket a becsületes ember szájára venni is áttallana” (Elöljáró beszéd).

A felvilágosodás racionalizmusát képviselő Diószegi és Fazekas módszerei és törekvései egyébként helyesek, tiszteletre méltóak voltak. Mint korábban Benkő József, ők szintén szép számmal tesznek népi elnevezést hivatalos névvé, saját gyűjtésű népi növényneveket alkalmaznak. A hiányzó vagy szerintük illetlen, helytelen, babonás nevek helyett szóalkotással újakat írnak: elvonással (*tündök, kunkor*), szócsonkítással (*pozdor, derely*), kicsinyítő képzővel (*ápolka, földike, szapúka*), és szóösszetétellel (*csibehúr, gólyahír, tsillagfűrt*). Ugyanakkor idegen nyelvekből is fordítanak, leggyakrabban a latin név volt az új elnevezés alapja, mintája (*libatopp, mécsvirág*), hiszen, mint a Toldalék 3. szakaszában írják (JULOW i. m. 403): „mikor ezekből ki fogytunk: nem volt mást tenni, hanem a’ Deák neveknek kellett esni, hogy azokból faragjunk kéntelen-neveket ... Elő vettük hát a’ neveket, és a’ melyek türhetők voltak: fordítással magyarrá tenni próbáltuk p. o. *baktopp, rókafarkfű*.”

Az első, „a’ Linné alkotmánya szerént” készült összefoglaló növénytani munka valóságos tárháza az akkori idők népi és tudományos növényneveinek, valamint a szerzőpáros szóalkotásainak. Könyvük előmunkálataival kapcsolatos az a Jelentés (vö. JULOW i. m. 398), melyből a neveket illető törekvéseikre, munkamódszerükre jól következtethetünk: „a’ nevekben való zürzavart, mellyről a’ Földi kritikája panaszolkodik, el igazítani nehéz dolog. A’ bitang neveket meg kellett határozni, az alkalmatlanokat ki kellett hagyni, a’ név nélkül való plántáknak nevet kellett adni, vagy a’ természeti tzmerekből és más tulajdonságokból, vagy fordítással, vagy lágyítással ’s a t. ... közöljük azért most előre tsak a’ 13 első seregekben lévő Nemi neveinket, ezzel az alázatos kérelemmel, hogy az ahoz értő érdemes hazafi társaink, méltóztassanak ezeket megrázogatni, bárdolni, változtatni a’ mint helyyesebbnak ítélik”, és a hozzászólásokat küldjék „A’ Debretzeni Reformatum Collegium Seniorának”.

Magyar szakszókincsük túlnyomó része meghonosodott. Maga Diószegi fogalmaz így későbbi művében (OrvF. V.) a Magyar Fűvész Könyv növényneveinek utóéletéről: „a melj magyar Könyvek azolta kijöttek, azoknak érdemes Írói, többnyire ennek nevezet fogadták el, mikor valamely Plántát emliteni szükség volt”. Az „Orvosi Fűvész Könyv” [= OrvF.] (1813.) című munkájának függelékeként összeállította az első szinonimaszótárt, 1600 régi népi növénynévvel. A kötet végén saját elnevezéseiket, de egyáltalán a magyar növényneveket illetően kimerítő, igen jól használható összeállítást találunk „A’ könyvben előforduló Plánta-neveknek és némely más dolgoknak Mutató Táblája” címmel. Mintegy 600 magyar növénynév felsorolása (345—52) után a „Toldalék laistromok” között az első „A’ nép közt forgó nevek közül nemi neveknek meg-hagyatott nevek laistroma” (353—5), a második pedig az új nevéké (355—8). Ebben egyrészt azok a nevek szerepelnek, „meljek vétettek a’ Nemi Tzmerekből”, azaz a genus jellemző sajátoságaiból, mert akkor helyes a név, ha „minteggy magától a növénytől kérdjük meg a’ nevét” (pl. *boglárfa*, mert termése boglárszerűen lóg a gallyaktól; *korpafű*, mert termése korpához hasonló; *tsalmatok*, mert tokalakú termése olyan, mint a török csalma, turban), majd a „Termetből, Formából, Minéműségből” (pl. *bajuszfü*, melynek levele hosszú, keskeny; *bokrétafa*, mert virága bokréta; *fogasir*, mert gyökere, *ire* pikkelyes, fogas). Ezután a „Deákból fordítódott” elnevezéseket (*aranyvirág, libatopp, kecskedisz, bakszakáll* stb.) a „Deákból lágyítódottak” (*galaj, iringó, kukuba, csilla*) követik, végül azokat találjuk, amelyek a „Helytől” (pl. *földike, kertéke, tórongy*), illetve „valami Tulajdonságból vevődtek” (*fakin, gólyahír, ebír*). Az új nemi nevek listáját a javasolt nevek zárják, mint pl. a *bajnótza, Kitájbelfű, tsibehúr, müge, szádor, siliom* stb. Ezt követi a „Tulajdon fajnevek laistroma (Nomina trivialia)” (359—62), és végül a rendkívül terjedelmes, a mint-

egy 1300—1400 régi név helyett ugyanennyi új nevet („megállított nevet”) felsoroló „Igazitó Laistrom”, azaz a „Növények régi, és Népközt forgó magyar nevezetei”, valamint a Magyar Fűvész Könyv magyar elnevezései és az ezekhez tartozó — Linné nomenklatúrájának megfelelő — *binominális* latin nevek (363—95).

Új szóalkotásaik képzéssel (*foszlar, hulláng, zuzmó*), összetétellel (*kőtör, tsüküllő, magár*), csonkítással (*derey, durca, finto*) keletkeztek. Jónéhány nem tudott a nyelvben meggyökeresedni, de sok száz, általuk alkotott morfológiai szakkifejezést, valamint új nemzetség- és fajnevek legtöbbjét ma is használjuk. A terminológia megalakítására tett hatalmas erőfeszítéseiket jól tükrözi Diószegi visszaemlékezése: „A’ fűvész nyelvel, és a’ Neminevekkel való sok bajlódás, a’ békességéstűrést meggyőzte. De hiszem! ki is várna egyszerre tökéletességet?” (OrvF. 359—60).

A „Magyar Fűvész Könyv” megjelenését elkeserítő érdektelenség fogadta. 3000 példánya közül több mint a fele Diószegi parókiájának kamrájában nyirkosodott. A közönség alig vásárolt belőle, a debreceni főiskola nem fogadta el tankönyvül. Diószegi fájdalommal emlékszik vissza művük sorsára: „A sok esztendei terhes munkával készült Fűvész Könyv hasonlóan láttzik ahoz az idő előtt született magzathoz, mely születése után kevés napokkal megholt” (OrvF. VI.). Későbbi, „Orvosi Fűvészkönyv” című műve már sikeresebb, kelendőbb volt, vidéki kúriákon sok példányát őrizték hosszú éveken át, telve jegyzetekkel, melyekkel az egymást követő generációk bővítették. Diószegi azonban nem örülhetett könyve sikerének, négy héttel megjelenése után meghalt. Szerzőtársa, Fazekas Mihály kemény szavakkal fogalmaz (vö. levelét Kerekes Ferenchez, 1822-től a debreceni kollégium ásványtan-, növénytan- és kémiaprofesszorához): „Midőn boldog emlékezetű sógorommal sok vajlódások után nagy reménységű leányunkat a Fűvész Könyvet el szültük: kiben minekutánna megsalattatásunkat által láttuk, Kedves Sógorom ugyan Hűgának, az Orvosi Fűvész Könyvnek világra bocsátásával akart amannak betsülletet szerezni: de ebben sem érvén örömet, el ment a Természet Urához, hogy tőle nemzetünknek a természet eránt érzékenyítő lelket kérjen. Én pedig bámulásaimból mind eddig se tudtam kieszmélkedni” (1815).

Pedig Diószegiék műve értő fülekre is talált. Jókai, Arany is dicsérik a debreceni fűvészkönyv szép elnevezéseit, Tompa virágregéiben énekli meg a *gyöngyhím, iringó, mécsvirág* „ártatlan gyönyörűségét”. Jóval később is jelentek meg botanikai művek, szótárak, amelyek a debreceni szerzőpáros új elnevezéseit ajánlják (pl. Pávó E.: Magyar kertészeti szótár. Bp., 1940.). Természetesen nem minden szóalkotásuk vált a köznyelv részévé. A nagyközönség aligha mond majd a *ciklámen* helyett *tűrtsziröm*-ot, a *gladiolus* sem lesz *dákoska*, a *hortenziá*-t sem szorítja ki a *kertéke*, a *petunia* neve továbbra is *petúnia* marad és nem *tölcsérke*, de marad éppen elég tőlük bevezetett új terminus (pl. *sziröm, bibe, gólyahír, kigyószisz, libatop, bojtvirág, csillaghúr, csillagfűrt, zsombor, bal-tacim, nősziröm* stb.).

A Magyar Nyelvőr hasábjain vita alakult ki FIALOVSKY (Nyr. 1878: 260—6, 501—5) és ARANY (1878: 455) között a debreceni fűvészkönyv növényneveivel kapcsolatban. Arany a népnyelv tanúsága alapján védelmébe vette a szerzőket. KARDOS ALBERT részletesen foglalkozik a debreceni fűvészkönyv új szavaival (MNY. 1907: 438—47), egy másik cikkében Diószegiék mellőzésének okát keresi (a Nyelvújítási Szótár ugyanis nem vette föl anyagába a Magyar Fűvész Könyv szavait). Alapos szótörténeti kutatás híján azonban ő Diószegiéknek tulajdonít olyan neveket is, amelyek nem tőlük származnak, sokkal régebbiek; pl. *madárhúr*: már 1590-ben Szikszai F. B. Nomenclatúrájában szerepel a név. Ebbe a hibába esik NAGY JÁNOS is (Magyar Népnyelv 5. 1943—46: 47), aki a debreceni szerzőpáros munkásságát méltató alapos cikkében tőlük való új szavakként kezel régi, sokkal korábbi forrásokban is előforduló növényneveket.

A debreceni fűvészkönyv szerzőpárosától függetlenül, Bécsben dolgozott a gyakorlott szótáríró, Márton József, akinek (németből fordított) természethistóriai képekonyvében számos új magyar elnevezés olvasható. Noha a fordító tevékenységéről saját szavaival úgy emlékezik meg, hogy „Új szókat sem maga nem faragott, sem azoktól nem költsönözött, kik nélkülünk mivelni akarván, természete ellenvaló szókat szórtak bele; a' mire szükségünk nem lett volna. — Míg fekete földünk a' tisztá búzát megtermi, legalább addig krumplit belé ne ültessünk”, több tucat az általa elsőként közölt új egzotikus növények elnevezéseinek a száma. Ezek túlnyomó többsége latin nemzetségnévből keletkezett, pl. *bakszarv asztragály* < *Astragalus*, *kerti hidránya* < *Hydrangea*, *keserű kvaszszia* < *Quassia*, *nelumbó* < *Nelumbo*, *tsetses Akrász* < *Achras*, *újbors Mirtus* < *Myrtus pimenta*, *zolna* < *Solanum* stb.

Márton József 12 kötetes fordításában (1805—13) számos növényfaj számára megfelelő magyar terminológiát és nomenklaturát alkotott. F. J. Bertuch német szerző „Bilderbuch für Kinder” (Weimar, 1790—) című művét fordította le (melynek viszont a cseh pedagógus, Amos Comenius „Orbis sensualium pictus”-a /Nürnberg, 1658./ szolgált alapul). Márton Bécsben adta ki Természethistóriai képekonyvét „az ifjúság hasznára és gyönyörködtetésére...”. A 12 kötetes mű V. kötete tartalmazza a „Növények” („Plánták”) csoportját. Fordítói munkásságában különösen az „esmeretlen, ritka és nevezetes”, azaz a trópusi és szubtrópusi vidékekről származó egzotikus növényeknek kellett magyar elnevezést találnia. Márton József korábban megjelent (1799—1800) szótárába Földi János „Természeti História” (1801.) c. művének kéziratából nagyszámú új szakszót vesz föl.

Erre az időszakra esnek K i t a i b e l P á l n a k a magyar flórát kutató utazásai. Útinaplóiban több száz magyar (és német, ruszin, szlovák, szerb) növénynevet jegyez föl. Ezek közül sokat GOMBOCZ ENDRE 1938-ban, illetve PRISZTER SZANISZLÓ 1984-ben (Magyar növénynevek K i t a i b e l P á l útinaplóiban /1796—1817/: OrvTörtKözl. 107/108: 161—75) tett közzé.

A nyelvújítás vezéralakja, Kazinczy Ferenc a tájszavakon, új és régi szavakon kívül megkülönböztette a s z a k s z ó k a t is, az idegen műszókkal kapcsolatban stilisztikai vonatkozású megjegyzéseket tett. Szívesen foglalkozott néhány növénynévvel; állást foglalt például a *borostyán* és a *repkény* elnevezések mellett a *babér*-ral szemben. A növény botanikai azonosítását teljességgel figyelmen kívül hagyva azt írta K. Nagy Gábornak: „Babér jó szó, igen is, de csak a' Konyhába és a' Rickl boltjába való. Adelung már megmondta, hogy Wörter aus der Küche gehören nicht in Aesthetische Werke” (KazLev. 4: 137). Jóval később Dessewffy Józsefnek: „bábér. E szót Cs. [Csokonai] a' poetai laurusra vette, holott az csak patikai és konyhai” (uo. 15: 296). A konyhai és gyógyszerári *babér* helyett a költői dicsőség jelképnövényének szerte a *borostyán* nevet kell adni. Vagy a *repkény*-t, amely elnevezést viszont Benkő József jóvoltából ismerte; egy 1784-ben hozzá intézett levélben (KazLev. 1: 60) az erdélyi polihisztor tudatta vele a *Hedera poetica* székelyföldi nevét. Ennek az elnevezésnek a konnotációját minden bizonnyal az tette vonzóvá, hogy a név a repülés képzetét keltheti; Kazinczy fel is használta később versfordításaiban.

T á j s z ó k é n t számbavett szavai között említi a *boroszlán*, *börvény*, *egres*, *körtvély*, *köszméte*, *orgona*, *sártök* és *zanót* neveket. Az Erdélyi levelekben előnyben részesítette az *orgoná*-val és a *borostyán*-nal szemben a *szelence* terminust: „Borostyán; orgonafa, botanikai neve Syringa; igazi nevével szelencze” (2: 46). Csereyhez írt levelében (1808. máj. 8.) azzal büszkélkedik, hogy a Corona imperialis *császár korona* nevéből hosszas fejtegetés után megalkotta a *császna* szót. Ez azután szerencsére soha, sehol nem bukkan föl többé. Bizony, a széphalmi vezér is elkönnyvelhetett néhány sikertelen szóalkotást!

Kassai József (Származtató, 's gyökerésző magyar-diák szó-könyv. Pest) hatalmas mennyiségű növénynevet gyűjtött egybe. Szókönyvének öt kötete 1833 és 1836 között jelent meg értékes népi névgyűjtésének gazdag botanikai anyagával. Mint írja, elsősorban „Bodrog Kiss-faludi hazámban”, a Hegyalján használatos etnobotanikai terminusok olvashatók nála (*alats, bábaszalag, csókabugy, körömke, lógordon, hupolyagfa, kecskerózsa, macskaköröm* stb.). Bizonyos szempontból folytatója ő Földinek, amennyiben nem fukarkodik a növénynévadás szigorú kritikájával. Bizonyos növénynév-típusokat mélyen elítél, pl. „a’ mely növényeket a’ tudatlan rüpek Istennek, Angyaloknak, Szenteknek, és elkárhozott gonosz lelkeknek, az ördögnek neveikre keresztelttenek, ki-irtom: *Isten-fa, Isten kenyere, Bódog aszszony tsipkéje*” (1: 26). Szó szerint ugyanúgy minősíti Kassai az „illetlen” növényneveket, mint azt 40 évvel korábban Földi tette: „gyermeki, tsúf alatsonyiságot mutató nevek: *ördög-szar, seggvakarts*...” (1: 27).

Számos esetben a névadás indítékára is választ keres (pl. *bódi szilva, Ábel füve, üröm, kaba szilva, barátfő-fű, csörgőfű, kakukkvirág, borzfü, varjúmogyoró, molyfű*). Egyes elnevezések idegen nyelvi párhuzamaira is igyekszik felhívni a figyelmet (*lőnyelvű fű, tudóencián, kása, zászpa*). Igen gyakran jó magyarázatot vagy érdekes néprajzi adalékot nyújt.

A növények magyar terminológiájának jelentős számú elnevezése szerepel a gyógyszerészből lett orvos, majd a botanika egyetemi tanára, a hazai flóra kutatója, Sádler József (1791—1849) munkáiban. Már 1841-ben bejelentette feletteseinek, hogy az addig kizárólag német és latin nyelvű egyetemi oktatás ellenére előadásait magyarul is kész megtartani. „Magyarázat” című munkája a nyelvtudomány és a botanikatörténet számára egyaránt becses a számos magyar és német növénynév miatt. Jó érzékkel gyűjtötte a népi elnevezéseket, „a hazai növények egyértelmű neveinek tökéletes szótárját” kívánta megalkotni. Új etnobotanikai terminusai a *balhaseprű, árva virág, csontfa, dárda-heré, komlótyú, kutyapázsit, madárlépgyöngy, Gergely napi virág, vincellértetű* stb.

Néhány érdekes és találó új elnevezéssel gazdagítja növényneveink sorát Barra István (Növénytan; 1841.). Peregriny Elek „Természettörténet”-ében (Buda, 1842.) elsősorban a nálunk nem honos, egzotikus növényeknek igyekezett magyar elnevezéseket találni (*csülleng, buzér, azala, indigó, szíriai selyemnövénny, szibériai jégalma* vagy *üvegalma, vízi nápic, üre*). Ugyanebben az évben jelent meg Kubinyi Ágoston „Magyarországi mérges növények” című munkája (uo.), melyben a szerző a régi (és ismert!) elnevezések mellé új szóalkotásokat próbált forgalomba hozni. Ilyen a *gódirc*, a *gönye*, a morfológiai sajátosságra utaló *hatkotú*, és a latin *Actaea* mintájára készült *takta*.

Alig egy évvel később lát napvilágot Bugát Pál „Természettudományi Szóhal-maz”-a (1843.). Az 1830-as évektől ő volt az ország legbuzgóbb nyelvújítója, a szó-magyarító viták lelke. Szerepe ellentmondásos. Abban a korban, amikor eredetünk kérdése még vitás volt, és a többség a török atyafiság mellett kardoskodott vagy a magyar nyelv „páratlanságát”, egyedülálló voltát (*idioma incomparabile*) hangoztatta, Bugát mindvégig kitartott a finnugor rokonság mellett. Szóegyeztetései között tekintélyes számú helyes etimológia akad (ő volt az, aki elsőként kimutatta — számos egyéb mellett — a magyar *keszeg* ~ finn *keso*, m. *lom* ~ fi. *lume* és a m. *csepp* ~ fi. *tippu* megfeleléseket). A finn nyelvet még szókincsünk gyarapítására is felhasználta. Sokat tett anyanyelvünk fejlesztéséért, ám lelkesedése többször elragadta, túlzásokba esett; merész újításai és hibás szóalkotásai miatt sok támadás érte. Főleg gyógynövényekre vonatkozó — alakra, hatásra utaló — számtalan új elnevezésének legtöbbje ma már megmosolyogtató (pl. *rövröp, cibak, csüng-büng, párducteve-nyakorján, karnyú, ússzakár, nyulga, végizga, hánygyök, érzékeny mozor*).

Akárcsak Kováts Mihály nagy tömegű új elnevezése. Nyelvújítási buzgalma szintén nemegyszer magával ragadta a szerzőt, 1300 oldalas terminológiai összeállításá-

nak (Háromnyelvű fejtő műszótár. Buda, 1845—47.) több ezer új szóalkotása megmaradt ötlet szinten, közismertté váló elnevezés nem vált egyikből sem (pl. *nedveslaki olajfakad*, *gyomlálókapeded estifű*, *egykálászú székenülő*, *murokded bütykösfű*). Gyakran azonban terjedelmes művében régi növénynevek jó magyarázatai olvashatók, idegen nyelvi megfelelőket is találni.

Hasonló sorsra jutottak Tóthfalusi Miklós 3 kötetének (1847.) új névalkotásai (*esticse*, *csodász*, *érzenc*, *lángor*, *győzelemvir* stb.). Valamivel mértéktartóbb, jobb nyelvérzékű szóalkotónak bizonyult Gönczy Pál, akinek rendszertani kézikönyve (Pestmelye és tájéka viránya) 1864-ben jelent meg. Gyakran a megelőző botanikai szakirodalomban más alakban, más összetételben szereplő nevekkel alkot újakat (*pacsirta csészeszárnny*, *henye locsahúr*, *gólya árorr*).

Korábban a botanika, latin szaknyelvével, az elsősorban német tudományos irodalomra támaszkodó szellemével a magyar közönség szélesebb rétegeivel szemben elzárkózó volt. Az orvosbotanikai felfogásban élő magyar közönség a latin növénynevekkel nemigen tudott mit kezdeni. A nyelvújítás korában a szakírók új szavak — néha tömeges — alkotásával és forgalomba hozatalával járultak hozzá a szókincs fejlesztéséhez, megtörtént a természettudományi szakszókészlet magyarítása. A magyar flóra kutatásának, a XIX. század második felében és később folytatott feltárásának, tudományos rendszerezésének óriási lökést adtak a nyelvújítás korának szerzői. A nomenklatúra, a növényvilág terminológiája, a rendszertani szakkifejezések egész sora nekik köszönhető. Ha olykor erőszakos szófaragásaikkal és idegenszerűségeikkel átmenetileg el is távolították a szaknyelvet a köznyelvtől, az így támadt szakadék nem volt áthidalhatatlan. Elévülhetetlen érdemük, hogy a „szócsináláson” kívül a magyar írásbeliség régi forrásainak terminusait felelevenítették, a népnyelv növényneveit gyűjtötték és a tudományos nyelv részévé tették. Májig ható üttörő munkásságuk, lelkes fáradozásuk eredményes volt. A szókincs változására, fejlődésére, gyarapodására nézve meghatározó tehát a botanika szaknyelvében is a felvilágosodás, a reformkor időszaka.

RÁCZ JÁNOS

Plant names in the period of the Hungarian Language Reform

The language of science in Hungary had been Latin for a long time. Although medical-botanical books were published in Hungarian as early as in the 16—17th centuries (e.g. one by Péter Méliusz Juhász in 1578, and one by Ferenc Pápai Páriz in 1690), larger-scale and scientifically oriented Hungarianisation of technical terminology did not start until the period of the Hungarian Language Reform, beginning in the second half of the 18th century and becoming fully accomplished in the 19th century. The paper reviews, in a history-of-science perspective, the major works that contributed in that period to the establishment of the modern plant name nomenclature. It explores the sources of that vocabulary (popular language, old Hungarian words, artificial coinages, calques, etc.) and evaluates it in terms of morphological, semantic, and lexical criteria.

JÁNOS RÁCZ

Egy archaikus népi imafajta szövegtipológiai értelmezése*

1. A nyelv kettős — az átalakuló valóságot tükröző és megőrző, hagyományt átadó — funkciója az állandóság és a változás egyensúlyát teremti meg a történeti fejlődés során. Ezt a bonyolult folyamatot a szöveg szintjén viszonylag egzakt módon úgy vizsgálhatjuk, ha olyan *szövegtípust* választunk az elemzés tárgyául, amelynek funkciójához hozzátartozik a hagyományörzés — ez biztosítja a szöveg „öröklődését” a történeti korszakokon keresztül —, ugyanakkor a nyelvi változások tényéből következően alakul is, módosul is nyelvi megformálása. „A hagyomány terminus nem önmagában, hanem a hagyomány és újítás egységében, fogalompárként számít terminus technikusnak a történeti nyelvtudomány alapelvei között. ... a nyelv története nem más, mint megmaradás és változás, ugyanez pedig a nyelvhasználók szemszögéből: hagyományörzés és újítás” — írja GALLASY MAGDOLNA (Szöveg és hagyomány: Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. Szerk. V. RAISZ RÓZSA — H. VARGA GYULA. Eger, 1998. 179).

Az ősi, mágikus világméretű hordozó és napjainkig élő hagyományt jelentő archaikus imák, ráolvasások, áldás-, átokformák olyan szövegek, amelyek a fenti kritériumoknak megfelelnek. A XV. századtól napjainkig élő szövegvariánsaikat több gyűjteményben is (például PÓCS ÉVA, Magyar ráolvasások I—II. Bp., 1986. vagy ERDÉLYI ZSUZSANNA, Hegyet hágék, lőtöt lépék. Pozsony, 1999.) kötetében is megtalálhatjuk. Továbbélésük okát ERDÉLYI ZSUZSANNA a következőképpen magyarázza: „Bármennyire modernnek tartjuk, látjuk korunkat, alapjegyeiben, ösztöni mélyrétegeiben a XX. század emberében is jelen van egykori önmaga, még ha ezt nehezen vallja is be. Mindannyiunknak megvannak a magunk, úgymond, babonaságai.” (Hegyet hágék... Pozsony, 1999. 796).

A téma választással kapcsolatban a következő általános kérdések vetődnek föl: a) lehetséges-e a folytonos változásban, átalakulásban lévő folklórszövegek szövegtani szempontú elemzése, b) be lehet-e sorolni őket a szövegtan felállította szövegtípus-kategóriák valamelyikébe, c) van-e valamilyen kapcsolódás folklórműfajiság és szövegtípus között, d) ezen vizsgálati keretek között megfigyelhető-e, megmutatkozik-e a történeti változás folyamata.

2. A folklórszövegek nyelvészeti vizsgálata sajátos kérdéseket támaszt. Keletkezésüket és funkciójukat ugyanis a hagyományozódás eredendően meghatározza. Ennek első fázisa — a folklór kutatói szerint — az alkotás, amelyet az előadás (a szöveg kisebb-nagyobb módosításával) követ. A későbbi átvételhez, terjedéshez is hozzátartozik a szövegek átalakulása, az aktív hagyományörzés, mert nem egyszerű reprodukálásról, hanem eltanulásról van szó. A variálódás a folklór esztétikai törvényszerűsége, azaz tulajdonképpen a szöveget mondó egyén válik a változat szerzőjévé (vö. VOIGT VILMOS, A folklór alkotások elemzése. Bp., 1972. 159—72).

A változatokban létezés mellett a szövegromlás, szétesés, „széténeklés” folyamata során keletkezett szöveg nem tekinthető változatnak. A különböző motívumok, rokon szerkezetek, típusok közeledése, az affinitásnak nevezett jelenség pedig variánsokon keresztül valósul meg, de nem azonosítható a szövegváltozattal (VOIGT i. m. 180—237). A kérdést ugyanakkor bonyolítja, hogy a folklór területére is behatol az írásbeliség, a szövegek elemzésekor egy megszilárdult és az eredetihez képest dekontextualizált, eredeti

* Ez a dolgozat egy készülő — az archaikus népi imádságok szövegtörténeti vizsgálatával foglalkozó — PhD-disszertáció része.

szövegállapotából kiemelt változatot vizsgálunk (W. J. ONG, A szöveg mint interpretáció: Szóbeliség és írásbeliség, Szerk.: NYÍRI KRISTÓF — SZÉCSI GÁBOR. Bp., 1998. 150).

A nyelvtörténészek által használt hagyomány és újítás fogalom tehát a konkrét folklórszövegek hagyományozódásának vizsgálatakor a megfelelő szövegváltozat kiválasztásának kérdését veti föl, illetve azt a problémát, hogy nyelvészeti szempontok alapján variáns, „széténekelt” forma vagy affinitás útján keletkező szöveg elkülöníthető-e, s melyikük legyen az elemzés tárgya.

3. A folklórszövegek nyelvészeti vizsgálatához tehát — sajátos létformájukból következően — körülhatárolhatóvá kell tennünk a kutatás anyagát. Egyfajta rendszerezést jelent a szövegek műfajokba sorolása. A műfajiság háttérében itt elsősorban a világkép, a hit-, hiedelemrendszer áll, érzékelhető a szoros alkalomhoz, azaz beszédhelyezethez kötöttség. ONG szerint: ”Minden szóbeli megnyilatkozás olyan szituációból származik, amely nem mondható kizárólag verbálisnak: egy vagy több személy ilyenkor élő kapcsolatban áll egy vagy több másik személlyel. Maga az orális megnyilatkozás megismétlése nem kontextustól független. Bizonyos személyek olyan adott szituációban találhatják magukat, amely egy korábbi, valamelyest hasonló szituációban keletkezett bölcs megjegyzést idéz az emlékezetbe” (i. m. 149). A műfajiság meghatározását — bár egységes rendszerező elvről nem beszélhetünk — a funkción kívül különböző tartalmi, formai jegyek is befolyásolják.

KANYÓ ZOLTÁN a műfajiságot mint irodalomelméleti fogalmat a nyelvi megformálás oldaláról közelíti meg: „A műfaj illetve a műnem kérdései véleményünk szerint a mélystruktúrával állnak kapcsolatban. Könnyen belátható ugyanis, hogy nem retorikai vagy poétikai sajátosságok alapján, hanem a megszövegezés nyelvi momentumai alapján nevezünk egy irodalmi műalkotást lírainak, epikainak, stb.” (KANYÓ ZOLTÁN, Szemiotika és irodalomtudomány. Szeged, 1990. 231). Ez az irodalomelméleti megállapítás is azt sugallja, hogy a műfajiság a szövegtani elemzés eszközeivel fogható meg.

Ha a kérdést a szövegnyelvészet szemszögéből közelítjük meg, láthatjuk, hogy nemcsak a folklórszövegek, de minden szövegtípus kötődik a beszédhelyezethez, amelyben létrejön. KOCSÁNY PIROSKA a szövegtípusok vizsgálatának legfontosabb kritériumát így fogalmazza meg: „a szövegnyelvészet a szövegtípusokat bizonyos részben immanens nyelvi, részben pragmatikus, nyelven kívüli tényezők sajátos kombinációinak tekinti: olyan lehetséges kombinációknak, amelyek az »összes« lehetséges kombinációból a megismerő gondolkodás és a társadalmi kommunikáció igénye alapján választódtak ki, és váltak ismétlődő sajátságaik révén megszokássá, illetve tudássá (kompetenciává)” (FilKözl. 1989: 41). A szövegtípusok elhatárolását tehát nyelvi tényezők és pragmatikai kritériumok egyaránt megkötik. A kommunikációs szempontok természetesen nem jelenthetik azt, hogy pusztán cselekvés- és helyzettypusokat írjunk le (i. m. 38).

VATER a szövegtípusok osztályozásában — különböző nézeteket összegezve — a kommunikációs irányultság, tárgyválasztás és cél szempontokon kívül a részszovegek típusának meghatározását is fontosnak tartja (VATER, HEINZ, Einführung in die Textlinguistik. München, 1992. 161—2). A részszovegen olyan szövegegységet értünk, amely önmagában a teljes szöveg (bevezetés, tárgyalás, befejezés) érzetét kelti (SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, Leíró magyar szövegtan. Bp., 1999. 472). A konkrét szövegek vizsgálatakor azonban mégis fölvetődik az a kérdés, hogy a műfajt azonosíthatjuk-e a nyelvészet nézőpontjából a szövegtípussal, vagy egyik kategória a másik fölé rendelhető.

4. A mindennapi nyelvhasználattól mindenképpen eltérő, mágikus cselekedettel, hiedelemmel, a kimondott szó erejébe vetett hittel jellemezhető sajátos kommunikációs

kációs helyzetben többfajta szöveg (ima, ráolvasás, átok, áldás) is megjelenhet. Ha a különböző megnyilatkozásokat nem tudjuk szétválasztani, nem határozhatjuk meg, mely szövegek kapcsolódhattak az egyes szituációkhoz, hogy őrződnek vagy keverednek az ismétlődő egységek, motívumok, hol beszélhetünk és miért új szövegről, illetve a szöveg romlásáról. A beszélők tudatában sem válnak szét ezek a szövegtípusok, „szent beszédnek” nevezik őket (id. LOVÁSZ IRÉN, *Az imádkozásról*: „Nyisd meg uram...” Szerk. BARNA GÁBOR. Bp., 2001. 7), mivel mindegyikük beszédettként, beszéddel végrehajtott cselekvésként értelmezhető egy olyan helyzetben, amelyet ELIADE így jellemez: „az ember, amikor az isteneket utánozza, helyet biztosít magának a szentben, s ezáltal a valóságban: másfelől, a példaszerű isteni tettek szakadatlan újramegjelenítésével megszentelik a világot.” (A szent és a profán. Bp., 1996. 92). Szándékunk, hogy a „szent beszédek” közül az úgynevezett epikus bájos imákat vagy epikus ráolvasásokat — ez a kettősség is jelzi a körülhatárolatlanságot — elkülönítsük a hasonló beszédhelyzetben létrejövő többi szövegtől, azaz mint szövegtípust és/vagy műfajt meghatározzuk, mivel történeti szövegtani vizsgálata csak ilyen alapokon képzelhető el.

Az egyszerű parancsoló formákat, azaz az áldás-, átokformákat nyelvi szerkesztésük (egy-két mondategészből felépülő szövegek) és egyértelműen mágikus funkciójuk alapján (a beszélő közvetlenül a befolyásolandó jelenséghez fordul, magát a jelenség fölé helyezi, azaz köztük mágikus viszony jön létre) könnyen elhatárolhatjuk, s most ki is zárjuk vizsgálatunk köréből. A népi imádság és a ráolvasás szövegtípusának elválasztása azonban nem ilyen egyértelmű. A néprajzi vizsgálatok a szövegeket elsősorban funkcionális szempontból határozzák meg. Ráolvasásnak tekinthető „minden egyénileg előadott (esetleg leírt) hagyományos formában élő szöveg, ha elmondásának célja az egyéni élet bármely területének befolyásolása” (PÓCS ÉVA, *A magyar ráolvasások rendszere: Népi kultúra — népi társadalom*. Bp., 1968. 255). Ennek alapján az ima nem választódik el, minthogy „kezdeti fokon a bizonyos módon és körülmények közt kimondott szó megvalósulásába vetett hiten alapszik, tehát közös gyökerű a ráolvasással” (PÓCS ÉVA, „Szem nem látott...” Bp., 1986. 243).

A műfaj és szövegtípus meghatározásban szerepet kap eredetileg a mágikus (egyesen a befolyásolandó dolog, betegség, baj stb. felé fordulás), illetve a vallásos (természetfölötti közbenjáró kérése a baj elhárítására) viszony, azaz a beszédaktus minősége, de PÓCS ÉVA értelmezésében az eredetileg egyházi imák is ráolvasássá válnak, ha ilyen céllal alkalmazzák őket. „A ráolvasás-szerepben — a mágia eszközeként — használt ima, áldás és átok ráolvasásnak tekintendő” (Magyar ráolvasások I. Bp., 1985. 14). A ráolvasás kategóriájának ilyen kiterjesztése azonban avval a következménnyel járna, hogy a funkció alapján e szövegtípusokat nem tudnánk elkülöníteni, jellemzőiket rögzíteni. Ezért a megnyilatkozást mint aktust el kell választanunk a nyilatkozattól mint nyelvi produktumtól, amelyben a kommunikációs szándék és nyelvi megvalósulásának, nyelvi szerveződésének vizsgálata együtt van jelen. „A szöveg értelemegysége, formai szerveződése és cselekvésvértéke (ezen belül stílusa, modalitása) műfaji karakterében ragadható meg.” — állapítja meg FEHÉR ERZSÉBET (*Szöveg és nyilatkozat: A nyelvtantól a szövegtanig*. Szerk. CSATÁR PÉTER — MAITZ PÉTER — TRONKA KRISZTIÁN. Debrecen, 2001. 298), azaz a szövegtípus meghatározásához ezen tényezőket komplex egységként kell figyelembe vennünk.

A folklorisztikában is felmerült már annak igénye, hogy ezeket a szövegeket kommunikációelméleti, nyelvészeti pragmatikai szempontból közelítsék meg. LOVÁSZ IRÉN az archaikus népi imákat vizsgálva — ERDÉLYI ZSUZSANNA, illetve saját gyűjtései alapján — arra a következtetésre jutott, hogy ha beszédettként értelmezzük ezeket a szövegeket, az áldás- és átokformák jól elkülönülnek. A ráolvasás és az ima szerinte

a beszédaktuson belüli kérés és parancs különbségével választható el egymástól. Az ún. „klasszikus” kérő ima formulái nem jellemzőek a népi imádságokra. A népi ima „tisztá” típusát, „amelyikben nincs megszólítás, kérés, speciális záradékkal végződik, és a searle-i beszédaktusok közül a 2. állítás, kijelentés, megerősítés, valamint az 5. tanácsadás típusba tartozik, nevezhetjük *mágikus imádságnak*” (i. m. 23). LOVÁSZ IRÉN itt a népi imák sajátos, szakrális kommunikatív cselekvéserőtből fakadó fontos jegyét emelte ki: a mágikus-vallásos viszony együttlétét. Az általa vizsgált szövegekben a krisztusi szenvedéstörténet elbeszélésével és/vagy ikonikus képek sorával az ember üdvözülését, lelki megújulását állítják középpontba: „*Paradicsomkertbe három cédrusfa, / Alatta őrködik Ádám atyánk és Éva, / Ki a Paradicsomkertet alkotta. / Azon ült három főangyalka, / Ki éjjel-nappal a hársfát tartotta*” (ERDÉLYI ZSUZSANNA, Hegyet hágék... Pozsony, 1999. 169); „*Kel` föl, kel` föl, Boldogságos Szűz Mária! / Megfoglák a te szencséges Szent Fiadat, / Vasdárdávó` dárdázzák, / Tövisekkő` koronázzák,*... (ERDÉLYI i. m. 211). A kommunikációs cél általában a speciális záradékban kijelentés formájában jelenik meg: „*Ki ez imát napjába háromszor elmongya, / A hét halálos bűne bocsáttatik néki, áment.*” (ERDÉLYI i. m. 208), ritkábban felszólításként hangzik: „*Boldogságos Szűzanya, / Ki a kigyó fejét tapaszt, / Kérünk, légy oltalmunkra! / Szent Fiaddal, Urjézussal / Állj halálos ágyam mellé / Bűnöm bocsánatára! Ámen*” (ERDÉLYI i. m. 169).

5. A hagyományosan epikus imának vagy bájos imának nevezett szövegek szintén olyan beszédhelyezethez kapcsolódnak, amely a szó erejébe vetett hiten alapszik. Céljuk — a LOVÁSZ IRÉN által (i. m. 5.) mágikus imának nevezett archaikus imákkal szemben, amelyek lelki „gyógyulásért” mondatok — valamilyen testi betegség gyógyítása. A betegség oka lehet teljesen konkrét dolog, például a láb kificamodása vagy pontosan meg nem határozható, például ígézés, szemmelverés stb. — Az epikus vagy bájos imákat a folklorisztika általában ráolvasásként értelmezi, így már az elnevezés és az értelmezés összevetésekor szembesülünk a műfajiság kérdésével. Ugyanakkor ERDÉLYI ZSUZSANNA a „Hegyet hágék, lőtőt lépék” (Pozsony, 1999.) kötet tematikus beosztásával (Kevert tudatformájú, funkciójú szövegek, ráolvasás + archaikus imamotívum), illetve utószavában (i. m. 785—8) utal arra, hogy a funkció változtatása különböző motívumok egybeépülését hozza magával.

Mindezek alapján a következő kérdéseket kell megvizsgálnunk: a) Vannak-e olyan érvek, amelyek alapján az epikus imákat szövegtípusként elkülöníthetjük, vagy azonosak a ráolvasással? — b) Miért nevezik ezeket a szövegeket epikus imának, van-e olyan ismerv, amely az imához kapcsolja őket? Mit jelent az „epikusság”? — c) Az epikus ima szövegtípus és műfaj, illetve szövegtípus vagy műfaj? — d) Besorolható-e az archaikus népi imákhoz hasonlóan a „mágikus ima” kategóriába? — E kommunikációs helyzetnek az a sajátossága, hogy a beszélő, azaz a ráolvasó és a hallgató, azaz a gyógyulásra váró egyaránt ismeri a szöveg hagyományozódó kötött nyelvi formáit, mint a valóság eredményes befolyásolásának eszközét, vagyis tudják, hogy a nyilatkozatnak milyen kompozíciós szabályok szerint kell felépülnie. Ennek alapján meg kell találnunk a gyógyító funkciójú beszédaktusban megszülető szövegtípus jellemző jegyeit, mert a hagyományozódás, széténeklés stb. folyamatában szövegtörödékek, tradicionális „hivatalos” imaszövegek is beépülnek, s a történeti változások megfigyelése csak pontosan leírt szövegjellemzők, illetve műfaji jegyek alapján lehetséges.

6. A bajelhárítás, így a gyógyítás elemi szövegegysége, a beszédett értékű ráolvasás, amely mágikus viszonyt feltételez, azaz a beszélő megszólítottja maga a befolyásolni kívánt jelenség. A beszédszándék lehet például kívánság, elküldés, fenyegetés. Formailag

egy-két mondategészből épülnek föl, például „*Kútba árpa*”, „*A földbe menjen a fájás!*” (PÓCS, Magyar ráolvasások. I. 1986. 36, 37) stb. A mágikus teret a rituális cselekvések, például kerítés vagy imádkozás (valamilyen „hivatalos” ima nyitásként vagy zárásként), titkos varázsszavak teremtik meg, illetve megjelenhetnek „szent” személyek, mint az „*Új hold, Új király*”, „*földédesanyám*” vagy a „*Dicsértessék a Jézus Krisztus*” köszönet.

Az epikus imákhoz mindez úgy kapcsolódik, hogy jellegzetes részszevegeként, a beszédszándék megtestesítőjeként egy sikeres ráolvasás-elbeszélés jelenik meg, amely ráolvasást és az ehhez kötődő eredményes gyógyítást valamilyen szent személy (Jézus, Mária vagy más szent) végezte el. A rövid eseménymondás, a narratív történet szerves része lehet a szent személyek párbeszéde, amelyben az elbeszélő „sérelem”, baj ismétlődik meg, esetleg a rituális cselekvéssor narrációjával kiegészülve: „*Uram Jesus Christus, / mikor a földön járt lába ki menyülvén, / Csont mene heléből, / ... / nagy banatnak hajtotta az eő szent fejet. / Azon méne Asszonyunk szép, szép szüz Maria, / Kerdezé tölle min bankodol édes fiam, édes Jesusom? / Hogy ne bánkodnám Asszonyunk szep, szep szüz Maria, /*” (PÓCS, Magyar ráolvasások II. Bp., 1986. 435). A cselekvéssor elbeszélése: „*En az en szent kezemmel meg fogom szent Szamarodnac labat, / szent szaiambol szent iget rea mondom, / szent lehelletemet rea lehellem, / ...*” (i. m. 436, Bornemisza 4. bájoló imádsága „Az Menyelesről”, 1578.). Az esemény- és gyógyítás-mesélést a szöveg bekezdésnyi egységének tekinthetjük, amely a hagyományozódás folyamán bővíthet, jelzésszerűvé válhat vagy eltűnhet. Pl. „*Vronc xpc samar hatan Jhrlamba ha menth / ew samara megh santhulth vala / azt megh lata bodogh asson. / az soth monta vala / fiam xpc Nam megh santolih loud / ...*” (i. m. 434. 3. Bagonyai ráolvasás, 1488), illetve: „*Mikor Krisztus urunk Jeruzsálemből ment vóna, / ... A lovának megrándult a lába...*” (i. m. 432).

Az epikus ima másik részszevege a záradék, általában olyan ráolvasó formula, amely a konkrét beszédhelyzetre utal: „*Enis e mai napon meg foktam az en bünös kezemmel, / ez octalannak auagy embernek labat, auagy kezet, / Enis szent iget rea mondom ...*” (i. m. 436, Bornemisza 4), vagy: „*Szent Cicé Márton / tödd helére szögén jószágomnak a forgóját!*” (i. m. 43). Ez a rész azonban nem mindig jelenik meg, így például a 3. Bagonyai ráolvasásban sem, ekkor maga a narratív rész hordozza a beszédszándékot, a fogalmi séma, melyen tudáskeretet, mentális modellt értünk, bennfoglalással érvényesül a szövegben. (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, A magyar nyelv szövegtana. Bp., 2001. 280).

7. Milyen szövegtipológiai és műfaji jellemző jegyeket találunk ezekben a szövegekben? Megállapíthatjuk, hogy a ráolvasás mint narratíva és a gyógyítás mozzanatainak elbeszélése az, amely az epikus imát mint szövegtípust a hasonló szituációban és funkcióban használt szövegektől megkülönbözteti. Így — ha a searle-i beszédaktusok szerint elemezzük e szövegeket — a ráolvasás-elbeszélés mint tájékoztatás, kijelentés jelenik meg, a kérés, esetenként parancs pedig a záradékban fogalmazódik meg, de ez el is maradhat. Például: „*Mikor Krisztus urunk a földön járt, / számár hátán főment egy kűhidra. / Szamara lába kificamodott, / szent fice Máté odafutamodott. / Szent kezeivel megnyomkodta, / szent szájával megfűtta, / in az innal, / vér a vérrel, / csont a csontjához forrjon, / oly ép legyön ez a test, / mint azelőtt vót*” (PÓCS, Magyar ráolvasások II. Bp., 1986. 438).

A következő kérdés az, hogy ez a sajátos szövegtípus milyen műfaji jellemzőket hordoz, ráolvasás-e vagy ima. Az epikus részszeveg a műfajiságot meghatározó elem, mivel az epikus szituáció mint példázat, érvrendszer lép a szövegbe. Az elbeszélő helyzet mitikus tér- és időkeretbe foglalódik. A tér bibliai vagy népmesére emlékeztető, a köznapitól eltávolító (*Jeruzsálem, Jerikó, paradicsom, acél út, kűhid* stb.). Az idő a Biblia vi-

lágába vetített múlt, amely vagy az igealak múlt idejű alakjában (*elindula, múlték regös nagy út* stb.) vagy időhatározói alárendelő mondatban („*Mikor urunk Jézus elindult Jeruzsálembe, ... az ő szamarának kifcamodott a lába*”: PÓCS i. m. 429) jelenik meg. Ebbe a szent térbe és időbe vetül a konkrét beszédhelyzettel összefüggő betegség, baleset létrejöttének és ráolvasással történő gyógyításának elbeszélése. A szereplők, azok is, akikkel mindez megesett, és azok is, akik orvosolnak, „szent” személyek (*Jézus, Mária, Isten*, de lehet például *Szent Lucer Márton* is). A *szent* jelző ismételt, halmozott használata folytán kulcsszóvá válik. Mindez metanyelvi szinten, a fogalmi séma egyes elemeinek megnevezésével megeremti az imára jellemző vallásos viszonyt, hiszen ezek a szövegek kimondatlanul erre, a felsőbb erők közbenjárására utalnak, jóllehet mindez a szövegfelszínen csak utalásokkal jelenik meg, a szociokulturális tudat a megnevezett szenteket segítő szándékúaknak tudja.

A ráolvasás műfaj mágikus viszonyt feltételez, de ez nem a narratív részben, hanem az imázarádékokban valósul meg, a nyelvi szinten deiktikus utalással: „*a mi urunk Jézus Krisztus szent nevében úgy ne maradjon / ennek az embernek, lónak testében ficamodás, rándítás, / valamint az urunk Jézus szamarának. Ámen*” (PÓCS i. m. 429). Így azt tételezzük fel, hogy az úgynevezett epikus vagy bájos imákat sajátos, két részszovegből felépülő, önálló szövegtípusként kell meghatároznunk, melyeknek jellegzetességét az elbeszélésként beemelt ráolvasás és az ehhez esetenként kapcsolódó, jelenhez fűződő ráolvasás adja. Bár funkciójuk a folklór szempontjából valóban a ráolvasás, a szövegalkotás, a kulcsszavak, a tudáskeret (a fogalmi séma) — a közbenjáró segítségül hívásával — a vallásos viszony létrejöttét feltételezi, s ezzel a szöveg az ima műfaj-kategóriába kerül. Ez a kettősség, a mágikus és a vallásos jelleg együttes jelenléte, a beszédaktus-érték megfontolandóvá teszi, hogy az ima műfajon belül a LOVÁSZ IRÉN javasolta mágikus imának nevezzük ezeket az epikus imákat is, jóllehet funkciójuk kissé eltér az általa vizsgált szövegektől, szerepük nem a lélek, hanem a test gyógyítása.

A szövegtípus és a műfaj meghatározásában tehát a jelentésszerkezetén kívül a közlésszerkezetet meghatározó intenciót kell figyelembe vennünk, amely „elszakadva az eredeti szituáció konkrét pragmatikai feltételeitől a nyelv rendszerbeli eszközei által jut kifejezésre egy térben és időben távoli értelmezés számára.” (FEHÉR ERZSÉBET, „Intencionalitás” és „textualitás”: Nyelv, stílus, irodalom. Szerk. ZOLTÁN ANDRÁS. Bp., 1998. 120). A folklórszövegek hagyományozódásából, az affinitásból és a szövegromlásból következően bizonyos változatok, illetve szövegmaradványok esetében a nyelvi megformálás, a szövegtípus változása miatt — eltűnt a narratív történet — felvetődik a műfajváltás kérdése. Például az „*Ér helyre, bűr helyre, Jézus, Mária húzd helyre!*” (PÓCS, i. m. 441) szöveg kívánság és fohász kapcsolata, mely már csak jelzésszerűen őrzi az eredeti epikus ima beszédszándékát.

8. A dolgozatban fölvetett kérdéseket összefoglalva a következőket mondhatjuk:

a) A folklórszövegek történeti szövegtani szempontú elemzéséhez szükségünk van arra, hogy a konkrét beszédhelyzetben megjelenő szövegtípus jellemző jegyeinek leírásával kijelöljük a vizsgálat tárgyát.

b) Az epikus imádságok jellegzetes részszovege a narratív és a kérést, felszólítást tartalmazó szövegegység.

c) Műfaj és szövegtípus egymással szorosan összefüggő, de teljesen ezúttal sem azonosítható fogalmak, hiszen az intenciót is figyelembe véve az ima — mégpedig a mágikus ima — műfajba sorolható ún. epikus imádságok szövegtani

szempontból egy sajátos szövegtípust testesítenek meg, amelyet a narratíva jelenléte, a történetbe illesztett, a történet által „hitelesített” ráolvasás határoz meg.

d) Ha tehát az epikus ima mint meghatározott szövegtípus hagyományozódását és változását akarjuk nyomon követni, akkor az egyik megfigyelési szempont a történetmondás alakulása lehet. Egy más szempontú vizsgálat tárgyaként elsősorban a ráolvasássá válás, a szövegtörödékek, a motívumkapcsolatok kutatását jelölhetjük meg.

PELCZER KATALIN

Text typological interpretation of an archaic type of folk prayer

Hungarian ethnographic research has recently produced and published important collections of archaic folk prayers and incantations mixing Christian and pagan features and carrying traces of an ancient magical world view. The scientific exploration of the material has been started, primarily in ethnographic terms. The present paper approaches this topic in a linguistic, in particular, text linguistic, perspective. Among other issues, it investigates whether archaic folk prayers, and especially epic incantations, can be assigned to text types as established by textology (and if they can, on the basis of what criteria), what relationship can be found between individual folklore genres and text types, and what role do variation and historical change play in typology.

KATALIN PELCZER

A nyelvi leírás határmezsgyéjén: társadalomtudomány vagy természettudomány?*

A nyelvi hiány fogalmának (fogalomkörének?) számos interpretációja lehetséges. A rendelkezésemre álló szűkre szabott időben azt szeretném megmutatni, hogy milyen *elvi* (= tudományos) hiány jellemzi — hiszen valaminek a hiánya is lehet minőségi paraméter — a nyelvi leírást, másképpen: miért nem tekinthetjük a *dekvát*nak a természetes nyelvek eddigi leírási kísérleteit.

Előadásom címe önmagáért beszél: a nyelvi leírás története napjainkig társadalomtudománynak vagy természettudománynak tekinthető-e, pontosabban: vannak-e olyan nyelvelméletek, amelyek a nyelvi leírást a természettudomány szférájába sorolják. Amellett fogok érvelni, hogy a nyelv a *dekvát* leírása csak a természettudomány eszközeivel, módszereivel lehetséges. Az általam megfogalmazott és követelt szigorú értelemben véve a nyelvtudomány egész eddigi története nem volt képes átlépni a címben jelzett határmezsgyét: a nyelvi leírás az ókortól napjainkig társadalomtudománynak tekinthető.

A XX. század nyelvtudományának második felét uraló generatív nyelvészet a nyelvtudomány kognitív fordulatáról beszél („kognitív fordulat a generatív elméleten belül”), és magáról azt állítja, hogy természettudomány. É. KISS KATALIN szerint: „A nyelvtudomány a generatív nyelvészetet megelőzően egyértelműen társadalomtudománynak minősült. E besorolás többek között annak következménye, ahogyan a hagyományos nyelvtudomány tárgyát definiálta. A generatív nyelvészet előtt a nyelvtudomány tárgya a nyelv

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2002. április 30-án.

mint elvont társadalmi képződmény; például a hagyományos magyar nyelvészet tárgya a magyar nyelv mint a magyar nyelvű irodalmi alkotásokban vagy a magyar beszélők megnyilatkozásaiban hozzáférhető absztrakt létező. A generatív nyelvészet tárgya ezzel szemben az emberi egyén anyanyelvtudása. E tudás a generatív elmélet feltételezése szerint biológiai entitás: bizonyos agyi struktúrák meghatározott működése. Minthogy a generatív nyelvészet tárgya konkrét, biológiailag meghatározott létező, a generatív nyelvészet természettudomány. Továbbá, ha a tudással, a tudás mibenlétével, a tudás használatával foglalkozó tudományok kognitív tudományok, a generatív nyelvészet elsősorban kognitív tudomány.” (É. KISS KATALIN, *A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány*. In: PLÉH CSABA és GYÖRI MIKLÓS szerk., *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Bp., 1998. 23.) Itt és most nem feladatom a generatív nyelvelmélettel való opponálás. Ugyan nem tartom magam generatív szemléletű nyelvésznek, mégis úgy gondolom, hogy míg a hagyományos leíró nyelvészet pusztán deskriptív és preskriptív indíttatású, a generatív nyelvészet kimondott célja a *m a g y a r á z a t*; ebben az értelemben tehát *m é - l y e b b r e* kíván hatolni, mint a hagyományos nyelvészet: nem elégszik meg a nyelvnek mint jelenségnek a leírásával, a jelenség mögött a „lényegét” szándékozik láttatni. Tekinthető-e azonban a generatív nyelvészet természettudománynak? Azaz, képes-e a nyelvet mint „konkrét, biológiailag meghatározott létezőt” a természettudomány eszközeivel, módszereivel leírni? Én úgy látom, hogy a generatív nyelvészet helyesen ismeri fel a nyelv valóságának mibenlétét, de leírási lehetőségei nem természettudományosak. Hogyan határozhatnánk meg a nyelv természettudományos igényű leírását ebben a polémiában: a nyelvnek mint „biológiai entitásnak”, mint „bizonyos agyi struktúrák meghatározott működésének” feltárása a fizika, a kémia, a biológia eszközeivel, az agyszövetnek mint élő *a n y a g n a k* a leírása, különös tekintettel a beszélő nyelvi képességére. Könnyen beláthatjuk, hogy a generatív nyelvelírásban, tehát a konkrét elemzésekben nyomát sem találjuk annak, hogy a „biológiai entitás” *a n y a g i* folyamatai *a n y a g s z e r ü s é g ü k - b e n* hogyan jellemezhetők.

Meg kell jegyezmem, hogy a nyelvtudomány történetében találunk nem is egy olyan nyelvelméletet, amely önmagát természettudományként definiálta. Például az ógrammatikus August Schleicher nézetei a nyelvtudomány tudományos besorolását illetően nem különböznek a generatív nyelvészet megítélésétől: „Die Sprachen sind Naturorganismen, die, ohne vom Willen des Menschen bestimmbar zu sein, entstanden, nach bestimmten Gesetzen wuchsen und sich entwickelten und wiederum altern und absterben; auch ihnen ist jene Reihe von Erscheinungen eigen, die man unter dem Namen »Leben« zu verstehen pflegt. Die Glottik, die Wissenschaft der Sprache, ist demnach eine Naturwissenschaft; ihre Methode ist im ganzen und allgemeinen dieselbe wie die der übrigen Naturwissenschaften.” [A nyelvek élő szervezetek, amelyek az emberi akaratától függetlenül jöttek létre, meghatározott törvények szerint növekedtek és fejlődtek, majd elöregednek és elhalnak; nekik is sajátjuk a jelenségeknek azon sora, amelyeket az „élet” elnevezésen szoktunk érteni. A glottológia, a nyelvről szóló tudomány ezért a természettudomány egy fajtája; módszere egészében véve ugyanaz, mint a többi természettudományé.] (AUGUST SCHLEICHER, *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft*. Idézi H. Arens, in: *Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*. Verlag Karl Alber, Freiburg/München, 1969. 259. A magyar fordítást Geccső Tamás készítette.) Az újgrammatikusok szerint a nyelv képzetscsoportok, képzéttársítások, asszociációk összessége, a pszichikai folyamatok az egyén tudatában (= az agyban) zajlanak le. F. DE SAUSSURE az asszociatív viszonyok kifejtésekor így ír: „Látjuk, hogy ezek a koordinációk egészen másfélék, mint az előbbiek [mármint a szintagmatikus viszonyok — G. T.]. Nem a kiterjedésen alapulnak; *s z é k h e l y ü k a z a g y b a n v a n* [kiemelés tőlem — G. T.];

annak a belső készletnek a részei, amely a nyelvet minden egyén tudatában alkotja.” (F. DE SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967. 157.) A generatív nyelvészetet megelőző nyelvtudomány számára tehát evidencia a nyelv biológiai létezése.

Én is úgy gondolom, hogy a valóban tudományos igényű nyelvleírás tárgya a nyelv mint konkrét, biológiailag meghatározott létező. Azonban a generatív nyelvészetre is igaz, hogy a nyelvleírásnak a nyersanyaga a *parole*: egy tetszőleges példamondat strukturális leírása nem azonos annak az agyi tevékenységnek a leírásával, ami végbemegy a beszélő agyában akkor, amikor, úgymond, generálja az adott mondatot. Mi más is lehetne a generatív nyelvészet leírásának tárgya, ha nem a *parole*? A kérdés csak az, hogy lehet-e, és ha lehet, milyen valószínűséggel lehet a *parole*-jelenségekből a *langue* mibenlétére következtetni, azaz: a nyelvleírás generatív modellje, gondolok itt elsősorban N. CHOMSKY Minimalista Programjára, mennyiben tekinthető az agyműködés adekvát ábrázolásának? Még jelentősebbnek érezzük a problémát, ha az első nyelv (az anyanyelv) elsajátításának folyamatát kívánjuk leírni. A generatív nyelvészet álláspontját így fogalmazza meg É. KISS KATALIN: „Ami az anyanyelvtudás mibenlétét illeti, a mai generatív elmélet szerint az anyanyelvtudás univerzális elvek és megszorítások komputációs rendszere. Arra a kérdésre, hogyan alakul ki az ember anyanyelvtudása, a felelet: az anyanyelvtudás lényegét adó univerzális elvek és megszorítások genetikusan adottak [kiemelés tőlem — G. T.]; azonban nyitott paraméterei is vannak, melyeket a gyerekek az anyanyelv-elsajátítás során, a hallott nyelvi tények alapján kell rögzítenie. Az anyanyelvtudás kiinduló állapotában tehát univerzális elvek és megszorítások meghatározta választási lehetőségek rendszere. A nyelvelsajátítás maga a választási lehetőségek közötti döntések sorozata.” (É. KISS KATALIN i. m. 38—9). Úgy gondolom, hogy a fenti idézetnek van egy olyan állítása, amely sok nyelvész számára legalábbis meglepő. Az anyanyelvtudásnak az állítás szerint van egy olyan (kiinduló) állapota, másképpen: van egy olyan komponense, amely nemhogy a születés, hanem a fogantatás pillanatában már jelen van, tehát eleve adott a leendő újszülött ember számára. Ez bizony azt jelenti, hogy az univerzális elveket és megszorításokat hordozó „nyelvi gént” vagy „nyelvi géneket” a megtermékenyített petesejtben kellene vizsgálni — kétségkívül a biológia, a fizika, a kémia eszközeivel; ez pedig valóban természettudomány.

Vannak-e egyáltalán univerzális elvek? Vannak. Ilyen például a Structure Dependence Principle (a szerkezetfüggőség elve). A kérdés csak az, hogy egy ilyen elv genetikusan adott-e, avagy a gyerek az anyanyelv-elsajátítás során, a hallott nyelvi tények alapján rögzíti, hogyan helyes/jólformált egy szerkezet/mondat előállítását. Amire én gondolok: az univerzális elvek valójában univerzális paraméterek, azaz, a gyerek az anyanyelv-elsajátítás során, bármely természetes nyelv hallott nyelvi tényei alapján rögzíti például a mondatok szerkezeti jólformáltságának szerkezetfüggőségi feltételeit. Vannak tehát univerzális és nyelvspecifikus paraméterek; az univerzális paraméterek azonban éppen úgy elsajátítandóak, mint a nyelvspecifikus paraméterek. Egy hasonlattal élve: az építőmester számára nem eleve adottak egy ház megépíthetőségének „szerkezetfüggőségi” elvei (az alap, a földszint, az emeletek és a tetőszerkezet egymáshoz való viszonya): a házépítés szakma, amit meg kell tanulni. Ugyanakkor ez a tanulás determinált: a fizikai valóság törvényszerűségei diktálják a ház elemeinek strukturálhatóságát. A fenti gondolatmenetet a nyelvre vetítve: például mind az angolban, mind a magyarban megtalálható a szerkezeti homonímia jelensége. A *the shooting of the hunters/a vadászok lövése* típusú nominalizáció szerkezetfüggő. Kérdés azonban, hogy egy ilyen típusú nominalizációnak a generalizálhatósága vagy interpretálhatósága kapcsolatba hozható-e azzal a hipotézissel, hogy az angol vagy a magyar beszélő számára a szerkezetfüggőség elve genetikusan adott. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy az anyanyelv-elsajátítás során a *the hunters shoot — they*

shoot the hunters/a vadászok lőnek — *lővik a vadászokat* formájú szerkezeteknek mint hallott nyelvi tényeknek az előfordulása megelőzi a szerkezeti homonímia jelenségét, illetve a szerkezeti homonímia jelensége is a hallott nyelvi tények között van, megte-remtve ezzel a gyerek számára a szerkezeti homonímia típusú nominalizáció és az e nominalizáció mögötti szerkezetek összefüggésének felismerhetőségét. Vagy: az angol kérdő inverzió szerkezetfüggő. Például:

Memories will fade away.
Will memories fade away?
Memories of happiness will fade away.
**Of memories happiness will fade away?*
Will memories of happiness fade away?

A magyarban is van kérdő inverzió (szerkezetfüggőség), de a kérdő mondat szerkezete meg is egyezhet a kijelentő mondatéval — a különbség pusztán az eltérő intonációban van:

János tud úszni.
Tud János úszni?
János nővére tud úszni.
**Nővére János tud úszni?*
Tud János nővére úszni?
János nővére tud úszni?

Az anyanyelv-elsajátítás során a gyerek a kérdő mondat generálásának különböző lehetőségeit tapasztalja meg, azaz megtanul helyesen kérdezni anyanyelvén. Ez az állítás nem ellentétes azzal, hogy a kérdő mondat generálása lehet szerkezetfüggő is, vagyis a kijelentő mondat elemszerkezetéhez képest nem lehet tetszőleges a kérdő mondat elemszerkezete. Minden nyelvre igaz, hogy bizonyos szerkezeteinek generálása függ más szerkezetek meglététől (lásd például a szerkezeti homonímia jelenségét), de ez az univerzális jellemzője az emberi nyelvnek — véleményem szerint — nem lehet valamilyen eleve adott, a konkrét nyelvektől független elv. Vagyis: nem születünk elvekkel, de életünk során, ideértve természetesen az anyanyelv-elsajátítását is, képesek vagyunk összefüggéseket, törvényszerűségeket felismerni, elveket megfogalmazni. A generatív nyelvészet képviselőit talán az tévesztheti meg, hogy például a szerkezetfüggőség valóban univerzális jellemzője az emberi nyelvnek. Egy szerkezetnek, egy mondatnak kétségkívül nem lehet tetszőleges a formája, „nem lehet bárhogyan beszélni”. Ahogyan az építőmesternek a nyelven kívüli valóság diktálja a szerkezetfüggőségi viszonyokat, úgy az emberi nyelv kialakulása sem lehet független a valóság viszonyaitól. Nem véletlen, ha a nyelvben megjelenik például a tárgy kategóriája, amely feltételezi az ágens kategóriáját. Az aktív és a passzív szerkezetek közötti függőségi viszonyt azonban ismét csak nem egy eleve adott, a konkrét nyelvi nyersanyag megtapasztalását megelőző univerzális elv vezérli, hanem ez a függőségi viszony az anyanyelv-elsajátítás során, a hallott nyelvi tények tömegében ismerődik fel a gyerek számára.

Most rátérnék arra, hogyan látja az agykutató az agynak és a tudatnak a biológiai létezését. VIZI E. SZILVESZTER így vélekedik ezekről a bennünket, nyelvészeket döntően érdeklő kérdésekről: „Nincs két egyformán működő agy a világon. A mai napig nem született két egyformán gondolkodó ember. Neuronhálózatai segítségével agyunk a kognitív és nem-kognitív ingerekre nemcsak mechanikus válaszokat ad, hanem azokat érze-

lemmel, idő- és térbeli, valamint mennyiségi (tömeg) tulajdonságokkal ruházza fel. [...] Az agy különböző magvaiból [...] kiinduló különböző ingerületátvivő anyagot tartalmazó idegpályák [...] az egyén fejlődésének különböző fázisaiban idegzik be az agy egyes területeit, amelyeknek mértéke, kiterjedtsége, kapcsolata más idegekkel stb., a külvilági kognitív és nem-kognitív ingerek eltérő időpontban való jelentkezése és feldolgozásának eltérő volta miatt mindenkinél más és más. [...] Az agy működését lehet, sőt kell is a kémia és fizika jelenségei alapján vizsgálni, de a tudat ennél több még akkor is, ha — és ez biztos — létezéséhez kémiai és fizikai jelenségek jelenléte szükséges. [...] Az agykutatók megpróbálnak kémiai, fizikai történésekkel, valamint molekulár-biológiai módszerekkel magyarázatot találni a tudat keletkezésére, a lélek létezésére. Azonban minden esetben figyelembe kell vennünk a korlátokat, hogy egyelőre nagyon sok jelenségre nem tudunk kielégítő választ kapni, módszereink lehetőségei pedig korlátozottak. [...] Az egyénfejlődés során a külső és belső ingerek, amelyek a központi idegrendszert érik, mindenkinél eltérőek. Mivel ezek befolyásolják agyunk neuronhálózatának és kapcsolatrendszerének kialakulását, ezért már morfológiaiilag is mindenki eltérő cytoarchitektúrával rendelkezik. [...] az agy »hardvere« [...] minden egyes embernél más és más, sőt állandóan változik.” (VIZI E. SZILVESZTER, Az agy és a tudat kapcsolata, digitális és analóg ingerületátvivő rendszerek: Magyar Tudomány 2001/10: 1158—60). VIZI E. SZILVESZTER nem érinti tanulmányában az agy működését a nyelv vonatkozásában; a tudat és a nyelv közé ugyan nem tehetünk egyenlőségeket, de valószínű, hogy az agykutatónak a tudatra vonatkozó megállapításai a nyelvre is igazak lehetnek. É. KISS KATALIN idézi CHOMSKY egyik metaforáját: „az anyanyelvtudás már születéskor be van huzalozva az agyba, az anyanyelv-elsajátítás során csak a kapcsolásokat kell elvégezni”. (É. KISS i. m. 39.) VIZI E. SZILVESZTER szerint azonban az, hogy „az agy működése csak úgy képzelhető el, mint egy huzalozott rendszer, valószínűleg nem igaz.” (VIZI E. i. m. 1156.) Az agykutatás eddigi eredményei tehát megerősítik azon érvelésemet, miszerint a nyelv a *d e k v á t* leírása csak a természettudomány eszközeivel, módszereivel lehetséges.

A filozófia vizsgálódási körébe mindig is beletartozott az agy működéséről, a tudatról és a nyelvről való elmélkedés. ALTRICHTER FERENC így összegzi a modern tudatfilozófia általános vélekedését a qualiaról, a tudatosság kvalitatív formájáról: „Egyesek [...] egyszerűen tagadják a qualia létezését, mások a reprezentációval azonosítják a tudatosság kvalitatív formáját, megint mások az agyi jelenségek hihetetlen komplexitásával magyarázzák a minőségi sajátosságok megjelenését, megint mások a kvantummechanikai hullámfüggvénynek a citoszeletális mikroszövekben a gravitáció által előidézett kollapszusával magyarázzák a tudatosságot, megint mások a tudatosság elemi részecskéje, a pszichon bevezetését javasolják, és persze megint mások a hagyományos dualizmusban, az epifenomenalizmusban, a panpszichizmusban, vagy a teljesen szégyentelen idealizmusban vélik fellelni a probléma megoldását.” (ALTRICHTER FERENC, A tudat két aspektusa: intencionalitás és qualia: Magyar Tudomány 2001/10: 1212). A fentiekből kitűnik, hogy ma még nagy a bizonytalanság a tudat, a lélek és minden bizonnyal a nyelv fellelhetőségét illetően az agyban; a különböző szakterületek kutatóinak többsége általában nem hajlik arra, hogy végső magyarázatul a kauzalitásnak a mechanikus materialista felfogását tegye magáévá. ALTRICHTER FERENC szerint „valami olyan alapvető, másra visszavezethetetlen fizikai sajátosságot fogunk felfedezni, amelynek alapján [...] a szubjektív és az objektív megközelítés jelenleg tatóngó szakadékát is át tudjuk majd hidalni.” (ALTRICHTER i. m. 1213).

Befejezésül térjünk vissza az előadás alapjául szolgáló kérdéshez: társadalomtudomány vagy természettudomány? Úgy gondolom, hogy a nyelvészetben a döntő áttörést a természettudományos fordulattól várhatjuk. A generatív nyelvészet nem természettu-

domány, bár érthető, ha azzá szeretne válni. A nyelv leírásában a természettudományos fordulat talán nem is várat magára sokáig: az Amerikai Egyesült Államokban már elkészítették az első, ha nem is teljes emberi géntérképet. A genetikára vár annak bizonyítása vagy cáfolata, hogy létezik-e a „nyelvi gén”. Ezen túlmenően: egyedül a természettudománynak van lehetősége arra, hogy meghatározza a *language* mibenlétét. Gondoljon mindenki arra, hogy a *language*-ről adekvát módon számot adni annyit tesz, hogy képesek leszünk meghatározni például a feltételezett mentális lexikon mibenlétét, mindenféle beszédtevékenységtől mentesen, a kísérleti alanyt, mondjuk, alvás közben vizsgálva. Ez nem a *language* — *parole* viszony tagadását jelenti, hanem az eddigi — megítélésem szerint — kizárólagos *parole*-nyelvészet mellé a természettudományos értelemben vett *language*-nyelvészet felsorakoztatását. Beláthatjuk, hogy a társadalomtudomány alapján álló nyelv-elméleteknek ma már világosan megrajzolhatóak a határai.

GECSŐ TAMÁS

The frontier zone of linguistics: science or scholarship?

The author raises the issue of whether language description belongs with the humanities or the (natural) sciences. Granting that linguistic research combines aspects of both general areas of knowledge, the author unambiguously assigns the linguistics of the future to the realm of sciences. However, for that to come true, a paradigm shift would be needed whereby linguists would be able to rely on the results of e.g. modern genetics and brain research to a much larger extent than today. Thereby mental endowments and processes could be described more exactly and it would become possible to define innate vs. acquired components of the linguistic faculties. The author argues that, in terms of its methods and partly even of its theories, linguistics up to the 20th century, including generative linguistics (despite all self-definitions and declarations to the contrary), should still be assigned to the humanities.

TAMÁS GECSŐ

Szegmentális hangtani egységek jegyösszetétele és afáziások hanghelyettesítései (Rendszerjellemzők és választási tendenciák)

A nyelv működésének vizsgálata szempontjából a nyelvi képesség veszteségeivel járó betegségek közül az afázia talán a legfontosabb. JAKOBSON programadó megfigyelései szerint (R. JAKOBSON, *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*. Uppsala, 1941.) éppen az afáziások beszédében rendszeresen előforduló „tévesztések” azok, amelyekben a legközvetlenebbül érhetjük tetten a nyelv működését. Ebben a betegségtípusban ugyanis ismeretesen olyan segítő–kényszerítő stratégiák hozzák létre a nem normatív nyelvi alakulatokat, amelyek a köznapi ép beszéd egyszerű tévesztéseiben, az anyanyelv-elsajátításban, sőt talán egyáltalán a nyelvi rendszer történeti alakulásában is meghatározó módon jelen vannak. Egy előzetes példa: amikor az afázias folyamatos beszédében — képességeinek korlátozottsága miatt — egy szekvencia szótagstruktúráját egyszerűsíti azzal, hogy annak bizonyos elemeit a szekvenciába harmonikusabban illeszkedő elemekre cseréli, akkor nagyon hasonló stratégiát alkalmaz, mint a gyerek anyanyelvi fejlődésének korábbi szakaszaiban és mint a felnőtt közlő, amikor téveszt, vagy ami esetleg az adott

nyelv történeti tendenciája. Ez a tanulmány arról igyekszik számot adni, milyen elvek szerint alakul az afáziás nyelvhasználat a hangtan, közelebbről a szegmentális hangtani összetevők szintjén.

Az afáziás beszédtevékenység egyik leggyakoribb jelensége a közlésben, illetőleg a közlés feldolgozásában egyaránt mutatkozó beszédhang-helyettesítés. Beszédhang-helyettesítés az összefoglaló neve azoknak a műveleteknek, amelyek nyomán egy közlésegységen belül valamely fonéma helyén rendszerfüggő módon egy másik fonéma realizációja jelenik meg. A helyettesítések — a szegmentumot azonosító jegyek állománya tekintetében — lehetnek egyjegyűek és többjegyűek. Egyjegyű az a helyettesítés, amelyben a helyettesítő és a helyettesített beszédhangnak megfelelő fonémák között egy disztinktív jegynyi a különbség, többjegyű az, amelyben több. Az afáziás közlésekben az egyjegyű helyettesítések vannak többségben. Ez egyfelől azt jelenti, hogy amennyiben egy afáziás korpusz tartalmaz beszédhang-helyettesítéseket, akkor annak legalább 45%-át egyjegyűek teszik ki, míg a két-, három- vagy még több jegyűek pedig a további 55%-on osztoznak, 12–25%-nyi arányban. Minél több jegyű valamely helyettesítés, annál kevésbé gyakori az előfordulása valamely afáziás korpuszban (vö. pl. A. R. LECOURS — F. LHERMITTE — G. DELOCHE, *Paraphasias phonémiques. Description et simulation sur ordinateur*. Colloques IRIA — Informatique Médicale 2. Institut de recherche d'informatique et d'automatique, Rocquencourt, 1973. 311–50). Másfelől, kizárólag az egyjegyű helyettesítésekre igaz az, hogy minden afáziatípusban előfordulnak (l. pl. S. BLUMSTEIN, *A phonological investigation of aphasic speech*. Mouton, The Hague, 1973.; uő., *Phonological aspects of aphasia*. In: M. T. SARNO ed., *Acquired Aphasia*. Academic Press, New York, 1981. 129–55). A lehetséges helyettesítések közül az egyjegyűek választásának tendenciája abban áll, hogy a helyettesítések a helyettesítő és a helyettesített közti különbség minimalizálására törekcsenek. Ez azt jelenti, hogy a helyettesítő és a helyettesített beszédhang egyetlen képzési vagy rendezési mozzanatban tér el egymástól.

Ez a tanulmány az egyjegyű beszédhang-helyettesítés rendszerösszefüggéseit vizsgálja magyar anyanyelvű, non-poszterior afáziások különféle beszédhelyzetben elhangzott közléseiben, illetőleg közlések feldolgozásában. A helyettesítések felmérése a vizsgált korpuszban abból a szempontból történik, hogy az adatközlők milyen gyakorisággal választanak valamely szegmentális összetevő helyett egy másikat, illetőleg hogy mutat-e ez összefüggést a szegmentumok részhalmazainak rendszerbeli előfordulási arányaival. Ez utóbbi két mutató, a rendszerbeli gyakoriság és a választottsági mutató összevetésével állapítható meg.

1. A z a d a t k ö z l ő k . — Az afáziás jelenségeknek nemcsak pszichológiai, hanem nyelvészeti elemzése is általában a vizsgált afáziás közlők klinikai típusba sorolásával kezdődik. Ennek oka az afáziakutatás egyik alapkérdése, nevezetesen az, hogy a klinikai típusok között megállapíthatók-e a grammatika kategóriáival leírható, szignifikáns különbségek. A problémát a beszédhang-helyettesítések körére szűkítve az a kérdés, vajon eltérnek-e fonetikailag vagy fonológiailag az egyes klinikai afáziatípusokra jellemző beszédhang-helyettesítések. A típusok nyelvészeti kategóriák alapján való elkülönítésének lehetőségét két szempontból teszik kérdésessé a szakirodalomból közismert munkák: a) nyelvészeti tekintetben azonos folyamatok eltérő afáziatípusokban is előfordulhatnak; b) ugyanabban az afáziatípusban olyan, olykor egymással ellentétes irányú folyamatok is kimutathatók, amelyeknek működési tartománya nem a grammatikai modellben határolható be (például affrikatából zárhang ejtésben, zárhangból affrikata azonosításban; valamely kötött morféma hangalakjának tévesztése utánmondásban, épsége spontán beszédben). Így BLUMSTEIN (i. m. 1981.)-nek megfelelően vizsgálataim tervezésénél abból indultam

ki, hogy afáziás jelenségek vizsgálatában és fonológiai elemzésében nem szükségképp vezet eredményre az afáziás adatközlők klinikai típusokba való sorolása. Ezért sem az adatközlők kiválasztásában, sem az adatok elemzésében nem tekintettem megkülönböztető szempontnak azt, hogy az adatközlők mely afáziatípusba tartoznak.

A korpusz adatainak értelmezhetősége érdekében olyan jobbkezes, ép hallású, látású, ép motoros kivitelezésű beszéddel rendelkező felnőtt adatközlők beszédhanghelyettesítési jelenségeit vizsgáltam, akiknek a károsodás előtt ép beszédképességükben bal féltekei organikus agykárosodás okoz rendellenességeket, ám akiknek általános mentális és pszichés állapota nem gátolja a vizsgálatvezetővel való kommunikációt és a kérdések, feladatok megértését. Mindez afáziatipológiai szempontból annyiban korlátozta a vizsgálati személyek kiválasztását, hogy az adatközlők biztosan nem tartozhattak a globális, az izolációs, a Wernicke-, illetve a transzkortikális szenzoros típusba.

A vizsgálatban kilenc non-poszterior afáziás adatközlő (5 férfi és 4 nő) vett részt. Mindnyájan egyszeri előfordulása vérellátási zavar (agyvérzés vagy trauma) okán váltak afáziásokká. A betegség jelentkezése és a vizsgálat között eltelt legrövidebb idő két hónap, a leghosszabb öt év volt. Átlagos életkoruk a vizsgálat idején 55,5 év volt (30 és 69 év között), iskolai végzettségük átlaga pedig 12,5 osztály (8 és 17 osztály között). Minden adatközlő beszédértése a vizsgálatok elvégzése szempontjából kielégítő volt, megnevezésük, utánmondásuk, spontán beszédük grammatikája pedig eltérő mértékben károsodott. A 30 fős egészséges kontrollcsoport (22 férfi és 8 nő) átlagos életkora 38,5 év volt, iskolai végzettségük átlaga pedig 10,5 osztály.

2. A vizsgálati módszer. — A vizsgálat az 1. pontban bemutatott adatközlők mintegy hatórányi korpuszában — amely tartalmaz spontán beszédet, interjút, megnevezési és utánmondási, továbbá fonémaazonosítási feladatokat — elemzi az egyjegyű helyettesítéseket. Az azonosításbeli jelenségekre csak feladatokban, az ejtésbeliekre megnevezési és utánmondási feladatokban, interjúban, valamint spontán beszédben egyaránt kaptam adatokat. Ezek lehetővé tették annak feltérképezését, hogy a magyar fonémaállomány minimális párhajnak tagjai között lehetséges helyettesítések közül melyek mennek végbe. A vizsgálatban az egyjegyű különbségeket SZÉPE bizonyos tekintetben módosított fonológiai rendszerének (vö. SZÉPE GY., Az alsóbb nyelvi szintek leírása: ÁNyT. VI. 1969. 359—466) megfelelően vettem fel. Kivételt képezett a rövid/hosszú megkülönböztetésének vizsgálata: mivel a kontrollszemélyeknek kizárólag ennek a kontraszt-nak az azonosításában volt tévesztésük, ezt afáziás adatközlőknél nem vizsgáltam.

A feladatsorok a fonéma- és jegykészletet összesen 48 szóalakban és 39 CV-kapcsolatban tartalmazzák, 6—14 alkalom közötti előfordulással. A CV-kapcsolatokban vizsgált mássalhangzók után [a] magánhangzó következik, a magánhangzókat pedig [I] mássalhangzó előzi meg.

A megnevezési feladatsorban az adatközlő a v.v. (= vizsgálatvezető) *Mi ez?, Mit csinál?* kérdésére válaszol a bemutatott kép alapján, utánmondási feladatsorban pedig megismétli az elhangzott CV-kapcsolatot, illetve szót (ezúttal kép nélkül). A konfrontációs képválasztásos feladatsorban a v.v. megnevezi a célszót, az adatközlő pedig kiválasztja a megfelelő képet. A CV-kapcsolatra kiterjedő utánmondási feladatsorban megismétli az elhangzott CV-kapcsolatot, az azonosítási feladatsorban pedig arról dönt, hogy az elhangzott két CV-kapcsolat azonos vagy eltérő volt-e.

Az ejtési és azonosítási feladatsorokat interjú és egy olyan, ugyancsak konfrontációs képválasztásos feladatsor előzi meg, amely a vizsgálandó szavak képek alapján való előhívhatóságát teszteli, egyben bemelegítésként szolgál. A választás öt kép közül történik. A képsorozatok 75%-ában a célszón kívüli többi kép sem hangalakbeli, sem sze-

mantikai közelségben nem áll a célszóval. A fennmaradó 25% tartalmazza fonológiai, illetve szemantikailag közeli szavak képeit: ez támpontot nyújthat ahhoz, hogy az egy jegynyi különbségre vonatkozó vizsgálatnál milyen esetleges tévesztésekre lehet számítani.

A számos esetben spontán beszédet is kiváltó interjú automatizmusokat, narratív és leíró struktúrákat, jelentésmezőket vizsgált, illetőleg tárgyak, színek, cselekvések felismerését, megnevezését és kiválasztását, valamint szavak és mondatok utánmondását kérte. Az interjúhoz OSMANNÉ SÁGI magyarra alkalmazott Western Aphasia Battery (OSMANNÉ SÁGI J., Az afázia klasszifikációja és diagnosztikája I–II: Ideggyógyászati Szemle 44. 1991: 339–62) kérdései és célszavai, célmondatai közül válogattam. Köszönöm a szerzőnek, hogy munkáját még megjelenése előtt megismerhettem és vizsgálataimban alkalmazhattam. A feladatsorok teljes terjedelemben való bemutatását SZÉPE JUDIT két dolgozata (Magyar anyanyelvű afáziások nyelvhasználati sajátosságainak egy fonológiai vizsgálata. Bölcsészdoktori értekezés. MTA Nyelvtudományi Intézet — Janus Pannonius Tudományegyetem, Budapest—Pécs, 1988.; Uő., Fonémikus parafráziák magyar anyanyelvű afáziások közlésfolyamataiban. A Magyar Nyelvészeti Tanszék Kiadványai 2. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2000.) tartalmazza.

3. Eredmények. — A) A mássalhangzó-választások gyakorisága. — A közlésfolyamatokban a legtöbb afáziás (a közlők 66%-a) a következő mássalhangzókat helyettesítette: /b/, /z/, /s/, /g/, /k/, /j/. A legkevesebben pedig a /h/, továbbá az igen kis gyakoriságú /dʒ/ és /dz/ mellett az /m/ (11%), illetőleg az /n/ és a /ʒ/ (22%) szegmentumokat helyettesítették. Helyettesítőnek a legtöbben az /s/, /t/ (77%) és az /f/, /p/, /k/ (66%) mássalhangzókat választották, a legkevesebben pedig a /h/-t (nincs előfordulás) és a /dz/-t (11%).

Az azonosítási feladatokban a legtöbb közlő az /r/, /s/ (66%), továbbá az /l/ és /t/ (33%) mássalhangzókat azonosította tévesen, a legkevesebb közlő pedig (az azonosításban semmiféle érintettségre adatot nem mutató /h/, /dʒ/, /dz/, /n/ és /ɲ/ mellett) az /f/, /p/ (nincs előfordulás) szegmentumokat. A legtöbben azonosításban a következő mássalhangzókat választották helyettesítőnek: az /l/-t (66%), illetőleg az /l/-t és az /s/-t (44%). A legkevesebben pedig (az azonosításban semmiféle érintettségre adatot nem mutató /h/, /dʒ/, /dz/, /n/ és /ɲ/ mellett) az /f/, /p/ és /c/ (nincs előfordulás) mássalhangzót iktatták a normatív egység helyére.

Bizonyítandó állításként felteszem, hogy a) az imént bemutatott szegmentumválasztások mögöttes műveletei a fonémaállományt részalmazokra tagoló megkülönböztető jegyek téves választása; b) e jegyválasztások az afáziás korpuszbéli szoros összefüggést mutatnak a jegyek rendszerbeli gyakoriságával; c) az összevetés feltárja, hogy mely jegyek által definiált részalmazok szerepe kitüntetett, illetőleg alárendelt az afáziás beszédfolyamatokban.

A következőkben az egyes szegmentumok megkülönböztető jegyek szerinti részalmazainak rendszerbeli gyakoriságát fogom bemutatni, majd a helyettesítők és a helyettesítettek választottsági mutatóit ejtésben, azonosításban, végül pedig ezeket összesítve is. A rendszerbeli gyakoriság és a választottsági mutató összevetéséből a magyar mássalhangzó-készletnek az egyes jegyek által definiált részalmazaira vonatkozóan a következő megállapítások tehetők.

Több mint hétszer annyi [–hátsó] szegmentum (pl. /p/, /t/) van, mint [+hátsó] (/k/, /g/), a részalmazok aránya [+hátsó] : [–hátsó] = 1,00 : 7,30. A helyettesítési folyamatokban a [–hátsó] tartományból való választás átlagosan kétszerese a rendszerbeli előfordulási arálynak. A [+hátsó] tartományból való választás különösen a helyettesítők körében és elsősorban azonosítás terén csökken le.

A rendszer négyszer annyi [-kerek] (pl. /s/, /ʃ/) szegmentumot tartalmaz, mint [+kerek]-et (pl. /p/, /f/). Az ejtésben és az azonosításban helyettesítőként és helyettesítettként választott elemek e jegy szerinti részhalmazainak aránya összességében erős párhuzamot mutat a rendszerbeli előfordulási aránnyal, elsősorban a helyettesítők körében (1,00 : 4,80). Különválasztva az ejtés és az azonosítás mutatóit, megállapítható, hogy a [-kerek] tartományból való választás mind a helyettesítők, mind a helyettesítettek esetében azonosítás terén (1,00 : 6,80 és 1,00 : 7,75) számottevően meghaladja a [+kerek] jegyű elemek rendszerbeli arányát, míg ejtés terén kissé alatta marad annak (1,00 : 2,80 és 1,00 : 3,75).

Majdnem háromszor annyi [-perif] (= nem-periférikus, pl. /t/, /s/) mássalhangzó van, mint [+perif] (= periférikus, pl. /k/, /f/), a részhalmazok megoszlása: [+perif] : [-perif] = 1,00 : 2,57. Az ejtésben és az azonosításban helyettesítőként és helyettesítettként választott elemek e jegy szerinti részhalmazainak aránya összességében erős párhuzamot mutat a rendszerbeli előfordulási aránnyal (1,00 : 3,18 és 1,00 : 3,40). Különválasztva az ejtés és az azonosítás mutatóit, megállapítható, hogy a [-perif] tartományból való választás mind a helyettesítők, mind a helyettesítettek esetében azonosítás terén (1,00 : 4,57 és 1,00 : 4,83) meghaladja a [+perif] szegmentumok rendszerbeli arányát, míg ejtés terén kissé alatta marad annak (1,00 : 1,79 és 1,00 : 1,97).

A mássalhangzó-készlet [-lágý] szegmentumainak (pl. /s/, /ts/) száma több mint kétszerese a [+lágý] (pl. /ʃ/, /tʃ/) szegmentumokénak. A részhalmazok megoszlása: [+lágý] : [-lágý] = 1,00 : 2,13. A [-lágý] tartományból való választásnak mind az ejtés-, mind az azonosításbeli mutatói meghaladják a rendszerbeli előfordulás gyakoriságát, elsősorban azonosításban (1,00 : 2,90 és 1,00 : 4,80) helyettesítettként, ahol az arány a [+lágý] szegmentumokkal szemben csaknem ötszörösré növekszik (1,00 : 4,80).

Másfélszer annyi [-érdes] szegmentum (pl. /p/, /t/) van, mint [+érdes] (pl. /f/, /s/). Az ejtésben és az azonosításban helyettesítőként és helyettesítettként választott elemek e jegy szerinti részhalmazainak aránya összességében erős párhuzamot mutat a rendszerbeli előfordulási aránnyal (1,00 : 1,37 és 1,00 : 1,60). Egyedül az azonosításbeli helyettesítők kerülnek ki nagyjából azonos arányban a [+érdes] és [-érdes] szegmentumok tartományából (1,00 : 1,17).

Az elemkészletben [-foly] szegmentumból (pl. /ts/, /tʃ/) csaknem kétszer annyi van, mint [+foly]-ból (pl. /s/, /ʃ/), a részhalmazok megoszlása: [+foly] : [-foly] = 1,00 : 1,80. A [-foly] tartományból való választás mind ejtés, mind azonosítás terén alatta marad a rendszerbeli előfordulási gyakoriságnak, elsősorban a helyettesítők tartományában. Kivételt képez ez alól az azonosításbeli helyettesítők köre, ahol megfordul az arány: a [+foly] szegmentumok választása csaknem másfélszerese a [-foly]-énak.

Több mint kétszer annyi [-naz] mássalhangzó (pl. /b/, /d/) van, mint [+naz] (pl. /m/, /n/), a részhalmazok aránya [+naz] : [-naz] = 1,00 : 7,30. A [-naz] részhalmazból való választás minden tekintetben meghaladja a rendszerbeli előfordulási gyakoriságot, ejtésben elsősorban helyettesítettként (1,00 : 10,90 és 1,00 : 14,80), azonosításban pedig helyettesítőként (1,00 : 10,90 és 1,00 : 22,95).

Másfélszer annyi [+zöng] mássalhangzó (pl. /z/, /g/) van, mint [-zöng] (pl. /s/, /k/). A [+zöng] tartományból való választás minden esetben alatta marad a rendszerbeli előfordulási gyakoriságnak, különösen ejtésben helyettesítőként, ahol alig haladja meg a [-zöng] választás arányát (1,10 : 1,00). A [+zöng] és [-zöng] részhalmazból való választás aránya a helyettesítők és a helyettesítettek között kisebb eltérést mutat azonosításban (1,30 : 1,00 és 1,20 : 1,00), mint ejtésben (1,10 : 1,00 és 1,40 : 1,00).

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a helyettesítési folyamatokban a választottság arányainak mutatói korrelálnak a rendszerbeli gyakoriság mutatójával, sőt általá-

ban meg is haladják azt: a kisebb aránykülönbségek esetén kevésbé, a nagyobbak esetén jobban. Emellett néhány figyelemre méltó részösszefüggés is mutatkozik.

A [+hátsó], [+kerek], [+perif] és [+lág] szegmentumok alacsony részvételi aránya, következésképp az alveoláris mássalhangzók magas részvételi aránya a helyettesítési folyamatokban megerősíti azt az imént is megállapított tendenciát, hogy a helyettesítési folyamatokban a választottság arányainak mutatói szabályos összefüggésben vannak a rendszerbeli gyakoriság mutatójával.

Noha a [–foly] szegmentumok részvétele a helyettesítési folyamatokban összességében némileg meghaladja a [+foly] szegmentumok érintettségét, a [+foly] szegmentumok választottsága mindenképp nagyobb a rendszerbeli előfordulási arányukhoz képest, különösen helyettesítőként.

A [–zöng] szegmentumok részvétele a helyettesítési folyamatokban összességében némileg alatta marad a [+zöng] szegmentumok érintettségének, a [–zöng] szegmentumok választottsága mindenképp nagyobb a rendszerbeli előfordulási arányukhoz képest, elsősorban helyettesítőként. Emlékezzünk vissza, hogy a leggyakoribb ejtésbeli helyettesítők [–zöng] szegmentumok: /s/, /t/, /f/, /p/, /k/.

A helyettesítési folyamatok leggyakrabban érintett szegmentumai (elsősorban ejtésben) a zár-, illetve a réshangok. A zárhangok (pl. /p/, /k/), réshangok (pl. /s/, /f/), affrikáták (pl. /ts/, /tʃ/), illetőleg a szonoránsok (/m/, /n/, /ɲ/, /l/, /r/, /j/) részalmazainak választottsági mutatóit az alábbi táblázat tartalmazza. Az egyes részalmazok mutatóinak kiszámolásakor tekintetbe vettem azt, hogy bizonyos szegmentumok hovatarozása teoretikusan nem egyértelmű. Így a /v/ lehet réshang, illetőleg szonoráns, a /ʃ/ és /c/ pedig zárhang, illetőleg affrikáta. A mutatók értékét kiszámoltam minden érintett fonémának mindkét részalmazba tartozására: a különbség olyan csekélynek bizonyult, hogy az egyes részalmazok egymáshoz való viszonyát egyetlen esetben sem befolyásolta.

Részalmaz	Ejtésben		Azonosításban	
	helyettesítő	helyettesített	helyettesítő	helyettesített
szonoránsok	3,20–3,60	2,70–3,00	1,80–2,75	1,80–2,00
réshangok	4,70–4,80	4,20–4,30	2,40–3,00	1,86–2,00
zárhangok	4,75–5,00	5,10–5,30	1,33–1,37	1,13–1,33
affrikáták	2,00–2,60	2,25–3,00	0,50–0,80	0,67–0,75

A részalmazok választottsági mutatóinak összevetése a következő rendszerösszefüggéseket mutatja. a) Jellemző az obstruensek részalmazán belüli helyettesítés, illetőleg a szonoránsok részalmazán belüli helyettesítés. b) Az obstruensek között elsődleges az azonos képzésmódú szegmentumok részalmazán belüli helyettesítés eltérő képzéshelyű és/vagy zöngességű helyettesítővel, illetőleg helyettesítettel. c) Ejtésben és azonosításban eltér a szonoránsok, illetőleg a zárhangok és a réshangok egymás közti helyettesítésének gyakorisági sorrendje. Ejtésbeli sorrendjük (a gyakoribb előfordulástól a kevésbé gyakori felé): 1. zárhangok, 2. réshangok, 3. szonoránsok. Azonosításbeli sorrendjük: 1. réshangok, 2. szonoránsok, 3. zárhangok. d) Mind ejtésben, mind azonosításban az affrikáták vesznek részt legkevésbé a helyettesítési folyamatokban. A szonoránsok, illetőleg a zár- és réshangok részalmazain belüli helyettesítéseknél valamivel kisebb előfordulási gyakoriságú, de szintén jelentős ejtésben a zárhangok réshangokkal, a zárhangok szonoránsokkal, illetőleg a szonoránsok zárhangokkal való helyettesítése. A réshangok közül kizárólag a /z/-t helyettesítheti szonoráns — többjegyű helyettesítésben — (illetőleg /v/, amennyiben a /v/-t réshangnak tekintjük) és megfordítva: szonoránsokat a réshangok közül

kizárólag /z/ helyettesíthet (illetőleg a /v/-t /ʒ/ és /f/). Mindkét jelenség a /v/ kettős természetét támasztja alá. Szonoráns affrikátákat egyáltalán nem helyettesít, az affrikáták közül pedig egyedül /dz/ helyettesít szonoráns (/ɲ/). Ugyancsak kisebb gyakorisággal azonosításban réshang helyett előfordulhat zárhang és affrikáta, zárhang helyett pedig szonoráns.

B) A magánhangzó-választások gyakorisága. — A legtöbb közlő által ejtésben helyettesített magánhangzók az /u(:)/, /o(:)/ és /ɑ/ (55%), a legkevesebb közlő által helyettesített pedig az /a:/ (11%). Ejtésben helyettesítőnek a legtöbb közlő az /o(:)/, /ø(:)/ és /ɑ/ (55%) magánhangzókat választotta, a legkevesebb közlő pedig /a:-t (11%). Az /a:/ magánhangzó a legtöbb közlő esetében egyáltalán nem is vesz részt az ejtés helyettesítési folyamataiban.

A legtöbb közlő azonosításban az /o(:)/ (55%), /u(:)/ és /ø(:)/ (33%) magánhangzókat helyettesítette, a legkevesebb közlő pedig az /a:-t (nincs előfordulás), illetőleg az /y(:)-t és az /ɛ/-t (11%). A legtöbb közlő azonosításban helyettesítőnek az /u(:)/ (66%) és az /o(:)/ (44%) magánhangzókat választotta, a legkevesebb közlő pedig az /a:-t (nincs előfordulás), illetőleg az /i(:)-t (11%) és az /ɑ/-t (11%). Az /a:/ magánhangzó a legtöbb közlő esetében egyáltalán nem is vesz részt az azonosítás helyettesítési folyamataiban.

Az alábbiakban ismét az egyes szegmentumok megkülönböztető jegyek szerinti részalmazainak rendszerbeli gyakoriságát, illetve a helyettesítők és a helyettesítettek választottsági mutatóit fogom bemutatni ejtésben, azonosításban és összesítve. Az arányokat tükröző számításánál indokoltnak tartottam a rendszerre vonatkozóan az összes elemet számítani, mert ugyan nem vizsgálom a rövid/hosszú oppozíciók egymás közti helyettesítését, de mind a rövid, mind a hosszú magánhangzók saját egyjegyű helyettesítései szerepelnek az adatok között.

Az egyes jegyekkel definiált részalmazokra a rendszerbeli gyakoriság és a választottsági mutató összevetéséből a következő összefüggések állapíthatók meg a magyar magánhangzó-rendszerben.

Csaknem négyszer annyi [–alsó] magánhangzó (pl. /y/, /o/) van, mint [+alsó] (pl. /ɛ/, /a:/), a részalmazok megoszlása: [+alsó] : [–alsó] = 1,00 : 3,70. Az ejtésben és az azonosításban helyettesítőként és helyettesítettként választott elemek e jegy szerinti részalmazainak aránya összességében erős párhuzamot mutat a rendszerbeli előfordulási aránnyal, elsősorban a helyettesítettek körében (1,00 : 3,75). Különválasztva az ejtés és az azonosítás mutatóit, megállapítható, hogy a [–alsó] tartományból való választás mind a helyettesítők, mind a helyettesítettek esetében azonosítás terén (1,00 : 5,66 és 1,00 : 6,00) meghaladja a [–alsó]-k rendszerbeli arányát, míg ejtésben alatta marad annak (1,00 : 2,11 és 1,00 : 1,15). Vagyis a választottsági mutató is alátámasztja a [–alsó] tartománynak korábban megállapított kitüntetett szerepét a vizsgált helyettesítési folyamatokban azzal a kiegészítéssel, hogy a jelenség azonosítás terén különösen erős.

A magánhangzók [–alsó] részalmazán belül a [+felső, –alsó] (= felső nyelvvállású, pl. /u/, /i/), illetőleg a [–felső, –alsó] (= középső nyelvvállású, pl. /o/, /ɛ:/) szegmentumok aránya 1,20 : 1,00. A helyettesítésekben ez az arány általában ellenkezőjére fordul, azonban az azonosításbeli helyettesítőknél az arány 1,83 : 1,00, és némileg meghaladja a rendszerbeli mutató értékét. A jelenség különösen erős az ejtésbeli helyettesítettek körében (1,00 : 4,00), szemben a helyettesítőkkel, ahol az arány csaknem azonos (1,00 : 1,11). Tehát azonosítás terén a [–alsó] tartomány helyettesítési folyamataiban a helyettesített szegmentumok inkább a [–felső, –alsó] részalmazhoz, míg a helyettesítők elsősorban a [+felső, –alsó] részalmazhoz húznak. Ejtésben pedig mind a helyettesítettek, mind a helyettesítők inkább a [–felső, –alsó] részalmazhoz tartoznak, arányuk kiugróan magas a helyettesítettekénél. Vagyis összességében a [–alsó] tartományban azonosításban

a rendszerarányokkal megegyezően több közlő helyettesít középső nyelvválásúakat nagyjából azonos arányban középső és felső nyelvválásúakkal.

A [+kerek] magánhangzó-szegmentumok (pl. /u/, /o/) száma csaknem kétszerese a [-kerek] magánhangzókénak (pl. /i/, /e:/). (1,80 : 1,00). A helyettesítési folyamatok is követik, illetve felerősítik ezt a különbséget: ejtésben kisebb (2,11 : 1,00 és 2,12 : 1,00), azonosításban nagyobb mértékben (3,00 : 1,00 és 3,20 : 1,00). Ez az egyetlen olyan magánhangzójegy, amelynek mutatói a helyettesítők és a helyettesítettek között mind ejtésben, mind azonosításban megegyezőnek tekinthetők. Vagyis a [+kerek] magánhangzók elsősorban azonosításban, de ejtésben is a rendszerarányokat meghaladóan kitüntetett szerepűek a helyettesítési folyamatokban: mind a helyettesítők, mind a helyettesítettek elsősorban a [+kerek] részalmazból kerülnek ki.

A [+hátsó] (pl. /u/, /o/) és [-hátsó] (pl. /y/, /ø/) szegmentumok részalmazának aránya a rendszerben 1,00 : 1,30. A helyettesítők mind ejtésben, mind azonosításban nagyjából azonos arányban kerülnek ki [+hátsó] és [-hátsó] szegmentumok közül (ejtésben a helyettesítők, azonosításban a helyettesítettek minimális többségével (1,00 : 1,10), illetve (1,10 : 1,00), míg a helyettesítettekénél mind ejtésben, mind azonosításban a [+hátsó] jegyek vannak többségben (1,33 : 1,00 és 1,20 : 1,00). Összességében elsősorban [+hátsó] jegyű magánhangzókat helyettesítenek nagyjából azonos arányban [+hátsó] és [-hátsó] jegyű magánhangzók.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a helyettesítési folyamatokban a választottság arányainak mutatói jól korrelálnak a rendszerbeli gyakoriság mutatójával. A magánhangzók közül a helyettesítési folyamatok mindenekelőtt a [-alsó] tartományt érintik, azon belül pedig a [-felső, -alsó], illetve a [+kerek] jeggyel rendelkező szegmentumokat. Különösen erős a [-alsó] és a [+kerek] részalmaz elemeinek szerepe azonosításban, illetőleg a [-felső, -alsó] szegmentumok helyettesítettként való megjelenése ejtésben, valamint a [+hátsó] részalmaz elemeinek helyettesítettként való megjelenése ejtésben és azonosításban egyaránt.

4. Összefoglalás. — Láttuk, hogy a magánhangzóknál a [-alsó] jeggyel rendelkező szegmentumok halmaza, a mássalhangzóknál pedig a (denti)alveolárisoké, vagyis mindkét alrendszernek a legnagyobb számosságú részalmaz a kitüntetett szerepű. Ezen belül a magánhangzóknál a szegmentumoknak a magánhangzó-tér szélső pontjai felé való elmozdulása a [+felső] tartomány irányában erős, de nem kizárólagos, a másik két szélső pont felé való elmozdulás pedig gyengébb, és (a) sokkal inkább jellemző a [+kerek] tartomány érintettsége, mint az elmozdulás a [+kerek] irányban; (b) a [+hátsó] tartomány érintettségével szemben a [-hátsó] irányba való mozgás nem haladja meg számottevően a [+hátsó] irányba való mozgást. A mássalhangzóknál a (denti)alveoláris részalmaz érintettsége mellett az irányában való elmozdulás az erős és egyértelmű tendencia. A [+foly] és a [+zöng] jegyekkel rendelkező szegmentumok érintettsége mellett csak gyenge tendencia a [-foly] és [-zöng] irányba való elmozdulás.

A vizsgált korpuszban a helyettesítettként és helyettesítőként megjelenő szegmentumok rendszerbeli aránya és választottsági mutatója alapján megállapíthatjuk, hogy a helyettesítési folyamatokban elsősorban olyan szegmentumok részalmaz a érintett, amelyek bizonyos megkülönböztető jegyben megegyeznek. Az elmozdulás iránya csak ezen belül és lényegesen kisebb mértékben (vagy olykor egyáltalán nem is) jellemző.

A következőzések lehetséges sorának itt természetesen nincs vége. Kézenfekvően nyílnak további perspektívák például az univerzálékutatások felé. Ha nyelvek közötti összehasonlításban egyezéseket fedezhetnénk fel a szegmentumrendszer megkülönböztető jegyeinek gyakorisági eloszlása és az afázisok anyanyelvi hanghelyettesítéseinek

iránya között, akkor ez megerősítene a jelen dolgozatban tett megállapítások egyetemes érvényét.¹

SZÉPE JUDIT

Featural composition of segmental phonological units and sound substitutions by aphasic speakers

Among impairments involving deficits of linguistic abilities, it is perhaps aphasia that is the most important with respect to the way language works. This is because, in this type of disability, non-normative linguistic forms are produced by strategies that are also present in simple errors in normal everyday speech, in language acquisition, as well as in historical changes of the language system. The paper investigates cases of sound substitution, one of the most frequent phenomena in aphasic speech production; especially cases involving differences in a single distinctive feature. After discussing the selection of subjects and the method of investigation, the author presents a statistical survey of sound substitutions occurring among vowels and consonants, pointing out the typical as well as rarer shifts of articulation, and identifying the features that are involved in substitutions the most often. The last part of the paper suggests possibilities for further research, with special emphasis on the investigation of universals.

JUDIT SZÉPE

A -t végű igék kijelentő módja mint egyetemes változó?

A standard magyarban a -t végű igék kijelentő és felszólító módjában a tárgyas ragozás esz. 3. személyében és tsz. 1—3. személyében nincs homonímia: kijelentő mód esz. 3. sz. *futja, ragasztja*, felszólító mód: *fussa, ragassza*. A tradicionális magyar nyelvjárások egy részében (vö. IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 325) és a nem-standard magyarban azonban a kijelentő módú forma egybeesik a felszólító módúval: a kijelentő és felszólító mód esz. 3. sz. egyaránt *fussa, ragassza*. A Kárpát-alján beszélt magyar nyelvjárásokra jellemző a kijelentő és felszólító mód egybeesése a -t végű igék esz. 3. és tsz. 1—3. személyében (LIZANEC PÉTER — HORVÁTH KATALIN, A kárpátontúli magyar nyelvjárások főbb sajátosságairól: Magyar Nyelvjárások 24. 1982: 17). A kijelentő és felszólító mód egybeesése a -t végű igék esetében a magyarországi (vö. NyKk. 1: 618; NymKsz. 180) és a kárpátaljai magyar nyelvűvel irodalomban (BALOGH LAJOS, A suksükölés. Kárpáti Igaz Szó 1991. november 12. 3; HORVÁTH KATALIN, Szemben beszélünk, mint Magyarországon?: Kárpáti Igaz Szó 1991. november 13. 8; KÓTYUK ISTVÁN, Anyanyelvünk peremén. Ungvár—Bp., 1995. 46—7) egyaránt erősen stigmatizált.

A Magyar Közvélemény-kutató Intézet és az MTA Nyelvtudományi Intézete 1988 tavaszán a 18 éven felüli magyarországi lakosság 850 fős, a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a lakóhely típusa szerint reprezentatív országos mintán kérdőíves adatgyűjtést végzett a nyelvhasználat néhány kérdéséről. A kutatás (amelyet Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat néven ismer a magyar nyelvésztszadsadalom) többek között kiterjedt az ún. stigmatizált kijelentő mód, vagy közismertebb nevén a suksükölés és szukszükölés, tulajdonképpen tehát a -t végű igék kijelentő módja használatának feltérképezésére is (vö. VÁRADI TAMÁS — KONTRA MIKLÓS, A stigmatizált magyar kijelentő

¹ A munkát az OTKA 034960 sz. pályázata támogatta.

mód társadalmi disztribúciójáról. In: KEMÉNY GÁBOR — KARDOS TAMÁS szerk., *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Bp., 1994. 115—24).

A kérdőívben két feladattípussal vizsgálták a jelenséget. Az egyik feladatban adott mondatról kellett eldönteniük az adatközlőknek, hogy helyes-e, a másikban pedig hiányos mondatot kellett kiegészíteni. A reprezentatív mintára alapozó vizsgálatból többek között a következők derültek ki.

1. A suksükölés és a szukszükölés megítélése, illetve produkálása nem azonos: a suksükölést sokkal kevesebben ítélik helyesnek és sokkal kevesebben produkálják, mint a szukszükölést (vö. VÁRADI—KONTRA i.m. 123). — 2. A grammatikalitási ítéletek és a mondatkiegészítő feladattípus eredményei között eltérés van, ami azt jelenti, hogy az adatok értékelése során számolni kell a feladattípus hatásával (vö. VÁRADI—KONTRA i. m. 123). — 3. Nem állíthatjuk, hogy aki szukszüköl, az suksüköl is. A magyarországi beszélők három csoportra oszlanak a stigmatizált kijelentő mód használata tekintetében. Az egyik csoport a standard beszélőké: ők se nem suksükölnek, se nem szukszükölnek. Vannak a fél-standard beszélők: ők szukszükölnek, de nem suksükölnek. Végül vannak a nem-standard beszélők, akik suksükölnek és szukszükölnek is (vö. KONTRA MIKLÓS, *Fonológiai általánosítás és szociolingvisztikai realitás*. In: KONTRA MIKLÓS szerk., *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Bp., 1992. 92).

A nyelvjárási irodalom (pl. IMRE i. m.) alapján valószínűsíthető, hogy a jelenség túlterjed a mai Magyarország határain, és az egész magyar nyelvterületen változóként viselkedik. LANSTYÁK ISTVÁN és SZABÓMIHÁLY GIZELLA könyvükben (*Magyar nyelvhasználat — iskola — kétnyelvűség*. Pozsony, 1997.) ez alapján E-változónak, azaz egyetemes változónak tekintik a -t végű igék kijelentő módját. Ennek alapján a következő hipotéziseket állítottuk fel: a) A suksükölés és a szukszükölés közötti különbség a határokon túl (így Kárpátalján) is olyan lesz, mint a magyarországi reprezentatív mintán mért vizsgálatban: a szukszükölő változatok magasabb arányban fordulnak majd elő, mint a suksükölők. — b) Ha Magyarországon a feladattípus hatással van az eredményekre, valószínűleg a kisebbségi magyaroknál, köztük Kárpátalján is hasonló lesz a helyzet. — c) A kárpátaljai és a Kárpát-medencei magyar beszélők is három csoportra oszthatók e változó használata szerint.

Feltevéseinket két, egymástól időben és a mintavételben is különböző vizsgálatból nyert adatokkal ellenőriztük. Mindkét vizsgálatban közös, hogy a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálathoz (MNSzV) hasonlóan kérdőíves módszerrel gyűjtött adatokat a tárgyalt jelenségről valódi beszélőktől, illetve hogy mindkettőnek van kárpátaljai vonatkozása.

Az egyik kutatás során 1996-ban rétegzett mintavétel alapján összesen 846, a Kárpát-medence hét államában (Szlovákia: 108, Ukrajna: 144, Románia: 216, Jugoszlávia: 144, Szlovénia: 67, Ausztria: 60 és Magyarország: 107 adatközlő) élő magyar töltött ki egy nyelvhasználati kérdőívet. „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén” című, KONTRA MIKLÓS által vezetett vizsgálat célja a Magyarországgal szomszédos államokban élő magyar kisebbségek nyelvi helyzetének feltérképezése volt (az eredmények azonos szempontok alapján készülő kötetekben jelennek meg folyamatosan, lásd CSERNICKÓ ISTVÁN, *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Bp., 1998.; GÖNCZ LAJOS, *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Bp.—Újvidék, 1999.; LANSTYÁK ISTVÁN, *A magyar nyelv Szlovákiában*. Bp.—Pozsony, 2000.). Erre a vizsgálatra kárpát-medencei kutatásként (KmK) utalunk.

A másik vizsgálatra 2000. tavaszán került sor. A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola LIMES Társadalomkutató Intézete egy reprezentatív kérdőíves vizsgálat során Kárpátalja hat járásában (Beregszászi, Ungvári, Nagyszőlősi, Munkácsi, Técsői és Huszti)

összesen 29 település 36 oktatási intézményében 675, magát magyarnak valló és az adatlap magyar nyelvű kitöltésére vállalkozó, egy évvel az érettségi előtt álló középiskolás diák töltötte ki a nyelvhasználati kérdőívet. A vizsgálatra Iskola-2000-ként hivatkozunk.

Az MNSzV-ben, mint említettük, két feladattípussal vizsgálták a stigmatizált kijelentő módot, és arra a következtetésre jutottak, hogy a feladat jellege befolyásolja az eredményeket. A grammatikalitási ítélet során az alábbi mondatok helyességét ítélték meg az adatközlők (GR feladattípus).

- (1) *Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést.*
- (2) *Ha időben érkeznek, még ők is láthassák a filmet.*

A szóbeli mondatkiegészítő feladatnál pedig a szótári alakjában megadott szót illesztettek a válaszadók a mondat üresen hagyott helyére (MK feladattípus).

- (3) *Az asztalos éppen most ragasztja/ragassza a szék lábát.*
- (4) *Ebben a zajban nem hallom, ha Éva kinyitja/kinyissa az ajtót.*

A KmK-kutatásban szintén mondatkiegészítő (MK) feladatot használtunk, de írásban.

- (5) *Minek ez a halogató? Nem szeretem, ha valaki elhalasztja/elhalassza a döntéseket.*
- (6) *Ha Péter rosszul válogatja/válogassa meg a barátait, pórul jár.*

Az Iskola-2000 kutatás során három feladattípussal dolgoztunk. Az elsőben adott mondatokról kellett eldönteni, helyesek-e, és ha nem, írásban helyesre javítani őket (MJ feladattípus).

- (7) *A plakátragasztó egész nap ragassza a plakátokat.*
- (8) *Mikor osszátok már el a kártyát?*
- (9) *Ha Béla rosszul válogatja meg a barátait, pórul jár.*
- (10) *Menj odébb, mert Mari nem látja/tőled a tévét.*

A második feladattípusban egy hiányos szót kellett írásban végződéssel kiegészíteni (MK).

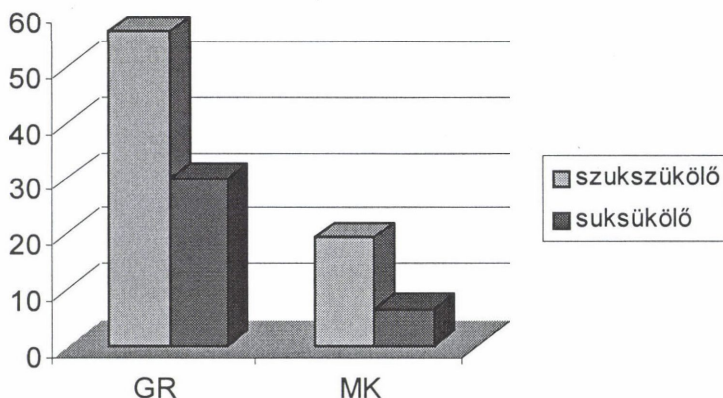
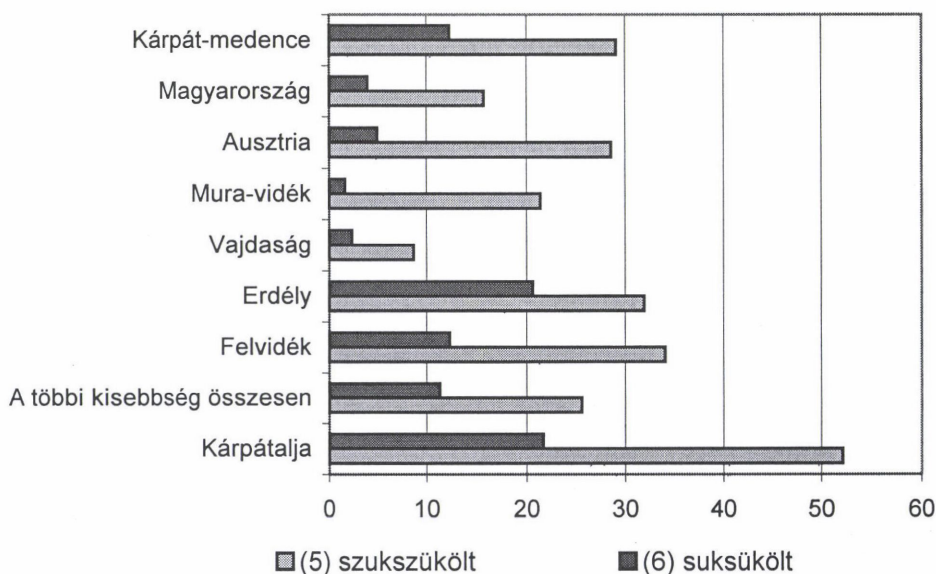
- (11) *Attila mindig időben megcsinálja a leckét, Mónika pedig mindig elhalasztja/elhalassza másnapra.*
- (12) *Én látom az összefüggéseket, de ő nem látja/látja.*

A harmadikban pedig két megadott mondat közül kellett kiválasztani a helyeset (MV feladattípus).

- (13) a) *A jó testvérek mindig igazságosan osszák el a csokit?*
b) *A jó testvérek mindig igazságosan osztják el a csokit?*
- (14) a) *Gyorsan megkössük az egyezséget, és már megyünk is.*
b) *Gyorsan megkötjük az egyezséget, és már megyünk is.*

1. hipotézis: A suksükölés és a szukszükölés közötti különbség a határokon túl is olyan lesz, mint a magyarországi reprezentatív mintán mért vizsgálatban: a szukszükölő változatok magasabb arányban fordulnak majd elő, mint a suksükölők.

1. ábra. A szukszükölő és a suksükölő változatok aránya az MNSzV-ben (N=850)

2. ábra. A szukszükölő (*elhalassza*) és a suksükölő (*válogassa*) változatok gyakorisága a KmK-kutatásban (N = 846)

Az MNSzV-ben az (1) és (2) megítélése, illetve a (3) és (4) produkciója között jelentős eltérés volt (lásd 1. ábra, ill. vö. VÁRADI—KONTRA i. m. 123).

Az ábrából látható, hogy mindkét feladattípusnál valóban magasabb a szukszükölő mondatot helyesnek tartók, illetve a szukszükölést produkálók aránya. Most nézzük meg, hogyan alakul ugyanez a KmK-kutatásban, amely hét országban gyűjtött adatokra épül (2. ábra).

A szukszükölő változatok előfordulási aránya valamennyi mintában magasabb, mint a suksükölőké. Hasonló eredményt mutat az Iskola-2000 vizsgálat is (1. táblázat).

1. táblázat. A szukszükölő és a suksükölő változatok gyakorisága az Iskola-2000-ben (N = 675)

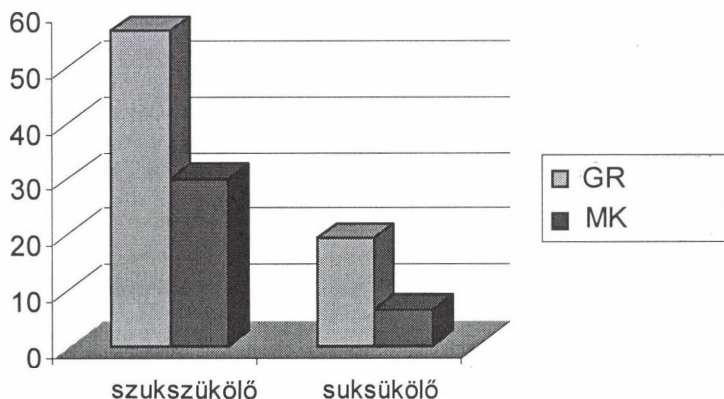
Szukszükölő			Suksükölő		
Mondatszám	Feladattípus	%	Mondatszám	Feladattípus	%
(7)	MJ	58,6	(9)	MJ	42,3
(8)	MJ	59,7	(10)	MJ	41,3
(11)	MK	17,0	(12)	MK	1,8
(13)	MV	22,4	(14)	MV	13,7

A szukszükölés százaléakai itt is magasabbak. Ez azt jelenti, hogy a KmK-kutatás és az Iskola-2000 megerősíti az MNSzV eredményeit: a szukszükölés és a suksükölés társadalmi megítélése eltérő. Ezt a jelenséget VÁRADI TAMÁS és KONTRA MIKLÓS (*Degrees of stigmatization: t-final verbs in Hungarian*. In: VIERECK, WOLFGANG ed., *Proceedings of the International Congress of Dialectologists*. Bamberg, 29.7.—4.8. 1990, Vol. 4. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik*. Beiheft 77., 1995. 140) differenciált stigmatizációnak nevezi.

2. hipotézis: Ha Magyarországon a feladattípus hatással van az eredményekre, valószínűleg Kárpátalján is hasonló lesz a helyzet.

Az MNSzV-ben különbség mutatkozott a feladattípusok között: „A grammatikailítási ítéletek és a mondatkiegészítési feladatban megmutatkozó nyelvi produkció között lényeges eltérés van: produkció közben belép egy olyan normatív kontroll, ami az ítéletalkotáskor nem játszik szerepet” (VÁRADI—KONTRA i. m. 123). A 3. ábra ezt a különbséget szemlélteti.

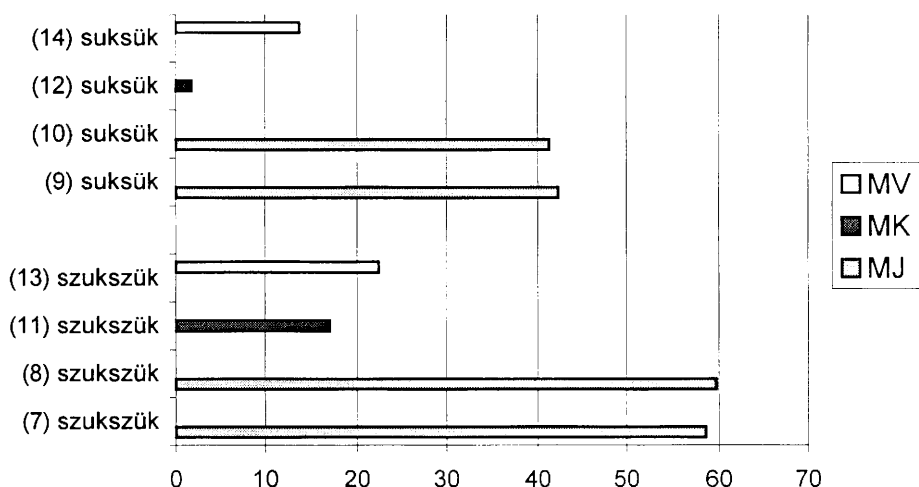
3. ábra. A szukszükölő és a suksükölő változatok aránya az MNSzV-ben feladattípusok szerinti bontásban (N = 850)

Mivel a KmK-kutatásban egyetlen feladattípus segítségével vizsgáltuk a jelenséget, hipotézisünket csak az Iskola-2000 vizsgálat adataival tudjuk kontrollálni. A 4. ábra azt mutatja, hogy akárcsak az MNSzV-ben, a kárpátaljai magyar középiskolások reprezentatív mintájára alapozó kutatásban is eltérnek az eredmények feladattípusonként (mind a szukszükölő, mind pedig a suksükölő változóknál; lásd 4. ábra). Mivel a vizsgált nyelvi típus-változó ugyanaz volt, és csak a feladat jellegét változtattuk, ez a hatás bizonyítottan látszik.

Az is igazolja hipotézisünket, hogy a (7) és (8), illetve a (9) és (10) eredményei szinte teljesen megegyeznek, és ezek azonos feladattípust képviselnek. Vagyis nem a mondatok megformáltsága, hanem a feladat jellege az, ami befolyásolja az eredményeket.

4. ábra. A szukszükölő és a suksükölő változatok aránya az Iskola-2000-ben feladattípusok szerinti bontásban (N = 675)

3. hipotézis: A kárpátaljai és a Kárpát-medencei magyar beszélők is három csoportra oszthatók e változó használata szerint.

KONTRA MIKLÓS (i. m.) megállapította, hogy az MNSzV adatai alapján a magyarországi beszélőközösség a stigmatizált kijelentő mód használata, megítélése szerint három csoportra osztható. Feltételezésünk szerint ez a megállapítás a kárpátaljai, illetve a Kárpát-medencei magyarokra is érvényes. — Ellenőrizzük előbb hipotézisünket a KmK-kutatás adatai alapján. Nézzük előbb csak a kárpátaljai mintát.

2. táblázat. A suksükölés és szukszükölés összefüggése a kárpátaljai mintában (KmK-kutatás, N = 144)

(5) → (6) ↓	Standard: <i>elhalasztja</i>	Nem standard: <i>elhalassza</i>	Sorösszeg
Standard: <i>válogatja</i>	69	43	112
Nem standard: <i>válogassa</i>	0	31	31
Oszlopösszeg	69	74	143

A 2. táblázatból látszik, hogy a minta valóban három csoportra osztható. Vannak:

a) a standard beszélők — ők nem suksükölnek és nem is szukszükölnek (ebben a mintában ebbe a csoportba 69 fő, a minta 48,2 %-a tartozik);

b) a félstandard beszélők — ők nem suksükölnek, de szukszükölnek (ide 43 fő, a minta 30,1 %-a sorolható);

c) és végül a nem-standard beszélők — ők suksükölnek is és szukszükölnek is (31 fő, a minta 21,7 %-a).

Most nézzük az összevont Kárpát-medencei mintát. A 3. táblázatból látható, hogy a Kárpát-medencei minta adatközlőit szintén feloszthatjuk a fenti három csoportra:

- a) standard beszélők (524 fő, 67,0 %);
- b) félstandard beszélők: 1. csak suksükölnek, de nem szukszükölnek (30 fő, 3,8%) és 2. csak szukszükölnek, de nem suksükölnek (160 fő, 20,5 %), összesen 190 fő (24,3 %);
- c) nem-standard beszélők (68 fő, 8,7 %).

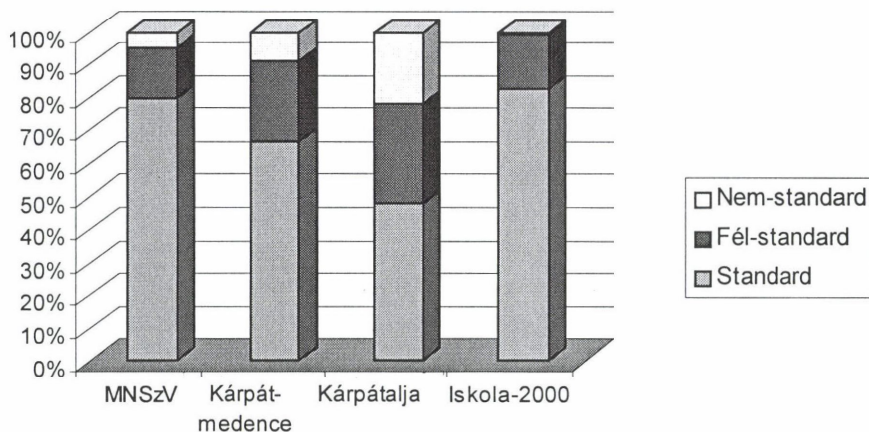
3. táblázat. A suksükölés és szukszükölés összefüggése a Kárpát-medencei mintában (KmK-kutatás, N = 846)

(5) → (6) ↓	Standard: <i>elhalasztja</i>	Nem standard: <i>elhalassza</i>	Sorösszeg
Standard: <i>válogatja</i>	524	160	684
Nem standard: <i>válogassa</i>	30	68	98
Oszlopösszeg	554	228	782

4. táblázat. A suksükölés és szukszükölés összefüggése az Iskola-2000 kutatásban (N = 675)

		(7)/(9)		(8)/(9)		(7)/(10)		(8)/(10)		(11)/(12)		(13)/(14)	
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Standard		222	33,9	222	33,7	221	33,8	231	34,9	538	82,5	477	72,7
Félstandard	Csak suksüköl	52	7,9	45	6,8	50	7,7	36	5,5	5	0,8	32	4,9
	Csak szukszüköl	160	24,3	161	24,4	165	25,3	158	23,9	103	15,8	89	13,6
Nem-standard		223	33,9	231	35,1	217	33,2	236	35,7	6	0,9	58	8,8

5. ábra. A standard, félstandard és nem-standard beszélők a különböző vizsgálatokban (MNSzV, KmK-kutatás és Iskola-2000)

Most nézzük meg az Iskola-2000 vizsgálat során a kárpátaljai magyar középiskolásoktól nyert adatokat. Ebben a vizsgálatban több feladattípussal vizsgáltuk a jelenséget. Korábban már szóltunk arról, hogy a feladattípus befolyásolja az eredményeket, ezért csak az azonos feladattípussal vizsgált változópéldányokat vethetjük egybe (lásd 4. táblázat).

A táblázatból láthatjuk, hogy a kárpátaljai magyar középiskolások is három csoportra oszthatók, akárcsak a másik két minta. Ez azt jelenti, hogy az országhatároktól, a vizsgálat idejétől és a minták különbözőségétől függetlenül a vizsgálatba bevont magyarok a stigmatizált kijelentő mód használata alapján standard, félstandard és nem-standard beszélőkre oszthatók. Az 5. ábrán ez jól nyomon is követhető (csak az MK feladattípust vettük figyelembe az Iskola-2000 vizsgálatnál is, mert ez az egyetlen feladattípus, amely mindhárom kutatásban szerepel).

Az írás elején megfogalmazott hipotéziseink tehát kivétel nélkül igazolódtak. Ez azt jelenti, hogy bár az összevetett vizsgálatok ideje, helyszíne, mintavételi eljárása különbözik, a *-t* végű igék kijelentő módja valamennyi itt tárgyalt vizsgálatban azonosan viselkedik: a suksükölés és szukszükölés megítélése és produkciója között mindenütt jelentős eltérés van; a feladattípus hatással van az eredményekre; illetve a nevezett változó változatainak megítélése/produkciója szerint az adatközlők három csoportra oszthatók.

A tanulmány első tanulsága arra mutat rá, hogy a Kárpát-medence magyarsága körében országhatároktól függetlenül működik a differenciált stigmatizáció a suksükölést és a szukszükölést illetően. A második következtetés kutatómódszertani szempontból lényeges: bármilyen kérdőíves vizsgálat megtervezésekor figyelembe kell venni, hogy a feladatok típusa hatással van az eredményekre, ezért minden jelenséget lehetőség szerint többféle feladattal kell vizsgálni, az eltérő feladattípusokból nyert adatokat pedig nem szabad összevontan kezelni. A harmadik tanulság az anyanyelvi oktatás szempontjából érdemes figyelemre: aki suksüköl, az nagy valószínűséggel szukszüköl is, de ez fordítva csak ritkán igaz; ez azt jelenti, hogy az iskolai oktatás során külön figyelmet kell fordítani a *-t* és *-szt* végű igék kijelentő módjára.

CSEERNICKÓ ISTVÁN

Indicative forms of t-final verbs as a universal variable?

In the spring of 1988, the Hungarian Public Opinion Research Institute and the Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences conducted a questionnaire test about selected issues of language use involving a 850-member representative sample of the over-18 population of Hungary. A comparable study in 1996 explored the language use of Hungarians living in neighbouring countries as well as those living in Hungary. The author's own data collection and analysis of the language of Hungarians in Subcarpathia (Ukraine) was subsequently conducted in a similar manner. The present paper seeks to find out if, and to what extent, substandard grammatical homonymy in indicative vs. imperative forms of t-final verbs can be seen as a regional phenomenon or if it is characteristic of the Carpathian Basin as a whole. The main conclusion of this sociolinguistic study is that the occurrence and use of such homonyms, going back to the popular speech of earlier centuries, exhibit a similar tendency throughout the Carpathian Basin as concerns its broad outlines, although the detailed results are also influenced by the character of the individual tasks that were presented to the subjects.

ISTVÁN CSEERNICKÓ

Németh László névvilága*

(A száz éve született író tiszteletére)

„A nevek körül van valami titokzatosság.”
(Thomas Mann)¹

Az általam választott cím egyrészt utal KÁLMÁN BÉLÁnak „A nevek világa” című könyvére (első kiadás: Gondolat Kiadó, Bp., 1967.), másrészt J. SOLTÉSZ KATALINnak „Arany János névvilága” című Magyar Nyelvőr-beli tanulmányára (Nyr. 90. 1982: 281–93), akikről, illetve amelyekből a névkutatás terén sok hasznos és inspiráló ismeretet szerezttem. De remélem, hogy „A Név hatalma” gondolathoz is hozzá tudok tenni valamit (l. Helikon 1992. 3–4. sz.).

Közel hetven éve jelent meg KOVALOVSKY MIKLÓS korszakos jelentőségű műve az irodalmi névadásról (KOVALOVSKY, Az irodalmi névadás. MNyTK. 34. sz., 1934.). A napokban szemináriumra készülve újra átnéztem, és örömmel fedeztem fel, hogyha most mást nem is csinállok, mint az általa felvetett problémákra és kérdésekre a száz éve született Németh László szépiírói gyakorlatában keresem a választ, már célt érek.

Németh László életművéből regényeire, novelláira és kortárs drámáira támaszkodom. Ezek írói névadási kérdéseivel vagy magam foglalkoztam, vagy az általam irányított záró szeminárium, illetve szakdolgozatokban egyetemi hallgatók a Debreceni Egyetemen (akkor még Kossuth Lajos Tudományegyetemen), később, pontosabban 1994-től pedig a Miskolci Egyetemen. Három záródolgozat történeti drámákkal foglalkozik (BOHÁCS ÁKOS, A névanyag mint funkcionális egész Németh László Eklészia-megkövetés című történeti drámájában [még KLTE, 1995.]; SZILASSY ESZTER, A személynévanyag vizsgálata Németh László „Széchenyi” c. drámájában [KLTE, 1995.]; SZALMA ANNA, Névhazsárlat és dramaturgia — Fejtegetések Németh László Apáczai című drámájának kapcsán [ME, 1995.]. Örömmel mondhatom, hogy mindhárom dolgozat szempontgazdagsága, elemző érzékenysége, alaposága messze meghaladja a szokványos szemináriumi dolgozatok színvonalát, íróit ezért is emlitem név szerint.

A „Megvolt a keresztelő is” címet viselő (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 75. sz. 2000.) kötetben nyolc egykori, az általam 1994-ben Debrecenben vezetett „Írói-irodalmi névadás” speciális kollégium keretében született dolgozatot szerkesztettem köteté. A kötet előszavában annak az öt debreceni szakdolgozatnak az adatait is megtaláljuk, amelyeket vezetéssel készítettek és védtek meg a hallgatók 1995-ben, illetve 1996-ban.²

Én is foglalkoztam ugyan egy korábbi tanulmányban a kortárs drámák névanyagával (Tulajdonnevek Németh László drámaiban: MNyj. 17. 1971: 173–81, és erre az anyagra támaszkodik a Lipcsében 1984-ben tartott német nyelvű előadásom (Literarische Namensgebung bei dem ungarischen Schriftsteller László Németh. In: Der Eigenname in Sprache und Gesellschaft — Eigennamen in literarischen Werke. XV. Internationaler Kongreß für Namenforschung. Herausgegeben von ERNST EICHLER — ELKE SAß — HANS WALTHER.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2001. október 30-i felolvasó ülésén.

¹ KOVALOVSKY MIKLÓS idézi: NÉ. 13. sz. 1999: 14.

² Az említett kötetből sajnos három ún. kortárs dráma anyaga (Cseresnyés, Erzsébet-nap, Szörnyeteg) hiányzik, mivel nem akadt rájuk vállalkozó, vagy mint a „Cseresnyés” esetében történt, a dolgozatíró nem tudta átadni a kötetnek, mert elvesztette, rekonstruálására pedig nem vállalkozott.

Leipzig, 1985. 157—65), de a hallgatók dolgozatai sokkal részletesebben foglalkoztak egy-egy dráma névanyagával, és a névhasználatra is többnyire részletesen kitértek. Erre jó példa MIKLÓSVÖLGYI MIKLÓSNak a „Győzelem”-mel foglalkozó írása az említett kötetben. Pontosan számba veszi az egyes szereplők névhasználatát, az említéseket és szólításokat is alaposan körüljárja. (A három dráma kimaradásával a nagyon részletes foglalkozás hiánya miatt értékes adatoktól estünk el.)

Szakdolgozat foglalkozott (részletesen l. az idézett helyen) a „Mezőföldi novellák”-kal, az „Irgalom”, az „Emberi színjáték”, a „Bűn” névanyagával, szemináriumi dolgozat a „Kocsik szeptemberben” és az „Iszony” névadási kérdéseivel. Én az „Égető Eszter”-rel kapcsolatban a realitás és fikció kérdését vizsgáltam, és egy módszertani kísérletben a „Gyász”-szal, illetve a „Gyász” c. regény névadásával foglalkoztam (Realitás és fikció az írói-irodalmi névadásban: NÉ. 14. sz. 1992: 69—74, illetve „... én az Örsike nénéd vagyok...” — Egy módszertani kísérlet az írói névadás és névhasználat vizsgálatához. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Stilisztika és gyakorlat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1998. 257—79). Természetesen, néhány helyen foglalkoztam együttesen is több mű névadásával vagy a bennük előforduló nevek valamilyen szempontú bemutatásával.

Mivel minden egyes munka, akár a sajátom, akár hallgatói, egy távolabbi tervem előmunkálatát is jelentette és jelentené továbbra is, ha akad vállalkozó, vagy magam dolgozom ki a további részletkérdéseket (vö. Tulajdonnevek Németh László regényeiben és társadalmi drámaiban — Egy írói névszótár terve: NÉ. 17. 1995: 37—44), a hallgatók számára összeállítottam egy szempontgyűjteményt (kérdőívet) a munkához. Ezt most itt közreadom.

Szempontok a Németh László-művek tulajdonneveinek gyűjtéséhez

1. A jeltárgy (denotátum) jellege alapján
 - a) embernév
 - b) állatnév
 - c) földrajzi név
 - d) szellemi alkotás neve
 - e) egyéb
2. Névtelenség (a denotátumnak lehetne tulajdonneve, de ez nem derül ki)
3. Az egyes tulajdonnevek által jelölt denotátum rövid jellemzése a mű egésze alapján
4. Az egyes tulajdonnevek változatai (pl. személynévnél: teljes, hivatalos, egyealemű, becéző stb.)
5. Előfordulásuk a narrációban, az egyenes beszédben stb.
6. Szólító- és említőnévre oszlásuk, különbségeik
7. Kikövetkeztetett nevek [...] zárójel alkalmazásával
8. Előfordulásuk mennyiségi mutatói (ez a szempont csak nagyon részletes statisztikai feldolgozásnál jöhet számításba)
9. A tulajdonnévhez kapcsolódó információk (pl. utalás a denotátum és a név kapcsolatára, a név hangulatára, a névadás indoklására)

Az anyaggyűjtéshez az egységesség kedvéért a Németh László életmű-sorozat rózsaszín köteteit használjuk (NLM. + évszám). A cédulacsomóhoz kapcsolódik egy a csomónak nevet, jelzetet adó első lap, amelyen feltüntetjük az adott mű bibliográfiai adatait és a továbbiakban használatos rövidítést a mű címe helyett, valamint a gyűjtő nevét és a gyűjtés idejét. Az egyes cédulákon feltüntetjük rövidítés formájában a forrásul szolgáló művet. Pl. Gy = Gyász; így a Gy minden cédulán erre a műre utal.

Németh László névadási gyakorlatáról tehát akkor is tudok adatokkal szolgálni, ha még az anyaggyűjtést távolról sem tekintem befejezettnek. Előljáróban szólni kívánok még a hiányokról és a további feladatokról.

Az említett három történelmi drámát kivéve hiányzik a magyar és nem magyar történelmi drámák névtani feldolgozása, amelyekben elsősorban nem a névadói tevékenység, hanem a névhasználat felderítése a fontos. Nagy munka még és majdnem teljesen hiányzik az író címadásának feltérképezése, hiszen itt a tulajdonnévnek azzal a fajtájával találkozunk, amelyet „szellemi alkotás neve”-ként tartunk számon. Németh László hatalmas életműve, amelynek a címadási eljárásait nemcsak a szépírói művekben kell vizsgálni, még igen nagy feladatot jelent, és igényli a teljes életmű áttekintését. Ez a munka majdnem teljesen elvégzetlen: a Miskolci Egyetemen 1999-ben SZILÁGYI RÉKA szakdolgozatban foglalkozott Németh László szépirodalmi műveinek címadásával (kézirat).

Vegyük most sorra azokat a kérdéseket, amelyeket KOVALOVSKY MIKLÓS felvetett a már idézett művében, s adjuk meg a választ a Németh Lászlónál tapasztaltak alapján! „Maguk az írók, akik legilletékesebbek ebben a kérdésben, általában sokáig nem tulajdonítottak nagy fontosságot a névadásnak” (KOVALOVSKY i. m. 2). Az én tapasztalatom alapján ezt határozottan cáfolom, s az alábbiak ezt fogják igazolni. — „Általában a divat után mentek” (uo.). Nem derül ki, hogy az irodalmi vagy a társadalmi divatot követték-e. Én természetesen gyanítom, hogy KOVALOVSKY az irodalmi divatról beszél, de ezt is befolyásol(hat)ja a társadalmi gyakorlat. A mi esetünkben a társadalmi névadás és névhasználat olyan erős hatásával lehet számolni, hogy a művek írói névanyagát akár kortörténeti dokumentumnak is tekinthetjük. — „Vajjon tudatos munka-e az irodalmi névadás, érzí-e fontosságát az író, elmélkedik-e a név megválasztásáról, hangzásáról, jelentéséről, jellemző erejéről, a hős és a név összeilléséről?” (uo.) A KOVALOVSKY által a kérdésbe foglaltak mindegyikére Németh László írói gyakorlata alapján igennel válaszolhatunk.

Az író nagyon tudatos névadását három szinten is igazolni tudjuk. Ezek közvetlenül szólnak az író szándékairól. Elsőnek veszem, amikor az író az illető mű szövegén kívül, attól természetesen nem függetlenül, nyilatkozik a névadásról. Második, ha a mű szövegében, a narrációban az író elárulja állásfoglalását a névvel kapcsolatban. Ez még kiderülhet, de pillanatnyilag nem tudok rá példát idézni. Harmadikként említem, ha az író valamelyik szereplő révén, a szereplő szövegében fejti ki a névvel kapcsolatos tudnivalókat. Lehet, hogy ez az eljárás műfajfüggő, mert a példák elsősorban a drámai dialógusok szövegéből idézhetők.

Ezeknek az ismereteknek a birtokában magunk is levonhatunk következtetéseket azokban az esetekben, ha az előbbi háromból egyik sem áll rendelkezésünkre.

A bevezetsemben említett hallgatói munkákból összeállított kötetnek a címe — „Megvolt a keresztelő is” — tulajdonképpen egy idézet az író szövegéből. Németh László abban a kis kötetben, amely a „Mai témák” címet viseli, két drámát tett közzé (Utazás, Nagy család), de a drámák szövegén túl a drámákhoz fűződő írások is vannak benne (megjegyzések, levélrészletek, a művek születésének műhelytitkaiba is bepillantást engedő közlések). Ezek egyikében ír a drámákban szereplő nevek kiválasztásáról, a „keresztelőről”. Ezt már több helyen idéztem, de a kedvenceim közé tartozik, hát erről most sem teszek le.

„Megvolt a keresztelő is: a névadás egy kicsit mindig előhúzza a jellemeket. A hős-nő Kata lett; kedvencem: Bethlen Kata, kemény, de mégis vonzó, önfeláldozó nőiségére emlékezőn. Az öreg tanár: Szilasi, hisz szilasi volt az is, aki nélkül nem ábrázolhatok tanárt (bár ez mint matematikus messzebb áll tőle, mint Karádi). A fiú legyen Péter, ez a név — parasztcsaládunkban nemzedékeken át a majoreszko neve — a mi időnkben afféle kö-

zéposztályi »urikukó«-név lett, amellel mégis »petrus«, azaz szikla, ha most cseppfolyós is. A lány piha voltának megfelelően: Vica; ennek a névnek a cicamozgásában, mintha mégis egy kis szív is nyílna. A darabos apáca: Klára nővér, ez bukta alakját is kirajzolja, s valami hozzá nem illő finomságot is ad rá, amely olyasformán ül rajt, mint az apácafőköttő. A gondnok (s egyben rendszerünk képviselője), legyen: Gara; a kor hőse egyszerűen Tót Sándor; a téesz lány-tanítvány: Lidi; a barátnője a cukrászlány: Vera, ez a név nem rossz egy huligán lánynak, ugyanakkor »igaz«-at jelent, mint a partneréé sziklát. A legnehezebben az 56-os nyelvész neve ugrott ki (tán, mert a jellem is ide-oda ingott): a filizopteri félszegség, kényszer viccelődés, gyermeki idealizmus közt: a »Karcsin« még csak megállapodott a névkereső index; de milyen Karcsi? Ha ennyire ugrál, legyen Madár, azaz inkább Vogel, hisz az indogermán nyelvcsalád ágai közt röpdős» (Németh László: Mai témák. 1963. 195). Talán csak az szorul magyarázatra, hogy ki az a Karádi. Karádi József az »Utazás« főalakja, akinek a neve két forrásból ered. »A szovjet utas, a tekintélyes tanár Karádi lett; legkiválóbb vásárhelyi kollégánk emlékére, akit első ottani évem végén kísértünk végig a Damjanich utcán a temetőbe; azontul József és földrajz-történet tanár, mint apám« (i. m. 18).

A »névkereső index« azt mutatja, hogy az író tudatosan és célzatosan választ nevet. A kiválasztott neveket alkalmasnak érzi arra is, hogy »előhúzza a jellemeket«, azaz a figurát határozott vonásokkal állítsa az olvasó elé. A »Mai témák«-ból idézett helyek direkt módon utalnak az írói névadási gyakorlat tudatosságára, és tudományos pontossággal körvonalazzák a választást: irodalmi előkép: *Kata*; a név jelentése: *Péter, Vera*; a név hangulata: *Vica*; az egyéb asszociációk: *Klára nővér*, a korunk hőse egyszerűségét mutató egyszerű íráskép: *Tót Sándor*. (Kár, hogy a gondnok, a rendszer képviselője nevének, a *Gará*-nak a választásához nem találunk támpontokat.)

Az »Utazás«-beli tanár nevét (*Karádi József*) tudatosan komponálta tanáregyeniségekre, az apára és kollegára emlékezően. A »Nagy család« öreg matematikatanára (*Szilasi tanár úr*) az író választott szülőfalujára, Mezőszilasra, az apa, Németh József szülőhelyére utal. Kell még ennél több tudatosság? KOVALOVSKYK kérdésének arra a részére is válasz ez a passzus, hogy az író elmélkedik-e a név választásáról, hangulatáról.

A hangzás kifejező erejéről nemcsak az író mond véleményt, hanem az általa formált alak fogalmazza meg gondolatát a név hangalakjáról. Az »Erzsébet-nap« című drámában a grófi sofőr felesége lánykorában a *Bözsi* névre hallgatott. Az anyjukat ünneplő Erzsébet-napon az egyik testvér veti fel: »JANI. Igaz, hogy a kastélyban Zsókanak hívnak? [...] BÖZSIKE. Az a bolond fővadász kezdte el. Azt mondja, Bözsi az tehénnev; szinte úgy bög az eleje. Erzsike, Erzsók, aztán így Zsóka. JANI. Na látod, itt van a regény; ahogy az a Bözsi tovább bög a Zsókában, Elízben, Ziziben« (NLM. 1974. I, 122; a NLM. 1974. I—II. forrásmegjelölés az életműsorozat »Szerettem az igazságot I—II.« címet viselő drámakötetekre utal a továbbiakban).

A jelentésről is közvetlen véleményt hallottunk »A Nagy család történeté«-ben. De ha nem is indokolja, magyarázza, a tudatosságot akkor is feltételezve, mert erre minden okunk és jogunk megvan, nem tekinthetjük véletlennek, hogy a tiszta jellemű nők több műben is a görög eredetű és »szent, tiszta, szemérmes, érintetlen szűz(ies), tartózkodó« jelentésű (LADÓ, Magyar utónévkönyv. Bp., 1971.) *Ágnes* nevet viselik. A »Mathiász panzió«-ban az ifjúság fennkölt eszméit híven őrző Gróti Ágnes; a »Győzelem« Sántha Endre professzorának az emberi értékekre érzékeny Ágnes lánya, akiben az apa saját eszméi »győzelmét« látja; az »Irgalom« Kertész Ágnese a megértő, önfeláldozó, másokért tenni tudó ember alakja. S nem lehet véletlen, hogy az a fiatal nő, akiről a környezete úgy vélekedik, hogy »nincs szíve és bőre, csak jégoszlopként szikrázó tökéletessége« (NLM. 1974. I, 294), s tulajdonképpen a saját tökéletességének, a hajthatatlan igényes-

ségének válik áldozatává, a 'gyöngy' jelentésű *Margaréta* névből (LADÓ i. m.) származó magyar *Margit* nevet viseli minden kedveskedő, becéző, a hivatalostól eltérő alakváltozat mellőzésével.

Sokkal átlátszóbb a név jelentésével számot vető írói állásfoglalás azokban a családnevekben, amelyeknek közszoí megfelelője is van. Az „Utolsó kísérlet” Jó Pétere valóban törekszik a jóra, a „Villámfénynél” magas erkölcsiségű kórorvosa nem véletlenül *Nagy Imre*, s ugyanebben a műben a vérében parádézó falusi jegyző sem véletlenül *Bakos Béla*, akár a *bak*-ban találjuk meg a közszoí alapalakot, akár a kicsapongás istenének, Bacchusnak a nevét találjuk meg benne (V. RAISZ RÓZSA szíves közlése alapján). Égető Lőrincet, az „Égető Eszter” című regény főalakjának regénybeli apját többször is a tűz fogalomkörével összefüggésben jellemzi (vö. NÉ. 14. i. h.). A „Győzelem” Sántha Endréje a fiatal, a társadalmi elvárásoktól el nem nyomorított Ács Laji jellemzése szerint: „Hogy ez az ember az erejét veszti? Mint a meglőtt nyúl, amelyik a régimód szedné a lábát, csak a vére folyik közben ... A múltja, az erkölcsé dobná még előre, de az egész csak arra elég, hogy egy-kettőt bukfacezzék” (NLM. 1974. I, 368).

Nem ilyen egyszerűen fejthető meg, de a megfejtés igen nagy névadói tudatosságra vall a *Holly Sebestyén* név esetében (Papucshős). A vezetéknev két közszoí (angol *holly* 'szent' vagy a cseh 'csupasz, meztelen') jelentése is ide illik. Az angol megfelelő az önfeláldozó embert állítja elénk, a cseh szó idevonható jelentése arra a kiszolgáltatottságra, védtelenségre utal, amelyet a figura esendő volta, de a *Sebestyén* keresztnév használata még inkább hangsúlyoz. „Szegény Sebestyén ... Úgy látszik, megszolgálja a nevét. Szent Sebestyén. [...] Ez az tudod, akit agyonnyilaztak?” — jegyzi meg az egyik szereplő a papucshős nevével kapcsolatban (NLM. 1974. I, 403), s nem lehet véletlen, hogy az írói tudatosságnak a névadásban oly sok jelét adó alkotó nem gondolt volna a keresztény hitre tért római tisztre, akit hitéért agyonnyilaztak. Vagy azok a *Mihály* nevet viselő komoly, dolgos, teremtő és alkotásukat féltő férfiak (Cseresnyés Mihály a „Cseresnyés”-ben, Tölcséry Mihály a „Harc a jólét ellen”-ben) névadásánál nem játszott volna szerepet az Édenkertből a bűnbe esett emberpárt lángpallossal kiüldöző Mihály arkangyal neve. De folytatva a megfejthető, átlátszó vezetékneveket, nagy egyezést — s több esetben a szövegben indoklást is — találunk a következő neveknél: *Sántha*, *Ács* (Győzelem), *Sárkány* (Szörnyeteg), *Síráso* (Pusztuló magyarok), *Tölcséry* (Harc a jólét ellen).

A név és a szereplő összeállítására lehet a *Vica* névre hivatkozni a „drámai kereszte-lőn”. De erre gondolhatunk a „Cseresnyés” című dráma játékos fiatal lánya játékos nevének hallatán: *Katinka ~ Tinka* „ezen a komoly helyen a komolytalanság” (NLM. 1974, I, 283). A játékos lány játékos neve méginkább kifejezővé válik, ha tudjuk, hogy ő a „szikrázó tökéletességű” Margit húga, akit viszont senkinek nem jut eszébe játékos névvel illetni.

Az írói tudatosságot húzza alá az a körülmény is, hogy a szereplők véleményét mondanak névkérdésekben. Ilyen volt már a *Böksi* név példája, de ide sorolható, hogy a névről mondtak az ironia eszközévé válnak. A „Villámfénynél” újságíró, egyetemista bajtárs (a bajtársi szövetségekre utalva) figurája, Határvári Árpád (s mint a szövegből kiderül, korábban *Heimbach*) „kivívja” magának a „sváb turul” minősítést. „Völgyi, azelőtt Wunder” nem felejtheti el, ahogy a lányát féltő apa megfogalmazza, hogy „minden Wunder három napig tart” (NLM. 1974. I, 305).

Az író nemigen szereti, ha alakjait „azon kapja rajta”, hogy nevet változtattak. Ezek mind ellenlábasai az író eszméit megtestesítő, képviselő alakoknak. A „Győzelem”-ben Héthársi Rudit/Rudolfot kellő ellenszenvvel fogadja a lányára büszke, a lányát értéke-sebb emberanyagnak tudó apa. Rudi a paradicsomi ember, aki az életet állandó víkenddé alakítaná; egyébként névkompetenciánk alapján itt is valami idegen név-előképre gya-na-

kodhatunk! Sántha Endre úgy fogalmazza meg Rudi iránti ellenszenvét, hogy gúnyolódik a nevén. „SÁNTHA. Az a szemüveges? Hogy is hívják? Valami bolondság van a nevében [...] Na, látod, már emlékszem. Héthársi és Rudolf. Épp a fordítottja, mint ha valakit Krausz Árpádnak hívnak”; „Mintha csak én volnék a nyolcadik hárs” (NLM. 1974. I, 339, ill. 340).

Lehet-e nem tudatosnak tekinteni a szülőföldről, a szülőföld vidékéről származó földrajzi nevek használatát? Csak néhányat szeretnék bizonyíték gyanánt említeni. Tornya, azaz Simontornya közelében van a „Gyász” faluja és a „Bodnárne” című dráma színhelye. A „Villámfénynél” körorvosa, Nagy Imre Dádon körorvos, az „Irgalom”-ban Kertész Ágnes apai családja (egyébként a mű a szokásosnál is jobban tele van életrajzi vonatkozásokkal) Tükrösön lakik. Dádpusztá és Tükrös Mezőszilas határában van. A „Győzelem”-ben *Topánmajor* ~ *Rossz-Topán* valós külterületi név az író választott szülőfalujában.

Lehet-e véletlen, hogy földrajzilag pontosan eligazít még abban az esetben is, vagy akkor még körültekintőbben, ha a cselekmény színhelyének a nevét nem árulja el, mint az a „Gyász” falujának esetében történik. Ezzel kapcsolatban idézem saját szavaimat. „Németh László nagy gonddal választ tulajdonnevet a szereplő személyeknek és helyszíneknek. Műveiben egyaránt megtalálhatók a valós és fiktív nevek, s egy sajátos írói geográfia fényében általában megtudjuk a cselekmény színhelyét tulajdonnévvel jelölve is. Annál feltűnőbb, hogy a Gyász falujának, a Kurátor Zsófiával történtek színhelyének nincs neve. Ez a falu azonban csak névtelen, de nem jellegtelen. A szövegből kiderül, hogy van itt *Takarék*, *Hangya* (szövetkezet), *Polgári Olvasó*, *Fő utca*, s ugyancsak megtalálható a *patika*, a *piac*, a *postaház*, a *templom*, az *iskola*, a *községháza*, a *kovácsműhely*, a *túlsó faluvég*, a *cigánysor*, az *új és az öreg temető* is” (MNyj. 17. 1999: 309). Vagy ha a *Csomorkány* nevet viselő, valójában pedig Hódmezővásárhely példáját nézzük az „Égető Eszter”-ben, megtudjuk, hogy itt a névkölcsmérés esetével állunk szemben. A valós *Csomorkány* név eredeti denotátuma helyett megkapja az új denotátumra utalást, s ennek a városnak a belső geográfiája is pontosan az új denotátumra utal (vö. NÉ. 14. 1992: 69–74).

Lehet-e véletlen, hogy amikor az író egy zalai utazásából magával hozta a „Mattiász panzió” témáját, a drámában (a színhely: *Zalaegres*) a hajdani vonzalom emlékét őrző és az emberi kapcsolatokban igényes, az eszmékhez és szülőföldhöz ragaszkodó, abból erőt merítő Gróti Ágnes Zalához kötődő nevet visel? Hajdani ideáljától az elszakadást és a távolságot a *Hódi* családnév is felidézi („[Hódi] BARNA: Igaz, Gróti: maguknak még a nevük is idevaló...” [NLM. 1974. I, 484]). De hova való Hódi Barna? Mintha gyökértelen lenne. De lehet-e véletlen, hogy az egymás iránt hajdan vonzalmat érző alakok családnéve (*Gróti*, *Hódi*) olyan földrajzi nevekből alakult, amelyeknek denotátuma is távol van egymástól?

A nevek műveken átívelő előfordulása is a tudatos névválasztás bizonyítéka. Pl. a *Horváth* családnév a „fényrejtás káprázó keresgélésétől”, azaz az első írói jelentkezésnek számító „Horváthné meghal”, a Nyugat pályázatán díjnyertes novellától az „Emberi Színjáték”-on át a *Bűn*-ig megtalálható. Az „Emberi színjáték”-ban az író egyik alteregója a *Horváth Laci*, a „Bűn”-ben a *Horváth Endre* nevet viseli.

Lehet-e a véletlen számlájára írni, hogy a modellek neve ott kísért az irodalmi névben? Varga Emőke mezőszilasi kutató összegyűjtötte Németh László műveiből a szilasi gyökerű figurákat, és kimutatta, hogy a szilasi „búr család” és környezete tagjainak melyik vonása szolgált modellül az író számára (VARGA EMŐKE, Németh László és Mezőszilas — A Németh László-művek szilasi modelljei: Árgus 1992/3: 76–81). Közismert, hogy kedvenc modellje volt az apai nagyanya, Németh Péterné Kiss Erzsébet. Az ő alakjával találkozunk a „Horváthné meghal” című novellában, az „Erzsébet-nap” című drámában

(részben! a „Bodnárné”-ban), valamint a fénytől megválás búcsúszavának tekintett „Irgalom” Kertész nagymamájában is.

Igen izgalmas feladat lehetne a szilasi modelleken túl is megkeresni az inspiráló személyeket. Gyanítom, hogy a „Mathiász panzió” dr. Nagy Sándora/Pedagógusa alakjába belejártzott Püski Sándor élete és munkássága. Erre utal a következő szövegrészlet: „LÓRÁNT. [...] *Bemutakozásra szánva magát.* Bocsánat, nem tudom, milyen minőségben. PEDAGÓGUS. „Nagy Sándor, a könyves. LÓRÁNT. Dr. Nagy! Akinek az a kis könyvkereskedése van a Belvárosban? PEDAGÓGUS. Igen, az a bolond, aki húszévi szolgálat után otthagya a tanárságot és elment könyvkereskedőnek. Itt meg Toldit és népi írókat talicskáz” (NLM. 1974. I, 473).

J. SOLTÉSZ KATALIN rámutatott, hogy az író az alteregói névéhez szívesen használja fel az Árpád-házi királyok nevét (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 163). Az általa idézetteken túl úgy gondolom, hogy ideillenek a *Horváth Laci* (Emberi színjáték), a *Sántha Endre* (Győzelem) és a *Sárkány Béla* (Szörnyeteg) nevek is.

A hasonló karakterek nevének ismétlődését a különböző művekben nem lehet egyszerűen a véletlen számlájára írni. Őt férfi keresztnév (az *Imre*, az *István*, a *József*, a *Péter* és a *Sándor*) ismételt felbukkanását már vizsgáltam (1. Nevek bűvópatakja. In: Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. LACZKÓ KRISZTINA. Bp., 1995. 364—9). Ha nem is új és más eredmények érdekében, de meg lehetne vizsgálni a női nevek bűvópatakját is pl. az *Ágnes*, az *Anna*, az *Erzsébet*, a *Klára*, a *Margit* előfordulásainak összegyűjtésével.

Azoknak a tulajdonneveknek, amelyek a vizsgált, illetve az ismert művekben előfordulnak, korjelző — mondhatjuk — dokumentumértékük van. A családnév túlnyomó többsége a társadalmi gyakorlatban is előforduló vagy előfordult valós név (*Égető*, *Karádi*, *Kertész*, *Pethes*, *Sántha*, *Sírásó*, *Szilasi*, *Zsíros*), kisebb részük (pl. *Zsizsik* újságíró az „Utazás”-ban, *Kukaczi úr* a „Szörnyeteg”-ben) J. SOLTÉSZ KATALINT idézve megfelel a név iránt támasztott igényünknek, elfogadjuk névnek: „A névszerűségnek, a nevek alaki rendszerébe való beilleszkedésnek a követelménye a merőben önkényesen költött nevek esetében is érvényesül” (J. SOLTÉSZ i. m. 159).

A keresztnévek mind elképzelhetők a XX. század első felében már és még élt figurák nevéként. Ez azért fontos, mert az ún. társadalmi drámák, a „mai témák”, a novellák és regények cselekményideje a XX. század első fele.

A cselekmények színhelyei földrajzilag egyrészt Budapest és közvetlen környéke, valamint Mezőszilas és vidéke. Ettől keletre és nyugatra is van eltérés, a zalai, de csinált nevű *Zalaegres* a „Mathiász panzió”-ban és Hódmezővásárhely kölcsönzött *Csomorkány* neve az „Égető Eszter”-ben.

Az egyéb nevek, mint újság- és műcímek, intézménynevek, híres emberek nevének sora is igen gazdag. Itt egy intézményről, illetve annak a nevééről szeretnék szólni. A két világháború között működtek a *Hangya* szövetkezetek. A „Gyász”-ban Zsófit „nem húzták-e már [...] második hónapban a vörös hangyásnéval. Ő elzavarta a besúgókat, de azért ki tudja, sok sört megivott szegény Sándor a Hangyában, s aligha a falábú kiszolgáló emberért járt oda” (NLM. 1969. Negyven év — Horváthné meghal — Gyász, 558). Az a szegény hallgató, aki ezzel a részlettel találkozott, a *hangyás*-nak csak a ’bogaras, különc’ jelentését ismerte, sehogy sem tudott a *hangyásné*-val mit kezdeni, azt pedig végképp nem tudta hova tenni, hogy Sándor a *Hangyában* itta azokat a söröket, ha nem volt tudomása az említett intézményről.

A nevek is az író óriási műveltséganyagáról tanúskodnak, s ezt a nagy ismeretet nem lehet mindenkin számonkérni, de az utánajárás elhanyagolását igen. (Én is megrót-

tam azt a szakdolgozót, aki — ahelyett, hogy a megfelelő forrásokban utánajárt volna —, a *Saljapin* nevet az első nekifutásra ismeretlennek minősítette.) S bizony csak az tud mire menni a metaforaként előforduló *Hegedüs-bankó*val is (Irgalom), aki a 20-as évek eleji belpolitikai viszonyokkal legalább annyira tisztában van, hogy milyen volt vagy milyen nem volt a pénz értékállósága, és hogy volt egy Hegedüs Loránd, aki 1920–21-ben pénzügyminiszter volt. A metafora-használatot megelőzően már találkozunk Hegedüs pénzügyminiszter nevével: „Néhány nap múlva meg a Hegedüs pénzügyminiszter pénzjavító kísérletével kapcsolatban hallott [Ágnes] az apjától egy megjegyzést” (NLM. 1984. Irgalom 276). Nem egészen száz oldallal később már metaforaként áll előttünk a *Hegedüs-bankó*: „Ágnes most már egészen a fiú felé tekint a nyakát, őrajta akarta lemérni, hogy ennek az anyai szájából omló Hegedüs-bankónak mi a zürichi értéke” (tkp. 'a dicséret valós értéke') (uo. Irgalom 366).¹

Egy idevágó kérdés: Meg lehet-e/szabad-e változtatni az egyes művek egyes neveit, ha ismerjük, mert feltártuk a névadás tudatosságát, megfigyeltük a névhez fűződő asszociációk fontosságát, láttuk a szépirodalmi életmű névegyedeinek ismételt előfordulását különböző okokból. Az én válaszom: határozott nem. A „Szörnyeteg” szereplőinek felsorolásában (NLM. 1974. II, 353) azt találjuk, hogy „JANCÓSÓ AMÁL, a professzor második felesége”, ill. „MÁRTA, Hídvégi felesége”. Márta ugyanakkor a professzor lánya. Jancsó Amálról a professzor fia Mártának így nyilatkozik: „LÓRI. A vegyészek klubdelutánjára estem be. [...] Ő volt a büfésnő. Ismered ezeket a nőket, akik a kávé főzik egy asztalnál... Lemondanak a táncról. [...] Elég gunyorosan felelt. Tán ez volt, ami ingerelt. [...] MÁRTA. Amálnak hívják? LÓRI. Igen: vidéki lány. Valahonnan Tószegről vagy honnét... Egy kis paraszti keménységet is érzek benne. Nem a kéz, inkább a jellem” (i. m. 358–9).

Ez az idézet egy névtani, irodalmi névadási csemege. Mivel foglalkoztam is ezzel a drámával (MNYj. 17. 1971: 173–81), az Amálról és az *Amál* névről mondtak eleve-n megmaradtak bennem. Egy rádiós közvetítésben viszont évekkel ezelőtt Amál már *Márta* névre hallgatott, ehhez viszont a professzor lányát is át kellett keresztelni, ez meg is történt, de nem emlékszem, hogy mire (*Éva?*). Ezen a nyáron a száz éve született Németh László tiszteletére újra hallani lehetett a „Szörnyeteg” régi felvételét az átkereszteléssel egyetemben.

Mi itt a probléma? Az 1953-as keletkezésű „Szörnyeteg” a 2. világháború előtt játszódik. A *Márta* név az én névkompetenciám szerint nem volt akkor falusi és paraszti keménységet kifejező, hanem inkább városi, polgári környezetet idéző. Én megengedem, hogy az első színpadi bemutató idejére (1966. szeptember 30.) az *Amál* név önmagában vagy túl régiesnek, túl öregesnek, a kíváncsnál falusiasabbnak tűnt, én mégsem változtattam volna rajta az író névadási gyakorlatának ismeretében. Mert akármelyik címke illik is rá, az író eredeti szándékának nem mond ellent.

Ez az életmű és névanyag megérdemli a tulajdonnévi szótárra szerkesztést. Ezt a gondolatot Nyr.-beli idézett cikkében Arany János lírai életművének névanyagát vizsgálva J. SOLTÉSZ KATALIN vetette fel. Az ő nyomdokain járva beszéltem a Németh László írói névadását áttekintő írói névszótár tervéről (vö. NÉ. 17. 1995: 37–44). A név-

¹ Persze az nekem is külön utánajárást jelent, hogy amit az „Irgalom” tulajdonneveit feldolgozó diplomamunkából úgyeszen ki is „felejtett” a dolgozatíró, megfejtsem, hogy mi az az *Attila-posta*. („A reménytelen távközlési szándék a két közbeeső emberi gömbcikkely figyelmét is felhívta magára, úgyhogy Ágneshez, mint egy Attila-posta, melyet egymás hasát nyomó sürgönydúcok adnak tovább, az utolsó kolléga dörmögésében végre megérkezett az üzenet” uo. 318). Ezt máig még nem találtam meg különböző lexikonokban.

anyag szótári feldolgozásához azonban nem elég a szándék, de még az eddig elvégzett munka sem, ha nincs hozzá anyagi támogatás, ami a nyugodt kutatómunkát biztosítaná.

Befejezésként a „Név hatalma” gondolatkörön belül egy folyamatnak az ellenkezőjéről szeretnék szólni. Arról a folyamatról van szó, amelyet MAGYAR MIKLÓS nagyon kifejező címen (Hős, név, névmás: *Helikon* 1992/3—4: 421—31) fejteget. Ez pedig a hős dimenzió nélkülivé („lapossá”), névtelenné válása, s a név fontosságának lefokozódása, majd eltűnése, végül marad a semmit-, de legalábbis keveset mondó névmás.

A MAGYAR MIKLÓS által vázolt folyamat nem érhető tetten Németh László szépírói gyakorlatában. Nála a „hősök” és terek háromdimenziósak. Az alakok olyan hús-vér figurák, akik az olvasó számára körbejárhatók, terein, azaz a cselekmény színhelyén úgy tájékozódhatunk, mint a valóságban, s nem enged bennünket eltévedni az időben sem azoknak a tulajdonneveknek a segítségével, amelyeknek denotátumaira az adott korban jellemzőek.

Mindez annak az egységes rendszert, írói szándékot hordozó névanyagnak köszönhető, amelynek „hatalma” abban áll, hogy kifejez tájhoz-szülőföldhöz, emberi közösséghez-szellemiséghez, korhoz való kötődést, anélkül hogy a névanyag ellenkezne bármilyen, a névvel szemben támasztott elvárásunkkal, a társadalmi névhasználatból megszokott névkompetenciáinkkal.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

Names in László Németh's oeuvre

László Németh, an outstanding representative of 20th-century Hungarian fiction, was born 100 years ago. His method of writing was characterised by a high degree of deliberateness, based on the writer's enormous erudition. Such deliberateness is observable also in the way he gave names to his characters or settings. This paper, based on data collected by university students, analyses a large number of his novels, short stories, and plays, trying to find out the factors that may have motivated the choice of names of persons or places in them. Of special interest are passages in which the writer himself gives a direct or indirect account of the background to his giving a particular name or of the atmosphere or associative field of certain names.

ÁGNES SZOBOSZLAY-KORNYA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az Öreg graduál első zsoltárának forrásáról*

Sajátos protestáns könyvműfaj a *g r a d u á l*: énekes szertartáskönyv, tartalmazza az istentisztelet magyar nyelvű gregorián tételeit a kántor, a lelkész és az énekkar használatára. Hazánk protestáns irányzatai a középkori énekelt szertartást magyar nyelven folytatták, ezért az egyes tételeket 1540 tájától fokozatosan lefordították, illetve a reformáció bibliai és hitvallási követelményei szerint átszövegezték. A szertartáson elhangzó prózazsoltárok (a teljes bibliai Zsoltárok könyve is) mint a graduálok lényeges tartozékai több változatban éltek egymás mellett. A protestáns graduálok nagy-

* Készült a „Régi magyar szövegek nyelvi- és művelődéstörténeti magyarázata, kiadása” című termv. (OTKA T 029146) támogatásával. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 18.

szabású összefoglalása az úgynevezett Öreg [’nagy’] graduál, amelyet 1636-ban I. Rákóczi György erdélyi fejedelem a maga költségén kinyomtatattatott, és ajánlásával, valamint saját kezű aláírásával kétszáz gyülekezetnek ajándékba elküldött. Korábban a zoltárokról vonatkozóan vázoltam e kor-
szakos mű legfontosabb jellemzőit, felsoroltam a szakirodalmi és bibliográfiai adatokat is, bemu-
tattam a (lényegében) azonos, a részben eltérő és az általában azonos, de eltérő kezdetű zoltárszö-
vegek példáit (MNy. 39. 2001: 165–76). Ezeket itt nem ismétlem.

Idézni kell ellenben most is Geleji Katona Istvánnak (1589–1649) az Öreg graduál beve-
zetőjéül írott áttekintéséből azt a részletet, amelyben Keserői Dajka János (1580 k.—1633) püspök
zoltárrevíziós munkásságát méltatja, mert itt a korábbi (kéziratos, esetleg nyomtatott) graduálok
felhasználását szintén megörökítette: „Ez után [a himnuszok átvétele után, amely *derekaľab mun-
kája* volt — F. Cs.] ímet az, hogy az iminnen amonnan Vároľokrol, még onnan kűvől Magyar
orľágból-is, bé kéregettetett Graduálokból az miénknek hiját ki potolta, és ki tőltőtte. Végezetre
hogy az más fēľ Jzáz Soltárokat, (az mint látom az bōldog emlekezetű Carolyi Caspar forditáľa
ľzerēnt) mivel az az elōtti Graduálokból csak egy néhány Soltárokat voltak (azok-is nem *literaliter*,
hanem csak *periphraſticē*, az az, bővebbedkēn való kōrűľ járó beľzēddel, az mint az kiľfebbik *Can-
tionale*ban kell lenni) verľenkēnt Jzagatván az notával való éneklēľre egeľzlen le írta, ľ-az Graduál
írónak eleiben adta” (erre vö. még Régi magyarországi nyomtatványok... Harmadik köt. Bp., 2000.
43). — A kancionálé protestáns gyülekezeti énekeskönyv, az istentiszteleten használatos úgyneve-
zett népelemek gyűjteménye.

Valóban, Keserői Dajka János átvette a Károlyi Gáspár (1530 k.—1591) szerkesztette bib-
liafordítás prózazoltárait; más helyesírással, valamint helyenkénti apró módosításokkal, leginkább
azonban szoros egyezéssel. A Vizsolyi Biblia szövegének lényegi és nagy mértékű átvétele mellett
azonban bizonyos zoltárok szövegében — némelykor a kezdő versekben, másutt a zoltár egyéb
részeiben is — még a korábbi nyomtatott, valamint a kéziratos és szóbeli hagyomány hatása is föl-
téltezhető vagy néhol kétségtelen.

Szemléltesse itt a bibliabeli és a graduálbeli zoltárszövegek egyezésének mértékét, valamint
a helyesírás következetes különbségeit, illetve a néhol fölbukkanó változtatásokat és módosításo-
kat a 134. zoltár (Vulgata 133: *Ecce nunc benedicite*) és a 119. zoltárnak a 17. szakasza (Vulgata
118: *Mirabilia testimonia tua*). Az aláhúzott szavak figyelmeztetnek az eltérésekre. A zoltárok
szövegét versenként törölve folyamatosan szedték, illetve a kéziratos graduálokban folyamatosan
írva színes kezdőbetűkkel a félverseket is megkülönböztették. Könnyebb összehasonlítás kedvéért
párhuzamosan a Vizsolyi Biblia szövegét is sorokra tördelem, hogy a megfelelő szövegrészek
mindig egymás mellé kerüljenek. Ahol nincsenek egymásnak megfelelő szövegrészek, ott üres sort
(sorokat) hagytam. Az Öreg graduál szövegében a : nem csupán bizonyos funkciójú írásjel (erre l.
KESZLER, NytudÉrt. 141. sz. passim), hanem a mediatio (= a mondatfelező dallamformula) helyét
(is) jelöli. Alább meghagytam a kettőspontok eredeti elhelyezését. Ezek általában nem tapadnak az
előző szóhoz, ha igen, akkor annak nyomdatechnikai oka van: a sorban kevés volt a hely, a nyom-
dász szorította a szedést.

Vizsolyi Biblia

CXXXIV.

- 1 Imé moľtan áldgyátoc az Wrat,
Wrnac minden Bōľgai,
Kic minden ējľel állotoc az Wrac házában.
- 2 Emellyétec fel az ti kezeiteket
az Wrac házában,
és áldgyátoc az Wrat.

Öreg graduál

Pľal. CXXXIV. *

- Imé moľtan áldgyátok az Vrat,
Vrnac minden ľzōľgai:
Kik minden ējľel állotok az Vrnac házába.
Emellyétek fel az ti kezeiteket
az Vrnac házában :
Es áldgyátok az Vrat.

3 Aldgyon meg tégedet az Wr Sionból,
ki teremtette az mennyet és az földet.

Aldgyon meg titeket az Vr Sionból :
Ki teremtette mennyet és az földet.

Ditsőljég [Átyának és Fiunak :
és ſzent Lélek ſtennek.

Miképpen kezdetben dicsőfeges vala :
moſt és mind örökkön örökké ugy légyen.]

CXIX.

P[al. CXIX.

129 Czudálatofoc az te bizonyfág tételid:

azért meg őrizi az én lelkem azokat.

130 Az te beſzédidnec aytaja meg világofít,
És értelmet ád az kicszineknec.

131 Az én bámat el beleſtem és léhec:
mert az te paranczolatidat
nagy kéuanfággal kéuántam.

132 Tekints én reiám és könyörűly raytam,
az mint Boktál ſtelekedni
az te neuednec Beretűiel.

133 Az én vtaimat
vezérlyed az te beſzédeddel :
és ne engedgyed hogy ſemmi hamifág
wralkodgyéc én bennem.

134 Szabadits meg engemet,
az embereknek álnokfágoktól,
és meg őrizem a te parantfolatidat.

135 Az te ortzádat világofíts meg
az te Bólgádon :
és tanits meg engemet az te parantfolatidra.

136 Vizeknec folvái Bármaznac
az én Bemeimból,
azoc miatt kic az te tőruényedet
nē őrizic meg.

Tsudálatofok az te bizonyfág tételid,
oh Vr ſten :

Azért meg őrizi az én lelkem azokat.

Az te beſzédidnec ajtaja meg világofít :
Es értelmet ád az kicsinyeknek.

Az én ſzámot el ſzéleitem, és lehek :
Mert az te parantsolatidat
nagy kívánfággal kívántam.

Tekénts reám és könyörűlly rajtam :
Az mint ſzoktál tselekedni
az te nevednek ſzeretűivel.

Az én utaimat
Vezérellyed az te beſzédeddel :
Es engedgyed hogy ſemmi hamifág
ne uralkodgyék én bennem.

Szabadits meg engemet
az embereknek álnokságoktól :
Es meg őrizem az te parantsolatidat.

Az te ortzádat világofítsd meg
az te ſzólgádon :
Es tanits meg engemet az te parantfolatidra.

Vizeknek forráji ſzármaznak
az én ſzemeimból :
Azok miatt, kik az te tőrvényedet
nem őrizik meg.

A második példához kapcsolódva említendő még, hogy a leghosszabb, a huszonkét szakaszos 119. zoltár 176 verséből — a helyesírási eltéréseket nem számítva — alig húsz versben találunk a szövegben módosításokat. Ezek közül egyszer az Őreg graduál jogosan helyesbíti a 31. versben a *parancsolat* szót a *bizonyfág* szóval (*Az paranczolathoz ragazkodom Wram ~ Az te bizonyfágidhoz ragazkodom, Vram*). A 7. versben elírás, elhallás vagy tudatos változtatás miatt átvitt értelmű szót használ: *meg tanulandom az te igazfágodnac tőruénit* helyett *meg tanulandom az te igazfágodnak őfvényit* olvasható. A szakaszok kezdőversének szórendje néhol eltér (így a 25. versben: *Ragadott az én lelkem az porhoz ~ Az én lelkem az porhoz ragadot*). Többször — nyilvánvalóan a szóbeli (énekelt) elhangzás befolyására is — az Őreg graduál megszólítást s olykor (még) az azt színező, nyomatékosító *ó(h)* indulatszót ad hozzá a vershez. Mindenkor az egyes szakaszok kezdőversét bővíti így, mint az előbbi példában a 129. verset. Még hat versben találjuk ezt a bővítést, 73: *adgy nékem ~ Adgy, Vram, nekem*; 97: *Melly igen ſzeretem az te tőruényedet ~ Oh mely igen ſzeretem, Vr ſten, az te tőrvényedet* (a vocativusi jellegű *ó* indulatszót tartalmazó mondatokra

l. pl. GALLASY: TNyt. II/1: 850; A. MOLNÁR: NytudÉrt. 148. sz. 14—5); továbbá 105: *az te Igéd ~ az te igéd, Vr Ifien*; 113: *Az álhatatlanokat gyűlölöm ~ Vr Ifien, én az álhatatlanokat gyűlölöm*; 121: *igátságot czelekedtem ~ igazságot cselekedtem, én Ifienem*; 137: *Igaz vagy Wram ~ Igaz vagy te, én Vram Ifienem*; végül 153: *Láld meg az én nyomorúságomat ~ Láld meg az én nyomorúságomat, Vram*. Ezek a megszólítások a korabeli egyházi nyelv hatására kerülhettek az Öreg graduálba. Amint BALÁZS JUDIT írja, a TNyt. törzsanyagában „az E/1. birtokos személyjeles főnév önmagában is gyakori megszólításként (77 adat), legtöbbször az *Uram* fordul elő (62 adat), DöbrK. 29: »*Vram* iduezeiç engem«” (TNyt. II/2: 84). Továbbá jelzõt, kötõszõt vagy névmást told be a Vizsolyi Biblia három versébe az Öreg graduál szerkesztõje (24: *én tanátsofim ~ énnékem tanátsofim*; 89: *meg marad menyben az te beßéded ~ meg marad menyben: Az te szentséges beßéded*, 163: *a te törvénedet beretem ~ De az te törvényedet szeterem*). Az imént másodiknak említett példa betoldott jelzõje a *szentséges* (vagy *szent*) már kódexeink szövegében is gyakori betoldások, ezekkel a szavakkal sokszor bővülnek például az Istent és Jézust jelölõ vagy velük kapcsolatos fordulatok (vö. pl. TARNAI ANDOR, „A magyar nyelvet írni kezdik”... Bp., 1984. 234). A Vizsolyi Biblia ellenében eltérõ szóalakot, illetve igeidõt választ az Öreg graduál két versben (56: *Ez az én vigasztalásom ~ Ez az én vigasztaltatásom*; 161: *ok nélkül háborgattac ~ ok nélkül háborgatnak*). Két ízben más szót használ (70: *Meg kóuéredet mint az kóuérlég az ó ßiuóc ~ Meg kóvéredet mint az tsepesz háj az ó szivek*; 119: *Mint az falakot, azonképpen el veted ~ Mint az értz eföléket azonképpen el veted*). Mindezekkel a különbségekkel együtt láthatóan a két szöveg mégis lényegében azonos.

Amint már fõntebb megemlítetttem, az Öreg graduál egyes zsoltárainak szövegében a Vizsolyi Biblia átvétele mellett feltételezhetõ vagy kétségtelen a kéziratoss és szóbeli hagyomány hatása. Az ilyen és ezekhez hasonló többi zsoltártól is különbözik viszont a legelsõ. Ennek szövege nem a Vizsolyi Bibliából való, hanem a Spáczay graduállal, a Batthyány graduállal (más néven BatthyK., l. in: Nytár. XIV. 123—298.), valamint a gyakorlatilag ezzel teljesen azonos Ráday graduállal, illetve ezek elsõ zsoltárának a szövegével jórészt egyezõ (l. alább).

A kiadatlan Spáczay graduált 1619-ben írták le valahol a Felvidéken. Málcán (Zemplén megye nagymihályi járása, ma a Szlovák Köztársaságbeli Malčice) lelkészkedett utolsó tulajdonosa Spáczay András, aki 1753-ban a Debreceni Református Kollégium könyvtárának ajándékozta. Azóta is itt õrzik (kézirattári jelzete: R 505). Tehát csaknem egy idejû a XVII. század második évtizedére keltezett Batthyány graduállal és a Ráday graduállal (vö. CZEGLÉDY SÁNDOR: MKsz. 1961: 247—63, UO.: MNY. 1963: 24—9; FERENCZI ILONA: Graduale Ráday saeculi XVII. Musicalia Danubiana 16. Bp., 1997.). A Spáczay graduál azért is különleges, mert egyedül ebben találunk az antifonák szerzõségére utaló feliratot: *Antiphonae Ludovicanae*. Ennek alapján CZEGLÉDY mondta ki azt a nagyon valószínû lehetõséget, hogy Szegedi Lajosról van szó, aki Kálmáncsehi Mártonnal együtt tanult Krakkóban, 1543 pünkösdjén magyarul misézett, Veszprémben igazgatta a káptalani iskolát, végül azután, hogy a török Székesfehérvárt elfoglalta, Kálmáncsehi kollégája volt Váradon és környékén. (Vö. CZEGLÉDY, A debreceni Kollégiumi Nagykönyvtár írott graduáljai: Református Egyház 9. 1957: 265—70., UO., Meliusz ágendája és himnológiai tevékenysége: Studia et Acta Ecclesiastica II. Bp., 1967. 355—91.)

A XIX. század óta szövegkiadás révén ismeretes Batthyány graduálban, azaz a BatthyK.-ben a zsoltár szövege a Spáczay graduálétól — az eltérõ helyesírás és szóalakok mellett — szintén nem sokban különbözik. Egy mondat jellegzetesen eltér: *Ki giũmõlczõt teremt alkalmas wdõben* (Spáczay graduál) ~ *Giwmõlczet teremti az ó ideiebē* (Batthyány graduál). Ezenkívül a Batthyány graduál a doxológiát nemcsak a szokásos kezdõ szavakkal, hanem teljes szövegében tartalmazza, amely azonos az Öreg graduálban az elsõ zsoltár végén olvashatóval. A Batthyány graduálból c melettem még egy fél vers hiányzik: *és valamit cselekszik jó szerencsés léssen : omnia quaecumque faciet, prosperabuntur*. A Spáczay graduálból szintén hiányzik itt az eredetinek megfelelõ fél mondat, helyette olyan bővítést iktattak be, amelynek a bibliai héber (latin) szövegben nincs pontos megfelelõje, de a megelőző mondatnak alkalmasint logikus magyar folytatása: *hanem mindenko-*

ron szépen állnak (a víz mellé ültetett fa hervadatlan levelei). Ezt a betoldást és változtatást az Öreg graduál vagy helyesbítette, vagy közvetlenül olyan kézíratos forrása volt, amelyben sem ez a bővítmény nem volt meg, de nem is hiányzott egy félmondat, mint a Bathyány graduálból. Az első versben egymás után két szerkezetben olvasható a *nem* szó. Az Öreg graduálból (vagy már a mintájából) másolás közben maradhatott ki az első, így hiányzik ez: *nem áll*.

Következzék immár párhuzamosan a Spáczay graduál kézíratos és az Öreg graduál nyomtatott zsoltárszövege a Vizsolyi Biblia ez esetben teljesen eltérő szövegével együtt. Az előző kettő között lévő eltéréseket itt is aláhúzás mutatja.

Spáczay graduál	Öreg graduál	Vizsolyi Biblia (1590)
P[al]mus [primus]	Primus	ELSŐ SOLTAR.
Beatus vir qui non abiit &c. [B]oldog' ember ki nem iar a3 J[stent]ől J[zakattak]nak tanac[za]n: Es a3 bűn[ő]f[ő]k utan <u>nem all es</u> nem will a3 meg' c[zu]folok k[ő]z[ő]t. Hanem eo neki a3 J[stent]ben vagon bizodalma:	Boldogh ember ki nem jár. az Itentől Jzakadtaknak tanácsán; Es az bűn[ő]f[ő]knek után nem ül, az megh csufolok k[ő]z[ő]t. Hanem ő neki az I[stent]ben Vagyon <u>minden</u> bizodalma :	1 Bodog ember az a ki az hitetlenec tanácsán nem iár: És az bűn[ő]f[ő]knek v[á]tán nem áll , az c[zu]fólóknac B[é]k[ő]kben nem ül. 2 Hanem az WR törvényében vagon az ő gyöny[ő]r[ő]j[é]ge, És az ő törvényéről gondolkodic éj[é]l és nappal. 3 Ez olyan Mint az folyó vizec mellet plántáltatott termő fa, melly gyüm[ö]lt[ő]jét adgya ideie korán, és kinec leuele meg nem heruad , És minden czelekedete iő Berentzés l[é]ben.
Es a3 J[stent]nek töruienit forgattia elmeieben eiel es napal. Es ollian mint a3 folio uiz mellet <u>ültetett</u> eleő fa: Ki gyüm[ö]lc[ő]t terem alkalmatos wdőben. Es a3 eő leuelei meg' nem hiruadnak:	Es az I[stent]nek törvényét Forgattia elméjében éj[é]l és nappal. Es olyan mint az folyo víz mellet <u>ültetett</u> élő fa: ki gyüm[ö]lc[ő]t teremt alkolmatos úd[ő]ben. Es az ő levelei meg nem hirvadnak : <u>Es valamit cseleke[zi]k</u> <u>jő Jzerencsés l[é]zen.</u>	
<u>Hanem mindenkoron</u> <u>J[ze]pen alnak.</u> De a3 J[stent]ől J[zakattak] nem <u>ollianok</u> : Hanem mint a3 poliu ki a3 J[zelt]ől ideJtova haniattatik. Ennek okaert meg' nem maradhatnak a3 J[stent]ől J[zakattak] a3 iteletben: Sem a3 <u>bűn[ő]f[ő]k</u> a3 igazaknak <u>g'őlekezetekben</u> Mert tudgia a3 <u>U[ri]stent</u>	De az I[stent]ől Jzakadtak nem <u>illyenek</u> : Hanem mint az polyva ki az J[zelt]ől ideJtova hányattatik. Ennek okáért megh nem maradhatnak az I[stent]ől Jzakadtak az iteletben : Sem az <u>gono[zo]k</u> az igazaknak <u>gyülekezetiben</u> . Mert tudgya I[stent]	4 Nem vgy az hitetlenec, hanem l[é]b[n]ec mint az polyua mellyet az B[é]l idestouá hány. 5 Annac okaert az hitetlenec meg nem álhathac az itéletben; Sem az bűn[ő]s[ő]c az igazaknac gyülekezetiben. 6 Mert tudgya az WR

az igazaknak utokat:	az igazaknak utokat:	az igazaknac útokat,
De az Istentől elszakattaknak	de az Istentől szakadtaknak	Az hitetleneknek pedig
utok mind el vész	utok mind el vész.	útoc el vész.
Dicsőőség:	Dicsőég Atyának és Fiúnak:	
	És szent Lélek Istennek,	
Mikeppen:	Miképpen kezdetben	
	dicsőéges vala:	
	most és mind örökkön örökké	
	ugy légyen.	

A további összehasonlítás érdekében párhuzamosan idézem még a Batthyány és a vele egyező Ráday graduál nyomtatásban hozzáférhető szövegét VOLF és FERENCZI főntebb említett közlése szerint. Megtartom a VOLF közölte versszámozást; azt viszont, hogy ő kurzívval szedeti a nazálist, az egyetlen előfordulási helyen nem követem. FERENCZI az eredeti betűformákat nem tartja meg, mert közlése nem nyelvészeti, hanem zenei célú. Szemléltetésül így is hasznos, mert még nem eléggé köztudott az, hogy a két graduál ugyanattól a kéztől származik, és szövege is azonos. A Batthyány és a Ráday graduál szövegében itt is aláhúzás jelzi az Öreg graduáltól eltérő szövegrészeket.

Batthyány graduál

Bodog ember ki nem iar
 az Istentől szakattaknac tanaczan:
 Es az bűnőőknek utan nem all
 es nem űll az meg czufolok között.
 (2) Hanem ő neki
 az Istenben vagón bizodalma:
 Es az Istennek törűnet forgatt'a elmeieiben
 eyel es nappal.
 (3) Es ollan mint az fol'ő víz mellett
 űltetet elő fa:
Giűmölcszet teremti az ő ideieiben
 es az ő leuelei meg nē heruadnac.
 [– hiányzik egy fél vers –]
 (4) De az Istentől elszakattak nem ill'enek:
 hanem mint az pol'ua
 ki az szeltől ideitoua hañattatik.
 (5) Ennek okaert meg nem maradhatnac az
 Istentől szakattak az iteletben :
 Sem az bűnőloc
 az igazaknac gűlekezetekben.
 (6) Mert tudga az Ur az igazaknac utokat:
 de az Istentől elszakattaknac utok
 mind el vész.
 Ditsőég Att'anak es Fiúnak:
 Es szent lelek Istennek.
 Mikeppen kezdetben ditsőéges vala:
 Mostan es mind örökkön öröcke ug' legén.

Ráday graduál

Bodog ember ki nem iar
 az Jstentől szakattaknac tanaczan:
 Es az bűnösöknek utan nem al
 es nem űl az meg czufolok között.
 Hanem ő neki
 az Jstenben vag'on bizodalma:
 Es az Jstennek törűen'et forgatt'a elmeieiben
 eiel es nappal.
 Es oll'an mint az fol'o víz mellett
 űltetet elő fa.
Giűmölcszet teremti az ő ideieiben
 es az ő leuelei meg nem heruadnac.
 [– hiányzik egy fél vers –]
 De az Jstentől elszakattak nem ill'enek:
 hanem mint az pol'ua
 ki az szeltől idestoua han'attatik.
 Ennek okaert meg nem maradhatnac
 az Jstentől szakattak az iteletben:
 Sem az bűnösök
 az igazaknac g'ülekezetekben.
 Mert tudg'a az Ur az igazaknac utokat:
 de az Jstentől elszakattaknac utok
 mind el vesz.
 Ditsőseg Att'anak es Fiúnak:
 Es szent Lelek Jstennek.
 Mikeppen kezdetben ditsőeges vala:
 Mostan es mind öröckön öröcke ug' leg'en.

A bibliai Zsoltárok könyve százötven fejezetének foglalata az első zsoltár. Megrajzolja a két életút képében a választás és döntés következményét. Mint látjuk, ennek az igen hangsúlyos első zsoltárnak a szövege abba a forráscsoportba tartozik, amelybe a Spáczay graduál zsoltárainak egy jó része, a Batthyány, a Ráday, valamint az Óvári graduál is. (Az utóbbi viszont csonkán maradt fenn, a zsoltárok hiányoznak belőle).

Az első zsoltár szövegének egyfajta kéziratos hagyományból való eredetét tehát kétségtelenül rögzíthetjük. Szerencsés és jelképes értékű adalék ez az Öreg graduál Zsoltárkönyve szövegtörténetéhez. Azt jelenti, hogy e lényeges szöveg fordításváltozatai között az Öreg graduál a Vizsolyi Biblia ellenében a kéziratos (és a benne rejlő szóbeli) hagyomány egyik ágának kedvezett. E zsoltár szövegében a tudatosan rosszat elkövetőt, lázadót jelentő héber *reša* 'szó *Isientől /szakadt* magyartása önmagában is igen jellemző és stílusértékű. Ezt a fordulatot az Öreg graduálnak csupán az első és a harmadik zsoltárában találjuk meg.

Az első zsoltárhoz nem hasonlítható mértékben, de még öt zsoltárt számbavethetnénk a nyomtatott Öreg graduál és a kéziratos Spáczay graduál szövegének néholi azonossága, illetve több vagy kevesebb hasonlósága okán. Szintén vannak helyek, ahol a Batthyány graduálhoz közel jár vagy egyező szövegrészek találhatók. Ezek részletezése itt most nem célom. A Spáczay graduál egyébként külön hagyományvonalat képvisel; zsoltárainak is csak egy része egyezik, rokon az itt említett többi graduál zsoltárszövegével.

Az Öreg graduál tudós szerkesztői a Vizsolyi Biblia megjelenése után csaknem fél évszázaddal nem fogadták el a liturgiában akkor még mindig használt zsoltárfordítások pontatlanságait, a Geleji Katona által *bővebbedkén való körüljáró beízednek* minősített parafrázálást, krisztianizálást és hungarizálást. Ezek némelyik prózazsoltárban csaknem úgy jelentek meg, mint Szegedi Gergely, Szkhárosi Horváth András és kortársaik strófikus zsoltárátköltéseiben. Az Öreg graduál szerkesztőinek törekvése az eredeti (héber) szöveg *literaliter* követése, a filológiai pontossággal megalapozott dogmatikai szilárdság volt. A Károlyi Gáspár és társai fordítása ennek megfelelt, ezért ezt választották, és ezzel ők is normává emelték. Nemegyszer azonban ott, ahol a szokásos fordulatoknak a jó magyarsága és megfelelő hűsége nyilvánvaló volt, a Vizsolyi Biblia szövegének átvétele helyett több zsoltárban megmaradt a kéziratos örökség változatainak egy-egy részlete.

Jó néhány zsoltár szövegének minimális vagy csekély eltérései mögött ugyancsak lehet szóbeli, kéziratos és korábbi nyomtatott hagyomány.

Az Öreg graduálbeli első zsoltár szövegének e földértett forrása igen erőteljes jelzés. Figyelmezteti a kutatót, hogy akkor még élt és hatott a korábbi kéziratos szöveg-hagyomány.

FEKETE CSABA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Szólásmagyarázatok. *Ha van szalma a faludban, ne menj a szomszédba szénáért.* — Ez a szólás azokat az idöket idézi, amikor még minden falu a maga életét élte, az otthon, a családi tűzhely volt a minden, és kimondhatatlan gyönyörűség és büszkeség töltötte el a szíveket, ha a maguk falujára gondoltak, vagy arról volt szó. Amikor még nem vágtak neki a világnak, hogy jobb megélhetéshez jussanak. A tökéletes lokálpatriotizmus (!) hangja szólal meg szólásukban is, mely arra tanít, hogy saját falunkban a kevesebb is jobb, mint másutt a több. (Adatközlő Felleg Károly 55 éves gazdálkodó, Tiszabecs.)

Na lú, kell zab? — Olyankor mondják, amikor teljesen tiszta, világos a helyzet, illetve visszautasíthatatlan ajánlatról van szó, és a kérdésre nincs más válasz, csak igen, ahogy a ló is

mindig örömmel veszi, ha zabbal kínálják. (Adatközlő Irényi Zoltán 40 éves gazdálkodó, Botpalád, Szatmár m.)

Nekem mondd, parasztnak, hogy file (füle) van a malacnak? — Hozzáértőnek, tapasztalt embernek felesleges nyilvánvaló, közsímt dolgokat fejtegetni, magyarázni. (Adatközlő Irényi Zoltán 40 éves gazdálkodó, Botpalád, Szatmár m.)

Őrnek, Vajának. — Őr és Vaja szomszédos települések Szabolcs Szatmárral határos részén. Az utóbbi főként az egykor ott honos Vay (ejtsd: vaji) családról, illetve máig fennmaradt várúkról nevezetes. Itt, ebben a várban találkozott II. Rákóczi Ferenc fejedelem Pálffy Jánossal, a császári hadak főparancsnokával 1711. januárjának utolsó napján. — Az idézett szólás jelentése: egyenesen, toronyiránt, se jobbra, se balra, előre, mindenén keresztül; ugyanaz tehát, mint a tájon hasonló értelemben használt másik: árkon-bokron, tökön-paszulyon. (Adatközlő Kovács Lászlóné 45 éves tanárnő, Vaja.)

KÁVÁSSY SÁNDOR

Néhány kun eredetű családnév

A magyarországi török eredetű személy- és helynevek kutatása már régóta foglalkoztatja a hazai és külföldi tudósokat. Igaz, ezen kutatások oroszánrészt a honfoglaláskori személynevek megfigyelései teszik ki, bár GOMBOCZ ZOLTÁN jeles monográfiájában az egész Árpád-korra terjesztette ki kutatását.

Különleges helyet foglalnak el a besenyő, illetve kun eredetű személynevek, a települések nevei, a hozzájuk tartozó puszták, határrészek, halmok, dűloutak nevei. A besenyő, valamint a kun eredetű szavak kutatásában több nagy tudósunk is jeleskedett, mint például VÁMBÉRY ÁRMIN, KUUN GÉZA, NÉMETH GYULA, LIGETI LAJOS, RÁSONYI LÁSZLÓ, GYÖRFFY GYÖRGY és a tragikusan korán elhunyt tudós, MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN.

A kun nyelvemlékek kutatásának egyik legérdekesebb és talán legkevésbé kutatott területe a kun eredetű családnév. A kun eredetű személy- és családnév mind a mai napig fellelhetőek az Alföldön, pontosabban a Nagy- és Kiskunságon, valamint peremvidékein. Ide lehet sorolni egyes területek kulturális központjait, mint példának okáért Debrecen és környékét, a hajdú városokat, ugyanis köztudomású, hogy Bocskai hajdúinak jelentős része kunsági atyafiakból állott.

A kutatást viszont igen megnehezíti az a tény, hogy a kun mint nyelv valamikor a XVII. század folyamán tűnt el végleg Magyarországon. Az 1588-ban hazánkban járt Seyh-Alí által említett tatárul beszélő és tatár viseletet, illetve szokásokat őrző nép ma már szinte teljesen bizonyos, hogy a kun volt (MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN, A kun nyelv magyarországi emlékei. Karcag, 1993. 12—3). KÁLMÁN BÉLA mutat rá arra a tényre, hogy a magyarországi családnév kialakulása a XV—XVI. század folyamán ment végbe. Bár a kunok sokáig őrizték ősi pogány hitük elemeit, a kereszténység egyre erősebben vert gyökeret közöttük, s ennek eredményeként a keresztény nevek is tért hódítottak náluk. Ez a folyamat már a XIV. század közepétől észlelhető, de ekkor még csak a kun előkelőség körében. A XVI. század első felében megjelennek az oguz nyelvet beszélő oszmán-törökök és a szolgálatukban harcoló krími tatárok és nogajok. Ezek, bár rokon vérei a kunoknak, de ugyanúgy pusztítják őket, mint a magyarokat. Ez a közös sorsvállalás jelentős mértékben közelíti a kunokat a magyarokhoz, minek következtében a muzulmán ellenséggel szemben a kereszténység felé kezdenek fordulni, s egyre szívesebben adják gyermekeiknek a nem törökös hangzású magyar neveket. De ellenkező példára is akadhatunk: a *Köszömös* név csak a XVIII. század első felétől szerepel (MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN i. m. 142). A vezetéknév nagy hányada az apa nevéből alakult ki háromféle módon. Vagy az apa nevéhez a *-fi* (*-fy*, *-ffy*, *-fia*) szócskát illesztik

(*Antalfi, Bánffy, Lórántfi* stb.), vagy az apanév megkapja az -é birtokjelet, ami később -i-re változott (*Balassi, Ferenczy* stb.), vagy egyszerűen apanév minden toldalék nélkül (*Péter, András*).

A másik csoport a származási helyre vagy településre utaló nevek (pl. *Erdélyi*). Érdekeséggépp megemlíthető, hogy a karcagi *Mándoki* vezetéknev a tatár (1683, 1691), illetve rác (1704) betörések idején, az északkeleti országrészben (Mándok, Rakamaz) található Rákóczi-birtokra menekített, majd a veszély elmúltával s a szabadságharc bukása után visszatelepült családok megjelölő neve. Megjegyzendő, hogy az 1702-ben a Német Lovagrendnek adományozott Jászkun kerület lakosai elvesztik a IV. Bélától kapott kiváltságaikat, s ezen ok folytán sok kun állt be Rákóczi seregébe (aki maga elismerte a jáász és kun jogokat), abban a reményben, hogy lerázhadják a német igát a nyakukból. Végül is 1745. május 6-án Mária Terézia megerősíti jogaikban és kiváltságaikban a jáászokat és a kunokat. (Ez a név is bizonyítékul szolgálhat arra, hogy bizonyos helyeken később ment végbe a vezetéknev megállapodásának folyamata, mint az ország nagy részén.)

A nemzetséget, származást jelölő nevek sorában találkozunk a viszonylag gyakran előforduló *Kun* vezetéknevvel, mely magyar közösségbe beköltöző kun családok, személyek megjelölő elnevezésévé vált. — A XX. század első felében néhány budapesti zsidó család eredeti *Kohn* nevét *Kun*-ra magyarosította.

Mivel a foglalkozásnevek a XV—XVI. századi állapotokat tükrözik, így egy-két kivételtől eltekintve (pl. *Csobán*) nem találhatók közöttük kun eredetű vezetéknevek. Ez utóbbi szót is sokan tekintik oszmán-török átvételnek.

A testi tulajdonságokra vonatkozó személynevek közül talán a honfoglaláskori magyar *Tar* kun megfelelőjét említhetjük, de jelenleg ez is településnévként található meg (*Tázlár* 'kopaszok'). A testi fogyatékoságra utaló óvónevek közül is találunk néhány példát (*Szokor* 'vak, világtalan, kancsal').

Az állatokat jelentő nevek között is akadhatunk kun eredetű vezetéknevre (*Buka, Buga* 'bika').

A ruhadarabok nevei mint vezetéknevek közül megemlíthetjük a *Daku*-t, aminek jelentése 'kaftánszerű prémes ruha'.

A *Talmasz, Csikmasz, Korokmasz* stb. vezetéknevek az intencionális nevek közé tartoznak (MÁNDOKY KONGUR i. m. 145).

A téma még kevésbé van feldolgozva, s számos új anyag, adat kerülhet elő régebbi, 1745 előtti egyházi okiratokból, redemptus névsorokból, illetve ma is élő családnevekből a Nagy- és Kiskunság, valamint az őket környező területekről. Számos érdekes névre lehet bukkanni a Tisza középső folyása menti településekről, a Sárrét, a Hajdúság (Debrecen is beleértve) vidékéről. Ennek oka pedig az, hogy a török-tatár támadások elől ezen területek nádasai, rétjei, szigetei, rejtkehelyei nyújtottak védelmet a menekülők számára.

1. Az Alföldön előforduló *Bota* családnév (Hajdúszoboszló HBMT.¹ 310, Debrecen HBMT. 95), azonosítható az ótör. *botu* 'верблюзонок' (DTS. 115), kzk. *bota* 'baby camel' (KED. 50),

¹ Rövidítések: AKS. = Angličan-Qaraqalpaq szözlige. Nökiş-Moskva, 1968.; bask. = baskír, Bazilxan. = B. Bazilxan, Моңғолийадағы қазақтардың тілі [A mongóliai kazakok nyelve]. Ulaanbaatar—Ölgyi, 1991.; BRS. = Baškirsko-russkij slovar'. Moskva, 1996.; BKMT. = Bács-Kiskun megye telefonkönyve 1997/98.; Coloo. = J. COLOO, BNMAU daxi mongol xelnii nutgiin ayalguuni toli bicig oyrd ayalguu [A Mongol Népköztársaság területén lévő mongol nyelvek nyelvjárási szótára, ojrát nyelvjárás]. Ulaanbaatar, 1988.; COW. = KUNOS IGNÁC, Cayatay-Osmanisches Wörterbuch. Bp., 1902.; csag. = csagatáj; FNESz. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára. I—II. Bp., 1988.; Grönb. = K. GRÖNBECH, Komanisches Wörterbuch. Kopenhagen, 1942.; Gyárfás = GYÁRFÁS ISTVÁN, A jáász-kúnok története. I—IV. Kecskemét—Bp., 1870—85.; DTS. = Drevnetjurkskij slovar'. Leningrad, 1969.; HBMT. = Hajdú-Bihar megye Telefonkönyv 1997/98.; JNSzMT. = Jáász-Nagykun-Szolnok megye Telefonkönyv 1997/98.; Kara = KARA

nog. *bota* 'верблюзонок' (NRS. 85), bask. *buta* 'ua.' (BRS. 111), kirg. *boto* 'ua.' (KRS. 96), szib. tat. *boota* 'döya balasi, верблюзонок' (SDST. 45) szóval. A 'tevecsikő' jelentésű *bota* szó szintén gyakran megtalálható a török népek névadási rendszerében akár önálló *Bota* (Onom. Turc. 31), akár összetett formában, mint például a 'tevecsikő-szem, gyönyörű szem' jelentésű *Botagöz* 'female's name' (KED. 50).

2. A *Bökén* és *Bökény* családnevünk a Nagykunság vidékén (pl. Kisújszállás JNSzMT. 138) fordul elő. Első említése 1567-ből, Félhalomról való, ahol *Bökén* alakban jegyeztetett fel. (KÁLDY-NAGY GYULA, A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982. 241). A név a *böken* 'tatárantilop' szóból eredeztethető, mely a kipszak nyelvek nagy részében megtalálható (l. kzk. *böken* 'steppe antelope, gazelle, Saiga tatarica' (KED. 51); kirg. *bökön* 'sayga, saygak' (KRS. 151); de török elemként a mongolba is bekerült (vö. *böküng* 'saiga antelope, gazelle' (Lessing 127); halh. *böhön* 'szajga-antilop' (Kara 71); dö., ba., hot., *bökön* 'ua'; dz., torg., urj. *bökän* (Coloo 117). Oguz nyelvekből nem ismerünk rá adatot, így a török hódoltság korában, oszmán nyelvből nem kerülhetett hozzánk. Annál valószínűbbnek tűnik a kunból eredeztetése, amit az is alátámaszt, hogy ugyanez a jelentésű szó található meg egyébként a nyírségi *Bököny* helynevünkben, melynek eredetéről a FNESz. is csak homályos magyarázattal szolgál. A török népek között a kipszak nyelvű csoportoknál találkozunk eme személynévvel: *Büken* (Onom. Turc. 33), *Bökön* (Onom. Turc. 31). Az Onomasticum Turcicumban e személynévre kazak (*Büken-bay* Grod., Pril. 58, *Bökön-bay* Proben. 3: 192/232) és baskír (*Büken-bay* MIB. 1: 436) példát is találunk.

3. A *Böröcsök* családnévvel a Kis- és Nagykunságon egyaránt találkozhatunk, de viszonylag sok fordul elő Debrecenben (HBMT. 95), mivel ez a város számított és számít ma is a Nagykunság szellemi és vallási központjának. Az elmúlt néhány évszázadban jó néhány nagykunsági eredetű familia telepedett meg a városban. Ilyennek tekinthetjük például a *Karasszon*, *Karacs*, *Karakas*, *Garaguly*, *Kangur*, *Kocskor*, *Korhán*, *Daku*, *Buka* stb. családnevek viselőit. Sokan közülük már nem is tartják kun eredetüket, csupán családnevük árulkodik keleti származásukról. A *Böröcsök* családnévvel találkozhatunk még Berettyóújfaluban (HBMT. 59), Derecskén (HBMT. 263), illetve Kiskunmajsán (BKMT. 334), Kunbaján (BKMT. 342), Kiskunfélegyházán (BKMT. 297), Kiskun-

GYÖRGY, Mongol—magyar szótár. Bp., 1998.; KED. = KARL A. KRIPPES, Kazakh—English Dictionary. Kensington, Maryland USA, 1994.; kirg. = kirgiz; kkalp. = karakalpak; KkalpRS. = N. A. BASKAKOVA, Karakalpaksko-russkij slovar'. 1958.; KRS. = K. K. YUDAHIN, Kirgisko-russkij slovar'. 1940.; kum. = kumük; KumRS. = Kumiksko-russkij slovar'. Moskva, 1969.; kzk. = kazak; Lessing = F. D. LESSING, Mongolian—English Dictionary. 1960.; Mándoky = MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN, A kun nyelv magyarországi emlékei. Karcag, 1993.; Mis. Tat. = Mischartatarische Texte mit Wörterverzeichnis von Zsuzsa Kakuk. Szeged, 1996.; MNyT. = BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JÓLÁN, A magyar nyelv története. Bp., 1967.; nog. = nogaj; NRN. = Nagykunsági redemptusok névsora. Karcag, 1996.; NRS. = N. A. BASKAKOV, Nogajsko-russkij slovar'. Moskva, 1963.; Onom. Turc. = BASKI IMRE, A preliminary index to Rásonyi's Onomasticon Turcicum. Bp., 1986.; oszm. = oszmán-török; ÖTL. = Y. BERDAK, Türkce-Özbekce wa Özbekce Türkce Luyat. Taškent, 1993.; özb. = özbek; Proben. = W. RADLOFF, Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens I–VIII. St. Petersburg, 1886—1904.; QQŽS. = Qumanša-qazaqša žiyilik sözdik. Almati, 1978.; Rásonyi = RÁSONYI LÁSZLÓ, Les anthroponymes comans de Hongrie: Acta Orient. Hung. 1967.; SDST. = D. G. TUMAŠEVA, Slovar' dialektov sibirskih tatar. Kazan, 1992.; SOV. = Materiali po obsleovaniyu tuzemnago i russkago starozil'českago xozjajstva; STD. = A. RESUHI, Standard Turkish dictionary, Turkish—English. New York, 1986.; szib. tat. = szibériai tatár; TatRs. = Tatarsko-russkij slovar'. Moskva, 1966.; tob. tat. = toboli tatár; tör. = török; TRs. = M. TANIŠEVA, Tuvinsko-russkij slovar'. Moskva, 1968.; tuv. = tuva.

halason (BKMT. 316), Bugacon (BKMT. 105), Mélykúton (BKMT. 362) és Kiskőrösön (BKMT. 284). *Böröcsög* alakban Izsákon található meg (BKMT. 148).

A személynév első tagja feltehetőleg megegyezik az ötör. *böri* 'volk' (DTS. 118), a kun *böri*, *börü* 'wolf, lupus' (Grönb. 66), a kaz. *böri* 'wolf' (KED. 51), a nog. *böri* 'volk' (NRS. 87), a bask. *büre* 'volk' (BRS. 115), a kirg. *börü* 'volk' (KRS. 99), a mis. tat. *böre*, *büre* 'wolf' (Mis.Tat. 121), az özb. *böri* 'kurt' (ÖTL. 214), a tuv. *börü* 'volk' (TRS. 118) szóval. A név másik tagja pedig egy ötör. *-*čuk*, kzk. -*šik*, -*šiq*, kirg. -*čuk*, -*čik* kicsinyítő képző. Ugyanez a képző található meg a Kiskunságon letelepedett *Iloncsuk* törzs nevében is (vö. kun *yilanciq* 'kígyócska', kzk. *žilanšiq* 'ua.'). A mai kazak, karakalpak és nogaj nyelvre jellemző a *č* > *š* változás azonban a Codex Cumanicus nyelvében megmarad a **č* alak. Ugyanígy megtalálható a karacsajok és a kirgizek nyelvében, még a malkaroknál *č* > *c* változás a megfelelő. A második szótag **ü* hangjának eltűnése ismerős jelenség a magyar nyelvben. A nyelvudomány ezt kétnyilt szótagos tendenciának hívja. Három vagy több szótagú szóban, ha két nyílt szótag található egymás mellett, a második szótag magánhangzója eltűnhet (vö. *besenyő* > *Besnyő*; *malina* > *málna*; *halovány* > *halvány*; *azután* > *aztán*). A *böri* 'farkas' jelentésű szó gyakran előfordul a török névadási rendszerben, mint például *Börü*, *Böri-bay*, *Böri-baş*, *Böri-bars* (Onom. Turc. 31). A kunsági *Böröcsök* eredeti alakja a *börüčük* 'farkaska, kicsi farkas', vagy *börüčik* 'ua.' lehetett, bár az első alak a valószínűbb. A kun nyelv XVII. századbeli kihalása után a jelentés is feledésbe merült, minek következtében a hangalak is megváltozott (l. még *toqsaba* > *Tokszabó*, *šolaq* > *Csollák*, *čerik* > *Csőreg* stb.).

4. A 'tevebika' jelentésű *Bura* családnevünk szintén gyakran használt név a török népek körében (l. *Bura*, *Bura-qan* 'tevebika kán': Onom. Turc. 32, *Qara-bura* 'fekete tevebika' Onom. Turc. 83). Összetett formában (*Agbúra*) egy régi karcagi család előneveként is megtalálható. A XVIII. században még önállóan is előfordult, de a későbbiekben már csupán *Agbúra-Kovács* formában találkozhatunk vele. Ezt a nevet viselte a Karcagon született Agbúra Kovács Mihály is, aki az amerikai függetlenségi háború hőse volt (MÁNDOKY KONGÚR ISTVÁN, A kun nyelv magyarországi emlékei. Karcag, 1993. 131—2). Önálló formában a Nagykunság nyugati határán fekvő *Tiszabura* nevezetű községünk őrizte meg ezt a szót.

5. A 'borz' jelentésű *Burzuq* családnév Hajdúszoboszlón (HBMT. 310) és Berettyóújfaluban (HBMT. 59) egyaránt megtalálható. Jelentését tekintve azonos a magyar borzzal, de eredete nem a honfoglalás korára, hanem későbbre, a XIII. század utáni időkre tehető. Alakja megfelel a számos más kipszak nyelvben fellelhető változatnak: kzk. *borsuq* 'badger' (KED. 50); kirg., tuv., de *borsuq* 'бapчык' alakban megtalálható az ötörök nyelvben is (DTS. 113). *Borsuq* (Onom. Turc. 30), *Bursuq* (Onom. Turc. 33), *Bursiq* (Onom. Turc. 33). A felsorolt adatok oguz (szeldzsuk) és kipszak (kazak) nyelvekből származnak.

6. *Buzgán* családnévünk Kenderesen (JNSzMT. 122) és Kisújszálláson (JNSzMT. 138) található meg. Kisújszálláson a *Buzgán* mellett *Buzgány* (JNSzMT. 138) alakban is megvan. Első adatunk 1333-ból való: *Buzkan* filius *Arbuz* (Gyárfás 3: 476). A *Buzgán* névre a török hódoltság korából is van adatunk, méghozzá Bánhegyesről (KÁLDY-NAGY GYULA, A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982. 276). A kun nyelvből való származtatását támasztja alá az a tény is, hogy az egyik kun nemzetség, a *Csertán* szállásterületén egy *Buzgánszállása* nevű helyet találhatunk. Ez az elnevezés is azt mutatja, hogy a *Buzgán* mint személynév már a középkori kunok között is létezett. A török népeknél is megtalálható személynévként *Buzyan* alakban (Onom. Turc. 33). A török népek körében, így a kunban is gyakran előfordul, hogy tárgyak, eszközök, fegyverek neveit adják gyermeküknek (l. még *Csákány*, *Balta*, *Bicsak* stb.). E nevek adásának két oka lehet: vagy ezt pillantotta meg a gyerek születésekor, vagy a szülei kívánságát fejezi ki, miszerint buzogánnyal jól bánó harcos váljék belőle.

Jelentését és eredetét tekintve azonos a magyar nyelv *buzogány* szavával, mely a kunból került anyanyelvünkbe (TESz. 1: 400). Azonban e szó az eredeti alakot őrizte meg, s ezzel bizonyítható, hogy nem a magyarban meghonosodott *buzogány* szót vette fel valaki családnévnek. Alapja a kun *buz-* 'összetör, összezúz, elpusztít' ige, melyhez a *-yan* képző járult hozzá. Ez az ige szinte minden török nyelvben megtalálható: kzk. *buzuw*, kirk. *buz*, tat. *boz-*, bask. *bozow* 'ломать, раз-
рушать', tör. *bozmak* 'to ruin, to spoil, to destroy' (STD. 58), özb. *buzmaq* 'bozmak' (ÖTS. 212).

7. Az Alföldön, egész pontosan Debrecenben (HBMT. 92) fellelhető *Csicsek* vezetéknév törökből származtatása szintén megalapozottnak tűnik, ugyanis a török névadási rendszer egyik ismert eleméről van szó (vö. *Cicäk* Onom. Turc. 37). A 'virág' jelentésű *cicäk*, vagy *cecäk* 'цветок' (DTS. 143—4) megtalálható az ótörök nyelvemlékekben, de szintén előfordul sok mai török nyelvben is (vö. kzk. *šešek* 'blossom' (KED. 276), tör. *cicek* 'flower, blossom'), de török eredetű szóként a mongol nyelvben is megtalálható *ceceg* 'virág' (Kara 674), melynek klasszikus formája *čecэг*, vagy *sečeg* volt. — A szó hűen őrzi a XIII. századi kun alakot, ahol megtalálható a szókezdő *č hang (vö. *cicek* 'blume, flos', Grönb. 75). A magyar nyelv hangzórendszerébe tökéletesen illeszkedő *csicsek* szó eredeti formájában maradt fenn napjainkig.

8. A 'nyűg' jelentésű *Csider* családnévünkkel Törkevény (JNSzMT. 331), Jánoshalmán (BKMT. 154) és Fülöpszálláson (BKMT. 133) találkozhatunk. A szó pontos jelentését a kazak egy nyelvű értelmezőszótár így adja meg: *šider: attıñ aldınğı eki ayagı men artıq bir ayagına salatın qayıstan ya žipten istelgen tiyekti tusaw* 'bőrből vagy kötélből készített, a ló két mellő és egyik hátsó lábára erősíthető nyűg' (Kengesbaev 510), kirk. *čider* 'тренога'² (KRS. 861). Ez a szó a mongol nyelvből került a török nyelvekbe, vö. mong. *čidür* 'hobbles for horses' (Lessing. 178), halh. *čödör* 'ua.' (Cewel 822), urjanh. *čüddür* 'ua.' (Coloo 866); dzahes., mjang. *čiddür* 'ua.' (Coloo 866); s kunon keresztül a magyarba. A magyar nyelvben azonban jelentés nélkül, csupán családnévként maradt fenn. A török népek közül a kazak és a kirgiz nyelvben személynévként is élő, illetve használatos szóról van szó. A kazak nyelvből a XIX. századból van adatunk, méghozzá a *Čider-bay* 'Nyűg úr' formában (SOV. 20; SODŽ. 26). A kirgizek nemzeti eposzában, a *Manasz-ban* egy csikós neveként szintén előfordul (*Čidar-qul* Proben 5: 387/391) (Onom. Turc. 37).

9. *Csirmaz* családnévünk is tagadhatatlan török hatásról árulkodik. Elsősorban Debrecen (HBMT. 103), Püspökladány (HBMT. 359), Nádudvar (HBMT. 341), Polgár (HBMT. 355) és Hajdúszoboszló (HBMT. 311) vidékén élnek ilyen nevű családok. A *čir-* 'megrothad', kzk. *širuw* 'to rot, to spoil' (KED. 283), kirk. *čiri-* 'гниль, преть' (KRS. 130), özb. *čirimok* 'čürümek' (ÖTL. 352), tör. *čürümek* 'to rot' (STD. 88) jelentésű szótőhöz kapcsolódik az aorisztosz egyes szám 3. személyű tagadó alakja, a *-maz*, s így a szó jelentése 'nem rothad meg, meg nem rothadó'. Megjegyzendő, hogy az aorisztosz 3. személyű tagadó alakja a magyarországi kunban hol *-maz*, hol pedig *-mas* (illetve *-mez*, *-mes*), ami feltehetőleg nyelvjárási különbség (MÁNDOKY KONGUR i. m. 144). A második szótag velarizálódásra hajlamos (vö. *kärmän* > *kerman* > *kirman* 'város'; *kerey* > *Giráy*), így magyarázható, hogy a *čirmes*-ből *čirmaz* lett. A név jellegzetesen az intencionális nevek csoportjába tartozik.

10. A Balmazújvároson megtalálható *Csongár* családnévünk (HBMT. 43) alakja majdnem megegyezik a Kazinczy Ferenc és Vörösmarty Mihály által felújított *Csongor* szavunk alakjával. Jelentését tekintve pedig ugyanaz. A szó az ótörök nyelvben is megtalálható *šonqar* 'кречет' alakban, de számos más mai török nyelvben is fellelhető: kzk. *šunqar* '1. falcon; 2. brave, heroic' (KES. 223); kirk. *šumqar* ~ *šunqar* 'кречет'; bask. *šonqar* 'ua.'; tob. tat. *šonqar* 'sokol' (SDST.

² Az orosz elnevezés is a három lábra helyezendő nyűgre utal: *mpu* 'három' + *noza* 'láb'.

251); tör. *şungur* 'white falcon' (STD. 338) 'sólyom, vadászsólyom' szó adja. Az Onomasticon Turcicum baskir példát ad a szó személynévi használatára: *Şonqar* (MIB. 5: 130, 243, 338).

11. A Nagy- és Kiskunságon megtalálható *Csúvár* családnevünk jelentése 'pöttyös, tarka, foltos', ami egy jól ismert lószínnévet jelöl. Ezzel a családnévvel Kunmadarason (JNSzMT. 135), Balotaszálláson (BKMT. 101), Garán (BKMT. 134), Kecskeméten (BKMT. 198), Kiskőrösön (BKMT. 285) találkozunk. A különféle török nyelvekből adatható alakjai a következők: kzk. *şubar*, kkalp. *şubar* 'чубарый, пестрый' (KkalpRS. 742). Ez a név *Čubar-aygır* 'tarka-foltos csődör' alakban szerepel a török névadási rendszerben (Onom. Turc. 39). A rendelkezésünkre álló XIX. századi adat kazak nyelvből való (Potanin 2: 142), méghozzá feltehetőleg az altaji kazakok nyelvjárásából, ugyanis erre a nyelvjárásra jellemző a szó eleji *ş > č* változás (Bazilxan 31).

12. A *Gödér* szintén nagykunsági családnévnek számít, és valószínűsíthető a kun nyelvből való eredeztetése is. A névvel Karcagon, Kötelken (JNSzMT. 146) találkozhatunk. A név egy korhány (kunhalom) neve is egyben, mely Kunszentmárton határában található meg. A *Gödér* szó legvalószínűbben a kzk. *küder* 'hope' (KED. 131), kirg. *küdör* 'надежда' (KRS. 280) szavakkal áll kapcsolatban. Ez a név megtalálható a török névadási rendszerben *Küder* alakban (Rásonyi 73). A kazak személynevek között a következő alakokban fordul elő: *Küder-bay* (SOK. 126), *Küder-bek* (SOK. 32) stb. A szót szabályos nyelvi bizonyítással le lehet vezetni a kzk. *küdir* 'bumpy, uneven' (KED. 131), nog. *küdir* 'горбатый' (NRS. 191) szavakból is, de valószínűbbnek tartom, hogy a halmok nevei személynévi eredetűek (vö. *Bengecsek-halma*, *Gergely-halom*, *Mihály-halom*), s nem pedig fordítva. A magyar hangtörténetben elég gyakori a nem tendenciaszerű, csak egyes szavakra kiterjedő zöngésülés. Ez a folyamat minden időszakra jellemző, így nem lehet szűkebb időhatárokat megállapítani (MNYT. 125). A *k > g* változás így megfelel a magyar hangtörténet szabályainak (vö. tör. *küren* > m. *görény*, *kuzsaly* > *guzsaly*, *kazdag* > *gazdag* stb.).

13. A Debrecen környéki *Koska*, *Gaska*, *Kaska* családnév (HBMT. Hajdúszoboszló) szintén összekapcsolható a kun *kaska* 'qasqa' (QQZS. 92), a kzk. *qasqa* 'bald' (KED. 149), kirg. *kaška* 'лысый' (KRS. 376), nog. *kaska* 'лысына' (NRS. 153), bask. *qasqa* 'ua.' (BRS. 362) szóalakokkal. A 'kopasz' jelentésű lexéma megtalálható számos török nép névlistáján (*Qaşqa-baş*, *Qaşqa-cora* stb. Rásonyi 86). Ugyanide sorolható a *Gaska* és a *Kacska* változat is.

14. A *Kecse* családnév szintén a Nagykunságon (Kisújszállás, Karcag, Túrkeve) és körzetében található meg. Az 1745-ös türkevei redemptusok névsorában is találkozhatunk e minden valószínűség szerint kun eredetű névvel *Kecse* vagy *Ketse* formában, és előnévként is, mint például *Ketse Tóth* (NRN. mell.). A szó eleji zöngésülés folytán *Gecse* alakban is szerepel (vö. Kisújszállás JNSzMT. 140; Egyek HBMT. 269). A szó *keče* 'nacht', illetve *kiče* 'ua.' alakban található meg a Codex Cumanicusban (Grönb. 135). Az ótörök nyelvi alakja *kečä* 'ночь, поздний вечер' (DTS. 291). A szó megtalálható számos más török nyelvben is, mint például a kzk. *keš* 'night' (KED. 123), özb. *kečä* 'dün, gece' (ÖTL. 246), kirg. *keče*, *kečee* 'вечер' (KRS. 247), tör. *geče* 'night' (STD. 142).

E családnévet le lehetne vezetni a török *keče* 'felt' szóból (STD. 226), de kizárólagos alföldi előfordulása megkérdőjelezi ezt. A kun nyelv, a többi kipszak nyelvhez hasonlóan, a *kiziz*-t használja a nemez megjelölésére. A szó megtalálható a török népek névadási rendszerében *Kiče* alakban (Onom. Turc. 70). A név jelzi viselőjének születési körülményeit, idejét, azaz 'este született, este érkezett'.

15. A debreceni (HBMT. 162) *Kotan* családnévünket, szintén a kipszak-török nyelvekből lehet levezetni. *Kotány* alakban előfordul Polgáron is (HBMT. 356). A Kiskunságon, Ágasegyhá-

zán *Kotán* alakban találjuk (BKMT. 51). A szóvégi *n > ny* hangváltozás ismert jelenség nyelvünkben (vö. *Buzgán > Buzgány*, *Bökén > Bökény*, *ártán > ártány*). A szó megtalálható a török névadási szokásban (*Qotan*: Onom. Turc. 93). A szó jelentése 'karám, szárnyék'. A kazak nyelvben *qotan* 'corral, pen (esp. for sheep)' (KED. 157), a kirgizben *qoton* 'скотный двор' (KRS. 409), a kumükben *qotan* 'кошара' (KumRS. 201) alakban fordul elő.

16. A *Taga* családnevünk szintén nehezen tudja letagadni török eredetét, hiszen egy a kipsak nyelvek között széles körben elterjedt szóról van szó, melynek jelentése 'patkó'. E családnév megtalálható Karcagon (JNMSzT. 120), de megvan a Sárrét vidékén is (Berettyóújfalu, Darvas). Személynévként is gyakran előfordul (Onom. Turc. 135). A török népek körében gyakori, hogy valamilyen tárgyról, szerszámról nevezik el gyermekeiket, vö. *Balta* 'balta' (Onom. Turc. 23), *Oraq* 'sarló' (Onom. Turc. 114), *Qilic* 'szablya' (Onom. Turc. 88) stb. Bár a szó nem található meg a Codex Cumanicusban, de szinte minden mai kipsak nyelvben fellelhető: kzk. *taɣa* 'horseshoe' (KED. 231), kirg. *taqa* 'подкова' (KRS. 485), tat. *daya* 'ua.' (TatRS. 123), kkalp. *toɣa* 'horseshoe' (AKS. 100), de megvan például a tuvában is: *daya* 'подкова' (TRS. 140) alakban.

KUN PÉTER

Elviszi a balhét. E jellegzetes argó szavunk, a *balhé*, 1862-ben 'baj', utóbb 'lárma' jelentésben volt használatos a legalsó stílusrétegekben (TESz.). O. NAGY GÁBOR a halála miatt kiadatlan maradt szinonimaszótárának mutatványául a következő címszót írta róla: *balhé*, *botrány* (biz), *ramazuri* (argó, elavulóban) *zrí* (biz), *patália*, *veszekedés*, *perpatvar* (v. *pörpatvar*); *lárma*, pl. -t *csap vmi miatt* (MNy. 1964: 28). Ugyanő „Magyar szólások és közmondások” (Bp., 1966.) című gyűjteményében ezt a szólást közölte: *kiveri a balhét* = patáliát csap (argó) (68)¹. Eszerint eddig nem rögzítették azt a szólásváltozatot, amelyet Horn Gyula miniszterelnök 1994. május 29-én éjszaka, az országgyűlési képviselő-választások eredményének ismeretében tartott sajtótájékoztatón így fogalmazott meg: „Mi vesszük el a *balhét*, elvtársak”. Az *elviszi a balhét* jelentése tehát: 'az ő nyakába szakad a baj; ő viseli a felelősséget; rajta csattan az ostor'.

PÉTER LÁSZLÓ

ÉLŐ NYELV

Magyar anyanyelvű gimnazisták viszonya nyelvjárásukhoz és a köznyelvhez*

1. A vizsgálat jellege és módszere. — A jelen cikkben bemutatott eredmények annak a vizsgálatnak alkotják első részét, amelyben a magyarországi és a határon túli magyar anyanyelvű gimnazistáknak a saját nyelvjárásuk, illetve a köznyelv iránti attitűdjét mértem fel. A vizs-

¹ Korrektúrajegyzet: Most olvasom Illyés Gyula 1965. évi cikkében ezt a változatát (A törzs szavai. Írások az anyanyelvről. Bp., 2002. 158).

* Ezt a kérdőíves felmérést az alatt a magyarországi tanulmányút alatt sikerült megvalósítanom, amely 2000 áprilisától 2001 márciusáig tartott. Hálás köszönet illet mintegy húsz magyartanárt és nyelvészt, akik részt vettek a felmérésben és lelkesen összegyűjtötték az adatokat. Köszönöm az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi osztálya munkatársainak sokoldalú segítségét is. Elsősorban Posgay Ildikó segítségét köszönöm, aki tanácsaival és javaslataival segített kutatásom minden részletében és cikkem megírásában, korrigálásában.

gálat kiindulópontja a nemrégiben megjelent japán attitűdkutatási kötet, amely a nyelvjárások és a köznyelv megítélését vizsgálta az ország különböző városaiban, különböző generációknál (SATO KAZUYUKI, YONEDA MASATO szerk., Doonaru nihon no kotoba. Taishukan, 1999.). Vizsgálatom kérdései tehát nagyrészt közösek a japán vizsgálattal, így annak rövidebb változataként is felfogható. Ugyanakkor néhány ponton szükség volt bizonyos változtatásokra a két ország különbözőségei miatt. Mivel a két nyelv társadalmi és lélektani tényezőinek az összehasonlítása egy későbbi célja a vizsgálatnak, az alábbiakban kizárólag a magyar nyelvet érintő kérdésekkel foglalkozom.

Vizsgálatomat kérdőíves formában végeztem hat magyarországi város (Budapest, Cegléd, Debrecen, Győr, Miskolc, Szeged) és két határon túli város (Dunaszerdahely/Szlovákia, Zenta/Jugoszlávia) magyar tannyelvű gimnáziumában, 2000 őszétől 2001 teléig tartó mintegy öt hónapban.¹ Nyolc kutatóponton összesen 639 gimnazistát kértem fel 21 kérdés megválaszolására. A kérdések az adatközlők alapadataival (életkor, nem, lakóhely) kezdődően hovatarozási azonosságtudatuk és a településükhöz való érzelmi kötődésükre, valamint nyelvjárásukhoz és a köznyelvhez való viszonyulásukra vonatkoztak.

A kérdőív kitöltése mindegyik városban egy iskolában s annak több osztályában magyartanárok segítségével történt. Egy teszt kitöltése kb. 15–20 percet vett igénybe. A diákok 39%-a (250 fő) férfi, 60%-a (384 fő) nő, 5 adatközlő pedig nem töltötte ki, hogy melyik nemhez tartozik. A megkérdezettek életkora 14-től 20-ig terjed, négy személy kivételével (egy 13, 21, 22 és 24 éves), a koruk átlaga 16,7 év volt. A különböző városok adatközlőinek adatait az alábbi táblázat mutatja.

1. táblázat

Kutatópont	Adatközlő száma (ebből férfi/nő)—ismeretlen	Átlagos életkoruk (ebből férfi–nő)	Azok aránya, akik születésük óta ott élnek
Budapest	85 fő (36/49)	16,39 (16,58—16,26)	88%
Cegléd	59 fő (44/13)—2	17,22 (17,00—18,00)	64%
Miskolc	112 fő (42/70)	15,54 (15,64—15,48)	90%
Győr	94 fő (26/67)—1	15,80 (15,73—15,83)	67%
Debrecen	60 fő (26/33)—1	17,94 (18,23—17,72)	71%
Szeged	85 fő (32/53)	16,85 (16,81—16,88)	55%
Dunaszerdahely	62 fő (21/40)—1	17,25 (17,28—17,25)	89%
Zenta	82 fő (23/59)	17,79 (17,43—17,93)	34%
Összesen	639 fő (250/384)—5	16,70 (16,74—16,67)	

A születésük óta az adott településen lakók aránya városonként változó. Ennek fő oka az, hogy azokon a településeken, ahol a helyi születésűek aránya viszonylag alacsony, a diákok jelentős része vagy bejár a közeli településekről, vagy kollégista, aki a közeli településeken született és ott is nőtt fel a gimnázium kezdéséig. Így például a 34%-os városi születésű zentaiaknak 62%-a bejáró („utazó diák” a többségük önelnevezése szerint), és minden negyedik szegedi adatközlő valamely közeli községből, ill. kisvárosból jövő kollégista. Az iskoláskor kezdete (itt 7 éves kor) után az ország távoli régióiból, ill. külföldről jött diákok száma csekély, összesen csupán nyolc volt. A diákok tehát földrajzilag és nyelvjárásilag igen homogén környezetben élnek, de a városlakók és környékbeliek aránya városonként kisebb-nagyobb mértékben változik.

¹ Ezeket a kutatópontokat kívül még két határon túli városból lesznek adataim (Sepsiszentgyörgy/Románia és Beregszász/Ukrajna). Az előbbiből már megkaptam a válaszokat, de sajnos későn, ezért jelen tanulmányomban nem tudom közreadni az idevágó eredményeket. Emellett generációs összehasonlítás végett a szülőket is felkértem a kérdőív kitöltésére. Mindezek elemzése még további feladat lesz.

A vizsgálatban az 1,8 millió lakosú Budapest mellett vidéki nagyvárosok vettek részt; lakosságuk 127 ezer és 205 ezer között változik, kivéve Ceglédet, amelynek lakossága csupán 36 ezer (1999. évi statisztika szerint). Ezek a városok a régiók gazdasági-politikai, kulturális és közlekedési központjai, ahol kisebb-nagyobb fokú agglomerációs folyamat zajlott le a történelem folyamán, s zajlik most is, valószínűleg az utóbbi tíz évben fokozott mértékben. Ami a határon túli városokat illeti, a két város a magyarországiakhoz képest jelentősen kisebb (Dunaszerdahely lakossága 23 ezer, Zentáé pedig 30 ezer körül van). Mind a szlovákiai Dunaszerdahely, mind a jugoszláviai Zenta magyar többségű város: Dunaszerdahely lakosságának 83%-a a magyar, Zentáénak pedig 79%-a. (KOCIS KÁROLY — KOCISNÉ HODOSI ESZTER, *Magyarok a határainkon túl*. Bp., 1992. 23, 72; de mivel ezek az adatok egy 1991. évi statisztikából származnak, megkérdőjelezhető a zentai adatok mai helyzetre való alkalmazása, hiszen az utóbbi években bekövetkezett politikai változások a vajdasági magyar lakosságot jelentősen befolyásolták.)

A kutatópontok nyelvjárási jellege gyengébb a régió belüli kisebb településekenél. Ezen a nagyobb településeken erősebb a köznyelv hatása, vagy — ahogy IMRE SAMU írja — „nyelvjárási és köznyelvi jellegzetességek sajátos vegyületei”-ként jellemezhető regionális köznyelviséggel rendelkeznek (IMRE SAMU szerk., *Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből*. NyudÉrt. 100. sz. 3—4). A határon túli adatközlők esetében a regionális köznyelv alakulását a kétnyelvűség, ti. a többségi nyelv is befolyásolja.

2. Az eddigi kutatások eredményei és a jelen kutatás hipotézisei. — Cikkemben először a magyar nyelvi attitűddel foglalkozó eddigi kutatások eredményeit mutatom be, majd ezeket figyelembe véve fogalmazom meg kutatási hipotéziseimet.

A) IMRE SAMU már az 1960-as évek elején foglalkozott a magyar nyelvjárások iránti attitűddel (Hol beszélnek legszebben magyarul?: Nyr. 1963: 279—83). Az ország egész területére kiterjedő nyelvjárási terepmunkája során IMRE észrevette, hogy az embereknek a nyelvjárásokról való megítélésében néhány közös vonás van. Szerinte a nyelvjárások értékelésében a fonetikai (kiejtési) sajátosságok fontos szerepet játszanak, például az erős *i*-zést vagy a palóc nyelvjárásra jellemző *á* : *ā*-t általában idegennek, sőt sokan csúnyának ítélik (a déli *ő*-zést viszont sokan szépnek tartják, holott maguk az így beszélők nem). Érdekes megfigyelés, hogy a saját anyanyelvjárásukkal szemben viszont „erősen elnézőek” az adatközlők. IMRE szerint általában Sárospatak és környéke, valamint Budapest és környéke a legszebben beszélőnek ítélt régiók. Nem a beszélt köznyelv, hanem a helyesírás által szabályozott írott nyelv az ideális norma. A beszélt nyelvvél szemben az írott nyelv felértékelése abban mutatkozik meg feltűnően, hogy az ún. „pesti” nyelvet szinte senki sem tartja szépnek a vizsgálat adatközlői közül.

KONTRA (MNY. 1997: 224—32), valamint FODOR KATALIN és HUSZÁR ÁGNES (MNY. 1998: 196—210) tanulmánya az ország különböző régióiból származó adatközlőktől kérdezi, hogy hol beszélnek legszebben magyarul. KONTRA kérdőíves vizsgálatot végzett, FODOR—HUSZÁR pedig néhány nyelvjárási hangfelvételt hallgattatott meg az egyetemistákkal anélkül, hogy tudták volna, ezek milyen nyelvjárástípusok. KONTRA kérdőíves felméréséből kiderült, hogy a budapesti nyelvet ítélték a legszebbnek, míg a palóc nyelvjárást a legcsúnyábbnak. De a budapesti adatközlőknél a saját beszédükről való presztízstudat mellett „bizonyos önstigmatizáció” is érzékelhető volt, amely a palóc és a déli nyelvjárást beszélőknél még erősebbnek bizonyult.

A FODOR—HUSZÁR-féle fonetikai információból nyert benyomások kutatása mutatja, hogy az adatközlők származási településtípusa jelentősen hat a nyelvjárások megítélésére, a kisvárosiak viszonyulnak ugyanis a legpozitívabban a nyelvjárásokhoz, a falusiak a legnegatívabban, a nagyvárosiak pedig a kettő között vannak. A nemek közötti különbségre is van utalás: a nők szélsőségesebbek mind a nyelvjárások elfogadásában, mind az elutasításában, mint a férfiak. Az összes adatközlőt beszámítva a nyelvjárások közül a tiszai és a dunántúli tetszik nekik a legjobban, a legkevésbé pedig a határon túli (itt szlovéniai és csángó) nyelvjárások.

B) Jelen tanulmányomban három kérdést emelek ki a kérdőívből, és az azokra adott válaszokat vizsgálom. Az első kérdés „Szereti a saját nyelvjárását?”, a második „Szereti a köznyelvet?”, a harmadik pedig „Mennyire tartja a saját nyelvjárását a köznyelvtől eltérőnek?” volt.

A fent említett kutatások a magyar anyanyelvűek különböző nyelvjárásokról való megítélésével foglalkoznak. A jelen felmérés viszont az adatközlők saját nyelvjárásukhoz és a köznyelvhez való viszonyulását vizsgálja. Mégis megpróbálok itt néhány feltételezést levezetni ezekből az eredményekből: a) a saját nyelvjárásról adott megítélések általában pozitívak lesznek. Bizonyos régiókban viszont van némileg negatív viszonyulás: ti. a déli nyelvjárást beszélőknél (itt Szeged és Zenta; a szintén negatívnak feltételezhető palóc nyelvjárásról nincsenek adataim, így azt sajnos nem áll módomban bizonyítani). — b) A köznyelvről mindig is pozitív megítélések voltak a magyar nyelvben. Ezért feltételezésem szerint az erre adott válaszok a régióktól függetlenül pozitívak lesznek.

A köznyelvtől való távolság megítélésére elég problematikus hipotézist alkotni. Ennek az oka elsősorban az, hogy erről nincsenek előzetes kutatások, másodsorban pedig az, hogy a nagyvárosi adatközlők nem képviselik az erős nyelvjárási jelleget, hanem a köznyelvhez közeledő kisebb-nagyobb variabilitást mutató regionális köznyelviséggel rendelkeznek, amely viszont nem teljesen egyértelmű nyelvváltozat a szakemberek számára sem, a nem szakemberek számára még kevésbé (KISS JENŐ, Problémák a regionális nyelvváltozatok vizsgálatában: Nyr. 1993: 63—4). A nagyvárosokban élő adatközlők azt gondolhatják, hogy ők nem is regionális köznyelvet, hanem a köznyelvet magát beszélik, amiből arra a következtetésre juthatnak, hogy nagyrésztük nem tartja saját nyelvjárását a köznyelvtől eltérőnek.

3. A „Szereti a saját nyelvjárását/köznyelvet?” kérdésre adott válaszok. — A következő táblázatok az első két kérdésre adott válaszok városonkénti arányát mutatják. A statisztikai elemzést VARGHA ANDRÁS statisztikus segítségével végeztem.

2. táblázat

Szereti a saját nyelvjárását?									
	Összesen	Szeretem		Nem szeretem		Nem tudom		Egyéb	
	N	N	%	N	%	N	%	N	%
Budapest	85	66	77,64%	5	5,88%	12	14,11%	2	2,35%
Cegléd	59	34	57,62%	5	8,47%	19	32,20%	1	1,69%
Miskolc	112	79	70,53%	1	0,89%	32	28,57%	0	0,00%
Győr	94	57	60,63%	19	20,21%	18	19,14%	0	0,00%
Debrecen	58	48	82,75%	5	8,62%	5	8,62%	0	0,00%
Szeged	85	58	68,23%	20	23,52%	7	8,23%	0	0,00%
Dunaszerdahely	62	54	87,09%	6	9,67%	2	3,22%	0	0,00%
Zenta	82	63	76,82%	16	19,51%	2	2,43%	1	1,21%
Összesen	637	459	72,05%	77	12,08%	97	15,22%	4	0,62%

A városok szignifikánsan különböznek. Khi-négyzet-próba ($\chi^2 = 85,239$ ($p < 0,01$)).

3. táblázat

Szereti a köznyelvet?									
	Összesen	Szeretem		Nem szeretem		Nem tudom		Egyéb	
	N	N	%	N	%	N	%	N	%
Budapest	85	48	56,47%	13	15,29%	19	22,35%	5	5,88%
Cegléd	59	50	84,74%	4	6,77%	4	6,77%	1	1,69%
Miskolc	112	95	84,82%	10	8,92%	6	5,35%	1	0,89%
Győr	94	77	81,91%	10	10,63%	7	7,44%	0	0,00%
Debrecen	58	44	75,86%	8	13,79%	6	10,34%	0	0,00%
Szeged	85	68	80,00%	9	10,58%	8	9,41%	0	0,00%
Dunaszerdahely	62	52	83,87%	4	6,45%	6	9,67%	0	0,00%
Zenta	82	78	95,12%	1	1,21%	2	2,43%	1	1,21%
Összesen	637	512	80,37%	59	9,26%	58	9,10%	8	1,25%

A városok szignifikánsan különböznek. Khi-négyzet-próba ($f = 14$): $\chi^2 = 44,444$ ($p < 0,01$).

„Szereti a saját nyelvjárását?”

Igen

Nem (nagyon)

1. Dunaszerdahely	87,1%	1. Szeged	23,5%
2. Debrecen	82,8%	2. Győr	20,2%
3. Budapest	77,6%	3. Zenta	19,6%
4. Zenta	76,8%	4. Dunaszerdahely	9,7%
5. Miskolc	70,5%	5. Debrecen	8,6%
6. Szeged	68,2%	6. Cegléd	8,5%
7. Győr	60,6%	7. Budapest	5,9%
8. Cegléd	57,6%	8. Miskolc	0,9%
Átlag	72,1%	Átlag	12,1%

„Szereti a köznyelvet?”

Igen

Nem

1. Zenta	95,1%	1. Budapest	15,3%
2. Győr	85,7%	2. Debrecen	13,8%
3. Miskolc	84,8%	3—4. Szeged, Győr	10,6%
4. Cegléd	84,7%	5. Miskolc	8,9%
5. Dunaszerdahely	83,9%	6. Cegléd	6,8%
6. Szeged	80,0%	7. Dunaszerdahely	6,5%
7. Debrecen	75,9%	8. Zenta	1,2%
8. Budapest	56,5%	Átlag	9,3%
Átlag	80,4%		

A két kérdést összevetve először is az derül ki, hogy a magyar városokban a köznyelvhez való viszonyulás kedvezőbb a nyelvjárásénál. Két város kivételével (Debrecen és Budapest) minden városban az adatközlők több mint 80%-a mutat kedvező viszonyulást a köznyelvhez, miköz-

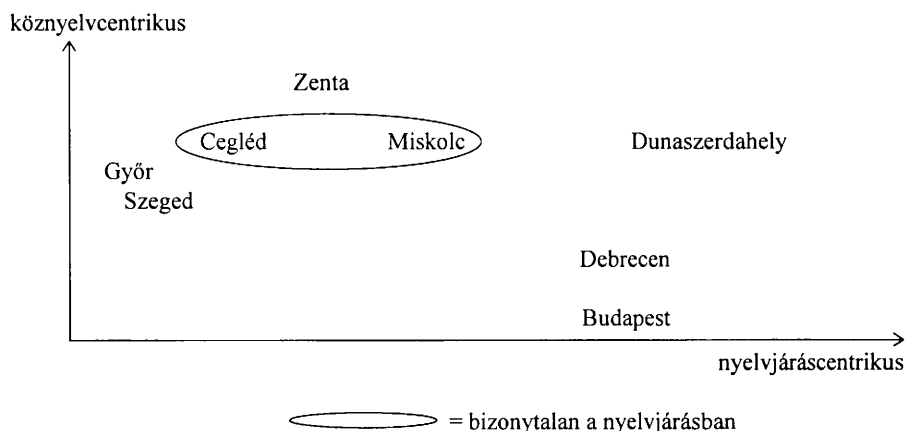
ben a saját nyelvjárásuk iránt csupán két városban (Dunaszerdahely, Debrecen) mutatkozik ilyen magas arányú pozitív viszonyulás.

Figyelemre méltó, hogy a nyelvjárásról „nem tudom”-mal válaszolók aránya Cegléden és Miskolcon kiemelkedően magas (Cegléd 32%, Miskolc 28%: a két város szignifikánsan különbözik a többi várostól [khi-négyzet-próba ($f = 1$): $\text{khi}^2 = 38,582$ ($p < 0,01$)], utána következik Budapest (14%), a többi város csak 10% alatt, főleg 2–3% körül mutatkozik.

A ceglédi és a miskolci nyelvjárásukról alkotott véleményének bizonytalanságát az is mutatja, hogy a saját nyelvjárásuk megítélésére vonatkozó kérdésre sokan nem válaszoltak (a ceglédi adatközlők 44%-a, a miskolciaknak pedig 38%-a), míg a budapesti hét adatközlőt (8%) nem számítva alig két-három ilyen adatközlő akadt a többi városban.² Cegléden a kitöltetlen kérdés mellé tizen írták oda a „(nyelvjárás) jelentéktelen” és tizenketten pedig a „(nyelvjárás) nem jellemző” megjegyzést. Mindezekből feltételezhető, hogy a ceglédi és a miskolci adatközlők jelentős része bizonytalan saját nyelvjárásának mivoltában, sőt egyáltalán a létezését megkérdőjelezi, így a „nem tudom, hogy szeretem-e a nyelvjárásomat”, helyett inkább „nem tudom, hogy van-e nyelvjárásom”-at kell érteni.

A ceglédi és a miskolci adatközlők bizonytalankodó attitűdjét a következőképpen lehet magyarázni: a Pest megyéhez tartozó ceglédiak a fővároshoz közel lévén, saját nyelvhasználatukkal kapcsolatban erős azonosságtudatot éreznek a köznyelvvvel. A miskolci adat pedig úgy értelmezhető, hogy a város magas iparosodottsági fokának megfelelően az adatközlők urbanizálódási tudatát tükrözi, vagyis feltehetően ők erősebben érzékelik a köznyelvhez való közeledést. A másik ok az lehet, hogy a fentebbi két város több nyelvjárástípus határán fekszik, tehát a nyelvjárási jellegük homályosabb a többi kutatóponthoz képest. Az utóbbi évtizedekben végbemenő erős agglomeráció is elősegíthette ezt a folyamatot.

1. ábra

A nyelvjáráshoz és a köznyelvhez való viszonyulás összehasonlításával kapcsolatban nem mondható egyszerűen az, hogy azokon a településeken magas a köznyelvet kedvelők aránya, ahol alacsony a nyelvjárásukat szeretők aránya és fordítva. A fenti adatok elemzéséből kapható kép

² A kérdőívben szerepel az a kérdés, hogy „Milyen benyomásai vannak a saját nyelvjárásáról / a köznyelvről?” A felelet megadásához a következő tizenkét pozitív és negatív értékelést kifejező szóból válogattak a diákok: „szép, közvetlen, választékos, kifejező, erőteljes, finom, durva, csúnya, rideg, nehézkes, ízléstelen, nevetséges”.

mutatja az első ábra.³ A győrieknél mutatkozik a legerősebb köznyelvcentrikus jelleg: ők nagyon kedvelik a köznyelvet, és a saját nyelvjárásukat viszonylag erősen elutasítják. A zentaiak szintén köznyelvcentrikusak, a köznyelvkedvelők aránya náluk a legmagasabb. Ennek ellenére a debreceniek és — meglepő módon kiemelkedő arányban a köznyelv elutasítását képviselve — a budapestiek mutatják az erősen nyelvjáráscentrikus tendenciát. A dunaszerdahelyiek viszonyulnak a leginkább kedvezően mind a nyelvjárásukhoz, mind a köznyelvhez. A szegediek viszont a legkevésbé kedvelik mind a nyelvjárásukat, mind a köznyelvet.

A két határontúli város diákjai mutatják a legkedvezőbb attitűdöt a köznyelv iránt. Magyarországon belül pedig Győr, Cegléd és Miskolc köznyelvkedvelőbbek, mint Szeged és Debrecen. Előzetes elképzelésem ellenére a budapestiek ítélik a leginkább kedvezőtlennek a köznyelvet. Ezt az utóbbi, meglepőnek is mondható tényt az is alátámasztja, hogy a köznyelvről való benyomásaik kérdésében a budapestiek választották a legtöbb negatív jelzőt (mint pl. „rideg” vagy „csúnya” a köznyelv). Ők átlagosan 0,7-szer választottak negatív benyomást kifejező szavakat, amíg a ceglédiek, a miskolciak és a szegediek csak 0,4-szer, még a nyelvjárás-centrikus jelleget mutató debreceniek is csak 0,6-szer választották az ilyen szavakat.

A következő két táblázat a nemek közötti különbségeket mutatja.

4. táblázat

Szereti a saját nyelvjárását?								
	Összesen	Szeretem		Nem		Nem tudom		Egyéb
	N	N	%	N	%	N	%	N %
Férfi	250	177	70,8	29	11,6	36	14,4	8 3,2
Nő	384	277	72,1	48	12,5	49	12,8	10 2,6
Összesen	634	454	71,6	77	12,1	85	13,4	18 2,8

Khi-négyzet-próba ($f = 3$): $\chi^2 = 0,437$ ($p > 0,10$), nem szignifikáns a különbség.

5. táblázat

Szereti a köznyelvet?								
	Összesen	Szeretem		Nem		Nem tudom		Egyéb
	N	N	%	N	%	N	%	N %
Férfi	250	203	81,2	26	10,4	13	5,2	8 3,2
Nő	384	304	79,2	40	10,4	31	8,1	9 2,3
Összesen	634	507	80,0	66	10,4	44	6,9	17 2,7

Khi-négyzet-próba ($f = 2$): $\chi^2 = 1,871$ ($p > 0,10$), nem szignifikáns a különbség.

³ A városok úgy kerültek azokra a pontokra, ahol vannak, hogy a „szeretem”-válasz arányától a „nem szeretem”-válasz arányát levonva mind a nyelvjárás, mind a köznyelv tengellyel párhuzamosan haladtak. A két városra, ahol kiugróan magas arányú „nem tudom”-választ kaptam, beke-retezve „bizonytalan a nyelvjárásban” jegyzettel mutattam rá.

A nők saját nyelvjárására vonatkozó véleménye szélesebben eloszlik mind a pozitív, mint a negatív pólus között, mint a férfiaké, a köznyelvet kedvelők aránya pedig a férfiaknál magasabb, mint a nőknél, de ezek a különbségek statisztikailag nem szignifikánsak.

Ha az adatközlők lakótípusonkénti különbségére nézünk, nagyobb különbségeket figyelünk meg.⁴

6. táblázat

Szereti a saját nyelvjárását?								
	Összesen	Szeretem		Nem szeretem		Nem tudom		Egyéb
	N	N	%	N	%	N	%	N %
Városiak	350	246	70,3	42	12,0	62	17,7	0 0,0
Környékiek	165	123	74,5	26	15,8	15	9,1	1 0,6
Összesen	515	369	71,7	68	13,2	77	15,0	1 0,2

Khi-négyzet-próba ($f = 2$): $\chi^2 = 7,072$ ($p < 0,05$), szignifikáns a különbség.

7. táblázat

Szereti a köznyelvet?								
	Összesen	Szeretem		Nem szeretem		Nem tudom		Egyéb
	N	N	%	N	%	N	%	N %
Városiak	350	290	82,9	26	7,4	33	9,4	1 0,3
Környékiek	165	146	88,5	10	6,1	8	4,8	1 0,6
Összesen	515	436	84,7	36	7,0	41	8,0	2 0,4

Khi-négyzet-próba ($f = 2$): $\chi^2 = 3,678$ ($p > 0,10$), nem szignifikáns a különbség.

A városiaknál jobban feltűnik az „identitászavar”, vagyis mind a nyelvjárásról, mind a köznyelvről „nem tudom”-mal válaszoló aránya közel kétszeres a környékbeliéknél. A városiak tudatában kevésbé világos a saját nyelvjárásuk és a köznyelv közötti különbség, miközben a környéki kisebb településekről származók erősebben érzik a nyelvjárásuknak a köznyelvtől elkülönülő létezését. A környékbeliek véleménye jobban megoszlik a nyelvjárást kedvelő és elutasító csoport között. Akár szeretik, akár nem, a környékbelieknek erősebb az a tudatuk, hogy ők általában másmilyen nyelvváltozatot beszélnek, mint a köznyelvet.

4. „Mennyire tartja a saját nyelvjárását a köznyelvtől eltérőnek?” kérdésre adott válaszok. — Zavarba jöhet az, aki úgy képzei, hogy minél közelebb van az ember a fővároshoz, annál közelebb érzi a saját beszédét a köznyelvhez, hiszen az alábbi adatok teljesen fordított jelenséget mutatnak. Mindenekelőtt meglepő, hogy erre

⁴ A „városiak” kategóriába azok az adatközlők tartoznak, akik a vizsgált városban születtek és ott is nőttek fel, valamint az iskoláskor kezdete (itt 7 éves kor) előtt a vizsgált városba kerültek és azóta ott élnek. A „környékbeliek” kategóriába azok a kollégisták vagy bejárók tartoznak, akik a születésük óta (vagy legkésőbb az iskoláskor kezdete óta) főleg a környéki községekben vagy kisvárosokban élnek vagy éltek egészen a gimnázium kezdetéig. (Ezek főleg községiek, a kisvárosiak száma jóval kisebb volt.) Az ezeken a feltételeken kívül esetek itt nem szerepelnek. A fővárosi adatközlőket is kihagytam itt, ezt azzal indokolom, hogy a fővárosi adatközlőknél a bejárók lak helyi típusa főleg nagy lakosságú külvárosok, míg a vidéki nagyvárosok esetében főleg kis népességű községek, s ezek nagy különbsége nehezíti az összehasonlítást.

a kérdésre a „köznyelvtől nagyon eltérő”-t választók éppen a fővárosban, Budapesten kimagaslóan a leggyakoribbak, s egyetlen ilyen adatközlőt nem találunk a határon túli Zentán. Azok aránya, akik úgy vélik, hogy a saját nyelvjárásuk nem nagyon tér el vagy egyáltalán nem tér el a köznyelvtől, a határon túli városok mellett Debrecenben és Szegeden magasabb az átlagnál. A győriek állnak legközelebb az átlaghoz, Cegléd és Miskolc alacsonyabb az átlagnál. A fővárosi adatközlők állnak az utolsó helyen, tehát ők tartják leginkább távolinak a saját nyelvüket a köznyelvtől. Erre az ellentmondásos eredményre később szeretnék visszatérni.

8. táblázat

Mennyire eltérő a köznyelvtől?									
	Összesen	Nagyon		Nem nagyon		Egyáltalán nem		Nem tudom	
	N	N	%	N	%	N	%	N	%
Budapest	85	12	14,11	35	41,17	28	32,94	7	8,23
Cegléd	59	1	1,69	41	69,49	7	11,86	10	16,94
Miskolc	112	5	4,46	40	35,71	44	39,28	19	16,96
Győr	94	9	9,57	58	61,70	20	21,27	7	7,44
Debrecen	60	2	3,33	40	66,66	16	26,66	2	3,33
Szeged	85	6	7,05	59	69,41	17	20,00	3	3,52
Dunaszerdahely	62	5	8,06	52	83,87	2	3,22	2	3,22
Zenta	82	0	0,00	82	100	0	0	0	0,00
Összesen	639	40	6,27	407	63,73	134	21,03	50	7,84

A városok szignifikánsan különböznek. Khi-négyzet-próba ($f = 21$): $\chi^2 = 145,381$ ($p < 0,01$) (Az egyebet nem számítva bele.)

„Mennyire tartja a saját nyelvjárását a köznyelvtől eltérőnek?”

Nagyon eltérő		Nem nagyon eltérő + egyáltalán nem eltérő	
1. Budapest	14,1%	1. Zenta	100,0% (100,0 + 0,0)
2. Győr	9,6%	2. Debrecen	93,4% (66,7 + 26,7)
3. Dunaszerdahely	8,1%	3. Szeged	89,2% (69,0 + 20,2)
4. Szeged	7,1%	4. Dunaszerdahely	87,1% (83,9 + 3,2)
5. Miskolc	4,5%	5. Győr	83,0% (61,7 + 21,3)
6. Debrecen	3,3%	6. Cegléd	81,4% (69,5 + 11,9)
7. Cegléd	1,7%	7. Miskolc	75,0% (35,7 + 39,3)
8. Zenta	0%	8. Budapest	74,1% (41,2 + 32,9)
Átlag	6,3%	Átlag	84,7% (63,7 + 21,0)

Az „egyáltalán nem”-mel, illetve „nem tudom”-mal válaszolók aránya egyedül a határon túli városok diákjainál jelentéktelen, tehát köztük alig vannak olyan adatközlők, akik vagy azonosítják a saját nyelvjárásukat a köznyelvvél vagy nem tudnak különbséget tenni a kettő között. Budapesten a „nagyon eltérő” válasz rendkívül magas (14,1%), statisztikailag szignifikáns (khi-négyzet-próba ($f = 2$): $\chi^2 = 62,288$ ($p < 0,01$)), viszont az „egyáltalán nem eltérő”-t vallók aránya is magas, harminc százalék fölött van. Hasonlóan a miskolciak és a ceglédiek is erősen megoszlának, különösen magas a „nem tudom”-mal válaszolók aránya e két városban. A határon túli diákok véleménye erősen tömörül a mérsékelt („nem nagyon eltérő”) válaszra, de a fővárosiak és az ahhoz közel lakók véleménye oszlik meg leginkább (khi-négyzet-próba ($f = 2$): $\chi^2 = 110,587$ ($p < 0,01$)).

A nemek közötti különbségeket tekintve a nők véleménye inkább megoszlik a „nagyon eltérő” és „egyáltalán nem eltérő” között, a férfiak válasza pedig jobban tömörülnek arra a mérsékelt véleményre, hogy a nyelvjárásuk nem nagyon tér el a köznyelvtől. De ezek a különbségek statisztikailag nem szignifikánsak.

9. táblázat

Mennyire eltérő a köznyelvtől?									
	Összesen	Nagyon		Nem nagyon		Egyáltalán nem		Nem tudom	
	N	N	%	N	%	N	%	N	%
Férfi	250	15	6,0	164	65,6	46	18,4	22	8,8
Nő	384	25	6,5	240	62,5	86	22,4	27	7,0
Összesen	634	40	6,3	404	63,7	132	20,8	49	7,7
		9	1,4						

Khi-négyzet-próba ($f = 3$): $\chi^2 = 2,061$ ($p > 0,10$), nem szignifikáns a különbség.

A lakóhelyi különbség itt is feltűnőbb, mint a nemek közötti. Főleg a falusiak által képviselt „környékbeli” csoportja nyilvánítja eltérőbbnek nyelvjárását a köznyelvtől, mint a nagyvárosi csoport. Az „egyáltalán nem eltérő”-vel, illetve a kérdésre „nem tudom”-mal válaszoló aránya viszont a városiaknál jelentősen magasabb, mint a környékbeliéknél. A városiak inkább vagy azonosítják a saját nyelvváltozatukat a köznyelvvél, vagy nehezen határozzák meg a két nyelvváltozat közötti különbséget, miközben a környékbeli jobban látják a különbségüket, a válaszuk jobban tömörül a „nyelvjárás nem nagyon tér el a köznyelvtől” véleményre.

A fentiekből látható, hogy a határon túli városok adatközlői környéki típust képviselnek, melynek nyilatkozatai tömörülnek a mérsékelt véleményre, amíg a fővárosi és „hozzá közeli” városi típusba tartoznak, melynek véleményei jobban különböznek.

10. táblázat

Mennyire eltérő a köznyelvtől?									
	Összesen	Nagyon		Nem nagyon		Egyáltalán nem		Nem tudom	
	N	N	%	N	%	N	%	N	%
Városiak	350	12	3,4	226	64,6	74	21,1	30	8,6
Környékiek	165	9	5,5	124	75,2	23	13,9	8	4,8
Összesen	515	21	4,1	350	68,0	97	18,8	38	7,4
		9	1,7						

Khi-négyzet-próba ($f = 3$): $\chi^2 = 8,090$ ($p < 0,05$), szignifikáns a különbség.

5. Az eddigi elemzéseket összefoglalva, mindenekelőtt azt kell mondanom, hogy az egyes városok adatai jóval eltérőbbnek bizonyultak, mint a feltevéseim. A vizsgálat eredményei alapján öt várostípust feltételezek: a) a köznyelvet és nyelvjárást egyaránt kedvelő típus (ide tartoznak a dunaszerdahelyiek), b) köznyelvcentrikus típus (Győr, Zenta), c) nyelvjáráscentrikus (Debrecen, Budapest), d) mindkét nyelvváltozatot kevésbé kedvelő típus (Szeged) és e) a saját nyelvjárásukban bizonytalanok típus (Cegléd és Miskolc). A legutóbbi urbanizálódó típusnak is nevezhető, ők ugyanis a földrajzi feltételek vagy a város iparosodásának következtében a fővároshoz közelinek érzik magukat. Gyakran nincsenek tisztában a saját nyelvjárásuk létezésével, konkrét képet nem alkotnak róla.

Ami a határon túli diákokat illeti, rájuk elsősorban a válaszok homogenitása jellemző. Túlnyomó többségük azt vallja, hogy szereti a köznyelvet, és a saját nyelvjárása nem nagyon tér el a köznyelvtől. Ez erős kontrasztot mutat a budapesti adatközlőkkel, akiknek véleménye leginkább megoszlik mind a pozitív, negatív és a „nem tudom” között a saját nyelvjárásuk megítélésében, illetve a „nagyon eltérő”, „nem nagyon eltérő” és „egyáltalán nem eltérő” között a köznyelvtől való távolságban. A nyelvjárásuk megítélésével kapcsolatban azonban komoly különbség látszik a két határon túli város diákjai között: a dunaszerdahelyiek jóval kedvezőbben viszonyulnak a nyelvjárásukhoz, mint a zentaik. Ez részben azzal magyarázható, hogy — mint a szegediek esetében is látjuk — az ő-ző nyelvjárástípust kevésbé kedvelik az itt lakók.

Az előbb feltett hipotéziseimre visszatérve az első pont (a saját nyelvjárásukhoz való viszonyulás) annyiban bizonyult igaznak, hogy az ő-ző régiókban (itt Szeged és Zenta) alacsonyabb a saját nyelvjárásukat kedvelők aránya. A vizsgálatomban a győriek is a nyelvjárást erősen elutasító csoporthoz tartozónak bizonyultak.

A második pont (a köznyelv általánosan magas fokú kedvelése) igaznak bizonyult, kivéve a debrecenieket és a budapestieket. A debreceniek valamivel alacsonyabb, a budapestiek pedig jóval alacsonyabb fokot mutatnak az összes többihez képest. A debreceniekről elképzelhető, hogy a városuk sajátos történelmi jellegzetessége gyakorol hatást, ti. gyakran mondják, hogy ők a történelmi-politikai és vallási sajátosságaikra büszkék, így a főváros által képviselt köznyelvvél szemben bizonyos ellenállási tudat rejlik bennük.

A „Mennyire eltérő a köznyelvtől”-féle kérdésben viszont különböző fokot mutattak az egyes városok adatközlői. A határon túliak túlnyomó többsége úgy érzi, hogy nyelvjárása nem nagyon tér el a köznyelvtől. A fővárosiak nemcsak kevésbé kedvelik a köznyelvet, hanem ők magas arányban úgy vélték, hogy a saját nyelvjárásuk nagyon eltérő a köznyelvtől. Ennek okát majd a következő fejezetben próbáljuk megkeresni.

Ebben a vizsgálatban a nemek között végül is nem találtunk szignifikáns különbségeket. Az adatközlők lakóhely szerinti különbsége nagyobb a nemek közöttinél. A kisebb településről valók erősebben tartják a nyelvjárástudatukat, mint a városiak, s róla vallott véleményük erősebben megoszlik mind pozitív, mind negatív irányban. A városiak viszont zavarban vannak a nyelvjárásuk meghatározásában.

Arra vonatkozóan, hogy mi határozza meg tulajdonképpen a nyelvjárást kedvelő vagy elutasító attitűdöt, a jelen adatokból sajnos kevés derül ki. A származási településtípus különbsége önmagában nem tűnik elegendő és döntő tényezőnek. A nyelvjárási jelenségek megítélésében a város és a régió ipari-társadalmi, kulturális és történelmi jellege, valamint a város urbanizálódási foka és a mindezekről való vélemények egyaránt jelentős faktorok lehetnek az adatközlők családi körülményeivel — szüleik iskolai végzettsége és korábbi lakóhelye stb. — együtt. Ezek még tovább vizsgálandó feladatok.

6. Kiegészítő vizsgálat a budapesti adatközlőkről. — A fent tárgyaltakat összegezve számomra a legváratlanabb eredmény a budapestiek erős nyelvjáráscentrikus jellege volt, ti. ők a többiekhez képest feltűnően alacsony arányban kedvelik a köznyelvet, és szintén kiemelkedően magas arányban vélekednek úgy, hogy a saját „nyelvjárás”-uk a köznyelvtől távol áll. Még egy észrevétel a köznyelv kérdéséről, hogy a „Szereti a köznyelvet?”-féle kérdésre a „nem tudom”-mal válaszolók aránya Budapesten kiugróan magas, több mint kétszerese az átlagnak.

Vajon a fővárosi diákok a köznyelvet egy a saját beszédüktől távol álló, sőt sokszor a saját nyelvhasználatukkal — melyet a többi régió lakói nagyjából azonosíthatják a köznyelvvél — szembeállítható nyelvváltozatként fogják fel? Tehát felmerül az a kérdés, hogy mit értenek a budapesti gimnazisták a „köznyelv”-en és a „saját nyelvjárásuk”-on. (A budapesti adatközlőkre egyébként nem jellemző a „saját nyelvjárás” fogalmának elutasítása. 86 diák közül csak öten válaszolták,

hogy „Nekem nincs nyelvjárásom”, vagy „Én mindig köznyelven beszélek”, s a saját nyelvjárásuk megítéléséről csak heten nem nyilatkoztak.)

Előbb azt feltételeztem, hogy a köznyelven azt a beszédváltozatot értik a budapesti adatközlők, amelyiket a mindennapi tömegtájékoztatásban hallanak: például a közéleti nyelvhasználatot, politikusok vitáit, vagy a szlenggel és trágár szavakkal színezett tv-műsorok nyelvét stb., s ezeket a beszédváltozatokat vagy túlközidegennek, vagy nemkívánatosnak tartják.

Ez a föltételezésem viszont nem bizonyult igaznak, amikor egy budapesti gimnáziumban egy kisebb, pótlólagos kérdőív kitöltését kértem ötven diáktól. A túlnyomó többségük a „Mi a köznyelv?” kérdésre válaszolva úgy fogalmazott, hogy a „mindennapokban, általánosan”, „nagy tömegek (vagy mindenki) által” az utcán, lakhelyen, a barátok között használt beszédváltozat. Többen hangsúlyozták, hogy a köznyelv „egyszerű” (4 fő), „nem hivatalos” (6 fő) beszéd, amely „nem mindig helyes” (3 fő) (pl. nyelvtanilag) és „rengeteg szlenget tartalmaz” (6 fő).

A fenti válaszokból kiderül, hogy a budapestiek egy része egyáltalán nem értékeli a köznyelvet normatív változatként. A köznyelv médiában való szerepére ugyan csak ketten utaltak. Sőt, az ötven válaszból alig érzékelhető a köznyelv nyelvjárásokkal szembeni mivolta, ugyanis senki sem utalt arra, hogy a köznyelv a területi (nyelvjárási) különbözőségek fölött levő, nyelvjárásiasságtól mentes nyelvváltozat. A budapesti diákoknál tehát a köznyelv nem a nyelvjárásokkal szemben, hanem inkább a magas presztízszt hordozó irodalmi nyelvvel szemben „alacsonyabb” rangú nyelvváltozatként mutatkozik. Ennek funkcióját részben pozitívan értékeli (hatékony eszköz a barátok közötti társalgásban stb.), részben viszont negatívan reagál rá (ti. a köznyelv sokszor hibás mind nyelvtanilag, mind illemtanilag).

Mindezek után a következő tendencia figyelhető meg: miközben a budapestiek számára a köznyelv a saját, mindennapi nyelvhasználatuk egyik alacsonyabb variációja, tehát egy belső nyelvváltozat, a többi vidéki város és különösen a határon túli adatközlő számára ez egy külső, saját nyelvhasználatukkal szemben álló (bár nem nagyon eltérő) nyelvváltozatként jelenik meg. Náluk a köznyelv megtartja magas presztízsét; ez a köznyelv magas arányú támogatottságával is magyarázható. A ceglédiek és a miskolciak pedig a nyelvjárásuk létezéséről való kételyeik és a köznyelvtől való távolságtudatuk bizonytalansága miatt a kettő közötti átmeneti sávba helyezhetők.

7. Függelék. — Az alábbiakban közreadom kérdőívem teljes szövegét.

Ezt a kérdőíves vizsgálatot az MTA Nyelvtudományi Intézetének vendégkutatójaként végzem. Az Ön által megadott adatokat bizalmasan kezelem és kizárólag tudományos célokra használom. Segítségét előre is nagyon megköszönöm.

- (1) Életkora _____ éves
- (2) Neme a) Férfi b) Nő
- (3) Mióta él ebben a városban?
 - a) Születésem óta
 - b) _____ éve. Azelőtt _____ évig _____ éltem.

(Azt a helyet írja be, ahol a legtöbb időt töltötte.)
- (4) Foglalkozása _____
- (5) Milyen iskolákat végzett el?
 - a) 1—4 osztály b) 5—8 osztály c) szakmunkásiskola d) középiskola e) gimnázium
 - f) főiskola, egyetem
- (6) Hova tartozónak érzi magát? Karikázza be a megfelelő helyeket!

a) Szeged	a) Nagyon így érzem.	b) Nem nagyon.	c) Egyáltalán nem.	d) Nem tudom.
b) Dél-Alföld	a) Nagyon így érzem.	b) Nem nagyon.	c) Egyáltalán nem.	d) Nem tudom.
c) Magyar állam	a) Nagyon így érzem.	b) Nem nagyon.	c) Egyáltalán nem.	d) Nem tudom.
d) Magyar nemzet	a) Nagyon így érzem.	b) Nem nagyon.	c) Egyáltalán nem.	d) Nem tudom.

- e) Európa a) Nagyon így érzem. b) Nem nagyon. c) Egyáltalán nem. d) Nem tudom.
 f) sehova a) Nagyon így érzem. b) Nem nagyon. c) Egyáltalán nem. d) Nem tudom.
- (7) Szereti a saját települését?
 a) Igen. b) Nem nagyon. c) Nem szeretem. d) Nem tudom.
- (8) Mennyire tartja városiasnak a települését?
 a) Nagyon. b) Nem nagyon. c) Egyáltalán nem. d) Nem tudom.
- (9) Ön szerint mire lehet büszke a városa és a környéke?
- (10) Mit nem szeret a városában és annak környékében?
- (11) Szereti a saját nyelvjárását?
 a) Igen. b) Nem nagyon szeretem. c) Nem szeretem. d) Nem tudom.
- (12) Szereti a köznyelvet? (A köznyelv az a beszédváltozat, amelyben nyelvjárási jellegzetességek nem érezhetők. Az országos tömegtájékoztatói eszközökre általában a köznyelv használata jellemző.)
 a) Igen. b) Nem nagyon szeretem. c) Nem szeretem. d) Nem tudom.
- (13) Milyen benyomásai vannak a köznyelvről? Karikázza be a megfelelő szavakat!
 szép, közvetlen, választékos, kifejező, erőteljes, finom, durva, csúnya, rideg, nehézkes, ízléstelen, nevetséges, egyéb ()
- (14) Milyen benyomásai vannak a saját nyelvjárásáról? Karikázza be a megfelelő szavakat!
 szép, közvetlen, választékos, kifejező, erőteljes, finom, durva, csúnya, rideg, nehézkes, ízléstelen, nevetséges, egyéb ()
- (15) Mennyire tartja a saját nyelvjárását a köznyelvtől eltérőnek?
 a) Nagyon. b) Nem nagyon. c) Egyáltalán nem. d) Nem tudom.
- (16) Gondolja, hogy ön szépen beszél a köznyelvet?
 a) Igen. b) Nem nagyon szépen. c) Egyáltalán nem szépen. d) Nem tudom.
- (17) Szükségeseznek tartja, hogy az iskolában a köznyelvet tanítsák?
 a) Igen. b) Nem. c) Nem tudom.
- (18) Mit szeretne, ha milyen nyelvet beszélne majd az Önt követő nemzedék?
 a) Csak a nyelvjárást. b) Csak a köznyelvet.
 c) Esetektől függően mindkét nyelvet. d) Mindegy. Nem érdekes.
- (19) Szeretné, ha a nyelvjárását örökölnék a gyerekei és az unokái?
 a) Nagyon szeretném. b) Szeretném. c) Nem nagyon szeretném.
 d) Egyáltalán nem szeretném. e) Nem tudom.
- (20) Ön szerint mennyire különbözik a szülei generációjának nyelvjárása az Önétől? Ha különböznek, hogyan különböznek egymástól?
 a) Nagyon b) Nem nagyon. c) Egyáltalán nem. d) Nem tudom.
 Ha különböznek, miben különböznek egymástól?
- (21) Hogyan beszélne Ön a következő helyzetekben? Válogassa ki az alábbi öt válasz közül és írja be a számot a zárójelbe!
 (A) Ha a saját lakóhelyén találkozna egy azonos nyelvjárást beszélő ismerőssel. ()
 (B) Ha a budapesti metrón találkozna egy azonos nyelvjárást beszélő ismerőssel. ()
 (C) Ha a saját lakóhelyén megkérdezne Öntől valamit egy köznyelvet beszélő ismeretlen. ()
 (D) Ha a saját lakóhelyén megkérdezne Öntől valamit egy közeli faluból jött ismeretlen. ()
 (E) Ha a budapesti metrón megkérdezne Öntől valamit egy köznyelvet beszélő ismeretlen. ()
 (F) Ha egy országos tv-csatorna riportere interjút készítené Önnel. ()
 (1) Igyekezniék köznyelven beszélni.
 (2) Figyelnék arra, hogy ne észlelje a nyelvjárásomat.
 (3) Valamivel udvariasabban beszélnék, mint otthon.
 (4) Ugyanúgy beszélnék, mint otthon.
 (5) Nem nagyon állnék szóba vele.

SZEMLE

Általános és egybevető nyelvészeti megjegyzések Székely Gábornak
„A lexikai fokozás” c. könyvéről

Scholastica, Budapest, 2001. 148 lap

A szerző a könyv egykori változatát 1974-ben védte meg Debrecenben. Papp Ferenc, a témaadó mellett én is a doktori vizsgabizottság tagja voltam. Jelen változat 2001-ben jelent meg a Scholastica kiadónál, és egy szótár is követi majd. Közben sok minden történt, amiről szükségtelen szólni, de néhány szakmai megjegyzés ide kívánczik majd.

A könyv felépítése világos, tárgyalásmódja tömör, és a sűrített szövegből csak néhány megállapítást emelek ki a címben jelzett nézőpontból.

A szerzőnek igaza van, amikor megállapítja a „Bevezetés”-ben, hogy „a lexikai fokozás egy- séges szempontú bemutatása hiányzik a különböző nyelvek leíró nyelvtanaiból” (7). Az „Általános kérdések” vizsgálata után a következő két fejezetben a lexikai fokozást vizsgálja a magyar és a német nyelvben (21—53), majd a két nyelv rendszereit veti egybe (54—81). A könyv utolsó előtti fejezete [„Összegzés. Nyelv és fokozás. Természet, egyén, társadalom” (82—88)] karos- székből hátradőlve olvasható, és el lehet, sőt el is kell rajta gondolkodni. Az utolsó fejezet, [„A lexi- kai fokozás alkalmazott nyelvészeti vonatkozásai” (89—95)] a fordítók, szótárírók és nyelvet tanítók konkrét érdeklődésével számol. A kötet szerves része a „Melléklet” (97—129), amelyet böngészve az olvasó előtt kitárul a lexikai fokozás világa.

1. Ismertetésemet behatároltam már a címben: főleg az általános kérdésekről szólok. Az első a fokozás mibenléte. A „f o k o z ó é r t e l m ű s z ó k a p c s o l a t o k” alaptípusa tulajdonképpen k u l c s s z ó b ó l é s f o k o z ó l e x é m á b ó l á l l ” (15). Ez a fokozás feltehetően univerzálisan le- hetséges válfaja. Mindkét komponens röviden, de pontosan elemzi a szerző. SZÉKELY a fokozó kapcsolatokat elsődlegesen lexikai, szemantikai szempontból vizsgálja. Nézetem szerint az egybe- vető vizsgálatnak ez felel meg, mert így lehet túljutni az egyes nyelvek határain, de mint majd utalok rá, a szófajok, például a melléknév, főleg a képzett melléknév meglete, alapvető tényező a kifejezésmód típusainak, formáinak tipológiai elemzésében. Mint minden egybevető kutatásnál, felmerül a kérdés: „vannak-e olyan általános szabályok, amelyek a kulcsszók és a fokozó lexémák kapcsolódására érvényesek”, azaz milyen feltételek mellett alkotnak ezek a kapcsolódások „sze- mantikailag is helyes szintagmákat” (17). A szerző szerint „a fokozó értelmű szókapcsolat ... olyan lexikális-szemantikai mező, amely jelentős mértékben befolyásolja a nyelv szinonima- illetve poliszémia rendszerét” (17). A lexikális elemeknek van elsődleges jelentésük, „a fokozó értelem kifejezésére való alkalmasságuk esetleg (grammatikai jellegű) mellékjelentésnek tekinthető, amely- nek aktualizálása a függő viszonyoknak megfelelően sajátos lexikai kapcsolat révén ... valósulhat meg” (18). A lexikális és a fokozó szint elkülönítése fontos, de viszonyítani is kell őket, mert a fo- kozás mellett, amelyet MELCSUK elméletében a „magnum” paraméter (‘nagy, nagyon’) fejez ki, van a lexémáknak lexikai motivációjuk is, és ez magyarázza, hogy két olyan ellentétes melléknév, mint a *csodálatos* és *rettenetes* konvergálhat a *szép* fokozásában. Mindkettő az érzelem nagy fokát fejezi ki, de hogyan jut el két melléknév odáig, hogy a *szép* nagy fokát jelölje, érdemes a vizsgálat- ra. A megtett út a *csodálatos* szó esetében egyértelműbbnek tűnik, de bővebb magyarázatra szorul a *rettenetes*, amiben más tényezők is közrejátszanak (84—5).

A mondottak konkretizálását az olvasóra bízom: adok néhány kulcsszót SZÉKELY jegyzéké- ből: *birál*, *buta*, *büntet*, *csata*, *dicser*, *dühös* (104—9), adja hozzájuk a ‘nagyon’ jelentésű fokozó elemeket, máris jönnek a magyarázatra váró kérdések. A magyar adatok mellé tegye egy jól ismert

nyelv megfelelőit. Már a kulcsszavak megfeleltetése sem egyszerű, még nagyobb különbségek jelentkeznek a fokozó elemeknél. De meglepőek a hasonlóságok is! Én másfél évtizedig elemeztem magyar költők verseit és olasz fordításukat, és mondhatom, se szeri, se száma a meglepetéseknek, kérdőjeleknek. (Egyébként elég a tévét nézni, ahol a művészi szintnek nincs sajátos fokozó szerepe.) Hogyan lehet mindezt a nyelvészet rendjébe szedni és elemezni a leíró és egybevető nyelvészet eszközeivel? Ez néhány szóval nem mondható el. A szerző a kérdéskört leszűkíti a szempontjából legfontosabbra: „különösen tanulságosnak tűnik annak vizsgálata, hogy a különböző nyelvekben mennyiben hasonló, illetve mennyiben eltérő módon megy végbe az a jelentésátvitel, amelynek eredményeként egyes lexémák fokozó értelem kifejezésére alkalmassá válnak” (19). De ezzel is már hatalmas feladatot jelölt ki. (NB. a *hatalmas* itt fokozó szerepű, jelentése változáson ment át!)

A magyar olvasóhoz „A lexikális fokozás a magyar nyelvben” c. fejezet (21–42) hozza még közelebb a problémákat, teszi konkréttá a megoldásukra javasolt eljárásmodot. Először a szerző a fokozó értelmű mondatokat vizsgálja, amelyekben a kulcsszó mellett van utalószó is (*úgy, akkora, akkorát, annyira, olyan*). Az ígéhez az *úgy* kapcsolja a mondatot, az *olyan* a névszókhoz, az *annyira* csak a főnevekhez nem járulhat. A mellékmondatokban tág tér nyílik a fokozásra, gondoljon az olvasó például a *reszket* ígére, a *csend* főnévre, a *szép* melléknévre, és tegyen hozzá fokozó mondatot. A mellékmondat magával hozza az egyszerű mondat és a szókapcsolat kérdését. A szerző figyelme főleg az utóbbira irányul (26–42). Itt van igazán mód rendszeres elemzésre, de ebben nem követhetjük, mert nem lehet egy-egy megállapítást kiemelni a vizsgálat kontextusából. Mint várható, Székely elemzi a fokozó lexémákat, a kulcsszavakat és összefüggésüket a szókapcsolatokban. A „Melléklet” ehhez megbízható és bőséges alapot ad.

2. Ezután következik a német elemzése, a két nyelv egybevetése és kitekintés más nyelvekre, amiből bizonyos előzetes megállapítások is tehetők. Ez utóbbiból idézek: „Minden nyelvben vannak sajátosan jellemző, egyedinek tekinthető lexémák. Ugyanakkor viszont valószínűleg minden európai nyelvben erőteljesen érezhető a közös kulturális és vallási hagyományok..., valamint az európai környezet hatása. Areális, illetve regionális kérdéseket érintve annyi feltételezhető, hogy a germán és szláv nyelvek viszonylag egységes tömböt alkotnak, és e környezetbe simul bele a magyar nyelv is” (74). A többi nyelv további vizsgálatra szorul, de az angol nyelv helyzete sem egyértelmű.

Mint tipológus hozzátenném, hogy az európai nyelvekben elterjedt az elsődleges melléknév, és megvan, bár különböző gyakoriságú, a derivált melléknév, amely nagy szókincset eredményez a szlávban és németben, kisebbit az olaszban. Itt nincs rá mód, hogy szóljunk arról, miért és hogyan. Éppen a nyíregyháziak melléknévi vonzatszótárát elemezve vizsgáltam én ezt a kérdéskört. A fokozó szófajok között kitüntetett helye van a melléknévnek, a melléknévi eredetű határozószónak (függetlenül konkrét minősítésétől). Csakhogy a nyelvek bizonyos típusaiban mindössze néhány „elemi” melléknév van, melléknév sem képezhető. Másokban viszont a melléknév helyett hasonló jelentésű statikus ige van. Tovább folytathatnám a sort a főnév-melléknévekkel, de nem lehet célokom a tipologizálás. Az európai nyelvek hasonlatos, de nem azonos formai lehetőségei és kulturális tradícióik közelsége együtt eredményezte relatív közelségüket. Az egyezéseket látva többször gondoltam rá, hogyan fejeződne ki valamely fokozó szókapcsolat egy más típusú, az európai kultúrától nem(igen) érintett nyelvben. Ezt nem könnyű tetten érni, de nem is lehetetlen, például szuahéli és angol szövegekben. Lépten-nyomon szembeötlik viszont, hogy a magyarban mennyivel szélesebb körű a melléknévképzés, mint az olaszban, amely pedig még a latint is igénybe veszi. Hozzáteszem még, hogy a magyar igen gyakran használja a határozóragokat, „határozós nyelv”, míg az olasz, bár volna módja rá, nem ezt teszi, hanem megőrzi, egyeztetni a melléknévet.

Tipológiai aspektusból fontos, hogy az európai nyelvek mind használják a mellékmondatokat, amelyek ismeretlenek sok más típusú nyelvben. Az igeenes szerkezetek ugyancsak vizsgálatra szorulnának. Csak megemlítem, hogy a nyelvek történetileg változnak: a korai uráliban és indo-

európaiban jóval kevesebb volt a melléknév, csekélyebb volt képzési lehetőségük, az uráli nyelvek nem ismerték a mellékmondatokat.

A tipológiaiag orientált egybevető nyelvészet számára tanulságos, hogy a lexikai fokozás egy olyan elmélet része, amely nem tűnik szoros értelemben tipológiaiinak. De ha egybekapcsolódik az egyedi és univerzális, ez elkerülhetetlenül bevonja a tipológiát is valamilyen formában. Még akkor is, ha a vizsgálat súlypontja a szemantikára kerül. A leíró nyelvészet pedig felveti a történetiség kérdését, és ebben ott van a diakrón tipológia is. Ez a kötet egyik tanulsága, amit a szerző vont le, én csak továbbgondoltam. A fonológiai elmélet magyar leíró anyagon való vizsgálata során ugyan-ezt állapítottam meg. Ez a nyelv törvényszerűségeiből és a kutatás ezt követő logikájából adódik.

3. A lexikai fokozás IGOR MELCSUK „értelem — szöveg” elméletének volt egyik lényeges komponense, amelyet továbbfejlesztett és a szókinszvizsgálatban, szótárkészítésben alkalmazott UBIN és SZUSCSINSZKIJ a kilencvenes években. SZÉKELY még tovább jutott ezen az úton a könyvben és a készülő szótárban. Az elmélet első könyvméretű kifejtése (1974.), első hazai felhasználása (1974.) és további kidolgozása és alkalmazása közötti nagy időközt jórészt az magyarázza, hogy Melcsuk demokratikus nézetei miatt emigrálni kényszerült, aminek odaát és itt megvoltak a normatív következményei. Melcsuk számára a régi közegből való kiszakadás azt jelentette, hogy nem folytathatta elmélete kidolgozását. Pedig talán az ő írásaiban kerültek leginkább explicit kifejtésre az orosz strukturális elmélet alapjai. A formalizálási eljárásokban persze elkerülhetetlen különbségek voltak a kutatók között, hiszen mást kívánt a tipológia, az orosz vonzat kutatás és a gépi alkalmazásra is figyelő nyelvészet.

Az elméleti alapok mellett közös volt a nyelvészeti hagyomány, amely kifejezetten európai, jelentős részt orosz elődökre épült, és eltért az amerikai strukturális és generatív nyelvészet háttérétől. Bár BAUDOUIN DE COURTENAY, FORTUNATOV, SCSEBBA és JAKOBSON kutatásai e hagyomány fontos részét alkották, az orosz strukturalizmus új, sajátos szakaszt jelentett az általános, leíró és történeti nyelvészetben. Az egyes tudósoknál vizsgálati tárgynak megfelelően a hagyomány más-más aspektusa került előtérbe; például HADODOVICSra nagy hatással volt SCSEBBA, VJACESZLAV IVANOVRA JAKOBSON, aki egyébként összekötő kapocs volt az európai és amerikai nyelvészet között, így a fiatal GREENBERG megközelítésének is új irányt adott.

Az orosz strukturális nyelvészet nem hozott létre még olyan laza kapcsolódást sem, mint a prágai kör. A magyarok, akárcsak orosz kollegáik, a maguk útját járták. Én részt vettem a HODOVICS-csoport első témájának kidolgozásában 1966-ban, de utána csak a nyolcvanas években működöttünk szorosabban együtt. Bár a tipológiai megközelítésünk alapján azonos volt, és tartottuk a kapcsolatot is, témáink különbözőek voltak. PAPP FERENC is a maga útját járta. Csak PÁLL ERNA tudott szoros alkotó kapcsolatot kialakítani APRESZJANNAL, aminek eredménye az orosz és a magyar igék monumentális egybevetése.

A magyar és orosz nyelvészeti kapcsolatokat régen az nehezítette meg, hogy ottani kollegáink a hivatalos nyelvtudomány peremére szorultak. 1989 után a hazai kutatók kerültek válságos helyzetbe, pedig az orosz-magyar vizsgálatok az egyik legjelentősebb ágát alkották az egybevető nyelvészetnek. De hasonló sorsra került az egész kontrasztív lingvisztika és a hozzá kapcsolódó általános nyelvészet. Az ismertetés előljárójában említett védés egy jól indult kezdet egyik első lépése volt. Remélem, hogy SZÉKELY GÁBOR kötete egyik jele az elméleti és egybevető nyelvészet további fejlődésének.

DEZSŐ LÁSZLÓ

Szilágysági nyelvátlasz

Az anyagot gyűjtötte: MÁRTON GYULA. A kéziratot összeállította és a kötetet szerkesztette: HEGEDŰS ATTILA. Magyar Nyelvtudományi Társaság és Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Budapest, Piliscsaba, 2000. [2001.] 779 lap

A romániai magyar nyelvátlasz-kutatások egyik újabb gyűjteményét, a „Szilágysági nyelvátlasz”-t az érdeklődő 2001-től tarthatja kezében. Előbb CD-ROM-on, majd kötetben is megjelent. MÁRTON GYULA 1976-ban bekövetkezett halála előtt 1971–75 között szülőföldjén, a Szilágyság területén — a Szilágyságot nemcsak nyelvi, hanem történelmi és földrajzi kategóriaként is értelmezve —, teljes sűrűségű kutatópont-hálózaton, 67 magyarlakta településen, 746 atlaszkérdésben összegyűjtötte a tájegység nyelvjárásának alapvető jellegzetességeit, de az anyag megszerkesztése és megjelenítése az utókorra maradt. A gyűjtött anyag Márton Gyula özvegyétől a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz került. 1993-ban HEGEDŰS ATTILÁra hárult a nemes feladat, hogy a kéziratot rendszerezze, a kiadással járó munkálatokat megszervezze, és a gyűjtött nyelvi anyagot kiadja. A kiadás munkálatai OTKA pályázat keretében folytak. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara közös kiadványaként 2001-ben hagyományosan papírformátumban is megjelent a „Szilágysági nyelvátlasz”.

Az atlasz gyűjtését megelőzték egyéb romániai magyar nyelvátlasz-gyűjtések. Már az 1940-es években megindult Kolozsvár környékén az adatok nyelvátlasszerű feltárása, ebből született a „Huszonöt lap »Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé«-ből” c. kiadvány. Ezt követte a Fekete-Körös völgyi gyűjtés, majd a csángó és a székely területeken történő adatfeltárás (ezeknek egy-egy kötete az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején jelent meg Budapesten). „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak gyűjtése 1957–67 között folyt, a lényegében nagyatlasznak minősíthető, összesen 11 kötetre tervezett anyag megjelenése 1995-től folyamatosan történik — szintén Budapesten. Márton Gyula szilágysági gyűjtését négy másik vidék adatfeltárása előzte meg (a Kolozsvár környéki, a moldvai és a székely területeké, a negyedik a hétfalusi gyűjtés). A három évtizednyi gyűjtőmunka, valamint az, hogy Márton Gyula a Szilágyság szülöttként gyűjtött a területen, tehát belülről ismerte a nyelvjárást, garancia arra, hogy az anyag megbízható, hiteles, további feldolgozások forrása lehet. Mivel körülbelül 30 évvel ezelőtti szinkrón metszetről van szó, nem a mai nyelvjárást mutatja meg, de a mai nyelvéllapot és a 70-es évekbeli gyűjtött anyag közötti minden egyezés és különbség, elmozdulás értelmezhető, vizsgálható, a segítségével változás-vizsgálatokat tehetünk.

A térképlapok felépítése a következő: a lap tetején, középen, egy kis négyzetben található a címszó, alatta a román és a német értelmezések. A román értelmezés nem szorul magyarázatra — a többségi nemzet nyelvét értelmezésként szükségszerű feltüntetni —, a német mellett az szól, hogy mind a „Székely nyelvöldrajzi szótár”, mind „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza” német értelmezést ad másodikként. Minden térképlapon szerepel a vízrajz (a Kraszna, a Zilah-patak, a Szamos és a Szilágy-patak), a vizek mellett az elnevezésük is, a térképlap bal felső sarkától kezdődve pedig 67 pont (a kutatópontokat jelölve vele), a pontok közvetlen közelében pedig sorszámaik, a sorszámok mellett a nyelvi adatok. Az adatok megjelenítésének módszere adatbeírásos, mint a nagyatlasz vagy egyéb romániai regionális atlaszaink esetén (kivéve „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-t, ott a térképek zömén a szimbólumokkal történő szemléltetés és az adatbeírás egyesül). Sajnos időnként a mellékjelek felismerhetőségét nehezíti, hogy az adatok beleérnek a folyók rajzába vagy a településeket jelölő pontokba.

Hogy a nyelvjárási jelenségek terjedését, a terjedés irányát, hatósugarát követni lehessen, szükség van nagyatlaszokba illeszkedő, kisebb nyelvterületet bemutató, abszolút kutatópont-sűrűségű regionális atlaszokra, illetve egymással érintkező nyelvjárási atlaszokra. A „Szilágysági atlasz” alkalmas arra, hogy más nyelvátlaszokkal összevethető legyen. Címzavainak jelentős része

egyeztetést mutat a nagyatlasz, a keleti magyar nyelvterületen készült regionális atlaszok és „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak címszavaival. Lejegyzési módszere megegyezik a „Székely nyelvöldrajzi szótár” és „A moldvai csángó nyelvjárás atlaszá”-nak lejegyzési gyakorlatával. Például: az emelkedő-eső diftongusok nyomatóképtalan tagját a hang alatt szereplő félkör és a hang felemelése is jelöli; az adatok társadalmi érvényességét ugyanazon jelek jelölik, mint más romániai magyar nyelvatlásokban.

Mint minden nyelvátlasz, a szilágysági is további feldolgozást igényel. A gyűjtés nem homogén nyelvjárási területen történt, hanem kisebb-nagyobb nyelvjárási jelenségkülönbségeket felmutató területek találkozási pontjánál. Az anyag lehetővé teszi, hogy egy adott szinkrón metszet rendszerösszefüggéseit vizsgáljuk, valamint egyéb gyűjtésekkel összehasonlítsuk, más, területileg érintkező atlaszok mellé illesszük, és így nagyobb összefüggésekre bukkanjunk. Összehasonlíthatunk néhány ugyanazon címszavú térképlapot más-más atlaszokból.

Vizsgáljunk meg egy ilyen térképlapot, amelynek a megfelelője más nyelvátlaszokban is fellelhető! Például a 487. számú *p e m e t*-et (‘kemencetisztításra használt eszköz’; a „Hétfalu nyelvjárási atlaszá”-ban *p e m e t e* címszóként szerepel) hasonlítsuk össze egyéb atlaszok ugyan-ezen címszavú térképlapjaival! Ez a kérdés a SzilNyA-on kívül még a nagyatlaszban, a hétfalusi nyelvátlaszban és a „Székely nyelvöldrajzi szótár”-ban is szerepel, valamint „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak VII. kötetében. Nem célom kimerítő elemzést készíteni a térképlapokról, csak néhány jellemzőre hívom fel a figyelmet, ezzel bemutatva, mire jó, ha több térképet használunk nyelvöldrajzi vizsgálódásra. Tehát a megfelelő atlaszlapok egymás mellé, illetve „egymásba” helyezése után a következő képet kapjuk: a Duna vonalától a Székelyföldre többnyire nem ismert a fogalom, illetve a *csóva*-, *csutak*-, *pamacs*-féle adatok a kemence kisöprésére való alkalmi eszközöket jelölik. A Felvidéken is általánosan ismert a *pemet* egyéb lexémák feltűnése mellett. Keleten, az országhatáron túl az RMNyA. segítségével követhetjük nyomon a nagytáji megoszlást. Ennek nyugati részlege a Tiszántúl földrajzilag és dialektológiailag szerves folytatását jeleníti meg. Itt a *pemet* ismeretlen szó. A nyelvjárásszigetnek számító Végváron (O:2-es kutatópont az RMNyA-ban) *seprű* szerepel, nyilván nem kizárólagosan a kemence tisztítására használt eszköz elnevezésére, hiszen az RMNyA. 1089-es számú *s e p r ű* térképén ugyanezen adat olvasható a végvári kutatóponton. (L. még néhány más településen is: Harasztoson, Mezőfényen, Magyarberkeszen.) A Körösök vidékén még a szóbelseji *-m*-es változat jelentkezik, a keleti területen pedig kizárólagos a szóbelseji *-n*-es alak. Az *-m*-es és az *-n*-es változat élesen elkülönül egymástól, mivel a két területet szétválasztja a nagyrészt Mezőségen jelentkező adathiány: az ettől nyugatra eső részen *pemete*, *pemet*, *penét* olvasható, a keleti területen pedig: *penete*, *penető*, *peneti*, *peheteg*, *penetej*. Egyetlen kivétel van: az északi csángó Szabófalván látható: *pemeteg*. (Milyen kár, hogy „A moldvai csángó nyelvjárás atlaszá”-ban nem nézhetünk utána, mivel nem készült ilyen címszavú térképlap.) A diftongusra végződő, valamint a *-j* és *-g* végződésű szavak őmagyar korból megmaradt reliktumokat sejtetnek. A „Székely nyelvöldrajzi szótár” adatai nem földrajzilag különválva jelennek meg előttünk, ezért a szavak földrajzi elhelyezkedését a kötetből nem láthatjuk. Annyi mindenesetre kideríthető, hogy a Székelyföldön is a *penete*, *peneteg*, *penetej* adatok jellemzőek, de néhány egyéb lexéma is előfordul: *pozsona*, *szénseprű*, *lepcselő*, *azsag*. A hétfalusi atlaszban lévő 7 kutatóponton nagyrészt felső nyelvállású magánhangzókra végződő adatokat találhatunk: *penéti*, *peneti*, *penetű*, l. még *pemet* is stb. De térjünk vissza a *pemete* és a *penete* alakok különválására! A *penete* Erdély keleti feléről hatolt nyugatra, és fellelhető a Szilágyságban, a *pemete* társaságában, tehát a Szilágyság a szóbelseji *-m*-es és *-n*-es változatok ütközőzónája. Hogy megtudjuk, meddig terjed a *pemete* és meddig a *penete*, segít a „Szilágysági nyelvátlasz”. Kiderül, hogy azon a területen, ahol az RMNyA. mindössze 7 kutatóponton van képviselve, a SzilNyA. pedig 67-tel, többféle lexéma él: a *pemete* és *penete* mellett a *pamacs*, a *csuha*, a *csutak*, a *seprű* a *hammuseprű*, a *penetelő rúd*, a *kemence seprű*. A *pemete* és a *penete* adatok földrajzi elhelyezkedése ebben az

atlaszban is tarka képet mutat, de jellemzően több a *penete*, és a néhány *pemete* is inkább a nyugati, középnyugati területen figyelhető meg.

A „Szilágysági nyelvátlasz” adatfeltárása — mint már említettem — nem homogén nyelvjárási területen történt. A vidék nyelvjárására hangtanilag jellemző, hogy az *-i*-ző nyelvterületen belül elkülönül egy *é*-ző: beékelődik a Zilah- és a Szilágypatakok által határolt, Tövishátnak nevezett területre. Ez mind hangsúlyos helyzetben, mind hangsúlytalanban megfigyelhető (vö. a 151. *kérődzik*, 242. *méh*, 467. *kérek*, 591. *vékony*, 378. *sötétség*, 418. *játék*, 442. *betegség*, 456. (*nagy a ~*) *növése* stb. térképlapok). Az *é*-zés határa délen túlhalad a Zilah-, kelet felé pedig a Szilágypatakon, például a 456. számú (*nagy a ~*) *növése* címszavú térképlapon *é*-ző adatokat találunk a Zilah- és Szilágypatak által körülvevő területeken kívül még a Zilah-pataktól délre, Szilágballán (*nővése*), valamint a Szilágypatak mentén keletre Szilágycsehen (*nővése*), Szilágyszentkirályon (*nővése*), Szilágfőkeresztúron (*nővése*). Egyéb helyeken *i*-ző adatokat olvashatunk: *nővise*, *nővisé*, *nővise* stb. (Más térképlapokon, természetesen, az *é*-zés határa más.) A zárt *ë* megjelenése inkább csak a délnyugati területre jellemző (vö. a 32. számú térképlapon: *szeder*, 35. számún: *szekéren*, a 106. *visz* címszavú térképlapon: *viszén*, 223. számún: *pétrészjem*, 443. számún: *lész*), mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben felbukkan. A hangtani jelenségek között még megemlítem, hogy az *ö ~ e*-t váltakoztató szavakban erős *e*-zés tapasztalható (vö. 460. sz. *fürödni*), az északnyugati részen, néhány településen a labiális magánhangzók használatosak, egyéb részen pedig az *e*-s változatok (bár már újabb alakként szinte minden kutatóponton megjelenik a *fürödni*). Noha az északnyugati és az északkeleti területet összeköti az *i*-zés, lexikailag jellemző a két területre az elkülönülés: *kígyó ~ csúszó* (167. sz. térképlap: *kígyó*), *fakopáncs ~ küllő* (173.: *harkály*), *kolompér ~ pityóka*, *krumpli* (216.: *burgonya*), *szénahordókosár ~ kerekkosár* (219.: *kerekkosár*), *megreperálja ~ megcsinálja* (292.: *javítja (a kerítést)*), *kisliba ~ pipe* (313. sz.: *kisliba*), *szukakutya ~ kocakutya* (316.: *nőstény(kutya)*, *szuka*). Az iménti oppozíciókban az északnyugati adatot szerepeltettem elsőként. Alaktani jelenségeket bemutató térképlapokon is megfigyelhető, hogy a nyelvterület nem homogén. Így például a 452. számú *vannak* térképlapon az északnyugati részen *vannak* alak használatos, szerte máshol a területen pedig *vagnak*. Természetesen még hosszan sorolhatnám a kötet tanulmányozásakor, lapozgatásakor szembetűnő jellegzetességeket.

JUHÁSZ DEZSŐ írja a „Magyar dialektológia” (szerk. KISS JENŐ. Bp., 2001.) című egyetemi tankönyvben: „Az északkeleti nyelvjárási régió nem kis része esik mai határainkon kívülre, mindezekelőtt Románia és Ukrajna területére; az ungi nyelvjárás csoport nyugati fele Kelet-Szlovákiához, a régi Szatmár jelentős része Romániához tartozik. Ezen vidékek pontosabb nyelvjárási jellemzése a megjelenőben levő kárpátaljai, romániai nyelvátlasz és a még kéziratban levő regionális atlaszok (például a szilágysági), továbbá újabb gyűjtemények segítségével várható.” (294.) E sorok megjelenése óta az említett atlasz hozzáférhető, és bár ez önmagában is óriási eredmény, leginkább azért fontos a nyelvöldrajz iránt érdeklődők számára, mert a Szilágysági nyelvátlaszban rögzített adatok nélkül pontos képet az északkeleti régióról nem adhatunk.

HEGEDÚS ANDREA

A magyar olvasástanítás története

Szerk. ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 328 lap

A több tudományterületet érintő kötet mindenekelőtt történeti munka, emellett nyelvtudományi, pszicholingvisztikai, általános nyelvészeti és metodikai aspektusai is vannak. Így átfogó képet kapunk egyrészt a hazai olvasástanítás egészéről, másrészt a különböző metódusok szaktu-

dományi háttéréről. Megjelenése kettős értelemben is időszerű: először is az olvasás évére sikerült időzíteni, másrészt — ami még fontosabb — hézagpótló mű, az „Előszó” szerint „olyan szintézis, mely tanulságokat fogalmaz meg a jelenkor számára” (9).

A könyv kronológiai beosztást követő hét fejezetből, valamint jórészt terminológiai problémákat és fogalmakat felvető vagy tisztázó „Összegezés”-ből áll. A szerzők a következők: ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA (3., 5., 6., 7. fejezet), FLECKENSTEINÉ CSERVENKA JÚLIA (2. fejezet), KÖNYVES-TÓTH LILLA (4. fejezet), MÉSZÁROS ISTVÁN (1. fejezet).

Az 1. fejezetben a magyar olvasástörténet fejleményeit kísérhetjük figyelemmel 1777-ig, a XI. századi kolostori, székesegyházi iskolától az I. Ratio Educationisig. Az időszak eleje az ókori, latin örökség folytatása volt, s erről nemzetközi kitekintést is kapunk. A betű-összeolvasási nehézségek leküzdésére ekkor alakult ki a silabizálás — itt részletesen bemutatott — módszere (12—4). Eredeti értelmében ez a fogalom nem egyszerűen a szótagolást jelentette, hanem két betű összeolvasásának begyakorlási eljárását. Bár már 1030-tól vannak írásos emlékeink az olvasástanításról (12), igazi fordulópontot jelentett 1560, amikor a nagyszombati katolikus zsinat határozatot hozott a népiskolákról. Ettől kezdve megszaporodtak az ábécéskönyvek; s a XVI. századiak közül hetet dolgoz föl a könyv (16—23). A továbbiakban részletesen megismerkedünk egyrészt COMENIUS idevágó munkásságával, s a tőle (is) eredeztethető globális módszerrel, ami a szemléltetésből indul ki, másrészt IGNAZ FELBIGER jó száz évvel későbbi norma-módszerével (26—41).

A 2. részben 1777-től 1868-ig folytatódik a vizsgálódás, az I. Ratio Educationis rendeleteinek, illetőleg FELBIGER módszerének hatáselemzésével és RÉVAI MIKLÓS több mint hét évtizeden keresztül használatos tankönyvének bemutatásával. Az 1806-os II. Ratio Educationis szellemében megjelent 34 ábécéskönyvről és az akkori módszerekről (hangoztatás, betűztetés) is alapos áttekintést kapunk (54—69). Ismeretanyagukban, metodikájukban, felfogásukban nem hoztak újat a század közepének újabb kiadványai sem, bár MÉSZÁROS IMRE útmutatása alapján (1855) előtérbe került a hangoztató eljárás (70). Összegezőként megállapítható, hogy az eddigi kiadványok csak a feltétlenül szükséges, minimális ismereteket tartalmazták, s javulás hosszú folyamat eredményeként mutatkozott (78).

A 3. fejezet az Eötvös-féle népoktatási törvény megjelenésétől 1925-ig ad áttekintést. A korszak — követve az európai áramlatokat — hazánkban is a szenvedélyes módszertani viták és a megújulás, gazdagodás ideje. Megjelentek a szakfolyóiratok, fellendült a tankönyvirodalom: mintegy félszáz ábécéről és kilencven nyelvtankönyvről tudunk (79—81). A részletesen bemutatott főbb metódusok: (a) a GÖNCZY-féle hangoztató-analitikus-szintetikus (írvaolvasztató) módszer; (b) a JACOTOT-VOGEL-féle globális módszer; (c) a jelképes módszerek, pl. a fonomimika. A XX. század második felében fellángolt viták lényegének megértésében segít az analitikus (ún. normálszavas), majd utóbb globálisnak nevezett eljárás keletkezéstörténetének és kritikájának ismerete (125—37). A módszerbeli újítások, kísérletek két kulcskérdést próbáltak megoldani: a gyors betűfelismerést, illetőleg az összeolvasást; ezt célozta a fonomimika is (138—59).

Az 1925-ös tantervet és az azt követő negyed század törekvéseit ismerteti a könyv 4. része. A számos tartalmi és módszerbeli újítást hozó tanterv fordulópont oktatásügyünkben. Az előző korszak legjobb eredményeit hasznosította az írvaolvasással egyesített jelképes módszer (169—84). Az olvasástanításra is hatással volt a LUTTOR IGNÁC nevéhez fűződő zsinórirásos ábécé. A globális metódusnak három továbbfejlesztett változatát alakították ki: (a) az Új Iskola tisztán globális eljárását; (b) a Családi Iskola gyorsított ütemű analízis-szintetizáló eljárását; (c) és az UJVÁRI-féle kibontó módszert. Közülük az utóbbi készült széles körű alkalmazásra, és sajnálatos, hogy igen hamar mellőzötté vált (200—5).

Az utolsó három fejezet az 1950 utáni évtizedek elemző összefoglalása. Az 1950-es tanterv az olvasás és az írás megtanítását, sőt magát a módszer kérdését is politikai feladatként kezeli, s ennek következtében tiltották be a fonomimikát, valamint a játékoságon és gazdag szemléltetésen alapuló (tehát „burzsoá”!) UJVÁRI-féle eljárást (209—10). Helyette a szovjet USINSZKIJ elmé-

letét követték, s hogy nem okozott nagyobb kárt, az annak volt köszönhető, miszerint (véletlenül — nem véletlenül, de szerencsére) hasonlított a hagyományainkhoz és nyelvi rendszerünkhöz illeszkedő GÖNCZY-féle módszerhez. A szerves fejlődési folyamat megtörése miatti átgondolatlan-ságot, kapkodást jelzi az új tantervek bevezetésének gyakorisága (1950, 1956, 1963, 1978; ill. jelentősebb tantervmódosítás: 1973-ban). A hatvanas évektől azonban megnőtt az érdeklődés az olvasástanítás kérdései iránt, egyre több kísérlet indult, új törekvések jelentkeztek, amelyeket számos felmérés és feladatmeghatározás támasztott alá (220—6). — Az integráció jegyében kialakított 1978-as tantervben tükröződnek az előző időszak vitáinak, kísérleteinek eredményei, és a képlékeny, letisztulatlan állapot. A tanterv nem nevezi meg a módszereket, nem foglal állást, de teret enged a különféle irányzatoknak (227). Részletes leírást és értékelést kapunk a hangoztató-elemző-összetevő, a globális, az intenzív-kombinált módszerről, a ZSOLNAI JÓZSEF névvel fémjelzett nyelvi, irodalmi és kommunikációs nevelés programjáról, valamint a diszlexiásoknak készült MEIXNER-eljárásról (229—49). — 1990 után ezek a módszerek új elemekkel gazdagodtak, vagy inkább azt mondhatjuk, hogy visszatértek a korábbi eljárások értékeihez, tehát felújították a hagyományokat: ismét szerepet kapott a kényszerűen nélkülözött szótagoltatás, újra feltűnt a fonomimika. Figyelemre méltó újításokra épül a helyesejtésre alapozott elemző-összetevő módszer, és részletesen megismerkedhetünk az ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA alkotószervező által készített integrált magyar nyelvi és irodalmi programmal (271—76). De nem csak a módszertani sokszínűségről kell szólni a kilencvenes évek kapcsán. Meghatározóvá vált a szaktudományos háttér: megalakult a Magyar Olvasástársaság, szakszerű felmérések készültek, és egyre több tudományterület foglalkozott az olvasással: nyelvtudomány, pszicholingvisztika, pedagógia, olvasásszociológia. A nyelvészek, különösképpen a beszédészleléssel és -megértéssel foglalkozó kutatók figyelme a diszlexia felé fordult (277—8). A jó programok, az igényes szakirodalom, az érdeklődés felkeltése ellenére meglehetősen lehangoló a népesség kommunikációs kultúrájáról festett kép. Többek között TERESTYÉNI FERENC vizsgálatából is megtudhatjuk, hogy magas a funkcionális analfabéták száma, s a dolgozó népesség nagy százaléka egyáltalán nem olvas, nem ír mindennapi munkája során (279).

Az olvasástanítás történetét feldolgozó hét fejezet után következik az „Összegezés”, amelyben egyrészt az olvasással kapcsolatos általános kérdések, másrészt terminológiai problémák és fogalmak tisztázódnak lexikonszerűen, pl. az olvasás pszichológiai megközelítése; a nyelvtudomány és az olvasás összefüggése; az integráció fogalma; szintetikus, analitikus, kombinált módszerek; a hangoztatás és a szótagolás kérdése; a tanított hang- és betűkészlet; szókincsfejlesztés; az olvasmányok tartalma; stb.

A kötet — címével ellentétben, ám igen helyesen — nem szorítkozik csupán a magyar olvasástanításra, hanem elemzi a külföldi módszereket, érinti a nemzetközi szakirodalmat, utal a külföldi előzményekre és párhuzamokra. Ily módon a hazai olvasástanítás teljességre törekvő áttekintését kapjuk, a fejlődéstörténet bemutatásával, a módszerbeli összefüggések és kapcsolatrendszer korokat átívelő feltárásával. Az áttekinthetőséget megalapozó kronologikus és kategorizáló feldolgozásmód ellenére árnyalt képet fest a fejleményekről, mert az alkalmazott osztályozási rend nem merev, hanem átjárható. Az adatok filológiai pontosságú feldolgozása mellett a tanulmányok szerzői mindenütt feltárják a jelenségek, gondok hátterét, a leírásokon kívül értékelnek, összegyűjtik a tanulságokat. Nem említettük még a gazdag szemléltetést, ami előnyére válik a könyvnek. Vajon kik hasznosíthatják a könyvben összegyűjtött ismeretanyagot? Segítséget nyújthat oktatásügyünk irányítóinak, tankönyvszerzőknek, forrásként használhatják az általános neveléstörténet kutatói, s nem utolsósorban nélkülözhetetlen a tanárképzésben, főiskolákon és egyetemeken egyaránt.

Onomastica Uralica. Selected bibliography of the Onomastics of the Uralian languages 1a—1b

Ed. ISTVÁN HOFFMANN. Debrecen—Helsinki, 2001. 469 lap

Az uráli nyelvek névtudományának válogatott bibliográfiája egy új, *Onomastica Uralica* címen megjelenő sorozat első kötete. Az új periodika (szerkesztőbizottságának elnöke Nyirkos István és Ritva Liisa Pitkänen), mint erről HOFFMANN ISTVÁN beszámol (*Az uráli névkutatás lehetőségeiről*: MNy. 2001: 29—33), címének megfelelően, az uráli nyelvekkel kapcsolatos névészeti kutatások angol nyelvű fóruma kíván lenni. A sorozat célja, hogy lehetőséget teremtsen az uráli névkutatás kibontakozása, kiteljesedése számára. Az uráli névkutatás feladata, mint HOFFMANN fogalmaz, az egyes uráli nyelvek névrendszereinek tanulmányozása, összehasonlító vizsgálata. Az összehasonlító vizsgálat feltétele az azonos szemléleti megközelítés, valamint egy használható, korszerű, egységes fogalomkészlet megteremtése az egyes uráli nyelvek névészeti kutatásai számára. Ugyanakkor az általános névtani kutatásokkal összhangban szükséges az uráli nyelvek helynév(adás)i normájának kidolgozása is: az ősi, uráli névalkotási eszközök elválasztása a külső jövevénylemektől és módszerektől. Ezek a kutatási feladatok csak az uráli nyelvek névkutatóinak együttműködésével oldhatók meg, az együttműködés feltételeit, kereteit pedig az új periodika szolgáltatja. A sorozat angol nyelvű, így az uráli névkutatás eredményei bekerülhetnek a nemzetközi tudományos köztudatba. A sorozat első kötetének (szerkesztője HOFFMANN ISTVÁN) célja éppen az, hogy a már elért eredményekről válogatott bibliográfia formájában adjon számot. Hiánypótló munkáról van szó, a névtan valamennyi ágára kiterjedő, a kezdetektől szinte a máig (1999 végéig) megjelent fontosabb tanulmányokat összegyűjtő irodalomjegyzék még egyes uráli nyelvek esetében sem jelent meg eddig. A munka jelentősen megkönnyíti a tájékozódást a gazdag névtudományi szakirodalomban.

A válogatás elveiről a szerkesztő a következőket mondja: a XIX. századból főleg könyveket foglal magába a bibliográfia; a XX. század első feléből azokat a tanulmányokat tartalmazza, melyek a mai kutatásokhoz jól kapcsolhatók, gyakran hivatkoznak is rájuk a modern munkák; de arányaiban a legtöbb publikációt az utóbbi fél évszázad terméséből találhatjuk az irodalomjegyzékben. A bibliográfiába beválogatott tanulmányok szigorú értelemben vett névtudományi dolgozatok: bennük a tulajdonnév a vizsgálatok tárgya, a következtetések alapja, nem pedig máshonnan nyert tézisek megerősítésére használt segédanyag.

A kötet felépítése a következő: a bevezető és a rövidítések jegyzéke után nyelvenként külön bibliográfiát kapunk, amelyet az adott nyelv névtanosi állítottak össze a fenti elvek alapján. A kötet 1a részében találjuk a balti finn nyelvek anyagát, az 1b részben pedig a volgai, a permi, az ugor ág nyelveinek, illetve a mai szamojéd nyelveknek (utóbbiakat egy egységként kezelve) a főbb névtani dolgozatait. Sajnálatos, hogy a vogul és az osztják névtani irodalom feldolgozására vállalkozó szakértő nem jelentkezett. A kötetet a bibliográfiákban szereplő szerzők nevének betűrendes mutatója zárja, a munka így nemcsak téma szerinti, de szerző szerinti keresésre is alkalmas.

Az egyes nyelveken belül az anyagot tematikus bontásban kapjuk: elsőként a bibliográfiákat találjuk meg, utána a névtudomány általános kérdéseivel foglalkozó dolgozatok számbavételére kerül sor, majd a helynevekkel, a személynevekkel, egyéb tulajdonnevekkel, végül pedig az alkalmazott névtudománnyal kapcsolatos kérdéseket tárgyaló tanulmányok felsorolása következik. Az egyes tematikus egységeken belül a szerzők betűrendben követik egymást; ha ugyanazon szerző több publikációval van jelen, művei fordított időrendben kerülnek felsorolásra (a legkésőbbi munka áll a lista elején); az egyes szerzők kapcsán nemcsak a hazai, de a külföldi, idegen nyelvű publikációk, sőt az Interneten megjelent munkák is előkerülnek; az önálló köteteket félkövér betűtípus jelzi (a fontosabb monográfiák tartalomjegyzéke, illetve a mű recenziói egyaránt megtalálhatók

a kötet címénél). A bibliográfia használatának megkönnyítésére a fejezetek, alfejezetek címei, a tájékoztató megjegyzések angol nyelven szerepelnek.

A magyar anyagot HLAVACSKA EDIT és TÓTH VALÉRIA készítette el. A fejezet felépítése a fent meghatározott sorrendet követi. Az első, az eddig megjelent bibliográfiákat bemutató rész felsorolja a névtan egyes részterületeiről készített irodalomjegyzékeket, az egyes évek termését bemutató bibliográfiákat, egyes szerzők névtani publikációinak jegyzékét, a névtani témájú szakdolgozatokat, kéziratokat bemutató ismertetéseket. A névtudomány általános kérdéseivel foglalkozó részfejezet, mint a többi nyelvnél is, további négy alfejezetre bomlik: a nevekről általában (a tulajdonnevekről szóló monográfiák listája, a névelmélet problémáit tárgyaló tanulmányok felsorolása); a névtudományról általánosságban (a tulajdonnevek gyűjtésének, rendszerező feldolgozásának módszertani kérdéseit tárgyaló munkák, a névtan és más tudományágak kapcsolatával foglalkozó tanulmányok, a terminológia kérdései); névtudományi intézetek, névtudományi tanácskozások (magyar és külföldi konferenciák anyaga, névtani kiadványok recenziói); a névtudomány kutatói. A hely- és személyneveket tárgyaló műveken túl az egyéb névtípusokról (pl. intézménynevek, állatnevek, csillagnevek, járműnevek, márkanevek, címek, az írói névadás) szóló fontosabb tanulmányok felsorolása is előkerül. Az alkalmazott névtudomány témakörében megjelent cikkek a tulajdonnevek helyesírásával, névhelyességgel, névhasználati kérdésekkel, a névváltoztatás problémáival, a tulajdonnevek fordításának lehetőségeivel, a névtan oktatásának módszertanával, a névpolitika, a névtervezés kérdéseivel foglalkoznak. A bibliográfia összeállítói igen alapos munkát végeztek: a névtani kiadványok (pl. MND., MSzA., NÉ., MNAK., a névtudományi konferenciák, ülések kötetekinek tanulmányai) teljes anyagát közlik, de összegyűjtötték a névtani cikkeket a jelentős nyelvészeti kiadványokból (pl. MNy., Nyr., MNyj., MNyTK., NyK., NyF., NytudÉrt., ÁNyT., SNyT., ALH., emlékkönyvek, egyetemi, főiskolai évkönyvek), sőt helyi jelentőségű lapokból, periodikákból (pl. Vasi Szemle, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek, Életünk, Szabolcs-Szatmár-beregi Szemle) is. A hazai nyelvészek munkáin kívül bekerültek a bibliográfiába külföldi szerzők magyar tematikájú művei is.

Az általam véletlenszerűen kiválasztott három oldal (301, 367 és 388) bibliográfiai adatai pontosnak, használhatónak bizonyultak.

Az uráli nyelvek névtudományának válogatott bibliográfiája gazdag anyagot tartalmazó, jól áttekinthető, könnyen bővíthető munka, mely nélkülözhetetlen segítséget nyújt a szakterület kutatóinak, de haszonnal forgathatják a névtan iránt érdeklődők is.

BÖLCSKEI ANDREA

KÜLÖNFÉLÉK

F. Fráter munkái: a Kazinczy-kódex és a Tihanyi-kódex

1. A Kazinczy-kódex és a Tihanyi-kódex tartalmi-gondolati rokonságát s ennek nyomán szellemi összetartozását a szakirodalom mindvégig számon tartotta és hangsúlyozta — nagyrészt SZILÁDY ÁRON megállapításaira támaszkodva: „Valamennyi codexünk közt legbővebben s leg is hívebben találjuk a *Stellarium* magyar szövegét a *Horvát-codexben*; ez után következik a *Tihanyi-c.* s úgy a *Kazinczy-c.*” (Temesvári Pelbárt élete és munkái. Bp., 1880. 61). SZILÁDY azonban nyomban hozzá is fűz ehhez egy — a további kutatások számára kétésgkívül nem elhanyagolható — ténnyt: „A véletlen úgy hozta magával, hogy épen ez a három codex töltse meg a Nyelvméltár VI-ik kötetét.” A későbbiekben ugyanis pontosan ez a „véletlen” ragadta meg HATVANI JÁNOS figyelmét — s egyben nagy valószínűséggel meg is könnyíthette munkáját —, mivel SZILÁDYT idézve megjegyzi: „Ha a »véletlen« ebben az esetben nem Volf György szándékossága volt, [...] akkor még

csodálatosabb a véletlennek az a játéka, hogy itt egymás mellé került két olyan kódex (a Tih.- és Kaz.-k.), mely nemcsak közös forrásra megy vissza, nemcsak tartalmi tekintetben rokon egymással, hanem ezen hasonló eredetű, tárgykorú tartalomnak nyelvezetében már nem is rokon, de több, — a szókincs, a tájnyelv tekintetében már nem is testvér, de egy-test egy-vér, a helyesírás tekintetében pedig ugyanaz.” (A Kazinczy-kódex nyelvjárása a Tihanyi-kódexszel való egyezései kapcsán. Bp., 1914. NyF. 72. sz. 14.)

Úgy tűnik azonban, hogy az idők folyamán HATVANI JÁNOS tanulmánya — értékes észrevételeivel és érdekes feltevéseivel együtt — jóformán teljesen feledésbe merült annak ellenére, hogy mind a rendtörténeti, mind a nyelvtörténeti (és irodalomtörténeti) munkák csaknem kivétel nélkül egymás mellett említik e két XVI. századi nyelvemlékünket. Összetartozásukat tehát elsősorban tartalmuk, közös forrásra visszamenő párhuzamos szövegegységeik, s nem utolsó sorban (ferences) rendi hovatartozásuk igazolta — csupán KNEZSA ISTVÁN utal lapalji jegyzetben HATVANI véleményére, a Kazinczy-kódex helyesírását ismertetve: „Hatvani valószínűnek tartja, hogy a kódex I. és 2. keze azonos.” (HírTört. 121.)

2. A k e z e k k é r d é s é t illetően végeredményben mindkét kódex esetében VOLF GYÖRGY állásfoglalása hagyományozódott át a szakirodalomba. VOLF szerint a Tihanyi-kódex — feltűnő írásváltozásai ellenére is — egy kéztől ered, ezzel szemben a Kazinczy-kódexet — egyezéseinek ellenére is — három kéz munkájának tartja, mégpedig a kódex egyes részeinek készülési dátuma alapján: „Az első kéz írása, mint az 1., 38., 58. és 136. lap arabs évszáma mutatja, 1526-ból; a másodiké, mint a 166. lapon hasonlóképen arabs számmal van kitéve, 1527-ből; a harmadiké mint a 202. lapon szóval van elmondva, 1541-ből;” (Nytár. 6: XII. 1.). Az első és második kéz írásával kapcsolatban megemlíti még, hogy a második „nagyon hasonló, csakhogy gyakorlatlanabb”, mint az első, a harmadik kezét pedig a „leggyakorlatlanabbnak” véli (i. h.).

VOLF módszere a Tihanyi-kódex írását, illetve írásváltozásait vizsgálva ezzel egyező — kiindulópontja ezúttal is a szövegegységek végén feltüntetett évszámok. Vizsgálódásai azonban lényegesen körültekintőbbek, s így következtetése is merőben más, voltaképpen pontosan az előbbivel ellenkező: „Annyi bizonyos, hogy az írás sokszor és feltűnően változik. Nagy apróval, egyenes dülttel, ritka sűrűvel, gondos hamarossal váltakozik. Még élesebben mutatja a különbséget, hogy mindannyiszor a ténna és a papiros is más. Természetes feltevés tehát, hogy itt több kéz működött. De ezzel szemben megfontolandó, hogy e különböző írások közé az évszámok csálthatatlan tanúsága szerint hosszú szünetek esnek. A codex három év munkája. [...] Az meg tagadhatatlan, hogy a különböző idő s a megváltozott kedv egy embernek is tetemesen meg tudja változtatni az írását. Nem kell tehát okvetlenül több kezet sejttenünk. Hogy pedig itt nem is szabad, arra három dolog utal. Először az egész codexben nincs semmi nyelvbéli eltérés; másodsor a helyesírás a legapróbb részletekig mindig ugyan az; harmadszor az írás vonásai állandóan azt az egy individualis sajátágot mutatják.” (Nytár. 6: X. 1.)

VOLF érvelése a Tihanyi-kódex kapcsán pontos és helytálló, a Kazinczy-kódex tüzetesebb tanulmányozásával azonban adós marad (a nyelvi szempontok bevonására például egyáltalán nem fordít figyelmet). Ezért úgy vélem, hogy teljességgel egyetérthetünk HATVANI megjegyzésével, miszerint „Volf a Kazinczy-kódexszel egy kissé mostohán bánt el.” (i. m. 9, 11). Ezt igazolja egyébként KNEZSA ISTVÁNNak a kódex egyetlen, későbbi keletkezésű szövegegysége (a 166—170. lap: szám szerint tehát a 4. kéznek tulajdonítható Tízparancsolat) írására vonatkozó megállapítása is (i. h.): „A kódex 2. és 3. keze között van egy későbbi, XVII. században írt szövegrész (NyT. VI, 242—4). Mivel azonban a helyesírása középkori és nem XVII. századi, rendszerét itt közlöm (II. C. típus)... Volf szerint a kéz írása hasonlít a Thewrewk K.-ben levő szintén később írt részhez (XII. 1.). Ennek a helyesírása azonban (NyT. II, 308—11) merőben más és valóban XVII. századi!” (vö. BALÁZS—UHL, RMKód. 18. sz. 32, 34).

A mindössze 4 lapnyi kis szöveg másolójáról szólva VOLF ugyanakkor saját magának is el-
lentmond, ugyanis a Nyelvelmléktár 6. kötetéhez írt előszavában (X. 1.) — az átírás során követett
elvek ismertetésekor — a Kazinczy-kódex 2. kezeként említi. Ebből logikusan arra következtet-
hetnénk, hogy az egész kézirat, pontosabban ennek törzsanyaga (1—166; 171—202) egyetlenegy
scriptor munkájának tekinthető (= 1. kéz), a Tízparancsolat ettől jócskán eltérő helyesírású szöve-
ge pedig idegen kéz (= 2. kéz) közreműködésének köszönhető, vagyis csupán későbbi bejegyzés-
ként kezelhető. Az ellentmondást HATVANI többféleképpen is próbálja megfejteni-magyarázni
(i. m. 11), s végül arra az álláspontra jut, hogy VOLF GYÖRGY feltehetően jóval többet tudott a Ka-
zinczy-kódex írásáról, illetve kezeiről, mint amennyit közölt; „titkát” ugyan megőrizte, de nyilván-
valóan nem lehet pusztá véletlen, hogy a Tihanyi-kódexszel együtt tette közzé.

3. A titok nyitját azonban nemcsak ő, hanem vele csaknem egyidejűleg ILLÉS GYULA is keresi,
mégpedig a tartalom felől közelítve (Szent Elek legendáink és az Elek legendák forrásai. Bp.,
1913.). Az Elek-legenda kódexeinkben megjelenő hat párhuzamos szövegének összevetésekor
ILLÉS leszögezi, hogy „Az egyes szövegek között közelebbi rokonság nem állapítható meg, legfel-
jebb a Tihanyi és a Kazinczy kódex között lelhető néhány rokon vonás...” Nézete szerint e két szöveg
kapcsolatára kétféle magyarázat lehetséges: a két változat vagy egyazon magyar fordításra megy
vissza, vagy egymáson alapszik. A két feltevés közül — ősforrásnak tekinthető kézirat híján —
végső soron csak a másodikat véli elfogadhatónak. Okfejtése a következő: „A Kazinczy-kódex há-
rom kéz írása. Az Elek legendát 1526-ban másolták... A Tihanyi-kódex 1530-ból való, tehát tudva
azt, hogy az egyes rendházak tagjai egymás iratait szorgalmasan másolták, éppen nem lehetetlen,
hogy a Tihanyi-kódex szerzője a Kazinczy-kódexből másolta, illetőleg az ő szokásuk szerint írta át
az Elek legendát. Ezt látszik megerősíteni az a tény, hogy a Kazinczy-kódexnek 1527-ben félbe-
maradt írását csak jóval később folytatja egy másik másoló. Közben a kódexet elkérhette a testvér
rendház lemásolás végett.”

ILLÉS GYULA tanulmánya nagyrészt RÉVAI SÁNDOR kutatásai alapján készült (Barlám és
Jozafát, továbbá szent Elek legendája. Pécsi áll. főreálisk. értesítő 1904/5.), az ő nyomdokain ha-
lad HATVANI is — lényegében mégis az ILLÉS gondolatmenetét fűzi tovább. A KazK. és a TihK.
közötti egyezések fő pilléreként mindenekelőtt a közös forrásra visszamenő párhuzamos részeket
emeli ki, s ebből szemelvényeket is ad. Forrásazonos párhuzamos rész — az Elek-legendán kívül —
még a két kódexben a Pelbárt Stellariumán alapuló Mária haláláról szóló prédikáció, melynek szó
szerinti egyezései, azonos fordulatai ugyancsak szembeötlőek (KazK. 1—25, TihK. 337—85). Az
összehasonlítás eredményeit elemző rövid összegzésében HATVANI egy mozzanattal közelebb is
kerül a probléma kulcsához (i. m. 23): „...bármint legyen is, a két kódex viszonyára ebből csak egy
következik. És pedig az, hogy a Kaz.-k. írója írhatta meg egy pár évvel később a Tih.-kódexet is.
Erre vall ugyanazon források egyező módon való kihasználása (a szöveg, a beosztás), az ortográ-
fia, a szókincs, szóhasználat és a tájnyelv is”.

HATVANI ezzel tulajdonképp meg is fogalmazza a lényegét, de a történeti háttér (a kódexek
„életrajzáinak”) felvázolásakor nagyrészt csak találgatásokba bocsátkozik, biztos fogódzók hiányá-
ban bizonyítási módszere így mindvégig felemás marad. Ennek következtében — főként a hang-
jelölés-helyesírás eltéréseire hivatkozva — el is különíti a Kazinczy-kódex 1541-ben készült ré-
szét, noha nyelvi szempontból a kötetet egységes egésznek tekinti.

Az ellentmondás (pontosabban a részleges ellentmondás) kiküszöbölésére valószínűleg csu-
pán egyetlen láncszem, egyetlen — mégpedig a legdöntőbb — lépés hiányozhatott HATVANI JÁNOS
számára: az eredeti kódexek (kéziratok) kézbevétele s tanulmányozása. Az íráskép, s így módon
a kezek összehasonlítása tehát ezúttal is elmaradt.

4. A szerencsés véletlen végül mégis összekapcsolta a történelmünk viharos időszakában
— s talán épp ezért hosszabb megszakításokkal — keletkezett két becses nyelvelmléket.

A Kazinczy-kódex betűhű átiratának készítése közben ugyanis az a határozott benyomásom támadt, hogy a kézirat egyes — különböző kezekhez kötött — fejezetei egyazon másoló tollából eredhetnek: a stílus, a nyelvezet, csakúgy, mint a scriptori közlések jellege és módja legalábbis az egység gondolatát sugallta. Ezt az egységet azonban kizárólag a szerző (másoló) személyének azonossága biztosíthatta.

A kézirat szövegével kapcsolatos scriptori közlések

KazK.

TihK.

1526:

„...O vāḡha tudnatok az zýzessegnek erdõmeth
[...] kýnõk erdõmerõl: talam
megh valaha irasth tezők:...”
(132)

1531:

„...Minemõ uot keghek az zýz maria testebe:
az zilleteserõl ualo predi-
kacioba megh irom isten hoza
segituen...”
(264)

1541:

„...Az thõb profetak mondassat *rywýdsegert el'*
hagom...”
(177)

„¶ Az ziz marianak tiztasága kegek: mel
peldaztatek [...] kirõl meg ede ala
irast tezők: *eth riuidsegnek okaert el*
mulatom...”
(271)

„¶ Mert az iok kenth nem zenwethetnek:
de az Gonozok: mindõn keeth zenvednek:
mint errõl tõbeth irok
mikorõn az rettenettõs
ittelletrõl irok:”
(195)

„...*Kõuetkõzik az oracio kinek haznat es az zýz*
marianak elõtte kellemetõs uotat ede fel
eg peldaba meg iram...”
(398)

„Ez wtan Immar *kõwetkõzik az iras*
az istennek rettennetõs itteletirõl meel az
feltamadasnak wtanna leezõn...”
(202)

„...*Kõuetkõzik imar ez imadsagoknak*
magarsaka”
(400)

1532:

„...adattatek be az temploma: hol ot mint
elt legõn megh irtam az
anunciaciõrol ualo
predikacioba...”
(117)

Az átirat elkészítéséhez természetesen rendelkezésemre állt a kódex fényképmásolata: először is ennek segítségével kezdtem vizsgálni az írás jellegzetességeit, majd lépésről lépésre apróbb-nagyobb változásait. Paleográfiai vizsgálódásaim során a nyomra vezető végül is a scriptor legkarakteresebb betűje, a G lett. Ez a maiuscula leginkább B-re emlékeztető formájával hívta fel figyelmemet, annál is inkább, mert az elbeszélő részekben vissza-visszatérő — s a biblikus szövegek állandósult fordulataként jelentkező, ezek hangulatát tükröző — *Iquel* mellett, a párbeszédes szövegrészekben többször is a szinonim *jer* ige T/1. és T/2. alakjainak szókezdő betűjeként bukkan fel, amely egyébként is rendkívül ritka kódexeinkben: *Gertõkel*, *Gerunkel* (21, 131). Azonban ugyanez az olyannyira jellegzetes G tűnik fel a kézirat záró részének lapjain (185, 187, 192, 194, 195, 196, 201) — következésképp a kódex első, legkorábbi és legterjedelmesebb egységét (1526: 1—136), valamint a záró, legkésőbbi s mindössze 29 lapnyi (1541: 173—202) szövegét egy kéztől származónak tekintettem. A középső (a kézirat 139—166 lapjai közé eső) 1527-ben befejezett s csupán 27 lapos kis szövegrész kezének azonosságát — az írás hasonlóságán (elsősorban a be-

tűformák korábbival egyező következetes megjelenésén), valamint a G egyszeri előfordulásán kívül — még egy komoly belső érv is támogatta, nevezetesen a kódex 132. lapján olvasható, s a tartalomra vonatkozó scriptori közlés, helyesebben előreutalás, illetve szándéknyilvánítás: „O vayha tudnatok az zýzessegnek erdõmeth [...]: kýnek erdõmerõl: talam megh ualaha irast tezk:”. Szemmel láthatóan az előre jelzett, mintegy megígért írás el is készült — ez pedig nem más, mint a kódex 139. lapján induló s a tisztaságról szóló prédikáció: „Kezdetik eg Zep predikacio Az zent tisztasagrol ees ýelesben ýlleti azokat kýk magokat ýstennek kõttelezteek az zýzessegnek tartasaua!.”.

Második lépésként a már eddig kiadásra került kódexeink írását vizsgáltam: meg szerettem volna győződni arról, hogy a legkarakteresebbnek vélt (G) maiuscula nem szerepel-e valahol — s cáfolja vagy kérdőjelezi meg esetleg mégis feltevésemet. A még kiadatlan kódexek írásának „gyors és azonnali” megközelítéséhez legkézenfekvőbbnek tűnt a „Kódexek a középkori Magyarországon” (Bp., 1985.) c. kiadvány, valamint a „Magyar nyelvelmélek” c. tankönyv (MOLNÁR-SIMON, Bp., 1980.) kézbevétele. A tankönyvben közölt hasonmáslapok között azonban rátaláltam a Tihanyi-kódex két lapjára (193: TihK. 4—5), melynek írása már az első látásra is a Kazinczy-kódex harmadik, legkésőbbi részének írásképeire emlékeztetett, alaposabb elemzése után pedig kétségtelenné vált, hogy a két kódex együttes tanulmányozása a scriptor(ok) — vagyis a Kazinczy-kódex kezeinek — azonosításához nélkülözhetetlen. Vizsgálni kezdtem tehát — első fokon — a fényképmásolatok alapján a különböző években keletkezett részek írásmódját, illetve írásváltozásait:

	KazK.	TihK.
1526.	1—136	
1527.	139—66	
1530.		337—52, 171—292, 31—58
1531.		293—336, 353—400, 1—29, 59—90
1532.		91—170
1541.	173—202	

5. A teljes és részletes összevetés mindenekelőtt meglepő eredményhez vezetett. Kiderült, hogy a TihK. különböző, s az írásképet illetően meglehetősen elütő szakaszai és a KazK. nagyjából három — a készülés időpontjának megfelelően — ugyancsak egymástól eltérő írásképet mutató darabjai nagyszerűen összeillenek. Az írásváltozások a Tihanyi-kódex egészét tekintve — terjedelméből adódóan, s a sokszoros megszakításnak köszönhetően — még szembetűnőbbnek bizonyultak, mint a terjedelmében pontosan feleannyi (202 lapot kitevő) Kazinczy-kódexben, ennek következtében a két kézirat bizonyos lapjainak, illetőleg kisebb-nagyobb egységeinek „összekeverése” ez alkalommal nem káoszt, hanem épp ellenkezőleg, rendet teremtett — az írás változása így szinte folyamatában nyomon követhetővé vált.

A Kazinczy-kódex első két része és befejező egysége közötti hosszú szünet ezzel részben magyarázatot is nyert: bizonyos, hogy a scriptor az 1527—1541 között eltelt évek során (legalább) még egy kötetet készített, egyes betűformaváltozásai nem is érhetők tetten csak a Tihanyi-kódexben.

6. Az átfogóbb paleográfiai elemzés eredménye a következőkben foglalható össze. A KazK. első 166 lapjának írása — egyéni ingadozásait is beleértve — a TihK. legkorábbi, 1530-ban készült részével társítható, ductusa ezzel egyező (337—52; 171—292; 31—58). A betűk változó vastagságúak, többnyire vastagok, a tinta színe is változó (sötétebb és világosabb barna), az írás egyenetlensége olykor egyetlen lapon is jól érzékelhető. A későbbi időszakokra jellemző betűformák kezdettől fogva jelen vannak, eleinte inkább csak véletlenszerűen; az egy kézmozdulattal írt hosszú s számára (már 1526-ban is) helyenként alul-felül egyaránt egy kis ívet kap csakúgy, mint az *f*

betűé. A *d* szára felül jobbra hajlik: a scriptor előbb a betű öblét rajzolja meg, s ehhez külön kézmozdulattal illeszti a szarát.

A Kazinczy-kódex 1526—1527-ben keletkezett részeinek ez a tipikus *d*-je viszont 1530-ban, a Tihanyi-kódex első egységében épp csak eltűnik — helyét máris átveszi az egy lendülettel készült, egyenes szárú *d*. A pillanatnyi ingadozást jól tükrözi a 350. lap 15. sora is: az itt szereplő 4 *d* közül az első 3 még a korábbi, a 4. azonban már a későbbi típusú *d*. A prédikáció kezdetén (337. l.) mindenesetre még nem sejthető, hogy a gyors váltás ezzel — tehát az első 20 lapon belül — szinte le is zárul.

1531-től az íráskép jelentősen módosul; az írás folyamatosan egyenletesebbé válik, pondusa egyre könnyedebb lesz, a másolás szakaszossága ennek ellenére továbbra is nyomon követhető. A szóvégi kétszeresen zárt *s* fokozatosan eltűnik, helyén a szigma, később mindinkább a normál *s* minuscula jelentkezik. Ugyanakkor a korábbi két hosszú szárú *f* betűt gyakorta kétféle (egy hosszú, alul-felül ívben végződő s egy normál) *s*-sel jelöli a scriptor. A hajlított szárú *s*-et idővel mind sűrűbben köti bele az előző betűbe, a kurzív *d*-t pedig a következőbe. Az *l* kezdetől fogva — mindkét kódexben — vízszintes talpat kap; a két *t* összekapcsolása az 1526—1532 között keletkezett részekben csak elvétve fordul elő (pl.: KazK. 71: *velotte*; TihK. 90: *legottan*; 55, 265: *elotte*), a KazK. 1541-es szövegegységére viszont ez lesz a jellemző. Az áthúzási szokásrendszer módosulása ugyanakkor érinti az *f* betűt is: a transversa sokszor rövid függőleges vonalkával kezdődik, majd vízszintesbe fordul. Itt azonban legfőképpen a gyakoriság hoz változást s jelentősebb eltérést a korábbiakhoz képest, mivel — egy-két kivételtől eltekintve (KazK. 174: *fjanak*, 185: *fogantattanak*) — az ilyen típusú transversa megjelenése e késői szövegrészben is csupán a *fel* igeikötőhöz, illetőleg a *felele* szóhoz köthető, azaz zömmel a *fe* betűkapcsolatot érinti: KazK. 20: *fel* emele; TihK. 85, 114: *felele*; KazK. (1541) 174: *fel* woth, 174—6, 179—81, 183—5, 194, 199: *fel* tamad(as); 177: *felele*.

A scriptor legkarakteresebb betűje a két kötet bármely szövegrészében a *B*-hez hasonló *G* (szárának bal oldalán kis háromszöggel). Maiusculái közül jellegzetes még az *A*, melynek jobb szára fent lendületes hullámvonallal indul, a bal szár ennek felső negyedénél kapcsolódik hozzá. Az *Amen* szó kezdőbetűje rendszerint az alfa (α); szókezdő helyzetben gyakori a *C* (ismétlődő jelenség pl. a *Cak*, *Coda*, *Celekqdet* szavakban) — a *Cillag* és a *Corona* esetében talán tiszteleti céllal is szerepelhet.

A szóközők és betűközők egyaránt egyenetlenek, a sorvégi betűtorlódások tipikusnak mondhatók. A betűszárak mindvégig kissé jobbra dőlnek.

7. A két nyelvemlék helyesírását KNIEZSA (HírTört. 121—3) a m e l l é k j e l e s helyesírás II. D. típusába sorolja, FARKAS VILMOS (NytudÉrt. 74. sz. 18—20, 67—9) a Kazinczy-kódexet az e g y j e g y e s mellékjeles helyesírású kódexek A, a Tihanyi-kódexet ennek B csoportjához tartozónak tekinti. A KazK. helyesírását azonban éppúgy ez utóbbihoz sorolhatnánk, mivel a *c*, *cs* jeleként a kötet első két egységében szórványosan, záró fejezetében viszont már mellékvariánsként szerepel a *ch* (= *cs*).

A két kézirat maitól eltérő h a n g j e l ö l é s e voltaképpen azonos. A mellékjelek feltüntetése vagy elhagyása olykor ugyanolyan „ötletszerűen” történik, mint a betűkapcsolatok felbukkanása egyes mellékjeles betűk helyén. Nem véletlenül állapítja meg KAUSCH MIHÁLY a TihK. kapcsán: „Bár kódexünk egy kéz írása, mégis a legnagyobb rendszertelenséggel találkozunk mind a magán-, mind a mássalhangzók jelölésében. Míg egy hang jelölésére több betűt használ, addig több hangot ugyanazon betűvel jelöli, e jelölésekben teljesen önkényszerűen jár el, midőn ugyanazon szót annyiféleképpen írja, a hányféle jelölési móddal rendelkezik...” (A Tihanyi-kódex nyelvezte. Bp., 1901. 5).

Mindezt — a mássalhangzók esetében — talán pontosan a *c*, *cs* hang jelölésében mutatkozó sokszínű tarkaság, magánhangzók közül pedig az *u*/*ü*, illetve a *ü*/*ű* szeszélyesen alakuló jelölés-

módja bizonyítja a legjobban (az $\acute{o}/\delta = \varphi$: mindvégig következetesen; a névszóragok közül a *-ból/-ből*, *-ról/-ről* használata szinte kizárólagos, a *-tól/-től* veláris alakban általában *-tül*, a palatálisban vegyesen *-tül* és *-től* alakban jelentkezik — jelölésük keveredésének „veszélye” azonban így nem áll fenn):

	Hang	Fővariáns	Mellékvariáns	Szórványos
KazK.				
1526:	c	c, é		ch, tz, ci, cý, ch', éý
	cs	c, é		ci, cý, ch, sc
1527:	c	c, é		tz, cý
	cs	c, é		ch, cý,
TihK.				
1530—1532:	c	c, é		ch, ci, éi, cý
	cs	c, é		ch, ci, éh, cý, éi
KazK.				
1541:	c	é c	ch	ch', ci, éh
	cs			ci, cý, éh
KazK.				
1526:	u		v	
	ú	u	v	ý, w
	ü	u		
	ű	u	ý	ú
1527:	u	u		
	ú	u		v
	ü	u		
	ű	u	ý	
TihK.			(főként szókezdő és	
1530—1532:			szóvégi helyzetben)	
	u	u	v, w	
	ú	u	v, w	uv, uu
	ü	u	w	
	ű	u	w	ý
KazK.				
1541:		(minden pozícióban előfordulhat)		
	u	u, w	v	
	ú	w, v	u	
	ü	u	w	
	ű	u, w		v, w

A helyesírás terén jelentkező rendszertelenség azonban csupán látszólagos — a scriptor helyesírási szokásrendszere ugyanis az idők folyamán jóformán jóformán semmit sem változik. A magánhangzók hosszúságát (ill. az *ë-t*) például csak bizonyos szavakban jelöli betűkettőzéssel; a *tz* betűkapcsolat kizárólag egyetlen szóban (*etzaka*) tűnik fel rendszeresen; a szavak elválasztása általában — sor végén és sor elején egyaránt meglehetősen rendszerességgel — két kis ferde vonalkával történik; a hiányjel (') mindvégig többféle funkciót lát el: többnyire hiátuspótló (*oka'ert*, *jo'ert*, *re'a*, *a'etatos*), de gyakran szolgál *j* pótlására (*nap'an*, *fog'am*, *gotqr'ed*, *zon'el meg*), s utalhat egyéb betűkihagyásra is (*ho'za*, *ec'qr*, *tovab'a*). A néma *h* használata szóvégeken — első-sorban *g* és *t* után — általános, szó belsejében is viszonylag gyakori, de ötletszerű. Feltűnő a hosszú

mássalhangzók gyakorisága: ezek száma időközönként főként az *s*, *t* és az *l* betűk esetében szaporodik meg.

Következetesség (és néhol kiforrottságról tanúskodó nagyvonalúság) mutatkozik a latin rövidítésrendszer alkalmazásában, ugyanakkor a magyar szövegrészekben a scriptor — valószínűleg tudatosan — kerüli a rövidítéseket: itt-ott a nazálisok rövidítésjele tűnik fel, egyszer-egyszer az *us*-ra végződő nevekben a szokásos *q*, esetenként *Jézus* nevének és a *frater* szónak közismert rövidítése.

Szövegtagolási módszerében és írásjelhasználatában is nagyfokú állandóság tapasztalható. Tagmondat- és mondattháton uralkodó a rubrumos kettőspont használata, mely szolgálhat még felsorolások elemeinek elkülönítésére is. A kérdőjel — leginkább az *-e* kérdő partikulát követően — mondat közben is megjelenik, s lehet felkiáltójel értéke is (néhánykor felszólitó) mondat végén. Rubrumozása ingadozó, de némileg funkciójához igazodhat, mivel mondat közben sokszor elmarad (KazK. 121: „¶ Tudode? O barlaam? minth engometh tanutal?”; 197: „¶ Nap-pal tezye? awagh eyel?”; 16: „es ezt mongák uala: miert haé el minket O mi uigasztalonk?”; TihK. 167: „O ersebót azzon: erzöttele wala <wa> ha ziuednek nagob oromet? lelqodnek nagob wigsagat? minth ez ég wttal”). Meglepően rendszeres és jellemző az *O*-val indított mondatok előtti írásjel elhagyása — a rubrumos indulatszó ezáltal szinte a tagolójel szerepét tölti be. A többnyire utólag kitett vörös tagolójel (¶: melynek helyét a scriptor a másolás során általában kis virgulával jegyzi meg) funkciója is elég változatosan alakul: nagyrészt bekezdést vagy szakaszhatárt jelöl (vö. KESZLER BORBÁLA, A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. NytdüÉrt. 141. sz. Bp., 1995. 38), de — a nagybetűkéhez hasonló módon — tiszteleti célú, illetőleg figyelemfelkeltő szándékú használata is előfordul (KazK. 59/4—6: „Ugmonda zenth Lukaé euangelista: euangeliomý kónuenek első rezeben ¶ Azzonunkrof:...”; TihK. 180/1—3: „es gétiakat egeinekuala ¶ Az februe neuq istenazzonnak tisztossegere:”). Általában véve tehát a szöveg mikroszerkezetének elrendeződését segíti s teszi egyúttal áttekinthetőbbé, ennek azonban a Tihanyi-kódex lapjain, valamint a Kazinczy-kódex záró fejezetében lesz egy másik fontos eszköze, mégpedig maga a latin. Az olykor csupán egy-két szóra redukálódott, máskor idéző mondat formában, helyenként pedig tételmondatként is felfogható latin szövegdarabkák ugyanis úgy épülnek be a magyar szövegtestbe, hogy annak belső — tartalmi-szerkezeti — felépítése minél világosabb, sőt (az incipitekhez hasonlóan) a gyakori rubrumos kivitelezés jóvoltából minél szembeötlőbb legyen, azaz egyszerre feljeljen meg a szöveg értelmezési és — az olvasás során — hangsúlyozási követelményeinek.

A scriptor a javítások módozatai közül leginkább az áthúzást kedveli, téves betűk ritkább törlési módja a vakarás. Sorközi és lapszéli betoldások egyaránt előfordulnak, s néhol egymást erősítik: általában jellel utalva kerülhetnek megfelelő helyükre. Tipikusak a betűjavítások (alakítások, igazítások), a kifelejtett betű, esetleg szótag pótlása azonban sokszor elmarad. A KazK.-ben a javítások egy kis részét olykor más szempontok (pl. a latinizmusok vagy a passzív szerkezetek kerülése) diktálják: „...es mene az ordongoshoz: kýt ofigon uere: hoq sokideig lel<ok>kot nem erezh<yk>nek uala benne” (37/26—8).

Legfeltűnőbb a két kézirat nyelvjárási képeinek hasonlósága, s a 15 éven belül mutakozó viszonylagos állandósága. Alapvető sajáttsága az erős fokú *ö*-zés (*zomel*, *nqmos*, *zorzetqs*, *ezqr*, *igqn* stb.), valamint a mai *ü/ű* helyén a megfelelő illabiális magánhangzó gyakori és rendszeres jelentkezése (*pispqk*, *ezist*, *fist*, *il*, *ireskodik*, *zyz*, *bin* stb.). Rendkívül jellemző az azonszótagú *l* kiesése, a főnévi igenév személyragozásának gyakorisága, s nem ritka a *-val/-vel* ragvégi mássalhangzójának elhagyása (KazK. 69: *aua*, 79: *erque*, 154: *harmattýaua*; TihK. 19: *paplanaua*, 116: *malaztiaua*, 284: *mondasaua* stb.).

A scriptor nyelvjárássának pontosabb meghatározásához mégis a legfőbb támpontot az *-ít* képző labiális magánhangzós monofongusos változatának rendszeres előfordulása jelentheti. E képzőváltozat használatában egyébként némi tendencia mutakozik: időben előrehaladva — 1526 és 1541 között — mind sűrűbben bukkan fel. A Kazinczy-kódex első két szövegegységében az *-út/-öt*-

féle alakok jelentkezése (*uelagosut, dicqot* stb.) még szinte véletlenszerűnek mondható (csakúgy, mint a Tihanyi-kódex legelső részeiben), 1531-től kezdve viszont fokozatosan szorítják ki a korábbi — *-it* formával is keveredő — illeszkedő diftongusokat, 1541-ben pedig egyértelműen domináns alakváltozatként szerepelnek.

Ennek alapján feltételezhető, hogy valóban a scriptor saját nyelvjárásának legjellegzetesebb jegyei tükröződnek a kódexlapokon, elképzelhetetlennek tűnik ugyanis, hogy a két kötet mintegy 600 lapnyi szövegének fordítói — esetleg előző másolói — mind a déli területhez köthető nyelvjárást képviselték volna. Annak a lehetőségét, hogy a kódexíró már így egybefűzve, összefüggő egészként „készén” találta volna a másolandó anyagot, teljességgel kizárhatjuk. Ezt a nyelvelmékek tartalmi felépítése, egymástól eltérő jellege, közös forrásra visszamenő párhuzamos szövegrészei alapvetően cáfolják (ennek egyébként a másolás — egy kötetben belül is több évre nyúló — szakaszossága már önmagában ellentmondana). Minden bizonnyal kompilációról van szó tehát mindkét kódex esetében még akkor is, ha a TihK. Pelbárton alapuló prédikációi közt vélhetően akad olyan, mely azonos fordítótól ered — ezzel a lehetőséggel természetesen számolni lehet.

Kétségtelen azonban, hogy a scriptor az írás során nemcsak másolóként, hanem együttal — bizonyos értelemben — a kötetek szerzőjeként jelenik meg: szövegkezelése, mindvégig következetes másolói (sőt inkább átdolgozói) attitűdje, valamint időközönkénti „írói” (és költői) megnyilvánulásai legalábbis egyöntetűen erre vallanak.

8. Mindezek után joggal merülhet fel a kérdés, vajon hol, kiknek és milyen szándékkal készült e két kódexünk? — A keletkezés helyére vonatkozó adatot ugyan egyik kézirat sem tartalmaz, ferences eredetüket bizonyító utalásokat ellenben mindkettő (KazK. 35: „*īhs: maria zent ferenc:*”; TihK. 348: „...mint az bodog *zent ferench* attiank...”). A scriptor következetesen ismétlődő megszólításai és ehhez kapcsolt közlései nyomán biztosra vehető, hogy apácáknak szánt olvasmányokról van szó. A Nyulak szigeti apácák kézírataival (HorvK., CornK., ÉrsK.) érintkező szövegek alapján pedig arra következtethetünk, hogy nagy valószínűséggel az óbudai klarisszák számára készültek (TIMÁR KÁLMÁN, Magyar kódex-családok: ItK. 37: 60—7).

M e g s z ó l í t á s o k

KazK.		TihK.	
1526:		1531:	
„...ime azert <i>Cristusnak iegossy:</i> ”	(62)	„...O azert, <i>Cristusnak iegossy:</i> ”	(60)
„¶ Ime azert <i>istenbe týtqilletqs hugaim:</i> ”		„...thies azert <i>istenbe zeretetqs hugaim:</i> ”	
	(59, 69)		(385, 398)
„kýt nektqk peldaiul vetqk zýzek.”	(70)	„¶ týes azert zýz marianak kqetqí...”	(385)
„kibe peldat ada týnektqk zýzek...”	(131)	„O azert zýzek...”	(12)
1527:		1532:	
„¶ ez azert zeretq <i>hugaim:</i> ”	(150)	„...No azert <i>cristusba zerelmes hugaim:</i> ”	(169)
„¶ azert zýzek...”	(155)	„...O azert zýzek...”	(147)
1541:			
„...Vegetqze ezqtkbe <i>Cristusnak iegossi:</i> ”		„¶ Elsq peldat azert vegetqk <i>istenbe zerelmes hugaim:</i> ”	(93, 97, 100, 112, 113, 118, 120, 141)
	(187)	„...O azert zýz marianak kqetqí...”	(138)

A másoló személyére nézve némi fogódzót a Tihanyi-kódexben tett saját megjegyzései (104, 128: „...De mondhatnatok: *io attiam:*”), illetőleg egy bejegyzése adhat: „aki irtha. aue mariat ker ff” (29). VOLF GYÖRGY (Nytár. 6: X. 1.) — abból kiindulva, hogy a scriptor kétszer is „atyám”-nak szólíttatja magát — úgy gondolja, hogy bizonyára egy ismeretlen szerzetes pap lehet, PINTÉR

JENŐ (A magyar nemzeti irodalom története... I. Bp., 1930. 659) számára azonban nyilvánvalóan az utóbbi bejegyzés lehetett a mérvadó, hiszen a nyelvemléket egyenesen „F. frater másolata”-ként említi. Eszerint a scriptor nem véletlenül vethette papírra a tőle megszokott módon megfogalmazott kérés végén szerényen meghűződő s alig észlelhető aprócska két *ff* betűt, hanem személyéről közelebbit pontosan ez árulhat el.

9. Alighanem igazat adhatunk PINTÉRnek, aki így már egy fokkal konkrétabban köti szerzőhöz a Tihanyi-kódexet — azzal a megszorítással, hogy a másoló egyben szerzetes pap, s valójában azonos a Kazinczy-kódex scriptorával: a Tihanyi-kódexben éppúgy, mint a Kazinczy-kódexet záró prédikációban a teológiai kifejezések teljes gyűjteményét adja. Méltán illelhetjük „névvel”, s tekinthetjük alkotónak, F. fráter ugyanis a kódexek csaknem minden lapján jelen van: pontosan tudja, hogy kiknek készíti aprólékos gondossággal a könyveket, s ennek megfelelően válogatja-szemelgeti a későbbi olvasmányanyagot. A kötetek felépítéséről is gondoskodik, koncepciója — úgy tűnik — mindkét kódex esetében átgondolt s alaposan megfontolt. A két kézirat jellegében ennél fogva meglehetősen eltér egymástól, s műfajilag is a célnak megfelelően formálódik: ha nem is beszélhetünk — az Erdy-kódexhez hasonló — tervszerű egységről, mégis a tudatos alkotás számos jelét, elemét fedezhetjük fel bennük, melyeknek TARNAI ANDOR szentel különösen nagy figyelmet. Az irodalmi program és irodalmi mű kapcsán ugyanis megemlíti hogy: „A kiindulópontot abban a tényben lehet látni, hogy egyesek a rájuk bízott szerzetesi közösség irodalmi igényeinek kielégítését tudatosan vállalt feladatuknak tekintették. Ilyen szerző a Barlaam és Josaphat legendájának kitűnő fordítója, aki írói tervét vallotta be, mikor kilátásba helyezte, hogy apácái számára a szüzesség »érdeméről tán még valaha írást« tesz. Meg is tette, mert valószínűleg tőle származik a Temesvári Pelbártból átdolgozott prédikáció *A szent tisztaságról*, amelynek végére Orsolya és a tizenegyezer szűz történetét függesztette önállóan. Ugyane kódexben (a Kazinczyban) — ő-e vagy más, egyelőre nem tudhatni — a feltámadásról írt egy prédikációból átdolgozott traktátust, s ebben két helyen is bejelentette, hogy a gonoszok feltámadásáról az utolsó ítéletet tárgyalandó munkában tér ki. [...] Hasonlóképpen hivatkozik tulajdon munkáira a Tihanyi kódex egyik szerzője: a Mária születéséről szólóban az annunciációt tárgyalóra, a Krisztus fogantatásáról írottban egy Mária szépségét leíró részre, a kötet végére másolt latin imádságról pedig megjegyzi, hol található magyar fordításban.

Az alig néhány egyes művet egybekapcsoló utalások meglehetősen szórványos jelek az alkalmi irodalmi működéstől és művektől a céltudatosan megfontolt és teljes művet tartalmazó munkásság felé vezető úton. Egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy munkáikat láncolatban képzelő írók mindig utaltak az általuk tudott összefüggésekre, és nem éppen valószínű, hogy azokat mindig változtatlanul továbbmásolták. [...] E munkamódszer: az egyes művek akkomodálása egy szűk közösség (egy-egy kolostor) használatára és e művek kapcsolatba állítása jelzi az irodalmi gondolkodás legmagasabb, de nem kivételes fokát, melyre a kódexek korában el lehetett jutni.” („A magyar nyelvet írni kezdik”. Bp., 1984. 280—1.)

Mindez a Kazinczy-kódex lapjain kiváltképpen jól érvényesül. Tartalmát tekintve e kódex bővelkedik tanító szándékú, ugyanakkor fordulatos olvasmányokban, vagyis prédikációk, legendák és példák egész sorát adja. Ezek azonban sajátos és arányos egységbe olvadva követik egymást, mely harmóniát kölcsönöz a kötet egészének. A Tihanyi-kódex műfaji kompozíciója ehhez képest lényegesen egysíkúbb: nagyrészt — szintén a Mária-tisztelet jegyében készült — prédikációk követik benne egymást, kísérő exemplumanyaga viszont ezúttal is rendkívül gazdag és változatos. A szentek legendái közül összesen egyet közöl (Szent Eugénia életét) — érdekes módon tömörítve, azaz példaként adja elő Szent Erzsébet legendáját, s hasonló módon dolgozza át Szent Elekét.

Az átalakítás — szerkesztés — legfontosabb mozzanata épp ez utóbbiban s pontosan ezáltal érhető tetten a legjobban, a scriptor ugyanis nem ismétli önmagát, hanem a *Legenda aurea* szövegét két különböző változatban tárja elének. A koncepciónak megfelelően a Tihanyi-kódexben így

szent Alexius életét írja meg, mintegy a kódex egészére jellemző magyar–latin (szövegformálási) összhangot erősítve-nyomósítva. A Kazinczy-kódex törzsanyaga (1–166) ezzel szemben csupán egyetlen latin mondatot tartalmaz, s azt sem véletlenül „ottfelejtve”, hanem Mária szépségének méltóbb tolmácsolására, melyhez pusztán a fordítás nem lehetett elegendő, a fokozás eszközeként a kétnyelvű közlésmód már sokkal megfelelőbbnek bizonyult: „¶ Quam pulcra es: et quam decora charissima ¶ Mel zeep uág es mel ekos dragalatos iegössom:” (26/15–7; vö. TihK. 100/10–5: „Ezt ielonthé ky az böc *Canticorum* septimo capitulo: Quam pulcra es et quam decora eg konunenek hetedik rezeben monduan: Mel zep uág es ekos dragalatos iegössom:”; majd közbeékkelt scriptori fohász a következő lapon: „O bodok zýz maria: agh malasztot enneköm the binqs zolgackadnak: hog az the zorgalo leanidnak: kyk az týztasagba tegödet mindhalalik kquetnek: Az the testhy zepsegödet irhassam igazan megh:”).

Szépirodalmi szempontból is fontos keleti vonatkozású mesés legendáinak — legértékesebb közülük a kötet középpontjába helyezett Barlám és Jozafát — nyelvi megjelenítése ugyancsak figyelemreméltó. Kötetlenebb elbeszélésmódját helyenként sajátos költőiség hatja át, egzotikus tájai szabadjára bocsáthatják a fantáziát — a latin hiánya pedig vonzóbbá teszi, érdekesebb s egyúttal könnyedebb olvasmánnyá formálja az egész kódexet.

A tartalom és forma összhangjára való törekvés szándékának megnyilatkozásai ugyan jól érzékelhetők a Tihanyi-kódex lapjain, a kettő közül azonban a scriptor kétségkívül az előbbire helyezte a hangsúlyt, vagyis ez alkalommal elsődlegesen az értelemre kíván hatni. Elbeszélésmódja lényegesen szárazabb, s mintha minden igyekezetét arra összpontosítaná, hogy a latinul nem vagy csak kezdetleges fokon tudó apácák (vagy talán novíciák) számára az általa fontosnak vélt — főként imádságok, zsoltárok és himnuszok — szövegrészleteit latinul is megtanítsa. Nyomatékos ismétlései, utalásai, elkerülhetetlen latinizmusai nyomán ezzel egyidejűleg fogalmazása nehezkesebbé, mondatfűzése mindinkább bonyolultabbá válik, így nem csoda, ha prédikációinak menete nemegyszer vontatottabbnak tűnik — noha színes elemekben itt sincs hiány. A scriptor elvesz, hozzátold az ismert (feltárt latin) forrásszövegekhez, amint ezt már HORVÁTH CYRILL is megállapítja: „Figyelmet érdemel hűség dolgában az a prédikáció is, melyet a *Tihanyi codex*nek 31. s köv. lapjain találunk. A fejtegetésekben ugyan rövidít [...] de ad is hozzája egyetmást. »Ha kérditek«, úgymond, »miképen fogantatott és született urunk Krisztus: Miképen az szép verág az fátul és az jó illat az virágtul. Úgymond továbbá az pogány bölcs, hogy Arábiában vagyon egy madár, mely neveztetik ormomellának. [...] A publikánus madár is az ő holt fiait vérével föltámasztja. Az oroszlánnak fiai is halva lesznek és harmadnapra őket ordításával föltámasztja. Ha azért az természet mindezőket megteheti: sokkal jonkább az Isten, a természetnek teremője, megtehetette, hogy szűz fiat fogadna és szülne.« Igaz, de a mit az oroszlánról említ az átdolgozó, az teljesen hiányzik Pelbárt helyéből.” (Pelbárt és codexeink: BSz. 1891: 26–7.)

A scriptor tehát szabadon változtat a szövegeken, ha másként nem, akkor a saját gondolatait — leginkább tanácsait — szövi bele. Ily módon egyszerre van jelen nemcsak íróként (másolóként) és olvasóként, hanem alkotóként (szerzőként) s ebben a minőségben talán olykor fordítóként is. Nem ritkán feledkezik bele a másolt szövegbe s kommentálja őket, a példák kezdetét vagy a bibliai idézetek lelőhelyeit gyakorta közli a lapszélen, máskor a tartalomra vonatkozó — jelzésszerű — utalást tesz. Mindenesetre úgy tűnik, hogy egy pillanatra sem feledkezik meg olvasóiról, sőt időközönként valósággal párbeszédet is folytat velük:

Dialogusok

KazK.

1526:

„¶ De netalamtan *akarnatok megh tudnotok*:
minemő erdemeből erdõmle azzonunk maria
[...] az isteny uigaztalasth: *ha ezt keuanatok*
megh tudnotok: im megh irom en
nektok:...” (7)

1541:

„¶ ha kegek mondana walaký Im *ertom en*:
hogh býzonn'al feel keel thamadnom: Imezth
akarnam az zenth irasbol *megh erthenom*:
miből lezõn feel tamadasom: *Vegetok*
ezetokbe es tanuiattok
megh:...” (183)

„...de *mondhatna* Mégés *kõzõlletok walaký*
Imeztes: Igõn *kewannam en* az feltamadas
melle *megh twdnom*: minemő idõben: es Na-
pon: es oraba tezy Cristus az kõzõnsegõs feel
tamadasth: touabba ¶ Nappal tezye ? awagh
eyel?” (197)

a scriptor személyére utaló megjegyzések

TihK.

1531:

„...miõda lelki iozagh az: [...] es mel az
tõbinel nõmqsb es dragalatosb: Bizon *ha megh*
akariatok tudnotok: nem egeb: hanem az zent
zeretet...” (3—4)

„...De mondhatna ualaki: Im *hallom en es*
ertom: mel' igõn nõmqsb iozagh az zeretet: [...] de
akarnam megh tudnom es ertenom:
minemő iegõkból...” (13)

1532:

„¶ De mondhatnatok istenbe zerelmes *hugaim*:
Im *ertiok imar*: hog' [...] De *akarnok imar meg*
tudnunk tõled ký ezt irtad: az edõs zýz
marianak diceretire: hog'ha [...] Eztes im
megh irom en nektok...” (100)

„De *kerdhetnetok ty engometh* Cristusnak
zolgalo leany: es *mondhatnatok* ¶ Miokaert
akara vristen...” (94)

„Vgan azert zerelmes *hugaim kerdhetne*
walamel kõzõlletok: va'õn vram isten: Imez
kettõ kõzõl melikert tartozom *en* vristennek
nagob hala adassal: [...] ¶ Mel kerdesre imigen
felelek en tinektok...” (120)

„De mondhatnatok [...] *meges im megh hallok*
es tanulok imar aztes: minemő zinõ wot az
edõs zýz marianak haia: de io attýam
akarnok imar tõled megh tanulnunk:
minemő wot neki feie: Im eztes
megh irom...” (104)

„De mondhatnatok: Io attiam: *akarnok*
mi tõled megh tudnunk: hog'ha az bodogh
zýz maria:...” (128)

Nem téveszti szem elõl szándékát sem: közbeévelt tanácsai, részletezõ tanításai, azaz — úgy
tûnik — minden egyes megjegyzése az apácák erkõlcsi vagy tudásbeli gyarapodását szolgálja.

Tanácsok: kérések és felszólítások

1526: „...kerlek: hoǵ megh tanuliatok:” (7)	1531—1532: „kerlek tanuliatok meg: es haznaltok uele:” (15) „emelietek fel az thi elmetoket: es tanuliatok megh...” (117)
„¶ Mint vegetok peldat az zȳz zent katherinarol...” (8)	„Mint ennek megertesere vegetok peldat...” (96)
„¶ Gakorolatok azerth az zent imadsagot:...” (132)	„Intlek azert enes titoket: kik ez peldat halia- tok: es oluassatok: hoǵ ez imadsagot [...] <i>gakoriatok</i> :...” (333)
1527: „...enes ezt mondom tȳ nektok: hoǵ mindon hȳuolkodast el tauoztassatok: es mindonkoron valamȳ iot teǵotok...” (151)	„...kerlek vegetok ezotokbe: es tauliatok megh: mert amit Im irando vagok nem gakorta haliatok:...” (125)
„¶ azert zȳzek intlek titoket: hoǵ keues zolok leǵetok: mert ez az zȳzessegnek otodik tarsa...” (155)	
1541: „...Veǵetok ezotokbe es tanuliatok megh:...” (183)	„...imezt vegetok ezotokbe:...” (146)
„...Veǵetqe ezotokbe...” (187)	„...imezt tanuliatok ez melle megh...” (149, 150)

Az idézett tekintélyek így már-már háttérbe is kerülnek, azaz néhol hamarabb veti papírra a saját gondolatait, „intelmeit”, s csak ezután tér ki a doktorok, bölcsek s más jeles személyiségek szavaira, mondásaira. A tanácsok általában megszólításokhoz kötve vagy dialógusokban, T/2.-ben jelennek meg. Olykor kölcsönöz a Kazinczy-kódexből kisebb szövegrészleteket is, párhuzamos mondat-szerkesztései, azonos szemléletmódot tükröző megfogalmazásai azonban mindvégig szembeötlőek.

A két kódexben mutatkozó nyelvi, illetőleg nyelvhasználatbeli párhuzamok során legcélszerűbbnek véltem nyelvi színek szerint áttekinteni, s végigvezetni egészen a — főként a scriptori közlésekben jelentkező s egyszerre többféle párhuzamot is magába foglaló — hosszabb-rövidebb szövegrészekig. Ízelítésként lássunk tehát néhány igen jellegzetes példát:

P á r h u z a m o k

KazK.

TihK.

Hangtani jelenségek azonosságai

Gerunkel (21, 131)	Geronkel (382)
Iquel (18, 34, 103, 120)	Iqel (285, 380, 384)
nekýek 'némelyek' (76, 94, 176, 184, 193)	nekýek (2, 3, 317, 329)

Ismétlődő morfémaaváltozatok

-ít: uelagosut (145)	dicqot (287)
uidamut (51)	bizonut (2, 142, 149)
-val/-vel: zȳkraiaua (36)	malasztiaua (116)
erque (79)	aplanaua (19)

Szóhasználatbeli egyezések, párhuzamos alakváltozatok

<i>zquendqk</i> 'szövétnék' (63)	<i>zquendqk</i> (124, 179, 186)
<i>segqstie</i> 'sekrestye' (64, 65, 66)	<i>segqstie</i> (185)
<i>onnetan hazol</i> (73)	<i>onnetan hazol</i> (21)
<i>tettetqs</i> 'ál, hamis' (121)	<i>tettetqs</i> (14, 232)
<i>felkućol</i> (79)	<i>fel kućol</i> (26)
<i>fqlql mulat</i> (103)	<i>fqlql mulat</i> (9, 119)
<i>romasagh</i> 'Róma' (81)	<i>romassag</i> (24)
<i>iersalom</i> 'Jeruzsálem' (9, 21)	<i>iersalom</i> (117, 278, 397)

Jellemző kifejezések

<i>kerdes es fogas</i> (197)	<i>kerdes es fogas</i> (67, 259)
<i>zent lelek isten</i> (58, 173)	<i>zent lelek isten</i> (55, 94, 277)
<i>eredet bin</i> (185)	<i>eredet bin</i> (65, 71, 75, 78)
<i>okos lelqk</i> (184, 185)	<i>okos lelqk</i> (67, 98)

Párhuzamos mondat- és szövegszerkesztés

„...errql mogia zent bernat doctor: Az zýzessegh az zeretnel' kyl: ol'etan mint az lampas olaýnal kyl: az lampas az olaýnal kyl nem uelagosut: uýan ezqn kepen: az z' zessegh az zent zeretenel' l: isten elqt nem kelle-metqs” (144/23—145/6)	„...Errql monda zent gergql doctor: <i>mikepen az lampas olaýnal kil nem uelagosut: ezqnkepen az zýzesek istennel nem kedues az eýeb iozagos miuelqdetqknel kyl:</i> ” (2/23—7)
„¶ Az dićqsegqs zent haromsaghnak týtqsseghere: es dýcheretire: <i>ký allattýaba egh býzzon isthen: zqmelebe kegek harom: tudnýaminth: az attýa istennek zqmele: az fyw istennek zqmele: az zenthlelqk istennek zqmele:</i> ” (173/1—8)	„...nem Cak az isten monda: de mind az attýa isten: mind az fiv isten: es mind az zent lelqk isthen: [...] tegunk emborþh az mi kepunkre: es hasonlatossagunkra ¶ <i>Mert mikepen az isten harom zqmelebe: es eý allattiaba vgian ezqnkepen: vrsten emborþnek lelqeth igh terqmtette:</i> ” (94/2—15, 137)

A scriptori közlések párhuzamai

Címközlemények

KazK.	TihK.
1526: „urnak zenth neuube kezdetik azzonunk marianak halalarol ualo <i>zep predikacio</i> 1. 5. 2. 6.” (1)	1530: „kezdetik <i>naę zep predikaco:</i> azzonunk marianak halalarol!...” (337)
„Kezdetik imar az zýz <i>zent</i> margit azzonnak elete az úr Cristusnak <i>diceretire...</i> ” (27)	1531: „Vrnak neuube kezdetik az zýz <i>zent</i> eugenianak elethe...” (293)

„Oluastatik *ég igõn zep pelda mel' igõn io* az zent ieronimusnak *aietatossagal* zolgalnia es v kepet az *z ý z e k n e k* cellaiokba tartania...” (35)

„Vrnak neuibe kezdetik az *dicõssegõs zenth* Anna azzonnak elete *ký uala edõs marianak* annya es Cristusnak ikeje” (39)

„Kezdetik az *edõs zýz marianak* neuibe ualo diaký bõtõkrõl *ég kýsded* predikacio: *kýsded de igõn zeeþ.*” (59)

„Kezdetik az *bodogh zenth* el'eknek elete: *kýi nektõk peldaiul vetõk z ý z e k .*” (70)

„Vrnak neuibe kezdetik az zenth barlaamnak elete *kerõm azert en ký ezt irtam* mind azokat kýk ez kõnuecket oluasandok hõg *zeretettel olvasak mert igõn zep.*” (83)

1527:

„¶ ez hat *nõmõs iozagokkal:* tartha azert megh týzthan zýzesseget: az zýz zent ursula azzon mint az õ eletebõl im *megh erthetitõk...*” (156)

1541:

„Az *dicõssegõs zenth haromsaghnak* týztõsseghe: es *dicheretire re:*” (173)

„Irattatik megõs *ég pelda mel igõn haznos* embõrnek iduõssegere az oraciot naponked megh mondanía *aietatossagal* az zýz marianak *tiztõssegere:...*” (333)

„Vrnak neuibe irattatik *ég zep pelda az edõs zýz mariarol...*” (331)

1530:

„Kezdetik *ég igõn zep predikacio* urunk Cristusnak foganattarol...” (196)

„Vrnak neuibe kezdetik vrunk Cristusnak zileteserõl *ég zep es aietatos* pdikacio.” (31)

1531:

„Kõetkõzik az oracio kinek *haznat* es zýz marianak elõtte kellemetõs uotat *ede fel* *ég peldaba megh irtam.*” (338)

„...elleten *nõmõs iozagokkal* keresheti megh embõr: az isteni zent zeretetnek kenchet: Ezõkel kerese megh az *bodogh zent* elexsius kirõl...” (19)

1532:

„Vrnak neuibe kezdetik *ég zep es aietatos* predikacio Az zýz marianak visitacioiarol Imekken...” (171)

Magyarázó formulák

KazK.

1526:

„ez peldabol azert *el erthetitõk* mel *igõn io:* ez dicõssegõs zent ieronimusnak zolgalnotok: es õ kepet cellatokba tartanotok...” (38)

„...imez peldabol megh teccik es *megh erthetitõk:...*” (49)

1527:

„...mint im az õ eletebõl *megh ethetitõk...*” (156)

TihK.

1531—1532:

„ez neg jegõkbõl *esmerhetitõk* azert *el* hõgha uattok isteni zeretebe auagh nem...” (14—15)

„...imez peldabol ionkab *megh erthetitõk...*” (18)

„Illik azert tudnotok:...” (385)

„*megh erthetitõk* imebõl:...” (104)

1541:

„...hogh *megh ercettők*:...” (190)
 „...hogh azert *megh ercettők*:...” (194)
 „...hogh ez kerdest es fogast *megh ercettők*:...” (197)

„...hogh azert *megh ercettők*:...” (15)
 „...*Ercettők* *megh*:...” (138)
 „...Hogh kegek ionkab *megh ercettők*:...” (139)

Szövegbe ékelt tanítások

KazK.

1526:

„¶ ime legottan folamek az zent imadsagra: kibe peldat ada tyleneők z ý zek: *hogh mikoron kesertettek: ielqshen az harom fq ellenségtul: tudniaminth: testöttöktul: ordogtul es ezuilagtul: ha gozqdelmeth akkartok raitok uennötok: az zent imadsagnak paisat auag uertet uegetök v el-lenök: merth killqmben vketh megh nem gozhetitök O zenth imadsagh: the megh fogod az foghatatlan istenth: Megh gozqd az gozhetetlen istenth: es megh kqtozqd az hatalmas istenth: teuqlqgh azert mindön az: ualaký azt monga: hogh naladnalkýl zýzessegöt tarthat: Valamel zýz tetqlled el zakadot: Az el esqt: es uallamel tegödet gakorlot: az megh koronaztatot ¶ Gakorlatok azert az zent imadsagot: ha az tý iegöstöknek: az edqs cristosnak zýzesegötketh týtzan megh akariatok adnotok O vajha tudnatok az zýzesseg erdqmeth: edqs uona nektök az v gömqöce: es keuanatos az v tartassa: kinek erdqmerql: talam megh ualaha irasth tezök: <Az> terök az zenthnek eletere ¶ Az imadsagba azerth iosafat el zendörödek:...” (131—2)*

1527:

„¶ ez azert zeretq hugaim az hiuolkodas: mel az zentöknek göleközetöket megh haborittýa: nemzeuen v bennök buiasagot: hintuen közikben haburusagnak conkolat: es mind az testnek miuelködetet ¶ ez hiuolkodast keuanuan az naq zent antal eltauoztatnia [...] ¶ kýnek imez feleltetek: antal keuanze istennel kel lemetqs lennqd: imadkoz'al: es mikoron nem imadkozhatol: kezeidel munkalkogál: es mindönkoron teg ualamit: e n e s e z t „...ez utan az zent pispök megh kerde az vrat:

TihK.

1531:

„...tehat ime azon eiel ez zýz az feiedelm azzonnak megh ielönek: es megh monda: hogh el karhozot uona azert: hogh az tqb apacakal gakortha feddöt uona: [...] es ennek miatta az isteni zeretetöt bennök megh bantotta uona: ezt megh monduan el enezek elöle O azert zýzek: kerlek titöket tekencetök megh allapattokath: es gondoliatok megh eletöket: Ne bizzatok hozu imadsagtokban: sem sok viz kinir böitötökbé: sem eiel kelestökbe: mert ezökel nem iduqzqlhettök: sem tquaba týztasagh tartastokba: mert ha ol' tiztasagot tartanatok mint az zýz maria: ha tý egmast zoliatok: egmast ragalmazatok: egmast göqlitök: býzon zeretetnelkil uattok: mert zent pal monga: az zeretet nem patuarkodo: Az zeretetnelkil kegek senki istennek zýnet nem lathattia: hogh ug legön zent agoston doctor mongia: Attiamfiat ualiatok az zeretetöt: kinelkil senký istennek zýnet nem lathattia: Vessetök veqöt azert a göqlösegnek: es egmast istenert es istenbe zeressetök: es euel az bintes el tauoztathatitok: istennek zinethes megh lathattiatok amen. De...” (12—3)

hogh miuotuona az az imadsagh Melet az vr: istenek týztösssegere es az bodok zýz marianak diceretire megh monda: Az imadsagk vgmond imez: O intemerate et in eternum benedicta etc Intlek azert enes titöket hogha az gonoz elensegnek calardsagat el akariatok tauoztatnotok: ez imadsagoth igön oluassatok.” (336)

mondom tÿ nektok: hog hÿuolkodast
el tauoztassatok: es mindonkoron valamÿ iot
tegetok: es akÿ kqzqletok megh unÿa az
imadsagot: ottan uarion ¶ Megh gondoluan:
mert miÿ dauid kÿral az uitezsegben magat
serkqgete...”

1532:

„...encqlkqgetok azert ties vÿ elnqtok ez
niaualias wilagba: hog iquendqbe mind az is-
tennek zÿnet: Mind vrunknak embqrseget: Es
mind az zÿz marianak zepsegqs zinet: megh
lathassatok iquendqbe: tÿzlasak tartastokba
kegek iqon ne bÿzatok: Mert cakaua! nem
iduqzqlhettok:...” (112)

Az olvasmányok záró sorai

KazK.

1526:

„...angalok lelket az bodoghsaÿra uiuek: kÿt
agon nekunkes az dicqssegqs zenharomsagh
isten: kÿ qrqke el: es orzagol. amen. ihs:
maria zent ferenc:...” (35)

1531:

„...Mel bodogsagot agon nekqnk: attÿa: fÿv:
zenthlelqk isten: amen: battor: vÿ legqn: [...] *finis*
1.5.2.6. eg aue mariat ker akÿ
irtha” (58)

„...az mi urunk cristusnak diceretire: kÿ
attÿaua! es zentlelqkel eÿ bÿzon isten amen
Akkÿ ez irast irta eÿ aue
mariath keer. 1.5.2.6.” (136)

1527:

„...amen finis Anno. dj. 1.5.2.7.” (166)

1541:

„...mel diceretre be wÿgqn minket mast
lelkunkbe: feltamadasunknak wtanna
lelkunkbe testunkbe: iesus Cristus: kÿ az attÿa
istennel: es zenth lelqkkel: eel es wralkodik
Mindh qrqkkun qrqke Amen: [...] *Ez iras el*
wegqztetqt zenth mihal napian Ezqr
qtzaz Negwenegh eztendqbe istennek hala.” (202)

TihK.

1530:

„...az anÿal esmet menorzagba mene: kibe
minket es be vizqn az Cristus iesus: az q zent
anianak erdqmene! miatta: kÿ attÿaua! es zent
lelqkel el es orzagol mind qrqke amen: Anno
doi Millesimo:...” (292)

„...az menei bodoksagot es megh ueue: kÿt
engqgqn minekunkes es agon attÿa es fÿv:
es zentlelqk isten: amen. Amen. Ez iras irat-
tatot urnakzi letesenek utanna ezqr qtzaz har-
minc eÿ eztendqbe es el uegezttetqt aldozo es-
tin. aki irtha. aue mariat
ker ff” (29)

„...amen: [...] pro scriptore piam
lectrix ora mariam 1.5.3.1.” (81)

„...es eth ez vilagon nieried zent fiadnak
malaztiat: iquendqbe az q zent zinenek latasat:
kit engqgqn nekunk attÿa es fÿv es zent lelqk
isten amen” (87)

1532:

„...kerlek azert tegodeth: hogh az the fiadnal
leghe! essedqzq miertunk: es ez vilagon nieried
el malaztiat: Iquendqbe zent orzagat omē.” (170)

KOVÁCS ZSUZSA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Rédei Károly 70 éves*

Rédei Károly 1932. április 11-én született Kiskanisán (Zala megye). A nagykanizsai piarista gimnáziumban érettségizett, majd az ELTE-re került, ahol magyar nyelvet és irodalmat, valamint finnugrisztikát tanult. 1955-ben szerzett diplomát magyar szakon. Aspirantúrája során elmélyítette finnugrisztikai ismereteit és elkészítette kandidátusi értekezését, amelynek témája a zürjén és votják nyelv névutórendszere volt. Disszertációját 1960-ban védte meg (megj.: *Die Postpositionen des Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen*. Bp., 1962.). Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Finnugor Osztályára került dolgozni, amelynek munkatársa, később osztályvezetője lett. Bekapcsolódott az osztályon folyó etimológiai kutatásokba: társszerkesztője volt „A magyar szókészlet finnugor elemei” (1967—1978.) című etimológiai szótárnak. 1967-ben védte meg akadémiai doktori értekezését (megj.: *Die syrjänische Lehnwörter im Wogulischen*. The Hague—Budapest, 1970.). Évtizedeken át tevékenykedett a legrégebbi finnugrisztikai folyóiratnak, a Nyelvtudományi Közleményeknek szerkesztőjeként is, és még ma is aktív tagja a szerkesztőbizottságnak.

A szegedi József Attila Tudományegyetemen évekig tartott vendégelőadóként előadásokat. Ennek elismeréseképpen az egyetem 1971-ben címzetes egyetemi tanárrá avatta. Életpályájának legméltóbb elismerése volt, hogy 1990-ben a Magyar Tudományos Akadémia kültagként tagjai sorába választotta. 1974-ben a Bécsi Egyetem meghívta és kinevezte nyilvános, rendes egyetemi tanárnak az akkor alapított Finnugor Intézet élére. Csaknem harminc éves működése páratlanul eredményes volt: ütőképes oktatói és kutatói gárdát toborzott, maga és egyre gyarapodó munkatársai számára kedvező munkafeltételeket teremtett, szinte nulláról alakította ki a gazdag intézeti könyvtárat.

A finnugor nyelvtudományban két fő tudóstípus különböztethető meg: az egyik egy szűkebb kérdésben jártas a legapróbb részletekig, a másik pedig igen széles alapokon műveli tudományterületünket. Rédei szerencsésen ötvözi e két típus tulajdonságait, hiszen több területen és csaknem minden rokon nyelvben mutat alapos jártasságot: az MTA Nyelvtudományi Intézetében művelte az etimológia, a hangtörténet, a permi és az obi-ugor nyelvészet kérdéseit, kutatta az uráli nyelvek egymás közötti kapcsolatait, az egyes uráli nyelvű népek és az oroszok, valamint a török nyelvű népek közti kapcsolatok, valamint az ősi uráli—indogermán érintkezések problémáit. Nehéz lenne részletesen felsorolni mindazokat az alapvető tanulmányokat, amelyek a fenti témakörökben Rédei tollából származnak. Érdeklődésének középpontjában az etimológia áll: az „Uralisches Etymologisches Wörterbuch” (Budapest—Wiesbaden, 1988.) számos szócikke tőle származik, az impozáns sorozatnak ő volt az irányítója, szerkesztője, így a végső megformálás az ő keze munkája. Itt jelzem, hogy 60. születésnapja tiszteletére összeállított bibliográfiája évről évre folyamatosan bővült jelentős tanulmányokkal és könyvekkel. (Méltatására vö. pl. HONTI, Rédei Károly 60 éves. Rédei-Festschrift. Wien—Budapest, 1992. 17—21; közleményeinek jegyzéke uo. 469—79.)

A nyelvek közti kapcsolatok, a jövevényszó-kutatások iránti érdeklődését nemcsak etimológiai bizonyítják, hanem a „Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten” (Wien, 1986.) című munkája is. A Volga—Káma-vidék törökségi és finnugor nyelvei közti érintkezések kutatása is jelentős. A nyelvek közti érintkezések nemcsak a szókincsben hagynak nyomot, hanem például a mondattanban is. Rédeit e téren az oroszoknak (és az óegyházi szlávoknak) a zürjénre gyakorolt hatása foglalkoztatta leginkább (*Russische Einflüsse in der permjakischen Syntax*. Göttingen, 1970.).

Szívesen elment az oroszországi finnugor népekhez gyűjteni. Osztjakkokkal csak az akkori Leningrádban találkozhatott, de a zürjéneket már lakóhelyükön is felkereshette. Zürjénföldi útjai-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Finnugor szakosztályának 2002. április 23-i ülésén.

nak gyűjtéseit vaskos kötetben publikálta (Zyrian Folklore Texts. Bp., 1978.). Igen jelentős forrásnak számítanak osztják szövegközlései és permjåk szójegyzéke is. Hasznos és színvonalas egyetemi kézikönyvek szerzőjeként is számon tartják (Northern Ostyak Chrestomathy. The Hague, 1965.; Chrestomathia Syrjaenica. Bp., 1978.; Őstörténetünk kérdései. Bp., 1998.).

Noha Bécsben dolgozott, kapcsolata sohasem szakadt meg a hazai tudománnyal: részt vett minden jelentős konferencián, kongresszuson, előadásokat tartott a magyar egyetemeken, opponensként vagy szakbizottsági tagként tevékeny részt vállalt és vállalt a tudományos minősítésben, lektori véleményeivel segítette és segíti a magyarországi finnugrisztikai folyóiratok és egyéb kiadványok színvonalának biztosítását.

Debreceni kollégaként nem hallgathatom el, hogy Rédei Károly nagy örömünkre folyamatos szakmai kapcsolatot tart fenn a Debreceni Egyetem finnugor nyelvészeti és magyar irodalmi tan székeinek oktatóival is. Rendszeresen hívott meg Bécsbe vendégprofesszornak debreceni irodalmár oktatókat és lektorokat. Ő maga is többször tartott előadásokat nálunk, legutóbb a permi nyelvek történetéről egy tanegységnyi kurzust finnugor szakos hallgatóinknak. A szakmai kapcsolatokon túl felesége, Piroska révén családi szálak is kötik Debrecenhez. A Debreceni Egyetem számára így megtiszteltetés, hogy Rédei Károly emeritált professzort, akademikust szakmai tejesítménye és az egyetemhez fűződő kapcsolatai jóvoltából 2002 júniusában díszdoktorává fogadhatja.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Finnugor szakosztálya és a nyelvész kollégák nevében kívánok jubilánsunknak töretlen alkotókedvet és számos további jelentős közleményt tudományágunk területén. Kedves Karcsi, Isten éltesse!

KERESZTES LÁSZLÓ

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-émlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
- Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
- Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
- Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
- Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
- Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
- Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
- Kézírtos magyar nyelvitanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.

Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.

Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.

Gömöry-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.

Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I—IV. + Mellékletek. Bp.—Zalaegerszeg, 1991—1998. 3600 Ft.

Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—VI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995—1999. I—IV. kötetenként 2500 Ft., V—VI. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)

Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.

Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600 Ft.

Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 600 Ft.

Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.

Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.

A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.

Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.

Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.

Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.

T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.

Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft.

Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann. Bp., 2001. 500 Ft.

Radócné Bálint Ildikó: A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp., 2001. 600 Ft.

Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági tagoknak 2500 Ft.

Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 5000 Ft, társasági tagoknak 4500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAIHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt gépelt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított normál betűtípus
=====	ritkított dőlt betű

A szövegszerkesztővel készült kéziratokban 12 pontos betűt, másfeles vagy kettes sorközt, 3 cm-es margót kérünk. A mentés formátuma rtf legyen. A korrektúrában a kézirat től eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em. 234. E-mail: magyar nyelv@c3.hu.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekk számlájára.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magary nyelv/>. E-mail címünk: magyar nyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyar nyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magary nyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Hajdú u. 42-44., H-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com.

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor
LORÁND BENKŐ

Editorial Board
**IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI**

Editor
DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>Benkő, Loránd</i> : On the history of the ethnonym <i>székely</i> in the Old Hungarian period	257
<i>Horváth, László</i> : An etymological statistics of the Old Hungarian 'Lamentations of Mary'	267
<i>Rácz, János</i> : Plant names in the period of the Hungarian Language Reform	282
<i>Pelczér, Katalin</i> : Text typological interpretation of an archaic type of folk prayer	294
<i>Gecső, Tamás</i> : The frontier zone of linguistics: science or scholarship?	300
<i>Szépe, Judit</i> : Featural composition of segmental phonological units and sound substitutions by aphasic speakers	305
<i>Csernicskó, István</i> : Indicative forms of <i>t</i> -final verbs as a universal variable?	313
<i>Szoboszlai-Kornya, Ágnes</i> : Names in László Németh's oeuvre	321
Minor Contributions. <i>Fekete, Csaba</i> : On the source of Psalm One in the Major Gradual	329
Etymologies. <i>Kávássy, Sándor</i> : Etymologies of set phrases — <i>Kun, Péter</i> : Some family names of Cumanian origin — <i>Péter, László</i> : <i>Elviszi a balhét</i> 'take the blame'	335
Spoken Hungarian. <i>Okamoto, Mari</i> : Attitudes of Hungarian-speaking secondary school pupils towards their own dialects and Standard Hungarian	342
Reviews. <i>Dezső, László</i> : Remarks on Gábor Székely's "Lexikai fokozás" [Lexical intensification] in terms of general and contrastive linguistics — <i>Hegedűs, Andrea</i> : Szilágysági nyelvátlasz [A linguistic atlas of Szilágyság] — <i>Zimányi, Árpád</i> : Adamikné Jászó Anna (ed.), <i>A magyar olvasástanítás története</i> [The history of teaching reading in Hungary] — <i>Bölcskei, Andrea</i> : Hoffmann István (ed.), <i>Onomastica Uralica</i> . Selected bibliography of the onomastics of the Uralian languages 1a—1b	355
Miscellanea. <i>Kovács, Zsuzsa</i> : The Kazinczy Codex and the Tihany Codex: two codices written by Frater F.	364
Society News. <i>Keresztes, László</i> : Károly Rédei is 70	381

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVIII.

ÉVFOLYAM

2002.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Hasan Eren: A magyarok etimológiai szótáráról</i>	385
<i>Hegedűs József: A parakomparatív nyelv- és szószármaztatásról</i>	395
<i>S. Hámori Antónia: Melléknévi alaptagú szó szerkezetek a középmagyar kori szövegekben</i>	411
<i>Szende Tamás: Meg hasonl ás és áthidalások a hangtanban</i>	432
<i>Jakusné Harnos Éva: A metaforák a nyomtatott sajtó politikai híreiben</i>	442
<i>Dömötör Adrienne: A Gyöngyösi Kódex magyarul író kezei</i>	450
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Horváth Mária: Egy régi német diáknóta útja</i>	461
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Berecz Ágoston: Cingár. — Fehértői Katalin: Gondolatok az Árpád-kori Egirih és Ruhtuk személynevekről. — A. Molnár Ferenc: Balassi- és Zrínyi-magyarázatok</i>	463
É l ő n y e l v. <i>Szabó József: Változó tájszótárak — változatlan megítélés. — Zelliger Erzsébet: „Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere”. 12. Élőnyelvi Konferencia</i>	473
S z e m l e. <i>Juhász Dezső: Benkő Loránd, Az ómagyar nyelv tanúságtétele. — Markó Alexandra: Éltető anyanyelvünk. — Gerstner Károly: Tamás Forgács, Ungarische Grammatik. — Kara György: Futaky István, Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar—magyar kapcsolatok kérdéséhez. — Gecső Tamás: Békési Imre, Osztatlan filológia</i>	478
K ü l ö n f é l é k. <i>Kesztyűs Tibor: Kőrösi Csoma Sándor kézírásos szövege Göttingenben. — Bernard Le Calloc'h: Ki volt Kőrösi Csoma Sándor első tibeti tanára?</i>	499
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Juhász Dezső: Temesi Mihály- emlékülés és -könyvbemutató az Ormánságban</i>	508
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Bánki Judit: Wittnyédy István leveleskönyvéből</i>	509

MAGYAR NYELV

XCVIII. ÉVF.

2002. DECEMBER

4. SZÁM

A magyarok etimológiai szótáráról*

A magyar nyelv első etimológiai szótára „Magyar etymologiai szótár” címen GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS műveként jelent meg. A Magyar Tudományos Akadémia pályázatára beérkezett nyertes mű első füzetét 1914-ben adták ki. Ahogyan a „Lexicon Critico-Etymologicum Linguae Hungariae” cím is magyarázza, a magyar szókészlet kritikai szigorral kiválasztott töveit, illetve azok etimológiáit kívánta értékelni. A szótár nem elégedett meg azzal, hogy a magyar nyelv régi és új elemei közül kiválassza a tőszavakat, hanem számos származékot is tárgyalt, megadva előfordulásuk helyét. Ezzel a tartalommal a szótár tudományosságát tekintve világszínvonalon állt. A szótárnak az *a*-tól az *é*-*dem*-ig terjedő szócikkeket tartalmazó első kötete 1930-ban lett teljesen kész, a második kötet nyomtatását 1934-ben kezdték. Óriási veszteség, hogy 1935 május elsején Gombocz Zoltán szívrohamban elhunyt, a szótár megírása Melichre maradt. A nagy munkabírásról híres Melich bár folytatta a szócikkek írását, s a második kötet *geburnus* címszaváig jutott el, 1944-ben leállították a szótárral kapcsolatos munkálatokat.

GOMBOCZ ZOLTÁN a magyar nyelvészek egyik legnagyobbika „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache” (Helsinki, 1912.) című művével a nemzetközi tudományos körökben híres turkológusként szerzett elismertséget. MELICH JÁNOS pedig a magyar nyelv szláv eredetű töveivel foglalkozott, és a magyar területen a szlávok után fennmaradt helynevek nyelvészeti vonatkozásait kutatta. E két jeles tudós közös műveként készülő szótár terjedelem, tartalom és tudományos színvonal tekintetében az egyik legkiválóbb európai etimológiai szótár volt. Emiatt is súlyos tudományos veszteség, hogy Gombocz váratlan halála után már csak kevés anyag jelent meg belőle.

Később BÁRCZI GÉZA közreadta „Magyar szófejtő szótár” (Bp., 1941.) című kis etimológiai szótárát. Ez a tudásukat gyarapítani vágyó, érdeklődő értelmiségiek számára készült, de a nyelvtudományban dolgozó szakemberek számára is értékes kézikönyv volt.

Ezután BENKŐ LORÁND főszerkesztésével „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” (TESz. I—IV. Bp., 1967—1984.) című hatalmas mű jelent meg. Ez a szótár a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és az Eötvös Loránd Tudományegyetem I. Magyar Nyelvészeti Tanszéke közös munkájának az eredménye.

Miután megjelent a szótár harmadik kötete, BENKŐ LORÁND és PAPP LÁSZLÓ 1979-ben „Az »Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache« tervezete és mutatóvá-

---

* Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. 1992–1993. Band II. 1994. Főszerk. BENKŐ LORÁND, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1683 l. — Az eredeti tanulmány Ankarában jelent meg a Türk Dili (‘Török Nyelv’) című folyóiratban (1996: 116–33). Magyarra Csáki Éva fordította. Ennek szerkesztett változatát közöljük. (A szerk.)

nya” (MNy. 75: 142—7) című cikkükben tájékoztattak a tervbe vett új műről. E tervnek megfelelően, a munkák elvégeztével az „Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache” 1. füzeté 1992-ben, a 6. (az utolsó) pedig 1994-ben jelent meg. Az EWUng. nem a TESz. rövid német kivonata. A szótár bevezetőjében világosan megfogalmazták, hogy új adatokra épülő, számos új etimológiát tartalmazó műről van szó.

A magyar nyelv szókészletében az idegen nyelvekből átkerült jövevényszavak aránya, hasonlóan más nyelvekhez, feltűnően magas. Közöttük a török jövevényszavak száma és jelentősége különleges. Korábban még az is felmerült, hogy a magyar nyelv török eredetű lenne. A tudományos világ e vitát már eldöntötte. Ezzel együtt találkozunk még olykor a magyar nyelv eredetével kapcsolatos teóriákkal. Például nagyjából ötven évvel ezelőtt tűnt fel az az elmélet, mely szerint a magyarok eredetileg töröktől beszélhettek. E szerint az elképzelés szerint a magyarok nyelvcsere útján jutottak volna finnugor eredetű nyelvükhöz. Ebben az elméletben a magyar nyelv török jövevényszavai megőrzött régiségek lennének. Gróf ZICHY ISTVÁN nevéhez fűződik ez az elképzelés, aki az óbolgárok balkáni elszárvosodásának példájára is hivatkozott. A magyar nyelvre és magyarokra vonatkozó eme elgondolkoztató elméletet tudományos körökben is sokáig vitatták, de az utóbbi években a viták teljesen elhallgattak. A törököktől átvett szavakkal kapcsolatos vizsgálatok a magyar turkológia legnépszerűbb kérdései között foglaltak helyet. Az e témában folytatott munkálatok Magyarországon a turkológiát nemzeti tudományá emelték. Mivel a magyar nyelv ótörök jövevényszavai leginkább a csuvasra hasonlítanak, az erre irányuló kutatások meg sokasodtak. A magyar nyelv török jövevényszavaiban megfigyelhető hosszú magánhangzók pedig felértékeltek a jakut és türkmén nyelvek kutatását. Az ótörök nyelvemlékekben előforduló adatok tanulmányozása segít a magyar nyelv török jövevényszavai etimológiájának megírásában, ezért az ótörök kutatások iránt is megnőtt az igény. Összefoglalva: a magyar nyelv török jövevényszavainak kutatása elősegítette a turkológia tudományos fejlődését.

A magyar nyelv török eredetű szavainak kutatása ma is folyik. Tanúi lehettünk számos probléma megoldásának, ugyanakkor az is tény, hogy még megvitatandó kérdések sora áll előttünk. Az újonnan megjelent EWUng. is tele van ilyen kérdésekkel. Íme néhány példa:

A szótár a magyar *eke* csuvasos típusú török nyelvből való származtatásához a csuvas *aka* alakot adja meg, magyarázatképpen a szó jelentését is közli: 'säen; pflügen'. Tudomásom szerint a csuvas *ak-* a török *ek-* tö megfelelőjeként csupán 'säen' jelentésű. H. PAASONEN „Csuvas szójegyzék” (Bp., 1908.) című szótárában például az *ak-* tőnek 'säen' jelentését adja, a tatárban *ik-* 'ackern' és török *ek-* 'säen' megfelelőit is feltünteti. Később pedig EGOROV etimológiai szótárában az *ak-* tőnek 'vetni' jelentését adta meg (22—3). Jobban megvilágítva a kérdést, a csuvas *ak-* tö 'pflügen' jelentését régi és újabb török szótárakból adatolhatjuk. Egy 'vetni' ('säen') jelentésű *ak-* töből a csuvas *aka* szó származtatását nem nagyon könnyű elképzelni. Ebből viszont az is kiderül, hogy az EWUng. szerzői miért adtak az *ak-* tőnek 'pflügen' jelentést. Csak az a gond, hogy a csuvas szótárak ezt a jelentést nem igazolják. Ennek ellenére világos, hogy a csuvas *aka* szó az *ak-* származéka, képzővel ellátott alakja, melynek a jelentése 'tarló', vagyis 'az a hely, ahová vetnek'. Az *ak-* töből származó képződmény eszerint először 'tarló' jelentést hordozott, majd később az *aka* jelentése kiterjedt már az 'eké'-re is.

Ebből a szempontból is hasonlít a csuvas *aka* a török *saban*-ra. A „Türklerde ekin-ciliğin gelişmesine katkıları” (Türkoloji Dergisi 8: 1—28) című munkámban (11—2) megírtam, hogy a *saban* nyelvjárásainkban 'das Ackerland, der Acker', 'Feld, Acker' jelentésben is megjelenik. Ezekben a nyelvjárásokban az ekét *saban ağaç*, vagyis 'szántó fá'-nak nevezik. Később a *saban ağaç* elliptikus alakra változott. A törökök közt a szán-

tőföld felszántására alkalmas eszköz nevét *saban*-ként kezdték használni. Ilyen értelemben a magyar nyelv *eke* szava esetében a csuvas *aka* szó második jelentéséről kell beszélnünk.

LIGETI LAJOS „Régi török jövevényszavaink etimológiai problémái” (Nyelvtudományi Értekezések 89. sz. 193—9) című írásában a magyar nyelv *eke* szavának csuvas megfelelőjével foglalkozott. A TESz. (1: 733) adatát, miszerint a török *ek-* tőnek a ’säen’ mellett kialakult egy ’pflügen’ jelentése is, helyesbítette úgy, hogy csak ’säen’ jelentése volt. LIGETI a „Quelques problèmes étymologiques des anciens mots d’emprunt turcs de la langue hongroise” (Acta Orientalia Hungarica 29: 279—88) című írásában is ugyanezt a kérdést járta körbe (286).

Ezzel együtt LIGETI sem tudta a csuvas *ak-* tőből származó *aka* szó ’eke’-ként való előfordulását bizonyítani. A kiváló tudós meglegedett azzal, hogy a csuvas *aka* ’eke’ jelentésben való használatát különlegességgnek (spécialité) minősítette.

Megírtam a Türkoloji Dergisiben megjelent írásomban, hogy a *saban* szó a mai török nyelvjárásokban ’das Ackerland, der Acker’, illetve ’Feld, Acker’ jelentésben használatos. Ahogy az egyes török nyelvjárásokban *saban ağaç*, vagyis ’szántó fa’ szerkezeten keresztül ellipszis útján jutott el az ’eke’, vagyis ’szántóföld megművelésére alkalmas eszköz’ jelentéshez, illetve a csuvas *aka* is az *aka puş* szószerkezetben jutott el mai ’eke’ jelentéséhez. Összefoglalva: a csuvas *ak-* tőnek csak ’säen’ jelentése van. Ezért hibás az *aka* képzett szónak ’pflügen’ jelentésben való használatáról beszélni.

A szótárban említést tesznek arról, hogy a magyarban ’Pelzjacke; kurzer Wintermantel’ jelentésben használatos *daku* szó nagy valószínűséggel kun eredetű, a kunban pedig (’Art Pelz’) mongolból való jövevény. A mongol szó török megfelelőjét Kâşgarî Mahmudnak köszönhetjük: *yaku* ’Regenmantel’-ként adja meg. Ráadásul hozzáteszi még az orosz *doxa, daxa* alakokat is. A szócikk végén a TESz. és LIGETI LAJOSnak „A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van” (MNy. 1976: 11—27, 129—36) című cikke van feltüntetve.

LIGETI szerint Kâşgarî *yaku* adata egy *yağku* ’esőkabát’ jelentésű szóra támaszkodó népetimológias alak. Ezzel szemben CARL BROCKELMANN „Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen [sic] Mittelasien” (Leiden, 1954.) című könyvében (60. §) a *yaku*-t a *-ğu* képzős alakok közt sorolja fel. SIR GERALD CLAUSON az „An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish” (Oxford, 1972.) című szótárában (898 b), a *yaku* szót a *yağ* tőből *-ğu* képzővel képzett alaknak tekinti. LIGETI az 1976-ban megjelent írásában valamilyen okból figyelmen kívül hagyta CLAUSONnak ezt a megállapítását. Később pedig „A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban” (Bp., 1986.) című könyvében is (236), a magyar *daku* szóval kapcsolatban meglegedett azzal, hogy a Magyar Nyelvben (1976: 18) megjelent adataira hivatkozzon. (Az EWUng.-ban a 17-es lapszám tévesen van megadva.)

A TESz.-nek a *daku*-t tartalmazó kötete 1967-ben látott napvilágot. Az EWUng. 1992-ben megjelent 2. füzetében még ha a TESz.-hez képest néhány kiegészítő adat be is került, feltűnő, hogy meg sem említik LIGETINEK a magyar nyelvben előforduló legrégibb török jövevényszavakra vonatkozó, számos új észrevételét és megfigyelését tartalmazó utolsó művét.

ERDŐDI JÓZSEF (MNy. 1979: 72—6) azt állította a magyar nyelv *fokhagyma* szaváról, hogy az összetétel első tagja a *fog*, második tagja pedig a *hagyma*. A magyar főnevet török példákra hivatkozva kívánta megvilágítani, s megadta a csuvas *şāl oxra* szót. (Csuvasul az *oxra* ’hagyma’, a *şāl* pedig ’fog’ jelentésben használatos, a török *tiş* (> *diş*) szabályos megfelelőjeként). Mivel ERDŐDI nem volt szakértője a török nyelvészetnek, meglegedett azzal, hogy csupán egy csuvas példát említsen. Az ERDŐDI által idézett ada-

tokat mérlegelő EWUng. elfogadta, hogy a *fokhagyma* törökből származó tükörfordítás (Lehnübersetzung) eredménye. A török és türkmén nyelvben a fokhagyma darabkáinak adott *dış* elnevezés igazolja ERDŐDI megfigyeléseit.

Tudjuk, hogy a magyar nyelvben számos, régi és új török nyelvből származó jövevényszót használnak. Azt is el kell ismerni, hogy a magyar turkológia nagy jelentőséget tulajdonít e jövevényszavak feltárásának. Am közben az is kiderült, hogy a magyarban több törökből származó tükörfordítás is megfigyelhető. Például a magyar *nyelvet fog* nyilvánvalóan a török *dil al-* kifejezésből való. A *nyelvet fog*-ot THÜRY JÓZSEF óta a magyar tudományos körökben török tükörfordításból származónak tekintik. Legutoljára LIGETI LAJOS „Nyelvet fogni” (MNy. 1936: 45—6) című tanulmányában meggyőző példákkel bizonyította a török *dil* ’nyelv’ jelentésű szónak ’fogoly’ értelemben való használatát szomszédos nyelvekben is.

LIGETI „A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van” (MNy. 1976: 11—27, 129—136) című írásában (134—5) újabb példákkal is illusztrálta ezt a jelenséget. Például a magyar *vasárnap* (< *vásárnap*) a török *pazar günü* fordítása. (Mondjuk meg azt is, hogy a magyar *vásár* és a török *pazar* szavak eredete azonos.) Ehhez hasonlóan a magyar *kiment az eszemből* kifejezést is világosan török tükörfordításnak tekintjük (törökül *aklmdan çıktı*).

LIGETI írása végén felhívta arra is a figyelmet, hogy nem tárgyalja a törökben és mongolban idegen nyelvekből származó tükörfordításokat. Ugyanakkor nem hallgatta el azt a véleményét, miszerint a tükörfordításokkal a jelenleginél sokkal többet kellene foglalkozni a szakembereknek. LIGETI ebben a témakörben örvendetes kiadványnak minősítette KISS LAJOSnak a „Szláv mintára alkotott tükörszók a magyarban” (Bp., 1976.) című munkáját. (ERDŐDinek a *fokhagymá*-val kapcsolatos magyarázata a magyar nyelv török tükörfordításaihoz egy újabb adalék. 1980-ban jelent meg, ezért LIGETInek az 1976-os írása még nem idézhette.)

Nem rejtjük véka alá, hogy ahogyan a magyar nyelvben, a mi nyelvünkben is élnek a szomszédos nyelvekből származó tükörfordítások. Milyen kár, hogy ebben a témakörben mostanáig nem született alapos tanulmány! Fájdalmas tény, hogy tudományos körökben ez a kérdés fel sem merült. A balkáni nyelvek is tele vannak török tükörfordításokkal. Bár KR. SANDFELD „Linguistique balkanique. Problèmes et résultats” (Paris, 1930.) című korszakalkotó művében ezzel a kérdéssel foglalkozott. A téma a balkáni államokban nem váltott ki visszhangot.

Végezetül szóvá kívánom tenni, hogy a nyelvreform éveiben a török nyelvi megfelelők között számos olyan található, mely idegen nyelvből való tükörfordítás.

Rátérve a ’havyar’ jelentésű magyar *kaviár* szóra: Az EWUng. azt közli, hogy a magyar *kaviár* a török *havyar*-ból származik, az pedig egy iráni *hāvyār* átvétele. Ebben az esetben szemet szúr, hogy a TESz. adatait változtatás nélkül átvették. Ahogyan 1970-ben a TESz.-ben megjelent adatok nem tükrözték a tudomány *kaviár*-ral kapcsolatos akkori színvonalát, az 1993-ban megjelent német változat sem okult az újabb tudományos kiadványok adataiból.

Az utóbbi években a *havyar* szótövével kapcsolatban több cikk is megjelent. Például W. EILERS „Kaviar. Eine Wortstudie” (Jñānāmuktāvalī. Commemoration Volume in Honour of Johannes Nobel. New Delhi, 1959. 48—58) című cikkében a szerző azt állítja, hogy minden európai nyelvben használatos ’kaviár’ jelentésű szó a török-tatár *xāviyār* (törökül *havyar*), később pedig a görög *καβίριον* és ennek latinizált változata a *caviarium*. Ezzel együtt világos, hogy a *xāviyār* szó hangalakja nem eredeti török. EILERS meg is világítja a kérdést: a *havyar* szó tövét az iráni *xāviyār*-ból származtatja. Az iráni *xāviyār* ’tojást hordozó (hal)’, vagyis ’Rogenfisch, Stör’ és később ’Rogen, Kaviar’ jelentésű

xaya-i / *xāyadār* rövidített alakja. Az első részben felismerhető egy indoeurópai tő: EILERS szerint a török *havyar* a Kaszpi-tó vidéki iráni nyelvjárásokból való.

SZEMERÉNYI OSZVALD 1967-ben „Slavic Etymology in Relation to the Indo-European Background” (Die Welt der Slaven 12: 267—95, különösen 294—5) című cikkében egy ehhez hasonló megoldást javasol.

G. B. PELLEGRINI „Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all’Italia” (I. Brescia, 1972.) című művében (30) az olasz *caviale* szó tövét a *havyar*-ral hozta kapcsolatba. Szerinte az EILERS által javasolt etimológia az olasz *caviale* szempontjából is érdekes. SZEMERÉNYI magyarázata is egy adalék a kérdéshez.

Végezetül DEMETRIUS J. GEORGACAS, „Ichthyological Terms for the Sturgeon and Etymology of the International Terms Botargo, Caviar and Congeners (A linguistic, philological, and culture-historical Study)” (Atina, 1978.) című művében a nemzetközileg elterjedt *havyar* szó tövének kérdését vizsgálta meg. Ahogyan a címből is kiderül, a munka nagyobbik része a *kaviár*-ral kapcsolatos véleményeket tartalmazza részletesen. A szerző az összes elképzelhető adatot összeszedte, valamint a szóval kapcsolatos összes etimológiai javaslatot is részletesen elemezte.

A GEORGACAS által közölt adatokat még összefoglalva sem tudnám most itt helyszűke miatt értékelni. Ezért hát a szerző által nem csupán nyelvészeti és filológiai, hanem kultúrtörténeti területen is elvégzett elmélyült kutatásokra hívom fel a figyelmet. E sokoldalú kutatás után bebizonyosodott, hogy a *havyar* görög eredetű szó. Eszerint az európai nyelvekben eddig török eredetűnek tekintett *havyar* görög jövevényszó. Az új tények tükrében helyesíteni kell azt az állítást, hogy a török *havyar* az újperzsa *xāyār*-ból származna, s a jelentése pedig ’Rogentrager’ lenne. Az EWUng. az 1967—1976 közt megjelent TESz.-re támaszkodott, és az ebben a témakörben azóta megjelent új munkákról nem vett tudomást.

A célunk most nem GEORGACAS munkájának az ismertetése, ezért a szerző figyelmét elkerülő számos adatról most nem is teszünk említést. GEORGACAS ebben a témában ANDREAS TIETZE jeles turkológustól kapott segítséget, vele konzultált. Ám a török nyelvjárásokban még számos ’halikra’ és ’kaviár’ jelentésű szó él. Itt van például a türkmén *işbil*. A sor és szagay *üzürgen*, vagy a tuvai *ürgene*, az azeri adat is feltűnő: *küri*. Ez utóbbi adat számos anatóliai nyelvjárásban is megjelenik.

Megírtam (MNy. 1944: 228—30), hogy a magyar *küllő* a török nyelvekben ’Rad-speiche’ jelentésű *kegy*-ből jött. Később NÉMETH GYULA a „Das Zimmerhandwerk der Turko-Bulgaren im Spiegel der alttürkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache” (Acta Orientalia Hungarica 18. 1965: 55—60) című cikkében nemcsak jóváhagyta az etimológiát, hanem új adatokat hozott és kiegészítő észrevételeket is tett. LIGETI LAJOS „Török jövevényszavaink és a vitás etimológiák kérdése” (Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Bp., 1956. 336—46) című cikkében, amikor a XIV—XV. századból ismert magyar *torontaly* ~ *torontal* alakoknak a török *turumtay* szóval való összekapcsolásakor felmerülő fonetikai problémákat vizsgálta, és megállapította, hogy ugyanolyan jelenséggel van dolgunk, mint amit a *karvaly* magyar ragadozómadár-név és török megfelelője, a *kırgıy* egymás mellé állításakor észlelünk, végül pedig a *küllő*-vel kapcsolatos megállapításomat ezen jelenség egy újabb példájának nevezte. LIGETI írása végén azt is megígérte, hogy a *karvaly* és *küllő*-vel kapcsolatos véleményét egy külön cikkben fogja ismertetni. Sajnos, tudomásom szerint, a jeles szerző erről a témáról több cikket nem írt. Végül „A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban” (Bp., 1986.) című művében a magyar nyelvben élő régi török jövevényszavakat tárgyalta, s a *karvaly* (< török *kırguy*, *kırgıy*) alakokkal is foglalkozott, de a *küllő* (< török *kegy*) alakról nem tett említést.

NÉMETH után a TESz. (2: 690—1) is az én etimológiámra támaszkodott, és a *küllő*-ről azt írta, hogy nagy valószínűséggel az ótörök *kegey*-ből származik. Az EWUng., melyet leginkább a TESz. német változatának tekinthetünk, az én etimológiámból kiindulva azt állapította meg, hogy a *küllő* az ótörök *kegey*-ből származik, a *küllő* alak a török **kügey* alakból *-lük*, *-lik* képzővel képzett **kügelük* szó átvétele. Nem óhajtom megvitatni, hogy a mai török nyelvjárásokban élő *kegey* mellett az ótörökben **kügey* alak is élt-e. A magyar *küllő* hangalakja által felvetett problémákra nincs szükség menedékként a *-lük* képzőre, elégedjünk meg azzal a megállapítással, hogy a *kegey* végéhez *-lük* képzőt illeszteni nemhogy nehéz, de egyenesen lehetetlen. — SIR GERALD CLAUSON „Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study” (Central Asiatic Journal 10. 1965: 161—6) című etimológiai tanulmányában (165) megírta, hogy a *kegey* mongol jövevényszó. A magyar *küllő*-vel kapcsolatos cikkemben a *kegey* mongol hátterét említettem. Látható, hogy CLAUSON nem olvasta a cikkemet.

Tudjuk, hogy a 'Zeugenschaft; Zeugnis, Beweis' jelentésű magyar *tanú* szó az ótörök *tanuk* átvétele. A török *tanuk* pedig a *tanu-* töre vezethető vissza. Az EWUng. beírta annyival, hogy a TESz. 1976-ban megjelent kötetében közölt megállapításokat összefoglalja. Hasonlóképpen LIGETI is az 1986-ban megjelent utolsó munkájában megelégedett azzal, hogy a török *tanuk* (> *tanık*) szót a *tanı-* ige szabályos képződményének tekintse (259).

Leginkább az a szembeötlő, hogy ez a szótár megelégszik a TESz. összegzésével. Csakhogy tudjuk, hogy az 1967—1976 között megjelent nagy jelentőségű kézikönyvet számos tanulmány követte, melyek a magyar nyelvbe közvetlen vagy közvetett úton bekerült jövevényszavakat tárgyalták. Az imént a magyar *kaviár* szóval kapcsolatos új (és régi) tanulmányokról tettünk említést. A TESz. megjelenését követően a *tanı*-val kapcsolatban is több tanulmány született. Például IBEN RAPHAEL MEYER „Türkeitürkisch *tanı*- 'kennen' und *tanık* 'Zeuge' (Ural-Altäische Jahrbücher 40. 79—81) című cikkében azt állítja, hogy a török *tanık* a *tanı-* igéből képzett szó, mely utóbbi viszont mongol eredetű a törökben. A TESz. *tanı*-t tartalmazó kötete 1976-ban jelent meg, de MEYERnek ezt az 1968-as cikkét nem vette figyelembe. Milyen kár, hogy LIGETI 1986-ban megjelent nagy művének megírásakor nem értesült még MEYER cikkének állításáról, jóllehet tudjuk, hogy LIGETI amúgy érdekelték a magyar nyelv mongol eredetű jövevényszavai. LIGETI „Mongolos jövevényszavaink kérdése” (NyK. 51. 1941—43: 190—271) című cikkében alapvetően feldolgozta a magyar nyelv mongolos jövevényszavait. Ezért azt szerettük volna, ha gyakran emlegetett nagy művében állást foglal a magyar nyelv *tanı* szavának mongol hátterére utaló új véleménynel kapcsolatban.

Később annak is tanúi lehettünk, hogy GERHARD DOERFER a török *tanı-* igét szintén mongol eredetűnek mondja (Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 62: 257—8).

SIR GERALD CLAUSON nem tett említést 1972-ben megjelent „An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish”-ben (*tanu-* 516, a *tanuk* 518—9) IBEN RAPHAEL MEYER 1968-ban megjelent állításáról a szavak mongol eredetéről.

Magyarul a *findık* *mogyoró*, mely szónak az eredete igen vitatott. A TESz. szerint a *mogyoró* azt jelenti, hogy 'tojás', és a régi *mony* szónak az *-r* és *-ó* képzővel továbbképzett alakjával van dolgunk. Az EWUng. pedig megismételte e máig érvényes magyarázatot. A szótár szerint a szóvégi *-ó* kicsinyítőképző, az *-r* pedig névszóképző (Nominalbildungssuffix). A *mony* szóvégi mássalhangzójának *-gy*-re változása vitatható. Az EWUng. az *-ny* > *-gy* változásra példának hozza a *megy* szót. A TESz. végül felsorolja a *mogyoró*-ra vonatkozó tanulmányokat, az EWUng. pedig megelégszik azzal, hogy utal a TESz-re. — A TESz.-nek a *mogyoró*-t tartalmazó II. kötete 1970-ben jelent meg. Tudjuk, hogy azt

követően több cikk foglalkozott még e szóval. Például HAJDÚ PÉTER „Bevezetés az uráli nyelvtudományba” (Bp., 1988.) című művében (9) azt írta, hogy a *Quercus*, *Tilia*, valamint *Corylus avelana* fogalmakra nincs közös finnugor elnevezés. Ebből az fakad, hogy a *mogyoró* a magyarban újabb képződmény.

LIGETI LAJOS „A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban” (Bp., 1986.) című utolsó művében (234) a magyar nyelv török jövevényszavai kapcsán az idegen eredetű elemekről írt, s itt foglalkozott a csuvasban található tatár szavakkal. Más kipcsek eredetű elemeket is tárgyalt ebben a kategóriában. A csuvasban a tatár–kipcsak eredetű szavak közt több mongol származású is található. Ezen kívül iráni eredetű tövek is vannak (például *kil* 'ház'). Szembetűnőek az oszét jövevényszavak is (*kele* 'sarok'). A csuvas szókészletben finnugor, főként cseremiszi eredetű szavakra is rábukanni. LIGETI szerint a csuvasban magyar eredetű jövevényszó is van: a csuvas *mäyär* 'dió'.

A csuvas *mäyär* szónak sem a törökben, sem a szomszédos finnugor nyelvekben nincs megfelelője. Már H. PAASONEN (NyK. 38. 1908: 271) említést tett a csuvas *mäyär* szó magyar eredetének lehetőségéről. GOMBOCZ „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache” (Helsinki, 1912. 220—1) pedig azt írta, hogy a csuvas *mäyär* szó nagy valószínűséggel a magyarból való átvétel. Sajnos sem a TESz., sem pedig „A magyar szókészlet finnugor elemei” című művek nem érintik ezt a kérdést. LIGETI szerint ha ez az etimológia biztossá válik, a *mogyoró* lesz az egyetlen keleten maradt magyar szó. LIGETINEK ez a véleménye vitatható. V. G. EGOROV „Etimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka” (Čeboksari, 1964.) című szótárában (129—30) azt írja, hogy a csuvas *mäyär* szó eredete ismeretlen, valamint azt is hozzátette GOMBOCZRA hivatkozva, hogy a 'mogyoró' jelentésű szót a magyarok a csuvasok őseinek számító bulgároktól kölcsönözték. EGOROV itt még megemlíti a madáreresznye baskír *myyl* alakját és a kazak *moyıl*-t is.

Az utóbbi években megjelent karacsáj szótárban megtaláltam a *mayar* szót, a csuvas *mäyär* megfelelőjét. Ez a 'mogyoró' jelentésű szó a csuvas *mäyär*-től nem választható el. Ez esetben viszont nem tartható az a régebbi vélemény, miszerint a csuvas *mäyär* a magyar nyelvből való átvétel lenne. A török *fmdık* szó is tanúbizonysága annak, hogy a mogyoró a Fekete-tenger vidékén honos. Emiatt a karacsáj *mayar* szónak a csuvas (vagy magyar) nyelvből való átvételéről nem beszélhetünk.

A magyar nyelvben 'Zander' jelentésben használt *süllő* szó töve is vitatható. A szótárban az a nézet szerepel, miszerint a *süllő*-höz a csuvas *šāla*, ócsuvas **šilek* (~ közép-török *tişek*) útján juthatunk el. A török *ş*-nek a csuvas *l*- megfeleléséből kiindulva a csuvas **šillik* alakot 'első létrafok' jelentésben ismerjük. Eme magyarázat alapján megértjük, hogy a magyar nyelvben e hálnak adott *fogas* (< *fog* + *-as* 'ellátottságképző') név csak (analóg?) példa. Ezzel szemben áll a csuvas *šāla*, *šāla pulä* főnév. A csuvas nyelvben a *šāla* is elliptikus alak: a *šāla pulä* > *šāla* lett. Az elképzelhetetlen, hogy a csuvas *šāla* egy **šillik*-ből származna. Ebben a szóban a *-lik* képző szerepe nem érthető, a csuvas *šāla* szóban a gemináció jól láthatóan megszűnt.

V. G. EGOROV az etimológiai szótárában (333) valamilyen oknál fogva nem adta meg a csuvas *šāla* szó török megfelelőjét.

Az EWUng.-ban közölt **šillik* alakból való kiindulásra azért volt szükség, hogy a magyar *süllő*-ben előforduló geminátát könnyebb legyen megmagyarázni. Ahogyan a csuvas *šāla* alak nem magyarázható a **šillik*-ből, a szomszédos baskír, tatár és karakalpak nyelvjárásokban megismert *hıla* és *sıla* alakok sem igazolják a geminátát. Ezzel szemben a magyar *süllő*-ben létrejött gemináció már csak az átvétel után történhetett a magyar nyelvben.

A magyar *süllő*-vel csak egyetlen egy hálnév vethető össze, a csuvas *šāla*. Ennek a szónak a török nyelvekben található megfelelője a *şışek* (< *tişek*), a régi és új nyelvjá-

rásokban egyaránt '1-2 éves him bárány' a jelentése. Tudomásom szerint a magyar *süllő* kapcsán mostanáig erről senki sem tett említést. Minthogy a török *şişek* csuvas megfelelője halnévként fordul elő, tekinthetjük ezt a régi csuvas–magyar kapcsolatok egyik tanújának. Érdekességgként megemlítem, hogy a török nyelvjárásokban '1-2 éves bárány' jelentésben élő *şişek* szó az anatóliai török nyelvjárásokban halnévként fordul elő.

1954-ben R. GELDIAY egy cikkében, mely a Türk Yurduban jelent meg, a *siraz* halról ír (294), és itt a *şişek* is halnévként fordul elő: „A *siraz* az Eğridir tóban élő halfajta (Vacorhinus pestai). A himjének a neve *şişek* és *kelten*.”

A Török Nyelvtudományi Társaság (Türk Dil Kurumu) kiadványában (Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü) a *siraz* 'fekete, kispikkelyű, nagyobbacska halfajta' (Eğridir-Isprata) és a *siroz* 'egyfajta hal' (Serik-Antalya) főnevek igazolni látszanak R. GELDIAY *siraz* adatát. Sajnos a Derleme Sözlüğüben a *kelten* főnév nem fordul elő, valamint a minket érdeklő *şişek* sem szerepel halnévként. Ám a *şişek* tényleg az Eğridir tóban élő hálnak a neve helyi nyelvjárásokban. A Pirelli című újság 1987. márciusi száma (4–5. lap) azt írja, hogy a *şişek* az Eğridir tóban élő halfajta.

Ezeknek az adatoknak a fényében nem állíthatjuk, hogy a Török Nyelvtudományi Társaság nyelvjárási gyűjtése minden hazánkban beszélt nyelvjárásra kiterjedne. Emiatt szükség lenne egy újabb gyűjtésre, a Derleme Sözlüğü kiegészítése céljából.

A török nyelvben az '1-2 éves bárány'-t jelentő *şişek* tehát egy szűk területen 'egyfajta tavi hal' jelentésben él. Ezeket az adatokat érdekes lenne továbbvizsgálni. A Törökországban élő *şişek* hálnév a csuvas *şāla* megfelelője. A török *şişek* alak világosan tanúsítja, hogy a csuvasban geminátáról nem beszélhetünk.

EMIL BOEV „Za predturskoto vlijanie v bŭlgarskija ezik” (Bŭlgarski ezik 5. 1963: 3–17) című cikkében összekapcsolta a bolgárban a kecskegidának adott *şile* nevet a török *şişek*-kel, mivel a török [szóbelseji] -ş- és [szóvégi] -ş az óbolgárban (és a mai csuvasban) /-ként van meg. Első látásra ez az elképzelés elgondolkoztató, ámde láttuk, hogy a csuvas *şāla* csak halnévként fordul elő. Ezért a bulgár 'kecske kicsinye' jelentésben használatos *şile* szónak az óbolgárból való származtatása nehezen képzelhető el.

A magyar nyelvben meglevő *tor* 'Mahl, Ehrenschaus', 'Leichenschaus' töve is vitatott. A TESz. kettéválasztotta az ezzel kapcsolatos magyarázatokat. Az első csoportban lévő elképzelések szerint a *tor* 'Mahl, Ehrenschaus' szónak a magyar *torok* szóval összekapcsolása lehetséges. A második elképzelés szerint a *tor* ótörök jövevényszó. Csak-hogy a *tor*-ra a törökségben összesen egy adatunk van: a csagatáj *tor* 'Gastmahl, Bewirtung'. Feltűnő a csagatáj *tor* hapax legomenon volta. Ennek ellenére GOMBOCZ ZOLTÁN-nak a „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache” (Helsinki, 1912.) című műve óta szerepel tudományos munkákban. GOMBOCZ megjegyezte, hogy a *tor* 'Gastmahl, Bewirtung' jelentésű szót VÁMBÉRYre támaszkodva idézi, s hogy más adata nincsen. MUNKÁCSI BERNÁT (Ethnographia 4. 1893: 48) a török nyelvekben közös örökséggként 'Gastmahl, Zecherei' jelentésben élő *toy* szót a csagatáj *tor*-ral kapcsolta össze. Ezzel szemben GOMBOCZ azt hangoztatta, hogy a *tor* és *toy* szavakat külön kell választani. Végezetül pedig GOMBOCZ azt is leírta, hogy a magyar *tor*-nak a csagatáj *tor*-ral való egyeztetését VÁMBÉRYnek köszönhetjük (NyK. 8. 1870: 118). Szerintem a csagatáj *tor* először VÁMBÉRYnek a „Čagataische Sprachstudien” (Leipzig, 1867.) című művében fordul elő. Később PAVET DE COURTEILLE (Dictionnaire turkoriental) a csagatáj *tor*-t 'festin' jelentésben adta meg (224). Tudni lehet, hogy ezt az adatot VÁMBÉRY-től vette.

A magyar *tor* szó eredetét GOMBOCZ óta sokan vitatták. Kételkedésre az ad okot, hogy a magyar *tor*-ral kapcsolatban egyetlen [török] adat áll rendelkezésre. Tudjuk, hogy a csagatáj szótárakban számos hibás adat található. Először THÚRY JÓZSEF „A Behdset-ül-Lugat című csagatáj szótár” (Bp., 1903.) című munkájában illusztrálta a hibákat. Sajnos

azonban Thúry sem kerülhette el a téves adatok közlését. NÉMETH GYULA Thúry József életét bemutató és tudományos munkásságát ismertető előadásában több ilyen példára kitért (Thúry József emlékezete. Bp., 1934.).

Ezzel a kérdéssel magam is foglalkoztam. 1943-ban a Körösi Csoma Társaságban tartott előadásom a csagatáj szótárak tévedéseit mutatta be. Később a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartottam egy előadást, ahol a *székely* népnévvel kapcsolatban addig elhangzott nézeteket foglaltam össze, majd megállapítottam, hogy a THÚRY óta elterjedt csagatáj adat hibás olvasat eredménye. Ez az előadásom 1943-ban a Magyar Nyelv folyóiratban meg is jelent (A *székely* név magyarázatához: MNy. 39: 205—8). Végezetül pedig „Çagatay lûgatleri hakkında notlar” (A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi VIII, 1950: 145—63) című munkámban csagatáj szótárakban előforduló téves olvasatok egy csoportját ismertettem. Abban a cikkemben a nekem föltűnt hibás adatoknak csak egy részéről beszéltem. A későbbi munkám során még egy sor ilyenre bukkantam.

Például a török *dibek* ['mozsár'] szó tövét kutatva régi és új török nyelvekben több ilyet találtam. A régi és a mai török nyelvekben a *soku* a leggyakoribb 'mozsár' jelentésű szó. Ez az anatóliai nyelvjárásokban is megőrződött. A *soku* etimológiája világos, az 'üt' jelentésű *sok-* többször származik.

A kortárs [török] nyelvek egy részében a *soku* helyett a *keli* szót használják. Íme néhány példa: karakalpak *keli*, kazak *keli*, tatár *kile*, baskír *kile*, jakut *kelī*, a csuvas *kilē* a tatár nyelvből való átvétel. A magyar 'mozsár' jelentésű *kölyű* ótörök jövevényszó.

Feltűnő, hogy a mai török nyelvek egy részében 'mozsár' jelentésben az *oğur* szót használják: özbeg *ogir*, mai ujjur *oğur*, PAVET DE COURTEILLE csagatáj szótárában az [oğur] írásképet adta ('mortier de bois'). RADLOFF is átvette a szótárába *oğur* alakban. — Az utóbbi években tanúi lettünk annak, hogy tudományos publikációkban gyakran idézik az *oğur* alakot. LIGETI LAJOS „O mongol'skih i tjurkskih jazykah i dialektah Afganistana” (Acta Orientalia Hungarica 4. 1954: 93—117) című cikkében azt írja, hogy a kabuli törökben használják az *oğur* szót *oğor* alakban. L. BOGDANOV „Stray notes on Kabuli Persian” (Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal (New Series) 26. 1930: 1—123) című tanulmányában (110. l. 30-as lábjegyzet) azt írja, hogy a kabuli tadszikban *uğur* alakban él, G. MORGENSTIERNE pedig a „Frontier Languages” című művében (1: 232) írt arról, hogy a parszi nyelvben *oğur* alakban fordul elő a szó. LIGETI ezekhez az adatokhoz még hozzátette a hazarák közt használatos *oğot* és *oğur* alakokat. Szerinte helyes a PAVET DE COURTEILLE által megadott [oğur]-nak RADLOFF szerinti *oğur* olvasata. MORGENSTIERNE azt írta, hogy ennek a mozsár jelentésű szónak az eredete perzsa. BOGDANOV kételkedve fogadta ezt a véleményt, és az *oğur* szó tövét nem nevezte meg. LIGETI világosan megmondta, hogy az *oğur* mongol eredetű szó. „Mongol'skie elementy v dialektah hazara v Afganistane” (Kratkie soobščenija Instituta Narodov Azii. 83. Mongolovedenie i tjurkologija. Moskva, 1964. 5—22) című írásában (17) is megismételte, hogy az *oğur* mongol eredetű szó. Később GERHARD DOERFER „Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen” című kézikönyve II. kötetében (Türkische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1965.) nem osztotta LIGETI véleményét. DOERFER *oğur*-ral kapcsolatos elképzelése elgondolkoztató. Ám még az ő nézeteit sem foglalhatjuk itt össze. (DOERFER nem látta LIGETINEK az 1964-ben megjelent cikkét.)

Most térjünk rá a csagatáj *oğur*-ra. Érdekes, hogy RADLOFF szótárában a csagatáj *oğur* mellett [uğuz] alakban egy *uğuz* ('ein hölzerner Mörser') szó is előfordul. LIGETI (és DOERFER) figyelmét is elkerülte RADLOFFnak PAVET DE COURTEILLE-től átvett adata. Tudomásunk szerint RADLOFF a szótárában megadott hasonló szavak esetében utalni szokott egyikről a másikra. Mindazonáltal RADLOFF az *oğur*-tól nem utalt az *uğuz*-ra.

LIGETI nem említette, hogy az *oğur* a kalmükben is megvan. DOERFER pedig az *oğur*-ral kapcsolatos adatokat a kalmük *úr*-ral egészítette ki G. J. RAMSTEDT kalmük szótárából kiindulva. RAMSTEDT (451b) a kalmük *úr*-nak megadta a régi mongol alakját, valamint felsorolta a csagatáj *oğur* és *uğuz* alakokat. Az adatokat nagy körültekintéssel összeállító és nagy alaposággal értékelő DOERFER bár megadta a kalmük *úr* alakot, a RAMSTEDT által javasolt csagatáj *uğuz* vagy elkerülte a figyelmét, vagy pedig nem vett róla tudomást. DOERFER után RÓNA-TAS ANDRÁS is írt az *oğur*-ról „Obščee nasledie ili zaimstvovanija? (K probleme rodstva altajskih jazykov)” (Voprosy Jazykoznanija 2. 1974: 31—45) című cikkében (32). Láthatóan alaposan megvizsgálta RADLOFF szótárát, és semennyit nem kételkedve az *oğur*-t a RADLOFF által megadott *uğuz*-zal kapcsolta össze. Nemcsak hogy kételkedés nélkül kapcsolta össze RÓNA-TAS ezeket az adatokat, hanem véleményét is formált velük kapcsolatban. Például a mongol *uğur* szóról a RADLOFF által megadott *uğuz* alapján azt állította, hogy az a „prototörök” *uguz*-ból származik. Végül a csagatáj *uğuz*-t is a török *uğ-* 'kivés, ver' töből alkotott szónak értékelte.

RÓNA-TAS meglegedett azzal, hogy összefoglalva a csagatáj *uğuz*-zal a mongol *uğur*-t egybevetette, ezt viszont nem kívánom kommentálni. Csak egy tényre hívom fel a figyelmet: RÓNA-TAS felfigyelt RADLOFF *uğuz* adatára, csak hogy kollégám nem vette észre, hogy ez téves adalék. A PAVET DE COURTEILLE-től átvett adatot [*oğur*] *oğur*-ra kell kijavítani.

A csagatáj *uğuz* adatot egy kis példának szántam, továbbiakkal ki lehetne bővíteni. Cikkemben most ezekhez a példákhoz a csagatáj *tor* alakot teszem hozzá. — Tény, hogy azok a kutatók, akik a csagatájjal foglalkoznak, sok esetben az arab írás miatt tévednek. Sajnos VÁMBÉRYnek a csagatáj [*tor*] *tor* olvasata véleményem — vagy még inkább hitem — szerint a magyar *tor* szóból származó tudatos félreolvasás. Még pontosabban szólva: annyira meg akarta VÁMBÉRY magyarázni a magyar *tor* szót, hogy a csagatáj szótárakban igen gyakran előforduló *toy*-t *tor*-nak „javította”, tudatosan, szándékosan.

L. BUDAGOV VÁMBÉRYre hivatkozva azt írta, hogy a kaşgari nyelvújításban a [*tor*] alakot 'lakoma estély' jelentésben használják. PAVET DE COURTEILLE pedig a [*tor*]-t 'festin' jelentéssel adta meg (224), de nem utalt VÁMBÉRYre.

A török *toy* (> *doy*) szónak ismerjük nagy elterjedtségét mind a régi, mind az új nyelvújításokban. GERHARD DOERFER „Türkische Elemente im Neupersischen” című művében (3: 1352) régi és új török nyelvekben előforduló adatokat gyűjtött össze, s ezek között megadta a csagatáj *toy* alakot is. De nagyrabecsült kollégám figyelmen kívül hagyta RADLOFFnak VÁMBÉRYTől vett *tor* adatát.

Tudunk arról, hogy a csagatájjal kapcsolatos más publikációiban VÁMBÉRYnek vannak még a *tor*-hoz hasonló megoldásai. BUDENZ JÓZSEF a VÁMBÉRYvel folytatott tudományos vitájában e „javításokra” is kitért. VÁMBÉRYnek ezeket a „javításait” a tudományos körökben ironikusan egyfajta „nyelvfrissítés” „nyelvújítás”-nak tekintették. A *nyelvújítás* a lényegét tekintve a mi „dil inkilábi”-nak nevezett nyelvreformunk magyar nyelvi megfelelője. Az EWUng., mint ahogyan már mondtam, a csagatáj *tor* eredetéről azt írja, hogy ismeretlen. Az adatok, melyeket a csagatáj *tor* régi és mai nyelvi előfordulásaival kapcsolatban mostanáig elősoroltam, gondolom, rávilágítottak már arra, hogy a *tor* nem más, mint a *toy*.

Régi és keserves tapasztalat, hogy a nyelvtudományban a hapaxokra biztos magyarázatot nem lehet építeni. Ezért természetes, hogy a néha túlságosan is alapos tudósnak tekintett LIGETI LAJOS is „A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban” című utolsó művében (271) a magyar *tor* szót kérdőjellel közli. A VÁMBÉRY által közölt, *toy*-ra javított *tor* szó ismeretében már nem beszélhetünk a magyar *tor* ötörök eredetéről.

Ezt a kis példát az EWUng.-ról alkotott általános véleményem kifejezésére szántam. Másrészt hangsúlyoznám, hogy nem volt célom a művet kritikailag ismertetni. Amúgy nem lenne nehéz feladat a mintegy 10 000 szócikkben hozzávetőleg 50 000 szót érintő szótárban a fentiekhez hasonló példákat találni.

Tudjuk, hogy a TESz. a magyar szókészletre irányuló tudományos munkák meg­szaporodásában és elmélyítésében nagy szerepet vállalt. Sajnos azonban csak a nemzeti keretek között, kutatók, illetve a magyarul tudók számára lett szótár. Az EWUng. viszont német nyelvű kiadvány, ki tudja elégíteni a magyar szókészletre irányuló kutatásokat végző körök igényét, ezáltal nemzetközi törekvések megvalósulását fogja segíteni, meg­könnyíteni.

Végezetül pedig azt teszem szóvá, hogy egy olyan országban, melyben 75 éve folyik a nyelvújítás, szükség van egy ehhez hasonló etimológiai szótárra. A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége széthullása után, ha lehet, ez az igény még jobban megnőtt. Egy ilyen szótár a szabadságukat elnyerő nyelvrokonaink közötti nyelvi kapcsolatokat felszínre hozná, ezáltal erősítené az egységünket, az együvé tartozásunk tudatát. Tisztelt kollégámnak, Benkő Lorándnak, valamint munkatársainak szeretném kifejezni elismeré­semet, és hadd adjak hangot őszinte irigységemnek azért a szótárért, amit megalkottak. Nem titkolom, hogy mennyire várom a napot, amikor nekünk is lesz egy hasonló etimo­lógiai szótárunk.

HASAN EREN

On the etymological dictionary of the Hungarians

It was in 1992—1994 that the dictionary entitled “Etymologisches Wörterbuch des Ungari­schen” (EWUng. I—II., Editor-in-chief: Loránd Benkő) was published in Budapest. It was a re­vised and enlarged version of “A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” (TESz. I—IV. 1967—1984), made accessible for the international linguistic community in that it was written in a language spoken all over the world. Among other things, that dictionary makes it possible for us to study language contacts in an up-to-date manner. As is well known, the influence of Turkish played an important role in various periods of the history of Hungarian. In the present paper (that was first published in Turkish, in the journal *Türk Dili* [The Turkish Language] in Ankara), the author submits the entries of Turkish loanwords to be found in the dictionary to critical evaluation and confronts their data and conclusions with the most recent results of Turkology. He claims that the dictionary is of high standard and a model to be followed by Turkish linguists; however, he also makes a number of additional points on the basis of his own research.

HASAN EREN

A parakomparatív nyelv- és szószármaztatásról

1. Szokatlan mérlegkészítésre vállalkozom: azt a nehezen átlátható képzetkört kí­ sérlem meg madártávlatból áttekinteni, melynek vezérkérdése az, vajon eljött-e az ideje annak, hogy a téves, hibás, helytelen, délibábos, laikus stb. nyelvi elemzésekről már múlt időben beszéljünk. Sajnos nem. Kimutatható, hogy még a XX. században is átlépnek szel-

lemi határainkon a jelenlegi magyar nyelvtörténeti főáramlattól eltérő vagy annak ellentmondó nézetek.

Elemzésünk tengelyében nyelvünk áll, valamint az, miként jelentkezik mindez nyelvhasználat-történetünkben, elsősorban a külföldi nyelvészek vizsgálódásaiban, különösen a XIX. század derekától keltezhetően. Hogy miért reagáltak a külföldi nyelv kutatók az európai nyelvi normától eltérő magyar nyelvre úgy, ahogy erre majd rámutatunk, annak az a lehetséges magyarázata, hogy az agglutináló nyelvek léte (és éppen Európában) meglepetésszámba ment. SYLVESTER JÁNOS ugyan már rámutatott erre a sajátos magyar szerkezeti jellegre 1539-es nyelvtanában, de mivel nyelvtana elkallódott, ez a fontos híradás nyelvünkről nem érintette meg kora Európájának érdeklődő tudatát. Ám még a XIX. század legjelesebb nyelv kutatói is vajmi keveset tudtak kezdeni az agglutinációs nyelvtípussal, annál is inkább nem, mert a vezető nyelvészek (főként németek) az indogermán nyelvek bűvöletében és — ennek folytán — csapdájában tevékenykedtek. Születtek ugyan nyelvtipológiai osztályozások (főként W. VON HUMBOLDT nyomán), de homályban maradt az, hogy az agglutináció fogalma egyáltalán nem homogén tartalmat fed le, nagyon is sok egyedi arcúlatra bomlik. Így a nyelvi típus sokféleségét, a típuson belüli heterotipikus egymásbafonódásokat, kereszteződéseket, áttetszéseket nem észlelték. Akkor még nem tud(hat)ták, hogy a nyelvek genetikai rokonsága és a tipológiai hasonlóság között jelentős különbség mutatkozik (noha nincs kizárva bizonyos konvergencia). A „legtisztább” agglutináló nyelv, a dél-amerikai kecsua egy barázdába került a sumér nyelvstruktúrával (amely csak elnagyolt formában őrzi az agglutinációt), továbbá a török és más altaji nyelvekkel (beleértve a japánt) és persze a magyarral mint a finnugor nyelvek egyik reprezentánsával. A XIX. század nyelvészei nem töprengtek el az agglutináció kapcsán olyan magyar ún. infixáló szóstruktúrán mint a *lát-l-ak* vagy az indoeurópaire hasonlító *vel-em* típusú szóformán (ném. *mit mir*, ang. *with me*, de lat. *me-cum*) és még sok egyéb zavaró magyar nyelvi tényen.

Fontos azonban arra is rámutatnunk, hogy mi magunk sem tudtunk mit kezdeni szomszédaink (tehát az indoeurópai nyelvek) és a saját nyelvünk gyökeres eltéréseivel. Ezt a különbözőséget — nyelvünk totális magányosságát Európában — honi nyelvtaníróink is hangsúlyosan kiemelték. Így az évszázadok során lényegében két nyelvi-nyelvészeti nézetkör „frontális” ütközése folyt.

Miért szükséges sokszor emlegetnünk a külföld nyelvrokonítási törekvéseit, kísérleteit a magyar nyelv összefüggésében? Mindenekelőtt azért, mert történelmi katasztrófasorozataink (Mohácsi vész és egyéb súlyos nemzeti traumák) következményeként egyszerűen nem kerülhettünk abba a kulturális helyzetbe, hogy nyelvünk eredetével, rokonságával komolyan foglalkozhattunk volna. Elismeréssel szólhatunk ugyan a finnugor nyelvrokonság magyar úttörőiről: Sajnovics Jánosról, de különösen Gyarmathi Sámuelről, a felfedezés mégis külföldi eredetű, mivel külhoni megfigyelések és készítmények eredménye. A nyugat szerencsésebb helyzetben volt: a kíváncsiság fejlettebb és eredményesebb eszközeivel és intenzitásával fürkészte a magyar nyelvet. Nem meglepő, hogy az egész magyar nyelvhasználat-történet nem egyéb, mint külföldről induló szerencsés vagy téves találgatások összegeződése. Ezek meglepő számot vetítenek elénk: a magyar nyelvet közvetlenül vagy közvetve több mint kétszáz nyelvvel vetették egybe. Így a magyar kimagaslóan a legtöbb nyelvvel rokonított nyelvek sorában foglal helyet.

2. Az előbbiekből nemcsak a nyugatról inspirált helyes rokonsági útmutatások következnek, hanem egy sereg téves irányba mutató nyelvi-szószármaztatási ötlet is, mely utóbbiakat összefoglaló elnevezéssel *parakomparatív hasonlításnak* minősíték.

Mielőtt továbbhaladnánk, egyfajta mottóként vessünk egy futó pillantást egy kb. 2500 évet átívelő szófejtésre. HÉRODOTOSZ szerint az *amazon* megjelölés mint 'férfiölő' szkítául annyi, mint *oior* 'férfi', *pata* pedig 'ölni', tehát *oiorpata* (A görög–perzsa háború. Osiris, Bp., 2000. 304). Jóval később LEIBNIZ így okoskodik: az *aeor* (nem *oir* mint Hérodotosznál) talán keltával és germánnal keveredett régi latin eredetű szavakból tevődik össze, mint *her*, *herus*, *vir*, a *pata* pedig megfelel a latin *battere* 'ölni' < régi latin (Plautus) *battuere* 'verekedni' és a *battaglia* (*battualia*) 'bajvívás botokkal' jelentésű szavaknak. (Leibniz an A. Kochansky 1692.: *Sämtliche Schriften und Briefe*. Hrsg. von der Deutschen Akad. der Wissenschaften. Berlin, 1970. 8. Bd. 351.) A magyar SZOMBATHY ISTVÁN viszont 1876-ban így tűnődik: *oiorpata* (vagy *oyorpata*) szkíta nyelven (vagyis szerinte végső soron magyarul) annyi, mint *oyor* 'úr', *pata* pedig *pató*, mely utóbbi elvonás a *csetepaté*-ből és az *elpatkol*-ból, s az összetétel annyi, mint *úrpató*, vagyis 'férfivesztő' (Történelmi nyelvészet — irodalmi tisztázás. Győr, 1876. 11–2).

A parakomparatív minősítés mint jelző és főfogalom igen széles nyelvelemző tartományt ölel át, amelyben magától értetődően helyet kapnak a „déliábos, ábrándos, műkedvelő, laikus” stb. alfogalmak is, melyek szinte kizárólag a magyar — általában a XX. században használt — nyelvhasználati tévutakat jellemzik. Persze található — eléggé érthetetlen — kivétel is. Például HUSZTI ANDRÁS „Ó és Új Dácia” (nyomtatásban: 1791.) című munkájában a magyarral rokon (főként vogul) nyelvekről szóló ismertetését CSÜRY BÁLINT röviden így jellemzi: „Szóhasonlításai és szószármaztatásai egy-kettő leszámításával többnyire képtelenek és déliábosak” („A finnugor nyelvhasználat történetéhez”. MNy. 18—19. 1922—23: 101 — kiemelés tőlem: H. J.) Tudnivaló azonban, hogy Huszti András (éppúgy, mint Halmágyi István) jelzett munkája a svéd báró, J. P. STRAHLENBERG 1730-ban (Stockholmban) megjelent munkájában szereplő oroszországi népek, nyelvek ismertetésével foglalkozik. Ez a nyelveírás azonban igen hézagos, számos helyen lejegyzési hibát tartalmaz. STRAHLENBERG szerint a finnféle népek és nyelvek tulajdonképpen a sokféle ágazó tatár nyelvek között szerepelnek. A magyar nyelvi példák igen szerény helyet kapnak, s többségükben inkább székelynek („seckler”) nevezi e nyelvet (Francia fordítása: „Description Historique de L'Empire Russien”. Amsterdam, 1757. 2: 155—248 és 314—22).

A parakomparatív megjelölésben van némi eufémisztikus mellékjelentés. Az elnevezés jogosságát lehet ugyan vitatni, de nem kétséges, hogy á t f o g ó f ő f o g a l m a t jelöl. További indoklasként megemlíthető, hogy aligha használhatnánk megalapozottan a fenti alfogalmakat („déliábos, műkedvelő” stb.) olyan külföldi kutatók esetében, akik a magyar nyelv rokonságát vizsgálták és kutatták főként a XVII. század óta, kiváltképpen azonban a XIX. században, de többen még a XX. században is.

3. Hogy valamilyen történeti keretbe illesszük a parakomparatív nyelvelemzést, kissé elnagyoltan így képzelhetjük el a nyelvtudomány i d ő b e l i vonulatát: 1. az antikvitás és a középkor nyelvészete, valamint vitái (Platon, Arisztotelész, a sztoikusok és epikureusok, Dionysios Thrax, Priscianus, Donatus, Roger Bacon stb.); 2. a nyelvtudomány első forradalma, vagyis a nyelvhasználat gyors kialakulása: az anyanyelv — idegennyelv konfrontációjának hirtelen megjelenése a XVI. század elejétől kezdve; 3. a nyelvtudomány forradalomsorozata, megközelítőleg a XIX. század elejétől, mely azonban átvitt a XX. századba is (gondoljunk pl. Ferdinand de Saussure úttörő szerepére). E madártávlatú fejlődésmenet természetesen sokkal bonyolultabb, hiszen nem is említettük az anyaggyűjtést (pl. a nagy földrajzi felfedezések nyelvi hozadékát) és a hipotézisteremtések fontosabb állomásait (pl. Leibniz, Herder, Condillac, Turgot) és az egész — főként francia

ihletésű — nyelvi-grammatikai „rációkeresés” periódusait, amelyek különféle álruhában jelentkező teóriákkal vonultak fel a XVII—XVIII. századtól a XX. századvégig.

A parakomparatív elemzés természetesen a nyelvtudomány első forradalmához kötődik, a nyelvhasználat kialakulásához. Világos azonban, hogy e periódusban nincs értelme a parakomparatív fogalomnak, mivel ebben a korban ténylegesen nem létezett norma, amely kimondja, mi a helyes vagy helytelen nyelv- és szóeredeztetés. Csak a XIX. században alakul ki lassan egyfajta nyelvvelvezési norma („kánon”), ez is csak az indogermán nyelvészetben, mégpedig a történeti összehasonlító nyelvészet élmezőnyét képező német nyelvészek jóvoltából.

Fontos itt megállapítanunk azt is, hogy a magyar nyelvészet, de főként a nyelvhasználat — Sajnovics János, kivált Gyarmathi Sámuel kivételével — jelentősen elmaradt a nyugat-európai (főként német) nyelvtudományi irányzatoktól. Mindennek legalább három igen meghatározó oka — mint korábban már céloztunk rá — világosan kitetszik: a) kényszerű gazdasági-kulturális lemaradásunk; b) a nyelvi látóhatár kitágulásától való ugyancsak kényszerű háttérbe szorulásunk, vagyis a földrajzi felfedezések nyomán fellejlő más és új nyelvi univerzumra való igen késői reagálásunk; c) nyelvi-etnikai „másságunk” Európa homogénnek tűnő közepén. Természetesen volt a török hódoltság korában — itthon is — nemzeti nyelvű irodalom, főként a reformáció hullámverését követően, de távolról sem olyan mennyiségű, mint Nyugaton. Drámai egybeesés: a magyar nyelvtudomány szerves együttfejlődése a nyugat-európaival éppen akkor szakadt meg, amikor az ország az oszmán birodalom halálos fojtogatásába kerül, és ez — mint Oláh Miklós 1530-as látoki leveléből is kicsendül — messze kiható következményekkel járt: „...félketlen pusztítást tettek mindenben, úgyhogy az ekkor elszenvedett dúlás és rombolás emléket századokig nem fogják elfelejteni”. (V. KOVÁCS SÁNDOR, Magyar humanisták levelei. XV—XVI. század. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 614 — kiemelés tőlem: H. J.) Mindezek ellenére talán a megelőző magyar humanista szellemnek a reformáció korában reinkarnálódott utolsó fellobbanása vagy valami teljesen új gondolkodás szülte lenne-e SYLVESTER JÁNOS 1539-es meglepő magyar–latin grammatikája, amely mintha a tragikus nemzeti sors példázata volna: évszázadokra elkallódott. SYLVESTER szerkesztésvizsgálódási alapon Európában először (!) rögzítette a magyar nyelv alapvető eltérését az európai (latin, görög, német) és a sémi nyelvtípustól (nem mintha nem talált volna rokonságot a héber nyelvvel). Hangsúlyozni kell, hogy SYLVESTER fedezte fel a magyar nyelv agglutináló jellegét, amelyet ő még posztpozicionálisnak nevezett. A korabeli európai nyelvészeknek ekkor még sejtésük sem volt e nyelvtípus létezéséről. SYLVESTER — nem nyelvész tudatossággal — három nyelvtípust sejtett meg: 1. „európai”; 2. sémi (héber); 3. agglutináló (vö. HEGEDŰS JÓZSEF, Johannes Sylvester of Hungary the First Linguist Publishing on Structure Comparison in 1539: Eurasian Studies Yearbook. Eurolingua. Bloomington, 1994. 45—51). Ilyenformán SYLVESTER JÁNOS jócskán megelőzte korát. Maga a nyelvtan címe is talányos, noha érthető: magyar–latin („ungorolatina”), amely már korábban SZATHMÁRI ISTVÁNNak is feltűnt (Milyen nyelvtant írt valójában Sylvester János? Szeged, JATE, 1968.). SYLVESTER már e nyelvtanában leszögezte a magyarok és a magyar nyelv — már a krónikairódmunkában és Bonfini által is megfogalmazott — szkíta eredetét. Erre azért érdemes kitérni, mert a szkíta nép és nyelv az európai nyelvészeti irodalomban — csekély kivételtől eltekintve — majd csak később, a XVII. században indul hódító útjára mint az európai népek és nyelvek, főként a germánság feltételezett őse. Érdekes azonban, hogy a magyarok hun és szkíta eredete még a XIX. század elején is vitathatatlan volt HERVAS Y PANDURO szemében (Catalogo de las lenguas de las naciones conocidas... Madrid, 1802. Vol. III. 17, 173, 180—5, 243 [Reprint: Madrid, 1979.]).

Említettük már, hogy a nyelvtudomány első forradalmának korában (XVI. század) nem volt etimológiai norma. Hasonlóképpen hiányzott a XVII—XVIII. században is. A nyelvtudósok (főként filozófusok, grammatikusok, történészek, egyházi emberek) érthető módon még fejletlen nyelvelemző technika birtokában voltak. Ugyanakkor jól kitapinthatóan erős nemzeti és történeti elfogultság színezte az etimológiai vizsgálatokat. Példa erre CH. ESTIENNE, aki már a XVI. században kifejtette, hogy a francia *chef* 'fej' szónak nem a latin *caput*, hanem csakis a görög *kephalé* 'fej' az őse (R. H. ROBINS, Leibniz and Wilhelm von Humboldt and the History of Comparative Linguistics. In: TULLIO DE MAURO and LIA FORMIGARI eds., Leibniz, Humboldt and the Origins of Comparativism. Amsterdam, Philadelphia, 1990. 89). CH. ESTIENNE felfogása csak nyitány volt; még a XVIII. század során is több jeles francia nyelvész „elvből” nem a gallokat „eltipró” Róma nyelvét, a latint, hanem a keltát vagy a görögöt (esetleg szkítát) jelölte meg a francia nyelv ősforrásának. E korai századokban a lázas ősnyelvkutatás következtében még jelentősebben széthúzódott az etimológiai találgatások sávja: héber, szkíta, indo-szkíta, kelta-szkíta, teuton s kisebb mértékben (de annál hevesebben) a belga, belga-holland, cimber (vagy cimber), dán, svéd. Minderről zavaros eszmetársításokkal (és a teuton ősiség hangsúlyozásával) már J. G. SCHOTTELIUS is bőven értekezik (Ausführliche Arbeit der Teutschen Haupt Sprache... Braunschweig, 1663. 19—20, 35, 126, 143, 1161, 1163).

4. A korai parakomparatív szemléletet megelőző nézet egyik főforrását a héber nyelvvél való rokonítás képezte, mivel a XVI—XVII. század uralkodó ősnyelve vitán felül a héber (majd ezzel váltakozva az arámi) volt, vagyis a „lingua sancta”, „lingua primigenia”, vagy racionálisan egyszerűsítve „Ádám nyelve” (lingua Adamica). Az Ótestamentum szerint ezen a nyelven nevezte meg Isten a hatalmas léptékű dolgokat, jelenségeket, majd Ádám (Isten bizonyos közreműködésével) neveket adott a kisebb jelentőségű, az ember által közvetlenül fontosnak tartott dolgoknak. Később beköszönt a bábeli nyelvzavar, amely a csodás esemény mezében magyarázta a sokféle nyelv keletkezését. Az ótestamentumi nyelvszemléleten túllépett az újtestamentumi csoda, az tudniillik, hogy mennybemenetele előtt Krisztus (idegen) „nyelveken” való szólás képességét adományozta tanítványainak avégett, hogy azok az ő tanításait világszerte elterjeszthessék. Felismerték tehát, hogy a világ népei sok nyelvre oszlanak, s a nyelveket hasznos birtokba venni. Így a nyelv eszköz mivolta immár tudatossá vált.

Közvetlenül ugyan nem mutatható ki, de van valamilyen homályosan áttetsző rokonság a görög nyelvbölcsélet (vagy inkább nyelvelemzés) és a bibliai névadási művelet között. E tekintetben legfontosabb PLATON „Kratülosz” című munkája, melyben a platoni gondolatot megszólaltató SZOKRATÉSZ megteremti egyrészt az „etimológia” századokon át gyakorolt ösképet, másrészt elhinti a későbbi viták magját (nominalizmus, realizmus), azt a kérdést exponálva, vajon a természet (fűszisz) vagy (emberi) megegyezés alapján (nómosz) származnak-e a szavak. Fontos rámutatni, hogy — Szokratész szavaival élve — Platon is isteni eredetűnek tekinti a nyelvi névadást: „...világos, hogy az istenek a dolgokat olyan nevekkkel jelzik, amelyek a természetből fogva helyesek” (H. N. Fowler: PLATO with an English Translation, Cratylus... London, 1963. 35).

Szorosan a tárgyhoz tartozik, hogy a nyelvi öskép általában a héber nyelvben öltött testet, noha — mint jeleztük — több ősnyelv keresése is felmerült a XVI—XVII. század folyamán. D. DROIXHE talán túlhangsúlyozza, hogy a XVII. századtól kezdve szkíta- és keltomániától visszhangoztak a nyugati nyelvészeti iskolák (La linguistique et l'appel de l'histoire (1600—1800)... Genève, 1978. 92—134). Igaz, LEIBNIZ (bizonyos fókig) két-ségbe vonta a héber ősnyelvi mivoltát, de csak azzal a megszorítással, hogy a héber egy

korábbi (megelőző) ősi nyelv maradványa, „törmeléke” (J. T. WATERMAN, Leibniz and Ludolf on Things Linguistic: Excerpts from their Correspondence [1688—1703]: Univ. of California Press, 1977. 41). LEIBNIZ tehát nem a héber ősnyelvi spekulációkra mért „halálos csapást”, mint azt többen hiszik. Ugyanis akkor miként értelmezhető FR. SALVATORE GILII 1782-ben Rómában megjelent munkája a karibi nyelvekről, amelyben GILII nagyon gondosan ügyelt arra, hogy figyelmeztessen: ezek a nyelvek (karib, arawak) sem a héberből, sem az arabból nem származtak, mint ahogy azt a nyelvészarmaztatási közfelfogást ebben az időben sokan támogatták (H. E. MANELIS KLEIN and LOUISA R. STARK eds., *South American Indian Languages*. Univ. of Texas Press, 1985. 329—30). Talán ennél is érdekesebb egy bizonyos FELIX GALLET nevű francia nyelvész nyelvészarmaztatási fája, amely éppen 1800-ban hagyta el a nyomdát. E naiv elgondolás szerint például a francia nyelv a görög közvetítésével a héberhez csatlakozik, hasonlóképpen a latin is. Igaz, az eredeti törzsén a kelta nyelv is látható, minden elfogadható magyarázat nélkül (SYLVAIN AUROUX, *Representation and the Place of Linguistic Change before Comparative Grammar*. In: TULLIO DE MAURO and LIA FORMIGARI i. m. 229).

5. Tehát a parakomparatív nyelvelemzésről csak akkor beszélhetünk, ha valamely nyelv etimológiai „képlete” a nyelvész-közvélemény által normászerűen rögzült („kanonizálódott”), és így világosan kivehető az adott nyelv rokonsági vonulata. Ez utóbbi követelmény meghatározóan fontos, vagyis alapvetően szükséges ismerni a nyelvrokonság érvényességi tartományát, azaz meddig terjednek a rokonság határai. Így a magyar nyelv kapcsán például a sumér, dravida, török; mongol stb. rokonítási találgatások külhoni nyelvtudósok részéről (a XIX. században) még nem tekinthetők parakomparatívnak éppen az említett érvényességi tartomány akkori nyitottságából adódóan. A szerzők óriási többsége ugyanis elfogadta a finnugor rokonságot, ám jelentősen kibővítette a rokonság érvényességi körét. A finnugor nyelvrokonság kidolgozása itthon — mint tudjuk — csak a XIX. század záró harmadában BUDENZ JÓZSEF fellépésétől keltezhető annak ellenére, hogy voltak elődei, mint pl. GYARMATHI SÁMUEL vagy HUNFALVI PÁL.

A korábban vázolt gazdasági-társadalmi-művelődésbeli lemaradásunk következményeként a magyar nyelv rokonítása — mint ez előzőekben már utaltunk rá — kifejezetten külhoni találgatások, vélekedések alapján indult útjára. Itt kell megemlíteni azt is, hogy külföldről terjedt el a sémi(héber)–magyar nyelvrokonsítás kísérlete is. A korábbi mértéktelenül túlzó vélekedésekkel (JANCSÓ BENEDEK, PÁPAY JÓZSEF, ZSÍRAI MIKLÓS és másokkal) ellentétben ez a rokonítás — összevetve a nyugati hasonló irányzatokkal — igen erőtlen és mennyiségét tekintve szerfelett szegényesnek mondható. Ennek magyarázata feltehetően abban rejlik, hogy honi nyelvhasznolóink összekötőszékre kerültek az erős hun, hun-szkíta származástudattal, amit szinte lehetetlen volt egyeztetni a sémi nyelvi eredettel.

6. Hazánkban az igazi nyelvrokonság felé mutató kutatást és az etimológiai érzékenységet jelentősen rontotta a korábbról örökölt csekély érdeklődés nyelvünk múltja, igazolható rokonsági száalai iránt. Ennek okaira már utaltunk. Különösen ellentmondásos körülmény az is, hogy értelmiségünk egy rétege elsősorban népünk eredetét és az őshazát kutatta, nem pedig nyelvünk ősi nyomait. Így került sor arra, hogy némelyek néperedetünket legendás messzeségbe álmodták (pl. a sumér nyelvű mezopotámiai őshazába). Ez a mitikus múlt az egyéb irányokba mutató őshaza-igézetekkel együtt még ma is sokak tudatában él, annak ellenére, hogy a finnugor nyelvrokonság kérdése tudományosan igazolódott.

Itthon a XIX. században általánosságban véve a parakomparatív nyelvszemlélet uralkodott. Ragadjunk ki néhány nevet, például RÉVAI MIKLÓST, aki joggal nagy alakja nyelvtudomány-történetünknek, ám különös, hogy éppen ő kötött egyfajta kompromisszumot a sémi-magyar nyelvrokonság alátámasztására 1805-ben. Kétféle rokonságról szól: egyfelől beszél a „Közelebbiről Atyafiságos Nemzetek”-ről (finnek, lapok, észtek, vogulok, vótok stb.), másrészt a „Távolabb való Atyafiság”-ról (zsidó, káld, szír, arab) (A Magyar Deáki történet. Kiadta: RUBINYI MÓZES. Bp., 1912. 35, 39). Ezt a „kompromisszumot” RÉVAI nyomán évtizedeken át — különböző megfogalmazásokban — többen visszhangozták. A XIX. század vége felé helyesen mutatott rá SZINNYEI JÓZSEF, hogy RÉVAI nem ismerte a különféle hangváltozásokat „és így nem tudhatta, hogy ennek vagy annak a magyar hangnak milyen felel meg a rokon nyelvekben” (Révai Magyar-Ugor nyelvhasználása: NyK. 15. 1879: 252—3). Még jellemzőbb azonban nyelvészeti, pontosabban etimológiai felkészületlenségünkre egy későbbi munka szerzője, KÁLLAY FERENC, a Magyar Tudós Társaság rendes tagja, akinek „A pogány magyarok vallása” (Pest, 1861.) című munkáját a Kisfaludi Társaság ötven arannyal jutalmazta. A mű terjedelmes „Toldalék”-ában (179—331) olyan szófejtéseket találunk (mint pl. *áld, bal, ég, Isten, Manó, úr* stb.), amelyek bőségesen kimerítik a XX. században használt „déliábos”, „műkedvelő”, „lai-kus” stb. minősítést. Egyébként KÁLLAY elismeri, elfogadja a finnugor nyelvrokonságot. Nem túlzás tehát, ha Kállay szófejtéseit a későbbi — nagyobb mértékben jelentkező — parakomparatív szemlélet és gyakorlat hazai előképének tekintjük. S vajon hogyan ítéljük meg CZUCZOR GERGELYnek és FOGARASI JÁNOSnak, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjainak, „A magyar nyelv szótára” (1865.) című munkáját? Egyrészt kétségtelenül jelentős, értékes munkáról van szó, másrészt, ha a szófejtéseket elemezzük, elámulunk az etimológia hihetetlenül alacsony színvonalán. Példaképpen a szófejtésekbe bevont sokféle nyelvről: héber, török, szláv, görög, latin, német, arab, angolszász, albán, kalmük stb. Tehát tipikusan heterogén nyelvhasználatról van szó, vagyis egymással rokonságban sem álló nyelvek rendszertelen egymásra halmozásáról. Az ilyen összevetés is magától értetődően parakomparatív szemléletet tükröz.

7. Nem kerülhetjük meg azt a kérdést, mikortól fogva beszélhetünk a szó igazi értelmében vett parakomparatív nyelvelemzésről és határainkon túl mikor vált felnőtté a nyelvtudomány, mikor alakult ki a szószármaztatási norma. A vélemények megoszlanak, noha a nyelvészeti köztudatban kirajzolódik egy általános kiindulási időpont: 1800. Ezt a dátumot azonban a nyelvtudomány-történészek többsége vitatja, s vannak, akik éppen GYARMATHI SÁMUELt tekintik a kialakuló modern nyelvészeti iskola egyik legjelesebb képviselőjének, s műve, az „Affinitas” éppen 1799-ben jelent meg. A megítélesem szerint méltatlanul kevésbé ismert HERVAS Y PANDURO már említett munkája (hat kötet: 1800—5) szintén az 1800-as évek elejét sugallja a modern nyelvtudomány születési időpontjának. Azonban a XIX. századi nyelvtudomány fejlődése és a norma kanonizálásának időpontja sokkal bonyolultabb, összetettebb, mint ahogy az feltételezhető. H. M. HOENIGSWALD például arra figyelmeztet, hogy a nyelvtudomány fejlődésében túlhangsúlyozzuk a XIX. század jelentőségét (Fallacies in the History of Linguistics. Notes on the Appraisal of the Nineteenth Century. In: DELL HYMES ed. *Studies in the History of Linguistics. Traditions and Paradigms.* Indiana Univ. Press, 1974. 346). Van igazságtartalma HOENIGSWALD állításának, ám a magyar nyelvtudomány XIX. századi állapota cáfolatnak, illetőleg kivételnek tekinthető. Említésre méltó, hogy P. A. VERBURG az 1830-as évektől az antikvitásig visszapergő századokat egyszerűen „nyelvészet előtti kor”-nak (prelinguistic period) tekinti (Vicissitudes of Paradigms. In: DELL HYMES i. m. 192). De vitatott az „igazi” nyelvtudomány megszületésének éve is. E. F. K. KOERNER 1978-ban en-

nek időpontját 1876-ra datálja, amikor is — egyetlen évben (!) kiemelkedő nyelvtudományi felfedezések egész sora jelent meg nyomtatásban („1876 as a Turning Point in the History of Linguistics”. In: E. F. K. KOERNER, *Toward a History of Linguistics. Selected Essays*. Amsterdam, 1978. 189—210). Később már FR. SCHLEGEL „Ueber die Sprache und Weisheit der Indier” (Heidelberg, 1808.) című munkáját tekinti az első kiemagasló, úttörő műnek a nyelvtudomány-történet területén (The Place of Friedrich Schlegel in the Development of Historical-Comparative Linguistics. In: TULLIO DE MAURO and LIA FORMIGARI i. m. 239—62). Mások, főként dán nyelvészek, R. RASKban látják a modern történeti összehasonlító nyelvészet megalapozóját. Nem kevesen vannak (e sorok íróját is beleértve), akik W. VON HUMBOLDT fellépését tekintik a döntő mozzanatnak. A nyelvtudomány-történészek nem jelentéktelen többsége azonban FRANZ BOPP „Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache” (Frankfurt am Main, 1816.) című munkáját tekinti az első komoly nyitánynak a nyelvtudomány fejlődésében, de legalábbis az indogermanisztikában. Az ebben megfogalmazott új szófejtési elvek még évtizedek múltán is mintául szolgálnak a későbbi kutatók számára. Majd megszületik a Grimm-féle hangtörvény („Lautgesetz”, de a franciák számára a „loi de Grimm”) fogalma és gyakorlata is, amely azonban idővel módosul, finomodik és változik, majd a XX. században egyre inkább a „szabályos megfelelések” szófejtési törvényében kanonizálódik. De, ahogy RÓNA-TAS ANDRÁS boncolgatja „...»a szabályos megfelelések« számos okból létrejöhetnek, és a rokonság csak az egyik lehetséges oka a szabályos megfeleléseknek” (A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban. Gondolat, Bp., 1978. 374). Mondjuk, szabályos szintaktikai megfelelésnek látszik például ez a tuna nyelvi (Új-Guinea) szó szerkezet: *a tutana* 'az ember', de főleg az *a ura tutana* 'a két ember' [az 'ember' jelentésű szó nincs többesszámban] (A. CAPPELL, *A Survey of New Guinea Languages*. Sydney Univ. Press, 1969. 44). De ki gondolna arra, hogy a magyarnak bármi-féle köze lehetne a tuna nyelvhez?

8. A XIX. század nyelvészete — főként a történeti (vagy genetikai) nyelvészet — fényes nyomvonalat hagyott maga után, ám különös és alig magyarázható hibákat is vétett, s ez a parakomparativizmus térnyerését is segítette. Az 1840 és 1842-ben megtartott akadémiai felolvasásában a neves FR. BOPP az indogermán rokonságot kiterjesztette a maláj-polinéz, mi több, a kaukázusi nyelvekre is (főként a grúz nyelvre). TH. BENFEY ezért már a XIX. század második felében szigorúan megrója (*Geschichte der Sprachwissenschaft... München, 1869. 511*). Hasonlóképpen pálcát tör BOPP felett e nem jelentéktelen tévelygésért GEORG VON DER GABELENTZ is (*Die Sprachwissenschaft... Leipzig, 1901. 155*). Azonban VON GABELENTZ is elkövet egy-két hibát. Úgy véli például, hogy az urál-altajiak és a malájok között vannak bizonyos rokon vonások, s leginkább a magyar határozott névelő érintett e tekintetben. Továbbá úgy hiszi, hogy az urál-altaj nyelvek nagy vonásokban szerkezeti szempontból „szellemi” rokonságot mutatnak fel az ősidogermánnal éppúgy, ahogy a malájok és a szemiták (GABELENTZ i. m. 415—6). Még feltűnőbb VON GABELENTZnek a következő megállapítása: „Így a magyar konjugáció és maga a dél-amerikai yunga nyelv is a névmási elemek tekintetében feltűnő hasonlóságot mutat az indogermánnal” (i. m. 153). Mi ez, ha nem parakomparatív szemlélet, még hozzá a XX. század első évében? VON GABELENTZ azonban megkockáztat egy nagyon bölcs kijelentést is: „Aki felfedezésre törekszik, legyen mersze tévedni is” (i. m. 156).

Nem lehet tehát tévedhetetlenül tisztázni, mikor született meg valójában a tudományos nyelvészet, csak annyi tűnik majdnem bizonyosnak, hogy talán valamikor a XIX. század közepétől kezdve és véleményem szerint HUMBOLDT hosszan nyúló árnyéka nyomán.

Ám ez a nyelvészet jobbára csak az „árja”, vagyis indogermán nyelvek rokonsági szövedékét tárja fel többé-kevésbé megbízható körvonalakban. Lényegében a XIX–XX. század — mint korábban már utaltunk rá — a generációnként ismétlődő nyelvészeti forradalmak sorozata. És megállapodás e téren — amennyire megítélhető — aligha lesz belátható időn belül. Úgy tűnik, örök a parakomparatív elemzés is, mondhatni, hogy a tévedések vagy a tévedések sorozata az egyik motorja a továbblépésnek, mert vitára és újragondolásra készteti a kutatót.

9. Mint többször említettük, valamennyi, a magyar nyelvre vonatkozó rokonítási szál külföldről ered. A XIX. század első felét a magyar nyelv hasonlítása szemszögéből légüres térnek tekinthetjük. A magyar nemzet jeles képviselőinek erejét — eltekintve Kőrösi Csoma Sándortól, Reguly Antaltól, Jerney Jánostól — létfontosságú teendők költötték le: a nyelvújítási mozgalom, harc a magyar államnyelv elfogadásáért és mások. Érthető módon még az sem keltett izgalmat, hogy ebben a nyelvészeti vákuumban határainkon túl mások mit gondoltak nyelvünkről.

Közben azonban a XIX. század elején J. KLAPROTH — feltehetően elsőként — szóba hozza a később nagy visszhangot kiváltó *turáni nyelveket*, bár nem részletezi (Asiatisches Magazin. I. Bd. Weimar, 1802.). (Megemlíthető, hogy a fentebb idézett HERVAS Y PANDURO nem tud a turáni nyelvekről.) Ekkortájt indulnak útnak a nagy, soknyelvű (poliglott) szótárak, amelyekben — sokszor szinte felismerhetetlenül — magyar szavak is szerepelnek. Tudjuk, hogy CHR. G. ARNDT, már kiemeli a magyar nyelv csud (finnségi) kapcsolatát, de a jakut és a tatár nyelvekre is kiterjeszti a rokonság körét (Ueber den Ursprung und die verschiedenartige Verwandtschaft der Europäischen Sprachen... Frankfurt am Main, 1827.). J. KLAPROTH 1823-ban már a japán, kínai és még sok egyéb nyelvet is bevon a magyar nyelv rokonsági tartományába, bár nem elsősorban a magyar nyelvvel foglalkozik (Asia Polyglotta. Zweite Auflage, Paris, 1831.). Említhetnénk még a finn D. E. D. EUROPAEUS kis, de nagy távlatokat összezavaró könyvét is: „Die finnisch-ugrischen Sprachen und die Urheimat des Menschengeschlechtes” (Helsingfors, 1827.).

10. Folytathatnánk még tovább a felsorolást, de az igazi zűrzavar — a parakomparatív szemlélet látványos felfutása (éppen a magyar nyelv kapcsán) — a XIX. század egyetlen évtizedében sűrűsödik össze: az 1850-es években. Ekkor három markáns irányzat bontakozik ki: 1. a „turáni” nyelvészet; 2. a szkíta nyelvek és népek szétszűgárzása; 3. a sumér nyelv felfedezése és kezdetén főleg a magyar nyelvhez történő kapcsolása. Mindez annak alapján, hogy az európai nyelvész-köztudat HUMBOLDT nyelvtipológiájának nyomán gyors ütemben nekilátott az agglutináló nyelvtípus elméleti-gyakorlati meghódításához.

A turáni nyelvrokonság eszméje — tengelyében a magyar nyelv — MAX MÜLLER nevéhez fűződik, aki részletesebben CHR. CH. J. BUNSEN munkájában („Outlines of the Philosophy of Universal History, Applied to Language and Religion”. Vol. I. London, 1854. 263–486) fejtette ki a turáni nyelvek rokonsági viszonyait. A magyar mellett számos távolkeleti nyelvet is bevont kutatási horizontjába. Csakhamar egy újabb kötetet is szentelt a turáni nyelveknek (The Languages of the Seat of War in the East with a Survey of the three Families of Language: Semitic, Arian, and Turanian. London, 1855.). MAX MÜLLER rejtett meggyőződése az volt, hogy az „árja” (indogermán), sőt a sémi nyelvek is egy „turáni nyelvi káoszból” fejlődtek ki, ugyanis szerinte a *turáni nyelvek* nem megállapodottak, vagyis csak esetleges, átmeneti szintet képviselnek, mint a határtalan ázsiai pusztákon kóborló, folyton változó összetételű népek, szemben

a letelepedett életvitelt folytató árja népekkel. A. CASTRÉN — ugyancsak ebben az évtizedben, 1857-ben — a „turáni” elnevezés helyett az „altaji”-t részesíti előnyben, mivel a „turáni” jelölés csak a Kaspi-tenger melléki nyelveket jelenti, viszont az agglutináló nyelvtípus jóval nagyobb térségre érvényes (Ethnologische Vorlesungen über die altai-schen Völker... St. Petersburg, 1857. 18—20). Távolról a turáni nyelvekhez illeszthető a sok nyelvet (a magyart is) ismerő W. SCHOTT tanulmánya is az indo-kínai nyelvekről. Ebben SCHOTT — egyebek közt — megállapítja, hogy a számai (ma: tai) nyelvben részint héber, de főleg magyar szerkezeti-szemantikai rokon vonások mutathatók ki, pl. *vásárfia* (Über die sogenannten indochinesischen Sprachen, insbesondere das Siamische. Berlin, 1856. 170).

MAX MÜLLER (és mások) nyelvrokonsági barangolásai közben jelentkezik nagyhatású könyvével R. CALDWELL, a Dél-Indiában tevékenykedő tudós angol misszionárius, aki az agglutináló nyelvekkel együtt a *d r a v i d a* — egy régebbi alapvonású szkíta — nyelvcsaládot kutatja és legfőképpen a magyarral, de egyéb nyelvekkel is (török, mongol, afgán, marati, gót, lezg, mandzsu, tunguz, görög, latin stb.) rokonítja (A Comparative Grammar of the Dravidian or South-Indian Family of Languages. London, 1856.).

A *s u m é r* nyelv felfedezése gerjesztette a legnagyobb hatást. Ennek hullámai még a XX. (sőt a XXI.) században is verdesték (és verdesik ma is) a már megszilárdult finn-ugor nyelvészet partvonalait. A sumér nyelvet a XIX. század egyes kiemelkedő külföldi nyelvutatói nagyrészt a magyar nyelvvel hozták rokoni kapcsolatba, de a *f i n n u g o r* nyelvek keretében. Böven meritettek azonban a török, mongol, japán vagyis általában az altaji és távolkeleti nyelvekből is. Valószínűsíthető, hogy a jelenkori török–magyar, japán–magyar nyelvhasználat újjaéléde — a nyelvtudomány mellékösvenyein — MAX MÜLLER, R. CALDWELL, J. KLAPROTH és mások munkásságára vezethető vissza.

Kezdetben a sumér csak egy ismeretlen „ékirásos” nyelvként lépett színre, de fokozatos megfejtése nyomán csakhamar *u g o r* (főként *m a g y a r*) rokonsági feltételezést sugallt. Kezdetben az új nyelvet nem is sumér nyelvként tartották számon, hanem turáninak, szkítának, méd-szkítának, kasdo-szkítának, sőt káldnak és akkádnak is mondták. A magyar rokonság feltételezése már 1852-ben tetten érhető EDWARD NORRIS egyik előadásában. E nyelv első elemzését J. OPPERT (a Magyar Tudós Társaság külső tagja) végezte el az 1859-ben megjelent „Expédition scientifique en Mésopotamie...” (Paris) című kétkötetes munkájában. A második kötetben tárja fel szöveghasonlításait, amelyek szinte alapvetően a magyar (helyenként finn és egyéb) nyelvre támaszkodnak (i. m. 82—96). Még nem a sumér elnevezést alkalmazza, de már határozottan tudja, hogy a feltárolt nyelv nem sémi, hanem egy eddig ismeretlen, ékirásban rejtőző nyelv, s már 1869-ben állást foglal a *s u m é r* elnevezés mellett. OPPERT, bár felkészült nyelvész, szófejtései érthetően nem esnek egybe a jelenkori etimológiai mérce követelményeivel, kivált, ha figyelembe vesszük, hogy egy teljesen új nyelv kezdeti felfejtését és ennek bizonytalanságait vetíti elének. Így okszerűen felerősíti a magyar nyelvvel összefüggő parakomparatív nézeteket.

Az ősi ékirásos leletek más kutatókat is megigéznék: rendszerint a turáni, szkíta (s ezen belül a magyar) rokonsági szálakat fűzik fel a rejtélyes új nyelvre. Csak néhány kutató nevét említve: M. BUSCH (Die Urgeschichte des Orients bis zu den Medischen Kriegen, I—II—III. Zweite Auflage, Leipzig, 1859.), G. RAWLINSON (The Five Great Monarchies of the Ancient Eastern World. I—II—III. Second Edition, London, 1871.). Utóhatását tekintve kiemelkedik FR. LENORMANT munkája: „La langue primitive de la Chaldée et les idioms des Touraniens” (Paris, 1875.). Sok nevet lehetne még kiemelni (pl. A. H. SAYCE, E. SAYOUS és mások), de ennyi elégnek látszik. Említésre méltó, hogy a felsoroltak és a nem is említettek többsége a *m a g a* *k o r á b a n* *n e m z e t k ö z i l e g* *e l i s m e r t*, tekintélyes tudós volt, s számosat közülük a Magyar Tudós Társaság, illetve a Magyar Tu-

dományos Akadémia külső tagjának választott. Talán ezzel is magyarázható, hogy határainkon belül — a XIX. század záró harmadában — a kritikának vajmi kevés élettere adódott.

A szerény magyar nyelvészeti körök kezdetben visszafogott lelkesedést mutattak a felfedezett új nyelv és a magyar nyelv között feltételezett rokonság iránt. Természetesen voltak követői ennek az új nyelvhasználati irányzatnak: KÁPOLNAI P. ISTVÁN, HALÁSZ ÁGOSTON, GIESSWEIN SÁNDOR, NAGY GÉZA, FERENCZY GYULA, GALGÓCZY JÁNOS, SOMOGYI EDE, MÁRKI SÁNDOR, de a legtöbb erudíciót VARGA ZSIGMOND mutatta fel 1913-ban és főképpen az 1942-ben megjelent „Ötezer év távolából” című parakomparatív jellegű, nagy összefoglaló munkájában. Mondhatni, ez volt az első szakasza a sumér–magyar nyelvhasználatnak. Ekkor úgy tűnt, hogy VARGA említett (1942-es) munkájával elhalni látszott a sumér–magyar nyelvrokonság eszméje. De jött a második szakasz. Váratlanul ismét fellobbant ez a téveszme az 1950-es évek elejétől kezdve a külföldön élő magyar értelmiségiek tollából (Bobula Ida, Novotny Elemér, Gosztonyi Kálmán, Götz László, Foyta István, Csöke Sándor, Baráth Tibor, Badiny Jós Ferenc és mások). Ez az irányzat az újraéledt és még ma is aktív török és japán — mint magyar nyelvrokon — eszméje mellett él tovább. Az az összbonyolításunk, hogy az első szakasz inkább konkrétan magával a nyelvi kérdéssel foglalkozott, míg a második szakasz valójában nyelvileg merész ügyességgel álcázott (de etimológiailag és nyelvtörténetileg elfogadhatatlan) magyar őstörténet. Így ez az egyfajta „presztíz nyelvészet” lényegében nem más, mint egy távoli, regényes őshaza extrapolálása.

Az ún. sumér–magyar nyelvészkedést sokan bírálták a XX. század második felében, ám a bírálók lényegében a nyelvészeti alapot kritizálták, nem pedig a nyelv alatt megbúvó történelmi–történeti hátteret. Legújabbán RÉDEI KÁROLY vette bírálat alá (egyebek mellett) a sumér–magyar nyelvrokonsági próbálkozásokat (Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája. Balassi Kiadó, Bp., 1998. 85–106).

11. Az 1850-es években összesűrűsödött három parakomparatív irányzat (turáni, szkíta, sumér) mellett egyéb hasonlítás kísérletek is bőségesen szóhoz jutottak. A szálak legfőképpen Ázsia különféle régiói irányába futnak (errefelé vezettek a megelőző századokban is). A XIX. század 50-es éveiben jelent meg ANTON BOLLER etimológiai tanulmánya a magyar nyelvről (Zur magyarischen Etymologie. Sitzungsberichte der philos.-hist. d. Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. 17. Bd. Wien, 1855. 316–94). Különös, hogy BOLLER teljesen figyelmen kívül hagyja GYARMATHI „Affinitas”-át. Így — láthatóan — inkább a német nyelvészeti hagyományok (J. KLAPROTH, CHR. ARNDT és mások) alapján meglehetősen heterogén nyelvi keresztútra helyezi a magyart, noha helyenként a finn nyelvi háttér is szerephez jut. Főként ilyen nyelvi környezetről van szó, mint jakut, mongol, török, tatár, mandzsu. Nagyjából ezt a hagyományt követi A. MANSVET RIEDL (RIEDL SZENDE) is (Magyarische Grammatik. Wien, 1858. 1–3.).

A már említett svéd A. CASTRÉN — ugyancsak a XIX. század 50-es éveiben — J. KLAPROTH nyomán már az altaji nyelvek körébe vonja a magyar nyelvet, persze igen szűkösen alárendelt helyvel: a finnek alosztályába soroltan az osztjákok, vogulok mellett. Az altaji nyelvet így osztályozza: 1. tunguz; 2. mongol; 3. török; 4. szamojéd; 5. jeníszői osztják; 6. finn (i. m. 21–154). Megítélésem szerint CASTRÉN határozza meg világosan elsőként (jobban, mint HUMBOLDT) az agglutináció mibenlétét, noha ma már ebből az általa rögzített öt fővonásból csak kettő tűnik időtállóknak (i. m. 18). Szó sincs azonban arról, hogy CASTRÉN súlyos csapást mért volna a „turáni” vagy a „szkíta” néptörzs-elnevezésekre, ő mindössze HÉRODOTOSZ történeti tévedéseit kívánta kiigazítani, elsősorban a szkítákra gondolva (vö. i. m. 19–20).

Jócskán kitágítja az altaji nyelvek körét a már ugyancsak említett W. SCHOTT, aki a CASTRÉN által szemrevételezett altaji nyelveken kívül (melyekhez szerinte a magyar is tartozik) vizsgálati körébe vonja a kínai, japán, (az indiai) Dekkán őslakosainak nyelveit, továbbá a tibeti és — nem kis meglepődésünkre — a baszk nyelvet is (Altajische Studien... [1860.] 4tes Heft, 1870. 301—6).

Annak bizonyítására, hogy BUDENZ JÓZSEFet, a hazai finnugor nyelvészet valódi megalapozóját nem a bécsi kamarilla csempészte be Magyarországra — mint némelyek gondolták —, hogy a finnugor nyelvrokonságot ráerőszakolja a magyarságra, elég ha 1871-ből az osztrák W. OBERMÜLLER néhány megjegyzését átfutjuk. OBERMÜLLER egyenesen tagadja, hogy a magyaroknak bármilyen közülük is lenne a vogulokhoz vagy a finnekhöz. Azt bizonygatja, hogy a magyarok inkább alánok (vagyis árják), hiszen az *Ulan* olyan mint az *Alan* 'Reiter', 'Pferde-mann', mivel — mint írja — az *al* a mai magyar nyelvben egyszerűen *ló*-ra változott. Ugyanakkor azonban — s ez jól érzékelteti a kor nyelvhasználati bizonytalanságait — szerinte a magyarok a keltáktól, mi több, a médektől származnak. Sőt, a Kaukázusban érintkezésbe kerültek a „feno-káldokkal”, továbbá a törökökkel. Ám szerinte az is lehet, hogy a magyarok az Eufratesz környékéről, Sinearból származnak, ahol mint „kaldeusok” évszázadokon át tanyáztak. Így a magyarok őstörténete Ábrahám idejébe nyúlik vissza, aki Kr. e. kétezer évvel ezelőtt élt. (Zur Abstammung der Magyaren. Mittheilungen der kais. und königl. geographischen Gesellschaft in Wien. XIV. Bd. Wien, 1871. 350, 556, 567, 588).

M. GRÜNWALD a „Notices préliminaires sur l'affinité de la langue Chinoise avec les langues Aryennes et avec les langues dites Altaïques” (Genève, 1875.) című kis munkájában tatár, szanszkrit, kínai és magyar szóegyeztésekre hívja fel a figyelmet.

Az Angol Antropológiai Intézet alelnöke, Hyde Clarke a magyarok és ugorok szubhimalájai eredetével foglalkozik egy 1877-ben megjelent tanulmányában (Himalayan Origin and Connection of the Magyar and Ugrian. London). Sok más nyelv (pl. perui, etruszk, lid, frig, grúz, aymara, kecsua, maya, cserkesz stb.) lehetséges hasonlósága mellett mindenkifelett a himalájai *ma ga r* nyelvet tekinti a magyar nyelv rokonának (i. m. 7, 9, 19—20). Mint tudjuk, nálunk még ma is időről időre rejtjelezetten utalnak a magarokra mint lehetséges rokonokra.

Aki azonban — földrajzi értelemben — igen távoli régióba (Amazóniába) vezérli a turániakat, szkítákat (a magyarokkal egyetemben) az PORTO-SEGURO volt egy 1876-ban publikált könyvében (L'origine touranienne des Américains Tupis-Caribs... Vienne, 1876.). Lényegi mondanivalója az, hogy az amazóniai tupi (tupi-karib) nép nyelve szintén agglutináló, ezért is hasonlít a török, magyar, mongol, tunguz, egyiptomi (!), egyes kaukázusi nyelvekhez stb. Az a meseszerű feltevés, hogy turáni, szkíta (sőt hun) népek vándoroltak az amerikai kontinensre, nem PORTO-SEGURO egyéni revelációja, már volt előzménye. H. GROTIUS 1642-ben kifejtette, hogy norvégok, szkíták s talán héber törzsek is átjutottak Amerika földjére, például Kaliforniába és Peruba (De origine Gentium Americanarum dissertatio.). G. HORN pedig nem sokkal később kifejtette, hogy mindenekelőtt a szkíták (és hunok, sőt kelta népek) keltek át Amerikába („De originibus Americanis...” 1652.). Márpedig a szkítákon, de főként a hun népeken akkortájt magyar törzseket is értek, nemcsak egyes európai népeket. Így például a görögöket, pontosabban a görög nyelvet, amely erős szkíta nyelvi hatást örökölt, ahogy ezt CL. SALMASIUS részletesen megokolta (De Hellenistica commentarius... Lugduni Batavorum, 1643.).

12. Tévednénk, ha úgy vélnénk, hogy a külhoni nyelvészet a XX. században abba hagyta volna a magyar nyelvvel összefüggő parakomparatív találgatást. A Rigvéda-kutató H. BRUNNHOFER meggyőződése az, hogy a Rigvédában szereplő *Ugana* népnévben

a magyarok ősatyáit ismerhetjük fel. Továbbá, ugyancsak a Rigvédában található *huru-gyaté* állapotbefogó eszköz, a lasszó neve megfelel a magyar *hurok* és a török *kuruk* szavaknak (Arische Urzeit... 1910. 61, 92; l. még 64—6).

A hettiták sem maradtak ki a magyarság bölcsőjéből. A. CAMPBELL 1912-ben arról értekezik, hogy Kr. e. 717-ben I. Sargon által legyőzött hettiták a Kaukázus vidékére vonultak vissza, s a magyarok a Kaukázusban menedéket találó hettiták leszármazottai (The Hittites and their Inscriptions. London, 1912.).

OTTO SCHRADER, a már említett R. CALDWELL nyomán a dravida–finnugor nyelvrokonság lehetőségét vizsgálja (jelentősen támaszkodva a magyar nyelvre), s a rokonságot kétségtelennek tekinti (Dravidisch und Uralisch: Zeitschrift für Indologie und Iranistik. 3. Bd. Leipzig, 1925.).

Mint láttuk, J. KLAPROTH már a XIX. század első felében felvetette a japán–finnugor–urál-altaji nyelvrokonság gondolatát. A XX. század elején H. WINKLER nagyobb filológiai apparátussal újította fel ezt az elméletet, tanúként szólítva a magyar nyelvet is (Der uralaltaische Sprachstamm, das Finnische und Japanische. Berlin, 1909.). CARLO TAGLIAVINI feltétlen híve volt a finnugor nyelvrokonságnak, mégis — e korban szinte természetesen módon — helyenként hibákat is elkövet. Úgy véli például, hogy a *magyar* önelnvezés a vogul *mansi* és a török *eri* 'ember' összetétele, ami nehezen képzelhető el (La lingua Ungherese e il problema delle origini dei Magiari. Bp., 1932. 23). Így érthető, hogy DÉCSY GYULA a XX. század 30-as éveinek hazai finnugor kutatásait némely tekintetben elavultnak tekinti (Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden, 1965. 6). Egyébként ma már súlyos köteteket tenne ki egyedül csak a *magyar/magyar* szavak eredetével vívott hiábavaló szófejtési kísérletek eddigi története határainkon innen és túl.

13. De ugorjunk időben kissé előbbre, a XX. századba, kémelve a „modern” nyelvtudomány parakomparatív nézeteit külföldi tudósok munkái alapján. Például 1957-ben egy nyelvész kutató, L. HOMBURGER feltételez egy „Sindo-African” nyelvrokonságot. Ide tartozónak véli az egyiptomi, dravida, a negro-afrikai és a kusita nyelveket. Sőt, szerinte az óegyiptomi-dravida nyelvet a hajdani indus-melléki Mohendzso Daro kultúra hordozói beszélték (K. H. MENGES, Altajisch und Dravidisch: ORBIS XIII/1. 1964: 83). Ehhez a feltevéshez kapcsolható MENGESnek az az igencsak meglepőnek tűnő elgondolása, miszerint a Hindukus (mint hegység) volt az a hely, ahol a proto-dravida nyelv érintkezett egyes urál-altaji nyelvekkel még a hódító árja népek megérkezése előtt (i. m. 99). Talán ebből következik, hogy a már többször hivatkozott R. CALDWELL-lel egyetértésben MENGES úgy véli, hogy a magyar *nēdj* [négy] rokonsága a dravida nyelvekkel nem vethető el, hasonlóképpen a magyar *ñar* [nyár] rokonsága sem (i. m. 83). MENGES felvetését illetően (ti. a Hindukus-féle találkozáshelyről) fellelhető valami igen távoli, érdekes párhuzam a XIX. század eleji történész I. A. FESSLER felfogásával, aki a magyarok észak felé hullámozó vándorlását az Indus (> Hindukus) > orosz sztyeppék kiindulópontból képzelte el (vö. HEGEDŰS JÓZSEF, I. A. Fessler és a magyar nyelv rokonsága: MNy. 1995: 156—62). Egy későbbi munkájában MENGES (Altajische Studien. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. Wiesbaden, 1975.) ugyancsak összekuszálni látszik az eddig megszokott magyar–finnugor szószármaztatásokat. Így — egyebek közt — úgy véli, hogy a magyar *sárga* a japán *široi* 'fehér' szóból eredeztethető. Továbbá: az őskoreai és a japán **mjalda*-ból származik az ómagyar *d'ümölč*; a magyar *gyűrű* genetikailag összefügg a dravida (tamil, kannada, konda, kota), továbbá az őstörök *jüzük* 'Ring' szavakkal; a magyar *ne*, *nem* tagadószavak ősi indogermán gyökérrel bírnak, pl. *nie*-mand; a magyar *vol*-összefügg a japán *wor-u* 'esse' szóval. A legkülönösebb az, hogy a maya *ül* 'nyúl' kap-

csolatba hozható altaji etimonnal, például a mongol *taulaj* szóval (MENGEŠ i. m. 20, 43, 62, 89, 90). Vajon — mai tudásunk alapján — mindez nem parakomparatív szemléletnek tekinthető-e? Lehetséges, hogy MENGEŠ, aki nem jelentéktelen alakja a XX. századi nyelvtudománynak, fantáziájának csapdájába esett?

Vessünk egy pillantást G. J. RAMSTEDT-re, a modern mongol nyelvészeti megalapozójára, aki NÉMETH GYULÁRA is nagy hatást gyakorolt. RAMSTEDT „Studien in Korean Etymology” (Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki, 1949.) című munkájában érdekes koreai előzményű vagy végső gyökerű magyar szavak (is) találhatók, mint pl. koreai *aža*, *ažā* kb. ’nagybácsi’ > török *eč* ’atya’ + *ten* ’ég’ > magyar *Isten* (i. m. 16), ám ugyanennek a szónak záró része: *ten* így is értelmezhető: kor. *thjen-li* kb. ’a szigorúan meghatározott kérdés örök princípiuma’... > csuvas *turâ* ’Isten, istenség’, vö. magyar *-ten* ’ég, menny’ > *Isten* (i. m. 282); kor. *čjelmda* ’fiatalnak lenni’... > csuvas (rég. kölcsönzés) *šamrâk* (**sarmâk*), vö. magyar *gyermek*; kor. *kappan* ’főrangú nemes’ > ómagyar (< avar) cím: *Koppán, Kappan* (i. m. 95); kor. *nal* ’nap, napszak, időjárás’... > török *jaz* ’tavasz’, magyar *nyár* (i. m. 159), viszont a kor. *njerim* ’nyár’ is megfelel a magyar *nyár*-nak (i. m. 164); kor. *nuŋ* ’szántáskor kiforduló gyepl’ (*joŋ*) > csuvas *šum* ’gyom’ > magy. *gyom* (i. m. 173). Egyéb érdekességek is vannak, de felesleges a további részletezés. Ehelyett pillantsunk be RAMSTEDT egy későbbi (gyakran idézett) munkájába: „Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I. Lautlehre” (Bearbeitet und herausgeben von Pentti Aalto. Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki, 1957.). Ebben a művében hitet tesz amellett, hogy a koreai az altaji nyelvekhez tartozik, és bizonyosan közös eredet fűzi a japánhoz, valamint az ajnu („aino”) nyelvhez. Ekként a jelenlegi altaji nyelvek körében a következők foglalnak helyet: a török nyelvek, a mongol, a tunguz nyelvek (ide értve a mandzsut és a koreait is). Az érdeklődő olvasó kissé meglepődik, amikor RAMSTEDT kijelenti, hogy a fenti nyelvcsoporthoz (most már a japánt és az ajnut is beleértve) kb. négyezer évvel ezelőtt ugyanebben a csoportosításban létezett, s a távoli kelet-kínai Hingan-hegység volt az őshaza (i. m. 14—5), vagyis eszerint nem az Altaj-hegység. Csak néhány, a magyar nyelvvel összefüggő szószármaztatást átfutva, a következő elemzések kelthetik fel érdeklődésünket: a magyar nyelvi *búza* mongol eredetű (*bugudai*), s (genetikailag) összefüggésben áll az ajnu *muŋi* és a japán *mugi* szóval (i. m. 58); a magyar *ökör* eredetileg szintén mongol (*fuGuor*), majd csuvas közvetítéssel átvettük, ám szintén van ajnu (*peko*) és japán (*beko*) kapcsolata (i. m. 54). Az *ünő* szintén mongol (*ünije*), s innen a hasonló török szó is (i. m. 157). Az *ökör* és az *ünő* szavak külön érdekessége, hogy a mongol nyelv nemzetközileg jegyzett ismerője, NICOLAS POPPE a „Grammar of Written Mongolian” című művében (Wiesbaden, 1964. Second Printing) az *üniye* (RAMSTEDTnél *ünije*) mellett a gyakrabban használt *ünē* ’tehén’ szót említi, a hivatkozott ramstedti *fuGuor* helyett pedig az *üker*-t mondja (POPPE i. m. 37, 72). POPPE különben kevés utalást tesz a magyar nyelvre. Egy másik munkájában (Introduction to Altaic Linguistics. Wiesbaden, 1965.) nem vonja kétségbe a *z/r* változásokat. Ugyanezt RAMSTEDT tárgyalt műve sem vitatja, legfeljebb azzal módosítja, hogy a türk *z* > *r* váltakozást kiterjeszti a mongol, tunguz és a koreai nyelvre (RAMSTEDT i. m. 1957. 108). Talán itt kell futólag megemlíteni azt is, hogy N. PETRIN enyhe kritika alá vonja a *z/r* hangváltásokat, legalábbis kronológiailag és főként a magyar nyelvvel összefüggésben (Philological Notes for the Early History of Hungarians and the Slavs: Eurasian Studies Yearbook 72. 2000: 49). RAMSTEDT megemlíti egy szokatlanul tűnő szóbelseji mássalhangzóváltakozást is: török *-s-* > csuvas, tunguz, koreai *-l-*. Ennek hátterében úgy véli, hogy az oszmán-török *köšek* ’fiatal állat, teveivadék’ összevethető a magyar *kölök*, *kölyök* szóval, ám — furcsa módon — a mongolban ugyanez már *gölige*, a kalmukban pedig *gölŋ* ’fiatal, rügy, fűzfabarka’ (RAMSTEDT i. m. 1957: 108). A magyar *szám* RAMSTEDT szerint rokonilag beilleszthető a mon-

gol *sana* 'gondolkodni', a török *san* 'számolás, szám', a koreai *sān* ugyancsak mint 'számolás, szám', mi több, a görög (!) *σάμψις* kb. 'pénztáros' sorba (i. m. 12). Nehéz értelmezni az alábbi kissé követhetetlen szófejtési zsonglörködést: a koreai *njerim* 'nyár' (mint korábbi, 1949-es munkájában már említette) összefügg a magyar *nyár* szóval, ám ugyanakkor a mongol *naran* 'nap' (Sonne) és a koreai *nal* 'nap, napszak' szintén illeszkedik a magyar *nyár* szóhoz (i. m. 74—5). További magyar nyelvi hivatkozást mellőzve, lássunk egy példát csak a *kemence* előtörténetéből: koreai *kama* 'kemence', észak-koreai *kamā* (i. m. 184). A már említett 1949-es munkájában RAMSTEDT a *kemence* szótörténeti körébe vonta a japán *kama*-t és az azonos hangzású ajnu *kama*-t is 'üst, katlan' jelentéssel (i. m. 1949: 90). Egyébként BÁRCZI GÉZA a *kemence* szót határozottan szláv eredetűnek mondta (A magyar szókincs eredete. Bp., 1958. 94), míg „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” bizonytalan eredetűnek minősíti, noha szláv jövevényszónak látszik, de a török összevetés téves. Ezzel a megjegyzéssel nem kívánok vitát nyitni, mindössze RAMSTEDT szófejtéseinek helyenkénti extrém jellegére hívtam fel a figyelmet.

Minthogy több szó esett egyes magyar szavak koreai eredetéről, itt jegyezzük meg, hogy vannak olyan indogermanisták, akik azt próbálják bebizonyítani, hogy a koreai nyelv rokonságban áll az indogermán nyelvekkel. Ezek egyik fő szószólója ANDRE ECKHARDT (Studien zur koreanischen Sprache. Heidelberg, 1965. 205—26). Szószármaztatásait aligha érdemes felsorolni, noha parakomparatív szempontból tanulságosak. Megjegyzendő, hogy RAMSTEDT, MENGES és POPPE a koreai nyelvet az altaji nyelvek körébe sorolják, s innen adódik a kísértés, hogy bizonyos mértékig a magyar nyelv is részesedjen e nagyon távoli és (jelen tudásunk szerint) valószerűtlen rokonságból.

14. Visszakanyarodva a finnugor nyelvészethez, a XX. század második felében éppen egyes finnségi körökben különös teóriák láttak napvilágot. Az emigráns észt író, E. SAKS kifejtette, hogy Európa őslakói eredetileg a finnugorok voltak, s csak jóval később érkeztek az indogermán hódítók, akik lassan, fokozatosan Európa északi periferéiára szorították a finnségi népeket (Esto-Europa. A Treatise on the Finno-Ugric Primary Civilization. Montreal, 1966.). A XX. század második felében már hazánkban is jelentkezik ez az elmélet (BELITZKY JÁNOS) azzal a „pontosítással”, hogy a finnugorok Észak-Afrikából vonultak Európába (RÉDEI i. m. 52).

A finnek mint Európa őslakosai kapcsán a XX. század végén még eretnekebb nézetek is napvilágot láttak. Vezető teoretikusuk a nemzetközileg is elismert fonetikus, KALEVI WIIK (követői között van AGO KÜNNAP, KYÖSTI JULKU, SEPPO SUHONEN). Alapvető téziséük az, hogy a finnek jelenlegi lakhelyükre nem Ázsiából vándoroltak, hanem mindig is ott éltek. Nézeteik meglehetősen népszerűek Finnországban. WIIK azt hangoztatja, hogy a germán nyelvekben (elsősorban a svédben) ősi finnugor sajátosságú vonások tűnnek elő. KYÖSTI JULKU pedig meglehetősen fantasztikus elméletében arra a következtetésre jut (M. NISKANEN antropológusra támaszkodva), hogy a cromagnoni ember egyenes folytatását a finnségiek és a baszkok képviselik. Ezt még nyelvi példákkal is megkísérli alátámasztani. RÉDEI KÁROLY az előbbi állítást részletesen elemelve bírálja, sőt megállapítja, hogy a (jelenlegi) magyar sumeristák és K. WIIK, valamint követői elméletileg igen közel kerültek egymáshoz (RÉDEI i. m. 119—21). Mindennek feltehetően az a régi meggyőződés az alapja, hogy a finnek és a lappok a Skandináv-félsziget őslakói. Ezt már LEIBNIZ is említette 1702-ben Hiob Ludolfhoz írt levelében, kifejtve, hogy történelmileg a germán törzsek csak jóval később húzódtak fel északra mint hódítók (J. T. WATERMAN i. m. 56). Ismert, hogy a középkorban a Skandináv-félsziget északi felét még a finnek és lappok uralták. Sőt, DÉCSY GYULA a következőket írja: „Meglehet, hogy a finnek Finnországban a skandináv-germánok nagy csoportjait asszimilálták a történelem előtti időkben

[a Kr. u. VII. századig]”. (The Linguistic Identity of Europe. Part II. Eurolingua, Bloomington, 2000. 288).

A XX. század végén is vannak „nyelvészek”, akik kétségbe vonják a finnugor nyelvrokonságot. Például 1996-ban jelent meg J. XUEYUAN ZHU a „The Far East Ancestors of the Magyars” című különös tanulmánya (Eurasian Nomadic Studies. I. Pacific Enterprise Press, Denver, 1—34). A szerző nem tartja elfogadhatónak a magyar nyelv finnugor származását, s kétségbe vonja a magyarság uráli bölcsőjét. Szerinte a *magyar* népnév a *mogher*-ből (sőt a *merjie*- vagy *mo-jie*-ből) származott, olyan nevekből, amelyek Juchenchből a Sui és Tang dinasztiák idejében keletkeztek. Véleménye szerint az ősmagyarok főként a mogher és a proto-mongol hibrid nyelvet beszélték; a mandzsuriak mogher volt a legbefolyásosabb tagja a magyarok távolkeleti őseinek, s ilyenformán a magyar nyelv végső soron a mandzsu-tunguz nyelvág tagja. Természetesen — folytatja a szerző — a magyar nyelv török, kínai és koreai szavakat is megőrzött szókincsében. Csak egy-két szószármaztatási példa: a mandzsu-mongol szókezdő *n*- a magyarban *t*-vé változik vagy fordítva: a *t* *n*-né válik. Például a mongol *tuulai* ’nyúl’ > magyar *nyúl* (i. m. 6). (Mint emlékszünk, K. H. MENGES [1975] a mongol *taulai*-t [nem *tuulai*-t] a maya *ül* ’nyúl’ szóval hozza összefüggésbe.) Továbbá: a kínai *bo-lu* egy magyar *boro* gyökszóvá vált, majd egy tunguz eredetű *-s* szuffixummal *boros*-sá alakult; ez olyan személyt jelöl, aki a *Boro* törzsből származik (i. m. 14). Mindez az első pillantásra akár „komoly” szófejtésnek is tűnhet, ám később egy sereg egyéb szófejtése (bármennyire is járatos a szerző a kínai és egyéb távolkeleti nyelvekben) igencsak képtelenségnek mutatkozik. Így például a magyar *kocsi* szerinte a mongol platón található török nyelvi *hoca* szóból származik (i. m. 15.); a magyar *gyöngy* < kínai *zhen-zhu*; a mandzsu *kuri* > mongol *nohoi* > magyar *kutya*; khitan (tkp. a kínaiak egy része) *jalu* > mong. *zhurzhii* > magyar *jolet* [jólét] (i. m. 31); a mongol *neg* > magyar *egy* (i. m. 32) stb., és még tovább sorolhatnánk az egyre fantasztikusabb szószármaztatásokat. Ami azonban egyebek közt végképp hihetetlen, az az, hogy a mogherekre és a társult törzsekre (tehát a magyarok őseire) Koreában (!) egy kínai hadvezér döntő vereséget mért úgy Kr. u. 668-ban (!), minekutána a magyarok ősei elhagyták „szülőföldjüket”, s nyugat felé haladva kétszáz év múlva elérték a Kárpát-medencét (i. m. 25). Ez J. Xueyuan Zhu dióhéjba sűrített nézete, vagyis egy példa a külföldön fel-fellobbanó mongol, kínai, mandzsu (és tunguz), koreai, török nyelveknek a magyar nyelvvel való rokonítására. Mindez ugyan aligha rendíti meg a jelenkori finnugor nyelvészet alapjait, de érzékelhető, hogy a régi időkbeli (XVI—XVII. század), főként azonban a XIX. századból napjainkig is beáramló (s ennek nyomán belülről is erősen táplált) *h a m i s* (parakomparatív) *í r á n y z a t o k* *m é g m a i s* *é l n e k*. Ha meggondoljuk, hogy éppen egyes finn nyelv kutatók milyen dimenziójú nézeteket képviselnek (vö. RÉDEI idézett munkáját), akkor mondhatjuk-e nyugodtan, hogy nincs aggodalomra okunk („A kutya ugat, a karaván halad”)? Talán igen, ha elszigetelten csupán J. Xueyuan Zhu kissé „substandard” nézeteit értékeljük.

15. Ha azonban a jelenlegi hazai helyzetet vizsgáljuk, a veszély — nézetem szerint — sokkal komolyabb. Napjainkban több olyan orgánusot találunk, melyekben ma már nem is a sumér-magyar nyelvrokonságról, hanem egyenesen *n y e l v z a r o n o s s á g r ó l* olvashat a laikus magyar érdeklődő. Egyes könyvesboltokban minden olyan könyv megtalálható, amely erősíti, terjeszti és gerjeszti a parakomparatív nézeteket, ezért is szükséges a magyar nyelvészet kiforrott, tudományos eredményeinek szélesebb körű és *c é l z o t t a b b* közkinccsé tétele. Befejezésül hangsúlyozni kell, hogy a fentiekben vázlatosan ismertetett parakomparatív nyelvi nézetek és tendenciák elleni küzdelem porondja nem

elsősorban a nyelvészet, hanem a magyar őstörténet. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nyelvi-nyelvészeti alap vizsgálata, kritikája értelmét vesztené.

HEGEDŰS JÓZSEF

On paracomparative word and language derivation

The term ‘paracomparative’ refers to a most general concept of what is not correct or not generally accepted by present-day Finno-Ugrian comparative linguistics. Paracomparative views in language comparisons lasted until around the slow and gradual formation of an etymological “norm”; say, roughly to the end of the 18th century; but even after that, paracomparative analysis did not give up being exercised though it got somewhat modified. To be sure, linguistic historiographers cannot agree on when exactly the real scientific phase of the foundation of the norm set in.

Owing to the very unfortunate circumstances of Hungarian history from the 16th century on, comparative linguistics in this country was lagging behind Western developments. As a consequence, Hungarian comparative ideas were influenced overwhelmingly by Western scholars, especially during the 19th century. It is surprising but true that more than 200 languages were — directly or indirectly — compared to Hungarian, ranging from Hebrew, Sumerian, Tupi, etc., to Japanese, Basque, etc., so Hungarian appears to be one of the most widely used languages in comparisons.

The focal point is the deep-going contrast between inflectional (Indo-European) and agglutinative languages (as Hungarian is). The core of the problem in the field of agglutination was that it presented itself as a homogeneous linguistic feature and the large majority of linguists failed to reveal its multicoloured individual aspects. The first linguist in Europe to recognise — totally unnoticed, though — the agglutinative (“postpositional”) character of Hungarian happened to be a Hungarian grammarian, János Sylvester, in 1539.

Paracomparativism still lives on, backed mainly by old theories of some Western linguists in the 19th and partly the 20th centuries. The hidden background of the views of some present-day Hungarian paracomparativists is actually not real linguistic proofs but mere day-dreaming about the ancient history of our homeland and forefathers.

JÓZSEF HEGEDŰS

Melléknévi alaptagú szószerkezetek középmagyar kori szövegeinkben

A jelen tanulmány voltaképpen próbafejzetként készült „A magyar nyelv történeti nyelvtana” c. munkálatnak a középmagyar kor mondattanát tárgyaló részéhez. A próbafejzet előzményéhez I. S. HÁMORI ANTÓNIA, A melléknévi szerkezetek. In: BENKŐ LORÁND szerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana I: 716—8, II/2: 426—53. A próbafejzet megírásával a középmagyar kori nyelvállapot részleges bemutatása mellett arra a kérdésre is feleletet kívántam kapni, hogy az a szemlélet helyes-e, általánosan érvényesíthető-e, illetve hogy azok a módszerek, amelyeket a korábbi nyelvtörténeti korok hasonló szószerkezeteinek a vizsgálatában követtem, megállják-e helyüket a későbbi (jelen esetben a középmagyar kori) szerkezetek bemutatására is. Fejezetem törzsanyaga a próbafejzetek írásához a XVI., XVII. és XVIII. sz. szövegeiből közösen kiválasztott

300 000 n terjedelmű szöveg volt, amely a teljes középmagyar kori nyelvi anyagnak 10%-a. Ezt a terjedelmet a munkaközösség később, de már fejezetem megírása után 600 000 n terjedelemre emelte fel. A rendelkezésemre álló csekély anyagot kiegészítettem az Erdélyi Szótörténeti Tár eddig megjelent köteteiből gyűjtött adatokkal. A közösen kiválasztott szövegekből példaként idézett adatok forrásaira l. DÖMÖTÖR ADRIENNE cikkét: A minőségjelzői mellékmondatok a középmagyar korban (MNY. 2000: 193—206).

Próbafejezetemben általában érvényesítettem a korábbi kötetekben megjelent dolgozataim szemléletét és elveit, a fejezetek beosztását. Az újabb szakirodalomból annyit vettem át, amennyit adataim igazoltak (vagy legalábbis adataimmal összeegyeztethetőnek találtam). Egyes kérdésekben — mint például a számnevek és a melléknevek összevonása és együttes tárgyalása — még további vizsgálatokat tartanék szükségesnek.

A fejezetben felhasznált szakirodalomra A magyar nyelv történeti nyelvtana megfelelő fejezeteiben megjelölt szakirodalmon kívül l.: S. HÁMORI ANTÓNIA, Melléknévi alaptagú szerkezetek egy domonkos kódexben. In: Szavak — nevek — szótárak: KISS GÁBOR — ZAICZ GÁBOR szerk. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Bp., 1997. 133—40; KESZLER BORBÁLA, A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Magyar grammatika. Bp., 2000. 67—76; KUGLER NÓRA, A partikula. In: Magyar grammatika. Bp., 2000. 275—81; LENGYEL KLÁRA, A melléknév. In: Magyar grammatika. Bp., 2000. 142—51; THIMÁR MÁRTA, A melléknévi csoport. In: RÁCZ ENDRE szerk., Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Bp., 1989. 139—80.

I. Az alaptagra vonatkozó kérdések

1. Állomány. — Az anyagunkban alaptagként előforduló melléknevek java része korábról is adathozható, a szerkezet típus folyamatosságát biztosító szóalak. Az alaki szempontokat tekintve, a bővítés minden műfajban egyaránt kiterjed a képzőtlen és a képzővel ellátott (elhomályosult és világos képzésű) melléknevekre, ezek alapfokban álló és közép-, illetve felsőfokjellel ellátott alakjaira is: „Kinec halala ... *igen nehéz* volt” (Örd. 148); „*oly rút és gyűlölséges* volt az a völgy” (Pázm. 228); „*De jobb volna neki*” (Bök. 378). A melléknév származék-mivolta, valamint fokjellel való ellátottsága bizonyos esetekben — mint már azelőtt is — összefügg a vonzatossággal (l. ott). — A főnévi alapszavú, -ű/-ű, -s képzővel alakult melléknevek ekkor is jelzős szerkezetben fordulnak elő: „láta Hogy *igen io kedű* volna à Király” (HKr. 82b); „*ký valamenýre vérés býnw*” (OrvK. 486). Feltűnő változást jelent viszont, hogy az ómagyar kor szövegeiben gyakori melléknévi alapszavú -ságos/-séges fokozó képzős melléknevek bővítése erősen megritkul, sőt egyes ilyen melléknevek, mint például az ómagyar kor szövegeiben gyakori *elégsséges*, *szépséges*, *jóságos*, *szomorúságos*, *vigasságos* a próbafejezet anyagában nem is fordulnak elő. Mások, mint például a *hű* és a belőle alakult *hűséges* pedig más-más vonzattal járnak. — Jelentéstani vonatkozásban megfigyelhető, hogy a vallásos irodalom visszaszorulása és a világi jellegű írások terjedése a szerkezetekben alaptagként felhasznált szókészlet bizonyos mértékű cserélődését is eredményezte. A vallásos magatartásra vonatkozó melléknevek bővítése csökken, s jó néhány korábban szokásos melléknév (*szent*, *boldog*, *kegyes*, *áhitatos*, *ájtatos*, *jámbor* stb.) anyagunkban nem is jelentkezik szerkezetalkotó elemként. Egyes melléknevek (mint pl. az *alázatos*, *hű*, *engedelmes*) szerkezetei pedig nem az Istenhez, a szentekhez való viszonyra, hanem a világi felsőbbség (a fejedelm, a főurak, az előkelők) iránti magatartásra vonatkoznak. — A szövegek különleges vonása, hogy néhány esetben latin, ill. latinosított melléknév bővítésével is találkozunk: „igen *mentiris* [‘hazug, koholt’] ajándék lesz bizony az” (Act. 368); „Algebrát ... tanulni ... mint ... *felette speculativa* [‘elvont’] ... tudományt” (Bethl. 281), „egy tanács sem le-

hetne *securus* ['biztonságos'] *soha is*" (uo. 550). Ez a jelenség bizonyos műfajokban a szerzők latinos műveltségével magyarázható.

A melléknévi névmási alaptag ennek a korszaknak a nyelvi anyagában is igen ritkán fordul elő: „*Voltac ollyac Szombatba az ... polgaroc kőzzül*” (Örd. 180); „*csak ollyan volnál te ott*” (Act. 364).

2. J e l e n t é s . — A melléknév ebben a korban is minden jelentéssztyáában vesz fel bővítményeket. A fizikai vonatkozású, érzékszervekkel érzékelhető, külső megjelenésre, színre, izre, életkorra stb. vonatkozó melléknevekre vö. pl.: „*igen bépen* fel ékefite magát” (HKr. 83a); „*vaygon a*” ... fájdalom, az ... *igen meleg vértől*” (PaxC. 2); „*dicsekedvén, mely finom*” (Ap. 326). Érzékszervekkel nem érzékelhető, elvont összefüggéseket, lelkiállapotot, magatartást, hasznosságot, szükségességet stb. jelölő melléknévi alaptagok: „*Elég leszen nékem*, ha ... szólhatok” (Eur. 413); „*az ... állapotokban vétkesnek* magamat lenni nem érzem” (1696: RLev. 71); „*igen értelmes ... ember vala*” (Bethl. 548).

3. V o n z a t o s s á g . — A bővített melléknevek egy része vonzatos, így kötött (kötelező vagy fakultatív kötöttségű) bővítménye van. A vonzatosság — mint az előző korszak mellékneveinél is — általában másodlagos, s különböző (jelentéstani, etimológiai stb.) okokra vezethető vissza.

A) Az eredetileg konkrét, mérhető tulajdonságot jelölő, vagy általános jelentésű, fizikai vagy lelki állapotra utaló melléknevek esetében a vonzatosságot az elvont jelentés kialakulása magyarázza: „*azt monda kakas Andras kez vagyok Rea*” (1568: SzT. *kész a.*); „*igen jó étek*, főképpen a beteg *embernek*” (Szak. 363); „*hogy ennékem ... ne legyen szabad búzát vennem*” (Bethl. 544).

B) Sok melléknév vonzatossága képzett voltából ered, s vonzatos alapszavára vezethető vissza. Az anyagunkban található vonzatos melléknevek alapszava lehet:

a) T á r g y a s i g e : „*tűrhető* ['türelmes'] vagy *téteményidbe*” (Bal. 232); „*utálatos ő-előtte*, a ki megcsúfol egyebeket” (Pázm. 226).

b) K ö t ö t t h a t á r o z ó v a l j á r ó i g e : „*artalmas* az Embéry *termezetnek*” (OrvkB. 603); „*Czaszarnak* mindenkor *engedellenek*” (Örd. 179); „*tolvajokhoz illendő* dologh az mit cselekesztek” (1670: SzT. *illendő a.*); „*a cipellőshöz szokatlan* lévén ... megbotorkázám” (Bethl. 279).

c) Ö n á l l ó a n n e m é l ő , p a s s z í v v o n z a t o s i g e t ő ; ennek vonzatosságát a szócsalád más tagjai igazolják: „*ezekhez hasonló*k bizony nem találtnak” (Eur. 409); „*arra alkatmatlan* e [zközökkel kívánnák ... [zerettetni]” (Hit. 131—2).

d) A v o n z a t o s f ő n é v b ő l , i l l . m e l l é k n é v b ő l s z á r m a z ó m e l l é k n é v a l a p t a g k é n t r i t k a ; vö. mégis: „*Hegedews Ianosnewalis haragos* volt” (1583: SzT. *hara-gos a.*); „*ételre* ['evésre'] ... *sükséges* a nyelv” (Pázm. 218); „*Legyen az Úr ... minden dolgotokban hűséges* dajkatok” (Bök. 381).

C) A középfokjeles melléknév vonzatos alaptagként különféle módokon viselkedik. Egyfelől, a középfokjel révén módosult jelentéséhez fűződő hasonlító, ill. mértékhatározói vonzata figyelhető meg: „*őnélánál erősb* vitéz nem volt” (Eur. 412); „*nincs-is nagyobb ennél*” (Gyöngy. 165); ill.: „*de mennél* ['mennyivel'] *nagyobb*, hogy ... pokol kínnyára kell mennünk” (Pázm. 228). — Másfelől, középfokjeles alakjától függetlenül, vonzatos jelentése alapján is vehet fel vonzatot: „*Beszéddel* is ne légy mostan *keményb hozzám*” (Eur. 413); „*semmi sem kedvesebb ő nagyságának*” (1664: SzT. *kedves a.*).

4. M o n d a t t a n i s z e r e p . — A melléknév — mint korábban is — minden mondatnani szerepében vesz fel bővítményeket. (Különböző mondatbeli szerepeiben való bővítése a kötött és szabad szerkezetekben eltér egymástól.) Állítmányi helyzetében: „*az ördög méltó* minden *gyalázatra*” (Pázm. 229); „*ha a káposzta-lév igen sós* lenne” (Szak.

392). Minőségjelzőként: „Jaj! ki visel *nagyobb* tüzet *én nálamnál*” (Gyöngy. 162). Határozóként (elsősorban mód- és állapothatározóként): „Az WR az *halálra keszen* tartotta magát” (Örd. 179); „azért fohászkodott *oly mélyen*” (Pázm. 219). Értelmező jelzőként: „Mentében négy asszony, *egymáshoz hasonló*k, előtte megállapék” (Eur. 406). Alkalmi főnévi értékben (alanyként és tárgyként) való bővítésére: „[o]kcal *nagjobbakat* rakoc *annal* á nyakadra” (Sztár. 36). — (Mivel a TNyt. számára ebből a szempontból nem végeztünk statisztikai vizsgálatokat, itt összehasonlításra nem nyílt mód, csupán a középmagyar kori állapot bemutatására volt lehetőség.)

A határozók megoszlása az alaptag mondattani helyzete szerint

Az alaptag mondattani helyzete	A határozók száma	%-érték
állítmány	547	56,34
jelző	242	24,92
értelmező	12	1,23
határozó	141	14,52
alany	21	2,16
tárgy	8	0,83
Összesen:	971	100,00%

5. Az alaptag halmozása. — A határozói bővítmény gyakran vonatkozik egyidejűleg több alaptagra. Ezek a halmazott alaptagok általában állítmányok vagy jelzők; egymással — többnyire kötőszóval is jelölt — kapcsolatos viszonyban állnak: „De *szerелеm ellen azzal* is nem lehet *erős és győzedelmes*” (Eur. 407); „Iol lehet *ebben* is az Pul[us] *györs és gyakor*” (OrvK. 486); „*ügy ... szép és dicsőséges* állapot” (1707: RádLev. 2: 168). — Kivált a fokhatározót találjuk az ilyen halmazott alaptagok bővítményeként. Ezért gyakran nehéz is annak eldöntése, hogy a határozó egyetlen vagy több alaptaghoz tartozik-e: „*oly riút és gyűlölséges ...* volt az a völgy” (Pázm. 228); „*kóstold meg, hogyha elég ecetes és mézes*” (Szak. 390); „Barcsai Mihály ... *igen értelmes, actívus, derék ember vala*” (Bethl. 548). A határozó hovatartozását olykor az alaptag megismétlésével teszik egyértelművé: „se *igen sűrű*, se *igen híg* ne légyen” (Szak. 330), „*hogy se igen sós, se igen sóatlan ne maradjon*” (uo. 335).

II. A határozói bővítmény

A középmagyar kor írásaiban a melléknév határozóinak csaknem valamennyi korábban is használt típusát megtaláljuk. A kötött és szabad szerkesztésmódú kapcsolatok megoszlása viszont némi változást mutat: a kötött határozók aránya a szabad szerkezetekhez képest erősen csökken. Ez a jelenség a különféle irodalmi műfajok megjelenésével, a szabadabb fogalmazással, a latin szerkesztésmódtól való eltávolodással, az írásnak az élőbeszédhez való közelítésével magyarázható. Az egyes határozóragok, ill. névutók használatának egységesülése az egyes jelentésviszonyok kifejezését is egyszerűbbé, egyöntetűbbé tette. Másfelől, megfigyelhető az a törekvés is, hogy bizonyos jelentésviszonyokat (így a célt és rendeltetést jelölő, a tekintethatározói, valamint az okhatározói jelentésviszonyt) kétféleképpen, párhuzamos szerkesztésmóddal: kötött és szabad határozóval is kifejezzenek. Ennek a törekvésnek jelei már az ómagyar korban is megmutatkoznak, de szélesebb körű jelentkezését csak ebben a korban tapasztalhatjuk.

A kötött és szabad határozók megoszlása az összes szerkezet számán belül

Szerkezet típus	Szám	%-érték
Kötött határozós szerkezet	310	31,33
Szabad határozós szerkezet	661	68,77
Összesen:	971	100,00%

1. A kötött határozók

1. A melléknév jelentéstípusa alapján alkotott kötött határozós szerkezetek

A) Összefüggést kifejező jelentésviszony. — Az ómagyar korhoz hasonlóan elvont kapcsolatokra utaló melléktnevek szerkezeteiben jelentkezik. Minden műfajban előfordul. Az ide tartozó határozók kötelező kötöttségűek.

1. Anyagunkban az azonosságot, hasonlóságot, a valamivel való egyezést a *hasonló*, *hasonlatos*, *egyenlő* vonzatai fejezik ki. A határozó ragja a *hasonló*, *hasonlatos* mellett *-hoz/-hez/-höz*, az *egyenlő* mellett a *-val/-vel*: „négy asszony, egymáshoz hasonlóak, előtte megallapék” (Eur. 406); 1578: „az órdógókhöz hasonlatos vlatatosok lesznek” (Örd. 211); „az ... Vr Földe egyenlő rész a ... Pálffy Mihaly né ... Földével” (1765: SzT. *egyenlő* a.). — (Ezek mellett a melléktnevek mellett a *-hoz/-hez/-höz* és a *-val/-vel* ragoknak az ómagyar korban gyakori keveredése a szűkített anyagban nem fordul elő.)

2. Az érintkezést a kölcsönösségre utaló *ismerős*, *ismeretes*, *ismeretlen*, az *elegy* 'kevert', a *határos*, *közös* szerkezeteiben találjuk. A vonzat ragja mindig a *-val/-vel*: „Vram ü klme ismeretes ... nem volt Ndal” (1589: TLev. 28); „egy tabla melyben vagon ősi fok hagyma, mogyoro hagymával elegy” (1692: SzT. *elegy* a.); „Ezen ... falu Tusnáddal határos lévén” (1714: SzT. *határos* a.). — A hasonlóság és az érintkezés együttes jelentkezésére: „mind Elegy vala Teölgy karoval Es hasonló vala az borbely Janos karoiához” (1573: SzT. *hasonló* a.).

3. A valamitől való mentesség, függetlenség jelentésviszonya a valamilyen állapotra utaló *idegen*, *üres* 'valamit nélkülöző', *különböző*, *különb* 'valamitől eltérő', *szabados* 'valamitől mentes' melléktnevek *-tól/-től* raggal alakult szerkezeteiben, továbbá az ezekkel ellentétesen, *-hoz/-hez/-höz* raggal megvalósuló *vmihez szokatlan* 'vmihez hozzá nem szokott' kapcsolatban jelentkezik: „az én szívem mostani uramtól ilyen igen idegen” (Eur. 408); „ettwl chýak ... kewe [e kwlẽmbeozẽ” (OrvK. 486); „ki az Varossi emberrel valo egyenlő terhe visselestől szabados legyen” (1612: SzT. *egyenlő* a.); „a sok szó azokhoz illik kik okosságtól üressek” (Pázm. 223); „Szépeket az rúttul különben számlállyon” (Gyöngy. 153); „még a cipellőshöz [‘cipőhöz’] szokatlan lévén ... megbotorkázám” (Bethl. 279).

B) Partitívusi viszony. — Igen ritka s csak néhány műfajban előforduló jelentésviszony. Kifejezésére biztos példákat csak a *részes* 'valamiben részesülő' *-val/-vel* és *-ban/-ben* ragos szerkezetei szolgáltatnak: „kik ... rezelek voltak ah dologba” (1535: Oz. B4b); „Reszesse teszen bennünket az ű lelkeuel” (1588: NySz. *részes* a.); „hogy en uteth Zentmjkklos tartomannjaban rizesse tegyem” (1591: TLev. 108). — Más, részben hasonló jelentésű szerkezetek viszont — más-más okokból — némileg bizonytalan értékűek. Így pl. az *elég* melléktnevek *-ba/-be*, *-ban/-ben* raggal alakult kapcsolatai tekintethatározói viszonyt is kifejezhetnek: „nem tudgyuc mi eleg s' mi nem az etelbennis, az italbannis, mint egyeb dolgainkbannis, hazunc, ruhanc, czinaltatasaban, penz gyűtesbe” (Örd. 210). Az *első* határozói — az *első*-nek egyszersmind melléknévi és sorzámnévi értéke miatt — a számnévi alaptagú szerkezetek közé is beillenek: „Ezek kőzött

első vigyazasunc, à io gondolkodas legyen” (Örd. 93). — Az alanyi helyzetű *mely, oly* névmás pedig főnévi értéket is képvisel, s így főnévi alaptagú szerkezetet is alkothat: „De mondd meg ... ha *mely ezek közül* ismeretemben volna?” (Eur. 409); „Voltac *ollyac* ... az ... *polgaroc kózzúl*” (Örd. 180).

C) Szándékot kifejező jelentésviszony. — Ritka, s csak néhány műfajban használatos viszony. A líra és a biblia szövegeiben nem található. Cselekvésre irányuló magatartást, lelkiállapotot, törekvést kifejező melléknévvel kapcsolatban jelentkezik. Anyagunkban alaptagként leggyakrabban a jelentésszűküléssel módosult, s ’kész-séges, valamire vállalkozó’ jelentést nyert *kész*, valamint a *hajlandó* fordulnak elő. Szerkezeteik *-ra/-re* raggal, ill. az ennek megfelelő főnévi igenévvel alakulnak, s kötelező kötöttségük: „*kéþ lón mindenre*” (HKr. 84a); „Oszoly, mert kezeim reád *ütni készek*” (Bök. 391). A — szintén átvitt jelentésben használt — *késedelmes, engedelmes, akaratos, tunya, hideg, gyors* szerkezetei viszont inkább fakultatív kötöttségűeknek tarthatók. A szerkezetekben olykor több, szinonim értékű alaptag halmozva is előfordul: „hogy az eo k. *paranczolatyara kessek es Engedelmessek* legyenek” (1572: SzT. *kész* a.); „az császár ... az *bujaságra ... gyors és hajlandó vala*” (Eur. 406), „Ha, kik *túnyák és késedelmesek a jóra*:... felébred puhaságok” (Pázm. 218). — Azokban a szerkezetekben, amelyekben a bővítmény a *-hoz/-hez/-höz* raggal fejeződik ki, a tagok jelentésviszonya a valakivel szemben megnyilvánuló magatartást kifejező jelentésviszonyhoz közelít: „Mind harman ... *Akaratossok voltak az testamentu(m) zerent valo oztozashoz*” (1573: SzT. *akaratos* a.); „my *Ahoz nem leönk elégk keszek*” (1590: SzT. *kész* a.).

D) A valakivel szemben (valaki iránt) megnyilvánuló magatartást kifejező jelentésviszony. — A kisebb megterheltségű jelentésviszonyok közé tartozik; a lírában, a biblia nyelvén, a drámákban és egyes világi szövegekben nem is fordul elő. Az ide tartozó melléknév mindig személyre (vagy megismerésről fogalomra) vonatkoznak. Jelentésük részben a mások felé irányuló érzelmet, lelkiállapotot, az ebből fakadó magatartást, viselkedést jelöli, részben pedig valaki iránt való kötelezettségre utal. A szerkezet határozója is személyre vonatkozik. A viszonyjelölés különböző lativusi irányú határozóragokkal, ill. névutókkal történik. A szerkezetek kötöttsége a legtöbb altípusban fakultatív.

1. A valakivel szemben tanúsított jóindulatú, pozitív magatartás jelentésviszonya elsősorban a jó ’jóindulatú’, *hű, hív, buzgó, igaz* ’őszinte szívű’, *irgalmas, kegyelmes* szerkezeteiben jelentkezik. A határozó ragja a jó, *buzgó, hű, hív* mellett a valaki felé irányulást egyértelműen jelölő *-hoz/-hez/-höz*: „haluan ... az Ngod *hozank* valo yo akaratiat” (1589: TLev. 28); „Nincsen abban ... *Hozzád buzgó* fájdalom” (Fal: 98), „Keseregjen minden szív, Aki *Jézusához hív*” (uo. 98). Az *irgalmas, kegyelmes* határozójának *-nak/-nek* ragja a melléknév alapszavának (*irgalmaz, kegyelmez vkinek*) hatását mutatja: „wrasagod ligien *kegielmes Jrgalmas az en fyaymna*” (1569: SzT. *irgalmas* a.); „lennenk *irgalmasok Neki*” (1584: SzT. *irgalmas* a.). Analógias lehet viszont a *-nak/-nek* rag a *hű és igaz* mellett: „még az *feleségemnek*... sem voltam *igazb es hiueb*” (1591: SzT. *igaz* a.); „Eskuszom ... hogy ... az Méltóságos *Fejedelemnek ... igaz és hu* lések” (1671: SzT. *hű* a.). — Ebbe a csoportba sorolható még az ’elégedett’ jelentésű latin *contentus* magyarosított alakjának a *valamivel elégedett* hatására alakult szerkezete: „*contentanak* kell lenni ... *euuel*” (1613: Úsz. 280). — A pozitív magatartás kifejezésére szolgáló, az ómagyar korban jelentkező *-on/-en/-ön* határozórag használatára a próbafejezet anyaga nem szolgáltatott példát.

2. A szembenállást, a negatív érzelmet, az ilyen érzelemből fakadó magatartást, ellenséges viselkedést a jelentésszűküléssel módosult és átvitt jelentésben használt *erős* ’túlságosan szigorú’, a *diadalmas, győzedelmes, kemény* ’kemény szívű’,

instanciális 'valaki ellen kérvénnyel fellépő', *idegen* 'idegenkedő', *gyanús* 'gyanakodó', *kétséges* 'kétkedő' stb. szerkezeteiben találjuk. A határozót itt részben a szembenállást kifejező *ellen* névutóval, részben — a pozitív magatartást kifejező szerkezetek analógiájára, de ezek ellentétéként — a *-hoz/-hez/-höz* raggal, valamint az *iránt* névutóval fejezik ki: „Es győzedelmes lón ellenec” (HKr. 81a), „Igy lón ... *diadalmos* ... à Törökec *ellen*” (uo. 86a); „ha ... tudot *én ellenem jnstantiális* lenni” (1696: RLev. 71); „merth *en hozsam kethsegesek* walanak” (1540: SzT. *kétséges* a.); „Beszéddel is ne légy ... *keményb hozzám*” (Eur. 413); „ha kemenj, s *hozzatok idegen* ... aztis illik szenvedni” (1678—83: SzT. *idegen* a.); „Hogy *irántam gyanos* ne' légyen” (1770: SzT. *gyanús* a.).

3. A kölcsönös viselkedésre, és magatartásra irányuló (pozitív és negatív érzelmi tartalmú) melléknévek határozója — mint az ómagyar korban is — első sorban *-val/-vel* ragos: „nem volt *bekes* Balassi Gergely Belienessj *Andrassal*” (1594: SzT. *békés* a.); „Akkoris *haragosok* valanak Menihart *deakkal*” (1600: SzT. *haragos* a.). A *haragszik valakire* analógiájára előfordul a *haragos* a *-ra/-re* raggal is: „de az Notarius *haragos* volt *reya*” (1559: SzT. *haragos* a.).

4. A valakivel szemben vállalt, érzett kötelezettség, a valaki felé irányuló akarati, értemi indíttatású magatartás jelentésviszonya elsősorban az *adós, engedelmes, engedetlen, hálás, hálátlan, hitese* 'elkötelezett, hű' szerkezeteiben figyelhető meg. (Ez a csoport egyébként erősen közel áll az érzelmi okokból kiinduló magatartásra utaló szerkezetekhez.) A határozó ragja itt többnyire a melléknév alapigéjének vonzatára visszavezethető *-nak/-nek* rag: „En az En kemes *vramnak hwtös* vagiok” (1559: SzT. *hűséges* a.); „Bjro Gaspar ... *nekem adoss* vala” (1584: SzT. *adós* a.); 1636: „A farisaeusok ... *engedelmesek* voltak a *gond-viselőknék*” (Pázm. 215). A *-hoz/-hez* raggal is: „*adossok* lévén az Radnoti *Udvarhoz*” (1770: SzT. *irgalmatlan* a.). — Ebbe a vonzatcsoportba tartozhat a kötelezően kötött szerkesztésmódú *szabad vele* 'valakivel tetszése szerint rendelkező' kapcsolat is: „io farkas *wram: Szabad légy velűnc*: Mert te vagy *Wrunc*” (HFab. 170). — A valakivel szemben vállalt kötelezettség jelentésárnyalata mellett a helyettesítés, csere jelentésviszonya jelentkezik a (korábban már szintén használt) *kezes valakiért* szerkezetben. Ez a kötelező kötöttségű forma főként a jogi szövegek sajátja: „*az mely embererth kezes* letth be hozza” (1589: Úsz. 100); „*lőnek kezesek* ... egy ... Kjraljhalmi *Jobagiaert*” (1649: SzT. *kezes* a.).

E) A számára- (dativusi) jelentésviszony szinte a leggyakrabban, minden műfajban jelentkező vonzatfajta. Olyan melléknévekkel kapcsolatban használják, amelyek valakit valamilyen módon érintő, valakire vonatkozó, vagy valaki számára jelentős tulajdonságokat fejeznek ki, ilyen helyzetre, állapotra utalnak. Az idetartozó szerkezetek fakultatív kötöttségűek. A vonzat ragja itt első sorban *-nak/-nek*. A nyelvi anyagban előforduló melléknévek sokfélesége ebben a szerkezetcsoportban is több altípust eredményez.

1. A cselekvés lehetőségét elsősorban a *szabad* 'megengedett; lehetséges', a *nehéz*, a *könnyű* 'könnyen megvalósítható' szerkezetei fejezik ki: „mellyeket nem ... *szabad néki* meg enni” (Kár. 11b ~ így Káldi 896 is); „gyermek urat, fejér lovat *nehéz embernek* szolgáláni” (Act. 369); „hogy *énnekem* ... ne legyen *szabad* búzát vennem” (Bethl. 544), „De *könnyű* volt *őnéki* ... úgy voksolni” (uo. 549—50); „halálos bűnt *senkinek* [em *szabad* telekedni” (Hit. 132). — A lehetőséget kifejező melléknévek csoportjában viszont a *lehetséges, lehetetlen* mellett olyan szerkezeteket is találunk, amelyekben a vonzat határozóragja bizonytalanná teszi a vonzattípust, s kérdéses, hogy valóban a 'számára' — vagy esetleg eszközhatározói viszonyról van-e szó. (A kései ómagyar korban is akadt hasonlóan bizonytalan értékű határozó.) Pl.: „Isten *erejével* ... *lehetséges*,

a mi emberi erőitől lehetetlen” (Pázm. 222); „Ha ... *Kegyelmedtől lehetséges*, ne hagyja Kegyelmed nyavalyásokat” (1662: SzT. *lehetséges* a.).

2. A szükségesség kifejezésére a (mennyiségi vonatkozásra is utaló) *elég* szerkezeteit találjuk: „*Elég* léssen nekem” (Eur. 413); „*Elég* az *tanítuánnac* ha olyan lé[zen mint az ő Me[tere” (Kár. 10a: ~ így Káldi 895 is).

3. A hasznosság és alkalmasság jelentésviszonya a *hasznos*, *szükséges*, *jó* 'hasznos', *illendő* és az ellentétes értelmű *haszontalan*, *káros*, *ártalmas*, *gyarló* 'alkalmatlan' szerkezeteiben jelentkezik: „jól tudja keg: azt hog' az *ennekem* igen, *karos* uolna” (1560: SzT. *káros* a.); „az kýknek természeték ... *artalmas* az Embéry *termezetnek*” (Orvk. 603); „*bolondnak* fa pénz is *jó*” (Act. 361), „ennél ... magyar gyomorhoz *illendőbb* étket nem tartának az régi időben” (Ap. 322). — A *-hoz/-hez/-höz* raggal alakult szerkezet értéke nem mindig egyértelmű, s érintkezik is a célhatározói viszonyt kifejező szerkezettel. Még inkább áll ez a *-ban/-ben*, s főleg a *-ra/-re* ragos szerkezetre: „a nyelv nem csak szükséges, de felette *hasznos emberben*” (Pázm. 217); „*mellyre nézve halznos* a' gőz- feredőis” (PaxC. 14); vö. még: „Algebrát ... tanulni beléuntam, mint világi életre *haszontalan* ... tudományt” (Bethl. 281).

4. Az ide tartozó, érzelmi hatást jelölő melléknevek szerkezetei arra az érzelemre, lelkiállapotra utalnak, amelyet a tulajdonságot hordozó személy (vagy fogalom) kelt valakiben. A próbafejezet anyagának ilyen melléknevei: *kedves*, *kellemetes*, *szerelmes* 'szeretett, kedves'; ill. ellentétei: *gyűlölséges*, *utálatos*, *gyötrelmes*. Ezek határozói különféle — s nem is mindig lativusi irányú — formánsokkal jelentkeznek. A 'számára' viszonyban szokásos *-nak/-nek* raggal: „megmondám az választ ... mely *néki* nem vala *kedves*” (1657: SzT. *kedves* a.); „Hogy *gyötrelmes neki* minden óra folyta” (Gyöngy. 153). Gyakori az általánosabb irányú *-nál/-nél* ragos, valamint az *előtt* névutós szerkezet is: „bölcs Salamon király *Istennél kedves* vala” (Eur. 405); „*gyűlölséges Isten-előt*, a ki csúfollya felebarátyát” (Pázm. 228); „*Flóra előtt* kedves kép” (Fal. 61).

5. A 'számára'-jelentésviszony fedezhető fel olyan melléknevekkel kapcsolatban is, amelyek valaki szemében, valaki megítélése szerint való értékre, objektív értékelésre utalnak: *igaz*, *illendő*, *méltó*, *méltatlan*, *megvetett*. A határozó a *méltó*, *méltatlan* mellett kötelező, egyébként fakultatív kötöttségű. A próbafejezet szövegeiben a kifejezőeszközök között ebben a jelentéscsoportban a 'számára'-viszonyra jellemző *-nak/-nek* rag helyett az általánosabb jelentésű *-hoz/-hez/-höz*, *-nál/-nél*, *előtt* elemeket találjuk: „nem vagy *igaz Isten előtt* à te [ziuedben” (Sztár. 47); „*méltatlan* ember vagy *én-hozzám*” (Eur. 415); „nem *méltó hozzám*” (Káldi 895); „*Annál* személyem is *meg-vetett* nem *léssen*” (Gyöngy. 161); „*emberseges emberhez* nem *illendő* szokkal ... illetet engemet” (1693: SzT. *illendő* a.).

Ebbe a jelentéscsoportba — az ómagyar korhoz hasonlóan — olyan melléknevek szerkezetei is beilleszkednek, amelyekben a melléknév eredeti jelentése konkrét, fizikai tulajdonságra vonatkozik, csak átvitt használatban, jelentésszűküléssel vesz fel 'valamilyen értéket képviselő' árnyalatot s válik vonzatossá: *nagy*, *terhes* 'teli', *késerves*, *szép*, *nehéz*. Az ilyen szerkezetekben a kifejezőeszközök közül a *-nak/-nek* raga és az *előtt* névutóra vannak adataink: „igen *nehéz* az *igaz lelkű Keresztyennek* gyótróttetni” (Örd. 148); „*Isten-előt* annak a gonosznak vétkével *terhes*” (Pázm. 221); „ki akar házátul tudni ... de bizony *késervű* leszen *neki*” (1640: SzT. *késervű* a.); „Hetven ezüst tallér ... Egy szegény *legénynek szép* alkalmatosság” (Gyöngy. 165).

F) A valamilyen célra való alkalmasságot és rendeltetést kifejező jelentésviszony. — Ezt a jelentésviszonyt korunkban — mint az ómagyar korban is — részint kötött, részint szabad szerkesztésmódú határozókkal fejezik ki. A kötött szerkezetek itt a szükségességet, a valamire való alkalmasságot, képessé-

get (és az ezek ellentétét) jelölő melléknemekkel kapcsolatban jelentkeznek. Adataik csak egyes prózai műfajokban találhatók. A szerkezetek határozójának ragja erre az időre már nagyjából egységessé vált, s csaknem mindig a *-ra/-re*, ill. az ennek megfelelő főnévi igenév.

a) A szűkebb értelemben vett célt, a célra való kijelölést a *szükséges* kötelező kötöttségű szerkezeteiben találjuk: „ételre és eledel *nyelésre szükséges* a nyelv” (Pázm. 218).

b) Elsősorban rendeltetést fejeznek ki az alkalmasságra, hasznosságra, képességre (és ezek ellentétére) utaló melléknemek: *méltó*, *jó* 'megfelelő', *alkalmas*, *alkalmatlan*, *haszontalan*, *elég* 'megfelelő vmire', *elégtelen* stb. Ezeknek a *-ra/-re* raggal alakult szerkezetei szintén kötelező kötöttségűek: „mert *méltó* az munkás az o *táplálására*” (Kár. 9b, így Káldi 894 is); „más vétek-nélkül-is *elég* ez a *kárhozatra*” (Pázm. 227); „Vornik ... *méltóbb*, *érdemesebb* volna a *vajdaságra*” (1662: SzT. *méltó* a.); „a' kik *arra alkalmatlan* e [3kőzőkkel kívánnák magokat [3erettetni” (Hit. 131—2). — Ebbe a vonzatsoportha sorolhatók azok az — inkább fakultatívnak ítéltető — szerkezetek is, amelyeknek melléknévi alaptagja valamire alkalmassá tevő fizikai vagy lelki helyzetet, valamiben való jártasságot, állapotot jelöl: *gyors* 'fürgé', *tudós*, *gyarló* 'gyatra, hitvány', *erős*. Az ilyen szerkezetek jelentése közel áll a szándékot kifejező jelentéviszonyhoz: „Mas ky volna Ezfele *zolgálatra* ... *Twdos*” (1575: SzT. *alkalmas* a.). A *-hoz/-hez/-höz*, *-nak/-nek* raggal alakult határozós szerkezetek egyúttal dativusi viszonyt is kifejeznek: „*jó* bélett köntösed van az mostani fergeteges *üdőhez*” (Act. 368), „*örög* legény vagyok már én *ollyan* nagy *uthoz*” (uo. 372); „Ezen helyly ... *Kaszallonak* igen *gyarló*” (1778: SzT. *gyarló* a.).

A célt és rendeltetést kifejező szabad határozós szerkezeteket l. a szabad határozók között.

Az ómagyar korban is ritka *á g e n s - v i s z o n y t* kifejező szerkezet a próbafejzet anyagában nem fordul elő.

G) A tekintethatározónak megfelelő jelentéviszonyban a kötött szerkesztésmód csak a prózai műfajokban, mégpedig az alábbi jelentéstípusokba sorolható melléknemekkel kapcsolatban jelentkezik:

1. A valamivel való ellátottságot, valamiben való bővelkedést (ill. szűkölködést), kifejező melléknemek mellett. Anyagunkban ilyenek: *teljes*, *teli*, *terhes* 'valamivel teli, telített', *bőves* 'bő', *ékes*, *adós*, *sovány* 'valamiben szűkölködő'. A szerkezetek határozójának ragja a legtöbb esetben a *-val/-vel*. A *teljes*, *teli*, *terhes* vonzata kötelezően kötött: „*Szolgákkal, szerszámmal, lovakkal, ruhákkal* az ő szállása *teljes*” (Eur. 407); „Isten-előt ... a gonoszna *vétkével terhes*” (Pázm. 221), „a nyelv ... teliden *teli* halálos *méreggel*” (uo. 225). Az *adós* és a — *-ban/-ben* ragos határozóval bővülő — *sovány* kötöttsége fakultatív: „*nekem* hehtuen eot ... *forintommal adoss*” (1602: Szt. *adós* a.); „Ha ki *sovány* az isteni dolgok *értelmében* ... a jámbor nyelve ... szép forrás” (Pázm. 218).

2. A lelkiállapotot, pozitív vagy negatív magatartást, valamint a szellemi képességet jelölő melléknemek mellett. Ilyenek: *állhatatos*, *igaz* 'tisztá szívű', *foglalatos* 'valamivel foglalkozó', *tudós* 'tapasztalt', *bölcs*, *hű*, *hűséges*, *tűrhető* 'türelmes', *ártatlan*, *irgalmas*, *vékes*, *nyájas*, *bizonytalan* 'valamiben bizonytalanlankodó', *gyors*, *késedelmes* stb. Ebben a csoportban a határozói vonzat csaknem mindig a *-ban/-ben* raggal jelentkezik: „nem vagy *igaz* ... à te *szívedben*” (Sztár. 47); „*állhatatos* legi *abban* amit mondaz” (1597: SzT. *állhatatos* a.); „Azerth en *ebben artatlan* leuen ... tóruínt varok” (1618: Úsz. 281); „Legyen az Ur ... Minden *dolgotokban* *hűséges* dajkátok” (Bök. 381). A *-ba/-be* ragos határozó itt esetleg 'vele szemben' típusú vonzatnak is

felfogható: „Igy az elmeis czac ezekbe lesz figyelmes” (Örd. 95). — A *-val/-vel* rag ritka: „Beszéddel is ne légy mostan keményb hozzám” (Eur. 413). — A névutós határozó szórványos: „kétséges vagyok az reális békesség felől” (1662: SzT. kétséges a.).

3. Kötött a *hasonló* melléknévnek tekintethatározói viszonyt kifejező *-ban/-ben* ragos bővítménye is: „a3 Eledelel ... myndēn *rezeben hasonlowa* le3ēn a3 Tagokho3” (OrvK. 603).

4. A páros testrészekre vonatkozó, testi fogyatkozást jelölő melléknevek tekintethatározói viszonyt kifejező kötött határozója ebben az időben jelentkezik először: „az *Labajira* penig mostis *nyomorult*” (1730: Bosz. 231); „mind a két szemén vak” (Fal. 74).

A szabad szerkesztésmódú tekintethatározót főként a fizikailag érzékelhető tulajdonságokat kifejező melléknevekkel kapcsolatban találjuk. Ezeket I. a szabad határozók között.

H) Az okhatározónak megfelelő jelentésviszony igen ritka. Az okhatározó többnyire szabad határozóként jelentkezik (példáit I. a szabad határozók között). Az érzelmet, magatartást kifejező mellékneveknek *-ról/-ről, -ért, -val/-vel* raggal alakult okhatározói azonban többé-kevésbé kötött bővítményekként foghatók fel. (Az effélék már az ómagyar korban is kötött szerkezetek voltak.) Ilyenek: „*azokrol* my sem akarthonk neky *halaadatlanok* lenny” (1573: SzT. *háládatlan* a.); „Lé3tec ... *gyulojegelec* ... az én *neuemért*” (Kár. 10a); „Mind a tűzért ... mind a... rútságok *szemetéért* ... oly ... *gyűlölséges* volt az a völgy” (Pázm. 228); „ha egi karasia köntöst kaphatnak oly *keveljek velle*” (1633: SzT. *kevény* a.); „Leven ... *haladatlan* a regi sok *jokert*” (1672: SzT. *háládatlan* a.).

II. A középfokjeles melléknév saját, a középfokjel révén módosult, grammatikai jelentéséhez fűződő kötött szerkezetei

A) Az egyenlőtlen hasonlítást kifejező szerkezetek kötelező kötöttségűek. Ezek minden műfajban előfordulnak, s a hasonlításnak többféle típusát mutatják.

1. A szerkezetek egy részében a tulajdonságok egyszerű középfokú összehasonlítását látjuk, a tulajdonságok mennyiségi vonatkozására való utalás nélkül. Ezekben a szerkezetekben alaptagként a középfokú melléknév mellett a névmási szerepű *egy*-nek a középfokjel megszilárdulásával létrejött fejleménye, az *egyéb* is előfordul: „nem *egieb* az oka az Jo napnak *uylagana*” (1588: TLev. 18); „senki *egyéb* a ... *Christusnál*, a bünökért eleget nem tehet” (Pázm. 216); „nem várhatunk utolsó *veszedelemnél egyebet* magunkra” (Ap. 416). — A hasonlítás kifejezését az ómagyar kori helyzethez képest ekkor valamelyest egyöntetűbbnek tapasztaljuk, ugyanis az erre vonatkozó adatokat csaknem kivétel nélkül *-nál/-nél* ragos alakban találjuk. A főnévi és a főnévi, de nem személyes névmási határozó esetében a határozórag önmagában jelzi a hasonlítást: „nem támadot *nagyob keresztelo Jánosnál*” (Kár. 11a, így Káldi 895 is); „*ennél jobb* pistoly soha nem volt a kezemben” (Bethl. 280); „nem vagyunk mink *nemejebb* állatok az *Angyalnál*” (Hit. 62). A személyes névmási határozó viszont általában nyomósított formában jelentkezik. A nyomósítás vagy a megfelelő személyes névmásnak vagy a határozóragnak a megismétlésével történik: „*őnélánál erősb* vitéz nem volt” (Eur. 412); „az ki leg ki3ebb az mennyeknek or3ágában, *nagyob ő nálánál*” (Kár. 11a) ~ „a’ ki pedig ki3ebb menyeknek or3ágában, *nagyobb nálánál*” (Káldi 895); „*üdössebb náladnál*” (Act. 364). A nyomósítás a *maga* és *őmaga* párhuzamos használatával is jelentkezik: „vé3zen melléie hét lelkeket, *gono3bakat ő magánál*” (Kár. 12b) ~ „más hét lelket vi3zen magával, *magánál gono3bakat*” (Káldi 897).

2. Azok a szerkezetek, amelyekben a határozó a *minden, mindez, mindenik* névmás (vagy az ezzel a névmással bővített főnév), a hasonlításán kívül a tulajdonságok mennyi-

ségi vonatkozásaira is utalnak, s egyúttal a melléknév felsőfokát is kifejezik: „a₃ ... Febris ... *mýndennel kénnyeb* es el *o₃zolhatob*” (OrvK. 485); „a szitok ... *minden kincsnél drágáb* javunktúl megfoszt” (Pázm. 229); „*mind ezeknél böcsülletesb*, hogy a nyelv ... isteni tiszteletnek temiénnyezője” (uo. 218); „*ez mindeniknél erőlebb*” (PaxC. 17). — Akad példa a felsőfok kétszeres (azaz a *leg-* előtaggal nyomósított alaptag és a *mindenik* határozói alakjával történő) kifejezésére is: „*Mýndénýknel* penýgh *legb gono₃b* es *Nehezéb* a₃ Nýer[e₁egh” (OrvK. 486). — Mennyiségi vonatkozásra utal a határozatlan számnévi *többi*-ből alakult, ill. a *többi* jelzővel ellátott határozó is: „Ennek állapotja *magasb* az *többinél*” (Eur. 406); „az *okosb* vala az *tób állatokna₁*” (Örd. 178).

A hasonlítást kifejező szerkezetekben a *-tól/-től* rag használatára a próbafejezet anyaga csak egyetlen adatot szolgáltat: „de ha Nagý [ti. a seb] *attul kénnyeb* megh giogý-taný” (OrvK. 635).

B) A mértékhatározói jelentésviszony kifejezésére többnyire (számnévi, melléknévi, névmási szófajú), fakultatív kötöttségű, *-val/-vel* ragos határozó és határozószók fordulnak elő: „ma *lockal nagio₃bakat* rakoc annal á nyakadra” (Sztár. 36); „*Meníuel drágab* pedig az ember az Iuhnál” (Kár. 11b); „csinálj olyan pástétomot ... csak egy *kicsinnyel keményebben*” (Szak. 348); „a ... Ház *kitsin₁nel* [‘kicsivel’] *jobbatska*” (1749: SzT. *kicsiny* a.). — A hasonlító határozóból alakult és hasonlító jellegét elveszített *mennél* határozó olykor nyomósító szerepű, s tulajdonképpen a felsőfok jelölésére is szolgál. Sajátos szerepe következtében ilyenkor kötelező kötöttségű: „ez jelen való órában, *mennél rövidebben* lehet, megmagyarázom” (Pázm. 217); „Főzz-meg *mennél erőlebb* Borban a₁[₃zú Ro₁marintot” (PaxC. 392—3). — A *hova* ‘mennyivel’ határozószó a hasonlító mondat utalószavaként is előfordul: „Kinec okossaga ... *houa nagyobb*, annyial poklab” (Örd. 178).

C) A középfokjeles melléknév partitívusi határozója kiemelő, nyomósító szerepű, de a középfokjeles melléknév mellett ennek felsőfok-értékét is jelöli. Csak néhány műfajban (pl. a verses epikában, a bibliában, vallásos művekben) fordul elő. Kifejezésére a *közt, közül* névutóval szerkesztett határozókat találjuk: „Termettel, orcával, ruhával *e₃zek közt* Lucretia *se₃bb* vala” (Eur. 406); „az ki italt *ád e₃zec koz₃zúl* czac az *kisse₃b₁b₁kne₃*” (Kár. 10b) — de számnévi szerkezettel is: „valaki italt *ád egynek e’ leg-kis₃lebbek-köz₃úl*” (Káldi 895); „*Mellyek-köz₃úl* kőzőnséges olvason az *ap₃róbbaknak* [*záma* hatvan három ... A’ *nagyobbaknak* pedig hét” (Hit. 65).

III. A kötött szerkesztésmód sajátos kérdései (összefoglalás-, ill. felsorolásszerűen):

A) Kötelező és fakultatív vonzatok. — A korábbiól is adatolható melléknevek vonzatot kívánó jelentése a középmagyar korra is megőrződött; ezzel az egyes vonzatok kötelező vagy fakultatív jellege tovább hagyományozódott. Az egyes vonzatos melléknevekhez, ill. vonzatsfajtákhoz analogikusan tovább csatlakozott néhány más melléknév, valamint ezek vonzata is. (A kötelező és fakultatív vonzatok megkülönböztetése, elhatárolása azonban gyakran problematikus lehet, főként olyan melléknevek esetében, amelyek vonzatossága másodlagos. Így volt ez az ómagyar korra vonatkozóan is.)

Kötelező, s erre a korra is kötelezőnek tekinthető bővítmény az alábbi melléknevekkel kapcsolatban tehető fel: Az *összefüggést* jelölő jelentésviszonyban: *egyenlő vkivel/vmivel, elegy* ‘kevert’ *vmivel, hasonló, hasonlatos vkihez, határos vmivel, idegen vkitől, ismeretes, ismerős, ismeretlen vkivel/vmivel, közös vmivel, különb* ‘más’, *különböző vkitől, szabados* ‘mentes’ *vmitől, szokatlan* ‘nem hozzászokott’ *vmihez, terhes* ‘megterhelt’ *vmivel, üres* ‘mentes’ *vmitől*. — A partitívusi jelentésviszonyban: *vki részes vmiben, vmivel, részetlen* ‘nem részesülő’ *vmiben*. — A *szándékot* kifejező jelen-

tésviszonyban: *kész* 'készleges' *vmire*, *vmi*t megtenni; *hajlandó vmire*. — A valakivel szemben megnyilvánuló magatartás viszonyában: *adós vkinek*, *hites* 'engedelmességet, hitet, hűséget fogadott' *vkinek*, *kezes vkiért*, *szabad* 'szabadon rendelkező' *vmivel*. — A dativusi viszonyban: *méltó*, *méltatlan vkihez*. — A célt és rendeltetést kifejező jelentésviszonyban az alkalmasságot és képességet jelölő melléknevek ilyenek: *alkalmas*, *alkalmatos*, *alkalmatlan*, *elég* 'alkalmas', *elégtelen* 'alkalmatlan', *érdemes*, *jó*, *méltó* 'alkalmas', *tudós*, *szükséges vmire*, *gyarló vminek*. — A tekintethatározói jelentésviszonyban: *teli*, *teljes*, *terhes vmivel*. — A közép-fokjeles (ill. felsőfokjeles) melléknevek saját határozói közül a *hasonlító határozó*, valamint a felsőfokot jelölő *minél*, *mentől* határozószóval szerkesztett *mértékhatározó* kötelező kötöttségű.

B) Több vonzattal járó melléknevek. — Néhány melléknév mellett a középmagyar kor nyelvén is jelentkezik több vonzat. A próbafejezet anyaga ebben a tekintetben egyhangúbb képet mutat, mint a kódexek nyelve, amelyben a több vonzat használata a kor érdekes, színes stílusának megteremtésére is szolgált. Ilyenek:

1. A melléknév ugyanazon jelentésében előforduló ún. kettős vonzatok: *adós vkinek vmivel*: 'vkivel szemben' és tekintethatározói; *elég vkinek vmire*: 'számára'- és 'cél- és rendeltetés-'; *engedelmes vkinek vmire*: 'vkivel szemben' és 'cél- és rendeltetés-'; *hálaadatlan vmiért* 'vkivel szemben' és ok-; *hasonló vkinek vmiben*: 'összefüggés-' és tekintethatározói; *hű vkinek vmiben*: 'vkivel szemben' és tekintethatározói; *igaz* 'igaz lelkű' *vkinek vmiben*: 'vkivel szemben' és tekintethatározói; *irgalmas vkinek vmiben*: 'vkivel szemben' és tekintethatározói; *jó vkinek vmire*: 'számára'- és 'cél- és rendeltetés-'; *kemény* 'kemény szívű' *vkihez vmivel*: 'vkivel szemben' és tekintethatározói.

2. Egyes melléknevek körében az egyes vonzatok a melléknév különböző jelentésárnyalataihoz kapcsolódnak. Az ilyen vonzatok általában különböző jelentésviszonyokat fejeznek ki. Nem fordulnak elő együtt ugyanabban a mondatban (de gyakran nem is különíthetők el pontosan egymástól). Anyagunkban ilyenek pl.: *erős* 'szilárd lelkű' *vki ellen*: 'vkivel szemben'-viszony és 'elhatározott szándékú' *vmire*: szándék-viszony; *gyors* 'készleges' *vmire*: szándék-viszony és 'serény' *vmiben*: tekintethatározói viszony; *igaz vkinek*: 'becsületes vkivel szemben': 'vkivel szemben'-viszony és *vki előtt*: 'megítélése szerint': számára-viszony; *jó* 'jóindulatú' *vkihez*: 'vkivel szemben'-viszony és 'megfelelő' *vmire*: cél- és rendeltetés-viszony; *késedelmes* 'nem készleges' *vmire*: szándék-viszony és 'lassú' *vmiben*: tekintethatározói viszony; *kétséges*: 'kételkedő' *vkihez*: 'vkivel szemben'-viszony és 'bizonytalan' *vmi felől*: tekintethatározói viszony; *méltó vkihez/vki előtt*: számára-viszony és 'megfelelő, alkalmas' *vmire*: cél- és rendeltetés-viszony; *szabad* 'megengedett, lehetséges' *vkinek*: számára-viszony és 'szabadon rendelkező' *vkivel*: 'vkivel szemben'-viszony; *tudós* 'képzett' *vmire*: cél- és rendeltetés-viszony és 'jártas' *vmiben*: tekintethatározói viszony.

3. A (főként Erdélyből feljegyzett) jogi iratok nyelvén találhatók olyan szerkezetek is, amelyekben egy melléknév különböző ragokkal jelentkező vonzatai ugyanannak a jelentésviszonynak különböző árnyalatait fejezik ki. Ilyen pl. a *haragos vkire* 'haragszik vkire' és *vkivel* 'haragban van' szerkezetpár, amelynek tagjaiban egyfelől a valakivel szemben mutakozó ellenséges irányú magatartás, másfelől a kölcsönösség jelentésárnyalata jelentkezik.

**A kötött határozók megoszlása
a szerkezetekben kifejeződő jelentésviszonyok alapján**

Határozótípus (jelentésviszony)	Szerkezetek száma		% -érték	
Összefüggés-viszony	28	(18)	9,40%	(9,8)
Partitivusi viszony	7	(1)	2,58	(0,51)
Szándék-viszony	18	(7)	5,80	(3,8)
Vele szemben-viszony	14	(24)	4,51	(13,0)
Számára-viszony	74	(48)	22,90	(16,1)
Cél-rendeltetés-viszony	18	(17)	6,12	(9,2)
Tekintethatározói viszony	35	(29)	11,61	(15,8)
Ok-viszony	3	(Ø)	0,96	(Ø)
Hasonlító határozói viszony	96	(29)	30,64	(15,8)
Mértékhatózói viszony	13	(9)	4,19	(4,9)
A középfokjeles melléknév partitivusa	4	(8)	1,29	(1,1)
Összesen	310	(183)	100,00%	100,00%

[A TNyt. adatai a középmagyar kori anyag adatai után ( )-ben vannak.]

A kötött szerkezetek megoszlása az egyes műfajokban

Jelentésviszony	Műfaj									
	Történeti próza	Líra	Verses epika	Biblia	Dráma	Vallásos próza	Világi próza	Missilis	Jogi szöveg	Összesen
Összefüggés-viszony	2	2	7	3	3	5	4	1	1	28
Partitivusi viszony			1			6				7
Vele szemben-viszony	2	2	3			2		2	3	14
Szándék-viszony	4		3		1	6	1	2	1	18
Számára-viszony	10	1	9	17	12	14	5	3	3	74
Cél-rendeltetés-viszony				2	1	8	6	1		18
Ok-viszony				1		2				3
Tekintet-viszony		4	5		5	12	2	2	5	35
Hasonlító határozói	11	1	11	22	6	15	19	10	1	96
Mértékhatózói	6			1	1	2	1	1	1	13
Felsőfokú melléknév partitivusa				1	1	2				4
Összesen	35	10	40	47	29	74	38	22	15	310

2. A szabad határozók

1. A helyhatározó főképpen az állítmányi és jelzői helyzetű melléknév bővítményeként fordul elő. Elsősorban tartamhatározói szerepe van, irány jelölésére ritkábban használják. Konkrét és átvitt értelemben használt, gondolati helyek meghatározására szolgáló példái egyaránt adatolhatók. Ez utóbbi jelentésben többnyire a vallásos tartalmú szövegekre jellemző. A tulajdonság térben való viszonyításának lehetőségei közül mindenekelőtt a locativust, illetve ennek pontosabb árnyalataiként az inessivust és a superesivust fejezi ki. Szerkesztésére helyhatározóragos, névutós főneveket és határozószókat találunk. Főnévi szófajú határozók: „[3]yne ... az *feneken fejër zabafu* vagyon” (OrvK. 486); „a’ki pedig *kißlebb* menyeknek *orßágában*, nagyobb nálánál” (Káldi 895); „*Ráhón*

[‘Rahó várában’] *félelmesnek* [ti. tartózkodni] mikor gondolható” (Gyöngy. 164); „*Bécsben a’ Nemes Ország dolgaiban foglalatos*” (1701: SzT. *foglalatos* a.).

A helyhatározószókat (pl. *itt, ott, túl, alul, felől* ‘föül’ stb.) konkrét helyek jelölésére találjuk: „*ket felől ep az cyonth*” (OrvK. 585); „*tudakozzatoc meg, ki volna ott méltó*” (Kár. 10a ~ „*kérdgyétek-meg, ki-légyen abban méltó*” (Káldi 894); „*Néha alól, néha pedig felől lapos*” (Fal. 120). — A helyhatározó olykor érintkezik az állapothatározóval: „*csakhogy ritka étek ez az embereknél*” (Szak. 325), „*Ezek közönségesek [‘általánosak’] a magyaroknál*” (uo. 392); „*Hires e világon*” (Fal. 120).

2. Az időhatározók elsősorban szintén tartamhatározóként használatosak: „*Igy lón Hunyadi Janos Vayda diadalmos az napon*” (HKr. 86a); „*Télben, jó ... mo[ni]*” (PaxC. 5); „*akkori időben jámborabb volt mind férfi, mind asszony ... mint most*” (Ap. 419). Időt és állapotot is egyaránt jelölő komplex főnévi határozó: „*De [zűkseg hogy a Pi[póc az ő életébē tókelleles legyen*” (Sztár. 57). A főnévi szófajú időhatározónál azonban gyakoribb szövegeinkben a határozószó: *akkor, azután, előbb, még, mikor, most, néha* stb.: „*io munkaba legyen mindenkor foglalatos*” (Örd. 95); „*ew kegmek mindenkoron ... az kegiessegre ... voltak hailandok*” (1597: SzT. *hajlandó* a.); „*Csalárd most a’ világ*” (Gyöngy. 157); „*legjobb pedig ősszel a téj*” (Szak. 361). — A véghatározói szerepű időhatározók között aránylag ritkán találunk határozóragos főnevet: „*Kinec halala ... egy ideig igen nehéz volt*” (Örd. 148); „*Hogy mind holtomig szívem legyen víg*” (Bal. 229); „*15 napig rossz volt az olyan tehén*” (1737: Bosz. 541). Gyakrabban fordul elő ilyenkor is a határozószó: *eddig, akkorra, örökké, míg, végig* stb.: „*kirlek akkorra legien ki[3 az ke[3keno*” (1588 v.: TLev. 22); „*a’ ki pedig áthatatos lé[3zen végig, az üdvözül*” (Káldi 895) ~ de igei szerkezettel: „*az ki végiglen meg áll, meg tartatic*” (Kár. 10a); „*a vasat is addigh jó verni, még [‘míg’] meleg*” (Act. 361).

Az idő megjelölésére néhány esetben időre (is) utaló partikulaszerű nyomósító szócskát (*már, immár, még*) is találunk a melléknév mellett. Az ilyen kapcsolat időhatározói viszonyt kifejező szerkezetnek felel meg: „*jöllehet az császár immár ifjú nem vala*” (Eur. 406); „*még igen bizonytalan vagyok én abban*” (Act. 360); „*Semmi tagja már nem ép*” (Fal. 83).

3. A számhatózó anyagunkban csak néhány adattal jelentkeznek: „*a3 a re[3 megh dagad es hew g[3akorta*” (OrvK. 586); 1690: „*igen ha[3gnos gyakorta ... minden ételtőlis megtúrtetni magát*” (PaxC. 14); „*hány izben ... kénteleni lettem bécsben ... járnom*” (1696: RLev. 70).

4. Az állapothatózók legtöbbször komplex jelentésűek, s a belső és külső állapothatározói funkción kívül másfajta határozói (eszköz-, mód-, partitivusi határozói) szerepük is van. Kifejezőeszközeik is változatosak. Határozóragos, ill. névutós formában szerkesztve: „*A3 Hew[eg is ez h[3deglele[3ben z[3ly[3d*” (OrvK. 486); „*Melli leuelek ez mostani p[3rben igen helтеленek*” (1647: Úsz. 362); „*Rákóczi ... a társalkodásban ... nyájas, kedvességes*” (1662: SzT. *nyájas* a.); „*Mint hogy nála nélkül keserves élete*” (Gyöngy. 163); „*Sőt ugyan e’ nyavalyában fel[3t[3k[3m nélkül... nem jó lenni*” (PaxC. 10); „*ezezen kívül ... kedves tánczok ... az egeres táncz és gyertyás táncz*” (Ap. 331). — Határozószóval: „*Jollehet ebben is a3 Pul[us g[3ors ees g[3yakor*” (OrvK. 486); „*merth ig[3 a3 dwh[3[eg legh nagyobb le[3[3 ray[3ha*” (uo. 633); „*De e mellet igaz, a mit mond az igazság*” (Pázm. 229); „*Jó itt [‘ebben az állapotban’] ... feje lágyát gyakorta kenni*” (PaxC. 5). — A mindnyájan, valamint a mind (az) egész kapcsolat mind eleme számállapothatózó: „*ki ira mind az egé[3z Erd[3lbe*” (HKr. 85a); „*m[3ynd egez faluol marathanak Hung. fl. 16*” (1585: Úsz. 79); „*bár minnyájan némák volnánk*” (Pázm. 219). Szórványosan előfordul az essivusi állapothatózó és az eredményhatározó is: „*Teleki s a páter mint ... nagyobb emberek, a postalovaknak a jóvát nyergeltették magoknak*” (Bethl. 275); „*Oly vig min-*

den *javára*” (Rim. 12). — A komplex állapot- és módhatározóra l.: „Hogy ... szívem legyen *víg*, téged *magasztalván*, ... s szent nevedet áldván” (Bal. 229).

5. A fokhatározó anyagunk tanúsága szerint ebben a korban is ugyanolyan fontos és gyakran használt határozófajta, mint az ómagyar korban volt. Mivel a melléknévben megjelölt tulajdonság lényeges vonását: erősségének mértékét fejezi ki, már az ómagyar korban e szófaj jellemző határozója lett. A középmagyar kori szövegekben a szabad határozóknak több mint a felét ez a bővítményfajta teszi ki. Kivétel nélkül minden műfajban előfordul. Az alapfokban álló és a középfokjellel ellátott mellénevekkel kapcsolatban viszont némiképpen más és más szerepe, jelentésárnyalata és kifejezőeszköz-készlete jelentkezik.

a) Az alapfokú melléknév bővítményeként a tulajdonság erős fokát jelölik vele. Ebben a szerepében különféle szófajú, változatos kifejezőeszközeivel találkozunk.

Az ide tartozó adatoknak mintegy fele részében a fokhatározót határozószó fejezi ki; ez többnyire a prózai és drámai szövegekben kedvelt *igen* szó (151 esetben): „*És igen erőssen* kezdé a gyermek ott írni” (HKr. 82a); „*igen szép* ajándékot ígért” (Act. 368); „Az elector ... *igen jó* kegyelmes úr volt” (Bethl. 280). A többi határozószó (*felette, félig, kevésse, mind, igazán* stb.) egyedül előfordulása csekély (számuk együttesen is csak 37): „ettwl chýak valamý *kewesse kwlémbeozé*” (OrvK. 486); „Néha, mint *félig holt*, el-halványodott” (Gyöngy. 159); „rántsd meg, ne *felette keményen*” (Szak. 326); „*tellyeféggel* nem jó az álomnak hinni” (Hit. 126). — Határozószói értékű a fosztóképzős melléknév is (2 adat): „*halhatatlan* nagy [zabad]ág” (HKr. 83b); „*reszezséged ki mondhatatlan nagy*” (Bök. 393). — A kettős szófajú (határozószóból melléknévi névmássá vált, de még eredeti szófaját is őrző) *ily, oly, mely* használata aránylag gyakori (11, 42, 17 adat): „*Illy ösmeretlenül* miként szerethette” (Gyöngy 153); „A’ külő Fő-fájás nem *olly veszedelmes*” (PaxC. 2); „Vaj *mely kegyetlen* Aszony ez” (1737: Bosz. 538). — A névszói szófajt elsősorban a ragtalan melléknév képviseli; itt főként a *jó* (52), a *szép* (35), a *nagy* (24) használatával találkozunk: „ad megh hertelen *jó melegén jnnya*” (OrvK. 635); „*süsd meg szép pirosan*” (Szak. 326); „*jó sűrűn* add fel” (uo. 363); „*szép halkal* járták” (Ap. 331); „Tüskebokor ... *Nagy nehezen* táncra kelt” (Fal. 61). Más mellénevek (*szörnyű, ördögi, ritka* stb.) használata szórványos (7 adat): 1575: „müueli vala ... a Czaki *ördegi nagy* irigy[ége]” (HKr. 83b); „*kifuta szörnyű nagy* tolvaj-kiáltással” (Bethl. 274). A melléknévi névmások közül az *olyan* és az *ilyen* fordul számottevő arányban elő (22, ill. 10 adatban): „*ollyan éppé* lon, mint az má[ic]” (Kár. 11b); „*ollyan nagy* az erszénye, de semmi sints benne” (Act. 367); „miert valek most én *ilyen dőre*?” (Bök. 381). — A főnév és a főnévi névmási (valamint egyéb névmási) határozó meglehetősen ritka (13 adat): „Nisus ... efféle dolognak *csoda okos* mestere, Egy asszonyt fogada” (Eur. 412); „*tugja ... minémü nagj* hivsége mutatott” (Act. 370); „*vaj ki könnyű* az revolutio ot” (1704: RLev. 73).

A fokhatározók gyakorisága néhány itt felhasznált szófaj esetében a szerkezet átrendeződését, ill. a bővítményül használt szó szófajváltását idézte elő. Ilyen változás volt az ómagyar korban a *mely, ily, oly* kettős szófajúvá alakulása. Hasonló változás ment végbe egyes határozószók és ragos mellénevek esetében is (pl. *egészen, eléggé, kivált, főképpen* stb.). Az ilyenek eredeti jelentése elhomályosult, módosítószóvá váltak, s csak nyomósító szerepük maradt meg.

b) A középfokjeles melléknév fokhatározója a mértékjelölés mellett egyszersmind nyomósító szerepet is kap, s alaptagjának középfok-értékét hangsúlyozza. Anyagunkban ilyen határozó az *inkább* és a *mind*: „akkor ... a3 Embêrêknek Te[te]k, *ynkab haýlandob* ... a3 rothada[ra]” (OrvK. 509); „a’ mikor ... az Aër *mind hidegebb, mind va[ta]gabb*” (PaxC. 7); „*mind nehezebb* nekünk szegény magyaroknak” (1670: SzT. *nehéz* a.). Az *inkább* még mértékhatározói vonzattal is bővíülhet: „ýgên b[e]l[eg]gel omol ký a3 Vêer, es

annjwal jnka bēwebben” (OrvK. 562); „*Mennyivel inkább jobb az ember a' juhnál?*” (Káldi 896—7).

A középfolkjes melléknév mellett fokhatározói értékben, ill. nyomósító szerepben előfordul az ugyancsak a határozószóból lesüllyedt s csak nyomósító szerepű *még* is: „*Még jobb*, ha előbb Kő-olajjal kenik” (PaxC. 16); „*vagyon ennékem olyan jó lelkiesméretem mint kegyelmednek, még jobb*” (Bethl. 546).

6. A szabad tekintethatározó a fizikailag érzékelhető, ill. konkrét tulajdonságokat kifejező melléznevek bővítményeként fordul elő. Kifejezésformája — mint a kötött szerkezetek esetében is — részint ragos, névutós főnév, részint határozószó. Ragos alakokkal: „*Termettel, orcával, ruhával ... Lucretia szebb* vala” (Eur. 406); „*akkor mind testekre, mind rendekre nagyobb emberek, a postalovaknak a jóvát nyergeltették magoknak*” (Bethl. 275). — Névutós formában: „*ideje szerint ... az császár ... ifjú* nem vala” (Eur. 406); „*Socrates ... természet szerent igen buia* volna” (Örd. 96); „*eltemettetem a háborúhoz képest szép tisztességesen*” (Bethl. 556). — Határozószóval: „*Barcsai Mihály ... borozó, de másként igen értelmes, activus, derék ember* vala” (Bethl. 548).

7. A célt és rendeltetést kifejező kötött szerkezetek mellett találkozunk egy-egy hasonló szerepű szabad határozóval is: „*Semmi Vér hullásom Drága* ne legyen érte” (Rim. 12); „*a' végre, hogy azokat bősületben tart[uk] ... szabad* képeket tartani” (Hit. 121). (Ezek a határozók itt egyben mellékmondat utalószavai is.).

8. A módhatározó ebben a korban is csekélyebb megterheltségű bővítmény. Kifejezésére elsősorban módhatározószókat (*így, úgy* stb.) találunk: „*merth így a3 dwhēlleghe legh nagyobb* lezēn raytha” (OrvK. 633); „*Ez Nagy Adossagnak meg fizetése ... semmikeppen Elegek* nem wolnanak” (1591: SzT. *elég* a.); „*Úgy Atyám: mert így volt kellemes* előtted” (Káldi 896); „*ha az nincs, úgy is jó*” (Szak. 391); „*Jó azon formán az erős fekete Tsere[3nye Spiritu]a*” (PaxC. 17).

9. Az eszközhatározó kifejezésére *-val/-vel* ragos és *által* névutós főnevek jelentkeznek: „*Mert euel nagyobb* le[3zen] immár a mű diadalmunc” (HKr. 85b); „*De szerelem ellen azzal* is nem lehet erős és győzedelmes” (Eur. 407); „*Isten erejével és az ő malasztjának segítségével lehetséges*” (Pázm. 222); „*Székely László által* a fejedelem ... kedves embere ... lön” (Bethl. 548). Ezek a határozók azonban gyakran erősen komplex jelentésűek, s egyben a tulajdonság megvalósulásának okát is kifejezik: „*A3 Elewen allatok ké33wl mergekkel artalma3ok* mynd ... azok” (OrvK. 603); „*hogy azon sebhetés által* ne lenne gyors az emberek üldözésekre” (1751: SzT. *gyors* a.); „*Igért bárányommal zsiros* lészen tálad” (Fal. 120). Ez a kettősség is utal az eszköz- és okhatározó eredetbeli összefüggésére, ill. az eszközhatározó feltehető elsőbbségére. A kétféle határozó alaki és jelentésbeli elkülönülése az igei alaptagú szerkezetekben már a korai ómagyar korban megkezdődött, s a kései ómagyar korban határozottá vált. A melléknév szerkezeteiben ez az elkülönülés később indult meg.

10. A melléknév szabad okhatározói a korban konkrét, fizikai vonatkozású melléznevekkel kapcsolatban jelentkeznek, s a tulajdonság megvalósulásának kiváltó és magyarázó okát jelölik meg. Kifejezésükre — az okra utaló — *-ba/-be, -ból/-ből, ért, -tól/-től* határozóragos, ill. a *miá, miatt, felől* névutós főneveket találjuk: „*Egyéb okokból penygh gono3 es vezédelmes*” (OrvK. 508); „*Az - okáért szabad* [3ombatokon jól t[elekedni]” (Káldi 897) ~ 1590: „*Szabad azért* [3ombat napon iót czelekedni]” (Kár. 11b); „*Ha nehéz a' fő a' fájas miá*” (PaxC. 5); „*mely ... ott való szállása miatt ... nagy ... vala*” (Bethl. 276); „*bűdös vagy a börtöl*” (Bök. 386); „*A lo patkolásért Nyerese3im Nagyok*” (uo., 389). — Megengedő értelemmel: „*ha ... metélt kaprot té3z belé... jó afeől*” (Szak. 350).

A szabad határozók megoszlása

Határozófajta	Szám	%-érték
Helyhatározó	25	3,82
Időhatározó	69	10,44
Számhatározó	2	0,30
Állapothatározó	48	7,73
Fokhatározó	439	66,41
Tekintethatározó	21	3,77
Célhatározó	2	0,30
Módhatározó	22	3,29
Eszközhatározó	8	0,12
Okhatározó	25	3,82
Összesen	661	100,00%

3. Egyéb (szófaji, alaki és szerkesztésbeli) kérdések a szerkezetekben

1. A bővítmény szófaja. — A melléknév határozói között általában ugyanazokat a szófajokat találjuk, amelyek már az ómagyar korban is előfordultak. A kötött szerkezetekben a bővítmény többnyire főnévi értékű. Az egyes szófajok felhasználásának aránya a kötött és a szabad szerkesztésmódú kapcsolatokban most is eltér egymástól. A TNYt. korábbi köteteiben erről az eltérésről nem készült statisztika, ezért a mostani vizsgálatban csak középmagyar kori anyagunk statisztikai egybevetését végezhettem el.

a) A főnév a kötött szerkezetek leggyakrabban használt bővítménye. Ebben a szerkezetben közös főnevek és tulajdonnevek is előfordulnak: „wrasagod ligien *kegyelmes* ... az én *fyaymnak*” (1569: SzT. *kegyelmes* a.); „nem támadot ... *nagyobb Kerefztelő Jánosfnál*” (Káldi 895); „Ezen ... falu *Tusnáddal határos* levén” (1714: SzT. *határos* a.). — Szabad határozóként: „az ki *leg kisseb* ... mennyeknek *országában*” (Kár. 11a); „Az ilyen *Főfájásban*, az ér-vágás nem ... *járulékos*” (PaxC. 6).

b) Az alkalmi főnévi értékben használt szavakat (melléknévet, számnevet, melléknévi igenevet stb.) a kötött szerkezetekben találjuk: „Ennek állapotja *magasb* az *többinél*” (Eur. 406); „*elég* lészen az asztalhoz *ülőknek*” (Ap. 323); „*bolondnak* fa pénz is *jó*” (Act. 361).

c) A főnévi névmás ugyancsak gyakoribb kötött, mint szabad határozóként. Szinte valamennyi névmásfajta előfordul. Kötött határozóként: „*kiben en artatlan* voltam” (1591: SzT. *haragos* a.); „*szerencsésebb* levelem *magamnál*” (Gyöngy. 162); „Harmadik kristályt is... kihoznak, *amazoknál szebbe*” (Ap. 328). — Szabad határozóként: „Iol lehet *ebben* is az Pul[us *györs* ees *gyakor*” (OrvK. 486); „ránts ... tyúkmony-rántottát, mert *azzal jó* [ti. a tökfőzelék]” (Szak. 343); „*ezeke kívül* ... *kedves* tánczok ... az egeres táncz” (Ap. 331).

d) A melléknév a szabad határozót bővíti, mégpedig elsősorban fokhatározóként: „*jó melegen* tekerjék . bé a' tagokat” (PaxC. 16); „rántsd meg *szép zsirosan*” (Szak. 355); vö. még a fokhatározóknál is. — Ugyancsak szabad határozó (főként szintén fokhatározó) a melléknévi névmás is: „*Ilyen szörnyű* romlásokra gerjeszti ... a nyelv a mi életünk kerekét” (Pázm. 222); „nem fő meg *olyan könnyen*, mint a ... hal” (Szak. 337; l. még a fokhatározóknál).

a) A határozószót — mint korábban is — elsősorban a szabad határozók között találjuk. Ez a fokhatározók leggyakoribb kifejezési formája (l. ott), de előfordul idő-, mód-, állapothatározói szerepben is: „ők *mindenkor szo fogadatlanoc*” (Örd. 179); „*igen szép*

ajándékot ígért” (Act. 368); „Ekép motskolodni *mely nagy* gorombaság” (Bök. 388). — A kötött határozós szerkezetekben a fokjeles melléznevek mértékhatározójaként fordul elő: „*Hova ... etzetesb, annyiual keduesb lesz*” (Örd. 180).

f) Az igenevek közül a főnévi és határozói igenév játszik határozói szerepet. A főnévi igenév kötött bővítményként, a *-ra/-re* ragos, cselekvést jelölő határozóval egyenlő értékben jelentkezik (személyragos alakban is): „*kez wolna ... melletthe meg halny*” (1542: SzT. kész a.); „*a kinek kész volnék fáradcságáért kedveskednem*” (1706: RádLev. 1: 598). — A határozói igenévvel két adatban, komplex mód- és állapothatározóként találkozunk: *Hogy ... szívem legyen víg, téged magasztalván ... szent nevedet áldván* (Bal. 229).

A határozó szófaja a kötött és szabad határozós szerkezetekben

A) A kötött határozók szófaja (a számok az adatok számát jelentik)

Jelentésviszony	Főnév	Főnévi névmás	Főnévi igenév	Határozószó	Melléknév	Mint-es főnév	Összesen
Összefüggés-viszony	15	12	—	—	—	—	27
Partitivusi viszony	5	2	—	—	—	—	7
Szándék-viszony	8	2	8	—	—	—	18
Vele szemben viszony	7	7	—	—	—	—	14
Számára-viszony	41	33	—	—	—	—	74
Cél-rendeltetés	14	2	2	—	—	—	18
Ok-viszony	3	—	—	—	—	—	3
Tekintet-viszony	31	4	—	—	—	—	35
Hasonlító határozó	40	50	—	—	4	2	96
Mértékhatározó	—	—	—	14	—	—	14
Fokjeles partitívus	4	—	—	—	—	—	4
Összesen	166	116	10	12	4	2	310

B) A szabad határozók szófaja (a számok az adatok számát jelentik)

Határozó-fajta	Főnév	Melléknév	Főnévi névmás	Melléknévi névmás	Határozószó	Igenév	Partikula-szerű	Összesen
Helyh.	8	—	3	—	14	—	—	25
Időh.	15	—	—	—	47	—	7	69
Számh.	—	—	—	—	2	—	—	2
Állapoth.	21	—	2	—	23	2	—	48
Fokh.	5	119	9	102	180	—	24	439
Tekinteth.	11	—	—	—	10	—	—	21
Célh.	—	—	—	—	2	—	—	2
Módh.	4	—	—	—	10	—	8	22
Eszközh.	3	—	5	—	—	—	—	8
Okh.	18	—	4	—	3	—	—	25
Összesen	85	119	23	102	291	2	39	661

C) A bővítmények összesítő szófaji megoszlása %-érték szerint

A bővítmény szófaja	A bővítmények száma	%-érték
Főnév	251	25,85
Főnévi névmás	139	14,32
Melléknév	123	12,66
Határozószó	305	31,62
Igenév	12	1,14
Melléknévi névmás	102	10,50
Határozószói értékét veszített, partikulává süllyedt szó	39	4,01
Összesen	971	100,00%

2. A bővítmény alaki kitevői. — Középmagyar kori anyagunk melléknéveinek bővítményeiben általában ugyanazokat a ragokat és névutókat találjuk, mint az ómagyar kor hasonló szerkezeteiben. A felhasznált alaki kitevők köre azonban bizonyos szempontból szűkebbnek, más szempontból pedig tágabbnak látszik, mint az ómagyar korban volt. Ez a körülmény — többek között — azzal is magyarázható, hogy egyes jelentésviszonyok kifejezése egységesebbé vált.

A felhasznált határozóragok és névutók:

a) **Határozóragok:** *-ban/-ben* (ill. locativusi értékű *-ba/-be*): partitivusi, 'számára', tekintethatározói viszony; hely-, idő-, állapot-, ok-, tekintethatározó (viszont — az ómagyar kori használattal szemben — nem fordul elő a 'valakivel szemben'-, 'cél- és rendeltetés'-viszonyban, a fokjeles melléknév partitivusi viszonyában, valamint módhatározóként); — *-ból/-ből*: szabad állapot- és okhatározó (viszont nincs az összefüggést kifejező, a partitivusi, a tekintethatározói viszonyban, a komplex eszköz- és okhatározói bővítményben); — *-ért*: 'valakivel szemben'-viszony, kötött és szabad okhatározó (viszont nincs a 'számára'-viszonyban); — *-hoz/-hez/-höz*: összefüggést kifejező, szándékot kifejező, „valakivel szemben”, 'számára'-viszony (viszont nem fordul elő a kötött és szabad tekintethatározó ragjaként); — *-ig*: időhatározó; — *-képpen*: módhatározó (ez viszont az ómagyar korban hiányzik); — *-n/-on/-en/-ön*: tekintethatározói viszony; hely- és időhatározó (nem fordul viszont elő a „valakivel szemben”-, az okhatározói viszonyban, az állapotathatározó ragjaként); — *-nak/-nek*: 'valakivel szemben' —, 'számára'-, cél- és rendeltetés-viszony (nincs viszont az összefüggést kifejező és a tekintethatározói viszonyban); — *-nál/-nél*: 'számára'-viszony, a középfokú hasonlítás viszonya; helyhatározó (ugyanúgy, mint az ómagyar kori szerkezetekben is); — *-ra/-re*: 'valakivel szemben'-, szándék-, cél- és rendeltetés-, tekintethatározói viszony, idő-, állapotathatározó (nincs a 'számára'-, a kötött mértékhatározói viszonyban, a szabad tekintet- és célhatározó ragjaként); — *-ról/-ről*: kötött ok-viszony (de nincs a szándék- és tekintethatározói viszonyban, az idő-, ok- és szabad tekintethatározós kapcsolatokban); — *-t/-tt*: helyhatározó (nem szerepel az ómagyar kori szerkezetekben); — *-tól/-től*: összefüggés-viszony, a középfokú hasonlítás viszonya (egyetlen adattal!); komplex ok- és eszközhatározó (nem jelentkezik a tekintethatározói viszonyban-, s ágens-viszonyt kifejező szerkezet sincs az anyagban); — *-val/-vel*: összefüggés-viszony; 'valakivel szemben'-, tekintethatározói, kötött ok-viszony, a fokjeles melléknév mértékhatározói viszonya; mód-, állapotathatározó, komplex eszköz- és okhatározó, tekintethatározó (de nem fordul elő a cél- és rendeltetés-viszonyban, valamint a társhatározó, a fokhatározó és módhatározó ragjaként).

b) **Névutók:** *által*: eszköz-, komplex eszköz- és okhatározó (az ómagyar kori szövegekben nem fordul elő); — *ellen*: 'valakivel szemben'-viszony (így az ómagyar korban is); — *előtt*: 'számára'-viszony (de nincs a 'valakivel szemben'-viszonyban és időhatáro-

zóként); — *felől*: 'valakivel szemben' és tekintethatározói viszony, okhatározó (az ómagyar szövegekben nincs adatunk); — *fogván*: időhatározó (az ómagyar korban a *fogva* használatos ugyanebben a szerepben); — *híján*: fokhatározó (az ómagyar anyagban nincs); — *iránt*: 'valakivel szemben'-viszony (az ómagyar anyagban nincs); — *képest*: tekintethatározó (az ómagyar anyagban nincs); — *kívül*: állapothatározó (az ómagyar anyagban nincs); — *között*: a fokjeles melléknév partitívusi viszonya (de nincs az összefüggést kifejező, a 'számára'-viszonyban, továbbá állapothatározóként); — *közül*: a fokjeles melléknév partitívusi viszonya (de nincs az állapothatározónál); *mellett*: állapothatározó (az ómagyar kori anyagban nincs rá példánk); — *miá*: okhatározó (az ómagyar kori anyagban: eszközhatározó); — *miatt*: okhatározó (az ómagyar kori anyagban komplex eszköz- és okhatározó, önálló okhatározó is); — *nélkül*: állapothatározó (de az ómagyar kor nyelvében az összefüggést kifejező és tekintethatározói viszony, valamint a módhatározó alaki kitevője is); — *re nézve*: 'számára'-viszony (az ómagyar korból nincs rá példánk); — *szerint*: mód- és tekintethatározó (korábban a tekintethatározói viszonyban, a hely- és okhatározóban is).

Az ómagyar kornak a TNYt. II/2.-ben felhasznált anyagához képest jelen szűkített anyagunkban nem fordulnak elő a következő alaki kitevők: a határozóragok közül a latívusi *-ba/-be*, az *-an/-en*, *-int*, *-szor/-szer/-ször*, *-ul/-ül* rag; a névutók közül a *felett* és az *után*.

3. A határozói bővítmények további bővítése. — Adatainkban a melléknév határozója az ómagyar korhoz képest ritkábban kap saját további bővítményt. Ez a körülmény feltehetően arra (is) vezethető vissza, hogy ebben az időben — a világi jellegű, történeti, orvosi stb. témájú írások megjelenésével — a melléknév bővítése nem elsősorban stilisztikai célokat szolgált, feladata inkább a mondanivaló részletesebb kifejtése, a pontosabb tájékoztatás volt. Ezért határozóinak további bővítésére elsősorban értelmi okokból került sor (bár a stilisztikai szempontokat ekkor sem hanyagolták el). A főnévi szófajú határozókat különféle jelzőkkel bővítették. Pl. a minőség- és mennyiségjelzőre: „*Ezfele zolgalatra alkalmas*” (1575: SzT. *alkalmas* a.); „*Ezen Tó, sok szep hallal búvós* [‘bőves’]” (1679: SzT. *bőves* a.). A birtokos jelzői bővítményre: „*az eo k. paranczolatyara kessek ... legenek*” (1572: SzT. *kész* a.); „*készen* voltam a nagy ... *hazugság megczáfolására*” (Bethl. 545). Az értelmező jelzőre: „*sem az leanyal Borbarawal esmereos Nem volt*” (1574: SzT. *ismerős* a.). A melléknévi szófajú határozó további határozóval bővül (bár ez a szerkezetlánc csak szórványosan fordul elő) „*igen jó melegen tekerjék- bé a tagokat*” (PaxC. 16).

4. Szó szerkezet b o k r o k. — A melléknévnek az egy-egy mondaton belül jelentkező szó szerkezet b o k r a i igen változatos formákat mutatnak. Elsősorban az állítmányi melléknevet bővítik a különféle határozóegyüttesek, de előfordulnak ilyenek más mondatrészi (elsősorban jelzői) szerepű melléknevekkel kapcsolatban is. A szó szerkezet b o k r o k b a n kötött és szabad határozók is előfordulnak. Ezek az alaptagjukul szolgáló melléknévnek részint különböző jelentésviszonyait (ill. különféle határozói viszonyait), részint azonos jelentésviszonyait (halmozott határozóit) fejezik ki.

a) A különböző jelentésviszonyokat kifejező határozó-együttesek egy részében csak kötött határozók fordulnak elő. Ezek többségükben ún. kettős vonzatok (l. ott is). Mint az ómagyar kori szerkezetekben, ekkor is elsősorban a tekintethatározónak megfelelő jelentésviszony kifejezése társul más jelentésviszonnyal, így pl. az összefüggést kifejező, a 'vele szemben', a 'számára' viszonnal, olykor a fokjeles melléknév hasonló határozói viszonyával is: „*nem vagy igaz Isten előtt á te fziuedben*” (Sztár. 47); „*Tuggia ... hogy nekem hettuen eot ... forintommal adoss*” (1602: SzT. *adós* a.); „*mint énnálamnál ... rendekre nagyobb emberek, a postalovaknak a jóvát nyergeltették*” (Bethl. 275). Ugyancsak előfordul együtt a fokjeles melléknév hasonlítás- és mértékhatározói viszonya is: *lockal*

nagjobbakat rakoc annal a nyakadra” (Sztár. 36); „*Menüel drágab* pedig az ember az *Iuhná*” (Kár. 11b, így Káldi 896—7 is).

b) A csak kötött határozókat tartalmazó szerkezetbokrok nálunk korunkban gyakoribbak a kötött és szabad határozókat egyaránt felhasználó együttesek (ez a szabad határozók nagyobb száma miatt természetes is). Elsősorban a fokhatározó, de az idő-, a hely-, sőt az állapothatározó is előfordul az ilyen kapcsolatokban: „*my Ahoz nem leönk elég keszek*” (1590: Szt. kész a.); „*az új szövetség nálok igen kedves lévén*” (1662: Szt. kedves a.); „*mostan Bécsben a’ Nemes Ország dolgaiban foglalatos*” (1701: Szt. foglalatos a.).

c) A melléknévet bővítő szerkezetbokrokban legtöbbször — mint az ómagyar kori szerkezetekben is — szabad határozókat találunk. Ezek egyike általában a fokhatározó: „*Kinec halala... egy ideig igen nehéz volt*” (Örd. 148), „*Melli leuelek ez mostani pörben igen heltelenek*” (1647: Usz. 362); „*ezek nélkül is elég jó ez*” (Szak. 344).

d) A szerkezetbokrok sajátos fajtája, az *a z o n o s* jelentésviszonyokat kifejező (halmozott) határozókat tartalmazó szerkezetbokrok vizsgált középmagyar kori anyagunkban nemcsak kötött, hanem szabad határozókkal is képviselteti magát. Az ilyen szerkezetbokrok tagjai között kapcsolatos viszony fedezhető fel, s ezt gyakran jelölik is. — Kötött határozókkal alakult szerkezetbokrok: „*Eleg az tanituañának ... es az fólógának*” (Kár. 10a, így Káldi 895 is); „*külső értéktől és böcsülettől üres*” (Pázm. 226), „*sztokkal, morgással tellyesek minden úczák*” (uo. 230); „*Sokan ... buzával széna szalma árrával adosok lévén*” (1770: Szt. irgalmatlan a.). A határozót a főnév és a főnévi névmás ilyenkor együttesen is kifejezheti: „*ennél s az káposztánál magyar gyomorhoz illendőbb étet nem tartának*” (Ap. 322). — Szabad határozókkal: „*Isten erejével és az ő malasztyának segítségével lehetséges*” (Pázm. 222); „*Néha alól, néha pedig felől lapos*” (Fal. 120). (Bővebben l. a mellérendelő szerkezetek fejezetében.)

4. Összefoglalásul elmondható: a vizsgálatra kiválasztott nyelvi anyag azt mutatja, hogy a melléknév bővítése a középmagyar korban ugyanolyan jelentés- és szerkezetani törvényszerűségek szerint történt, mint amelyek a nyelvtörténet korábbi százasaiban is érvényesültek. Határozóinak kötött és szabad szerkezetekkel való kifejezése, amely már igen korán kialakult, s az ómagyar korra megszilárdult, a középmagyar korra tovább hagyományozódott. Ennek megfelelően a melléknév bővítésmódjainak szerkesztésmódját a továbbiakban is az alaptag jelentése (pontosabban: jelentésszántálya) határozza meg. Az alaptag valamelyik jelentését, ill. jelentésárnyalatát megnevező szerkezetek kötött szerkesztésmódúak; a melléknévben megjelölt tulajdonság megvalósulásának különböző esetleges körülményeit kifejező szerkezetek szerkesztésmódja szabad. — A melléknév bővítésének az ómagyar kori állapothoz képest erre az időszakra végbement változása elsősorban a már kialakult szerkezetformáknak szókinszbeli és jelentéstani vonatkozású átrendeződését jelenti. A mondatszerkesztés oldottabbá, lazábbá válása a melléknévi kapcsolatok kialakítására is hatással van. Erősen meg is nő a melléknévi alaptagú szerkezetek száma. A világi műfajok megjelenésével bizonyos módosulás mutatkozik a szerkezetek szókinszében is. A korábbi, vallásos tárgyú szövegek szóhasználatát egyre inkább felváltja a világi terminológia. A melléknév bővítésének célja is ekkor már — a vallásos művek kivételével — elsősorban gyakorlati: az írásokban a korábbi díszes, „lángoló” stílus megteremtése helyett inkább a pontosabb, részletesebb, szemléletesebb kifejezőmódra való törekvés figyelhető meg. A szókinsz módosulása egyszersmind befolyásolta a szerkezetekben felhasznált alaki kifejezőeszközök használatát is. A szerkezeteknek ezzel járó lassú átrendeződése tetten érhető az alaptagon és a bővítvényeken, sőt részben az egyes szerkezetfajták alakulásán is.

Adjective Phrases in Middle Hungarian texts

The volumes on Ancient and Old Hungarian of “A magyar nyelv történeti nyelvtana” [A historical grammar of Hungarian], presenting the changes of the system of the Hungarian language up to the first third of the 16th century, were published between 1991 and 1995. The present paper is a draft chapter of the next volume that will discuss the Middle Hungarian period (up to the last third of the 18th century). The material under investigation shows that adjectives were complemented in that period in a way similar to that of earlier phases of the history of the language: the manner in which complements were constructed was determined by the meaning of the head adjective. The changes with respect to the Old Hungarian period represented a lexical and semantic reorganisation of structural types that had emerged earlier. The relaxation of sentence structure resulted in an increase in the occurrence of adjective phrases. In addition to religious texts that had prevailed in the earlier period, lay terminology acquired an increasing significance. The changes of the word stock influenced the use of formal means of expression utilised in such phrases.

ANTÓNIA S. HÁMORI

Meghasonlás és áthidalások a hangtanban

1. „A nyelvészet napjainkban sajátos képet mutat, egy önmagában meghasonlott tudomány képét.” Ezekkel a szavakkal indítja TELEGDY ZSIGMOND (A nyelvtudomány meghasonlásáról: ÁNyT. I. 1963. 295—305; eredetije: Uő., Über die Entzweiung der Sprachwissenschaft: ALH. 12. 1962. 95—108) elemzését, amelyben bemutatja, hogyan zárta ki egymást, megközelítési szempontjait, módszereit, sőt legitimitását a XIX—XX. század nyelvészetében a történeti stúdium és a főként Saussure tanítására alapozott strukturalizmus. Ma a hangtanban — ahogy látom — ugyanez a helyzet. Hadd bocsássam azonban előre, hogy a szerző, tanulmánya végén, lehetőségét látja a két nyelvészeti világkép egyesítésének (i. m. 305). Amellett szeretnék érvelni, hogy ez a lehetőség a hangtanban is megvan.

A modern fonológia megszületése után a hangtan két ágazata szétartó fejlődést mutat. Mára a szakma annyira egyértelműen a tudathasadás állapotában van, „meghasonlott”, hogy például egy magyar nyelvész akadémikus 1993-ban szókimondóan így nyilatkozott: a fonológusnak nem is kell kiismernie magát a fonetikában ahhoz, hogy hiteles leírást adjon, hiszen elemzései a nyelvrendszer egyik olyan, *per definitionem* absztrakt szintjét tárgyalják, amely szükségszerűen absztrakt entitásokból építkezik. Pedig tudjuk, az anyanyelvi beszélő a fonetikát és a fonológiát nyelvhasználatának minden pillanatában igazoltan egyszerre és együtt gyakorolja. Kevésbé figyelmes szemlélőnek természetesen tűnhetik úgy, hogy bár a közlő nyelvhasználatában a szemantikát és a pragmatikát, sőt a szintaxis és a pragmatika szabályait szintén elkerülhetetlenül egyszerre alkalmazza, ennek ellenére ezeket a részdiszciplinákat a tudomány következetesen és szükségszerűen elkülöníti. Míg azonban azonos szintaktikai szerkezet eltérő szemantikai funkciókat tesz lehetővé, és ugyanaz a szintaktikai szerkezet más és más pragmatikai értékeket hordozhat, a hangtanban ez nem így van. Fonetikai és fonológiai képletek elengedhetetlenül a kölcsönös, egymásra való leképezés viszonyában állnak, bármilyen mértékben különböznek is leírásaik alkalmazott eszköztára a kísérleti fonetikától a legspekulatívabb fonológiai keretelméletekig. Mára csaknem végzetesen elkülönült megközelítéseik olda-

láról fonetikának és fonológiának egyaránt át kell látnia a másik területre, ha hitelesen akarja felmutatni tárgyát. (A természettudományban vagy az úgynevezett élettudományokban az ilyesfajta [re]integráció időről időre rutinszerűen megtörténik: a biológia és a kémia határmezsgyéjén megjelenik a biokémia, a neurológia és a pszichológia között a neuropszichológia stb. Sőt, az elméleti ihletésű részecskefizika kénytelen összefogni a filozófia legszubtilisabb ismeretelméleti problémakezelésével ahhoz, hogy az eredményesség reményével nyúlhasson saját alapvető problémáihoz — amint ezt a filozófiát és az atomfizikát egyaránt anyanyelvi szinten beszélő CARL-FRIEDRICH VON WEIZSÄCKER több tanulmányában is igazolta (l. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1980., különösen: Fizika és filozófia, 381—402).

2. A hangtan meghasonlott állapotát először a fonémát illető felfogás alakulásával próbálom szemléltetni.

A strukturalista fonológia kialakulásának kezdetén a fonetika és a fonológia viszonyát tekintve még harmonikus egységben állt együtt a három meghatározó tényező: (a) a nyelvi funkció, (b) központi szerepű hordozójának, a fonémának az artikulációs képlete, valamint (c) annak mentális reprezentációja. BAUDOUIN DE COURTENAY fonológiai tanítását ismertetve legutóbb PÉTER MIHÁLY (Strukturális fonológia. In: SIPTÁR PÉTER szerk., Szabálytalan fonológia. Bp., 2001. 9—36) mutatott rá, hogy a klasszikus szerző mennyire következetesen definiálta egyidejűleg „antropofonikus” [értsd: beszédfiziológiai–akusztikai] komponensek együttesével a nyelv fonémarendszerének elemeit, azok nyelvi funkcióját, valamint képviselőt „a lélekben”, ebben a teljes hármasságban. Ugyanitt a hangképzet fogalmának alapulvétele naiv természetességgel oldott meg egy másik lehetséges problémát is. Azt, hogy mi a fonéma (mai kifejezéssel: a fonológiai szint) helye a többi rendszerszinthez való viszonyában. Ez volt a nyelv kettős tagolódásának legkorábbi elvi megfogalmazása. Az elv alkalmazásának oldalán azonban rögtön megpillantjuk az első rianásokat: a fonémák és a morfológia síkjának metszésében kiszélesedő mezsgyét találunk, nem sima illesztést. A dilemma ismert. Az orosz *мор* ige [g]-vel, másutt [3]-vel megjelenő realizációja ellentmond az eredeti definíció „antropofonikus egység” ismérvének, hiszen a váltakozással jelentés-elkülönítés nem jön létre. A moszkvai fonológiai iskola (AVANYESZOV, KUZNYECOV, REFORMATSZKIJ és mások) erős törekvése ismeretesen az volt, hogy a fonémarendszer szintjét összekapcsolja a morfológiával, és ennek megfelelően ilyen esetekben egyetlen, közös fonémát tesz fel. (Ezt később majd archifonémának fogják nevezni.) A megoldás ára: a baudouini ismérvről, az „antropofonikus” önazonosság tézisééről le kell mondani, vagyis a teljes hármasság (b) alatt jelzett ismérve nem érvényesül. A leningrádiak — elsősorban SCSEBA — azon a nézeten vannak, hogy az efféle váltakozó tövéghangzóra eltérő fonémákat kell feltételezni, vagyis a SgNom. *ды* SgGen. *дыа* tövéghangzói egyszer a /p/, másodszor a /b/ fonéma képviselői. Akkor viszont a veszteség a két szint összetartozásának — ezútal a fenti (a) és (c) kritériumok legalábbis részleges — feladása a leírásban. A dilemma ma is megoldatlan, amit három, nem éppen sikeres kísérlet felidézésével illusztrálok. (a) Az SPE-ben NOAM CHOMSKY és MORRIS HALLÉ (The Sound Pattern of English. New York — Evanston — London, 1968.) — a folyamatfonológia koncepciójának jegyében — úgy látják jónak, hogy a szekvencia megfelelő helyére, ahol tehát a váltakozás mutatkozik, legjobb lesz lokális szabályt iktatni, amely egy feltett kiinduló szegmentumot egy bizonyos módon jelenít meg, specifikál. Dolgukat a szerzők azzal könnyítik meg, hogy csak megkülönböztető jegyekkel számolnak, a tulajdonképpeni, klasszikus értelemben vett fonémát (és vele a fonéma szintjét) pedig — in petto — mellőzik. Így azután egy szó fonológiai képlete kétféle építő elemből szerveződik: a szegmentumok egymásutánjában vannak építő elemek, így példá-

ul a magyar *méz* /m/ és /e:/, vagy a megfelelő történeti háttérrel a *ront* /r/ és /o/ szegmentumai, másfelől olyan komponensek, amelyek építő elemek és szabályok együttese (példáinkban a -z#, amely nem [z], hanem /z/ + zöngésségi asszimilációs szabály frázisvégen és zöngétlen obsztruens előtt, ill. /m/ + alveoláris környezettel kondicionált delabializáció a *ront*-ban, vö. *romlik*). A helyzetről a mai aulikus fonológia más képet fest. SIPTÁR PÉTER (e tanulmányról írt lektori jelentésében, annak 2. oldalán) így fogalmaz: „az alulszabottság [underspecification] egyfajta kezdetleges elképzelése már az *SPE*-ben felbukkan, és [...] Chomsky és Halle szerint a voltaképpeni fonológiai levezetés megkezdése előtt [kiemelés az eredetiben — Sz.T.] bizonyos redundanciaszabályok közbejöttével a lexikon részlegesen alulszabott ábrázolásai teljes specifikációt nyernek”. Ebben az interpretációban azonban egy a produktumból vizsgatott képet látunk, nem pedig a hangtani történetét. (Azt hiszem, Platón nem ilyen szemléleti korlátokra gondolt világmegismerésre vonatkozó, híres barlang-hasonlatában.) Az implementációban (és így „a lélekben”) nem férnek meg eltérő ontológiai státusú összetevők. Még a Siptár-keretben gondolkodva is inkább azt kell mondanunk, hogy a lexikai képletek programozása szempontjából a kérdéses helyeken a szegmentumok éppen nem „alulszabottak”, hanem „felül szabottak”, amennyiben bennük eleve több összetevőnek kell mozgósítva lenni. Szókimondóan fogalmazva: az *SPE* felfogásában ilyen módon fonológia és fonetika nem ér egymásba. (b) A természetes generatív fonológia igyekszik figyelemmel lenni az iménti nehézségre, de hibrid megoldást javasol. Azokban a morfémákban, amelyek nem kifejezetten fonetikai jellegű alternációkat mutatnak — mondjuk mint a magyar /lo:(-)/ és /lov(a)-/ — ezek egyikét választjuk alapalaknak, amelyből az összes többi speciális morfofonológiai szabállyal vezettük le. Mindeközben a megkülönböztető jegyeknek csupán azokat a (nem prediktábilis) értékeit tüntetjük fel, amelyek a felszíni reprezentációban valóban megjelennek. Az összekapcsolási szabályok által irányított alternációk mindegyikét pedig a lexikon külön egységeként vesszük (l. JOAN HOOPER, *An Introduction to Natural Generative Phonology*. New York — San Francisco — London, 1976., különösen 21; a felfogás kritikájára vö. például SZENDE TAMÁS, *Alapalak és lazítási folyamatok*. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 22. Bp., 1997. 13—8). Röviden szólva, az alapalakban, azaz a mögöttes reprezentációban megint csak olyan összetevőkkel, archifonémákkal kell számolnunk, amelyeknek az egzisztenciális státusa a szegmentumsorban eltér a többiekétől. Kétségtelen, ilyen értelmezéssel a leírásban meg lehet szerkeszteni kész lexikai és alaktani formációkat. Sajnos azonban semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy a fonémaszint működtetése a közlésfolyamatokban valóban eszerint megy végbe, tehát hogy „ez történik a lélekben” — ahogy BAUDOUIN annak idején fogalmazott. (c) Az autoszegmentális fonológia, pontosabban fonológiák megjelenésével a szakadék a hangtan két ágazata között továbbra is fennmaradt vagy nőtt. Velük viszont ismét a nyelvi funkció húzta a rövidebbet. A fonológiai elemzés technikái eszközöz redukálódott, amelyben a nyelvi érték, közelebbről a nyelvi jelek elkülönítésének funkciója elsikkad. Nincs többé fonéma a fogalom tradicionális szaksoói értelmében, de még abban a rejtekező formában sem, ahogy a generatív fonológia ehhez az entitáshoz viszonyult. Amikor a terminus az újabb generatív szakirodalomban mégis megjelenik, „egyszerűen a ’mögöttes szegmentum’ szinonimájaként” szerepel (l. SIPTÁR PÉTER, Szerkesztői megjegyzés. In: PÉTER MIHÁLY i. m. 34). Valójában tehát nem más, mint egy közös, interszubjektíve elfogadott — ahogy a pszichológus mondja — „izgalmi minta”, *Lautabsicht* [hangszándék] megfelelője, amelyről TAMÁS LAJOS (Állandó szociális érvényű hangkülönbségek a nyelvi ábrázolásban. MNy. 1939: 273—82) már 1939-ben bebizonyította, hogy nem a rendszerhez tartozó nyelvi entitás. (Az érvelés ropant egyszerű és hatásos. A *kámfor* szót ejtve a naiv közlő egyszerűen nem is tudja, hogy a kritikus helyen /n/ vagy /m/ fonémát realizál-e, vagyis hogy mi a „hangszándéka”).

A nyelvész szemével ez egészen primitív hiba, bár legalább tudjuk, hogy „a lélekben valami ilyesmi történik”. Az autoszegmentális keretben végrehajtott analízist nemritkán szeméremcsértő önkényesség jellemzi. Emlékezzünk rá, hogy a megkülönböztető jegyek elmélete annak idején milyen gonddal alapozta meg fonetikai (egyszerre artikulációs, akusztikai és percpiciós) eszközökkel a maga rendszerét (l. erre főként ROMAN JAKOBSON — GUNNAR FANT — MORRIS HALLE, *Preliminaries to Speech Analysis*. Cambridge, Massachusetts, 1952.). Ez az elkötelezettség jócskán meggyengült. Van rá példa, hogy bizonyos folyamatszabályok szerint egyformának mutatózó szegmentumok akkor is [KORONÁLIS] minősítést kapnak, ha egyébként képzésük nem ilyen, csak azért, hogy egy tárgyalt szabály még nagyobb mértékben egyetemes jelleget kapjon az ábrázolásban. Szerencsétlenül rossz szokás, éppen nem előzmények nélkül. ROBERT M. VAGO (*The Sound Pattern of Hungarian*. Washington, 1980.) abból a megfontolásból kiindulva, hogy a /v/ a magyar fonológiai folyamatokban zengőhangként tud viselkedni, ebbe az osztályba sorolja. Erdemes lett volna HERMANN PAUL szenvedéllyel képviselt tételére gondolni: jelen nyelvhasználatunkban mindenütt ott van a történelem. Am abból, hogy a mai /v/-nk bilabiális gyermekkorában a zengőhangok (szonoránsok) viselkedését szokta meg, nem következik, hogy figyelmen kívül hagyható egyértelműen zörejháng (obsztruens) fonetikai jellege, amelyet már legkésőbb az ómagyar kor vége óta hordoz. Akusztikai képlete, zöngés párjaként az [f]-nek, hamisítatlan igazolással szolgál zörejháng jellege mellett (l. BOLLA KÁLMÁN, *Magyar fonetikai atlasz [A szegmentális hangszerkezet elemei]*. Bp., 1995., passim, különösen 291), akkor is, ha bizonyos lenizált ejtészváltozatai kisebb intenzitású zörejjösszetevőket mutatnak. Az elméleti keretek autonómiájába vetett hitünk természetesen erősen tompítja az ilyesfajta választások inkriminálása iránti késztetéseinket. Világosan kell látnunk azonban, és erre akartam rámutatni, hogy itt fonológia és fonetika végletes ellentmondásba kerül. Ugyanis sajnos ma sokunknak nincs mersze farkasszemet nézni a (fonetikai) tényekkel. (SIPTÁR PÉTER [*A magyar mássalhangzók fonológiája*. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 18. Bp., 1995.] — VAGO [i. m. 31] nyomán — például maga is aggodalom nélkül besorolja a /v/-t a szonoránsok közé, holott az akusztikai képlet egyértelműen az ellenoldali osztályozás mellett szól, mint említettem. Igaz, későbbi munkáiban ugyanő már árnyaltabban nyúl a kérdéshez azt állítva, hogy a /v/ mögöttesen semleges szonoritász szegmentum, amely bizonyos környezetekben approximánsá gyengül[het], más környezetekben pedig réshanggá erősödik, l. például SIPTÁR PÉTER, *Három felemás magyar mássalhangzó*: MNy. 2001: 385—404.) Az ezredvég fonológiája általában nélkülözi a fonetikai valóság-ellenőrzöttség igényét, gyakran spekulatív, a kutató önmegfigyeléséből meríti kiinduló adatait. Ez az attitűd lehet a forrása annak az egyoldalúságnak is, hogy újabban — különösen az autoszegmentális fonológiában — a folyamatszabályok mindig csak az egyik (auto)szegmentum felől a másik irányában hatóként fogják fel a végbemenő módosulásokat, így a jegyterjedést a nazális mássalhangzók képzéshelyi hasonulásában (l. *szinpad*, *támfal* stb.). A jelenség ábrázolásának szokványos módja — például a *szinpad*, *támfal* stb. esetében — ismeretesen a következő, most éppen az egyéb szegmentális fonológiai problémákkal kapcsolatban már említett *kámfor* példáján bemutatva. Néhány gyakoribb ejtészváltozat: [ka_ɲor], [ka_ɲor], [kã_ɲor], [ka_ɲfor], [kã_ɲfor]. Hadd említsük meg ismét, az iskolázatlan anyanyelvi beszélő nem is tudja, vajon a szó az /x/, fonemikus helyen /m/-et vagy /n/-t tartalmaz-e, hiszen [ɲ], [ɲ̃] stb. egyformán megfelelhet /mf/-nek és /nf/-nek is. (Még egy megjegyzés: a fent említett ejtészváltozatokban kétségesnek tűnhet az [f] megjelenése; BOLLA i. m. 260 és 291 alapján [f] előfordulását a szóalakban egyértelműen igazolva láthatjuk.) Így az [ɲ̃]-es változatokra nézve (például *sámfa*, *strimfli*, *tromf*) az

(a) $nf \rightarrow \text{m} / V_ \{V, C, \#\}$ és a

(b) $mf \rightarrow \text{m} / V_ \{V, C, \#\}$

folyamat egyikét tapasztaljuk. A kettőt egyesítő, tehát az /mv/-re és az /nv/-re, később pedig valamennyi mássalhangzós környezetre egyaránt kiterjesztett, általános formában az alábbi szabályokat írhatja fel a fonológus:

(c) $\{ /n/, /m/ \} \rightarrow [\text{m}] / V_ \{ /f/, /v/ \}$

(d) $[+ \text{naz}] \rightarrow [\alpha \text{ hely}] / V_ [C, \alpha \text{ hely}]$

Majd a lexikális szintre is kiterjesztve, valamennyi magyar nazális igazodási esetét magában foglalva pedig:

(e) $N \rightarrow [\alpha \text{ hely}] / V_ [C, \alpha \text{ hely}]$

mely utóbbiban N *m*, *n*, és *ny* közös jele azzal a feltételezéssel, hogy ezekre az őket tartalmazó morféimokban elégséges egyetlen, közös „mögöttes” szegmentumot fölvenni (vö. SIPTÁR i. m. 78 és 82). Már ha szerencsétlenségünkre a lexikonban nem eleve másként van rögzítve N, vö. *teremt*.

A *kámfor* asszimilációjára közvetlenül vonatkozó, (c) alatti szabály tehát azt a logikai viszonyt jeleníti meg, amely szerint $[\text{m}]$ kizárólag $[f]$ és $[v]$ előtt fordul elő, $[f]$ és $[v]$ viszont nem kizárólag $[\text{m}]$ után állhat. A (c)-vel, (d)-vel és (e)-vel jelzett formulák azonban éppen azt a dinamikus mozzanatot sikkasztják el, amely a legfontosabb. A nazális mássalhangzó nem azért jelenik meg $[\text{m}]$ -ként, mert egy obsztruens „utána következik”, hanem mert az $/f/$ a szekvencián belül már eleve „bele van programozva”, vagyis a szóalak az ejtési folyamat számára a kettőt egymás kölcsönviszonyában tartalmazza. A (c) szabáyleírás alapján a jelenség olyan automatában menne végbe, amelynek egy bemenete és egy működési feltétele van (ennek bemutatására vö. újabban DIENES PÉTER, A fonológia modellezése végesállapotú eszközökkel. In: KÁLMÁN LÁSZLÓ — TRÓN VIKTOR — VARASDI KÁROLY szerk., *Lexikalista elméletek a nyelvészetben*. Bp., 2002. 17—51, különösen 41—9). Általában is igaz, hogy az akkomodáció lényege a folyamatszervezés szempontjából a kölcsönhatás abban az értelemben, hogy az érintett szegmentumok ket- tős függőségűek, még ha az asszimiláció egy adott nyelvben egyik vagy a másik javára dolgozik is.

3. Vigasztalan érdekesség, hogy a másik térfélen a maguk részéről a fonetikusok is — valamilyen benuult metodológiai szkepszissel — egyenesen mintha megdönthetetlen szükségszerűségként tudomásul vennék a hangtan megosztottságát. Elhagyom a részletes érvelést, és megelégszem azzal, hogy kivételesen csupán két kiváló pályatársamat bántsam meg. Az iskolateremtő, páratlanul eredményes Bolla Kálmán több nyelvterületen is nélkülözhetetlen atlaszaiban találunk olyan megoldásokat, amelyeken a fonológiai értelmezés finomíthatott volna. Bolla Kálmán imént idézett, összegző, felsőoktatási célokat is kitűnően szolgáló munkája a mai magyarban előforduló fonotípusokat írja le, a megfelelő helyen természetesen tisztázva, hogy ezek melyike tekintendő közvetlenül egyetlen fonéma realizációjának. Az allofónok (variánsok) állományában azonban egy osztatlan kategóriaként kapjuk azokat az egységeket, amelyek kondicionálatlan folyamatok eredményei, másfelől azokat, amelyeknek a létrejötte például a beszédmód választott regiszterében vagy a frázistagolás eltérő változatainak megfelelően a szekvencia adott helyén vagy megjelennek, vagy nem. $/m/$ és $/v/$ a szekvencia egymást követő helyén szóhatárok között kétségtelenül labiodentális nazálist ad (így a *hamvas* szóban). Megszorítás: frázishatáron belül, de szóhatárok között lehetségesen szintén, míg $/m/$ után a $/v/$ -s szókezdet már legalábbis fakultatíve $[v]$ -ként realizálódik (vö. a *gatyá* $[\text{m}]$ *alamikor* vagy a *gatyá* $[\text{m}\#v]$ *alamikor*), ha a szóalak fókusz pozícióban van; az asszimiláció pedig nem megy végbe, ha a két elemet frázishatár (és különösen, ha egyben mondathatár) választja el, így

ebben az esetben: *Az ott a régi iskolá[m]. [v]alamikor innen indultam az élet útjára.* (l. erre IRENE VOGEL — KENESEI ISTVÁN, *The Interface between Phonology and Other Components of Grammar: The Case of Hungarian.* *Phonology Yearbook* 4. 1987: 243—63). Két további példa, röviden. Olasz Gábornak a folyamatszervezés elvére épülő beszédszintetizáló eljárásában egyetlen fonológiai folyamatszabály sem szerepel (vö. legújabban OLASZ GÁBOR, *A beszéd akusztikai-fonetikai elemzése és modellezése, különös tekintettel a korszerű beszédépítés követelményeire.* Bp., 2001. — Akadémiai doktori értekezés). Végül tény az is, hogy mindmáig nincs modern fonológiai megalapozású magyar hangtörténetünk.

Pedig az ágazatok újintegrálásának igénye több területen mutatkozik. JOHN OHALA már 1974-ben rámutatott ennek szükségességére, majd 1987-ben módszertani alapú érveléssel világította meg, miért és mennyire nélkülözhetetlen egy olyan részdiszciplína művelése, amelyet kísérleti fonológiának nevezünk. Ezt követően, 1992-ben, a hangváltozások történeti elemzésére is kiterjesztette argumentációját. Bár egy helyen keserűen jegyzi meg, milyen csekély pozitív visszhangja van a kezdeményezésnek, a gondolat nem maradt elszigetelt (l. JOHN OHALA, *Phonetic Explanation in Phonology.* In: BRUCK, A. — FOX, R. — LA GALY, M. eds., *Papers from the Parasession on Natural Phonology.* Chicago, Illinois 1974. 251—74; UÖ., *Experimental Phonology.* In: *Proceedings of the Annual Meeting, Berkeley Linguistic Society [1987].* Vol. 13. Berkeley, California, 1987. 207—22; UÖ., *The Phonetics and Psychology of Sound Change.* Copenhagen Working Papers in Linguistics 2. 1992: 233—9). JAMES D. MCCAWLEY (*Today the World, Tomorrow Phonology.* *Phonology Yearbook* 3. 1986: 27—43). Konkrét vizsgálatai fényesen igazolták a koncepció jelentőségét és az irányválasztás hasznosságát. Akik ezentúl ismerik nálunk Hunyadi László (így: *Hungarian Sentence Prosody and Universal Grammar.* Debrecen, 1999. — Akadémiai doktori értekezés) vagy Varga László (például *A hanglejtés.* In: KIEFER FERENC főszerk., *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Hangtan.* Bp., 1994. 468—549) munkásságát, tudják, hogy a fonetikai adatok és tények következetesen összefüggésbe hozhatók és hozandók a „felsőbb nyelvi szintek” működésével.

Két további problémát szeretnék érinteni.

4. Tudathasadásos a hangtan abban az értelemben is, hogy a jelenkor minden igyekezete ellenére sem sikerült a szegmentális (fonematikus) és a szupraszegmentális (prozódiai) síkot egymásba vetítve, organikus egységben tárgyalni és leírni. Ez akkor is igaz, ha tudjuk, voltak rá kísérletek. Először talán akkor, amikor LAZICZIUS GYULA (Jeltan, elemtan: NyK. 49. 1935: 172—89) az emfátikum fogalmának bevezetésével a szegmentális fonológia rendszertanába *par excellence* szupraszegmentális természetű tényezőket igyekezett bekapcsolni. (Emlékeztet, hogy TRUBECKOJ ebben nem lehetőséget látott, hanem metodológiai hibát.) A bizonyos értelemben firthiánus alapon gondolkodó „Prosodic Phonology” (vö. MARINA NESPOR — IRENE VOGEL, *Prosodic Phonology.* Dordrecht, 1986. és VOGEL — KENESEI i. m.) prozodikus hierarchiájának rendjében eljut ugyan a fonémaszintig, maga a rendszer azonban a szegmentumokat — és persze a szintet magát — nem integrálja. Megelégszik annyival, hogy a szegmentumokon végbemenő bizonyos folyamatokat tagolási ismérvként alkalmazza. Tudjuk, vannak kérdések és részterületek, amelyek vagy csak az egyik, vagy csak a másik ágazatra tartoznak. (Például az, hogy a hangsúlykiosztás vagy az intonációs minták alakulása szempontjából számít a szótagok száma és súlya, de szegmentális összetételük már nem.) A szakadék szegmentális és szupraszegmentális hangtan között mindenestre indokolatlanul széles.

A látszólagosan elvi, kizáró korlátozás mögött azonban végül is talán ismerethiány az ok. Mindmáig nincs világos képünk arról ugyanis, milyen mentális reprezentációk fe-

lelnek meg a nyelvi rendszernek és elemeinek, és milyen mentális műveletek hozzák létre a beszédet, vagyis hogy pontosan milyen operációk mennek végbe az agyban, amikor a beszédet képezzük, ill. észleljük—értelmezzük. Amit tudunk, csak közvetett tapasztalatokon nyugszik. Ennek tulajdonítható valószínűleg az, hogy hajlamosak vagyunk mintegy részekre, szintekre vonatkoztatva fogódzókat keresni a beszéd mint nyelvi jelenség megértésében. Gondoljunk például a modularitás-elmélet megrendítő elnagyoltságára és bizonytalanságaira, ahogy ezt például JERRY FODOR bemutatta (Összefoglalás az elme modularitásához. In: PLÉH CSABA szerk., Kognitív tudomány. Bp., 1996. 197—206; eredetije: *Précis of the Modularity of Mind: Behavioral and Brain Sciences* 8. 1985: 1—42; l. ehhez még PLÉH CSABA, Az elme modularitása: *Magyar Filozófiai Szemle* 30. 1986: 211—6). Mi, nyelvészek ismerünk műveleteket, ezeket is azonban legfeljebb fogyatékosan, végrehajtásukat pedig — kevés kivételtől eltekintve — valamilyen egyszerűsítő linearításban tudjuk csak elképzelni, holott a „libasor” helyett közöttük hálószerű rendezést kellene föltennünk. (Sajnálatos, hogy a pszichológusok sem jutottak sokkal messzebbre.) Bizonyos elemzések arra mutatnak, hogy indító utasítások egy frázis nagyságrendű nyelvi világpillanatban egyszerre oldanak ki, „sütnek el” minden működési szabályt. Már itt említésre érdemes: jó okunk van úgy látni, hogy a fonológiai készlet és az operációs szabályok mozgósítása nem mindig teljes. Nemcsak a parafáziák jelenségtípusai (l. legutóbb például SZÉPE JUDIT, Fonémikus parafáziák magyar anyanyelvű afázisások közlésfolyamataiban. Piliscsaba, 2000., különösen 157—6), hanem a minden tekintetben egészséges közlők tévesztései és önkorrekcói is erre mutatnak.

5. Vannak gyakorlati nehézségeink is, mégpedig főként a rendszer(elemelek) és a realizáció(k) viszonyát illetően. Két példa, stílszerűen egy fonetikai, egy pedig a fonológiából.

a) Az élő beszéd úgynevezett torzítási folyamatainak egyike az, hogy a kettőnél több szótagból álló szóalakok elemismélteléses szótagjait lazítva ejtjük, „lenizáljuk”, mint a *szakszervezeti* szóalak ejtésében. A hangfelvétel szótagszámlálása túlnyomó részben négy szótagot ad, a visszaforgatás lehallgatásakor inkább három szótagot regisztrálunk, holott az akusztikai információ mennyisége és összetétele azonos, és persze ugyanazt a nyelvi képletet hordozza. A realizált elemeiben azonos szekvencia – mint akusztikai adatsor, amelyből az észlelés kiindul – azért adhat eltérő szótagszámot, mert az oda- és a visszaforgatáskor a szótagszámlálás szempontjából „bizonytalan”, lenis artikulációjú szakaszokat tartalmaz. Így egyes szótagképletek információhiányosak a hallgató számára, szemben fortis ejtésű párjaikkal. A különbség tehát abból adódik, hogy míg az „erős” szótagok azonosításában csonkítatlan jegyfeltöltésre támaszkodhatunk, a szekvencia bizonytalan szakaszán a jegyfeltöltés részleges, azaz az összetevők individualitásfoka alacsonyabb értékű, mint például az első szótagban. A példa azt mutatja, hogy a fonológiai–nyelvi és az artikulációs–akusztikai alakzatok között a leképezési reláció nem egygyértelmű.

b) Mutatis mutandis hasonló a helyzet az archifonéma problematikájával. Valamennyien ismerjük TRUBECKOJ felfogását, akitől maga a fogalom származik. A latin *teneo* — *attineo*, *sedeo* — *assideo* stb. többeli magánhangzói differenciálatlanok a lexikonban páronként közös tételeikben. Ezekre vezetjük be a morfonémát vagy archifonémát, amely hiányos, alulspecifikált a nyelvállás jegyét illetően. Emlékezzünk a moszkvaiak és a leningrádiak vitájára. Nem megoldás az sem, amit a természetes generatív fonológia ajánl. Amiről ismét csak szó van: a sorbarendezezkor eltérő individualitásfokú elemek következnek egymás után, amelyek közül az alulspecifikáltabbak — bizonyos határok között — tetszőlegesen vesznek föl realizációs összetevőket, az említett latin példák igetöveinek első magánhangzójára a felső nyelvállás jegyét. A csak a közvetlen szegmentális fonológiai réteget bevilágító súrolófényben a kép mindenesetre zavaróan ellentmondásos. Elő-

ször is, a *teneo* — *attineo*, *sedeo* — *assideo* stb. párok prefixummal ellátott tagjaiban az ígetői első magánhangzó, az /i/ következetesen hangsúlyos szótagban van, ami önmagában is zavarja fonológiai intuíciónkat, amikor olyasmit mondunk, hogy ezek az elemek — mint /e/-ből eredeztetett magas nyelvéllátásúak — alacsonyabb individualitásfokúak. Ezenkívül úgy tudjuk, hogy az ige-párok mindegyike már eleve a lexikonban van rögzítve a feltüntetett fonológiai alapalakkal. Azonban éppen a lexikai információ félreérthetetlenül tartalmazza azt is, hogy *teneo* — *attineo*, *sedeo* — *assideo* stb. tagadhatatlanul összetartozik. Nem nehéz azonban felismerni, hogy a magánhangzó-váltakozás háttérében itt tektonikus erejű alakítani hatás működik: a morfémahatár explicitté tétele végett a prefixumban és az ígetői első szótagban szereplő magánhangzók kontrasztját további jegyeltéréssel megerősítjük. Az eljárás még fenntartja a lexikai összetartozást a szó-párok között, és akkor ez azt is jelenti, hogy a szóban forgó magánhangzók is valahol együvé tartoznak a fonológiai alapalakok közös tartományán belül. Ha ez a helyzet, akkor viszont az /a e/ magánhangzókat illetően egymás viszonylatában mégis csak kisebb individualitásfokkal kell számolnunk a lexikai egységet kitevő egyéb szegmentumokéhoz képest. Általánosságban szólva, ahol tehát nem minden jegy közös, ott maga a rendszer tartalmaz eltérő elemeket, kb. úgy, ahogy a bécsi német adott fonéma esetében a *Bühnendeutsch*-beli elemeket együttesen tárolva, „dobozolva” (itt részletezés nélkül, l. SZENDE i. m. 215—9). A példák putatív elemzése ismét csak élesen rávilágít arra, milyen problémákkal kell számolnunk egy hangtani integrációs program megvalósításakor.

6. Mint utalásszerűen már szó volt róla, viszonylag ritkák — és részben elszigeteltek is — azok a megközelítések, amelyek a fonológia entitásait műveleti alapon igyekeznek megragadni (l. ismét OHALA és MCCAWLEY programjait). Pedig ha a nyelv hangtani szintjét úgy fogjuk fel, mint egymásba rendezett művelet-sorok működését, akkor ez számottevő következményekkel jár maguknak az absztrakt entitásoknak az értelmezésére is. A beszéd ugyanis globális programozású (l. lejjebb, 7. pont), és ebben a műveleti irányításban a fonológiai összetevők egészes—részleges képviseléssel vannak jelen. Ennek nyomán a beszéd folyamatában a fonológiai összetevők (képviseletének) viszonylagosságával kell tehát számolnunk, kettős értelemben. (a) Az első ismert: mind a szegmentális, mind a szuprasegmentális komponenseket — eredeti saussure-i értelemben — az elemeket egymással szolidáris viszonyban álló egységekként tételezzük. (b) Egyedi nyelvi folyamatokban a fonológiai összetevők a teljes jegyfeltöltéssel definiált változatukhoz képest részlegesen realizálód(hat)nak, s az artikulációs képletek információhiánya más nyelvi szintek adataiból töltőd(het)ik fel. Annak ellenére tehát, hogy a fonológiai alapalakban minden definitív összetevő mozgósítva van. Az utóbbi értelmezése a viszonylagosságnak — mint látjuk — valójában a beszéd aktuális folyamatszakaszában a részleges képviselés. Ez azt jelenti, hogy az adott fonológiai összetevők individualitásfoka eltér más helyeken mutatkozó képviseléseiktől, azokhoz viszonyítva önmagában tekintve csupán részleges. A fonológiai információk ilyesfajta kiiktatódása természetesen szabályok szerint történik, amelyek háttérében a nyelvi szintek működésfolyamatainak összekapcsolódása áll. (Például a lexikális információ a szekvenciaszervezésben „engedélyt ad” arra, hogy a szóalak egyedi realizációjában töröljének bizonyos jegyek, hiszen az azonosításhoz ezek redundánsak.) Egy ilyen tartalmú interpretációs keret választásával arra is rálátunk, hogy minden jelenségnek egyaránt megvan az ellenoldali megfelelője az artikulációban és a percepcióban is, noha a két oldalon a működésfolyamatok más eszközhasználat és más lépések, részlejárások szerint mennek végbe, tehát soha nem tükörképei egymásnak.

Ha a két jelenségcsoportot azonos elv szerint tudjuk magyarázni, akkor valóban meglehet a reménye fonetika és fonológia újraegyesítésének.

7. Talán megérett az idő arra, hogy a hangtanban új megközelítéssel próbálkozzunk. Olyannal, amely új értelmezésekre ad esélyt. Egy ilyen nem taxonomikus, nem is folyamatokat feltáró, hanem „procedurális” alapú elemzés lényegét a következőkben körvonalazhatjuk.

Meglehet, a távolibb kiindulás homályos, mert a nyelvi folyamatok starthelyére nem látunk rá tisztán. Tudjuk azonban, hogy a kommunikációs aktus kezdőpontján, például egy kérdés feltevéséhez a bühleri értelemben vett appellatív funkció szükségszerűen megjelenik. Ennélfogva föltesszük, hogy a szupraszegmentális rendszerkészlet tárolójában a grammatikai modalitást képviselő hanglejtésminták azonnal mozgósítva vannak. Nem mindegyikük azonos intenzitással, hiszen a kérdés típusát (eldőntendő *igen/nem*, eldőntendő választó, kiegészítendő) a szemantikai—pragmatikai választások befolyásolják, amelyeket a szövegprodukción az úgynevezett irányító központok határozzák meg, egyszerűen szólva azok a kulcsfogalmak, amelyek a közlés tartalmának gondolati fordulópontjai. Az irányítóközpontok tartalmuk szerint lexikai egységekhez kötődő morfológiai, amelyeket ilyen nagyságrendű szemantikai és — szükségképpen fonológiai — reprezentációk hordoznak (vö. ROBERT DE BEAUGRANDE — WOLFGANG U. DRESSLER, Bevezetés a szövegnyelvészettbe. Bp., 2000., különösen 132—7). A morfológiai körül a nyelvi leképezésben gerjesztve vannak a lehetséges kitöltési keretek, amelyek közül a szintaktikai szerkesztés emeli ki az aktuálisan alkalmazandókat. Természetesen együtt a fonológiai egységekkel. A hozzárendelésekhez azonban a teljes hangtani készletnek aktiválva kell lennie az operatív tárházban. A szerkezetkijelölések választható változatainak függvényében a hangtani összetevők állományában is lesznek kizártak, lehetségesek és az utóbbiak között valószínűk. Így a leképezés folyamatának oldaláról nézve kvázisztochasztikus állapotok alakulnak ki.

Ami mármost a hangtan részleteit szorosabban illeti, ez a szemlélet kényszerítően feltételezi, hogy minden fonematikus, prozódiai és szekvenciaszervezési rendszerelem esetében hierarchia nélküli, csak (előzetes alapértelmezésében teljes) pozitív előjelű komponenssel, „jeggyel” számoljunk. Az aktuális folyamatokban (a képzés és az észlelés—értelmezés esetében egyaránt) a mozgósított, előhívott összetevőkhöz azonban eltérő képviselési fokozatokat kell rendelnünk, amelyek nagyjából egy „erősségi skála” növekvő—csökkenő mértékszámú azonosító/bszabályozási pontjai. (Ezt fejezte ki fentebb az *individualitásfok* terminus.)

Az elmondottak értelmében a beszéd mint nyelvi folyamat átfogó, globális programozású (l. SZENDE i. m. 153—63). Ennek alapján feltehető a lexikonbeli fonológiai reprezentációban foglalt információk előhívásának két, egymásra épülő műveleti szintje: (a) a globális előhívás szintje, amelyben a fonológiai programozás a finomszabályozás által tartalmazott információk közül a szótagszámot, a szóhatárokat, a hangsúlymintákat, a fonotaktikai elrendezést hívja elő, illetőleg a felhasználandó megkülönböztető jegyeket, amelyeknek sorrendezéséről azonban csak kitüntetett pozíciókra (a szóhatárokon lévő szótagokra) vonatkozóan hív elő információkat; (b) a finomprogramozás szintje, ahol a programozás a globális programozás által a lexikai egység egészére egyszerre aktivizált jegyek tagolási pozíciókénti rendezésére vonatkozó információkat hívja elő. A nem kitüntetett pozíciók itt kapják meg teljes jegyspecifikációjukat. (a) bemenetét képezi (b)-nek, amely pedig a fonetikai kivitelezés kiindulását alkotja.

8. Legalább hat olyan terület mutatkozik, ahol a hipotézis megkaphatja igazolását, illetőleg magyarázóelvként szolgálhat. (a) Kézenfekvően a gyors/lezser beszéd lazítási folyamataiban, a gondozott beszéddel való összevetésben. Azt gondolom, ezen a téren a megerősítés és az alkalmazás megnyugtató képet adott (l. SZENDE i. m. 167—97). (b) Ugyanez mondható el az afáziások közlési folyamatainak vizsgálata alapján (l. ismét SZÉPE i. m.). (c) Egyelőre elmaradt a próba a köznyelvi spontán beszéd nyelvbottlásainak anyaga alapján, de egy gyűjtés mintegy 1000 tételes mintájában az idevágó jelenségek eloszlása ígéretesnek mutatja a megalapozást. (d) Természetesnek tűnik az anyanyelv el-sajátításának korai szakaszára vonatkozóan ellenőrizni, hogy felismerünk-e párhuzamokat. (e) Perdöntők lehetnek a hangtörténet adalékai. A felmérések ebben a dimenzióban nagyon következetes módszertani szigort kívánnak, mindenekelőtt azért, mert az adatok csak közvetetten hozzáférhetők. Műszóhasználat archaikusan hagyományos, de fölis-merjük az elv működésének bizonyítékait Kubinyi László egy korai munkájában. A szerző a „beszédsebesség” fedőterminussal lényegében a történeti mozgásirányoknak a kimuta-tását — ösztönös vagy látens módon és legalábbis jórészt, kimondatlanul — az itt ismer-tett koncepcióra alapozza (vö. KUBÍNYI LÁSZLÓ, Magyar nyelvtörténeti változások vél-hető összefüggéséről: MNy. 1958: 213—32). (f) Lehetségesen fölvetődik még különböző nyelvek vonatkozó adalékainak az összehasonlítása. Ha az elv univerzális, a kontrasztív vizsgálatokra mindenképpen szükség van. Ez mindenesetre nagyon széles perspektíva. De talán utalni lehet máris, egyetlen példaként, az angol főige → segédige (*will, shall* stb.) fonológiai reprezentációinak történeti változására.

SZENDE TAMÁS

Discord and reconciliation in the study of sound patterns

Ever since modern phonology first emerged, the two branches of what used to be a unitary study of the sound patterns of languages have followed divergent lines of development. This is so despite the fact that speakers utilise their phonetics and phonology simultaneously and jointly in each and every moment of their linguistic activity. The author illustrates that discordant state of the art by the succession of diverse notions of the phoneme to begin with. From the time of Baudouin de Courtenay, through the Moscow school of phonology, Chomsky and Halle's theory, and autosegmental phonology, up to natural generative phonology, the gap between acoustic reality and underlying constructs kept becoming wider and wider. Phonological analysis has been reduced to a mere technical device while linguistic function, in particular, that of discriminating linguistic signs from one another, has been completely lost sight of. Autosegmental analyses are often characterised by a conspicuous degree of arbitrariness. Yet, the need for the reintegration of the two branches can now be seen in a number of respects. John Ohala pointed out that such reintegration was necessary as early as in the seventies, and argued on methodological grounds for what later became known as experimental phonology. The "schizophrenia" of phonetics and phonology is aggravated by the fact that, despite repeated attempts to the contrary, the unification of the segmental and suprasegmental planes, and their organically homogeneous exploration and description, have proved unsuccessful so far. At the end of his paper, the author sketches a new approach that is neither taxonomical nor process-oriented but rather one that makes it possible to conduct a procedurally based analysis. Such analysis would also create points of contact with historical phonology.

TAMÁS SZENDE

A metaforák a nyomtatott sajtó politikai híreiben

1. A diskurzus szerepe a modern társadalomban. — A nyelvészeti kutatások jelenleg ismert eredményei szerint a nyelvnek a jelfolyamatban való jelrendszerre válását biológiai, nyelvtani és társadalmi szabályok határozzák meg. A nyelv nemcsak a tárgyi környezet megismerésének eszköze, hanem a társadalmat alakító tényező is. A beszédközösségben folyó diskurzus a hatalmi viszonyok, az intézményrendszer és az értékrend kifejezője. Egyes nézetek szerint a nyelv diskurzusban való használata hatással van a társadalmi viszonyokra, mert az összefüggések modelljét közvetíti (CHOU-LIARAKI, LILIE — FAIRCLOUGH, NORMAN, *Discourse in Late Modernity. Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh University Press, 1999. 4—6).

A diskurzuselemzők álláspontja az, hogy a „parole” SAUSSURE által definiált fogalma nemcsak a nyelvrendszeren alapuló egyéni teljesítményt jelenti, hanem társadalmilag meghatározott szerkezettel is rendelkező egységekből áll. A diskurzus az interakció során létrejövő közlemény, amely a társadalmi környezet része, és kifejezi a közlőnek a valósághoz való viszonyát (uo. 47).

Egyes bírálók azt javasolják, pontosítsuk a megnyilatkozás és a diskurzus közötti különbséget azáltal, hogy megállapítjuk: az előbbihez lokális szándék, az utóbbihoz globális szándék kötődik. A lokális szándékok felismerésétől a globális szándék megértéséig a közlemény befogadója olyan interpretáló stratégiával jut el, amelynek során „népi pszichológiá”-nak nevezhető módszerrel megjósolja, mit akar vele tudatni a közlő (REBOUL, ANNE — MOESCHLER, JACQUES, *A társalgás cselei. Osiris Kiadó, Bp. 2000. 222—35*). Ennek megfelelően a közlemény vagy segíti a globális szándék feltárását, vagy meghökkeníti a befogadót azzal, hogy nem megfelelő következtetés felé irányítja, illetve a megjósolható következtetés ellentétéhez vezeti. — A modern sajtó olyan diskurzust hoz létre, amely elvont témákkal foglalkozik, mint például a politika, melyet az olvasók többsége kívülállóként szemlél. A globalizáció eredményeként távoli eseményekről is értesülünk, amelyeket valahogyan értelmeznünk kell.

2. Fogalomalkotás a nyelv segítségével. — JOHNSON és LAKOFF szerint a metaforák által értünk meg olyan elvont fogalmakat, amelyek tapasztalataink alapján csak homályosan körülhatárolhatók, mint például az idő és a különféle érzelmek (JOHNSON, MARK — LAKOFF, GEORGE, *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, 1980. 115—7).

A fogalmi metaforák a valóságban megfigyelhető jelenségek elméleti reprezentációinak egyes mozzanatait, tulajdonságait megfeleltetik (leképezik) az elvont fogalmak jellemzőinek. A fogalmi metaforák konvencionalizálódnak és áthatják, strukturálják fogalmi rendszerünket (JOHNSON — LAKOFF i. m. 1980. 56 és KÖVECSES ZOLTÁN, *A metafora a kognitív nyelvészetben*. In: PLÉH CSABA — GYÖRI MIKLÓS szerk., *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Bp., 1998. 54—5). Fogalmaink a nyelvhasználat során nyernek jelentést prototípusok köré szerveződő, nyitott, azaz tovább bővíthető csoportokat alkotva (JOHNSON — LAKOFF i. m. 1980. 125). A dolgok állandó kategorizálása teszi lehetővé, hogy megismerjük a világ jelenségeit.

A társadalmi sztereotípiák is felfoghatók olyan kategóriákként, amelyek társadalmi feltételezések és elvárások kifejezői (LAKOFF, GEORGE, *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, 1987. 85). A megismerést segítő ideális kognitív modelleket LAKOFF négy csoportba osztja: 1. propozicionális modellek, amelyek elemeket, azok tulajdonságait és összefüggéseit tartalmazzák; 2. képszerű modellek, ame-

lyek mozgásirányok, idomok, tartályok sémáját tartalmazzák; 3. metaforikus modellek, amelyek egy propozicionális vagy egy képszerű modell kivetítése egy másik fogalmi irányba; 4. metonimikus modellek, amelyek az előbbi csoportban szereplő kivetítésen túl funkcióátvitelt is tartalmaznak (LAKOFF i. m. 1987. 113—4). E dolgozatban azt vizsgálom, milyen szerepet töltenek be a metaforák a nyomtatott sajtó politikai híreiben. Hordoznak-e olyan többlet jelentéstartalmat, amelyből a közlőnek az eseményekhez való viszonyulására lehet következtetni?

3. A metaforák a jelenségek rendszerezésének eszközei. — CHARLES BALLY szerint az újszerű, költői metafora közkinccsé válhat, és retorikai, más néven rögzített metafora lesz; a köznyelvbe kerülve pedig etimológiai vagy kiegészített metafora keletkezik belőle (ZALABAI ZSIGMOND, *Tünődés a trópusokon. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986. 20*). KÁROLY SÁNDOR álláspontja az, hogy a metaforák két csoportra oszthatók: szemléltető funkciót betöltő költői metaforákra és elnevező szerepben megjelenő köznyelvi metaforákra (ZALABAI i. m. 21). E dolgozat tárgya, hogy a köznyelvi metaforák valóban „holt” metaforák-e, vagy elárulnak-e valamit arról, hogyan szemlélik használoik a világot.

A metafora értelmezésével több elmélet foglalkozik, melyekről MAX BLACK tanulmánya ad rövid áttekintést (BLACK, MAX *A metafora: Helikon 1990/4: 432—47*). A helyettesítélmélet szerint a metaforát olyan jelentés kifejezésére használjuk, amelyet szó szerint is megfogalmazhattunk volna. Az analógiaelmélet azt a nézetet képviseli, hogy a metafora olyan szemléletmód, amely tudatosítja a dolgokban meglévő hasonlóságot. Az interakcióelmélet tekintetbe veszi, hogy a metafora jelentését sok más nyelvi jelenséghez hasonlóan csak a kontextus figyelembevételével lehet megállapítani. A kontextus tágabb értelemben tartalmazza a beszélő szándékát is. A metafora a közlő és a befogadó közös erőfeszítése által nyer értelmet: a befogadó felismeri, hogy a metafora szó szerinti jelentése az adott kontextusban nem helyénvaló, és a metafora jelentését visszavezeti a kontextusnak megfelelőre. FÓNAGY IVÁN a költői nyelvről szóló művében további tíz metaforaelméletet ismertet (FÓNAGY IVÁN, *A költői nyelvről. Corvina, Bp., 1999. 131—3*).

A kognitív nyelvészet elmélete szerint a nyelvi jelentés és a világról való fogalomalkotás között alapvető kapcsolat van. A metafora révén a konkrét fogalmak segítségével értünk meg elvont fogalmakat. A fogalmi metafora úgy jön létre, hogy a két kognitív tartomány vagy reprezentációs tér összetevőit megfeleltetjük egymásnak. A megfeleltetés közben a forrástartomány alkotóelemeit rávetítjük, leképezzük a céltartomány azonos jellegű elemeire. Eközben bizonyos fogalmi összetevők profilálódnak, azaz előtérbe kerülnek. A fogalmi metaforák olyan képi sémákban jelennek meg, amelyek segítik tudásunk szerveződését.

Belga nyitány az unióban — olvashatjuk a címet a Magyar Nemzet 2001. július 3-i számának nyolcadik oldalán. A fogalmi metafora értelmezése nem jelent nehézséget annak az olvasónak, aki tudja, mi a nyitány a zeneművekben. E háttértudása alapján összevetheti a zeneművek felépítését az Európai Unió működésének politikai szakaszaival, és arra a következtetésre juthat, hogy belga vezetéssel vagy elnöklettel elkezdődött valamilyen politikai időszak. A metafora jelentésének megfejtésében támpontot nyújt, ha az olvasó tudja, mi az Európai Unió, s milyen alapelvek szerint működik.

A fentiek alapján látható, hogy a metafora nem alapul a viszonyított és a viszonyított eleve létező hasonlóságán, amelynek az ismertetett esetben két távoli dolog, egy zenemű és egy politikai-gazdasági szervezet között kellene fennállnia. A nyitány-metafora értelmezéséhez a közlőnek és a befogadónak közös tudáskerettel kell rendelkeznie. A metafora létrejöttékor — ahogyan az interakcióelmélet képviselői fogalmaznak — jelentéskondenzáció történik. A szókép szó szerinti jelentésének csak bizonyos elemeit használja

fel egy harmadik, új jelentés megteremtésére (BLACK, MAX i. m. 441). Az eddigiek alapján megállapítható, hogy a metafora értelmezése olyan folyamat, amely a közlő és a befogadó közös háttértudására és együttműködésére épül.

Az eddigiekből kitűnik, hogy a metafora funkciójának meghatározásakor jelentéstani, logikai, stilisztikai és leíró nyelvtani szempontokat kell figyelembe vennünk. Támaszkodnunk kell a pszichológia eredményeire is. A XIX. századi lélektani nyelvészet irányzatának képviselője, KARL BÜHLER a nyelvnek ábrázoló, kifejező és felhívó funkciót tulajdonított. Értelmezésében a metafora két fogalom különféle jegyeinek egymásra rétegződése. Ezt támasztják alá OSGOOD XX. századi kutatásai a jelentésmezőkről és összefüggéseikről. A metafora jelentése különféle jelentésmezők egymásra vetítéséből áll össze.

Egyes elméletek szerint a szókészletet is a metaforikus gondolkodás képessége hozta létre. Nyelvpszichológiai kutatások állítják, hogy a kisgyermek a tárgyak közötti érintkezési viszonyok és hasonlóságok alapján tagolja a világot. A kisgyermek fogalomalkotásában kimutathatók bizonyos törvényszerűségek: az ismeretlen szó vagy fogalom helyett az analógia elvét alkalmazva metaforát alkotnak. Esetükben tehát a metaforák a világ birtokbavételének eszközei (FÓNAGY IVÁN i. m. 1999. 174–5).

Amennyiben elfogadjuk azt a nézetet, mely szerint a nyelvben konceptuális és procedurális tartalmú kifejezések léteznek, közelebb kerülhetünk a metaforák létének magyarázatához. Ennek megfelelően a procedurális tartalmú kifejezések (például a grammatikai idők, a kötőszavak, a személyes névmások, a determinánsok) zárt osztályokat alkotnak, amelyek nem bővíthetők anélkül, hogy a nyelvi rendszer egésze változna. A konceptuális tartalmú kifejezések (például a főnevek, igék, melléknemek) ezzel szemben nyitott osztályokba rendeződnek, amelyek új tagokkal bővíthetők anélkül, hogy ez hatással lenne a grammatikai rendszer szerveződésére (REBOUL, ANNE — MOESCHLER, JACQUES i. m. 2000. 191). Ez utóbbi osztályokba kerülhetnek az újonnan kialakult szakkifejezések vagy a nyelvi lelemény termékei, így a metaforák is.

RAYMOND W. GIBBS „megfagyott metaforák”-nak nevezi a fogalmi metaforákat, amelyeket az állandó alkalmazásnak tulajdoníthatóan szó szerinti használatnak vélünk, és „újszerű metaforák”-nak nevezi azokat, amelyeket nem szó szerinti kifejezésmódnak, hanem képes értelműnek érzékelünk. GIBBS a metaforáknak a kommunikációs folyamatban betöltött szerepét három szempontban rögzíti: 1. a metaforák olyan gondolatokat közvetítenek, amelyek továbbítása a nyelv szó szerinti használata révén igen nehéz lenne; 2. különösen tömör kommunikációs eszközként szerepelnek; 3. átadhatják a világ megtapasztalásának élményét olyan információegyüttesek közlése által, amelyek a közlő élményének árnyalatait is továbbítják a befogadónak (GIBBS, JR. — RAYMOND W., *The Poetics of Mind*. Cambridge University Press, 1994. 124–5).

Összegezve: a metafora két, más-más mezőösszefüggéshez tartozó jel szemantikai kölcsönviszonya, mely viszony eredményeként egy harmadik jel jön létre. A metafora keletkezése és értelmezése a közlő és a befogadó közötti interakció során megy végbe, s azokat a kontextus felismerése teszi lehetővé. Azáltal, hogy a viszonyított és a viszonyító jelentésének bizonyos alkotóelemeit, azaz a forrástartomány és a céltartomány bizonyos összetevőit a metafora kiemeli, illetve háttérben hagyja, információt hordoz a közlőnek a világ jelenségeiről alkotott modelljére vonatkozóan.

4. A metaforák a politika nyelvében. — A kognitív szemlélet alapján KÖVECSES ZOLTÁN foglalkozott a fogalmi metaforák néhány csoportjával, összehasonlítva a különféle nyelvekből, köztük a magyarból vett példákat (KÖVECSES ZOLTÁN, *A metafora a kognitív nyelvészetben*. In: PLÉH — GYŐRI szerk. 1998. 50–82). Egyik tanulmánya utal arra, hogy egy bizonyos korban és kultúrában ismeretes metaforák meghatároz-

zák a társadalomtudós nézőpontját (KÖVECSES, ZOLTÁN, Tocqueville's Passionate „Beast”. A Linguistic Analysis of American Democracy. Metaphor and Symbolic Activity. 9. (2), 1994: 113—3).

Az alábbiakban megkísérlem a magyar nyelvű nyomtatott sajtóban előforduló néhány fogalmi metafora felvázolását és értelmezését. Azt vizsgálom, hogyan látják saját szerepüket, illetve láttatják mások tevékenységét bizonyos politikai irányzatok, s hogyan viszonyulnak egymáshoz, valamint az eseményekhez. A példák a Magyar Hírlap és a Magyar Nemzet 2001. június 25. és július 5. között megjelent számaiból származnak.

I. A politika színházi előadás vagy szórakoztató műsor, amelyben a választópolgárok csak nézők. — 1. *Tiszta Dáridó az egész — jegyzi meg mellettem egy tizenéves kislány* (Magyar Hírlap 2001. 07. 04., 4.); 2. *Belga nyitány az unióban* (Magyar Nemzet cím, 2001. 07. 03., 8.); 3. *A feltételezett forgatókönyv nem a szocialistáknak kedvez* (Magyar Hírlap cím, 2001. 06. 26., 3.).

II. A politika verseny, amelyben győztesek és vesztesek vannak. — 4. ... *a belga miniszterelnököt programismertető beszédét követően a Flamand Tömb képviselője a hazugság bajnokának nevezte* (Magyar Hírlap 2001. 07. 05., 1.); 5. *nyolc párt versengett*; 6. *de csak hárman jutottak a sorsdöntő második fordulóba*; 7. *legyőzte*; 8. *visszalépett*; 9. *toronymagasan nyert*; 10. *52 126 voksal a dobogó első helyén végzett*; 11. *A többi párt nem rúgott labdába* (Magyar Hírlap 2001. 07. 05., 4.: az előző választást felidéző cikkből vett példák).

III. A kormány nem testület, hanem személy. — Példák a megismerősítő metaforákra: 12. *A kormány nem érkezett üres kézzel* (Magyar Hírlap 2001. 07. 04., 4.); 13. ... *a jelenlegi kormány felrúgta a közösen kialakított parlamenti szabályokat* (Magyar Hírlap 2001. 07. 02., 1.); 14. ... *megrengeti az eredeti célkitűzéseivel szembefordult kormányt*. (Magyar Hírlap 2001. 06. 28., 4.).

IV. A politika háború, esetleg párbaj. — 15. *nem szabad számháborúba bocsátkozni* (Magyar Nemzet 2001. 07. 05., 1.); 16. *Budapesten is folytatódik az éles szópárbaj*. (Magyar Hírlap 2001. 07. 03., 1.); 17. ... *azután, amit a Fidesz az előző három évben tett az országgal, háború utáni romeltakarításra van szükség*. (Magyar Nemzet 2001. 07. 02., 3.); 18. *a követendő politikai stratégiában* (Magyar Nemzet 2001. 06. 30., 3.); 19. ... *a Fidesz ügyvezető alelnöke pedig Eörsi Mátyást támadta a státustörvény kapcsán, fokozva az éles nyilatkozatháborút, amelybe a MIÉP is beszállt*. (Magyar Hírlap 2001. 06. 30., 1.); 20. ... *a szocialista párt kész lesz a választási küzdelmet akkor is eredményesen megvívni*. (Magyar Hírlap 2001. 06. 26., 3.).

V. A politika valahonnan valahová való mozgás, amelyben a vezető erők elől haladnak, mögöttük pedig a vezetettek. — 21. ... *ebben a kormány jár az élen* (Magyar Nemzet 2001. 07. 02., 1.); 22. ... *felzárkóztat bennünket a világ élvonalához* (Magyar Nemzet 2001. 07. 04., 2.); 23. *A tavasz folyamán fokozatosan kihátrált az elnök mögül a párt és a parlamenti frakció többsége* ... (Magyar Nemzet 2001. 06. 30., 3.).

Vizsgáljuk meg közelebbről az V. fogalmi metaforát! A hétköznapi ember nehezen tudja megragadni a *politika* fogalmát. A politikáról az átlagembernek homályosan körülhatárolt elképzelései vannak. Személyes tapasztalatai alapján valamilyen népi tudással rendelkezik a politika mibenlétéről. A nagyobb összefüggéseket esetleg nem áll módjában felismerni, hiszen bizonyos dokumentumokat, célkitűzéseket a politikaformálók talán nem hoznak nyilvánosságra.

Az egyszerű cselekedetre való utalás, amelyet SCHANK primitívának nevez, mindenki számára ismert tapasztalatot jelenít meg: a valahonnan valahová való mozgást. Ez az olvasóban felidéz egy olyan sémát, amelyhez bizonyos elvárások kapcsolódnak (EY-

SENCK, MICHAEL W. — KEANE, MARK T., Kognitív pszichológia. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1997. 289—92). Ezek az elvárások azt a képzetet keltik az olvasóban, hogy érti, mi a *politika*. Például ha a politika előremenetelés az úton, akkor valahová meg lehet érkezni. A felmerülő politikai nehézségeket lehet kitérőként, kerülőútként, zsákutcaként, akadályként értelmezni. A „haladás” fogalma eléggé homályos ahhoz, hogy az eseményeket az olvasó tetszése szerint kiegészíthesse. A propagandista számára előnyös, hogy a „valaki a haladás irányában élen jár” metafora magában rejtje, szentesíti a politikai vezetőknek előnyös status quot: mindenkinek őket kell követnie, az általuk megszabott irányba kell haladnia.

A fenti példák többsége annyira konvencionális metafora, hogy az újságolvasó esetleg nem ismeri fel a jelenséget: nem hagyja abba az olvasást, hogy eltöprengjen, hogyan értelmezze vagy értékelje az elért látásmódot.

Az ideológiák és a politika absztrakt fogalmainak megragadásában és rendszerezésében a metaforák olyan módon segítenek, hogy konkrét fogalmak, fizikailag megtapasztalható jelenségek leképezésével érthetővé teszik azokat. A metaforáknak a sajtóban való gyakori felbukkanása annak is bizonyítéka, hogy a sajtó valamilyen mértékig más információt közvetít, mint az „objektív tények”. A metaforák összesűrítve továbbítják a közlő (a nyilatkozatot adó politikai szereplő vagy a tudósító újságíró) értékelését, viszonyulását is, mivel a közlő befoglalja a metaforába azt a konnotációt, azt az érzelmi többletjelentést, amelyet a befogadónak kell kibontania.

5. Két példa a metafora szemiózisára. — Az alábbiakban azt vizsgálom, hogyan jön létre a metafora jelentése, és mi biztosítja, hogy a befogadó a közlő szándékainak, illetve attitűdjeinek megfelelően értelmezze a metaforát.

1. Elsőként vegyük szemügyre azt a megállapítást, melyet állítólag egy kislánytól hallott a Magyar Hírlap tudósítója a vörsei kihelyezett kormányulást követő ebéden: *Tiszta Dáridó az egész* (Magyar Hírlap 2001. 07. 04., 4.). Ez teljes metafora, ahol az *egész* pragmatikai szempontok alapján vonatkoztatható a vörsei ebédre mint viszonyítottra. A *tiszta* határozószóként szerepel, a *Dáridó* pedig a viszonyító. Mivel nagybetűvel kezdődik, nyilvánvalóan az ismert tévéműsorra utal. A *Dáridó* a metafora fókusza.

MAX BLACK elmélete szerint amikor a metaforát értelmezzük, a keret (a kontextus) jelentésbővülést idéz elő a fókuszban, mely az „asszociált közhelyek rendszeréből” és az „állandósult hiedelmek készletéből” ered. Ezért a metafora nemcsak közli a hasonlóság tényét, hanem teremti is azt (BLACK, MAX, A metafora: Helikon 1990/4: 432—47).

Egy újabb nézet, a blending (elegyítés) elmélete (GRADY, JOSEPH E. — OAKLY, TODD — COULSON, SEANA, Blending and Metaphor. In: R. W. GIBBS — G. J. STEEN eds.; Metaphor in Cognitive Linguistics. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 1999. 101—24 és FAUCONNIER, GILLES — TURNER, MARK, Blending as a Central Process of Grammar. In: A. Goldberg ed., Conceptual Structure, Discourse and Language. 1996. valamint SWEETSER, EVE, Compositionality and blending: semantic composition in a cognitively realistic framework. In: T. JANSSEN — G. REDEKER eds., Cognitive Linguistics: Foundations, Scope and Methodology. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1999. 129—62) a kognitív nyelvészet irányzatából kiindulva magyarázza, hogyan teremtünk kapcsolatot a viszonyított és a viszonyító között.

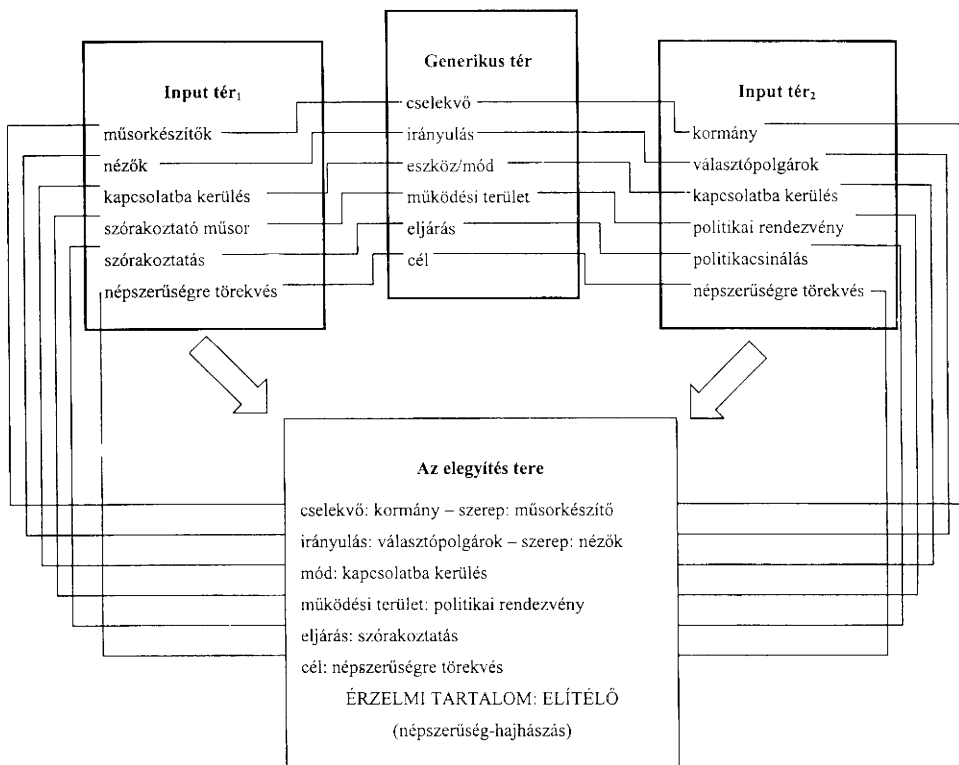
A fogalmi metaforaelmélet stabil és szisztematikus kapcsolatot feltételez a forrástartomány és a céltartomány között, ahol a forrástartomány megfeleltethető a viszonyító-nak, a céltartomány pedig a viszonyított-nak. A gondolkodás tartományainak tartalma a hosszú távú emlékezetben őrződik meg. A forrástartomány bizonyos elemei rávetítődnek a céltartomány megfelelő elemeire (KÖVECSESE i. m. 1998. 63—4). A blending el-

mélete a gondolkodás tartományain alapuló mentális tereket feltételez, amelyek dinamikus képződmények, s amelyeket a közlés folyamán alkotunk meg az adott tartományokra épülő forgatókönyvek alapján (például valamilyen cselekvő cselekvése irányul egy objektumra valamilyen cél érdekében).

Míg a fogalmi metaforaelmélet két fogalmi tartomány közötti megfeleltetésekről szól, a blending elmélete négy térből álló modellt alkalmaz. A mentális terek részleges és időleges reprezentációs szerkezetek, amelyeket a közlők és a befogadók akkor alkotnak meg, amikor egy észlelt, elképzelt, múltbeli, jelenlegi vagy jövőbeli helyzetről beszélnek vagy gondolkoznak. A mentális terek konkrét forgatókönyveket tartalmaznak. Ezek egyike a „generikus tér”, az általános megfeleltető tér, amely azt a fogalmi struktúrát tartalmazza, mely mindkét „input tér”-be kivetítődik. A két input tér azonosítható a metafora forrás- és céltartományával. A modell negyedik eleme a „blending”, vagyis az „elegyítés tere”, ahol az inputokból származó megfeleltetések kivetítődnek és kombinálódnak (GRADY — OAKLY — COULSON i. m. 1999. 103). — A blending elmélete abban is eltér a fogalmi metaforaelmélettől, hogy nemcsak egyirányú kivetítést feltételez (a forrástartományból a céltartományra), hanem álláspontja szerint mindkét input térből bekerülnek bizonyos elemek az elegyítés terébe, ahol a metafora megjelenítődik (uo. 102—3).

Az 1. számú ábra a fentiek alapján a *Tiszta Dáridó az egész* metafora jelentésének elegyítéssel való létrehozását illusztrálja.

1. számú ábra

Amennyiben vizsgált metaforánkat szóbeli közlés részének tekintjük, az írásmód nem ad fogódzót arra nézve, hogy tévéműsorról van szó a viszonyító esetében. Ebben az esetben az első input tér kissé eltérő lenne. A *dáridó* szó szerinti jelentése a Magyar értelmező kéziszótár szerint „Nagy evés-ivással járó zajos mulatozás”, szófaja: hangutánzó-hangulatfestő szó. Ám a szó szerinti jelentés alapul vételekor is az elegyítés terébe kivetített legfontosabb elem maradna a „szórakoztatás”, és hasonló lenne az eredmény.

Látható, hogy a blending elmélete magyarázatot ad a jelentéskomponensek egymásra vetítésére, ám az input terekből nem közvetlenül levezethető, miért érezzük elítélő érzelmi tartalmúnak a metaforát. A blending elmélete szerint az elegyítés művelete három fő folyamatból áll: kompozícióból, kiegészítésből és kidolgozásból. A kompozíció a legegyszerűbb folyamat: mindkét input tér tartalmának kivetítése az elegyítés terébe. A kiegészítés egy séma kitöltése az elegyítés terében, amely akkor megy végbe, amikor az input terekből vetített struktúra megfelel a hosszú távú emlékezetben tárolt információknak, az eseményről vagy történelemről általánosan ismert forgatókönyvnek. Végül a kidolgozás az esemény szimulált, mentális eljátszása a vegyítés terében, mely meghatározatlan ideig folyhat (GRADY — OAKLY — COULSON i. m. 1999. 107). Ismereteink szerint a *dáridózás* vagy a *Dáridó* című szórakoztató műsor megtekintésének forgatókönyve nem felel meg egy politikai rendezvény forgatókönyvének. Ebből az ellentmondásból keletkezik az a feszültség, amelyből a befogadó a gúnyt és az elítélő attitűdöt leszűri.

Arisztotelész Rétorikájában a következőket találjuk a metaforáról: „A jelzőknek is, a metaforáknak is összhangban kell állniuk a tárgyukkal. Ez az összhang az analógiából adódik, ha ez hiányzik, oda nem illőnek tűnnek, mert ha ellentétes dolgokat rakunk egymás mellé, a különbség még inkább nyilvánvaló lesz.” (...) „Ha fel akarjuk magasztalni tárgyunkat, a metaforát olyan tárgykörből kell venni, mely ugyanazon nemből magasabb rendű; ha pedig kisebbiteni akarjuk, akkor az alacsonyabb rendűből.” (ARISZTOTELESZ, Rétorika. Telosz Kiadó, Bp., 1999. 142.)

A kormányüléshez képest a *dáridó*, illetve a *Dáridó* című tévéműsor más tárgykörből származik és alacsonyabb rendű. Ez az ellentét a forrása annak az elítélő viszonyulásnak, amelyre az olvasó következtet.

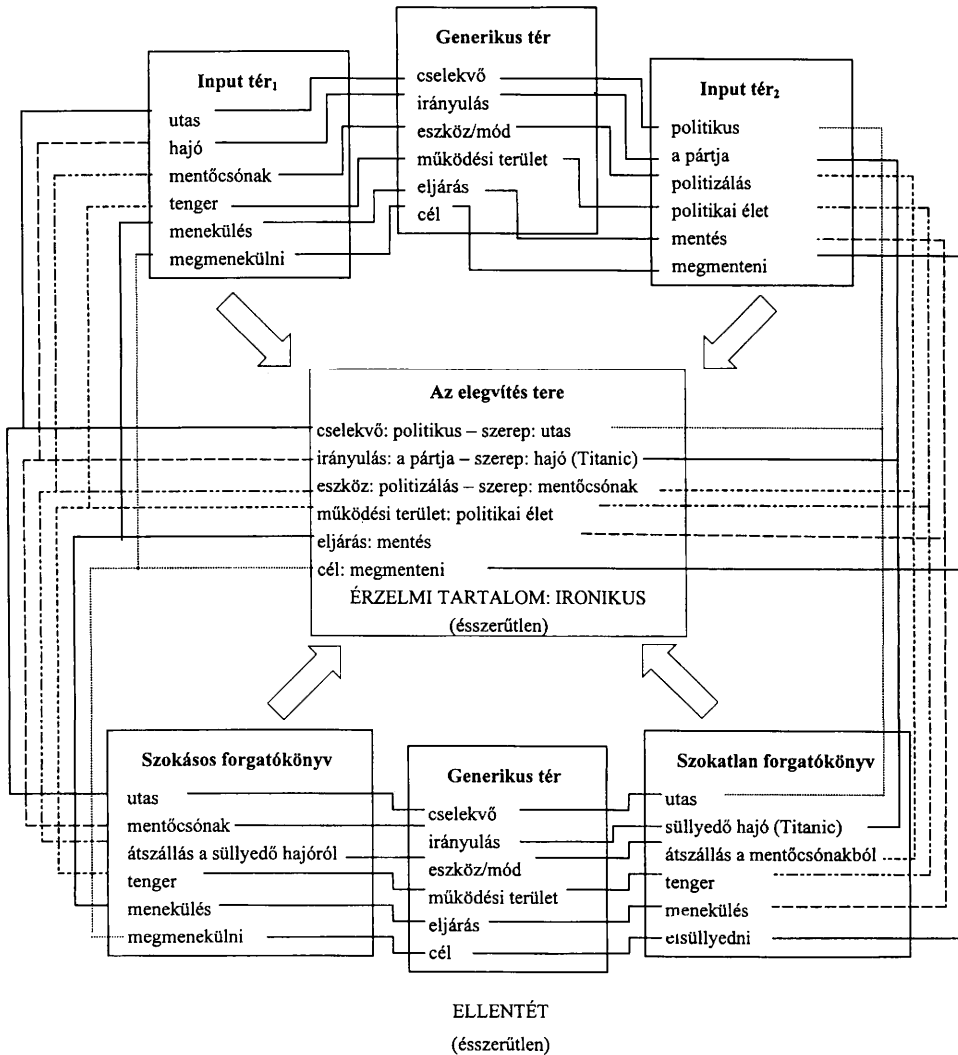
2. A 2. számú ábra azt szemlélteti, hogyan érzékelhetjük az ironiát, amikor a metafora eltér a világról való ismereteinken alapuló szokásos forgatókönyvtől. A példa a következő: „*Kuncze Gábor másodszor szállhatott át a mentőcsónakból a Titanicra.*” (Magyar Nemzet 2001. 07. 04., 7.)

Az ábra bizonyítja, hogy még ennek az újszerű metaforának az esetében sem válik önkényessé, parttalanná az értelmezés. Amennyiben a befogadó rendelkezik a *Titanic*ről valamilyen háttértudással, a mentális terek egyes elemeit, de legalább a lényegeseket megtudja feleltetni egymásnak, és szinte jelenetként elképzei a metafora által sugallt képet. A metafora olyan sűrített, összetett információt közvetít arról, milyennek jósolja az említett politikus és pártja jövőjét az újságíró, amelyet az olvasó többoldalas kommentár formájában kifejtve talán végig sem olvasna.

6. A metaforák és a sajtószövegek rejtett tartalma. — Az eddigiekből kitűnik, hogy a metaforák a közlő látásmódjának megfelelően ábrázolják és rendszerezik a valóság dolgait. A közlőnek a világ dolgairól és eseményeiről alkotott modelljeivel együtt érzelmi viszonyulást és értékítéletet közvetítenek a befogadó számára. A befogadó a metafora megértésekor úgy érzékeli az érzelmi tartalmat és az értékítéletet, hogy a közlő rejtve marad, mivel nem fejt ki explicit módon az ítéletét alátámasztó érveit. Az érzelmi tartalom kikövetkeztetése a befogadó feladata, tehát nem vádolhatja a közlőt azzal, hogy mondanivalója tárgyáról valami negatívumot állított.

2. számú ábra

A sajtóban megjelenített diskurzusnak a tájékoztatás melletti funkciója, hogy a közösség összetartozásának tudatát erősítse. Az összetartozás érzetét növeli a metaforikus nyelv, amelynek olyan kulturális vonatkozásai lehetnek, amelyeket csak az adott beszélőközösség ért. A metaforákból a politikai propaganda törekvései vagy a politikai életben szerepet játszó ideológiák egyaránt kimutathatók annak vizsgálatával, mely szempontokat emeli ki, illetve rejt el a politikai elit vagy a sajtó.

A metaforáknak mítoszteremtő erejük van. A Grimm-testvérek meglátása szerint sok köznyelvi metafora is egy-egy régi mítosz maradványa (ZALABAI ZSIGMOND, Tündés a trópusokon. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986. 19). A metaforák érzékletes hatásukkal azt a látszatot keltik a befogadóban, hogy az ismeretlen dolgokat érti és ismeri.

Olyan folklorisztikus tudás származhat belőlük, amely csak hozzávetőleges, amelynek tárgya homályosan körülhatárolt — gondoljunk csak a következőkre: „a nemzetközi közösség”, „menetelés Európába”, „a gonosztevő országok” és így tovább. Ez a fajta tudás inkább valamiféle attitűd átvételét jelenti, nem pedig a fogalmak által jelölt dolgok megismerését.

Amint JOHNSON és LAKOFF rámutattak, a metaforák utalhatnak jövőbeli eseményekre: mivel maguk is alakítják a társadalmi valóságot, önmegvalósító jóslatokká válhatnak (JOHNSON — LAKOFF i. m. 1980. 156). Új metaforák megjelenése társadalmi, politikai változások előjele lehet. Abban az időszakban, amelyből e tanulmány példái származnak például a státustörvényről folyó vita kiéleződésével egy időben, mind az ezzel kapcsolatos belpolitikai, mind a külpolitikai hírekben gyakoribbá váltak „a politika háború vagy párbaj” fogalmi metaforára utaló nyelvi jelenségek.

E dolgozat nem foglalkozott a sajtó sokat emlegetett felelősségével arra vonatkozóan, hogy „objektív tájékoztatást nyújt-e”, vagy valóban „a tényekről tudósítja-e” az olvasót. Ezek vizsgálata nem a nyelvészet, hanem a sajtóetikai munkák feladata. Amint JOHNSON és LAKOFF a metaforák kapcsán kifejtik (i. m. 1980. 159), az igazság mindig viszonylagos abban a fogalmi rendszerben, amelyet sok tekintetben a metaforák határoznak meg. A metaforák viszont hosszú ideig tartó kulturális fejlődés során alakultak ki, és többnyire a hatalmon lévők nézőpontját vagy szándékait jelenítették és jelenítik meg.

JAKUSNÉ HARNOS ÉVA

Metaphors in political news items of the printed media

Language is not only a means of familiarising ourselves with our physical environment but also a factor influencing social relationships. The discourse going on in a particular language community expresses the power relations, institutions, and values of that community. Introduced by a general discussion of linguistic ideation and metaphors, the paper explores the role metaphors play in political news items appearing in the printed press: in particular, it tries to answer the question of whether metaphors carry some additional meaning component that allows us to draw conclusions with respect to the attitude of the writer to the events described. The author presents a detailed analysis of the conceptual metaphors occurring in the articles of two daily papers and tries to find out how representatives of certain political trends see their own role and comment on the activity of others, how they relate to one another and the events. The results corroborate the hypothesis that metaphors represent matters and systematise them according to the writer's way of looking at things, and that they transmit his/her emotional attitude and value judgements to the receiver.

ÉVA JAKUSNÉ HARNOS

A Gyöngyösi Kódex magyarul író kezei

1. Bevezetés: a Gyöngyösi Kódexről. — A Gyöngyösi Kódex néven számontartott kézirat egy 1836-ban talált kolligátum két tagjának összekötéséből keletkezett. A gyöngyösi ferences rendház könyvtárában rejtőzött a gyűjtemény, amely öt részből tevődött össze: az elejére két önálló levelet kötöttek magyar és latin nyelvű kéz-

iratokkal, majd négy XV. század végi, latinul írt nyomtatvány következett, a kötet végén pedig egy terjedelmesebb, magyar és latin nyelvű kézirat állt. A kolligátumot a XIX. század közepén — a Magyar Tudós Társaság birtokába kerülését követően — öt részre bontották; a két önálló levél és a kódex „törzsszövegének” összekötéséből ekkor keletkezett a mai formájában ismert (72 lapból álló) Gyöngyösi Kódex. A bekötéskor azonban tévedésből a kódex egyik levele is előre került, így most három levél előzi meg a törzsszöveget. (A kódex az MTA Könyvtárának Kézirattárában található a „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény K 39 jelzete alatt.)¹

A törzsszöveg elé illesztett két önálló levél becses kultúrtörténeti anyagot őriz: ezen maradt fenn a magyar irodalom két korai világi versének másolata, a Mátyás-ének („Néhai való jó Mátyás király...”) és a Szent László-ének („Üdvöz légy, kegyelmes Szent László király...”). A Mátyás-ének eredeti magyar költemény, és csak a Gyöngyösi Kódexben olvasható. A László-ének latin változata — néhány versszaknyi különbséggel — a Peer-kódexben is megőrződött; magyar változatából pedig a Gyöngyösi Kódex — a kezdőszavakon kívül — csak abból a négy versszakból hoz hármat, amelyek a Peer-kódexben sem latinul, sem magyarul nem szerepelnek. A Mátyás-ének rectóján latin nyelvű imádság és grammatikai bejegyzés olvasható. A harmadik — tévedésből ide kötött — levél latin nyelvű szövegek vannak: himnuszok kottával, tanítás, egyéb bejegyzések.

A törzsszöveg magyar nyelvű imádságokkal kezdődik: a korban igen népszerű — nyolc kódexben is szereplő — Szent Brigitta-imafüzérrel. A továbbiakban a következő magyar nyelvű szövegrészek olvashatók a kódexben: Máriához és Jézushoz szóló rövid imádságok, két hitvallás, egy gyónási tükör a gyónás utáni imával és az „Ó, dicső Szentlélek...” kezdetű verses imádság. A törzsszöveg több, mint egyharmadát a magyar nyelvű részek közé ékelődő latin nyelvű beírások adják: tanítások, imádságok, özvegyek regulája, álmfejtés, sorsvetés és különböző bejegyzések.

A kódex tüzetes vizsgálata alapján mind a törzsszöveg, mind a különálló lapok szövegének keletkezését az általában számon tartottnál némileg korábbra lehet valószínűsíteni: a vermásolatok legkésőbb a XVI. század első éveiben, és a törzsszöveg is a század első évtizedének tájékán születhetett. Valószínű, hogy annakidején a teleírt lapokat kötötték a kolligátum elejére, és nem az üres előzéklapokra másolták be a verseket. Bizonyos, hogy a két önálló levél szövegeit a kódex másolásának helyszínén (és nagyjából ugyanabban az időben) jegyezték le, hiszen az őket másoló kéz munkája a törzsszöveg lapjain is felbukkan.

A kódex rendi hovatartozása nem állapítható meg (a korábbi besorolási kísérletek nem meggyőzők); hasonlóképpen homályban marad a keletkezés helye is. A kódex rendeltetésére vonatkozóan feltételezhető, hogy eredetileg nő(k)nek, valószínűleg apácáknak szánhatták az imagyűjteményt, a másolók azonban a későbbiekben eltértek az eredeti céltól (a legbeszédesebb példák erre egyrészt a latin nyelvű grammatikai bejegyzések, másrészt az ugyancsak latin sorsvetés és álmfejtés).

Nem tudni, ki készítette és kinek a használatára szánta a kódexet. A 44. lapon megnevezett Pál bíró (egyházi férfiú vagy világi személy) lehet az egyik scriptor — ebben az esetben ő a kódex 3. keze —, de lehet a leendő tulajdonos is. Elképzelhető, hogy Pál saját magának gyűjtötte a különböző műfajú magyar és latin nyelvű szövegeket; ebben az esetben inkább világi személyre gondolhatunk, aki szükségesnek tartotta ennyiszer magyarrá fordítani a szót. Ez a kéz a kódex legtevékenyebb scriptora: másol, jegyzetel, az

¹ Az itt csak röviden említett kérdésekről, valamint a kódexszel kapcsolatos egyéb felvetésekről — a szakirodalom feldolgozásával együtt — l. DÖMÖTÖR ADRIENNE, Gyöngyösi Kódex. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 2001. 5—39.

egyik részt valószínűleg maga fordítja (különösen a bűnök és erények foglalkoztatják). Írása felbukkan az egykori kolligátum egyéb helyein is: a nyomtatványok közül a kódexet közvetlenül megelőző kettőben széljegyzeteket készített latinul. Tevékenységének tükrében lehetségesnek tűnik, hogy a kódex ívfüzeteit csak részben teleírva kötötték be, helyet hagyva a későbbi bejegyzéseknek. (Ma is vannak üres lapok a kódexben, és a könyvkötő is kivágott ilyeneket.)

2. A kódex magyarul (is) író kezeinek tevékenysége és írásmódja. — A kódex magyar nyelvű részein öt kéz dolgozott; a teljes kódex nyolc scriptor munkája. (Köszönöm Madas Editnek a kezek elkülönítésében nyújtott segítségét.) Ezen megállapítások egyúttal azt is jelentik, hogy nem tarthatók a kódex kezeinek számára vonatkozó korábbi vélekedések. (Ezek: Volf György: *Nyelvemléktár* 2. Bp., 1874. 15; KNIÉZSA ISTVÁN, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. 106—7 és kk.; VARGYAS LAJOS, *A legrégibb eredeti magyar vers: It. 38/3: 58*; KESZLER BORBÁLA, *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*. NytudÉrt. 141. Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. 42.) A továbbiakban csak a magyarul (is) író öt kéz tevékenységével foglalkozom.

A első magyarul író kéz másolta le a László- és a Mátyás-éneket (1—2. és 4. lap; latinul grammatikai bejegyzéseket írt és himnuszokat kottával). Magyar nyelvű sorait egyenetlen kurzívval írja; a latin részek rutinosabb írásra vallanak. A 2. és 4. lapon haránt irányban másolta a verseket (a László-ének második részét, illetve a Mátyás-ének teljes szövegét); talán helykímélés miatt vagy a másolandó szöveg képét követve. Tintája fakó színű, barnás árnyalatú fekete.

A második magyarul is író kéz a kódex törzsszövegének elejét: a Brigitta-imafüzért kezdte másolni (7—22. lap); azonban a munka befejezése előtt két lappal abbahagyta az írást. Basztardával ír, fakó színű, barnás árnyalatú fekete tintát használ. Az általa másolt első öt lapon vörös és zöld betűk, jelölések is láthatók. Ugyanezekkel a színekkel két egyszerű iniciálét is ír; a többinek a helyét kihagyja. Az imák címszerűen, betűvel kiírt sorszámai szintén színesek; a negyedik imától azonban már csak a beírás számdékáról árulkodnak az üres sorok.

A harmadik magyarul is író kéz — a fentebb említett Pál bíró (?). Magyar nyelven a következő részeket írta: a Brigitta-imafüzér vége és Elajánlása; imádságok; Pál bíró hitvallása az Őrangyal előtt; Hét vallás; Ó, dicső Szentlélek (23—8, 41, 44—54, 68—9. lapok; latinul tanításokat, regulát másol, különböző bejegyzéseket tesz). Írása ugyancsak basztarda, tintája szintén fakó színű, barnás árnyalatú fekete. Az előző kéz munkáját folytatva eleinte kihagyja az iniciálénak a helyet. Az „Ó, dicső Szentlélek...” kezdetű két lapnyi verses imát valamilyen okból a lapok fordított sorrendjében másolja be (69, 68. lap; a szöveg elhelyezkedése alapján kizárható a későbbi sorrendi csere).

A negyedik magyarul író kéz mindössze egyetlen imádságot másolt a kódexbe (a 28. lap 3—15. sora között); munkája így a harmadik kéz által beírt imádságok közé ékelődik.

Az ötödik magyarul író kéz a teljes kódexszöveg hatodik keze; előtte egy csak latinul író kéz munkái szerepelnek (utána pedig szintén latinul másoló kezek következnek: a teljes kódexszöveg hetedik és nyolcadik keze). A gyónási tükröt másolta a gyónás utáni imával (61—4. lap). Írása erősen kurzív jellegű basztarda, betűi apróbbak, sorai sűrűbbek, mint a többi scriptoréi. A tinta színe még fakóbb, mint az eddigiekben.

3. A kezek hangjelölése, helyesírása, szövegtagolása és legfontosabb nyelvhasználati jellemzői. — A kódex mind az öt magyar kezének helyesírása mellékjel nélküli, egymáshoz igen közel álló változat. KNEZSA István besorolása szerint az I. A. típusba tartoznak: a mellékjel nélküliségen kívül a *c-t* és *cs-t ch*-val jelölő, régies, XIII—XIV. századi kancelláriai írásmód jellemzi őket (i. m. 103—4, 106—7, 144—5). A típusban szerinte általában feltűnő a *w*, *y*, *h* betűk hiánya vagy ritkasága; ez azonban kódexünk kezeinek helyesírását nem jellemzi.

A két legnagyobb (egyaránt kb. 16—16 lapnyi) magyar szöveget író kéz hangjelölésében elkülönítettem a fő- és mellékvariánsokat, valamint a szórványos (de nem hapax-szerű) előfordulásokat. A két kisebb (csak néhány lapot író) kéz hangjelölésében nem tettem ilyen különbséget, a legkisebb, mindössze néhány sort másoló kéz esetében pedig csak a szövegkörnyezettől való eltéréseket soroltam fel.²

A hangjelölések vizsgálatakor nem vettem figyelembe a latin szavakat és a *Iesus*, *Cristus*, *noster*, *aue* típusú meghonosodott elemeket, mivel ezek írásmódjában is a latin hagyomány érvényesül.

Az egyes kezek hangjelölésének főbb, a maitól eltérő — vagy a kezek közötti összehasonlításban figyelemre méltó — sajátosságainak táblázatos bemutatását a hangjelölésre és a helyesírásra vonatkozó megjegyzések egészítik ki (a) pont). (A helyesírás szóelemző vagy kiejtés szerinti voltának vizsgálatára azonban — az *y*-os írásmód kétféle olvasási lehetősége és a bizonyító erejű adatok csekély száma miatt — nem térek ki.) Vizsgálom a szövegtagolás fontosabb vonatkozásait (b) pont), valamint az adott kézre legjellemzőbb (morfo)fonetikai jelenségeket (c) pont). (Köszönöm Korompay Klárának a vizsgálatához nyújtott tanácsait.)

A) Az első magyarul író kéz

Hang	Jel	Példa
á	a	<i>wagdalad</i> (2/11)
cs	ch	<i>bechnek</i> (4/3)
é	e, ee	<i>Ekes</i> (4/4) <i>ees</i> (4/6)
gy	g, gÿ	<i>lengeleghnek</i> (4/16) <i>magÿarÿ</i> (4/6)
i, í	ÿ, i	<i>tÿzta</i> (2/17) <i>Igekezel</i> (4/11)
j	ÿ	<i>ÿo</i> (4/1)
k	k, ch	<i>koronaÿa</i> (2/17) <i>Terekechtwl</i> (4/9)
ly	lÿ, l	<i>olÿ</i> (4/7) <i>Kÿralok</i> (4/17)
ny	n	<i>fenes</i> (4/13)
sz	z, s	<i>zep</i> (4/8) <i>olasokra</i> (4/12)
u, ú	w	<i>wristennel</i> (4/18) <i>wraknak</i> (4/6)

² A táblázatokban nemcsak a biztos, hanem a lehetséges olvasatok is szerepelnek. — A táblázatok a kódexet kísérő bevezető tanulmány megfelelő részeinek (DÖMÖTÖR: i. h. 29 és kk.) a kiadványhoz mellélt hibajegyzékkel módosított és példákkal bővített változatai. Az itt közölt példatár gazdagításához l. a kódex szövegkiadását: DÖMÖTÖR: i. m. 43—175.

Hang	Jel	Példa
ü, ú	w	<i>týztwl</i> (4/6) <i>w</i> (4/10)
v	w, u	<i>walal</i> (2/17) <i>Iduez</i> (1/3)

a) Mivel *c* hang csak egyszer szerepel a szövegekben, ennek jelölismódja nem vizsgálható. A scriptor a kódex többi kezétől eltérően nem ír *ee*-t az *e* hang jelölésére.

Henye *h*-t gyakran használ a *t* hang jelölésében (a *th* gyakoribb, mint a *t*). A *gy* hang jelölésében — talán az előtte fekvő példányt követve — a László-énekben nem, a Mátyás-énekben viszont ír henye *h*-t (*gh*), de a kódex többi kezétől eltérően a *g* hang jelölésében nem (egyetlen ilyen adatán javítás nyoma látszik). Példák: *The* (2/11) — *Te* (2/7); *nagh* (4/6) — *kegelmes* (1/3).

A mássalhangzók hosszúságát a László-énekben nem jelöli, a Mátyás-énekben viszont — ha nem is túl következetesen — előfordul a betűkettőzés; a különbségben talán az előtte fekvő példányok írásmódjának mássága tükröződik. Betű fölötti rövidítésjelet egyszer alkalmaz. A tulajdonneveket kisbetűvel írja. Az elválasztójelet az egyetlen helyen, ahol szükség volna rá, nem teszi ki (4/9).

b) A scriptor — a kor szokásainak megfelelően — nem tördeli sorokra a verseket, azonban a versszakokat új sorban kezdi. A szakaszok általában nagybetűvel indulnak. Tagolójel (virgula) mindössze egyszer fordul elő; felsorolásban, vesszor végén: *Igekezel wala sok orzagokra / ees nag hathalmas warosogra* (4/11).

c) Bár a kódex összes kezét jellemzik az illabiális magánhangzójú formák, arányuk az első kéz nyelvhasználatában a legnagyobb. Pl.: *meg terejfe* ('megtöröje' 2/7), *zeld* (4/8), *belch* ('bölc's' 4/12), *thýkere* (4/13) *rethenetýk* ('rettenetük' 2/8) stb.

Többször jelöl zöngés mássalhangzót zöngétlen helyett, többnyire *n*, *r* előtt: *zýzegnek* ('szüzeknek' 2/16), *fenegedned* ('fenyegetnéd' 4/10), *warosogra* (4/11).

B)A második magyarul író kéz

Hang	Fővariáns	Mellékvariáns	Szórványos	Példa
a	a		aa	<i>orozlanok</i> (10/20) <i>tenmagaadnak</i> (9/7)
á	a		aa	<i>orchadnak</i> (18/10) <i>ýmadaag</i> (7/10)
c	ch		c	<i>archol</i> (9/14) <i>predicaciodrol</i> (8/1)
cs	ch		c, cý	<i>wachoran</i> (8/13) <i>dýcewseges</i> (16/5) <i>facýarad</i> (22/4)
e	e		ee	<i>býnesnek</i> (12/9) <i>bee</i> (10/20)
ě, é	e	ee		<i>engemeth</i> (16/24) <i>teen magad</i> (22/2) <i>bekeelwen</i> (8/15)
gy	g	gý		<i>nagh</i> (12/4) <i>wgý</i> (12/1)
i, í	ý	i		<i>kýt</i> (7/10) <i>býneseknek</i> (7/18) <i>ziwel</i> (7/14)

Hang	Fővariáns	Mellékvariáns	Szórványos	Példa
j	ȳ		i	<i>ȳeles</i> (7/10) <i>lerusalemben</i> (9/8)
k	k		ch	<i>Kezdetȳk</i> (7/9) <i>chach</i> (14/17)
ly	lȳ	l		<i>helȳen</i> (12/17) <i>helhetenek</i> (11/20)
ny	nȳ	n		<i>arnȳeka</i> (11/4) <i>fenessegnek</i> (13/12)
ö, ő	ew			<i>tȳzen ewth</i> (7/9—10) <i>dichew</i> (8/17)
sz	z			<i>zȳwedben</i> (8/20)
u, ú	u, w			<i>ruhadtol</i> (9/15) <i>zomorusagos</i> (17/6) <i>ȳȳw</i> (9/10)
ü, ű	w	ew	u	<i>zernȳwseges</i> (10/4) <i>keserewseges</i> (12/4) <i>gȳenȳerusege</i> (15/23)
v	w		v	<i>warosban</i> (9/8) <i>zȳvenknek</i> (15/14)
zs	s			<i>sȳdoknak</i> (9/8)

a) A scriptor a palatális mássalhangzó és a palatális magánhangzó találkozásánál gyakran választ olyan összevont jelölésmódot, melyben a *nȳ*, *gȳ* együttes jele az adott hangkapcsolatnak: *nȳlwan* (21/1), *nȳta* (22/6), *gȳmelches* (21/22), *gȳkere* (21/23), *zernȳsegreele* (10/18); de vö. pl. *zernȳwse(e)ges* (10/4, 20/13) stb.

Henye *h*-t sokszor ír a *t* hang jelölésében (bár a *t* gyakoribb, mint a *th*), a *ty* jelölésében (a *tȳ* gyakoribb, mint a *thȳ*). A *g* jelölésében kevesebbszer, a *gy* jelölésében (*gh*) szórványosan, és a *d* jelölésében mindössze egyszer. Példák: *kȳketh* (8/2) — *zent* (20/22); *athȳad* (17/1) — *atȳanak* (20/20); *halalȳgh* (8/10) — *kedeeg* (14/22); *leegh* (11/6) — *nag* (11/21); *tettedh* (19/5).

A mássalhangzók hosszúságát — nem mindig következetesen — betűkettőzéssel jelöli. Betű fölötti rövidítésjelet csak latin szavakban használ, de a *Iesus* és a *Cristus* szavakat — utóbbit egyetlen kivétellel — mindig rövidítés nélkül írja le. A *Iesus* szót többnyire nagybetűvel írja (a *Cristus*-t ritkábban), a *Pater noster* és az *Aue Maria* imajelölő szavak kezdőbetűi gyakorta kicsik. Kisbetűvel írja az *isten* szót is. Elválasztáskor általában egy mássalhangzót visz át a következő sorba, azonban csaknem minden lapon akad egy esetleg két ellenpélda is.

b) A scriptor egy-egy imádság nagyobb egységeit (hosszú mondatait?) általában nagybetűvel kezdi. (A vörös és zöld betűkről, a beírt és kimaradt iniciálékról l. fentebb.) Szövegének elején egyes szavak aláhúzása valószínűleg a majdani (fel)olvasónak kívánt szövegbeli kapaszkodókat nyújtani; néhány lap után azonban elmarad ez a jelölés.

Szövegtagolójelként kettőspontot használ. Eljárása meglehetősen következetes: mondatok és tagmondatok végén általában kiteszi; többnyire csak olyan esetekben hagyja el, ahol más is jelzi a tagolást. Így legtöbbször az imádságok zárásának állandó elemei — *Amen*, *Pater noster*, *Aue Maria* — előtt, illetve után (tehát egy-egy szöveg legvégén is), és néha a nagybetűs mondatkezdet előtt. Ezekon kívül gyakran elmarad a tagolójel a vonatkozó kötőszók előtt (a *hogy* előtt azonban szinte soha). Értelmezős és megszólítást tartalmazó

szerkezetekben nem teszi ki a tagolójelet, felsorolásban igen. Példaként egy részlet, melyben a vizsgált jelenségek közül szinte valamennyi előfordul: *wram Kegyes iesus archol werettetel wala: nyakon werettetel wala: ostoroztatol wala: naddal zent fejed werettetik: ees kylomb kylomb zernywseges kenok mya zaggattatol wala: mynd my ydwsesegenkeerth: Azerth keerlek agyad en nekem kegyes iesus ky ... feldre estem ... bynemnek keserwseseg megh zanatyat: ygaz ygaz gyonatoth: teljes eleegh tetelth: ees myndem byneyemnek teljes bochanathyat: amen Idwez leg kegylmes wram Iesus cristus yrgalmaz en nekem bynesnek amen pater noster aue maria (10/1—14).*

A fentebb említettekhez képest többletként kitett tagolójel a kéz szövegének elején ritka; a 18. laptól a 22.-ig azonban egyre gyakoribbá válik a tagmondaton belüli szólamhatárokat is jelző — legtöbbször a szerkezetes mondatrészeket egymástól elválasztó — tagolójel. Például: *honnat ez wylagnak gerjedyetes bynneken hjedelmere: nag bewsegwel: mynd the zenth zywed: ees derekadbeely dyhew wered: wyzzel elegy (22/6—9).* Bár a tinta nem árulkodik egyértelműen arról, hogy ezek utólagos beírások lennének, a lehetőség mégis felvetődik: ezek után a lapok után vette át a tollat a harmadik kéz, aki beleolvasgatott, esetleg az értelmezést segítve belejavíthatott a szövegbe, amelynek a folytatását — a Brigitta-imák befejezését — írni kezdte. (Majd a következő lapokon a saját maga által másolt szövegben is hasonlóképpen járt el — l. lentebb). Esetleg így szaporodhattak el a két kéz szövegének határán a három pontból álló, szokatlanabb tagolójelek is.

c) A második kéz által másolt részben gyakoriak — az egész kódexben itt a leggyakoribbak — a nyíltabb magánhangzót tartalmazó formák: *wylagassaga (9/17—8), onzolalak (11/1), kenodeerth (12/5), kewanatos (14/11), keenche ('kincse' 17/14)* stb.

Akárcsak a többi kéznél, itt is sűrűn előfordulnak illabiális alakok: *erekel ereke (12/7), zepleetelen (19/2), erees ('erős' 19/20), tykeree (13/12), figwe (13/23)* stb. Az illabialitás a raghasználatára is jellemző: *keserwssegreel (8/19), zernywssegreel (10/18), feldreel (12/15), helreel (21/14), ellensegyntel (11/3), tetedtel ('tetődtől' 18/19)* stb.

A -val/-vel rag használatában a hasonulás nélküli alakok dominálnak: *zadwal (8/8), zegekewel (11/16), bewsegwel (22/7)* stb.

C) A harmadik magyarul író kéz (Pál bírós?)

Hang	Fővariáns	Mellékvariáns	Szórványos	Példa
a	a			<i>sýralmas (23/11)</i>
á	a		aa	<i>aldoth (45/5)</i> <i>zaaz (41/4)</i>
c	ch		c	<i>orchadath (26/17)</i> <i>chýlenc (41/4)</i>
cs	ch			<i>tarch (24/16)</i>
ë, é	e	ee		<i>melthok (26/18)</i> <i>ees (27/7)</i> <i>tee (25/6)</i>
gy	g	gy		<i>garllossagos (24/20)</i> <i>kegyes (68/9)</i>
i, í	ý, i		j	<i>fya (24/10)</i> <i>fogadasidat (41/13)</i> <i>jduessegerewaloth (28/2)</i>
j	ý	i	j	<i>ayánlom (47/5)</i> <i>wiulla (68/1)</i> <i>jelennen (69/2)</i>

Hang	Fővariáns	Mellékvariáns	Szórványos	Példa
k	k		ch, c	<i>enekem</i> (28/21) <i>chach</i> (44/12) <i>ÿncab</i> (41/11)
ly	lÿ	l		<i>nÿavalÿas</i> (28/21) <i>naualas</i> (51/1)
ny	nÿ	n		<i>azzonÿom</i> (26/8) <i>Menorzagban</i> (25/20)
ö, ő	ev, ew			<i>tÿzenevt</i> (24/7) <i>ev</i> (28/18) <i>Elsew</i> (53/1)
sz	z		sc, s	<i>zenth</i> (48/10) <i>scentsseges</i> (44/17) <i>senthsseges</i> (48/13)
u, ú	v	u	w	<i>vg</i> (45/1) <i>mullasath</i> (49/7) <i>kwtfeyÿe</i> (26/4)
ü, ű	w, u, v			<i>zwz</i> (25/15) <i>erekkul</i> (26/21) <i>germeksegemtvl</i> (24/13)
v	u, v	w		<i>ziuemeth</i> (27/7) <i>vilagnak</i> (27/1) <i>weg</i> (24/19)
zs	s			<i>soltharanak</i> (49/15)

a) A scriptor hangjelölésének igen régies sajátja, hogy az *sz*-et kivételesen *sc*-vel is jelöli (a kódex kezei közül egyedülként), mégpedig nemcsak a *szent* szóban, illetve e szó származékaiban: *scentsseges* (44/17), ahol ennek nagyobb hagyománya van, hanem másutt is: *menÿorscaghbeli* (27/11), *thermescethet* (52/1).

A szöveg egy részében — elsősorban a talán a scriptor által fordítottban — többször visszatérő jellegzetesség az *ÿ* szokatlan helyre való vagy indokolatlannak látszó betoldása: *zamlayÿlion* (46/17, hasonló adat: 48/7), *naualayÿs* ('nyavalyás' 48/14, hasonló adat: 52/7), *engeÿdnie* (46/10), *kenerÿgek* (46/16).

Henye *h*-t a *t* hang jelölésében ír legtöbbször (bár a *t* gyakoribb, mint a *th*). A *ty* hang jelölésében a 3. kéznél a *thÿ* gyakoribb, mint a *tÿ*. A *g* és *gy* jelölésében mellékvariánsként fordul elő a *gh*, a *d* jelölésében pedig mindössze egyszer szerepel henye *h*. Példák: *kellemethes* (23/7) — *kenÿat* (28/24); *athÿa* (24/9) — *atÿaual* (24/23); *irgalmassagh* (46/6) — *bÿzonosság* (49/10); *hogh* (46/5) — *nag* (23/12); *sabadhoÿtanod* (24/12).

A mássalhangzók hosszúságát — nem mindig következetesen — betűkettőzéssel jelöli. A szokásosnál gyakrabban ír hosszú mássalhangzókat, nemcsak olyan helyeken, ahol kiejtésbeli nyúlásra gondolhatunk. Tipikus előfordulások: magánhangzóközi helyzetben: *hallallodon* (23/4), *nappÿ nappon* (24/15), *ittellettednek* (28/17), nem magánhangzóközi helyzetben rövid szótó végén: *hitthnek* (44/20), *nappnal* (25/16), *kethsegek* (45/16); a *-ság*, *-ség* képző használatakor meglehetősen következetességgel (de vö. pl. az előző adattal): *segedsseg* (23/16), *nagssaga* (45/1—2), *dÿchesseges* (26/8) stb.

A scriptor írásában több alkalommal találni betű fölötti rövidítésjelet, akár magyar, akár latin szavakban. Szinte mindig rövidíti a *Iesus* és a *Christus* szavakat; amikor azonban kiírja őket, írásába beszívárognak a magyar írásmód sajátosságai, pl. *ÿesus* (24/7), *crÿstus*

(50/19). Az előbbi túlnyomó többségében, az utóbbit mindig kisbetűvel írja, és kisbetűs az *isten* szó is. Elválasztáskor igen következetesen egy mássalhangzót visz át a következő sorba, az ettől való eltérés kivételnek számít. (Elválasztójele — szemben az előző kéz szimpla vonalkájával — minden esetben kettős vonalka.)

b) A szövegek nagybetűvel kezdődnek (miután a scriptor már nem hagy ki a tervezett iniciálénak helyet — l. fentebb), másutt azonban ritka a szövegtagoló nagybetű. A két, felsoroló részekből álló szövegben (44—9 és 53—4) a *továbbá* kezdőszókat következetesen nagybetűvel írja. Indokolatlannak látszó helyeken álló nagybetűk leginkább a lapok első sorában vagy a sorok elején tűnnek fel díszítő jelleggel, máskor egyes betűk valószínűleg csak esetlegesen sikerülnek nagyobbra a többinél.

Tagolójelként a kettőspontot használja a scriptor, amelyet szövegrészletenként eltérő gyakorisággal és funkcióban alkalmaz. Az általa másolt rész elején (23—7) — azaz a két kéz szöveghatárának közelében — többé-kevésbé következetesen teszi ki mondatok, tagmondatok elkülönítésekor, felsorolásban, értelmezős szerkezetekben, megszólítások után. Például: *Idwezleeg dicheseges zwz chýllag: nappnal fenesb: istennek kegelmes annýa: zinmeznel edesb: Rosanal pýrosb: lýliomnal feýerb: Menden ýozag teged ekesit: Menden zenth tegedeth thýsthel: Menorzagban felsegesb amen:* (25/15—20). A szövegek zárására általában itt is érvényesek a második kéznél elmondottak.

Eleinte (23—6) a tagmondaton belüli szólamokat — legtöbbször a szerkezetes mondatrészeket — is gyakran elkülöníti a tagolójellel. Például: *hog en hallallomnak wegezesse ýdeýen: the kegýes ýrgalmassagodual: engem segelý* (23/13—5).

A további szövegekben ritkábban tesz tagolójelet. Sokszor hiányoznak a megfelelő helyeken addig használt tagolójelek egyes imákban, melyek között van, amelyekben egyetlen tagolójel sem áll (28, 41, 50—2). A tagolójelek következtelen használata, majd néhány lap után teljes mellőzése jellemzi azt a szöveget (44—9), amely részben talán nemcsak másolás, hanem fordítás eredménye. Például: *zamlaylýon engemeth az býnesekek kezibe kýk chak halaloknak ideýn nerthek býneknek bochanathýath es lelkeknek ýduesegek az ev zenth kerelmessenek mýatha Massecher segelýen az the angeli kegesseged en senhseges angellom mikoron az en naualalyýs ziuem meg metthethýk es az en zegen lelkem az en ziuemthel el thauozthathýk hog akkoron thalalyá meg engezteluen az býroth* (48/7—17). Ebben a szövegrészben elsősorban a visszatérő *továbbá* (vallást *teszek*) — és az előtte szélesebbre hagyott sorköz —, majd az *először*, *másodszor*, *utóban* szövegrészkezdet tagol, akárcsak az 53—4. lapokon lévő szövegben a *továbbá* vallást *teszek* tagmondat, amely az utána következő *hogy* előtti tagolójelet is mellőzhetővé teszi. (A szövegtagolás sajátosságai nem árulkodnak a 44—9. lapok szövegének keletkezéséről, hiszen az itt megfigyelték a biztosan csak másolt szövegek némelyikére is jellemzők.)

c) A zöngéesség szerinti hasonulást többször jelöli a scriptor: *egýgbe* (47/10), *koronasthathnýa* (50/12), *neketh* (+ *zolnom*; 69/3) stb. Olykor fonetikai októl függetlenül is felcseréli a zöngéesség szerinti párok tagjait: *fogadkozýk* ('fogyatkozik' 23/16), *erdeknek* ('ördögnek' 45/15), *kegelmesseketel* (47/2); egyik javítása esetleg a két alak küzdelmét mutatja: *hala<d>th* (69/7).

Az illabialitás erre a kézre is jellemző: *dýchee* (24/4), *ereme* (26/7), *ýrýlem* ('örülöm' 53/8), *felýl* ('felül' 49/9), *egedýl* (69/11) stb. Ez a raghasználatában is erőteljes: *essetel* (45/17), *ziuemthel* (48/15), *ellensegýthel* (49/8), *betthekssegebel* (45/16), *erde-mebel* (46/11), *kenergessebel* (46/14), *býnekrel* (41/1) stb.

A *-val/-vel* ragos szavakban a hasonulós, de egy mássalhangzóval írt alakok vannak többségben: *meregel* (50/17), *lelekel* (51/6), *akaratomal* (54/10—1) stb.

A kéz által másolt szövegek és a feltehetőleg általa fordított részlet között nem mutatkoznak számottevő hangjelölési, nyelvéllapotbeli különbségek.

D) A negyedik magyarul író kéz. — A harmadik kéz szövegei közé ékelődő néhány soros ima másolójának hangjelölése a legtöbb betű esetében megegyezik a harmadik kéz hangjelölésével. Lényeges különbség — a kódex összes kezétől való eltérés —, hogy kerüli a *w*-t önállóan is, jelkombinációban is (ez utóbbi szerepben egyszer használja). Az érintett hangok jelölése nála:

Hang	Jel	Példa
ö	eu, ew	<i>feuldi</i> (28/6) <i>hewrek</i> (28/14)
u	v	<i>vtan</i> (28/14)
ü	ev	<i>megh fezevth</i> (28/4)
v	v, u	<i>veredel</i> (28/9) <i>zyuenben</i> (28/11)

a) Henye *h*-t a leggyakrabban a *t* és a *g* jelölésében használ. Egyik sorában többször is ír szó eleji henyé *h*-t (a kódexben egyedüli kézként). Példák: *tegedeth* (28/9) — *eletet* (28/15); *megh* (28/4) — *dragalatos* (28/9); *hewrek*, *heruendetes* (28/14).

b) Csak a szövegkezdet nagybetűs; tagolójel nincs az imádságban.

c) Néha zöngétlen hangokat jelöl zöngések helyett: *monthatlan* (28/10), *miuelketettel* (28/12).

E) Az ötödik magyarul író kéz

Hang	Jel	Példa
á	a	<i>halalos</i> (61/18)
é	e, ee	<i>býnesse</i> (61/15) <i>ees</i> (61/15)
gy	g, gÿ	<i>ÿreghlettem</i> (62/15) <i>avagÿ</i> (61/9)
i	ÿ	<i>ÿstennel</i> (61/8)
j	ÿ	<i>ÿobnak</i> (61/23)
k	k, ch	<i>akarathal</i> (62/29) <i>gÿachorta</i> (62/3)
ly	l, lÿ	<i>kevelsegben</i> (61/22) <i>az melÿeek</i> (61/14)
ö, ő	w	<i>lwlkÿ</i> (61/2) <i>zerethw</i> (61/2)
sz	z	<i>orzagiban</i> (61/8)
u, ú	v	<i>falvban</i> (61/7)
ü, ú	w	<i>egÿebb nemw</i> (61/11)
v	v	<i>vagÿon</i> (61/12)

a) A *c* és *cs* hangok ritka előfordulása miatt ezek jelöléséről nem lehet megállapításokat tenni: *c* hang = *c*, *ch*, *cÿ*; *cs* hang = *chÿ*: általában egy-egy adat: *predicaciorra* (62/18), *Kÿlenchethzer* (63/24), *Nÿölcÿathzor* (63/20); *paranchÿolathokba* (62/27). KNEIÉZSA ISTVÁN idevonatkozó megállapításai tehát nem helytállóak (i. m. 107).

Hangjelölésének szokatlan — ám nem teljesen egyedülálló — sajátága, hogy a *w* betűvel valószínűsíthetően nemcsak az *ü*, *ű*, hanem az *ö*, *ő* hangokat is jelöli. KNEIÉZSA ISTVÁN

nem tartja számon a kéz *ö, ő* hangjait (i. m. 107), azonban úgy látszik, hogy a *w* jelölésmód háttérben mégis sokszor ezek állnak. Erre következtethetünk egy-egy toldalékmorféma változatainak egymás mellé állításából, melyek középső nyelvallású magánhangzóra vallanak: *mýndenhathe* (61/8), *zerethw* (61/2); *Nýolcýathzor* (63/20), *Negýethzer* (63/6), *Elwzwr* (61/18). De ettől függetlenül is valószínűtlennek tűnik, hogy az összes *ö, ő* helyén *ü, ű* állna, mivel így egy annyira zárt nyelvezetet kellene feltételeznünk, aminek a magánhangzórendszer többi helyén nem mutatkozik jele. (Hasolnó jelölésre l. KOVÁCS ZSUZSA, Virginia Kódex. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1990. 23.)

Henye *h*-t ír olykor a scriptor a *t*, a *g* és a *gy* jelölésében (utóbbit is *gh*-nak írva); a *ty*-t minden esetben *thý*-nal jelöli, és megjelenik a henyé *h* a *b* jelölésében is. Példák: *orayghlan* (61/4) — *kevelseghen* (61/22), *ýreghlettem* (62/15) — *ýregseghembe* (62/13), *ýwthem* (61/2) — *lehet* (62/2), *athýam* (61/2), *kýlembh* (63/3).

A hosszú mássalhangzókat — nem mindig következetesen — betűkettőzéssel jelzi. Gyakran használ betű fölötti rövidítésjelet a latin és többször a magyar szavakban is. Az *isten* szót olykor nagybetűvel írja. Az elválasztásokban következetesen egy mássalhangzót visz át a következő sorba.

b) A szöveget címszerűen álló latin sorok tagolják részekre, amelyek a két elsőn és az utolsón kívül a hét főbűnt és a Tízparancsolatot tartalmazzák latinul. Ezek a cím funkciójú kifejezések váltakozva kis- és nagybetűsek, ritkábban tagolójel is áll utánuk (amely ennél a kéznél jobbra dőlő virgula).

Egy-egy rész magyar szövege következetesen nagybetűvel kezdődik, ezeken belül azonban jellemzően nem fordul elő nagybetű.

A szövegrészek végét olykor jelöli tagolójel, máskor nem. A szöveg nagy számú kötőszós mellérendelő szerkezetében — elsősorban az *avagy, és, demaga* kötőszók előtt — csak ritkán szerepel tagolójel, és néha elmarad a tagolójel *hogy*-os és vonatkozó kötőszós tagmondat előtt is. Például (a sorszámok mindig új sort kezdenek): *honora patrem et matrem Negýethzer vethkezthem ýstennek ellene hogý athýamath anyámath ees eregh-beýmeth nem thýzthelthem Non furtum facias / Wthwthzer vethkezthem orzasokba avagý vrzoth marhaba rezes volthomba avagý az vrzoth marhanak zalasth tharthatomba / non occides Hathodhzer vetkezthem gýlkossagomba ýlleheth theremel nem demaga nýelvelmel* (63/5—13). Elvértve viszont megjelenik a tagolójel tagmondaton belüli különböző egyéb helyeken is; például: *Mýserre ees predicaciorra / ees egeb nemw ýstený zolgalathokra resth voltham ees valamikoron mentē ýs / ýo ahýthathossagal / nem zolgalthá* (62/18—20).

c) Hasonlóan a kódex többi másolójához, ez a kéz is gyakran használ illabiális alakokat: *mezen* ('mezőn' 61/6), *theremel* ('törömmel' 63/13), *kýlemb* (63/3), *býneým* (64/2), *kýbel* (64/7) stb.

A *-szor/-szer/-sör* ragot megelőző zöngétlenedést jelöli, az összeolvadást nem; ilyeszkedett alakot csak kivételesen használ: *Harmathzer* (63/2), *Wthwthzer* (63/9), *Nýolcýathzor* (63/20) stb., de: *Hathodhzer* (63/12), *Hethedhzer* (63/16).

4. Z á r ó m e g j e g y z é s e k . — A kódex kezeinek nyelvallapotáról tehető megállapítások (amelyek sora az itteni c) pontok alatt bemutatottakhoz képest természetesen még bővíthető lenne további szempontok bevonásával) nem mutatkoznak elégségesnek ahhoz, hogy meg lehessen válaszolni a kérdést: mely országrészről, mely nyelvjárási területről származhattak a kódex scriptorai. Túlmenően azon, hogy nem tudni, hol született a kódex, nem ismert a szövegek előtörténete sem: milyenek voltak (mely nyelvallapotot tükröztek) a másolandó alapszövegek, és hogyan viszonyulhattak ezekhez a másolók. Legfeljebb a jelenségek egyikével-másikával kapcsolatban lehet óvatos megállapításokat

tenni; például a nem hasonlító *-val/-vel* rag és az összes kezet jellemző illabialitás talán palóc hatást sejtethet; a zöngés—zöngétlen mássalhangzók használatában mutatkozó bizonytalanság esetleg német anyanyelvi befolyásra utalhat. De ezen túlmenően — korszerű történeti nyelvjárástan híján — nemcsak a scriptorok nyelvéllapötáról, hanem az adott kódexszövegek (mint másolatok) nyelvéllapötáról sem vonhatók le meggyőző szociolingvisztikai következtetések.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Hungarian-writing hands of the Gyöngyösi Codex

Gyöngyösi Codex is a manuscript document of miscellaneous contents, written in Hungarian and Latin in the early 1500s. The whole codex is the work of eight different scribes; the Hungarian parts were produced by five different hands. The paper gives a short introduction to the contents and history of this codex that has hardly been studied so far, and characterises the activity and way of writing of the five scribes who wrote (partly) in Hungarian. Then it turns to aspects of sound notation, orthography, text paragraphing techniques and the main characteristics of language use of those five hands. Sound-to-letter correspondences are summarised in tables; with respect to the two major hands, primary variants, secondary variants, and sporadic occurrences are shown separately.

ADRIENNE DÖMÖTÖR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Egy régi német diáknóta útja

A magyar nyelvészek 1994. nyarán Egerben tartott VI. Nemzetközi Kongresszusán „A bécsi Bajor–Osztrák Tájszótár (WBÖ.) és német jövevényszó-kutatásunk” címmel tartottam előadást. (Kéziratom máig megjelentetésre vár.) Szemléltetésül idéztem a szótár 1992-ben megjelent 30. füzetének (Lieferung) egy magyar vonatkozású szócikkét:

Temeschwar ON, Name der Stadt Temesvar/Timişoara in WRum. allg. Öst. (soweit bekannt: *temeşwār* u. ä.); übertr.: kleines, primitives Provinztheater Öst. It. KÜPPER Lex. d. dt. Ugs. 8, 2839; Ra.: *hintawepß fon demēßwā* irgendwo am Ende der WeltW.; urspr. ung. ON. mit der Bed. „Burg (ung. *vár*) im Schwemmgebiet der Temes/Timiş (linker Nebenfluß der Donau)” E. Kü. (Spalte 1467.)¹

A bajor nyelvjárás sajátosságaihoz igazodva a szótár a *d* és *t*-kezdető szavakat nem különíti el; az ábécérend a második betűnél érvényesül.

A szócikk elolvasása után megállapítható, hogy a címszóként szereplő *Temeschwar* éppúgy átvitt jelentésben szerepel, mint a két „übertr.” jelölésű szólás: a) kis, kezdetleges vidéki színház; b) 'valahol a világ végén'. A szöveget záró etimológiai magyarázat: „a Temes — a Duna bal oldali

¹ A rövidítések feloldása: ON = Ortsname — helységnev; u. ä. = und ähnliches — hasonló; lt. = laut — szerint; KÜPPER = HEINZ KÜPPER, Wörterbuch der deutschen Umgangssprache, Hamburg, 1963—; Ra. = Redensart — szólás; W = Wiener; E. Kü. = ERIKA KÜHN, a szócikk szerzője; a szótár jeles munkatársa, a bécsi nyelvjárás szakértője.

mellékfolyója — melletti vár a mocsaras területen” pontatlan: Temesvár mellett a Bega folyik (a helyesbítés forrását lásd alább).

„Milyen — ma már rejtélyesnek tetsző — jelentésszefüggést sejtet ez a *hinterwärts von Temeschwar* szolás?” — tettem fel a kérdést annakidején. „Bizonyára maradvány — anekdotikus izzel — a monarchia idejéből” — próbáltam felelni saját kérdésemre. Talán nem tévedtem.

A választ Herczeg Ferenc — vélhetően utolsó művében — emlékezései harmadik kötetében találtam. A régmúltat idézve írja: „Ötven és néhány évvel ezelőtt indult el egy kalandom, tegnap délután (az 1930-as évek végén) ért dicstelen véget...” Az 1880-as évek elején, elsőéves jogásként („a golyát akkor még baleknak hívták” — fűzi hozzá) barátaival a budai Márványmenyasszonyban vacsorázott (az 1793-ban alapított vendéglő ma is működik a budai Márvány utcában); majd táncra kérte a szomszéd asztalnál ülő család fiatal leány tagját. „Hová való maga? kérdezte Pepi (a kislány neve). — Verseci vagyok. Hát az hol van? — *Pontosan tíz mérföldnyire Temesvártól délnek*. A táncosnőm elkezdett visítózva nevetni. Kisült, hogy a társaságában ismernek egy német diáknótát, mely így kezdődik: *Zehn Meilen hinter Temesvár* — Da sitzt der Fürst Bibesco ... Hogy én a Bibesco hazájából való vagyok!” (Herczeg Ferenc Emlékezései III. Hűvösvölgy. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993. 213—4).

Herczeg tehát szülővárosa földrajzi helyzetét így határozza meg: „*Tíz mérföldnyire Temesvártól délnek*”. (Ő írta: „Temesvár, nem mint az avatatlan hinné, a *Temes*, hanem a *Bega* folyó partján fekszik”. H. F. Emlékezései I. A Várhegy (1933). Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985². 103).

A régi német diáknóta első sora — *Zehn Meilen hinter Temesvár* — Herczeg számára a Temesvár és szülővárosa, Versec közötti tényleges, tíz mérföldnyi: kb. 74—75 km-nyi távolságra utal. (Vö. *mérföld* „nagyobb távolság mérésére haszn., országonként változó hosszmérték..., földrajzi ~: 7500 m”; l. még: WAHRIG, WB. *Meile* alatt, MEYERS Grosses Handlexikon ugyanígy.) A WBÖ. *hinterwärts von Temeschwar* példája minden bizonnyal változata a *Zehn Meilen hinter Temesvár* nóta első sorának.

A folytatás: „*Da sitzt der Fürst Bibesco*” már költőien pontatlan, a bizonytalan, meghatározhatatlan messzeséget sejteti, annak ellenére, hogy az ’ott, azon a helyen’ alapjelentésű (de rendkívül szerteágazó jelentéstartalmú) *da* határozószóval kezdődik. Előre vagy visszautal névmásként is a városnévre, így azt is a beláthatatlan távolba helyezi. Az itt említett Bibesco (vagy Bibescu) Gheorghe Bibesco havaselvi, Kárpátokon túli román fejedelem volt 1842 és 1848 között. (A rá vonatkozó adatot Lőrinczi Rékának köszönöm.) Nevét többször említi BÍRÓ SÁNDOR „Erdélyi román értelmiség” című tanulmányában: „Bariþiu (a balázsfalvi papi szeminárium tanára) és a Kárpátokon túli románok legszívesebben felkerestek. ... A rendszeresen Erdélyben nyaraló politikusok és tudósok között voltak többek között: Stirbei D. Barbu és Bibescu [!] későbbi fejedelmek” (In: Magyarok és románok. A Magyar Tört.tud. Intézet évkönyve. Szerkesztette DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ. Bp., 1944. 136—7). Bibescu 1848 nyarán az olteniai események nyomán megmozduló néptömegek nyomására kénytelen volt lemondani (CSATÁRI DÁNIEL, Történelmi áttekintés: A polgári forradalom. In Románia útikönyv. Panoráma, 1980. 58—9).

A messzeségre, a Kárpátokon túlrá mutató, a Bibescu fejedelem székhelyére utaló *da a hinterwärts von Temeschwar* vagy a *Zehn Meilen hinter Temesvár* együttesében emlékeztet a magyar *Bergengócía* jelentéstartalmára: abban is a ’távolság’, ’Isten háta mögötti, eldugott hely’, ’hegyes-völgyes vidék’ jelentéselemeket találjuk (vö.: GYALMOS JÁNOS: MNy. 1933: 287; JUHÁSZ JENŐ: MNy. 1941: 343—4).

A diáknóta Bibescut idéző sora a jelen idejű *szitt* igealakokkal az 1848 előtti időkre utal, tehát már az 1880-as években, Herczeg ifjúkorában is „réginek” tekinthették. — KATHARINA SCHUSSER, a WBÖ. munkatársa, aki kérésemre szorgosan kutatott, további ausztriai adatokat nem talált erről a nótáról; ma már nem ismerik, csak a szolás él — valamennyire.

De miért is válhatott átvitt jelentésűvé ez a városnév és szólássá a diákdal első sora a valamikori bécsi nyelvhasználat számára? A monarchia központjától messze, Bécshez viszonyítva mérhetetlennek tetsző távolságot sejtet: valahol délen, arra, azon a tájon, ahol a beteg lelkű költő, Nicolaus Lenau született; ott, ahol még van „császári”, „közös” helyőrség, ahol — oly messze a fővárostól —, a katona vagy az állami hivatalnok számkivetettnek érzi magát, éppúgy, mint annakidején a fiatal Babits Fogarasban vagy Juhász Gyula Szakolcán. Az ő panaszos levelében olvassuk: „Tomiból írok, Szakolcáról a morva sorompó mellől és te megértesz. Évek előtt te is írtál és éreztél így: Tomiba menve, Fogarasra” (Juhász Gyula levele Babits Mihályhoz 1911. szeptemberében. In Babits — Juhász — Kosztolányi levelezése. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959. 197—8).

Itt, „a világ végén” a színház, esetleg az alkalmi nyári színtársulat jelentette az egyetlen szórakozást, mint a korszak kedvelt bécsi írója, Arthur Schnitzler „Freiwild” című színművében. Ennek, a Bécsben 1898-ban nagy vihart kavart darabnak a helyszíne a monarchia bármely, Bécsből távol fekvő városa lehetett a morvaországi Troppautól (ma: Opava) Temesvárig vagy Nagyikindáig. (Vö. Rudolf Forster [jeles színész] visszaemlékezéseit: „Das Spiel mein Leben”; idézve: Theater in der Josefstadt: Spielzeit 1987/88. Heft 2., Wien, 48—9.) Úgy vélem, itt kell keresni a „kleines, primitives Provinztheater” szólás forrását.

A Herczeg Ferentől idézett egykori német diáknóta még ilyen szűkre szabott elemzése is hozzájárulhatott a WBÖ. rejtélyesnek tetsző *Temeschwar* szócikke címszavának és átvitt jelentéseinek a megvilágításához, de segített felidézni a régmúltat, a letűnt monarchia utolsó évtizedeit is. És — vélhetően — sikerült az 1994-es egri előadásomon feltett kérdésemre is elfogadható választ adnom.

HORVÁTH MÁRIA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Cingár. Első adatunk a szóról Földi János 1790-es nyelvkönyvéből való (MNY. 1940: 337). A korai romantikus és tudománytalan származtatások után az EtSz. már ismeretlen eredetűnek minősítette. A TESz. feltételezte hangfestő keletkezését, ezt az EWUng. elveti, és megállapítja róla, hogy jövevényszónak látszik.

A 'cigány' jelentésű olasz *zingaro* szóra 1484-ből találjuk az első adatot (előtte 1470-ben *zingano* alakban, MANLIO CORTELAZZO — PAOLO ZOLLI, Dizionario etimologico della lingua italiana V. Bologna, 1988. 1467). Ugyanazon VI. századi bizánci görög szóra (*Athinganos*) megy vissza, mint a balkáni nyelvekből kölcsönzött magyar *cigány*, de a délszláv és román alakokban már nem találjuk meg az első szótag végi *n*-t.

BENKŐ LORÁND mutatta ki (Az olasz szóvégi *o* magyar megfelelőiseiről. In: KOZCSA S. G. szerk., Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Bp., 1993.), hogy azon olasz jövevényszavainkat, melyek az olasz irodalmi alak szóvégi *o*-ja nélkül kerültek a magyarba és nem *l*-re vagy *n*-re végződnek (pl. *part*, *lakat*, *számár*, *csűf*, *dukát*, *mór*, *must*), a Velence környékén kívüli északkeleti nyelvjárásokból vettük át, amelyek nem őrzik meg a szóvégi *o*-t. Szavunk alakja ezek közül a lombardiaiban *zingher*, *-a* (FRANCESCO CHERUBINI, Vocabolario milanese-italiano. Milano, 1839.), a friuliban *zingar* (GIULIO ANDREA PIRONA — ERCOLE CARLETTI — GIOV. BATT. CORGNALI, Il nuovo Pirona. Vocabolario friuliano. Udine, 1977.). A friuliból tehát a szó hangalakváltozás nélkül kerülhetett a magyarba. (A szókezdő *z* betű, mint az olaszban általában, a magyar *c*-nek megfelelő hangot jelöli.) Ezt a lehetőséget az is támogatja, hogy régi olasz jövevényszavaink nagy részében a magyar alak a friulihoz áll a legközelebb.

A szó olaszból való átvételének feltételezéséhez át kell tekintenünk a jelentésváltozás kérdését. Az északkelet-italiai regionális tájszótárak nem ismerik a szóalak 'sovány' jelentését, annak

tehát a magyarban kellett keletkeznie. Nem tudom eldönteni, hogy mennyire lehetett általános a cigányokkal kapcsolatban a cingárságukra való asszociáció. A cigányság a korabeli társadalom tudati reprezentációjában egy olyan skála legalsó elemeként jelent meg, amelyen még a feljebb elhelyezkedő jobbgányságra sem volt jellemző a túltápláltság. A cigánysághoz nem annyira maga a testi soványság, hanem inkább a vándorló életmódból következő máról holnapra élés és a jóllakás ehhez kötődő ritkasága kapcsolódhatott. Az asszociáció menete tehát a következő: 'cigány' > 'éhenkórász' > 'vékony' (következmény).

A *cigány* szó összetételeiben gyakran utal a hitványság fogalomkörére vagy jelenik meg a pseudo (az 'olyan, mintha') logikai elemeként: *cigánybolha*, *-poloska* v. *-tetű* ('bogáncsszerű termék'), *cigánybúza* ('gyomnövény'), *cigányebéd* v. *cigányfrüstök* ('tízórai'), *cigányeső* ('napsütéses nyári eső'), *cigányfog* ('bölcességfog'), *cigányfűró* ('a legegyszerűbb fűrófajta'), *cigánygomba* ('mérgező gomba'), *cigányharmat* ('dér'), *cigánykasz* ('nád-vágó szerszám'), *cigánykocsi* ('könnyű, kis parasztkocsi'), *cigánylepedő* ('metélt tészta'), *cigánypaprika* ('gyomnövény'), *cigánypatak* ('vízmű'), *cigánypitvarajító* ('suba'), *cigányrostélyos* ('pirítós kenyér', a példák az ÚMTsz.-ből). Elképzelhető tehát egy 'cigány' > 'hitvány, rozoga' > 'vékony' asszociációs menet is.

Az EWUng. által olasz eredetűnek minősített (középkori vagy koraiújkorai átvételű) szavainkban nem ritka az érdekes vagy nehezen követhető jelentésképződés: (friuli *rive* 'rakodópart') > m. *rév* (1192); (giuliai *tomara* 'cipőbőr') > m. *tímár* (1193); ol. *massa* 'tömeg' (ÉK-i 'nagy tömeg fa') > m. *másza* 'száz súlyegység' (1255); (friuli *talpa* 'macskaláb, pata') > m. *talp* (1329); (friuli *port* 'kikötő') > m. *part* (1372); (friuli *cimete* 'ág hegye') > m. *csemete* (1416); ol. *cima* 'csúcs' > m. *csuma* (1456); ol. *ciuffo* 'megvetésre méltó ember' (friuli *čuf* 'homlokba hulló hajfűrt') > m. *csűf* 'mulattató' (1456), 'tréfálkozó' (1470), 'megcsúfolás' (1713), 'szégyenletes' (1763), 'csúnya' (1779, mai jelentése tehát csak a XVIII. sz.-ból adatható); ol. *paglia* 'versenydíj' > m. *pálya* 'verseny' (1460 k., de uo. még 'versenydíj' jelentéssel is); ol. *cocagna* 'bőség' (bresciai 'népi mulatság') > m. *kókonya* 'húsvéti szentelt étel' (1518 k.); velencei *doge* 'dózse' > m. *dús* 'szénátor' (1519 k.), 'gazdag' (1527); ol. *rezze* 'hálószerű anyag' > m. *rece* 'ua.' (1581), 'rovátkák sora' (1604) (bresciai *coio* 'here') > m. *golyó* 'here' (1629), 'golyóbis' (1668); ol. *candela* 'gyertya' (pisai *caldano* 'parázstartó') > m. *kandalló* (1720).

A latinos műveltségük számára a szó eredeti jelentése eleven maradhatott, hiszen az újkori magyarországi latinságban a latin alakot (*zingarus*) általánosan használták a cigány etnikum megjelölésére (BARTAL ANTAL Werbőczitől idéz példát, Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae. Bp., 1901.). Valószínűsíthetjük, hogy ezt az alakot is *c*-vel ejtették, hiszen emellett, hogy a latinba a szó az olaszból került, más adatok arról árulkodnak, hogy a latinban igen ritka (főként idegen eredetű szavakban előforduló) *z* hangot Magyarországon (az olasz közvetítésű egyházi latinitás hatására is) gyakran *c*-vel helyettesítették. Olyan példák utalnak erre, mint a szláv eredetű magyar *cege* és a latin *cedula* *z*-s írásmódja (*zege* és *zedula*, BARTAL). A *c*-s ejtés mellett tanúskodik a TESz. *cigány* szócikkében idézett 1495-ös *czynganis* latin ablativusos alak is (OklSz.), melyet én nem a Balkánról átvett *cigány* szóhoz kötnek (mint leírtam, a balkáni nyelvekben már hiányzik az első szótag végéről az *n*), hanem az olasz etimológiai szótár 1470-es *zingano* alakjához.

Középkori olasz jövevényszavaink részben a szárazföldi és adriai kereskedelemhez, részben az itáliai közvetítésű latinitáshoz, részben a betelepült latinus városi réteghez köthetők. A reneszánsz idején a nyelvi hatás összefonódott az új civilizációs-műveltségi elemek átvételével. A török harcok idején a Magyarországon szolgáló itáliai zsoldosok, később, a XVIII–XIX. sz.-ban az Észak-Itáliában szolgáló magyar katonák voltak a nyelvi kapcsolat közvetítői. Melyik időszakhoz köthet az átvétel esetünkben? Bár, mint említettük, első adatunk csak 1790-ből való, a szó nyelvünkbe sokkal korábban is bekerülhetett. A XIX. század elején ugyanis már nyelvjárási érezték. Sándor István hegyaljai tájszóként vette be Toldalékába, az 1838-as Magyar Tájszótár Gáthy János nyomán szatmári tájszónak jelzi, Gáspár János pedig 1845-ben erdélyi tájszóként

vette számba. Később kimutatták a magyar nyelvterület más pontjairól is, de a fenti esetek mutatják, hogy a magyar köznyelvbe nyelvjárási elemként került be. (RUZSICZKY ÉVA, Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában. Bp., 1963. 194—5.) Akadnak más, csak nyelvjárásainkban élő olasz eredetű szavak is a magyarban, pl. *cokkó* 'láb' (SzegSz., vö. velencei *zoco* 'facipő'), *fék* v. *fik* 'közösül' (ÚMTsz., ol. *ficcare*), *kókonya* 'húsvéti szentelt étel', 'szentelt kalács' és 'keménytojás' jelentésben (ÚMTsz., olasz forrását már jeleztem).

Az olasz eredet azonban nem zárja ki az EtSz. feltevését a hangfestő motiváltságról. Érdekes, hogy a magyar nyelvben több *c* hangot tartalmazó, palatális magánhangzós tövű szó is hasonló képzetet, a vékonyságát fejezheti ki. Elsősorban a *cinég* családja tartozik ide: *cincog*, *cinége*, *cinke*, *cincér*, *cini-cini* (TESz.). Vékonydongájú embert jelent a *cinábor* és a *cinégér* (utóbbi a *cinége* származéka lehet). A *cenneg* szót pedig 'nyafog, rimánkodik' értelemben használják (ÚMTsz.). Az sem véletlen, hogy az erdélyi magyar nyelv a 'szúnyog' jelentésű román *țânțar* szót 'vékony, karcsú' jelentésben vette át (*cincár*). (A román nyelvjárások nem ismerik a szó ezen jelentését, vö. BAKOS FERENC, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982., 98). Arról lehet tehát szó, hogy az ilyen hangalakok megkönnyítik a potenciális jelentésfejlődés megvalósulását a valamilyen szempontból szemantikailag ide kapcsolható szavakban.

A *cingár* tehát a 'cigány' jelentésű északkelet-itáliai *zingar* átvétele, névátvitellel a népnévről a vele asszociált tulajdonságra. A jelentésfejlődést a magyarban a szóhangulat segítette. E jelentésfejlődés nyelvjárási szinten játszódott le, miközben a magyarországi latinságban tovább élt a szó latinizált változatának eredeti 'cigány' jelentése. (Az etnikum jelölésére a magyarban már a középkor végén a *cigány* szó honosodott meg.) Végül a nyelvújítás utáni íróink emelték be az addig nyelvjárásiasnak érzett szót a magyar köznyelvbe.

BERECZ ÁGOSTON

Gondolatok az Árpád-kori *Egiri* és *Ruhtuk* személynevekről. Az Árpád-kori személynevek gyűjtése közben szerzett tapasztalataim alapján úgy látom, hogy a címben jelzett tulajdonnevek eddig megfogalmazott névmagyarázatai az újabb adatok fényében talán a korábbiaktól eltérő értelmezést nyerhetnek. Másrészt a névtár szerkesztéséhez — az összegyűjtött nevek eredet szerinti, megközelítően helyes csoportosításához — nélkülözhetetlen, ám rendkívül időigényes háttér munkából óhajtok némi ízelítőt nyújtani.

1. *Egiri*h. — E névvel kapcsolatosan érdemes felidézni a korábban megfogalmazott véleményeket. MELICH JÁNOS a XI—XIII. században előforduló német nevek között sorolta fel az 1138. évi dömösi oklevélből a *Herman*, *Lampert*, *Egiri*h, *Wolfart*, *Marchart* személyneveket (MNY. 1930: 125). Az EtSz. az *Etre* szócikkben idézi a névvel kapcsolatba hozható *Etruch*, *Ethuruh*, *Echirech* változatokat, azzal a megjegyzéssel, hogy a „személy-, illetőleg nemzetségnév német eredetűnek látszik, az utótag *-rich* lesz, amely megvan a *Hedre*, *Imre* nevekben s melyre vö. többek közt ném. *Heinrich* stb.” (i. m. 1: 97). — PAIS DEZSŐ az „Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. Szakaszok egy tanulmányból” című értekezésében többek között ezt írja: „*Ethuruh* egy várjobbágy nemzetség megalapítója ... a mai Pozsony megyei *Etre*-Karcsa névadója. Az Etsz. II, 97 szerint ... a név német eredetűnek látszik. A névvel alkalomadtán bővebben óhajtok foglalkozni, most csak annyit jelzek, hogy a név (!) eredete mellett szólhat a rokonságban jelentkező *Otmar* név.” Lábjegyzetben ez áll: „*Egiri*ch = *eg* : *Ecke* 'kard' + *rich*: *rich*, *reich* 'König, mächtig’” (Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Bp., 1953. 103, MNYTK. 81. sz. 9).

Az 1138. évi dömösi összeírás *Egiri*h személynevét (MNY. 1936: 132; vö. Árpád-kori kis személynévtár 112, uo. *Egrig*; GYÖRFFY 1: 896, 905), melyet MELICH német eredetűnek ítél, a TESz. kérdőjellel az *ígér* ige első alakjának tekintette, az ígét ismeretlen eredetűnek tartotta. Az EWUng. első kérdőjeles adata ugyancsak az 1138. évi *Egiri*h, de itt az *ígér* ige valószínűleg ugor-

kori örökség, és a magyar nyelvben az *é-s* hangalak volt az eredeti. A magyar nyelv történeti nyelvtana az 1138. évi *Egiri*h személynevet igenévnek tekinti és a névnek 'ígérő' jelentést tulajdonít (i. m. 1: 323). Ez utóbbi minősítéssel kapcsolatosan már kifejtettem ellenvéleményemet, és jeleztem, hogy az idézett *Egiri*h személynév a német *Egiri*ch átvétele és nem kapcsolható az *ígér* igéhez (Nyr. 1995: 183). A 875–887. évekből előfordult az *Eckiri*ch, *Ekkiri*ch személynév (UrkBurg. 1: 9–10). Itt jegyzem meg, hogy ERNST FÖRSTEMANN a többjelentésű germán *Ag-* többől vezeti le a *-rich* végű *Agari*ch, *Aegiri*ch, *Egiri*ch, *Ekkiri*ch, *Eggri*c stb. neveket (Altdeutsches Namenbuch I. Bonn, 1900. 12, 24–5).

A német *Egiri*ch, *Egiri*h személynév a magyar nép ajkán átalakult, és *Etre* nemzetségnév, személynév, majd családnév és az *Etrekarcsa* földrajzi név első eleme lett (vö.: KÁZMÉR, MCSalSz.; FNESz.).

Az alábbi összesítés a német *Egiri*h személynév eddig összegyűjtött Árpád-kori magyar megfelelőjének ejtés- és írásváltozat szerinti csoportosítása, mely nem időbeliséget jelez, csupán a könnyebb áttekintést szolgálja:

1. *Egiri*h, *Egiri*uh, *Egiri*uth, *Eguri*uh, *Eger*uh;
2. *Egri*g, *Egri*ruh, *Egri*uh, *Egri*uh;
3. *Echire*h, *Echuri*uh, *Echuri*uh, *Eiure*uh, *Eiuri*uh;
4. *Ether*uh, *Etchuri*uh, *Ethuri*uh, *Ethuri*uh, *Etthuri*uh, *Eturi*uh, *Etchuri*uh;
5. *Etruch*, *Ethuri*us, *Hethuri*uh, *Erthuri*.

A névalakok összetartozását a nevet viselő személyek felismerése, azonosítása könnyítette meg. E névvariánsok előfordultak az Aba, Sártiván-Veche és Etre nemzetségekben (vö. KARÁCSONYI, MNemz.² 32, 84, 941–2, 1087–88), a Nógrád megyei Kálnói és más családokban. A német *Egiri*h 25 magyarországi írásváltozata létrejöhetett az eredeti név ejtésének megváltozásával, az oklevelekben a korabeli *i* és *c* betű írásmódjának hasonlósága miatt az olvasatok különbözősége következtében, de gondolnunk kell a többszörösen átirrt oklevelek elírásaira is, végül némely alakváltozatnál sajtóhibára is gyanakodhatunk.

Az első és második csoportba sorolt *g-s* variánsok majd két évszázadon át, 1138-tól a XIII. század végéig, sőt még tovább is fennmaradtak (l. alább). A *ch*-val írt név 1213/1550-ben, a Váradi Regestrumban és 1252-ben, mindössze két adatban fordult elő. A *th*-val írt változatok 1240-től váltak általánossá. Néhány példa az írás- és ejtésvaltozatokra: a Heves megyei Poroszló monostorának kegyurai voltak 1253-ban „Jula, Vid et *Eguri*uh”; 1271/1284: „Gula et *Ether*uh de genere Zarthyuanueche de Puruzlou”; 1277/1325: „*Ethvru*h filio Evsud de Pvrzlov”; 1292/1320: „post obitum *Eguri*uh filii Euzud” (KárolyiOkl. 1: 1; HÁO. 36, 45, 71; GYÖRFFY 3: 103, 126).

A Nógrád megyei Kálnó birtokosa 1246/1387: *Egri*ruh; 1279: *Etruch* (ÁÚO. 12: 267), ezt az adatot idézi az EtSz. 2: 97 az *Etre* szócikkében; ugyanezt a személyt az oklevélből, illetőleg az eredetiből GYÖRFFY *Etchuri*uh, *Etchuri*uh-nak írja, felkiáltójellel, ami azt jelenti, hogy az ÁÚO. adata hibás (GYÖRFFY 4: 231, 255, 257, 268, 283, 306). BORSÁ IVÁN olvasatában ugyanezen adat: *Etthuri*uh (SZENTIVÁNY 17), 1348-ban *Ethere* fia *Ethere* (GYÖRFFY 4: 255).

A Pozsony megyei karcsai várjobbágy nemzetség adataiból: 1240: „veri iobagiones sancti regis ... in comitatu ... Posoniensi de generacione *Ethuri*uh sunt decem mansiones ... Sebec, Othus, Mortunus, Iacobus, Elias, Orsag, Othmar, *Ethuri*uh, Clemens et Texe” (ÁÚO. 2: 101; Szt. 1: 207; CDES. 2: 51). 1248: „*Ethuri*uh iobagio castri Posoniensis” (ÁÚO. 2: 206–7; CDES. 2: 217); 1256: „meta ... conterminatur terre uille Karacha, que est *Eger*uh iobagionis ... Castri” (ÁÚO. 11: 425; CDES. 2: 385); 1279: „[Petrus filius] *Ether*uh [de genere castri iobagionis Posoniensis]” (Szt. II/2–3: 240); stb.

Feltűnő és további vizsgálatra szorul, hogy főleg az *Etre* nemzetség tagjai körében a név eredeti *g-s* változata később jelentkezik, mint a *t-s* névalak, sőt a helynév még a XIV. század elején, 1307-ben is *Eguri*uhkarcha volt (HO. 3: 35; AnjOkl. 2: 65; RDES. 1: 212), és csak 50 év múlva, 1357-ből kerül elő a végleges hangalakhoz hasonló *Ethere*karcha (vö. FNESz. *Etrekarcsa*).

Továbbá a német *Egrih* > magyar *Etre* névalakulatban (amit PAIS DEZSŐ is elfogadott) a *g* > *t* hangfejlődés sem világos. Ez utóbbi mégis némileg összevethető az Árpád-kori *Agha* > *Acha* > *Atha* > *Atya* és *Oguz* > *Ochyus* > *Atyusz* személynévek alakulásával, mely fejlődési sorokat KNEZSA a palatalis *t'* hang írásképeinek változásával magyaráz. KNEZSA szerint a palatalis *t'* hangot korábban *g*, *gy*, *ch*, *ci*, *t*, *ty*-vel jelölték, „ezért valószínű, hogy e név korábban írt alakjaiban is *t'*-t kell feltételeznünk” (HírTört. 32, 45; vö. BÁRCZI, Htört. 112). KNEZSA feltételezése lehetséges az *Atya* és *Atyusz* nevek esetében, mert sem a délszláv eredetű *Agha* nemzetség, sem a Zala megyei *Ogiuz*, *Oguz* nemes névének eredetét nem ismerjük (vö. KARÁCSONYI i. m. 86, 147). De az *Etre* előzménye biztosan a német *Egrih* volt, melynek *Eg*- töve mindig *g*-vel és nem *t'*-vel hangzott, és a végső alak, az *Etre* sem mutatott soha palatalis *t'*-t. Vagyis az *Egrih* > *Etre* fejlődési sor nem helyesírási, hanem hangfejlődési kérdésnek tekinthető.

2. *R u h t u k*. — A) Az Árpád-kori *Ruhtuk* személynév bemutatása szorosan kapcsolódik a *Röjtökör* helynév magyarázatához (vö. FNSz. *Lajtaszentmiklós* a.). Érdemes visszapillantunk e helynévre vonatkozó korábbi véleményekre.

A XIX. század végén STEssel JÓZSEF „Fraknó múltja” című tanulmányában említette a Mártonfalva melletti *Reutuk*, *Reutuch*, *Rehtuk*, *Ruhtuk*-, *Ruchtug-eur* (= *Röjtökör*) nevű helységet, és a Sopron megyei *Ruhtuc* (= *Röjtök*) helynevet. „Először *Röjtök* utóbb pedig *Röjtök-ör* nevet viselt a nevezett földbirtok... az »ör« szó 1202-után a határszálon fekvő *Röjtökhöz* azért csatoltatott, hogy ezt a Sopronon alul fekvő másik *Röjtöktől* megkülönböztetni lehessen. Különben az sincs kizárva, hogy ezen határszáli őrségi területnek egyes részei egyszerűen *Ör* nevet viseltek” (Századok 1889: 296). STEssel a *Ruhtuc* (= *Röjtök*) helynév eredetéről nem nyilatkozott.

TAGÁNYI KÁROLY neves történész, levéltáros (1858—1924) „Gyepű és gyepűelve” címen alapvető tanulmányt tett közzé a Magyar Nyelv hasábjain (1913: 97, 145, 200, 254). E dolgozatára történészeink azóta is hivatkoznak, amikor az Árpád-kor határvédelméről esik szó, legutóbb a „Korai magyar történeti lexikon” *gyepű* szócikke végén. TAGÁNYITÓL idézünk egy rövid részletet: „Az ősi magyar gyepűrendszer emlékét legtovább helyneveink tartották fenn... Általában a h a t á r ö r - z é s fogalmával függnek össze a *Less ... Lesháza*, *Lesvár ... a Góre*, részben a *Tilos*, Sopron megyében a *Röjtök* = azaz rejték, sőt ezenkívül 1346-ban volt még *Röjtökör* (*Ruhtukewr*) falu is, ugyancsak Sopronban, a mai Pecsényéd (!) határában a Lajta (magyarul Sár) vize mellett. Nem lehetetlen, hogy az erdélyi *Retteg* is ezzel függ össze, legalább a *Röjtök* névnek a középkorból (Csánki III. 627) felsorolt változatai erre engednek következtetni” (i. m. 264—5).

Egy évvel később JAKUBOVICH EMIL elfogadva a *Röjtök* helynév TAGÁNYITÓL származó 'rejték' jelentését, az Oklevél-szótárhoz közölt szemelvényekben a *rejte*k szó korai előfordulásának idézi az 1326: *Rehtekh* helynevet (MNY. 1914: 326), ami egyébként CSÁNKI történeti földrajza III. kötetének megjelenése óta (1897.) ismert volt, csak senki nem gondolt arra, hogy a *rejte*k szóhoz kapcsolja.

BÁRCZI GÉZA a Szófejtő szótárában (1941.) a *rejlík*, *rejt* ige egyik származékának, a *rejte*knek első nyelvtörténeti adataként a JAKUBOVICHTÓL 1326-ra datált helynevet idézte.

PAIS DEZSŐ a „Reg. A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből” című nagyszabású tanulmányában a *Ruhtuk* helynévnek tulajdonított 'rejték' jelentését tovább bővítette: „A *reg*, *regés*, *regél*, *rege* szócsoporthoz a régi magyar szellemi életnek ... jó csomó kérdése fűződik, vagy legalább is jó csomó kérdést szokták hozzákapcsolni ... lehetséges, hogy eredetileg ... varázslók visszavonulására szolgáló helyeket jelölték meg *rejte*k szóval is, s innen lett ennek 'latibulum' értelme. A Sopron megyei Kapuvár környéki 1265: *Ruhtuk*, 1326: *Rehtekh* ... ma *Röjtök* ... és az ugyancsak Sopron megyei Lajta melléki 1223, 1346: *Ruhtukewr* ... valószínűleg fejlődött 'latibulum', sőt az országvédelemben való szerepüknél fogva 'örrejtek' értelemben kapták nevükül a szót a Szolnok-Doboka megyei *Retteg*-gel együtt” (MNYTK. 76. sz. 19; A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp., 1975. 15, 25, 125).

A TESz. a *rejt* ige első két nyelvtörténeti adatának a CSÁNKITÓL átvett 1223: villa *Ruhtukeur*, 1336: *Rehtekh* helyneveket tekinti, azzal a megjegyzéssel, hogy az ige és származékai egy nagyobb szócsaládhoz tartoznak, melyek a finnugor vagy ugor korból maradtak ránk. Az EWUng. a *rejt* ige szócikkében a fentiekhez hasonlóan jár el, de az igét ismeretlen etimonú fiktív töből magyarázza. A *Röjtökör* földrajzi név magyarázata: „*rejte*k ’rejtekhely’ és az *ör* főnév összetétele. Határvédő örök települését jelölte” (FNESz. *Lajtaszentmiklós* a.).

B) A KRANZMAYER–BÜRGER szerzőpáros vagy nem ismerte a művük előtt megjelent magyarázatokat a *Röjtökör* földrajzi névvel kapcsolatban, vagy nem értett azzal egyet, mert a burgenlandi Neudorf korábbi „terra *Ruthukeuri* [!] 1223, villa *Ruchtukewr* ... 1346” földrajzi névről azt állítja, hogy noha jelentését nem tudja maradéktalanul megmagyarázni, mindenesetre benne a magyar *ör* ’Wache, Wachposten’ és valószínűleg a magyar *Röjtök* [Ruhtuk] személynév [!] rejlik, mely a határos Magyarországon mint helynév fordul elő; „wahrscheinlich der magy. PN [Personenname] *Röjtök*, der im angrenzenden Ungarn als ON [Ortsname] vorkommt” (Burgenländisches Siedlungsnamenbuch. Eisenstadt, 1957. 109).

Valóban az Árpád-kori névanyagban van *Ruhtuk* (> *Röjtök*) személynév, amely a Nyugat-Dunántúlon, Vas megyében, eddigi ismereteink szerint két családban fordult elő. A Szombathelytől nyugatra fekvő Dozmaton lakó *Ruhtuk* vasvári jobbágy, illetőleg ő vagy egy másik *Ruhtuk* Dozmatról nemes pénzügyek intézésében és birtokügyletekben szerepeltek. 1281/1328: „domina Geredul relicta Stephani de Duruzomath ... *Ruhtuc* filio Herri de eadem Duruzomath fratre mariti sui” (HO. 3: 33; UB. 2: 151); 1289/1341: „*Rwhtuk* et Stephanus filius ipsius nobiles de Durzmat” (HO. 6: 349; UB. 2: 219); 1291: „de Durzmoth ... *Ruhtuk* filio Hericy iobagione Castri Ferrey de eadem” (UB. 2: 263).

A Szombathelytől keletre fekvő Véphez kapcsolódik *Ruhtuk* és fiai története. 1283-ban IV. László „*Rwhthwk* fiait: Pétert, Miklóst, Andrást és Petre-t, akik a Weph falusi királyi udvarnokok jobbágysági közül származnak, kiveszi a jobbágyságból Weph-en levő egy ekényi földjükkel együtt és a királyi serviensek közé sorolja őket, átírva a vasvári káptalannak a határjárásról és iktatásról szóló ... jelentését. *Ruhtuk* fiai ugyanis részt vettek a [morvamezei] csatában, majd amikor a kunok felkeltek, urukkal: Rubinus comes-szel, a jelenlegi országbíróval, Swynwar castellum-ban szolgáltak és ... a Zelench [Szelincs, Pozsony megye] vár ostromakor kődobálástól megsebesülve magukat kitüntették” (Sztip. II/2—3: 308). — 1283/1283: „*Petro, Nicolao, Andree et Petre* filiis *Ruhtuk* filiis videlicet iobagionum vestrorum [regis] de ... villa Weph” (UB. 2: 164); 1283: „*Petrus, Nicolaus, Andreas et Petre* filii *Rwhthwk* de filiis iobagionum uduornicorum nostrorum de villa Weph” (UB. 2: 167; HO. 6: 289). *Ruhtuk* fiai a morvamezei csata idején (1278) huszonevesek lehetnek, így apjuk, *Ruhtuk* 1250 körül született, vagyis a Sopron megyei *Röjtök*, melynek első biztos adata 1326: *Rehtekh*, kaphatta nevét egy XIII. században vagy korábban élt *Ruhtuk* nevű személytől.

Mivel bizonyított tény, hogy az Árpád-korban, Nyugat-Magyarországon több személynek is *Ruhtuk* volt a neve, jó okkal gondolhatunk arra, hogy nemcsak a Sopron alatti *Ruhtuk* földnek, hanem a Lajta melletti *Ruhtukeuri* (UB. 1: 91) földnek is személynév az előzménye. Ez utóbbi földrajzi névnek kétféle jelentést tulajdoníthatunk: 1. *Ruhtuk* földjén maga *Ruhtuk* volt az ör, és így lett a hely neve ’*Ruhtuk* örhelye’; 2. Egy *Ruhtuk* nevű személyről elnevezett földön örhelyet létesítettek, és ez az örhely a falu nevét vette fel megkülönböztetésül a többi örhelytől, és ’*Ruhtuk* falu örhelye’ jelentésű földrajzi név vált belőle.

C) A XIV. századi *Ruhtuk* személynév eredetének vizsgálatában kiindulásul leszögezhetjük: a személynévnek aligha lehet köze a *rejte*k közszóhoz, mert még élénk fantáziával sem lehet felténni, hogy egy személyt *rejte*k (latibulum) ’vadállat búvóhelye, odúja’ jelentésű (vö. PAIS i. m.) közszóval nevezzenek el.

A név azonban összevethető az 1211. évi tihanyi összeírásból ismert *Ruchtuk* udvarnok nevével. *Ruhtuk* személynévünk további vizsgálatához némi kitérőt kell tennünk. Ugyanis az 1211. évi

Ruchtu személynevet a TESz. a *roh* 'schwärzlich, rötlich' ismeretlen eredetű, kihalt szónál, az EWUng. hasonlóan a *roh*, valamint a *roj*t 'Franze' bizonytalan eredetű szó korai nyelvtörténeti adataként idézi. A TESz. és EWUng. az 1211. évi *Ruchtu* személynevet KUBÍNYI LÁSZLÓnak „A *roh* színnév tulajdonneveinkben” című tanulmányából merítette (MNy. 1953: 409—19). KUBÍNYI a *roh* közszből magyarázta nemcsak a XIV. századtól előforduló *Roh*, *Ruh* személyneveket, majd családnéveket, a dictusos neveket és a földrajzi nevekben előforduló *Roh* elemet, hanem az 1211: *Ruchtu*, 1239: *Rohcha* (?*Rohtha*), 1277: *Ruha* és a Szatmár megyei *Rohod* falu nevét is. Abból a *roh* közszből, melyet 1290-től a XVII. századig kizárólag lovak színe-nek meghatározására, jellemzésére értettek, alkalmaztak (vö. OklSz., CzF.). KUBÍNYI nem fogadta el ILA BÁLINTnak a Gömör megyei *Rohfalvára* vonatkozó magyarázatát sem. ILA szerint a falu telepítője és névadója német ember volt, neve pedig „a latin-német *Roch* = Rókus”, a *Gecelfalva*, *Pétermányfalva* stb. falvak sorába tartozik (Gömör m. 3: 309).

Ismert tény, hogy igen nehéz az Árpád-kori egyszótagú személynevek eredetét biztonsággal megállapítani, mert az effajta névalakulások több nyelvből is könnyen levezethetők. Ezért nem kifogásolható, ha az Árpád-kori *Roh* és társai személyneveket nemcsak a ló színet jelentő *roh* szóval azonosítom — amint azt KUBÍNYI cselekedete —, hanem bemutatom az azonos vagy hasonló alakú és eredet, átvétel szempontjából számbajöhető névalakulatokat.

A lengyel történeti névanyag személyneveiből példák: *Roch*, *Ruha*, *Rocho*, *Ruchota*, *Ruchta* (TASZYCKI 4: 468, 510), cseh *Roh* személynév (SVOBODA 195). Ez utóbbi megtalálható a FNESz. *Roho* szócikkében. Ezen adatok ismeretében felmerülhet a kérdés: vajon a számtalan szláv eredetű Árpád-kori személynév között nem lehetne-e a *Roh* és társait is szláv átvételnek tekinteni?

KUBÍNYI LÁSZLÓ szerint a Szatmár megyei *Rohod* földrajzi név — első adata 1306 körül: *Ruhud* — a *roh* színnév -d képzős alakja (i. m. 415). E magyarázatnak ellentmondani látszik egy jóval korábbi adat: 1262-ben V. István király Wbul fiának, Mihály ispánnak adta a Potok várban épülő tornyot. Az oklevél keltezésében ez áll: „D. in ponte *Ruchard*...”. SZENTPÉTERY IMRE értelmezése szerint „Rohod hida” volt az oklevél kiadásának helye (II/1: 9). A *Ruchard* > *Rohod* névfejlődés világosan mutatja, hogy a földrajzi névnek nincs semmi köze a *roh* színnévhez, hanem személynévi eredetű, és a német *Ruhard* átvétele (vö. FÖRSTEMANN 881).

A Nyugat-Magyarországon feltűnt *Ruhtuk* személynév is feltehetően német eredetű, és a *Roh*, *Ruh* stb. névcsaládba tartozik. A régi német *Roh*, *Rochus*, *Rohde*, *Ruhde*, *Rohthus*, *Rochto*, *Rohto*, *Rucho*, *Hrotoch*, *Ruthouhc*, *Ruothoch*, *Ruothoc* és a *Ruhard* (> magyar *Rohod*) nevek mindegyike a germán *Hroc* vagy *Hrothi* tö variánsai (FÖRSTEMANN 880, 881, 886, 906, 1281), továbbá a német *Roch* lehet még a *Rochold*, *Rochus* személynevek rövidült alakja (BRECHENMACHER 2: 420). A felsorolt német személynevek átvételével került be az Árpád-kori névállományba többet között a *Ruhtuk* is és jött létre a magyar *Röjtök* földrajzi név.

Végezetül érintenünk kell még a Szolnok-Doboka megyei *Retteg* helynév magyarázatát, mely TAGÁNYI és PAIS szerint hasonlóan a *Röjtkör* és *Röjtök* nevekhez eredetileg 'örrejek'-et, a határvédelemmel összefüggő szakkifejezést jelentett. KNEZSA ISTVÁN a „Keletmagyarország helynevei” című művében a helynevet ismeretlen eredetűnek minősítette, vagyis a TAGÁNYI-PAIS-féle értelmezést elvetette. (MagyRom. 1: 261) Itt jegyzem meg, hogy az 1245: *Rethteg*, valamint a több helyen is idézett 1283: *Rethteg* Szolnok-Doboka megyei adatok a XIV. században hamisított oklevelekből származnak (Sztpt. 1: 248; II/2—3: 314; JAKÓ, ErdOkl. 1: 190, 261).

3. Összefoglalásul a fentiek után megállapítható, hogy TAGÁNYI KÁROLY történész nem ismerte fel a *Ruhtuk* névelemet, illetőleg nem is gondolt arra, hogy benne személynevet keressen. Viszont érdeklődési körébe, a honvédelem, határvédelem témájába némi történészi fantáziával igen jól illett a határon fekvő helyneveknek *rejte*k értelmet, jelentést tulajdonítani. A nyelvtudományban ezt a jelenséget népetimológiának nevezik. Vagy „beleértés” következménye a helynevek 'rejtek-ör' jelentése, azaz „egy-egy szóba olykor beleértjük egy másik vele összecsengő szó jelentését...

Ez a jelenség, amely közel jár a népetimológiához, különösen gyakori a földrajzi nevek körében. Puszta összecsengés alapján, minden történeti jogosultság nélkül tesszük magunk számára érthetővé az afféle helyneveket” (KISS LAJOS, Földrajzi neveink fejlődése. Bp., 1995. NytudÉrt. 139. sz. 9).

Valóban színesebb, képzeletet inkább megmozgató magyarázat a *Ruhtuk* helyneveknek 'hátörzésre alkalmas leshely, rejtekhely; esetleg varázslók visszavonulására szolgáló hely, örrejték' jelentést tulajdonítani, mint e neveknek egyszerűen személynévi előzményt feltenni, kiváltképp, ha a szóba jöhető személynévet a szerzők nem ismerik. Mégis, ha az Árpád-korban egy vidéken feltűnik egy azonos hangalakú helynév és személynév, a személynévről van egy valószínűsíthető, elfogadható magyarázat, akkor a történeti névtan szabályai szerint elsősorban a személynév → helynév alakulásmód az elfogadott. Ellenvetésül természetesen felhozható ennek fordítottja is: helynévből lett a személynév, azaz jelen esetben a Vas megyei nemes és királyi szerviensi a Sopron megyei *Ruhtuk* helynév után kapta egyéni nevét. Az effajta névadásra azonban az Árpád-korban rendkívül kevés, alig 1-2 adat áll rendelkezésünkre, másrészt a Nyugat-Magyarországon előforduló számtalan német eredetű Árpád-kori személynév között kézenfekvő a Vas megyei *Ruhtuk* nevet is német személynévi átvételnek tekinteni.

Az Árpád-kori *Ruhtuk* személynév 100 éve, a Hazai Okmánytárak kiadása óta ismert lehetett. Nemkülönbén *Ruhtuk* fiainak története elolvasható az 1961-ben megjelent SZENTPÉTERY-BORSA-féle műből, az Árpád-kori oklevelek kritikai kiadásának II/2—3. kötetéből, melynek kitűnő mutatójából a kérdéses név könnyen visszakereshető. — A *Ruhtuk* személynév ezúton megejtett nyilvánosságra hozásával és vizsgálatával a *Röjtökör*, *Röjtök* földrajzi nevek korábbi magyarázata mellé, annál szerintem megnyugtatóbbnak tűnő értelmezést óhajtok nyújtani.

FEHÉRTÓI KATALIN

Balassi- és Zrínyi-magyarázatok.* *Szarv, szárny, repül.* — Az „Adj már csendességet” kezdetű versében Balassi Bálint azért könyörög Istenhez, hogy elnyerhesse lelki békéjét. S ehhez arra is szüksége lenne, hogy Isten megsegítse:

Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
Add meg életemnek, nyomorult fejemnek letört szárnyát,

Repülvén áldjalak, élvén imádjalak vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván haljak meg nyugodván bú s kín nélkül.

E vers különböző másolataiban, kiadásában a *szárnyát* szó helyett nemegyszer *szarvát* áll (l. pl. Balassi Bálint összes művei. I. Összeáll. ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1951. 271, a jegyzetek; Balassi Bálintnak és Rimai Jánosnak istenes éneki. Kolozsvár, 1701. 2). A modern Balassi-kiadásokban általában a *szárnyát* szerepel. (L. Balassi műveit, verseit pl. ECKHARDT i. m. 1951., ill. 1961., 1968; STOLL BÉLA Bp., 1974.; HORVÁTH IVÁN, Újvidék-Novi Sad, 1976.; VARJAS BÉLA Bp., 1979.; 1981.; KÖSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA Bp., 1986., 1990., 1994., 1999. stb. összeállításában.

A Balassi-filológiában lényegében máig vitatott, melyik szó lenne itt a helyes. Egyszerűen szólva a fejnek még metaforikus szóképet használva sem szokott szárnya lenni, a szarvval viszont nem lehet repülni. Magam itt a következő szövegkorrekciót, illetve magyarázatot ajánlom. A szakirodalomban is ismert, hogy a szarv — az állatvilágból származó metaforaként — az erő és a hatalom jelképe ugyancsak lehet. Többször előfordul ez a kép a Zsoltárok könyvében, amely a keresztény kultúrkörbe tartozó népek költészetére, így Balassira is, különösen istenes verseire igen nagy hatással volt. „A B[iblia] képes nyelvezetében a szarv a hatalom és erő jelképe (5Móz 33,17;

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 21. (vö. OTKA T 029146 sz.)

Zsolt 89,18.25; 92,11; 112,9; az ÚF [= új fordítású] B itt már nem is szarvat ír, hanem hatalmat). A szarv felemelése (Zsolt. 137,7; Ez. 29,21) a hatalom és dicsőség vissza-, illetve helyreállítását jelenti. A szarv letörése (Jer. 48,25; Jsír. 2,3) a hatalom megsemmisítését, széttözúzását fejezi ki” (Keresztyén bibliai lexikon. II. Szerk. BARTHA TIBOR. Bp., 1995. 516). Az idézett helyeken kívül erre még számos példa van: „A gonoszoknak *sarvait* mind letördelem, az igaznak *sarvai* pedig felmagasztaltatnak” (Zsolt. 75: 11; revideált Károlyi-féle ford.). Több adatot lásd még például Zakariás 1: 21 (Biblia); NySz.; O. NAGY GÁBOR, *Mi fán terem?* 3. bőv. kiad. Bp., 1979. (*megnő a szarva* al., ui. a *letöri valakinek a szarvát* már köznyelvivé is vált szólás szintén említettik). Balassi tehát amikor azt kéri Istentől, hogy elveszett, megromlott állapotán javítson, régi szép tisztességébe, tisztelt állapotába helyezze vissza, (bibliás) szóképpel ezt úgy is kifejezheti, hogy nyomorult feje letört szarvának a visszaállításáért, visszaadásáért fohászkodik. Ekkor viszont kérdés, miért áll a következő versszak elején a *repülén* szó, s egyáltalán az mire vonatkozik.

Úgy gondolom, a *repülén* — a két egymás mellett lévő szerkezet mutatja is („repülén áldjalak, élven imádjalak”) — az *élven*-nel van viszonyítva, szembeállítva, tehát a halállal van kapcsolatban. Akkor pedig a *repülén* s az illető sor arra vonatkozhat, hogy — amennyiben az Isten megsegíti a költőt — halála után a magasságba, a mennybe repülve, szállva áldani fogja az Urat, életében pedig imádni.

Korábban már írtam a „Méznel édesb szép szók” kezdetű Balassi-vers befejezésének az értelmezéséről (MNY. 1978: 403—4). Itt Balassi azért könyörög Istenhez, hogy Júlia bocsásson meg neki. Ha ez megtörténik, ő meghalni is kész, ezután pedig az üdvözülését kéri:

Ezt ha megnyerhetem, bár meghaljak ottan,
Búmnak mint hattyúnak legyen vége vígan;
Más kívánságom ez: üdvözüllek oztán.

A hattyúéhoz hasonló vég arra a hiedelemre utal, miszerint halála előtt a hattyú a magasba szállva énekel. A „hattyúdál” ugyan általában szomorú, de a hiedelemnek olyan változata is van, amelyben a hattyú örömmel énekel, mert tudja, hogy a halál után egy boldogabb lét várja. Platonnál, Janus Pannoniusnál és Pierre de Ronsardnál szintén megvan ez a variáció. A Derniers vers de Ronsardból idézek Illyés Gyula fordításában: „Kertet, házat, hazát, itthagynom a remek | kancsókat, korsókat, a csinnal villogókat, | haldokló hattyúként, hogy szállván úgy daloljak | mint ő, ha búcsúzik kanyargó part felett. || Vége! A szép fonál im letekeredett; | éltem, énekeltem: nevem hírbén ragyoghat; | tollam az égre száll, útján a csillagoknak, | messze onnan, hol a vásár világ recseg. || Boldog, ki félreáll. Még boldogabb, ki megtér | az ősi semmibe; de még boldogabb ennél, | ki anyagnak siet Krisztus körébe föl,” (Utolsó vers. L. pl. in: Szerb Antal: Száz vers. Bp., 1957. 95). Halálakor Szent Potenciána is „Yvnius havanak tyzen negyed napan. Bodogul *repevle* cri[ti]-hoz” (CornK. 140r): Potentiana in sancto virginitatis proposito de terris ad Christum *migravit* [!] XIII. calen. iunii. A VirgK. 50. három tolvajt említ, akik jó útra tértek, beléptek a ferences szerzetesek közé, majd később „Nagi dicheretes etel ez vilagbol kýmulanak. Es vrhoz *rw(s?)pwle- nek*”. Még perdöntőbb egy Balassi korabeli adat, a 90. zsoltár 10. versszakát idézem a Vízolyi Bibliából: 1590: „Az mi esztendeinknek napjai hetuen esztendő, vagy mennél fellyeb nyöltzuon esztendő: es azoknak {zinte az iauais nyomoru[ag és fárad[ag, mely mikor el mulic, *el repölönc*”. Ez a szöveg — benne egy fordítási hibával — szinte teljesen változatlanul az (új protestáns fordítás mellett) ma is használt 1908-as revízió szövegéig megmaradt, amelyben aztán a következőképp módosult: „A mi esztendeinknek napjai hetven esztendő, vagy ha feljebb nyolczvan esztendő, és nagyobb részök nyomorúság és fáradtság, a mely gyorsan tovatünik, mintha repülénék”. A Balassi-versben a „repülén áldjalak” tehát szerintem arra vonatkozik, úgy értelmezendő, hogy halálakor a költő, amikor lelke a mennybe száll, repül, áldva köszöni a földi életben megtapasztalt segítséget, jótétéményt. A *repülén*-nek itt ’szárnyaló érzéssel, boldogan’ jelentéssel való értelmezése (l. Ja-

KAB LÁSZLÓ — BÖLCSKEI ANDRÁS, Balassi-szótár. Debrecen, 2000.) téves, az ige jelentése szerintem '(a lélek) a mennybe, az üdvözülendők közé száll, jut'. Megemlítem még, hogy Balassi egy rövid, törökből átültetett verse így kezdődik: „Mikoron *kirepül* lélek beteg testből, | soha senki nem látta”. A török szöveg szó szerinti fordítása ez: „Senki nem látta a lélek elmentét a testből” (Gyarmati Balassi Bálint énekei. Gond., jegyz. KÖSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA. Bp., 1986. 167, 298).

Péterke, szít. — Ez a két szó ugyanazon mondatban, Balassi „Tíz okok” című fordításában található, a hetedik „okban”. Tudjuk, Edmund Campion (Edmond Campianus) könyvének a fordítását Balassi nem fejezte be, a kéziratban maradt munkát — a nyolcadik, a kilencedik és a tizedik okot is átültetve —, az egész fordítást sajtó alá rendezve Dobokay Sándor adta ki Bécsben 1607-ben. A vonatkozó helyen arról van szó, hogy a régi egyházatyák közül nyilván többen megírták volna, ha úgy gondolják, hogy az egyház tanításai közül valamit máshogy kell érteni, mint ahogy az máig hagyományozódott. Ugyanígy a történetírók sem hallgatnak el semmi újat egy nemzet, egy ország dolgai felől: „Azoc az elővót dologh mellé vmint kiki az ő *peterkeie mellé* mindenút öröme[*t* *ŷythnac*” (BÖM. II. Összeáll. ECKHARDT SÁNDOR Bp., 1955. 100; vö. még: újabb, fakszimile kiad. Szerk. HARGITTAY EMIL. Bp., 1994. 52). A mondatban a *péterke* szó értelmezése okozott gondot. ECKHARDT azt írta, hogy annak jelentése 'maga terméke', s a *péterke* általa feltett 'ondó' értelmével kapcsolta össze (l. BÖM. II. 121). A TESz. alapján én ezt úgy korrigáltam, hogy a szó jelentése „az ember gyermekére, hozzátartozójára, illetőleg saját mivoltára utalhat” (MNY. 1979: 510). Ez lényegében igaz, de a szómagyarázathoz, az egész mondat kommentálásához még hozzátehetünk egy-két dolgot. A TESz. a *péterke* szó első, említett jelentésű adatát az NySz. nyomán Decsi Adag.-jából idézi: „Kinek kinek az ő *petörkéie* fái: suam quisque homo rem meminit” (266). Ugyanez a mondás Decsinél a 359. lapon is megvan, s ekkor a latin megfelelő: „Maius tuum putas naufragium”. A Decsi-féle (köz)mondás nyilvánvaló értelme az, hogy mindenkinek a saját gyermeke, magzata, baja fáj (legjobban), annak, illetve saját magának az ügye a fontos, a legfontosabb. A *péterke* a személynév köznevesülésének egyik esete, a szónak más köznévi jelentései is vannak (l. CzF.; MTsz.; ÚMTsz.; TESz. *pete* al.).

A Balassitól idézett mondatban ugyanakkor nemcsak a *péterke* szó s közvetetten az azt tartalmazó, Decsinél is meglévő közmondás, hanem egy másik közmondás kétségtelen hatása ugyancsak megfigyelhető. A következő: 1559: „ki-ki mind az ő fazeka mellé szíta” (Szék: Krón. 159v : Hadrovics: Fraz. 180); Decsi: Adag. [12]: „Omnes sibi melius esse malunt quam alteri Kiki mind maga fazeka mellé *ŷít*”, 209: „Opta vicino vt habeat, magis autem vt olla. No bizony kiki mind magát *ŷereti* ma[n]ál iobban. Item: Kiki mind az ő maga fazeka mellé *ŷít* (*ŷenet*)”. S vesd össze még [16]: „Ollae amicitia. Fazék mellé *ŷító* barát[ág]”. A közmondásra számos adat van később-ről is. Keletkezésének pedig az a megfigyelés az alapja, hogy nyitott tűzhelynél az emberek a tüzet, a paraszt általában nyilván a saját fazekuk mellé, alatt élesztik, szítják (vö. KERTÉSZ, Szok.). Szerintem a *szít* ige 1568-tól adathozható 'valakihez, valamihez vonzódik, húz hozzá' jelentésének (l. TESz.) a kialakulásához ez a régiségben gyakori szólás is hozzájárult.

Elveszi a szemén valóját. — E 'megtéveszti' jelentésű szólást Balassinak egy 1586-ban Fánchy Györgyhöz írt leveléből korábban már idéztem: „De ha Kd mind elhiszi az mit az bussaiak, vagy ő mellettek azok, az kiknek ők megkenik tenyereket, kdnek hazudnak, bizony igen *elveszik az szemén valóját* Kdnek”. Az eredetéről pedig azt írtam, hogy az valószínűleg a ló és a szarvasmarha egyfajta szembetegségét jelölő *szemén való* kifejezéssel függ össze (MNY. 1980: 508). Véleményem később megváltozott, ezt a hipotézist az asszociációs kapcsolat bizonytalan volta miatt már legfeljebb csak esetlegesnek tartom. Gondoltam arra is, hogy a szókapcsolat szemüvegre, pápaszemre vonatkozhat. Végül azonban ott kötöttem ki, hogy a *szemen való* minden bizonnyal egyszerűen csak annyit jelent: 'a szem előtt lévő, való dolog, helyzet'. Az *elveszi a szemén valóját* jelentése pedig valószínűleg a következő: 'megakadályozza, eléri, hogy az illető ne lássa azt, ami a szeme előtt van', illetve '... ne lássa a valós helyzetet'. Ezt az elképzelést Zrínyi Miklós „Szigeti veszedelem” című eposzából vett két adattal is támogathatjuk: „Mindennek *vagyon* már

szemén ellensége, | Török és keresztény össze van keverve” (3/70), „Nem jobb-é tisztességgel halni embernek, | Hogysem szemén élni szégyennel mindennek?” (3/90). Idézeteimet egy mai kiadásból vettem (Szerk. KIRÁLY ERZSÉBET. Bp., 1993.), de már a NySz. szintén ismeri őket, s ugyanitt Faludi Ferencről vannak adatok a *szemén hordoz* és a *szemén tart* kifejezésekre is.

Guba húzza, de a gubát (is) húzzák. — Zrínyi Miklós Csáktornyáról egy évszám nélküli, október 1-jén kelt levelében írja Batthyány Ádámnak, hogy néhány saját katonája egy rövidebb, először szerencsésnek induló portyáról sétálva jött haza, de „bele haraptak az sauaniban ualamenire”, mert már itthon a berzencei törökök rajtuk ütöttek, minden zsákmányt visszaszereztek, sőt még négy foglyot is ejtettek, „az aual iar az gubais huza, de az gubatis huzak” (A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bev., jegyz., közléteszi IVÁNYI BÉLA. Bp., 1943. 291; vö. még 290). Az említett eseményből is látszik, Zrínyi ez utóbbi szólással azt fejezi ki, hogy amit az egyik ellenségeskedő fél csinál, azt teszi a másik is, kölcsönösen zaklatják, rabolják egymást. Ismerve az ilyen típusú szólásokat, és a *guba* szó ’kutya, göndör szőrű kutya’ jelentését, a szólás szó szerinti értelme nyilván az, hogy két (vagy több) marakodó kutya közül mindegyik húzza, bántalmazza a másikat. S ezt átvitt értelemben veszekedő, ellenségeskedő, egymásra rátamadó emberekre, katonákra is lehet érteni. Balassi 1588–1589 körül írt „Szép magyar komédia”-jának egy néhány évvel későbbi, még Balassi által átdolgozott, nyomtatásban is megjelent változatából csak néhány részlet, az úgynevezett Júlia-töredék maradt fenn. Ebben, az Actus III. Scena III-ban a féltékeny Credulus ekképp fenyegeti meg Sylvanust: „Nemcsak garázdálkodom az hitőtlen s tökéletlen voltodért, hanem ugyan *ösze is kap még ma guba göndörrel!* Majd meg is vonszuk a gubát egymás hátán” (BÖM. I. Összeáll. ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1951. 289). Balassi itt tudatosan él a *guba* szó mindkét jelentésével (a másik, az eredeti értelem gyapjas, fürtös felsőruha) és az alliteráció lehetőségével. Több olyan szólásunk van, amelyben különböző ’kutya’ jelentésű szavak, vagy akár ugyanaz a ’kutya’ jelentésű szó ismétlődik: *eb ura fakó, eben gubát cserél, egyik kutya, másik eb* stb. A *fakó* sárgásszürke színű kutyát (vagy lovat) is jelölhet. „A XVI—XVIII. században például arra, ha két kíméletlen ember csúnyán összeveszett, és alaposan ellátta egymás baját, ezt mondták: *fakót is vonják, de fakó is vonja*, és ez eredetileg azt jelentette, hogy ’komiszul bánnak a kutyával, de a kutya is komisz másokhoz’” (O. NAGY i. m. 126—7, 130—1). A Balassinál előforduló *összekap guba göndörrel* szólásról korábban már részletesebben írtam (A. MOLNÁR: MNy. 1976: 434, vö. még Uő.: NytudÉrt. 83. sz. 384). Ehhez és más hasonlókhöz érdekes, eddig tudtommal még nem ismert adalékként kapcsolhatjuk hozzá a Zrínyi használta szólást.

A. MOLNÁR FERENC

ÉLŐ NYELV

Változó tájszótárak — változatlan megítélés

A Magyar Nyelv XCII. kötetében (1996: 215—8) „Három tájszótárról” címmel (HÁZI ALBERT „Okányi tájszótár”, NAGY GÉZA „Bodrogi tájszótár” és SILLING ISTVÁN „Kupuszinai tájszótár” című munkájáról), legutóbb pedig, a XCVIII. évfolyamában (2002: 147—54), „Változó szókészlet — változatlan tájszótárak” címmel figyelemre méltó bírálat jelent meg három további tájszótárról, „A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára” (KárpSz.), a „Hosszúhetényi szótár” (HhSz.) és a „Kopány menti tájszótár” című (KmTsz.) kiadványokról; mindkettő HEGEDŰS ATTILA tollából. A két ismertetés között — objektív okokból is — bizonyos hasonlóságot vélek fölfedezni, ezért utalok vissza a hat évvel ezelőtti recenzióra. Válaszra azonban elsősorban — tagadhatatlanul — az utóbbi ösztönöz, s így inkább az itt szóba került tájszótárakat érintem. Közülük a LIZANEC PÉTER szer-

készítésében készült KárpSz.-at — sajnos — nem volt módomban megismerni, DALLOS NÁNDOR és PESTI JÁNOS HhSz.-át viszont annál alaposabban, hiszen recenziót is írtam róla (Nyr. 2001: 261—4).

Ezek a kiadványok nemcsak azért kerülhettek egymás mellé HEGEDŰS írásában, mert mind-egyikük szinte egy időben — egy-két évvel ezelőtt — jelent meg, hanem bizonyosan amiatt is, hogy szerinte majdnem ugyanazon vagy nagyrészt hasonló hibák jellemzik őket. A szerző főképpen abban lát közöttük kisebb-nagyobb különbséget, hogy a bennük levő hiányosságok milyen mértékűek, vagy esetenként ezek a lexikográfia mely részletkérdésére terjednek ki, és a szótárszerkesztés milyen szempontjainak nem felelnek meg. Cikkében a szóban forgó tájszótárak közös vonásának tűnik továbbá az is, hogy szerinte alig vannak bennük olyan értékek, amelyek a magyar nyelvészet (elsősorban a dialektológia vagy egyéb nyelvészeti tudományágak) és esetleg más szakterületek (pl. a néprajz) számára is hasznosíthatók volnának.

A (nagyon) figyelmes olvasó azért megállapíthatja, hogy e tájszótárak egyike-másika bizonyos szempontból — legalább egy-egy (rövidke) megjegyzés, észrevétel erejéig — elismerésben is részesül. A dicsérettel azonban — a hat évvel ezelőtti ismertetéséhez hasonlóan — a recenzens most is igen szűkmarkúan bánt, mégpedig valószínűleg azért, mert kiemelésre méltó értéke(ke)t nemigen talált (esetleg nem vett észre, talán nem is nagyon keresett) bennük, vagy a jobbítás szándékától vezérelve csak azt tartotta fontosnak, hogy a három kiadvány hibáiból okuljanak a későbbiekben elkészülő tájszótárak szerzői. (Jó volna, ha többen is lennének ilyenek.) Az utóbbi szempont kétségtelenül nagyon fontos: okos, hozzáértő bírálatból lehet és kell is okulnia minden kutatónak, így haladt s halad tovább mindenfajta tudomány.

Elismerem: az előzőekben kifejtett gondolatok meglehetősen közhelyszerűek, (a tudományos közvélemény szempontjából) látszólag nem érdemelnek különösebb figyelmet, igazán legfőljebb a három tájszótár szerzőit érintik. Számukra lehet elszorító, hogy a több évtizedes, szorgos munkával összegyűjtött anyag a recenzens véleménye szerint lexikográfiai és egyéb hibák miatt alig vagy nehezen hasznosítható, majdhogynem felhasználhatatlan.

Mint az érintettek egyike mégsem emiatt fogtam tollat, hiszen azon keseregni, amit már kijavítani úgysem lehet, vagy amit a bíráló akarva-akaratlanul figyelmen kívül hagyott, teljesen fölösleges. Sokkal inkább az a szemlélet(mód) késztetett írásra, amely túlmutat ezen a bírálaton, s amely aligha segíti a (bizonyos nyelvészeti irányzatok által amúgy sem elismert) dialektológiai kutatásainkat. Kítől várható el, hogy a különféle nyelvjárási kiadványok, köztük a tájszótárak hibáinak jogos és szükséges feltárása mellett rámutasson azok értékeire is? Aligha azoktól, akik — ilyen-olyan okokból — kézbe sem veszik őket. Természetes, hogy egy-egy kiadványról az adott szakterület művelőinek kell (lehetőleg elfogulatlan) véleményt formálniuk. Nem szerencsés, ha a bírálat nagyon egysíkú, ha a mű hibáinak és értékeinek bemutatása aránytalan. Hogyan lehetséges az, hogy ismertetéseiben a szerző a tájszótárakról szólva kb. 90 %-ban negatívumokat sorakoztat föl, s jó, ha írása — a terjedelmet tekintve — 5—10 %-ban tartalmaz elismerést vagy elismerésfélét is. Korántsem könnyű persze a jó arányokat megtalálni, de azért — igazságérzetünk valahogy ezt diktálja — törekedni kell rá. HEGEDŰS ATTILA mindkét recenzióját szemléletmódjában egyoldalúnak vélem, olyannak, amely a szóban forgó tájszótárak eredményeinek fölmutatására (valamilyen okból) alig fordított figyelmet. Mindkét írásának egésze azt sugallja az olvasónak, hogy az említett tájszótárak alig használhatók föl a kutatásban, eredményeik alig vannak, s ezek — egy-egy elejtett dicséretmorzsaként — jószerivel eltörpülnek a (talán föl is nagyított) hibák mellett. S ez bizony egy fiatalabb kutatónak akár kedvét is szeghetné.

Elfoglultságomat természetesen elismerem, hiszen ennek jelen esetben két oka is van. Az egyik az, hogy oktató- és kutatómunkámban a dialektológia — pályám kezdetétől máig — mindig jelen volt, és sok örömet leltem benne, s ma is tudományos érdeklődésem középpontjában áll. Ezért szomorít el, ha e tárgykörrel kapcsolatban más nyelvészeti tudománysszakok, irányzatok művelői részéről lekezelést tapasztalok. S ugyanezen okból tölt(ött) el mindig örömmel, ha külföldi (főleg németországi, ausztriai és svájci) tanulmányútjaimon ennek ellenkezőjét, a dialektológiai kutató-

sok megbecsülését, elismerését érzékel(t)em. Elfoglultságom másik oka pedig az, hogy a bírált kiadványok közül egyiknek a szerzője vagyok. Hogy egy-egy tájszótár anyagának összegyűjtése (esetenként még a megjelentetése is) milyen sok időt, energiát igényel, arról ugyan a szakirodalomból mindenkinek lehetnek ismeretei; de ezt az tudja csak igazán, aki esetleg egy-két évtizeden keresztül szorgos munkával szavanként, kifejezésenként jegyezte föl, mentette egy-egy nyelvjárás pusztulásra ítélt szókincsét, s ehhez esetleg még végigjárta a kiadáshoz szükséges anyagi támogatás megszerzésének rögzös útját is. Mindezt vagy ennek egy részét saját tapasztalatából nagyrészt a recenziens is tudhatja. Természetesen mindezek ellenére nemcsak joga, hanem kötelessége is, hogy e kiadvány(ok) hibáit szóvá tegye.

Ami a KmTsz.-ra vonatkozó nyomdahibákat és a szótárszerkesztési kifogások egy részét (pl. az utalásokat, a lexikográfiai következtelenségeket) illeti, elismerem, hogy a bírálónak ebben igaza van. Erre bizony nagyobb gondot kellett volna fordítanom, mégpedig legalább annyira, amennyire ő tette a különféle hibák keresésében, felsorakoztatásában. Ritkán lehet ilyen gondosan összeállított, szinte aggályosan precíz recenziót olvasni, mint az övé. Sokan — jómagam mindig — beleesünk abba a hibába, hogy recenziusként a dolog könnyebb végét fogjuk meg: a mű érdemeit, jelentőségét, felhasználhatóságát hangsúlyozzuk, ezeket mutatjuk be részletesen, esetleg sok példával is, s csak azután említjük meg — gyakran csupán vázlatosan — a kiadvány különböző hiányosságait.

HEGEDŰS ATTILA nem ezt az utat járta, a nehezebb megoldást, a valószínűleg időigényesebb eljárást választotta. Nem is igen találok magyarázatot arra: hogyan fordulhatott elő, hogy a HhSz. gyűjtőjének, DALLOS NÁNDORNAK a neve DALLOS JÁNOSKÉNT szerepel írásában. Az általa felsorolt nyomdahibák mindegyike valóban az, s ez a „lexikográfiai szakszerűtlenségek” nagy részére is igaz. Az egyes tájszók szociális érvényét, társadalmi elterjedtségét érintő fejtegetésével (MNY. 2002: 153) azonban — főképpen a KmTsz.-ral kapcsolatban — nem tudok egyetérteni, mégpedig azon érvelésem alapján, melyet a bevezetésében részletesen taglaltam (10), amit itt nem ismétel meg. De jó-részt ugyanezt mondhatom a HhSz.-ra vonatkozóan is, amelynek szóanyagát DALLOS NÁNDOR az 1940-es évek végén kezdte gyűjteni, s ezt a munkát évtizedeken át folytatta. A szótár szerkesztési munkálataira viszont csak ötven évvel később (1998-ban) került sor. A szerkesztéssel megbízott PESTI JÁNOS minden egyes tájszó társadalmi elterjedtségének megállapítására nem vállalkozhatott, ezt csak részben tudta megtenni, hiszen az adatok följegyzése több évtizedig tartott, ezenkívül neki a kiegészítő gyűjtést és a teljes szóanyag helyszíni ellenőrzését is el kellett végeznie, amint arról a HhSz. bevezető fejezeteiben szó esik, s közben természetesen a tájszótár mielőbbi megjelentetéséről sem feledkezhetett meg. Talán HEGEDŰS ATTILA számára is tanulságos lehet, hogy a bíráló megjegyzéseket sokkal megfontoltabban kell(ene) megfogalmaznia. Nemcsak a nyomdahibák és egyéb kifogások gyűjtésében tanácsos körültekintően eljárni, hanem azoknak a körülményeknek, szempontoknak a figyelembevételében is, melyeket az egyes tájszótárak szerzői, szerkesztői fejtenek. Lehet, hogy ezek nem mentik a különféle hibákat, hiányosságokat, de valamennyire azért magyarázhatják. Az szerintem is vitathatatlan, hogy jól kidolgozott lexikográfiai és lexikológiai szempontokra és ezeknek felhasználására természetesen szükség van. Nem fogadhatom el viszont azt, hogy e szempontoknak valamilyen okból kevésbé széles körű és következetes alkalmazása nélkül a különböző tájszótárak (így pl. a KárpSz., a HhSz. és a KmTsz.) anyaga ne lenne hasznosítható. Jómagam például a HhSz.-at a népi szemléletmódnak a tájszavakban való tükröződését vizsgáló egyik tanulmányomhoz (vö. IV. Dialektológiai szimpozion. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Kiadványai V. Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN, GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely, 2002. 19—27) eredményesen tudtam fölhasználni. Sajnálatos, hogy a bírált tájszótárak leletmentő értékének fontosságáról HEGEDŰS ATTILA mintha kissé megfeledkezett volna. Erről a következőképpen vélekedik: „Menteni kell, ez igaz. Veszélyesnek érzem azonban ezt a felfogást akkor, ha kizárólagossá válik, ha a nemes szándék mintegy védőköpenyként ráborul a műre, s ha a mű ettől már-már bírálhatatlanná lesz. Ha ugyanis a mentés csupán jobb-rosszabb regisztrációt jelent, a tájszótár nem lesz egyéb régiségek gyűjteményénél, amely dokumentum ugyan egy eltűnő világról,

de mint adatbázis további felhasználásra alig alkalmas... A három tájszótár ebből a szempontból nem mutat egyértelműen pozitív képet” (MNY. 1996: 216). Ezt a véleményt nagyrészt meggyőzőnek tartom, de a Bodrogközi tájszótárral kapcsolatban nem tudom elfogadni. (Sajnos a Kupuszinai tájszótárt és az Okányi tájszótárt nem ismerem.) Mindnyáján tudjuk: a magyar falu életében — különösen az utóbbi négy-öt évtizedben — olyan nagymértékű gazdasági-társadalmi változás ment végbe, amelynek következtében a hagyományos paraszti gazdálkodás és életmód szökőcse erőteljesen visszaszorult. Ezért nagyon is érthető, hogy tájszótáraink a leletmentés igényével készültek. Senki sem hiheti, hogy akár egyetlen olyan szerző is van, akinek „leletfeltő nekibuzdulását” (MNY. 2002: 149), több évtizedig tartó anyaggyűjtését — a szótárírás szabályainak megtanulása helyett — az a cél motiválta volna, hogy e nemes szándékával „mintegy védőköpenyként” elfedje munkájának különféle hibáit, hiányosságait. Nem hiszem, hogy e tájszótárak közül bármelyik is csupán régiségek gyűjteménye, egy letűnő világ olyan dokumentuma volna, amely „mint adatbázis további felhasználásra alig alkalmas”. Úgy gondolom egyébként, hogy például fonetikai, szótárszerkesztési és nyomdahibák ellenére — bizonyos korlátokkal ugyan — a szakemberek azért használni tudják tájszótárainkat. Öröndötes, hogy jól kidolgozott lexikográfiai és lexikológiai szempontjaink egy ideje már vannak. De vajon lesznek-e még olyan nyelvjáráskutatók, akik újabb tájszótárak készítésére vállalkoznak? (Én csupán két készülő tájszótárról tudok.) A jövőt tekintve pedig nagyon lényeges kérdés: vannak-e, tevékenykednek-e még napjainkban olyan fiatal nyelvjáráskutatók, akik — lemondva a nyelvészet más ágaiban kevesebb energiával, könnyebben elérhető sikerekről — évtizedeken át, kitartó, következetes munkával gyűjtik majd újabb tájszótárak anyagát? Én mindössze egyetlen fiatalabb kollégáról tudok, s nagyon örülnék, ha kiderülne: sokkal többen folytatnak ilyen jellegű nyelvjárási anyaggyűjtést. Erre — sajnos — nem sok esélyt látok, hiszen dialektológiánk más magyar nyelvészeti tudományágakkal együtt utánpótlásgondokkal küszködik. Korunk világa, a gyors szakmai és munkahelyi sikerre törő szemléletmód — amint azt szűkebb és tágabb környezetemben egyaránt tapasztalom — aligha kedvez az időigényes, sok filológiai aprómunkával járó kutatásoknak.

Befejezésül olyan gondolatokat szeretnék fölvetni, amelyek szakmai szempontból nem érintik ugyan a fenteikben elmondottakat, csak annyiban függnék össze velük, hogy a KmTsz. kapcsán merültek föl bennem. (Valószínűnek tartom, hogy a másik öt tájszótár szerzőiben is fölmerülnek ezek, hiszen bizonyára érzelmileg mindegyikük hasonlóképpen kötődik gyűjtőterületéhez, mint jómagam.) A recenzens véleménye, kifogásai miatt különösebben nem bosszankodom. A szakmai közvélemény idővel úgyis helyére teszi, értéke szerint ítéli majd meg a KmTsz.-at a másik öt tájszótárral együtt. Ha valami bánt vagy bosszant a KmTsz.-ral kapcsolatban az az, hogy a feleségem neve — más okok mellett — korrektúra híján lemaradt a könyvről, amint azt a megjelenése után a Magyar Nyelv XCVII. évfolyamának 1. számában jeleztem (2001: 126).

Ezenkívül még egy, számomra nagyon zavaró tényező kapcsolódik a KmTsz.-hoz: kb. négy évig tartott, amíg több önkormányzat, intézmény — egy-két tízezer forintnyi — hozzájárulásaiból összegyűlt annyi pénz, hogy 2000 decemberében (egy, az év elején bizonyos okokból elúszott, majd az év végén váratlanul visszakapott — viszonylag nagyobb összegű — anyagi támogatással) nagy hirtelen megjelenhetett. Kiadását számtalan kérvény megírása, rengeteg utánjárás előzte meg, s — úgy érzem — ez annyi időt, energiát igényelt, amelyből egy-két tanulmány megírására is futotta volna. Hát igen! Egy latin mondás szerint a könyveknek is megvan a saját sorsuk. Ez azonban olykor a szerzőkre is hatással lehet. Jómagam például ezután jobban megfontolom, hogy próbálkozzam-e még könyv kiadásával. A közeljövőben két kisebb terjedelmű kiadványom lehetne ugyan, ezek nagyjából már el is készültek, de — okulva a KmTsz. körüli tapasztalataimból — alighanem megelégszem majd azzal is, hogy inkább folyóiratban vagy évkönyvben publikálom őket.

S még egy gondolat a KmTsz. kapcsán! Ezt a recenziót olvasva úgy tűnhet, hogy szakmai szempontból rám nézve talán kedvezőtlen a KmTsz. megítélése. S ha ehhez hozzáteszem, hogy a honoráriumról a szerzők, sőt még a lektor is lemondtak, akkor még inkább az. S mégsem bántam

meg, hogy végre megjelenhetett, mert — a kiadását nem számítva — a vele kapcsolatos tevékenységem minden fázisában sok örömet leltem benne. A szülőfalumban folytatott mindenfajta anyaggyűjtés és feldolgozás ugyanis számomra kezdettől fogva nemcsak tudományos célú munka volt, hanem annál sokkal több is. A különböző nyelvjárási jelenségek, adatok közül egy-egy archaikus elemnek, szemléletes fordulatnak, nyelvi leleménynek az anyaggyűjtés során mint nyelvész mindig örülni tudtam, de mint embernek, lélekben nagykónyi lakosnak, egy-egy tájszó vagy szólás jóval több volt egy-egy nyelvi adatról: földidézte s ma is földidézi bennem gyermekkorom világát, s a mindennapi létért a természettel és a társadalommal küszködő parasztember munkáját, erőfeszítéseit, nehézségeit, a paraszti létforma örömeit és gondjait egyaránt. Talán ugyanezt érzik, érezhetik mindazok a nagykónyiak, akik bele-beleolvasnak e tájszótárba, s akik közül — örömmre — nagyon sokan megvették egy-egy példányát. Ez is sokat jelent, hiszen a KmTsz. nemcsak a tudományos kutatás számára készült, hanem a fölnevelő szülőföldnek, a szűkebb pátriának is. A KmTsz. sok tájszava ugyanis több, mint értékes és érdekes jelentést hordozó, esetleg hangalakjában is figyelemre méltó lexéma, hiszen a hozzá fűződő magyarázatból — bár nemegyszer csak nagyon halvány nyomokban — kirajzolódik az előttünk munkálkodó nemzedékek életmódja, sokféle hagyománya, szokása, egy letűnt világ is.

SZABÓ JÓZSEF

„Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré”

12. Élőnyelvi Konferencia. Nyíregyháza, 2002. augusztus 26—28.

Az élőnyelvi konferenciák sorában a tizenkettediket az előző, újvidéki konferencián történt megállapodás értelmében idén a Nyíregyházi Főiskola bölcsészettudományi és művészeti főiskolai kara rendezte meg. A konferencia témája tág lehetőséget biztosított az élőnyelv hazai és határon túli kutatóinak az általuk vizsgált téma meghatározott szempontú bemutatására.

Az élőnyelvi kutatások részint műhelyek programjaként folynak, részint egyéni kutatómunka keretében valósulnak meg. A konferencia megnyitója után a kutatóműhelyek vezetői számoltak be tevékenységükről, eredményeikről.

Az első nap délutánján két, a második napon három párhuzamos szekcióban folytak az előadások. Igen örömdetes volt, hogy elmaradt előadás nemigen fordult elő, ugyanis a valamilyen okból távol maradni kényszerült szerzők is eljuttatták munkájukat a konferenciára, ahol a kutatást ismerő kollégák felolvasták a szöveget. Az élőnyelvi kutatások kedvező jövőbeli kilátására engedett következtetni, hogy a szakterület ismert és elismert kutatóin kívül sok tehetséges fiatal: végzős egyetemisták és PhD-hallgatók is sikerrel mutatkoztak be. Az előadások a hazai és környező államokbeli magyar nyelvhasználatnak a konferencia címében megadott kérdésein túl a nyelvmuvelés, nyelvhelyesség, a névhasználat és a nyelvföldrajz/nyelvatlaszok témakörét ölelték fel. Egy előadás a siketek jelnyelvével kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott. A résztvevők, illetőleg a témák a kutatás egy hiányosságára is felhívták a figyelmet. A horvátországi magyarok nyelve, nyelvhasználatja ugyanis a kutatások fehér foltjának bizonyul, ebben a témakörben egyetlen előadás sem hangzott el. Tanácskozássunk záró aktusaként jelentette be a 13. Élőnyelvi Konferencia előkészítő bizottsága, hogy a következő konferencia Kolozsvárott lesz, címe, témája pedig: nyelvhasználat és nyelvi jogok.

A konferencia a kutatási eredmények megismerésén kívül lehetőséget adott arra, hogy bepillantsunk a környék népi kultúrájába. Az első estén a sóstói múzeumfalú megtekintése, a harmadik napon pedig a megyei kirándulás során nyílt erre lehetőségünk.

A konferencia eredményes voltát P. Lakatos Ilona és K. Tukacs Margit mindenre tekintettel levő szervező munkája nagymértékben segítette.

ZELLIGER ERZSÉBET

SZEMLE

**Benkő Loránd, Az ómagyar nyelv tanúságtétele
Perújítás Dél-Erdély Árpád-kori történetéről**

Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 29.
MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2002. 114 lap

1. BENKŐ LORÁND már régtől fogva, tulajdonképpen pályakezdése óta foglalkozik Erdély történetével, nyelvi, kulturális örökségével. Bár sokoldalú munkássága, választott és osztályrészül kapott feladatai nem tették lehetővé, hogy folyamatosan dolgozzon kedvenc témáin, de a szülőfölddel kapcsolatos kérdések gyakran — mintegy bűvópatakként — bukkantak föl írásaiban. Kezdetben a székelység múltjának sokat vitatott problémái álltak figyelme középpontjában, később kutatási köre kiszélesedett, és magába foglalta a Kárpátokon túli, moldvai magyarságot, a csángók településtörténetét is. Ezúttal egy elhanyagoltabb, de talán nem kevésbé fontos terület, Dél-Erdély Árpád-kori viszonyai kerültek vizsgálata fókuszába. A régebb óta érlelődő téma formába öntésének apropóját a magyar államalapítás ezeréves jubileuma adta. Az Erdélyi Múzeum Egyesület 2000 júniusában ünnepi üléssel emlékezett meg a jeles évfordulóról, ahol a szerző először fogalmazta meg nyilvánosan idevágó gondolatait. Az elhangzott előadást két felkérés követte. Az Erdélyi Múzeum Egyesület elnöke az ünnepi tudományos ülésszak kötete számára kért egy bővített kéziratot, az MTA elnöke pedig felajánlotta az önálló könyvként való megjelentetést. Az olvasó tehát először az Erdélyi Tudományos Füzetek 231. számát vehette kézbe 2001-ben, ahol Benkő Lorándon kívül Bóna István, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor és Vekov Károly publikálták írásaikat „Erdély a keresztény magyar királyságban” kötet cím alatt.

Most, hogy a könyvvé terebélyesedett tanulmány is megjelent, szólnunk kell röviden a két változat egymáshoz való viszonyáról. Az első címe „Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez” (alcím: „Viaskodás romantikus látomásokkal”) akár változatlanul is maradhatott volna, hiszen pontosan jelzi a témavezetés irányát. A duplára nőtt terjedelem és vele összefüggésben a dúsított tartalom viszont alkalmat adott új címadásra: „Az ómagyar nyelv tanúságtétele”. (A korábbinál tömörebb cím — mint később kiderült — összefüggésben van a „Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok” sorozat borítótípopográfiai hagyományaival is.) Az alcím ezúttal főcím értékű: „Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről”. A „Viaskodás romantikus látomásokkal” korábbi kitétel még a tudománytörténeti előzményekre utalt, a múlttal való szembeállításra, a „perújítás” viszont inkább a jelenre és a jövőre teszi a hangsúlyt: az új eredmények, érvek bemutatására. Az első tanulmány — egy súlyos betegség közbejötté miatt — nélkülözni volt kénytelen a filológiai apparátus nagy részét (pl. a jegyzeteket), és maradtak elvarratlan szálak az okfejtésben is. Mindezek a hézagok a könyvváltozatban már eltűntek, sőt új mozzanatok is felszínre kerültek, régebbi gondolatok pedig tovább érlelődtek. (Érdekes feladat lehet majd a jövő tudománytörténetének a különböző szövegváltozatok összevetésével a témakörök kibomlását nyomon követni.)

2. A könyv három főfejezetből áll, melyeket a mű élén előszó és bevezető, végén pedig rövidítésjegyzék és névmutató foglal keretbe. Az előszóból megismerhetjük a mű keletkezésének, formálódásának külső körülményeit, a bevezető pedig a belső, tudománytörténeti előzményekre, mozgatórugókra és a legfontosabb módszertani alapelvekre mutat rá.

Benkő Loránd tisztelettel és elismeréssel szól a XX. század első felének történeti nyelvtudományáról, a klasszikussá vált nagy elődökről: Pais Dezsőről, Melich Jánosról, Németh Gyuláról, Erdélyi Lajosról, illetőleg a tudományos kritika nagymestereiről, Kniezsa Istvánról, Ligeti Lajosról, Moór Elemérről és másokról, akik iskolateremtő munkásságukkal nemcsak a nyelvészetben al-

kottak maradandót, hanem meghatározó hatást gyakoroltak a történettudománynak az ő- és ómagyar korról foglalkozó vonulatára is. A perújítás az említett nagy elődök néhány, dogmává merevülő vagy többé-kevésbé elavult tétéleivel, illetőleg az ezekből származtatható történettudományi nézetekkel szemben fogalmazódik meg. A XX. század második felében ugyanis oly mértékben fejlődött a történeti stúdiumok — köztük például a nyelvészet, település- és népiségtörténet, néprajz stb. — eszköztára és módszertana, hogy újra napirendre kellett tűzni egy sor korai magyar történeti kérdést.

Mint az közismert, a történeti nyelvészetnek ott van kiemelt jelentősége, ahol a többi társadalomtudomány forráshiánnyal küzd. A módszeres névvizsgálat, amely épít az etimológiára, de tovább is tud haladni a tipológia és a rokon tudományok irányába, régen és ma egyaránt elsőrendű pillére a történeti kutatásnak. Óvakodnia kell azonban — figyelmeztet a szerző — néhány jellemző csapdától. Ilyen például a török névetimonok indokolatlan előnyben részesítése („névtani romantika”) vagy a krónikák állításainak nem kellő kritikával való kezelése. Abban, hogy Anonymus gesztájának valóság- és meselemeit ma sokkal világosabban el tudjuk egymástól választani, illetve hogy a Mester kompozíciós és névválasztási technikáját szinte „testközelből” ismerjük, épp Benkő Loránd professzor úr munkásságának van talán a legnagyobb szerepe. Legutóbb a „Név és történelem” (Bp., 1998.) című tanulmánykötetével bizonyította a mondottak fontosságát.

A másik ígéretes terület a történeti nyelvöldrajz, amely nyelvatlaszok nagyszámú újkori adataira építve képes korábbi nyelvi és településtörténeti állapotok rekonstrukciójára. Esetünkben a településtörténeti viszonyok és mozgások megvilágítása kerül az első helyre. Hogy ezen a téren még nagyon sok a feltárni való, annak eddig a magyar nyelvatlaszkiadás és -feldolgozás késése volt a fő oka. A magyar nyelvjárások atlasza már elkészült, de az Erdély vonatkozásában kulcsszerű romániai magyar nyelvatlasz publikálása még folyamatban van. — Az adatok hozzáférhetősége azonban még nem minden! Olyan módszertan is szükségeltetik, amely képes áthidalni az ó- és újmagyar kor közti 6—8 évszázados időbeli távolságot, azaz mai nyelvjárási adatokból középkori állapotokra és folyamatokra tud következtetni. E módszertan hazai kidolgozásában Benkő Lorándnak ugyancsak úttörő érdemei vannak (l. pl. akadémiai levelező tagsági székfoglalóját 1967-ből: A nyelvöldrajz történeti tanulságai: I. OK. 24. 29—48).

3. A könyv első főfejezete az úgynevezett Gyula-kérdést járja körül. Dél-Erdély központja, a nagy kiterjedésű középkori Fehér megye székhelye Gyulafehérvár volt. A városnév elotagjának, illetve az ettől független ómagyar *Gyula* személyneveknek a vizsgálata számos fontos onomasztikai és extralingvisztikai kérdést hoz a felszínre: például hány *Gyula* nevű főember játszott szerepet Erdély korai történetében, milyen volt a személynevek és helynevek kölcsönviszonya, kronológiája, illetve a régi *gyula* tisztség- és méltóságnév meddig lehetett eleven, továbbá mely személyek hozhatók összefüggésbe a *gyula* méltósággal. Mindezen kérdésekben elég nagy volt a homály és a zűrzavar az eddigi szakirodalomban, így a szerzők mindig az elméletükbe legjobban illő interpretációkat választották ki. Benkő Loránd aprólékos munkával számba veszi a legkorábbi Gyulákat (meg is számozza őket), a méltóságnévvel kapcsolatban pedig arra a végkövetkeztetésre jut, hogy közszoói használata korábban háttérbe szorulhatott, mint azt a történészek és nyelvészek többsége eddig gondolta. Sőt „Névöldrajzi viszonylatban sincs indoka annak, hogy a Gyulák Erdélyhez kötöttsége a személynévi minőségtől eltérő, más névminőséggel, tisztségnévvel szükségszerűen járjon együtt, illetőleg illet sajátos regionális jelleggel őrizzen meg” (i. m. 25). Érdekes, bár további érveket kívánó az az okfejtés is, mely szerint ha Árpád *gyula* tisztséget viselt, halála után egy ideig „foglalt”, „védett” lehetett ez a méltóságnév, tehát például az első erdélyi Gyula nem viselhette. Hogy a *Gyula* nevek mellett feltűnő *rex*, *dux* stb. megjelölések milyen státust, illetve milyen magyar terminust takarnak, Benkő Loránd szerint pontosan nem határozható meg.

A Gyula-kérdés két utolsó alfejezete „A Gyulák helyzete Dél-Erdélyben” és a „Gyula-előzmények?” címet viseli. Az előbbiben annak a három főrangú személynek a társadalmi és területi helyzetét, kapcsolatait elemzi, akik az elsők között viselték a *Gyula* nevet. Itt tárgyalja a szerző

a Gyulák családjában felbukkanó török etimonú személynevek ügyét, elhárítva azt a korábbi ötletet hogy ezek a névdívat által vezérelt névadások az illető családok török nyelvűségére utalának. Ebben az alfejezetben kerül terítékre a *Gyulafehérvár* helynév részletes elemzése is. Az utolsó fejezetet a szerző annak vizsgálatára szenteli, hogy Anonymus gesztája mennyiben tanúskodhat az erdélyi honfoglalás ügyében, és az Erdélyre vonatkozó szakaszok hogyan járulnak hozzá a Gyulák előtörténetének rajzához. Tekintettel arra, hogy a Magiszter kénytelen volt regényes gesztáját túlnyomórészt költött személyekkel benépesíteni, Benkő Loránd itt is a legnagyobb óvatosságra int. Így van ez a Töhötöm-történettel is: sem maga Töhötöm, sem pedig a hozzá szorosabban kapcsolt figurák (Gyula, Zombor, Harka stb.) nem valós történeti személyek. Anonymus leleménye a Szombor és Zsombor nevek egybevonása is. (Az itt futó szövevényes szálak kibogozását a személynevek—helynevek és a meseszövésszerű összefüggésének felderítését a szerző már korábbi tanulmányaiiban elkezdte, ill. elvégezte, vö. pl. Erdély P. mester gesztájában: *Név és történelem* 98—100).

4. A második főfejezet „A magyar népesség” címet viseli. Az előtérben itt is a névtani vizsgálatok állnak. Az első alfejezet Erdély táji, névi szemléletét tárgyalja az *Erdély* tájnévre alapozva. Az itt vázolt gondolatok többségével is már megismerkedhetett az olvasó Benkő Loránd korábbi publikációiban (vö. *Név és történelem* 95—8), például azzal a szellemes feltevessel, hogy ’Erdő el(ve)’ típusú szerkezetet, illetve szóösszetételt már a Keleti-Kárpátok előterében tartózkodó etelközi magyarság is alkotott, de más szemléleti háttérrel: keletről nyugat felé tekintve. A viszonyítás alapjául először a Kárpátok hatalmas erdőrengetegei szolgáltak. Benkő szerint az *erdő* szó az Árpád-korban szűkebb jelentésű volt a mainál: a nagy kiterjedésű hegyvidéki erdőkre vonatkozott. (Érdemes lenne összegyűjteni az ’erdő’ jelentésű ómagyar szavakat a szórványok nagy tömegéből, így a jelentésmező tagolódásáról is határozottabb véleményt nyilváníthatnánk. Ehhez jó alapot adhatnak a most kiépülőben levő névtani adatbázisok.) Benkő Loránd külön alfejezetet szán a legfontosabb korai magyar helynevek területi és tipológiai vallomásának (víznevek, településnevek, *-d*, *-gy*, *-aj/-ej* ~ *-i* képzős helynevek stb.). Ezek lokalizálása után jól kirajzolódnak Dél-Erdély magyarok lakta vidékei. A típusvizsgálatot kiegészíti néhány speciális helynév elemzése (*Fajsz*, *Bogát*, *Dzsécsa*, *Zoltán*, *Asszonynepe* stb.). Az alfejezet végén a Dömösi Adománylevélből két Maros menti település személynévanyagának szemléje következik. (A fálvakban sószállítók laktak.)

A „Fehérvár védelmére utaló nyomok” című alfejezet ismét helynevekre támaszkodva a háromszéki székelység előző lakhelyét vizsgálja (szintén korábbi Benkő-tanulmányok nyomdokain járva). A szepti, kézdi, orbai székelyek ugyanis — mint az köztudomású — a későbbi Szászföld területén stratégiai védelmi feladatokat láttak el a Sebes, Kézd, Orbó patakok völgyében. Tudnunk kell azonban, hogy az *Orbó* név a közhiedelemmel ellentétben nem Szászorbó környékére, illetve az ottani vízre, hanem egy másik Orbó-völgyre vonatkozik Nagyenyedtől délre. A szerző kitér arra is, hogy valószínűleg kézdi székelyek szállták meg az Aranyos alsó folyását is. A XVI—XVII. századi nyelvi adatok arról tanúskodnak, hogy az aranyosszéki székelyek nyelvjárású asszimilációja akkorra befejeződött. Benkő Loránd ezt a környező mezőségi magyarság nagy népi-nyelvi erejével magyarázza.

A székelykérdés felbukkan a névtani fejezetek közé beillesztett rövid nyelvöldrajzi betétben is („A történeti nyelvöldrajz tanúságtétele”: 55—8), de a központban a Fehér megyei magyarság korai térfoglalása, a szomszédos nyelvjárásterületekhez való viszonya áll. A következtetések forrásául a nyelvatlások szolgálnak, de a fejezet annyira tömör, hogy adatközlésre, konkrét jelenségvizsgálatra nem kerülhetett sor. Az olvasó azonban a felvillantott néhány részletből is megsejtheti: a jövő kutatóinak ezen a téren még nagy lehetőségei vannak.

5. A harmadik főfejezet néhány háttérkérdést tárgyal. A „Lehetséges kapcsolatok” című alfejezetben például felvetődik annak a kérdése, hogy a dél-erdélyi magyarság a honfoglalással ke-

rült-e a Maros—Küküllők vidékére, vagy később települt oda. A szerző inkább az utóbbi lehetőség felé hajlik, bár megjegyzi, hogy korabeli adatokra vagy nyelvöldrajzi fogódzókra e vonatkozásban nem támaszkodhatunk. Inkább sejtésként fogalmazható meg az a gondolat, hogy a Gyulafehérvár környéki magyar tömb is a központi nyelvtérület valamely részéről, talán épp a Maros alsó folyásának tájáról húzódtott be Erdély belsejébe. Benkő Loránd újólag elhárítja azt a lehetőséget, hogy a csángók és a mezőségiek nyelvjárása közti párhuzamok úgy keletkeztek volna, hogy az etelközi magyarok egy része Moldvában maradt, nagyobb tömbjük pedig Erdélybe, a Maros vidékére települt volna. A vándorlás iránya csak fordított, nyugat—keleti irányú lehetett, és nem választható el az Árpád-kori népesség nagyszabású keleti terjeszkedésétől. A szerző — korábbi kutatásaival összhangban — a csángók legkorábbi kirajzásainak belső-erdélyi forrásvidékére is rámutat, meglehetősen határozottsággal utalva arra, hogy „a legkorábbi csángó csoportok a tatárjárást követő időben az Aranyos alsó folyásának vidékéről költöztek a Kárpátokon túlra” (i. m. 81, vö. még uő.: MNyTK. 188. sz. 23). Ez utóbbi megállapítás újabb nyelvöldrajzi vizsgálatokkal valószínűleg árnyalható, pontosítható lesz.

A könyv záró szakaszaiban öt név, illetve személy kerül terítékre azon az alapon, hogy a korai Árpád-korban — a források híradása szerint — valamilyen kapcsolat fűzte őket Dél-Erdélyhez, vagy a Gyulákhoz. Közülük Glád, Keán és Ajton részeseül bővebb elemzésben. A tüzetes vizsgálat ismét arra az eredményre vezet, hogy Ajton kivételével valószínűleg egyikük sem volt létező, illetőleg az adott korra datálható személy. Nagyon tanulságos, sok új eredményt hozó szakasz például a Keán-kérdést boncolgató rész. Keán (Keanus magnus) Anonymus szerint Bulgária fejedelme, Szalan vezér őse volt, A többi krónika is említést tesz róla, egyre több motívummal színesítve a róla festett képet. Azok a részletek, amelyek személyét Erdélyhez és a Gyulákhoz kötik, a XIV. századi krónikakompozícióban bukkannak fel, és Ákos mester krónikáiról tevékenységéhez köthetők. Korábbi szakirodalomra hivatkozva Benkő Loránd kiemeli, hogy Ákos mester nemcsak ismerte a Gyulákat, hanem szoros összeköttetésbe is került velük. Az úgynevezett Kán-Gyulák feltehetően baranyai eredetűek, de Erdélyben erős birtokszerző tevékenységet folytattak, s ennek mintegy szellemi megtámogatására kapóra jött a tudós krónikáiról „múltteremtő, múltszépítő” munkája. Ákos mester többek között a honfoglaló kapitány, „első” Gyula leszármazottjának mondja László fia Gyulát, a Kán nemzetség egyik nevezetes tagját. Benkő Loránd részletesen taglalja a *Kán*, *Keán*, *Kaján* stb. személy- és helynevek viszonyát, a szóba jöhető személyek kilétét, a nevek mögött meghúzódó közszoói etimon kérdését. A török eredetű *kayan*-nal kapcsolatban hasonló végkövetkeztetésre jut, mint a *gyula* foglalkozás- és méltóságnév esetében: léte a korai ómagyar végén köznévként már nem igazolható, csupán tulajdonnévben adatható. A Keán-kérdést tehát a jövő történészeinek és nyelvészeinek a legnagyobb óvatossággal kell kezelni.

6. BENKŐ LORÁND könyve nem könnyű olvasmány. Olyan sűrű problémaszövevényben kalauzolja az érdeklődőt, olykor ingoványos helyeken is átvezetve, hogy az útítársul szegődő kénytelen tudomásul venni: ezen a tájon csak apró, óvatos léptekkel lehet és szabad előre jutni. A tudományos értekező próza veretessége, az összetett formákat előnyben részesítő bonyolultsága is lassúbb haladásra készíti az olvasót. Akit viszont nem riaszt a problémák ily mértékű töménysége, a megoldási kísérleteknek több tudományt átívelő építkezése, és kedveli a türelmes, meditatív olvasást, nem fárasztja, hanem gyönyörködötteti az itt-ott ódon stílus, az erdélyi ízeket is rejtő egyéni nyelvezet, az tapasztalatokkal gazdagon megrakodva teheti le a könyvet, legyen nyelvész, történész vagy a nemzeti múlt iránt érdeklődő lelkes amatőr.

JUHÁSZ DEZSŐ

Éltető anyanyelvünk

Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára.

Szerkesztette BALÁZS GÉZA, A. JÁSZÓ ANNA, KOLTÓI ÁDÁM.

Tinta Könyvkiadó, Budapest, [2002]. 520 lap

A könyvet kézbe véve rögtön ismerős kép jelenik meg előttünk: az „Álljunk meg egy szó-ra!”, a „Szószóló” és más nyelvművelő műsorok állandó szereplője-műsorvezetője — a fotón megörökített és megszokott gesztusából ítélve valószínűleg — éppen magyaráz. A gratulálók majd kétszáz nevet felsorakoztató listája és a könyvben publikáló több mint száz név is jelzi, hogy minő megbecsüléssel övezve teszi ezt.

A Tabula gratulatoriát a köszöntők követik. Nyelvész tudós tiszteletére készült emlékkönyvben talán rendhagyó módon egy miniszter, DÁVID IBOLYA nyitja a sort. Nem akármilyen bizonyítéka ez a társadalmi elismerésnek, a köztisztviselőben-állóságnak. KOLTÓI ÁDÁM írásának választott címéhez híven (A stílus maga a Grétsy) a jubiláns saját szavain, nyelvművelő írásaiból idézett sorain keresztül mutatja be „a” Grétsyt, az embert. A diák szemével láthatjuk a magával ragadóan előadó tanárt, az odafigyelő, biztató mentort ENDRÓDY ORSOLYA felidézett emlékeiben. HOLCZER JÓZSEF verse után LÁNG MIKLÓS és GRÉTSY ZSOMBOR meleg hangú méltatása zárja a köszöntések sorát.

A kötet legnagyobb részét — természetesen — a kollégák tanulmányai alkotják, amelyek a nyelvvel való foglalatosságot igen széles spektrumát ölelik fel. Bár bizonyos témák markánsan kirajzolódnak, nehéz volna egységes szempontrendszert találni a csoportosításhoz, részben azért, mert egy-egy tanulmány több nyelvészeti diszciplínával is érintkezik. Mégis megpróbáljuk röviden a főbb témakörök mentén bemutatni az egyes írásokat — kezdve az *Általánosabb érvényű, részben a nyelven-nyelvhasználaton túl mutatókkal*.

A tanulmányok hosszára nyúlt sorában elsőként GLATZ FERENC „Anyanyelv a változó világban” című, a „Mit tehetünk a magyar nyelv korszerűsítéséért?” (2000.) konferencián elhangzott előadását olvashatjuk, amelyben az MTA elnöke átfogó cselekvési program kialakítását sürgeti az anyanyelv korszerűsítése érdekében. A tudományos igazság és a társadalmi tudat viszonyáról juthatunk tanulságos és megfontolandó következtetésekre BENKŐ LORÁNDnak az Anonymus-kutatásai kapcsán megfogalmazott gondolatai révén. Ugyancsak általánosabb érvényűnek tarthatjuk KOVÁTS DÁNIEL összeállítását, aki a Grétsy László szerkesztette „A mi nyelvünk” című kötetből szemelgetett az „anyanyelvi kultúránk és belső erkölcsi tartásunk” (301) — nyelv és jellem — viszonyának témakörében. SEREGY LAJOS egy régen megválaszolatlan kérdést tesz fel és próbál újra, többféleképpen, több nézőpontból megválaszolni: vajon hány szó van a magyar nyelvben?

Ha a lehető legtágabban értelmezzük a *nyelv- és beszédművelés* témakörét, a kötet legtöbb tanulmánya ebbe illeszkedik. *Általánosabb jellegűek* ezen belül a nyelvművelés létjogosultságáról (is) szólók. DEME LÁSZLÓ a nyelvművelés státuszát, feladatait foglalja össze röviden, s rámutat: nem minden „lerágott csontnak” tartott nyelvhelyességi kérdés bizonyul valóban annak. GALLASY MAGDOLNA egy — elsőéves magyar szakos hallgatók nyelvészeti tájékozottságát vizsgáló — felmérés tanulságai alapján ad pozitív választ arra a kérdésre, hogy „megy-e, ment-e a nyelvművelés által nyelvhasználatunk elébb” (182); míg HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET megjegyzéseivel a nyelvművelés és a nyelvi norma értelmezéséhez járul hozzá. BÉKESI IMRE a nyelvművelő felelősségét járja körül egy interjúra adott reflexió keretein belül, s ehhez a gondolkörhöz kapcsolódik BENCÉDY JÓZSEF polemizáló írása is. „Van-e modern nyelvművelés?” — teszi fel a kérdést DEL MEDICO IMRE. PÉNTEK JÁNOS az ünnepelt által 1992-ben meghirdetett nemzetköz-pontú nyelvművelés eszméje mellett érvel, s ennek jegyében „a változatosabb közös nyelvhasználat elfogadására és elfogadtatására” kíván ösztönözni. SEBESTYÉN ÁRPÁD egy konkrét (vita)téma, a *természetesen, hogy szerkezet megítélése* kapcsán valójában a nyelvművelés létjogosultságáról fejt ki nézeteit. SZÉPE GYÖRGY és SZÜCS TIBOR átfogó tanulmánya a nyelvművelés feladatát törté-

neti szempontból határozza meg. A cikk második (nagyobb) részében a nyelvi ismeretterjesztés iránti igény, az ismeretterjesztés szerepe, terjedelme-tematikája és (dinamikus) jellege kapcsán felmerülő kérdéseket tárgyalnak a szerzők.

E diszciplína történeti vonatkozásai más tanulmányokban is megjelennek. BALÁZS GÉZA a magyar nyelv művelés eredményeit összegzi; EÖRY VILMA pedig a magyar nyelv művelés történelmi indoklásáról szól — összevetve a nyelv szerepét a nemzeté válásban Magyarországon és Csehországban. MINYA KÁROLY ugyancsak tudománytörténeti témát választott az Anyanyelvápolók Szövetsége megalakulásának ismertetésével.

Szaknyelv művelési (megint csak tág értelemben véve a műszót) kérdéseket érint CSÁSZÁR ÁKOS, aki a matematikai szaknyelv hibáztható alakulataira hívja fel a figyelmet. FÁBIÁN PÁL rádiós sportnyelvünkről ad pillanatképet az elégedettség hangján. HOLCZER JÓZSEF a *szavajárása* nyelvészeti szakszó rangjára emelése mellett érvel; KEMÉNY GÁBOR pedig a *szakszókincs*, *szaknyelv* és *tudományos nyelv* terminusok jelentéstartalmának tisztázására vállalkozott. KIS ÁDÁM a magyar számítástechnikai szaknyelv (ki)alakulásának folyamatát mutatja be, utalva a még előttünk álló feladatokra, amelyekből szakkönyvkiadóként maga is tevékeny részt vállal. B. KOVÁCS MÁRIA a nyelvhelyességi elveknek a szaknyelvekre való egyszerű alkalmazása helyett a *szaknyelv-helyesség* terminussal jelölt, árnyaltabb, a szaknyelv megfogalmazási igényeit is figyelembe vevő vizsgálaton alapuló nyelv művelő diszciplínák létrehozását szorgalmazza; a jogi nyelvből idézett példákkal illusztrálja javaslatát. MÁRTONFI ATTILA egy újabb keletű kiadványnak, a „Helyesírási diáksztár”-nak (melynek ő maga is szerkesztője) a szaknyelv művelésben vállalt szerepét, ennek főbb elveit mutatja be gazdag példaanyagon keresztül. PÁPAI GÁBOR az erdőre vonatkozó szókincs, majd az erdészeti szaknyelv történetét, illetve az erdészeknek az anyanyelv érdekében végzett munkálkodását követi nyomon egészen „A mi nyelvünk” gyűjtemény megjelentetéséig.

Egyes nyelvhelyességi-nyelv művelési kérdésekkel foglalkoznak talán a legtöbben. BACHÁT LÁSZLÓ a névutós formák túlzott előretörése ellen emel szót. BENCSIK VILMOS A betűjejtésről — szélesebb összefüggésben című tanulmánya valóban tág — történeti, illetve idegen nyelveket is befogó — nyelvészeti keretben adott árnyalt képet a címben jelölt nyelvhasználati „problémáról”. Modern kori életünk egyik jelenségkörét tárgyalja BÓDI ZOLTÁN néhány, az internetes nyelvhasználattal összefüggő nyelvpolitikai kérdést járva körül. Az idegen szavak terjedését-elterjedtségét kárhoztatja BUVÁRI MÁRTA kissé indulatos cikkében; BÜKY LÁSZLÓ pedig az *egyértelmű* melléknév divatszóként való túlzott használatától int óva jobb, illetve jó megoldást is ajánlva az egyes esetekre. DOMONKOSI ÁGNES egy a nyelv művelésben sokszor tárgyalt jelenségkör, a kommunikációs partner megjelölésének funkcióit veszi sorra; míg DÓRA ZOLTÁN a *-ban/-ben* rag sokszor indokolatlan használatára hívja fel a figyelmet, elsősorban a *valamiben gondolkodik* szerkezetben. ERDEI IVÁN a nyelvhasználat egy speciális területének, a szöveges üzenetek (sms-ek és e-mailek) helyesírás-nélküliségét kárhoztatja. Arra szólít fel, hogy „a harmadik évezred információs társadalmának készülődőben lévő nyelvi diktatúrája” (150) ellen vegyük fel a harcot, mert ez a tendencia végül a nyelvérzék romlásához vezet. FAZAKAS EMESE az igeekötő-használat nyelvhelyességi kérdéseivel kapcsolatban int óvatosságra, s arra, hogy a „felesleges” igeekötők hibáztatásakor „soha ne tévesszük szem elől sem a nyelvtörténet tanulságait, sem korunk nyelvi rendszerét” (166). A nyelvi játékok terjedelmes gyűjteményeként tarthatjuk számon FEKETE LÁSZLÓ összeállítását palindrom szavakból és szókapcsolatokból. A hangsúlyeltolódás jelenségét választotta tanulmánya tárgyául GÓSY MÁRIA, aki a hangsúly fogalmának körüljárása után csoportosítja a gyűjtött előfordulásokat (típusai ismerősek számunkra a Kazinczy-versenyek szövegmondásainak hibáztatott alakulataiból), és magyarázatot próbál találni e formák létrejöttére. HAADER LEA nyelvtörténeti bizonyítékokat vet latba a *bár ... de* típusú kötőszó-együttállások védelmében; HORVÁTH LÁSZLÓ pedig elírásokból és szótévesztésekből válogatott egy mulatságos cikke valót az ünnepektől és az olvasók szórakoztatására. HÖNYI EDE az ikes ragozásnak mint esztétikai-stilisztikai szerepű, a nyelvhasználatunk változatosságának mércéjét emelő eszköznek az alkalmazására buz-

dít. LACZKÓ MÁRIA szerkezetkeveredékes nyelvbontások minősítéseiből középiskolai tanulók normatadataira vonatkozó következtetéseket von le, és azt állapítja meg, hogy a helyességi ítéletek első-sorban szemantikai kritériumok alapján születnek. MÉSZÁROS ANDRÁS a 15. magánhangzónkkal fűszerezte a Grétsy László és Hernádi Sándor játékos feladataiból válogatott sorozatokat; míg Cs. NAGY LAJOS a Kárpát-medencében kisebbségben élő magyarság körében elvégzendő nyelvművelő feladatokat veszi számba. PETHŐ JÓZSEF a személyekből álló csoportok gyűjtőnévére vonatkozó névmások (*aki/amely*) helyes használatával kapcsolatban a szakirodalom áttekintése és egy diákok körében végzett felmérés alapján azt állapította meg, hogy e téren nagyok a véleménykülönbségek, ezért nagy szükség van a nyelvművelők és a magyartanárok felvilágosító munkájára. POSGAY ILDIKÓ a *kell menjek*-féle szerkezet elterjedéséről, megítélésének változásáról és tanításának szükségességéről szól; ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA pedig visszas nyelvhasználati jelenségeket mutat be, amelyek a törvényszerű fejlődés hordalékai. H. STEPHANIDES ÉVA a „felesleges és érthetetlen” (437) anglicizmusok és angol szavak, kifejezések használatát kárhoztatja. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA a mondat szerkezet fellazulására hoz példákat tudományos igényű írásművekből „a vonatkozó jelzői mondatnak a vonatkozó időhatározói mellékmondatall való felcserélésére” (453). Felveti azonban, hogy a hibáztatott forma valójában „természetes jelentésbővülésnek nyit teret” (uo.). SZÜTS LÁSZLÓ a vetélkedők „játékos” nyelvművelő hatásáról, fontosságáról és saját tapasztalatairól ír; TIMÁR GYÖRGY „baráti vitájában az ünnepelttel” pedig a magyar nyelvnek a szemléleti változásától, a dekadenciától való óvása, féltése nyilatkozik meg. WACHA IMRE néhány kiejtési tév-tanra és álszabályra hívja fel a figyelmet; míg ZAICZ GÁBOR régebbi és újabb nyelvhasználati „mi-zériákat” vesz sorra, nemegyszer nevetésre is fakasztva az olvasót a már-már képtelennek tűnő példákkal. ZIMÁNYI ÁRPÁD a magyar nyelvben angol hatásra megújuló latinizmusokat sorakoztat fel. — Ezzel még korántsem zárhatjuk le a nyelvművelő írások sorát, hiszen sok, a recenzens által más diszciplínához sorolt cikk is tartalmaz nyelvművelő vonatkozásokat. Ezeket a megfelelő hely-en ismertetjük, s utalunk a nyelvművelési irányultságra.

Az iskolai nyelvhasználat, nyelvművelés különféle területei is meg-jelentek a kötetben. Az iskolai nyelvművelés fontosságáról és lehetőségeiről ír ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES. GRAF REZSŐ a hatékony anyanyelvi nevelés érdekében emel szót, s három területen sorol fel tennivalókat (a szaktanári szemlélet, a tananyag és a módszer terén) — középpontba állítva az ismeretközpontú szemléletről a nyelvhasználat-központúságra való áttérés szükségességét. GUTT-MANN MIKLÓS az iskolai nyelvművelés kétnyelvű környezetben (a szlovéniai Muravidéken) meg-lévő problémáiról, lehetőségeiről és feladatairól szól tanulmányában. Cs. JÓNÁS ERZSÉBET filmcím-fordítások vizsgálatát ajánlja az élő anyanyelvi működésnek a diákokkal való megtapasztaltatására a közép- és felsőfokú oktatásban, be is mutatva módszerét. SUHAJDA EDIT egy nemzetközi prog-ramnak, pontosabban abból a kérdésközpontú módszernek a tanárképzési tapasztalatait osztja meg az olvasókkal. SZENDE ALADÁR Grétsy László munkálkodásának két kiemelkedő pedagógiai ha-szonnal bíró területét emeli ki és méltatja: a nyelvi játékokat és az „Anyanyelvi örjárat” című gyű-jteményt. Ezeket a „népszerűen hasznos szakanyagokat iskolai használatra is” (444) ajánlaná. V. RAISZ RÓZSA általános iskolai órák hangfelvételeit elemezte főként a megnyilatkozások funkcióját tekintve át, azzal az elsődleges céllal, hogy a leszűrt tapasztalatok hasznosíthatók legyenek a ta-nárképzésben. RÓNAKY EDIT az egészségügyi szakképzésbeli kommunikációoktatás szükségessé-géről, céljairól és módszereiről szóló írásával köszöntötte az ünnepeltet.

Helyesírási kérdéseket taglal N. CSÁSZI ILDIKÓ, aki a földrajzi nevek helyes-írásában felmerülő problémák „feltérképezésére” vállalkozott. DOBSONYI SÁNDOR a többszörös alá-rendelő szóösszetételek néhány sajátos — szabályozatlan helyesírású — típusát vizsgálta meg: a tulajdonnevet és mozaikszót tartalmazókat, szabályt is javasolva ezeknek a rendszerbe illeszkedő írásmódjára. ELEKFI LÁSZLÓ a jubiláns nevével fémjelzett tévéműsor címét „fejlesztve tovább” (Álljunk meg egy szóra! Vagy kettőre? Háromra?...) mutat be néhány, a mindennapi nyelvhasz-nálatban (különösen az írott sajtóban) gyakorta gondot okozó esetet, amelyekben az egybe- és kü-

lőnírás szabályait kell alkalmaznunk. ERDÉLYI ERZSÉBET a díj- és kitüntetésselnevezések körüli helyesírási és nyelvhelyességi bizonytalanságokra hívja fel a figyelmet elsősorban a rendeletekből vett példákkal. LACZKÓ KRISZTINA helyesírás és grammatika viszonyát vizsgálta meg mindkét nézőpontból: a helyesírás felől közelítve a grammatikához, majd fordított irányban. PÁSZTOR EMIL a magyar helyesírásban az esztétikus megoldásokra való törekvés bizonyítékai közül vonultat fel jó néhányat.

Több névtani témájú tanulmányt is olvashatunk a kötetben. A János név kiterjedt névcsaládját, különböző eredetű alakváltozatait és azok kialakulását mutatja be FERCSIK ERZSÉBET érdekes írása. A magyar keresztnévadás szabályozásának történetét tekintette át HAJDÚ MIHÁLY, aki a szabad névválasztási jog megadása mellett érvel, s emellett a névtanosok és nyelvművelők összefogását szorgalmazza a felvilágosító munkára. MÁRTON MÁTYÁS a tengerfenék-domborzati formák jellegzetes névtípusait és a magyar használatban felmerülő problémákat vette számba. JUHÁSZ DEZSŐ „Névtörténet, normatörténet, nyelvföldrajz” című esettanulmányában egy helységnév eredetvizsgálata kapcsán jut messzebbre vezető, általánosabb következtetésekre; míg PRISZTER SZANISZLÓ a Tisza mentéről származó népies növénynevekből válogatott egy csokorra valót. Érdekes tanulságokat vonhatunk le RAÁTZ JUDIT tanulmányából, aki egy számítógépes csevegőcsatornán használt azonosítónevek eredetét vizsgálta. — A névtan és nyelvművelés határterületén BOZSIK GABRIELLA a rendszerváltozás utáni intézményi névadás jellegzetességeit és típusait vizsgálja; FARKAS TAMÁS tanulmánya pedig a családnév-változtatási jelenségek és a nyelvművelés közötti lehetséges összefüggéseket tárja elénk. FODOR ISTVÁN budapesti cégek fantázianevei közül szemelgetett, kiemelve az ötleteket s ugyanakkor rámutatva az olykor nevetséges vagy félrevezető megoldásokra is. Más módon képez átmenetet a két diszciplína között MIZSER LAJOS írása, melyben az „Anyanyelvünk játékai”-t „egészítette ki” sok érdekes névjátékkal. ZELLIGER ERZSÉBET meggye neveink kialakulásáról, történetéről és mai használatuk egynéhány visszasságáról szól.

A nyelvi változatok és változások, variabilitás és nyelvtörténet dinamizmusa áll a középpontban HEGEDŰ ATTILA tanulmányában, aki az *úgyhogy* és *aztán* kötőszók jelenkori változási tendenciáit vázolta fel. KISS GÁBOR a töingadozás jelenségeköréből elsősorban a *sátor*- ~ *sátr*-váltakozásnak az utóbbi 200 évben megfigyelhető alakulásáról írt. N. LŐRINCZ JULIANNA a szóhasadás kérdésköréhez szólt hozzá a jelenség három típusát mutatva be igei példakon; míg a magánhangzó-illeszkedés néhány ingadozó > változó esetét vizsgálta egy szombathelyi középiskolások körében végzett gyűjtés alapján D. MÁTAI MÁRIA. MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS a mai magyar nyelvhasználatból sorakoztatott fel a magánhangzók minőségi jellemzőin alapuló alakváltozatokat. PUSZTAI FERENC ugyancsak a szóhasadás jellemzőit és típusait vizsgálva vont le fontos tanulságokat, tágabb összefüggésrendszerbe helyezve a jelenséget. TÓTH ETELKA a „Magyar helyesírási szótár” azon, kettősséget mutató alakjainak használatát vizsgálta kérdőíves módszerrel, amelyeknél ingadozást mutat az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel vagy a birtoktöbbsesítő jel. Kifejezetten nyelvtörténi jellegű T. SOMOGYI MAGDA írása, amelyben a *-da/-de* képző viszontagságos történetét mutatja be, és TIMKÓ GYÖRGY érdekes tanulmánya, amely a *valcol* (*valcolás*) szó eredetét és értelmezési gondjait tárja elénk.

Szociolingvisztikai tárgyú GERE BEN FERENC cikke, amelyben a nemzeti identitástudat Kárpát-medencei magyar kisebbségek körében érvényesülő változatait, illetve a nyelvvasztási-nyelvhasználati szokásokat mutatja be. A JÁSZÓ ANNA tanulmányának bevezetőjéből megtudhatjuk, hogy a nyelvművelés vezéregyéniségeként számon tartott Grétsy tanár úr az ELTE TFK Magyar Nyelvtudományi Tanszékének vezetőjeként elsőként vezette be a főiskolai oktatásba a szociolingvisztikát. A szerző a nyelvművelés és a szociolingvisztika egymásra figyelésének fontosságát hangsúlyozza — történeti vonatkozásokkal is alátámasztva érvelését. KISS JENŐ a nyelvművelésnek a regionális nyelvhasználattal való kapcsolatáról szólt egy kérdőíves felmérés tapasztalatai alapján, s ezzel összefüggésben távolabbra mutató konklúziókat is levont.

A grammatika területéről emelt ki egy problémát BALOGH JUDIT: az értelmezői egyeztetés kapcsán veti fel az értelmező grammatikai szerepének kérdését; HANGAY ZOLTÁN pedig az ígékötők nyelvi státusza körüli néhány probléma megoldására vállalkozott az ÉrtSz. anyagának feldolgozásával. KESZLER BORBÁLA a magyar termékeny képzők több szempontú vizsgálatát végezte el.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR a metafora kognitív szemantikai magyarázata alapján közelítette meg az *öt óra magasságában* típusú kifejezéseket, és indokolta a szerkezet kiváltotta nyelvhelyességi bizonytalanságot, ezzel a kategorizáció kognitív megközelítésének egy újabb alkalmazási területét tárva elénk.

L. ACZÉL PETRA tanulmányában a retorikának a grammatikával, a stilisztikával és a szövegtannal való kapcsolatáról ír.

Közismert, hogy az irodalom sem áll távol az ünnepelttől, így nem maradhatott ki a köszöntő kötetből. Arany János Világos utáni „receptjeiből” állított össze egy csokorra valót DRUZSIN FERENC; MADARÁSZNÉ MAROSSY ÁGNES pedig Gulyás Pál költészetéből emelt ki a Károli-bibliára utaló elemeket. A MOLNÁR FERENC az ünnepeltnek „A mi nyelvünk” kötet létrehozásába fektetett munkája előtt tisztelegve három, az anyanyelvről szóló finn verset közölt, mintaképéhez hasonlóan életrajzi jegyzetekkel. Radnóti Miklós két költeményének verstani elemzését nyújtotta NAGY L. JÁNOS, a költői kreativitást állítva középpontba. TATAY ÉVA a versmondásra való felkészülés-felkészítés folyamatát mutatja be szintén egy Radnóti-vers elemzésének, értelmezésének példáján. Cs. VARGA ISTVÁN Németh László nyelvi világáról: nyelvszemléletéről és nyelvművészetéről írt. Másiképpen irodalom (a szó valódi értelmében) JÓKAI ANNA „Nyelvművészet, nyelvbűvészet” című esszéje, amellyel a jubilánst köszönti.

A kötet végén Grétsy László legfontosabb munkáinak jegyzéke olvasható, különválasztva az önálló köteteket, a nagyobb ívű tanulmányokat és a vele készült interjúkat.

A könyv sokrétűsége szinte bármely nyelvtudomány-terület érdeklődői számára kínál olvasnivalót, méltó módon adózva az ünnepelt tudományos, ismeretterjesztő és emberi sokszínűsége előtt.

MARKÓ ALEXANDRA

Tamás Forgács, Ungarische Grammatik

Edition Praesens, Wien, 2001. 456 lap

1. A magyar nyelv jellegzetességeinek, ezeken belül a nyelvtani sajátosságoknak a tudományos bemutatása — mint az közismert — hosszú időre nyúlik vissza: az 1520—30-as évektől kezdve, Sylvester János tevékenységétől fogva tarthatjuk nyilván azokat a műveket, amelyek különböző módon mutatják be a magyar nyelv jellemző vonásait. A magyar nyelvtan leírásának — miként bizonyára más nyelvek esetében is — három fokozata különböztethető meg. Az elsőben még csak bizonyos vulgáris nyelvű kiegészítések, magyarázatok teszik érthetővé a latin grammatikát, a másodikban a latin mellett már szinte egyenértékesként az adott nemzeti nyelv leírását is megkapjuk, míg a harmadikban már egy-egy nemzeti nyelv grammatikája a „főszereplő”, kezdetekben (és viszonylag hosszú ideig) még természetesen a latin nyelvtan tükrében, de egyre inkább függetlenedve ettől (vö.: BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora. Tankönyvkiadó, Bp., 1958.; SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968.; ÉDER ZOLTÁN: Túl a Duna-tájon. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 1999.).

A magyar nyelvtanok „hordozó közege” évszázadokon át elsődlegesen természetesen a latin nyelv. Ebben — miként számos más tudományban is — a felvilágosodás és a reformkor hozott

változást, amikor is egyre inkább előtérbe került a magyar nyelv mint „médium”; vö. pl. „Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Tudós Társaság”. (Bétsbenn, 1795.). A latin és a magyar mellett német nyelven is viszonylag korán megjelent a magyar nyelvtan rendszeres összefoglalása: BÉL MÁTYÁS 1729-ben Pozsonyban jelentette meg „Der ungarische Sprachmeister” című könyvét, ADÁMI MIHÁLY pedig „Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst” címen 1763-ban Bécsben adta ki művét.

Idegen nyelveken egy-egy meghatározott nyelvet alapvetően két szempontból szokás feldolgozni, illetve bemutatni. Az egyik a gyakorlati nyelvtanulás szempontja, a másik pedig az adott nyelv (nyelvtan) rendszerszerű bemutatásáé. Az első csoportba sorolható művek tartalmát és felépítését nyilvánvalóan főleg didaktikai—praktikus célok szabják meg, a másodikba tartozókékat pedig az adott területen elért tudományos eredmények.

2. Ez utóbbi művek összességében nem is kevés darabot számláló csoportjába sorolható FORGÁCS TAMÁS itt ismertetendő műve. A szerző — aki ma a JATE Magyar Nyelvészeti és Irodalmi Intézetének intézetvezető docense — gazdag tapasztalatokkal rendelkezik a magyar mint idegen nyelv oktatásában, hiszen 1988 és 1993 között a göttingeni egyetemen volt magyar lektor. Az „Ungarische Grammatik” (UngGr.) megírásának indítékaiként a szerző a következőket sorolja fel az előszóban (Vorwort, 15—7): művével azok igényeit igyekszik kielégíteni, akik a gyakorlati nyelvtanfolyamokon szerzett ismereteik alapján és azokon túl a magyar nyelv rendszerét részleteiben is meg akarják ismerni, valamint azokat a nyelvészeket is, akiknek kutatásaik során különféle információkra van szükségük a magyar nyelvről. Német nyelven írt gyakorlati magyar nyelvkönyvek viszonylag sűrűn jelentek meg az elmúlt évtizedekben, rendszeres leíró nyelvtan azonban nem (kivéve KERESZTES LÁSZLÓ „Praktische ungarische Grammatik” c. művét [Debrecen, 1999], amely azonban kitűzött céljai miatt kevésbé átfogó és részletező — írja FORGÁCS TAMÁS). Az elmúlt három évtizedben folytatott nyelvtani kutatások közül elsősorban a generatív grammatika új eredményei jutottak el szinte kizárólag angol nyelven a külföldi közönséghez, míg az új elméletek és módszerek segítségével megújított hagyományos nyelvészet nem kevés új eredménye a magyarországi szakirodalmon kívül alig kapott teret külföldön idegen (konkrétan német) nyelven.

FORGÁCS TAMÁS célja tehát egy olyan magyar nyelvtan megírása volt, amely utal azokra a sajátosságokra is, amelyek az idegen (német) anyanyelvűek számára a magyar nyelv elsajátításában nehézséget jelentenek. Éppen ez utóbbi szempont miatt a megújított hagyományos nyelvészet elvei szerint dolgozott, hiszen az idegennyelv-oktatásba az elsősorban (tisztán?) elméleti—spekulatív alapvetésű grammatika eredményei kevésbé épültek be.

3. Az UngGr. hat fő fejezetből áll, közülük a legterjedelmesebb a szófajokkal foglalkozó rész (4. Die Wortarten, 69—272), mely a KESZLER BORBÁLA szerkesztette „Magyar grammatika” (MGr.; Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000.) gyakorlatához hasonlóan ebben a részben taglalja az ige- és névszójelezés és -ragozás kérdéseit is. Ugyancsak nagy fejezetet szentelt a szerző a mondatannak is (6. Der Satz, 334—445).

A grammatika beosztása egyébként követi az idegen anyanyelvűek számára készült nyelvtanok hagyományos európai gyakorlatát: az adott nyelv rövid „külső” bemutatása után az egyes nyelvi szintek szerint az alacsonyabbtól a magasabb felé haladva tárja fel az illető nyelv strukturális jellegzetességeit. A továbbiakban a fejezetek sorrendjében fűzök megjegyzéseket az egyes kérdésekhez.

4. A bevezetésben (1. Einführung, 19—27) rövid, lényegre törő áttekintést kapunk a magyar nyelv rokonsági viszonyairól, történetéről, a nyelvmlékekről és a magyar nyelv mai földrajzi elterjedtségéről. A 3. pontban (20) a magyar népnév eredetéről írva FORGÁCS TAMÁS mohamedán (ném. mohammedanisch) forrásokat emleget: úgy gondolom, manapság korrektebb a muzulmán

vagy moszlim (ném. *moslemisch*, *muslimisch*) jelzőt használni. A latin *Hungarus*, francia *Hongrois* stb. elején álló *h* megjelenését okozhatta a hunokkal való téves azonosítás, de talán inkább lehet latin írásgyakorlat eredménye: l. pl. *1075/1217: *Haperies* 'eperjes' (EWUng. *eper* a.), 1383: *Herezthew* 'ereszt' (TESz.), 1210: *Herde* 'erdő' (TESz.), 1075/: *hudwordiensium* 'udvar' (TESz.), (1002) 1009/: *Hurhyda* 'úr' (EWUng.) stb.

A magyar nyelv szerkezetének vázlatos áttekintése során az alaktannál (8. pont, 22) bizonyos német szóhasználati zavart gyanítok. A *Wortbildung* magyar megfelelője a *szóalkotás*, vagyis új szótári szó létrehozása: a német szó ebben a helyes értelemben áll a 4. fejezet élén, s ott valóban a szóképzésről és az összetételről esik szó. Az itt említett helyen azonban jelekkel és ragokkal létrehozott szóalakok találhatók, így pontosabb (és a későbbi ellentmondást elkerülő) német megoldás lehetett volna talán a *Bildung von Wortformen* vagy *Bildung neuer Wortformen* kifejezés.

A szókincs elsajátíthatóságát segítő tényezőként említi FORGÁCS azt, hogy a magyarban számos német jövevényszó (és nemzetközi szó) van. A 11. pontban (24) felsorolt szavak közül a *drót*, *gróf*, *herceg* német eredetét még csak-csak érzékelhetik a németül tudók, de a *polgár*-ét már aligha (miként az *erkély*, *kályha*, *krumpli*, *zsámoly* stb. szavakét sem). A 13. pontban (uo.) a német mintájú tükörszavakról és -kifejezésekről esik szó. Ebben a szerző németül *Spiegelübersetzungen*-nek nevezi az adott szóképzleti elemeket, ám a német nyelvű szakirodalom és terminológiai szótárak csupán a *Lehnbildung* és *Lehnübersetzung* terminust tartalmazzák erre a jelenségre.

Ugyancsak a nyelvtanulást segítő körülmények közé sorolja FORGÁCS azt a tényt, hogy egyes német igeekötők pontosan megfeleltethetők bizonyos magyar igeekötőknek, pl. ném. *ein-* ~ m. *be-* (14. pont, uo.). Ám ahol egy német prefixumot a magyarban már két igeekötővel lehet visszaadni, a mechanikus alkalmazás zavart kelthet: mivel a példának megadott ném. *ver-* a magyarban *meg-* és *el-* is lehet, a tanuló nem tudhatja, hogy a ném. *verändern* a magyarban csak *megváltoztat* lehet s nem *elváltoztat*, a ném. *verzeihen* csak *megbocsát* és nem *elbocsát*, a ném. *versalzen* csak *elsőz* és nem *megsőz* stb. Vagyis ezeket bizony egyenként kell (nem kis fáradsággal) megtanulni...

A 19. pontban (27) a tulajdonlást kifejező német *haben*-es szerkezet magyar megfelelőjéről ír röviden és pontosan a szerző, s más nyelvi példaként az oroszzt idézi: a kérdés csupán az, hogy a cirill betűs szerkezet mennyi információt ad a német, osztrák és más, németül olvasó nyugat-európai érdeklődőnek.

5. A második fő fejezet a magyar hangtan, a hangtani szabályok és a kiejtés jó összefoglalását adja (2. Aussprache und Lautstruktur, 28–46). A fejezet elején — miként ez az ilyen jellegű nyelvtanokban hagyomány — egy táblázat található a magyar ábécé betűivel, ezek magyar nevével, APhI-átírásukkal, valamint magyar és német vagy más nyelvből vett példaszavakkal: köztük orosz (cirill betűs) szavak is találhatók, erre lásd a fentebb írottakat.

A 28. pontban (35) a *dz*-vel jelölt hang helyzetét taglalja a szerző az újabb generatív fonológiai kutatások alapján (vö. É. KISS KATALIN — KIEFER FERENC — SIPTÁR PÉTER, Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Bp., 1998. = ÜMNyt.), és változatlanul az említett hang fonéma volta mellett foglal állást. Ugyancsak az itt említett nyelvtan hangtani fejezetére hivatkozva s azt elfogadva értékeli a *v* fonémát (39. l. 10. jegyz.).

A magánhangzó-harmóniával kapcsolatban két megjegyzést kell tennem. A 36. lapon a 6. lábjegyzetben említett ném. *Lampe* elsősorban nem a vegyes hangrend kiegyenlítése miatt lett a magyarban *lámpa*, hanem sokkal inkább a német szóvégen levő mély tónusú redukált *e* [ə] helyettesítése *a*-val (l. még: *cérna*, *dáma*, *láda* stb.; vö. EWUng.). A 7. lábjegyzetben megadott *oxigén* és *analízis* valóban palatális toldalékot kap, de a hasonló szerkezetű *április*-nál tett megjegyzés nem pontos. Ott ugyanis ez áll: „aber eher *április*-ban”, ahol is a ném. *eher* magyar megfelelője az *inkább*, de valójában az kellett volna, hogy *nur*, azaz *csak*: gondolom, megalapozott magyar nyelvtudással senki sem használná az *áprilisben* szóalakot.

6. A harmadik fő fejezet a magyar nyelv alaktani kategóriáit tárgyalja (3. Überblick über die Wortstruktur, 47—68). Ebben a különféle szóelemekről, tö- és toldaléktípusokról olvashatunk. A magyar toldaléktípusokra németül is jól elkülönülő terminusokat használ FORGÁCS: a képzőt a *Wortbildungssuffix*, a jelet a *Grundsuffix*, a ragot az *Endsuffix* jelöli, a megfelelő helyeken ezek értelmét is megmagyarázza a szerző. Didaktikai okokból elfogadható a *kötőhangzó* megjelölés a tö és a toldalék közötti magánhangzóra (de a már integrálódott vokálisokra természetesen nem alkalmazza ezt a szerző), s ennek az idegen szemmel nézve bonyolult kérdésnek meglehetősen bő teret is szentel (46. pont, 50—4).

A 48. lapon álló 6. megjegyzés szerint a határozószók is (korlátozottan) fölvehetnek toldalékokat, s erre a *hátsó* és a *bent-ről* áll példaként. Nos, úgy gondolom, szinkrón szempontból csak a *bent-ről* felel meg ennek az állításnak, ugyanis a *hátsó* szóalakban a világosan látható tö mellett olyan „végződés” áll, amely ma nem található meg a toldalékállományban, vagyis lexikalizálódott formával van dolgunk.

A 47. pontban (54—5) a tőtípusokról olvashatunk, s itt a kötött és szabad tövekhez (pontosabban a többesjeli időtartam-váltakozáshoz) olyan szó párokat is találunk, amelyekben a magánhangzók hosszúságának eltérése (látszólagos váltakozása) semmiféle magyar morfológiai eljárás következményeként nem indokolható. A *barbár* és *barbarizmus*, a *feudális* és *feudalizmus*, a *stílus* és *stilisztika* stb. hosszú, illetve rövid magánhangzója már az átadó vagy közvetítő idegen nyelvben is megvolt, így egyszerű meghonosodással van dolgunk, legfeljebb ennek a tőtípusnak bizonyos szavakra kifejtett analógiás hatásával (pl. *szatíra* ~ *szatirikus*), de itt sem magyar morfológiai indíttatású a jelenség. (Az adott kérdés hasonló módon szerepel a MGr.-ban is).

7. A negyedik fő fejezet a szófajokkal foglalkozik (4. Die Wortarten, 69—272). A 200 lapon az egyes szófajok ragozási kérdései is terítékre kerülnek, ez is magyarázza a fejezet terjedelmes voltát. Ez a tárgyalási mód, valamint a szófajtani felosztás — a MGr.-hoz hasonlóan — a megújított hagyományos grammatika elvei szerint mutatja be az egyes magyar szófajokat. Néhány megjegyzés: talán célszerű lett volna értelmezni a *Pseudo-Wörter* (álszók) és a *Satzäquivalente* (mondatzók) terminust (66. és 67. pont, 69—70); a 72. lapon (70. pont: Genus verbi) a szerző értelmezés nélkül használja a mediális ige fogalmát; a 71. pontban (uo.) jó magyarázatot olvashatunk arról, hogy a *-hat/-het* miért nem igemódot fejez ki; a 76. lapon található képzőtáblázatban olyan szó párok is szerepelnek (pl. *sü-t* ~ *sü-l*, *fo-jt* ~ *fu-l(lad)*, *ont* ~ *om-lik* stb.), amelyek teljesen a történeti morfológia körébe tartoznak, mivel semmiféle szinkrón transzparencia nincs bennük (még a tövek oldalán sem); az igeragozási paradigmák bemutatásakor német definíciós és terminológiai nehézségek, valamint a magyar nyelvtani hagyomány miatt a szerző a *subjektive/objektive Konjugation*-t használja az alanyi (általános), illetve a tárgyas (határozott) ragozásra, szerintem elfogadható módon; a felszólító módú igealakok bemutatása során a *-t* végű igéknel a szerző nem keres magyarázatot a különféle megoldásokra (mert vagy csak a történeti fejlődést, vagy csak a bonyolult generatív fonológiai kísérletet lehet idézni), hanem táblázatos formában közli a „keserű” tényeket.

A kontrasztív szemlélet jelenik meg többek között a magyar és a német egyes és többes szám használatában mutatkozó eltérések bemutatásánál (138. pont, 130), miként a birtokos személynélnek a számbeli egyeztetésben, a rokonsági viszonyokban, az idő- és mértékhatározásban játszott szerepének tárgyalásában is (141. pont, 135—9). A főnévragozásnál (144—74. pont, 142—75) az egyes magyar ragoknál megtaláljuk az ezeknek leggyakrabban megfeleltethető német prepozíciókat, valamint a leggyakoribb magyar vonzatos szerkezeteket is, a megfelelő német egyenértékessel.

A melléknevet és a számnévet külön mutatja be a szerző, ebben a korábbi szófajtani gyakorlatot követve, ellentétben a MGr. felfogásával. FORGÁCS bő példaanyagon mutatja be a mennyiségjelző utáni számhasználat, a *hány?* és a *ennyi?* használatának „lehetőségeit” (szabályait?) (179. pont, 178—81), s a számnemekhez kapcsolódóan tárgyalja a dátumhasználatnak (187. pont, 187), a matematikai alpműveleteknek (199. pont, 198) és az idő megnevezésének, az óraolvasásnak

(200. pont, 200) magyar jellegzetességeit is. A 197. pontban (197) a szerző az ÚMNyt-ra utalva röviden érinti az *-an/-en* és az *-ul/-ül* névszói toldalék esetleges képző voltát, de (bizonyos történeti szempontokat is mérlegelve) ezeket végül is ragnak sorolja be.

A névelő bemutatásánál (229—233. pont, 229—36) is nagy nyomatókat kap a két nyelvben tapasztalható használati eltérések hangsúlyozása.

8. Az ötödik fő fejezet a szóalkotás (a szóképzés és az összetétel) kérdéseivel foglalkozik (5. Wortbildung, 273—333). Ez a rész is jelentős mértékben tartalmazza az újabb magyar nyelvészeti kutatások eredményeit, s egyebek mellett részletes bemutatását kapjuk a különféle termékeny képzők sajátosságainak is (278—311), valamint táblázatban összefoglalva találhatjuk meg a már nem termékeny, de még viszonylag jól kielemezhető képzőket (312—7). A 282. pontban (282) az *-ék* névszói toldalék egyértelműen a képzők között szerepel: talán utalni lehetett volna arra, hogy ezt a morfémát ma már inkább a többesjelek között tarthatjuk nyilván: vö. M. KORCHMÁROS VALÉRIA, Az *-ék* többesjel! (Néprajz és Nyelvtudomány 36. 1995: 295—307); HEGEDŰS ATTILA, Az *-ék* képző (jel?, rag?) és a tágabb helyviszony történeti-nyelvjárási összefüggése (BÜKY LÁSZLÓ és FORGÁCS TAMÁS szerk., Magyar és finnugor mondatértéket. Szeged, 1999. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 67—73); MGr. 185; (az ÚMNyt. a 237. lapon viszont a képzők között tárgyalja).

Az összetételek fajtáinak tárgyalásakor tapasztalatom szerint erősebben érvényesülnek a transzformációs—generatív grammatika elvei. A jelzős összetételeknél (328. pont, 325) számos olyan előtagot sorol föl a szerző, amelyek már nem élnek (egyik-másik sosem élt) önállóan, viszont ezeknél bőven találhatók német mintájú tükörszavak (pl. *étlap* < *Speisekarte*, *előítélet* < *Vorurteil*, *távcső* < *Fernrohr* stb.) — erre a tényre talán egy rövid megjegyzéssel utalni lehetett volna.

9. A hatodik fő fejezet a mondatant tartalmazza (6. Der Satz, 334—445). Szintaktikai jellegű utalások bőven előfordulnak már a korábbi fejezetekben is, ezért itt bizonyos kérdések már csak utalásszerűen fordulnak elő. A hagyományos magyar grammatikai elveket követő összefoglalásban számos példát találunk az alany és az állítmány számbeli és személybeli egyeztetésére, különös figyelemmel a magyar és a német nyelv közötti eltérésekre (355—8). Jónak (és fontosnak) tartom a német *haben*-es szerkezet magyar megfelelőinek tömör egybevetését és táblázatos szemléltetését (402. pont, 386—8).

Miként a bevezetőben már utaltam rá, ennek a fejezetnek a részét alkotják a szupraszegmentális jellegzetességek, azaz a szórend, a hangsúly és a hanglejtés lényeges vonásainak rövid foglaltatása (429—45).

A kötetet rövidítésjegyzék, tárgymutató és irodalomjegyzék zárja (446—56).

10. A fentiek summázataként a következő összefoglalást adhatom: FORGÁCS TAMÁS „Ungarische Grammatik” című műve olyan hiánypótló kézikönyv, amely a megújult hagyományos nyelvtan (grammatika) elvei és módszerei szerint, de az újabb (akár más elméleti keretben folytatott) kutatások eredményeire is támaszkodva jól foglalja össze a mai magyar nyelv rendszerének minden jellegzetességét, s így ennek segítségével az érdeklődő olvasó jól tud tájékozódni az indoeurópai nyelvektől számos ponton eltérő magyar nyelvben.

A könyv használhatóságát nagymértékben támogatja az igen részletes tartalomjegyzék, a margón található tételszámok és azok a jelek, amelyek különlegesen fontos jelenségekre hívják fel a figyelmet. Meghatározó szerepet játszanak az egyes (rész)fejezetekben található belső utalások, és külön is kiemelendőnek tartom a számos táblázatot, melyek jól szemléltetik az egyes tárgyalt jelenségeket

A szerző által használt terminológia — véleményem szerint — következetes és a németül olvasók számára érthető. A műben — nyilván figyelmetlenségből fakadó — apróbb hangeljölési

(pl. 22 és 46) és nyelvtani (pl. 25: *der Wald* helyett *die Wald*, 54: *für das Besitzerzeichen* helyett *für den Besitzerzeichen*) hibák is találhatók, ám ezek száma annyira elenyésző, hogy semmiképpen sem csökkentik a munka értékét.

GERSTNER KÁROLY

Futaky István, Nyelvtörténeti vizsgálatok a kárpát-medencei avar—magyar kapcsolatok kérdéséhez

Mongol és mandzsú-tunguz elemek nyelvünkben.
Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2001. 146 lap

Mint Batu kán pesti rokona és a mandzsú-tunguz nyelveknek is tisztelője, nagy érdeklődéssel vettem kézbe Futaky tanár úr csábító című magyar őstörténeti, belső-ázsiai művelődéstörténeti s legfőképp szótörténeti, szófejtési munkáját, mely félszáz, eddig bizonytalan vagy ismeretlen eredetűnek tartott magyar szónak ígér tunguz vagy mongol, néhány esetben pedig végső soron kínai eredetet finnugor nyelvtudományon csiszolt, összehasonlító-történeti módszerű tanulmányai alapján. Az osztják nyelv tunguz elemei révén jutott az altaji nyelvközösség legkeletibb, de még java-részt szárazföldi (a Jeniszejtől Szahalinig kiterjedt) mandzsú-tunguz családjához, s talált benne magyarral összecsengő szavakra. A tetemes térbeli s történeti távolságot meg az egyeztetett szókis csapatának jelentésbeli szórtságát áthidalandó, a feltett kapcsolat mögött a kárpát-medencei avarság feltehetően altaji nyelveinek hatását látja, a feltárt avar sírok mongolid koponyáihoz rendelve nemcsak mongol, hanem tunguz nyelvet is. Többemeletes feltevéssel van dolgunk, mely itt módszeres kutatással társul, nem úgy, mint a nyelvleírásban ragyogó, de az összehasonlításban zabolátlan, messzikedvű Szentkatolnai Bálint Gábor esetében. Ám akár az ázsiai (kínaiul zsuanszu/zsouzsuan), akár a pannóniai avarok nyelvéről ma sem tudunk sokkal többet (majdnem semmit), mint jeles eleink, bár LIGETI LAJOS számára sem volt idegen a feltevés, hogy egy részük törökös, másuk mongolos nyelvet beszélhetett. Az sem lehetetlen, hogy a magyarnak némely régebbi török, részben mongollal, sőt mandzsú-tunguzzal is közös eleme az ideérkezett magyarságba olvadó, még el nem szlávósodott pannóniai avarok nyelvéből ered. A „mongolos” szavaink kérdése régi (és néhai Ligeti tanár úr kemény s nagyrészt helytálló ítélete ellenére sem egészen lezárt kérdés, pl. ami *kebel* szavunkat és mongol *kebeli/kegeli* — mai halha *xewel* 'has; anyaméh' és *xeel* 'magzat' —, valamint mandzsú *xeveli* 'has' társát illeti), az avar hátterű tunguz feltevés azonban új. (Nem helyi, hanem általánosabb és ezért igen régi finnugor és mandzsú-tunguz kapcsolatra utal *egér* szavunk rokonsága.)

A javasolt szófejtések számos kérdést nyitnak. Kicsit igazságtalan, de e szűk helyt nehéz mást tenni, mint e kérdéseket faggatni.

A *beze* és *bezzeg* forrásául idézett halha mongol *bidz*, burját, kalmük s egyéb rokonai (pl. ordosz *biiji*, *biijee*) mondatzáró toldalékszó, mely valószínűséget jelöl; önállóan, kötőszóként sosem használatos, újmongol kori összevonás a régi *büi* jelen-jövőidejű állítmányi igealakból és a *je* 'bizony, bizonyára; igen' szóból, ahogy a régebbi mongolban szerepel, és sem jelentése, mondattani szerepe, sem régi alakja (*büi je*) miatt nem lehet a magyar ellentétes kötőszó rokona vagy őse.

A *bíz*-tő és a mongol *bisire*- ~ *büsire*- összekapcsolásának akadályai közül a kisebbik, hogy e szók eltérő hangrendűek (RAMSTEDT nem irodalmi kalmük, hanem kikövetkeztetett régi mongol *bisire*- és *bisara*- alakjai közül az utóbbi csak akkor valószínűsíthető, ha a *bisire*- 'bízik, hisz' igét rokonítjuk a veláris hangrendű *bisil*- 'elmélyül (valamiben)', *bisilya*- 'elmélyülten szemlélődik, buzgón elmélkedik' igével; mindkettő a régi török *bis*- 'fő; érlelődik; tökéletesedik' és *büsrün*-

'elmélkedik, gyakorol' rokona. A nagyobbik akadály, hogy a *bisire-* tő *-re-* szótagját nem tudjuk biztonsággal leválasztani: ez csak hangzásában azonos a szerző idézte célhatározói igenév képzőjével, mely nem lehet igető. Egy másik, főképp minőségnévből vagy igekötőből nem átható igét képző *-re-*hez meg nincs megfelelő alapszó. És fel kellene tennünk, hogy a szóbelseji *-s-* zöngésedett.

A *deber* mongol eredeztetése útjában áll, hogy a mongol *debüre* nem hordócska, hanem csőrös edény, ahogy BALINT mondja: csücsörkés. KOWALEWSKI idézte tibeti megfelelői *gzar-bu shurma* 'edény fémből vagy fából, kifolyó csővel' és *tib-rel* 'réz teáskanna'. SZECSENCOGTU gyökszótára (1988.) szerint a *debül-* és *debüre-* 'forr, buzog' igepárral közös eredetű, de ezt bizonyítani illene (névszó-ige?). KOWALEWSKI *debüregü* 'fazék, üst' szavának mai alakját nem ismerem, tibeti párja *dong-po*, DAS szerint cső- vagy hengeralakú edény. A *debüre* mai, kétszótagú alakjai másodlagosak, késeiek.

Még nehezebb a régiségben viadalt és védelmet is jelentő *diadalom* esete. A rokonított mongol tövek, *dayin* 'ellenség', később 'háború' (ebből *dayila-* 'ellenségeskedik, háborúskodik') és a *deyil-* '(le)győz; megbirkózik valamivel' igéből elvont *deyi-* összetartozása kétes. A *dayin* a mongolnak legrégibb törökös szói közé tartozik, amit már RAMSTEDT is tudott (igaz, kalmük szótárában kalandos kínai múltat is álmódott neki, s ezt tette CINCIUS másképp igen érdemes „Srvanitel'nyj slovar”-ja is a szolon *dai*” címszóban, I: 190b). A XIII. században még kétszótagú hangsorból összevonódott, kettős vagy hosszú magánhangzós mai alakjai (mint a *deyil-* igéé is) késeiek. PALLAS XVIII. századi kalmük *Daildagán* szava = XX. századi kalmük *däädlyŋ* 'háborúskodás, hadviselés' < *dayi-la-ldu-lyan*, a névszó *-n* nélküli töve + igeképző + kölcsönösséget jelölő igeképző + cselekvést jelölő névszói képző (hogy iskolai nyelvtanokkal gonoszkodjam: ez olyan cselekvést jelentő szó, mely nem ige). Sem a mongol *dayi(n)*, sem a belőle való mandzsu *dayin* nem nomenverbum. Kár, hogy *viadal* szavunk *vi-* töve is ismeretlen eredetű.

A magyar *gangos*-hoz idézett mongol szók kéttagú hangfestő tövűek, nemigen jöhetnek számításba, még a halha *gangan* 'jól öltözött; piperkőc' sincs túl közel jelentésben a 'kevély járású'-t jelentő magyar szóhoz. Gängig?

Gárgyul igenket sem könnyű összeboronálni egy a XIII. században még jórészt háromtagú és nem 'bárgyú', hanem 'veszett, örült, féktelen' jelentésű mongol *yaljaŋu* szóval, melynek *yalja-* tövében nincs hosszúság.

A *gyenge* szóhoz rendelt kalmük igék ismét hangfestők, kéttagú tövűk, *gengge-* önállóan nem él, igéjük jelentése 'álmos, levert (állapotban van)'; a mongol *kenggeyi-* 'szikár, kiszáradt (állapotban van)' ige egy másik hangfestő tő származéka, a mandzsu *genggen* 'gyenge, nőies; gyengéd, lágy' belőlük aligha származhat.

Az *üld(öz)-* és a vele egy jelentésű mongol *ülde-* egyeztetésének akadályja, hogy a közép-mongol szó *h-* kezdetű. Ugyanez egyik baja az *üstök* mongol eredeztetésének: *üsün*, közép-mong. *hüsün* 'haj, szőr; prém', vö. daur *xus*, monguor *fudzu*. A másik, hogy e tő a XIII. században még kétszótagú. A harmadik, hogy a *-tu* képző akkor (még társhatározó-rag szerep nélkül) hímnemű lényre, a *-tai* nőneműre vonatkozott, amely különbség az új-mongol nyelvekből eltűnt. A negyedik, hogy az *üstü* szónak 'üstök, hajviselet' jelentése nem ismert, az ötödik, hogy s hangja nem változik *š-*-sé.

A magyar *beteg* és a tunguz (az evenki viljuji és a több távol-keleti nyelvjárásában, az even több középső és keleti nyelvjárásában) *buteek* 'beteges, gyenge egészségsű, gyengélkedő' (töve *bu-* 'meghal'; vö. evenki *butii-* 'meghal', *bumu-* 'megbetegszik' > *bumuk* 'betegség') összekötésének hangtani nehézsége, hogy a magyar szó első szótagja nyílt *e-s* a feltett régibb tunguz **böteki* ajak-kerekített hangjával szemben. A zöngés szóvéghez annyit, hogy az idézett *kalpag*, *köpönyeg* és *tőzeg* nem a csuvasos jellegű, hanem más régibb török szavaink közé tartozik.

A magyar *bukik* veláris, a köves-tunguszkai evenki *buk-* 'ráveti magát (állat, valakire)' s a vele rokon *buktuw-* 'megcsúszik és elesik' stb. palatális hangrendű.

A *csatak* szavunkkal egyeztetett evenki *čaataa* stb. és negidál *čaata* jelentésköre eléggé széles: az evenki nyelvjárásokban nem egyszerűen 'sár', hanem 'folyóparti sár/iszap', 'agyagpala',

'kőszén', 'eleven szén', a negidálban pedig 'egybeégett hamu'. Az oljokmai evenki *čaate* 'szén' alak arra utal, hogy az első magánhangzó hosszúságát komolyan kell vennünk (ilyen után a köv. szótagban rövid *a* helyett középső képzésű *e* jelenik meg).

A *csupa* javasolt mandzsú-tunguz megfelelőinek töve, az inkább határozószó *čup/čop/tup* jelentése a 38. lapon idézett CINCIUS, SravnSlov. 2: 415b szerint 'teljesen, végleg, egyáltalán, mindig', a legkeletibb, szahalini evenkiben *čup oo-* 'teljesen eltűnik, semmivé válik' (*oo-* 'lesz'), csupán származékai közt van 'teljes, egész', 'mind' és 'mind egyszerre' jelentésű, pl. even *čuptere*, negidal *čupal/čopal*, orocs *čupai*, *čupaili*, *čupaali*, olcsa *čufal* stb., nanaj *čopal* stb. (Az ott említett jakut *čip* fokozó prefixumhoz nincs köze, mert ez csak *č* kezdetű szók elé járul, a rész-ismétlés esete.) Az idézett *gugdal'* 'magasan' szóban az orocs és ude megrövidült *-li* prolativus ragja van. Vö. még: nyugatibb evenki *upkat/upkač*, *opkat*, *upkal* 'mind; egész; teljes', negidal *opkal* 'mindnyájan', ude *ufal* stb. 'mind' (SravnSlov. 2: 281).

A *dédel* (és régebb *gedél*) 'csalogat; becéz' igéhez idézett negidal *deedelu-* 'szeret, dédelget, óv' és délebbi társai mellé (CINCIUS, SravnSlov. 1: 230b) a jelentés árnyalására jöjjön itt néhány nanaj adat ONENKO szótárából (Nanai-loča xesenkuni, 166): *deedu* 'szeretett lánygyermek; szép, szeretett, jó leány vagy asszony' és ebből *deedule-* 'dédelget, szeret, gyengéden bánik valakivel, imád'; CINCIUSnál 'szeret, dédelget, óv, tisztel'. Ha összefügg a mongol *degedüle-/degedle-*, mai *deedle-* 'tisztel, becsül' igével (< *degedü*, mai *deed*, 'felső; jó, kiváló' ennek tövéhez l. török *yeg*), akkor a nanai alak a régiebb.

Az eléggé változatos jelentésű *eger* 'sóvárog' és *egercsél* 'lót-fut' igepárt összekötni egy tunguz vadászati műszóval merész vállalkozás akkor is, ha az evenki *egel-* 'körülfog' igének s társainak mongol megfelelőt is kerítünk, l. közép-mong. *e'ere-* 'körülvesz', mong. *egere-* 'állhatatosan kér; remél; erősen vágyakozik' (nem azonos a 'forгат, csavar; fon; összekuszál' jelentésű *egere-* szóval).

A magyar *eszten* 'mostantól számított' és a mandzsú stb. *esi* 'most' esetében kérdés, hogy az utóbbi *i* hangjának gyakori hosszúsága milyen régi. Ha „ősi”, akkor nem tűnhet el. Különbözik a tunguz szó feltehetően a közelre mutató *e-* névmási töből való, mint ahogy biztosan a mongol *edüi* és *edüge*.

A tyúkféle vagy -fajta *gór* és az igei *gór* 'szór' itt az evenki s egyéb tunguz *goor* 'vedlő madár' és *goor-* 'vedlik' nomenverbumban talál egymásra, jó szótörténeti megfigyelések kíséretében. A javasolt kapcsolat nehézsége, hogy a kopasznyakú tyúk kopaszsága nem vedlésből ered, s hogy a vedlés és szétszórás közt elég nagy a jelentésbeli szórás.

A *gyep* és *gyepü* szót kétséges a mandzsú-tunguz *jip*-ből eredeztetni, mert ez határozószó ('szorosan'), csak a létigenévvel lehet jelzői vagy állítmányi szerepű. Igaz, származékai háló, szövött és más, tömegszerű anyag sűrűségét, szemöldök összehúzását, fogak összeszorítását, ajtó szoros csukását, rés elzárását jelölik. A mandzsú *jibin* 'sűrű(ség), gyakori(ság)'.

A *hajdan* biztosan nem a nanaj *xaali-da* és társai (pl. az evenki *alii-da*) rokona, mert ezek összetett alakok: az első rész 'mikor/amikor', a második 'is' jelentésű, tagadással 'mikor-is-nem', azaz 'semmikor, sosem'. A *da* módosítószó, s ezen a kötőjel elhagyása sem változtat. A tagadó névmást szintén nem ismerő mongol is így szerkeszt: pl. *ken ber ügei* 'ki-is nincs', azaz 'senki sincs' stb.

A *hamar* szavunkhoz kapcsolt tunguz szók, evenki *ama*, *amar*, *amaya*, *gamakaan*, *kaman'a*, *kamaŋa* stb. 'gyorsan, rögtön, hamarost', *gamar* 'gyakran; gyors', *amakiikaan* 'nemsokára', szolon *amarii* 'sietve' egymással való kapcsolata, alaktana (a kicsinyítő és nagyító képzőket kivéve) nem teljesen világos. A számos változat közül egy sem kezdődik réshanggal.

Az *ij* és evenki *iye*, negidal *iiye* 'szarv; szaru' (nanaj *xuyii*, mandzsú *weyixe* < *uyixe*, dzsürcsi *uyixe*) egyeztetésének egyik akadálya, hogy a mandzsú-tunguz szóknak nincs 'ij' jelentése. Az *ij* neve már a dzsürcsiben is *beri*. S itt nem segít a visszacsapó íjról szóló, magvas történeti fejtegetés.

A Halotti Beszéd *isa* szavához javasolt tunguz *iče-* 'lát' palatális hangrendű, s épp a man-

dzsuban, az egyetlen tunguz nyelvben, amelyben az igető felszólítást jelöl, ez az ige nincs meg. Helyette a *tuwa-* tő van, ez viszont a többi tunguz nyelvből hiányzik, de egyik felszólító alakjának sincs 'lám' vagy 'bizony' jelentése. Különben a pusztai igetők felszólító módú használata a mandzsuban mongol hatás eredménye lehet.

Az *ítél* igével rokonított evenki névszó, *iti* 'szokás, megszokás, hagyomány, törvény, rend; eset' (orocs *iti*, even és negidál *itka*) és igéje, *iti-* 'elrendez, alkot, megcsinál' stb. veláris hangrendű, mint a belőle képzett *itilaa-* 'elintéz, elkészít; (számszeríjat) felajz' s több nyelvjárásban 'ítél', a barguziniban '(tenni) képes', *itimka-* '(bíróság) ügyben eljár; kiderít, leleplez', *itimna-* 'tílt' jelentésű ige és a viljuji *itujaak* 'bíróság' névszó is mutatja. A magyar *ítél* és a tunguz *itilaa-* jelentésében elegendő a közös, a hangrendi különbségnél komolyabb akadály, hogy a névszói tő, a kérszéletű, nyelvújítási *ite* 'bíró' szótól eltekintve, nincs meg a magyarban.

A *kalán* ~ *kanál* evenki párhuzama, *kalán* 'üst, katlan, fazék, edény, (nagyobb, öntöttvas) csésze', a barguzini nyelvjárásban 'edény, csésze', a nyorcsaiban 'doboz', ha a magyarban a *kalán* a régibb alak, akkor hangsorban szinte tökéletes, csak a magyar hosszúságot kell magyarázni. A jelentés nehezebb; a magyar szó tartalma mégiscsak 'hosszú nyelű, keverő vagy meritő eszköz', nem általában 'edény', és bár a magyar *kondér* délszláv ősei is jelentenek kupát, serleget, hosszú nyelűk ezeknek sincs. VASILEVIČ (Evenki. Leningrad, 1969. 121) írja, hogy az üstjeiket a tunguzok másoktól vásárolták, s hogy kanalaikat szaruból csinálták. A barguziniaknál a *kanál* neve *kalbaga* (mong. *qalbuqa* < tör. *qaşuq*), nanaj stb. *xalbi* 'kanál; lapátka alakú evőeszköz fából', vö. evenki *kalbin* 'széles', *kalbaku*, *kalbika* 'lapocka' (CINCIUS, SravnSlov. I: 365).

Koszorú szavunkat ugyancsak merész ötlet a csak három déli tunguz nyelvből, orocsból, orokból s olcsából ismert *koso* 'középén lyukas, ezüst peremű, nagy nefritkorong; gyűrű köből; gyermek nyakán hordott amulettkarika' szóból képezni.

A *legel* igénk feltett tunguz rokonai, a negidál *lebge-* és három délibb nyelv, az ude, olcsa és nanaj *legbe-* szava közül CINCIUS szerint a negidál a régibb. Jelentésük 'mohón fal' (bár nem 'lefetyel'). A *legbe-* alakból nem lehet a második szótagot a *-bu-* műveltető-szenvedő képzővel azonosítani. Vö. még: mandzsu *lab se-* 'mohón eszik' (*se-* 'mond', hangfestők és hangutánzók beágyazó igéje is); a hangátvetéshez vö.: negidál *labgaan-*, ude *lagbana-* 'tapad'.

A *mancs*-hoz fűzött tunguz *mana* 'állat lába' stb. szónál CINCIUS (SravnSlov.) utal egy nyec *iš mana* 'űszőláb; medve mellső lába' összetételre.

Met(él) és evenki *mii-* 'vág, szel' < **mei-*, vö. nanaj *mui-/ngui-*, mandzsu *meyite-* (= *meite-*), sibe *mite-* ua., mandzsu *meyen* 'rész, darab; fejezet', sibe *me'in*: ha az alapfeltevéstől, a magyar-tunguz történeti kapcsolattól (melyet a párhuzamok bizonyítanak) eltekintünk, a mandzsu alak elsődlegességének megalapozott feltevését és a magyar szónak egy tunguz igetőre s egy magyar mozzanatos képzőre való bontását elfogadjuk, kérdés, hogy élt-e a pusztai tunguz tő az ómagyarban, s ha igen, egytagúságára érvényes-e a szóvégi kettőshangzóból eredő hosszúság rövidülése és nyíltabbá válása.

Minden névmásunk a több délkeleti tunguz nyelv: a negidál *mengden* 'egész(en)' stb., olcsa *mengde(n-)* 'egész(en)', ude *mengde* 'valamivel együtt; mindahányan', orok *mende(n)* és *megde(n-)* 'egész(en); megszakítatlan part, szárazföld', nanaj *mende* 'egész(en)' stb., jelentésben, hangsorban igen közeli szavai ellenére inkább a *mind* származéka (vö. *az* > *azon*, *ez* > *ezen*).

A magyar *nyáj* és az evenki *n'aaji* 'koma', *n'aaji-* 'vendégségbe megy', *n'aaju* '(vér)rokon; (házasság révén) rokon; (a) rokonok' stb. javasolt kapcsolatának hangtani kérdése, hogy a tunguz szókezdő palatális orrhangjának hogy lehet a magyarban nem palatális orrhang, szóbelseji zárrés-hangjának hogy lehet palatális rés megfelelése. Ehhez képest a jelentéstani különbség meg az itt első tunguz alak kései jakut, mongol (sőt, talán kínai) és a második szóval való rokonságának kérdésnyája könnyebben terelhetőnek látszik.

Oldal szavunk és az evenki *oldoon*, even *oldan*, nanaj *xoldo* 'oldal' stb. összefüggését a nanaj és néhány más, déli nyelv szókezdője teszi kérdésessé (hogy ez másodlagos, lehetséges, de ez további feltevés).

A *távész* feltett tunguz megfelelői, így az evenki *teve*- 'valamit röptében elfog, elkap' az idomított ragadozó madárra vonatkozhatnának, nem pedig a gazdájára, ha volna vadászati használata, azonban, mint a könyvből is kiderül, inkább feldobott labda elkapásáról, kilőtt nyíl elfogásáról van szó.

A *tékozik* 'szétszóródik' (> *tékozol*) és a mandzsú-tunguz **tiki-/tüki-* 'leesik, ledől, (lomb, szőr) hullik, (nap) lenyugszik' közt elég nagy a jelentéskülönbség.

A magyar *tor*, a tanulságos művelődéstörténeti elemzés és a tunguz-orosz szótárakban szereplő orosz értelmezések *kalym* szavának kiterjesztett jelentése ellenére, nem vág egybe az idézett tunguz szókkal: az evenki *toorii*, *toorin/-* és *teerii/-*, a nanaj *tori/-* nomenverbum stb. mind a menyasszonyváltásra vagy a hozományra vonatkozik.

Zsombék szónk és az evenki *čumbikee*, *čumdikeen*, *čummikee*, *čunmikee* 'bucka, zsombék' összecsengése látványos, vö. *čumbukte* 'gömb; hólyag', *čunguree* 'köldök; valami közepe', *čungur-*, *čumur-* 'görög, gördül'; *čumbukee-* 'fejével int'; a *čumi* 'földnyelv; zátony, (hegy)fok' mint előre nyúló, kiálló, kiugró térszínforma kapcsolódhat ide; vö. még: magyar *zsomboly*, *sömlék*, *csimbók*, *csombék*, *csombolyodik*, többnyire hangfestők, mint a vándor *bomba* meg a mongol *bomboji-*, *bömböji-*, *bambaji-*, mind gömbölyű vagy félgömbös állapotot festő igék, az utolsóból való *baba-lja-jür* 'zsombék'.

Az *elég* és *elege(de)ndő* javasolt tunguz és mongol megfelelői: evenki *elee-* 'teljesen/elégge megcsinál', negidál *ele* 'elégge', *ele-* 'megelégszik; jóllakik' stb. (a *SravnSlov.* 2: 449b helytelenül idézi a mongol *öl* 'tápláló eledel' szót, mely nem tartozik ide; dzsürcsi szava helyesen *elexe* nom. perf.) és a sajátosan kalmük *eläade* 'böszéggel' határozószó, melynek RAMSTEDT kikövetkeztette régi mongol (nem „irodalmi kalmük”) **elege-de* vagy **eliye-de* alakját (a *-de* részeshatározó rag) hiába keressük más szótárban, kivéve pl. RÄSÄNEN török szófejtő Versuch-ját, aki RAMSTEDT kalmük szótárát is idézi, kicsit elrontva, de több dél-szibériai török adattal. Hogy a mongol *elbeg* 'böszég(es)' és jelentésben párja, a mandzsú *elgiyen* hogyan függ össze egymással és az előzőkkel (a mongol *eldeb* 'különféle' szóval aligha), nem a legegyszerűbb kérdés. Az egész szóhalmaz továbbgondolást és továbbkutatást kíván, s nem biztos, hogy a keleti csapat a magyarral összeér.

A 2. személyt hívó *jer* és *gyere* közül szerzőnk az utóbbit választja régibbnek, és a mongol *ire* 'jöjj!' felszólító alakot is említve (l. még ennek kései, halha *ir/yir* és burját *yere* megfelelőjét), végül egy többszintes feltevéssel (minden újabb szint csökkentti a biztonságot) a déli mandzsú-tunguz *ji-* (*jide-*) 'jönni' ige visszakövetkeztetett **jiru* felszólító módjeles alakjában keres megoldást. (Különben a mandzsú *jio* pusztá helyesírás, értéke *jio*, ennek előde a dzsürcsiben *dio*, a Ming-kori szójegyzék szerint *di'un anie* 'jövő év'.) Az északi tunguz nem ismeri ezt a **di-* tövet, Sunik pedig, kire szerzőnk hivatkozik, nem ismerte a dzsürcsit.

Ördög: ez ördögi szó itt a mongol *eregü* > *ere'ü* > *erüü* 'bűn; büntetés, kínzás', az ómongolból való mandzsú *eru-* 'kínoz', *erun* 'büntetés, kínzás' s a vele összefüggő evenki *eruu* 'rossz', *eruijEEK* 'gonoszság' szóval kötődik össze, s a mandzsú igéhez illesztve az újmongol nomen usus, a régibb mongol igéből minőségnevet képző *-deg* toldalékot alkot a szerző egy **erudeg* alakú 'kínzó lény' pót-ördögöt, melynek semmi nyoma.

A ritkábbik, '(bocskor)szíj' jelentésű *telek* és az evenki stb. *telegi* stb. 'öv, melyhez a lábbeli magas szárát erősítik' meg a mai mongol *telee* 'nadrágszíj' rokonsága lehetséges.

A *Berény* helynevek egykori foglalkozásnévi eredetét, azt hiszem, lehetetlen bizonyítani a köztunguz *beri* (evenki *ber*) 'íj' szó feltett, de nem lelt, *-n* képzős származékából; egy ucsuri evenki *berin* jelentése 'nőstény medve'. (Különben 'íjász' jelentésű a köves-tunguzkai evenkik saját, többesszámú *ganalčil* neve, 'lövök').

A *horó* 'húsételt készítő szakács' esetében valóban furcsa a hús nyesését, netán kaparását vagy vakarását tenni a mesterség közepébe a sütés, párolás, pörkölés helyett. A *hor-* igető és feltett mongol *s* török megfelelői, *qayur-* 'süt; pörköl' (ebből újmongol *xuurga* 'pörkölt' mint ételnév) kevés, bár nem könnyű hangtani torna árán, a mandzsu *xari-* 'szárazon süt' (vö. mong. *qayari-* 'zsiradékban süt' s ebből *qayariγul* 'serpenyő') stb. több vesződséggel közelíthetők.

A *dalin* és *dalm* 'málhás állat' kapcsolata nem világos. A célbavett tunguz (pl. mandzsu *daliyan* 'általvető zsák' és 'erős szövet birkózómez számára') és mongol (pl. ordos *daaling* 'általvető zsák, málhazsák; övön átvetett kis tarisznyaféle' stb.) szók, úgy látszik, kínaiból való jövevények, s a kínai összetett szó, *da-lian* része egy szőtt anyag nevének (*da-lian-bu* > mongol *daalimbuu*, *daalimba* > orosz nyelvjárási *dálemba*, a burjátban mind a *daaling*, mind a *daalimba* szövetnév). Lehet, hogy a kínai *da-lian* szót a mandzsu adta tovább a XVII. században, és hosszú első szótaggal (melyet a mandzsu írás nem tud jelölni). A kalmükök nyilván már vitték magukkal a szót, mikor a XVII. század elején a Volgához költöztek. Középmongolból és dzsürcsiből nem ismeretes. A kínai szóösszetétel sem látszik réginek. A magyar szók kárpát-medencei avar eredete ezek szerint nem valószínűsíthető.

Gyámol névszónk és a kínai *ya-men* egyeztetéséről annyit, hogy az utóbbival jelölt intézmények, a hivataluralom bástyái, nem igazán voltak a nép gyámolai. A kései klasszikus mongolban *yamun*, a maiban *yaam(an)* 'minisztérium' és a közvetítő dzsürcsi és mandzsu *yamun* előde nyelvi alapon nem tartozik össze a *yamba/yangba* 'pompa, tekintély' szóval (mely RAMSTEDT, KalmWb. ellenére nem ez a kínai szó, a kalmük *yam/yamba* mellett említett dél-szibériai török szók viszont idevalók), és sem nyelvi, sem történeti alapon nem tart a következőkkel: mongol *jam* (ma 'út'), török *yam*, mandzsu *giyamun*, a lovasposta-állomások és utak rendszere, kínai *zhan* 'állomás' < *čam*, vö. LIGETI LAJOSNÁL (Mongolian Studies. Bp., 1970.) a IV. sz. végi taggacs *gyamč'in* vagy *yamč'in* 'lovasposta-szolgálatot felügyelő méltóság' szavát (középmongol *jamuč'in*, török *yamči*, orosz *jamščik*, JÓKAI MÖRNÁL *imsik* — íme, még egy oroszban át vett kínai tő, hacsak vendégszóban is). A 93. lapon idézett mandzsu kifejezés helyes alakja: *giyamun-be qadalara yamun* 'lovasposta-szolgálatot felügyelő hivatal'.

A magyar *selyem* aligha fejthető tunguz szálakra. A mandzsu *šeole-* 'selymet hímez' mandzsu igeképzős kínai szó (*siu* > *xiu*), ez nem rokona a mandzsu és dzsürcsi *suje* 'selyem' szónak, s ennek sem rokonai a negidál *sewe* 'selyem' és társai. Közülük az orok és olcsa *seure* a régibb. Mindezek *-me* képzős származékainak jelentése, ahogy a szerző is írja, nem 'selyem', hanem 'selyemből való'. Egyik szókezdője sem *š*, egyik első szótagja sem rövid, s a nem magas nyelvvállású harmadik magánhangzó elvesztése sem magától értetődő.

A szófejtő szótárainkból kimaradt és a könyv 98. lapján tárgyalt *tung* edénynév lehet talán törökön át jött jövevény a sokjelentésű kínai *tong* '(vizes)vödör; kád, hordó; négysegletes, hat pintes fatartály' szóból, de útja még felderítetlen. (A CZUCZOR és FOGARASI idézte mongol *dongmo*, mai *dombo*, a tibeti *dong-mo* szóból való; jelentése nem gömbölyű, hanem magas, karcú, felfelé kissé keskenyedő, kör alapú és szűk nyílású edény). A *dzsida* (mongol *jida*, dzsürcsi *gida*) kínai eredete (21) kétséges. Más, végső soron kínai szóink, mint ismeretes, más-más úton érkeztek: a *bonsok* oszmán-török, a *csája* orosz, a *gyöngy* csuvasos török, a *tea* újkori latin, a *tepsi* ~ *tepsi* délszlávon át oszmán-török közvetítésű.

A könyv mindazonáltal nem kevés érdekes magyar szó-, jelentés- és művelődéstörténeti eszmét és anyagot tartalmaz (l. pl. a *gór* tyúk, *horó*, *ij*, *távész*, *torló* és *tung* szónál), s néhány szóegyeztetését, mint amilyen a tunguz *oldon/oldaan* és a magyar *oldal* szóé (a nanaj *xoldo* ellenére), érdemes továbbgondolásra számontartani. A szerzőnek mások szófejtéseihez fűzött bírálatában is van megszívlelendő.

KARA GYÖRGY

Békési Imre, Osztatlan filológia

(Tiszatáj könyvek) Szeged, 2001. 295 lap

1. A filológiai kutatások hagyományosan két fő csapáson folytak: a nyelvi objektivációt vagy a nyelvészet (nyelvtudomány), vagy az irodalomtudomány felől közelítették meg, az interpretáció során a két tudományterület eszközei alig keveredtek egymással. A „tisztán” nyelvészeti elemzések mellett viszonylag függetlenül léteztek a „tisztán” irodalmi elemzések, az ún. műelemzések; valójában ez utóbbiak jelentették a nyelvi mű adekvát interpretációját (a nyelvészet szerény igényű bevonásával) egészen a modern szövegnyelvészet megjelenéséig. E két tudományterület képviselői mindig is gyanakodva tekintettek egymásra: a nyelvész számára az irodalomtudós műelemzése esztétika volt, filozófia- és irodalomtudomány-történet, dominált benne a „szubjektív elem”; az irodalomtudós számára a nyelvész szikár nyelvi tényeken alapuló elemzése „túl” objektív volt, objektivitása ellenére éppen a mű lényegét nem volt képes láttatni. A kvantitatív nyelvészet megjelenése szinte sokkolta a hagyományos műelemzőket, akik — talán nem is joggal — úgy vélték, hogy a nyelvi mű üzenetét nem lehet például fonémakombinációk leírásával dekódolni.

2. BÉKÉSI IMRE „Osztatlan filológia” című tanulmánykötete, amely a „Nyelvészeti-irodalmi tanulmányok” alcímet viseli, meggyőzően illusztrálja, hogy a két megközelítés nem idegen egymástól, sőt, a nyelvi mű adekvát interpretációja csak a két megközelítés egységében lehetséges. Békési a tanulmánykötetet Török Gábor emlékének szenteli, akitől idézi a filológia egységének, osztatlanságának gondolatát — ez a gondolat lett a kötet címadója. Meg kell jegyezni, hogy a filológia egységének gondolata nem a XX. század hatvanas éveiben jelentkezik először. August Friedrich Pott, az ógrammatikusok első generációját követő történeti szemléletű nyelvész már a XIX. század harmincas éveiben kidolgozza a *Gesamtphilologie* (’össz filológia’) fogalmát. (A művészetben is jelentkezik az egységre való törekvés, például a wagneri zenedrájában: *Gesamtkunstwerk*, vagy Tamkó Sirató Károly *dimenzionizmusában*.)

3. A tanulmánykötet 27 tanulmányt tartalmaz, ebből három itt jelenik meg először, egy pedig közlésre van leadva a Szemiotikai szövegtan 13. kötetébe. A tanulmányok három nagy témakört ölelnek fel: „A viszonyok viszonyai”; „A mondatnyelvészet és a szövegnyelvészet között”; „A szövegnyelvészet és az irodalomtudomány között”. Az első témakör írásaiban Békési a mondat szerkezetét, belső viszonyait, a „viszonyok viszonyait” vizsgálja; fogalmazhatnánk úgy is, hogy itt még nem lép ki a mondat keretei közül. (Békési olyan viszonyokat elemez, mint például: ellentétesség és okozatiság, a megszorító ellentét, az érvelés okozati-oki láncolódása, a beágyazott láncolódás stb.) A második rész írásaiban a központi probléma: mi teszi a szöveget szöveggé, pontosabban: hogyan lesz a mondatból/mondatokból szöveg? (Néhány tanulmánycím: „A rövidszöveg szövegsége”; „A kompozíció vizuális tagolása”; „A kompozíció hangsúlyviszonyai” stb.) A harmadik rész írásai a tanulmánykötet címében jelzett egységet hivatottak bemutatni: a nyelvi mű adekvát interpretációja csak komplex módon, a (szöveg)nyelvészet és az irodalomtudomány vizsgálati módszereinek, eszközeinek együttes/egységes felhasználásával lehetséges. (Néhány tanulmánycím: „Egy Ady-versszak szemiotikai megközelítése”; „Egy vers fraktálszerkezete”; „A Hattól Beszéd mint kompozíció” stb.)

4. Békési Imre szubtilis elemzéseiben a mondat/a szöveg logikai struktúráját tárja fel. A logikai struktúrák ábrázolásakor ugyanolyan ágrajzokkal dolgozik, mint a generativisták. Békési azonban nem állítja azt, hogy a mondat/a szöveg jelentését „mögöttes” logikai formák alapján értjük meg. Bizonyos mondatok/szövegek interpretációiban kimutathatóak logikai összefüggések, éppen ezen összefüggések kimutatásával magyarázhatjuk meg objektíven, hogy miért úgy értjük az adott

mondatot/szöveget, ahogyan értjük, illetve hogy miért lehetséges ugyanazon mondatnak/szövegnek több interpretációja is. A „tisztán” logikai összefüggések feltárása azonban még nem vezet el az adekvát interpretációhoz. Szükség van a pragmatika bevonására is. Egy adott mondat/szöveg jelentésének megértése ugyanis olyan információkat is feltételez(het), amelyek „kívül” állnak a szövegen. Ilyen információk elsősorban az enciklopédikus ismeretek, illetve a specifikus ismeretek.

5. A tanulmánykötet ismertetőjeként nem feladatom a szerző elemzéseivel való opponálódás. Itt és most csak az első tanulmánnyal szemben (Miért de? Petőfi Sándor: A négy ökrös szekér) tennék ellenvetést. A Békési által elemzett mondat: *Szekéren mentek, de ökörszekéren*. Ennek a mondatnak Békési (illetve tanítványai) szerint két interpretációja van. (Az interpretációk bemutatása előtt értelmezzük a jeleket: (A) = az ellentétes viszony előtagja; (B) = az ellentétes viszony utótagja. A szillogisztikus érvelés konstituensei: (pr*) = pragmatikai előfeltevés, felső tétel; (p) = alsó tétel; (q) = konklúzió. A * a konstituens implicit jelenlétét képviseli.) Az interpretációk:

1.

(Apr*) Ha egy jármű *szekér*, akkor az a jármű tipikusan *lovasszekér*.

(Ap) *Szekéren mentek,*

(Aq*) *Lovasszekéren, de (Bq) [nem lovasszekéren, hanem] ökörszekéren.*

2.

(Apr*) Ha egy gyalogos társaság *szekérre* ül, akkor — a gyalogos tempótól — gyorsabban akar haladni.

(Ap) *Szekérre ültek,*

(Aq) A társaság gyorsan akar haladni.

*

(Bpr*) Ha egy gyalogos társaság *ökörszekérre* ül, akkor nem akar — a gyalogos tempótól — gyorsabban haladni.

(Bp) *Ökörszekérre ültek.*

(Bq*) A társaság nem akar gyorsan haladni.

Petőfi idézett mondatának valójában csak egy érvényes interpretációja van. Ha egy gyalogos társaság *szekérre* ül, akkor nem akar gyalogolni. (Esetleg gyorsabban akar haladni.) A *szekér* tipikusan *lovasszekér*, ritkábban *ökörszekér*. A *lovasszekér* átlagos tempója gyorsabb, mint az *ökörszekéré*. Ha egy gyalogos társaság az *ökörszekeret* választja, lassabban akar haladni, mint a *lovasszekéren*. Tehát: *szekéren mentek* (n e m gyalog), *de* m i v e l lassan akartak haladni (és n e m gyorsan), (n e m a tipikusan elvárható *lovasszekéren mentek*), h a n e m *ökörszekéren*, (m e r t az *ökörszekér* lassabban halad, mint a *lovasszekér*). Az első interpretációt elvethetjük, a másodikat pedig módosítanunk kell annyiban, hogy a *de* kötőszó által generált ellentét a *gyors* és a *lassú* haladás között feszül, amely ellentétnek a *lovasszekér* — *ökörszekér* oppozíció a hordozója. A *de ökörszekéren*-ben tehát a *de* közvetlenül az *ökörszekéren* — *lovasszekéren* oppozíciót asszociálja (az adekvát interpretáció során „kihagyhatatlan” a *lovasszekérrel* való asszociatív opponálódás), közvetve azonban az ellentét a [de nem *gyors* *szekéren* (= *lovasszekéren*)], [hanem *lassú* *szekéren* (= *ökörszekéren*)] között feszül. Békési második interpretációja ezzel szemben azt sugallja, hogy az ellentét a *szekér* (a gyorsaság) és az *ökörszekér* (lassúság/gyalogos tempó) között mutatható ki. A *szekéren mentek*-ben azonban a *szekér* fókuszpozícióban van, kontrasztív jelentéstartalommal (*szekéren*, azaz nem gyalog); a *szekéren mentek* tehát a *gyaloglás*-sal áll oppozícióban.

6. Összegzésül elmondható, hogy BÉKESI IMRE tanulmánykötete rendkívül hasznos olvasmány mind a nyelvészek, mind az irodalomtudósok számára. Többet talán mégis ez utóbbiak méríthetnek belőle: BÉKESI objektív fogódzókkal szolgál a műelemzés számára.

GECSŐ TAMÁS

KÜLÖNFÉLÉK

Kőrösi Csoma Sándor kézírásos szövege Göttingenben

1. Kőrösi Csoma Sándor (1784—1842) megigéző személyisége már kortársait is élénken foglalkoztatta és 150 év leforgása alatt számos dolgozat tárgyát képezte. CSETRI ELEK kitűnő monográfiájában (Kőrösi Csoma indulása. Bukarest, 1979. 142 kk.) meggyőzően rámutat arra, hogy az a feltevés, miszerint Kőrösi Csoma 1815. augusztus 1. óta Göttingenben tartózkodott, téves. Az erdélyi ösztöndíjas 1816 áprilisa és 1818 szeptembere között járt Göttingenben egyetemre. Ő maga csak arról számolt be Kennedy kapitánynak egy jelentésben, hogy ő 1815. augusztus 1-től Németországban tartózkodott és 1816. április 16-ától 1818. július végéig Göttingenben előadásokat hallgatott (vö. DUKA TIVADAR, Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. Bp., 1885. 23).

Annak ellenére, hogy Csoma fenntartásokkal ment Göttingába (vö. CSETRI i. m. 144), ott tartózkodása „...életében Göttinga igazi aranykor volt, ahol felkészülése-tudása európai színvonalra emelkedett. Nem sokat várt tőle, de annál többet kapott az itt töltött két és fél esztendő alatt.” (CSETRI i. m. 195). „Csoma a göttingai egyetem könyvtárában igazi otthonára, tudományos műhelyére lelhetett, ahol az őt érdeklő könyvekből bő választékot talált. Hogy a könyvtár lelkéhez nőtt, és őt magát szívesen fogadták ottan, bizonyítja foglalatosságai egykori színhelyét és szemtanúit illető figyelme. Miután fáradságos munkájának gyümölcse nyomtatásban megjelent, mint egykori diák és olvasó tibeti–angol szótárából és tibeti nyelvtanából egy-egy példányt juttatott külföni Alma Materének. ...Küldeményét angol nyelvű sorokkal látja el.” (CSETRI i. m. 162).

Tehát elfogadott tétel volt, hogy ezen ajánlás a „Grammar”-ban Kőrösi Csoma kézírása (FUTAKY, ISTVÁN etc., Hungarica Gottingensia. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C. Miscellanea. München, 1978. 41). Ezen véleményt egy levéllel tudom cáfolni, melyet a göttingeni Egyetemi Könyvtár kézírattárában fedeztem fel. A levélben az „Asiatic Society Bengal” titkára 1835. január 20-i dátummal a következőket írja: „...The Autor has requested me to inscribe in the titelpage the motives of the presentation, and as a further satisfaction I cannot refrain from enclosing his autograph copy thereof. James Prinsep.” (Göttingen Bibl. Arch. B 20a1). A bejegyzés tehát a társaság titkárától származik, aki a Csomától kapott eredeti szöveget (Göttingen Bibl. Arch. B 20a1) is továbbította a göttingeni könyvtárnak. E szöveg a „Grammar”-ban lévő ajánlással majdnem megegyezik.

Annak alátámasztására, hogy a „Grammar”-ban található bejegyzés nem Csoma kézírása, lehet a) tartalmi, b) stilisztikai és c) grafikai bizonyítékokat felsorakoztatni.

Az a)-hoz: James Prinsep, az „Asiatic Society Bengal” titkára közli 1835. január 20-án kelt levelében a göttingeni Egyetemi Könyvtár könyvtárosával, hogy a „Grammar” szerzője őt arra kérte, a mű címlapjára írja be az ajándékozás indítóokát, és hogy ő nem tudott elzárkózni; Csoma kézírásos szövegét mellékeli.

A b)-hez: Prinsep beírta Csoma szövegét — kisebb stilisztikai eltérésekkel — a „Grammar”-ba. Az eltérések következők. Csoma szövege: „To the G. A. University’s Library...” Prinsep a birtokviszony helyett egy kompozitumot alkalmaz: „To the G. A. University Library at Göttingen...”. „...several distinguished Professors...” Prinsepnek ez pleonazmusnak tűnt, és elhagyja a határozót. A körülményes szerkezet „...whose prelections either he had frequented, or whom otherwise he

had the honour to know, ..." helyett Prinsep a rövidebb és elegánsabb „...whose prelections he attended or whom he had the honour to know...” változatot írta. Végül a „...till the last of July 1818.” Csománál, Prinsepnél „...to the end of July 1818.” áll.

A c)-hez: Kőrösi Csoma ismert aláírását láthatjuk azon szöveg végén, melyet Csoma az „Asiatic Society” titkáranak a bejegyzés mintájaként javasolt. Ezzel szemben az aláírás a „Grammar”-ban nem ugyanettől a kéztől származik. A Csoma aláírásában meglévő jellegzetes -d- Csoma mintaszövegében következetesen visszatér, ezzel szemben a „Grammar”-ban bejegyzett szövegben nem fedezhető fel. Ha James Prinsep levelének írásképét a „Grammar”-ban található szövegével összehasonlítjuk, akkor a bizonyíték kézenfekvő, a bejegyzés a „Grammar”-ban James Prinsep kézírása.

2. Mellékletek. — Az alábbiakban közlöm James Prinsep levelét a Göttingeni Egyetem könyvtárosának, majd Kőrösi Csoma példaszövegét a nyelvtana címlapjára való bejegyzésre, végül a Prinsep által beírt szöveget. Mellékelem az általam készített magyar fordításokat is. Mivel a „Grammar”-ba került ajánlás két variánsa tartalmilag megegyezik, Prinsep elegánsabb változatát fordítottam le. Kőrösi Csoma példaszövegének aláhúzott szavai a Prinsep-féle változtatások helyét jelzik.¹

James Prinsep levele a Göttingeni Egyetem könyvtárosának

Asiatic Society

Bengal

To the Librarian of the George-Augustan University at Göttingen

Sir

I am directed by the Asiatic Society to forward for the Library of the University of Göttingen, two copies of Mr Alex. Csoma de Körös Dictionary and Grammar of the Tibetan language printed at the expence of the British Indian Government.

The Author has requested me to inscribe in the titelpage the motives of the presentation, and as a further satisfaction I cannot refrain from enclosing his autgraph copy thereof.

I am

Sir

Your most obedient servant

Asiatic Societys

James Prinsep

Apartments

Secy Asiatic Society

Calcutta 20th January 1835

¹ Az eredetiről készült fénymásolatok gyenge minősége miatt a fakszimilék közléséről a folyóiratnak le kellett mondania. — A szerk.

Magyar fordításban:

Bengáli Ázsiai Társaság

A göttingeni György Ágoston Egyetem könyvtárosának.

Uram

az Ázsiai Társaságtól azt a megbízatást kaptam, hogy e két nyomtatványt, Körösi Csoma Sándor úr tibeti szótárát és nyelvtanát, melyek a Brit-Indiai Kormány költségén nyomtattak, a Göttingeni Egyetem Könyvtárának ajándékozzam.

A szerző arra kért, hogy a címlapra írjam be az ajándékozás indítóokát, és én nem hagyhatom el az ő kézírásos szövegét mellékelni.

Az Ázsiai Társaság
irodája
Calcutta, 1835. január 20-án

Maradok az Ön alázatos szolgálja
James Prinsep
az Ázsiai Társaság titkára

Körösi Csoma példaszövege nyelvtana címlapjára való bejegyzésre

To the G. A. University's Library at Göttingen, in Hannover, these two copies of a Tibetan Grammar and Dictionary are most respectfully presented by the Author, as a small tribute of respect for several distinguished Professors whose prelections either he had frequented, or whom otherwise he had the honour to know, and whom he highly esteemed; And especially as a grateful acknowledgment of the Kindnesses conferred upon him by Messrs Benecke and Bunsen, professors and Assistant Librarians, while sojourning among them, under the name of Alexander Körösi, from 11th April 1816, till the last of July 1818.

Calcutta, 20th January 1835

Prinsep bejegyzése a „Grammar” címlapján

To the G. A. University Library at Göttingen in Hanover, these two copies of a Tibetan Grammar and Dictionary are most respectfully presented by the Author, as a small tribute of respect for the distinguished Professors whose prelections he attended or whom he had the honour to know and whom he highly esteemed; and especially as a grateful acknowledgment of the kindnesses conferred upon him by Messrs Benecke and Bunsen, Professors, and assistant Librarians, while sojourning among them, under the name of Alexander Körösi from 11th April 1816, to the end of July 1818.

Calcutta, 20th January 1835

Prinsep bejegyzésének magyar fordítása:

A göttingeni György Ágoston Egyetem könyvtárának Hannoverben mély tisztelettel ajándékozza a szerző e két példányt, egy tibeti nyelvtant és egy szótárát tisztelete jeléül azon két professzornak, kiknek előadásait hallgatta és kiket szerencséje volt megismerni, nagyrabecsülni. Különösképpen pedig köszönetteljes elismerése jeléül Benecke és Bunsen professzoroknak és a segédkönyvtárosoknak ott tartózkodása idején tanúsított szívélyességükért, 1816. április 11-étől 1818. július végéig, Körösi Csoma Sándor nevében.

Calcutta, 1835. január 20-án

KESZTYÜS TIBOR

Ki volt Kőrösi Csoma Sándor első tibeti tanára?

Elég jól ismerjük Sangye Puncog (Sañs-rgyas P'un-tshogs) lámát, aki kerek hét esztendőn keresztül, 1823 júniusától 1830 júniusáig, a tibetológia alapítójának, Kőrösi Csoma Sándornak a tanítómestere volt mindaddig, míg Nyugat-Himalájában, elsősorban Zanglában és Phuktálban, aztán Kanamban nyelvészeti tanulmányait be nem fejezte. A német Francke August-Hermann, a magyar Ligeti Lajos kutatásainak köszönhetően sikerült pontosabban leírni a zanszkári pap jellemét, és valahogyan külsejét, magatartását meghatározni, kiváltképpen Gerard James-Gilbert skót katonaeorvos és Archer Edward-Caulfield angol őrnagy tanúsága alapján.

A láma végtelen türelme és önfeláldozása, tudós együttműködése nélkül Kőrösi Csoma Sándor nem tudta volna a tibeti nyelvtan titkait felfedni és a tibeti szavakat helyesen értelmezni, pláne az árnyalatokat kellően megkülönböztetni. Nem szabad elfelejtenünk, hogy amikor hozzáfogott szótárkészítő munkájához, semmilyen segédeszköze nem volt, se idegen szótára, se grammatikája, se fordításokkal ellátott olvasókönyve. A tibeti nyelv terra incognita volt még abban az időben. Mindent elejétől kellett kezdeni. Ellenben Sangye Puncog idegen nyelveket nem ismert, csak tibetiül tudott, ami azt jelentette, hogy Csoma Sándor semmilyen közvetítő nyelvhez nem tudott folyamodni. Tibetiül csak a tibeti segítségével lehetett tanulni. Valóságos circulus vitiosusba került. Mégis kibújt belőle nemcsak azért, mert kitűnő nyelvérzéke és nagy akaraterije volt, hanem főként azért, mert a roppant jóindulatú láma tudós körülírásokkal igyekezett megmagyarázni neki a sok jelentés- és értelemárnyalatot, mely minden nyelvnek a sajátossága.

Ezért jogos és méltányos, hogy Sangye Puncog neve szerepel Kőrösi Csoma Sándor neve mellett a tibeti–angol szótárának címlapján, és hogy előszavában elismeréssel beszél róla. Tehát a láma szellemi képességeiről, jólelkűségéről, személyiségéről aránylag jól vagyunk informálva.

Egész más a helyzet azzal, aki Sangye Puncog előtt Csoma Sándort beavatta a beszélt tibeti nyelv elemi fogalmaiba. 1989 őszéig első tanáráról semmit sem tudtunk.¹ Csoma életrajzírói nem említették, mintha nem is próbáltak volna nyomára jutni. Pedig a magyar utazó már feltétlenül tudott valamit a tibetiből, amikor 1823. június 26-án először találkozott Sangye Puncoggal, mert ha nem tudott volna vele legalább egy kicsikét beszélni, illetve dadogni, nem tudták volna egymást megérteni, vagyis nem tudtak volna semmit sem kezdeni. Könnyen elhithetjük, hogy akkor kerékebe törte a tibetit, de ahhoz, hogy kerékebe törje, kellett, hogy mégis valamit tudjon már belőle.

A szabathui brit őrállomás parancsnokához, Kennedy századoshoz 1825. január 28-án intézett jelentésében Csoma Sándor elmondja, milyen körülmények között kezdett ismerkedni a tibeti nyelvvel. Azt írja (Duka Tivadar fordítása szerint): „Mr. Moorcroft Lehből való eltávozásakor Kasmir felé szeptember végével, arra kértem őt, hogy engedné meg, hogy Mr. Trebecknél maradjak. Ez az úr egy értelmes egyént szerzett számomra, akitől tanulhattam, s mivel ezen egyén a perzsa és a tibeti nyelveket jól tudta, az ő segítségével tetemes ismereteket szereztem a tibeti irodalomban”.

¹ Irodalom: MOORCROFT, WILLIAM, *Travels in the Himalayan provinces of Hindustan*. London, John Murray, 1841. — DATTA, C. L., *Ladakh and Western Himalayan Politics 1819–1848*. New Delhi, Munshiram Manoharlal publishers, 1973. — ALDER, GARY, *Beyond Bokhara*. London, Century publications, 1985. — PETECH, LUCIANO, *The Kingdom of Ladakh*. Roma, Istituto italiano per il medio ed estremo oriente, 1977. — LE CALLOC'H, BERNARD, *A ladakhi Statesman: Tsewang Dhondup, The last Prime Minister of Independent Ladakh: The Tibet Journal [Dharmasala]* 1989/4.; UÓ., *Mir Izzet Ullah, voyageur cachemirien: Bulletin des Langues Orientales [Paris]* octobre 1989.; UÓ., *Ghulam Hyder Khan, soldat-voyageur afghan: Bulletin des Langues Orientales [Paris]* avril 1991.; UÓ., *George Guthrie, le médecin malgré lui: Bulletin des Langues Orientales [Paris]* octobre 1992.

Jegyezzük meg elsősorban, hogy Trebeck Moorcroft helyettese, az angol felfedező expedíció második főnöke volt. Éppen az előző napokban egy kirándulásból tért vissza. Ez az ügyes, kedves fiatalember főleg földméréssel és térképészettel foglalkozott. Ő volt a csoport rajzolója.

Tehát szeptember 20-án, amikor Moorcroft elhagyja Ladak fővárosát, Körösi Csoma Sándor Trebeck társaságában marad, de nem azért, hogy Trebecktől a térképezést tanulja, hanem azért, mert Trebeck közbenjárt érdekében egy művelt ladaki embernél, aki őt a beszélt tibeti nyelvbe be tudja avatni.

Emlékezzünk, hogy tulajdonképpen hogy áll a helyzet. Körösi Csoma Sándor 1822. június 9-én megérkezett Lehbe azzal a határozott szándékkal, hogy innen minél előbb továbbmenjen Kelet-Turkesztán felé, vagyis hogy a Karakorumi hegyláncon keresztül hatoljon be a kínai birodalomba. Ellenben a kísérlet kudarcot vallott. Nincs annyi pénze, hogy egy karavánnal el tudjon utazni, és egyedül útnak indulni egyenlő lenne az öngyilkossággal. Csak edzett jarkandi hajcsárokkal és kereskedőkkel lehet azt a rendkívül veszélyes utat megkockáztatni. Tisztában van azzal, hogy aki ezen a roppant nehéz úton kockára teszi életét, a szó szoros értelmében a halállal játszik.

Erre vérző szívvel lemond tervéről, és 1822. július 3-án visszafordul. Elhagyja Lehet azzal a meggyőződéssel, hogy örökre távozik, soha többé nem jön ide vissza... Valószínűleg arra gondol, hogy Lahorba megy. Ott arra kéri a két francia katonatisztet, akikkel az év elején Afganisztánban és Pendzsábon keresztül utazott, hogy legyenek segítségére. Bizonyosan némi anyagi segítséget tudnak nyújtani neki, és talán jótanácsot is adnak.

Tizenhárom nappal később véletlenül találkozik Drasz mellett Moorcroft William angol utazóval, aki ez idő tájt a vidéket kutatja. Beszélgetésbe bocsátkozik vele, és az angol többek között megmondja, mennyire sajnálatos, hogy sem tibeti nyelvtan, sem tibeti szótár nem létezik. Semmilyen kutatási eszköz nem áll az európai utazó rendelkezésére, aki a Himalájában felfedező munkát végez, úgyhogy nem egy, hanem két tolmácsra van szüksége, ha a bennszülöttekkel kíván érintkezni. Emiatt nagyon körülményes a hírszerzés és a tudományos kutatás.

Kiváltképp azt mondja magyar vendégének, hogy tulajdonképpen néhány napon belül vissza kell indulnia Leh felé, mert nemsokára továbbindul Kelet-Turkesztánba a Karakorumi hágón át. Most várja a kínai hatóság döntését az expedíciójának beutazási vízumát illetően. Bízik a sikerben, mert az ő kasmíri „mumsija”, azaz bizalmasa, titkára, Mir Izzet Ullah Jarkandban van egy ladaki mohamedán úrral, Abdul Latiffal együtt. Az a megbízásuk, hogy meggyőzzék a kínai hivatalnokokat az expedíció békés szándékairól és hogy lerontsák a kasmíri gypjúkereskedők befolyását, illetve intrikáit, mert ezek féltik jól jövedelmező monopóliumukat az angolok mesterkedéseitől. Moorcroft nem akar Kínában sokáig tartózkodni, csak átutazóban lesz, mivel valódi célja Szamarkandba és Buharába kelet felől eljutni.

Midőn Csoma Sándor fülébe jut, hogy az angol éppen azon az útvonalon szándékozik utazni, amelyen ő is akart menni, fejébe száll a vér. Ami eddigelé lehetetlen volt, lehetségessé válhatna, ha Moorcroft hajlandó lenne őt elvinni magával Jarkandig. Ha már kínai területen lenne, úgy sejti, hogy nehézség nélkül tudna továbbhaladni végcélja felé, vagyis Mongóliáig. Akkor összeszedi a bátorságát és elmagyarázza az angolnak, milyen helyzetben van. Megkérdezi, vajon nem tudna-e csatlakozni az expedíciójához és vele egyetemben áthágni a rettenetes Karakorumon. Csomának, aki szegény, mint a templom egere, azért is jó megoldás lenne, mert az angoloktól meleg ruhát, jó cipőt, sátrat, élelmet, máhás lovat, biztonságot kapna, ugyanúgy, mint nyolc hónappal ezelőtt, amikor a két francia tiszttel biztonságosan átlépte a rémes Haibár-hágót az afgán határnál. Csodálatos dolog lenne, összes problémája megoldódna. Valójában az isteni gondviselés hozta össze azzal a gazdag, ügyes angol utazóval.

Moorcroft jóindulatú ember, szívesen nyújt segítő kezét, ha alkalom akad rá. Csoma Sándor kérdésére mindjárt igenlő választ ad. Augusztus elején együtt indulnak vissza Leh felé, ahová augusztus 26-án kényelmesen megérkeznek. Csoma minden reményét Moorcroftba helyezi. Remél, de egyúttal nyugtalankodik, hátha a kínaiak elutasítják az utazók kérelmét. Három hétig izgalommal

várja Mir Izzet Ullah üzenetét. Végül szeptember 15-én holtfáradtan lejön a hegyről Abdul Latif. A kínai mandarinok tagadó válasza után rögtön Jarkandot elhagyta, nem várva Mir Izzet Ullahot, akinek még dolga volt a városban. Előfutárként elindult egy Leh felé menő kereskedőkaravánnal, hogy értesítse az angol expedíció tagjait a rossz hírről. A hidegvérű, flegmatikus angol azonnal beletörődik a változhatatlanba és elhatározza, hogy Buharába Afganisztánon át fog menni. Szeptember huszadikára kitűzi visszaindulását Kaszmir felé.

Közben Csoma Sándor belátja, hogy kilátástalan a helyzete. Hiába várta, hogy Jarkandba menjen az angol expedícióval. Könyörtelenül taktikát kell változtatnia. Ha egyelőre nem tud Kínába bejutni, akkor szívesen marad a Himalájában és hozzáfog a tibeti nyelv tanulásához. Moorcroft az előző hónapokban azt az óhaját fejezte ki, hogy egyszer akadjon egy európai tudós, aki erre a herculesi munkára hajlandó lenne. Akkor segítene neki pártfogásával, politikai befolyásával, személyes közbenjárásaival, anyagilag is saját pénzével és különböző ajánlásaival. Szóval a dolog egyáltalán nem lenne neki közömbös. Már oda is adta magyar barátjának az egyetlen könyvet, mely abban az időben a tibeti nyelvről és buddhista művelődésről szólt, a hatvan évvel ezelőtt a „Congregatio de propaganda fide” által Rómában kiadott Georgi ágostonrendi szerzetes „Alphabetum Tibetanum” című ezer oldalas latin nyelvű művét. Tisztában van a mű hibáival és fogyatékosságaival, de nincsen választék. Ez valóban az egyetlen létező bevezetés a tibeti irodalomba az európaiak számára.

Kőrösi Csoma Sándor megbeszéli az ügyet Moorcrofttal, felajánlja szolgálatait, amennyiben az angol tudná neki a minimális anyagi támogatást biztosítani, és egy a tibeti nyelv rejtélyeibe beavatott tanítót megszerezni. Moorcroft megígéri, hogy segíti anyagilag, és hogy közbenjár érdekében Ga-ga bsTan-'dzin barátjánál, valamint Ts'e-dban dhon-grub-nál, a ladaki bka'-blon-nál, vagyis a főminiszternél, kinek a nevét Tsiva Tandu-ra torzítja. Csoma úgy gondolja, hogy a szótár készítésével készen lesz egy-másfél éven belül. Ellenben, mivel nem tud tökéletesen angolul, inkább latinra fogja a tibeti szavakat fordítani. A jóindulatú, de óvatos angol erre azt jelenti ki, hogy majd a következő év tavaszán, mielőtt végleg elhagyja Srinagárt, érett megfontolás után javaslatát talán jóváhagyja, ha úgy érzi, hogy Ladak politikai helyzetére nézve végbevihető. Egyelőre iparkodjon mindenképpen minél előbb hozzákezdni a tibeti nyelv komoly tanulásához, már csak azért is, hogy meg tudja becsülni nehézségeit.

Egyébként Kőrösi Csoma nem marad tétlenül. Annak hallatára, hogy a mohamedán ladaki úr, aki Moorcroft nevében Mir Izzet Ullah mellett Jarkandban tárgyalta a kínai mandarinokkal, és aki éppen akkor érkezett onnan vissza, állítólag megtanulta fiatal korában a perzsa nyelvet, rögtön érdeklődik iránta Moorcroftnál és Trebecknél. Szeretné tudni, vajon ez a tibeti nyelvű ember igazán folyékonyan beszél-e a perzsát, és képes lenne-e ennek a nyelvnek a közvetítésével saját anyanyelvét grammatikailag megmagyarázni.

A neve, *Abdul Latif* arabul „a jóságos (isten) (rab)szolgáját” jelenti, ami elárulja nemcsak muzulmán vallását, hanem azt is, hogy a siíta szektához, tehát az iszlám iráni ágához tartozik. Beszélgetés közben Csoma megtudja, milyen körülmények között lépett összeköttetésbe az angol expedíció tagjaival. Véletlenül találkozott velük Ru-šod (Rupcsu)-ban 1820. szeptember 12-én, mi alatt hivatalos úton volt a vidéken a ladaki kormány utasítására. Akkor nem tudott maradni az angolokkal, mert neki kellett rGya-ba menni, innen három koszra (öt és fél kilométer), 'Jigs-med Phun-tshogs-gal, a helyi úrral tárgyalni. Ellenben öt napra rá, szeptember 17-én este újra jelentkezett az angolok táborában. Mivel nem tudott angolul, perzsául bocsátkozott beszélgetésbe Mir Izzet Ullah-val, aki aztán Moorcroftnak és a többieknek ladaki vendégük beszédjét tolmácsolta. Így már az első érintkezéssel bebizonyosodott, hogy Abdul Latif azok közé a ritka ladakiak közé tartozik, akik kiválóan beszélnek perzsául. Meg is magyarázza, hogy miért tanulta meg ilyen tökéletesen ezt az idegen nyelvet. Tanítványa volt egy Lehben élő Hodzsa Sah Nyasz Han nevű híres muzulmán tanárnak, akit szent emberként tisztelt, és ezért pirzadának szólít. Hodzsa Sah Nyasz

Han Mir Izzet Ullah családjával baráti kapcsolatot tart, úgyhogy a találkozás Abdul Latiffal mindjárt elfogulatlanság és tartózkodás nélkül történt.

Miután tudakozódott afelől, vajon mi az angol expedíció valódi célja, felajánlotta, hogy a következő reggel elviszi Mir Izzet Ullahot rGya urához és egyben Ga-ga bsTan-'dzin-hoz is, aki a főminiszter sógora, és éppen itt van egy pár nap óta. Onnan visszatérve, Mir Izzet Ullah elmondja Moorcroftnak, hogy a két ladaki úr elsősorban attól tartott, hogy az expedíció tulajdonképpen egy hódító sereg álcázott előcsapata lehetett, hiszen nagyon óvakodnak a ladakiak mind az indiai angoloktól, mind a pendzsábi szikhektől, mert tudják, mennyire tehetetlen lenne szegény kis nemzetük, ha szembe kellene szállnia egy idegen támadással. A furfangos mumsi megmutatta nekik több himaljai király és vezír levelét, melyek bizonyították, hogy Moorcroft vállalkozásának kizárólag kereskedelmi célja van. Meggyőződtek róla, úgyhogy a végén megígérték, hogy írnak egy kedvező jelentést a főminiszternek, mely az angol utazót előnyös színben tünteti fel. Annyira jó barátságban váltak el egymástól, hogy szeptember 19-én Moorcroft, Trebeck, Mir Izzet Ullah és a fia, Abdul Latif kíséretében meglátogatták rGya urát és Ga-ga bsTan-'dzin-t udvariassági, illetve bemutatkozó kihallgatáson. Tibeti módra, sós vajás tea mellett folyt a beszélgetés. Egy órával később a két Ladaki viszonzta az angolok látogatását, cukros tejes tea mellett, indiai módra, egy pohár pálinkával is, angol módra. Búcsúzáskor egy tekercs szép szövetet kaptak, amiért azután 'Jigsméd Phun-tshogs (Tsimma Panchik, Moorcroft átirása szerint) egy birkát és egy kecskét küldött neki, baráti érzelmei jeléül.

A rákövetkező reggel az angolok felszedték a táborn, és Abdul Latif vezetése alatt elindultak az Indus folyó völgye felé. Egy nyárfás erdőben letelepedtek, várva a ladaki főminiszter válaszát. Nemsokára Ga-ga bsTan-'dzin újra megjelent, mondván, hogy a főminiszter egy közben kitört himlőjárvány miatt azt ajánlja, hogy az expedíció kerülje ki a fővárost, és menjen tovább Nubrán keresztül, Jarkandba. Erre Abdul Latif tanácsára Moorcroft írt személyesen a bka'-blon-nak és Mir Izzet Ullah Hodzsa Sah Nyasz Han-nak. Aztán Abdul Latif elvitte a leveleket Lehbe, mondván, latba veti a becsületét, hogy az úgy sikerüljön.

És valóban sikerült. Ügyességének, kitartásának köszönhetően, kicsikart a főminisztertől egy igenlő választ, miután megmagyarázta, hogy mintegy varázsütésre megszűnt az állítólagos himlőjárvány. Ezzel Abdul Latif bebizonyította, hogy nemcsak kedves tudott lenni az angolokkal, hanem szolgálatkész is. Nyitva volt az út Lehbe.

Másnap reggel elindult az expedíció azzal a szándékkal, hogy minél előbb Lehben legyen. Ellenben útközben kiderült, hogy Hodzsa Shah Nyasz Han éppen egy kis faluban tartózkodik egyik tanítványánál. Abdul Latif ragaszkodott hozzá, hogy feltétlenül bemutassa mélyen tisztelt tanárát angol barátjának. Moorcroft is örült a váratlan alkalomnak, hogy személyesen megköszönje kegyes közbenjárását érdekében a ladaki főminiszternél.

Hodzsa Sah Nyasz Han nem tibeti, hanem közép-ázsiai türk volt. Az üzbég fajtához tartozott. Zafir uddin Mohammed Babur szamarkandi király oldalági ivadéka volt. Nagyapja, Hodzsa Mohammed Jusze Taskentben uralkodott. Édesapja pedig, Hodzsa Abdur Rahim, Mekkából visszamenet megállt Lahorban, és innen többé nem ment haza, mert a helyi kormányzótól, Mir Manutól egy hatalmas földbirtokot (dzsagirt) kapott Imamabad mellett. Sajnos kényelmes helyzetét nem tudta sokáig élvezni, mert az afgán hódító Ahmed Sah tönkretette vagyonát. Erre Kasmírba menekült, ahol idős koráig köztisztelőben élt és szent hírében halt meg. Fia, Hodzsa Shah Nyasz Han, jámborságát, szentségét örökölte. Ellenben miután Randzsit Szing, Pendzsáb szikh maharadszája Kasmírt az afgánok ellen meghódította, újra menekülni kellett neki. Akkor Ladakba ment, és azóta itt élt szegényesen. A nélkülözések között tengődött a szamarkandi királyi család utolsó sarja, rászorulva tanítványainak segítségére, de egy buddhista emberszerető országban.

Amikor Moorcroft meglátogatta, körülbelül hatvan éves lehetett. Teljesen üzbég módra volt öltözve, egy földig érő bő kaftánban, turbánnal a fején. Nagyon nyájasan fogadta tanítványát és ennek angol barátját. Habozás nélkül felajánlotta szolgálatait, és egyben megmondta Moorcroftnak,

hogy Abdul Latiffal szemben teljes bizalommal lehet. Száz százalékgig becsületes embert nevelt belőle, mert nemcsak a Koránra, hanem az erkölcsökre, a tiszteletre, a becsületre nevelte. Mindig számíthat rá, ha valamire szüksége van.

Szeptember 24-én, kora hajnalban, Abdul Latif elkíserte Mir Izzet Ullahot Lehbe, hogy előkészítsék az expedíció tagjainak kellő szállását. Bármennyire szemfüles volt Mir Izzet Ullah, azért Abdul Latif jelenléte mellette nagyon fontos volt, nemcsak azért, mert tibetiül beszélt, hanem főként azért, mert mindenkit ismert a városban, és őt is ismerte mindenki. Könnyen forgott a kis és a nagy emberek között, mind a piacon, mind a királyi palotában. Mondanom sem kell, mennyire hasznára volt az angol utazóknak e teljesen idegen országban, ahol általában sem európai, sem ázsiai nyelveken senki sem tudott. Neki köszönhető például, hogy a végén a főminiszter egyik házáat az angolok rendelkezésére bocsátotta a város főutcáján. A ház tágas és aránylag komfortos volt, ami a sok sátorozás után tagadhatatlan kényelmet szerzett nekik.

Két nap múlva Abdul Latif megint elkíserte Mir Izzet Ullah-ot a bka'-blon-nál tolmácsként, mivel a ladaki főminiszter semmilyen idegen nyelven nem beszélt. Ts'e-dban Dhon-grub bevallootta látogatójának, hogy az angol csoport váratlan érkezése nagy aggodalmat okozott neki. Azt hitte, katonai támadásról van szó. Agyafűrt okoskodással a mumsi megnyugtatta, különösen miután dokumentumokkal a kezében megmutatta, hogy Mohammed Azim, Kasmír trónjavesztett afgán kormányzójának Ladak elleni intrikáit Moorcroft erőlesen utasította vissza.

Október elsején Abdul Latif újra tolmácsolt a főminiszternél, amikor ez utóbbi hivatalosan fogadta Moorcroftot és Trebecket, helyettese, a No-no bka'-blon jelenlétében. Az értelmes muzulmán ladaki igen jó tolmácsnak bizonyult a kényes tárgyaláson, és még egyszer bebizonyította, hogy valóban kitűnően tud perzsául. Október 5-én is, midőn Mir Izzet Ullah másodszor volt a bka'-blon-nál kihallgatáson. Okos közbenjárásával Moorcroft és mumsija hamar el tudták simítani a nehézségeket, és minden esetleges félreértést kiküszöbölni.

Egy pár hét alatt, a kasmíri kecskegyapjú-kereskedők rágalmi dacára, a kölcsönös bizalom lépett a gyanakvás, a bizalmatlanság helyébe az angol utazók és a ladaki kormányfő között, és e teljes felfordulásban kétségtelenül Abdul Latif döntő szerepet játszott.

Október 21-én, a No-no bka'-blon, Ga-ga bsTan-dzin, az angolbarát kereskedő Mohin Ali Baba és Abdul Latif együtt mentek meglátogatni Hodzsa Sah Nyasz Han-t, aki egy pár nap óta Leh mellett tartózkodott. Ez alkalommal Abdul Latif nemcsak tolmács, hanem aktív résztvevő volt a beszélgetésben. Az üzég pirzada Moorcroft iránti őszinte megbecsülésének több tanújelét adta, és a ladakiakat buzdította arra, hogy minél kedvesebben fogadják az angol utazókat. Abdul Latif segítségével iparkodott az oktan félelmet legyőzni, az utolsó előítéleteket leküzdeni.

Éttől kezdve azt lehet mondani Abdul Latifről, hogy ő is az angol csoporthoz tartozik. Úgy viselkedik, mintha közéjük tartozna, noha minden valószínűség szerint nem szándékozott Moorcrofttal együtt utazni a közép-ázsiai kánságokba. Feltűnő, hogy a legnagyobb odaadással áll rendelkezésére, holott tulajdonképpen más dolga is van, mint egész nap az angolokkal foglalkozni. De ha hívják, mindjárt megjelenik, mindent félretéve. Mindig hajlandó tolmácsként, közvetítőként, képviselőként működni, ha arra kéri. Ha az angol utazó tárgyalni akar a ladakiakkal vagy a kasmíriakkal, szívesen tolmácsol, de érvel is, és az érvelése általában igen hathatós, mert jobban ismeri az ázsiaiak gondolkodásmódját, mint idegen barátja. Egyszerűen segítségével felbecsülhetetlen értékű Moorcroft számára.

1821-ben Ts'e-dban Dhon-grub Moorcroftnak elmondja, hogy gondos megfontolás után az ő kormánya, a király jóváhagyásával, szeretne a szomszédos brit Indiával védőszövetséget kötni, hogy többé ne legyen csatlósa sem a szikheknek, sem az afgánoknak, vagyis hogy ne kelljen állandóan tőlük függni és félni. Igaz, Moorcroft égre-földre esküdte, hogy csak lókereskedelemmel foglalkozik, nem pedig politikával. Mégis a ladaki kormány kérelmét Kalkuttába továbbította, miután Abdul Latif és Mir Izzet Ullah segítségével kellő formában megfogalmazta. Ellenben az angol-indiai kormány nagyon rossz néven vette az úgyis rossz hírnévnek örvendő állatorvos bele-

avatkozását a diplomáciába. A szép szövetségi ajánlat zátonyra futott, Moorcroftot megrótták, és megszüntették a fizetését.

E kellemetlen epizód után elküldte Mir Izzet Ullah-ot Jarkandba, hogy a kínai beutazási engedély ügyét sürgesse, illetve hogy ezt kicsikarja az ottani hatalmasságoktól. Aztán elindult vadlóra, kiangra vadászni a Byań-tań felé, noha az októberi hónap már a végét járta. A retentő hideg ellenére a tibeti határig eljutott, mikor 1821. november 16-án George Guthrie barátjától értesítést kapott, hogy közben Jarkandból Lehbe megérkezett egy kínai delegáció azzal a feladattal, hogy Mir Izzet Ullah állításait ellenőrizze. Akkor nyomban visszafordult, de mire Lehbe ért újra, a kínaiak már elhagyták a várost, mivel a megszerzett adatok érdeklődésüket kielégítették. A biztonság kedvéért Moorcroft mégis megkérte Abdul Latifot, induljon azonnal Jarkandba a közelgő tél dacára, hiszen decemberben még vannak karavánok, amelyek megpróbálnak átjutni a Karakorumi hágón.

Abdul Latif habozás nélkül eleget tett kérésének, noha tudta, hogy ilyenkor annyira retentetes a hideg a karakorumi hegyláncon, több mint 5000 méternyi magasságban, hogy még a higany is megfagy a hőmérőben. Az emberek, az állatok is gyakran megfagynak minden meleg ruha, vastag takaró, fűtött sátor ellenére. Abdul Latif rendkívül szolgálatkész viselkedése ez alkalommal végleg bebizonyította, mennyire készséges volt az angol utazók iránt. Saját érdekeit, családját, barátait, üzletét figyelembe nem véve elindult a télben élete veszélyeztetésével, és Jarkandban egészen 1822 szeptemberéig maradt, hogy igyekezzen meggyőzni a kínai mandarinokat Moorcroft békés szándékairól. Minden áldozatot meghozott azért, hogy az ügy sikerüljön.

Mégsem sikerült. Fájó szívvel visszasietett a tagadó választ közölni angol barátaival.

Mialatt Abdul Latif Jarkandban több mint kilenc hónapig várta a helyi zsarnokok végső döntését, Moorcroft a tavasz végén, pontosan 1822. június 10-én Ladak nyugati tartományába, Purigba ment földrajzi kutatást végezni. Ennek a kirándulásnak ismerjük a csodálatos következményét: 1822. július 16-án, a Drasz folyó völgyében Kőrösi Csoma Sándorral találkozott. A magyar és az angol utazó megbarátkoztak, és mivel ez utóbbi még akkor biztosra vette, hogy nemsokára Jarkandba indul, meghívta új ismerőst, csatlakozzon expedíciójához, és jöjjön ő is Kelet-Turkesztánba.

Ezért augusztus 26-án Csoma Sándor még egyszer Lehben volt. Szeptember 13-án Trebeck megérkezett Spitiből. Két napra rá Abdul Latif is Jarkandból, a lehangoló hírrel. Végül szeptember 20-án Moorcroft visszaindult Guthrie-val Kasmírba. Ami őt illeti, Csoma Sándor Trebeckkel maradt, mert ez utóbbinak várnia kellett, hogy az expedíció ötödik tagja, Ghulam Hajdar Han Szabat-huból jöjjön vissza a további utazáshoz nélkülözhetetlen pénzzel, élelemmel, fegyverekkel; sőt egy csomag drágakövet is kell hoznia onnan, előre nem látott esetre. Mindezeket Kennedy századostól kellett átvennie, mielőtt újra útnak indult Ladakba.

Csoma Sándor kérésére és Moorcroft jóváhagyásával, George Trebeck megszólította Abdul Latifot — akinek pedig ennyi idegölő várakozás után más dolga lehetett —, nem tudná-e a magyar utazót megtanítani tibetiül beszélni a perzsa közvetítésével, hiszen mind a ketten ezt az idegen nyelvet jól ismerik. Tudniillik ne feledjük el, hogy Iránban Kőrösi Csoma Sándor kerek egy esztendőt töltött: elsősorban Teheránban, aztán Meshedben. Ez alatt a hosszú idő alatt a perzsa tanulására adta magát, úgyhogy igen jól elsajátította a nyelvet. Erről bizony meggyőződhetett a két francia katonatiszt, akikkel 1822. január és március között utazott Pendzsádba, mert velük nem franciául, hanem perzsául beszélt.

Természetesen egyszerű elemi oktatásról lenne szó. Egyelőre nem az irodalmi, hanem a köznap-i ladaki nyelvre van sürgős szüksége. Az írás nem is fontos, fő, hogy valamit tudjon beszélni.

Szokásos kedvességével és készségével, Abdul Latif rögtön kedvezően választott Trebecknek, és már szeptember 22-én első tibeti óráját adta Csoma Sándornak perzsa nyelven.

Negyvenhat napon keresztül, november hetedikéig, vagyis mindaddig, míg Trebeck nem volt kénytelen Leht elhagyni, mielőtt a hótorlaszok véglegesen lezárják a hágókat, Abdul Latif a legnagyobb buzgalommal, többször naponta, intenzíven oktatta magyar tanítványát: az előző nap leckéit felmondatta, igazi szakértelemmel, mintha mindig ez lett volna a foglalkozása. Nem csoda tehát,

hogy később a rögtönzött tibeti tanárát „értelmes egyén”-nek nevezte. Abdul Latif valóban remekelt. Pedig a határidő borzasztóan rövid volt. Mit lehet tanulni másfél hónap alatt egy olyan idegen nyelvből, mely grammatikai szerkezetében, alaktanában, mondatában, fonetikájában, szókincsében teljesen más gondolkodásmódot fejez ki, mint amit eddig ismert és tanult európai és keleti nyelvek alapján? Ellenben Csoma Sándornak nagyon nagy tapasztalata és gyakorlata volt, és ezenkívül kimondott nyelvérzéke is. Szenvedélyesen tanult, látástól vakulásig dolgozott, százszor felmondta a leckét, hogy berögződjön emlékezetébe, jegyzeteket írt, igyekezett a jó ladaki kiejtést utánózni. Másra nem is gondolt, mint tanulni és még tanulni, mert az idő korlátozva volt. Úgy volt, mint a versenyfutó, aki egy üldözőversenyben vesz részt. Elfogadta a kihívást és a versenyt megnyerte; de csak azért, mert Abdul Latif hatékonyan segítette. Mire november 7-én jőtevő tanárától elbúcsúzott, annyit tudott a beszélt tibetiből, hogy azzal együtt, amit öt hónapon át Srinagarban, Moorcroft villájában, magánszorgalomból tanult, már egyszerű mondatokat képes volt szerkeszteni, és alighanem érthetően ladaki módon kiejteni. Ennek a kezdeti tudásának megvan a cáfolhatatlan bizonyítéka: 1823. június elején, amikor harmadszor Lehben megjelenik, Abdul Latif távol van Hodzsa Sah Nyasz Hannal, valahol vidéken. Körösi Csoma Sándor nem várja meg a visszatérését. Nem kéri Mohin Ali baba segítségét sem. Bátran egyedül jelentkezik, tolmács nélkül, Ts'e-dban Dhon-grub-nál. Moorcroft és Mir Izzet Ullah ajándékait átnyújtja neki bizonyos kommentárral, és úgy-ahogy előadja mondanivalóját. Sajat erejével kihúzza magát a kényes helyzetből: valószínűleg erőlködve, vagyis kézzel-lábbal, de úgy látszik, sikerült megértetni magát. Vajon az idős, teljesen fogatlan főminiszter halk hadarását tudta-e érteni? Bizonyosan a beszélgetés kezdetleges lehetett, úgyis a bka'blon tudta, hogy miről van szó, és mit kell tennie Moorcroft barátjának érdekében. Nem kellett hozzá hosszú magyarázat.

Azután útban Zangla felé, az öt kíséző egyetlen hordárral is beszélgethetett egy kicsit, már csak azért, hogy megmondja neki, mit akar csinálni, merre kell menni, mikor kell tüzet rakni és tétőt főzni, hogyan védekezhettek a hideg, a szél ellen, hol telepednek le éjszakára stb.

Végül június 26-án, miután Zanglába megérkezett, bemutatkozott tanítómasterének, Sansrgyas P'un-tshogs-nak, természetesen tibeti nyelven. Legalább annyit mondott neki, hogy a láma megértette szándékát. Mivel előzőleg a bka'-blon-tól tájékoztatást kapott, már volt fogalma magyar tanítványának szokatlan mivoltáról. Tehát nem lepődött meg kerékbetört beszédén. Mindenesetre rögvést hozzákezdhettek a klasszikus tibeti nyelv tanulásához.

Szóval nincs kétség: ez az „értelmes egyén”, akire utal Körösi Csoma Sándor 1825. január 28-i jelentésében, nem lehetett más, mint Abdul Latif; és ennek a mostanáig feledésbe merült ladaki úrnak köszönhető, hogy mire a székely utazó Zanszkárba került, már a közbeszéd elemeinek birtokában volt.

BERNARD LE CALLOC'H

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Temesi Mihály- emlékülés és könyvbemutató az Ormánságban

2002. szeptember 28-án a Baranya Megyei Önkormányzat közgyűlése, Sellye város önkormányzata, a Pécsi Tudományegyetem, a TIT Pécs—baranyai szervezete és a Magyar Nyelvtudományi Társaság közös rendezésében Sellyén tartották Temesi Mihály (1914—1988) „Az Ormánság nyelvjárása 1939 és 1949 között” című posztumusz művének könyvbemutatóját. A könyvbemutatóhoz tudományos ülés is csatlakozott, amely Temesi Mihály címzetes egyetemi tanárnak, a Pécsi Tanárképző Főiskola (később egyetem) egykori tanszékvezetőjének tudományos életművét méltatta. Kiss Jenő akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság főtítkára Temesi dialektológiai

munkásságát értékelte, Szűcs Tibor, a Pécsi Tudományegyetem docense pályaképet adott a tudós-ról. Két előadás foglalkozott a megjelent monográfiával: Pesti János nyugalmazott egyetemi docens a könyv kiadásának előkészítésével kapcsolatos munkálatokról számolt be, Székely Gábor egyetemi adjunktus pedig a mű szerkezetét, tartalmát ismertette. A tudományos rendezvényt Temesiné Tomanóczy Jolán és Dezsőné Zemplényi Veronika nyugalmazott egyetemi adjunktus beszélgetése zárta arról, hogyan zajlottak régen az ormánsági népnyelvi gyűjtések, többek között Hegedűs Lajos első hangfelvételei.

Az előadásokból megtudhattuk, hogy Temesi Mihály sokoldalú munkásságában milyen jelentős helyet foglalt el a dialektológia. Már pályája elején nagy lendülettel és lelkesedéssel látott hozzá az egyik legszínesebb nyelvjárású és kultúrájú kistájunknak, az Ormánságnak a kutatásához. Ehhez sok segítséget kapott feleségétől, a Klemm Antalnál nyelvjárásstanból doktoráló Tomanóczy Jolántól (vö. Hirics ormánsági község nyelvjárásának hangtana. Pécs, 1940.) és annak hiricsi családjától. A gyűjtés nehéz időkben, 1939 és 1949 között zajlott. A szerzőt más fontos feladatok a nyelvészet és a tudományos közélet egyéb területeire szólították, de vissza-visszatért a számára kedves kutatási területhez. A monográfia kéziratát — az előszó dátumozása szerint — halála előtt két évvel, 1986-ban zárta le.

Abban, hogy ez a gazdag tartalmú könyv — amely egy jellegzetes, nagy hagyományú nyelvjáráscsoport alaprétégeinek komplex, a hangtántól a mondattanig terjedő leírását tartalmazza — megjelenhetett, kiemelkedő szerepet játszott az egykori munkatárs, Pesti János, aki a Pécsi Tudományegyetem többi kutatójával, Szűcs Tiborral, Dezsőné Zemplényi Veronikával és Székely Gáborral összefogva rendezte sajtó alá a terjedelmes, adatgazdag kéziratot (nyomatva 574 lap). A közös munka azonban a könyv kiadásával nem ért véget. A tudományos tanácskozás tető alá hozásán kívül sikerült mozgósítani az Ormánság, a helyi hagyományok iránt elkötelezett embereket is: Sellye város önkormányzatának vezetőit, a művelődési ház és iskola szakembereit, tanárait. Az emlékünnepekké terebélyesedő rendezvényen ormánsági diákok adtak színvonalas műsort: népdalokat énekeltek, népmondákat adtak elő helyi nyelvjárásban. Az iskola erre az alkalomra időzítette a hagyományörző versenyének díjátadó ünnepségét is.

Temesi Mihály dialektológiai munkája végre méltó elismerésben részesült a tudomány és a helyi művelődés színterén egyaránt — köszönet érte minden közreműködőnek. Jó lenne, a ha a Pécsi Egyetem munkaközössége e sikeres vállalkozás után sort kerítene a Temesi-hagyaték másik, kincset érő kéziratának, az „Ormánsági nyelvatlasz”-nak a kiadására is. Kívánunk ehhez is a mostanihoz hasonló elkötelezettséget és kitartást.

JUHÁSZ DEZSÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Wittnyédy István leveleskönyvéből

A MNy. 2002/2. számában (251—2) közölt Wittnyédy-levélhez hasonlóan az alábbi levelet is Wittnyédy István XVII. századi soproni ügyvéd leveleskönyvéből közöljük (MTA Kt Kézírtattára K-83. I. fol. 11—2)¹. A nezsideri evangélikus gyülekezet érdekében kéri katolikus sógora közbenjárását, mivel a Nezsider bérllő Lippay Gáspár nem engedélyezi a protestáns templom és iskola használatát.

¹ A Kövesdy Pálhoz szóló levelet kiadta FABÓ ANDRÁS 1871-ben (Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 68—9), de XIX. századi helyesírással, elírásokkal.

Kerekes Menyhértnek²**Sopron, 1647. október 20.**

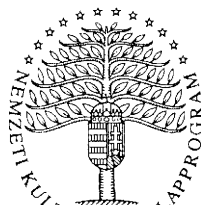
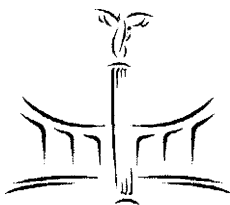
Melchiori kerekes ViceComiti Comitatis | Mosoniensis |
 Generose Domine affinis mihi observandissime. | Seruitorium meorum addictissimam com-
 mendationem. |

Kedues io Egessege! aldgya megh In kegdet szerel³ mesivel sok io esztendőkön. |

Mint<mő> <resolvalta legyen keg> examinálta es | resolvalta legyen keg! magat az sze-
 geny | Nesiderieknek⁴ az hely ky mutatasa dolgaba~ es mint convincaltais keg! az töb birackal |
 őket, igazan megh vallom, czodassan ertettem, | kevanta~ volna tudny azt a' terminust, az mely//
 re oda menven tettem volna informatiot, akar | mi iteletben let volna felölem kegtek, azzal | nem
 gondoltam volna, megh mutattam volna | [12. fol.] ad oculos, hogy minden kegtek czelekedete
 törv[...] | telensegh, es ellene vagon az Dyplomanak e[.] | az constitutióknak. Mert megh
 boczassa kegdis Sogor Uram in confidentia ex amore im | hol vagon kegdre delegalva az a'
 Authorita[s] | in Art<icu>lo decimo, hogy azt in vestigallia, ha a[d] | 1608 anno~ let az occupatio
 templi, es ha a[z] | előt nem volt, denegallia az assignatiot a | Templomnak, Parochianak es
 Scholanak, [...] | affele semmy nincz, mert elegge disputaltu[k] | Posenban, előttö volt Lippay Urk ő
 Naga | miért ott nem movealta, ha tehetet ellen[e] | mivel az Articulus mar conditiozalt [!] es
 kerd[.] | ket nem admittal. Istenert kerem kegdet | mint io akaro Sogor Uramat, haereticus A[ttya]
 | fia (hogy mer az) iavallasat vegye, es non[.] | priori pronunciationi sua, ielencze meg | Lippay
 Urk ő Nagnak hogy az assignatio[...] | megh kell lenny, es keg! ky megyen, mert [...] | zony
 impingal keg!, es ő Naga megh ne[m] | menthety kegdet az en vekony teczesemre | keg!
 commissiot se adgyon, ad peragen[...] | executionem latae sententiae, s ha adottis [...] | petallia,
 most ezertis megh busul keg! | es byzoni ebben nem marad megh latt[...] | Ezt keg! megh akartam
 irnom mar aka[.] | mit czelekeszik szabad vele, lassa hogy io | akaroia leven szeretem beczületit, es
 kevan[.] | keg! kara el tavoztatatasat. Nemis banom ha megh mutattia | Lippay Urk ő Nagak, mert
 ezen dologrul irta~ Palatinus⁵ Urk | ő Nagakis.⁶ In~ eltesse | kgdet kedves io egessegeben Soproný
 20 | 8bris. 1647

BÁNKI JUDIT

FOLYÓIRATUNKNAK EZT A SZÁMÁT TÁMOGATTA:

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

² Wittnyédy sógora, Moson megyei alispán.

³ A // jelzi kiadásunkban a sor végén használt elválasztójelet, a kéziratnak a szavak fölötti rövidítésjeleit pedig a tilde (~), a Nagysága (*Nga*) és Kegyelmed (*Kegd*) rövidítéseit kivéve.

⁴ A Fertő tó melletti település ma Ausztriához tartozik (Neusiedl).

⁵ Draskovich János

⁶ Az egész mondat a bal margóra írt jelölt betoldás.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókinsz magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.
 Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.
 Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.
 Gömör-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
 Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I—IV. + Mellékletek. Bp.—Zalaegerszeg, 1991—1998. 3600 Ft.
 Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
 A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—VI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995—1999. I—IV. kötetenként 2500 Ft., V—VII. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
 Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.
 Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600 Ft.
 Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 600 Ft.
 Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
 A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
 Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
 Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
 Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
 T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerzésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
 Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
 Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft.
 Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann. Bp., 2001. 500 Ft.
 Radócné Bálint Ildikó: A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp., 2001. 600 Ft.
 Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági tagoknak 2500 Ft.
 Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 5000 Ft, társasági tagoknak 4500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAIHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt gépelt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított normál betűtípus
=====	ritkított dőlt betű

A szövegszerkesztővel készült kéziratokban 12 pontos betűt, másfeles vagy kettes sorközt, 3 cm-es margót kérünk. A mentés formátuma rtf legyen. A korrektúrában a kézírástól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em. 234. E-mail: magyar nyelv@c3.hu.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 500 Ft, nyugdíjasoknak 400 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 300 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkzámlájára.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELIP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magary nyelv/>. E-mail címünk: magyar nyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyar nyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magary nyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELIP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELIP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Hajdú u. 42-44., H-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com.

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor
LORÁND BENKŐ

Editorial Board
**IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI**

Editor
DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>Eren, Hasan</i> : On the etymological dictionary of the Hungarians	385
<i>Hegedűs, József</i> : On paracomparative word and language derivation	395
<i>S. Hámori, Antónia</i> : Adjective Phrases in Middle Hungarian texts	411
<i>Szende, Tamás</i> : Discord and reconciliation in the study of sound patterns	432
<i>Jakusné Harnos, Éva</i> : Metaphors in political news items of the printed media	442
<i>Dömötör, Adrienne</i> : Hungarian-writing hands of the Gyöngyösi Codex.....	450
 M i n o r C o n t r i b u t i o n s. <i>Horváth, Mária</i> : The way of an old German student song	461
E t y m o l o g i e s. <i>Berecz, Ágoston</i> : <i>Cingár</i> 'thin'. — <i>Fehértói, Katalin</i> : Reflections on the Árpadian personal names <i>Egírih</i> and <i>Ruhtuk</i> . — <i>A. Molnár, Ferenc</i> : Commentaries on Balassi's and Zrínyi's poems	463
S p o k e n H u n g a r i a n. <i>Szabó, József</i> : Changing dialect dictionaries — unchanging attitudes. — <i>Zelliger, Erzsébet</i> : "Language loss, dialect loss, and language shift"	473
R e v i e w s. <i>Juhász, Dezső</i> : Benkő Loránd, <i>Az ómagyar nyelv tanúságtétele</i> [The testimony of Old Hungarian]. — <i>Markó, Alexandra</i> : <i>Éltető anyanyelvünk</i> [Our mother tongue, the vital element]. — <i>Gerstner, Károly</i> : <i>Tamás Forgács, Ungarische Grammatik</i> . — <i>Kara, György</i> : <i>Futaky István, Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar—magyar kapcsolatok kérdéséhez</i> [Historical linguistic studies concerning the issue of Avar—Hungarian contacts in the Carpathian Basin]. — <i>Gecső, Tamás</i> : <i>Békési Imre, Osztatlan filológia</i> [Philology undivided]	478
M i s c e l l a n e a. <i>Kesztyűs, Tibor</i> : Sándor Kőrösi Csoma's manuscript in Göttingen. — <i>Le Calloc'h, Bernard</i> : Who was Sándor Kőrösi Csoma's first Tibetan teacher?	499
S o c i e t y N e w s. <i>Juhász, Dezső</i> : Mihály Temesi commemorative conference and book exhibition in Ormánság	508
D a t a f r o m t h e H i s t o r y o f H u n g a r i a n. <i>Bánki, Judit</i> : István Wittnyédy's letter to Menyhért Kerekes	509

P 20060

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ

JUHÁSZ DEZSŐ

XCVIII. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
2002

TARTALOM

AYDEMİR, HAKAN: Kun-kipcsak elemek a moldvai csángó nyelvjárásban	19
BALÁZS GÉZA: Wacha Imre hetvenéves	120
BALOGH LAJOS: † Penavin Olga (1916—2001)	116
BAŃCZEROWSKI JANUSZ: Kategóriák, kategorizáció és a szavak mögött rejlő világ (világok)	165
BÁNKI JUDIT: Wittnyédy István levele Kövesdi Pálnak 251. — Wittnyédy István leveleskönyvéből	509
BASKI IMRE: Lube. Egy stájerországi kun település nevéhez	74
BÉKÉSI IMRE: Deme László mondatszemléletéről	129
BENKŐ LORÁND: Válasz 111. — A székely néprész név ómagyar történetéhez	257
BERECZ ÁGOSTON: Cingár	463
BODÓ CSANÁD: Mi a szleng? Tanulmányok a szleng fogalmáról	98
BOKOR JÓZSEF: Magyar dialektológia	33
BORZSÁK ISTVÁN: Gombocz Zoltán mellszobrának felavatására	236
BÖLCSKEI ANDREA: Hoffmann István szerk., Onomastica Uralica. Selected bibliography of the Onomastics of the Uralian languages 1a—1b	363
BÜKY LÁSZLÓ: Két nyelvtudományi számvetésről	91
CSERNICKÓ ISTVÁN: A -t végű igék kijelentő módja mint egyetemes változó?	313
DEZSŐ LÁSZLÓ: Általános és egybevető nyelvészeti megjegyzések Székely Gábornak „A lexikai fokozás” című könyvéről	355
DÖMÖTÖR ADRIENNE: Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején 56. — A Gyöngyösi Kódex magyarul író kezei	450
EREN, HASAN: A magyarok etimológiai szótáráról	385
ELEKFI LÁSZLÓ: Magyar grammatika — és ami utána következhet	11, 155
FARKAS TAMÁS: Kováts Dániel, Az abaúji Hegyköz helynevei	228
FÁBIÁN PÁL: Bencédy József nyolcvanéves 122. — Loránd Benkő Le basi della linguistica storica	222
FEHÉRTÓI KATALIN: Gondolatok az Árpád-kori <i>Egrih</i> és <i>Ruhtuk</i> személynévekről	465
FEKETE CSABA: Az Öreg graduál első zsoldárának forrásáról	329
FUTAKY ISTVÁN írja	253
GECSŐ TAMÁS: A nyelvleírás határmezsgyéjén: társadalomtudomány vagy természettudomány? 300. — Békési Imre, Oszatlan filológia	497
B. GERGELY PIROSKA: A. Molnár Ferenc, Két régi magyar ima az oltáriszentségről	95
GERSTNER KÁROLY: Tamás Forgács, Ungarische Grammatik	486
HAJDÚ PÉTER: A 70 éves Róna-Tas András köszöntése	250
S. HÁMORI ANTÓNIA: Hexendorf Edit emlékének 249. — Melléknévi alaptagú szó-szerkezetek a középmagyar kori szövegekben	411

HARMATTA JÁNOS: Gombocz Zoltán mellszobra előtt	238
HÁRS JÓZSEF írja	252
HEGEDŰS ANDREA: Szilágysági nyelvatlasz	358
HEGEDŰS ATTILA: Változó szókészlet — változatlan tájszótárak	147
HEGEDŰS JÓZSEF: A parakomparatív nyelv- és szószármaztatásról	395
HORVÁTH LÁSZLÓ: Az Ómagyar Mária-siralom etimológiai statisztikája	265
HORVÁTH MÁRIA: Egyetemi tankönyvek — tegnap és ma 242. — Egy régi német diáknóta útja	461
JAKUSNÉ HARNOS ÉVA: A metaforák a nyomtatott sajtó politikai híreiben	442
JUHÁSZ DEZSŐ: Szathmári István, A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései 84. — Juhász Dezső írja 125. — Benkő Loránd, Az ómagyar nyelv tanúságtétele 478. — Temesi Mihály- emlékülés és könyvbemutató az Ormánságban	508
KAPRONCZAI KATALIN: Orvosok és természettudósok szerepe a nyelvművelésben a XVIII. századi Magyarországon	79
KARA GYÖRGY: Futaky István, Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar— magyar kapcsolatok kérdéséhez	491
KÁVÁSSY SÁNDOR: Két szólásmagyarázat 77. — Szólásmagyarázatok	335
KENESEI ISTVÁN: Hányféle igazság van?	39
KERESZTES LÁSZLÓ: Rédei Károly 70 éves	381
KESZLER BORBÁLA: Deme László köszöntése	118
KESZTYŰS TIBOR: Körösi Csoma Sándor kézirásos szövege Göttingenben	499
KICSI SÁNDOR ANDRÁS: Emhákázik	215
KISS JENŐ: Benkő Loránd köszöntése a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 80. szü- letésnapján 106. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság 97. közgyűlése	112
KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: Németh László névvilága	321
KÓSA LÁSZLÓ: Benkő Loránd köszöntése a Magyar Néprajzi Társaság nevében	110
KOSÁRY DOMOKOS: Gombocz Zoltán emlékezete	240
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Benkő Loránd Köszöntése a Magyar Irodalomtörténeti Tár- saság nevében	110
KOVÁCS ZSUZSA: F. Fráter munkái: a Kazinczy-kódex és a Tihanyi-kódex	364
KUN PÉTER: Néhány kun eredetű családnév	336
P. LAKATOS ILONA—T. KÁROLYI MARGIT: Funkcióátbiztosítás a beszélt nyelvben nyelvjárási szövegek alapján	191
LE CALLOC'H, BERNARD: Ki volt Körösi Csoma Sándor első tibeti tanára?	502
Magyar Nyelvtudományi Társaság: Pályázati felhívás	250
MARKÓ ALEXANDRA: Eltető anyanyelvünk	482
MIZSER LAJOS: Közép-Szolnok megyei tájnevek Pesty Frigyes helynévtárából 214. — Tic(c)e	216
MOKÁNY SÁNDOR: Gondolatok egy „magyaros” tájszótár kapcsán	147
A. MOLNÁR FERENC: Szemöldök 78. — Arany János- és Zrínyi-magyarázatok	470
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Nyelvi helyzetkép déli szomszédainknál	1
OKAMOTO, MARI: Magyar anyanyelvű gimnazisták viszonya nyelvjárásukhoz és a köznyelvhez	342
PELCZER KATALIN: Egy archaikus népi imafajta szövegtipológiai értelmezése	294
PETE ISTVÁN: A nyelvi modalitás három fő típusának hierarchiája a magyarban	173
PÉTER LÁSZLÓ: Begyűrűzés 219. — Elviszi a balhét	342
PUSZTAI FERENC: Gerstner Károly, A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban	222
RÁCZ JÁNOS: Növényneveink a nyelvújítás korában	282

STACHÓ LÁSZLÓ: Adrian Pilkington, Poetic effects. A relevance theory perspective	88
SZABÓ JÓZSEF: A népi szemléletmód tükröződése a szegedi tájnyelv szókészletében 140. — Nyelvjáráskutatók nemzetközi konferenciája Würzburgban 244. — Változó tájszótárak — változatlan megítélés	473
SZABÓ ZOLTÁN: Búcsú Máté Jakabtól	248
SZATHMÁRI ISTVÁN: A tárgyas-intellektuális stílus Pilinszky Apokrif című költemé- nyében 49. — Géza Bárczi, Geschichte der ungarischen Sprache	219
SZENDE TAMÁS: Meghasonlás és áthidalások a hangtanban	432
SZÉPE JUDIT: Szegmentális hangtani egységek jegyösszetétele és afáziások hanghe- lyettesítései	305
A szerkesztő írja	253
A szerkesztőség közleménye	247
TATÁR BÉLA: Egy hiánypótló mű megjelenéséhez	234
TÁTRAI SZILÁRD: Büky László, Egy vers szóhasználati háttere	231
VARGA ZSOLT írja	254
VOIGT VILMOS: Daniel Abondolo, A Poetics Handbook. Verbal Art in the European Tradition	225
VÖRÖS ÉVA: Az Origanum vulgare elnevezései a magyarban	211
ZELLIGER ERZSÉBET: „Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré”. 12. Élőnyelvi Konferencia	477
ZIMÁNYI ÁRPÁD: Adamikné Jászó Anna szerk., A magyar olvasástanítás története	360
Élő nyelv	342, 473
Kisebb közlemények	211, 329, 461
Különfélék	102, 236, 364, 499
Levélszekrény	125, 252
Nyelvművelés	79
Nyelvtörténeti adatok	124, 251, 509
Szemle	84, 219, 355, 478
Szó- és szólásmagyarázatok	74, 215, 335
Társasági ügyek	106, 248, 381, 508

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

abauji Hegyköz helynevei 228—31
afázias nyelvhasználat hangtana 305—13
Arany- és Zrínyi-kommentárok 217—8
Árpád-kori *Egírih* és *Ruhtuk* személynevek
465—70

Balassi- és Zrínyi-magyarázatok 470—3
begyűrűzés 219
Békési Imre, Osztatlan filológia (Nyelvészeti-
irodalmi tanulmányok) 497—9
Bencédy József 122—4
Benkő Loránd munkássága 106—12

cingár 463—5

Daniel Abondolo, A Poetics Handbook
225—8
Dél-Erdély Árpád-kori története 478—81
déli szláv nyelvek 1—11
Deme László 118—20
Deme László mondatsemlélete 129—33

egyetemi magyar nyelvészeti tankönyvek az
50-es években 242—4
Éltető anyanyelvünk (Grétsy- emlékkönyv)
482—6
epikus bájoló ima, ráolvasás szövegtipoló-
giája 294—300
EWUng. 385—95

- fonetika és fonológia viszonya 432—41
 funkciótúlbiztosítás nyelvjárási beszélt nyelvben 191—8
 Füst Milán költői szóhasználata 231—3
- Géza Bárczi, *Geschichte der ungarischen Sprache* 219—22
 Gombocz Zoltán 236—42
 gömöri szlovák tájszótár frazeologizmusai 133—40
 Gyöngyösi-kódex magyarul író kezei 450—61
- Hadrovics László 103—6
 hangtan megosztottsága 432—41
 Hexendorf Edit 249
 Hosszúhetényi tájszótár 148—54
- idéző főmondatok a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején 56—74
 irodalmi nyelv és stílus 84—8
- kárpátaljai tájszótár 148—54
 Kárpát-medencei avar—magyar kapcsolatok 491—9
 kategóriák, kategorizáció 165—73
 Kazinczy- és Tihanyi kódex 364—80
 Koppány menti tájszótár 148—54
 költői hatások nyelvészeti megközelítése 88—91
 Körösi Csoma Sándor tibeti tanára 502—8
 Közép-Szolnok megyei tájnevek 124—5
 kun eredetű családnevek 336—42
 kun-kipcsak eredetű elemek a moldvai csángó nyelvjárásban 198—211
- Lövé—Lövé 252—3
 Lube szn. 74—7
- Magyar dialektológia 33—9
 Magyar grammatika 11—33, 155—64
 magyar költői nyelv 225—8
 magyar nyelv német elemei újabb etimológiai szótárainkban 222—5
 Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlése 112—5
 melléknévi alaptagú szó szerkezetek 411—31
 a Magyar Nyelvtudományi Társaság pályázata 250
 Máté Jakab 248—9
- modalitás 173—91
 A. Molnár Ferenc, *Két ima az oltáriszent-ségről* 95—8
- Németh László névvilága 321—9
 népi szemléletmód tájszavakban 140—7
 nyelvi leírás 300—5
 nyelvjáráskutató konferencia Würzburgban 244—7
 nyelvjárásuknak és a köznyelvnek a megítélése magyar gimnazistáknál 342—54
 Nyelvtudományi Intézet 91—5
 nyelvújítás kori növényneveink 282—93
 „Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere” című élőnyelvi konferencia 477
- olvasástanítás 360—2
 Ómagyar Mária-síralom 265—82
 Onomastica Uralica 363—4
 Origanum vulgare magyar elnevezései 211—5
 orvosok és természettudósok XVIII. századi nyelvművelő szerepe 79—84
- Öreg graduál első zsoltára 329—35
- Penavin Olga 116—8, 253
 Pilinszky Apokrif című versének stíluselmezése 49—55
- Rédei Károly 381—1
 régi német diáknóta 461—3
 Róna-Tas András 250
- sajtónyelvi metaforák 442—50
 Szathmári István, *A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései* 84—8
 szegedi tájnyelv 140—7
 Székely Gábor, *A lexikai fokozás* 355—7
 székely néprész név 257—65
 szemöldök 78
 Szilágysági nyelvatlasz 358—60
 szleng fogalma 98—102
 szólásmagyarázatok 77, 335—6
- tájszótárak 147—55
 Tamás Forgács, *Ungarische Grammatik* 486—91
 tárgyas-intellektuális stílus 49—55
 Temesi Mihály-emlékülés 508—9

természetesen, hogy-féle szerkezet 39—48
téves (parakomparatív) nyelv- és szószár-
maztatás 395—411

Tic(c)e 216—7

Tihanyi- és Kazinczy-kódex 364—80

XVIII. századi magyar nyelvű művelés az or-
vostudományban és a természettudomá-
nyokban 79—84

török jövevényszavaink 386—94

-t végű igék kijelentő módja 313—20

újabb magyar etimológiai szótárak 385—95

Ukrán—magyar szótári adatbázis 234—5

uráli névtudományi bibliográfia 363—4

Wacha Imre 120—2

Wittnyédy István levelei 251—2, 509—10

Wurm István 102—3

KISS GABRIELLA

